

ONE HUNDRED & EIGHT UPANISHADS

(ÎSHA & OTHERS.)

With Various Readings.

EDITED BY

WÂSUDEV LAXMAN SHÂSTRÎ PAÑSIKAR.

PUBLISHED

BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

PROPRIETOR OF NIRNAYA-SAGAR PRESS,

BOMBAY.

1913.

Price 2 Rupees

18.6.1

श्री नारायण मूर्तली प्रसाद
देवी पोस्ट, ना. २३, कलकत्ता

(Registered according to Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

PUBLISHER:—Tukaram Javaji, } the N. S. Press,
PRINTER:—R. Y. Shedgo, } 23, Kolbhat Lane,
Bombay.

THE ASIAN SOCIETY

Calcutta

RECEIVED S 3345
APR 14 1894

ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः ।

आद्यन्ततत्तच्छान्तियुजः

पाठान्तरटिप्पणयुतः

समुच्चयोयं

पणशींकरोपाह्वविद्वद्वरलक्ष्मणशर्मतनुजनुपा

वासुदेवशर्मणा संस्कृतः ।

मुम्बय्यां

तुकाराम जावजीश्रेष्ठिना

स्वीये निर्णयसागराख्यमुद्रणालये रामचंद्र यशवंत

शेडगेद्वाराङ्कयित्वा प्रकाशितः ।

शाकः १८३४, सन १९१३.

मूल्यं २ द्वौ रूप्यकौः ।

भूमिका ।

इह खलु संसारचक्रेऽतिकरालवदनान्धकारसंज्ञकाज-
गररूपेऽतिभयंकरे परिवर्तमानानां निजनिजार्जितानु-
गुणमनुगतत्रिविधतापतप्तानामैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनि-
वृत्तिसाधनतया चतुर्विधपुरुषार्थान्यतमपुरुषार्थोपायमभि-
वाञ्छतां प्रेक्षावतां पुरुषार्थान्वेषणा तावदादौ भवतीति
निर्विवादमेव । अत्र स्वर्गापवर्गमात्रे नैसर्गिकमोहान्ध-
कारविलुप्तलोकस्य लोकस्य शास्त्रमेव प्रकाशस्तदेव च
दिव्यं चक्षुरस्मदादेरिति तदेवाधिगन्तव्यम् । तच्च
कर्मब्रह्मोपासनात्मकम् । तत्प्रतिपादका वेदाश्च सन्ति
स्वतःप्रमाणभूताः । तत्र वेदवाक्यानां उदिते जुहोति
अनुदिते जुहोतीत्यादि प्रायः परस्परविरुद्धार्थाभिधायक-
त्वेन व्यवस्थितवेदवाक्यार्थानवधारणात्तद्व्यवस्थायै वेद-
वाक्यार्थविचारात्मिकां पूर्वमीमांसां सुगृहीतनामधेयो
जैमिनिः सूत्रयांबभूव । तया च साक्षाद्विध्यैकवाक्य-
तया सर्वेषां वेदवचसां कर्मपरत्वं प्रत्यपीपदत् । तदेव

च यथावदाराधितं धर्मार्थकामरूपत्रिविधपुरुषार्थवित-
णक्षममिति राद्धान्तः ।

आचार्यास्तु सर्वासां श्रुतिप्रमाणानां ब्रह्मणि समन्-
यं कृत्वा सर्वमिदमद्वितीयं ब्रह्म पारमार्थिकं भेददृष्टिश्च
विद्योपादाना तन्नाशश्चाद्वितीयात्मज्ञानेन ततश्चैकान्ति-
कात्यन्तदुःखनिवृत्तिश्चतुर्थपुरुषावासिर्भवति । अयमे-
पुरुषार्थो मोक्षाख्यश्चतुर्थ्यन्तिमत्वेन गृहीतोऽप्यभ्य-
र्हितत्वाच्छ्रेष्ठ उपनिषद्ज्ञानैकसाध्यश्च । निश्चयससाधना-
त्मैक्यप्रतिपत्तिहेतुतयैव ह्युपनिषदो रहस्यपदेनाभिलपन्ति
वेदान्तविज्ञानचणाः । उपनिषच्छब्दश्च मुख्यवृत्त्या ब्रह्म-
विद्यामभिदधाति । तथाहि उपनिपूर्वकस्य विशरणगत्य-
वसादनार्थस्य षट्पदातोः क्तिप्प्रत्ययान्तस्येदं रूपमुपनिष-
दिति । तत्र उप=उपगम्य गुरूपदेशाल्लब्धेति यावत् ।
उपस्थितत्वाद्विद्यया नि=निश्चयेन तन्निष्ठतया परिशी-
लयन्ति ये दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णाः सन्तस्तेषामवि-
द्यादेः संसारबीजस्य सद=विशरणकर्त्री शिथिलयित्री,
अवसादयित्री विनाशयित्री, अथवा पूर्वोक्तविशेषणवि-
शिष्टानां मुमुक्षूणां ब्रह्मगमयित्रीति तत्तदवयवैरर्थसमर्प-

णात् । उपनिषच्छब्दवाच्यब्रह्मविद्याहेतुतया च तत्प्रति-
पादकग्रन्थेऽप्युपनिषच्छब्दो गौण्या वृत्त्या वर्तते ।
प्रसङ्गात्प्रपञ्चितमीषदत्रास्तां पलवितेन ।

अष्टोत्तरशतोपनिषदां महावाक्यरत्नावल्यां परि-
गणनं यथा—

अथ खल्वृग्वेदादिविभागेन वेदाश्चत्वारः । तत्रैक-
विंशतिशाखा ऋचः । नवाधिकशतशाखा यजुषः ।
सहस्रशाखाः साम्नः । पञ्चाशच्छाखा अथर्वणस्य । तत्रै-
कैकस्याः शाखाया एकैकोपनिषदित्याहत्याशीतिसहित-
शताधिकसहस्रसंख्याकाभिरुपनिषद्भिर्भाव्यं । तासु श्रीरा-
मचन्द्रेण रामदूताय सारतरा उपनिषदोऽष्टोत्तरशतसं-
ख्याका उपदिष्टाः । तथाच मुक्तिकोपनिषत्स्थाष्टोत्तर-
शतोपनिषन्नामसंकलनश्लोका विलिख्यन्ते—

“ईशकेनकटप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः ।

ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा ॥ १ ॥

ब्रह्मकैवल्यजाबालौ श्वेताश्वो हंस आरुणिः ।

गर्भो नारायणो हंसो (ब्रह्म) बिन्दुनादशिरःशिखा ॥ २ ॥

मैत्रायणी कौषीतकी षट्पञ्चाबालतापनी ।
 कालाभिरुद्रमैत्रेयी सुबालक्षुरिमन्निका ॥ ३ ॥
 सर्वसारं निरलाम्बं रहस्यं वज्रसूचिकम् ।
 तेजोनादध्यानविद्यायोगतत्त्वात्मबोधकम् ॥ ४ ॥
 परित्राट् त्रिशिखी सीता चूडा निर्वाणमण्डलम् ।
 दक्षिणा शरभं स्कन्दं महानारायणाद्वयम् ॥ ५ ॥
 रहस्यं रामतपनं वासुदेवं च मुद्रलम् ।
 शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षुं महच्छारीरकं शिखा ॥ ६ ॥
 तुर्यातीतं च संन्यासं परित्राजाक्षमालिका ।
 अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्याक्षय्यात्मकुण्डिका ॥ ७ ॥
 सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ।
 त्रिपुरातपनं देवी त्रिपुरा कठभावना ॥ ८ ॥
 हृदयं कुण्डली भस्मरुद्राक्षगणदर्शनम् ।
 तारसारमहावाक्यपञ्चब्रह्माभिहोत्रकम् ॥ ९ ॥
 गोपालतपनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम् ।
 शाठ्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ॥
 कलिजाबालिसौभाग्यरहस्यञ्चमुक्तिका ॥ १० ॥ इति

यद्यपि महावाक्यरत्नावल्युद्धृतमुक्तिकोपनिषद्गतोप-
निषदामष्टोत्तरशत१०८त्वेनोल्लेखस्तथापि नारायण-नृ-
सिंहरामतापनी-गोपालानां चतुर्णां प्रत्येकं पूर्वोत्तरभेदेन
द्विर्द्विरुपन्यासाच्चतुरधिकवृद्ध्यात्र ११२ द्वादशाधिक-
शतसंख्याकरणं निरपवादमुत्पश्यामः ।

तदेवं मुमुक्षूणां वेदान्तशास्त्रप्रवणानां निश्रेणिस्था-
नीयोयं प्रबन्ध इति निःशङ्कं निर्विवादं च ब्रूमः । नहि
स्वाज्ञानकल्पिताहंममेत्यादिभेदकलुषीकृतभूमभावस्य नि-
रस्तसमस्तौपाधिकस्योपनिषन्निकरोत्थैकत्वविज्ञानेनोन्मथि-
तः कृताकृतादिद्वैतप्रपञ्चो भूयः प्रत्यवतिष्ठते । ‘तत्र को
मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः’ इत्याद्यसकृत्तत्रतत्रो-
द्घुष्टत्वात् । सर्वथापि दुःखजालावरुद्धानादिमायासुप्त-
जीवानुद्बोधयितुमुपनिषद एव प्रभवन्ति । सुगृहीतनाम-
धेयेन भगवता बादरायणेन “सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा
गोपालनन्दनः । पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुरधं गीता-
मृतं महः” इति रूपकेण भगवद्गीताश्रैष्ठ्यमुपोद्बलयतो-
पनिषदामेव गोत्वेन गरीयस्त्वं प्रत्यपादि श्रीगीतोपक्रमे ।
‘ज्ञानादेव तु कैवल्यं’ ‘ऋते ज्ञानान्न मोक्षः’ इत्याद्या-

भाणको ज्ञानजनकत्वेनोपनिषदामेव मूर्धन्यत्वं निर्वक्ति ।

अस्य महानिवन्धरूपसमुच्चयस्य सर्वेषां सुलभीकर-
णाय बद्धपरिकरैरस्माभिः—सुम्बापुरवास्तव्यविद्वद्वरवे.
शा. सं. जटाशंकर जयकृष्ण ब्रह्मनिष्ठव्यासदत्तप्रा-
चीनहस्ताक्षरपुस्तकेन तत्त्वविवेचकमुद्रितेन च संवाद्य
पाठान्तराणि पृष्ठाधोदेशे संनिवेश्य यावद्बुद्धिबलं सूक्ष्मे-
क्षिकयानलससमालोचनेन संस्कृतं मनोहराक्षरैः सुचिक्क-
णपत्रमुद्रितमनल्पस्वल्पं मूल्यलभ्यमिमं समुच्चयं सुधियः
संगृह्यालंकुर्वन्तु निजं ग्रन्थभाण्डारगृहं सफलयन्त्वस्म-
दायासं समनुभवन्त्वानन्दधुमंदोहं अधिरोहन्त्वपुनरावृ-
त्तिब्रह्मपदं कृतार्थयन्तु पूर्वोपार्जितपुण्यपुञ्जलब्धं स्वीयं
दुर्लभं मानुष जन्मेत्याशास्ते—

विद्वदेकवशंवदः पणशीकरोपाहो

वासुदेवशर्मा ।

उपनिषदामनुक्रमणिका ।

१ ईशावास्योपनिषत्...	...	...	...	१
२ केनोपनिषत्	...	...	...	३
३ कठोपनिषत्	...	...	...	७
४ प्रश्नोपनिषत्	...	...	...	२३
५ मुण्डकोपनिषत्	...	...	...	२८
६ माण्डूक्योपनिषत्...	...	...	...	३६
७ तैत्तिरीयोपनिषत्	...	...	...	३८
८ ऐतरेयोपनिषत्	...	...	...	५६
९ छान्दोग्योपनिषत्...	...	...	...	६१
१० बृहदारण्यकोपनिषत्	...	...	...	१४९
११ श्वेताश्वतरोपनिषत्	...	...	...	२४३
१२ ब्रह्मविन्दूपनिषत्	...	...	...	२५५
१३ कैवल्योपनिषत्	...	...	...	२५७
१४ जाबालोपनिषत्	...	...	...	२६०
१५ हसोपनिषत्	...	...	...	२६३
१६ आरुणिकोपनिषत्...	...	...	...	२६६
१७ गर्भोपनिषत्	...	...	...	२६८

१८ नारायणोपनिषत् ...	...	...	...	२७१
१९ नारायणोपनिषत् ...	...	...	...	२७३
२० परमहंसोपनिषत् ...	...	...	...	३००
२१ ब्रह्मोपनिषत् ...	...	...	...	३०२
२२ अमृतनादोपनिषत् ...	...	...	...	३०५
२३ अथर्वशिरउपनिषत् ...	...	...	...	३०८
२४ अथर्वशिखोपनिषत् ...	...	...	...	३१६
२५ मैत्रायण्युपनिषत् ...	...	...	...	३१८
२६ कौषीतकिब्राह्मणोपनिषत्...	...	...	...	३३१
२७ बृहज्जाबालोपनिषत् ...	...	...	...	३५३
२८ नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत् ...	...	...	...	३७१
२९ नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् ...	...	...	...	३८७
३० कालामिरुद्रोपनिषत् ...	...	...	...	४०३
३१ मैत्रेय्युपनिषत् ...	...	...	...	४०५
३२ सुबालोपनिषत् ...	...	...	...	४१२
३३ क्षुरिकोपनिषत् ...	...	...	...	४२७
३४ मन्त्रिकोपनिषत् ...	...	...	...	४३०
३५ सर्वसारोपनिषत् ...	...	...	...	४३२
३६ निरालम्बोपनिषत् ...	...	...	...	४३५
३७ शुकरहस्योपनिषत्...	...	...	...	४३९

३८ वज्रसूचिकोपनिषत्	...	...	...	४४६
३९ तेजोबिन्दूपनिषत्...	...	...	...	४४८
४० नादबिन्दूपनिषत्...	...	...	...	४८७
४१ ध्यानबिन्दूपनिषत्	...	...	...	४९२
४२ ब्रह्मविद्योपनिषत् ...	...	...	...	५०३
४३ योगतत्त्वोपनिषत्	...	...	...	५१२
४४ आत्मबोधोपनिषत्	...	...	...	५२४
४५ नारदपरिव्राजकोपनिषत् ...	...	...	...	५२८
४६ निशिखिव्राह्मणोपनिषत् ...	...	...	...	५६९
४७ सीतोपनिषत् ...	...	...	...	५८४
४८ योगचूडामण्युपनिषत्	...	...	...	५८९
४९ निर्वाणोपनिषत् ...	...	...	...	६०१
५० मण्डलब्राह्मणोपनिषत्	...	...	...	६०३
५१ दक्षिणामूर्त्युपनिषत्	...	...	...	६१३
५२ शरभोपनिषत् ...	...	...	...	६१७
५३ स्कन्दोपनिषत् ...	...	...	...	६२१
५४ त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत्	...	...	...	६२२
५५ अद्वयतारकोपनिषत् ...	...	...	...	६६९
५६ रामरहस्योपनिषत्...	...	...	...	६७३
५७ रामपूर्वतापिन्युपनिषत्	...	...	...	६९०

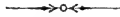
५८	रामोत्तरतापिन्युपनिषत्	...	...	...	६९९
५९	वासुदेवोपनिषत्	...	...	...	७०८
६०	मुद्गलोपनिषत्	...	...	...	७११
६१	शाण्डिल्योपनिषत्	...	...	...	७१५
६२	पैङ्गलोपनिषत्	...	...	...	७३५
६३	भिक्षुकोपनिषत्	...	...	...	७४६
६४	महोपनिषत्	...	...	...	७४७
६५	शारीरकोपनिषत्	...	...	...	७९६
६६	योगशिखोपनिषत्...	...	...	...	७९७
६७	तुरीयातीतोपनिषत्	...	...	...	८३१
६८	संन्यासोपनिषत्	...	...	...	८३३
६९	परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्	...	...	...	८४७
७०	अक्षमालोपनिषत्...	...	...	...	८५३
७१	अव्यक्तोपनिषत्	...	...	...	८५८
७२	एकाक्षरोपनिषत्	...	...	...	८६५
७३	अन्नपूर्णोपनिषत्	...	...	...	८६७
७४	सूर्योपनिषत्	...	...	...	८९६
७५	अक्ष्युपनिषत्	...	...	...	८९९
७६	अध्यात्मोपनिषत्...	...	...	...	९०४
७७	कुण्डिकोपनिषत्	...	...	...	९११

७८ सावित्र्युपनिषत्	९१४
७९ आत्मोपनिषत्	९१७
८० पाशुपतब्रह्मोपनिषत्	९२१
८१ परब्रह्मोपनिषत्	९२८
८२ अवधूतोपनिषत्	९३३
८३ त्रिपुरातापिन्युपनिषत्	९३७
८४ देव्युपनिषत्	९५६
८५ त्रिपुरोपनिषत्	९६०
८६ कठरुद्रोपनिषत्	९६२
८७ भावनोपनिषत्	९६८
८८ रुद्रहृदयोपनिषत्	९७१
८९ योगकुण्डल्युपनिषत्	९७६
९० भस्मजाबालोपनिषत्	९९२
९१ रुद्राक्षजाबालोपनिषत्	१००२
९२ गणपत्युपनिषत्	१००८
९३ जाबालदर्शनोपनिषत्	१०११
९४ तारसारोपनिषत्	१०३१
९५ महावाक्योपनिषत्	१०३५
९६ पञ्चब्रह्मोपनिषत्	१०३७
९७ प्राणामिहोत्रोपनिषत्	१०४०

९८ गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत्	...	...	१०४५
९९ गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत्	...	...	१०५१
१०० कृष्णोपनिषत्	...	...	१०६१
१०१ याज्ञवल्क्योपनिषत्	...	...	१०६४
१०२ वराहोपनिषत्	...	...	१०६८
१०३ शाठ्यायनीयोपनिषत्	...	...	१०९२
१०४ हयग्रीवोपनिषत्	...	...	१०९८
१०५ दत्तात्रेयोपनिषत्	...	...	११०१
१०६ गरुडोपनिषत्	...	...	११०६
१०७ कलिसंतरणोपनिषत्	...	...	११११
१०८ जाबाल्युपनिषत्	...	...	१११२
१०९ सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्	...	...	१११४
११० सरस्वतीरहस्योपनिषत्	...	...	११२०
१११ बह्वचोपनिषत्	...	...	११२७
११२ मुक्तिकोपनिषत्	...	...	११२९

समाप्तेयमुपनिषदामनुक्रमणी ।

उपनिषदारम्भीयाः शान्तयः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

मुक्तिकोपनिषत्स्थदशोपनिषत्क्रमः ।

ईशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतित्तिरिः ।

ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश ॥ १ ॥

महावाक्यरत्नावल्यामुपनिषच्छान्तिपाठक्रमः ।

वाक्पूर्णसहनाप्यायन्भद्रं कर्णेभिरेव च । पञ्च शान्तीः
पठित्वा द्वा पठेद्वाक्यान्यनन्तरम् ॥ २ ॥ अस्य द्वितीय-
श्लोकस्य मुक्तिकोपनिषदनुसारतः स्पष्टीकरणम्-क-
यजुःसामाथर्वीत्यवेदेषु द्विविधो मतः । यजुर्वेदः
शुक्लकृष्णविभेदेनात एव च ॥ ३ ॥ शान्तयः पञ्चधा
प्रोक्ता वेदानुक्रमेण वै । वाङ्मे मनसि शान्त्यैव ऐत-
रेयं प्रपठ्यते ॥ ४ ॥ ईशं पूर्णमदेनैव बृहदारण्यकं
तथा । सह नाविति शान्त्या च तत्तिरीयं कठं च वै
॥ ५ ॥ आप्यायन्त्विति शान्त्यैव केनच्छान्दोग्यसं-
ज्ञके । भद्रं कर्णेति मन्त्रेण प्रश्नमाण्डूक्यमुण्डकम् ॥ ६ ॥
इति क्रमेण प्रत्येकमुपनिषद आदावन्ते च शान्तिं पठेत् ॥

शांकरमठसंप्रदायीयाः शान्तयः ।

ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ॥ ॐ शं नो मित्रः शं
वरुणः ॥ शं नो भवत्वयमा ॥ शं न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥
शं नो विष्णुरुक्रमः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥
त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदि-
ष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥
तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अवतु
वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १ ॥

ॐ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं
करवावहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ २ ॥

ॐ यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः ॥ छन्दोभ्योऽध्यमृ-
तात्संबभूव ॥ स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ॥ अमृतस्य
देवधारणो भूयासम् ॥ शरीरं मे विचर्पणम् ॥ जिह्वा
मे मधुमत्तमा ॥ कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् ॥ ब्रह्मणः
कोशोऽसि मेधया पिहितः ॥ श्रुतं मे गोपाय ॥ ॐ
शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ३ ॥

ॐ अहं वृक्षस्य रेरिव ॥ कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव ॥
ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि ॥ द्रविणं सव-

चंसम् ॥ सुमेधा अमृतोक्षितः ॥ इति त्रिशङ्कोर्वेदानुव-
चनम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ४ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य
पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ ५ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं
ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्व-
निराकरणं मे अस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु
धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥ ६ ॥

ॐ वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रति-
ष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे
माप्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रासंदधाम्यृतं वदिष्यामि ।
सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु
माम् । अवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥ ७ ॥

ॐ भद्रं नो अपिवातय मनः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ ८ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभि-
र्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं य-
दायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा
विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ ९ ॥

ॐ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहि-
णोति तस्मै ॥ तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै
शरणमहं प्रपद्ये ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ १० ॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंश-
ऋषिभ्यो महर्ष्यो नमो गुरुभ्यः । सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञा-
नघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ॥ १ ॥ ॐ नारायणं
पद्मभवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च । व्यासं
शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम्
॥ २ ॥ श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं
च शिष्यम् ॥ तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरुन्संत-
तमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं क-
रुणालयम् ॥ नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम्
॥ ४ ॥ शंकरं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् ॥ सूत्र-
भाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥ ५ ॥ ईश्वरो

गुरुरास्मेति मूर्तिभेदविभागिने ॥ व्योमवद्व्यासदेहाय
दक्षिणामूर्तये नमः ॥ ६ ॥

अनध्यायमङ्गलपाठः ॥ अशुभानि निराचष्टे तनोति
शुभसंततिम् ॥ स्मृतिमात्रेण यत्पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं
परम् ॥ १ ॥ अतिकल्याणरूपस्वान्नित्यकल्याणसंश्रयात् ।
स्मर्तॄणां वरदत्वाच्च ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः ॥ २ ॥ ॐ-
कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ॥ कण्ठं भिन्वा
विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥ ३ ॥ इति दश
शान्तयः समाप्ताः ॥ ॥ हरिः ओम् तत्सत् पर-
ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

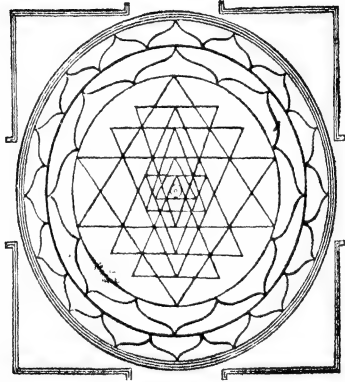

श्रीचक्रमिदं ९७१ पत्रे द्रष्टव्यम् ।

ईशाद्यष्टोत्तरशतोपनिषदः ।

ॐ तत्सत् ॥

ईशावास्योपनिषत् ॥ १ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य पूर्ण-
मादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ॥ तेन
त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध्रः कस्य स्विद्धनम् ॥ १ ॥ कुर्व-
न्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ॥ एवं त्वयि
नाम्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥ असुर्या नाम
ते लोका अग्नेन तमसावृताः ॥ तां सो ग्रेत्याभिगच्छन्ति
ये के चात्महृजो जनाः ॥ ३ ॥ अनेजदेकं मनसो जवीयो
नैनद्देवा आमुषम्पूर्वमर्षत् ॥ तद्धावतोऽभ्यानत्येति तिष्ठ-
तश्चिन्तयो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥ तदेजति तन्नेजति

अ. १

तद्वरे तद्वन्तिके ॥ तदरन्तस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यासु
 बाह्यतः ॥ ५ ॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ॥
 सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥ यस्मि-
 न्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः
 शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥ स पर्यगाच्छुक्रमकाय-
 मग्रणमस्त्राविरश्शुद्धमपापविद्धम् ॥ कविर्मनीषी परिभूः
 स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान्मयदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः
 ॥ ८ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ॥ ततो
 भूय इव ते तमो य उ विद्यायाः रताः ॥ ९ ॥ अन्य-
 देवाहुर्विद्ययान्यदाहुरविद्यया ॥ इति शुश्रुम धीराणां
 ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १० ॥ विद्यां चाविद्यां च यन्म-
 द्वेदोभयः सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृत-
 मश्नुते ॥ ११ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपा-
 सते ॥ ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याः रताः
 ॥ १२ ॥ अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ॥ इति
 शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ १३ ॥ संभूतिं च
 विनाशं च यस्तद्वेदोभयः सह ॥ विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा
 संभूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥ हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्या-
 पिहितं मुक्त्वम् ॥ तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये
 ॥ १५ ॥ पूषन्नेकर्षे यम सूर्यप्राजापत्यव्यूह रश्मीन्स-
 भूह ॥ तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसा-
 वसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥ वायुरनिलममृतमभयेदं

अस्मान्तः शरीरम् ॥ ॐ क्रतो स्मर कृतः स्मर क्रतो
स्मर कृतः स्मर ॥ १७ ॥ अग्ने नय सुपथा राये अस्मा-
न्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ॥ युयोध्यस्मज्जुहुराण-
मेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य
पूर्णमादाय पूर्णमवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ इति वाजसनेयसंहितोपनिषत्संपूर्णा ॥ १ ॥

ॐ तत्सत् ॥

केनोपनिषत् ॥ २ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं
ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्व-
निराकरणमस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते
मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः
प्रेति युक्तः ॥ केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं
क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो
यद्वाचो ह वाचः स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुरति-
मुच्य धीराः प्रेत्यास्माहोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥
न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्यो न
विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादयो अवि-

दितादधि ॥ इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचक्षिरे
 ॥ ३ ॥ यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ॥ तदेव ब्रह्म
 त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥ यन्मनसा न मनुते
 येनाहुर्मनो मतम् ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमु-
 पासते ॥ ५ ॥ यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूःपि पश्यति
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥ यच्छ्रोत्रेण
 न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि
 नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥ यत्प्राणेन न प्राणित्रि येन
 प्राणः प्राणीयते ॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमु-
 पासते ॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनं त्वं वेत्थ
 ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य च देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव
 ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥ नाहं मन्ये सुवेदेति नो
 न वेदेति वेद च । यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति
 वेद च ॥ १० ॥ २ ॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य
 न वेद सः ॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्
 ॥ ११ ॥ ३ ॥ प्रतिबोध विदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ॥
 आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ १२ ॥
 ॥ ४ ॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्म-
 हती विनष्टिः ॥ भूतेषु भूतेषु विचित्र्य धीराः प्रेत्यास्माहो-
 कादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥
 ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा

अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं
महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥ तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादु-
र्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥
तेऽग्निमब्रुवन्जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति
तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्यग्नि-
र्वा अहमस्सीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ १७ ॥
॥ ४ ॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं
यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै तृणं निदधा-
वेतद्वहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स
तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति
॥ १९ ॥ ६ ॥ अथ वायुमब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमे-
तद्यक्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यव-
दत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्सीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अह-
मस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपी-
दं सर्वमाददीयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥
तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन
तन्न शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं
यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥ अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेत-
द्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ॥ तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मा-
त्तिरोद्धे ॥ २४ ॥ ११ ॥ स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमा-
जगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमे-
तद्यक्षमिति ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयः स्रणः ॥ ३ ॥

या ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्व-
मिति ततो ह वै विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्यन्देवान्यदग्निर्वायु-
रिन्द्रस्ते ह्येनं नेदिष्टं पस्पर्शुस्ते ह्येनप्रथमो विदांचकार
ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥ तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्या-
न्देवान्स ह्येनचेदिष्टं पस्पर्श म ह्येनप्रथमो विदांचकार
ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥ तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो
व्यद्युतदा ३ इतीति न्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥
॥ २९ ॥ ४ ॥ अथाध्यात्मं यदेतद्व्यच्छतीव च मनोऽनेन
चेतदुपस्मरत्यभीक्षणं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद्ध तद्गनं
नाम तद्गनमित्युपामितव्यं स य एतदेवं वेदाऽभि ह्येनं
सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥ उपनिषदं
भो ब्रूहीत्युक्ता य उपनिषद्वाह्यीं वाव त उपनिषदमब्रूमेति
॥ ३२ ॥ ७ ॥ तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः
सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥ यो वा एतामेवं
वेदापहत्य पाप्मानमन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति
प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं ब्रह्म
निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणं मेऽस्त्वनि-
राकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते

मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
इति सामवेदीयकेनोपनिषत्समाप्ता ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

कठोपनिषत् ॥ ३ ॥

ॐ सह नावतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं
करवावहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ॥ उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदस्यं ददौ ॥ तस्य
ह नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥ त५ह कुमार५सन्तं
दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश सोऽमन्यत ॥ २ ॥
पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ॥ अनन्दा
नाम ते लोकान्मान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥ स
होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति ॥ द्वितीयं
तृतीयं त५होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥ बहु-
नामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः ॥ कि५स्विद्यमस्य
कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥ अनुपश्य यथा
पूर्वं प्रतिपश्य तथा परे ॥ सस्यमिव मर्त्यः पच्यते
सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥ वैश्वानरः प्रविशत्य-
तिथिर्ब्राह्मणो गृहान् ॥ तस्यैता५ शान्तिं कुर्वन्ति
हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥ आशाप्रतीक्षे सङ्गत५
सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशू५श्च सर्वान् ॥ एतद्वृक्के पुरुष

स्यात्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥
 तिस्रो राश्रीर्यदवात्सीर्गृहे मेऽनश्नन्ब्रह्मज्ञतिथिर्नमस्यः ॥
 नमस्तेऽस्तु ब्रह्मन्स्वस्ति मेऽस्तु तस्मात्प्रति त्रीन्वरान्वृ-
 णीष्व ॥ ९ ॥ शान्तस्मकल्पः सुमना यथा स्याद्वीतम-
 न्युगौतमो माभिमृत्यो ॥ त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रनीत
 एतन्नयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥ यथा पुरस्ताद्भविता
 प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ॥ सुखःश्रीः शयिता
 वीतमन्युस्त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥
 स्वर्गं लोके न भयं किंचनास्ति न तत्र त्वं न जरया
 बिभेति ॥ उभे तीर्त्वाशनायापिपासे शोकातिगो मोदते
 स्वर्गलोके ॥ १२ ॥ स त्वमग्निः स्वर्गमध्येऽपि मृत्यो प्रब्रूहि
 तः श्रद्धधानाय मह्यम् ॥ स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
 एतद्वितीयेन वृणं वरेण ॥ १३ ॥ प्र ते ब्रवीमि तदु मे
 निबोध स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ॥ अनन्तलोकासि-
 मथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥
 लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा
 वा ॥ स चापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः पुनरेवाह
 तुष्टः ॥ १५ ॥ तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य
 ददामि भूयः ॥ तवैव नास्मा भवितायमग्निः संकां च
 मामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥ त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य
 सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ॥ ब्रह्मजज्ञं देवमीक्यं
 विदिष्व निचारयेमाः शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वाःश्चिनुते
 नाचिकेतम् ॥ स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो
 मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥ एष तेऽग्निर्नचिकेतः स्वर्ग्यो
 यमवृणीथा द्वितीयेन वरेण ॥ एतमग्निं तवैव प्रवक्ष्यन्ति
 जनासस्तृतीयं वरं नचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥ येयं प्रेते
 विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ॥ एत-
 द्विद्यामनुशिष्टस्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः ॥ २० ॥
 देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुविज्ञेयमगुरेष
 धर्मः ॥ अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति
 मा सृजैनम् ॥ २१ ॥ देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं
 च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्थ ॥ वक्ता चास्य त्वाद्दग्न्यो
 न लभ्यो नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २२ ॥
 शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्पशून्हन्तिहिरण्यम-
 भ्रान् ॥ भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो
 यावदिच्छसि ॥ २३ ॥ एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व
 वित्तं चिरजीविकां च ॥ महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि
 कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥ ये ये कामा
 दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामाः शृण्वन्तः प्रार्थयस्व ॥ इमा
 रामाः सरथाः सत्पूया नहीदृशा लम्बनीया मनुष्यैः ॥
 आभिर्मत्प्रसाभिः परिचारयस्व नचिकेतो मरणं मानु-
 प्राक्षी ॥ २५ ॥ श्रो भावा मर्त्यस्य यदन्तर्कतस्तत्सर्वेन्द्रि-
 याणां जरयन्ति तेजः ॥ अपि सर्वं जीवितमल्पमेव तवैव

वाहास्तव नृत्तगीते ॥ ३६ ॥ न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो
लप्स्यामहे वित्तमद्राक्ष्म चेत्त्रा ॥ जीविष्यामो यावदी-
शिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥ २७ ॥ अजी-
र्यताममृतानामुपेत्य जीर्यन्मर्त्यः कृधःस्थः प्रजानन् ॥ अभि-
ध्यायन्वर्णरतिप्रमोदानतिदीर्घं जीविते को रमेत ॥ २८ ॥
यस्मिन्निदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यस्याम्पराये महति ब्रूहि
नन्तत् ॥ योऽयं वरो गृहमनुप्रविष्टो नान्यं तस्मान्नचि-
केता वृणीते ॥ २९ ॥ इति प्रथमेऽध्याये प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषः सि-
नीतः ॥ तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीयते-
ऽर्थाद्य उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥ श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमे-
तस्मौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः ॥ श्रेयो हि धीरोऽभि-
प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥ २ ॥ स त्वं
प्रियान्प्रियरूपाश्च कामानभिध्यायन्नचिकेतोऽत्यस्वाक्षीः।
नैतां सृङ्गां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां मज्जन्ति बहवो
मनुष्याः ॥ ३ ॥ दूरमेते त्रिपरीते विपूची अविद्या याच
विद्येति ज्ञाता ॥ विद्याभीप्सितं नचिकेतसं मन्ये न त्वा
कामा बहवो लोलुपन्तः ॥ ४ ॥ अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ॥ दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति
मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ५ ॥ न सांपरायः
प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ॥ अयं
लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे

॥ ६ ॥ श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि
 बहवो यं न विद्युः ॥ आश्रयो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा-
 श्रयो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥ न नरेणावरेण प्रोक्त
 एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ॥ अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र
 नास्त्यणीयान्द्वैतार्थमनुप्रमाणात् ॥ ८ ॥ नैषा तर्केण मति-
 रापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ट ॥ यां त्वमापः
 सत्यधृतिर्बतामि त्वादङ्गो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥
 जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं न ह्यध्रुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं
 तत् ॥ ततो मया नचिकेतश्चितोऽग्निरनित्यैर्द्रव्यैः प्राप्त-
 वानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥ कामस्यासिं जगतः प्रतिष्ठां
 कतोरानन्त्यमभयस्य पारम् ॥ स्तोमं महदुस्मायं प्रतिष्ठां
 दृष्ट्वा धृत्वा धीरो नचिकेतोऽन्यस्त्राक्षीः ॥ ११ ॥ तं तुदर्शं
 गृहमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणम् ॥ अध्यात्मयो-
 गाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥
 एतच्छ्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृह्य धर्म्यमणुमेतमाप्य ॥
 स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा विवृतं यस्मि नचिके-
 तसं मन्ये ॥ १३ ॥ अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मा-
 त्कृताकृतात् ॥ अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यमि
 तद्वद ॥ १४ ॥ सर्वे वेदा यत्पदमाप्नन्ति तपांसि
 सर्वाणि च यद्वदन्ति ॥ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते
 पदं संप्रहेण ब्रवीम्यमित्येतत् ॥ १५ ॥ एतच्छेषाक्षरं
 ब्रह्म ह्येतदेवाक्षरं परम् ॥ एतच्छेषाक्षरं ज्ञात्वा यो यदि-

च्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥ एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं
 परम् ॥ एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥
 न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्नं बभूव
 कश्चित् ॥ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते
 हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चे
 न्मन्यते हतम् ॥ उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति
 न हन्यते ॥ १९ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य
 तन्तोनिहितो गुहायाम् ॥ तमक्रतुः पश्यति वीर्यशोको
 धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ आसीनो दृग् व्रजति
 शयानो याति सर्वतः ॥ कस्मिं मदामदं देवं मदस्यो
 ज्ञातुमर्हति ॥ २० ॥ अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थि-
 तम् ॥ महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति
 ॥ २१ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
 श्रुतेन ॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यन्तस्यैष आत्मा विवृणुते
 तन् ॥ स्वाम् ॥ २२ ॥ नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो
 नासमाहितः ॥ नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैतमाप्नु-
 यात् ॥ २३ ॥ यस्य ब्रह्म चक्षत्रं चोभे भवत ओदनः ॥
 मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः ॥ २४ ॥ इति
 प्रथमेऽध्याये द्वितीया षष्ठी ॥ २ ॥

ऋतं पिबन्तां सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ॥
 छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचि-
 केताः ॥ १ ॥ यः सेतुर्गिजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ॥

अभयं तितीर्यतां पारं नाचिकेतः शक्यमहि ॥ २ ॥
 आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥ बुद्धिं तु
 सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥ इन्द्रियाणि
 हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
 भोक्तृत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन
 मनसा सदा ॥ तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव
 सारथेः ॥ ५ ॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति युक्तेन मनसा
 सदा ॥ तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥
 यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ॥ न स तत्प-
 दमाप्नोति सः सारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥ यस्तु विज्ञान-
 वान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ॥ स तु तत्पदमाप्नोति
 यस्मान्मयो न जायते ॥ ८ ॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः-
 प्रग्रहवान्नरः ॥ सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं
 पदम् ॥ ९ ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥
 मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥ महतः
 परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ पुरुषाश्च परं किञ्चित्स्या
 काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥ एष सर्वेषु भूतेषु गृहोन्मा
 न प्रकाशते ॥ दृश्यते त्वद्ध्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मद-
 र्शिभिः ॥ १२ ॥ यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञश्चच्छेज्ज्ञान
 आत्मनि ॥ ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तच्छेच्छान्त
 आत्मनि ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वराग्निबोधत ॥
 क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गे पथस्तत्त्ववयो वदन्ति

॥ १४ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमग-
न्धवच्च यत् ॥ अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्यु-
मुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥ नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं
सनातनम् ॥ उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते
॥ १६ ॥ य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ॥ प्रयतः
श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत
इति ॥ १७ ॥ इति प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥ १

पराञ्चि खानि व्यतृणन्स्वयंभून्स्मात्पराङ् पश्यति
नान्तरात्मन् ॥ कश्चिर्द्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुर-
मृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥ पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते
मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम् ॥ अथ धीरा अमृतत्वं वि-
दित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥ येन रूपं रसं
गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान् ॥ एतेनैव विजानाति
किमत्र परिशिष्यत एतद्वै तत् ॥ ३ ॥ स्वप्नान्तं जागरि-
तान्तं चोर्भा येनानुपश्यति ॥ महान्तं विभुमात्मानं मत्वा
धीरो न शोचति ॥ ४ ॥ य इमं मध्वदं वेद आत्मानं
जीवमन्तिकान् ॥ ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगु-
प्सत एतद्वै तत् ॥ ५ ॥ यः पूर्वं तपसो जातमन्यः पूर्व-
मजायत ॥ गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत
एतद्वै तत् ॥ ६ ॥ या प्राणेन संभवत्यदिर्तिर्देवतामयी ॥
गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत एतद्वै तत्

॥ ७ ॥ अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भ इव सुमृतो
 गर्भिणीभिः ॥ दिवे दिव ईड्यो जागृवन्निर्हविष्मद्भिर्म-
 नुष्येभिरग्निरेतद्वै तत् ॥ ८ ॥ यतश्चोदेति सूर्योऽस्मिं यत्र
 च गच्छति ॥ तं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कश्चन
 एतद्वै तत् ॥ ९ ॥ यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ॥
 मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥
 मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ॥ मृत्योः स मृत्युं
 गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः
 पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ॥ ईशानो भूतभव्यस्य
 न ततो विजुगुप्स्यत एतद्वै तत् ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो
 ज्योतिरिवाभूमकः ॥ ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ
 श्व एतद्वै तत् ॥ १३ ॥ यथोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधा-
 वति ॥ एवं धर्मान्पृथक् पश्यन्मानेवानुविधावति ॥ १४ ॥
 यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ॥ एवं मुने-
 र्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥ इति द्वितीये-
 ऽध्याये चतुर्थी वल्ली समाप्ता ॥ ४ ॥

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः ॥ अनुष्ठाय न
 शोचति विमुक्तश्च विमुच्यत एतद्वै तत् ॥ १ ॥ हृत्सः
 शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसङ्गोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृप-
 द्वरसद्वतसद्वयोमसद्वद्धा गोजा ऋतजा अद्विजा ऋतं बृहत्
 ॥ २ ॥ ऊर्ध्वं प्राणमुच्चयत्पानं प्रत्यगस्यति ॥ मध्ये
 वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते ॥ ३ ॥ अस्य विश्वः

समानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ॥ देहाद्विमुच्यमानस्य
 किमत्र परिशिष्यत एतद्वै तत् ॥ ४ ॥ न प्राणेन नापानेन
 मर्त्यो जीवति कश्चन ॥ इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावु-
 पाश्रितौ ॥ ५ ॥ हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सना-
 तनम् ॥ यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम
 ॥ ६ ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरन्वाय देहिनः ॥ स्थाणु-
 मन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥ य एष
 सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः ॥ तदेव
 शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे
 तदु नात्येति कश्चन एतद्वै तत् ॥ ८ ॥ अग्निर्यथैको भुवनं
 प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥ एकस्तथा सर्वभूता-
 न्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥ वायुर्यथैको
 भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥ एकस्तथा
 सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥
 सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ॥
 एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः
 ॥ ११ ॥ एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा
 यः करोति ॥ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं
 शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥ नित्योऽनित्यानां चेतनश्चे-
 तनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् ॥ तमात्मस्थं
 येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्
 ॥ १३ ॥ तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ॥

कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥
न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा
सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये पञ्चमी
वल्ली समाप्ता ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ॥ तदेव
शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ तस्मिँल्लोकाः श्रिताः
सर्वे तदु नात्येति कश्चन एतद्वै तत् ॥ १ ॥ यदिदं
किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ॥ महद्भयं वज्र-
मुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥ भयादस्या-
ग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ॥ भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्यु-
र्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥ इह चेदशकद्रोढुं प्राक् शरीरस्य
विश्वसः ॥ ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥
यथादर्शे तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ॥ यथाप्सु
परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके
॥ ५ ॥ इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयो च यत् ॥
पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥ इन्द्रि-
येभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ॥ सत्त्वादधि
महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥ अव्यक्तान्तु परः
पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च ॥ यज्ज्ञात्वा मुच्यते जन्तु-
रमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥ न संदशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ॥ हृदा मनीषी मनसा-

भिकृत्सो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥ यदा पञ्चा-
वतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ॥ बुद्धिश्च न विचेष्टति
तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥ तां योगमिति मन्यन्ते
स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ॥ अप्रमत्तमदा भवति योगो
हि प्रभवाण्ययौ ॥ ११ ॥ नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं
शक्यो न चक्षुषा ॥ अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुप-
लभ्यते ॥ १२ ॥ अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयोः ॥
अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥ यदा
सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्यो-
ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥ यदा सर्वे प्रभि-
द्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येता-
वदनुशासनम् ॥ १५ ॥ शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्व-
मेति विष्वङ्न्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥ अङ्गुष्ठ-
मात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ॥
तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण ॥ तं विद्या-
च्छुक्रमृतं तं विद्याच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥ मृत्युप्रोक्तां
नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ॥
ब्रह्मप्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युरन्योऽप्येवं यो विदध्यात्ममेव
॥ १८ ॥ इति द्वितीयेऽध्याये षष्ठी बह्वी समाप्ता ॥ ६ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ सह नावतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं कर-

वावहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥ ॐ
शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ इति यजुर्वेदीयकठोनिष-
त्समाप्ता ॥ ३ ॥

ॐ तत्सत् ॥

प्रश्नोपनिषत् ॥ ४ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्ष-
भिर्यजत्राः ॥ स्थिररङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देव-
हितं यदायुः ॥ स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः
पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नमस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ सुकेशा च भारद्वाजः शैव्यश्च सत्यकामः सौर्यायणी
च गार्ग्यः कौशल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वेदभिः कबन्धी
कात्यायनस्ते हंते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा
एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समिन्पाणयो भगवन्तं
पिप्पलादमुपसज्जाः ॥ १ ॥ तान्ह स ऋषिरुवाच भूय
एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथा-
कामं प्रश्नान्पृच्छथ यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम
इति ॥ २ ॥ अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ ॥
भगवन्कुतो ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥
तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपोऽतप्यत
स तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते ॥ रथिं च प्राणं

चेत्येतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्य इति ॥ ४ ॥ आदित्यो
 ह वै प्राणो रयिरेव चन्द्रमा रयिर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं
 चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रयिः ॥ ५ ॥ अथादित्य उदय-
 न्यन्प्राचीं दिशं प्रविशति तेन प्राच्यान्प्राणात्रश्मिपु
 संनिधत्ते ॥ यदक्षिणां यन्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो यदूर्ध्वं
 यदन्तरा दिशो यन्मूर्तं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान्
 रश्मिपु संनिधत्ते ॥ ६ ॥ स एष वैश्वानरो विश्वरूपः
 प्राणोऽग्निरुदयते ॥ तदेतदचाभ्युक्तम् ॥ ७ ॥ विश्वरूपं
 हरिणं जातवेदसं परायणं ज्योतिरेकं तपन्नम् ॥ सहस्र-
 रश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः प्रजानामुदयत्येष सूर्यः
 ॥ ८ ॥ संवत्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिणं चोत्तरं च ॥
 तये ह वै तदिष्टापूर्ते कृतमिष्युपासते ते चान्द्रमसमेव
 लोकमभिजयन्ते ॥ त एव पुनरावर्तन्ते तस्मादेते ऋषयः
 प्रजाकामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते ॥ एष ह वै रयिर्यः पितृयाणः
 ॥ ९ ॥ अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मा-
 नमन्विष्यादित्यभिजयन्त एतद्वै प्राणानामायतनमेत-
 दमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्त इत्येष
 निरोधस्तदेव श्लोकः ॥ १० ॥ पञ्चपादं पितरं द्वादशा-
 कृतिं दिव आहुः परे अर्धे पुरीणिणम् ॥ अथेमे अन्य
 उपरे विचक्षणं सप्तचक्रे पल्लर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥
 मामो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयिः शुक्लः प्राण-
 स्तस्मादेते ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्वन्तीतर इतरस्मिन्

॥ १२ ॥ अहोरात्रौ वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रि-
रेव रयिः प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति ॥ ये दिवा रत्या
संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यदात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥
अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तद्वेत्तन्मस्मादिमाः प्रजाः
प्रजायन्त इति ॥ १४ ॥ तथे ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति
ये मिथुनमुत्पादयन्ते ॥ तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो
ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥ तेषामसौ विरजो
ब्रह्मलोको न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥ इति
प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ हनं भार्गवो वेदभिः पप्रच्छ ॥ भगवन्कृत्येव
देवाः प्रजां विधारयन्ते कतर एतत्प्रकाशयन्ते कः पुनरेषां
वरिष्ठ इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचाकाशो ह वा एष
देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ॥
ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामः
॥ २ ॥ तान्वरिष्ठः प्राण उवाच मा मोहमापयथाहमे-
वैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामी-
ति ॥ ३ ॥ तेऽश्रद्धधाना बभूवुः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्र-
मत इव तस्मिद्युत्क्रामत्यथेतरं सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मि-
न् च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते तद्यथा मक्षिका
मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते एवमस्मि-
न् च प्रतिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एव वाङ्मनश्चक्षुः
श्रोत्रं च ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥ एषोऽग्निस्त-

पत्येप सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष वायुरेष पृथिवी रयि-
 र्देवः सदसच्चामृतं च यत् ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ
 प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः
 क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥ प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रति-
 जायसे ॥ तुभ्यं प्राणः प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः
 प्राणैः प्रतितिष्ठसि ॥ ७ ॥ देवानामसि वह्निमः पितॄणां
 प्रथमा स्वधा ॥ ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि
 ॥ ८ ॥ इन्द्रस्त्वं प्राणतेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ॥
 त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥
 यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः ॥ आनन्दरूपा-
 स्तिष्ठन्ति कामायात्रं भविष्यन्तीति ॥ १० ॥ ब्राह्मस्त्वं
 प्राणैकऋषिरत्ता विश्वस्य सन्पतिः ॥ वयमाद्यस्य दातारः
 पिता त्वं मातरिश्चनः ॥ ११ ॥ या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता
 या श्रोत्रे या च चक्षुषि ॥ या च मनसि संतता शिवां
 तां कुरु मोत्कमीः ॥ १२ ॥ प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे
 यत्प्रतिष्ठितम् ॥ मातेव पुत्राक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि
 इति ॥ १३ ॥ इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ हेनं कांसत्यश्वाश्वलायनः प्रपच्छ ॥ भगवन्कुत
 एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिच्छरीर आत्मानं वा
 प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोत्क्रमते कथं बाह्यमभिधत्ते
 कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाचाति प्रभानृ-
 च्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं ब्रवीमि ॥ २ ॥ आत्मन

एष प्राणो जायते ॥ यथैषा पुरुषे छायेतस्मिन्नेतदातं
मनोधिकृतेनायात्यस्मिन्छरीरे ॥ ३ ॥ यथा सम्राडेवाधि-
कृतान्विनियुक्ते ॥ एतान्प्रामानेतान्प्रामानधितिष्ठस्वेव-
मेवैष प्राणः ॥ इतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥ ४ ॥
पायूपस्थेऽपानं चक्षुः श्रोत्रे मुखनामिकाभ्यां प्राणः स्वयं
प्रातिष्ठते मध्ये तु समानः ॥ एष ह्येतद्भुतमस्रं समुन्नयति
तस्मादेताः सप्तार्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥ हृदि ह्येष आत्मा ॥
अत्रैतदेकशतं नाडीनां तासां शतं शतमेकैकस्यां द्वासप्त-
तिर्द्वासप्ततिः प्रतिशाखानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु ध्यान-
श्चरति ॥ ६ ॥ अथैकयोर्ध्व उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं
नयति पापेन पापमुभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥
आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राण-
मनुगृह्णानः ॥ पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापान-
मवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥ ८ ॥
तेजो ह वाव उदानस्तस्मादुपशान्ततेजाः ॥ पुनर्भवमिन्द्रि-
र्यैर्मनसि संपद्यमानैः ॥ ९ ॥ यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति
प्राणस्तेजसा युक्तः ॥ सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं
नयति ॥ १० ॥ य एवं विद्वान्प्राणं वेद ॥ न हास्य
प्रजा हीयतेऽमृतो भवति तत्रैष श्लोकः ॥ ११ ॥ उत्प-
त्तिमायति स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा ॥ अध्यात्मं चैव
प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुते इति ॥ १२ ॥
इति तृतीयः प्रश्नः ॥

अथ हेनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ ॥ भगवन्नेतस्मि-
 न्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिन् जाग्रति कतर एष
 देवः स्वप्नान्पश्यति कस्यैतत्सुखं भवति कस्मिन् सर्वे
 संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच ॥ यथा
 गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्याम्नं गच्छतः सर्वा एतस्मिंस्तेजो-
 मण्डल एकीभवन्ति ॥ ताः पुनःपुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं
 ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति ॥ तेन तर्ह्येष
 पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न
 स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते न विसृजते नेया-
 यते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥ प्राणान्नय एवैतस्मिन्पुरे
 जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यप-
 चनो यद्गार्हपत्यात्प्रणीयते प्रणयनादाहवनीयः प्राणः॥३॥
 यदुच्छ्वासनिःश्वासावेतावाहुनी समं नयतीति स समानः
 मनो ह वाव यजमान इष्टफलमेवोदानः स एनं यजमा-
 नमहरहर्ब्रह्म गमयति ॥ ४ ॥ अत्रैष देवः स्वप्ने महि-
 मानमनुभवति ॥ यदृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थ-
 मनुशृणोति देशदिगन्तरंश्च प्रत्यनुभूतं पुनःपुनः पत्यनु-
 भवति दृष्टं चाहृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं
 च सञ्चासञ्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥ स
 यदा तेजसाभिभूतो भवत्यत्रैष देवः स्वप्नाज्ज पश्यत्यथ
 तदैतस्मिच्छरीरे एतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥ स यथा
 सोम्य वयांसि वासो वृक्षं संप्रतिष्ठन्ते ॥ एवं ह वै

सत्सर्वं पर आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥ पृथिवी च पृथि-
र्वामात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च
वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च
श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं
च त्वक् च स्पर्शयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ
चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं
च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं च बुद्धिश्च बोद्ध-
व्यं चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च
तेजश्च विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥
एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा
कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ॥ स परेऽक्षरे आत्मनि संप्र-
तिष्ठते ॥ ९ ॥ परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तद-
च्छायमशरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ॥
स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदेष श्लोकः ॥ १० ॥ विज्ञानात्मा
सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र ॥ तद-
क्षरं वेदयते यस्तु सोम्य स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशोति
॥ ११ ॥ इति चतुर्थः प्रश्नः ॥ ४ ॥

अथ हेनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ ॥ स यो ह वै-
तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणाम्तमोङ्कारमभिध्यायीत ॥ कतमं
वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच ॥
एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्वि-
द्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति ॥ २ ॥ स यथेकमाश्रम-

भिध्यायीत स तेनैव संवेदितस्तूर्णमेव जगत्यामभिसंफ-
 ष्यते ॥ तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा
 ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥
 अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भि-
 रून्नीयते ॥ स सोमलोकं स सोमलोके विभूतिमनुभूय
 पुनरावर्तते ॥ ४ ॥ यः पुनरेतन्निमात्रेणोमित्येतेनैवा-
 क्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये संपन्नः ॥
 यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स ऽपाप्मना
 विनिर्मुक्तः स सामभिरून्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीव-
 घनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ भवतः
 ॥ ५ ॥ तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता
 अनुविप्रयुक्ताः ॥ क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक्
 प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥ ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्त-
 रिक्षं ससामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते ॥ तमोऽकारेणैवायत-
 नेनान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभयं परं चेति
 ॥ ७ ॥ इति पञ्चमः प्रश्नः ॥ ५ ॥

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ ॥ भगवन्निर्हण्य-
 नाभः कौसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैतं प्रश्नमपृच्छत ॥
 षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ तमहं कुमारमब्रुवं
 माहमिमं वेद यद्यहमिममवेदिपं कथं ते नावक्ष्यमिति
 समूलो वा एष परिशुष्यति योऽनृतमभिवदति तस्मा-
 स्मार्हम्यनृतं वक्तुं स तूर्णीं रथमारुह्य प्रवव्राज ॥ तं त्वा

पृच्छामि कासां पुरुष इति ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच ॥
 इहैवान्तःशरीरे सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेताः षोडश-
 कलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥ स ईक्षांचक्रे ॥ कस्मिन्नहमु-
 त्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रति-
 ष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥ स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं
 वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियम् ॥ मनोऽन्नमन्नादीर्यं तपो
 मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥ स यथेमा
 नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यामन् गच्छन्ति
 भिद्येते चासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते ॥ एवमे-
 वास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं
 प्राप्यामन् गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं
 प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥
 अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः ॥ तं वेद्यं
 पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिह्यथा इति ॥ ६ ॥
 तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद नातः परमस्ती-
 ति ॥ ७ ॥ ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योऽस्माकम-
 विद्यायाः परं पारं तारयसीति ॥ नमः परमऋषिभ्यो
 नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥ इति पष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्य-
 जत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं
 यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा
 विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो

बृहस्पतिर्दधातु ॥ ओम् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
॥ इति प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥

ॐ तत्सत् ॥

मुण्डकोपनिषत् ॥ ५ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्य-
जत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं
यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा
विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नमस्तर्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो
बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुव-
नस्य गोप्ता ॥ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय
ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥ अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा
तां पुरोवाचाङ्गिरे ब्रह्मविद्याम् ॥ स भारद्वाजाय सत्यवा-
हाय प्राह भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥ शौनको
ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपमन्त्रः पप्रच्छ ॥ कस्मिन्नु
भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥ तस्मै
स होवाच ॥ द्वे विष्टे वेदितव्ये इति ह स यद्ब्रह्मविदो
वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥ तत्रापरा ऋग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं
निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ॥ अथ परा यया तदक्ष-
रमभिगम्यते ॥ ५ ॥ यत्तद्ब्रह्मैयमब्राह्ममगोत्रमवर्णमच-

क्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तद-
व्ययं तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥ यथोर्णना-
भिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति ॥
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्संभवन्तीह वि-
श्वम् ॥ ७ ॥ तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्तमभिजायते ॥
अन्नान्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥
यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ॥ तस्मादेतद्ब्रह्म
नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥ इति प्रथममुण्डके प्रथमः
खण्डः ॥ १ ॥

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कथयो यान्यपश्यन्तानि
प्रेतायाः बहुधा संततानि ॥ तान्याचरथ नित्यं सत्यकामा
एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥ यदा लेलायते
ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने ॥ तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः
प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम् ॥ २ ॥ यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौ-
र्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितं च ॥ अहुत-
मवैश्वदेवमविधिना हुतमाससमांस्तस्य लोकान्निहन्ति
॥ ३ ॥ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या
च सुधूम्रवर्णा ॥ स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची च देवी लेलाय-
माना इति सप्तजिह्वाः ॥ ४ ॥ एतेषु यश्चरते भ्राजमा-
नेषु यथाकालं चाहृतयो ह्याददायन् ॥ तन्नयन्त्येताः
सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥
एषोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं

वहन्ति ॥ प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य एष वः पुण्यः
 सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
 अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ॥ एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति
 मृदा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥ ७ ॥ अविद्याया-
 मन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितमन्यमानाः ॥
 जङ्घन्यमानाः परियन्ति मृदा अन्धेनैव नीयमाना यथा-
 न्धाः ॥ ८ ॥ अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था
 इत्यभिमन्यन्ति बालाः ॥ यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रम्भा-
 त्तेनानुराः क्षीणलोकाश्च वन्ते ॥ ९ ॥ दृष्टापूर्तं मन्यमाना
 वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ॥ नाकस्य पृष्ठे ते
 सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं चाविशन्ति ॥ १० ॥
 तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां
 चरन्तः ॥ सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यन्नामृतः स
 पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥ परीक्ष्य लोकांन्कर्मचिता-
 न्ब्राह्मणो निर्वेदमायास्सकृतः कृतेन ॥ तद्विज्ञानार्थं स
 गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥
 तस्मै स विद्वानुपमञ्जाय सम्यक् प्रशान्तचित्ताय शमा-
 न्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो
 ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥ इति प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

इति प्रथममुण्डकं समाप्तम् ।

तदेतत्सत्यं यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सह-

स्वशः प्रभवन्ते सरूपाः ॥ तथाक्षराद्विविधाः सोम्य
 भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ १ ॥ दिव्यो
 ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ॥ अप्राणो ह्यमनाः
 शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः
 सर्वेन्द्रियाणि च ॥ खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य
 धारिणी ॥ ३ ॥ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो दिशः
 श्रोत्रे वाग्विबृताश्च वेदाः ॥ वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
 पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥ तस्मादग्निः
 समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ॥
 पुमान् रेतः सिञ्चति योपितायां बह्वीः प्रजाः पुरुषात्सं-
 प्रसूताः ॥ ५ ॥ तस्मादचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च
 सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ॥ संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः
 सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥ तस्मान्न देवा बहुधा
 संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥ प्राणापानौ
 ब्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥
 सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्सप्तार्षिणः समिधः सप्त
 होमाः ॥ सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा गुहाशया
 निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥ अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे-
 ऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ॥ अतश्च सर्वा ओष-
 धयो रसश्च येनैष भूतैस्मिष्टते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥ पुरुष
 एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ॥ एतद्यो वेद निहितं

गुहायां सोऽविद्याग्रन्थि विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥ इति
द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

आविः संनिहितं गुहाचरन्नाम महत्पदमग्रेतत्समर्पि-
तम् ॥ एजत्प्राणश्चिमिषच्च यदेतज्ज्ञानथ सदसद्वरेण्यं परं
विज्ञानाद्यद्वरिष्टं प्रजानाम् ॥ १ ॥ यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु
यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च ॥ तदेतदक्षरं ब्रह्म स
प्राणस्तदु वाङ्मानः ॥ तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्व्यं सोम्य
विद्धि ॥ २ ॥ धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ब्रुवासा
निशितं संधयीत ॥ आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं
तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥ प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा
ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥ अप्रमत्तेन वेद्मव्यं शरवत्तन्मयो
भवेत् ॥ ४ ॥ यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः
सह प्राणैश्च सर्वैः ॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो
विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥ अरा इव रथनाभौ
संहता यत्र नाढ्यः ॥ स एषोऽन्तश्चरते बहुधाजायमानः ॥
ॐमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः
परस्तात् ॥ ६ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैष महिमा भुवि ॥
दिश्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ मनोमयः
प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदयं संनिधाय ॥ तद्वि-
ज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्दरूपममृतं यद्विभाति
॥ ७ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ८ ॥ हिर-

णमये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥ तच्छुभ्रं ज्योतिषां
ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥ न तत्र सूर्यो भाति
न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ॥
तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभा-
ति ॥ १० ॥ ब्रह्मवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षि-
णतश्चोत्तरेण ॥ अथश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मवेदं विश्वमिदं
वरिष्ठम् ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयमुण्डकं समाप्तम् ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ॥
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति
॥ १ ॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति
मुह्यमानः ॥ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमान-
मिति वीतशोकः ॥ २ ॥ यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥ तदा विद्वान्पुण्यपापे
विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येष
यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्विद्वान्भवते नातिवादी
आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः
॥ ४ ॥ सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
ब्रह्मचर्येण नित्यम् ॥ अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥ सत्यमेव जयते
ज्ञानृतं सत्येन पन्था विततो देवयानः ॥ येनाक्रमन्त्युपयो
पासकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥ बृहच्च

तद्विषयमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ॥
 दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहा-
 याम् ॥ ७ ॥ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्त-
 पसा कर्मणा वा ॥ ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं
 पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥ एषोऽणुरात्मा चेतसा
 वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश ॥ प्राणैश्चित्तं
 सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा
 ॥ ९ ॥ यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः
 कामयते यांश्च कामान् ॥ तं तं लोकं जयते तांश्च का-
 मान्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥ इति तृतीय-
 मुण्डके प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति
 शुभ्रम् ॥ उपासते पुरुषं ये ह्यकामान्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति
 धीराः ॥ १ ॥ कामान्यः कामयते मन्यमानः स काम-
 भिर्जायते तत्र तत्र ॥ पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव
 सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥ नायमात्मा प्रवचनेन
 लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥ यमेवैष वृणुते तेन
 लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥ नायमात्मा
 बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ॥
 एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म-
 धाम ॥ ४ ॥ संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो
 भीतरागाः प्रशान्ताः ॥ ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा

युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥ वेदान्तविज्ञानसु-
निश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥ ते ब्रह्म-
लोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥
गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ॥
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्वे एकीभव-
न्ति ॥ ७ ॥ यथा नयः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय ॥ तथा विद्वाभामरूपाद्विमुक्तः परात्परं
पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मविष्कुले भवति तरति
शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति
॥ ९ ॥ तदेतदद्याऽभ्युक्तं । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः
स्वयं जुह्वत एकर्षिं श्रद्धयन्तः । तेपामेवैतां ब्रह्मविद्यां
वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥ तदेतत्स-
त्यमृपिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतोऽधीते नमः
परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥ इति तृतीयमु-
ण्डके द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ भद्रं पश्येमाक्ष-
भिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ॥ व्यशेम
देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति नः
पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥ स्वस्ति
नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति मुण्डकोपनिषत्समाप्ता ॥ ५ ॥

ॐ तत्सत् ॥

माण्डूक्योपनिषत् ॥ ६ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ भद्रं पश्येमाक्ष-
भिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः ॥ व्यशेम
देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति
नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नमस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ओमित्येतदक्षरमिदꣳ सर्वं तस्योपव्याख्यानभूतं भव-
द्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव ॥ यच्चान्यत्रिकालातीतं तद-
प्योङ्कार एव ॥ १ ॥ सर्वꣳ ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म
सोऽयमात्मा चतुष्पात् ॥ २ ॥ जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः
सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः
॥ ३ ॥ स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः
प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ यत्र सुप्तो न
कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् ॥
सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्द-
भुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ एष सर्वेश्वर
एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि
भूतानाम् ॥ ६ ॥ नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न
प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥ अदृष्टमव्यवहार्यमप्राह्यमल-

क्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं
शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः॥७॥
सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोक्षारोऽधिमात्रं पादा मात्रा मात्राश्च
पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥ जागरितस्थानो
वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्रासेरादिमत्त्वाद्वाआप्नोति ह वै
सर्वान्कामानादिश्च भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥ स्वप्नस्थान-
स्तेजस उकारो द्वितीया मात्रात्कर्षादुभयत्वाद्दोत्कर्षति
ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मवित्कुले
भवति य एवं वेद ॥१०॥ सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृ-
तीया मात्रा मितेरपीतेर्वा भिनोति ह वा इदं सर्वमपी-
तिश्च भवति य एवं वेद ॥११॥ अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः
प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोक्षार आत्मैव संविशत्या-
त्मनात्मानं य एवं वेद (य एवं वेद) ॥ १२ ॥

॥ इति माण्डूक्योपनिषत् संपूर्णा ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॥ भद्रं पश्येमा-
क्षभिर्यजत्राः ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसमनूभिः ॥ व्यशेम
देवहितं यदायुः ॥ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः ॥ स्वस्ति
नः पूषा विश्ववेदाः ॥ स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः ॥
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता ॥ ६ ॥

ॐ तत्सत् ॥

तैत्तिरीयोपनिषत् ॥ ७ ॥

॥ शीक्षोपनिषद् ॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वर्यमा ॥
 शं न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुक्रमः ॥ नमो
 ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव
 प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदि-
 ष्यामि ॥ तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥
 अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वर्यमा ॥
 शं न इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुक्रमः ॥ नमो
 ब्रह्मणे ॥ नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव
 प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं
 वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु
 माम् ॥ अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः
 ॥ १ ॥ सत्यं वदिष्यामि पञ्च च ॥ १ ॥ इति प्रथमो-
 ऽनुवाकः ॥ १ ॥

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः ॥ वर्णः स्वरः ॥ मात्रा ब-
 लम् ॥ साम संतानः ॥ ह्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥ १ ॥ (शीक्षां
 पञ्च) ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

सह नौ यशः ॥ सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ॥ अथातः

सं॒हिताया उपनिषदं व्याख्यास्यामः ॥ पञ्चस्वधिकर-
णेषु ॥ अधिलोकमधिज्यौतिषमधिविद्यमधिप्रजमध्या-
त्मम् ॥ ता महासं॒हिता इत्याचक्षते ॥ अथाधिलोकम् ॥
पृथिवी पूर्वरूपम् ॥ द्यौरुत्तररूपम् ॥ आकाशः संधिः
॥ १ ॥ वायुः संधानम् ॥ इत्यधिलोकम् ॥ अथाधि-
ज्यौतिषम् ॥ अग्निः पूर्वरूपम् ॥ आदित्य उत्तररूपम् ॥
आपः संधिः ॥ वैद्युतः संधानम् ॥ इत्यधिज्यौतिषम् ॥
अथाधिविद्यम् ॥ आचार्यः पूर्वरूपम् ॥ २ ॥ अन्तेवा-
स्युत्तररूपम् ॥ विद्या संधिः ॥ प्रवचनं संधानम् ॥
इत्यधिविद्यम् ॥ अथाधिप्रजम् ॥ माता पूर्वरूपम् ॥
पितोत्तररूपम् ॥ प्रजा संधिः ॥ प्रजननं संधानम् ॥
इत्यधिप्रजम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्मम् ॥ अधरा हनुः
पूर्वरूपम् ॥ उत्तरा हनुरुत्तररूपम् ॥ वाक् संधिः ॥ जिह्वा
संधानम् ॥ इत्यध्यात्मम् ॥ इतीमा महासं॒हिताः ॥
य एवमेता महासं॒हिता व्याख्याता वेद ॥ संधीयते
प्रजया पशुभिः ॥ ब्रह्मवर्चसेनाश्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन
॥ ४ ॥ (संधिराचार्यः पूर्वरूपमित्यधिप्रजं लोकेन) ॥ इति
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः ॥ छन्दोभ्योऽध्यमृता-
त्संबभूव ॥ स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ॥ अमृतस्य देव-
धारणो भूयासम् ॥ शरीरं मे विचर्पणम् ॥ जिह्वा मे
मधुमत्तमा ॥ कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् ॥ ब्रह्मणः कौशो-

ऽसि मेधया पिहितः ॥ श्रुतं मे गोपाय ॥ आवहन्ती
 वितन्वाना ॥ १ ॥ कुर्वाणा चीरमात्मनः ॥ वासाऽसि
 मम गावश्च ॥ अन्नपाने च सर्वदा ॥ ततो मे श्रियमा-
 वह ॥ लोमशां पशुभिः सह स्वाहा ॥ आमायन्तु ब्रह्म-
 चारिणः स्वाहा ॥ विमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥
 प्रमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ दमायन्तु ब्रह्मचारिणः
 स्वाहा ॥ शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ २ ॥ यशो
 जनेऽसानि स्वाहा ॥ श्रेयान् वस्यसोऽसानि स्वाहा ॥
 तं त्वा भग प्रविशानि स्वाहा ॥ स मा भग प्रविश
 स्वाहा ॥ तस्मिन् सहस्रशाखे ॥ निभगाहं त्वयि मृजे
 स्वाहा ॥ यथापः प्रवता यन्ति ॥ यथा मासा अहर्जरम् ॥
 एवं मां ब्रह्मचारिणः ॥ धातरायन्तु सर्वतः स्वाहा ॥ प्रति-
 वेशोऽसि प्रमा भाहि प्रमा पयस्व ॥ ३ ॥ वितन्वाना
 शमायन्तु ब्रह्मचारिणः स्वाहा ॥ धातरायन्तु सर्वतः स्वा-
 हंके च) ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

भूर्भुवः सुवरिति वा एतास्तिषो व्याहृतयः ॥ तासा-
 मुह स्मृतां चतुर्थीम् ॥ माहाचमस्यः प्रवेदयते ॥ मह
 इति ॥ तद्ब्रह्म ॥ स आत्मा ॥ अङ्गान्यन्या देवताः ॥
 भूरिति वा अयं लोकः ॥ भुव इत्यन्तरिक्षम् ॥ सुवरि-
 त्यसौ लोकः ॥ १ ॥ मह इत्यादित्यः ॥ आदित्येन वाव
 सर्वे लोका महीयन्ते ॥ भूरिति वा अग्निः ॥ भुव इति
 वायुः ॥ सुवरित्यादित्यः ॥ मह इति चन्द्रमाः ॥ चन्द्रमसा

वाव सर्वाणि ज्योतीःषि महीयन्ते ॥ भूरिति वा ऋचः ॥
भुव इति सामानि ॥ सुवरिति यजूःषि ॥ २ ॥ मह इति
ब्रह्म ॥ ब्रह्मणा वाव सर्वे वेदा महीयन्ते ॥ भूरिति
वै प्राणः ॥ भुव इत्यपानः ॥ सुवरिति व्यानः ॥ मह
इत्यन्नम् ॥ अन्नेन वाव सर्वे प्राणा महीयन्ते ॥ ता वा
एताश्चतस्रश्चतुर्धा ॥ चतस्रश्चतस्रो व्याहृतयः ॥ ता यो
वेद ॥ स वेद ब्रह्म ॥ सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति
॥ ३ ॥ (अमौ लोको यजूःषि वेद द्वे च) ॥ इति पञ्चमो-
ऽनुवाकः ॥ ५ ॥

स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः ॥ तस्मिन्नयं पुरुषो
मनोमयः ॥ अमृतो हिरण्मयः ॥ अन्तरेण तालुके ॥
य एष म्लन इवावलम्बते ॥ सेन्द्रयोनिः ॥ यत्रासौ केशा-
न्तो विवर्तते ॥ व्यपोह्य शीर्षकपाले ॥ भूरित्यग्नौ प्रतिति-
ष्ठति ॥ भुव इति वायौ ॥ १ ॥ सुवरित्यादित्ये ॥ मह इति
ब्रह्मणि ॥ आग्नेति स्वाराज्यम् ॥ आग्नेति मनसस्पतिम् ॥
वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः ॥ श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिः ॥ एतत्ततो
भवति ॥ आकाशशरीरं ब्रह्म ॥ सत्याग्मप्राणारामं मन
आनन्दम् ॥ शान्तिसमृद्धममृतम् ॥ इति प्राचीनयो-
ग्योपास्त्र ॥ २ ॥ (वायावमृतमेकं च) ॥ इति षष्ठो-
ऽनुवाकः ॥ ६ ॥

पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौर्दिशोऽवान्तरदिशाः ॥ अग्निर्वायु-
रादित्यश्चन्द्रमा नक्षत्राणि ॥ आप ओषधयो वनस्पतय

आकाश आत्मा ॥ इत्यधिभूतम् ॥ अथाध्यात्मम् ॥
 प्राणो व्यानोऽपान उदानः समानः ॥ चक्षुः श्रोत्रं मनो
 वाक् त्वक् ॥ चर्म मांससं स्नावास्थिमज्जा ॥ एतदधि-
 विधाय ऋषिरवोचत् ॥ पाङ्क्तं वा इदं सर्वम् ॥ पाङ्क्ते-
 नैव पाङ्क्तं स्पृणोतीति ॥ १ ॥ (सर्वमेकं च) ॥ इति सप्त-
 मोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

ओमिति ब्रह्म ॥ ओमितीदं सर्वम् ॥ ओमित्येतद्-
 नुकृतिह्रस्व वा अप्योश्रावयेत्याश्रावयन्ति ॥ ओमिति
 सामानि गायन्ति ॥ ओंशोमिति शस्त्राणि शंसन्ति ॥
 ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ॥ ओमिति ब्रह्मा
 प्रसंति ॥ ओमित्यग्निहोत्रमनुजानाति ॥ ओमिति ब्राह्म-
 णः प्रवक्ष्यन्नाह ब्रह्मोपाप्नवानीति ॥ ब्रह्मैवोपाप्नोति ॥ १ ॥
 (ॐ दश) ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

ऋतं च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ सत्यं च स्वाध्यायप्र-
 वचने च ॥ तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ दमश्च स्वाध्या-
 यप्रवचने च ॥ शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ अग्रयश्च
 स्वाध्यायप्रवचने च ॥ अग्निहोत्रं च स्वाध्यायप्रवचने च ॥
 अतिथयश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥ मानुषं च स्वाध्याय-
 प्रवचने च ॥ प्रजा च स्वाध्यायप्रवचने च । प्रजनश्च
 स्वाध्यायप्रवचने च ॥ प्रजातिश्च स्वाध्यायप्रवचने च ॥
 सत्यमिति सत्यवचा राधीतरः ॥ तप इति तपो नित्यः
 पौरुषिष्टिः ॥ स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः ॥

तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥ ६ ॥ (प्रजा च स्वाध्यायप्रवच-
ने च षट् च) ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अहं वृक्षस्य रेरिव ॥ कीर्तिः पृष्टं गिरेरिव ॥ ऊर्ध्वप-
विग्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि ॥ द्रविणः सवर्चसम् ॥
सुमेधा अमृतोऽक्षितः ॥ इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्
॥ १ ॥ (अहः षट्) ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवामिनमनुशाम्नि ॥ मयं वद ॥
धर्मं चर ॥ स्वाध्यायान्मा प्रमदः ॥ आचार्याय प्रियं
धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ॥ सत्याज्ञ प्रम-
दितव्यम् ॥ धर्माज्ञ प्रमदितव्यम् ॥ कुशलाज्ञ प्रमदि-
तव्यम् ॥ भृत्यं न प्रमदितव्यम् ॥ स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां
न प्रमदितव्यम् ॥ १ ॥ देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्य-
म् ॥ मातृदेवो भव ॥ पितृदेवो भव ॥ आचार्यदेवो भव ॥
अर्थितदेवो भव ॥ यान्यनवद्यानि कर्माणि ॥ तानि
सेवितव्यानि ॥ नो इतराणि ॥ यान्यस्माकं सुचरिता-
नि ॥ तानि त्वयोपास्यानि ॥ २ ॥ नो इतराणि ॥ ये के-
चास्च्छ्रेयाः सो ब्राह्मणाः ॥ तेषां त्वयाऽऽमने न प्रश-
स्मितव्यम् ॥ श्रद्धया देयम् ॥ अश्रद्धया देयम् ॥ श्रिया
देयम् ॥ हििया देयम् ॥ भिया देयम् ॥ संविदा देयम् ॥
अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा ॥ वृत्तविचिकित्सा वा
स्यात् ॥ ३ ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः ॥ युक्ता आयु-
क्ताः ॥ अलूक्षा धर्मकामाः स्युः ॥ यथा ते तत्र वर्तेरन् ॥

तथा तत्र वर्तेथाः ॥ अथाभ्याख्यातेषु ॥ ये तत्र ब्राह्मणाः
संमर्शिनः ॥ युक्ता आयुक्ताः ॥ अलक्ष्णा धर्मकामाः स्युः ॥
यथा ते तेषु वर्तेरन् ॥ तथा तेषु वर्तेथाः ॥ एष आदे-
शः ॥ एष उपदेशः ॥ एषा वेदोपनिषत् ॥ एतदनुशासनम् ॥
एवमुपासितव्यम् ॥ एवमु चेतदुपास्यम् ॥४॥ (स्वाध्या-
यप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यं तानि त्वयोपास्यानि
स्यात्तेषु वर्तेरन् यस्य च) ॥ इत्येकादशोऽनुवाकः ॥११॥

शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वयमा ॥ शं न
इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुक्मः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥
नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्माणि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्मावादिषम् ॥ ऋतमवादिषम् ॥ सत्यमवादिषम् ॥
तन्मामावीत ॥ तद्भक्तारमावीत ॥ आर्वान्माम् ॥ आर्वा-
द्भक्तारम् ॥ १ ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ (सत्य-
मवादिषं पञ्च च) ॥ इति द्वादशोऽनुवाकः ॥१२॥

(शं नः शिक्षाः सह नो यत्कलन्दसां भूः स यः पृथि-
व्योमित्यृतं चाहं वेदमनूच्य शं नो द्वादश) ॥१२॥ शं नो
मह इत्यादित्यो नो इतराणि त्रयोविंशतिः ॥२३॥ ॐ
शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्वयमा ॥ शं न
इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुक्मः ॥ नमो ब्रह्मणे ॥
नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्माणि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥

तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अवतु व-
क्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति शीक्षाध्यायः प्रथमा वल्ली ॥ १ ॥

अथ ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ २ ॥

ॐ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवा-
वहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥ ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मविदामोति परम् ॥ तदेपाऽभ्युक्ता ॥ सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ॥ यो वेद निहितं गुहायां परमे
व्योमन् ॥ सोऽभ्युते सर्वान् कामान् सह ॥ ब्रह्मणा विप-
श्चितेति ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः ॥
आकाशाद्वायुः ॥ वायोरग्निः ॥ अग्नेरापः ॥ अद्भ्यः
पृथिवी ॥ पृथिव्या ओषधयः ॥ ओषधीभ्योऽन्नम् ॥
अन्नात्पुरुषः ॥ स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः ॥ तस्येद-
मेव शिरः ॥ अयं दक्षिणः पक्षः ॥ अयमुत्तरः पक्षः ॥
अयमात्मा ॥ इदं पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदन्येष श्लोको
भवति ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नाद्दे प्रजाः प्रजायन्ते ॥ याः काश्च पृथिवीऽश्रिताः ॥
अथो अन्नेनैव जीवन्ति ॥ अथैनदपियन्त्यन्ततः ॥ अन्न-
हि भूतानां ज्येष्ठम् ॥ तस्मात्सर्वोपधमुच्यते ॥ सर्वं वै
तेऽन्नमामुवन्ति ॥ येऽन्नं ब्रह्मोपासते ॥ अन्न-
हि भूतानां

ज्येष्ठम् ॥ तस्मात्सर्वोपधमुच्यते ॥ अस्मान्भूतानि जायन्ते ॥
जातान्यन्नेन वर्धन्ते ॥ अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं
तदुच्यते इति ॥ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् ॥ अन्योऽ-
न्तर आत्मा प्राणमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ स वा एष पुरुष-
विध एव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥ अन्वयं पुरुषविधः ॥
तस्य प्राण एव शिरः ॥ व्यानो दक्षिणः पक्षः ॥ अपान
उत्तरः पक्षः ॥ आकाश आत्मा ॥ पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा ॥
तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति ॥ मनुष्याः पशवश्च ये ॥
प्राणो हि भूतानामायुः ॥ तस्मात्सर्वायुषमुच्यते ॥ सर्व-
मेव त आयुर्यन्ति ॥ ये प्राणं ब्रह्मोपासते ॥ प्राणो हि
भूतानामायुः ॥ तस्मात्सर्वायुषमुच्यते इति ॥ तस्यैष
एव शरीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मा-
त्प्राणमयात् ॥ अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः ॥ तेनैष
पूर्णः ॥ स वा एष पुरुषविध एव ॥ तस्य पुरुषविध-
ताम् ॥ अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य यजुरेव शिरः ॥ ऋग्
दक्षिणः पक्षः ॥ सामोत्तरः पक्षः ॥ आदेश आत्मा ॥
अथर्वोङ्गिरसः पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥
इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते ॥ अप्राप्य मनसा सह ॥
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् ॥ न निभेति कदाचनेति ॥ तस्यैष
एव शरीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्मान्म-

नोमयात् ॥ अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥
स वा एष पुरुषविध एव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥
अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य श्रद्धैव शिरः ॥ ऋतं दक्षिणः
पक्षः ॥ सत्यमुत्तरः पक्षः ॥ योग आत्मा ॥ महः पुच्छं
प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥ इति चतुर्थोऽनु-
वाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं यज्ञं तनुते ॥ कर्माणि तनुतेऽपि च ॥ विज्ञानं
देवाः सर्वे ॥ ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ॥ विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद ॥
तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति ॥ शरीरे पाप्मनो हित्वा ॥ सर्वा-
न्कामान्समभुत इति ॥ तस्यैष एव शरीर आत्मा ॥
यः पूर्वस्य ॥ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् ॥ अन्योऽन्तर
आत्मानन्दमयः ॥ तेनैष पूर्णः ॥ स वा एष पुरुषविध
एव ॥ तस्य पुरुषविधताम् ॥ अन्वयं पुरुषविधः ॥ तस्य
प्रियमेव शिरः ॥ मोदो दक्षिणः पक्षः ॥ प्रमोद उत्तरः
पक्षः ॥ आनन्द आत्मा ॥ ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ॥ तदप्येष
श्लोको भवति ॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

असञ्चेव स भवति ॥ असङ्गोऽस्मिन् वेद चेत् ॥ अस्मि
ब्रह्मेति चेद्वेद ॥ सन्तमेनं ततो विदुरिति ॥ तस्यैष एव
शरीर आत्मा ॥ यः पूर्वस्य ॥ अथातोऽनुप्रभाः ॥ उता-
विद्वानमुं लोकं प्रेत्य ॥ कश्च न गच्छती ३ ॥ आहो विद्वान-
मुं लोकं प्रेत्य ॥ कश्चित्समभुता ३ उ ॥ सोऽकामयत् ॥
बहु स्यां प्रजायेयेति ॥ स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्वत्वा ॥

इदं सर्वमसृजत ॥ यदिदं किंच ॥ तत्सृष्ट्वा ॥ तदेवा-
नुप्राविशत् ॥ तदनुप्रविश्य ॥ सच्च त्यच्चाभवत् ॥ निरुक्तं
चानिरुक्तं च ॥ निलयनं चानिलयनं च ॥ विज्ञानं
चाविज्ञानं च ॥ सत्यं चानृतं च ॥ सत्यमभवत् ॥ यदिदं
किंच ॥ तत्सत्यमित्याचक्षते ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥
इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

असद्वा इदमग्र आसीत् ॥ ततो वै सद्जायत ॥
तदात्मानं स्वयमकुरुत ॥ तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति ॥
यद्वेतत्सुकृतम् ॥ रसो वै सः ॥ रसं ह्येवायं लब्ध्वा-
नन्दी भवति ॥ को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् ॥ यदेष आ-
काश आनन्दो न स्यात् ॥ एष ह्येवानन्दयाति ॥ यदा
ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रति-
ष्ठां विन्दते ॥ अथ सोऽभयं गतो भवति ॥ यदा ह्येवैष
एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ॥ अथ तस्य भयं भवति ॥
तत्त्वेव भयं विदुषो मन्वानस्य ॥ तदप्येष श्लोको भवति ॥
इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

भीषाऽस्माद्वातः पवते ॥ भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषा-
ऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च ॥ मृत्युर्धावति पञ्चम इति ॥ सैषाऽऽन-
न्दस्य मीमांसा भवति ॥ युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः ॥
आशिष्ठो द्रदिष्ठो बलिष्ठः ॥ तस्येयं पृथिवी सर्वा चित्तस्य
पूर्णा स्यात् ॥ स एको मानुष आनन्दः ॥ ते ये शतं
मानुषा आनन्दाः ॥ स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दः ॥

श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वा-
णामानन्दाः ॥ स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः ॥ श्रोत्रि-
यस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः ॥
स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य
चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकाना-
मानन्दाः ॥ स एक आजानजानां देवानामानन्दः ॥ श्रो-
त्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतमाजानजानां देवाना-
मानन्दाः ॥ स एकः कर्मदेवानां देवानामानन्दः ॥ ये
कर्मणा देवानपियन्ति ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते
ये शतं कर्मदेवानां देवानामानन्दाः ॥ स एको देवाना-
मानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं देवा-
नामानन्दाः ॥ स एक इन्द्रस्यानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाका-
महतस्य ॥ ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः ॥ स एको बृहस्प-
तेरानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं बृह-
स्पतेरानन्दाः ॥ स एकः प्रजापतेरानन्दः ॥ श्रोत्रियस्य
चाकामहतस्य ॥ ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः ॥ स एको
ब्रह्मण आनन्दः ॥ श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य ॥ स यश्चायं
पुरुषे ॥ यश्चासावादित्ये ॥ स एकः ॥ स य एवंविद् ॥
अस्सालोकाप्नेत्य ॥ एतमन्नमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥
एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ एतं मनोमयमात्मान-
मुपसंक्रामति ॥ एतं विश्वानमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥

एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति ॥ तदप्येष श्लोको
भवति ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते ॥ अप्राप्य मनसा सह ॥ आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान् ॥ न विभेति कुतश्चनेति ॥ एतः ह
वाव न तपति किमहः साधु नाकरवम् ॥ किमहं
पापमकरवमिति ॥ स य एवं विद्वानेते आत्मानः
स्पृणुते ॥ उभे ह्येवैष एते आत्मानः स्पृणुते ॥ य एवं
वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

ब्रह्मविदिदमयमिदमेकविंशतिरन्नादन्नरसमयात्प्रा-
णो व्यानोऽपान आकाशः पृथिवी पुच्छः पट्विंशतिः
प्राणं यजुर्ऋक् सामादेशोऽथर्वाङ्गिरसः पुच्छं द्वाविंशति-
र्यतः श्रद्धर्तेः सत्ययोगो महोऽष्टादश विज्ञानं प्रियं मोदः
प्रमोद आनन्दो ब्रह्मपुच्छं द्वाविंशतिरसन्नेवाथाष्टाविं-
शतिरसत्योऽदश भीषाऽस्मान्मानुषो मनुष्यगन्धर्वाणां
देवगन्धर्वाणां पितॄणां चिरलोकलोकानामाजानजानां
कर्मदेवानां ये कर्मणा देवानामिन्द्रस्य बृहस्पतेः प्रजाप-
तेर्ब्रह्मणः ॥ स यश्च संक्रामत्येकपञ्चाशद्यतः कुतश्च नैतमे-
कादश नव ॥ ब्रह्मविद्य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥

सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह वीर्यं करवा-
वहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे ॥ ॐ शान्तिः
शान्तिः शान्तिः ॥

इति ब्रह्मानन्दवल्ली ॥ २ ॥

अथ भृगुवल्ली ॥ ३ ॥

हरिःॐ ॥ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥ सह
वीर्यं करवावहै ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भृगुर्वं वारुणिः ॥ वरुणं पितरमुपससार ॥ अधीहि
भगवो ब्रह्मेति ॥ तस्मा एतत्प्रोवाच ॥ अन्नं प्राणं चक्षुः
श्रोत्रं मनो वाचमिति ॥ त॥ होवाच ॥ यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते ॥ येन जातानि जीवन्ति ॥ यत्प्रयन्त्य-
भिमंविशन्ति ॥ तद्विजिज्ञासस्व ॥ तद्ब्रह्मेति ॥ स तपो-
ऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ अन्नाद्ध्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते ॥ अन्नेन जातानि जीवन्ति ॥ अन्नं
प्रयन्त्यभिमंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं
पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ त॥ होवाच ॥
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽत-
प्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ प्राणाद्ध्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते ॥ प्राणेन जातानि जीवन्ति ॥ प्राणं
प्रयन्त्यभिमंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं
पितरमुपससार ॥ अधीहि भगवो ब्रह्मेति ॥ त॥ होवाच ॥
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽत-
प्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

मनो ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ मनसो ह्येव खल्विमानि
भूतानि जायन्ते ॥ मनसा जानानि जीवन्ति ॥ मनः
प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव वरुणं
पितरमुपसमार ॥ अर्ध्राहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तः होवाच ॥
तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥ स तपोऽत-
प्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ विज्ञानाद्धेव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते ॥ विज्ञानेन जातानि जीवन्ति ॥
विज्ञानं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ तद्विज्ञाय ॥ पुनरेव
वरुणं पितरमुपसमार ॥ अर्ध्राहि भगवो ब्रह्मेति ॥ तः
होवाच ॥ तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्मेति ॥
स तपोऽतप्यत ॥ स तपस्तप्त्वा ॥ इति पञ्चमोऽनु-
वाकः ॥ ५ ॥

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ॥ आनन्दाद्धेव खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते ॥ आनन्देन जातानि जीवन्ति ॥
आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ॥ सैषा भार्गवी वारुणी
विद्या ॥ परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता ॥ य एवं वेद प्रति-
ष्ठिति ॥ अन्नवानन्नादो भवति ॥ महान् भवति प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महान् कीर्त्या ॥ इति षष्ठोऽनु-
वाकः ॥ ६ ॥

अन्नं न निन्द्यात् ॥ तद्व्रतम् ॥ प्राणो वा अन्नम् ॥
शरीरमन्नादम् ॥ प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् ॥ शरीरे प्राणः

प्रतिष्ठितः ॥ तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ स य एतदन्न-
मन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति ॥ अन्नवानन्नादो भवति ॥
महान् भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महान्
कीर्त्या ॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अन्नं न परिचक्षीत ॥ तद्वतम् ॥ आपो वा अन्नम् ॥
ज्योतिरन्नादम् ॥ अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम् ॥ ज्योति-
ष्यापः प्रतिष्ठिताः ॥ तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ स य
एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति ॥ अन्नवानन्नादो
भवति ॥ महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महा-
न्कीर्त्या ॥ इत्यष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अन्नं षट् कुर्वीत ॥ तद्वतम् ॥ पृथिवी वा अन्नम् ॥
आकाशोऽन्नादः ॥ पृथिव्यामाकाशः प्रतिष्ठितः ॥ आकाशे
पृथिवी प्रतिष्ठिता ॥ तदेतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितम् ॥ स य
एतदन्नमन्ने प्रतिष्ठितं वेद प्रतिष्ठिति ॥ अन्नवानन्नादो
भवति ॥ महान्भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन ॥ महा-
न्कीर्त्या ॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

न कंचन वसतो प्रत्याचक्षीत ॥ तद्वतम् ॥ तस्मा-
द्यया कया च विधया षड्वन्नं प्राप्नुयात् ॥ अराध्यस्मा
अन्नमित्याचक्षते ॥ एतद्वं सुखतोऽन्नं राद्वम् ॥ सुख-
तोऽस्मा अन्नं राध्यते ॥ एतद्वं मध्यतोऽन्नं राद्वम् ॥
मध्यतोऽस्मा अन्नं राध्यते ॥ एतद्वं अन्ततोऽन्नं
राद्वम् ॥ अन्ततोऽस्मा अन्नं राध्यते ॥ १ ॥ य एवं

वेद ॥ क्षेम इति वाचि ॥ योगक्षेम इति प्राणापानयोः ॥
 कर्मेति हस्तयोः ॥ गतिरिति पादयोः ॥ विमुक्तिरिति
 पायौ ॥ इति मानुषीः समाज्ञाः ॥ अथ देवीः ॥ तृप्तिरिति
 वृष्टौ ॥ बलमिति विद्युति ॥ २ ॥ यश इति पशुषु ॥
 ज्योतिरिति नक्षत्रेषु ॥ प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थे ॥
 सर्वमित्याकाशे ॥ नत्प्रतिष्ठेत्युपासीत ॥ प्रतिष्ठावान्
 भवति ॥ तन्मह इत्युपासीत ॥ महान् भवति ॥ तन्मन
 इत्युपासीत ॥ मानवान् भवति ॥ ३ ॥ तर्क्षम इत्युपा-
 सीत ॥ नम्यन्तेऽस्मै कामाः ॥ तद्ब्रह्मेत्युपासीत ॥ ब्रह्म-
 वान् भवति ॥ तद्ब्रह्मणः परिमर इत्युपासीत ॥ पर्येणं
 म्रियन्ते द्विषन्तः सपत्नाः ॥ परि येऽप्रिया भ्रातृभ्याः ॥
 स यश्चायं पुरुषे ॥ यश्चायावादित्ये ॥ स एकः ॥ ४ ॥
 स य एवंवित् ॥ अस्माल्लोकान्प्रेत्य ॥ एतमन्नमयमात्मान-
 मुपसंक्रम्य ॥ एतं प्राणमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥ एतं
 मनोमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥ एतं विज्ञानमयमात्मान-
 मुपसंक्रम्य ॥ एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रम्य ॥ इमौ-
 ल्लोकान्कामात्रीकामरूप्यनुसंचरन् ॥ एतत्सामगायन्नास्ते
 ॥ हा ३ वु हा ३ वु हा ३ वु ॥ ५ ॥ अहमन्नमहमन्नम-
 हमन्नम् ॥ अहमन्नादो २ ऽहमन्नादो २ ऽहमन्नादः ॥
 अहः श्लोककृदहः श्लोककृदहः श्लोककृत् ॥ अहमस्मि
 प्रथमजा क्रता ३ स्य ॥ पूर्वं देवेभ्योऽमृतस्य ना ३
 भायि ॥ यो मा ददाति स इदेव मा ३ वाः ॥ अहम-

अमममदन्तमा ३ अि ॥ अहं विश्वं भुवनमभ्यभवां ३ ॥
सुवर्णज्योतीः ॥ य एवं वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ ६ ॥
(राध्यते विद्युति मानवान्भवत्येकोहा ३ वु य एवं वे-
दैकं च) ॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

भृगुस्तस्मै यतो विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तन्नयोद-
शास्त्रं प्राणं मनो विज्ञानमिति विज्ञाय तं तपसा द्वादश
द्वादशानन्द इति सैषादशास्त्रं न निन्धात् प्राणः शरीर-
मस्त्रं न परिचक्षीतापो ज्योतिरस्त्रं बहु कुर्वीत पृथिव्या-
माकाश एकादशैकादश ॥ न कंचनैकपष्टिरेकास्त्रवि-
शतिरेकास्त्रविशतिः ॥ सह नाववतु ॥ सह नौ भुनक्तु ॥
सह वीर्यं करवावहे ॥ तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषा-
वहे ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ भृगुरित्युपनिषत् ॥

॥ इति भृगुवल्ली समाप्ता ॥ ३ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः ॥ शं नो भवत्स्वर्यमा ॥ शं न
इन्द्रो बृहस्पतिः ॥ शं नो विष्णुरुक्क्रमः ॥ नमो ब्रह्मणे
नमस्ते वायो ॥ त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि ॥ त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्म वदिष्यामि ॥ ऋतं वदिष्यामि ॥ सत्यं वदिष्यामि ॥
तन्मामवतु ॥ तद्वक्तारमवतु ॥ अवतु माम् ॥ अवतु
वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ इति तैत्तिरीयोपनिषत्संपूर्णा ॥ ७ ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

ऐतरेयोपनिषत् ॥ ८ ॥

वाङ् मे मनमि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठित-
माविरावीर्म गृधि ॥ वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहा-
सीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि ॥ सत्यं
वदिष्यामि ॥ तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु अवतु मामवतु
वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्
स ईक्षत लोकाद्यु सृजा इति ॥ १ ॥ स इमांल्लोकानसृ-
जत अम्भो मरीचीर्मरमापोऽदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रति-
ष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः ॥ पृथिवी मरो या अधन्तात्ता
आपः ॥ २ ॥ स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालाद्यु सृजा
इति ॥ सोऽद्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्च्छयत् ॥ ३ ॥
तमभ्यतपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथाण्डं मुखा-
द्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासिकाभ्यां प्राणः ॥
प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षीभ्यां चक्षुश्चक्षुष आ-
दित्यः कर्णां निरभिद्येतां कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्रादिशस्व-
ङ्गिरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो
हृदयं निरभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चन्द्रमा नाभिर्नि-
रभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं निरभिद्यत
शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥ ४ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन् महत्यर्णवे प्रापतंस्तम-
 शनापिपासाभ्यामन्ववार्जत् ॥ ता एनमब्रुवन्नायतनं नः
 प्रजानीहि यस्मिन् प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ १ ॥ ताभ्यो
 गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥ ताभ्योऽश्व-
 मानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ॥ २ ॥ ताभ्यः
 पुरुषमानयत्ता अब्रुवन् सुकृतं बतेति पुरुषो वाव सुकृ-
 तम् ॥ ता अब्रवीद्यथाऽऽयतनं प्रविशतेति ॥ ३ ॥ अग्नि-
 र्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्रावि-
 शदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशद्विशः श्रोत्रं भूत्वा
 कर्णो प्राविशन्नोपधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं
 प्राविशंश्चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्मृत्युरपानो
 भूत्वा नाभिं प्राविशदापो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्
 ॥ ४ ॥ तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानी-
 हीति ॥ ते अब्रवीदेतास्वैव वां देवतास्वाभजाम्येतासु
 भागिन्यां करोमीति ॥ तस्माद्यस्य कस्य च देवतायै हवि-
 र्गृह्यते भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥ ५ ॥
 इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चास्त्रमेभ्यः सृजा
 इति ॥ १ ॥ सोऽपोभ्यतपत् ताभ्योऽभितप्ताभ्यो मूर्ति-
 रजायत् ॥ या वै सा मूर्तिरजायताऽन्नं वै तत् ॥ २ ॥
 तदेतसृष्टं पराङ्मत्यजिघांसन् तद्वाचा जिघृक्षत्तन्वाश-
 क्रोद्वाचा ग्रहीतुम् ॥ स यद्धैनद्वाचाऽग्रहैष्यदभिव्याहृत्य

हैवान्नमन्नप्स्यत् ॥ ३ ॥ तत्प्राणेनाजिघृक्षत् तन्नाशक्रोत्प्रा-
 णेन ग्रहीतुम् ॥ स यद्वैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्य हैवा-
 न्नमन्नप्स्यत् ॥ ४ ॥ तच्चक्षुषाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्रोच्चक्षुषा
 ग्रहीतुम् ॥ स यद्वैनच्चक्षुषाऽग्रहैष्यदृष्ट्वा हैवान्नमन्नप्स्यत्
 ॥ ५ ॥ तच्छ्रोत्रेणाजिघृक्षत् ॥ तन्नाशक्रोच्छ्रोत्रेण ग्रही-
 तुम् ॥ स यद्वैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमन्नप्स्यत्
 ॥ ६ ॥ तत्त्वचाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्रोत्त्वचा ग्रहीतुम् ॥
 स यद्वैनत्त्वचाऽग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमन्नप्स्यत् ॥ ७ ॥
 तन्मनसाऽजिघृक्षत् तन्नाशक्रोन्मनसा ग्रहीतुम् ॥ स यद्वै-
 नन्मनसाऽग्रहैष्यद्भ्यात्वा हैवान्नमन्नप्स्यत् ॥ ८ ॥ तच्छिश्ने-
 नाजिघृक्षत्तन्नाशक्रोच्छिश्नेन ग्रहीतुम् ॥ स यद्वैनच्छिश्नेनाग्र-
 हैष्यद्विसृज्य हैवान्नमन्नप्स्यत् ॥ ९ ॥ तदपानेनाजिघृक्षत्
 तदावयत् ॥ सैषोऽन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नमायुर्वा एष यद्वायुः
 ॥ १० ॥ स ईक्षत कथं निवदं मदते स्यादिति स ईक्षत
 कतरेण प्रपद्या इति ॥ स ईक्षत यदि वाचाऽभिव्याहृतं
 यदि प्राणेनाभिप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण
 श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपानेना-
 भ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोऽहमिति ॥ ११ ॥
 स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत ॥ सैषा
 विद्वतिर्नाम द्वास्तदेतन्नान्दनं तस्य त्रय आवसयास्त्रयः
 स्वप्ना अयमावसथोऽयमावसथोऽयमावसथ इति ॥ १२ ॥
 स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत् किमिहान्यं वावदिपदिति ॥

स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिती ॥ १३ ॥
तस्मादिदं द्रो नामेदं द्रो ह वै नाम तमिदं द्रं सन्तमिन्द्र
इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः परोक्षप्रिया
इव हि देवाः ॥ १४ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ इत्येतरेये द्वितीयारण्यके चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

उपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति । यदे-
तदेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजःसंभूतमात्मन्येवात्मानं
विभर्ति तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यर्थेन जनयति तदस्य प्रथमं
जन्म ॥ १ ॥ तत् स्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमङ्गं
तथा तस्मादेनां न हिनन्ति साऽस्यैतमात्मानमत्र गतं
भावयति ॥ २ ॥ सा भावयित्री भावयितव्या भवति
तं स्त्री गर्भं विभर्ति सोऽग्र एव कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधि-
भावयति स यत्कुमारं जन्मनोऽग्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव
तद्भावयत्येषां लोकानां सन्तत्या एवं सन्तता हीमे लोका-
स्तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥ सोऽस्याऽयमात्मा पुण्येभ्यः
कर्मभ्यः प्रतिधीयतेऽथास्याऽयमितर आत्मा कृतकृत्यो
वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते तदस्य तृतीयं
जन्म ॥ ४ ॥ तदुक्तमृषिणा । गर्भेनु सन्नन्वेषामवेदमहं
देवानां जनिमानि विश्वा ॥ शतं मा पुर आयसीररक्ष-
न्नधः श्येनो जवसा निरदीयमिति गर्भे एवेतच्छयानो
वामदेव एवमुवाच ॥ ५ ॥ स एवं विद्वानस्माच्छरी-

रभेदादूर्ध्वं उत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामा-
नास्त्वामृतः समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥ इति चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥ इत्यैतरेयारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
उपनिषत्सु द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कोऽयमात्मेति वयमुपास्महे कतरः स आत्मा येन
वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धाना-
जिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु
चास्वादु च विजानाति ॥ १ ॥ यदेतत् हृदयं मनश्चेतत् ॥
संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्भूतिर्मतिर्मनीषा
जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति ॥ सर्वा-
ण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥ एष
ब्रह्मण इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च
महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्पीत्येता-
नीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव ॥ बीजानीतराणि चेतराणि
चाण्डजानि च जारुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि
चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च
पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं
प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रजा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥ स
एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके
सर्वान्कामानास्वाऽमृतः समभवत् समभवत् ॥ इत्योम्
॥ ४ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ इत्यैतरेयारण्यके
पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ उपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठिता-
विरावीर्म एधि ॥ वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहा-
सीरनेनाधीतेनाऽहोरात्रान्संदधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं
वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवत्ववतु मामवतु
वक्तारमवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥
इत्यंतरेयोपनिषत्संपूर्णा ॥ ८ ॥

ॐ तत्सत् ॥

छान्दोग्योपनिषत् ॥ ९ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च ॥ सर्वाणि सर्वं ब्रह्मोपनिषदं माहं
ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्व-
निराकरणं मेस्तु तद्वान्मजि निरते य उपनिषत्सु धर्माग्ने
मयि सन्तु ते मयि सन्सु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपार्यातोमिति ह्युद्रीयति तस्यो-
पव्याख्यानम् ॥ १ ॥ एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या
आपो रसोऽपामोपधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरु-
षस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्रीथो
रसः ॥ २ ॥ स एष रसानां रसतमः परमः परार्थो-
ऽष्टमो यदुद्रीथः ॥ ३ ॥ कतमा कतमर्कतमत्कतमत्साम
कतमः कतम उद्रीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥ वागे-
वर्क प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्रीथस्तद्वा एतन्मिथुनं

यद्वार्कं च प्राणश्चर्कं च साम च ॥ ५ ॥ तदेतन्मिथुनमो-
मित्येतस्मिन्नक्षरे सऋज्यते यदा वै मिथुनौ समाग-
च्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥ आप-
यिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्री-
थमुपास्ते ॥ ७ ॥ तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्वि किंचानुज्ञा-
नात्योमित्येव तदाहैषा एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्धयिता
ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्रीथमु-
पास्ते ॥ ८ ॥ तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्याश्रावय-
त्योमिति शऋसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै म-
हिम्ना रसेन ॥ ९ ॥ तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न
वेद । नाना तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्र-
द्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षर-
स्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥ तृतीयस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध
देवा उद्रीथमाजहुरनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥
ते ह नासिक्यं प्राणमुद्रीथमुपासांचक्रिरे तऋहासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि
च पाप्मना ह्येष विद्धः ॥ २ ॥ अथ ह वाचमुद्रीथमुपा-
सांचक्रिरे तऋहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं
वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥ अथ
ह चक्षुरुद्रीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधु-
स्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना

ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥ अथ ह श्रोत्रमुद्रीथमुपासांचक्रिरे
तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयः शृणोति
श्रवणीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥
अथ ह मन उद्रीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना
विविधुस्तस्मात्तेनोभयः संकल्पयते संकल्पनीयं चासंक-
ल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ६ ॥ अथ ह य एवायं
मुख्यः प्राणान्तमुद्रीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुरा ऋत्वा विद-
ध्वंसुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेत् ॥ ७ ॥ एवं
यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसत एव हेव स विध्वं-
सते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स
एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥ नैवेतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजा-
नात्यपहतपाप्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्
प्राणानवत्येतमु एवान्ततोऽविस्वोत्क्रामति व्याददात्येवा-
न्तत इति ॥ ९ ॥ तद्वाङ्मिरा उद्रीथमुपसांचक्रे एवा-
ङ्गिरसं मन्यतेऽङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥ तेन तद्वाह
वृह-
स्पतिरुद्रीथमुपासांचक्र एतमु एव वृहस्पतिं मन्यते
वाग्धि वृहती तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥ तेन तद्वाह-
यास्य उद्रीथमुपासांचक्र एतमु एवायास्यं मन्यन्त आस्या-
द्यदयते ॥ १२ ॥ तेन तद्वाह बको वाल्भ्यो विदांचकार ॥
सह नैमिषीयानामुद्गाता बभूव स ह सभ्यः कामाना-
गायति ॥ १३ ॥ आगाता ह वै कामानां भवति य

एतदेवं विद्वानक्षरमुद्रीथमुपास्ते इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥
तृतीयस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथाधिदैवतं य एवासां तपति तमुद्रीथमुपासीतो-
द्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति उद्यन्तमोभयमपहन्यप-
हन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥
समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इती-
ममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमि-
मममुं चोद्रीथमुपासीत ॥ २ ॥ अथ खलु व्यानमेवोद्री-
थमुपासीत यद्वै प्राणिति स प्राणो यदपानिति सोऽपा-
नोऽथ यः प्राणापानयोः सन्धिः स व्यानो यो व्यानः
सा वाक् तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥ ३ ॥
या वाक्मयर्त्तस्मादप्राणन्नपानन्नृचमभिव्याहरति यकर्त-
त्साम तस्मादप्राणन्नपानन्साम गायति यत्साम स
उद्रीथस्तस्मादप्राणन्नपानन्नुद्गायति ॥ ४ ॥ अतो यान्य-
न्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं
दृढस्य धनुष आयमनमप्राणन्नपानन्तानि करोत्येतस्य
हेतोर्व्यानमेवोद्रीथमुपासीत ॥ ५ ॥ खलूद्रीथाक्षराण्यु-
पासीतोद्रीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन क्षुत्तिष्ठति वागी-
र्वाचो ह गिर इत्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीदन् सर्वं स्थि-
तम् ॥ ६ ॥ शौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य
एवोद्वायुर्गिरिस्थिः सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीः ऋग्वे-
दस्य दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो

भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथाक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥ अथ खल्वाशीः समृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत येन सास्त्रा स्तोप्यन्त्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥ यस्या-
मृचि तामृचं यद्रापेयं तमृचि यां देवतामभिष्टोप्यन्त्यात्तां
देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥ येन छन्दसा स्तोप्यन्त्यात्त-
च्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोप्यमाणः स्यात्तच्छ- स्तोम-
मुपधावेत् ॥ १० ॥ यां दिशमभिष्टोप्यन्त्यात्तां दिश-
मुपधावेत् ॥ ११ ॥ आत्मानमन्तत उपसृत्य स्तुवीत
कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृ-
द्ध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥
प्रथमस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्यो-
पव्याख्यानम् ॥ १ ॥ देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां
प्राविशन्ते छन्दोभिरच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयन्तच्छ-
न्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥ तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके
परिपश्येदेवं पर्यपश्यदचि सान्नि यजुषि । ते नु विश्वोर्ध्वा
ऋचः सान्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥ यद्वा वा
ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येव च सामैवं यजुरेव उ स्वरो
यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अ-
भया अभवन् ॥ ४ ॥ स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौल्यैत-
देवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता
देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥ चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ ण्य प्रणव ओमिति ह्येप स्वरन्नेति ॥ १ ॥ एतमु एवाहमभ्यागासिपं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौपीतकिः पुत्रमुवाच रश्मीक्षस्त्वं पर्यावर्तयाद्ब्रह्मो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीनो-मिति ह्येप स्वरन्नेति ॥ ३ ॥ एतमु एवाहमभ्यागामिपं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौपीतकिः पुत्रमुवाच प्राणाक्षस्त्वं भूमानमभिगायताद्ब्रह्मो वै मे भविष्य-न्तीति ॥ ४ ॥ अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृपदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाह-रतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयत इयमेव साऽग्निरमस्त-त्साम ॥ १ ॥ अन्तरिक्षमेवर्गवायुः साम तदेतदेतस्यामृच्य-ध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयतेऽन्तरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥ द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदे-तस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते द्यौरेव सादित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥ नक्षत्राण्येवर्क चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यस्त्रीलं परः

कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्य-
ध्यूढः साम गीयते ॥ ५ ॥ अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं
भाः सैव साथ यज्ञीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य
णोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु-
हिरण्यकेश आप्रणस्वात्मर्ष एव सुवर्णः ॥ ६ ॥ तस्य
यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स
ण्य सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्म-
भ्यो य एवं वेद ॥ ७ ॥ तस्यर्कं च साम च गेष्णौ
तस्मादुद्गीथमस्माध्वेवोद्गीतैतस्य हि गाता स ण्य ये चासु-
प्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम्
॥ ८ ॥ षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मं वागेवर्क प्राणः साम तदेतदेतस्यामृच्य-
ध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते वागेव सा
प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥ चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेत-
स्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः साम गीयते
चक्षुरेव सात्माऽमस्तत्साम ॥ २ ॥ श्रोत्रमेवर्ह्मनः
साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः
साम गीयते श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥
अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यज्ञीलं परः कृष्णं
तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढः साम तस्मादृच्यध्यूढः
साम गीयते अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साऽथ
यज्ञीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥ ४ ॥ अथ य ण्यो-

ऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवकर्तृत्साम तदुक्तं तद्य-
 जुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य
 गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥ स एष ये
 चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे' मनुष्यकामानां चेति
 तद्य इमे व्रीणार्या गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनस-
 नयः ॥ ६ ॥ अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ
 स गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोका-
 स्ताऽश्चाप्नोति देवकामास्ताऽश्च ॥ ७ ॥ अथानेनैव ये चैत-
 स्मादर्वाञ्चो लोकास्ताऽश्चाप्नोति मनुष्यकामाऽश्च तस्मादु-
 हैवंविदुद्गाता ब्रूयान् ॥ ८ ॥ कं ते काममागायानीत्येष ह्येव
 कामगानस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति
 ॥ ९ ॥ सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

त्रयो होत्रीथे कुशला बभूवुः शिलकः शालावत्यश्चैकि-
 तायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते होचुरुत्रीथे वै
 कुशलाः स्मो हन्तोद्रीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥ तथेति
 ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्ता-
 षमे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचऽश्च श्रोष्यामीति ॥ २ ॥
 स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त
 त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥ का साज्ञो
 गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण
 इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यग्नमिति होवाचाग्नस्य
 का गतिरित्याप इति होवाच ॥ ४ ॥ अपां का गतिरि-

त्यसौ लोक इति होवाचामुप्य लोकस्य का गतिरिति
न स्वर्गं लोकमतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकः
सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्तवः हि सामेति ॥ ५ ॥
तः ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्र-
तिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम यस्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा
ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥ हन्ता-
हमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाचामुप्य लोकस्य
का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का
गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां
वयं लोकः सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तवः
हि सामेति ॥ ७ ॥ तः ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचा-
न्तवद्धं किल ते शालावत्य साम यस्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा
ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवत्तो
वेदानीति विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥ अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुपपद्यन्ते
आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः
परायणम् ॥ १ ॥ स एष परोवरीयानुत्तरीयः स एषोऽनन्तः
परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाऽयति
य एतदेवं विद्वान्परोवरीयाः समुत्तरीयमुपास्ते ॥ २ ॥
तः हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्योवाच
यावत्त एनं प्रजायामुत्तरीयं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्य-

न्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥३॥ तथामुष्मिँल्लोके
लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव
हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथामुष्मिँल्लोके लोक इति
लोके लोक इति ॥ ४ ॥ नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

मटचीहतेषु कुरुष्वारिक्या सह जाययोपमिर्ह चाक्रा-
यण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवाच ॥ १ ॥ स हेभ्यं कुल्मा-
पान्वादन्तं विभिक्षे तद्दहोवाच ॥ नेतोऽन्ये विद्यन्ते
यद्य ये म इम उपनिहिता इति ॥ २ ॥ एतेषां मे देहीति
होवाच तानस्मै प्रददां हन्तानुपानमित्युच्छिष्टं धं मे
पीतस्यादिति होवाच ॥ ३ ॥ न स्विदन्तेऽप्युच्छिष्टा
इति न वा अजीविष्यमिमां न खादन्निति होवाच कामो
म उदपानमिति ॥ ४ ॥ स ह खादित्वातिशेषा ज्ञा-
याया आजहार साग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य
निदधौ ॥ ५ ॥ स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्वतान्नस्य
लभेमहि लभेमहि धनमात्राः राजासौ यक्ष्यते समा
सर्वैरान्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥ तं जायोवाच हन्त पत इम
एव कुल्मापा इति तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय
॥ ७ ॥ तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोप्यमाणानुपोषविवेश स ह
प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥ प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता
तां चेद्विद्वान्प्रस्तोप्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥
एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चे-
द्विद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥१०॥ एवमे-

व प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायता
तां चेद्विद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह
समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥ ११ ॥ दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदि-
पाणीत्युषस्मिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥ स
होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्विज्यैः पर्यंशिषं
भगवतो वा अहमविद्यान्यानवृषि ॥ २ ॥ भगवाऽस्त्वेव
मे सर्वैरार्विज्यैरिति तथेत्यथ तर्हेत एव समतिसृष्टाः
स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति
ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥ अथ हैनं प्रस्नोतोपससाद्
प्रस्नोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रस्नो-
ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा
सा देवतेति ॥ ४ ॥ प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा
इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविदन्ति प्राणमभ्युज्जिहते
सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेद्विद्वान्प्रस्नोष्यो
मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥ अथ हैनमु-
द्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेद्विद्वानु-
द्गात्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्क-
तमा सा देवतेति ॥ ६ ॥ आदित्य इति होवाच सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुष्णैः सन्तं गायन्ति सैषा
देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेद्विद्वानुद्गात्यो मूर्धा ते
व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥ अथ हैनं प्रतिहर्तो-

पससाद प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदवि-
द्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्ध्ना ते विपतिष्यतीति मा भगवा-
नवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ८ ॥ अन्नमिति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि
जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्र-
त्यहरिष्यो मूर्ध्ना ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य
मयेति ॥ ९ ॥ एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दालभ्यो ग्लावो वा
मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्रवाज ॥ १ ॥ तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्ब-
भूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्व-
शनायाम वा इति ॥ २ ॥ तान्होवाचेहैवमा प्रातरुपस-
मीयातेति तद्ध बको दालभ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रति-
पालयांचकार ॥ ३ ॥ ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तो-
प्यमाणाः सः स्रग्धाः सर्पन्तीत्येव मासस्पुस्ते ह समुप-
विश्य हिंचक्रुः ॥ ४ ॥ ओ३मदा३मो३पिबा३मो३देवो
वरुणः प्रजापतिः सविता३अग्निहा२हरद३अपते२अग्निहा-
हरा२हरो३मिति ॥ ५ ॥ द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाङ्कारश्चन्द्रमा
अथकार आत्मेहकारोऽग्निरिकारः ॥१॥ आदित्य उकारो
निहव एकारो विश्वेदेवा औहोङ्कारः प्रजापतिर्हिङ्कारः
प्राणः स्वरोऽन्नं या वाग्विराट् ॥ २ ॥ अनिरुक्तस्त्रयोदश-
स्तोभः संचरो हुङ्कारः ॥ ३ ॥ दुग्धेऽस्सै वाग्दोहं यो

वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवऽसाम्नामुप-
निषदं वेदोपनिषदं वेद इति ॥ ४ ॥ त्रयोदशः खण्डः
॥ १३ ॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ समस्तस्य खलु साम्ना उपासनऽसाधु यत्खलु
साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥ तदु-
ताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपागादित्येव तदा-
हुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥
अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु
बतेत्येव तदाहुरसामनो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु
बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥ स य एतदेवं विद्वान्साधु सामे-
त्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनऽसाधवो धर्मा आ च गच्छे-
युरूप च नमेयुः ॥ ४ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

लोकेषु पञ्चविधऽसामोपासीत पृथिवी हिंकारोऽग्निः
प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमि-
त्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥ अथावृत्तेषु द्यौर्हिंकार आदित्यः प्रस्तावो-
ऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥
कल्पन्ते हास्ये लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च य एतदेव विद्वां-
लोकेषु पञ्चविधऽसामोपास्ते ॥ ३ ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधऽसामोपासीत पुरो वातो हिंकारो मेघो
जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति

स प्रतिहारः ॥ १ ॥ उद्धृणाति तन्निधनं वर्षति हास्मं वर्ष-
यति ह य एतदेवं विद्वान्मृष्टौ पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥
इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधः सामोपासीत मेधो यत्संप्लवते स
हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स
उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः समुद्रो निधनम्
॥ १ ॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्-
न्यर्वास्वप्सु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधः सामोपासीत वसन्तो हिंकारो
ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निध-
नम् ॥ १ ॥ कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य
एतदेवं विद्वान्मृतुषु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधः सामोपासीताजा हिंकारोऽवयः
प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम्
॥ १ ॥ भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं
विद्वान्पशुषु पञ्चविधः सामोपास्ते ॥ २ ॥ इति षष्ठः
खण्डः ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो
हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो
निधनं परोवरीयाः सि वैतानि ॥ १ ॥ परोवरीयो हास्य

भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्रा-
णेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपास्ते इति तु पञ्चविधस्य
॥ २ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधः सामोपासीत
यत्किञ्च वाचो हुमिति स हिंकारो यत्प्रेति स प्रस्तावो
यदेति स आदिः ॥ १ ॥ यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति
स प्रतिहारो यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम्
॥ २ ॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधः सामोपास्ते
॥ ३ ॥ इति अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यः सप्तविधः सामोपासीत सर्वदा
समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम
॥ १ ॥ तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति
विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिंकारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्ता-
स्तस्मात्ते हिंकुर्षन्ति हिंकारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥
अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्ता-
स्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशः समाकामाः प्रस्तावभाजिनो
ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्सङ्गवेलायाः स आदि-
स्तदस्य वयाः स्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्भ-
णान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभार्जानि ह्येतस्य साम्नः
॥ ४ ॥ अथ यत्संप्रति मध्यन्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा
अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो

हेतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपरा-
ह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता
नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो हेतस्य साम्नः ॥ ६ ॥ अथ
यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागन्तमयात्स उपद्रवस्तदस्यारण्या अ-
न्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षः श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्यु-
पद्रवभाजिनो हेतस्य साम्नः ॥ ७ ॥ अथ यत्प्रथमान्त-
मिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति
निधनभाजिनो हेतस्य साम्न एवं खल्वमुमादिष्यः सप्त-
विधः सामोपास्ते ॥ ८ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधः सामोपासीत
हिंकार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥
आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं
तत्समम् ॥ २ ॥ उर्हीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुर-
क्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं
तत्समम् ॥ ३ ॥ निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति
तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥ एक-
विंशत्यादित्यसाम्रोत्येकविंशो वा इतोऽस्मादादित्यो
द्वाविंशेन परमादित्याजयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥
आप्नोर्ताहादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाजयो भवति
य एतदेवं विद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधः सामो-
पास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुर्हीथ श्रोत्रं प्रतिहारः

प्राणो निधनमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एव-
मेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
महामनाः स्यात्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिंकारो धूमो जायते स प्रस्तावो
ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशा-
म्यति तन्निधनं सः शाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नां
प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्रथन्तरमग्नां प्रोतं वेद ब्रह्म-
वर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महा-
न्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्मुक्षिमाचा-
मेन निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

उपमन्त्रयते स हिंकारो जपयते स प्रस्तावः स्त्रिया
सह शेते स उद्गीथः प्रतिस्त्री सह शेते स प्रतिहारः कालं
गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्दामदेव्यं
मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतद्दामदेव्यं मिथुने
प्रोतं वेद मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनाः प्रजायते
सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्या न कांचन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति त्रयो-
दशः खण्डः ॥ १३ ॥

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽप-
राहः प्रतिहारोऽस्मिं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति

सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्या तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति चतु-
र्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स प्रम्तावो
वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृ-
ह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥ स य
एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाश्च सुरूपाश्च
पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशु-
भिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥
इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रम्तावो वर्षा उद्गीथः शर-
त्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया
पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्र-
जया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यर्तुं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥
इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रम्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः
प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्यो लोकेषु प्रोताः
॥ १ ॥ स य एवमेताः शक्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भ-
वति महान्कीर्त्या लोकांश्च निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रति-
हारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥ स
य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान्भवति सर्व-
मायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्या पशून् निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इत्यष्टादशः
खण्डः ॥ १८ ॥

लोम हिंकारस्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रति-
हारो मज्जा निधनमेतद्यजायजीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतद्यजायजीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति
नाङ्गेन विहृच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं मज्जो नाश्नीयात्तद्व्रतं
मज्जो नाश्नीयादिति वा ॥ २ ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अग्निहिंकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्ष-
त्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम्
॥ १ ॥ स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव
देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति
सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्या ब्राह्मणाञ्च निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति विंशः
खण्डः ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिंकारश्च द्रुमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्नि-
र्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः
स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तस्मिन्निधनमेतत्साम

सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं
वेद सर्वं ह भवति ॥२॥ तदेव श्लोकः ॥ यानि पञ्चधा
त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥३॥ यस्तद्वेद
स वेद सर्वं सर्वा विशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मी-
त्युपासीत तद्वतं तद्वतम् ॥४॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥२१॥

विनिर्दिष्टाग्नौ वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजा-
पतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः श्लक्ष्णं, बलवदि-
न्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्मर्वानिवोपसे-
वेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥ अमृतत्वं देवेभ्य आगा-
यानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं
पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायाज्ञमात्मन आगायानी-
त्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥ सर्वे स्वरा
इन्द्रस्यात्मानः सर्व ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा
मृत्योरात्मानन्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रः शरणं प्रपन्नो
अभूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥ अथ यद्ये-
नमूष्मसूपालभेत प्रजापतिः शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
प्रतिपेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनः स्पर्शेषूपालभेत मृत्युः
शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रतिवक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥४॥
सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददा-
नीति सर्वे ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता विवृत्ता वक्तव्याः
प्रजापतेरात्मानं परिददानीति सर्वे स्पर्शा लेशानानभि-

निहिता वक्तव्या मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ इति
द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

त्रयो धर्मस्कन्धा यजोऽध्ययनं दानमिति प्रथममप
एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमा-
त्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति
ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥ १ ॥ प्रजापतिर्लोकानभ्यत-
पत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या संप्राप्स्ववत्तामभ्यतपत्तस्या
अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्राप्स्ववन्त भूर्भुवः
स्वरिति ॥ २ ॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽऽभितप्तेभ्य ऊँकारः
संप्राप्स्ववत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमो-
कारेण सर्वा वाक् संतृण्णोँकार एवेदं सर्वमोँकार
एवेदं सर्वम् ॥ ३ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःस्वनः रुद्राणां
माध्यन्दिनः स्वनमादित्यानां च विश्वेषां च देवानां
तृतीयस्वनम् ॥ १ ॥ क तर्हि यजमानस्य लोक इति स
यम् न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥ पुरा
प्रातरनुवाकस्योपाकरणाजघनेन गार्हपत्यस्योदङ्मुख उप-
विश्य स वासवः सामाभिगायति ॥ ३ ॥ लो ३ कदा-
रमपावा ३ ण् ३३ पश्येम त्वा वयःरा ३ ३ ३ ३ हुं ३
आ ३३ जा ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥ ४ ॥ अथ
जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यज-
मानाय विन्दैप वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥

अत्र यजमानः परम्नादायुषः स्वाहाऽपजहि परिधमित्यु-
 क्तवोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनः प्रप्रयच्छन्ति
 ॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकरणाजघनेनाग्नी-
 ध्रीयस्योद्गमुख्य उपविश्य स रौद्रः सामाभिगायति
 ॥ ७ ॥ लो ३ कद्वारमपावा ३ णू ३३ पश्येम त्वा वयं वैरा
 ३३३३३ हुं ३ आ ३३ जा ३ यो ३ आ ३२१११ इति
 ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोकक्षिते
 लोकं मे यजमानाय विन्देय वै यजमानस्य लोक एतास्मि
 ॥ ९ ॥ अत्र यजमानः परम्नादायुषः स्वाहाऽपजहि परि-
 धमित्युक्तवोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनः सवनः
 प्रप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाजघ-
 नेनाहवनीयस्योद्गमुख्य उपविश्य स आदित्यः स वैश्व-
 देवः सामाभिगायति ॥ ११ ॥ लो ३ कद्वारमपावा ३
 णू ३३ पश्येम त्वा वयः स्वारा ३३३३३ हुं ३ आ ३३
 ज्या ३ यो ३ आ ३२१११ इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्व-
 देवं लो ३ कद्वारमपावा ३ णू ३३ पश्येम त्वा वयः
 साम्रा ३३३३३ हुं ३ आ ३३ ३ यो ३ आ ३२१११
 इति ॥ १३ ॥ अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वे-
 भ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षित्यो लोकक्षित्यो लोकं मे यजमा-
 नाय विन्दत ॥ १४ ॥ एष वै यजमानस्य लोक एता-
 स्म्यत्र यजमानः परम्नादायुषः स्वाहाऽपहतपरिधमित्यु-
 क्तवोत्तिष्ठति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवा-

स्तृतीयं सवनं संप्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद
य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ इति चतुर्विंशः खण्डः
॥ २४ ॥ इति द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ असौ वां आदित्यो देवमथु तस्य द्यौरेव निरश्नीतव-
ः शोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो
रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्य ऋच एष मधुकृत
ऋग्वेद एष पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥
एतमृग्वेदमभ्यतपः स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वी-
र्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्वयश्चरत्तदादित्यमभि-
तोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितः रूपम् ॥ ४ ॥
इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधु-
नाड्यो यजूः प्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता
आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि यजूः प्येतं यजुर्वेदमभ्य-
तपः स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः
रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्वयश्चरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा
एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्रः रूपम् ॥ ३ ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधु-
नाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता
आपः ॥ १ ॥ तानि वा एतानि सामान्येव सामवेद-

मभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः
रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्वक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा
एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णः रूपम् ॥ ३ ॥ इति तृतीयः
खण्डः ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो मधुना-
ड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपुराणं पुष्पं ता
अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदिति-
हासपुराणमभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं
वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्वक्षरत्तदादित्यम-
भितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णः रूपम्
॥ ३ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो
गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः
॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपःस्तस्या-
भितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत
॥ २ ॥ तद्वक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदा-
दित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानाः
रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृता-
नाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥ ४ ॥ इति
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न
वे देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति

॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति
॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽ-
ग्निनेव मुखेनेतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स य एतदेव रूप-
मभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता वसूनामेव तावदाधिपत्यः
स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्वितीयममृतं तद्रूपा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन
न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति
॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति
॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रे-
णेव मुखेनेतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभि-
संविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुर-
स्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावदक्षिणत उदेतोत्तरतोऽ-
स्तमेता रुद्राणामेतावदाधिपत्यः स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥
इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणं
मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रू-
पादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेदादित्यानामे-
वैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनेतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स
यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्य-

श्चादुदेता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखे-
न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यन्ति
॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति
॥ २ ॥ स य यतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा
सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यति स एतदेव रूप-
मभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिण-
तोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता
॥ ४ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ यत्पञ्चमममृतं तस्याध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा
मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
नृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रू-
पादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामे-
वैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा नृप्यति स
एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स
यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावद-
र्धमुदेतावागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वारा-
ज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ तत उत्तरं उदेत्य नैवादेता नास्तमेतैकल एव मध्ये
स्थाता तदेव श्लोकः ॥१॥ न वै तत्र न निम्लोच नोदि-

याय कदाचन ॥ देवास्तेनाहः सत्येन मा विराधिपि
ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति
सकृद्दिवा हेवास्मै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद
॥ ३ ॥ तद्धेतुब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः
प्रजाभ्यस्तद्धेतुदृढालकायारूणये ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म
प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्ज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म
प्रबृयात्प्रणारयाय वान्तेवामिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मि-
चन यशस्यस्मा इमामग्निः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां
दद्यादंतदेव ततो भूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥
इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै
गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च
॥ १ ॥ या वै सा गायत्री यं वाव सा येयं पृथिव्यस्याः
हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशीयते ॥ २ ॥
या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीर-
मस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥
यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे
हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते
॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा पञ्चविधा गायत्री तदेतदचाभ्य-
नृक्तम् ॥ ५ ॥ तावानस्य महिमा ततो ज्यायाः पुरुषः ॥
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिव्यीति ॥ ६ ॥
यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो

वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं वाव स योऽ-
यमन्तः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥
अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्णमप्रवर्ति
पूर्णमप्रवर्तिनी५ श्रियं लभते य एवं वेद ॥ ९ ॥ इति
द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुपयः स योऽस्य
प्राङ्सुपिः स प्राणस्तच्छुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्ना-
द्यमित्युपासीत तेजस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥
अथ योऽस्य दक्षिणः सुपिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्र-
मास्तदेतच्छीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान्यशस्वी भवति
य एवं वेद ॥ २ ॥ अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुपिः सोऽपानः
सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्म-
वर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ योऽस्यो
दङ्सुपिः स समानन्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च
व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्युष्टिमान्भवति य एवं वेद
॥ ४ ॥ अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिः स उदानः स वायुः स
आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीतौजस्वी महस्वान्भ-
वति य एवं वेद ॥ ५ ॥ ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा-
स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषाः
न्स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रति-
पद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥ अथ यदतः परो दिवो ज्योति-

दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोक-
 प्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा
 दृष्टिः ॥ ७ ॥ यत्रैतदस्मिञ्छरीरे सः स्पशेन्नोष्णिमानं
 विजानाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्य निनदमिव
 नदधुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्यु-
 पासीत चक्षुष्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥
 इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

सर्वं स्वत्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीताथ
 खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति
 तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वति ॥ १ ॥ मनोमयः
 प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा
 सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्य-
 नादरः ॥ २ ॥ एष म आत्मान्तर्हृदयेऽणीयान्दीर्हर्वा
 यवाद्वा सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा एष
 म आत्मान्तर्हृदये ज्यागान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्या-
 यान्दियो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्मा सर्वकामः
 सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म
 आत्मान्तर्हृदय एतद्ब्रह्मतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति
 यस्य स्यादृता न विचिकित्सार्त्नानि ह स्माह शाण्डिल्यः
 शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिवृधो न जीर्यति दिशो
 ह्यस्य सक्तयो द्यौरस्योत्तरं बिलः स एष कोशो वसु-

धानस्तस्मिन्विश्वमिदं श्रितम् ॥ १ ॥ तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूतानामोदीची तासां वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद मापुत्ररोदं रुदम् ॥ २ ॥ अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥ स यद्वोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच तमेव तत्प्रापत्सि ॥ ४ ॥ अथ यद्वोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽन्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्ये इत्येव तद्वोचम् ॥ ५ ॥ अथ यद्वोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तद्वोचम् ॥ ६ ॥ अथ यद्वोचं स्वः प्रपद्य इत्ययुर्वेदं प्रपद्ये यजुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तद्वोचं तद्वोचम् ॥ ७ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशलक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायन्ताः प्राणा वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयसि किंचिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनुसन्तनुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो

विलोप्सीयेत्युद्धेव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥ अथ
यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनः सवनं चतु-
श्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं माध्यन्दिनः सवनं
तदस्य रुद्रा अन्वायत्ताः प्राणा वाव रुद्रा एते हीदः
सर्वः रोदयन्ति ॥ ३ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयमि किञ्चिदुप-
तपेन्म ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनः सवनं
तृतीयसवनमनुमन्तनुतेति माहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये
यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धेव तत एत्यगदो ह भवति ॥ ४ ॥
अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनमष्टाचत्वा-
रिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या
अन्वायत्ताः प्राणा वावादित्या एते हीदः सर्वमाददते
॥ ५ ॥ तं चेदेतस्मिन्वयमि किञ्चिदुपतपेन्म ब्रूयात्प्राणा
आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुमन्तनुतेति माहं
प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युद्धेव तत
एत्यगदो हेव भवति ॥ ६ ॥ एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह
महिदाम ऐतरेयः स किं स एतदुपतपमि योऽ-
हमेनेन न प्रेत्यामीति स ह षोडशं वर्षशतमजीवप्रह
षोडशं वर्षशतं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति षोडशः
खण्डः ॥ १६ ॥

स यदशिशिषति यन्पिपासति यज्ञ रमते ता अस्य
दीक्षाः ॥ १ ॥ अथ यदभ्राति यन्पिबति यद्रमते तदु-
पसदैरेति ॥ २ ॥ अथ यद्वसति यज्ञक्षति यन्मैथुनं

चरति स्तुतशस्त्रैव तदेति ॥ ३ ॥ अथ यत्तपो दानमा-
 र्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥
 तस्मादाहुः सोऽप्यत्यसोऽप्रेति पुनरुत्पादनमेवास्य तन्मरण-
 मेवास्यावभृथः ॥ ५ ॥ तद्देवतद्वोर आङ्गिरसः कृष्णाय
 देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचापिपाम एव स बभूव सोऽन्त-
 वेलायामेतन्नयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणम-
 शितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥ आदि-
 त्पन्तस्य रेतसः उद्वयन्तमगस्परि ज्योतिः पश्यन्त उत्त-
 र-^५स्वः पश्यन्त उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरु-
 त्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥ इति सप्तदशः
 खण्डः ॥ १७ ॥

मनो ब्रह्मेत्युपासीनेत्यध्यात्ममथाधिदेवतमाकाशो ब्र-
 ह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदेवतं च ॥ १ ॥
 तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म वाक् पादः प्राणः पादश्चक्षुः पादः
 श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदेवतमग्निः पादो वायुः पादः
 आदित्यः पादो दिशः पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं
 चैवाधिदेवतं च ॥ २ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः
 सोऽग्निना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च
 तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद
 ॥ ३ ॥ प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना
 ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च
 कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति
च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्च-
सेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स
दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च
कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ६ ॥ इत्य-
ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्मस्योपव्याख्यानमसदेवेदमग्र
आसीत्तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्संव-
त्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्डकपाले
रजतं च सुवर्णं चाभवताम् ॥ १ ॥ तद्यद्रजतं सेयं
पृथिवी यत्सुवर्णं सा द्यौर्यज्ञरायु ते पर्वता यदुल्बं
स मेघो नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वाग्मेयमुदकं
स समुद्रः ॥ २ ॥ अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं
जायमानं घोषा उल्लवोऽनूदतिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि
च सर्वं च कामास्तस्मात्तस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति
घोषा उल्लवोऽनूत्तिष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वं
चैव कामाः ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मे-
त्युपाम्नेऽभ्याशो ह यदेनं साधवो घोषा आ च गच्छे-
युरूपं च निष्प्रेडेरन्निष्प्रेडेरन् ॥ ४ ॥ इत्येकोनविंशः
खण्डः ॥ १९ ॥ इति तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ॐ जानश्रुतिर्ह पोत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहु-

पाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत
 एव मेऽवस्यन्तीति ॥ १ ॥ अथ ह हःसा निशायामति-
 पेतुस्तद्वैवः हःसो हःसमभ्युवाद हो हो हि भलाक्ष
 भलाक्ष जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिगतं
 तन्माप्रसादक्षीमत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥ तमु ह परः
 प्रत्युवाच कम्बर एनमेतत्सन्तःसयुग्वानमिव रैक-
 मात्येति यो नु कथः सयुग्व रैक इति ॥ ३ ॥
 यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनः सर्वं तद-
 भिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स
 वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥ यदु ह जानश्रुतिः
 पौत्रायण उपशुश्राव स ह संजिहान एव क्षत्तारमुवाचा-
 ज्ञारे ह सयुग्वानमिव रैकमात्येति यो नु कथः
 सयुग्व रैक इति ॥ ५ ॥ यथा कृतायविजिताया-
 धरेयाः संयन्त्येवमेनः सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः
 साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति
 ॥ ६ ॥ स ह क्षत्तान्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तः
 होवाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेपणा तदेनमर्च्छेति ॥ ७ ॥
 सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कर्पमाणमुपोपविवेश तः
 हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्व रैक इत्यहः ह्यरा ३
 इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताऽविहमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥
 इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तदुह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्क-

मश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे तः हाभ्युवाद ॥ १ ॥
 रैकेमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथो
 नु म एतां भगवो देवताः शाधि यां देवतामुपास्य इति
 ॥ २ ॥ तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारे त्वा शूद्र तवैव सह
 गोभिरस्त्विति तदुह पुनरेव जानश्रुतिः पात्रायणः सहस्रं
 गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥
 तः हाभ्युवाद रैकेदः सहस्रं गवामयं निष्कोऽयम-
 श्वतरीरथ इयं जायाऽयं ग्रामो यम्मिन्नास्म्येऽन्वेव मा
 भगवः शार्धीति ॥ ४ ॥ तस्या ह मुख्यमुपोद्गृह्युवाचाजहा-
 रेमाः शूद्रानेनैव मुखेनात्तापयिष्यथा इति ते हेतौ रैक-
 पर्णानाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास तस्मै होवाच ॥ ५ ॥
 इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अभिरुद्रायति वायुमेवा-
 प्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रो-
 ऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥ यदाप उल्लुप्यन्ति
 वायुमेवापियन्ति वायुर्होवेतान्स्वर्गान्मंवृक्ष इत्यग्निदेवतम्
 ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति
 प्राणमेव वागप्येति प्राणं चक्षुःप्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो
 होवेतान्स्वर्गान्मंवृक्ष इति ॥ ३ ॥ तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ
 वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥ अथ ह शौनकं च
 कापेयमभिप्रतारिणं च काश्रसेनिं परिब्रियमाणो ब्रह्म-
 चारी विभिक्षे तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच

महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य
 गोपाम्नां कापेय नाभिपश्यन्ति मर्या अभिप्रतारिन्बहुधा
 वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥
 तदु ह शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा
 देवानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्म-
 हान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदनन्नमत्तीति वै वयं
 ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥
 तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चास्य दश संत-
 स्तकृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दशकृतं सैषा
 विराडन्नादी तयेदं सर्वं दृष्टं सर्वमस्येदं दृष्टं भवत्य-
 ज्ञादो भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ ॥ इति
 तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयांचक्रे
 ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि किंगोत्रोऽहमस्मीति ॥ १ ॥
 सा हेनमुवाच नाहमेतद्वेद तान् यद्वोत्रस्त्वमसि ब्रह्महं
 चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद
 यद्वोत्रस्त्वमसि जबाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम
 त्वमसि स सत्यकाम एव जाबालो बुवीथा इति ॥ २ ॥ सह
 हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्यु-
 पेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥ तं होवाच किंगोत्रो नु
 सोम्यासीति स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्वोत्रोऽहम-
 स्म्यपृच्छं मानरं सा मा प्रत्यब्रवीद्ब्रह्महं चरन्ती परि-

चारिणी यावने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्वमस्मि
जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति
सोऽहं सत्यकामो जावालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥ तं
होवाच नेतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याह-
रोष त्वा नेप्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानाम-
बलानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंव-
जति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नामहमेणावनेष्वेति स ह
वर्षमाणं प्रोवास ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥ ५ ॥ इति
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ हेनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति
ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः प्रापय न
आचार्यकुलम् ॥ १ ॥ ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु
मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची
दिक्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलं वै सोम्य चतु-
ष्कलः पादं ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥ स य एतमेवं
विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपाम्ने प्रका-
शवानस्मिलोके भवति प्रकाशवतो ह लोकां जयति य
एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्यु-
पाम्ने ॥ ३ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तुमिति स ह श्रोभृते गा अभिप्रस्थाप-
यांचकार ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय
गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चाद्गोः प्राहुपोपविवेश

॥ १ ॥ तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलान्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कल्पे वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इति पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

हृदयस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयांचकार ता यत्राभिग्रायं बभूवुस्तत्राग्निमुपनमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्रादुपोपविवेश ॥ १ ॥ तं हृदय उप निपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विशुक्कल्पे वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

महुष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अभिप्रस्थापयां-

चकार ता यत्राभिषायं बभूवुस्तत्राग्निमुपसमाधाय गा
उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्रादुषोपविवेश ॥ १ ॥
तं महोरुपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति
तं प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं प्रवाणीति
प्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः
कला श्रोत्रं कला मनः कल्प वै सोम्य चतुष्कलः पादो
ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वांश्च-
तुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते आयतनवान-
स्मिल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकान्नयति य एतमेवं
विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्ते ॥४॥
इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

प्राप हाचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्यकाम ३
इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥ ब्रह्मविदिव वै
सोम्य भामि को नु त्वानुशशासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति
ह प्रतिजज्ञे भगवांस्त्वेव मे कामे व्रूयान् ॥२॥ श्रुतं
ह्येव मे भगवद्दृष्टेभ्य आचार्याद्येव विद्यां विदितां साधिष्टं
प्रापयतीति तस्मै हेतदेवोवाचात्र ह न किञ्चन वीयायेति
वीयायेति ॥ ३ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

उपकोमलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्म-
चर्यमुवास तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह
स्नान्यानन्तेवासिनः समावर्तयन्तः ह स्मैव न समाव-
र्तयति ॥१॥ तं जीयोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नी-

नपरिचचारीन्मा त्वाम्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हाप्रोच्यैव प्रवासांचक्रे ॥ २ ॥ स ह व्याधिनान-
 शितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारिन्नशान किनु
 नाश्रामीति स होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा ना-
 नात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णाऽस्मि नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥
 अथ हाम्नयः समृदिरे तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं नः पर्यचा-
 रीद्वन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥ प्राणो ब्रह्म
 कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजाना यहं यः प्राणो ब्रह्म
 कंच तु खंच न विजानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं
 यदेव खं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चोचुः
 ॥ ५ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हेनं गार्हपत्योऽनुशशाम पृथिव्यग्निरन्नमादित्य
 इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवा-
 हमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते
 पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्या-
 वरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिऽश्च लोक-
 ऽमुष्मिऽश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इत्येकादशः
 खण्डः ॥ ११ ॥

अथ हेनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशामापो दिशो नक्ष-
 त्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते
 सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं
 विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति

ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मि५श्च लोकेऽमुष्मि५श्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ हेनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मि५श्च लोकेऽमुष्मि५श्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

ते होचुरूपकोसलेपा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्मविद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तव्याजगाम हास्याचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥ १ ॥ भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य ते सुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु मानुशिष्याद्धो इतीहापेव निहृत इमे नूनमीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥ इदमिति ह प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहं नु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न क्षियन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न क्षियत इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आस्मेति होवाचै-

तदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सि-
 ज्जन्ति वर्त्मनी एव गच्छन्ति ॥ १ ॥ एतः संयद्वाप्त-
 इत्याचक्षत एतः हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वा-
 ण्येनं वामान्यभिसंयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥ एष उ एव
 वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि
 नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥ एष उ एव भामनीरेष हि
 सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद
 ॥ ४ ॥ अथ यदु चैवास्मिञ्छल्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चि-
 पमेवाभिसंभवन्त्यर्चिपोऽहरहः आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमा-
 णपक्षाद्यान्पडुदङ्गेति मासाः स्तान्मासेभ्यः संवत्सरः
 संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं
 तत्पुरुषोऽमानवः ॥ ५ ॥ स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो
 ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते
 नावर्तन्ते ॥ ६ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यज्ञिदः सर्वं
 पुनाति यदेष यज्ञिदः सर्वं पुनाति तस्मादेष एव यज्ञ-
 सस्य मनश्च वाक् वर्तनी ॥ १ ॥ तयोरन्यतरां मनसा
 सः स्फुरोति ब्रह्मा वाचा होताध्वर्युरुद्धातान्यतराः स यज्ञो-
 पाकृते प्रातरनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति
 ॥ २ ॥ अन्यतरामेव वर्तनीः सः स्फुरोति हीयतेऽन्यतरा
 स यथैकपाद्गजत्रयो वैकेन चक्रेण वर्तमानो रिप्यत्येव-
 मस्य यज्ञो रिप्यति यज्ञः रिप्यन्तं यजमानोऽनुरिप्यति

स इष्ट्वा पापीयान्भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातर-
नुवाकेन पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदन्त्युभे एव
वर्तनी मः स्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥ स यथो-
भयपाद्भजत्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठ-
त्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमा-
नोऽनु प्रतितिष्ठति स इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥ ५ ॥ इति
पोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानानां रसान्प्रा-
वृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं दिवः ॥ १ ॥
स एतामिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां र-
सान्प्रावृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंश्च सामान्यादित्यान् ॥ २ ॥
स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यामप्यमानाया रसान्
प्रावृहद्भिरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः
॥ ३ ॥ तद्यजुर्भ्यो रिप्येद्भुवः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयाद-
चामेव तद्रसेन चो वीर्येण चो यज्ञस्य विरिष्टः संदधाति
॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिप्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ
जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य
विरिष्टः संदधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिप्येद्भुवः
स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्सामामेव तद्रसेन सामां वीर्येण
सामां यज्ञस्य विरिष्टः संदधाति ॥ ६ ॥ तद्यथा लवणेन
सुवर्णं संदध्यात्सुवर्णेन रजतं रजतेन त्रपु त्रपुणा
सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा ॥ ७ ॥

एवमेपां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रयया विद्याया
वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टः संदधाति भेषजकृतो ह वा एष
यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवति ॥ ८ ॥ एष ह वा उदक्प्र-
वणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदः ह वा एषा
ब्रह्माणमनु गाथा यतो यत आवर्तते तत्तद्रच्छति ॥ ९ ॥
मानवो ब्रह्मैवैक ऋग्विष्णुऋतश्चाभिरक्षत्येवंविद् वै ब्रह्मा
यज्ञं यजमानः सर्वांश्चर्ग्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविद-
मेव ब्रह्माणं कुर्वति नानेवंविदं नानेवंविदम् ॥ १० ॥ इति
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥ इति चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदं ज्येष्ठश्च ह वै
श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥ यो ह वै
वसिष्ठं वेदं वसिष्ठो ह स्वानां भवति वाग्वाव वसिष्ठः
॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेदं प्रति ह तिष्ठत्यस्मिःश्च
लोकेऽमुष्मिःश्च चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै
संपदं वेदं सःहासं कामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च
श्रोत्रं वाव संपत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायत-
नः ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनम् ॥ ५ ॥
अथ ह प्राणा अहःश्रेयसि व्यूदिरेऽहःश्रेयानस्स्यहः
श्रेयानस्सीति ॥ ६ ॥ ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितर-
मेत्योचुर्भगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व
उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति

॥ ७ ॥ सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोप्य पर्येत्योवाच
 कथमशकतर्ते मजीवितुमिति यथाकला अवदन्तः
 प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण
 ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षु-
 र्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते
 मजीवितुमिति यथान्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन
 वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति
 प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं
 प्रोप्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मजीवितुमिति यथा
 बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह
 श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्य
 पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मजीवितुमिति यथा बाला
 अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ अथ
 ह प्राण उच्चिष्टमिपन्मस्य यथामुहयः पट्वीशशंकृत्संखि-
 देदेवमितरान्प्राणान्ममम्विदत्तः हाभिसमेत्योचुर्भगव-
 स्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽस्मि मोक्षस्मीरिति ॥ १२ ॥ अथ हेनं
 वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्रसिष्ठोऽसीत्यथ हेनं
 चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठास्मीति ॥ १३ ॥
 अथ हेनं श्रोत्रमुवाच यदहं संपदस्मि त्वं तत्संपद-
 सीत्यथ हेनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदा-

यतनमसीति ॥ १४ ॥ न वै वाचो न चक्षूःपि न
श्रोत्राणि न मनाःसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते
प्राणो ह्येवंतानि सर्वाणि भवन्ति ॥ १५ ॥ इति प्रथमः
खण्डः ॥ १ ॥

स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चिदिदमा
श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एतदनस्यान्नमनो
ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भव-
सीति ॥ १ ॥ स होवाच किं मे वामो भविष्यतीत्याप
इति होचुस्तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः
परिदधति लम्बुको ह वामो भवत्यनघ्नो ह भवति ॥२॥
तद्वैतस्मत्प्रकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रपद्यायोक्त्वो-
वाच यद्यप्येनच्छृण्वाय स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिन्द्वा-
खाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ३ ॥ अथ यदि मह-
जिगमिपेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्यां रात्रौ सर्वा-
पधस्य मन्थं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहे-
त्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमघनयेत् ॥ ४ ॥ वसि-
ष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमघनयेत्प्र-
तिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमघनये-
त्संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमघनयेदाय-
तनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमघनयेत्
॥५॥ अथ प्रतिसृप्याञ्जलौ मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्य
मा हि ते सर्वभिदः स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाधिपतिः

स मा ज्येष्ठः श्रेष्ठः राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं
सर्वमस्मानीति ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयर्चा पृच्छ आचामति
तस्मवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमि-
त्याचामति श्रेष्ठः सर्वधातममित्याचामति तुरं भगस्य
धीमहीति सर्वं पिबानि ॥ ७ ॥ निर्णिज्य कश्चं चमसं
वा पश्चादग्नेः संविशति चर्मणि वा स्थण्डिले वा वाचंय-
मोऽप्रमाहः स यदि स्त्रियं पश्येत्समृद्धं कर्मेति विद्यात्
॥ ८ ॥ तदेष श्लोकः ॥ यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियः स्वर्गेषु
पश्यति ॥ समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने
तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ९ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

श्वेतकेतुर्हर्मण्यः पञ्चालानां समितिमेयाय तं ह
प्रवाहणो जैबलिरुवाच कुमारानु त्वाशिषपितृतेत्यनु हि
भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति
न भगव इति वेत्थ यथा पुनरावर्तन्ता ३ इति न भगव
इति वेत्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तन्ता
३ इति न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ यथार्सो लोको
न संपूर्यत ३ इति न भगव इति वेत्थ यथा पञ्चम्या-
माहुतावापः पुण्यवचसो भवन्तीति नैव भगव इति
॥ ३ ॥ अथानु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हामानि न
विद्यात्कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवीतेति स हायन्तः पितुरर्ध-
मेयाय तं होवाचाऽननुशिष्य वाव किल मा भगवान-
ब्रवीदनु त्वाशिषमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यवन्तुः

प्रश्नानप्राक्षीत्तेषां नैकंचनाशकं विवक्तुमिति स होवाच
 यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकंचन वेद
 यद्यहमिमानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥ स ह
 गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह प्राप्तायाहोचकार स ह
 प्रातः सभाग उदेयाय तः होवाच मानुषस्य भगवन्गौ-
 तम वित्तस्य वरं वृणीथा इति स होवाच तवैव राज-
 न्मानुषं वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचसभापथाम्नामेव
 मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स ह कृच्छ्रीवभूव तः ह चिरं वसेत्या-
 ज्ञापयांचकार तः होवाच यथा मा त्वं गौतमावदो
 यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्माद्
 सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच
 ॥ ७ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्र-
 श्मयो धूमोऽहरचिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फु-
 ल्लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति
 तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवति ॥ २ ॥ इति चतुर्थः
 खण्डः ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिद्रं धूमो
 विद्युदूर्चिरशनिरङ्गारा ह्यदुनयो विस्फुल्लिङ्गाः ॥ १ ॥
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमः राजानं जुह्वति तस्या
 आहुतेर्वर्षः संभवति ॥ २ ॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समि-

दाकाशो भूमौ रात्रिर्चिदिदंशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो
विम्बुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति
तस्या आहुतेरन्नः संभवति ॥ २ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निमस्य वागेव समिधप्राणो भूमौ
जिह्वाचिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विम्बुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुते रेतः संभवति
॥ २ ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निमस्या उपस्थ एव समिधदुष-
मन्नयते स भूमौ योनिरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा
अभिनन्दा विम्बुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥ इत्यष्टमः
खण्डः ॥ ८ ॥

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स
उल्बावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा
यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥ स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं
दिष्टमितोऽश्व एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभृतो
भवति ॥ २ ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

तद्य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽचि-
पमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरद्वा आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाण-
पक्षाद्यान्पद्दुद्वेति मासाः स्यान् ॥ १ ॥ मासेभ्यः संव-
त्सरः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो वि-
द्युतं तत्पुरुषो मानवः स एतान्ब्रह्म गमयत्येव देवयानः

पन्था इति ॥ २ ॥ अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमि-
त्युपासते ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्वात्रि रात्रेरपरपक्षम-
परपक्षाद्यान्पद्दक्षिणैति मासाऽस्तात्रैते संवत्सरमभि-
प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाश-
माकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तदेवानामन्नं तं देवा
भक्षयन्ति ॥ ४ ॥ तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वाथैतमेवाध्वानं
पुनर्निर्वतेन्ते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा मेघो
भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा ओषधि-
वनस्पतयमितलमापा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्र-
पतरं यो यो व्यन्नमस्ति यो रेतः मिंचति तद्भय एव भवति
॥ ६ ॥ तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां
योनिमापद्येरन्व्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं
वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनि-
मापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा
॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन तानीमानि क्षुद्रा-
ण्यसकृदावर्तीति भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वत्ये-
तत्तृतीयऽस्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते तस्माज्जगु-
प्सेत तदेष लोकः ॥ ८ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिवःश्च
गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चेतं पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्वा-
चरःस्तैरिति ॥ ९ ॥ अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न
स ह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको

भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ इति दशमः
खण्डः ॥ १० ॥

प्राचीनशाल आपमन्यवः सत्ययज्ञः पालुपिरिन्द्रद्युम्नो
भालुवेयो जनः शार्कराक्ष्यो वुडिल आश्वतराश्विन्ते हेते
महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसंचक्रुः को नु
आत्मा किं ब्रह्मेति ॥ १ ॥ ते ह संपादयांचक्रुरुद्दालको
वै भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमभ्येति
तस् हन्ताभ्यागच्छामेति तस् हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स ह
संपादयांचकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला महाश्रोत्रि-
यास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशा-
सानीणि ॥ ३ ॥ तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोयं कैकेयः
संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तस् हन्ताभ्यागच्छामेति
तस् हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि
कारयांचकार स ह प्रातः संजिहान उवाच न मे स्तेनो
जनपदे न कद्र्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वाञ्च स्वेरी
स्वरिणी कुतो यश्च्यमाणो वै भगवन्तोऽहमस्मि यावदेकै-
कस्मा ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवज्यो दास्यामि
वसन्तु भगवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हेवार्थेन
पुरुषश्चेत्तस् हेव वदेद्वात्मानमेवेमं वैश्वानरस् संप्रत्यध्येषि
तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥ तान्होवाच प्रातर्यः प्रतिवक्तास्मी-
ति ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्णे प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपमी-
यैवैतदुवाच ॥ ७ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्य इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्ध्ना त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्ध्ना ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुपिं प्राचीनयोग्यं कं त्वमात्मानमुपास्म इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ प्रवृत्तोश्चतरीरथो दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्वेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भालवेयं वैयाघ्रपद्यं कं त्वमात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्बर्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां पृथग्बलय आयन्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति

होवाच प्राणस्त उदक्रमिष्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अथ होवाच जनः शार्कराक्ष्यं कं त्वमात्मानमुपास्ते
इत्याकाशमेव भगवो राज्ञिति होवाचैष वै बहुल
आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं बहुलोऽसि
प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥ अस्यन्नं पश्यमि प्रियमत्यन्नं
पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेव आत्मन इति होवाच संदे-
हस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति पञ्चदशः
खण्डः ॥ १५ ॥

अथ होवाच वृडिलमाश्वतराश्विं वैशाघपथं कं त्वमा-
त्मानमुपास्ते इत्यप एव भगवो राज्ञिति होवाचैष वै
रथिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं
रथिमान्पुष्टिमानसि ॥ १ ॥ अस्यन्नं पश्यमि प्रियमत्यन्नं
पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते यस्मिन्स्त्वेव आत्मन इति होवाच यस्मिन्ते
व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ इति षोडशः
खण्डः ॥ १६ ॥

अथ होवाचोहालकमारुणिं गौतमं कं त्वमात्मानमुपास्ते
इति पृथिवीमेव भगवो राज्ञिति होवाचैष वै प्रति-
ष्ठात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वं प्रतिष्ठा-
तोऽसि प्रजया च पशुभिश्च ॥ १ ॥ अस्यन्नं पश्यमि प्रिय-

मस्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेव-
मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति हो-
वाच पादौ ते व्यस्लास्येतां यन्मां नागमिष्य इति ॥२॥
इति सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

तान्होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं
विद्वाःसोऽन्नमात्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान-
मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥ तस्य ह वा एतस्यात्मनो
वैश्वानरस्य मूर्धेन सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा-
त्मा संदेहो बहुलो बन्निरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव
घेदिलोमानि बहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन
आस्यमाहवनीयः ॥ २ ॥ इत्यष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

तद्यद्वक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयः स यां प्रथमामाहु-
तिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तृप्यति ॥१॥
प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुषि तृप्यन्त्यामादित्यस्तृप्य-
त्यादित्ये तृप्यति द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यद्विच
द्यौश्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति
प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥२॥ इत्ये-
कोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्भानाय स्वाहेति
व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥ व्याने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे
तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृ-

प्यन्ति दिक्षु तृप्यन्तापु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधि-
तिष्ठन्ति तत्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशु-
भिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति विंशः
खण्डः ॥ २० ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वाहेत्यपा-
नस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने तृप्यति वास्तृप्यति वाचि
तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नां तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां
तृप्यन्त्यां यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति
तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्म-
वर्चसेनेति ॥ २ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वाहेति
समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृप्यति
मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये तृप्यति विद्युत्तृ-
प्यति विद्युति तृप्यन्त्यां यत्किञ्च विद्युच्च पर्जन्यश्चाधिति-
ष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन
तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्यु-
दानस्तृप्यति ॥ १ ॥ उदाने तृप्यति त्वक् तृप्यति त्वचि
तृप्यन्त्यां वायुस्तृप्यति वायां तृप्यन्त्याकाशस्तृप्यन्त्याकाशे
तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्या-
नुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसे-
नेति ॥ २ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारानपोह्य
 भस्मति जुहुयात्तादृक् तस्यात् ॥ १ ॥ अथ य एतदेवं
 विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु
 सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥ २ ॥ तद्यथेपीकात्लमग्नौ प्रोतं
 प्रदूयेतैवऋहास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वान-
 ग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद् हुतं विद्यद्यपि चण्डालाद्यो-
 च्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हेनास्य तद्वैश्वानरे हुतः स्यादिति
 तदेव श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह क्षुधिता बाला मातरं पशुपासते ॥
 एवमसर्वाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत
 इति ॥ ५ ॥ इति चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥ इति पञ्चमः प्रपाठकः

पष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ॐ श्वेतकेतुर्हारुणाय आस तः ह पितोवाच श्वेतकेतां
 वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव
 भवतीति ॥ १ ॥ स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः
 सर्वान्वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय
 तः ह पितोवाच श्वेतकेतो यद्वु सोम्येदं महामना अनू-
 चानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः ॥ २ ॥ येनाश्रुतः
 श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः
 स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥ यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं
 मृन्मयं विज्ञातः स्याद्वाचारम्भणविकारो नामधेयं मृत्तिके-
 त्येव सत्यम् ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
 विज्ञातः स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव

सत्यम् ॥५॥ यथा सोम्यैकेन नमनिकृन्तनेन सर्वे कारणा-
यमं विज्ञात ५ स्याद्वाचास्मभणं विकारो नामधेयं कृष्णाय-
समित्येव सत्यमेव ५ सोम्य स आदंशो भवतीति ॥६॥ न
वै नूनं भगवन्तस्म एतदेदिषुर्यद्वेददेदिष्यन् कथं मे
नावक्ष्यन्निति भगवा ५ स्वैवमेतद्वीत्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ७ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तद्वैक आहु-
रमदेवदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादमृतः सजायत
॥ १ ॥ कुतस्तु खलु सोम्यैव ५ स्यादिति होवाच कथम-
मृतः सजायेतेति सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वि-
तीयम् ॥ २ ॥ तदेक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽमृतं
तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽमृतं तस्मा-
द्यग्र क च ओक्षति स्वेदने वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो
जायन्ते ॥ ३ ॥ ता आप ऐक्षन्त बह्वयः स्याम प्रजाये-
महीति ता अन्नममृतं तस्माद्यग्र क च वर्पति तदेव
भूर्यष्टमन्न भवत्यग्र एव तदध्यक्षाद्यं जायते ॥४॥ इति
द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्यण्डं
जीवजमुद्भिजामिति ॥ १ ॥ सेयं देवनेक्षत हन्ताहमिमा-
स्मिन्सो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपं
व्याकरवाणीति ॥ २ ॥ तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां
करवाणीति सेयं देवतेमास्मिन्सो देवता अनेनैव जीवे-

नात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां त्रिवृतं
त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्येमान्निस्त्रो देवता-
स्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥ इति
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

यदग्रे रोहितः रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदन्नस्यापागादग्रेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितः
रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागा-
दादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि
रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो रोहितः रूपं
तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्रा-
च्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव
सत्यम् ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो रोहितः रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्
॥ ४ ॥ एतद्वत्स वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वं महाशाला
महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञातमुदाह-
रिष्यतीति श्रेभ्यो विदांचक्रुः ॥ ५ ॥ यदु रोहितमिवाभू-
र्दिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु शुक्रमिवाभूदित्य-
पाः रूपमिति तद्विदांचक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य
रूपमिति तद्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विज्ञातमिवाभूदित्ये-
तासामेव देवतानां समास इति तद्विदांचक्रुर्यथा

न खलु सोम्येमान्निस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृध्वि-
देकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥ इति चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥

अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धानुस्त-
त्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्टस्तन्मनः ॥ १ ॥
आपः पीताम्ब्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धानुस्त-
न्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्टः स प्राणः
॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो
धानुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्टः
सा वाक् ॥ ३ ॥ अन्नमयः हि सोम्य मन आपोमयः
प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा भगवान्विज्ञाप-
यत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ इति पञ्चमः
खण्डः ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदी-
पति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्याश्रस्या-
ध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति तस्मनो भवति
॥ २ ॥ अपाः सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीपति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्रयमानस्य
योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥
अन्नमयः हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागि-
ति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ५ ॥ इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माशीः काम-
 मपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ॥१॥
 स ह पञ्चदशाहानि नाशाय हैनमुपससाद् किं ब्रवीमि
 भो इत्यृचः सोम्य यजूंषि सामानीति स होवाच न
 वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥ तः होवाच यथा
 सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः
 स्यात्तेन ततोऽपि न बहु दहेदेवः सोम्य ते पोडशानां
 कलानामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयैतर्हि वेदानानुभवस्य-
 शानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥ स हाशाय हैनमुप-
 ससाद् तः ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वः ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥ तः
 होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहतस्यैकमङ्गारं खद्योत-
 मात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत्तेन ततोऽपि
 बहु दहेत् ॥५॥ एवः सोम्य ते पोडशानां कलानामेका
 कलातिशिष्टाभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्यैतर्हि
 वेदाननुभवस्यन्नमयः हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्ते-
 जोमयी वागिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥६॥
 इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उडालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं मे
 सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता
 सोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनः
 स्वपितीत्याचक्षते स्वः हपीतो भवति ॥ १ ॥ स यथा
 शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं पतिग्वान्यत्रायतनम-

लब्ध्वा बन्धनमेवोपश्रयत एवमेव खलु सोम्य तन्मनो
 दिशं दिशं पतित्वान्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते
 प्राणबन्धनः हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे
 मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशिषति नामाप
 एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय
 इत्येवं तदप आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुक्लमुत्पतितः
 सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य
 क मूलः स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुक्लेनापो-
 मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुक्लेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा
 सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः
 प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः
 पिपासति नाम तेज एव तर्पीतं नयते तद्यथा गोनायो-
 ऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव
 शुक्लमुत्पतितः सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति
 ॥ ५ ॥ तस्य क मूलः स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सोम्य शुक्लेन
 तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ
 सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा
 यथा तु खलु सोम्येमास्मिन्मो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृ-
 त्त्रिवृदंकेका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य सोम्य
 पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनमि संपद्यते मनः प्राणं प्राणस्तेजसि
 तेजः परस्यां देवतायाम् ॥ ६ ॥ स य एषोऽणिमैतदा-
 त्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो

इति भूय एवमा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति
होवाच ॥ ७ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निम्निष्ठन्ति नानात्ययानां
वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति ॥ १ ॥
ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसो-
ऽस्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः
सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संप्रयामह इति
॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो
वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति
तदा भवन्ति ॥ ३ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं
तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव
मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥
इति नवमः खण्डः ॥ ५ ॥

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्पृथी-
च्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति समुद्र एव भवति
ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव
खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगत्य न विदुः
सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा
वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा
मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ति ॥ २ ॥ स य एषो-
ऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि

श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा
सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्याजीवन्
स्ववेद्यो मध्येऽभ्याहन्याजीवन्स्ववेद्योऽग्रेऽभ्याहन्याजी-
वन्स्ववेत्य एष जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोद-
मानस्मिष्टति ॥ १ ॥ अस्य यदेकाः शाखां जीवो जहात्यथ
सा शुष्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां
जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहति सर्वः शुष्यत्येवमेव
खलु सोम्य विद्वाति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाव
किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषोऽणि-
मैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इत्येकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

न्यग्रोधफलमत आहरेत्तादं भगव इति भिन्धीति भिन्नं
भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा धाना भगव
इत्यासामङ्गेकां भिन्धीति भिन्ना भगव इति किमत्र
पश्यसीति न किंचन भगव इति ॥ १ ॥ तं होवाच
यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस एतस्य वै
सोम्येषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्

विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति द्वादशः
खण्डः ॥ १२ ॥

लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति स
ह तथा चकार तः होवाच यदोपा लवणमुदकेऽवधा अङ्ग
तदाहरेति तद्वावमृश्य न विवेद ॥ १॥ यथा विलीनमे-
वाङ्गास्यान्तादाचामेति कथमिति लवणमिति मध्या-
दाचामेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथमिति
लवणमित्यभिप्राश्यैनदथ मोपसीदथा इति तद्व तथा
चकार तच्छश्वत्संवर्तते तः होवाचात्र वाव किल सत्सोम्य
न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमै-
तदात्म्यमिदः सर्वं तत्सत्यः स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥३॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमानीय तं त-
तोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्मोदङ्माऽधराङ्मा प्रत्यङ्मा
प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोऽभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥ १॥
तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां
दिशं व्रजेति स ग्रामाद्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी
गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य
तावदेव चिरं यावज्ज विमोक्ष्येथ संपत्स्य इति
॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदः सर्वं तत्सत्यः
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भग-

वान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

पुरुषः सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते जानामि
मां जानामि मामिति तस्य यावन्न वाञ्छानमि संपश्यते
मनः प्राणे प्राणस्नेजमि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जा-
नानि ॥ १ ॥ अथ यदास्य वाञ्छानमि संपश्यते मनः प्राणे
प्राणस्नेजमि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥२॥
स य एषोऽणिमैतदाभ्यमिदः सर्वं तत्सत्यः स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति
पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पुरुषः सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्यपहार्पाम्येयम-
कार्पात्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य कर्ता भवति तत
एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृताभिसन्धोऽनृतेनात्मान-
मन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स दृष्टतेऽथ हन्यते
॥ १ ॥ अथ यदि तस्याः कर्ता भवति तत एव सत्यमा-
त्मानं कुरुते स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय
परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दृष्टतेऽथ मुख्यते ॥२॥ स यथा
तत्र नादाद्येतैतदाभ्यमिदः सर्वं तत्सत्यः स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञावि-
ति ॥३॥ षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ इति षष्ठः प्रपाठकः ॥६॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपससाद् सनत्कुमारं
 नारदस्तः होवाच यद्वेत्थ तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं
 वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचर्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वे-
 दः सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां
 वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देव-
 विद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
 सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥ सोऽहं भगवो
 मन्त्रविदेवास्मि नाऽन्मविच्छ्रुतः ह्येव मे भगवद्दशोभ्यस्त-
 रति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा
 भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तः होवाच यद्वै किंचि-
 तदध्यगीष्टा नामैवेतत् ॥३॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः
 सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां
 वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देव-
 विद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदे-
 वजनविद्या नामैवेतन्नामोपास्वेति ॥ ४ ॥ स यो नाम
 ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो
 भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवो नाम्नो भूय इति
 नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥
 इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयति

यजुर्वेदः सामवेदमथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं
 घेदानां वेदं पित्र्यः राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं
 देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
 सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च
 तेजश्च देवाः मनुष्याः पशूः वयाः मि च तृणव-
 नस्पतीन्द्रापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च
 सत्यं चानृतं च माधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं च
 यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्यजापिष्यन्न सत्यं
 नानृतं न माधु नासाधु न हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैत-
 त्सर्वं विजापयति वाचमुपास्मेति ॥ १ ॥ स यो वाचं
 ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
 यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवो वाचो भूय इति वाचो
 वाव भूयोऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीद्विति ॥ २ ॥ इति
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे वा
 कोले द्वौ वाक्षां मुष्टिर्नुभवत्येवं वाचं च नाम च मनो-
 ऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मद्भानधीयीयेत्यथा-
 धीते कर्माणि कुर्वीतेत्यथ कुरुते पुत्राः पशूश्चच्छे-
 येत्यथेच्छत इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो
 ह्यात्मा मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्मेति
 ॥ १ ॥ स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं
 तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते-

ऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो वाव भूयोऽस्मी-
ति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति तृतीयः
खण्डः ॥ ३ ॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै संकल्पयतेऽथ
मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नास्मीरयति नास्मि मन्त्रा
एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि
संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानि
समकृपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशं च
समकल्पन्तामापश्च तेजश्च तेषां संकृत्यै वर्षं संकल्पते
वर्षस्य संकृत्या अन्नं संकल्पतेऽन्नस्य संकृत्यै प्राणाः
संकल्पन्ते प्राणानां संकृत्यै मन्त्राः संकल्पन्ते मन्त्राणां
संकृत्यै कर्माणि संकल्पन्ते कर्मणां संकृत्यै लोकः संक-
ल्पते लोकस्य संकृत्यै सर्वं संकल्पते स एष संकल्पः
संकल्पमुपास्वेति ॥ २ ॥ स यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्मे
कृतान्वै स लोकान् ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठा-
तोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिध्यति यावत्संकल्पस्य
गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मे-
त्युपास्मेऽस्ति भगवः संकल्पाद्भ्य इति संकल्पाद्वाव भू-
योऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ इति चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥

चित्तं वाव संकल्पाद्भ्यो यदा वै चेतयतेऽथ संकल्पय-
तेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नास्मीरयति नास्मि

मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा
एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि
तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्मीत्येवैनमाहुर्य-
दयं वेद यद्वा अयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्प-
विचित्तवान्भवति तस्मा एवोत शुश्रूषन्ते चित्तःश्रेय-
षामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्वेति
॥ २ ॥ स यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान्
ध्रुवान् ध्रुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमा-
नोऽभिमिक्षति यावच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवश्चित्ताद्भ्य इति चि-
त्ताद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीद्विति ॥ ३ ॥ इति
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भयो ध्यायतीव पृथिवी ध्यायती-
षान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वता
ध्यायन्तीव देवमनुष्यामस्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां
प्राप्नुवन्ति ध्यानापादाऽशा इवैव ते भवन्त्यथ यत्पाः कल-
हिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादाऽशा
इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो ध्यानं ब्रह्मे-
त्युपास्ते यावद्ध्यानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्यानाद्भ्य इति ध्याना-
द्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीद्विति ॥ २ ॥ इति
षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

विज्ञानं वाय ध्यानाद्भयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं विज्ञा-
 नाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं
 पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमे-
 कायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्या-
 ः सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाकाशं चापश्च
 तेजश्च देवाःश्च मनुष्याःश्च पशूःश्च वयाःसि च तृण-
 वनस्पतींश्चापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च
 सत्यं चानृतं च साधु चासाधु च हृदयजं चाहर्दयजं चान्नं
 च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानेनैव विज्ञानाति विज्ञा-
 नमुपास्म्येति ॥ १ ॥ स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञा-
 नवतो वै स लोकाःज्ञानवतोऽभिमिक्षन्ति यावद्विज्ञा-
 नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं
 ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवो विज्ञानाद्भय इति विज्ञानाद्वाव
 भूयोऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीन्त्विति ॥२॥ इति सप्तमः
 खण्डः ॥ ७ ॥

बले वाव विज्ञानाद्भयोऽपि ह गतं विज्ञानवतामेको
 बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्यु-
 त्तिष्ठन्परिचरिता भवति परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसी-
 दन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति
 कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति
 बलेनान्तरिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्यता बलेन देवमनुष्या
 बलेन पशवश्च वयाःसि च तृणवनस्पतयः श्वापदान्या-

कीटपतङ्गपिपीलिकं बलेन लोकमिष्टति बलमुपास्वेति ॥ १ ॥
 स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथाकाम-
 चारो भवति यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवो बलान्द्वय
 इति बलाद्वाव भूयोऽर्प्नाति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति
 ॥ २ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलान्द्वयस्मस्माद्यद्यपि दशरात्रीर्नाश्रीयाद्य-
 युह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबोद्धाऽकर्ताऽविज्ञाता
 भवत्यथाऽन्नस्यायं द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्ता भवति
 बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्वेति
 ॥ १ ॥ स योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पान-
 वतोऽभिमिक्षति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो
 भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्मि भगवोऽन्नाद्वय इत्यन्नाद्वाव
 भूयोऽर्प्नाति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति नवमः
 खण्डः ॥ ९ ॥

आपो वावान्नाद्वयस्मस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति द्या-
 धीयन्ते प्राणा अन्नं कर्तीयो भविष्यतीत्यथ यदा सुवृ-
 ष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप
 एवेमा मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तर्गिर्क्षं यद् द्यौर्यत्पर्वता
 यद्देवमनुष्या यत्पशवश्च वयाऽमि च नृणवनस्पतयः
 श्वापदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकमाप एवेमा मूर्ता अप उपा-
 स्मेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्ते आपोति सर्वान्कामा-
 ऽस्तृप्तिमान्भवति यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो

भवति योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेति भगवोऽच्यो भूय इत्यच्यो
वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति
दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तेजो वावाच्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याकाशमभि-
तपति तदाहुर्निशोचति नितपति वर्षिष्यति वा इति तेज
एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तदेतद्धूर्वाभिश्च तिर-
श्रीभिश्च विद्युद्दिग्गहादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनय-
ति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः
सृजते तेज उपास्मेति ॥ १ ॥ स यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी
वै स तेजस्वतो लोकान्भ्राम्यतोऽपहनतमस्कानभिसिद्ध्यति
यावत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो वाव
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इत्येकादशः
खण्डः ॥ ११ ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याचन्द्रमसो-
भौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाह्वयत्याकाशेन शृणोत्याका-
शेन प्रतिशृणोत्याकाशे रमत आकाशेन रमत आकाशे
जायत आकाशमभिजायत आकाशमुपास्मेति ॥ ३ ॥ स य
आकाशं ब्रह्मेत्युपास्ते आकाशवतो वै स लोकान्प्रकाशव-
तोऽसंबाधानुरुगायवतोऽभिसिद्ध्यति यावदाकाशस्य गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति

भगव आकाशाद्भ्य इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्मीति तन्मे
भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

स्मरो वावाकाशाद्भ्यस्तस्माद्यद्यपि बहव आसीरज्ञ-
स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरज्ञ विजानीरन्
यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ मन्वीरज्ञथ विजा-
नीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशन् स्मर-
मुपास्मेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते याव-
त्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यः स्मरं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भ्य इति स्मराद्वाव भू-
योऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति त्रयो-
दशः खण्डः ॥ १३ ॥

आशा वाव स्मराद्भ्यस्याशब्दो वै स्मरो मन्त्रानर्थात्
कर्माणि कुर्वते पुत्राश्च पशूश्चेच्छत इमं च लोकम-
मुं चेच्छत आशामुपास्मेति ॥ १ ॥ स य आशां ब्रह्मेत्यु-
पास्त आशयास्य सर्वं कामाः समृद्धान्त्यमोघा हास्या-
शिपो भवन्ति यावदाशया गतं तत्रास्य यथाकामचारो
भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशया भूय
इत्याशया वाव भूयोऽस्मीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति
॥ २ ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

प्राणो वा आशया भृतान्यथा वा अरा नाभौ सम-
र्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वेऽ समर्पितं प्राणः प्राणं न
याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय ददाति प्राणो ह पिप्सा

प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वस्या प्राण आचार्यः
 प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥ स यदि पितरं वा मातरं वा
 भ्रातरं वा स्वसारं वाचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चिद्
 भृशमिव प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पितृहा वै
 त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै त्वमसि स्वसृहा
 वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसीति
 ॥ २ ॥ अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणान् शूलेन समासं
 व्यतिपं दहेन्नैवेनं वृयुः पितृहासीति न मातृहासीति न
 भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्यहासीति न ब्राह्म-
 णहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति स वा
 एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवंविजानन्नतिवादी भवति तं
 चेद्भूयुरतिवाद्यसीत्यतिवाद्यसीति ब्रूयान्नापहृवीत ॥ ४ ॥
 इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति सोऽहं
 भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्य-
 मिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति पो-
 ङ्गः खण्डः ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजानन् सत्यं
 वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासित-
 व्यमिति विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति सप्त-
 दशः खण्डः ॥ १७ ॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजानाति

मत्वेव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञामितव्येति
मतिं भगवो विजिज्ञास्य इति ॥ १ ॥ इत्यष्टादशः
खण्डः ॥ १८ ॥

यदा वै श्रद्धयात्यथ मनुते नाश्रद्धयन्मनुते श्रद्धयदेव
मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञामितव्येति श्रद्धां भगवो विजि-
ज्ञास्य इति ॥ १ ॥ इत्येकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

यदा वै निम्निष्ठत्यथ श्रद्धधाति नानिम्निष्ठश्रद्ध-
धाति निम्निष्ठत्वेव श्रद्धधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञामित-
व्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास्य इति ॥ १ ॥ इति त्रिंशः
खण्डः ॥ २० ॥

यदा वै करोत्यथ निम्निष्ठति नाकृत्वा निम्निष्ठति
कृत्वेव निम्निष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञामितव्येति कृति
भगवो विजिज्ञास्य इति ॥ १ ॥ इत्येकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति
सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञामितव्य-
मिति सुखं भगवो विजिज्ञास्य इति ॥ १ ॥ इति द्वाविंशः
खण्डः ॥ २२ ॥

यो वै भूमा तत्सुखं नात्पे सुखमस्मि भूमैव सुखं भूमा
त्वेव विजिज्ञामितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञास्य इति
॥ १ ॥ इति त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति
स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति

तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यः स
भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न
महिम्नीति ॥ १ ॥ गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहि-
रण्यं दास्यभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥
इति चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्ता-
त्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदः सर्वमित्यथातोऽह-
ङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुर-
स्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदः सर्वमिति ॥ १ ॥
अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा
पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मै-
वेदः सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं
विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स
स्वराद् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । अथ
येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति
तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥ इति
पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजा-
नत आत्मतः प्राण आत्मत आशात्मतः स्मर आत्मत
आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भाव-
तिरोभावावात्मतोऽज्ञमात्मतो ब्रह्मात्मतो विज्ञानमा-

त्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो मन
आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः कर्मा-
ण्यात्मत एवेदः सर्वमिति ॥ १ ॥ तदेष श्लोको न
पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताः सर्वः ह
पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति स एकधा भवति
त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादश
स्मृतः शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिरा-
हारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृति-
लम्भे सर्वग्रन्थानां विग्रमोक्षस्तस्मै मृदितकपायाय
तमसस्पार दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्तः स्कन्द
इत्याचक्षते तः स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ इति पाट्टिशः
खण्डः ॥ २६ ॥ इति सप्तमः प्रपाठकः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशमस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव
विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥ तं चेद्द्वयुर्यदिदमस्मि-
न्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं
तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति
॥ २ ॥ स द्यावावाङ्मा अयमाकाशमावातेपोऽन्तर्हृदय
आकाश उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेण समारिते
उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसायुर्भौ विद्युश्चक्षत्राण
यच्चास्येहाम्नि यच्च नाम्नि सर्वं तदस्मिन्यसमारहितमिति ॥ २ ॥

तं चेद्भूयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि
 च भूतानि सर्वे च कामा यदेनज्जरामाप्नोति प्रध्वंसते
 वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥ ४ ॥ स ब्रूयान्नास्य
 जरयैतर्जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम-
 स्मिन्कामाः समाहिता एष आत्मापहतपाप्मा विजरो
 विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-
 संकल्पो यथा ह्येवेह प्रजा भ्रन्वाविशन्ति यथानुशासनं
 यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं
 तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥ तद्यथेह कर्मजितो लोकः
 क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य
 इहात्मानमननुविद्य ब्रजन्त्येताः सत्यान् कामाः-
 स्नेपाः सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहा-
 त्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येताः सत्यान् कामाः स्नेपाः
 सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ इति प्रथमः
 खण्डः ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ १ ॥
 अथ यदि मातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य मातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥
 अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य भ्रातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥
 अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्वमारः

समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वर्गलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥
 अथ यदि सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य सखा-
 यः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥
 अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
 गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठन्तेन गन्धमाल्यलोकेन संपन्नो
 महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संक-
 ल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठन्तेनान्नपानलोकेन संपन्नो
 महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादिनलोककामो भवति
 संकल्पादेवास्य गीतवादिने समुत्तिष्ठन्तेन गीतवादिन-
 लोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो
 भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलो-
 केन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥ यं यमन्तमभिकामो
 भवति यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्ति-
 ष्ठति तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥ इति द्वितीयः
 खण्डः ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां सत्यानां
 सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः प्रैति न तमिह दर्श-
 नाय लभते ॥ १ ॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता
 यच्चान्यदिच्छन् लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दन्तेऽत्र
 ह्यस्येत सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं
 निहितमश्वेव्रजा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमवेमाः
 सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्य-

नृतेन हि प्रत्यूढाः ॥ २ ॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्य-
 तदेव निरुक्तः हृद्ययमिति तस्माद्धृद्यमहरहर्वा एवं-
 विस्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य एष संप्रसादोऽ-
 स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्येन रूपेणा-
 भिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति
 तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥ तानि
 ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि यतीयमिति तद्यत्सत्तदमृ-
 ततथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनोभे यच्छति यदनेनोभे
 यच्छति तस्माद्यमहरहर्वा एवंविस्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥
 इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदा-
 य नैतः सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको
 न सुकृतं न दुष्कृतः सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते-
 ऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥ तस्माद्वा एतः सेतुं
 तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति विद्वः सन्नविद्वो भवत्यु-
 पतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतः सेतुं तीर्त्वापि
 नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येष ब्रह्मलोकः
 ॥२॥ तद्य एवंतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामे-
 वेष ब्रह्मलोकस्तेषाः सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥३॥
 इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव
 यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव

तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्टात्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्स-
त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत
आत्मनस्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव
तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥ अथ
यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदेव ह्यात्मा न
नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ यदरण्यायनमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवा ब्रह्मलोके
तृतीयस्यामितो दिवि तदेदंमदीयः सरन्तदश्वत्थः गोम-
सवनस्तदपराजिता पूर्वब्रह्मणः प्रभुविमितः हिरण्मय-
म् ॥ ३ ॥ तद्य एवेतावरं च ण्यं चार्णवा ब्रह्मलोके
ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैव ब्रह्मलोकस्तेषां स-
र्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ इति पद्यमः
व्यण्डः ॥ ५ ॥

अथ या एता हृदयस्य नाड्यन्ताः पिङ्गलस्याणिमृन्ति-
ष्टन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्येत्यसौ वा आदित्यः
पिङ्गल एष शुक्ल एष नील एष पीत एष लोहितः ॥१॥
तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छन्तीमं चामुं चै-
वमेवंता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं
चामुष्मादादित्याप्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृष्टा आ-
भ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्टाः ॥ २ ॥
तद्यत्रैतत्सृष्टः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु
तदा नाडीषु सृष्टो भवति तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति

तेजसा हि तदा संपन्नो भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदब-
लिमानं नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जानामि
मां जानामि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो
भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादु-
त्क्रामत्यथैतरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते स ओमिति वा
होहामीयते स यावन्निष्प्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्ये-
तद्वै खलु लोकद्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम्
॥ ५ ॥ तदेव श्लोकः । शतं चेका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धनमभिनिःसृतेका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्मया उत्क्रमणं भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥ ६ ॥ इति
पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युविशोकोऽवि-
जिघृक्षोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः
स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च
कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापति-
रुवाच ॥ १ ॥ तद्बोभये देवासुरा अनुवुवुधिरे ते होचु-
र्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च
लोकानामोति सर्वांश्च कामानिर्तान्द्रो ह वै देवानामभि-
प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौहामंविदानावेव समिन्पाणी
प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह द्वात्रिंशत् वर्षाणि
ब्रह्मचर्यमूपतुस्तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववाप्त-
मिति तौ होचतुर्य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-

विंशोकोऽविजिघत्सोऽपिपामः सत्यकामः सत्यमंकल्पः
 सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञामितव्यः स सर्वाऽश्च लोकाना-
 मोति सर्वाऽश्च कामान्यन्तमात्मानमनुविद्य विजाना-
 त्नाति भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्तावव्राम्नामिति
 ॥ ३ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो
 दृश्यत एष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ
 योयं भगवोऽप्सु परिग्यायते यश्चायमादर्शं कतम एष
 इत्येप उ एवंपु सर्वेष्वेतेषु परिग्यायत इति होवाच ॥४॥
 इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथ-
 न्नात्मं प्रव्रतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजा-
 पतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भ-
 गव आत्मानं पश्याव आलोमभ्य आनग्यभ्यः प्रतिरूप-
 मिति ॥१॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलंकृतौ सुवसनी
 परिष्कृतौ भृत्वोदशरावेऽवेक्षथामिति तौ ह साध्वलंकृतौ
 सुवसनी परिष्कृतौ भृत्वोदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजा-
 पतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥ तौ होचतुर्यथेवेदमावां
 भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनी परिष्कृतौ च एवमेवेमां
 भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनी परिष्कृताचित्येष आत्मेति
 होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह ज्ञान्तहृदयो प्रव-
 द्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वोक्ष्य प्रजापतिरुवाचानुपलभ्या-
 त्मानमननुविद्य व्रजतो यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति

देवा वासुरा वा ते पराभविष्यन्तीति सह शान्तहृदय
एव विरोचनोऽसुराङ्गगामतेभ्यो हेतामुपनिषदं प्रोवाचा-
त्मेवेह महय आत्मा परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्ना-
त्मानं परिचरन्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति ॥ ४ ॥
तस्मादप्यथेहाददानमश्रद्धधानमयजमानमाहुरासुरो बते-
त्यसुराणां ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालं-
कारेणिति सः सुकुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते
॥ ५ ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्व-
यमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसनं
सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो
भवति स्वामे स्वामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य
नाशमन्वेप नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥
स समिष्पाणिः पुनर्गयाय तः ह प्रजापतिरुवाच मध-
वन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः सार्धं विरोचनेन किमिच्छन्
पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मि-
ञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसनं सुवस-
नः परिष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति
स्वामे स्वामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाश-
मन्वेप नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥
एवमेव मधवन्निति होवाचेतं त्वेव ते भूयोनुव्याख्या-
स्यामि वसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणीति स हापराणि

द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥३॥ इति नवमः
खण्डः ॥ ९ ॥

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैत-
दमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज
सहाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदं शरीरमन्धं
भवत्यनन्धः स भवति यदि स्वाममस्वामो नैवेपोऽस्य
दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य
स्वाम्येण स्वामो घ्नन्ति त्वेवेनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव
भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥
समित्प्राणिः पुनरेयाय तः ह प्रजापतिरुवाच मधवन्त्य-
च्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन् पुनरागम इति स
होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स
भवति यदि स्वाममस्वामो नैवेपोऽस्य दोषेण दुष्यति
॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते नास्य स्वाम्येण स्वामो घ्नन्ति
त्वेवेनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपिरोदितीव
नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मधवन्निति होवाचैतं
त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसाऽपराणि द्वात्रिंशतं
वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिंशतं वर्षाण्युवास तस्मै
होवाच ॥ ४ ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्ये-
ष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्त-
हृदयः प्रवव्राज सहाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह स्व-

त्वयमेव५ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं
पश्यामीति ॥ १ ॥ स समिन्पाणिः पुनरेयाय त५ ह
प्रजापतिरुवाच मधवन्वच्छान्तहृदयः प्रावाजीः किमि-
च्छन्पुनरागम इति स होवाच नाहं स्वत्वयं भगव एव५
संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति
॥ २ ॥ एवमेवैष मधवन्निति होवाचेतं त्वेव ते
भूयोऽनुच्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्वसाऽपराणि पञ्च
वर्षाणीति सहापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशत५
संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशत५ ह वै वर्षाणि मधवान्प्रजा-
पते ब्रह्मचर्यमुधाय तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इत्येकादशः
खण्डः ॥ ११ ॥

मधवन्मर्त्यं वा इद५ शरीरमात्तं मृत्युना तदस्यामृ-
तस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीरः प्रियाप्रि-
याभ्यां न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्य-
शरीरं धाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥१॥ अशरीरो
वायुरश्रं विद्युन्स्तनयिवुरशरीराण्येतानि तद्यथैताज्यमुष्मा-
दाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन स्वेन रूप-
णाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥ एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपणाभिनिष्प-
द्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्रममाणः

स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनः स्मरन्निदः शरीरः स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त एवमवायमस्मि-
ज्जरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदाकाशमनुवि-
पणं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुश्च यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदे-
दमभिव्याहराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदः
शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥
अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य देवं चक्षुः
स वा एष एतेन देवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान्
पश्यन् रमते ॥ ५ ॥ य यते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा
आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे न लोका आत्ताः
सर्वे च कामाः स सर्वाश्च लोकानाम्नेति सर्वाश्च
कामान्यन्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरु-
वाच प्रजापतिरुवाच ॥ ६ ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शशलाच्छबलं प्रपद्येऽथ इव
रोमाणि विभूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य भृत्वा
शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्यभिसंभ-
वामीति ॥ १ ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा
तद्ब्रह्म तदमृतः स आत्मा प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये
यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो दिशां
यशोऽहमनुप्रापन्मि स हाहं यशसां यशः श्वेतमदम्कमद-

त्कः श्वेतं लिन्दुमाभिगां लिन्दुमाभिगाम् ॥ १ ॥ इति
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

तद्धेतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः
प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मा-
तिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधी-
यानो धार्मिकान्विद्धदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रति-
ष्ठाप्याहिंसां सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं
वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते
न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इत्यष्टमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ८ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो
बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मापनिषदं माहं ब्रह्म
निराकुर्यां मामा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं
मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु
ते मयि सन्तु ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति छान्दोग्योपनिषत्संपूर्णा ॥ ९ ॥

बृहदारण्यकोपनिषत् ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य
पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥

ॐ उपा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः ॥ सूर्यश्चक्षुर्वातः
प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मेध्यस्य ॥
द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यम् । दिशः
पार्श्वे अवान्तरदिशः पार्श्वे ऋतवोऽङ्गानि मासा-
श्चार्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि
नभो मांसानि । ऊवध्यः समिकताः मिन्धवो गुदा यकृच्च
क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि उद्यन्
पूर्वार्धो निम्लोच्च जघनार्धो तद्विजृम्भते यद्विद्योतते यद्विधू-
नुते तन्मनयति यन्मेहति तद्वर्पति वागेवाग्य वाक् ॥१॥
अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वं समुद्रे
योनी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे
योनिरेतौ वा अश्वं महिमानावभितः संवभूवन्तुः । हयो
भूत्वा देवानवहद्दार्जी गन्धर्वानर्वाऽमुरानश्चो मनुष्यान्
समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ २ ॥ इति प्रथमं
ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युर्न वेदमावृतमासीत् । अश-
नाययाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोऽकुरुतात्मन्वी स्यामिति ॥

सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोजायन्तार्चते वै मेकमभूदिति
तदेवार्कस्यार्कत्वम् कः ह वा अस्मै भवति य
एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ १ ॥ आपो वा अर्कस्तद्यद-
पाऽशर आसीत्समहन्यत सा पृथिव्यभवत्तस्याम-
श्राम्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्तताग्निः ॥ २ ॥
स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयऽस्य एष
प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य प्राची दिक्विष्टरोऽसौ चासौ
चेमौ । अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ च सक्शयो
दक्षिणा चोदीची च पार्श्व द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः
स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चेति तदेव प्रणितिष्टत्येवं
विद्वान् ॥ ३ ॥ सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जाये-
तेति स मनसा वाचं मिथुनऽयमभवदशनाया मृत्युस्त-
द्यद्रेत आसीत्स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः संव-
त्सर आस तमेतावन्तं कालमविभः । यावान्संवत्सर-
स्तमेतावतः कालस्य परस्तादमृजत । तं जातमभिव्याद-
दात्स भाणकरोत्सैव वागभवत् ॥ ४ ॥ स ऐक्षत यदि वा इम-
मभिमऽस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति स तथा वाचा तेना-
त्मनेदऽ सर्वममृजत यदिदं किंचर्चो यजूऽपि मामानि
छन्दाऽसि यज्ञान् प्रजाः पशून् । स यद्यदेवामृजत तत्तद-
त्तुमध्रियत सर्वं वा अत्तीति तददितेरदितित्वः सर्वस्यैत-
स्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतददितेरदि-
तित्वं वेद ॥ ५ ॥ सो कामयत भूयसा यज्ञेन भूयो

यजेयेति सोऽश्राभ्यत्य तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य
तप्तस्य यशोवीर्यमुदक्रामत् प्राणा वै यशो वीर्यं
तत्प्राणेषूष्क्रान्तेषु शरीरश्च्युतमधियत् तस्य शरीर
एव मन आसीत् ॥ ६ ॥ सोऽक्रामयत् मेध्यं स इदं
स्यादात्मन्वयेन स्यामिति ततोऽश्वः समभवद्यदश्वव-
त्तन्मेध्यमभृदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा
अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद तमनवरुद्धैवामन्यत
तं संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत पशून्देवताभ्यः
प्रत्याहत् तस्मात्सर्वदेवत्यं प्रोश्नितं प्राजापत्यमालभन्त ।
एष ह वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माय-
मग्निरर्कस्तस्यमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधा
सोपुनर्कैव देवता भवति सृष्ट्युरेवापपुनर्मृत्युं जयति
नैनं सृष्ट्युराप्नोति सृष्ट्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवता-
नामेको भवति ॥ ७ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

इथा ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कर्त्तव्यमा
एव देवा ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह
देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज उद्गीथनात्ययामेति ॥ १ ॥
ते ह वाचमृचुस्त्वं न उद्गायेति तथ्येति तेभ्यो वागुद्गा-
यत् यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं
वदति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येप्यन्तानि
तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्य यः स पाप्मा यदेवदमप्र-
तिरूपं वदति स एव स पाप्मा ॥ २ ॥ अथ ह प्राणमू-

चुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उद्गायद्यः प्राण-
 भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत् कल्याणं जिघ्रति तदात्मने
 ते विदुरनेन वै न उद्गात्रालेप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्म-
 नाऽविध्यन्त्य यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स
 एव स पाप्मा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुरुचुस्त्वं न उद्गायेति
 तथेति तेभ्यश्चक्षुरुद्गायत् यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य
 आगायद्यत्कल्याणं पश्यति तदात्मने ते विदुरनेन वै
 न उद्गात्रालेप्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्त्य यः
 स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥
 अथ ह श्रोत्रमृचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुद्-
 गायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृ-
 णोति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रालेप्यन्तीति
 तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्त्य यः स पाप्मा यदेवेदमप्र-
 तिरूपं शृणोति स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥ अथ ह मन
 ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उद्गायद्यो मनसि
 भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत् कल्याणं संकल्पयति तदा-
 त्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रालेप्यन्तीति तमभिद्रुत्य
 पाप्मनाऽविध्यन्त्य यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं
 संकल्पयति स एव स पाप्मवसु खल्वेता देवताः पाप्म-
 भिरुपासृजन्नेवमनाः पाप्मनाऽऽविध्यन् ॥ ६ ॥ अथ हेम-
 मासन्त्यं प्राणमृचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण
 उद्गायत्ते विदुरनेन वै न उद्गात्रालेप्यन्तीति तदभि-

द्रव्य पाप्मनाविध्यन्म यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वं-
 सेतैव५ हेव विध्वं५समाना विध्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा
 अभवन् पराऽमुरा भवत्यात्मना परास्य द्विपन्भ्रातृव्यो
 भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ ते होचुः क नु सोऽभूद्यो
 न इत्थमग्न्येत्ययमास्येऽन्तरति सोऽस्यास्य आङ्गिरसोऽ-
 ज्ञाना५ हि रसः ॥ ८ ॥ सा वा एषा देवता दूर्नाम दूर५
 ह्यस्या मृत्युर्दूर५ ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद
 ॥ ९ ॥ सा वा एषा देवतेतासां देवतानां पाप्मानं मृत्यु-
 मपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्रमयांचकार तदासां
 पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियाञ्चेत्पा-
 प्मानं मृत्युमन्ववायार्नाति ॥ १० ॥ सा वा एषा देवते-
 तासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्यार्थेनां मृत्युमत्यव-
 हत ॥ ११ ॥ स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्या यदा
 मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्योऽयमग्निः परेण मृत्युम-
 तिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥ अथ ह प्राणमत्यवहत्स यदा
 मृत्युमत्यमुच्यत स वायुरभवत्योयं वायुः परेण मृत्युम-
 तिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥ अथ चक्षुरत्यवहत्तद्यदा मृत्यु-
 मत्यमुच्यत स आदित्योऽभवत्योऽप्मावादित्यः परेण मृत्यु-
 मतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥ अथ श्रोत्रमत्यवहत्तद्यदा
 मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽभव५स्ता इमा दिशः परेण
 मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥ अथ मनोऽत्यवहत्तद्यदा
 मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा अभवत्सोर्मा चन्द्रः परेण

मृत्युमतिक्रान्तो भालेवः ह वा एनमेवा देवता मृत्यु-
 मतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥ अथात्मनेऽन्नाद्यमागाय-
 द्यद्दि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव तदद्यत इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥
 ते देवा अब्रुवन्नेतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदात्मन आगा-
 मीरन् नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिसंविशतेति
 तथेति तः समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमत्ति
 तेनेतास्तृणान्येवः ह वा एनः स्वा अभिसंविशन्ति
 भर्ता स्वानाः श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिर्पतिर्य एवं
 वेद य उहैवं विदः स्वेषु प्रतिपत्तिर्वुभूपति न हैवालं
 भार्येभ्यो भवत्यथ य एवमनुभवति यो वै तमनुभा-
 र्यान् वुभूपति स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥
 सोऽयाम्य आङ्गिरसोऽङ्गानाः हि रसः प्राणो वा अङ्गा-
 नाः रसः प्राणो हि वा अङ्गानाः रसस्तस्माद्यस्मात्क-
 स्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छ्रुण्वत्येष हि वा
 अङ्गानाः रसः ॥ १९ ॥ एष उ एव बृहस्पतिर्वाग् वै
 बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृहस्पतिः ॥ २० ॥ एष
 उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग् वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्तस्मादु
 ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥ एष उ एव साम वाग् वै सामेष
 सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वं यदेव समः क्षुषिणा समो
 मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिलोकैः समोऽनेन
 सर्वेण तस्मादेव सामाश्रुते साम्नः सायुज्यः सलोकतां
 जयति य एवमेतस्साम वेद ॥ २२ ॥ एष उ वा उद्गीथः

प्राणो वा उपप्राणेन हीदः सर्वमुत्तब्धं वागेव गीथोच्च-
गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥ तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकि-
तानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य राजा मूर्धनं विपा-
तयताद्यदितोऽयास्य आङ्गिरस्मोऽन्येनोद्गायदिति वाचा च
ह्येव स प्राणेन चोद्गायदिति ॥ २४ ॥ तस्य हेतस्य
साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं
तस्मादात्विज्यं करिष्यन्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा
स्वरसंपन्नयात्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदक्षन्त
एवाऽथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेत-
त्साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥ तस्य हेतस्य साम्नो यः सुवर्णं
वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति
हास्य सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥ तस्य
हेतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति तस्य वै
वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि सन्नेप एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो
गीयतेऽत्र इत्यु हेक आहुः ॥ २७ ॥ अथातः पवमाना-
नामेवाभ्यागेहः स वै खलु प्रप्नोता माम प्रप्नोति स
यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदमतो मा सद्रमय तमसो मा
ज्योतिर्गमय मृत्योर्मांमृतम् । अगमयेति स यदाहासतो मा
सद्रमयेति मृत्युर्वा असत्यदमृतं मृत्योर्मांमृतं गमयामृतं
मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै
तमो ज्योतिरमृतं मृत्योर्मांमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवै-
तदाह मृत्योर्मांमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ।

अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्त-
स्माद् तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयेत तः स एष
एवंविदुद्गातात्मने वा यजमानाय वा यं कामं काम-
यते तमागायति तद्वैतल्लोकजिदेव न हैवालोक्यताया
आशाम्नि य एवमेतन्माम वेद ॥ २८ ॥ इति तृतीयं
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आत्मवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्य-
दात्मनोऽपश्यत् सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहं नामाभव-
त्तस्मादयेतर्ह्यामन्नितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाथान्यन्नाम
प्रवृत्ते यदस्य भवति स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मान्सर्वान्पा-
प्मन औपत्तस्मात्पुरुष औपति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो
बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ सोऽबिभेत्तस्मादेकाकी
बिभेति सहायमीक्षांचक्रे यन्मदन्यन्नामि कस्माद्यु बिभे-
मीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्बिभेयद्वितीयाद्वै
भयं भवति ॥ २ ॥ स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते
स द्वितीयमैच्छत् स हेतावानास यथा स्त्रीपुमाः सौ
संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च
पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धवृगलमिव स्वइति ह स्माह
याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव ताः
समभवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥ साहेयमीक्षांचक्रे
कथं नु मात्मान एव जनयित्वा संभवति हन्त तिरोऽसा-
नीति सा गौरभवदपभइतरस्ताः समेवाभवत्ततो गावोऽ-

जायन्त वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ
 इतरस्ताऽसमेवाभवत्त एकशफमजायताऽजेतराभवद्भस्त
 इतरोऽविरितरासेष इतरस्ताऽसमेवाभवत्ततोऽजावयो-
 ऽजायन्तेवमेव यदिदं किंच मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तस्य-
 र्वमसृजत ॥ ४ ॥ सोऽवेदहं वाव सृष्टिरम्यहऽहीदऽसर्व-
 मसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्याऽहास्यैतस्यां भवति य
 एवं वेद ॥ ५ ॥ अथेत्यभ्यमन्थस्य मुग्वाच्च योनेर्हन्ताभ्यां
 चाग्निमसृजत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका
 हि योनिरन्तस्तद्यदि तमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवमे-
 तस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा अथ यत्किंचेद-
 माद्रं तद्वेतसोऽसृजत तदु सोम एतावद्वा इदऽसर्वमश्वं
 चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः संपा ब्रह्मणोऽति-
 सृष्टिर्यच्छ्रेयसो देवानसृजताथ यन्मर्त्यः सन्नसृतानसृजत
 तस्मादतिसृष्टिरतिसृष्ट्याऽहास्यैतस्यां भवति य एवं
 वेद ॥ ६ ॥ तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव
 व्याक्रियतेऽर्मानामायमिदऽरूप इति तदिदमन्येतर्हि
 नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽर्मानामायमिदऽरूप इति
 स एष इह प्रविष्ट आनग्वाग्नेभ्यो यथा क्षुरः क्षुरधानेऽव-
 हितः स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यन्ति ।
 अकृत्स्नो हि स प्राणज्ञेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक्प-
 श्यःश्चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनस्तान्यस्यैतानि
 कर्मनामान्येव स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेदाकृत्स्नो

ह्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्व एकं
 भवन्ति तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येत-
 त्सर्वं वेद । यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवं कीर्तिः श्लोकं
 विन्दते य एवं वेद ॥ ७ ॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयो-
 न्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स योऽन्यमात्मनः
 प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात् प्रियः रोस्यतीतीश्वरो ह तथैव
 स्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमु-
 पान्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥ तदाहु-
 र्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते किमु
 तद्ब्रह्माऽवेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥ ब्रह्म वा इद-
 मग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्
 सर्वमभवत् तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभ-
 वत्तथर्षाणां तथा मनुष्याणां तद्वैतत्पश्यन्नृषिर्वाग्मदेवः
 प्रतिपेदेऽहं मनुरभवः सूर्यश्चति तदिदमप्येतर्हि य एवं
 वेदाऽहं ब्रह्मास्मीति स इदः सर्वं भवति तस्य ह न
 देवाश्च नाभूत्या ईशते आत्मा ह्येषाः स भवत्यथ योऽ-
 न्यां देवतामुपान्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद
 यथा पशुरेवः स देवानां यथा ह वै बहवः पशवो
 मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान् भुनक्त्येकस्मिन्नेव
 पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न
 प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥ ब्रह्म वा इदमग्र
 आसीदेकमेव तदेकः सन्न व्यभवत्तच्छ्रेयो रूपमत्यसृजत

क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः
 पर्जन्यो यमो मृत्युर्गशान इति तस्मात् क्षत्रात्परं नाम्नि
 तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये क्षत्र एव
 तद्यशो दधाति सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि
 राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्यां
 योनिं य उ एनः हिनस्ति स्याः स योनिमृच्छति स
 पापीयान् भवति यथा श्रेयाःसः हिःसित्वा ॥ ११ ॥
 स नैव व्यभवत् स विशममृजत यान्येतानि देवजातानि
 गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वदेवा मरुत
 इति ॥ १२ ॥ स नैव व्यभवत् स शोऽत्रं वर्णममृजत
 प्रपणमियं वै पूषेयः हीदः सर्वं पुण्यति यदिदं किंच
 ॥ १३ ॥ स नैव व्यभवत्क्षेत्र्योरूपमत्यमृजत धर्मं तदे-
 तत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद्धर्मात्परं नास्त्यतो अवली-
 यान् वलीयाः समाशःसते धर्मेण यथा राजैवं यो वै स
 धर्मः सत्यं वै तत्तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति
 धर्मं वा वदन्तः सत्यं वदतीत्येतद्धर्मं तदुभयं भवति
 ॥ १४ ॥ तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद् शूद्रस्तदग्निर्देव देवेषु ब्रह्मा-
 भवद्ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः
 शूद्रेण शूद्रस्तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे
 मनुष्येष्वेताभ्याः हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा
 अस्माल्लोकास्त्वं लोकमदप्नुा प्रैति स एनमविदितो न
 भुनक्ति यथा वेदो वाननृक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतं यदिह वा

अप्यनेवंविद् महत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यांततःक्षीयत
 एवात्मानमेव लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोक-
 मुपास्ते न हास्य कर्म क्षीयते अस्माद्येवात्मनो यद्यत्का-
 मयते तत्तत्सृजते ॥ १५ ॥ अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां
 भूतानां लोकः स यज्जहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ
 यदनुव्रते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्र-
 जामिच्छते तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान्वासयते यदेभ्यो-
 ऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं
 विन्दति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापटा वयाः स्या-
 पिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति तेन तेषां लोको यथाह वै
 म्नाय लोकायारिष्टिमिच्छेदेवः हैवंविदे सर्वाणि भूता-
 न्यरिष्टिमिच्छन्ति तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ १६ ॥
 आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे
 स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीत्येता-
 वान् वै कामो नेच्छःश्च नातो भूयो विन्देत्तस्मादप्ये-
 तर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं
 मे स्यादथ कर्म कुर्वीत्येति स यावदप्येतेषामेकैकं न
 प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवा-
 स्यात्मा वाग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा
 हि तद्विन्दते श्रोत्रं देवः श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मै-
 वास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष पाङ्गो यज्ञः

पाङ्कः पशुः पाङ्कः पुरुषः पाङ्कमिदं सर्वं यदिदं किंच
तदिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद ॥ १७ ॥ इति चतुर्थं
ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता । एकमस्य
साधारणं द्वे देवानभाजयत् । त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्यएकं
प्रायच्छत्तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्ता-
नि न क्षीयन्तेऽद्यमनानि सर्वदा । यो वैतामक्षितिं वेद सोऽ-
न्नमस्ति प्रतीकेन स देवानपि यच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति
श्लोकाः ॥ १ ॥ यत्सप्तान्नानि मेधया तपसाजनयत्पितेति
मेधया हि तपसाऽजनयत्पितेकमस्य साधारणमितीदमे-
वास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्येत स य एतदुपास्ते
न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतद्वै देवानभाजय-
दिति हुतं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्रच जुह्वत्यथो
आहुर्दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात्पशुभ्य
एकं प्रायच्छदिति तत्पयः पयो होवाग्रे मनुष्याश्च पशव-
श्चोपजीवन्ति तस्मात् कुमारं जातं घृतं देवाग्रं प्रतिले-
हयन्ति स्ननं वानुध्रापयन्त्यथ वस्मं जातमाहुरनृणाद् इति ।
तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति पयसि
हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः
संवत्सरं पयसा जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति न तथा
विद्याद्यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वा-

न्सर्वः हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । कस्मात्तानि न
 क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा अक्षितिः स हीद-
 मन्नं पुनः पुनर्जनयते यो वै तामक्षितिं वेदेति पुरुषो वा
 अक्षितिः स हीदमन्नं धियाधिया जनयते । कर्मभिर्यद्वै-
 तन्न कुर्यात्क्षीयेत ह सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति मुखं प्रतीकं
 मुखेनेत्येतत्स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति
 प्रशङ्सा ॥ २ ॥ त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मनो वाचं प्राणं
 तान्यात्मनेकुरुतान्यत्रमना अभूवंनादर्शमन्यत्रमना अभूवं
 नाश्रौषमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामः
 संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्धीर्भी-
 रित्येतत्सर्वं मन एव तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा
 विजानाति यः कश्च शब्दो वागेव सैषा ह्यन्तर्मायत्तैषा
 हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत्सर्वं
 प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मायो मनोमयः प्राण-
 मयः ॥ ३ ॥ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको
 मनोऽन्तरिक्षलोकः प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥ त्रयो वेदा
 एत एव वागेवर्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः
 ॥ ५ ॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः
 पितरः प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥ पिता माता प्रजैत एव
 मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥ विज्ञातं
 विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत् किञ्च विज्ञातं वाचस्त-
 द्रूपं वाग्धि विज्ञाता वागेन तद्भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥ यत्किञ्च

विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं
तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥ यत्किंचाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं
प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥
तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योती रूपमयमग्निस्तथावत्येव
वाक्तावर्ता पृथिवी तावानयमग्निः ॥ ११ ॥ अथैतस्य
मनस्यो द्यौः शरीरं ज्योती रूपमसावादित्यस्तथावदेव मन-
स्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनः समैतां ततः
प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽसपत्नो द्वितीयो वै
सपत्नो नास्य सपत्नो भवति य एवं वेद ॥ १२ ॥
अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योती रूपमसौ चन्द्रस्तथा-
द्यानेव प्राणस्तावत्य आपस्तावानसौ चन्द्रस्त एते सर्वे
एव समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हंतानन्तवत उपास्तेऽन्त-
यन्तः स लोकं जयत्यथ यो हंताननन्तानुपास्तेऽनन्तः
स लोकं जयति ॥ १३ ॥ स एष संवत्सरः प्रजापतिः
षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकला ध्रुवैवास्य
षोडशी कला स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयते
सोऽमावास्याः रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं
प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते तस्मादेताः रात्रिं
प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्त्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव
देवताया अपचित्य ॥ १४ ॥ यो वै स संवत्सरः प्रजा-
पतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंविष्णुरुपस्तस्य वित्त-
मेव पञ्चदशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तैर्नैवा

च पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधि-
 वित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयत आत्मना चेज्जीवति
 प्रधिनागादित्येवाहुः ॥ १५ ॥ अथ त्रयो वाव लोका मनुष्य-
 लोकः पितृलोको देवलोक इति सोऽयं मनुष्यश्लोकः पुत्रे-
 णैव जरयो नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देव-
 लोको देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठमस्माद्विद्यां प्रशंस-
 न्ति ॥ १६ ॥ अथातः संप्रतिर्यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह
 त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाऽहं
 ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति यद्वं किंचानृक्तं तस्य सर्वस्य
 ब्रह्मेत्येकता । ये वै के च यजाम्नेपां सर्वपां यज्ञ इत्ये-
 कता ये वै के च लोकास्तेपां सर्वपां लोक इत्येकत-
 तावद्वा इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितोभुनज-
 दिति तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशा-
 सति स यदेवंविदस्माल्लोकात्प्रत्यर्थैभिरेव प्राणैः सह
 पुत्रमाविशति स यद्यनेन किंचिदक्षयया कृतं भवति
 तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रो नाम स
 पुत्रेणैवास्मिंलोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्राणा अमृता
 आविशन्ति ॥ १७ ॥ पृथिव्यै चैनमग्रेष्व देवी वागावि-
 शति सा वै देवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति
 ॥ १८ ॥ दिवश्चैनमादित्याश्च देवं मन आविशति तद्दे-
 वं मनो येनानन्धेव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥
 अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च देवः प्राण आविशति स वै देवः

प्राणो यः संचरःश्चासंचरःश्च न व्यथतेऽथो न रिप्यति
 स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथेषा देवतै-
 वःस यथैतां देवताः सर्वाणि भूतान्यवन्येवःहैवं-
 विदः सर्वाणि भूतान्यवन्ति यदु किंचेमाः प्रजाः शोच-
 न्यमेवासां तद्भवति पुण्यमेवासुं गच्छति न ह वै देवान्
 पापं गच्छति ॥ २० ॥ अथातो व्रतमीमांसा प्रजा-
 पतिर्ह कर्माणि ससृजे तानि सृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धन्त
 वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः
 श्रोष्याम्यहमिति श्रोत्रमेवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म
 तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपयेमे ताभ्यामोत्तान्याह्वा मृत्यु-
 रवारुन्धत्तस्माच्छास्यत्येव वाक् श्राम्यति चक्षुः श्राम्यति
 श्रोत्रमथेममेव नाप्नोशेऽयं मध्यमः प्राणस्तानि ज्ञातुं
 दधिर अयं वै नः श्रेष्ठो यः संचरःश्चासंचरःश्च न
 व्यथतेऽथो न रिप्यति हन्तास्यैव सर्वे रूपमगामेति न
 एतस्यैव सर्वे रूपमभवःस्तस्मादेत एतेनाव्यायन्ते प्राणा
 इति तेन ह वाक् तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति य
 एवं वेद य उहैवंविदास्पर्धतेऽनुशुप्यत्यनुशुप्य हेवान्ततो
 म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥ अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्ये-
 वाहमित्यग्निदेध्रे तप्स्याम्यहमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति
 चन्द्रमा एवमन्या देवता यथादैवतः स यथेषां प्राणानां
 मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्निम्लोचन्ति
 हान्या देवता न वायुः सैषानन्तमिता देवता यद्वायुः

॥ २२ ॥ अथैष श्लोको भवति यतश्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र
च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति तं
देवाश्चक्रिरे धर्मः स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एतेऽ-
मुह्यधियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव ब्रतं
चरेत्प्राण्याच्चैवापान्याच्च नेन्मा पाप्मा मृत्युरामुवदिति
पशुचरेत्समापिपयिषेत्तेनो एतस्य देवतायै सायुज्यः
सलोकतां जयति ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदे-
पामुक्थमतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाः सामंत-
तद्धि सर्वेर्नामभिः सममेतदेपां ब्रह्मतद्धि सर्वाणि नामानि
विभर्ति ॥ १ ॥ अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेपामुक्थमतो
हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाः सामंततद्धि सर्वे रूपाः
सममेतदेपां ब्रह्मतद्धि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥
अथ कर्मणामात्मेत्येतदेपामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्मा-
ण्युत्तिष्ठन्त्येतदेपाः सामंततद्धि सर्वेः कर्मभिः सममेतदेपां
ब्रह्मतद्धि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति तदेतन्नयः सदेकम-
यमात्माऽत्मो एकः सन्नेतन्नयं तदेतदमृतं सत्येन छन्नं
प्राणो वा अमृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥
इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ ॥ दृष्टबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवा-
चाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजात-

शत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दृष्टो जनको जनक इति वै
जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासावा-
दित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मा मेतस्मिन्संवदिष्टा अतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्ध्ना
राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्टाः
सर्वेषां भूतानां मूर्ध्ना राजा भवति ॥ २ ॥ स होवाच
गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति
स होवाचाजातशत्रुर्मा मेतस्मिन्संवदिष्टा बृहन्पाण्डर-
वासाः सोमो राजति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेव
मुपास्तेऽहरहर्ह सुतः पसुतो भवति नास्यान्नं क्षीयते
॥ ३ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मेत-
स्मिन्संवदिष्टास्तेजस्वीति वा अहमेतमुपास इति स य
एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा
भवति ॥ ४ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मेत-
स्मिन्संवदिष्टाः पूर्णमप्रवर्तीति वा अहमेतमुपास इति स
य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया पशुभिर्नास्याम्नाहोका-
त्प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥ स होवाच गार्ग्यो य यंग्वा वार्यो
पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
मेतस्मिन्संवदिष्टा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता मेनेति वा
अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापरा-

जिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥ स होवाच गार्ग्यो य
 एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा-
 जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टा विपासहिरिति वा अहमे-
 तमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते विपासहिर्ह भवति
 विपासहिर्हास्य प्रजा भवति ॥ ७ ॥ स होवाच गार्ग्यो
 य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवा-
 चाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्टाः प्रतिरूप इति वा
 अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपः
 हैवेनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो प्रतिरूपोऽस्माज्जायते
 ॥ ८ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शं पुरुष एतमे-
 वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्सं-
 वदिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य
 एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा
 भवत्यथो यैः सन्निगच्छति सर्वाः स्नानतिरोचते ॥ ९ ॥
 स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्ये-
 तमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैत-
 स्मिन्संवदिष्टा असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य
 एतमेवमुपास्ते सर्वः हैवासिँल्लोक आयुरेति नैनं पुरा
 कालात् प्राणो जहाति ॥ १० ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं
 दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा
 मैतस्मिन्संवदिष्टा द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास
 इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति नास्मादृण-

श्छिद्यते ॥ ११ ॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायं छाया-
मयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजात-
शत्रुर्मा मेतस्मिन्संवदिष्टा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास
इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वः हेवास्मिँल्लोक आयुरेति
नेन पुरा कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥ स होवाच गार्ग्यो
य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स
होवाचाजातशत्रुर्मा मेतस्मिन्संवदिष्टा आत्मन्वीति वा
अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वीह
भवत्यात्मन्विनी हास्य प्रजा भवन्ति स ह तृष्णीमास
गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रुरेतावन्न इत्येतावद्वीति
नेतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उपवाया-
नीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं चैनद्य-
द्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्येव त्वा ज्ञप्-
यिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ ह पुरुषः सुप्त-
माजग्मतुस्मेतेर्नामभिरामश्रयांचक्रे बृहन् पाण्डरवामः
सोमराजश्चित्ति स नोत्तस्थौ तं पाणिना पेषं बोधयांचकार
स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतस्मृ-
तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषः कैष तदाभृत्कुत एतदागा-
दिति तदु ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रै-
ष एतस्सुतोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेषां प्राणानां
विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मि-
च्छेते तानि यदा गृह्णात्यथ हेतःपुरुषः स्वपिति नाम तद्बृ-

हीत एव प्राणो भवति गृहीता वाग गृहीतं चक्षुर्गृहीतं५
 श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥१७॥ स यत्रैतत्स्वप्नायाचरति ते हास्य
 लोकान्मृतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवो-
 द्धावचं निगच्छति स यथा महाराजो जानपदान् गृही-
 त्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्ततेवमेवैष एतन्प्राणान्
 गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥१८॥ अथ यदा
 सुपुष्टो भवति यदा न कस्यचन वेद हितान्नाम नाड्यो
 द्वासनतिसदम्बाणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः
 प्रत्यक्षस्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो
 वा महाब्राह्मणो वातिष्ठीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष
 एतच्छेते ॥ १९ ॥ स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्यथाग्नेः
 क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे
 प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति
 तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेपामेष
 सत्यम् ॥ २० ॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

यो ह वै शिशुः५ साधनः५ सप्रत्याधानः५ सस्थूणः५
 सदासं वेद सप्त ह द्विपतो भ्रातृव्यानवरुणश्चयं वाच
 शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाधानमिदं प्रत्याधानं
 प्राणः स्थूणाजं दाम ॥ १ ॥ तमेताः सप्ताक्षितय उपति-
 ष्ठन्ते तथा इमा अक्षन् लोहिन्यो राजयस्ताभिरेनः५
 रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः पर्जन्यो या कनी-
 नका तथादित्यो यत्कृष्णं तेनाग्निर्यच्छुक्रं तेनेन्द्रोऽधरयैनं

वर्तेन्या पृथिव्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥ तदेष्ट श्लोको भवति अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपं तस्यामत ऋषयः सप्ततीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेत्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यामत ऋषयः सप्ततीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति वाग्यष्टमी ब्रह्मणा संवित्ते ॥ ३ ॥ इमावेव गोतम भरद्वाजावयमेव गोतमोऽयं भरद्वाज इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निरिमावेव वसिष्ठकश्यपावयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपो वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्तिह वै नामैतद्यद्विरिति सर्वस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते च मर्त्यं चामूर्ते च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च ॥ १ ॥ तदेतन्मूर्ते यदत्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च तन्मर्त्यमेतन्स्थितमेतत्त्यक्तस्यैतस्य मूर्तेः स्थितस्य मर्त्यं स्थितस्य स्थितस्यैतस्य मत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥ अथामूर्ते वायुश्चान्तरिक्षं चेतदमूर्तमेतद्यदेतत्त्यन्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष-

सत्यस्य ह्येष रस इत्यधिदेवतम् ॥ ३ ॥ अथाध्यात्ममि-
दमेव मूर्ते यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एत-
न्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य
स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥
अथामूर्ते प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाश एतदमृतमेतच्च-
देतत्तस्यैतस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य
त्यस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥
तस्य हेतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा
पाण्डुविकं यथेन्द्रगोपो यथाऽभ्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं
यथामकृद्विद्युत्तं सकृद्विद्युत्तेव ह वा अस्य श्रीर्भवति
य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति
नेत्यन्यन्परमस्यथ नामधेयः सत्यस्य सत्यमिति प्राणा
वै सत्यं तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥ इति तृतीयं ब्राह्म-
णम् ॥ ३ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्य उवाच न्वा अरेऽहम-
स्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवा-
णीते ॥ १ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यद्गु म इयं भगोः
सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति
नेति होवाच याज्ञवल्क्यो ययैवोपकरणवतां जीवितं तथैव
ते जीवितः स्यादमृतत्वस्य तु नाशाम्नि वित्तेनेति ॥ २ ॥
सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां
यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥ स होवाच

याज्ञवल्क्यः प्रिया वतारे नः सती प्रियं भापस एह्यास्व
व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति
॥ ४ ॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो
भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे
जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय
जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः
प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति न
वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु
कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय
ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न
वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय
क्षत्रं प्रियं भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः
प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न
वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे भूतानां कामाय
भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि
प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं
भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यायितव्यो मैत्रेय्या-
त्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं
विदितम् ॥ ५ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म
वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं

परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रा-
 त्मनो देवान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि
 वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेददं ब्रह्मेदं क्षत्र-
 मिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदय-
 मात्मा ॥ ६ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छ-
 व्दाञ्छक्तुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य
 वा शब्दो गृहीतः ॥ ७ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्यायमानस्य
 न बाह्याञ्छव्दाञ्छक्तुयाद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन
 शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणायै
 वाद्यमानायै न बाह्याञ्छव्दाञ्छक्तुयाद्ग्रहणाय वीणायै
 तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥
 स यथाद्रिं धाग्रेभ्याहितात्पृथग्ध्रुमा विनिश्चरन्त्येवं वा
 अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वासितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः
 सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
 श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि
 सर्वाणि निःश्चितानि ॥ १० ॥ स यथा सर्वासामपां
 समुद्र एकायनमेव सर्वपां स्पर्शानां त्वगेकायनमेव
 सर्वपां गन्धानां नासिके एकायनमेव सर्वपां रसानां
 जिह्वेकायनमेव सर्वपां रूपाणां चक्षुरेकायनमेव सर्व-
 पां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव सर्वपां संक-
 ल्पानां मन एकायनमेव सर्वासां विद्यानां हृदयमे-
 कायनमेव सर्वपां कर्मणां हस्तावेकायनमेव सर्वपा-

मानन्दानामुपस्थ एकायनमेवः सर्वेषां विसर्गाणां
 पायुरेकायनमेवः सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवः
 सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥ स यथा सैन्धव-
 ग्वित्य उदके प्राप्त उदकमेवानुविलीयेत नहास्योद्बहणा-
 येव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवेवं वा अर इदं
 महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवंतेभ्यो भूतेभ्यः
 समुत्थाय तान्येवाऽनु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्मीत्यरे
 ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥ सा होवाच
 मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानममुहन्न प्रेत्य संज्ञास्मीति स
 होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा
 अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति
 तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर
 इतरः शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं
 मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वमात्मै-
 वाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कः शृणुया-
 त्त्तत्केन कमभिवदेत्तत् केन कं मन्यीत तत् केन कं विजा-
 नीयाद्येनेदः सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञा-
 तारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥ इति चतुर्थं
 ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि
 भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषो यश्चायमध्यात्मः शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः

पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्
 ॥ १ ॥ इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपाः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं रेतसस्तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
 सर्वम् ॥ २ ॥ अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नग्ने तेजोमयोऽमृत-
 मयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मायस्तेजोर्मयोऽमृतमयः
 पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम्
 ॥ ३ ॥ अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि
 भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
 यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
 योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥ अयमा-
 दित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि
 मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
 यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव
 स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥ इमा
 दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशाः सर्वाणि भूतानि
 मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
 यमध्यात्मं श्रोत्रः प्रातिश्रुत्स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो-
 यमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ६ ॥
 अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि

भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्श्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो-
 ऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥
 इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्य विद्युतः सर्वाणि
 भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः
 पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो-
 यमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥
 अयं स्तनयितुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्वोः
 सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्स्तनयित्वौ तेजोम-
 योऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्ते-
 जोमयोऽमृतमयः पुरुषो यमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
 ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥ अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्या-
 काशस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजो-
 मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
 ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥ अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां
 मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्धर्मं
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजोम-
 योऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
 ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥ इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां
 मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये
 तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्ते-

जेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृत-
 मिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥ इदं मानुषं सर्वपां
 भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
 ऽयमस्मिन्मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स यो-
 ऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥ अय-
 मात्मा सर्वपां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि
 मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
 यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽ-
 यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥ स वा
 अयमात्मा सर्वपां भूतानामधिपतिः सर्वपां भूतानां
 राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता
 एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे
 लोकाः सर्वे प्राणाः सर्वे एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥
 इदं वै तन्मधु दध्यङ्गाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदपिः
 पश्यन्नवोचत् । तद्वाज्जरायनयेदं स उग्रमात्रिकृणोमि
 तन्यतुर्न वृष्टिं दध्यङ्गह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीष्णां
 प्रयदीमुवाचेति ॥ १६ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्गाथर्वणोऽश्वि-
 भ्यामुवाच तदेतदपिः पश्यन्नवोचदाथर्वणायाश्चिनादधीचे
 इव्यं शिरःप्रत्यैरयतं स वां मधु प्रवोचदतायन्वाष्ट्रं यद्वस्त्रा-
 वपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्गाथर्वणोऽ-
 श्विभ्यामुवाच तदेतदपिः पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः

पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरःस पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति
स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किंचना-
नावृतं नैनेन किंचनासंवृतम् ॥ १८ ॥ इदं वै तन्मधु
दध्यङ्गाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदपिः पश्यन्नवोचद्रपः
रूपं प्रातिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय इन्द्रो
मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्ययं
वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि
च तदेतद्रह्यापूर्वमनपरमनन्तरमब्राह्मणमयमात्मा ब्रह्म
सर्वानुभूयित्वनुशामनम् ॥ १९ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्म-
णम् ॥ ५ ॥

अथ वःशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौति-
माष्यापौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिकाकौशिकः
कौण्डिन्याकौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः कौशिकाश्च
गौतमाश्च गौतमः ॥ १ ॥ अग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्या-
च्चानभिम्लानाच्चानभिम्लान आनभिम्लानादानभिम्लान-
त आनभिम्लानादानभिम्लानो गौतमाद्गौतमः सैतवप्रा-
चीनयोर्याभ्यां सैतवप्राचीनयोर्यां पाराशर्यापाराशर्यो
भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वाजाश्च गौतमाश्च गौतमो भार-
द्वाज्जद्भारद्वाजः पाराशर्यान् पाराशर्यो वैजयापायनाद्देज-
वापायनः कौशिकायनः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशिका-
द्धृतकौशिकः पाराशर्यायणान् पाराशर्यायणः पाराशर्यान्
पाराशर्यो जातूकर्ण्यजातूकर्ण्य आसुरायणाश्च यास्काश्चासु

रायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजन्धनेरौपजन्धनिरासुरैरासुरिर्भा-
 रद्वाजाद्धारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डेर्माण्डिगौतमाद्गौत-
 मो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः
 केशोर्यात्काप्यात्केशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहा-
 रितो गालवाद्गालवो विदर्भीर्काण्डिन्याद्विदर्भीर्काण्डिन्यो
 वत्सनपातो बाम्रवाद्बाम्रनपादु बाम्रवः पथः सौभरात्सन्थाः
 सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आभूतेस्वाष्ट्रा-
 दाभूतिस्वाष्ट्रो विश्वरूपत्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्वाष्ट्रोऽश्विन्या-
 मश्विनो दधीच आथर्वणादथर्वणाथर्वणो देवादथ-
 र्वादैवो मृत्योः प्राध्वश्मनान्मृत्युः प्राध्वश्मनः प्रध्वश्-
 मनान्प्रध्वश्मन एकपरेकपिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्य-
 ष्टिः मनारोः मनारुः मनातनात्मनातनः मनगात्सनगः
 परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयम्बु ब्रह्मणे नमः ॥३॥
 इति षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ ॥ जनकोह वेदेहो बहुदक्षिणेन यजेनेजे तत्र ह
 कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणा अभियमेता बभूवुस्तस्य ह जन-
 कस्य वेदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदपां ब्राह्मणाना-
 मन्वचानतम इति स ह गवाः सहस्रमचरुरोध दश दश
 पादा एकैकस्याः शृङ्गयोरावद्धा बभूवुः ॥ १ ॥ तान्हा-
 वाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा
 उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृपुरथ ह याज्ञवल्क्यः

स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचेताः सोम्योदज सामश्रवा ३
इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुः कथं नो
ब्रह्मिष्ठो ब्रुवातेत्यथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव
सहेनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी ३
ति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव
वयः स्म इति तः ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥ २ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदः सर्वं मृत्युनाप्तः सर्वं
मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमितिमुच्यत इति
होत्रविजाग्निना वाचा वार्षं यज्ञस्य होता तथेयं वाक्
सोऽयमग्निः स होता स मुक्तिः सान्तिमुक्तिः ॥ ३ ॥
याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदः सर्वमहोरात्राभ्यामाप्तः
सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्ति-
मितिमुच्यत इत्यध्वर्युण्विजा चक्षुषाऽदित्येन चक्षुर्वै
यज्ञस्याऽध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोऽसावादित्यः सोऽध्वर्युः
स मुक्तिः सान्तिमुक्तिः ॥ ४ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच
यदिदः सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तः सर्वं पूर्वपक्षाप-
रपक्षाभ्यामभिपन्नं केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोरा-
प्तिमितिमुच्यत इत्युद्गात्रविजा वायुना प्राणेन प्राणो वै
यज्ञस्योद्गाता तथोऽयं प्राणः स वायुः स उद्गाता स मुक्तिः
सान्तिमुक्तिः ॥ ५ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्त-
रिक्षमनारम्बणमिव केनाक्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमा-
क्रमत इति ब्रह्मण्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य

ब्रह्मा तद्यदिदं मनः सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः
 साऽतिमुक्तिरित्यतिमोक्षा अथ संपदः ॥ ६ ॥ याज्ञव-
 ल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यग्भिर्होतास्मिन्यज्ञे करिष्य-
 तीति तिसृभिरिति कतमास्तास्मिन् इति पुरोऽनुवाक्या
 च याज्या च शस्येव तृतीया किं ताभिर्जयतीति यत्किंचेदं
 प्राणभृदिति ॥७॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्यु-
 रस्मिन्यज्ञ आहुर्तार्होप्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्मिन्
 इति या हुता उज्ज्वलन्ति या हुता अतिनेदन्ते
 या हुता अधिशरते किं ताभिर्जयतीति या हुता उज्ज्व-
 लन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति दीप्यत इव हि देव-
 लोको या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव ताभिर्जयत्यतीति
 हि पितृलोको या हुता अधिशरते मनुष्यलोकमेव
 ताभिर्जयत्यथ इव हि मनुष्यलोकः ॥८॥ याज्ञवल्क्येति
 होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभि-
 र्गोपायतीत्येकयेति कतमा संकेति मन एवेत्यनन्तं वै
 मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति
 ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्योद्गाताऽस्मिन्यज्ञे
 स्तोत्रिया स्तोप्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्मिन् इति
 पुरोऽनुवाक्या च याज्या च शस्येव तृतीया कतमास्ता
 या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोऽनुवाक्याऽपानो
 याज्या व्यानः शस्या किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव
 पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकः

शस्यया नतो ह होताश्चल उपरराम ॥ १० ॥ इति प्रथमं
ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ हेनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच कर्ति ग्रहाः क्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावति-
ग्रहा इति येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे न इति
॥ १ ॥ प्राणो वै ग्रहः सोपानेनातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन
हि गन्धाजिग्रति ॥ २ ॥ वाय्वं ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण
गृहीतो वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै
ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो जिह्वया हि रसान्विजा-
नानि ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रूपेणातिग्राहेण गृहीतश्च-
क्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै ग्रहः स
शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि शब्दान्कृणोति ॥ ६ ॥
मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि
कामान्कामयते ॥ ७ ॥ हस्ता वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण
गृहीतो हस्ताभ्याः हि कर्म करोति ॥ ८ ॥ त्वरं वै ग्रहः
स स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचा हि स्पर्शान्वेद यत
इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं का म्बित्मा देवता यस्या
मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नमप पुनर्मृत्युं जयति
॥ १० ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्राऽयं पुरुषो म्रियत
उदस्मात्प्राणाः श्चामन्त्याहो ३ नेति नेति होवाच याज्ञ-
वल्क्योऽत्रैव समवनीयन्ते स उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो

मृतः शेते ॥ ११ ॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो
 म्रियते किमेनं न जहानीति नामेत्यनन्तं वै नामानन्ता
 विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥
 याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वाग-
 प्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथि-
 वीः शरीरमाकाशमात्मोपधीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा
 अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते कायं तदा पुरुषो भ-
 वर्तात्याहर सोम्य हस्तमानिभागावामेवैतस्य वेदिध्यावो
 न नावेतत् स जन इति तौ होक्कम्य मन्त्रयांचक्राते तौ
 ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ यत्प्रशशस्मनुः कर्म हैव
 तत्प्रशशस्मनुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः
 पापेनेति ततो ह जास्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥
 इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाह्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच
 मद्ग्रेषु चरकाः पर्यग्रजाम ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानम
 तस्यासीद्गृहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति
 सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽक्षिरस इति तं यदा लोकानामन्ता-
 नपृच्छामाथैनमब्रूम क पारिक्षिता अभवन्निति क पारि-
 क्षिता अभवन् स त्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारिक्षिता
 अभवन्निति ॥ १ ॥ स होवाचोवाच वै सोऽगच्छन्वै ते
 तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति क न्वश्वमेधयाजिनो
 गच्छन्तीति द्वात्रिंशत्तं वै देवस्थान्गान्ययं लोकस्तः

समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत्पर्येति ताऽ समन्तं पृथिवीं
द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा
मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशस्तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा
वायवे प्रायच्छत्तान्वायुरात्मनि धिन्वा तन्नागमयद्यत्रा-
श्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येवमिव वै स वायुमेव प्रशशऽस
तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं
वेद ततो ह भुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम ॥२॥ इति तृतीयं
ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ हेनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येतिहोवाच
यस्माक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरम् मे व्याचक्ष्व
इत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो
यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेना-
पानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन व्यानिति
स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त आत्मा
सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥ स होवाचो-
पस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरमावश्च इत्येवमे-
वैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा
सर्वान्तरम् मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो
याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येन श्रुतेः श्रोतारऽ
शृणुयाज्ञ सतेर्मन्तारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजा-
नीया एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदानं ततो होपस्त-
श्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ हैनं कहोलः कौपीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरम्नं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतिपुतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणा पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा या वित्तैपणा सा लोकैपणोभे ह्येते एपणे एव भवतस्तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याऽथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन स्याद्येन स्यात्तेनेदश एवातोऽन्यदाति ततो ह कहोलः कौपीतकेय उपरराम ॥ १ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ हैनं गार्गी वाचकृत्वा पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च कस्मिन्नु खलवाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलवादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु

खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति
कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापति-
लोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च
प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका
ओताश्च प्रोताश्चेति स होवाच गार्गि माति प्राक्षीर्मा ते
मर्था व्यपसदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि
मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपरराम ॥ १ ॥
इति पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ हेनमुद्दालक आरुणिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच मदेप्सवसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधी-
यानाम्स्यासीद्गार्ग्यो गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति
सोऽब्रवीत् कवन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं
याज्ञिकाऽश्च वेत्थ नु त्वं काप्यं तत्सूत्रं येनायं च लोकः
परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृष्टानि भवन्तीति
सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तद्भगवन्वेदेति सोऽब्रवी-
त्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकाऽश्च वेत्थ नु त्वं काप्यं तमन्तर्या-
मिणं य इमं च लोकं परं च लोकऽस्य सर्वाणि च भूतानि
योऽन्तरो यमयतीति सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तं
भगवन्वेदेति सोऽब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकाऽश्च यो
वै तत्काप्यसूत्रं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स
लोकवित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति
तेभ्योऽब्रवीत्तद्रहं वेदं तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वाऽ-

स्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्धा ते विपतिष्य-
 नीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तं चान्तर्यामिणमिति
 यो वा इदं कश्चिद्भ्याद्वेदवेदेति यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति
 ॥ १ ॥ स होवाच वायुर्वे गौतम तत्सूत्रं वायुना वै
 गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि
 संदृष्टानि भवन्ति तस्माद्दे गौतम पुरुष प्रेतमाहुर्व्य-
 स्रः स्मिपतास्याङ्गानीति वायुना हि गौतम सूत्रेण संद-
 र्ष्टानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्तर्यामिणं ब्रूहीति
 ॥ २ ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी
 न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष
 त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥ योऽप्सु तिष्ठन्नन्योऽन्तरो
 यमापो न विदुर्यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरो यमयत्येष
 त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्निं तिष्ठन्नग्रेरन्तरो
 यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयत्येष
 त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरि-
 क्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद यस्यान्तरिक्षः शरीरं
 योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥
 यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः
 शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः
 ॥ ७ ॥ यो दिवि तिष्ठन् दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य
 द्यौः शरीरं यो दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य-
 मृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो

न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष
त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्यो-
ऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः शरीरं यो दिशोऽ-
न्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्च-
न्द्रतारके तिष्ठःश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद
यस्य चन्द्रतारकः शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष
त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशा-
दन्तरो यमाकाशो न वेद यस्याकाशः शरीरं य आका-
शमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥
यन्तमसि तिष्ठःस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः
शरीरं यन्तमोन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः
॥ १३ ॥ यस्तेजमि तिष्ठःस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद
यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्या-
म्यमृत इत्यधिदेवतमथाधिभूतम् ॥ १४ ॥ यः सर्वेषु
भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यः सर्वाणि
भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि
भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यधिभू-
तमथाध्यात्मम् ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो
यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यम-
यत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठ-
न्वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाच-
मन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्च-

क्षुपि तिष्ठःश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं
 यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥
 यः श्रोत्रे तिष्ठन्न्रोत्रादन्तरो यः श्रोत्रं न वेद यस्य
 श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्या-
 म्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोऽन्तरो यं मनो
 न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठःस्त्वचो-
 ऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो
 यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने
 तिष्ठन्विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं
 शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्य-
 मृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यः रेतो
 न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतोऽदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोत्राऽमृतो मन्ता-
 ऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्मि द्रष्टा नान्योऽतोऽस्मि
 श्रोता नान्योऽतोऽस्मि मन्ता नान्योऽतोऽस्मि विज्ञानेष त
 आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्ते ततो होढालक आरुणि-
 रूपरराम ॥ २३ ॥ इति सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ ह वाचक्रव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं
 द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु युष्मा-
 कमिमं कश्चिद्ब्रह्मोऽयं जेत्येति पृच्छ गार्गीति ॥ १ ॥ सा
 होवाचाह वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा पाश्यो वा वैदेहो

वोप्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपला-
तिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां
प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥
सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक् पृथिव्या
यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चे-
त्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ३ ॥ स होवाच
यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावा-
पृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे
तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥ सा होवाच नमस्तेऽस्तु
याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवोचोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ
गार्गीति ॥ ५ ॥ सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो
यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च
भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति
॥ ६ ॥ स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या
यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चे-
त्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति कस्मिन्नु
स्वल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥ स होवाचैतद्दे-
तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वद्ब्रह्ममर्दी-
र्घमलोहितमस्त्रेहमच्छायमतमोऽवाय्वनत्काशममङ्गमरम-
मगन्धमचक्षुक्मश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमप्राणमसुख-
ममात्रमनन्तरब्राह्मं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति
कश्चन ॥ ८ ॥ एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्या-

चन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
 गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य
 प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा
 मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतामिष्टन्त्येतस्य वा
 अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते
 श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां यां च दिशमन्वे-
 तस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः
 प्रशंसन्ति यजमानं देवा दूर्वां पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ९ ॥
 यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते
 तपस्प्यते बहूनि वर्षमहस्वाण्यन्तवदेवास्य तद्वर्ति यो
 वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणोऽथ य
 एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥
 तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रगतं मन्त्रविज्ञानं
 विज्ञातृ नान्यदतोऽस्मि द्रष्टृ नान्यदतोस्मि श्रोतृ नान्यद-
 तोऽस्मि मन्त्र नान्यदतोऽस्मि विज्ञात्रेतस्मिन्नु खल्वक्षरे
 गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥ सा होवाच ब्राह्मणा
 भगवन्तस्मदेव बहुमन्येध्वं यदस्मान्नमस्कारेण मुच्येध्वं न
 वै जानु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति ततो ह वाच-
 ऋष्युपरराम ॥ १२ ॥ इति अष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ कति देवा याज्ञ-
 वल्क्येति स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वैश्वदेवस्य

निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रे-
त्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रयस्त्रिंशदि-
त्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षडित्योमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय इत्योमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति द्वावित्योमिति होवाच
कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यर्ध इत्योमिति होवाच कत्येष
देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च
त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रंति ॥ १ ॥ स होवाच
महिमान एवंपामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति कतमे
ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादि-
त्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदविति
॥ २ ॥ कतमे वसव इत्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं
चादित्यश्च सौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु
हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥
कतमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा आन्मकादशमे यदा-
स्माच्छरीरात्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्यदोदयन्ति
तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम आदित्या इति द्वादश वै
मासाः संवत्सरस्येत आदित्या एते हीदं सर्वमाददाना
यन्ति ते यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या
इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति मनयि-
तुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः मनयितुरित्यशनि-
रिति कतमो यज्ञ इति पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे षडि-

त्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चेते
 पडेते हीदः सर्वः पडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा
 इनीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति कतमौ
 तौ द्वा देवावित्यन्नं चैव प्राणश्चेति कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं
 पवत इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्ग्रहयमेक इवैव पवतेऽथ
 कथमध्यर्ध इति यदस्मिन्निदः सर्वमध्यार्धोत्तेनाध्यर्ध
 इति कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म तदि-
 त्याचक्षते ॥ ९ ॥ पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको
 मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः
 सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायः शरीरः पुरुषः
 स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच
 ॥ १० ॥ काम एव यस्यायतनः हृदयं लोको मनो
 ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै
 वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्या-
 त्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः
 स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति
 होवाच ॥ ११ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो
 ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स
 वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्व-
 स्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवासावादित्ये पुरुषः स
 एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच

॥ १२ ॥ आकाश एव यस्यायतनः श्रोत्रं लोको मनो
 ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स
 वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्व-
 स्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायः श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः
 पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति
 होवाच ॥ १३ ॥ तम एव यस्यायतनः हृदयं लोको
 मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः
 स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः
 सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायामयः पुरुषः
 स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति
 होवाच ॥ १४ ॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो
 ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै
 वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्या-
 त्मनः परायणं यमात्थ य एवायमादर्शः पुरुषः स एष
 वदेव शाकल्य तस्य का देवतेत्यसृगिति होवाच ॥ १५ ॥
 आप एव यस्यायतनः हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै
 तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता
 स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्यात्मनः
 परायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरुषः स एष वदेव
 शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥
 रेत एव यस्यायतनः हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं
 पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणः स वै वेदिता स्याद्या-

ज्ञवल्थ वेद वा अहं तं पुरुषः सर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वैदेव शाकल्य
तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥ शाक-
ल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वाः स्वदिमे ब्राह्मणा
अङ्गारावक्षयणमक्रता ३ इति ॥ १८ ॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपञ्चालानां ब्राह्मणानत्यवादीः
किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति
यद्विशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥ किंदेवतोऽस्यां
प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः कस्मिन्
प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन् चक्षुः प्रतिष्ठितमिति
रूपेण्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन् रूपाणि
प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि
जानाति हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येवमे-
वैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥ किंदेवतोऽस्यां दक्षिणायां
दिश्यसीति यमदेवत इति स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित
इति यज्ञ इति कस्मिन् यज्ञः प्रतिष्ठित इति दक्षिणाया-
मिति कस्मिन् दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति यदा
ह्येव श्रद्धत्तेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायाः ह्येव
दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन् श्रद्धा प्रतिष्ठितेति
हृदय इति होवाच हृदयेन हि श्रद्धां जानाति
हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य
॥ २१ ॥ किंदेवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुणदेवत

इति स वरुणः कस्मिन्प्रतिष्ठित इत्यन्विषति कस्मिन्वापः
 प्रतिष्ठिता इति रेतसीति कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति
 हृदय इति तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सृष्टो
 हृदयादिव निर्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भव-
 तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥ किंदेवतोऽस्यामुदीच्यां
 दिश्यसीति सोमदेवत इति स सोमः कस्मिन्प्रतिष्ठित
 इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षाप्रतिष्ठितेति सत्य इति
 तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति सत्ये ह्येव दीक्षा
 प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति हृदय इति
 होवाच हृदयेन हि सत्यं जानाति हृदये ह्येव सत्यं प्रति-
 ष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥ किंदेवतोऽस्यां
 ध्रुवायां दिश्यसीत्यग्निदेवत इति सोऽग्निः कस्मिन्प्रतिष्ठित
 इति वाचाति कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति हृदय इति
 कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥ अहल्लिकेति
 होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रतदन्यत्रास्मन्मन्यामै यच्छेत्-
 दन्यत्रास्मत्स्याच्छ्रानो वेनदुर्बयाऽस्मि वेनद्विमभीर-
 न्निनि ॥ २५ ॥ कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितो म्य
 इति प्राण इति कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति
 कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः
 प्रतिष्ठित इत्युदान इति कस्मिन्नृदानः प्रतिष्ठित इति
 समान इति स ण्य नेतिनेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽ-
 शीर्यो नहि शीर्यतेऽसङ्गो नहि सज्यतेऽसितो न व्यथते

न रिष्यत्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ
 पुरुषाः स यन्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तं त्वौपनिष-
 दं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपति-
 ष्यतीति तः ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपा-
 तापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजहुरन्यन्मन्यमानाः
 ॥ २६ ॥ अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः काम-
 यते स मा पृच्छतु सर्वं वा मा पृच्छत यो वः कामयते
 तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति तेह ब्राह्मणा
 न दध्नुः ॥ २७ ॥ तान् हेतैः श्लोकैः पप्रच्छ ॥ यथा
 वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ॥ तस्य लोमानि
 पर्णानि त्वगस्योन्पाटिका बहिः ॥ त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्य-
 न्दित्वच उत्पटः ॥ तस्मात्तदा तृणत्वेति रसो वृक्षादिवा-
 हतात् ॥ मांसान्यस्य शकराणि किनाटः स्त्राव तस्मिन्-
 रम् ॥ अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥
 यद्वृक्षो वृक्को रोहति मूलान्नवतरः पुनः ॥ मर्त्यः स्विन्मृ-
 त्युना वृक्कणः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ रेतस इति मावो-
 चत जीवतस्तत्प्रजायते ॥ धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा
 प्रेत्यसंभवः ॥ यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् ॥ मर्त्यः
 स्विन्मृत्युना वृक्कणः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ जात एव न
 जायते कोन्वेनं जनयेत्पुनः ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म राति-
 दानुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद् इति ॥ २८ ॥ इति नवमं
 ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

जनको ह वैदेह आसांचकेऽथ ह याज्ञवल्क्य आव-
 वाज तः होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छ-
 न्मन्तानीत्युभयमेव मम्राडिति होवाच ॥ १ ॥ यत्ते
 कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै
 ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्प्रयात्तथा तच्छ्रे-
 लिनिरब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेत्यवदतो हि किं स्यादित्य-
 ब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा
 एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । वागेवायतन-
 माकाशः प्रतिष्ठा प्रज्येयेनदुपासीत का प्रजता याज्ञवल्क्य
 वागेव मम्राडिति होवाच वाचा वै मम्राडवन्धुः प्रजायत
 ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वोऽग्निरस्य इतिहासः पुराणं
 विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्या-
 नानीष्टः हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः
 सर्वाणि च भूतानि वाचैव मम्राट् प्रजायन्ते वाग्वै
 मम्राट् परमं ब्रह्म तेन वाग्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभि-
 क्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते
 हस्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स
 होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरे-
 तेति ॥ २ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्म
 उदक्कः शौल्बायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृ-

मानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छ्रौतवायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्रह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य वै सम्राट् कामायायाज्यं याज्यत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामार्यं प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहानि सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्यृषभस्यहस्यं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीतच्छ्रुण्वामेत्यब्रवीन्मे वर्कुर्वाण्यश्चक्षुर्वै ब्रूयेति यथा मानृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वाण्योऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहानि सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा

देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्मे हस्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा सातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रयात्तथा तज्जारहाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्यशृण्वतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठानन्त इत्येतदुपासीत ब्रानन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव सम्राडिति होवाच तस्माद्देव सम्राडपि यां कां च दिशं गच्छति नैवास्या अन्तं गच्छत्यनन्ता हि दिशो दिशो वै सम्राट् श्रोत्रः श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनः श्रोत्रं जहानि सर्वाप्येतं भूतान्यभिश्चरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्मे हस्यृषभः सहस्रं ददामीति होवाच जनको वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥ यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति यथा सातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रयात्तथा तज्जाबालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि दिशः स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मन

एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽऽनन्द इत्येनदुपासीत का
 आनन्दता याज्ञवल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच
 मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो
 जायते स आनन्दो मनो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो
 जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवा-
 नप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्युपभङ्गं सहस्रं ददा-
 मीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः
 पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते
 कश्चिद्वर्वात्तच्छृणवामेत्यवर्वात्तमे विदग्धः शाकल्यो
 हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्प्रयात्तथा
 तच्छाकल्योऽवर्वाद्धृदयं वै ब्रह्मेत्यहृदयस्य हि किं
 स्यादित्यवर्वात्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽवर्वादित्ये-
 कपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदय-
 मेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत का
 स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव सम्राडिति होवाच हृदयं
 वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनः हृदयं वै सम्राट्
 सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये एव सम्राट् सर्वाणि
 भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म
 नैनं हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो
 भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्युपभङ्गं
 सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच
 याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति

॥ ७ ॥ इति बृहदारण्यके चतुर्थे प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

जनको ह वेदेहः कूर्वादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु
याज्ञवल्क्यानु माशाधीति स होवाच यथा वै सम्राणम-
हान्तमध्वानमेप्यन् रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवै-
ताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽस्येवं बृन्दारक आढ्यः
सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमि-
ष्यसीति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं
तद्दृक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥
इत्यो ह वै नामेष योऽयं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषम् वा एत-
मिन्द्रः सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया
इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥ अथैतद्वामेऽक्षणि
पुरुषरूपमेपास्य पत्नी विगट तयोरेष सः स्तावो य
एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽथैनयोरेतदन्नं य एषोऽन्तर्हृदये
लोहितपिण्डोऽथैनयोरेतन्प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये चालक-
मिवाथैनयोरेषा मृतिः संचरणी येषा हृदयादूर्ध्वा नाड्यु-
च्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम
नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येव ताभिर्वा एतदास्त्र-
वदास्त्रवति तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्मा-
च्छरीरादात्मनः ॥ ३ ॥ तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा
दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणा
उदीची दिग्दक्षः प्राणा ऊर्ध्वा दिग्ूर्ध्वाः प्राणा अवाची
दिग्वाञ्चः प्राणाः सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेति

नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्यतेऽमङ्गो न हि सज्ज्यतेऽमितो न व्यथते न रिप्यत्यभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः स होवाच जनको वेदे-
होऽभयं त्वा गच्छताद्याज्ञवल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्विमे विदेहा अयमहमस्मि ॥ ४ ॥ इति चतुर्थे
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

जनकः ह वेदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम त्स मेने न वदित्य इत्यथ ह यज्जनकश्च वेदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ स ह कामप्रश्नमेव ववे तः५हास्मै ददौ तः सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥
याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषाम्ने पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येनीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२॥ अस्ममित आ-
दित्ये याज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चन्द्रमा एवा-
स्य ज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योतिषाम्ने पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येनीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥ अस्ममित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्ममिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निरैवायं ज्योतिषाम्ने पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येनीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥
अस्ममित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्ममिते शान्ते-
ऽग्नौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भव-
तीति वाचैवायं ज्योतिषाम्ने पल्ययते कर्म कुरुते विप-

त्येतीति तस्माद्दे सप्ताष्टपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञा-
यतेऽथ यत्र वागुच्चरयत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवेतद्याज्ञ-
वल्क्य ॥ ५ ॥ अन्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रम-
स्यन्तमिते शान्तेऽग्नां शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं
पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योति-
पाप्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपत्येतीति ॥ ६ ॥ कतम-
आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः
पुरुषः स समानः सद्बुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव
लेलायतीव स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो
रूपाणि ॥ ७ ॥ स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभि-
संपश्यमानः पाप्मभिः सः सृज्यते स उत्क्रामन् क्रिय-
माणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥ तस्य वा एतस्य
पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं च
मन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन्मध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते
उभे स्थाने पश्यतीदं च परलोकस्थानं च अथ यथाक्रमो-
ऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रमाक्रम्योभयान् पाप्मन
आनन्दाश्च पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य लोकस्य
सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय
स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यन्नायं पुरुषः स्वयं-
ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥ न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो
भवन्त्यथ रथात्रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानन्दा
मुदः प्रमुदो भवन्त्यथानन्दान् मुदः प्रमुदः सृजते

न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्त्यथ
 वेशान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्ताः सृजते स हि कर्ता
 ॥ १० ॥ तदेते श्लोका भवन्ति ॥ स्वप्नेन शरीरमभि-
 प्रहत्यासुप्तः सुप्तानभिचाकशीति ॥ शुक्रमादाय पुनरेति
 स्थानं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ ११ ॥ प्राणेन
 रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ॥ स ईयते-
 ऽमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ १२ ॥
 स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ॥
 उत्तेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवापि भयानि
 पश्यन् ॥ १३ ॥ आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति
 कश्चेनेति तन्नायतं बोधयेदित्याहुः ॥ दुर्भिषज्यं ह्यस्मै
 भवति यमेव न प्रतिपद्यतेऽथो खल्व्याहुर्जागरितदेश
 एवास्यैव इति यानि ह्येव जाग्रन्पश्यति तानि सुप्त इत्य-
 त्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति सोऽहं भगवते सहस्रं
 ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥ स वा एष
 एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च
 पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र
 किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यमङ्गो ह्ययं पुरुष इत्ये-
 वमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत
 ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥ स वा एष एतस्मिन्
 स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रति-
 न्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैव स यत्तत्र किञ्चि-

त्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष इत्येवमंवे-
तथाज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं
विमोक्षार्यैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥ स वा एष एतस्मिन्बुद्धा-
न्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः
प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्ववति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥
तद्यथा महामस्य उभे कृतेऽनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमे-
वायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं
च ॥ १८ ॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे इयनो वा सुपर्णा वा
विपरिपत्य श्रान्तः सऽहत्य पक्षो मलयार्यैव ध्रियत
एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो
न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति
॥ १९ ॥ ता वा अम्येता हिता नाम नाड्यो यथा
केश सहस्रधा भिन्नन्तावताणिष्ठा तिष्ठन्ति शुकस्य
नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं
घ्नन्ताव जिनन्ताव हर्म्माय विच्छादयति गतमिव पतति
यदेव जाग्रद्दयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यतेऽथ यत्र
देव इव राज्ञेवाहमेवेदः स्रवोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य
परमो लोकः ॥ २० ॥ तद्वा अम्येतदतिच्छन्दा अपहत-
पाप्माऽभयः रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न
ब्राह्मं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना
संपरिष्वक्तो न ब्राह्मं किंचन वेद नान्तरं तद्वा अम्येतदाप्त-
काममात्मकामसकामः रूपः शोकान्तरम् ॥ २१ ॥

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका
 देवा अदेवा वेदा अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहा-
 ऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौलकसोऽपौलकसः श्रमणो
 ऽश्रमणन्तापसोऽतापसोनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन
 तार्णो हि तदा सर्वान्छोकान्हृदयस्य भवति ॥२२॥ यद्वे-
 तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो
 विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
 यत्पश्येत् ॥ २३ ॥ यद्वे तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न
 जिघ्रति न हि व्रानुव्रान्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न
 तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥
 यद्वे तन्न रसयते रसयन्वै तन्न रसयते नहि रसयितु
 रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयम-
 स्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥ यद्वे तन्न वदति
 वदन्वै तन्न वदति न हि वक्तृवक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
 विनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्वदेत्
 ॥ २६ ॥ यद्वे तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न शृणोति न
 हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वि-
 तीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्चक्षुष्यात् ॥ २७ ॥ यद्वे
 तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते न हि मन्तुर्मतेर्वि-
 परिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततो-
 ऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वात् ॥ २८ ॥ यद्वे तन्न स्पृशति
 स्पृशन्वै तन्न स्पृशति नहि स्पृष्टः स्पृष्टेर्विपरिलोपो

विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥ यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न
विजानाति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविना-
शित्वान्न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्
॥ ३० ॥ यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येदन्योऽन्यजि-
घ्रेदन्योऽन्यद्रसयेदन्योऽन्यद्वेदेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योऽ-
न्यन्मन्वीतान्योऽन्यत्स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥
सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येव ब्रह्मलोकः सम्राडिति
हैनमनुशशास याज्ञवल्क्य एषास्य परमा गतिरेषास्य
परमा संपदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द
एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥
स यो मनुष्याणां राडः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः
सर्वमनुष्यैर्भोगैः संपन्नतमः स मनुष्याणां परम आन-
न्दोऽथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितॄणां
जितलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितॄणां जितलोकाना-
मानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं गन्धर्व-
लोक आनन्दाः स एकः कर्मदेवानामानन्दो यो कर्मणा
देवत्वमभिसंपद्यन्तेऽथ ये शतं कर्म देवानामानन्दाः स
एक आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकाम-
हतोऽथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजाप-
तिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ
ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक

आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथैष एव परम
 आनन्द एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः
 सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
 वृहीत्यत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयांचकार मेधावी राजा
 सर्वेभ्यो मान्तेभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥ स वा एष
 एतस्मिन्स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च
 पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तार्यैव ॥ ३४ ॥
 तद्यथा नः सुप्तमाहितमुत्सर्जयायादेवमेवायं शरीर
 आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वास्तुमुत्सर्जन्त्याति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्रा-
 सी भवति ॥ ३५ ॥ स यत्रायमणिमानं न्येति जरया
 वोपतपतावाणिमानं निगच्छति तद्यथाग्रं बौदुम्बरं वा
 पिप्पलं वा बन्धनात्प्रमुच्यत ऐवमेवायं पुरुष एभ्योऽ-
 ङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति
 प्राणार्यैव ॥ ३६ ॥ तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनमः
 सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्य-
 यमागच्छतीत्येव हेवंविदः सर्वाणि भूतानि प्रतिक-
 ल्पन्त इदं ब्रह्मायार्तादमागच्छतीति ॥ ३७ ॥ तद्यथा
 राजनं प्रथियामन्तमुग्राः प्रत्येनमः सूतग्रामण्योऽभिस-
 मायन्त्येवमेवममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमा-
 यन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्रासी भवति ॥ ३८ ॥ इति तृतीयं
 ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स यत्रायमात्माऽवल्यं न्येत्यसंमोहमिव न्येत्यधेनमेते

प्राणा अभिसमायन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याद-
दानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः
पराङ् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥ एकीभवति
न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न
रसयत इत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकीभवति न
शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकीभवति न
स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हेतस्य
हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति
चक्षुषो वा मूर्ध्ना वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्राम-
न्तं प्राणोऽनृक्रामति प्राणमनृक्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनृक्रामन्ति स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्वव-
क्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥
तद्यथा नृणजलायुक्ता नृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्र-
म्यात्मानमुपमः हरत्येवमेवायमात्मेदः शरीरं निहत्याऽ
विद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपमः हरति
॥ ३ ॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नव-
तरं कल्याणतरः रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदः शरीरं
निहत्याऽविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरः रूपं
कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा देवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं
वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञा-
नमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवी-
मय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः

काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्ममयोऽधर्म-
 मयः सर्वमयस्तद्वदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी
 यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी
 पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ॥
 अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो
 भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म
 कुरुते तदभिसंपद्यते ॥ ५ ॥ तदेष श्लोको भवति ॥ तदेव
 सक्तः सह कर्मणेति लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य ॥ प्राप्यान्तं
 कर्मणस्तस्य यत्किंचिद् करोत्ययम् ॥ तस्माद्भोकाः पुनरैत्यस्मै
 लोकाय कर्मण इति नु कामयमानोऽथाकामयमानो योऽ
 कामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा
 उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥ तदेष श्लोको भवति ॥
 यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽ
 मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नत इति ॥ यद्यथाऽहिनिर्व्व-
 यनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतेवमेवेदं शरीरं
 शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव सोऽहं
 भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वंदेहः ॥ ७ ॥
 तदेते श्लोका भवन्ति ॥ अणुः पन्था व्रिततः पुराणो
 माऽऽमृतोऽनुवित्तो मयैव ॥ तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्म-
 विदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥ तस्मि-
 ञ्छुक्कुमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च ॥ एष
 पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मन्निपुण्यकृत्तैजसश्च

॥ ९ ॥ अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ॥ ततो
भूय इव ते तमो य उ विद्यायाऽऽरताः ॥ १० ॥ अनन्दा
नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽवृताः ॥ ताऽस्ते प्रेत्या-
भिगच्छन्त्यविद्याऽसोऽबुधो जनाः ॥ ११ ॥ आत्मानं
चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय
शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आ-
त्माऽस्मिन्मदेष्टे गहने प्रविष्टः ॥ स विश्वकृत्स हि
सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १३ ॥ इहैव
मन्तोऽथ विद्वन्मद्वयं न चेदवेदीर्महती विनष्टिः ॥ ये
तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःस्वमेवापियन्ति ॥ १४ ॥
यदेतमनुपश्यत्यात्मानं देवमज्ञया ॥ ईशानं भृतभक्ष्यस्य
न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥ यस्मादवाक्स्वप्नस्योऽहोभिः
परिवर्तते ॥ तदेवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्
॥ १६ ॥ यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ॥
तमेव मन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥
प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुस्त श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो ये
मनो विदुः ॥ ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमध्यम् ॥ १८ ॥
मनसैवानुदृष्ट्यं नेह नानामि किञ्चन ॥ मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥ एकधैवानु-
दृष्ट्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् ॥ विरजः पर आकाशादज
आत्मा महान्ध्रुवः ॥ २० ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां
कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ नानुध्यायाद्बृहच्छब्दान्वाचो विग्लापनः

हि तदिति ॥ २१ ॥ स वा एष महानज आत्मा योऽयं
 विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते
 सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना
 कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष
 भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सन्तुर्विधरण एषां लोका-
 नामसंभेदाय तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
 यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकैर्नतमेव विदित्वा मुनिर्भवति
 एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति एतद् स्म
 वैतत्पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करि-
 ष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ते ह स्म पुत्रै-
 पणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणायाश्च व्युत्थायाश्च
 भिक्षाचर्यं चरन्ति या ह्येव पुत्रैपणा सा वित्तैपणा या
 वित्तैपणा सा लोकैपणोभे ह्येते एषेण एव भवतः । स
 एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यतेऽशीर्यो नहि शीर्य-
 तेऽग्न्यङ्गो नहि सज्ज्यतेऽमितो न व्यथते न रिप्यत्येतमुह-
 वैते न तरत इत्यतः पापमकरयमित्यतः कल्याणमक-
 रयमित्युभे उ हवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः
 ॥ २२ ॥ तदेतद्वचाभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
 न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् । तस्यैव स्यात्पदवित्तं वि-
 दित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति तस्मादेवंविच्छान्तो
 दान्त उपरतस्मिति क्षुः समाहितो भूत्वाऽन्मन्येवात्मानं
 पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं

पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति
विषापो विरजो विचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः
सम्राडेनं प्रापितोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं
भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्यायेति॥२३॥
स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो विन्दते वसु
य एवं वेद ॥२४॥ स वा एष महानज आत्माजरोऽमरो-
ऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य
एवं वेद ॥ २५ ॥ इति चतुर्थे चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य हे भार्य वभृवतुमैत्रेयी च का-
त्यायनी च तयोर्हं मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी वभृव स्त्रीप्रज्ञैव
तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन्
॥ १ ॥ मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा
अरेऽयमस्मात्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्यान्तं
करवाणीति ॥ २ ॥ सा होवाच मैत्रेयी यत्तु म इयं
भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पर्णा स्याम्यां न्वहं तेनामृ-
ताऽऽहोऽनेति नेति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरण-
वतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु ना-
शान्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं
नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव
मे विवृहीति ॥ ४ ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै
खलु नो भवती सती प्रियमवृधद्दन्त तर्हि भवत्येतद्व्या-
ख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निर्दिध्यामस्वेति ॥५॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भव-
 त्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति न वा अरे
 जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय
 जाया प्रिया भवति न वा अरे पुत्राणां कामाय
 पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया
 भवन्ति न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्या-
 त्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति न वा अरे पशूनां
 कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः
 प्रिया भवन्ति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भव-
 त्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति न वा अरे क्षत्रस्य
 कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं
 भवति न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया
 भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति न
 वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु
 कामाय देवाः प्रिया भवन्ति न वा अरे वेदानां कामाय
 वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति
 न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्म-
 नस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति न वा अरे सर्वस्य
 कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं
 भवति आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
 ध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात
 दृष्टं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥ ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रा-

त्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद
लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परा-
दुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो
वेदान्वेद भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं
तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका
इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा
॥ ७ ॥ स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छ-
क्त्याद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो
गृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्या-
ञ्छब्दाञ्छक्त्याद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा
शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न
बाह्याञ्छब्दाञ्छक्त्याद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावा-
दस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥ स यथाऽग्निं धाग्रेभ्या-
हितस्य पृथग्धमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो
भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदग्रे वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व-
ङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषद्ः श्लोकाः सूत्राण्य-
नुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं
च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि
निःश्वसितानि ॥ ११ ॥ स यथा सर्वाणामपाऽसमुद्र
एकायनमेवऽसर्वेपाऽस्पर्शानां त्वगेकायनमेवऽसर्व-
पां गन्धानां नामिके एकायनमेवऽसर्वेपाऽरसानां जिह्वे-

कायनमेवः सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवः सर्वेषां
 शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवः सर्वेषां संकल्पानां मन
 एकायनमेवः सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवः
 सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवः सर्वेषामानन्दानामु-
 पस्थ एकायनमेवः सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवः
 सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवः सर्वेषां वेदानां वागे-
 कायनम् ॥ १२ ॥ स यथा मैन्धवघ्नोऽनन्तरोऽबाह्यः
 कृत्स्नो रसघ्न एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः
 कृत्स्नः प्रज्ञानघ्न एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्ये-
 वानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञामीत्यरे ब्रवीमीति होवाच
 याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥ सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भग-
 वान्मोहान्तमापीपिपन्न वा अहमिमं विजानामीति स
 होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽय-
 मात्माऽनुच्छित्तिधर्मा ॥ १४ ॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति
 तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर
 इतरः रसयते तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरः
 शृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरः स्पृशति
 तदितर इतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
 कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदे-
 त्त्केन कं शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं स्पृशेत्तत्के-
 न कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानी-
 यात्स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न

हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सज्जतेसितो न व्यथते न रिप्य-
ति विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशामनासि मै-
त्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विज-
हार ॥ १५ ॥ इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ वक्षः पौतिमाप्यात्पौतिमाप्यो गौपवनाद्गौप-
वनः पौतिमाप्यात्पौतिमाप्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशि-
कात्कौशिकः कौण्डिन्यात्कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डि-
ल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥ आग्निवेश्या-
दाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमाद्गौतमः
सैतवासैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गार्ग्यायणा-
द्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जा-
बालायनो माध्यन्दिनायनान्माध्यन्दिनायनः सौकराय-
णात्सौकरायणः कापायणात्कापायणः सायकायनात्साय-
कायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥ घृतकौशि-
काद्घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः पाराशर्या-
त्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्का-
च्चासुरायणस्त्रैवणेस्त्रैवणिरौपजङ्घनेरौपजङ्घनिरासुरेरासुरि-
भरिद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डेर्माण्डिर्गौतमा-
द्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छा-
ण्डिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारिता-
त्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भी
कौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवाद्बत्सनपाद्बाभ्रवः पथः

सौभरात्पन्थाः सौभरोऽयास्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस
 आभूतेस्त्वाष्टादाभूतिस्त्वाष्टो विश्वरूपात्त्वाष्टाद्विश्वरूप-
 स्त्वाष्टोऽश्विभ्यामश्विनो दधीच आथर्वणाद्ध्यङ्माथर्वणो
 देवादथर्वा देवो मृत्योः प्राध्व५सनान्मृत्युः प्राध्व५सनः
 प्रध्व५सनात्प्रध्व५सन एकऋपेरेकपिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्ति-
 र्यष्टेर्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्मनातनः सनगा-
 त्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म स्वयंभुवब्रह्मणे नमः
 ॥ ३ ॥ इति पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य
 पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ ३ खं ब्रह्म खं पुराणं
 वायुरं खमिति ह स्साह कौरव्यायणीपुत्रो वेदोयं
 ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ॥ १ ॥ इति प्रथमं
 ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

त्रयः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्य-
 मूपदेवा मनुष्या असुरा उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचु-
 र्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदक्षरमुवाच द इति व्य-
 ज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दाम्यतेति न आत्थे-
 त्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥ अथ हैनं मनुष्या
 ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हेतदेवाक्षरमुवाच द
 इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न

आत्थेल्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥ अथ हैनम-
सुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति तेभ्यो हैतदेवाक्षरमुवाच
द इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति व्यज्ञासिप्तेति होचुर्दयध्व-
मिति न आत्थेल्योमिति होवाच व्यज्ञासिष्टेति तदेतदे-
वंपा देवी वागनुवदति स्तनयितुर्दे द द इति दाम्यत
दत्त दयध्वमिति तदेतन्नयः शिक्षेदमं दानं दयामिति
॥ ३ ॥ इति द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

एष प्रजापतिर्यद्वदयमेतद्ब्रह्मेतत्सर्वं तदेतद्व्यक्षरः हृद-
यमिति हृश्चेत्येकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं
वेद द इत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद
यमित्येकमक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥ इति
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

तदे तदेव तदास सत्यमेव स यो हैतं महद्यक्षं
प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांलोकान् जित इन्व-
सावसद्य एवमेतं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति
सत्यः ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

आप एवेदमग्र आसुम्ना आपः सत्यममृतजन्त सत्यं
ब्रह्म ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्देवाः स्ते देवाः सत्यमेवो-
पासते तदेतद्व्यक्षरः सत्यमिति स इत्येकमक्षरं नीत्येक-
मक्षरं यमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं
तदेतदमृतमुभयतः सत्येन परिगृहीतः सत्यभूयमेव भव-
ति नैनं विद्वाः समनृतः हिनस्ति ॥ १ ॥ तद्यत्तत्सत्यमसौ स

आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणे-
 क्षन्पुरुषस्तावेतावन्योन्यस्मिन्प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरेपोऽ-
 स्मिन्प्रतिष्ठितः प्राणैरयममुष्मिन् स यदोत्क्रमिष्यन्भवति
 शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति
 ॥ २ ॥ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर
 एकः शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे
 एते अक्षरे स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्यो-
 पनिपदहरिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद
 ॥ ३ ॥ योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकः
 शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे
 स्वरिति प्रतिष्ठा प्रतिष्ठे द्वे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिपदह-
 मिति हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ४ ॥
 इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यन्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा
 ग्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः
 सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच ॥ १ ॥ इति षष्ठं ब्राह्म-
 णम् ॥ ६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युद्विद्यत्येनं पाप्मनो य एवं
 वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्धेव ब्रह्म ॥ १ ॥ इति सप्तमं
 ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

वाचं धेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारः स्तनाः स्वाहाकारो
 वषट्कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्य द्वौ स्तनौ देवा उप-

, जीवन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च हन्तकारं मनुष्याः
स्वधाकारं पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥
इत्यष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अयमग्निर्वैश्वानरो योयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते
यदिदमद्यते तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय
शृणोति स यदोत्क्रमित्यन्भवति नैनं घोषः शृणोति
॥ १ ॥ इति नवमं ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

यदा वै पुरुषोऽस्माह्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै
स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वं
आक्रमते स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा लम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स चन्द्रमसमा-
गच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन
स ऊर्ध्वं आक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मि-
न्वसति शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥ इति दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितमप्यते परमः ह वै लोकं
जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यः हरन्ति
परमः ह वै लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं
प्रेतमन्नावध्यादधति परमः ह वै लोकं जयति य एवं
वेद ॥ १ ॥ इति एकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुमन्न तथा पूयति वा अन्नमृते
प्राणाप्राणो ब्रह्मेत्येक आहुमन्न तथा शुष्यति वै प्राण
ऋतेऽस्मादेते हस्वेव देवते एकधाभूयं भूत्वा परमतां

गच्छतस्तद् स्माह प्रातृदः पितरं किंस्विदेवैवं विदुषे
 साधु कुर्यां किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति स ह स्माह
 पाणिना मा प्रातृदः कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां
 गच्छतीति तस्मा उ हेतदुवाच वीत्यन्नं वै वि अन्ने हीमा-
 नि सर्वाणि भूतानि विष्टानि रमिति प्राणो वै रं प्राणे
 हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा अस्मि-
 न्भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद
 ॥ १ ॥ इति द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

उक्थं प्राणो वा उक्थं प्राणो हीदः सर्वमुत्थापयत्यु-
 द्धास्मादुक्थविद्वीरन्तिष्ठत्युक्थस्य सायुज्यः सलोकतां
 जयति य एवं वेद ॥ १ ॥ यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे
 हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि
 भूतानि श्रेष्ठाय यजुषः सायुज्यः सलोकतां जयति य
 एवं वेद ॥ २ ॥ साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि
 सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि
 श्रेष्ठाय कल्पन्ते साम्नः सायुज्यः सलोकतां जयति य
 एवं वेद ॥ ३ ॥ क्षत्रं प्राणो वै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं त्रायते
 हेनं प्राणः क्षणितोः प्रक्षत्रमत्रमाप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यः
 सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ४ ॥ इति त्रयोदशं
 ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरः ह वा एकं
 गायत्र्यै पदमेतदु हैवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु

तावद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥ ऋचो
यजूंषि सामानीत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं गाय-
त्र्यै पदमेतदु हेवास्या एतस्स यावतीयं त्रयी विद्या ता-
वद्ध जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥ प्राणो-
ऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं
गायत्र्यै पदमेतदु हेवास्या एतस्स यावदिदं प्राणि तावद्ध
जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाधास्या एतदेव तुरीयं
दर्शतं पदं परो रजा य एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं
दर्शतं पदमिति ददश इव ह्येष परोरजा इति सर्वमु ह्ये-
वैष रज उपर्युपरि तपत्येव ह वै श्रिया यशसा तपति
योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ ३ ॥ सैषा गायत्र्यैतस्मि-
न्तुरीये दर्शते पदं परोरजमि प्रतिष्ठिता तद्वैतत्सत्ये प्रति-
ष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै सत्यं तस्माद्यदिदानीं द्वौ वि-
वदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति य एवं ब्रूयाद-
हमदर्शमिति तस्मा एव श्रद्दध्याम तद्वै तत्सत्यं बले
प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं
सत्यादोजीय इत्येवंवैषा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा
हैषा गायत्र्यैतस्मिन् प्राणा वै गयाम्प्राणास्तत्रे तद्यज्ञया-
स्तत्रे तस्माद्गायत्री नाम स यामेवाम् सावित्रीमन्वाहै-
पैव स यस्मा अन्वाह तस्य प्राणास्तस्मायते ॥ ४ ॥ ता-
हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुर्वागनुष्टुबेतद्वाचमनुमू-
इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्रीमनुमूयाद्यदिह

वा अप्येवंविद्वद्भिव प्रतिगृह्णाति न हैव तद्वायव्या एकं
 च न पदं प्रति ॥ ५ ॥ स य इमाः स्त्रीलोकान्पूर्णान्प्र-
 तिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमामुयादथ यावतीयं
 त्रयी विद्या यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पद-
 मामुयादथ यावदिदं प्राणि यस्तावत्प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या
 एतत्तृतीयं पदमामुयादथास्या एतदेव तुरीयं दर्शतं पदं
 परोरजा य एष तपति नैव केनचनान्यं कुत उ एतावत्प्र-
 तिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥ तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी
 द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदमि नहि पद्यसे नमस्ते तुरी-
 याय दर्शताय पदाय परोरजसेऽसावद्रोमा प्रापदिति
 यं द्विप्यादसावस्मै कामो मा समृद्धीति वा न हैवास्मै
 स कामः समृध्यते यस्मा एवमुपतिष्ठतेऽहमदःप्रापमिति
 वा ॥ ७ ॥ एतद्ध वै तज्जनको वेदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच
 यन्नृहो तद्वायव्रीविदवृथा अथ कथं हस्तीभूतो वहसी-
 ति मुखं ह्यस्याः सम्राण्ण विदांचकारेति होवाच तस्या
 अग्निरेव मुखं यदिह वा अपि बह्विवाग्मावभ्यादधति
 सर्वमेव तत् संदहत्येव ह वैवंविद्यद्यपि बह्विव पापं कु-
 र्वते सर्वमेव तत्संप्रसाय शुद्धः पूतोऽजरोऽमृतः संभवति
 ॥ ८ ॥ इति पञ्चमस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं । तत्त्वं पूषन्न-
 पावृणु सत्यधर्माय दृष्टये । पूषन्नेकर्षे यमसूर्यप्राजापत्य
 व्यूहरश्मीन् समूह तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते

पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि । वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तः शरीरम् । ॐ ३ क्रतो स्मर कृतः स्मर क्रतो स्मर कृतः स्मर । अग्रे नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥ इति पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदं ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति प्राणो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥ यो ह वै वसिष्ठां वेदं वसिष्ठः स्वानां भवति वाग्वै वसिष्ठा वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेदं प्रतितिष्ठति स मे प्रतितिष्ठति दुर्गे चक्षुर्वै प्रतिष्ठा चक्षुषा हि समे च दुर्गे च प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति समे प्रतितिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥ यो ह वै संपदं वेदं सः सः पश्यते यं कामं कामयते श्रोत्रं वै संपच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसं-पन्नाः सः सः पश्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां मनो वा आयतनमायतनं स्वानां भवत्यायतनं जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥ यो ह वै प्रजापतिं वेदं प्रजायते ह प्रजया पशुमी रेतो वै प्रजापतिः प्रजा-

यते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥ ते हेमे प्राणा
अहः श्रेयसे धिवदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्धोचुः को नो वसिष्ठ
इति तद्धोवाच यस्मिन्व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो
मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥ वाग्योन्मत्क्राम सा
संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशक्त मद्गते जीवितुमिति
ते होचुर्यथाकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्य-
न्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजाय-
माना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षु-
र्होश्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशक्त मद्गते
जीवितुमिति ते होचुर्यथा अन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा प्राण-
न्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो
मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह चक्षुः
॥ ९ ॥ श्रोत्रं होश्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच
कथमशक्त मद्गते जीवितुमिति ते होचुर्यथा बधिरा
अशृण्वन्तः श्रोत्रेण प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्य-
न्तश्चक्षुषा विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतसैवमजी-
विष्मेति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होश्चक्राम
तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशक्त मद्गते जीवितु-
मिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा प्राणन्तः
प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण
प्रजायमाना रेतसैवमजीविष्मेति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥
रेतो होश्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्यागत्योवाच कथमशक्त

मदते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना
 रेतसा प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वाः सो मनसैवमजीविष्येति प्रवि-
 वेश ह रेतः ॥ १२ ॥ अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन्यथा म-
 हामुहयः सैन्धवः पर्द्वीशशकृन्संवृहेदेवः हवेमान्प्राणा-
 न्संववर्ह ते होचुर्मा भगव उत्क्रमीर्न वै शक्षयामस्वदते
 जीवितुमिति तस्यो मे बलिं कुरुतेति तथेति ॥ १३ ॥ सा ह-
 वागुवाच यद्वा अहं वमिष्टास्मि त्वं तद्वसिष्टोऽसीति यद्वा
 अहं प्रतिष्टास्मि त्वं तत्प्रतिष्टोऽसीति चक्षुर्यद्वा अहः
 संपदस्मि त्वं तत्संपदसीति श्रोत्रं यद्वा अहमायतनमस्मि
 त्वं तदायतनमसीति मनो यद्वा अहं प्रजातिरस्मि त्वं
 तत्प्रजातिरसीति रेतस्तस्यो मे किमन्नं किं वास इति
 यदिदं किंचाश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्यन्तसेऽन्न-
 मापो वास इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नान्नं
 परिगृहीतं य एषमेतदनस्यान्नं घेद तद्विद्वाः सः श्रोत्रिया
 अशिष्यन्त आचामन्त्यशिश्वाचामन्त्येतमेव तदनमनम्रं
 कुर्वन्तो मन्यन्ते ॥ १४ ॥ इति पष्ठे प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः पञ्चालानां परिषदमाजगाम
 स आजगाम जैवलं प्रवाहणं परिचारयमाणं तमुदीक्ष्या-
 भ्युवाद कुमार ३ इति स भो ३ इति प्रतिशुश्रावानुशि-
 ष्ठोन्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ॥ १ ॥ वेथ यथेमाः
 प्रजाः प्रयस्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ इति नेति होवाच वेथो

यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो
 यथासौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यता
 ३ इति नेति हैवोवाच वेत्थो यतिध्यामाहुत्याः हुता-
 यामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३ इति
 नेति हैवोवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृ-
 याणस्य वा यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते
 पितृयाणं वापि हि न ऋपेर्वचः श्रुतं । द्वे सृती अशृणवं
 पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानां । ताभ्यामिदं विश्वमेज-
 त्समेति यदन्तरा पितरं मातरं चेति नाहमत एकं च न
 वेदेति होवाच ॥ २ ॥ अथैनं वसत्योपमन्त्रयांचक्रेनादृत्य
 वसतिं कुमारः प्रदुद्राव स आजगाम पितरं तः होवा-
 चेति वाच किल नो भवान्पुरानुशिष्टानवोचदिति कथः
 सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यबन्पुरप्राक्षीत्ततो
 नैकंचन वेदेति कतमे त इतीम इति ह प्रतीकान्युदा-
 जहार ॥ ३ ॥ स होवाच तथा नस्वं तात जानीथा
 यथा यदहं किंच वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु
 तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति
 स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य ज्वलेरास तस्मा
 आमनमाहृत्योदकमाहारयांचकाराथ हास्मा अर्घ्यं चकार
 तः होवाच वरं भगवते गौतमाय दद्म इति ॥ ४ ॥ स
 होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यां तु कुमारस्यान्ते वा-
 चमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥ स होवाच देवेषु वै

गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥ स होवाच
 विज्ञायते हाम्नि हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दासीनां
 प्रवाराणां परिधानस्य मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्य-
 न्तस्याभ्यवदान्योऽभूदिति स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा
 इत्युपैम्यहं भवन्तमिति वाचाह स्मैव पूर्वं उपयन्ति स
 होपायनकीर्त्यांवास ॥ ७ ॥ स होवाच यथा नस्त्वं गौ-
 तम मापराधाम्त्व च पितामहा यथेयं विद्येतः पूर्वं न
 कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि को
 हि त्वेवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥ अयौ
 वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिदश्मयो धूमो-
 ऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गान्तस्मिन्ने-
 तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति तस्या आहुत्यै सोमो राजा
 संभवति ॥ ९ ॥ पर्जन्यो वाऽग्निर्गौतम तस्य संवत्सर एव
 समिदभ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्यादुनयो वि-
 स्फुलिङ्गान्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमश्च राजानं जुहति
 तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥ १० ॥ अयं वै लोकोऽग्निर्गौ-
 तम तस्य पृथिव्येव समिदग्निर्धूमो रात्रिर्चिश्चन्द्रमाऽ-
 ङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गान्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वृष्टिं
 जुहति तस्या आहुत्या अन्नश्च संभवति ॥ ११ ॥ पुरुषो
 वाऽग्निर्गौतम तस्य व्यात्तमेव समिन्प्राणो धूमो वागर्चि-
 श्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गान्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
 अन्नं जुहति तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १२ ॥ योषा

वा अग्निर्गोतम तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो यो-
 निरर्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गा-
 स्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुत्यै पुरुषः
 संभवति स जीवति यावज्जीवत्यथ यदा म्रियते ॥ १३ ॥
 अर्थेनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समिस्तमि-
 ष्टुमो धूमोऽर्चिरर्चिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलि-
 ङ्गान्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यै
 पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥ १४ ॥ ते य एवमेतद्विदु-
 र्ये चामी अरण्ये श्रद्धाऽसत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभव-
 न्यर्चिपोऽहरह आर्प्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्प-
 ण्मासानुदङ्गादित्य एति मासेभ्यो देवलोकं देवलोका-
 दादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्युतान्पुरुषो मानस एत्य
 ब्रह्मलोकान् गमयति तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वस-
 न्ति तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥ अथ ये यज्ञेन दानेन
 तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूममभिसंभवन्ति धूमाद्वाग्निः
 रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्पण्मासान्दक्षि-
 णादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते
 चन्द्रं प्राप्वाञ्जं भवन्ति ताऽस्तत्र देवा यथा सोमः
 राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनाऽस्तत्र भक्षयन्ति ते-
 षां यदा तत्पर्यवैत्यथेमेवाकाशमभिनिष्पद्यन्त आका-
 शाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्वाञ्जं
 भवन्ति ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो योषाग्नौ जायन्ते

लोकान्प्रयुत्थायिनस्त एवमेवानुपरिवर्तन्तेऽथ य एतौ
पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम्
॥ १६ ॥ इति पष्ठे द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामिथुदगयन आपूर्यमाण-
पक्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसङ्गती भूवौदुम्बरे कक्षे
चमसे वा सर्वोपधं फलानीति संभृत्य परिसमृद्ध परि-
न्दिष्यामिमुपसमाधाय परिस्तीर्यावृताज्यं सः स्मृत्य
पुंसा नक्षत्रेण मन्थं संनीय जुहोति-यावन्तो देवा-
स्त्वयि जातवेदस्त्रिर्यञ्जो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् । तेभ्योऽहं
भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामेत्सर्पयन्तु स्वाहा ।
या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति । तां वा घृतस्य
धारया यजे सः राधनीमहं स्वाहा ॥ १ ॥ ज्येष्ठाय
स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति
प्राणाय स्वाहा वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्र-
वमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
सः स्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्थे सः स्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽयतनाय स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति मनसे स्वाहा
प्रजास्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति रेतसे
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति ॥ २ ॥ अग्नये
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति सोमाय स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सः स्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा

मन्थे सऽस्त्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
 सऽस्त्रवमवनयति स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रव-
 मवनयति भूर्भुवःस्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रव-
 मवनयति ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवन-
 यति क्षत्राय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति
 भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति भवि-
 ष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति विश्वाय
 स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति सर्वाय स्वाहे-
 त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति प्रजापतये स्वाहे-
 त्यग्नौ हुत्वा मन्थे सऽस्त्रवमवनयति ॥ ३ ॥ अथैनमभि-
 मृशति अमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रमन्त्रमस्येकसभ-
 मसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमसि उद्गीयमा-
 नमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रं संदीप्तमसि
 विभूरसि प्रभूरस्यन्नमसि ज्योतिरसि निधनमसि संव-
 र्गोऽसीति ॥ ४ ॥ अथैनमुद्यच्छत्यामऽस्यामऽहि ते महि
 सहि राजेशानोऽधिपतिः स माऽ राजेशानोऽधिपतिं
 करोत्विति ॥ ५ ॥ अथैनमाचामति तत्सवितुर्वरेण्यं मधु-
 वाता कृतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः सन्धो-
 पधीर्भूः स्वाहा भर्गो देवस्य धीमहि मधु नक्तमुतोपसो
 मधुमत्पार्थिवः रजः मधुघौरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा
 धियो यो नः प्रचोदयान्मधुमाज्ञो वनस्पतिर्मधुमाँ ३ अस्तु
 सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः स्वः स्वाहेति सर्वा च सा-

वित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदः सर्वं भूयासं
भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्ष्वास्य जघने-
नार्घिं प्राक्क्षिराः संविशति प्रातरादित्यमुपतिष्ठते दिशा-
मेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयासमिति
यथेतमेत्य जघनेनार्घिमाम्नीनो वः शं जपति ॥६॥ तः
हेतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवा-
सिन उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जा-
येरञ्छास्वाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥ एतमुद्देव वाज-
सनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवासिन उक्त्वो-
वाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छास्वाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥ एतमुद्देव मधुकः पैङ्ग्यश्च-
लाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनः
शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छास्वाः प्ररोहेयुः पलाशानी-
ति ॥ ९ ॥ एतमुद्देव चूलो भागवित्तिर्जानकय आय-
स्थूणायान्तेवासिन उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ
निषिञ्चेज्जायेरञ्छास्वाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥
एतमुद्देव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्ते-
वासिन उक्त्वोवाचापि य एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चे-
ज्जायेरञ्छास्वाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥ एतमु-
द्देव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि य
एनः शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छास्वाः प्ररोहेयुः पला-
शानीति तमेतन्नापुत्राय वानन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥

चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः सुव औदुम्बरश्चमस औदु-
म्बर इधम औदुम्बर्या उपमन्थन्त्यौ दश ग्राम्याणि धा-
न्यानि भवन्ति व्रीहियवानिलमापा अणुप्रियङ्गवो गोधू-
माश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च तान् पिष्टान्दधनि
मधुनि घृत उपपिष्टव्याज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥ इति पष्ठे
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामो-
पध्वय ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां
पुरुषः पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥ स ह प्रजापतिरीक्षांचक्रे
हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति स स्त्रियः ससृजे ताः
सृष्ट्वाऽध उपास्त तस्मात्स्त्रियमध उपासीत स एतं प्राञ्चं
प्रावाणमात्मन एव समुदपारयत्तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥
तस्या वेदिरूपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिपवणे समिद्धो
मध्यतस्तौ मुष्को स यावान् ह वै वाजपेयेन यजमानस्य
लोको भवति तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधो-
पहासंचरत्यासाः स्त्रीणाः सुकृतं वृद्धन्तेऽथ य इदम-
द्विद्वानधोपहासंचरत्यस्य स्त्रियः सुकृतं वृज्जते ॥ ३ ॥
एतद्ध स्म वै तद्विद्वानुद्दालक आरुणिराहृतद्ध स्म वै
तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आहृतद्ध स्म वै तद्विद्वान्कुमार-
हारित आह बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसु-
कृतोऽस्माह्लोकात्प्रयन्ति य इदमविद्वाः सोऽधोपहासं-
चरन्तीति बहु वा इदः सुतस्य वा जाग्रतो वा रेतः

स्कन्दति ॥ ४ ॥ तदभिमृशेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य
 रेतः पृथिवीमस्कान्त्सीद्यदोपधीरप्यसरद्यदप इदमहं त-
 द्रेत आददे पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनर-
 भिधिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामा-
 दायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्यात् ॥ ५ ॥ अथ
 यद्युदक आत्मानं पश्येत्तदभिमन्त्रयेत मयि तेज
 इन्द्रियं यशो द्रविणः सुकृतमिति श्रीर्ह वा एषां स्त्रीणां
 यन्मलोद्गासास्तस्मान्मलोद्गाससं यशस्विनीमभिक्रम्योप-
 मन्त्रयेत ॥ ६ ॥ सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणी-
 यात् सा चेदस्मै नैव दद्यात्काममेनां यष्टया वा पाणिना
 वोपहृत्यातिक्रामेदिन्द्रियेण ते यशसा यश आदद इत्यय-
 शा एव भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते
 यशसा यश आदधामीति यशस्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥
 स यामिच्छेत्कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन
 मुखः संधायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेद्गङ्गादङ्गात्संभव-
 मि हृदयादधि जायसे । स त्वमङ्गकपायोऽसि दिग्धविद्धा-
 मित्र मादयेसाममूं मयीति ॥ ९ ॥ अथ यामिच्छेन्न
 गर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखः संधाया-
 भिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण ते रेतसां रेत आदद इत्यरेता
 एव भवति ॥ १० ॥ अथ च यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं
 निष्ठाय मुखेन मुखः संधायापान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण
 ते रेतसा रेत आदधामीति गर्भिण्येव भवति ॥ ११ ॥

अथ यस्य जायाये जारः स्यात्तं चेद्विष्यादामपात्रेऽग्निमुप-
 समाधाय प्रतिलोमः शरबर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृ-
 टीः प्रतिलोमाः सर्पिपाक्ता जुहुयान्मम समिद्धेऽहौपीः
 प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौपीः पुत्र-
 पशूस्त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौपीरिष्टासुकृते
 त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽहौपीराशापराकाशौ त
 आददेऽसाविति स वा एष निरिन्द्रियो विसुकृदस्मालो-
 कात्प्रैति यमेवं विद्वान्ब्राह्मणः शपति तस्मादेवंविच्छो-
 त्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत ह्येवंवित्परो भवति
 ॥ १२ ॥ अथ यस्य जायामातवं विन्देद्वयहं कः सेन
 पिबेदहतवासा नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्याश्चिरात्रान्त
 आश्रुत्य व्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥ स य इच्छेत्पुत्रो मे
 शुक्लो जायेत वेदमनुब्रवीत सर्वमायुरियादिति क्षीरौदनं
 पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १४ ॥
 अथ य इच्छेत्पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदाव-
 नुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्यौदनं पाचयित्वा सर्पि-
 ष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १५ ॥ अथ य
 इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदानु-
 ब्रवीत सर्वमायुरियादित्युदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्त-
 मश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १६ ॥ अथ य इच्छेद्दु-
 हिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं
 पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्नीयातामीश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विगीतः समितिगमः
 शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान्वेदाननुब्रवीत
 सर्वमायुरियादिति मा५सौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तम-
 भीयातामीश्वरौ जनयित्वा औक्षेण वार्षभेण वा
 ॥ १८ ॥ अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेट्ठित्वा
 स्थालीपाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहानुमतये स्वाहा
 देवाय सवित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हु०बोद्धृत्य प्राश्नाति
 प्रा०येतरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा
 तेनैनां त्रिरभ्युक्ष्यत्युत्तिष्ठातोविश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रफ०ष्यां
 संजायां पत्याः सहेति ॥ १९ ॥ अर्धेनामभिपद्यतेऽमोहम-
 स्मि सा त्व५ सा त्वमस्यमोऽहं मामाहमस्मि ऋक्त्वं
 द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि स५रभांवहं सह रेतो दधावहं
 पु५से पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥ अथास्य ऊरू
 विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इति तस्यामर्धं
 निष्टाय मुखेन मुख५ संधाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि /
 विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पि५शतु । आसिंचतु
 प्रजापतिर्धाता गर्भं दधानु ते । गर्भं धेहि सिनीवालि गर्भं
 धेहि पृथुष्टुके । गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पु०करस्त्रजौ
 ॥ २१ ॥ हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ ।
 तं ते गर्भं हवामहे दशमे मामि सूतये । यथाऽग्निगर्भा
 पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथा गर्भं
 एवं गर्भं दधामि तेऽसाविति ॥ २२ ॥ सोप्यन्तीमन्निर-

भ्युक्षति यथा वायुः पुष्करिणीऽसमिङ्गयति सर्वतः । एवा
ते गर्भ एजतु सहाव्रंतु जरायुणा । इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः
सार्गलः सपरिश्रयः । तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावराऽसहे-
ति ॥ २३ ॥ जातेऽग्निमुपसमाधायान्क आधाय कऽसे
पृषदाज्यऽसंनीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोत्यस्मिन्सह-
स्रं पुण्यासमेधमानः स्वे गृहे । अस्योपसंघां मा चैरसीत्
प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणाऽस्त्वयि मनसा
जुहोमि स्वाहा । यत्कर्मणात्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम्
अग्निष्टस्विष्टकृद्विद्वान्स्विष्टऽसुहुतं करोतु नः स्वाहेति
॥ २४ ॥ अथास्य दक्षिणं कणमभिनिधाय वाग्वागिति
त्रिरथ दधिमधुघृतऽसंनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्रा-
शयति भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि
भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥ अथास्य नाम
करोति वेदोऽसीति तदस्य तद्रुहमेव नाम भवति ॥ २६ ॥
अथैनं मात्रे प्रदाय स्ननं प्रयच्छति यस्ते स्ननः शशयो
यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यः सुदत्रः । येन विश्वा पुण्यसि
वार्याणि सरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥ अथास्य
मातरमभिमन्त्रयते इलासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजी-
जनत् । सा त्वं वीरघती भव यास्मान् वीरवतोऽ-
करदिति तं वा एतमादुरतिपिता बताभूरतिपितामहो
यताभूः परमां वत काष्ठां प्रापच्छ्रूया यशसा ब्रह्मवर्चसे-

न य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥
इति पष्ठे चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ वक्षः पौतिमापीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् कात्या-
यनीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भार-
द्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्र औपस्वस्तीपुत्रा-
दौपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रः कात्यायनी-
पुत्रात्कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्रात्कौशिकीपुत्र आ-
लम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वी-
पुत्राच्च कापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥ १ ॥ आत्रेयीपुत्रादात्रे-
यीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजी-
पुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्राद्वात्सीपुत्रः
पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वाकारुणीपुत्रो
वार्कारुणीपुत्राद्वाकारुणीपुत्र आर्तभागीपुत्रादार्तभागीपु-
त्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः सांकृतीपुत्रात्सांकृतीपुत्र आ-
लम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रादालम्बीपु-
त्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रान्माण्डू-
कायनीपुत्रो माण्डूकीपुत्रान्माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्रा-
च्छाण्डिलीपुत्रो राथीतरीपुत्राद्राथीतरीपुत्रो भालुकीपु-
त्रान्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्राभ्यां क्रौञ्चिकीपुत्रौ वैदभृ-
तीपुत्राद्वैदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्कार्शकेयीपुत्रः प्राची-
नयोगीपुत्रात्प्राचीनयोगीपुत्रः सांजीवीपुत्रात्सांजीवीपुत्रः
प्राभीपुत्रादासुरिवासिनः प्राभीपुत्र आसुरायणादासुरा-

यण आसुरेरासुरिः ॥ २ ॥ याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उ-
 दालकादुदालकोऽरुणादरुण उपवेशेरुपवेशिः कुश्रेः कु-
 श्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो बाध्योगाजिह्वावा-
 न्बाध्योगोऽसिताद्वार्षणगणादसितो वार्षगणी हरितात्क-
 श्यपाद्वरितः कश्यपः शिल्पात्कश्यपाच्छिल्पः कश्यपः
 कश्यपान्नैध्रुवेः कश्यपो नैध्रुविर्वाचो वागम्भिण्या अम्भि-
 ण्यादित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजूंषि वाजसने-
 येन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते ॥ ३ ॥ समानमा सांजीवीपु-
 त्रात्सांजीवीपुत्रो माण्डूकायनेर्माण्डूकायनिर्माण्डव्यान्मा-
 ण्डव्यः कौत्सात्कौत्सो माहित्येर्माहित्यिर्वामकक्षायणाद्वा-
 मकक्षायणः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यो वात्स्याद्वात्स्यः कुश्रेः
 कुश्रिर्यज्ञवचसो राजन्तम्बायनाद्यज्ञवचा राजन्तम्बायनस्तु-
 रात्कावपेयात्तुरः कावपेयः प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्म
 स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥ ४ ॥ इति पष्ठे पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

॥ इति बृहदारण्यकोपनिषत्समाप्ता ॥ १० ॥

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्य
 पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
 शान्तिः ॥

श्वेताश्वतरोपनिषत् ।

ॐ सहनाववतु सहनौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहं ॥
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शा-
न्तिः शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म
जाता जीवाम केन क च संप्रतिष्ठाः । अधिष्ठिताः केन
सुखेतेरेषु वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्थाम् ॥ १ ॥ कालस्व-
भावो नियतिर्यदच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्य-
म् । संयोग एषां नवात्मभावादात्माप्यनीशः सुखदुःख-
हेतोः ॥ २ ॥ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं
स्वगुणैर्निगृढाम् । यः कारणानि निखिलानि तानि का-
लात्मयुक्तान्यधिनिष्ठत्येकः ॥ ३ ॥ तमेकनेमिं त्रिवृतं पो-
डशान्तं शताधारं विंशतिप्रत्यराभिः । अष्टकैः पञ्चभिर्वि-
श्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥ ४ ॥ पञ्च-
स्रोतोमुखं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिर्मू-
लान् । पञ्चावर्ता पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चाशदुभेदां पञ्चपर्वो-
मधीमः ॥ ५ ॥ सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन्ष्टंयो
भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे । पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्ट-
स्तस्तेनामृतत्वमेति ॥ ६ ॥ उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म
तस्मिन्मयं सुप्रतिष्ठाक्षरं च । अत्रान्तरं ब्रह्मविदो विदित्वा
लीना ब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥ संयुक्तमेतत्

क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः । अनीशश्चा-
 त्मा बुध्यते भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः
 ॥ ८ ॥ ज्ञाज्ञौ द्वावजात्रीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभो-
 गार्थयुक्ता । अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्तृ त्रयं यदा
 विंदते ब्रह्ममेतन् ॥ ९ ॥ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः
 क्षरात्मानात्रीशते देव एकः । तस्याभिध्यानाद्योजनात्
 तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ १० ॥ ज्ञा-
 त्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः कुण्डैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।
 तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे विश्वेश्वर्यं केवल आप्तकामः
 ॥ ११ ॥ एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं
 हि किञ्चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं
 त्रिविधं ब्रह्ममेतन् ॥ १२ ॥ बह्वैर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न
 दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः । स भूय एवेन्धनयोनिगृह्य-
 स्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥ स्वदेहमराणि कृत्वा
 प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यामादेवं पश्येक्षि-
 गृह्यन् ॥ १४ ॥ तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिरापः सो-
 तस्स्वरणीषु चाग्निः । एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं
 तपत्ता योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥ सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे
 सर्पिरिवार्पितम् । आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं
 तद्ब्रह्मोपनिषत्परमिति ॥ १६ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु
 प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

युञ्जानं प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः । अग्नेर्ज्यो-
निर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरन् ॥ १ ॥ युक्तेन मनसा
वयं देवस्य सविनुः सवे । सुवर्गेयाय शक्त्या ॥ २ ॥
युक्त्वाय मनसा देवान्सुवर्त्यतो धिया दिवम् । बृह-
ज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रमुवाति तान् ॥ ३ ॥ युञ्जते
मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
विहोत्रा दधे वयुना विदेक इन्मही देवस्य सविनुः परि-
श्रुतिः ॥ ४ ॥ युजे वां ब्रह्म पृथ्वी नमोभिर्विश्लोकायन्ति
पथ्येव सूराः । शृण्वति विश्वे अमृतस्य पुत्रा आये धा-
मानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥ अग्निर्यत्राभिमध्यते वायु-
र्यत्राभियुज्यते । सोमो यत्रातिरिच्यते तत्र संजायते मनः
॥ ६ ॥ सवित्रा प्रसवेन जुपेन ब्रह्म पृथ्व्यम् । तत्र योनिं
कृण्वसे नहि ते पृथ्वमक्षिपन् ॥ ७ ॥ त्रिरुद्धतं स्थाप्य
समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा संनिरुध्य । ब्रह्मोदुपेन,
प्रतरन्त विद्वान्घोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥ ८ ॥
प्राणान्प्रपीड्येह स युक्तचेष्टः क्षीणं प्राणं नामिकयो-
च्छुसीत । दुष्टाश्चयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान्मनो धार-
येताप्रमत्तः ॥ ९ ॥ समे शुचीं शक्रेरावह्निवालुकाविव-
र्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोऽनुकूले न तु चक्षुषी-
द्धने गुह्यानिवाताश्रयणं प्रयोजयेत् ॥ १० ॥ नीहारधूमा-
कानलानिलानां स्वद्योतविद्युत्स्फटिकशशिनाम् ॥ एतानि

रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ॥११॥
 पृथ्व्याप्यतेजोऽनिलस्ये समुत्थिते पञ्चात्मके योगगुणे
 प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्नि-
 मयं शरीरम् ॥ १२ ॥ लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्र-
 सादं स्वरसौष्टवं च । गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पं योग-
 प्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ १३ ॥ यथैव बिम्बं मृदयोप-
 लिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुधातम् । तद्वात्मतत्त्वं प्रसमी-
 क्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥ यदा-
 त्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् । अजं
 ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः
 ॥१५॥ एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स
 उ गर्भे अन्तः । स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्गज-
 नास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ १६ ॥ यो देवोऽग्नौ योऽप्सु
 यो विश्वं भुवनमाविवेश । य ओषधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै
 देवाय नमो नमः ॥१७॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु द्वितीयो
 अध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

य एको जालवानीशत ईशनीभिः सर्वलोकानीशत
 ईशनीभिः । य एवैक उद्भवे संभवे च य एतद्विदुरमृ-
 तास्ते भवन्ति ॥१॥ एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्य
 इमाँल्लोकानीशत ईशनीभिः । प्रत्यङ्गजनास्तिष्ठति सं-
 कोचान्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि गोपाः ॥२॥ विश्व-

तश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात् । सं-
बाहुभ्यां धमति सं पतग्रैश्चार्वाभूमी जनयन्देव एकः
॥ ३ ॥ यो देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो मह-
र्षिः । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया
संयुनक्तु ॥ ४ ॥ या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।
तया नस्तनुवा शंतमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ ५ ॥
यामिषुं गिरिशं त हस्ते विभर्ष्यन्मवे । शिवां गिरित्र तां
कुरु मा हिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥ ततः परं ब्रह्म परं
बृहन्तं यथा निकायं सर्वभूतेषु गृहम् । विश्वस्यैकं परि-
वेष्टितारमीशं तं ज्ञात्वामृता भवन्ति ॥ ७ ॥ वेदाहमेतं
पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परमात्मा । तमेव विदि-
त्वात्मिभ्युमेति नान्यः पन्था विश्वतेऽयनाय ॥ ८ ॥ यस्मा-
त्परं नापरमस्मि किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोऽस्मि
कश्चित् । वृक्ष इव मन्थो दिवि तिष्ठत्येकस्मेनेदं पूर्णं पुरु-
षेण सर्वम् ॥ ९ ॥ ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमनामयम्,
य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति
॥ १० ॥ सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्या-
पी स भगवान् तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥ ११ ॥ महा-
न्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः । सुनिर्मलामिमां प्राप्ति-
मीशानो ज्योतिरव्ययः ॥ १२ ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्त-
रात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः । हृदा मनीषी मन-
साभिकृत्सो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १३ ॥ सहस्र-

शीर्षो पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो
 वृन्वात्यनिष्टदशाङ्गुलम् ॥ १४ ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं
 यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदज्ञेनातिरोहति
 ॥ १५ ॥ सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
 सर्वतः श्रुतिमलोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥ सर्वेन्द्रि-
 यगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं
 सर्वस्य शरणं बृहत ॥ १७ ॥ नवद्वारे पुरे देही हृत्सो
 लेलायते बहिः । वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य
 च ॥ १८ ॥ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः
 स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
 तमाहुरद्वयं पुरुषं महान्तम् ॥ १९ ॥ अणोरणीयान्म-
 हतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः । तम-
 क्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशम्
 ॥ २० ॥ वेदाहमेतमजरं पुराणं सर्वात्मानं सर्वगतं
 विभुत्वात् । जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि
 प्रवदन्ति नित्यम् ॥ २१ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु तृ-
 तीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

य एको वर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णाननेकान्नि-
 हितार्थो दधाति । विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स
 नो बुद्ध्या शुभया संयुनक्तु ॥ १ ॥ तदेवाग्निस्तदादित्य-
 स्तद्रायुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रं तद्वह्म तदापस्तम-

जापतिः ॥ २ ॥ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा
कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वंचमि त्वं जातो भवसि
विश्वतोमुखः ॥ ३ ॥ नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्ष-
स्तडिद्रुर्भ क्रतवः समुद्राः । अनादिमत्त्वं विभुधेन वर्तसे
यतो जातानि भुवनानि विश्वा ॥ ४ ॥ अजामेकां लोहि-
तशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्येको
ज्ज्यमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ ५ ॥
द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नश्चन्योऽभिष्ठाकशीति ॥ ६ ॥
समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः ।
जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः
॥ ७ ॥ ऋचोऽक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे
निपेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त
इमे समासते ॥ ८ ॥ छन्दांसि यज्ञाः क्रतवो ब्रतानि
भूतं भव्यं यच्च वेदा वदन्ति । अस्मान्मायी सृजते विश्व-
मेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः ॥ ९ ॥ मायां तु
प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् । तस्यावयवभूतेस्तु
व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ १० ॥ यो योनिं योनिमधिति-
ष्ठत्येको यस्मिन्निदं संच विचैति सर्वम् । तमीशानं वरदं
देवमीशं निचात्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ ११ ॥ यो
देवानां प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः । हिर-
ण्यगर्भं पश्यति जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया संयुक्तः

॥ १२ ॥ यो देवानामधिपो यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः ।
य ईशोऽस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम
॥ १३ ॥ सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्वरार-
मनेकरूपम् । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा, शिवं शा-
न्तिमत्यन्तमेति ॥ १४ ॥ स एव काले भुवनस्य गोप्ता
विश्वाधिपः सर्वभूतेषु गृहः । यस्मिन् युक्ता ब्रह्मर्षयो देव-
ताश्च तमेवं ज्ञात्वा मृत्युपाशांश्छिनत्ति ॥ १५ ॥ घृता-
त्परं मण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गृहम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः
॥ १६ ॥ एष वेदो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां
हृदये संनिविष्टः हृदा मनीषी मनसाऽभिकृत्सो य एत-
द्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ १७ ॥ यदा तमस्तन्न दिवा न
रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव केवलः । तदक्षरं तत्सवि-
तुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ॥ १८ ॥ नैन-
मूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभन् । न तस्य प्रतिमा
अस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ १९ ॥ न संदशे तिष्ठति
रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा हृदिस्थं
मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २० ॥ अजात
इत्येवं कश्चिद्भीरुः प्रतिपद्यते । रुद्र यत्ते दक्षिणं मुखं तेन
मां पाहि नित्यम् ॥ २१ ॥ मा नमोके तनये मा न
आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिपः । वीराभ्या

नो रुद्र भामिनोऽवधीर्हविष्मन्तः सदमि खा हवामहे
॥ २२ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

द्वे अक्षरे ब्रह्मपरे त्वनन्ते विद्याविद्ये निहिते यत्र गृहे ।
क्षरं त्वविद्या अमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु
सोऽन्यः ॥ १ ॥ यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येको विश्वानि
रूपाणि योनीश्च सर्वाः । ऋषिं प्रसूतं कपिलं यन्ममग्रे
ज्ञानैर्विभर्ति ज्ञायमानं च पश्येत् ॥ २ ॥ एकैकं जालं
बहुधा विकुर्वन्नस्मिन्क्षेत्रे मंचरत्येव देवः । भूयः सृष्ट्वा
यतयन्मथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥ ३ ॥ सर्वा
दिश ऊर्ध्वमधश्च निर्यक्प्रकाशयन्भ्राजते यद्वनद्वान् ।
एवं स देवो भगवान्वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठत्ये-
कः ॥ ४ ॥ यच्च स्वभावं पचन्ति विश्वयोनिः पाच्यांश्च
सर्वान्परिणामयेद्यः । सयमेतद्विश्वमधितिष्ठत्येको गुणांश्च
सर्वान्विनियोजयेद्यः ॥ ५ ॥ तद्वेदं गुह्योपनिषत्सु गृहं
तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् । ये पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्वि-
दुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥ ६ ॥ गुणान्वयो यः
फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता । स विश्वरू-
पस्त्रिगुणस्त्रिवर्मा प्राणाधिपः मंचरन्ति स्वकर्मभिः ॥ ७ ॥
अद्भुष्टमात्रो रवितुल्यरूपः संकल्पाहंकारसमन्वितो यः ।
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रोऽप्यपरोऽपि दृष्टः
॥ ८ ॥ वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो

जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते ॥ ९ ॥ नैव
स्त्री न पुमानेव न चैवायं नपुंसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते
तेन तेन स युज्यते ॥ १० ॥ संकल्पनस्पर्शनदृष्टिमोहैर्ग्रा-
सांबुवृष्ट्यात्मविवृद्धजन्म । कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही
स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्यते ॥ ११ ॥ स्थूलानि सूक्ष्मा-
णि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणैर्वृणोति । क्रियागुणै-
रात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि दृष्टः ॥ १२ ॥ अना-
द्यनन्तं कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् । विश्व-
स्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥ भा-
वग्राह्यमनीडालयं भावाभावकरं शिवम् । कलासर्गकरं देवं
ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥ १४ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु प-
ञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

स्वभावमेके कवयो वदन्ति कालं तथान्ये परिमुह्य-
मानाः । देवस्यैव महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मच-
क्रम् ॥ १ ॥ येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञः कालकालो
गुणी सर्वविद्यः । तेनेशितं कर्म विवर्ततेह पृथ्व्याप्यते-
जोऽनिलखानि चिन्त्यम् ॥ २ ॥ तत्कर्म कृत्वा विनि-
वर्त्य भूयस्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् । एकेन द्वाभ्यां
त्रिभिरष्टभिर्वा कालेन चैवात्मगुणैश्च सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥
भारभ्य कर्माणि गुणान्वितानि भावांश्च सर्वान्विनियो-
जयेद्यः । तेषामभावे कृतकर्मनाशः कर्मक्षये याति स

तत्त्वतोऽन्यः ॥४॥ आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परिस्त्रि-
कालादकलोऽपि दृष्टः । तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं देवं स्व-
चित्तस्थमुपास्य पूर्वम् ॥५॥ स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो
यस्मात्प्रपञ्चः परिवर्तते यम् । धर्मावहं पापनुदं भगेशं ज्ञा-
त्वात्मस्थममृतं विश्वधाम ॥ ६ ॥ तमीश्वराणां परमं महे-
श्वरं तं देवतानां परमं च देवतम् । पतिं पतीनां परमं
परस्ताद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् ॥ ७ ॥ न तस्य
कार्यं करणं च विद्यते न तस्यमश्राभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया
च ॥ ८ ॥ न तस्य कश्चित्पनिरस्ति लोके न चेक्षिता
नैव च तस्य लिङ्गम् । स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य
कश्चिज्जनिता न चाधिपः ॥ ९ ॥ यस्तुर्णनाभ इव तन्नु-
भिः प्रधानजैः स्वभाषतः । देव एकः स्वमावृणोति स
नो दधानु ब्रह्माय्ययम् ॥१०॥ एको देवः सर्वभूतेषु गृहः
सर्वग्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधि-
वासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ ११ ॥ एको वशी
निष्क्रियाणां बहुनामेकं श्रीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेत-
रेयाम् ॥ १२ ॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चतनानामेको
बहूनां यो विदधाति कामान् । तत्कारणं सांख्ययोगा-
धिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥ न तत्र
सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भास्ति कुतो-

ऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं
 मिदं विभाति ॥ १४ ॥ एको ह५सो भुवनस्यास्य मध्ये
 स एवाग्निः सलिले संनिविष्टः । तमेव विदित्वातिमृ-
 त्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥ स विश्व-
 कृद्दिश्वविदात्मयोनिर्जः कालकालो गुणी सर्वविद् यः ।
 प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः
 ॥ १६ ॥ स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवन-
 स्यास्य गोप्ता । य ईशेऽस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतु-
 विद्यत ईशनाय ॥ १७ ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो
 वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । त५ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं
 मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ १८ ॥ निष्कलं नि-
 ष्क्रिय५ शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य पर५
 सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ १९ ॥ यदा चर्मवदाकाशं
 वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो
 भविष्यति ॥ २० ॥ तपःप्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह
 श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् । अत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रं प्रो-
 वाच सम्यगृपिसङ्ख्युष्टम् ॥ २१ ॥ वेदान्ते परमं गुह्यं
 पुराकल्पे प्रचोदितम् । नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्राया-
 शिष्याय वा पुनः ॥ २२ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे
 तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः
 प्रकाशन्ते महात्मन इति ॥ २३ ॥ इति श्वेताश्वतरोपनिषत्सु
 षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ॐ सहनाववतु सहनौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहे ॥
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहे । ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥

॥ इति कृष्णयजुर्वेदीयश्वेताश्वतरोपनिषत्संपूर्णा ॥

ब्रह्मविन्दूपनिषत् ॥ १२ ॥

ॐ अमृतविन्दूपनिषद्वेद्यं यत्परमाक्षरम् । तदेव हि
त्रिषाद्रामचन्द्राख्यं नः परा गतिः । ॐ सह नाववविति
शान्तिः ॥ ॐ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव
च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं कामविवर्जितम् ॥ १ ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । बन्धाय
विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ २ ॥ यतो निर्वि-
षयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते । तस्मान्निर्विषयं नित्यं
मनः कार्यं मुमुक्षुणा ॥ ३ ॥ निरन्तविषयासङ्गं संनिरुद्धं
मनो हृदि । यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं पदम्
॥ ४ ॥ तावदेव निरोद्धव्यं यावद्बुद्धिं गतं क्षयम् । एत-
ज्ज्ञानं च मोक्षं च अतोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ५ ॥ १ ॥
नैव चिन्त्यं न चाचिन्त्यमचिन्त्यं चिन्त्यमेव च । पक्षपा-
तविनिर्मुक्तं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ६ ॥ स्वरेण संधयेद्यो-
गमस्वरं भावयेत्परम् । अस्वरेण हि भावेन भावो ना-
भाव इष्यते ॥ ७ ॥ तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं

निरञ्जनम् । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते ध्रुवम् ॥ ८ ॥ निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् । अप्रमे-
यमनाद्यं च ज्ञात्वा च परमं शिवम् ॥ ९ ॥ न
निरोधो न चोत्पत्तिर्न वन्द्यो न च शासनम् । न मुमुक्षा
न मुक्तिश्च इत्येषा परमार्थता ॥ १० ॥ २ ॥ एक एवा-
त्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । स्थानत्रयाद्यनीतस्य
पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ११ ॥ एक एव हि भूतात्मा भूते
भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलच-
न्द्रवत् ॥ १२ ॥ घटसंभृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा ।
घटो लीयेत माकाशं तद्वज्जीवो घटोपमः ॥ १३ ॥
घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः पुनः । तद्भ्रमं
न च जानाति स जानाति च नित्यशः ॥ १४ ॥
शब्दमायावृतो यावत्तावत्तिष्ठति पुष्करे ॥ भिक्षे तमसि
चैकत्वमेकमेवानुपश्यति ॥ १५ ॥ ३ ॥ शब्दाक्षरं परं
ब्रह्म यस्मिन्क्षीणे यदक्षरम् । तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदी-
च्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ १६ ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये तु
शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं
ब्रह्माधिगच्छति ॥ १७ ॥ ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञान-
विज्ञानतत्त्वतः । पलालमिव धान्यार्थं त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः
॥ १८ ॥ गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्येकवर्णता । क्षीर-
वत्पश्यते ज्ञानं लिङ्गिनस्तु गवां यथा ॥ १९ ॥ घृतमिव
पयसि निगूढं भूते भूते च बसति विज्ञानम् । सततं

कैवल्योपनिषत् ॥ १३ ॥ २५७

मन्थयितव्यं मनसा मन्थानभूतेन ॥ २० ॥ ज्ञाननेत्रं
समादाय चरेद्वह्निमतः परम् । निष्कलं निर्मलं शान्तं
तद्ब्रह्माहमिति स्मृतम् ॥ २१ ॥ सर्वभूताधिवामं च
यद्भूतेषु वसत्यधि । सर्वानुग्राहकत्वेन तदस्म्यहं वासु-
देवः तदस्म्यहं वासुदेव इति ॥ २२ ॥ ४ ॥ सहेति
शान्तिः

इत्यथर्ववेदीया ब्रह्मविन्दूपनिषत्समाप्ता ॥ १२ ॥

कैवल्योपनिषत् ॥ १३ ॥

कैवल्योपनिषद्वेद्यं कैवल्यानन्दतुन्दिलम् । कैवल्यगि-
रिजारामं स्वमात्रं कलयेऽन्वहम् ॥ ॐ सह नाववन्विति
शान्तिः ॥

ॐ यथाश्वलायनो भगवन्तं परमेष्ठिनमुपसमेत्योवाच ।
अधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सदिः सेव्यमानां
निगृहाम् । यथाऽचिरात्सर्वपापं व्यपोष्य परात्परं
पुरुषं याति विद्वान् ॥ १ ॥ तस्मै स होवाच पिता-
महश्च श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि । न कर्मणा न प्रजया
धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥ २ ॥ परेण नाकं
निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति । वेदान्त-
विज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धमत्त्वाः ॥
॥३॥ ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति
सर्वे । विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरः-

शरीरः ॥ ४ ॥ अन्त्याश्रमस्थः सकलेन्द्रियाणि निरुध्य
 भक्त्या स्वगुरुं प्रणम्य । हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं वि-
 चिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम् ॥ ५ ॥ अचिन्त्यमव्यक्त-
 मनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् । तमादिम-
 ध्यान्तविहीनमेकं विभुं चिदानन्दमरूपमद्भुतम् ॥ ६ ॥
 उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तम् ।
 ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तमाक्षि तमसः पर-
 म्नात् ॥ ७ ॥ स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः
 स्वराट् । स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्र-
 माः ॥ ८ ॥ स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनम् ।
 ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥ ९ ॥
 सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । संपश्यन्ब्रह्म
 परमं याति नान्येन हेतुना ॥ १० ॥ आत्मानमरणिं
 कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पापं
 दहति पण्डितः ॥ ११ ॥ स एव मायापरिमोहितात्मा
 शरीरमास्थाय करोति सर्वम् । स्त्रियश्चपानादिविचित्र-
 भोगैः स एव जाग्रदपरितृप्तिमेति ॥ १२ ॥ स्वप्ने स जी-
 वः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितजीवलोके । सुषु-
 प्तिकाले सकले विलीने तमोऽभिभूतः सुखरूपमेति
 ॥ १३ ॥ पुनश्च जन्मान्तरकर्मयोगात्स एव जीवः स्वपि-
 ति प्रबुद्धः । पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवन्मतः सुजातं
 सकलं विचित्रम् ॥ आधारमानन्दमखण्डबोधं यस्मिन्नयं

याति पुरश्चर्यं च ॥ १४ ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः
सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य
धारिणी ॥ १५ ॥ यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं
महत् । सूक्ष्मासूक्ष्मतरं नित्यं स त्वमेव त्वमेव तत्
॥ १६ ॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते । तद्ब्र-
ह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥ त्रिपु-
धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत् । तेभ्यो विल-
क्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥ १८ ॥ मय्येव
सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । मयि सर्वं लयं
याति तद्ब्रह्माद्वयमस्यहम् ॥ १९ ॥ प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अणोरणीयानहमेव तद्गन्महानहं विश्वमहं विचित्रम् ।
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो हिरण्यमयोऽहं शिवरूपमस्मि
॥ २० ॥ अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः
स शृणोम्यकर्णः । अहं विजानामि विविक्तरूपो न चा-
स्ति वेत्ता मम चित्सदाहम् ॥ २१ ॥ वेदैरनेकैरहमेव
वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् । न पुण्यपापे मम
नास्ति नाशो न जन्म देहेन्द्रियबुद्धिरस्ति ॥ २२ ॥ न
भूमिरापो न च वह्निरस्ति न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरं
च । एवं विदित्वा परमात्मरूपं गृहाशयं निष्कलमद्वि-
तीयम् ॥ २३ ॥ समस्तमाक्षि सदसद्विहीनं प्रयाति शुद्धं
परमात्मरूपम् ॥ यः शतरुद्विषमधीते सोऽग्निपूतो भवति
स वायुपूतो भवति स आत्मपूतो भवति स सुरापानात्पू-

तो भवति स ब्रह्महत्यायाः पृतो भवति स सुवर्णस्तेया-
 त्पृतो भवति स कृत्याकृत्यापृतो भवति तस्मादविमुक्तमा-
 श्रितो भवन्वित्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत् ॥ अनेन
 ज्ञानमाप्नोति संसारार्णवनाशनम् । तस्मादेव विदित्वैतं
 केवल्यं पदमश्नुते केवल्यं पदमश्नुत इति ॥ २४ ॥

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥ ॐ सहनाववविति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदीया केवल्योपनिषत्समाप्ता ॥ १३ ॥

जाबालोपनिषत् ॥ १४ ॥

जाबालोपनिषत्ख्यातं संन्यासज्ञानगोचरम् ।

वस्तुतस्त्वेतदं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां
 देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अविमुक्तं वै
 कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ।
 तस्माद्यत्र कचन गच्छति तदेव मन्येत तदविमुक्तमेव
 इदं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मस-
 दनम् ॥ अत्र हि जन्तोः प्राणेषून्ममाणेषु रुद्रस्तारकं
 ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षीभवति तस्माद-
 विमुक्तमेव निषेवेत अविमुक्तं न विमुञ्चेदेवमेवेत-
 द्याज्ञवल्क्य ॥ १ ॥ अथ हैनमग्निः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं

य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीया-
मिति ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽविमुक्त उपास्यो य
एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति ॥
सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नाश्यां च
मध्ये प्रतिष्ठित इति ॥ का वै वरणा का च नाश्या । स-
र्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वाशयतीति तेन वरणा भवतीति ॥
सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नाश्या भवती-
ति ॥ कतमं चास्य स्थानं भवतीति ॥ भ्रुवोर्ग्राणस्य च यः
संधिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च संधिर्भवतीति ।
एतद्वै संधिं सन्ध्यां ब्रह्मविद् उपासत इति । सोऽविमु-
क्त उपास्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे । यो येनैवेवं
वेदेति ॥ २ ॥ अथ हेनं ब्रह्मचारिण ऊचुः किं जप्येता-
मृतत्वं ब्रूहीति ॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ अमृतं जप्ये-
णेत्येतान्येव ह वा अमृतस्य नामानि ॥ एतदहं वा अमु-
तो भवतीति एवमेवेतद्याज्ञवल्क्यः ॥ ३ ॥ अथ हनं
जनको वेदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच भगवन्संन्यासं
ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । ब्रह्मचर्यं परम्यमा-
प्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवत् । वनी भूत्वा
प्रव्रजेत् । यदि येतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा ॥
अथ पुनर्वनी वा वनी वा स्नातको वाऽस्नातको वोम्यन्ता-
म्रिको वा यद्दहरेव विरजत्तद्दहरेव प्रव्रजेत् । तद्वै के
प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यादग्नेयीमेव

कुर्यात् ॥ अग्निर्ह वै प्राणः प्राणमेव तथा करोति ।
 त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । एतयेष त्रयो धातवो यदुत
 सत्त्वं रजस्तम इति ॥ अयं ते योनिर्ऋतिवजो यतो जातः
 प्राणादरोचथाः तं प्राणं जानन्नग्न आरोह अथा नोवर्धय
 रयिम् । इत्यनेन मन्वेणाग्निमाजिघ्रेत् ॥ एष ह वा अग्ने-
 र्योनिर्यः प्राणः प्राणं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह ॥ ग्रामा-
 दग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाग्रापयेत् ॥ यद्यग्निं न विन्देदप्सु
 जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः । सर्वाभ्यो देवताभ्यो
 जुहामि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात्प्राज्यं हविरनामयं
 मोक्षमन्नः त्रय्येवं वदेत् । एतद्ब्रह्मैतदुपामितव्यम् । एव-
 मेवैतद्भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः ॥ ४ ॥ अथ हैनमग्निः
 पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं पृच्छामि त्वा याज्ञवल्क्य अयज्ञोप-
 षीती कथं ब्राह्मण इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
 इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मापः प्राश्याचम्यायं
 विधिः परिव्राजकानाम् । वीराध्वाने वा अनाशके वा
 अपां प्रवेशे वा अग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा । अथ
 परिव्राट्त्विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षणो
 ब्रह्मभूयाय भवतीति । यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा संन्य-
 सेत् । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवितस्तेनैति संन्यासी ब्रह्म-
 विदित्येवमेवैष भगवन्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥ तत्र परमहंसा-
 नामसंवर्तकारुणिश्चेतकेतुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्ता-
 धेयरैवतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुष्मता

उन्मत्तवदाचरन्तस्त्रिदण्डं कमण्डलुं शिष्यं पात्रं जलप-
वित्रं शिखां यज्ञोपवीतं च इत्येतत्सर्वं भूत्वाहेत्यप्सु
परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् ॥ यथा जातरूपधरो निर्ग्र-
न्थो निष्परिग्रहस्तत्तद्ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्धमानसः
प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपा-
त्रेण लाभालाभयोः समो भूत्वा शून्यागारदेवगृहतृणकृ-
टवस्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रगृहनदीपुलिनगिरि-
कुहरकन्दूरकोटरनिर्जरस्थण्डिलेषु तेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो
निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठोऽशुभकर्मनिर्मूल-
नपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम पर-
महंसो नामेति ॥ ६ ॥ ॐ पूर्णमद् इति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदीया जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥ १४ ॥

हंसोपनिषत् ॥ १५ ॥

हंसाख्योपनिषत्प्रोक्तनादालिर्यत्र विश्वमेतत् ।

तदाधारं निराधारं ब्रह्ममात्रमहं महः ॥

ॐ पूर्णमद् इति शान्तिः ॥

गौतम उवाच । भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
ब्रह्मविद्याप्रबोधो हि केनोपायेन जायते ॥ १ ॥ सनत्कु-
मार उवाच । विचार्य सर्ववेदेषु मतं ज्ञात्वा पिनाकिनः ।
पार्वत्या कथितं तत्त्वं शृणु गौतम तन्मम ॥ २ ॥ अना-

त्येयमिदं गुह्यं योगिनां कोशमनिभम् । हंसस्याकृतिवि-
 म्भारं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम् ॥ ३ ॥ अथ हंसपरमहंसनिर्णयं
 व्याख्यास्यामः । ब्रह्मचारिणे शान्ताय दान्ताय गुरुभक्ताय
 हंसहंसेति सदा ध्यायन्सर्वेषु देहेषु व्याप्य वर्तते ॥ यथा
 ह्यग्निः काष्ठेषु तिलेषु तैलमिव तं विदित्वा मृत्युमेति ।
 गुदमवष्टभ्याधाराद्वायुमुत्थाप्य स्वाधिष्ठानं त्रिः प्रदक्षि-
 णीकृत्य मणिपूरकं च गत्वा अनाहतमतिक्रम्य विशुद्धौ
 प्राणान्निरुध्याज्जामनुध्यायन्ब्रह्मरन्ध्रं ध्यायन् त्रिमात्रोऽह-
 मित्येवं सर्वदा ध्यायन् । अथो नादमाधाराद्ब्रह्मरन्ध्रप-
 र्यन्तं शुद्धस्फटिकसंकाशं स वै ब्रह्म परमात्मेत्युच्यते
 ॥ ५ ॥ अथ हंस ऋषिः । अव्यक्ता गायत्री छन्दः । पर-
 महंसो देवता । अहमिति बीजम् । स इति शक्तिः ।
 सोऽहमिति कीलकम् । षट्संख्यया अहोरात्रयोरेकविंश-
 तिसहस्राणि षट्शतान्यधिकानि भवन्ति । सूर्याय
 सोमाय निरञ्जनाय निराभासाय तनु सूक्ष्म प्रचोदया-
 दिति अग्नीषोमाभ्यां वौषट् हृदयाद्यङ्गन्यासकरन्यासौ
 भवतः । एवं कृत्वा हृदये अष्टदले हंसात्मानं ध्यायेत् ।
 अग्नीषोमौ पक्षावोकारः शिरो बिन्दुस्तु नेत्रं मुखं रुद्रो
 रुद्राणी चरणां बाहू कालश्चाग्निश्चोभे पार्श्वे भवतः ।
 पश्यत्यनागारश्च शिष्टोभयपार्श्वे भवतः । एषोऽसौ परम-
 हंसो भानुकोटिप्रतीकाशः । येनेदं व्यासम् । तस्याष्टधा
 वृत्तिर्भवति । पूर्वदले पुण्ये मतिः आग्नेये निद्रालम्बा-

दयो भवन्ति याग्ये करे मतिः नेर्कते पापे भनापा
 वारुण्यां क्रीडा वायव्ये गमनादौ बुद्धिः सौर्य रात-
 प्रीतिः ईशाने द्रव्यादानं मध्ये वैराग्यं केसरे ज्ञानप्रद-
 वस्था कर्णिकायां स्वप्नं लिङ्गे सुषुप्तिः पद्मत्यागे वरायं
 यदा हंसो नादे लीनो भवति तदा तुर्यातीतमुन्मत्तन-
 मजपोपसंहारमित्यभिधीयते । एवं सर्वं हंसवशाच्चस्मा-
 द्भिनो हंसो विचार्यते । स एव जपकोट्या नादमनुभूति
 एवं सर्वं हंसवशान्नादो दशविधो जायते । चिर्णीति
 प्रथमः । चिद्धिणीति द्वितीयः । घण्टानादमृतीयः ।
 शङ्खनादश्चतुर्थः । पद्ममन्त्रादीनादः । पष्टमालनादः ।
 सप्तमो वेणुनादः । अष्टमो मृदङ्गनादः । नवमो घंटी-
 नादः । दशमो मंघनादः । नवमं परित्यज्य दशममेवा-
 भ्यसेत । प्रथमे चिद्धिणीगात्रं द्वितीये गात्रमत्र नभू ।
 तृतीये खेदनं याति चतुर्थं कम्पते शिरः ॥ पञ्चमे स्वरते
 तालु पष्टमृतनिषेवणम् । सप्तमे गृहविज्ञानं परा वाचा
 तथाष्टमे ॥ अदृश्यं नवमे देहं दिव्यं चक्षुस्त्रयामलम् ।
 दशमे परमब्रह्म भवेद्ब्रह्मात्मसंनिधौ ॥ तस्मिन्मनो विरक्तयते
 मनसि संकल्पविकल्पे दग्धे पुण्यपापे सदाशिवः श-
 क्यत्वात्मा सर्वत्रावस्थितः स्वयं ज्योतिः शुद्धो बुद्धो नित्यो
 निरञ्जनः शान्तः प्रकाशन इति ॥ इति वेदप्रवचनं
 वेदप्रवचनम् ॥ २ ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदे हंसोपनिषत्समाप्ता ॥ १५ ॥

आरुणिकोपनिषत् ॥ १६ ॥

आरुणिकाख्योपनिषत्ख्यातसंन्यासिनोमलाः ।

यत्प्रबोधायान्ति मुक्तिं तद्रामब्रह्म मे गतिः ॥

ॐ आप्यायन्विति शान्तिः ॥

ॐ आरुणिः प्राजापत्यः प्रजापतेर्लोकं जगाम । तं गन्धोवाच । केन भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृजामीति । तं होवाच प्रजापतिस्तत्र पुत्रान्भ्रातृन्बन्धवादीन्निष्ठां यजोपवीतं यागं स्वाध्यायं भूर्लोकभुवर्लोकस्वर्लोकमहर्लोकजनोलोकतपोलोकसत्यलोकं चातलपातालवितलसुतलरसातलमहातलातलं ब्रह्माण्डं च विसृजेत् । दण्डमाच्छादनं च कौपीनं च परिग्रहेत् । शेषं विसृजेदिति ॥ १ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी वा वानप्रस्थो वा उपवीतं भूमावप्सु वा विसृजेत् । लौकिकार्घ्यानुदरार्घ्यां समारोपयेत् । गायत्रीं च स्ववाचाग्नां समारोपयेत् । कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत् । पवित्रं विसृजेत् । दण्डल्लोकांश्च विसृजेदिति होवाच । अत ऊर्ध्वममन्नवदाचरेत् । ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् । औषधवदशनमाचरेत् । त्रिसंध्यादां स्नानमाचरेत् । संधि समाधावाभ्यन्याचरेत् । सर्वेषु वेदेष्वारण्यकमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदिति ॥ २ ॥ स्वप्नं

ब्रह्मसूचनास्सूत्रं ब्रह्मसूत्रमहमेव विद्वात्रिवृत्सूत्रं त्यजेद्वि-
द्वान्य एवं वेद संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं
मयेति त्रिरुक्त्वाभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
सखाभागोपायोजः सखायोऽस्मीन्द्रस्य वज्रोऽसि वाश्रेष्ठः
शर्म मे भव यन्पापं तन्निवारयेति । अनेन मन्त्रेण कृतं वैणवं
दण्डं कौपीनं परिग्रहेदौषधवदशनमाचरेदौषधवदशनं
प्राश्नीयाद्यथालाभमश्नीयात् । ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरि-
ग्रहं च सत्यं च यत्नेन हे रक्षत हे रक्षत हे रक्षत इति
॥ ३ ॥ अथातः परमहंसपरिवाजकानामासनशयनादिकं
भूमौ ब्रह्मचर्यं मृत्पात्रमलाबुपात्रं दारुपात्रं वा यतीनां
कामक्रोधहर्षरोषलोभमोहदम्भदर्पेच्छासूयाममत्वाहंका-
रादीनपि परित्यजेत् । वर्षासु ध्रुवशीलोष्ठा मासानेकाकी
यतिश्चरेत् द्वायेव वा विचरेद्द्वायेव वा विचरेदिति ॥ ४ ॥
स खल्वेवं यो विद्वान्सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा
त्यजेत् । पितरं पुत्रमश्व्युपवीतं कर्म कलयं चान्यदपीह
वतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्ति पाणिपात्रमुदरपात्रं वा ।
ॐ हि ॐ हि ॐ ह्रीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत् ॥ खल्वे-
तदुपनिषदं विद्वान्य एवं वेद पालाशं ब्रह्ममाश्वन्धर्मो-
दुम्बरं दण्डं मूर्धां मेखलां यजोपवीतं च त्यक्त्वा शूरो य
एवं वेद । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवामः
समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदमिति । एवं निर्वाणानुशासनं

वेदानुशासनं वेदानुशासनमिति ॥ ५ ॥ ॐ आप्याय-
न्त्विति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदीयारुणिकोपनिषत्समाप्ता ॥ १६ ॥

गर्भोपनिषत् ॥ १७ ॥

यद्गर्भोपनिषद्वेद्यं गर्भस्य स्यात्प्रबोधकम् ।
शरीरापह्नवात्पिबं स्वमात्रं कलये हरिम् ॥
ॐ सह नाववन्त्विति शान्तिः ॥

ॐ पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानं पडाश्रयं पङ्कणयोग-
युक्तम् । तं सप्तधातुं त्रिमलं द्वियोनिं चतुर्विधाहारमयं
शरीरम् ॥ भवति पञ्चात्मकमिति कस्मात्पृथिव्यापस्तेजो
वायुराकाशमित्यस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे का पृथिवी का
आपः किं तेजः को वायुः किमाकाशमित्यस्मिन्पञ्चात्मके
शरीरे तत्र यश्कटिनं सा पृथिवी यद्द्रवं ता आपः यदुष्णं
तत्तेजः यत्संचरति स वायुः यत्सुषिरं तदाकाशमित्युच्यते ।
तत्र पृथिवी धारणे आपः पिण्डीकरणे तेजः प्रकाशने
वायुर्यूहने आकाशमवकाशप्रदाने । पृथक्श्रोत्रे शब्दो
पलब्धो व्यक् स्पर्शं चक्षुषी रूपे जिह्वा रसने नासिका घ्राणे
उपस्थ आनन्दने अपान उत्सर्गे बुद्ध्या बुध्यति मनसा सं-
ल्पयति वाचा यदति । पडाश्रयमिति कस्मान् । मधुरा-
म्ललवणतिक्तकटुकपायसरसान्विन्दतीति । पद्भजकृपभगा-
न्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाश्चेतीष्टानिष्टशब्दसंज्ञाः प्र-

णिधानादशविधा भवन्ति ॥१॥ शुक्रो रक्तः कृष्णो धृञः
पीतः कपिलः पाण्डुर इति । सप्तधातुकमिति कस्मात्
यदा देवदत्तस्य द्रव्यादिविषया जायन्ते । परस्परं सौम्य-
गुणत्वान् पञ्चविधो रसो रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं
मांसान्मेदो मेदयः स्नायवः स्नायुभ्योऽस्थीनि अस्थिभ्यो
मज्जा मज्जातः शुक्रं शुक्रशोणितसंयोगादावर्तते गर्भो हृदि
व्यवस्थां नयति हृदयेऽन्तराग्निः अग्निस्थाने पित्तं पित्त-
स्थाने वायुः वायुतो हृदयं प्राजापत्याक्रमान् ॥ २ ॥
ऋतुकाले संप्रयोगादेकशत्रोपितं कललं भवति सप्तरात्रो-
पितं बुहुदं भवति अर्धमासाभ्यन्तरे पिण्डो भवति ।
मासाभ्यन्तरे कटिनो भवति मासद्वयेन शिरः संपद्यते ।
मासत्रयेण पादप्रदेशो भवति । अथ चतुर्थे मासे गुल्फ-
जठरकटिप्रदेशा भवन्ति । पञ्चमे मासे पृष्ठवंशो भवति ।
षष्ठे मासे मुखनामिकाक्षिधोत्राणि भवन्ति । सप्तमे
मासे जीवेन संयुक्तो भवति । अष्टमे मासे सर्वलक्षणसं-
पूर्णो भवति । पितृ रेतोऽतिरेकात्पुरुषो मान् रेतोऽतिरे-
कात्स्त्री उभयोर्बर्जितुल्यत्वाज्जपुंसको भवति । व्याकुलि-
तमनसोऽन्धाः खज्जाः कुञ्जा वामना भवन्ति । अन्यो-
न्यवायुपरिपीडितशुक्रद्वैविध्यात्तनुः स्वात्तनो युग्माः प्रजा-
यन्ते । पञ्चात्मकः समर्थः पञ्चात्मिका चेतसा बुद्धिर्गन्ध-
रसादिज्ञानाक्षराक्षरमोकारं चिन्तयतीति तदेतदेकाक्षरं
ज्ञात्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश त्रिकाराः शरीरे तस्यैव दे-

हिनः । अथ मात्राशितपीतनाडीसूत्रगतेन प्राण आप्या-
यते । अथ नवमे मासि सर्वलक्षणज्ञानकरणसंपूर्णो भ-
वति । पूर्वजातिं स्मरति । शुभाशुभं च कर्म विन्दति
॥ ३ ॥ पूर्वयोनिःसहस्राणि दृष्ट्वा चैव ततो मया । आ-
हारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः ॥ जात-
श्चैव मृतश्चैव जन्म चैव पुनः पुनः । यन्मया परिजन-
स्यार्थं कृतं कर्म शुभाशुभम् ॥ एकाकी तेन दृष्टेऽहं
गतान्मे फलभोगिनः । अहो दुःखोद्धौ ममो न
पश्यामि प्रतिक्रियाम् ॥ यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं
तत्प्रपद्ये महेश्वरम् । अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदाय-
कम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारायणम् ।
अशुभक्षयकर्तारं फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः
प्रमुच्येऽहं तत्सांख्यं योगमभ्यसे । अशुभक्षयकर्तारं
फलमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्यामि ध्याये
ब्रह्म सनातनम् । अथ योनिद्वारं संप्राप्तो यन्त्रेणापीड्य-
मानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु वैष्णवेन वायुना
संस्पृष्टस्तदा न स्मरति जन्ममरणानि न च कर्म शुभा-
शुभं विन्दति ॥ ४ ॥ शरीरमिति कस्मात् । अग्नयो ह्यत्र
श्रियन्ते ज्ञानाग्निर्दर्शनाग्निः कोष्ठाग्निरिति । तत्र कोष्ठा-
ग्निर्नामाशितपीतलेह्यचोध्यं पचति । दर्शनाग्नी रूपाणां
दर्शनं करोति । ज्ञानाग्निः शुभाशुभं च कर्म विन्दति ।
ग्रीणि स्थानानि भवन्ति मुखे आहवनीय उदरे गार्ह-

पस्यो हृदि दक्षिणाग्निः आत्मा यजमानो मनो ब्रह्मा
लोभादयः पशवो धृतिर्दीक्षा संतोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि
यज्ञपात्राणि हवींषि कर्मेन्द्रियाणि शिरः कपालं केशा
दर्भा मुखमन्तर्वेदिः चतुष्कपालं शिरः षोडश पार्श्वदन्त-
पटलानि सप्तोत्तरं मर्मशतं साशीतिकं संधिशतं सनवकं
स्नायुशतं सप्त शिराशतानि पञ्च मज्जाशतानि अस्थीनि
च ह वै त्रीणि शतानि पृष्ठीः सार्धचतस्रो रोमाणि
कोट्यो हृदयं पलान्यष्टौ द्वादश पला जिह्वा पित्तप्रस्थं
कफस्याढकं शुक्रकुडवं मेदः प्रस्थौ द्वावनियतं मूत्रपुरी-
षमाहारपरिमाणान् । पेप्पलादं मोक्षशास्त्रं पेप्पलादं
मोक्षशास्त्रमिति ॥ ॐ सहनाववविविति शान्तिः ॥

इति गर्भोपनिषत्समाप्ता ॥ १७ ॥

नारायणोपनिषत् ॥ १८ ॥

मायातत्कार्यमखिलं यद्वोधाद्यात्यपह्नवम् ।

त्रिपान्नारायणाम्यं तत्कलये स्वात्ममावृतः ॥

ॐ सहनाववविविति शान्तिः ॥

ॐ अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत । प्रजाः
सृजेयेति । नारायणाव्प्राणो जायते । मनः सर्वेन्द्रि-
याणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणा ।
नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नारायणाद्बुद्धो जायते । नाराय-

णादिन्द्रो जायते । नारायणाप्रजापतिः प्रजायते । नारा-
यणाद्वादशादित्या रुद्रा वसवः सर्वाणि छन्दांसि नाराय-
णादेव समुत्पद्यन्ते । नारायणाप्रवर्तन्ते । नारायणे
प्रलीयन्ते । एतदग्येदशिरोऽधीते ॥ १ ॥ अथ नित्यो
नारायणः । ब्रह्मा नारायणः । शिवश्च नारायणः ।
शक्रश्च नारायणः । कालश्च नारायणः । दिशश्च नारायणः ।
विदिशश्च नारायणः । ऊर्ध्वं च नारायणः । अधश्च नारा-
यणः । अन्तर्बहिश्च नारायणः । नारायण एवेदं सर्वं
यद्भूतं यच्च भव्यम् । निष्कलङ्को निरङ्गतो निर्विकल्पो
निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्मि
कश्चित् । य एवं वेद स विष्णुरेव भवति स विष्णुरेव ।
भवति एतद्यजुर्वेदशिरोऽधीते ॥ २ ॥ ॐ मित्यग्रे व्याहरेत् ।
नम इति पश्चात् । नारायणायेत्युपरिष्ठात् । ॐ मित्ये-
काक्षरम् ॥ नम इति द्वे अक्षरे । नारायणायेति पञ्चाक्ष-
राणि । एतद्वै नारायणास्याष्टाक्षरं पदम् । यो ह वै
नारायणस्याष्टाक्षरं पदमध्याति । अनपब्रुवः सर्वमायुरेति ।
विन्दते प्राजापत्यं रायस्पोषं गौपत्यं ततोऽमृतत्वमश्नुते
ततोऽमृतत्वमश्नुत इति । एतत्सामवेदशिरोऽधीते ॥ ३ ॥
प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपम् । अकार उकारो
मकार इति । ता अनेकधा समभवत्तदेतदोमिति यमु-
क्त्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्धनात् । ॐ नमो
नारायणायेति मन्त्रोपासको वैकुण्ठभुवनं गमिष्यति ।

तद्विदं पुण्डरीकं विज्ञानघनम् । तस्मात्तडिदाभमात्रम् ।
ब्रह्मण्यो देवर्कापुत्रो ब्रह्मण्यो मधुमूदनः । ब्रह्मण्यः
पुण्डरीकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरुच्यत इति । सर्वभूतस्थ-
मेकं वै नारायणं कारणपुरुषमकारणं परं ब्रह्मम् । एत-
दधर्वशिरोऽधीते ॥ ४ ॥ प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं
नाशयति । सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाशयति ।
तस्माद्यं प्रातरधीयानो पापोऽपापो भवति । माध्यन्दिन-
मादित्याभिमुखोऽधीयानः पञ्चमहापातकोपपातकाग्रमु-
च्यते । सर्ववेदपारायणपुण्यं लभते । नारायणस्यायुज्यम-
वाप्नोति श्रीमन्नारायणस्यायुज्यमवाप्नोति य एवं वेद ।
ॐ सहनावविविति शान्तिः ॥

इति नारायणोपनिषत्समाप्ता ॥

नारायणोपनिषत् ॥ १९ ॥

मायातत्कार्यमखिलं यदोधायाव्यपह्वयम् ।

त्रिपान्नारायणाख्यं तत्कलये स्वात्ममात्रतः ॥ १ ॥

ॐ सहनावविविति शान्तिः ॥

अम्भस्यपारे भुवनस्य मध्ये, नाकस्य पृष्ठे महतो मही-
यान् । शुक्रेण ज्योतीऽपि समनुप्रविष्टः । प्रजापति-
श्चरति गर्भे अन्तः ॥ यस्मिन्निदः संच विचैति सर्वं
यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः । तदेव भूतं तदु भव्यमा

इदं तदक्षरे परमे व्योमन् । येनावृतं खं च दिवं महीं
 च येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च । यमन्तःसमुद्रे
 कवयोऽवयन्ति यदक्षरे परमे प्रजाः । यतः प्रसूता
 जगतः प्रसूता, तोयेन जीवान्वयचसर्ज भूम्नाम् । यदो-
 पधीभिः पुरुषान्पशूँश्च विवेश भूतानि चराचराणि ।
 अतः परं नान्यदणीयसं हि परात्परं यन्महतो महा-
 न्तम् । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः पर-
 म्नात् ॥ १ ॥ तदेव ते तदु सत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं
 कवीनाम् । इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं, विश्वं त्रिभक्तिं
 भुवनस्य नाभिः । तदेवामिस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्र-
 माः । तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापः स प्रजापतिः ।
 सर्वं निमेषा जज्ञिरे, विद्युतः पुरुषादधि । कला मुहूर्ताः
 काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः ॥ अर्धमासा मासा ऋतवः
 संवत्सरश्च कल्पन्ताम् ॥ स आपः प्रदुधे उभे इमे, अन्त-
 रिक्षमथो सुवः । नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं, न मध्ये परिजप्र-
 भत् । न तस्येश कश्चन, तस्य नाम महद्यशः ॥ २ ॥ न
 संदृशे तिष्ठति रूपमस्य, न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।
 हृदा मनीषी मनसाभिकूसो, य एवं विदुरमृतास्ते भव-
 न्ति । अद्भ्यः संभूतो हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ ॥ एष हि देवः
 प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो हि जातः स उ गर्भे अन्तः । स
 विजायमानः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठति
 विश्वतोमुखः । विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतो-

हस्म उत विश्वतस्पात् । संबाहुभ्यां नमति संपतत्रैर्द्या-
वापृथिवी जनयन्देव एकः । वेनस्तपश्यन्विश्वा भुव-
नानि विद्वान्यत्र विश्वं भवत्येकनीडम् । यस्मिन्निदं
संच विचैकं ५ स ओतः प्रोतश्च विभुप्रजासु । प्रतद्दोचे
अमृतं नु विद्वान् । गन्धर्वो नाम निहितं गुहाम् ॥ ३ ॥
त्रीणि पदा निहिता गुहाम् यम्तद्वेद सवितुः पितामन् ।
स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि
विश्वा । यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामान्यभ्य-
रयन्त । परिद्यावापृथिवी यन्ति सद्यः परिलोकान्परि-
दिशः परिसुवः । ऋतस्य तन्तुं वितनं विचृत्य तदपश्य-
त्तदभवत्प्रजासु । परीत्य लोकान्परीत्य भूतानि परीत्य
सर्वाः प्रदिशो दिशश्च । प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्यात्मना-
त्मानमभिसंबभूव । मदसस्पतिमद्भुतं प्रियामिन्द्रस्य
काम्यम् । सर्नि मेधामयामिषं ॥ उद्दीप्यस्व जातवेदोपशं
निर्ऋतिं मम ॥ ४ ॥ पश्य५श्च मद्भमावह जीवनं च
दिशो दिश । मा नो हि५सीजातवेदो गामश्वं पुरुषं
जगत् । अविभ्रदम् आगहि श्रियामापरिपातय । पुरु-
षस्य विघ्नहे सहस्राक्षस्य महादेवस्य धीमहि । तन्नो रुद्रः
प्रचोदयात् । तत्पुरुषाय विघ्नहे महादेवाय धीमहि ।
तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । तत्पुरुषाय विघ्नहे वक्रतुण्डाय
धीमहि । तन्नो दन्तिः प्रचोदयात् । तत्पुरुषाय विघ्नहे
वक्रतुण्डाय धीमहि ॥ ५ ॥ तन्नो नमिदः प्रचोदयात् ।

तत्पुरुषाय विद्महे महासेनाय धीमहि । तन्नः षण्मुखः
 प्रचोदयात् । तत्पुरुषाय विद्महे सुवर्णपक्षाय धीमहि ।
 तन्नो गरुडः प्रचोदयात् । वेदात्मनाय विद्महे हिरण्यग-
 भाय धीमहि । तन्नो ब्रह्म प्रचोदयात् । नारायणाय
 विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।
 वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि ॥ ६ ॥ तन्नो
 नारमिहः प्रचोदयात् । भास्कराय विद्महे महद्युति-
 कराय धीमहि । तन्नो आदित्यः प्रचोदयात् । वैश्वानराय
 विद्महे लालीलाय धीमहि । तन्नो अग्निः प्रचोदयात् ।
 काल्यायनाय विद्महे कन्यकुमारि धीमहि ॥ तन्नो दुर्गिः
 प्रचोदयात् । सहस्रपरमा देवी शतमूला शताङ्कुरा ।
 सर्वदहरतु मे पापं दुर्वा दुःस्वप्ननाशनी । काण्डाष्का-
 ण्डाभ्ररोहन्ती परुषः परुषः परि ॥ ७ ॥ एवा नो दुर्वं
 प्रतनु सहस्रेण शतेन च । या शतेन प्रतनोपि सह-
 स्रेण विरोहामि । तस्यास्मे देवीष्टके विधेम हविषा
 वयम् । अधक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुंधरे ।
 शिरसा धारयिष्यामि रक्षस्व मां पदे पदे । भूमि-
 र्धनुर्धरणी लोकधारिणी । उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन
 शतबाहुना । मृत्तिके हन मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृ-
 तम् । मृत्तिके ब्रह्मदत्तामि काश्यपेनाभिमञ्जिता ।
 मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
 मृत्तिके प्रतिष्ठिते सर्वं तन्मे निर्णुद मृत्तिके । त्वया हृतेन

पापेन गच्छामि परमां गतिम् । यत इन्द्रभयामहे
 ततो नो अभयं कृधि । मघवच्छग्धि तव तन्न उतये
 विद्विषो विमृधो जहि । स्वस्मिदा विशस्पतिर्व्रहा वि-
 मृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्मिदा अभयंकरः ।
 स्वस्मि न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्मि नः पृषा विश्ववेदाः ।
 स्वस्मि नस्माक्षर्यो अरिष्टनेमिः स्वस्मि नो वृहस्पतिर्दधातु ।
 अमपांतमन्युस्तृपलप्रभर्मा धुनिः शिमीवाञ्छरुमाः
 ऋजीपी । सोमो विश्वान्यतया वनानि नार्वागिन्द्रं
 प्रतिमानानि देभुः ॥ ९ ॥ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्दि-
 सीमतः सुरुचो वेत आवः । स वृद्धिया उपमा अस्य
 विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च विवः । स्योनापृथिवि भवा-
 नृक्षरा निवेशनीः यच्छा नः शर्म सप्रथाः । गन्धद्वागं
 दुराधर्यां नित्यपुष्टां कर्मिणिर्णाम् । ईश्वरीः सर्वभूतानां
 तामिहोपह्वये श्रियम् । श्रीर्मे भजतु । अलक्ष्मीर्मे न-
 श्यतु । विष्णुमुखा वै देवाश्छन्दोभिर्मौल्लोकाननपज-
 द्यमभ्यजयन् । महाऽइन्द्रो वज्रवाहुः पौडशी शर्म
 यच्छतु ॥ १० ॥ स्वस्मि नो मघवा करोतु हन्तु पाप्मानं
 योऽस्मान्द्वेष्टि ॥ सोमानऽस्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।
 कक्षीवन्तं य आंशितम् । शरीरं यजशमलं कुर्यादं तस्मि-
 न्सीदतु योऽस्मान्द्वेष्टि । चरणं पवित्रं विततं पुगणं येन
 पूतस्मरति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अति-
 पाप्मानमरातिं तरेम । सत्रोपा इन्द्र सगणो मरुद्भिः

सोमं पिब वृत्रहन्तृर विद्वान् । जहि शत्रूँरपमृधो
 नुदस्वाथाभयं कृणुहि विश्वतो नः । सुमित्रा न आप
 ओपधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्देष्टि यं च
 वयं द्विष्मः । आपो हि एष मयोभुवस्ता न ऊर्जे दधातन
 ॥ ११ ॥ महेरणाय चक्षसे । यो वः शिवतमो रसस्तस्य
 भाजयतेह नः । उशनीरिव मातरः । तस्मा अरंगमाम
 वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः । हिर-
 ण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः । यन्मया
 भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥ यन्मे मनसा वाचा
 कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः
 सविता च पुनन्तु पुनः पुनः । नमोऽग्नयेऽप्सुमते नम इ-
 न्द्राय नमो वरुणाय नमो वारुण्यै नमोऽस्यः ॥ १२ ॥ यदपां
 क्रूरं यदमेध्यं यदशान्तं तदपगच्छतात । अत्याशनादती-
 पानाद्यच्च उग्रात्प्रतिग्रहात् । तन्नो वरुणो राजा पाणिना
 ह्यवमर्शतु । सोऽहमपापो विरजो निर्मुक्तो मुक्तकिल्बिषः ।
 नाकस्य पृष्ठमारुह्य गच्छेद्ब्रह्मसलोकताम् । यश्चाप्सु
 वरुणः स पुनात्वघमर्पणः । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति
 शुतुद्रि स्तोमसचता परुणिषा । अमिक्तिया मरुद्वधे
 वितस्तयार्जीकीये शृणुह्यासुषोमया । ऋतं च सत्यं चा-
 भीद्धात्तपसोध्यजात । ततो रात्रिरजायत ततः समुद्रो
 अर्णवः ॥ १३ ॥ समुद्रादर्णवादधि संवत्सरो अजायत ।
 अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी । सूर्याचन्द्र-

मसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवं च पृथिवीं चान्त-
रिक्षमथो सुवः । यत्पृथिव्या ऋ रजस्वमान्तरिक्षे विरो-
दसी । इमांश्चक्षदापो वरुणः पुनात्वघमर्पणः । पुनन्तु
वसवः पुनातु वरुणः पुनात्वघमर्पणः । एष भुवनस्य
मध्ये भुवनस्य गोप्ता । एष पुण्यकृतां लोकानेष मृत्यो-
र्हिरण्मयम् ॥ द्यावापृथिव्योर्हिरण्मयः सः श्रितः
सुवः ॥ १४ ॥ स नः सुवः सः शिशाधि । आर्द्रं
ज्वलति ज्योतिरहमस्मि । ज्योतिर्ज्वलति ब्रह्माहमस्मि ।
योऽहमस्मि ब्रह्माहमस्मि । अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि ।
अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहा । अकार्यकार्यवर्कणी
स्तेनो भ्रूणहा गुरुतल्पगः । वरुणोऽपामघमर्पणन्तस्मात्पा-
पात्प्रमुच्यते । रजोभूमिस्त्वमाः रोदयस्व प्रवदन्ति
धीराः । आक्रान्त्यमुद्रः प्रथमं विधर्मनजनयन्प्रजा भुव-
नस्य राजा । वृषा पवित्रे अधि सा नो अव्यं बृहत्सोमो
वावृधे सुवान इन्दुः ॥ १५ ॥ परस्ताद्यशो गुहामु मम
चक्रतुण्डाय धीमहि तीक्ष्णदृष्टाय धीमहि परिप्रति-
ष्ठितं देभुर्यच्छतु दधाननाज्योऽणवः सुवो राजकं च ॥ ॥
रुद्रो रुद्रश्च दन्तिश्च नन्दिः पण्मुख एव च । गरुडो ब्रह्म
विष्णुश्च नारमिः हन्तव्यं च । आदित्योऽग्निश्च दुर्गिश्च
क्रमेण द्वादशाग्भसि । मम वचमसुषेनावभावेकाल्याय-
नाय । जातवेदसे सुनवाम सोममराती यतो निदहति
वेदः । स नः पर्यदतिदुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुर्गि-

ताव्यग्निः । तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्म-
 फलेषु जुष्टाम् । दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरमि-
 तरसे नमः । अग्ने त्वं पायया नव्यो अस्मान्स्वस्तिभिर-
 तिदुर्गाणि विश्वा । पृथ्वी बहुला न उर्वी भवा
 तोकाय तनयाय शंयोः । विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः
 मिन्धुं न नावा दुर्गितानिपिं । अग्ने अत्रिवन्मनसा
 गृणानोऽस्माकं बोध्ययिता तन्नाम् । पृतनाजितः
 सहमानमुग्रमग्निः हुवेम परमात्मस्थान । स नः
 पर्येदतिदुर्गाणि विश्वा क्षामहेवो अतिदुर्गिताव्यग्निः ।
 प्रत्वोपि कमीड्यो अध्वरेण मनाच्च होता नव्यश्च
 सन्मि । स्वा चाग्ने तनुवं पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौभगमा-
 यजस्व । गोभिर्जुष्टमयुजो निपिक्तं तवेन्द्र विष्णोरनुसं-
 चरेम । नाकस्य पृष्टमभिसंवसानो वैष्णवीं लोक इह
 मादयन्ताम् । अग्निश्चत्वारि च ॥ २ ॥ भूरक्षमग्नये
 पृथिव्यै स्वाहा भुवोऽन्नं वायवेऽन्तरिक्षाय स्वाहा सुव-
 रक्षमादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवःसुवरक्षं चन्द्रमसे
 दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवः-
 सुवरक्षमोम् ॥ ३ ॥ भूरग्नये पृथिव्यै स्वाहा भुवो वाय-
 वेऽन्तरिक्षाय स्वाहा सुवरादित्याय दिवे स्वाहा भूर्भुवः-
 सुवश्चन्द्रमसे दिग्भ्यः स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृ-
 भ्यो भूर्भुवःसुवरग्न ओम् ॥ ४ ॥ भृग्नये च पृथिव्यै च
 महते च स्वाहा भुवो वायवे चान्तरिक्षाय च महते च

स्वाहा सुवरादित्याय च दिवे च महते च स्वाहा
भूर्भुवःसुवश्चन्द्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च दिग्भ्यश्च महते च
स्वाहा नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवःसुवर्मह-
रोम् ॥ ५ ॥ पाहि नो अग्न एतसे स्वाहा । पाहि नो
विश्ववेदसे स्वाहा । यज्ञं पाहि विभावसो स्वाहा ।
सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा ॥ ६ ॥ पाहि नो अग्न
एकया । पाक्षुत द्वितीयया । पाह्यृजं तृतीयया । पाहि
गीर्भिश्चतसृभिर्वसो स्वाहा ॥ ७ ॥ यश्छन्दसामृषभो
विश्वरूपश्छन्दोभ्यश्छन्दाः स्याविवेश । स चाऽशि-
क्यः पुरोवाचोपनिषदिन्द्रो ऽयेष्ट इन्द्रियाय ऋषिभ्यो
नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यो भूर्भुवःसुवश्छन्द ओम्
॥ ८ ॥ नमो ब्रह्मणे धारणं मे अस्वनिराकरणं धारयिता
भूयासं कर्णयोः श्रुतं माच्योद्धं ममामुष्य ओम् ॥ ९ ॥
ऋतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः शान्तं तपो दमस्तपः शम-
न्तपो दानं तपो यज्ञं तपो भूर्भुवःसुवर्ब्रह्मतदुपास्यंतत्तपः
॥ १० ॥ यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूरादून्धो वात्येवं
पुण्यस्य कर्मणो दूरादून्धो वाति यथास्मिभ्यारं कर्तेव
हितामवक्रामेययुवेयुवेह वा विह्वयिष्यामि कर्तं पतिष्या-
मीत्येवममृतादात्मानं जुगुप्सेत् ॥ ११ ॥

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽ-
स्य जन्तोः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादा-
न्महिमानमीशम् । सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मान्मसा-

चिपः समिधः सप्त जिह्वाः । सप्त इमे लोका येषु चर-
न्ति प्राणा गुहाशयान्निहिताः सप्त सप्त । अतः समुद्रा
गिरयश्च सर्वेऽस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः । अतश्च
विश्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूतस्मिष्ट्यन्तरात्मा ।
ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्विप्राणां महिषो मृगा-
णाम् । श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां सोमः पवि-
त्रमत्येति रेभन् । अजामेकां लोहितशुककृष्णां बर्ही
प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽ-
नुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ १ ॥ हव्यः
शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ।
नृपद्वरसहस्रस्योमसदङ्गा गोजा क्रतुजा अद्रिजा क्रतं
बृहत् । घृतं मिमिक्षिरे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतमु-
मुवस्य धाम । अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं
वृषभ वक्षि हव्यम् । समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारदुपां
शुना सममृत्यवमानट् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा
देवानाममृतस्य नाभिः । वयं नाम प्रव्रवामाघृतेनास्मि-
न्यजे धारयामा नमोभिः । उपब्रह्मा शृण्वच्छस्यमानं
चतुःशृङ्गोवमीर्द्वार एतत् । चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा
द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीनि
महो देवो मर्यां आविवेश ॥ २ ॥ त्रिधा हितं पाणि-
भिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् । इन्द्र एकं
सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः । यो

देवानां प्रथमं पुरस्ताद्विधा धियो रुद्रो महर्षिः । हिर-
ण्यगर्भं पश्यति जायमानः स नो देवः शुभया स्मृत्या
संयुतकु । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिदस्मान्नाणीयो न
ज्यायोऽस्मि कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकमे-
नेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहितं गुहायां
विभ्राजदेनद्यतयो विशन्ति । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि-
तार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धस्वाः । ते ब्रह्मलोके तु
परान्तकाले परामृतापरिमुच्यन्ति सर्वे । दहं विपापं
परमेशमभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यमस्थम् । तत्रापि
दहं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम् । यो
वेदादौ स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृ-
तिलीनस्य यः परः स महेश्वरः ॥ ३ ॥ अजोऽन्या
आविवेश सर्वे चत्वारि च ॥ १२ ॥

सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशंभुवम् । विश्वं नारा-
यणं देवमक्षरं परमं पदम् । विश्वतः परमाश्रित्यं विश्वं,
नारायणः हरिम् । विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति । पतिं
विश्वस्यामेश्वरः शाश्वतः शिवमच्युतम् । नारायणं महा-
ज्ञेयं विश्वात्मानं परायणम् । नारायणपरो ज्योतिरात्मा
नारायणः परः । नारायणपरं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः ।
नारायणपरो ध्याता ध्यानं नारायणः परः । यच्च किञ्चि-
जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ १ ॥ अन्तर्बहिः-

तन्मर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । अनन्तमव्ययं कविः ५
 समुद्रेन्तं विश्वशंभुवम् । पद्मकोशप्रतीकाशः हृदयं चाप्य-
 धोमुखम् । अधोनिष्ठावितस्त्यान्ते नाभ्यामुपरि तिष्ठति ।
 ज्वालमालाकुलं भाति विश्वस्यायतनं महत् । संततः ५
 शिलाभिस्तु लम्बत्याकोशमंनिभम् । तस्यान्ते सुपरिः ५
 सूक्ष्मं तस्मिन्मर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्य मध्ये महानग्निर्वि-
 श्वाचिर्विश्वतोमुखः । सोऽग्रभुग्विभजन्तिष्ठन्नाहारमजरः
 कविः । तिर्यग्ध्वमधःशायी रश्मयन्तस्य संतताः । संता-
 पयति स्वं देहमापादतलमन्तगः । तस्य मध्ये वह्निशिखा
 अणीयोर्ध्वा व्यवस्थितः । नीलतोयदमध्यस्थाद्विद्युल्लेखेव
 भास्वरा । नीवारशूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणूपमा ।
 तस्या शिखाया मध्ये परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्म
 स शिवः स हरिः सेंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ॥ २ ॥
 अपिवासंतता पट् च ॥ १३ ॥

आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति तत्र ता ऋचन्म-
 दृचां मण्डलः स ऋचां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले-
 चिर्दीप्यते तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एत-
 स्मिन्मण्डलेऽचिर्पि पुरुषन्तानि यजूऽपि स यजुषां म-
 ण्डलः स यजुषां लोकः सैषा अथैव विद्या तपति य
 एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः ॥ १४ ॥ आदित्यो वै
 तेज ओजो बलं यशश्चक्षुःश्रोत्रेआत्मा मनो मन्युर्मनुर्मृत्युः
 सत्यो मित्रो वायुराकाशः प्राणो लोकपालः कः किं कं

तत्सत्यमक्षममृतो जीवो विश्वः कतमः स्वयंभु महौतद-
मृत एष पुरुष एष भूतानामधिपतिर्ब्रह्मणः सायुज्यः स-
लोकतामामोत्येतासामेव देवतानाः सायुज्यः साष्टिताः
समानलोकतामामोति य एवं वेदेऽयुपनिषत् ॥ १५ ॥
निधनपतये नमः ॥ निधनपतान्तिकाय नमः । ऊर्ध्वाय
नमः । ऊर्ध्वलिङ्गाय नमः । हिरण्याय नमः । हिरण्यलि-
ङ्गाय नमः । सुवर्णाय नमः । सुवर्णलिङ्गाय नमः । दिव्याय
नमः । दिव्यलिङ्गाय नमः । भवाय नमः । भवलिङ्गाय
नमः । शर्वाय नमः । शर्वलिङ्गाय नमः । शिवाय
नमः । शिवलिङ्गाय नमः । ज्वलाय नमः । ज्वललि-
ङ्गाय नमः । आत्माय नमः । आत्मलिङ्गाय नमः । परमाय
नमः । परमलिङ्गाय नमः । एतस्योमस्य सूर्यस्य सर्वलि-
ङ्गः स्थापयति पाणिमञ्चं पवित्रम् ॥ १६ ॥ सद्योजातं
प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमोनमः । भवे भवे नानि
भवे भवस्व माम् । भवोद्भवाय नमः ॥ १७ ॥ वामदेवाय
नमो ज्येष्ठाय नमः श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नमः कालाय नमः
कलविक्रणाय नमो बलविक्रणाय नमो बलाय नमो
बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय
नमः ॥ १८ ॥ अघोरेभ्योऽथ घोरिभ्यो घोरघोरतरेभ्यः ।
सर्वेभ्यः सर्वशर्वेभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः ॥ १९ ॥
तत्पुरुषाय विश्वहे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचो-
दयात् ॥ २० ॥ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां

ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशि-
 वोम् ॥ २१ ॥ नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरू-
 पाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतये उमापतये पशुपतये नमो-
 नमः ॥ २२ ॥ ऋतम् परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ।
 ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमोनमः ॥ २३ ॥
 सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु । पुरुषो वै रुद्रस्तन्महो
 नमोनमः । विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधाजातं जायमानं
 च यत् । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ २४ ॥
 कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे । वोचेम शंतमश्न-
 हद्दे । सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ २५ ॥
 यस्य वैकंकत्यग्निहोत्रहवणी भवति प्रत्येवास्याहुतयस्ति-
 ष्ठन्त्यथो प्रतिष्ठित्यै ॥ २६ ॥ कृणुष्व पाज इति पञ्च
 ॥ २७ ॥ अदिनिर्देवा गन्धर्वा मनुष्याः पितरोऽसुरा-
 स्तेषां सर्वभूतानां माता मेदिनी महतामही सावित्री
 गायत्री जगन्मुर्वी पृथ्वी बहुला विश्वा भूता कतमा का
 या सा सत्येत्यमृतेति वसिष्ठः ॥ २८ ॥ आपो वा इदं
 सर्वं विश्वाभूतान्यापः प्राणा वा आपः पशव आपोऽङ्ग-
 मापोऽमृतमापः सन्नाडापो विराडापः स्वराडापश्छन्दा-
 स्यापो उयोतीऽप्यापो यजूऽप्यापः सत्यमापः सर्वा
 देवता आपो भूर्भुवःसुवराप ॐम् ॥ २९ ॥ आपः
 पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् । पुनन्तु
 ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं

यद्वा दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽसतां
 च प्रतिग्रहः स्वाहा ॥ ३० ॥ अग्निश्च मा मन्युश्च
 मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः । पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यदह्मा
 पापमकार्षम् । मनसा वाचा हस्ताभ्याम् । पञ्चामुदरेण
 शिक्षा । अहम्दवलुम्पतु । यत्किञ्च दुरितं मयि । इद-
 महं माममृतयोर्ना । मय्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा
 ॥ ३१ ॥ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः ।
 पापेभ्यो रक्षन्ताम् । यद्रात्र्या पापमकार्षम् । मनसा
 वाचा हस्ताभ्याम् । पञ्चामुदरेण शिक्षा । रात्रिम्दवलु-
 म्पतु । यत्किञ्च दुरितं मयि । इदमहं माममृतयोर्ना ।
 सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा ॥ ३२ ॥ ओमित्येकाक्षरं
 ब्रह्म । अग्निर्देवता ब्रह्म इत्यार्षम् । गायत्रं छन्दं परमात्मं
 सरूपम् । सायुज्यं विनियोगम् ॥ ३३ ॥ आयातु वरदा
 देवी अक्षरं ब्रह्मसंमितम् । गायत्रीं छन्दसां मातेदं ब्रह्म
 जुषस्व मे । यदह्मात्कुरुते पापं तदह्मात्प्रतिमुच्यते । यद्रा-
 त्र्यात्कुरुते पापं तद्रात्र्यात्प्रतिमुच्यते । सर्ववर्णे महादेवि
 संध्याविधे सरस्वति ॥ ३४ ॥ ओजोऽमि सहोऽमि बल-
 मसि भ्राजोऽमि देवानां धाम नामामि विश्वमसि विश्वायुः
 सर्वमसि सर्वायुरभिभूरो गायत्रीमावाहयामि सावित्री-
 मावाहयामि सरस्वतीमावाहयामि छन्दऋषीणावाहया-
 मि श्रियमावाहयामि गायत्र्या गायत्रीच्छन्तो विश्वामित्र
 ऋषिः सविता देवताऽग्निर्मुखं ब्रह्मा शिरो विष्णुर्हृदयः

रुद्रः शिखा पृथिवी योनिः प्राणापानव्यानोदानसमाना
 सप्राणा श्वेतवर्णा सांख्यायनसगोत्रा गायत्री चतुर्विंश-
 शत्यक्षरा त्रिपदा पट्कुक्षिः पञ्चशीर्षोपनयने विनियोगः
 ॐ भूः ॐ भुवः ॐ सुवः ॐ महः ॐ जनुः ॐ तपः
 ॐ ऋसत्यम् । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
 धियो यो नः प्रचोदयात् । ओमापो ज्योती रसोऽमृतं
 ब्रह्मभूर्भुवःसुवरोम् ॥ ३५ ॥ उत्तमे शिखरे जाते भूम्यां
 पर्वतमूर्धनि । ब्राह्मणेभ्योऽभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासु-
 खम् । स्तुतोमया वरदा वेदमाता प्रचोदयन्ती पवने
 द्विजाता । आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसं मह्यं दत्त्वा
 प्रजातुं ब्रह्मलोकम् ॥ ३६ ॥ घृणिः सूर्य आदित्यो न
 प्रभावात्यक्षरम् । मधु क्षरन्ति तद्रसम् । सत्यं वेतद्रस-
 मापो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःसुवरोम् ॥ ३७ ॥

ब्रह्ममेतु माम् । मधुमेतु माम् । ब्रह्ममेव मधुमेतु
 माम् । यान्ते सोम प्रजावत्सोभिसो अहम् । दुःस्वप्नहं
 दुरुष्णह । यान्ते सोम प्राणाऽन्ताञ्जुहोमि । त्रिसुपर्णम-
 याचितम् । ब्राह्मणाय दद्यात् । ब्रह्महत्यां वा एते म्रन्ति ।
 ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
 आसहस्रापङ्क्तिं पुनन्ति ॥ ३८ ॥ ॐ ब्रह्ममेधया ।
 मधुमेधया । ब्रह्ममेव मधुमेधया । अद्यानो देव सवितः
 प्रजावत्सावीः सौभगम् । परा दुष्वग्निश्चसुव । विश्वा-
 नि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्म आसुव ।

मधुवाता कृतायने मधुक्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीनः
सन्वोषधीः । मधुनक्तमुतोषमि मधुमत्पार्थिवः रजः ।
मधुघोरस्तु नः पिता । मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमा ५
अस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः । य इमं त्रिमुप-
र्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् । शृणहत्यां वा ण्ते घ्नन्ति । ये
ब्राह्मणास्त्रिमुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आसह-
स्त्राप्तिं पुनन्ति ॥ ३९ ॥ ॐ ब्रह्म मेधवा । मधु मेधवा ।
ब्रह्ममेव मधुमेधवा । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषि-
र्विप्राणां महिषो मृगाणाम् । श्येनो गृध्राणां स्वधित्वि-
नाना ५ सोमः पवित्रमत्येति रभज । ह ५ सः शुचिपदसुर-
न्तरिक्षसङ्गोता वेदिपदतिधिर्दुरोणसत् । नृपद्वरसदृश-
स्योमसदृजो गोजा कृतजा अद्रिजा कृतं बृहत् । कचे
त्वा रुचेत्वा समिन्धवन्ति सर्गितो न धेनाः । अन्तर्हृदा मन-
सा पृथमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकर्शामि । हिरण्ययो
वेतसो मध्य आसाम् । तस्मिन्मुपर्णो मधुकृत्कुलायी
भजन्नास्ते मधु देवताभ्यः । तस्यासते हरयः सप्त तीरे
स्वधां दुहाना अमृतस्य धाराम् । य इदं त्रिमुपर्णमया-
चितं ब्राह्मणाय दद्यात् । वीरहत्यां वा ण्ते घ्नन्ति । ये
ब्राह्मणास्त्रिमुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति । आसह-
स्त्राप्तिं पुनन्ति ॥ ॐ ॥ ४० ॥

मेधादेवी जुषमाणा न आगाद्विश्वाची भद्रा सुमन-
स्यमाना । त्वया गुष्टा नुदमाना दुरुक्तान् बृहद्वदम विदधे

सुवीराः । त्वया जुष्ट ऋषिर्भवति देवि त्वया ब्रह्मागत-
 श्रीरुत त्वया । त्वया जुष्टश्चित्रं विन्दते वसु सा नो
 जुषस्व द्रविणो न मेधे ॥ ४१ ॥ मेधां म इन्द्रो दधातु
 मेधां देवी सरस्वती । मेधां मे अश्विन्युभावाधत्तां
 पुष्करस्वजा । अप्सरासु च या मेधा गन्धर्वेषु च यन्मनः ।
 देवी मेधा सरस्वती सा मां मेधा सुरभिर्जुषताः स्वाहा
 ॥ ४२ ॥ आमां मेधा सुरभिर्विश्वरूपा हिरण्यवर्णा जगती
 जगम्या । ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमाना सा मां मेधा सुप्र-
 नीका जुषन्ताम् ॥ ४३ ॥ मयि मेधां मयि प्रजां मय्य-
 म्रिस्तेजो दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं
 दधातु मयि मेधां मयि प्रजां मयि सूर्या भ्राजो दधातु
 ॥ ४४ ॥ अपेतु मृत्युरमृतं न आगन्वैवस्वतो नो अभयं
 कृणोतु । पर्णं वनस्पतेरिवाभिनः शयिताऽरयिः सच-
 तानः शचीपतिः ॥ ४५ ॥ परं मृत्यो अनु परेहि पन्थां
 यन्ते स्व इतरो देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि
 मा नः प्रजाऽरीरिपो मोत वीरान् ॥ ४६ ॥ वातं प्राणं
 मनसान्वारभामहे प्रजापतिं यो भुवनस्य गोपाः । म नो
 मृत्योस्त्रायतां पात्वहसो ज्योग्जीवा जरामशीमहि
 ॥ ४७ ॥ अमुत्र भूयादधयद्यमस्य बृहस्पतेरभिशम्ने-
 रमुच्चः । प्रत्याहतामश्विना मृत्युमस्महेवानामग्ने भिषजा
 शचीभिः ॥ ४८ ॥ हरिःहरन्तमनुयन्ति देवा विश्वे-
 शानं वृषभं मतीनाम् । ब्रह्मसरूपमनु मेदमागादयनं

मा विवर्धीर्विक्रमस्व ॥ ४९ ॥ शल्केरग्निमिन्धान उभो
 लोकौ सनेमहम् । उभयोर्लोकयोर्ऋद्धातिमृत्युं तराम्य-
 हम् ॥ ५० ॥ मा छिदो मृत्यो मावर्धीर्मा मे बलं विवृहो
 मा प्रमोषीः । प्रजां मा मे रीरिष आयुस्त्र नृचक्षसं त्वा
 हविषा विधेम ॥ ५१ ॥ मा नो महान्तमुत मा नो
 अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम् ॥ मा नोवर्धीः पितरं
 मोत मातरं प्रिया मा नमनुवो रुद्र रीरिषः ॥ ५२ ॥
 मा नमोके तनये मा न आयुषि मा नो गोपु मा नो अश्वेपु
 रीरिषः ॥ यीरान्मा नो रुद्र भामितोऽवर्धीर्हविष्मन्तो
 नमसा विधेम ते ॥ ५३ ॥ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो
 विश्वा जातानि परि ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्मन्नो
 अस्तु वयश्चस्याम पतयो रर्याणाम् ॥ ५४ ॥ स्वस्मिदा वि-
 शस्पतिर्वृत्रहा विमृधो वशी । वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्व-
 स्मिदा अभयंकरः ॥ ५५ ॥ व्यम्भकं यजामहे सुगन्धि
 पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृ-
 तात् ॥ ५६ ॥ ये न सहस्रमयुतं पाशा मृत्यो मर्त्याय
 हन्तवे । तान्यज्ञस्य मायया सर्वानवयजामहे ॥ ५७ ॥
 मृत्यवे स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ॥ ५८ ॥ देवकृतस्यैनसोवय-
 जनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
 पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्मकृतस्यैनसोऽ
 वयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ॥
 अस्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । यद्विवा च नक्तं

चैनश्चकृम तस्यावयजनममि स्वाहा । यत्स्वपन्तश्च जाग्र-
 तश्चैनश्चकृम तस्यावयजनममि स्वाहा । यत्सुषुप्तश्च जाग्र-
 तश्चैनश्चकृम तस्यावयजनममि स्वाहा । यद्विद्वाऽसश्चावि-
 द्वाऽसश्चैनश्चकृम तस्यावयजनममि स्वाहा । एनस एन-
 सोऽवयजनममि स्वाहा ॥ ५९ ॥ यद्वो देवाश्चकृम जिह्वया
 गुरु मनसो वा प्रयुती देवहेडनम् । अरा वा यो नो
 अभिदुच्छुनायते तस्मिन्तदेनो वसवो निधेतन स्वाहा
 ॥ ६० ॥ कामोऽकार्पांन्नमोनमः । कामोऽकार्पांन्कामः
 करोति नाहं करोमि कामः कर्ता नाहं कर्ता कामः कार-
 यिता नाहं कारयिता । एष ते कामकामाय स्वाहा
 ॥ ६१ ॥ मन्युरकार्पांन्नमोनमः । मन्युरकार्पांन्मन्युः
 करोति नाहं करोमि मन्युः कर्ता नाहं कर्ता मन्युः कार-
 यिता नाहं कारयिता । एष ते मन्यो मन्यवे स्वाहा
 ॥ ६२ ॥ तिलाञ्जुहोमि सरसाऽसपिष्टान्धारममचित्ते
 रमन्तु स्वाहा । गावो हिरण्यं धनमक्षपानऽसर्वेषां
 श्रिये स्वाहा । श्रियं च लक्ष्मीं च पुष्टिं च कीर्तिं चानृण्य-
 ताम् । ब्रह्मण्यं बहुपुत्रताम् । श्रद्धामेधे प्रजाः संददानु
 स्वाहा ॥ ६३ ॥ तिलाः कृष्णास्तिला श्वेतास्तिलाः सौम्या
 वशानुगाः । तिलाः पुनन्तु मे पापं यकिंचिदुरितं मयि
 स्वाहा । चोरस्यान्नं नवश्राद्धं ब्रह्महा गुरुतल्पगः । गोमे-
 यऽसुरापानं भ्रूणहत्या तिलाः शान्तिऽशमयन्तु स्वाहा ।
 श्रीश्च लक्ष्मीश्च पुष्टिश्च कीर्तिं चानृण्यताम् ब्रह्मण्यं बहुपु-

व्रताम् । श्रद्धामेधे प्रजा तु जातवेदः संददातु स्वाहा
 ॥ ६४ ॥ प्राणापानव्यानोदानसमाना मे शुध्यन्तां ज्यो-
 तिरहं विरजा विपाप्मा भूयामः स्वाहा । वाङ्मनश्चक्षुः-
 श्रोत्रजिह्वाघ्राणरेतोबुद्ध्याकृतिसंकल्पा मे शुध्यन्तां ज्यो-
 तिरहं विरजा विपाप्मा भूयामः स्वाहा । त्वक्कर्ममा-
 सरुधिरमेदोमज्जास्त्रायवोऽस्थीनि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं
 विरजा विपाप्मा भूयामः स्वाहा ॥ शिरःपाणिपा-
 दपार्श्वपृष्ठोरुदरजङ्घशिर्षोपस्थपायवो मे शुध्यन्तां ज्यो-
 तिरहं विरजा विपाप्मा भूयामः स्वाहा । उत्तिष्ठ पुरुष हरि-
 तपिङ्गल लोहिताक्षी देहि देहि ददापयिता मे शुध्यन्तां
 ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयामः स्वाहा ॥ ६५ ॥
 पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं वि-
 रजा विपाप्मा भूयामः स्वाहा । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा
 मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयामः स्वाहा ।
 मनोवाक्कायकर्माणि मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपा-
 प्मा भूयामः स्वाहा । अव्यक्तभावरहंकारं ज्योतिरहं वि-
 रजा विपाप्मा भूयामः स्वाहा । आप्मा मे शुध्यन्तां
 ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयामः स्वाहा । अन्तराप्मा
 मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयामः स्वाहा ॥
 परमाप्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा
 भूयामः स्वाहा । क्षुधे स्वाहा । क्षुप्तिपासाय स्वाहा ।
 विविर्त्य स्वाहा । ऋग्विधानाय स्वाहा । कपो-

त्काय स्वाहा । क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीर्नाश-
याम्यहम् । अभूतिमयमृद्धिं च सर्वास्मिणुद् मे पाप्मा-
नः स्वाहा । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयमानन्द-
मयमात्मा मे शुद्ध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा
भूयामः स्वाहा ॥ ६६ ॥

अग्नये स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । ध्रुवाय भूमाय
स्वाहा । ध्रुवक्षितये स्वाहा । अच्युतक्षितये स्वाहा । अग्नये
न्विष्टकृते स्वाहा । धर्माय स्वाहा । अधर्माय स्वाहा ।
अच्युतक्षितये स्वाहा । अन्नः स्वाहा । ओषधिवनस्पति-
भ्यः स्वाहा ॥ १ ॥ रक्षोदेवजनेभ्यः स्वाहा । गृहाभ्यः
स्वाहा । अवसानेभ्यः स्वाहा । अवसानपतिभ्यः स्वाहा ।
सर्वभूतेभ्यः स्वाहा । कामाय स्वाहा । अन्तरिक्षाय
स्वाहा । यदेजति जगति यच्च चेष्टति नास्त्रो भागो
यन्नास्त्रे स्वाहा । पृथिव्यै स्वाहा । अन्तरिक्षाय स्वाहा
॥ २ ॥ दिवे स्वाहा । सूर्याय स्वाहा । चन्द्रमसे
स्वाहा । नक्षत्रेभ्यः स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । बृहस्पतये
स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । स्वधापि-
तृभ्यः स्वाहा । नमो रुद्राय पशुपतये स्वाहा ॥ ३ ॥
देवेभ्यः स्वाहा । पितृभ्यः स्वधास्तु । भूतेभ्यो नमः ।
मनुष्येभ्यो हन्त । प्रजापतये स्वाहा । परमेष्ठिने स्वाहा ।
यथा कृपः शतधारः सहस्रधारो अक्षितः । एवामे अस्तु
धान्यः सहस्रधारमक्षितम् । धनधान्यै स्वाहा । ये भूताः

प्रचरन्ति दिवानक्तं बलिमिच्छन्तो वितुदस्य प्रेत्याः ।
 तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो हरामि मयि पुष्टिं पुष्टिर्निर्दधातु
 स्वाहा ॥ ६७ ॥ ॐ तद्ब्रह्म । ॐ तद्वायुः । ॐ तदा-
 र्त्मा । ॐ तत्सत्यम् । ॐ तत्सर्वम् । ॐ तत्पुरोर्नमः ।
 अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु । त्वं यज्ञस्त्वं
 वषट्कारस्त्वमिन्द्रस्त्वऋद्रस्त्वं विष्णुस्त्वं ब्रह्म त्वं प्रजा-
 पतिः । त्वं तदाप आपो ज्योती रसोऽमृतं वक्ष्यभृभुवः
 सुवरोम ॥ ६८ ॥ श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि । श्रद्धा-
 यामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । श्रद्धायां व्याने निवि-
 ष्टोऽमृतं जुहोमि । श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
 श्रद्धायाऽसमाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । ब्रह्मणि म
 आत्माऽमृतत्वाय । अमृतोपस्मरणममि । श्रद्धायां प्राणे
 निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो माविशाप्रदाहाय ।
 प्राणाय स्वाहा । श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
 शिवो माविशाप्रदाहाय । अपानाय स्वाहा । श्रद्धायां
 व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो माविशाप्रदाहाय ।
 व्यानाय स्वाहा । श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।
 शिवो माविशाप्रदाहाय । उदानाय स्वाहा । श्रद्धायाऽ
 समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि । शिवो माविशाप्रदाहाय ।
 समानाय स्वाहा । ब्रह्मणि म आत्माऽमृतत्वाय । अमृ-
 तापिधानममि ॥ ६९ ॥ श्रद्धायां प्राणे निविष्टायामृतं
 हुतम् । प्राणमन्त्रेनाप्यायस्व । श्रद्धायामपाने निविष्टाय-

मृतः हुतम् । अपानमज्ञेनाप्यायस्व । श्रद्धायां व्याने
 निविश्यामृतः हुतम् । व्यानमज्ञेनाप्यायस्व । श्रद्धाया-
 मुदाने निविश्यामृतः हुतम् । उदानमज्ञेनाप्यायस्व ।
 श्रद्धायाऽसमाने निविश्यामृतः हुतम् । समानमज्ञेना-
 प्यायस्व ॥ ७० ॥ अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
 ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥ ७१ ॥
 वाङ्मा आयन । नमोः प्राणः । अक्षयोश्चक्षुः । कर्णयोः
 श्रोत्रम् । बाहुवोर्बलम् । ऊरुवोरोजः । अरिष्टविश्वान्य-
 द्भानि तनूः । तनुवा मे सह नमस्ते अस्तु मा माहिः स्मीः
 ॥ ७२ ॥ वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो
 नाधमानाः । अपध्वान्तमूर्णुहि पार्धि चक्षुर्मुमुग्ध्यस्मा-
 न्निध एव बद्धान् ॥ ७३ ॥ प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो
 माविशान्तकः । तेनाज्ञेनाप्यायस्व ॥ ७४ ॥ नमो रुद्राय
 विष्णवे मृत्युर्मे पाहि ॥ ७५ ॥ त्वमग्ने शुभिस्त्वमाशु-
 शुभ्रणिस्त्वमद्यस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोप-
 धीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ ७६ ॥ शिवेन
 मे संतिष्ठस्व स्योनेन मे संतिष्ठस्व सुभूतेन मे सन्तिष्ठस्व
 ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्यर्धिमनुमंतिष्ठस्वोपते यज्ञ
 नम उपते नम उपते नमः ॥ ७७ ॥ सत्यं परं परः सत्यः
 सत्यं न सुवर्गाहोकाच्यवन्ते कदाचन सताः हि सत्यं
 तस्मात्सत्ये रमन्ते तप इति तपो नानशनात्परं यद्धि परं
 तपस्तदुर्ध्वं तद्दूराध्वं तस्मात्तपसि रमन्ते दम इतिनियतं

ब्रह्मचारिणस्तस्मादहमे रमन्ते शम इत्यरण्ये मुनयस्तस्मा-
च्छमे रमन्ते दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति
दानास्नातिदुश्चरं तस्माद्दाने रमन्ते धर्म इति धर्मेण
सर्वमिदं परिगृहीतं धर्मास्नातिदुष्करं तस्माद्धर्मं रमन्ते
प्रजन इति भूयांसस्तस्माद्भयिष्ठाः प्रजायन्ते तस्माद्भ-
यिष्ठाः प्रजनने रमन्तेऽग्नय इत्याह तस्मादग्नय आधातव्या
अग्निहोत्रमित्याह तस्मादग्निहोत्रे रमन्ते यज इति यज्ञो
हि देवान्स्तस्माद्यज्ञे रमन्ते मानसमिति विद्वांसस्तस्मा-
द्विद्वांस एव मानसे रमन्ते न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि
परः परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यवराणि पराः सि-
न्यास एवात्यरेचयश्च एषं वेदेभ्युपनिषत् ॥ ७८ ॥
प्राजापत्यो हारुणिः सुपर्णेयः प्रजापतिं पितरमुपमस्यार
किं भगवन्तः परमं वदन्तीति तस्मै प्रोवाच सत्येन
वायुरावाति सत्येनादित्यो रोचते दिवि सत्यं वाचः प्रतिष्ठा
सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्सत्यं परमं वदन्ति तपसा देवा
देवतामग्र आयन तपस ऋषयः सुवस्वविन्दन् तपसा
सपत्नान्प्रणुदामारगतीन्तपसि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मात्तपः
परमं वदन्ति दमेन दान्ताः किल्बिषमवधृन्वन्ति दमेन
ब्रह्मचारिणः सुवस्वच्छन् दमो भूतानां दुराधर्षे दमे सर्वं
प्रतिष्ठितं तस्मादमः परमं वदन्ति शमेन शान्ताः शिवमा-
चरन्ति शमेन नाकं मुनयोऽन्वविन्दच्छमो भूतानां दुराधर्षे
शमे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माच्छमः परमं वदन्ति दानं यज्ञानां

वरुथं दक्षिणा लोके दानारः सर्वभूतान्युपजीवन्ति
 दानेनानागीरपानुदन्त दानेन द्विपन्तो मित्रा भवन्ति
 दाने सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्दानं परमं वदन्ति धर्मो विश्वस्य
 जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण
 पापमपनुदन्ति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वद-
 न्ति प्रजननं वै प्रतिष्ठा लोके साधु प्रजायाम्भन्तुं तन्वानः
 पितृणामनृणो भवन्ति तदेव तस्या अनृणं तस्मात्प्रजननं
 परमं वदन्त्यग्निहोत्रं वै त्रयी विशा देवयानः पन्था गार्हपत्य
 ऋक्पृथिवी रथन्तरमन्वाहार्यपचनं यजुरन्तरिक्षं वामदे-
 व्यमाहवनीयः साम सुवर्गो लोको बृहत्तस्मादग्नीन्परमं
 वदन्त्यग्निहोत्रं स्यायंप्रातर्गृहाणां निष्कृतिः स्विष्टं
 सृष्टुं यजकृतां प्रायणः सुवर्गस्य लोकस्य ज्योतिस्म-
 त्मादग्निहोत्रं परमं वदन्ति यज्ञ इति यज्ञेन हि देवा
 दिवं गता यजेनामुगानपानुदन्त यज्ञेन द्विपन्तो मित्रा
 भवन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्यज्ञं परमं वदन्ति मानसं
 वै प्राजापत्यं पवित्रं मानसेन मनसा साधु पश्यति मानसा
 ऋषयः प्रजा असृजन्त मानसे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मान्मा-
 नसं परमं वदन्ति न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माणं ब्रह्मा
 विश्वः कतमः स्वयंभुः प्रजापतिः संवत्सर इति संवत्स-
 रोऽस्मावादित्यो य एष आदित्ये पुरुषः स परमेष्ठी ब्रह्मा-
 त्मा याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्माभिः पर्जन्यो वर्षति
 पर्जन्येनापधिवनस्पतयः प्रजायन्त ओषधिवनस्पतिभि

रक्षं भवत्यन्नेन प्राणाः प्राणैर्बलं बलेन तपस्तपसा श्रद्धा
 श्रद्धया मेधा मेधया मनीषा मनीषया मनो मनसा
 शान्तिः शान्त्या चित्तं चित्तेन स्मृतिः स्मृत्या स्मारः
 स्मारेण विज्ञानं विज्ञानेनात्मानं वेदयति तस्मादक्षं दृढ-
 न्सर्वाण्येतानि दादत्यन्नाप्राणा भवन्ति भूतानां प्राण-
 मीनो मनसश्च विज्ञानं विज्ञानादानन्दो ब्रह्मयोनिः स
 वा एष पुरुषः पञ्चधा पञ्चात्मा येन सर्वमिदं प्रोतं
 पृथिवी चान्तरिक्षं च द्यौश्च दिशश्चावान्तरदिशाश्च स वै
 सर्वमिदं जगत्स्य स भूतः स भव्यं जिज्ञासकृत् सकलजार-
 यिष्ठा श्रद्धा सत्यो महस्वान् तपसो वरिष्ठा ज्ञात्वा तमेवं
 मनसा हृदा च भूयो न मृत्युमुपयाहि विद्वान् तस्मा-
 द्याममेपां तपसामतिरिक्तमाहुर्वसुरणवो विभ्रमि प्राणं
 त्वमग्निं संधाता ब्रह्मन् त्वमग्निं विश्वभृत्तेजोदास्त्वमस्य-
 ग्निरग्निं वर्चोदास्त्वमग्निं सूर्यस्य द्युम्नोदास्त्वमग्निं चन्द्र-
 मस्य उपयाम गृहीतोऽसि ब्रह्मणे त्वामहम ॐमित्या-
 त्मानं युञ्जीतेतद्वै महोपनिषदं देवानां गृह्यं य एवं वेद
 ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमिष्ट्यु-
 पनिषत् ॥ ७९ ॥ तस्यैवं विदुषो यजस्यात्मा यजमानः
 श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्मसुरो वेदिलोमानि बहिर्वेदः
 शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्थुः पशुमपोऽग्निर्ममः
 शमयिता दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युमनो
 ब्रह्मा श्रोत्रमसीष्ठावद्वियते सा दीक्षा यदभाति तद्वि-

यन्पिबति तदस्य सोमपानं यद्रमते तदुपसदो यत्संचरत्यु-
पविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीयो या
व्याहतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जुहोति यत्सायं प्रात-
रस्ति तत्समिधं यत्प्रातर्मध्यंदिनः सायं च तानि सव-
नानि ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासीश्च
ते चातुर्मास्यानि य ऋतवन्ते पशुबन्धा ये संवत्सराश्च
परिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं
यन्मरणं तदवभृथ एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं सत्रं य
एवं विद्वानुदगयने प्रमीयते देवानामेव महिमानं गत्वा-
दित्यस्य सायुज्यं गच्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणा-
मेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामा-
प्नोत्येतौ वे सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभि-
जयति तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महि-
मानम् ॥ ८० ॥ सहनाववत्विति शान्तिः ॥

इति नारायणोपनिषत्समाप्ता ॥

परमहंसोपनिषत् ॥ २० ॥

परमहंसोपनिषद्वेद्यापारसुखाकृति ।

त्रैपादश्रीरामतत्त्वं स्वमात्रमिति चिन्तये ।

ॐपूर्णमद इति शान्तिः ।

हरिः ॐ । अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गस्तेषां
का स्थितिरिति नारदो भगवन्तमुप समेत्योवाच तं भगवा-
नाह योऽयं परमहंसमार्गो लोके दुर्लभतरो न तु बाह्यः

ह्यो यद्येको भवति स एव नित्यभूतस्थः स एव वेदपु-
 रूप इति विदुषो मन्यन्ते महापुरुषो यच्चित्तं तत्सदा
 मय्येवावतिष्ठते तस्मादहं च तस्मिन्नेवावस्थीयतेऽसौ
 स्वपुत्रमित्रकलत्रवन्ध्वादीञ्छिन्वां यज्ञोपवीतं यागं सत्रं
 स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डं च हित्वा
 कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोक-
 संवोपकारार्थाय च परिग्रहेन तच्च न मुख्योऽस्ति कोऽयं
 मुख्य इति च यदयं मुख्यः । न दण्डं न कमण्डलुं न
 शिखां न यज्ञोपवीतं न चाच्छादनं चरति परमहंसो न
 शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न मानावमान इति
 पङ्क्तिर्वर्जितो न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं
 न च मनोऽप्येवं निन्दागर्वमत्सरदम्भदर्पेच्छाद्वेषसुखदुः-
 खकामक्रोधलोभमोहहर्षासूयाहंकारादींश्च हित्वा स्ववपुः
 कुणपमिव दृश्यते यतस्तद्वपुरपध्वस्तमंशयविपरीतमि-
 ध्याजानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तम् नित्यबोधस्तस्वय-
 मेवावस्थितिम् शान्तमचलमद्वयानन्दविज्ञानघन एवा-
 स्मि । तदेव मम परमं धाम तदेव शिखा तदेवोपवीतं
 च । परमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एव विभक्तः
 सा संध्या । सर्वान्कामान्परित्यज्य अर्हते परमे स्थितिः ।
 ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ॥ काष्ठदण्डो
 धृतो येन सर्वाशीर्ज्ञानवर्जितः । तितिक्षाज्ञानवराग्यश-
 माद्विगुणवर्जितः । भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यति-

वृत्तिहा । स याति नरकान्घोरात्महारैरवसंज्ञकान् ।
 इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंस आकाशाम्बरो न नमस्कारो
 न स्वाहाकारो न निन्दा न स्तुतिर्यादृच्छिको भवेत्स
 भिक्षुः । नावाहनं न विमर्जनं न मन्त्रं न ध्यानं नोपासितं
 च न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ्नापृथग्गहं न सर्वं न सर्वं
 चानिकेतः स्थिरमतिरेवं स भिक्षुः सौवर्णादीनां नैव
 परिग्रहेन लोकनं नावलोकनं च बाधको न चाबाधकः
 क इति चेद्बाधकोऽस्येव यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं
 चेत्स ब्रह्महा भवेद्यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं चेत्स
 पाल्कसो भवेद्यस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं चेत्स आत्महा
 भवेत्तस्माद्भिक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृष्टं च न स्पृष्टं च न
 ग्राह्यं च सर्वं कामा मनोगता व्यावर्तन्ते दुःखे च नो-
 द्विघ्नः सुखे निःस्पृहस्त्यागो रागो सर्वत्र शुभाशुभयोरन-
 भिक्षेहो न द्वेष्टि न मोदते च सर्वेषामिन्द्रियाणां गति-
 रपरमते य आत्मन्येवावस्थीयते । यत्पूर्णानन्दैकबोध-
 म्ब्रह्मैवाहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो भवति ॥
 पूर्णमद इति शान्तिः । इति परमहंसोपनिषत्समाप्ता ॥

ब्रह्मोपनिषत् ॥ २१ ॥

ॐ सह नाववन्विति शान्तिः ॥

ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः ।

गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुनादशिरः शिखा ॥ १ ॥

एतास्त्रयोदश ॐ ॥ अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्था-
नानि भवन्ति । नाभिर्हृदयं कण्ठं मूर्धा च । तत्र चतु-
ष्पादं ब्रह्म विभाति । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्तौ
रुद्रस्तुरीयमक्षरम् । स आदित्यो विष्णुश्चक्षरश्च ।
स्वयममनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्विदितम् । यत्र
लोका न लोका देवा न देवा वेदा न वेदा यज्ञा न यज्ञा
माता न माता पिता न पिता मनुषा न मनुषा चाण्डालो
न चाण्डालः पौण्ड्रस्यो न पौण्ड्रस्यः श्रमणो न श्रमणस्ता-
पसो न तापस एकमेव तत्पर ब्रह्म विभाति निर्वाणम् ।
न तत्र देवा ऋषयः पितर ईशते प्रतिबुध्यः सर्वविद्येति ।
हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि
प्राणाश्च ज्योतिश्च त्रिवृत्सूत्रं च तद्विदुरिति । हृदि
चेतन्ये तिष्ठति । यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यस्य-
हजं पुरस्तात् । आयुष्यमडयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं
बलमस्तु तेजः । सशिवं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यज-
द्बुधः । यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् । सूच-
नात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् । तत्सूत्रं विदितं
येन स विप्रो वेदपारंगः । येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणि-
गणा इव । तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ।
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः । ब्रह्मभावमिदं
सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः । धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो
नाशुचिर्भवेत् ॥ सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीति-

नाम् । ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥
 ज्ञानशिष्यिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः । ज्ञानमेव
 परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥ अग्रेरिव शिखा नान्या
 यस्य ज्ञानमयी शिखा । स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे
 केशधारिणः ॥ कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणार्जयः ।
 तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्वि वै स्मृतम् । शिखा
 ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं सकलं
 तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः । इदं यज्ञोपवीतं तु परमं
 यन्परायणम् । स विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्स यज्ञस्तं
 यज्वनं विदुः । एको देवः सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी
 सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी
 चेता केवलो निर्गुणश्च । एको वशी सर्वभूतान्तरात्मैकं
 रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीरा-
 म्नेषां सुखं शाश्वतं नेतरूपम् । आत्मभ्रमरणिं कृत्वा
 प्रणवं चोत्तराणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासादेवं पश्ये-
 न्निगडयत । तिलेषु तैलं दधतीव सर्पिर्गणः स्वोतःस्वर-
 णीषु चाग्निः । एवमात्मात्मनि जायतेऽसौ सत्येन तपसा
 योऽनुपश्यति । ऊर्णनाभिर्यथा तन्तुन्सृजते संहरत्यपि ।
 जाग्रन्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः । नेत्रस्थं
 जागरितं विद्याकण्ठे स्वप्नं समाविशेत् । सुषुप्तं हृदयस्थं
 तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य
 मनसा सह । आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ।

सर्वव्यापितमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवापितम् । आत्मवि-
द्यानपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्पदं तद्ब्रह्मोपनिषत्पदमिति ॥
सह नाववविविति शान्तिः ॥

इति ब्रह्मोपनिषत्प्रत्यमाप्ता ॥

अमृतनादोपनिषत् ॥ २२ ॥

अमृतनादोपनिषत्प्रतिपाद्यं पराक्षरम् ।

त्रैपदानन्दसाम्राज्यं हृदि मे भानु संततम् ॥

ॐ सह नाववविविति शान्तिः ॥ शास्त्राण्यधीत्य मे-
धावी अभ्यस्य च पुनः पुनः । परमं ब्रह्म विज्ञाय उत्का-
वत्तान्यथोत्सृजेत् ॥ १ ॥ ओंकाररथमारुह्य विष्णुं कृ-
त्वाथ सारथिम् । ब्रह्मलोकपदान्वेषी रुद्राराधनतत्परः
॥ २ ॥ तावद्रथेन गन्तव्यं यावद्रथपथि स्थितः । स्याता
रथपतिस्थानं रथमुत्सृज्य गच्छति ॥ ३ ॥ मात्राणि ह-
पदं त्यक्त्वा शब्दव्यञ्जनवर्जितम् । अस्मरेण मकारेण
पदं सूक्ष्मं हि गच्छति ॥ ४ ॥ शब्दादि त्रिषयान्पञ्च
मनश्चैवातिचञ्चलम् । चिन्तयेदात्मनो रउमीन्द्रप्राणहारः
स उच्यते ॥ ५ ॥ प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ
धारणा । तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ ६ ॥ यथा
पर्वतधातॄणां दहन्ते धमनान्मलाः । तथेन्द्रियकृता दोषा
दहन्ते प्राणधारणान् ॥ ७ ॥ प्राणायामैर्देहदोषान्धार-
णाभिश्च किल्बिषम् । प्रत्याहारेण संसर्गान्ध्यानेनानी-

श्रान्गुणान् ॥ ८ ॥ किल्बिषं हि क्षयं नीत्वा रुचिरं चैव
 चिन्तयेत् ॥ ९ ॥ रुचिरेचकं चैव वायोराकर्षणं तथा ।
 प्राणायामास्त्रयः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः ॥ १० ॥
 सव्याहति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह । त्रिः पटेदा-
 यतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ११ ॥ उक्षिप्य
 वायुमाकाशं शून्यं कृत्वा निरात्मकम् । शून्यभावे नियु-
 त्तीयाद्रेचकस्येति लक्षणम् ॥ १२ ॥ वक्त्रेणोत्पलनालेन
 तोयमाकर्षयेन्नरः । एवं वायुग्रहीतव्यः पूरकस्येति लक्ष-
 णम् ॥ १३ ॥ नोत्पलेन च निश्चसंज्ञेन गात्राणि चाल-
 येत् । एवं भावं नियुत्तीयाकुम्भकस्येति लक्षणम् ॥ १४ ॥
 अन्धवत्पश्य रूपाणि शब्दं वधिरवत्क्षुण्ण । काष्ठवत्पश्य
 वेदेहं प्रशान्तस्येति लक्षणम् ॥ १५ ॥ मनः संकल्पकं
 ध्यात्वा संश्लिष्यामनि बुद्धिमान् । धारयित्वा तथा-
 त्मानं धारणा परिकीर्तितः ॥ १६ ॥ अगमस्याविरोधेन
 उहनेन तर्क उच्यते । समं मन्येत यत्कृत्वा स समाधिः
 प्रकीर्तितः ॥ १७ ॥ गर्भा दर्भासने स्थे सर्वदोषविव-
 र्जिते । कृत्वा मनोमयीमृक्षा जप्त्वा धैर्यमण्डले ॥ १८ ॥
 पद्मकं स्थितिकं वापि भद्रासनमथापि वा । बद्ध्वा योगा-
 गतं सम्यगुत्तराभिमुखः स्थितः ॥ १९ ॥ नामिकापुटम-
 द्रव्यं पिधायैकेन मारुतम् । आकृष्य धारयेदग्निं
 शब्दमेव विचिन्तयेत् ॥ २० ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म
 ओमित्येतन रेचयेत् । दिव्यमध्रेण बहुधा कुर्यादामल

मुक्तये ॥ २१ ॥ पश्चादुपायीत पूर्वोक्तक्रमशो मन्त्रवि-
दुधः । स्थूलादिस्थूलमृक्षं च नाभेरूर्ध्वमुपक्रमः ॥ २२ ॥
तिर्यग्ध्वमधोदृष्टिं विहाय च महामतिः । स्थिरम्यायी
विनिष्क्रम्यः सदा योगं समभ्यसेत् ॥ २३ ॥ नालमात्र-
विनिष्क्रम्यो धारणायोजने तथा । द्वादशमात्रो योगस्तु
कालतो नियमः स्मृतः ॥ २४ ॥ अधोपमव्यञ्जनमम्बरं
च यत्तालुकण्ठोष्ठमनामिकं च यत् । अरेफजातमुभयो-
ऽप्यवर्जितं यदक्षरं न क्षरते कथंचित् ॥ २५ ॥ येनासौ
गच्छते मार्गे प्राणस्तेनाभिगच्छति । अतस्तमभ्यसेन्नित्यं
यन्मार्गगमनाय वै ॥ २६ ॥ हृद्द्वारं वायुद्वारं च मूर्ध्नि द्वार-
मथापरम् । मोक्षद्वारं विलं चैव सुषिरं मण्डलं विदुः
॥ २७ ॥ भयं क्रोधमथालस्यमतिस्वप्नातिजागरम् ।
अत्याहारमनाहारं नित्यं योगी विवर्जयेत् ॥ २८ ॥ अनेन
विधिना सम्यङ्द्वैत्यमभ्यस्यते क्रमान् । स्वयमुत्पद्यते ज्ञानं
त्रिभिर्मर्मेन संशयः ॥ २९ ॥ वतुभिः पश्यते देवान्पञ्च-
भिर्विततक्रमान् । दृच्छयाप्नोति केवल्यं पष्टे मासि न
संशयः ॥ ३० ॥ पाथिवः पञ्चमात्रस्तु चतुर्मात्रस्तु वारुणः ।
आग्नेयस्तु त्रिमात्रोऽसौ वायव्यस्तु द्विमात्रकः ॥ ३१ ॥
एकमात्रस्तथाकाशो ह्यमात्रं तु विचिन्तयेत् । संधिं कृत्वा
तु मनसा चिन्तयेदात्मनात्मनि ॥ ३२ ॥ त्रिशण्णर्बाहुलः
प्राणो यत्र प्राणैः प्रतिष्ठितः । एष प्राण इति ख्यातो
‘अप्राणस्य गोचरः ॥ ३३ ॥ अशीनिश्च शतं चैव सह-

स्याणि त्रयोदश । लक्षश्रंको विनिश्चास्य अहोरात्रप्रमाणतः
 ॥ ३४ ॥ प्राण आसौ हृदि स्थाने अपानस्तु पुनर्गुदे ।
 समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥ ३५ ॥
 व्यानः सर्वेषु चाक्षेपु व्याप्य तिष्ठति सर्वदा । अथ वर्णा-
 स्तु पञ्चानां प्राणादीनामनुक्रमतः ॥ ३६ ॥ रक्तवर्णा-
 मणिप्रणयः प्राणवायुः प्रकीर्तितः । अपानस्तस्य मध्ये तु
 हृन्द्गोपयमप्रभः ॥ ३७ ॥ समानस्तु द्वयोर्मध्ये गोक्षी-
 रधवलप्रभः । आपाण्ण उदानश्च व्यानो ह्यर्चिःसमप्रभः
 ॥ ३८ ॥ यस्येदं मण्डलं भित्त्वा मारुतो याति मूर्धनि ।
 यत्र यत्र स्मियेद्वापि न स भूयोऽभिजायते न स भूयोऽ-
 भिजायत इत्युपनिषत् ॥ ३९ ॥ ॐ सह नाववन्विति
 शान्तिः ॥

इत्यमृतनादोपनिषत्समाप्ता ॥

अथर्वशिरउपनिषत् ॥ २३ ॥

अथर्वशिरसामर्थमनर्थमोतवाचकम् ॥

सर्वाधारमनाधार स्वमात्रत्रैपदाक्षरम् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिर्गति शान्तिः ॥

ॐ देवा ह वै स्वर्गं लोकमायेमे रुद्रमपृच्छन्को भवा-
 निति । सोऽब्रवीद्दहमेकः प्रथममामं वर्तामि च भवि-
 त्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति । सोऽन्त-
 रादन्तरं प्राविशत दिशश्चान्तरं प्राविशित् सोऽहं निद्र-

नित्योऽहं व्यक्ताव्यक्तो ब्रह्माब्रह्माहं प्राज्ञः प्रत्यक्षोऽहं दक्षि-
 णाञ्च उदक्षोऽहम् अधश्चोर्ध्वं चाहं दिशश्च प्रतिदिशश्चाहं
 पुमानपुमान् स्त्रियश्चाहं गायत्र्यहं सावित्र्यहं त्रिष्टुबज्रगत्य-
 नुष्टुपचाहं छन्दोऽहं गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयोऽहं
 सत्योऽहं गौरह गौर्यहमृगहं यज्ञरहं सामाहमधर्वाहिरस्यो-
 ऽहं ज्येष्ठोऽहं श्रेष्ठोऽहं वरिष्ठोऽहमापोऽहं तेजोऽहं गृह्यो-
 ऽहमरण्योऽहमक्षरमहं क्षरमहं पुष्करमहं पवित्रमहमुग्रं च
 मध्यं च बहिश्च पुरस्ताज्ज्योतिरित्यहमेव सर्वेभ्यो मामेव स
 सर्वः समायो मा वेद स सर्वान्देवान्वेद सर्वाश्च वेदा-
 न्माह्वानपि ब्रह्म ब्राह्मणंश्च गां गोभिर्घाह्वणान्वाह्वणेन
 हविर्हविषा आयुर्गयुषा सत्येन सत्य धर्मेण धर्मं तर्पयामि
 स्वेन तेजसा । ततो ह वै ते देवा रुद्रमपृच्छन् ते देवा रुद्र-
 मपश्यन् । ते देवा रुद्रमभ्यायन् ततो देवा ऊर्ध्वबाहवो
 रुद्रं स्तुवन्ति ॥ १ ॥ ॐ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च ब्रह्मा
 तस्मै वै नमोनमः ॥ १ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णु-
 तस्मै वै नमोनमः ॥ २ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च
 स्कन्दस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवा-
 न्यश्चेन्द्रस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ४ ॥ यो वै रुद्रः स भग-
 वान्यश्चाग्निस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ५ ॥ यो वै रुद्रः स
 भगवान्यश्च वायुस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ६ ॥ यो वै रुद्रः
 स भगवान्यश्च सूर्यस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ७ ॥ यो वै
 रः स भगवान्यश्च सोमस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ८ ॥ यो

वै रुद्रः स भगवान्ये चाष्टौ ग्रहान् तस्मै वै नमोनमः ॥ ९ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान्ये चाष्टौ प्रतिग्रहान् तस्मै वै नमो-
 नमः ॥ १० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च भूम्नस्मै वै
 नमोनमः ॥ ११ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च भुवन् तस्मै
 वै नमोनमः ॥ १२ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च स्वन्-
 तस्मै वै नमोनमः ॥ १३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च
 महन् तस्मै वै नमोनमः ॥ १४ ॥ यो वै रुद्रः स भगवा-
 न्या च पृथिवी तस्मै वै नमोनमः ॥ १५ ॥ यो वै रुद्रः
 स भगवान्यश्चान्तरिक्षं तस्मै वै नमोनमः ॥ १६ ॥ यो
 वै रुद्रः स भगवान्या च द्यौम्नस्मै वै नमोनमः ॥ १७ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान्याश्चापन् तस्मै वै नमोनमः ॥ १८ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च तेजस्मै वै नमोनमः ॥ १९ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च कालं तस्मै वै नमोनमः
 ॥ २० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च यमस्मै वै नमो-
 नमः ॥ २१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च मृत्युन् तस्मै
 वै नमोनमः ॥ २२ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्चासृत्
 तस्मै वै नमोनमः ॥ २३ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यश्चा-
 काशं तस्मै वै नमोनमः ॥ २४ ॥ यो वै रुद्रः स भग-
 वान्यश्च विश्वं तस्मै वै नमोनमः ॥ २५ ॥ यो वै रुद्रः
 स भगवान्यश्च स्थूलं तस्मै वै नमोनमः ॥ २६ ॥ यो वै
 रुद्रः स भगवान्यश्च सूक्ष्मं तस्मै वै नमोनमः ॥ २७ ॥
 यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च शुक्लं तस्मै वै नमोनमः

॥ २८ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च कृष्णं तस्मै वै नमो
 नमः ॥ २९ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च कृष्णं तस्मै
 वै नमोनमः ॥ ३० ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च सत्यं
 तस्मै वै नमोनमः ॥ ३१ ॥ यो वै रुद्रः स भगवान्यच्च
 सर्वं तस्मै वै नमोनमः ॥ ३२ ॥ २ ॥ भूमे आदिर्भूय
 भुवः स्वस्ते शीर्षं विश्वरूपोऽसि ब्रह्मैकस्यं त्रिधा त्रिधा
 वृद्धिस्त्वं ज्ञान्तिस्त्वं पुष्टिस्त्वं हुतमहुतं दत्तमदत्तं सर्वम-
 सर्वं विश्वमविश्वं कृतमकृत परमपर परायणं च त्वम् ।
 अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।
 किं नूतमस्मान्कृणवदराति, किमु धतिरमृतं मर्यस्य ।
 सोमसूर्यपुरस्तात् सृष्टमं पुरुषः । सर्वं जगद्धितं वा एत-
 दक्षरं प्राजापत्यं सृष्टमं सौम्यं पुरुषं ब्राह्ममब्राह्मेण भावं
 भावेन सौम्यं सौम्येन सृष्टमं सृष्टमेण वायव्यं वायव्येन
 प्रसति स्वेन तेजसा तस्मादुपसहस्रं महाप्रासाय वै नमो
 नमः । हृदिस्था देवता, सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः । हृदि
 त्वमसि यो नित्यं तिम्रो मात्राः परमनु यः । तस्योत्तरतः
 जिगे दक्षिणतः पादौ य उत्तरतः स ओङ्कारः य ओङ्कारः
 स प्रणवः यः प्रणवः स सर्वव्यापी यः सर्वव्यापी सोऽ-
 नन्तः योऽनन्तस्मत्तारं यत्तारं तत्सृष्टमं यत्सृष्टमं तच्छुक्लं
 यच्छुक्लं तद्वैष्णवं यद्वैष्णवं तत्परं ब्रह्म यत्परं ब्रह्म स एकः य-
 एकः स रुद्रः यो रुद्रः स ईशानः य ईशानः स भगवान्
 हेभरः ॥३॥ अथ कस्मादुच्यत ओङ्कारो यस्मादुच्चार्यमाण

एव प्राणान्ध्वमुत्क्रामयति तस्मादुच्यते ओङ्कारः । अथ कस्मादुच्यते प्रणवः यस्मादुच्चार्यमाण एव ऋग्यजुःसामा-
 धर्वाङ्गिरसं ब्रह्म ब्राह्मणेभ्यः प्रणामयति नामयति च तस्मादुच्यते प्रणवः । अथ कस्मादुच्यते सर्वव्यापी यस्मा-
 दुच्चार्यमाण एव सर्वाल्लोकान्व्याप्नोति स्नेहो यथा पल्ल-
 पिण्डमिव शान्तरूपमोतप्रोतमनुप्राप्तो व्यतिपत्तश्च त-
 स्मादुच्यते सर्वव्यापी । अथ कस्मादुच्यतेऽनन्तो यस्मा-
 दुच्चार्यमाण एव निर्यगृध्वमधस्ताच्चास्यान्तो नोपलभ्यते
 तस्मादुच्यतेऽनन्तः । अथ कस्मादुच्यते तारं यस्मादुच्चा-
 र्यमाण एव गर्भजन्मव्याधिज्जरामरणसंसारमहाभयात्तार-
 यति त्रायते च तस्मादुच्यते तारम् । अथ कस्मादुच्यते
 शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव कुन्दते क्लामयति च तस्मा-
 दुच्यते शुक्लम् । अथ कस्मादुच्यते सूक्ष्मं यस्मादुच्चार्य-
 माण एव सूक्ष्मो भूत्वा शरीराण्यधिनिष्ठति सर्वाणि
 चाङ्गान्यभिमृशति तस्मादुच्यते सूक्ष्मम् । अथ कस्मादु-
 च्यते वैश्रुतं यस्मादुच्चार्यमाण एव व्यक्ते महति तममि
 शान्तयति तस्मादुच्यते वैश्रुतम् । अथ कस्मादुच्यते परं
 ब्रह्म यस्मात्परमपरं परायणं च बृंहद्बृहत्या बृहयति तस्मा-
 दुच्यते परं ब्रह्म । अथ कस्मादुच्यते एकः यः सर्वान्प्रा-
 णान् संभक्ष्य संभक्षणेनाजः संसृजति विसृजति तीर्थमेके
 व्रजन्ति तीर्थमेके दक्षिणाः प्रत्यञ्च उदञ्चः प्राञ्चोऽभिव्रज-
 न्त्येके तेषां सर्वेषामिह सङ्गतिः । साकं स एको भूतः

रति प्रजानां तस्मादुच्यते एकः । अथ कस्मादुच्यते रुद्रः
यस्मादपिभिर्नान्यभक्तेर्द्रुतमस्य रूपमुपलभ्यते तस्मादु-
च्यते रुद्रः । अथ कस्मादुच्यते ईशानः यः सर्वान्देवानीशते
ईशानीभिर्जननीभिश्च परमशक्तिभिः । अभित्वा शूरणो-
नुमो दुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वईशमीशान-
मिन्द्रतस्थुष इति तस्मादुच्यते ईशानः । अथ कस्मादु-
च्यते भगवान्महेश्वरः यस्मादक्ता ज्ञानेन भजत्यनुगृह्णाति
च वाचं संसृजति विसृजति च सर्वान्भावान्परित्यज्यात्म-
ज्ञानेन योगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते भगवा-
न्महेश्वरः । तदेतद्रुद्रचरितम् ॥ ४ ॥ एको ह देवः प्रदि-
शो नु सर्वाः पूर्वा ह जातः स उ गर्भे अन्तः । स एव
जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्मृजनामिष्टति सर्वतोमुखः ।
एको रुद्रो न द्वितीयाय तस्मै य इमोल्लोकानीशते ईशा-
नीभिः । प्रत्यङ्मृजनामिष्टति संचुकोचान्तकालं संसृज्य
विश्वा भुवनानि गोप्ता । यो योनिं योनिमधितिष्टत्येको
येनेदं सर्वं विचरति सर्वम् । तमीशानं पुरुषं देवमीश्वरं
निचारयेमां शान्तिमत्यन्तमेति । क्षमां हित्वा हेतुजाल-
स्य मूलं बुद्ध्या संचितं स्थापयित्वा तु रुद्रे । रुद्रमेकव-
माहुः शाश्वतं वै पुराणमिषमूर्जेण पशवोऽनुनामयन्तं
मृत्युपाशान् । तदेतेनात्मन्नेतेनार्धचतुर्थेन मात्रेण शान्तिं
संसृजति पशुपाशविमोक्षणम् । या सा प्रथमा मात्रा
ऋगदेवत्या रक्ता वर्णेन यस्तां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्भ-

ह्यपदम् । या सा द्वितीया मात्रा विष्णुदेवत्या कृष्णा
वर्णेन यस्मां ध्यायते नित्यं स गच्छेद्वैष्णवं पदम् । या सा
तृतीया मात्रा ईशानदेवत्या कपिला वर्णेन यस्मां ध्यायते
नित्यं स गच्छेदैशानं पदम् । या सार्धचतुर्थी मात्रा सर्व-
देवत्याऽव्यक्तीभूता खं विचरति शुद्धा स्फटिकमन्त्रिभा
वर्णेन यस्मां ध्यायते नित्यं स गच्छेत्पदमनामयम् । तदे-
तदुपासीत मुनयो वाग्वदन्ति न तस्य ग्रहणमयं पन्था
विहित उत्तरेण येन देवा यान्ति येन पितरो येन ऋषयः
परमपरं परायणं चेति । बालाग्रमात्रं हृदयस्य मध्ये विश्वं
देवं जातरूपं वरेण्यम् । तमात्मस्थं ये नु पश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिर्भवति नेतरेषाम् । यस्मिन्क्रोधं यां च तृष्णां
क्षमां चाक्षमां हित्वा हेतुजालस्य मूलम् । बुद्ध्या संचितं
स्थापयित्वा तु रुद्रे रुद्रमेकत्वमाहुः । रुद्रो हि शाश्वतेन वै
पुराणेनेपमूर्जेण तपसा नियन्ता अग्निरिति भस्म वायुरिति
भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म
सर्वं ह वा इदं भस्म मन एतानि चक्षुषि यस्माद्गतमिदं
पाशुपतं यज्ञस्य नाङ्गानि संस्पृशेत्तस्माद्ब्रह्म तदेतत्पाशु-
पतं पशुपाशविमोक्षणाय ॥ ५ ॥ योऽग्नौ रुद्रो योऽस्व-
न्तर्य ओषधीर्वीरुध आविवेश । य इमा विश्वा भुवनानि
चक्षूपे तस्मै रुद्राय नमोऽस्त्वग्नये । यो रुद्रोऽग्नौ यो
रुद्रोऽस्वन्तर्यो रुद्र ओषधीर्वीरुध आविवेश । यो रुद्र इमा
विश्वा भुवनानि चक्षूपे तस्मै रुद्राय नमोनमः । यो रुद्रो

ऽप्सु यो रुद्र ओषधीषु यो रुद्रो वनस्पतिषु । येन रुद्रेण
जगद्ध्वं धारितं पृथिवी द्विधा त्रिधा धर्ता धारिता नागा
येऽन्तरिक्षे तस्मै रुद्राय वै नमोनमः । मृधानमस्य संसे-
व्याप्यथर्वा हृदयं च यत । मन्त्रिकाद्ध्वं प्रेरयत्यवमा-
नोऽधिशीर्षतः । तद्वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समु-
ज्जितः । तप्राणोऽभिरक्षति शिरोऽन्तमथो मनः । न च
दिवो देवजनेन गुप्ता न चान्तरिक्षाणि न च भूम इमाः ।
यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतं तस्मादन्यन्न परं किञ्चनास्मि ।
न तस्मात्पूर्वं न परं तदस्मि न भृतं नोत भव्यं यदा-
सीत् । सहस्रपादेकमूर्धा व्यासं स एवेदमावर्गिवर्ति
भृतम् । अक्षराः संजायते कालः कालाद्यापक उच्यते ।
व्यापको हि भगवान् रुद्रो भोगायमानो यदा शेते रुद्र-
स्तदा संहार्यते प्रजाः । उच्छृण्विते तमो भवति तमस्य
आपोऽप्स्वङ्गुल्या मथिते मथितं शिशिरे शिशिरं मध्य-
मानं फेनं भवति फेनादण्डं भवत्यण्डाद्ब्रह्मा भवति
ब्रह्मणो वायुः वायोरोकारः ॐ करास्यावित्री सावित्र्या
गायत्री गायत्र्या लोका भवन्ति । अर्चयन्ति तपः सत्यं
मधु क्षरन्ति यद्भुवम् । एतद्वि परमं तपः । आपो-
ज्योती रमोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरो नम इति ॥ ६ ॥
य इदमथर्वशिरा ब्राह्मणोऽधीते अश्रोत्रियः श्रोत्रियो
भवति अनुपनीत उपनीतो भवति सोऽग्निपूतो भवति स
वायुपूतो भवति स सूर्यपूतो भवति स सोमपूतो भवति

स सत्यपूतो भवति स सर्वदेवैर्ज्ञातो भवति स सर्व-
 वेदेरनुध्यातो भवति स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति तेन
 सर्वैः क्रतुभिरिष्टं भवति गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि
 भवन्ति इतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि
 भवन्ति । प्रणवानामयुतं जप्तं भवति । स चक्षुषः पङ्क्तिं
 पुनान्ति । आ सप्तमाप्पुरुषयुगान्पुनान्तीत्याह भगवानथ-
 र्वशिरः सकृज्जह्वैव शुचिः स पूतः कर्मण्यो भवति ।
 द्वितीयं जह्वा गणाधिपत्यमवाप्नोति । तृतीयं जह्वैवमे-
 वानुप्रविशत्यो सत्यमो सत्यमो सत्यम् ॥ ७ ॥

इत्यथर्वशिरउपनिषत्समाप्ता ॥

अथर्वशिखोपनिषत् ॥ २४ ॥

ओंकारार्थतया भातं तुर्योकाराग्रभासुरम् ।

तुर्यतुर्यत्रिपादामं स्वमात्रं कलयेऽन्वहम् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ अथैहैनं पेंपलादोऽङ्गिराः सनत्कुमारश्चाथर्वणमु-
 वाच भगवन्किमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यं किं त-
 ङ्ग्यानं को वा ध्याता कश्च ध्येयः । स एभ्योऽथर्वाः प्रत्यु-
 वाच । ओमित्येदक्षरमादौ प्रयुक्तं ध्यानं ध्यायितव्यमि-
 त्येतदक्षरं परं ब्रह्मास्य पादाश्चत्वारो वेदाश्चतुष्पादिदम-
 क्षरं परं ब्रह्म । पूर्वास्य मात्रा पृथिव्यकारः ऋग्भिर्ऋग्वेदो
 ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः । द्वितीयान्तरिक्षं स॥

उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुप्क्षणाग्निः ।
तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रा
आदित्या जगत्याहवनीयः । यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा
सा सोमलोक ओंकारः साथर्वणमन्त्रेथर्ववेदः संवर्त-
कोऽग्निर्मरुतो विराडेकपिभीम्वतींस्मृता । प्रथमा
रक्तपीता महद्भद्रदेवत्या । द्वितीया विद्युमती कृष्णा
विष्णुदेवत्या । तृतीया शुभाशुभा शुक्ला रुद्रदेवत्या ।
यावसानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा विद्युमती सर्ववर्णा
पुरुषदेवत्या । स एष लोकाश्चतुरक्षरश्चतुष्पादश्चतुः-
शिरश्चतुर्धमात्रः स्थूलमेतद्भुवर्दीर्घप्लुत इति ॥ ॐ ॐ
ॐ इति त्रिरुक्त्वा चतुर्थः शान्तआत्माप्लुतप्रणवप्रयोगेण
समस्तमोमिति शयुक्त आत्मज्योतिः सकृदावर्तते सकृदु-
च्चारितमात्रः स एष ऊर्ध्वमक्षामयतीत्योंकारः । प्राणान्स-
र्वान्प्रलीयत इति प्रलयः । प्राणान्सर्वान्परमात्मनि प्रणाम-
यतीत्येतस्मात्प्रणवः । चतुर्थ्यावस्थित इति सर्वदेववेद-
योनिः सर्ववाच्यवस्तु प्रणवात्मकम् ॥ १ ॥ देवाश्चेति
संघत्तां सर्वेभ्यो दुःखभयेभ्यः संतारयतीति तारणात्तारः ।
सर्वे देवाः संविशन्तीति विष्णुः । सर्वाणि बृहदयतीति
ब्रह्मा । सर्वेभ्योऽन्तःस्थानेभ्यो ध्येयेभ्यः प्रदीपवत्प्रकाश-
यतीति प्रकाशः । प्रकाशेभ्यः सदोमित्यन्तः शरीरे विद्यु-
द्ब्रह्मयोनिरिति मुहुर्मुहुर्गतिं विद्युद्ब्रह्मप्रतीयाद्विशं दिशं
भित्त्वा सर्वाहोक्रान्त्याप्नोति व्यापयतीति व्यापनाद्व्यापी

महादेवः ॥ २ ॥ पूर्वास्य मात्रा जागति जागरितं द्वि-
 तीया स्वप्नं तृतीया सुषुप्तिश्चतुर्थी तुरीयं मात्रा मात्राः
 प्रतिमात्रागताः सम्यक्समस्तानपि पादाञ्जयतीति स्वयं-
 प्रकाशः स्वयं ब्रह्म भवतीत्येष सिद्धिकर एतस्माद्ब्रह्म-
 नादौ प्रयुज्यते । सर्वकरणोपसंहारत्वाद्धार्यधारणाद्ब्रह्म
 तुरीयम् । सर्वकरणानि मनसि संप्रतिष्ठाप्य ध्यानं विष्णुः
 प्राणं मनसि सह करणैः संप्रतिष्ठाप्य ध्याता रुद्रः प्राणं
 मनसि सह करणैर्नादान्ते परमात्मनि संप्रतिष्ठाप्य ध्या-
 यीतेशानं प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते
 संप्रसूयन्ते सर्वाणि चेन्द्रियाणि सह भूतैर्न कारणं कार-
 णानां ध्याता कारणं तु ध्येयः सर्वेश्वर्यसंपन्नः सर्वेश्वरः
 शंभुराकाशमध्ये ध्रुवं मन्त्रध्वाधिकं क्षणमेकं क्रतुशत-
 स्थापि चतुःसत्या यत्फलं तदवाप्नोति कृत्स्नमोकारगतिं
 च सर्वध्यानयोगज्ञानानां यत्फलमोकारो वेद पर ईशो
 वा शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य समा-
 स्ताथर्वशिखंतामधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यत
 एतामधीत्य द्विजो गर्भवासाद्विमुक्तो विमुच्यत इत्योऽ-
 सत्यमित्युपनिषत् ॥३॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इत्यथर्वशिखोपनिषत्समाप्ता ॥

मंत्रायण्युपनिषत् ॥ २५ ॥

वैराग्योऽथभक्तियुक्तब्रह्ममात्रप्रबोधतः ।

यत्पदं मुनयो यान्ति तद्वैपदमहं महः ॥

ॐ आप्यायन्विति शान्तिः ॥

मैत्रायणी कौपितकी बृहज्जाबालतापनी । काला-
ग्निरुद्रमैत्रेयी सुबालधुरिमन्त्रिका । ॐ बृहद्रथो ह वै
नाम राजा राज्ये ज्येष्ठं पुत्रं निधापयिष्वेदमशाश्वतं
मन्यमानः शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम स तत्र
परमं तप आस्थायादित्यमीक्षमाण ऊर्ध्वबाहुमिष्ट्यन्ते
सहस्रस्य मुनिरन्तिकमाजगामाग्निरिवाभूमकम्नेजसा निर्द-
हन्निवात्मविदग्गवान्छाकायन्य उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणी-
ष्वेति राजानमब्रवीन्स्य तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन्नाह-
मात्मवित्तं तत्त्वविच्छद्गुणमो वयं स त्वं नो ब्रूहीत्येतद्गुणं
पुरस्तादशक्यं मां पृच्छ प्रश्नमैद्वाकान्यान्कामान्वृणीष्वेति
शाकायन्यस्य चरणावभिमृश्यमानो राजेमां गाथां जगाद्
॥ १ ॥ भगवन्नस्थिचर्मस्त्रायुमज्जामांसशुक्रशोणितश्चेत्मा-
श्रुदृषिते विष्मृष्टवानपित्तकफसंघाते दुर्गन्धे निःसारे-
ऽस्मिच्छरीरे किंकामोपभोगः ॥ २ ॥ कामक्रोधलोभभय-
विषादंर्ष्येष्टवियोगानिष्टमंप्रयोगधुत्पिपासाजरासृत्युग-
शोकाद्यैरभिहतेऽस्मिच्छरीरे किं कामोपभोगः ॥ ३ ॥
सर्वं चेदं क्षयिष्णु पश्यामो यथेमे दंशमशकादयस्तृणव-
ज्जश्यतयोद्धतप्रध्वंस्मिनः ॥ ४ ॥ अथ किमेतैर्वा परेऽन्ये म-
हाधनुर्धराश्चक्रवर्तिनः केचिन्मुद्युम्नभूरिद्युम्नेन्द्रद्युम्नकुवल-
याश्वयोवनाश्ववह्नियाश्वाश्वपतिः शशबिन्दुर्हरिश्चन्द्रोऽम्ब-
रीपो ननूक्तस्वयातिर्ययातिरनरण्योक्षसेनोत्थमरुत्तभरत-

प्रभृतयो राजानो मिपतो बन्धुवर्गस्य महतीं श्रियं त्य-
क्त्वास्माद्धोकादमुं लोकं प्रयान्ति ॥ ५ ॥ अथ किमे-
तर्वा परेऽन्ये गन्धर्वासुरयक्षराक्षसभूतगणपिशाचोरगप्र-
हार्दानां निरोधनं पश्यामः ॥ ६ ॥ अथ किमेतैर्वान्यानां
शोषणं महान्त्वानां शिखरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य प्रचलनं स्था-
नं वा तरुणां निमज्जनं पृथिव्याः स्थानादपसरणं सुराणां
सोऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारे किं कामोपभोगैरेवाश्रि-
तस्यासकृदिहावर्तनं दृश्यत इत्युद्धर्तुमर्हसीत्यन्धोदपान-
स्थो भेक इवाहमस्मिन्संसारे भगवंस्त्वं नो गतिस्त्वं नो
गतिः ॥ ७ ॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥

अथ भगवाच्छाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानं महा-
राज बृहद्रथेक्ष्वाकुवंशध्वजशीर्षात्मजः कृतकृत्यस्त्वं मरु-
ज्ज्ञाज्ञो विश्रुतोऽसीत्ययं वा व खलवात्मा ते कृतमो भग-
वान्वर्ण्य इति तं होवाचेति ॥ १ ॥ य एषो बाह्यावष्ट-
म्भनेनोर्ध्वमुत्क्रान्तो व्यथमानोव्यथमानन्तमः प्रणुद-
त्येष आत्मेत्याह भगवानथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरी-
रासमुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभनिष्प-
द्यत एष आत्मेति होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रूयेति
॥ २ ॥ अथ खल्वियं ब्रह्मविद्या सर्वोपनिषद्विद्या वा
राजन्नस्माकं भगवता मैत्रेयेण व्याख्याताहं ते कथयि-
ष्यामीत्यथापहतपाप्मानस्मिन्मतेजस ऊर्ध्वरेतसो बाल-
खिल्या इति श्रूयन्तेऽथैते प्रजापतिमब्रुवन्भगवन्नाकट-

मिवाचेतनमिदं शरीरं कस्यैव खल्वीदृशो महिमातीन्द्रियभूतस्य येनेतद्विधमिदं चेतनव्यप्रतिष्ठापितं प्रचोदयितास्य को भगवन्नेतदस्माकं ब्रूहीति तान्होवाच ॥ ३ ॥ यो ह खलु वाचोपरिस्थः श्रूयते स एव वा एष शुद्धः पतः शून्यः शान्तोप्राणोऽनीशात्माऽनन्तोऽक्षयः स्थिरः शाश्वतोऽजः स्वतन्त्रः स्ये महिम्नि तिष्ठत्यनेनेदं शरीरं चेतनव्यप्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषोऽस्येति ते होचुर्भगवन्कथमनेनेदृशेनानिच्छेनेतद्विधमिदं चेतनव्यप्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषोऽस्येति कथमिति तान्होवाच ॥ ४ ॥ स वा एष सूक्ष्मोऽप्राणोऽदृश्यः पुरुषसंजकोबुद्धिपूर्वमिहैवावर्ततेऽशेन सुषुप्तस्यैव बुद्धिपूर्वं निबोधयत्यथ यो ह खलु वावैतस्यांशोऽयं यश्चेतनमात्रः प्रतिपूरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिर्विश्वाक्षन्नेन चेतनेनेदं शरीरं चेतनव्यप्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चैषोऽस्येति ते होचुर्भगवन्नीदृशस्य कथमंशेन वर्तनमिति तान्होवाच ॥ ५ ॥ प्रजापतिर्वा एषोऽग्रेऽतिष्ठत्स नारमनकः स आत्मानमभिध्यायद्वद्धीः प्रजा असृजत्ता अस्यैवात्मप्रबुद्धा अप्राणा स्थाणुरिव तिष्ठमाना अपश्यत्स नारमत सोऽमन्यतैतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं प्राविशानीत्यथ स वायुमिवात्मानं कृत्वाभ्यन्तरं प्राविशत्स एको नाविशत्स पञ्चधात्मानं प्रविभज्योच्यते यः प्राणोऽपानः समान उदानो व्यान इति ॥ ६ ॥ अथ योऽयमूर्ध्वमु-

एकामनीत्येव वाव स प्राणोऽथ योयमवाञ्छं संक्रामत्येव
 वाव सोऽपानोऽथ योऽयं स्थविष्टमन्नधातुमपाने स्थाप-
 यत्यणिष्टं चाङ्गेऽङ्गे समं नयत्येव वाव स समानोऽथ
 योऽयं पीताशितमुद्गिरति निगिरतीति चेप वाव स
 उदानोऽथ येनैताः मिरा अनुव्याप्ता एव वाव स व्यानः
 ॥ ७ ॥ अथोपांशुरन्तर्याम्यभिभवत्यन्तर्याममुपांशुमेत-
 योरन्तराले चौण्यं मायवद्यदौण्यं स पुरुषोऽथ यः
 पुरुषः सोऽग्निर्वैश्वानरोऽप्यन्यत्रायुक्तमयमग्निर्वैश्वानरो
 योऽयमन्तः पुरुषो येनेदमज्ञं पच्यते यदिदमज्ञते तस्यैव
 घोषो भवति यदेतत्कर्णावपिधाय शृणोति स यदोत्क-
 मिष्यन्भवति नैनं घोषं शृणोति ॥ ८ ॥ स वा एव
 पञ्चधात्मानं प्रविभज्य निहितो गुहायां मनोमयः प्राण-
 शरीरो बहुरूपः सलसंकल्प आत्मेति स वा एवोऽस्य
 हृदन्तरे तिष्ठन्नकृतार्थोऽमन्यतार्थानमानि तत्स्वानीमानि
 भित्तोदितः पञ्चभी रश्मिभिर्विषयानत्तीति बुद्धीन्द्रियाणि
 यानीमान्येतान्यस्य रश्मयः कर्मेन्द्रियाण्यस्य हया रथः
 शरीरं मनो नियन्ता प्रकृतिमयोऽस्य प्रचोदनेन खल्वी-
 रितं परिभ्रमतीदं शरीरं चक्रमिव मृते च नेदं शरीरं
 चेतनवत्प्रतिष्ठापितं प्रचोदयिता चेपोऽस्येति ॥ ९ ॥ स
 वा एव आत्मेत्यदो वशं नीत इव मितासितः कर्मफलै-
 रभिभूयमान इव प्रतिशरीरेषु चरत्यव्यक्तत्वासूक्ष्मत्वा-
 ददृश्यत्वादप्राप्यत्वाज्जिर्मस्वाच्चानवस्थोऽकर्ता कर्तृवाव-

स्थितः ॥ १० ॥ स वा एष शुद्धः स्थिरोऽचलश्चालेपो-
ऽऽयग्रो निस्पृहः प्रेक्षकवदवस्थितः स्वस्य चरितभुगुण-
मयेन पटेनात्मानमन्तर्ध्यावस्थित इत्यवस्थित इति
॥ ११ ॥ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

ते होचुर्भगवन्त्यद्येवमस्यात्मनो महिमानं सूचयसी-
त्यन्यो वा परः कोऽयमात्मा मितान्तितः कर्मफलैरभिभू-
यमानः सदस्योनिमापद्यत इत्यवाचीं वोध्वा वा गतिं
द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति कतम एष इति तान्हो-
वाच ॥ १ ॥ अस्मि खल्वन्योऽपरो भूतात्मा योऽयं मि-
तान्तितः कर्मफलैरभिभूयमानः सदस्योनिमापद्यत इ-
त्यवाचीं वोध्वा गतिं द्वन्द्वैरभिभूयमानः परिभ्रमतीत्य-
स्योपव्याख्यानं पञ्च सन्मात्राणि भूतशब्देनोच्यन्ते पञ्च
महाभूतानि भूतशब्देनोच्यन्तेऽथ तेषां यः समुदायः
शरीरमित्युक्तमथ यो ह खलु वाव शरीरमित्युक्तं स भूतात्मे-
त्युक्तमथाम्नि तस्यात्मा बिन्दुरिव पुष्कर इति स वा एषो-
ऽभिभूतः प्राकृतेर्गुणैरित्यतोऽभिभूतत्वासंमृष्टत्वं प्रयात्य-
संमृष्टत्वादात्मस्थं प्रभुं भगवन्तं कारयितारं नापश्यद्गुणौ-
घंसृष्ट्यमानः कलुषीकृतश्चास्थिरश्चञ्चलो लोलुप्यमानः
सस्पृहो व्यग्रश्चाभिमानत्वं प्रयात इत्यहं सो ममेदमित्येवं
मन्यमानो निबध्नात्यात्मनात्मानं जालेनेव खचरः कृत-
स्यानुफलैरभिभूयमानः परिभ्रमतीति ॥ २ ॥ अथान्य-
त्राप्युक्तं यः कर्ता सोऽयं वै भूतात्मा करणैः कारयिता-

न्तःपुरुषोऽथ यथाग्निनायःपिण्डो वाभिभूतः कर्तृभिर्ह-
 न्यमानो नानात्वमुपैत्येवं वात्र खल्वसौ भूतात्मान्तः-
 पुरुषेणाभिभूतो गुणैर्हन्यमानो नानात्वमुपैत्यथ यन्निगुणं
 चनुरशीतिलक्षयोनिपरिणतं भूतत्रिगुणमेतद्वै नानात्वस्य
 रूपं तानि ह वा इमानि गुणानि पुरुषेणेरितानि चक्र-
 मिव चक्रिणेत्यथ यथायःपिण्डे हन्यमाने नाग्निरभिभू-
 यत्येवं नाभिभूयत्यसौ पुरुषोऽभिभूयत्ययं भूतात्मोपसं-
 श्लिष्टत्वादिति ॥ ३ ॥ अथान्यत्राप्युक्तं शरीरमिदं मैथु-
 नादेवोद्धतं संविदपेतं निरय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्त-
 मस्थिभिश्चितं मांसेनानुल्लिप्तं चर्मणावबद्धं विण्मूत्रपि-
 त्तकफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णं कोश
 इवावसन्नेति ॥ ४ ॥ अथान्यत्राप्युक्तं संमोहो भयं वि-
 पादो निद्रा तन्द्री व्रणो जरा शोकः क्षुत्पिपासा कार्पण्यं
 क्रोधो नात्मिक्यमज्ञानं मात्सर्यं वैकारुण्यं मूढत्वं निर्वी-
 ङ्गत्वं निकृतत्वमुद्धतत्वमसमत्वमिति तामसान्वितस्तृणा
 स्नेहो रागो लोभो हिंसारतिदृष्टिव्यापृतत्वमीर्ष्याकामम-
 वास्थितत्वं चञ्चलत्वं जिहीर्षार्थोपार्जनं मित्रानुग्रहणं परि-
 ग्रहावलम्बोऽनिष्टेष्विन्द्रियार्थेषु द्विष्टिरिष्टेष्वभिपङ्ग इति
 राजसान्वितैः परिपूर्ण एतैरभिभूत इत्ययं भूतात्मा
 तस्मान्नानारूपाण्याप्नोतीत्याप्नोतीति ॥ ५ ॥ तृतीयः
 प्रपाठकः ॥

ते ह खल्वथोर्ध्वरेतसोऽतिविस्मिता अतिसमेलोच्चूर्भ-

गवन्नमस्ते त्वं नः शाधि त्वमस्माकं गतिरन्या न विद्यत
 इत्यस्य कोऽतिथिर्भूतात्मनो येनेदं हिवात्मन्येव सायु-
 ज्यमुपैति तान्होवाच ॥ १ ॥ अथान्यत्राप्युक्तं महान-
 दीर्घमय इव निवर्तकमस्य यत्पुराकृतं समुद्रवेलेव दुर्नि-
 वार्यमस्य मृत्योरागमनं सदसफलमयैर्हि पार्श्वः पशुरिव
 बद्धं बन्धनस्थस्येवास्त्रातत्रयं यमविषयस्थस्यैव बहुभया-
 वस्थं मदिरोन्मत्त इवामोदमदिरोन्मत्तं पाप्मना गृहीत
 इव भ्राम्यमाणं महोरगदष्ट इव विपदष्टं महान्धकार इव
 रागान्धमिन्द्रजालमिव मायामयं स्वप्न इव मिथ्यादर्शनं
 कदलीगर्भं इवासारं नट इव क्षणवेपं चित्रभित्तिरिव
 मिथ्यामनोरममित्यथोक्तम् ॥ शब्दस्पर्शादयो येऽर्था
 अनर्था इव ते स्थिताः । येष्वासक्तस्तु भूतात्मा न स्म-
 रेन्न परं पदम् ॥ २ ॥ अयं वा व खल्वस्य प्रतिविधि-
 र्भूतात्मनो यद्येव विद्याधिगमस्य धर्मस्यानुचरणं स्वाश्र-
 मेष्वेवानुक्रमणं स्वधर्म एव सर्वं धत्ते तन्मभशाखेवेतरा-
 ण्यनेनोर्ध्वभागभवत्यन्यथाधः पतत्येष स्वधर्माभिभूतो
 यो वेदेषु न स्वधर्मातिक्रमेणाश्रमी भवत्याश्रमेष्वेवाव-
 स्थितस्तपस्वी चेत्युच्यते एतदप्युक्तं नातपस्कस्यामध्या-
 नेऽधिगमः कर्मशुद्धिर्वैत्येवं ब्राह्म ॥ तपसा प्राप्यते सर्वं
 सत्त्वात्संप्राप्यते मनः । मनसा प्राप्यते त्वात्मा ब्रह्मात्मा-
 पस्या निवर्तते इति ॥ ३ ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥
 यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनौपशाम्यति । तथा

वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनौपशाम्यति ॥ १ ॥ स्वयोनौ-
 पशान्तस्य मनसः सत्यगामिनः । इन्द्रियार्थाविमूढस्या-
 नृताः कर्मवशानुगाः ॥ २ ॥ चित्तमेव हि संसारस्तत्प्र-
 यत्नेन शोधयेत् । यच्चित्तमन्मयो भवति गृह्यमेतत्सना-
 तनम् ॥ ३ ॥ चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशु-
 भम् । प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥ ४ ॥
 समासक्तं यदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे । यद्येवं ब्रह्मणि
 स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥ ५ ॥ मनो हि द्विविधं
 प्रोक्तं शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं
 कामविवर्जितम् ॥ ६ ॥ लयविक्षपरहितं मनः कृत्वा
 सुनिश्चलम् । यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परमं पदम्
 ॥ ७ ॥ तावदेव निरोद्धव्यं हृदि यावत्क्षयं गतम् ।
 एतज्ज्ञानं च मोक्षं च शेषास्तु ग्रन्थविम्वराः ॥ ८ ॥
 समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं
 लभेत् । न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःक-
 रणेन गृह्यते ॥ ९ ॥ अपामपोऽग्निरग्नौ वा व्योम्नि व्योम
 न लक्षयेत् । एवमन्तर्गतं चित्तं पुरुषः प्रतिमुच्यते
 ॥ १० ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥
 बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतमिति ॥ ११ ॥
 अथ यथेयं कौत्सायनिस्तुतिः ॥ त्वं ब्रह्मा त्वं च वै वि-
 ष्णुस्त्वं रुद्रस्त्वं प्रजापतिः । त्वमग्निर्वरुणो वायुस्त्वमि-
 न्द्रस्त्वं निशाकरः ॥ १२ ॥ त्वं मनुस्त्वं यमश्च त्वं

पृथिवी त्वमथाच्युतः । स्वार्थे स्वाभाविकेऽर्थे च बहुधा
 तिष्ठसे दिवि ॥ १३ ॥ विश्वेश्वर नमस्तुभ्यं विश्वात्मा
 विश्वकर्मकृत । विश्वभुग्विश्वमायस्त्वं विश्वक्रीडारतिप्रभुः
 ॥ १४ ॥ नमः शान्तात्मने तुभ्यं नमो गृह्यतमाय च ।
 अचिन्त्यायाप्रमेयाय अनादिनिधनाय चेति ॥ १५ ॥
 ॥ ४ ॥ तमो वा इदमेकमास तत्पश्चात्तत्परेणेरितं विष-
 यत्वं प्रयात्येतद्वं रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं
 प्रयात्येतद्वं तमसो रूपं तत्तमः खल्वीरितं तमसः संप्रा-
 मवत्येतद्वं सत्त्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं तत्सत्त्वात्संप्राप्-
 त्सोऽंशोऽयं यश्चेतनमात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः संकल्पा-
 ध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ता अग्न्यान्त-
 नवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णुरित्यथ यो ह खलु वावास्य
 राजसोऽंशोऽसौ स योऽयं ब्रह्माथ यो ह खलु वावास्य
 तामसोऽंशोऽसौ स योऽयं रुद्रोऽथ यो ह खलु वावास्य
 सात्त्विकोऽंशोऽसौ स एवं विष्णुः स वा एष एकस्त्रिधा-
 भूतोऽष्टधकादशधा द्वादशधा परिमितधा चोद्धत उद्ध-
 तत्वाद्धतेषु चरति प्रतिष्ठा सर्वभूतानामधिपतिर्वभूवेत्य-
 सावात्मान्तर्बहिश्चान्तर्बहिश्च ॥ ५ ॥ चतुर्थः प्रपाठकः ॥

द्विधा वा एष आत्मानं विभर्त्ययं यः प्राणो यश्चात्मा-
 वादित्योऽथ द्वौ वा एतावात्मां पञ्चधा नामान्तर्बहिश्चा-
 होरात्रे तौ व्यावर्तने असौ वा आदित्यो बहिरात्मान्तरा-
 त्मा प्राणो बहिरात्मा गत्यान्तरात्मनानुमीयते । गतिरि-

स्येवं ह्याह यः कश्चिद्विद्वानपहतपाप्माध्यक्षोऽवदातमना-
 स्तन्निष्ठ आवृत्तचक्षुः सोऽन्तरात्मागत्या बहिरात्मनोऽनुमी-
 यते गतिरित्येवं ह्याहाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
 यः पश्यति मां हिरण्यवत्स एषोऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाश्रि-
 तोऽन्नमत्ति ॥ १ ॥ अथ य एषोऽन्तरे हृत्पुष्कर एवाश्रितो-
 ऽन्नमत्ति स एषोऽग्निर्दिवि श्रितः सौरः कालाख्योऽदृश्यः
 सर्वभूतान्नमत्ति कः पुष्करः किमयं वेद वा व तःपुष्करं
 योऽयमाकाशोऽस्येमाश्चतस्रो दिशश्चतस्र उपदिशः संस्था
 अयमर्वागग्निः परत एतौ प्राणादित्यावेतावुपासीतोमित्य-
 क्षरेण व्याहृतिभिः सावित्र्या चेति ॥ २ ॥ द्वे वाव ब्रह्मणो
 रूपे मूर्ते चामूर्ते चाथ यन्मूर्ते तदसत्यं यदमूर्ते तत्सत्यं
 तद्ब्रह्म यद्ब्रह्म तज्ज्योनिर्यज्ज्योतिः स आदित्यः स वा एष
 ओमित्येतदात्मा स त्रेधात्मानं व्यकुरुत ओमिति तिस्रो
 मात्रा एताभिः सर्वमिदमोतं प्रोतं चैवास्मिन्नित्येवं ह्या-
 हैतद्वा आदित्य ओमित्येवं ध्यायंस्तथात्मानं युञ्जीतेति
 ॥ ३ ॥ अथान्यत्राप्युक्तमथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो
 यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसावादित्य उद्गीथ एव प्रणव
 इत्येवं ह्याहोद्गीथः प्रणवाख्यं प्रणेतारं नामरूपं विगत-
 निद्रं विजरमविमृत्युं पुनः पञ्चधा ज्ञेयं निहितं गुहाया-
 मित्येवं ह्याहोर्ध्वमूलं वा आब्रह्मशाखा आकाश वाय्वभ्यु-
 दकभूभ्यादय एकेनात्तमेतद्ब्रह्म तत्तस्यैतत्ते यदसावादित्य
 ओमित्येतदक्षरस्य चैतत्तस्मादोमित्यनेनैतदुपासीताज्ज-

मित्येकोऽस्य रसं बोधयति इत्येवं ह्यहंतदेवाक्षरं पुण्य-
मेतदेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत ॥ ४ ॥
अथान्यत्राप्युक्तं स्तनवत्येपास्य तनूर्या ओमिति स्त्रीपुं-
पुंसकमिति लिङ्गवत्येपाथाग्निर्वायुरादित्य इति भास्वत्ये-
पाथ रुद्रो विष्णुरित्यग्निपतिरित्येपाथ गार्हपत्यो दक्षिणा-
ग्निराहवनीय इति मुम्बवत्येपाथ ऋग्यजुःसामेति विजा-
नात्येपाथ भृभुवःस्वरिति लोकवत्येपाथ भूतं भव्यं भवि-
ष्यदिति कालवत्येपाथ प्राणोऽग्निः सूर्य इति प्रतापवत्ये-
पाथान्नमापश्चन्द्रमा इत्याप्यायनवत्येपाथ बुद्धिर्मनोऽहं-
कार इति चेतनवत्येपाथ प्राणोऽपानो व्यान इति प्राण-
वत्येके त्यजामीत्युक्तताह प्रप्नोतार्पिता भवतीत्येवं ह्या-
हंतदं सत्यकामपरं चापरं च यदोमित्येतदक्षरमिति ॥५॥
अथ व्यानं वा इदमार्मात्मन्यं प्रजापतिस्तपस्तप्त्वा अनु-
व्याहरद्भुवःस्वरित्येपा हाथ प्रजापतेः स्थविष्ठा तनूर्वा
लोकवतीति स्वरित्यस्याः शिरो नाभिर्भुवो भूः पादा
आदित्यश्चक्षुरागस्तः पुरुषस्य महतो मात्राश्चक्षुषा ह्ययं मा-
त्राश्चरति सत्यं वै चक्षुराक्षण्युपस्थितो हि पुरुषः सर्वा-
र्थेषु वदत्येतस्माद्भुवःस्वरित्युपासीतां हि प्रजापति-
विश्वात्मा विश्वचक्षुरिवोपासितो भवतीत्येवं ह्याहं वा वै
प्रजापतिर्विश्वभृत्तनूरंतस्यामिदं सर्वमन्तर्हितमस्मिंश्च स-
र्वस्मिन्नेवान्तर्हितेति तस्मादपोपासीतेति ॥ ६ ॥ तस्मवि-
तुर्वरेण्यमित्यसौ वा आदित्यः सविता स वा एवं प्रवर-

णाय आत्मकामेनेत्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽथ भर्गो देवस्य धी-
महीति सविता वै तेऽवस्थिता योऽस्य भर्गः कं संचि-
न्तयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽथ धियो यो नः प्रचोदयादि-
ति बुद्धयो वै धियन्ता योऽस्माकं प्रचोदयादित्याहुर्ब्रह्म-
वादिनोऽथ भर्ग इति यो ह वा अस्मिन्नादित्ये निहित-
स्मारकेऽक्षिणि चेप भर्गाख्यो भाभिर्गतिरस्य हीति भर्गो
भर्जयतीति वैप भर्ग इति रुद्रो ब्रह्मवादिनोऽथ भर्ग
इति भासयतीमोहोक्तानिति रजयतीमानि भूतानि
गच्छत इति गच्छत्यस्मिन्नागच्छत्यस्मा इमाः प्रजान्स्मा-
ज्जारकत्वाद्भर्गः शत्रुन्सूयमानत्वात्सूर्यः सवनात्सविता
दानादादित्यः पवनात्पावमानोऽथायोऽथायनादादित्य
इत्येवं ह्याह स्वत्वात्मनात्मासृताख्यश्चेता मन्ता गन्ता
स्वष्टानन्दयिता कर्ता वक्ता रसयिता घ्राता स्पर्शयिता
च विभुविग्रहे सन्निष्ठा इत्येवं ह्याहाथ यत्र द्वैतीभूतं
विज्ञानं तत्र हि शृणोति पथ्यति जिघ्रतीति रसयते
वैव स्पर्शयति सर्वमात्मा जानीतेति यत्राद्वैतीभूतं वि-
ज्ञानं कार्यकारणनिर्मुक्तं निर्वचनमनौपम्यं निरुपाख्यं किं
तद्वद्वाच्यम् ॥ ७ ॥ एष हि स्वत्वात्मेशानः शंभुर्भवो
रुद्रः प्रजापतिर्विश्वसृष्टिरण्यगर्भः सत्यं प्राणो हंसः शा-
न्तो विष्णुर्नारायणोऽर्कः सविता धाता सम्राडिन्द्र इन्द्रु-
रिति य एष तपत्यग्निना पिहितः सहस्राक्षेण हिरण्यमे-
नानन्देनैष वाच विजिज्ञासितव्योऽन्वेष्टव्यः सर्वभूतेभ्यो-

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषत् ॥ २६ ॥ ३३१

ऽभयं दत्त्वारण्यं गत्वाथ बहिःकृतेन्द्रियार्थान्स्वशरीरादु-
पलभतेऽर्थेनमिति । विश्वरूपं हरिणं जातवेदसं परायणं
ज्योतिरेकं तपन्तं । सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः प्राणः
प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ इति पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ
आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

इति मैत्रायण्युपनिषत्समाप्ता ॥

कौपीतकिब्राह्मणोपनिषत् ॥ २६ ॥

श्रीमत्कौपीतकीविद्यावेद्यप्रज्ञापराश्रमम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तब्रह्ममात्रं विचिन्तये ॥

ॐ ब्राह्मं मनसीति शान्तिः ॥

चित्रो ह वै गार्ग्यायणिर्यक्ष्यमाण आरुणिं वव्रे स ह
पुत्रं श्वेतकेतुं प्रजिघाय याजयेति तं हासीनं पप्रच्छ
गौतमस्य पुत्रान्ते संवृतं लोके यस्मिन्माधास्यस्यन्यमहो
बाद्धा तस्य लोके धास्यसीति स होवाच नाहमेतद्वेद्
हन्ताचार्यं प्रच्छानीति स ह पितरमासाद्य पप्रच्छेतीति
मा प्राक्षीत्कथं प्रतिब्रवाणीति स होवाचाहमप्येतन्न वेद्
सदस्येव वयं स्वाध्यायमधीत्य हरामहे यन्नः परे ददत्ये-
ष्टुर्भौ गमिष्याव इति ॥ स ह समिष्पाणिश्चित्रं गार्ग्या-
यणिं प्रतिचक्रम उपायानीति तं होवाच ब्रह्मार्होऽमि
गौतम यो मामुपागा एहि त्वा ज्ञपयिष्यामीति ॥ १ ॥
स होवाच ये वैके चास्माह्लोकाप्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते

सर्वं गच्छन्ति तेषां प्राणैः पूर्वपक्ष आप्यायतेऽथापरपक्षे
 न प्रजनयत्येतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं यश्चन्द्रमास्तं यत्प्र-
 त्याह तमत्तिसृजते य एतं प्रत्याह तमिह वृष्टिर्भूत्वा वर्ष-
 ति स इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा
 सिंहो वा मत्स्यो वा परश्वा वा पुरुषो वान्यो वंतेषु
 स्थानेषु प्रत्याजायते यथाकर्म यथाविद्यं तमागतं पृच्छति
 कोऽसीति तं प्रतिब्रूयाद्विचक्षणादृतवो रेत आभृतं पञ्च-
 दशात्प्रसूताप्तित्रयावतस्तन्मा पुंसि कर्तार्यैरयध्वं पुंसा
 कर्त्रा मातरि मासिपित्तः स जायमान उपजायमानो
 द्वादशत्रयोदश उपमासो द्वादशत्रयोदशेन पित्रा संत-
 द्विदेहं प्रतितद्विदेहं तन्म ऋतवो मर्त्यं व आरभध्वं तेन
 सत्येन तपसर्तुरस्म्यार्तवोऽस्मि कोऽसि त्वमसीति तम-
 तिसृजते ॥ २ ॥ स एतं देवयानं पन्थानमासाद्याग्निलो-
 कमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलो-
 कं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं तस्य ह
 वा एतस्य ब्रह्मलोकस्यारोहदो मुहूर्तो येष्टिहा विरजा नदी
 तिल्यो वृक्षः सायुज्यं संस्थानमपराजितमायतनमिन्द्र-
 प्रजापती द्वारगोपौ विभुं प्रमितं विचक्षणासंध्यमितौजाः
 पर्यङ्कः प्रिया च मानसी प्रतिरूपा च चाक्षुषी पुष्पाण्या-
 दायावयतौ वै च जगत्सम्बाश्चाम्बावयवाश्चाप्सरसोऽम्ब-
 यानद्यन्तमित्थंविदा गच्छति तं ब्रह्माहाभिधावत मम
 यशसा विरजां वायं नदीं प्रापन्नवायं जिगीष्यतीति ॥३॥

तं पञ्चशतान्यप्सरसां प्रतिधावन्ति शतं मालाहस्ताः
 शतमाञ्जनहस्ताः शतं चूर्णहस्ताः शतं वासोहस्ताः शतं
 कणाहस्ताम् ब्रह्मालंकारेणालं कुर्वन्ति स ब्रह्मालंकारेणा-
 लंकृतो ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैवाभिप्रैति स आगच्छत्यारं हृद्
 तन्मनसात्येति तमृत्वा संप्रतिविदो मज्जन्ति स आग-
 च्छति मुहूर्तान्येष्टिहांस्तेऽस्मादपद्रवन्ति स आगच्छति
 विरजां नदीं तां मनसंवात्येति तस्मिन्नुत्प्लुते धनुते
 तस्य प्रिया जातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतं तद्यथा
 रथेन धावयन्नथचक्रे पर्यवेक्षत एवमहोरात्रे पर्यवेक्षत
 एवं सुकृतदुष्कृते सर्वाणि च दृन्द्धानि स एष विमुकृतो
 विदुष्कृतो ब्रह्म विद्वान्ब्रह्मैवाभिप्रैति ॥ ४ ॥ स आग-
 च्छति तिल्यं वृक्षं तं ब्रह्मगन्धः प्रविशति स आगच्छति
 सायुज्यं संस्थानं तं ब्रह्म स प्रविशति आगच्छत्यपराजि-
 तमायतनं तं ब्रह्मतेजः प्रविशति स आगच्छतीन्द्रप्रजा-
 पती द्वारगोपां तावस्मादपद्रवतः स आगच्छति विभुप्र-
 मितं तं ब्रह्मयशः प्रविशति स आगच्छति विचक्षणासास-
 न्दीवृहद्रथन्तरे सामनी पूर्वा पादौ ध्येत नाथसे चापरी
 पादौ वैष्णवैराजे शाकरोवते तिरश्ची या प्रजा प्रज्ञया
 हि विपश्यति स आगच्छत्यमितौजसं पर्यङ्कं स प्राणम-
 स्य भूतं च भविष्यच्च पूर्वा पादौ श्रीश्वेराचापरी वृहद्र-
 थन्तरे अनृच्ये भद्रयज्ञायजीये शीर्षण्यमृचश्च सामानि
 च प्राचीनातानं यजुषि तिरश्चीनानि सोमांशव उपमर-

णमुद्गीथ उपश्रीः श्रीरुपबर्हणं तस्मिन्ब्रह्मास्ते तमित्थंवि-
 त्पादेनैवाग्र भारोहति तं ब्रह्माह कोऽसीति तं प्रतिब्रूयात्
 ॥ ५ ॥ ऋतुरस्म्यार्तवोऽस्म्याकाशाद्योनेः संभूतो भार्या-
 यै रेतः संवत्सरस्य तेजोभूतस्य भूतस्यात्मभूतस्य त्वमा-
 त्मासि यस्त्वमसि सोऽहमस्मीति तमाह कोऽहमस्मीति
 सत्यमिति ब्रूयात्किं तद्यत्सत्यमिति यदन्यदेवेभ्यश्च प्राणे-
 भ्यश्च तत्सदथ यदेवाश्च प्राणाश्च तद्यं तदेतया वाचाभि-
 व्याहियते सत्यमित्येतावदिदं सर्वमिदं सर्वमस्मीत्येवं
 तदाह तदेतल्लोकेनाप्युक्तम् ॥ ६ ॥ यजुर्दग्ः सामशिरा
 असावृद्धमृतिरव्ययः । स ब्रह्मेति हि विज्ञेय ऋषिर्ब्रह्म-
 यो महानिति ॥ तमाह केन पौंस्त्रानि नामान्याप्नोतीति
 प्राणेनेति ब्रूयात्केन स्त्रीनामानीति वाचेति केन नपुं-
 कनामानीति मनसेति केन गन्धानिति घ्राणेनेति ब्रूया-
 त्केन रूपाणीति चक्षुषेति केन शब्दानिति श्रोत्रेणेति
 केनाक्षरमानिति जिह्वेति केन कर्माणीति हन्ताभ्यामि-
 ति केन सुखदुःखे इति शरीरेणेति केनानन्दं रतिं प्रजा-
 तिमित्युपस्थेनेति केनेत्या इति पादाभ्यामिति केन धियो
 विज्ञातव्यं कामानिति प्रज्ञयेति प्रब्रूयात्तमाहापो वै
 खलु मे ह्यसावयं ते लोक इति सा या ब्रह्मणि चितिर्या
 व्यष्टिमां चितिं जयति तां व्यष्टिं व्यश्नुते य एवं वेद य
 एवं वेद ॥ ७ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

प्राणो ब्रह्मेति ह स्माह कौपीतकिन्तस्य ह वा एतस्य

प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दत्तं वाक्परिवेष्टी चक्षुर्गात्रं श्रोत्रं
संश्रावयितुं यो ह वा एतस्य प्राणस्य ब्रह्मणो मनो दत्तं
वेदं दत्तवान्भवति यश्चक्षुर्गोप्तुं गोप्तृमान्भवति यः श्रोत्रं
संश्रावयितुं संश्रावयितृमान्भवति यो वाचं परिवेष्टीं
परिवेष्टीमान्भवति तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण
एताः सर्वा देवता अयाचमाना बलिं हरन्ति तथा एवास्मै सर्वाणि
भूतान्ययाचमाना येव बलिं हरन्ति य एवं वेद तस्योपनिषन्न
याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वा लब्धोपविशेन्नाहमतो दत्तमश्नीयामिति य एवं न पुरस्ता-
त्प्रत्याचक्षीरन्त एवेनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इत्येष धर्मो
याचतो भवत्यनन्तरम्वेवेनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति ॥ १ ॥ प्राणो ब्रह्मति ह स्माह पैङ्गवस्तस्य ह वा एतस्य
प्राणस्य ब्रह्मणो वाक्परस्ताच्चक्षुरारुन्धे चक्षुः परस्ताच्छ्रोत्र-
मारुन्धे श्रोत्रं परस्तान्मन आरुन्धे मनः परस्तात्प्राण
आरुन्धे तस्मै वा एतस्मै प्राणाय ब्रह्मण एताः सर्वा
देवता अयाचमानाय बलिं हरन्ति तथा एवास्मै सर्वाणि
भूतान्ययाचमानाय बलिं हरन्ति य एवं वेद तस्योपनि-
षन्न याचेदिति तद्यथा ग्रामं भिक्षित्वा लब्धोपविशेन्ना-
हमतो दत्तमश्नीयामिति य एवं न पुरस्तात्प्रत्याचक्षीरन्त
एवेनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इत्येष धर्मो याचतो भवत्य-
नन्तरम्वेवेनमुपमन्त्रयन्ते ददाम त इति ॥ २ ॥ अथान्त
एकधनावरोधनं यदेकधनमभिध्यायान्पौर्णमास्यां वामा-

वास्यायां वा शुद्धपक्षे वा पुण्ये नक्षत्रेऽग्निमुपसमाधाय
 परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य पूर्वदक्षिणं जान्वावाच्य
 स्रुवेण वा चमसेन वा कंसेन वैता आज्याहुतीर्जु-
 होति वाङ्नामदेवता वरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदम-
 वरुन्धां तस्यै स्वाहा प्राणो नाम देवतावरोधिनी सा
 मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा चक्षुर्नाम देवतावरो-
 धिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहा श्रोत्रं
 नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै
 स्वाहा मनो नाम देवतावरोधिनी सा मेऽमुष्मादिदम-
 वरुन्धां तस्यै स्वाहा प्रज्ञा नाम देवतावरोधिनी सा
 मेऽमुष्मादिदमवरुन्धां तस्यै स्वाहेत्यथ धूमगन्धं प्रजि-
 घायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रवृज्यार्थं
 ब्रवीत दृतं वा ग्रहिणुयाल्लभते हव ॥ ३ ॥
 अथातो देवस्मरो यस्य प्रियो बभूवे यस्यै वा ण्पां वैते-
 पामेवैतस्मिन्पर्वण्यग्निमुपसमाधायतथैवावृतेता आज्या-
 हुतीर्जुहोति वाचं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा प्राणं ते
 मयि जुहोम्यसौ स्वाहा चक्षुस्ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा
 श्रोत्रं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहा मनस्ते मयि जुहोम्यसौ
 स्वाहा प्रज्ञानं ते मयि जुहोम्यसौ स्वाहेत्यथ धूमगन्धं
 प्रजिघायाज्यलेपेनाङ्गान्यनुविमृज्य वाचंयमोऽभिप्रवृज्य
 संस्पर्शं जिगमिपेदपि वाताढा संभाषमाणस्तिष्ठेद्विप्रियो
 हव भवति स्मरन्ति हेवास्य ॥ ४ ॥ अथातः सायमन्नं

प्रातर्दनमन्तरमग्निहोत्रमित्याचक्षते यावद्दे पुरुषो भासते
न तावत्प्राणितुं शक्नोति प्राणं तदा वाचि जुहोति याव-
द्दे पुरुषः प्राणिति न तावद्वापितुं शक्नोति वाचं तदा
प्राणं जुहोत्येतेऽनन्तेऽमृताहुर्ताजाम्बुच स्वर्पश्च संततमव्य-
वच्छिन्नं जुहोत्यथ या अन्या आहुतयोऽन्तवत्यन्ताः कर्म-
मय्यो भवन्त्येतद् ये पुत्रं विद्वांसोऽग्निहोत्रं जुहवांचक्रुः
॥ ५ ॥ उक्तं ब्रह्मेति ह स्माह शुष्कभृङ्गारस्तदगित्युपा-
सीत सर्वाणि हास्मं भूतानि श्रेष्ठायाम्यर्च्यन्ते तद्यजुरि-
त्युपासीत सर्वाणि हास्मं भूतानि श्रेष्ठाय युज्यन्ते
तत्सामेत्युपासीत सर्वाणि हास्मं भूतानि श्रेष्ठाय सन्न-
मन्ते तच्छ्रीत्युपासीत तद्यश इत्युपासीत तत्तेज इत्युपा-
सीत तद्यथतच्छास्त्राणां श्रीमत्तमं यशस्वितमं तेजस्वि-
तमं भवति तथो एवं विद्वान्सर्वेषां भूतानां श्रीमत्तमो
यशस्वितमस्तेजस्वितमो भवति तमेतमेष्टकं कर्ममयमा-
त्मानमध्वर्युः संस्मरोति तस्मिन्यजुर्मयं प्रवयति यजुर्मयं
ऋद्धयं होता ऋद्धयं साममयमुद्गाता स एष सर्वस्यै
त्रयीविद्याया आत्मैव उत एवास्यात्मैतदात्मा भवति य
एवं वेद ॥ ६ ॥ अथातः सर्वजितः कौपीतकंस्त्रीण्युपास-
नानि भवन्ति यजोपवीतं कृत्वाप आचम्य त्रिरुदपात्रं
प्रमिद्योद्यन्तमादित्यमुत्तिष्ठेत् वर्गोऽसि पाप्मानं मे
वृद्धधीत्येतयैवावृता मध्ये सन्तमुद्गर्गोऽसि पाप्मानं म
उद्धृद्धीत्येतयैवावृतास्त्वं यन्तं संवर्गोऽसि पाप्मानं मे

संवृद्धीति यद्दहोगत्राभ्यां पापं करोति संतद्वृद्धे ॥७॥
 अथ मामि मास्यमावास्यायां पश्चाच्चन्द्रमसं दृश्यमानमु-
 पतिष्ठेत्तैतयैवावृता हरितनृणाभ्यामथ वाक् प्रत्यस्यति यत्ते
 सुखीमंहृदयमधिचन्द्रमणि श्रितम् ॥ तेनामृतत्वस्येशानं
 माहं पात्रमघं रुदमिति न हास्मात्पूर्वाः प्रजाः प्रयन्तीति
 न जानपुत्रस्याथाजानपुत्रस्याह ॥ आप्यायस्य समेतु ते
 सन्ते पयामि समुयन्तु वाजा यमादित्या अंशुमाप्याय-
 यन्तीत्येतान्मिष ऋचो जपित्वा नास्माकं प्राणेन प्रजया
 पशुभिराप्याययस्येति देवीमावृतमावर्ते आदित्यस्यावृत-
 मन्वावर्तयति दक्षिणं बाहुमन्वावर्तते ॥ ८ ॥ अथ
 पाणिमास्यां पुरस्ताच्चन्द्रमसं दृश्यमानमुपतिष्ठेत्तैतयैवावृता
 सोमो राजाणि विचक्षणः पञ्चमुखोऽयि प्रजापतिर्ब्राह्मणस्त
 एकं मुखं तेन मुखेन राजोऽयि तेन मुखेन मामन्नादं
 कुरु ॥ राजा त एकं मुखं तेन मुखेन विशोऽयि तेनैव
 मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ इयेनस्त एकं मुखं तेन मुखेन पक्षि-
 णोऽयि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ अग्निस्त एकं मुखं तेन
 मुखेनेमं लोकमयि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ सर्वा-
 णि भूतानीत्येव पञ्चमं मुखं तेन मुखेन सर्वाणि भूता-
 न्ययि तेन मुखेन मामन्नादं कुरु ॥ मास्माकं प्राणेन
 प्रजया पशुभिरवक्षेष्टा योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-
 स्तस्य प्राणेन प्रजया पशुभिरवक्षीयस्येति स्थितिर्देवीमा-
 वृतमावर्ते आदित्यस्यावृतमन्वावर्तन्त इति दक्षिणं बाहु-

मन्वावर्तते ॥ ९ ॥ अथ संवेद्यन्जायायै हृदयमभिमृ-
 शेत् ॥ यत्ते सुसीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतौ ॥ मन्ये-
 ऽहं मां तद्विद्वांसं माहं पौत्रमघं रुदमिति न हास्मात्पूर्वाः
 प्रजाः प्रैति ॥ १० ॥ अथ प्रोप्यायन्पुत्रस्य मूर्धानमभि-
 मृशति ॥ अङ्गादङ्गात्संभवमि हृदयादधिजायसे । आत्मा
 वै पुत्र नामामि स जीव शरदः शतम् ॥ अस्माविति
 नामास्य गृह्णाति । अस्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तुतं
 भव । तेजो वै पुत्रनामामि स जीव शरदः शतम् ॥
 अस्माविति नामास्य गृह्णाति । येन प्रजापतिः प्रजाः
 पर्यगृह्णीतारिष्ये ॥ तेन त्वा परिगृह्णाम्यस्मावित्यथास्य
 दक्षिणे कर्णे जपति ॥ अस्मै प्रयन्धि मघवन्नृजीपिस्त्रिती-
 न्द्रश्रेष्ठाति द्विणान धेहीति माच्छेत्ता मा व्यथिष्ठाः
 शतं शरद आयुषो जीव पुत्र । ते नाम्ना मूर्धानमभि-
 जिघ्राम्यस्माविति त्रिरस्य मूर्धानमभिजिघ्रेद्वा त्वा हिं-
 कारेणाभिहिकरोमीति त्रिरस्य मूर्धानमभिहिं कुर्यात्
 ॥ ११ ॥ अथातो देवः परिमर एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद-
 भिर्ज्वलत्यथैतन्म्रियते यन्न ज्वलति तस्यादित्यमेव तेजो
 गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यथादित्यो
 दृश्यतेऽथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते तस्य चन्द्रमसमेव तेजो
 गच्छति वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चन्द्रमा दृश्य-
 तेऽथैतन्म्रियते यन्न दृश्यते तस्य विष्णुतमेव तेजो गच्छति
 वायुं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यद्विशुद्धियोतनेऽथैतन्म्रि-

यते यन्न विद्योतते तस्य वायुमेव तेजो गच्छति
वायुं प्राणन्ता वा एताः सर्वा देवता वायुमेव
प्रविश्य वायौ सृप्ता न मूर्च्छन्ते तस्मादेव पुनरुदीरत
इत्यधिदेवतमथाध्यात्मम् ॥ १२ ॥ एतद्वै ब्रह्म दीप्यते
यद्वाचा वदत्यथैतन्म्रियते यन्न वदति तस्य चक्षुरेव
तेजो गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्चक्षुषा
पश्यत्यथैतन्म्रियते यन्न पश्यति तस्य श्रोत्रमेव तेजो
गच्छति प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यच्छ्रोत्रेण शृणो-
त्यथैतन्म्रियते यन्न शृणोति तस्य मन एव तेजो गच्छति
प्राणं प्राण एतद्वै ब्रह्म दीप्यते यन्मनसा ध्यायत्यथैत-
न्म्रियते यन्न ध्यायति तस्य प्राणमेव तेजो गच्छति प्राणं
प्राणन्ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणमेव प्रविश्य प्राणे
सृप्ता न मूर्च्छन्ते तस्मादेव पुनरुदीरते तद्यदिह वा एवं
विद्वांस उभौ पर्वतावभिप्रवर्तयातां तुस्तूर्पमाणो दक्षि-
णश्चोत्तरश्च न ह वै नं स्तण्नीयातामथ य एनं द्विपन्ति
यांश्च स्वयं द्वेष्टि त एवं सर्वे परितो म्रियन्ते ॥ १३ ॥
अथातो निःश्रेयसादानं एता ह वै देवता अहंश्रेयसे
विवदमाना अस्माच्छरीरादुच्चक्रमुन्महारुभूतं शिष्येथैत-
द्वाक्प्रविवेश तद्वाचा वदच्छिष्य एवाथैतच्चक्षुः प्रविवेश
तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छिष्य एवाथैतच्छ्रोत्रं प्रविवेश
तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्वच्छिष्य एवाथैत-
न्मनः प्रविवेश तद्वाचा वदच्चक्षुषा पश्यच्छ्रोत्रेण शृण्व-

न्मनसा ध्यायच्छिष्य एवाथैतत्प्राणः प्रविवेश तत्तत
एव समुत्तस्थौ तद्देवाः प्राणे निःश्रेयसं विचिन्त्य प्राण-
मेव प्रज्ञात्मानमभिसंस्तूय सहैतैः सर्वैरस्माह्लोकादुच्चक्र-
मुष्मे वायुप्रतिष्ठाकाशात्मानः स्वयंयुस्तथो एवं विद्वा-
न्सर्वेषां भूतानां प्राणमेव प्रज्ञात्मानमभिसंस्तूय सहैतैः
सर्वैरस्माच्छरीरादुत्क्रामति स वायुप्रतिष्ठाकाशात्मा न
स्वरेति तद्भवति यत्रैतद्देवान्प्राप्य तदमृतो भवति
यदमृता देवाः ॥ १४ ॥ अथातः पितापुत्रीयं संप्रदान-
मिति चाचक्षते पिता पुत्रं प्रप्याह्वयति नवैस्तृणैरागारं
संस्तीर्याग्निमुपसमाधायोदकुम्भं सपात्रमुपनिधायान्तेन
वाससा संप्रच्छन्नः श्वेत एव पुत्र उपरिष्ठादभितिपद्यत
इन्द्रियैरस्येन्द्रियाणि संस्पृश्यापि वास्याभिमुखत एवा-
सीताथाम्भं संप्रयच्छति वाचं मे त्वयि दधानीति पिता
वाचं ते मयि दध इति पुत्रः प्राणं मे त्वयि दधानीति
पिता प्राणं ते मयि दध इति पुत्रश्चक्षुर्मे त्वयि दधा-
नीति पिता चक्षुस्ते मयि दध इति पुत्रः श्रोत्रं मे त्वयि
दधानीति पिता श्रोत्रं ते मयि दध इति पुत्रो मनो मे
त्वयि दधानीति पिता मनस्ते मयि दध इति पुत्रोऽक्षर-
सान्मे त्वयि दधानीति पिताक्षरसान्मे मयि दध इति
पुत्रः कर्माणि मे त्वयि दधानीति पिता कर्माणि ते
मयि दध इति पुत्रः सुखदुःखे मे त्वयि दधानीति
पिता सुखदुःखे ते मयि दध इति पुत्र आनन्दं रतिं

प्रजातिं मे त्वयि दधानीति पिता आनन्दं रतिं प्रजातिं
 ते मयि दध इति पुत्र इत्यां मे त्वयि दधानीति पिता
 इत्यां ते मयि दध इति पुत्रो धियो विज्ञातव्यं कामा-
 न्मे त्वयि दधानीति पिता धियो विज्ञातव्यं कामान्मे
 मयि दध इति पुत्रोऽथ दक्षिणावृदुपनिष्कामति तं
 पितानुमन्त्रयते यशो ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यं कीर्तिस्त्वा जुष-
 तामित्यथेतरः सव्यमंसमन्ववेक्षते पाणिनान्तर्धाय वस-
 नान्तेन वा प्रच्छाद्य स्वर्गोल्लोकान्कामानवामुहीति स
 यशगदः स्यात्पुत्रस्यैश्वर्यं पिता वसेन्परिवा व्रजेद्ययुर्वं
 प्रेयाद्यदेवैनं समापयति तथा समापयितव्यो भवति
 तथा समापयितव्यो भवति ॥ १५ ॥ इति द्वितीयो-
 ऽध्यायः ॥ २ ॥

प्रतर्दनो ह वै देवोदामिगिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम
 युद्धेन पौरुषेण च तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते
 ददानीति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव वृणीष्व यं त्वं
 मनुष्याय हिततमं मन्यस इति तं हेन्द्र उवाच न वै
 वरं परस्मै वृणीते त्वमेव वृणीष्वेत्यवरो वैतर्हि किल म
 इति होवाच प्रतर्दनोऽथो खल्विन्द्रः सत्यादेव नेयाय
 सत्यं हीन्द्रः स होवाच मा मेव विजानीत्येतदेवाहं मनु-
 ष्याय हिततमं मन्ये यन्मां विजानीयां त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्र-
 महनमवाङ्मुखान्यतीन्सालावृक्षेभ्यः प्रायच्छं बह्नीः
 संधा अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीनतृणमहमन्तरिक्षे पोलो-

मानृथिष्यां कालकाश्यांस्तस्य मे तत्र न लोम च
 नामीयते स यो मां विजानीयान्नाय केन च कर्मणा
 लोको मीयते न मातृवधेन पितृवधेन न स्नेयेन न
 भ्रूणहत्याया नास्य पापं च न चक्रुषो मुखान्नीलं वेत्तीति
 ॥ १ ॥ स होवाच प्राणोऽस्मि प्रजात्मा तं मामायुरमृ-
 तमित्युपास्वायुः प्राणः प्राणो वा आयुः प्राण उवाचासृतं
 यावज्जस्मिच्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः प्राणेन
 होवामुष्मिहोकेऽमृतत्वमाप्नोति प्रजया सत्यसंकल्पं स
 यो स आयुरमृतमित्युपास्ते सर्वमायुरास्मिहोके एवाप्नो-
 त्यमृतत्वमश्नति स्वर्गे लोके तद्धैक आदुरेकभूयं वै
 प्राणा गच्छन्तीति न हि कश्चन शक्त्यात्सकृद्वाचा नाम
 प्रजापयितुं चक्षुषा रूपं श्रोत्रेण शब्दं मनसा ध्यानमि-
 त्येकभूयं वै प्राणा भूत्वा एकैकं सर्वाण्येवैतानि प्रजाप-
 यन्ति वाचं वदतीं सर्वे प्राणा अनुवदन्ति चक्षुः पश्य-
 त्सर्वे प्राणा अनुपश्यन्ति श्रोत्रं शृण्वत्सर्वे प्राणा अनुशृ-
 ण्वन्ति मनो ध्यायत्सर्वे प्राणा अनुध्यायन्ति प्राणं
 प्राणन्ते सर्वे प्राणा अनुप्राणन्तीत्येवमुहैवैतदिति हेन्द्र
 उवाचास्माभ्येव प्राणानां निःश्रेयसादानमिति ॥ २ ॥
 जीवति वागपंतो मृकान्विपश्यामो जीवति चक्षुरपंतो-
 ऽन्ध्रान्विपश्यामो जीवति श्रोत्रापंतो बधिरान्विपश्यामो
 जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्न इत्येवं हि पश्याम
 इत्यथ खलु प्राण एव प्रजात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति

तस्मादेतमंबोक्थमुपासीत यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या
 वा प्रज्ञा स प्राणः स ह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः सहो-
 क्तामृतमस्यैषैव इष्टिरेतद्विज्ञानं यत्रैतत्पुरुषः सुप्तः स्वप्नं
 न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं
 वाक्सर्वेनामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वं रूपैः सहाप्येति
 श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति
 स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतो विस्फुलिङ्गा विप्रति-
 ष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते
 प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकामृतमस्यैषैव मिष्टिरेतद्विज्ञानं
 यत्रैतत्पुरुष आर्तो मरिष्यन्नावल्यं न्येत्य मोहं नैति
 तदाहुरुदक्रमीचित्तं न शृणोति न पश्यति वाचा वदत्य-
 थास्मिन्प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक् सर्वेनामभिः
 सहाप्येति चक्षुः सर्वं रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः
 शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति स यदा
 प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमे-
 वैतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो
 देवा देवेभ्यो लोकाः ॥ ३ ॥ स यदास्माच्छरीरादुत्क्राम-
 ति वागस्मान्सर्वाणि नामान्यभिविसृजते वाचा सर्वा-
 णि नामान्याप्नोति प्राणोऽस्मात्सर्वान्गन्धानभिविसृजते
 प्राणेन सर्वान्गन्धानाप्नोति चक्षुरस्मात्सर्वाणि रूपाण्य-
 भिविसृजते चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति श्रोत्रमस्मा-
 त्सर्वान्छब्दानभिविसृजते श्रोत्रेण सर्वान्छब्दानाप्नोति

मनोऽस्मात्सर्वाणि ध्यातान्यभिविसृजते मनसा सर्वाणि
 ध्यातान्याप्नोति सैषा प्राणे सर्वासिर्यो वै प्राणः सा
 प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः स ह ह्येतावस्मिच्छरीरे
 वसतः सहोक्तामतोऽथ खलु यथा प्रज्ञायां सर्वाणि
 भूतान्येकीभवन्ति तद्व्याख्यास्यामः ॥ ४ ॥ वागेवास्मा
 एकमङ्गमुद्दं तस्यै नाम परमाप्रतिविहिता भूतमात्रा
 घ्राणमेवास्या एकमङ्गमुद्दं तस्य गन्धः परमाप्रतिविहि-
 ता भूतमात्रा चक्षुरेवास्या एकमङ्गमुद्दं तस्य रूपं
 परमाप्रतिविहिता भूतमात्रा श्रोत्रमेवास्या एकमङ्गमु-
 द्दं तस्य शब्दः परमाप्रतिविहिता भूतमात्रा जिह्वा-
 स्या एकमङ्गमुद्दं तस्याश्रयः परमाप्रतिविहिता भूत-
 मात्रा हस्तावेवास्या एकमङ्गमुद्दं तयोः कर्म परमा-
 प्रतिविहिता भूतमात्रा शरीरमेवास्या एकमङ्गमुद्दं
 तस्य सुखदुःखे परमाप्रतिविहिता भूतमात्रा उपस्थ
 एवास्या एकमङ्गमुद्दं तस्यानन्दो रतिः प्रजातिः परमा-
 प्रतिविहिता भूतमात्रा पादावेवास्या एकमङ्गमुद्दं
 तयोरित्या परमाप्रतिविहिता भूतमात्रा प्रज्ञेवास्या
 एकमङ्गमुद्दं तस्यै धियो विज्ञातव्यं कामाः परमाप्र-
 तिविहिता भूतमात्रा ॥ ५ ॥ प्रज्ञया वाचं समारुह्य
 वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया प्राणं समारुह्य
 प्राणेन सर्वान्गन्धानाम्नाप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा
 सर्वाणि रूपाण्याप्नोति प्रज्ञया श्रोत्रं समारुह्य श्रोत्रेण

सर्वान्छब्दानामोति प्रज्ञया जिह्वां समारुह्य जिह्वया
 सर्वानन्तर्यानामोति प्रज्ञया हस्तौ समारुह्य हस्ताभ्यां
 सर्वाणि कर्माण्यामोति प्रज्ञया शरीरं समारुह्य शरीरेण
 सुखदुःखे आप्नोति प्रज्ञयोपस्थं समारुह्योपस्थेनानन्दं
 रतिं प्रजातिमाप्नोति प्रज्ञया पादौ समारुह्य पादाभ्यां
 सर्वा इत्या आप्नोति प्रज्ञयैव धियं समारुह्य प्रज्ञयैव
 धियो विज्ञानं कामानामोति ॥ ६ ॥ नहि प्रज्ञापेता
 बाहूनाम किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह
 नाहमेतज्ज्ञाम प्राज्ञासिपमिति न हि प्रज्ञापेतः प्राणो
 गन्धं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं
 गन्धं प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेतं चक्षू रूपं किञ्चन
 प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतद्रूपं प्राज्ञासि-
 पमिति नहि प्रज्ञापेतं श्रोत्रं शब्दं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र
 मे मनोऽभूदित्याह नाहमेतं शब्दं प्राज्ञासिपमिति नहि
 प्रज्ञापेता जिह्वाश्रयं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभू-
 दित्याह नाहमेतमश्रयं प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेता
 हस्तौ कर्म किञ्चन प्रज्ञपयेतामन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह
 नाहमेतत्कर्म प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेतं शरीरं सुख-
 दुःखं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह नाहमेत-
 त्सुखदुःखं प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेत उपस्थ आनन्दं
 रतिं प्रजातिं किञ्चन प्रज्ञपयेदन्यत्र मे मनोऽभूदित्याह
 नाहमेतमानन्दं रतिं प्रजातिं प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञा-

पेतौ पादावित्यां कांचन प्रज्ञपयेतामन्यत्र मे मनोऽभूदि-
 त्याह नाहमेतामित्यां प्राज्ञासिपमिति नहि प्रज्ञापेता धीः
 काचन मिच्छेन्न प्रज्ञातव्यं प्रज्ञायेत ॥ ७ ॥ न वाचं वि-
 जिज्ञासीत वक्तारं विद्यान्न गन्धं विजिज्ञासीत घ्रातारं
 विद्यान्न रूपं विजिज्ञासीत रूपविदं विद्यान्न शब्दं विजि-
 ज्ञासीत श्रोतारं विद्यान्नान्नरसं विजिज्ञासीतान्नरसविज्ञा-
 तारं विद्यान्न कर्म विजिज्ञासीत कर्तारं विद्यान्न सुखदुःखे
 विजिज्ञासीत सुखदुःखयोर्विज्ञातारं विद्यान्नानन्दं रतिं
 प्रज्ञातिं विजिज्ञासीतानन्दस्य रतेः प्रज्ञातेर्विज्ञातारं वि-
 द्यान्नेत्यां विजिज्ञासीतेतारं विद्यान्न मनो विजिज्ञासीत
 मन्तारं विद्यात्ता वा एता दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश
 प्रज्ञामात्रा अधिभूतं यद्वि भूतमात्रा न स्युर्न प्रज्ञामात्राः
 स्युर्यद्वा प्रज्ञामात्रा न स्युर्न भूतमात्राः स्युः ॥ ८ ॥ न
 ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन मिच्छेन्नो एतन्नाना तद्यथा रथ-
 स्यारेषु नेमिरपिना नाभावरा अपिना एवमेवैता भूत-
 मात्राः प्रज्ञामात्रास्वपिनाः प्रज्ञामात्राः प्राणे अपिनाः
 एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतो न साधुना कर्मणा
 भूयान्नो एवासाधुना कर्मणा कनीयानेष ह्येवंतं साधु कर्म
 कारयति तं यमन्वानुनेषत्येष एवेनमसाधु कर्म कारयति
 तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुस्मत् एष लोकपाल एष लोका-
 धिपतिरेष सर्वेश्वरः स म आत्मेति विद्यात्स म आत्मेति
 विद्यात् ॥ ९ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

गार्ग्यो ह वै बालाकिरनृचानः संस्पष्ट आस सोऽय-
मुशीनरेषु संवसन्मस्येषु कुरुपञ्चालेषु काशीविदेहे-
ष्विविति स हाजातशत्रुं काश्यमेत्योवाच ब्रह्म ते ब्रवाणीति
तं होवाचाजातशत्रुः सहस्रं दध्मन् एतस्यां वाचि जनको
जनक इति वा उ जना धावन्तीति ॥ १ ॥ स होवाच
बालाकिर्य एवैष आदित्ये पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं
होवाचाजातशत्रुर्मैतस्मिन्समवादयिष्टा बृहत्पाण्डर-
वासा अतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्धेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हेतमेवमुपास्तेऽतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा
भवति ॥ २ ॥ स एवैष बालाकिर्य एवैष चन्द्रमसि
पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मैत-
स्मिन्समवादयिष्टाः सोमो राजान्नस्यात्मेति वा अह-
मेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपास्तेऽन्नस्यात्मा भवति
॥ ३ ॥ सहोवाच बालाकिर्य एवैष विद्युति पुरुष
एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मैतस्मि-
न्समवादयिष्टास्तेजस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स
यो हेतमेवमुपास्ते तेजस्यात्मा भवति ॥ ४ ॥ स होवाच
बालाकिर्य एवैष स्तनयित्वो पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति तं होवाचाजातशत्रुर्मैतस्मिन्समवादयिष्टाः श-
ब्दस्यात्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपा-
स्ते शब्दस्यात्मा भवति ॥ ५ ॥ स होवाच बालाकिर्य
एवैष आकाशे पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचा-

जातशत्रुर्मांसेतस्मिन्समवादयिष्ठाः पूर्णमप्रवर्ति ब्रह्मेति
 वा अहमेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपास्ते पूर्यते
 प्रजया पशुभिर्नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालाप्रव-
 तंते ॥ ६ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवंप वायौ पुरुष-
 म्मेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मांसेतस्मिन्स-
 मवादयिष्ठा इन्द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता संनेति वा अह-
 मेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपास्ते जिष्णुर्ह वा
 पराजिष्णुरन्यतस्तज्जयायान्भवति ॥ ७ ॥ स होवाच
 बालाकिर्य एवंपोऽग्नी पुरुषम्मेवाहमुपास इति तं
 होवाचाजातशत्रुर्मांसेतस्मिन्समवादयिष्ठा विपासहिरिति
 वा अहमेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपास्ते विपास-
 हिर्ये एष भवति ॥ ८ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवंपो-
 ऽप्सु पुरुषम्मेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मा-
 म्सेतस्मिन्समवादयिष्ठा नान्नस्यामेति वा अहमेतमुपास
 इति स यो हेतमेवमुपास्ते नान्नस्यात्मा भवतीत्यधि-
 दैवतमथाध्यामम् ॥ ९ ॥ स होवाच बालाकिर्य
 एवंप आदर्शे पुरुषम्मेवाहमुपास इति तं होवाचा-
 जातशत्रुर्मांसेतस्मिन्समवादयिष्ठाः प्रतिरूप इति वा
 अहमेतमुपास इति स यो हेतमेवमुपास्ते प्रतिरूपो
 हेवास्य प्रजायामाजायते नाप्रतिरूपः ॥ १० ॥ स
 होवाच बालाकिर्य एवंप प्रतिश्रुत्वाया पुरुषम्मेवाहमु-
 पास इति तं होवाचाजातशत्रुर्मांसेतस्मिन्समवादयिष्ठा

द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेतमुपास इति स यो हैत-
मेवमुपास्ते विन्दते द्वितीयाद्वितीयवान्भवति ॥ ११ ॥
स होवाच बालाकिर्य एवैष शब्दः पुरुषमन्वेति तमेवा-
हमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्माँमेतस्मिन्समवाद-
यिष्ठा अमुरिति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमु-
पास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुराकालात्संमोहमेति
॥ १२ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष च्छायायां पुरुष-
स्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्माँमेतस्मिन्सम-
वादयिष्ठा मृत्युरिति वा अहमेतमुपास इति स यो
हैतमेवमुपास्ते नो एव स्वयं नास्य प्रजा पुरा कालात्प्र-
मीयते ॥ १३ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष शरीरः
पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्माँमेतस्मि-
न्समवादयिष्ठाः प्रजापतिरिति वा अहमेतमुपास इति
स यो हैतमेवमुपास्ते प्रजायते प्रजया पशुभिः ॥ १४ ॥
स होवाच बालाकिर्य एवैष प्राज्ञ आत्मा येनैतत्सुप्तः
स्वप्नयाचरति तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रु-
र्माँमेतस्मिन्समवादयिष्ठा यमो राजेति वा अहमेतमुपास
इति स यो हैतमेवमुपास्ते सर्वे हास्मा इदंश्रेष्ठाय
यभ्यते ॥ १५ ॥ स होवाच बालाकिर्य एवैष दक्षिणेक्ष-
न्पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं होवाचाजातशत्रुर्माँमेत-
स्मिन्समवादयिष्ठा नास्म आत्माग्निरात्मा ज्योतिष्ट
आत्मेति वा अहमेतमुपास इति स यो हैतमेवमुपास्त

एतेषां सर्वेषामात्मा भवति ॥ १६ ॥ स होवाच
 बालाकिर्य एवैष सव्येक्षन्पुरुषस्तमेवाहमुपास इति तं
 होवाचाजातशत्रुमीमेतस्मिन्समवादिष्टाः सत्यस्यात्मा
 विद्युत आत्मा तेजस आत्मेति वा अहमेतमुपास इति
 स यो हेतमेवमुपास एतेषां सर्वेषामात्मा भवतीति
 ॥ १७ ॥ तत उ ह बालाकिस्तृणीमाम तं होवाचा-
 जातशत्रुरेतावद्बु बालाकीति एतावद्धीति होवाच बाला-
 किम् होवाचाजातशत्रुमुपा वे किल मा संवदिष्टा ब्रह्म
 ते प्रवर्णयति स होवाच यो वे बालाक एतेषां पुरुषाणां
 कर्ता यस्य वैतत्कर्म स ये वेदितव्य इति तत उ ह
 बालाकिः समिष्पाणिः प्रतिचक्रामोपायानीति तं होवा-
 चाजातशत्रुः प्रतिलामरूपमेव स्यात्स्रक्षत्रियो ब्राह्मणमु-
 पनयीतेहि व्येव त्वा जपयिष्यामीति तं ह पाणावभि-
 पय प्रवव्राज तौ ह सुप्तं पुरुषमीयतुम् हाजातशत्रुराम-
 छयांचक्रे बृहत्पाण्डुरवासः सोमराजज्ञिति स उ ह
 तृणीमेव शिष्ये तत उ हेनं यस्या विचिक्षेप स तत
 एव समुत्तस्थौ तं होवाचाजातशत्रुः कैष एतद्वा लोके
 पुरुषोऽशयिष्ट कैतदभूत्कुत एतदगादिति तद् ह बाला-
 किम् विजर्ज्ञा ॥ १८ ॥ तं होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतद्वा-
 लाके पुरुषोऽशयिष्ट यत्रैतदभूत्तत एतदगान्धिता नाम
 हृदयस्य नाड्यो हृदयापुगीततमभिप्रतन्वन्ति यथा
 सहस्रधा केशो विपाटितस्तावदण्यः पिङ्गलस्याणिष्ठा

तिष्ठन्ते शुक्लस्य कृष्णस्य पीतस्य लोहितस्येति तासु तदा
 भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण
 एवैकधा भवति तथैनं वाक्सर्वेर्नामभिः सहाप्येति
 चक्षुः सर्वे रूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति
 मनः सर्वैर्ध्यातैः सहाप्येति स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्ने-
 र्ज्वलतो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनः प्रा-
 णा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
 लोकान्तद्यथा क्षुरः क्षुरध्याने हितः स्याद्विश्वंभरो वा
 विश्वंभरकुलाय एवमेवैष प्राज्ञ आत्मेदं शरीरमनुप्रविष्ट
 आ लोमभ्य आ नखेभ्यः ॥ १९ ॥ तमेतमात्मानमेत-
 मात्मनोऽन्ववस्यति यथा श्रेष्ठिनं स्वात्मन्तद्यथा श्रेष्ठैः
 स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा श्रेष्ठिनं स्वा भुङ्क्तन्त एवमेवैष प्राज्ञ
 आत्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते । यथा श्रेष्ठि स्वैरेवं वैतमात्मानमेत
 आत्मनोऽन्ववस्यन्ति यथा श्रेष्ठिनं स्वाः स यावद्ध वा
 इन्द्र एतमात्मानं न विजज्ञौ तावदेनमसुरा अभिवभूवुः
 स यदा विजज्ञावथ हत्वासुरान्विजित्य सर्वेषां भूतानां
 श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति तथो एवैवं विद्वान्सर्वेषां
 भूतानां श्रेष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एषं वेद य
 एवं वेद ॥ २० ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

इति कौपीतकिब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ बृहज्जाबालोपनिषत् ॥ २७ ॥

यज्जानाम्निः स्वातिरिक्तभ्रमं भस्म करोति तत् ।

बृहज्जाबालनिगमशिरोवेद्यमहं महः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

ॐ आपो वा इदमस्यलिलमेव । स प्रजापतिरेकः
पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मेनसि कामः समवर्तत
इदं सृजेयमिति । तस्मात्पुरुषो मनसाभिगच्छति ।
तद्वाचा वदति । तत्कर्मणा करोति । तदेवाभ्यनूक्ता ।
कामस्तदग्रे समवर्तताधि । मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।
सतो बन्धुमसति निरविन्दन । हवि प्रतीप्या कवयो
मनीषेति । उपनं तदुपनमति । यत्कामो भवति । य
एवं वेद । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा । स एतं
भुसुण्डः कालाम्निरुद्रमगमदागत्य भो विभूतेर्माहात्म्यं
ब्रूहीति तथेति प्रत्यवोचञ्चुसुण्डं वक्ष्यमाणं किमिति
विभूतिरुद्राक्षयोर्माहात्म्यं बभाणति । आदावेव पृष्पला-
देन सहोक्तमिति तत्फलश्रुतिरिति तस्योर्ध्वं किं वदामेति ।
बृहज्जाबालाभिधां मुक्तिश्रुतिं ममोपदेशं कुरुष्वेति । ॐ
तथेति । सद्योजाताऽपृथिवी । तस्याः स्वास्त्रिवृत्तिः ।
तस्याः कपिलवर्णा गन्दा । तद्रोमयेन विभूतिर्जाता ।
वामदेवादुदकम् । तस्मात्प्रतिष्ठा । तस्याः कृष्णवर्णा
भद्रा । तद्रोमयेन भसितं जातम् । अधोराद्वह्निः ।

तस्माद्विद्या । तस्या रक्तवर्णा सुरभिः । तद्गोमयेन भस्म
जातम् । तत्पुरुषाद्वायुः । तस्माच्छान्तिः । तस्याः
श्वेतवर्णा सुशीला । तस्या गोमयेन क्षारं जातम् ।
ईशानादाकाशम् । तस्माच्छान्त्यतीता । तस्याश्चित्रवर्णा
सुमनाः । तद्गोमयेन रक्षा जाता । विभूतिर्भूमितं भस्म
क्षारं रक्षेति भस्मनो भवन्ति पञ्च नामानि । पञ्चभिर्ना-
मभिर्भृशमैश्वर्यकारणाद्भूतिः । भस्म सर्वाघभक्षणान् ।
भामनाद्भूमितम् । क्षारणादापदां क्षारम् । भूतप्रेतपि-
शाचव्रह्मराक्षसापस्मारभवर्भीतिभ्योऽभिरक्षणाद्भूतिः ॥
प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

अथ भुमुण्डः कालाग्निरुद्रमग्नीषोमात्मकं भस्मस्नान-
विधिं पप्रच्छ । अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं
प्रतिरूपो बभूव । एकं भस्म सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं
प्रतिरूपो ब्रह्मिश्च ॥ अग्नीषोमात्मकं विश्वमित्यग्निराच-
क्षते । रौद्री घोरा या तेजसी तनूः । गोमः शक्त्यमृत-
मयः शक्तिकरी तनूः । अमृतं यत्प्रतिष्ठामा तेजोविद्याकला
स्वयम् । स्थूलसूक्ष्मेषु भूतेषु स एव रसतेजसि ॥ १ ॥
द्विविधा तेजसो वृत्तिः सूर्यात्मा चानलात्मिका । तथैव
रसशक्तिश्च गोमात्मा चानलात्मिका ॥ २ ॥ वैद्युदादि-
मयं तेजो मधुरादिमयो रसः । तेजोरसविभेदैस्तु वृत्तमे-
तच्चराचरम् ॥ ३ ॥ अग्नेरमृतनिष्पत्तिरमृतेनाग्निरुधते ।
अतएव हविः कृत्स्नमग्नीषोमात्मकं जगत् ॥ ४ ॥ ऊर्ध्व-

शक्तिमयं सोम अधोशक्तिमयोऽनलः । ताभ्यां संपुटित-
 म्नाच्छश्चद्विधमिदं जगत् ॥ ५ ॥ अग्नोरूर्ध्वं भवत्येपा
 यावत्सौम्यं परामृतम् । यावदग्न्यात्मकं सौम्यममृतं
 विसृजत्यधः ॥ ६ ॥ अतएव हि कालाग्निरधस्ताच्छक्ति-
 रूर्ध्वगा । यावदादहनश्चोर्ध्वमधस्तात्पावनं भवेत् ॥ ७ ॥
 आधारशक्त्यावष्टुतः कालाग्निरयमूर्ध्वगः । तथैव निम्नगः
 सोमः शिवशक्तिपदास्पदः ॥ ८ ॥ शिवश्चोर्ध्वमयः
 शक्तिरूर्ध्वशक्तिमयः शिवः । तदित्थं शिवशक्तिभ्यां
 नाव्यासमिह किंचन ॥ ९ ॥ असकृच्चाग्निना दग्धं जगत्त-
 द्भस्ममाकृतम् । अग्नेर्वीर्यमिदं प्रादुस्तद्वीर्यं भस्म यत्ततः
 ॥ १० ॥ यश्चेत्थं भस्ममद्भावं जात्वाभिस्त्राति भस्मना ।
 अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्दग्धपापः स उच्यते ॥ ११ ॥ अग्ने-
 र्वीर्यं च तद्भस्म सोमेनाप्लावितं पुनः । अयोगयुक्त्या
 प्रकृतेरधिकाराय कल्पते ॥ १२ ॥ योगयुक्त्या तु तद्भस्म
 प्लाव्यमानं समंततः । शाक्तेनामृतवर्षेण ह्यधिकाराश्लिष-
 तते ॥ १३ ॥ अतो मृत्युं जयार्थममृतप्लावनं यताम् ।
 शिवशक्त्यमृतस्पर्शं लब्ध एव कुतो मृतिः ॥ १४ ॥ यो
 वेद गहनं गुह्यं पावनं च ततोदितम् । अग्नीषोमपुटं
 कृत्वा न स भूयोऽभिजायते ॥ १५ ॥ शिवाग्निना तनुं
 दग्ध्वा शक्तियोमामृतेन यः । प्लावयेद्योगमार्गेण सोऽमृ-
 तवाय कल्पते । सोऽमृतवाय कल्पत इति ॥ १६ ॥
 द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ भुसुण्डः कालाग्निरुद्रं विभूतियोगमनुब्रूहीति
 स होवाच । विकटाङ्गामुन्मत्तां महाखलां मलिनामशि-
 वादिचिह्नान्वितां पुनर्धेनुं कृशाङ्गां वत्सहीनामशान्ताम-
 दुग्धदोहिनीं निरिन्द्रियां जग्धतृणां केशचेलास्थिभक्षि-
 णीं संधिनीं रुवप्रसूतां रोगार्तां गां विहाय प्रशस्तगोम-
 यमाहरेद्गोमयं स्वस्थं ग्राह्यं शुभे स्थाने वा पतितमपरि-
 त्यज्यात ऊर्ध्वं मर्दयेद्गव्येन गोमयग्रहणं कपिला वा
 धवला वा अलाभे तदन्या गौः स्यादोषवर्जिता कपि-
 लागोभस्मोक्तं लब्धं गोभस्म नो चेदन्यगोक्षारं यत्र
 क्वापि स्थितं च यत्तन्न हि धार्यं संस्कारमहितं धार्यम् ॥
 तत्रैते श्लोका भवन्ति । विद्याशक्तिः समस्तानां शक्तिरि-
 त्यभिधीयते । गुणत्रयाश्रया विद्या सा विद्या च तदा-
 श्रया ॥ १ ॥ गुणत्रयमिदं धेनुर्विद्याभूद्गोमयं शुभम् ।
 मूत्रं चोपनिषत्प्रोक्तं कुर्याद्भस्म ततः परम् ॥ २ ॥ वत्स-
 स्तु स्मृतयश्चास्य तत्संभूतं तु गोमयम् । आगाव इति
 मन्त्रेण धेनुं तत्राभिमन्त्रयेत् ॥ ३ ॥ गावो भगो गाव
 इति प्राशयेत्तर्पणं जलम् । उपोष्य च चतुर्दश्यां शुक्ले
 कृष्णेऽथवा व्रती ॥ ४ ॥ परेद्युः प्रातरुत्थाय शुचिर्भू-
 त्वा समाहितः । कृतस्नानो धौतवस्त्रः पयोर्धे च सृजेच्च
 गाम् ॥ ५ ॥ उत्थाप्य गां प्रयत्नेन गायत्र्या मूत्रमाहरेत् ।
 सौवर्णे राजते ताम्रे धारयेन्मृण्मये घटे ॥ ६ ॥ पौष्क-
 रेऽथ पलाशे वा पात्रे गोशृङ्ग एव वा । आदधीत हि

गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ॥ ७ ॥ अभूमिपातं गृह्णी-
यात्पात्रे पूर्वोदिते गृही । गोमयं शोधयेद्विद्वान्श्रीर्मे
भजतुमन्नतः ॥ ८ ॥ अलक्ष्मीर्म इति मन्त्रेण गोमयं
धान्यवर्जितम् । संव्यासिचामि मन्त्रेण गोमूत्रं गोमये
क्षिपेत् ॥ ९ ॥ पद्मानां त्रितिमन्त्रेण पिण्डानां च चतु-
र्दश । कुर्यात्संशोध्य किरणैः सारकैराहरेत्ततः ॥ १० ॥
निदध्यादथ पूर्वोक्तपात्रे गोमयपिण्डकान् । स्वगृहोक्त-
विधानेन प्रतिष्ठाप्याग्निमीजयेत् ॥ ११ ॥ पिण्डांश्च
निक्षिपेत्तत्र आद्यन्तं प्रणवेन तु । पडक्षरस्य सूक्तस्य
व्याकृतस्य तथाक्षरैः ॥ १२ ॥ स्वाहान्ते जुहुयात्तत्र
वर्णदेवाय पिण्डकान् । आधारावाज्यभागौ च प्रक्षिपे-
द्याहतीः सुधीः ॥ १३ ॥ ततो निधनपतये त्रयोविंश-
जुहोति च । होतव्याः पञ्च ब्रह्माणि नमो हिरण्यवाहवे
॥ १४ ॥ इति सर्वाहुतीर्हुत्वा चतुर्थ्यन्तैश्च मन्त्रैः ।
ऋतं सत्यं कद्रुद्राय यस्य वैकंकतीति च ॥ १५ ॥
एतैश्च जुहुयाद्विद्वाननाज्ञातत्रयं तथा । व्याहतीरथ
हुत्वा च ततः स्विष्टकृतं हुनेत् ॥ १६ ॥ इध्मशेषं तु
निर्वर्त्य पूर्णपात्रोदकं तथा । पूर्णमसीति यजुषा जलेना-
न्येन बृंहयेत् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणेण्वसृतमिति तज्जलं शिर-
सि क्षिपेत् । पाच्यामिति दिशं लिङ्गैर्दिक्षु तोयं त्रिनि-
क्षिपेत् ॥ १८ ॥ ब्राह्मणे दक्षिणां दत्त्वा शान्त्यै पुलक-
माहरेत् । आहरिष्यामि देवानां सर्वेषां कर्मगुप्तये

॥ १९ ॥ जातवेदसमेनं त्वां पुलकैश्छादयाम्यहम् ।
 मन्त्रेणानेन तं वह्निं पुलकैश्छादयेत्ततः ॥ २० ॥ त्रिदिनं
 ज्वलनस्थित्यै छादनं पुलकैः स्मृतम् । ब्राह्मणान्भोजये-
 द्भक्त्या स्वयं भुङ्जीत वाग्यतः ॥ २१ ॥ भस्माधिक्यम-
 भीष्पुस्तु अत्रिकं गोमयं हरेत् । दिनत्रयेण यदि वा
 एकस्मिन्दिनमेवैव ॥ २२ ॥ तृतीये वा चतुर्थे वा
 प्रातः स्नात्वा मिताम्बरः । शुक्लजोष्वर्वाती च शुक्लमा-
 ल्यानुलेपनः ॥ २३ ॥ शुक्लदन्तो भस्मदिग्गो मन्त्रेणाने-
 न मन्त्रवित् । ॐ तद्ब्रह्मेति चोच्चार्य पौलकं भस्म संत्य-
 जेत ॥ २४ ॥ तत्र चावाहनमुखानुपचारांस्तु षोडश ।
 कुर्याद्वाहतिभिस्त्वेवं ततोऽग्निमुपसंहरेत् ॥ २५ ॥
 अग्निर्भस्मेति मन्त्रेण गृह्णीयाद्भस्म चोत्तरम् । अग्निरि-
 त्यादिमन्त्रेण प्रमृज्य च ततः परम् ॥ २६ ॥ संयोज्य
 गन्धसलिलैः कपिलामृत्रकेण वा । चन्द्रकुङ्कुमकाश्मीर-
 मुशीरं चन्दनं तथा ॥ २७ ॥ अगरुत्रितयं चैव चूर्णयि-
 त्वा तु सूक्ष्मतः । क्षिपेद्भस्मनि तच्चूर्णमोमिति ब्रह्मम-
 न्नतः ॥ २८ ॥ प्रणवेनाहरेद्विद्वान्वृहतो वटकानथ ।
 अणोरणीयानिति हि मन्त्रेण च विचक्षणः ॥ २९ ॥
 इत्थं भस्म सुसंपाद्य शुष्कमादाय मन्त्रवित् । प्रणवेन
 विमृज्याथ सप्तप्रणवमन्त्रितम् ॥ ३० ॥ ईशानेति शिरो-
 देशं मुखं तत्पुरुषेण तु । ऊरुदेशमधोरेण गुह्यं वामेन
 मन्त्रयेत् ॥ ३१ ॥ सद्योजातेन वै पादान्तसर्वाङ्गं प्रणवेन

तु । तत् उद्धृत्य सर्वाङ्गमापादतलमस्तकम् ॥ ३२ ॥
 आचम्य वसनं धौतं ततश्चेतत्प्रधारयेत् । पुनराचम्य
 कर्म स्वं कर्तुमर्हसि सत्तम ॥ ३३ ॥ अथ चतुर्विधं भस्म-
 कल्पम् । प्रथममनुकल्पम् । द्वितीयमुपकल्पम् । उपोप-
 कल्पं तृतीयम् । अकल्पं चतुर्थम् । अग्निहोत्रसमुद्भूतं
 विरजानलजमनुकल्पम् । वने शुष्कं शकृत्संगृह्य कल्पो-
 क्तविधिना कल्पितमुपकल्पं स्यात् । अरण्ये शुष्कगोमयं
 चूर्णीकृत्यानुसंगृह्य गोमूत्रैः पिण्डीकृत्य यथाकल्पं संस्कृ-
 तमुपोपकल्पम् । शिवालयस्थमकल्पं शतकल्पं च ।
 इत्थं चतुर्विधं भस्म पापं निकृन्तयेन्मोक्षं ददातीति
 भगवान्कालाग्निरुद्रः ॥ इति तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ भुमुण्डः कालाग्निरुद्रं भस्मस्नानविधिं ब्रूहीति
 होवाचाथ प्रणवेन विमृज्याथ सप्तप्रणवेनाभिमन्त्रितमाग-
 मेन तु तेनैव दिग्बन्धनं कारयेत्पुनरपि तेनास्त्रमध्वेणा-
 ङ्गानि मूर्धादीन्युद्धृत्येन्मलस्नानमिदमीशानार्थः पञ्च-
 भिर्मन्त्रैस्तनुं क्रमादुद्धृत्येत् । ईशानेति शिरोदेशं मुखं
 तत्पुरुषेण तु । ऊरुदशमधारेण गह्वकं वामदेवतः ॥
 सद्योजातेन वै पादौ सर्वाङ्गं प्रणवेन तु । आपादतलम-
 स्तकं सर्वाङ्गं तत् उद्धृत्याचम्य वसनं धौतं श्वेतं प्रधार-
 येद्विधिसनानमिदम् ॥ तत्र श्लोका भवन्ति । भस्ममुष्टिं
 यमादाय संहितामश्रमघ्निनाम् । मलकापादपर्यन्तं
 मलस्नानं पुरोदितम् ॥ १ ॥ तन्मन्त्रेणैव कर्तव्यं विधि-

स्नानं समाचरेत् । ईशाने पञ्चधा भस्म विकिरेन्मूर्ध्नि
यत्नतः ॥ २ ॥ मुखे चतुर्थवक्त्रेण अघोरेणाष्टधा हृदि ।
वामेन गुह्यदेशे तु त्रिदशस्थानभेदतः ॥ ३ ॥ अष्टावन्ते-
न साध्येन पादावुद्धृत्य यत्नतः । सर्वाङ्गोद्धूलनं कार्यं
राजन्यस्य यथाविधि ॥ ४ ॥ मुखं विना च तत्सर्वमु-
द्धृत्य क्रमयोगतः । संध्याद्वये निशीथे च तथा पूर्वाधि-
सानयोः ॥ ५ ॥ सुप्त्वा भुक्त्वा पयः पीत्वा कृत्वा चा-
वश्यकादिकम् । स्त्रियं नपुंसकं गृध्रं बिडालं बकमूपि-
कम् ॥ ६ ॥ स्पृष्ट्वा तथाविधानन्यान्भस्मस्नानं समाच-
रेत् । देवाग्निगुरुवृद्धानां समीपेऽन्यजदर्शने ॥ ७ ॥
अशुद्धभूतले मांसं कुर्यान्नोद्धूलनं व्रती । शङ्खतोयेन
मूलेन भस्मना मिश्रणं भवेत् ॥ ८ ॥ योजितं चन्दने-
नैव वारिणा भस्मसंयुतम् । चन्दनेन समालिम्पेज्ज्ञानदं
चूर्णमेव तत् ॥ ९ ॥ मध्याह्नात्प्राग्जलैर्युक्तं तोयं तदनु-
वर्जयेत् ॥ अथ भुसुण्डो भगवन्तं कालाग्निरुद्रं त्रिपुण्ड्र-
विधिं पप्रच्छ ॥ तत्रैते श्लोका भवन्ति । त्रिपुण्ड्रं कारये-
त्पश्चाद्ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । मध्याह्नुलिभिरादाय तिसृ-
भिर्मूलमन्त्रतः ॥ १० ॥ अनामामध्यमाङ्गुष्ठैरथवा स्याग्नि-
पुण्ड्रकम् । उद्धूलयेन्मुखं विप्रः क्षत्रियस्तच्छिरोदितम्
॥ ११ ॥ द्वात्रिंशस्थानके चार्धं षोडशस्थानकेऽपि वा ।
अष्टस्थाने तथा चैव पञ्चस्थानेऽपि योजयेत् ॥ १२ ॥
उत्तमाङ्गे ललाटे च कर्णयोर्नत्रयोस्तथा । नासावक्त्रे गले

चैवमंसद्वयमतः परम् ॥ १३ ॥ कूर्परे मणिबन्धे च
हृदये पार्श्वयोर्द्वयोः । नाभौ गुह्यद्वये चैवमूर्वाः स्फिग्बि-
म्बजानुनी ॥ १४ ॥ जह्वाद्वये च पादौ च द्वात्रिंशस्थान-
मुत्तमम् । अष्टमूर्त्यष्टविंशान्दिक्पालान्वसुभिः सह
॥ १५ ॥ धरो ध्रुवश्च सोमश्च कृपश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टावितीरिताः ॥ १६ ॥ एते-
षां नामसन्नेत्रेण त्रिपुण्ड्रान्धारयेद्बुधः । विद्वान्पोडश-
स्थाने त्रिपुण्ड्रं तु समाहितः ॥ १७ ॥ शीर्षके च
ललाटे च कर्णे कण्ठेऽसकद्वये । कूर्परे मणिबन्धे च
हृदये नाभिपार्श्वयोः ॥ १८ ॥ पृष्ठे चैकं प्रतिस्थानं
जपेत्तत्राधिदेवताः । शिवं शक्तिं च सादाग्यामीशं
विद्याव्यमेव च ॥ १९ ॥ वामादिनवशक्तीश्च एताः
पोडश देवताः । नासत्यो दसकश्चैव अश्विनौ द्वौ समी-
रितौ ॥ २० ॥ भथवा मूर्ध्न्यलीके च कर्णयोः श्वसने
तथा । बाहुद्वये च हृदये नाभ्यःमूर्वायुगे तथा ॥ २१ ॥
जानुद्वये च पदयोः पृष्ठभागे च पोडश । शिवश्चेन्द्रश्च
रुद्राकां विघ्नेशो विष्णुरेव च ॥ २२ ॥ श्रीश्चैव हृदये-
शश्च तथा नाभौ प्रजापतिः । नागश्च नागकन्याश्च उभे
च ऋषिकन्यके ॥ २३ ॥ पादयोश्च समुद्राश्च तीर्थाः
पृष्ठेऽपि च स्थिताः । एवं वा पोडशस्थानमष्टस्थानमथो-
च्यते ॥ २४ ॥ गुरुस्थानं ललाटं च कर्णद्वयमनन्तरम् ।
अंसयुग्मं च हृदयं नाभिरित्यष्टमं भवेत् ॥ २५ ॥ ब्रह्मा

च कृपयः सप्त देवताश्च प्रकीर्तिताः । अथवा मन्त्रकं
 बाहु हृदयं नाभिरेव च ॥ २६ ॥ पञ्च स्थानान्यमन्या-
 हुर्भस्मन्तस्त्रविदो जनाः । यथार्थंभवतः कुर्याद्देशकाला-
 द्यपेक्षया ॥ २७ ॥ उद्धलनेऽप्यशक्तश्चेन्निपुण्ड्रादीनि
 कारयेत् । ललाटे हृदये नाभौ गले च मणिवन्धयोः
 ॥ २८ ॥ बाहुमध्ये बाहुमूले पृष्ठे चैव च शीर्षके ॥
 ललाटे ब्रह्मणे नमः । हृदये हव्यवाहनाय नमः । नाभौ
 स्कन्दाय नमः । गले विष्णवे नमः । मध्ये प्रभञ्जनाय
 नमः । मणिवन्ध्रे वसुभ्यो नमः । पृष्ठे हरये नमः ।
 कुक्षि शंभवे नमः । शिरसि परमात्मने नमः । इत्या-
 दिस्थानेषु त्रिपुण्ड्रं धारयेत् ॥ त्रिनेत्रं त्रिगुणाधारं त्रया-
 णां जनकं प्रभुम् । स्मरन्नमः शिवायेति ललाटे तत्रिपु-
 ण्ड्रकम् ॥ २९ ॥ कूर्पराद्यः पितृभ्यां तु ईशानाभ्यां
 तथोपरि । ईशाभ्यां नम इत्युक्त्वा पार्श्वयोश्च त्रिपुण्ड्र-
 कम् ॥ ३० ॥ स्वच्छाभ्यां नम इत्युक्त्वा धारयेत्तत्प्र-
 कोष्ठयोः । भीमायेति तथा पृष्ठे शिवायेति च पार्श्वयो
 ॥ ३१ ॥ नीलकण्ठाय शिरसि क्षिपेत्सर्वात्मनं नमः
 पापं नाशयते कृस्त्रमपि जन्मान्तराजितम् ॥ ३२ ॥
 कण्ठोपरि कृतं पापं नष्टं स्यात्तत्र धारणात् । कर्णे
 धारणात्कर्णरोगादिकृतपातकम् ॥ ३३ ॥ बाह्वोर्बाहुकु-
 पापं वक्षःसु मनसा कृतम् । नाभ्यां शिशुकृतं पा-
 पृष्ठे गुदकृतं तथा ॥ ३४ ॥ पार्श्वयोर्धारणात्पापं परक्य

लिङ्गनादिकम् । तद्वस्मधारणं कुर्यात्सर्वत्रैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥ ३५ ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रयस्त्रीनां च धारणम् । गुणलोकत्रयाणां च धारणं तेन वै श्रुतम् ॥ ३६ ॥ इति चतुर्थे ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

मानसोक्तेन मन्त्रेण मन्त्रितं भस्म धारयेत् । ऊर्ध्वपु-
ण्ड्रं भवेत्सामं मध्यपुण्ड्रं त्रियायुषम् ॥ १ ॥ त्रियायुषा-
णि कुरुते ललाटे च भुजद्वये । नाभौ शिरसि हृत्पार्श्वे
ब्राह्मणाः क्षत्रियान्मथा ॥ २ ॥ त्रैवर्णिकानां सर्वेषामग्नि-
होत्रसमुद्भवम् । इदं मुख्यं गृहस्थानां विरजानलजं
भवेत् ॥ ३ ॥ विरजानलजं चैव धार्यं प्रोक्तं सहस्रिभिः ।
आपायनसमुत्पन्नं गृहस्थानां विशेषतः ॥ ४ ॥ समिद-
ग्निसमुत्पन्नं धार्यं वै ब्रह्मचारिणा । शूद्राणां श्रोत्रिया-
गारपचनाग्निसमुद्भवम् ॥ ५ ॥ अन्येषामपि सर्वेषां
धार्यं चैवानलोद्भवम् । यतीनां ज्ञानदं प्रोक्तं वनस्थानां
विरक्तिदम् ॥ ६ ॥ अतिवर्णाश्रमाणां तु श्मशानाग्निस-
मुद्भवम् ॥ सर्वेषां देवालयस्थं भस्म शिवाग्निजं शिव-
योगिनाम् । शिवालयस्थं तल्लिङ्गलितं वा मन्त्रसंस्कार-
दग्धं वा ॥ तत्रैतं श्लोका भवन्ति । तेनार्धात् श्रुतं तेन
तेन सर्वमनुष्ठितम् । येन विप्रेण शिरसि त्रिपुण्ड्रं भस्म-
ना धृतम् ॥ ७ ॥ त्यक्तवर्णाश्रमाचारो लुप्तसर्वक्रियोऽपि
यः । सकृत्तिर्यक्त्रिपुण्ड्राङ्गधारणाऽस्योऽपि पृज्यते ॥ ८ ॥
ये भस्मधारणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वन्ति मानवाः । तेषां

नास्मि विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः ॥ ९ ॥ महा-
पातकयुक्तानां पूर्वजन्मार्जितागमाम् । त्रिपुण्ड्रोद्भूतनद्वे-
पो जायते सुदृढं बुधाः ॥ १० ॥ येषां कोपो भवेद्ब्रह्म-
हृदलाटे भस्मदर्शनान् । तेषामुत्पत्तिमांक्यमनुमेयं विप-
श्चिता ॥ ११ ॥ येषां नास्मि मुने श्रद्धा श्रान्ते भस्मनि
सर्वदा । गभाधानादिसंस्कारस्तेषां नास्मीति निश्चयः
॥ १२ ॥ ये भस्मधारिणं दृष्ट्वा नराः कुर्वन्ति ताडनम् ।
तेषां चण्डालतो जन्म ब्रह्मज्ञानं विपश्चिता ॥ १३ ॥
येषां क्रोधो भवेद्भस्मधारणे तत्प्रमाणके । ते महापात-
केयुक्ता इति शास्त्रस्य निश्चयः ॥ १४ ॥ त्रिपुण्ड्रं ये
विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते । धारयन्ति च ये
भक्त्या धारयन्ति शिवं च ते ॥ १५ ॥ धिग्भस्मरहितं
फालं धिग्ग्राममशिवालयम् । धिगनीशार्चनं जन्म
धिग्विद्यामशिवाश्रयाम् ॥ १६ ॥ रुद्राग्नेर्यत्परं वीर्यं
तद्भस्म परिकीर्तितम् । तस्मात्सर्वेषु कालेषु वीर्यवान्भ-
स्मसंयुतः ॥ १७ ॥ भस्मनिष्ठस्य दहन्ते दोषा भस्माग्नि-
संगमात् । भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः
॥ १८ ॥ भस्मसंदिग्धसर्वाङ्गो भस्मदीप्तत्रिपुण्ड्रकः ।
भस्मशायी च पुरुषो भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ॥ १९ ॥
इति पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ भुसुण्डः कालाग्निरुद्रं नामपञ्चकस्य माहात्म्यं
ब्रूहीति होवाच । अथ वसिष्ठवंशजस्य शतभार्यासमेत-

स्य धनं जयस्य ब्राह्मणस्य ज्येष्ठभार्यापुत्रः करुण इति
 नाम तस्य शुचिस्मिता भार्या । असौ करुणो भ्रातृवैर-
 मसहमानो भवानीतटस्थं नृसिंहमगमत् । तत्र देवसमी-
 पेऽन्येनोपायनार्थं समर्पितं जम्बीरफलं गृहीत्वाजिघत्सदा
 तत्रस्था अशपन्पाप मक्षिको भव वर्षाणां शतमिति ।
 सोऽपि शापमादाय मक्षिकः सन्स्वचेष्टितं तस्यै निवेद्य
 मां रक्षेति स्वभार्यामवदत्तदा मक्षिकोऽभवत्तमेवं ज्ञा-
 त्वा ज्ञातयन्मेलमध्ये ह्यमारयन्त्सा मृतं पतिमादायारु-
 न्धनीमगमद्गो शुचिस्मिते शोकेनालमरुन्धत्याहामुं जी-
 वयाम्यद्य विभूतिमादायेति एषामिहोत्रजं भस्म ॥
 मृत्युंजयेन मन्त्रेण मृतजन्तो तदाक्षिपत् । मन्दवायुस्त-
 दा जज्ञे व्यजनेन शुचिस्मिते ॥ १ ॥ उदतिष्ठत्तदा
 जन्तुर्भस्मनोऽस्य प्रभावतः । ततो वर्षशते पूर्णं ज्ञाति-
 रेको ह्यमारयत् ॥ २ ॥ भस्मैव जीवयामास काश्यां
 पञ्च तदाभवन् । देवानपि तथाभूतान्मामप्येतादृशं
 पुरा ॥ ३ ॥ तस्मात्तु भस्मना जन्तुं जीवयामि तदानघे ।
 इत्येवमुक्त्वा भगवान्दधीचिः समजायत ॥ ४ ॥
 स्वरूपं च ततो गत्वा स्वमाश्रमपदं ययाविति ॥ इदा-
 नीमस्य भस्मनः सर्वाघभक्षणसामर्थ्यं विधत्त इत्याह ।
 श्रीगांतमविवाहकाले तामहल्यां हृष्टा सर्वे देवाः कामा-
 तुरा अभवन् तदा नष्टज्ञाना दुर्वाससं गत्वा पप्रच्छुस्त-
 द्दोषं शमयिष्यामीत्युवाच ततः शतरुद्रेण मन्त्रेण मन्त्रितं

भस्म वै पुरा मयापि दत्तं ब्रह्महत्यादि शान्तम् । इत्ये-
वमुक्त्वा दूर्वासा दत्तवान्भस्म चोत्तमम् । जाता मद्र-
चनात्सर्वे यूयं तेऽधिकतेजसः ॥ ५ ॥ शतरुद्रेण मन्त्रेण
भस्मोद्धूलितविग्रहाः । निर्धूतरजसः सर्वे तत्क्षणाच्च वयं
मुने ॥ ६ ॥ आश्चर्यमेतज्जानीमो भस्मसामर्ध्यमीदृशम् ।
अस्य भस्मनः शक्तिमन्यां शृणु । एतदेव हरिशंकरयो-
र्ज्ञानप्रदम् । ब्रह्महत्यादिपापनाशकम् । महाविभूतिद-
मिति शिववक्षसि स्थितं नग्येनादाय प्रणवेनाभिमन्त्र्य
गायत्र्या पञ्चाक्षरेणाभिमन्त्र्य हरिर्मन्त्रकगार्त्रपु समर्प-
येत । तथा हृदि ध्यायन्वेति हरिमुक्त्वा हरः स्वहृदि
ध्यात्वा दष्टो दष्ट इति शिवमाह ततो भस्म भक्षयेति
हरिमाह हरस्ततः । भक्षयिष्ये शिवं भस्म स्नात्वाहं
भस्मना पुरा ॥ ७ ॥ पृष्ट्वेश्वरं भक्तिगम्यं भस्माभक्षयद-
च्युतः । तत्राश्चर्यमनीवासीत्प्रतिविम्बममद्युतिः ॥ ८ ॥
वासुदेवः शुद्धमुक्ताफलवर्णोऽभवत्क्षणात् । तदाप्रभृति
शुक्लाभो वासुदेवः प्रसन्नवान् ॥ ९ ॥ न शक्यं भस्मनो
ज्ञानं प्रभावं ते कुतो विभो । नमस्तेऽस्तु नमस्तेऽस्तु
त्वामहं शरणं गतः ॥ १० ॥ त्वन्पादयुगले शंभो भक्ति-
रस्तु सदा मम । भस्मधारणसंपन्नो मम भक्तो भवि-
ष्यति ॥ ११ ॥ अत एवैषा भृतिर्भूतिकरी युक्ता ।
अस्य पुरस्तादस्य आसन्नरुद्रा दीक्षित आदित्याः पश्चा-
द्विश्वेदेवा उत्तरतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा नाभ्यां सूर्याचन्द्र-

मसौ पार्श्वयोन्मदेतदृचाभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे परमे
व्योमन् यस्मिन्देवा अधिविश्वे निषेदुः । यन्मन्त्र वेद
किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते ।
य एतद्गृहज्ञाबालं सार्वकामिकं मोक्षद्वारमृज्जायं यजुर्मयं
साममयं ब्रह्ममयममृतमयं भवति । य एतद्गृहज्ञाबालं
बालो वा युवा वा वेद स महान्भवति । स गुरुः सर्वेषां
मघ्राणामुपदेश भवति । मृत्युतारकं गुरुणा लब्धं कण्ठे
बाहौ शिखायां वा बध्नीत । सप्तद्वीपवर्ता भूमिर्दक्षि-
णार्धं नावकल्पते तस्माच्छृङ्गया यां कांचिद्वा दद्यात्सा
दक्षिणा भवति ॥ १२ ॥ इति पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ जनको वेदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच भग-
वन् त्रिपुण्ड्रविधिं नो ब्रूहीति स होवाच सद्योजातादिप-
ञ्चब्रह्ममन्त्रैः परिगृह्याग्निरिति भस्मेत्यभिमन्त्र्य मानसो-
क इति समुद्धृत्य त्रियायुषमिति जलेन संमृज्य व्यस्वक-
मिति शिरोललाटवक्षःस्कन्धेषु धृत्वा पृतो भवति
मोक्षी भवति । शतरुद्रेण यत्फलमवाप्नोति तत्फलमभ्रुते
स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञवल्क्यः ॥ १ ॥ जनको
ह वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मधारणात्किं फलम-
भ्रुत इति स होवाच तद्भस्मधारणादेव मुक्तिर्भवति
तद्भस्मधारणादेव शिवसायुज्यमवाप्नोति न स पुनरावर्तते
न स पुनरावर्तते स एष भस्मज्योतिरिति वै याज्ञवल्क्यः
॥ २ ॥ जनको ह वेदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्म-

धारणात्किं फलमश्नुते न वेति तत्र परमहंसानामसंवर्त-
 कारुणिकेन केतुर्द्वासक्रभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतक-
 भुसुण्डप्रभृतयो विभूतिधारणादेव मुक्ताः स्युः स एष
 भस्मज्योतिरिति वै याज्ञवल्क्यः ॥ ३ ॥ जनको ह वैदे-
 हः स होवाच याज्ञवल्क्यं भस्मस्नानेन किं जायत इति
 यस्य कस्यचिच्छरीरे यावन्तो रोमकृपास्तावन्ति लिङ्गानि
 भूत्वा तिष्ठन्ति ब्राह्मणो वा क्षत्रियो वा वैश्यो वा शूद्रो
 वा तद्भस्मधारणादेतच्छब्दस्य रूपं यस्यां तस्यां होवाच-
 तिष्ठते ॥ ४ ॥ जनको ह वैदेहः पैप्पलादेन सह प्रजाप-
 तिलोकं जगाम तं गन्धोवाच भो प्रजापते त्रिपुण्ड्रस्य
 माहात्म्यं ब्रूहीति तं प्रजापतिरब्रवीद्यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं
 तथैव त्रिपुण्ड्रस्येति ॥ ५ ॥ अथ पैप्पलादो वैकुण्ठं
 जगाम तं गन्धोवाच भो विष्णो त्रिपुण्ड्रस्य माहात्म्यं
 ब्रूहीति यथैवेश्वरस्य माहात्म्यं तथैव त्रिपुण्ड्रस्येति वि-
 ष्णुराह ॥ ६ ॥ अथ पैप्पलादः कालाग्निरुद्रं परिसमे-
 त्योवाचाधीहि भगवन्त्रिपुण्ड्रस्य विधिमिति त्रिपुण्ड्रस्य
 विधिर्मया वक्तुं न शक्य इति सत्यमिति होवाचाथ
 भस्मच्छन्नः संसारान्मुच्यते भस्मशय्याशयानस्तच्छब्द-
 गोचरः शिवसायुज्यमवाप्नोति न स पुनरावर्तते न स
 पुनरावर्तते रुद्राध्यायी सन्नमृतत्वं च गच्छति स एष
 भस्मज्योतिर्विभूतिधारणाद्ब्रह्मैकत्वं च गच्छति विभूति-
 धारणादेव सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति विभूतिधारणा-

द्वाराणस्यां स्नानेन यत्फलमवाप्नोति तत्फलमश्नुते स
 एष भस्मज्योतिर्यस्य कस्यचिच्छरीरे त्रिपुण्ड्रस्य लक्ष्म
 वर्तते प्रथमा प्रजापतिर्द्वितीया विष्णुस्तृतीया सदाशि-
 व इति स एष भस्मज्योतिरिति स एष भस्मज्योतिरि-
 ति ॥ ७ ॥ अथ कालाग्निरुद्रं भगवन्तं सनत्कुमारः
 पप्रच्छाधीहि भगवन्नुद्राक्षधारणविधिं स होवाच रुद्रस्य
 नयनादुत्पन्ना रुद्राक्षा इति लोके खयायन्ते सदाशिवः
 संहारकाले संहारं कृत्वा संहाराक्षं मुकुलीकरोति तन्नय-
 नाज्जाता रुद्राक्षा इति होवाच तस्माद्रुद्राक्षत्वमिति
 तद्रुद्राक्षे वाग्विषये कृते दशगोप्रदानेन यत्फलमवाप्नो-
 ति तत्फलमश्नुते स एष भस्मज्योती रुद्राक्ष इति तद्रु-
 द्राक्षं करेण स्पृष्ट्वा धारणमात्रेण द्विसहस्रगोप्रदानफलं
 भवति । तद्रुद्राक्षे कर्णयोर्धार्यमाणे एकादशसहस्रगोप्र-
 दानफलं भवति एकादशरुद्रत्वं च गच्छति । तद्रुद्राक्षे
 शिरसि धार्यमाणे कोटिगोप्रदानफलं भवति । एतेषां
 स्थानानां कर्णयोः फलं वक्तुं न शक्यमिति होवाच ।
 मृद्धिं चत्वारिंशच्छिखायामेकं त्रयं वा श्रोत्रयोर्द्वादश
 कर्णे द्वात्रिंशद्वाह्वोः षोडश षोडश द्वादश द्वादश मणि-
 बन्धयोः पट् पट्कुष्ठयोस्ततः संध्यां सकुशोऽहरहरूपा-
 सीताभिर्ज्योतिरित्यादिभिरग्नौ जुहुयात् ॥ ८ ॥ इति
 सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ बृहज्जाबालस्य फलं नो बृहि भगवन्निति स हो-

याच य एतद्गृहजाबालं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति
 स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोम-
 पूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णुपूतो भवति
 स रुद्रपूतो भवति स सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भव-
 ति ॥ १ ॥ य एतद्गृहजाबालं नित्यमधीते सोऽग्निं
 स्तम्भयति स वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स
 सोमं स्तम्भयति स उदकं स्तम्भयति स सर्वान्देवान्स्त-
 म्भयति स सर्वान्ग्रहान्स्तम्भयति स विषं स्तम्भयति स
 विषं स्तम्भयति ॥ २ ॥ य एतद्गृहजाबालं नित्यमधीते
 स मृत्युं तरति स पाप्मानं तरति स ब्रह्महत्यां तरति स
 भ्रणहत्यां तरति स वीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति
 स संसारं तरति स सर्वं तरति स सर्वं तरति ॥ ६ ॥
 य एतद्गृहजाबालं नित्यमधीते स भूलोकं जयति स
 भुवर्लोकं जयति स सुवर्लोकं जयति स महर्लोकं जयति
 स जनर्लोकं जयति स तपोलोकं जयति स सत्यलोकं
 जयति स सर्वल्लोकाञ्जयति स सर्वल्लोकाञ्जयति ॥ ४ ॥
 य एतद्गृहजाबालं नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूं-
 धीते स सामान्यधीते सोऽथर्वणमधीते सोऽङ्गिरसमधीते
 स शाखा अधीते स कल्पानधीते स नाराशंसीरधीते स
 पुराणान्यधीते स ब्रह्मप्रणवमधीते स ब्रह्मप्रणवमधीते
 ॥ ५ ॥ अनुपनीतशतमेकमेकेनोपनीतेन तत्सममुपनीत-
 शतमेकमेकेन गृहस्थेन तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वान-

प्रस्थेन तत्समं वानप्रस्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं य-
तीनां तु शतं पूर्णमेकमेकेन रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजाप-
कशतमेकमेकेन अथर्वशिरःशिखाध्यापकेन तत्सममथर्व-
शिरःशिखाध्यापकशतमेकमेकेन बृहज्जाबालोपनिषद्-
ध्यापकेन तत्समं तद्वा एतत्परं धाम बृहज्जाबालोपनिष-
ज्जपशीलस्य यत्र न सूर्यस्तपति यत्र न वायुर्वीति यत्र
न चन्द्रमा भाति यत्र न नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाशिर्द-
हति यत्र न मृत्युः प्रविशति यत्र न दुःखानि प्रविशन्ति
सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं सदाशिवं ब्रह्मादिव-
न्दितं योगिध्येयं परं पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगि-
नस्मदेतद्वचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति
सूरयः । दिव्यीव चक्षुराततं ॥ तद्विप्रासो विपन्यवो
जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदं ॥ ॐ सत्य-
मियुपनिषत् ॥ इत्यष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरि-
ति शान्तिः ॥ इत्यर्थवचनेदीयबृहज्जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ २८ ॥

यत्तु योक्त्वा रात्रिपरं भूमिस्थिरवरासनम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तनुर्यतुर्यमहं महः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ आपो वा इदमासन्मलिलमेव । स प्रजापतिरेकः
पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्तत

इदं सृजेयमिति । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाच्यं वदति तत्कर्मणा करोति तदेवाभ्यनृक्ता । काम-
स्तदग्रे समवर्तताधि मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् । सतो
अन्धुमसति निरविन्दहृदि प्रतीप्या कवयो मनीषेति
उपनं तदुपनमति यत्कामो भवति य एवं वेद स तपो-
तऽप्यत स तपस्तप्त्वा स पुनं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभ-
मपश्यत् तेन वै सर्वमिदमसृजत यदिदं किंच तस्मात्स-
र्वमानुष्टुभमित्याचक्षते यदिदं किंच । अनुष्टुभो वा इमानि
भूतानि जायन्ते अनुष्टुभा जातानि जीवन्ति अनुष्टुभं
प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तस्यैषा भवति अनुष्टुप्रथमा भव-
ति अनुष्टुबुत्तमा भवति वाग्वा अनुष्टुप् वाचं च प्रयन्ति
वाचोद्यन्ति परमा वा एषा छन्दसां यदनुष्टुबिति ॥१॥
ससागरां सपर्वतां ससद्वीपां वसुन्धरां तत्साम्नः प्रथमं
पादं जानीयात् यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितमन्तरिक्षं त-
त्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयाद्भसुरुद्रादित्यैः सर्वैर्देवैः
सेवितं दिवं तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानीयात् ब्रह्मस्वरूपं
निरञ्जनं परमं व्योमकं तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयाद्यो
जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ऋग्यजुःसामाथर्वाणश्च-
त्वारो वेदाः साङ्गाः सशाखाश्चत्वारः पादा भवन्ति किं
ध्यानं किं देवतं कान्यङ्गानि कानि देवतानि किं छन्दः
क ऋषिरिति ॥ २ ॥ स होवाच प्रजापतिः स यो ह वै
सावित्रस्याष्टाक्षरं पदं श्रियाभिषिक्तं तत्साम्नोऽङ्गं वेद

श्रिया हेवाभिपिच्यते सर्वं वेदाः प्रणवादिकास्तं प्रणवं
 तत्साम्नोऽङ्गं वेद स ग्रींलोकाञ्जयति चतुर्विंशत्यक्षरा
 महालक्ष्मीर्यजुस्तत्साम्नोऽङ्गं वेद स आयुर्यशःकीर्तिशा-
 नैश्वर्यवान्भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जा-
 नीते सोऽमृतत्वं च गच्छति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं
 स्त्रीशूद्राय नेच्छन्ति द्वाविंशदक्षरं साम जानीयाद्यो
 जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः
 प्रणवं यदि जानीयात् स्त्री शूद्रः स मृतोऽथो गच्छति
 तस्मात्सर्वदा नाचष्टे यद्याचष्टे स आचार्यस्तेनैव स मृतो-
 ऽथो गच्छति ॥ ३ ॥ स होवाच प्रजापतिः अग्निर्वै देवा
 इदं सर्वं विश्वा भूतानि प्राणा वा इन्द्रियाणि पशवो-
 ऽन्नममृतं सन्नाद् स्वराद्विराट् तत्साम्नः प्रथमं पादं जानी-
 यात् ऋग्यजुःसामाथर्वरूपः सूर्योऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः
 पुरुषस्तत्साम्नो द्वितीयं पादं जानीयात् य ओषधीनां
 प्रभुर्भवति ताराधिपतिः सोमस्तत्साम्नस्तृतीयं पादं जानी-
 यात् स ब्रह्मा स शिवः स ऋषिः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः
 स्वराट् तत्साम्नश्चतुर्थं पादं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृ-
 तत्वं च गच्छति उग्रं प्रथमस्याद्यं ज्वलं द्वितीयस्याद्यं
 नृसिंहं तृतीयस्याद्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यं साम जानीयाद्यो
 जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम यत्र
 कुत्रचिन्नाचष्टे यदि दातुमपेक्षते पुत्राय शुश्रूषवे दास्य-
 त्यन्यस्मै शिष्याय वा चेति ॥ ४ ॥ स होवाच प्रजापतिः

क्षीरोदाणवशायिनं नृकेयरिविग्रहं योगिध्येयं परं पदं
 साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति वीरं
 प्रथमस्याद्यार्धान्त्यं तं स द्वितीयस्याद्यार्धान्त्यं हंभीतृती-
 यस्याद्यार्धान्त्यं मृत्युं चतुर्थस्याद्यार्धान्त्यं साम जानीया-
 द्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति तस्मादिदं साम येन
 केनचिदाचार्यमुखेन यो जानीते स तेनैव शरीरेण
 संसारान्मुच्यते मोचयति मुमुक्षुर्भवति जपात्तेनैव शरी-
 रेण देवतादर्शनं करोति तस्मादिदमेव मुख्यद्वारं कलौ
 नान्येषां भवति तस्मादिदं साङ्गं साम जानीयाद्यो जा-
 नीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ ५ ॥ ऋतं सत्यं परं ब्रह्म
 पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं शंकरं नीललो-
 हितम् ॥ उमापतिः पञ्चपतिः पिनाकी ह्यमितद्युतिः ।
 ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्र-
 ह्मणोऽधिपतिर्यो वै यजुर्वेदवाच्यम्नं साम जानीयाद्यो
 जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति महाप्रथमान्तार्धस्याद्य-
 न्तवतो द्वितीयान्तार्धस्याद्यं णं तृतीयान्तार्धस्याद्यज्ञमा
 चतुर्थान्तार्धस्याद्यं साम जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं
 च गच्छति तस्मादिदं साम सच्चिदानन्दमयं परं ब्रह्म
 तमेवंविद्ब्रह्मणमृत इह भवति तस्मादिदं साङ्गं साम
 जानीयान्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ ६ ॥
 विश्वसृज एतेन वै विश्वमिदमसृजन्त यद्विश्वमसृजन्त
 तस्माद्विश्वसृजो विश्वमेनानन प्रजायते ब्रह्मणः सलोकतां

सार्ष्टितां सायुज्यं यन्ति तस्मादिदं साम जानीया-
द्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति विष्णुं प्रथमान्त्यं
मुखं द्वितीयान्त्यं भद्रं तृतीयान्त्यं म्यहं चतुर्थान्त्यं साम
जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति योऽसौ वेद
यदिदं किंचात्मनि ब्रह्मण्येवानुष्टुभं जानीयाद्यो जानीते
सोऽमृतत्वं च गच्छति स्त्रीपुंसयोर्वा इहैव म्यातुमपेक्षते
तस्मै सर्वेश्वर्यं ददाति यत्र कुत्रापि म्रियते देहान्ते देवः
परमं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनामावमृतीभूत्वा सोऽमृत-
त्वं च गच्छति तस्मादिदं साम मध्यगं जपति तस्मा-
दिदं सामाङ्गं प्रजापतिस्तस्मादिदं सामाङ्गं प्रजापतिर्य
एवं वेदेति महोपनिषत् । य एतां महोपनिषदं वेद स
कृतपुरश्चरणो महाविष्णुर्भवति महाविष्णुर्भवति । इति
प्रथमोपनिषत् ॥ १ ॥

देवा ह वै सृत्वाः पाप्मभ्यः संसाराच्च त्रिभीयुस्ते प्रजा-
पतिमुपाध्वावंस्तेभ्य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं
प्रायच्छत्तेन वै ते मृत्युमद्वयन् पाप्मानं चातरन्संसारं
चातरन्तस्माद्यो सृत्वाः पाप्मभ्यः संसाराच्च त्रिभीयात्म
एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं प्रतिगृह्णीयात्स मृत्युं
तरति स पाप्मानं तरति स संसारं तरति तस्य ह वै
प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिक्करवेदो
ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः या साम्नः प्रथमः पादो
भवति द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो

विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुदक्षिणाग्निः सा साम्नो द्वितीयः पादो
भवति तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदो
रुद्रा आदित्या जगत्याहवनीयः सा साम्नस्तृतीयः पादो
भवति यावमानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक
ओंकारः सोऽथर्वणैर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो
विराडेकर्पिर्भास्वती स्मृता सा साम्नश्चतुर्थः पादो भव-
ति ॥ १ ॥ अष्टाक्षरः प्रथमः पादो भवत्यष्टाक्षरास्त्रयः
पादा भवन्त्येवं द्वात्रिंशदक्षराणि संपद्यन्ते द्वात्रिंशदक्षरा
वा अनुष्टुभभवत्यनुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्वमुप-
संहतं तस्य हेतस्य पञ्चाङ्गानि भवन्ति चत्वारः पादाश्च-
त्वार्यङ्गानि भवन्ति सप्रणवं सर्वं पञ्चमं भवति
हृदयाय नमः शिरसे स्वाहा शिखायै वषट् कवचाय
हुं अस्त्राय फडिति प्रथमं प्रथमेन संयुज्यत द्वितीयं
द्वितीयेन तृतीयं तृतीयेन चतुर्थं चतुर्थेन पञ्चमं पञ्चमेन
व्यतिपजति व्यतिपिक्ता वा इमे लोकान्त्स्माद्यतिपिक्ता-
न्यङ्गानि भवन्ति ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्मात्प्रत्य-
क्षरमुभयत ओंकारो भवति अक्षराणां न्यासमुपदिश-
न्ति ब्रह्मवादिनः ॥ २ ॥ तस्य ह वा उग्रं प्रथमं स्थानं
जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति वीरं द्वितीयं
स्थानं महाविष्णुं तृतीयं स्थानं ज्वलन्तं चतुर्थं स्थानं
सर्वतोमुखं पञ्चमं स्थानं नृसिंहं षष्ठं स्थानं भीषणं सप्तमं
स्थानं भद्रमष्टमं स्थानं मृत्युमृत्युं नवमं स्थानं नमामि

दशमं स्थानमहमेकादशं स्थानं जानीयाद्यो जानीते
 सोऽमृतत्वं च गच्छति एकादशपदा वा अनुष्टुभभवत्य-
 नुष्टुभा सर्वमिदं सृष्टमनुष्टुभा सर्वमिदमुपसंहतं तस्मा-
 त्सर्वमानुष्टुभं जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति
 ॥ ३ ॥ देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कस्मादुच्यते
 उग्रमिति स होवाच प्रजापतिर्यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लो-
 कान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतान्युद्गृह्णात्यजस्रं
 सृजति विसृजति वासयत्युद्गाद्यते उद्गृह्यते स्तुहि-
 श्रुतं गर्तमदं युवानं सृगं न भीममुपहन्तुमुग्रं मृडाज-
 रित्रे रुद्रस्तयानो अन्यत्ते अस्मन्निवपन्तु सेनाः तस्मा-
 दुच्यते उग्रमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते वीरमिति यस्मा-
 त्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि
 भूतानि विरमति विरामयत्यजस्रं सृजति विसृजति
 वासयति यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते
 देवकामस्तस्मादुच्यते वीरमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते
 महाविष्णुमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वाँल्लोकान्सर्वान्देवा-
 न्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति व्यापयति
 स्नेहो यथा पल्लपिण्डं शान्तमूलमोतं प्रोतमनुष्याप्तं
 व्यतिपिक्तो व्याप्यते व्यापयते यस्मान्न जातः परो अन्यो
 अस्मि य आविवेश भुवनानि विश्वा प्रजापतिः प्रजया
 संविदानः त्रीणि ज्योतींषि सचते सपोद्दर्शी तस्मादुच्य-
 ते महाविष्णुमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते जबलन्तमिति

यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वोलोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि स्वतेजसा ज्वलति ज्वालयति ज्वालयते ज्वालयते सविता प्रसविता दीप्तो दीपयन्दीप्यमानः ज्वलं ज्वलिता तपन्वितपन्त्संतपन्नोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणस्मिन्स्मादुच्यते ज्वलन्तमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति यस्मात्स्वमहिम्ना सर्वोलोकान्सर्वान्देवान्सर्वानात्मनः सर्वाणि भूतानि स्वयमनिन्द्रियोऽपि सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणोति सर्वतो गच्छति सर्वत आदत्ते सर्वतः सर्वगतमिति एकः पुरस्ताद्य इदं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोपाः यमप्येति भुवनं सांपराये नमामि तमहं सर्वतोमुखमिति तस्मादुच्यते सर्वतोमुखमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते नृसिंहमिति यस्मात्सर्वेषां भूतानां ना वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च सिंहो वीर्यतमः श्रेष्ठतमश्च तस्मान्नृसिंह आसीत्परमेश्वरो जगद्धितं वा एतद्रूपं यदक्षरं भवति प्रतद्विष्णुस्तवते वीर्याय मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षयन्ति भुवनानि विश्वा तस्मादुच्यते नृसिंहमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते भीषणमिति यस्माद्भीषणं यस्य रूपं दृष्ट्वा सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि भीत्या पलायन्ते स्वयं यतः कुतश्च न विभेति भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्भावति पञ्चम इति तस्मादुच्यते भीषणमिति ॥ अथ कस्मादु-

च्यते भद्रमिति यस्मात्स्वयं भद्रो भूत्वा सर्वदा भद्रं
ददाति रोचनो रोचमानः शोभनः शोभमानः कल्याणः
भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः तस्मा-
दुच्यते भद्रमिति ॥ अथ कस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति
यस्मात्समहिम्ना स्वभक्तानां स्मृत एव मृत्युमपमृत्युं च
मारयति य आत्मदा ब्रह्मदा यस्य विश्व उपासते प्रशिषं
यस्य देवाः यस्य छायामृतं यो मृत्युमृत्युः कस्मै देवाय
हविषा विधेम तस्मादुच्यते मृत्युमृत्युमिति ॥ अथ कस्मा-
दुच्यते नमामीति यस्माद्यं सर्वं देवा नमन्ति मुमुक्षवो
ब्रह्मवादिनश्च प्रनृनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यं यस्मि-
न्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे
तस्मादुच्यते नमामीति ॥ अथ कस्मादुच्यतेऽहमिति
अहमस्मि प्रथमजा क्रतास्य पूर्व देवेभ्यो अमृतस्य ना-
भिः । यो मा ददाति स ह देवमावाः अहमन्नमन्नमद-
न्तमग्नि । अहं विश्वं भुवनं भ्यभवां सुवर्णज्योतिर्य एवं
वेदेति महोपनिषत् ॥ इति द्वितीयोपनिषत् ॥ २ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमद्युवज्जानुष्टभस्य मध्वराजस्य नार-
सिंहस्य शक्तिं बीजं नो ब्रूहि भगवन्निति स होवाच प्रजाप-
तिर्माया वा एषा नारसिंही सर्वमिदं सृजति सर्वमिदं रक्ष-
ति सर्वमिदं संहरति तस्मान्मायामेतां शक्तिं विद्याय एतां
मायां शक्तिं वेद स पाप्मानं तरति स मृत्युं तरति स

संसारं तरति सोऽमृतत्वं च गच्छति महतीं श्रियमश्नुते
मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनो ह्रस्वा दीर्घा पुता चेति ॥ यदि
ह्रस्वा भवति सर्वं पाप्मानं दहत्यमृतत्वं च गच्छति यदि
दीर्घा भवति महतीं श्रियमाप्नोत्यमृतत्वं च गच्छति
यदि पुता भवति ज्ञानवान्भवत्यमृतत्वं च गच्छति
तदेतद्विणोक्तं निदर्शनं स ई पाहि य ऋजीपी तरुः
श्रियं लक्ष्मीमौपलामम्बिकां गां पृष्टीं च यामिन्द्रसेने-
त्युदाहुः तां विद्यां ब्रह्मयोनिं सरूपामिहायुषे शरणमहं
प्रपद्ये सर्वेषां वा एतद्धतानामाकाशः परायणं सर्वाणि
ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव जायन्त आकाशादेव
जातानि जीवन्त्याकाशं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तस्मादा-
काशं बीजं विद्यात्तदेव ज्यायस्तदेतद्विणोक्तं निदर्शनं
हंसः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसद्गोतावेद्विपदतिथिर्दुरोणसत् ॥
नृपद्वरसद्वतसद्गोमसद्वजा गोजा ऋतजा आद्रिजा ऋतं
बृहत् ॥ य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति तृतीयोप-
निषत् ॥ ३ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य
नारसिंहस्याङ्गमन्त्राज्ञो ब्रूहि भगव इति स होवाच
प्रजापतिः प्रणवं सावित्रीं यजुर्लक्ष्मीं नृसिंहगायत्रीमि-
त्यङ्गानि जानीयाद्यो जानीते सोऽमृतत्वं च गच्छति
॥ १ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं
भवद्ब्रह्मिदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत्रिकालानीतं

तदप्योङ्कार एव सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमा-
त्मा चतुष्पाज्जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविं-
शतिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः । स्वप्नस्थानो-
ऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक्तैजसो
द्वितीयः पादः । यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न
कंचन स्वप्नं पश्यति तन्मुपुप्तं सुपुप्तस्थान एकीभूतः
प्रज्ञानघन एकानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चैतोमुखः प्राज्ञस्तृ-
तीयः पादः । एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष
योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययं हि भूतानां नान्तःप्रज्ञं न
बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न प्रज्ञानघनमह-
ष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकाग्र्य-
प्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते
स आत्मा स विज्ञेयः ॥ २ ॥ अथ सावित्री गायत्र्या
यजुषा प्रोक्ता तथा सर्वमिदं व्याप्तं घृणिरिति द्वे अक्षरे
सूर्य इति त्रीणि आदित्य इति त्रीणि एतद्वै सावित्रस्या-
ष्टाक्षरं पदं श्रियाभिपिक्तं य एवं वेद श्रिया हेवाभिपि-
च्यते तदेतदृचाभ्युक्तं ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मि-
न्देवा अधिविश्वे निषेदुः । यमञ्ज वेद किमृचा कल्पयति
य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति न ह वा एतस्यर्चा न
यजुषा न साम्नार्थोऽस्ति यः सावित्रं वेदेति । ओम्बृल-
क्ष्मीर्भुवर्लक्ष्मीः स्वर्लक्ष्मीः कालकर्णी तन्नो महालक्ष्मीः
प्रचोदयात् इत्येषा वै महालक्ष्मीर्यजुर्गायत्री चतुर्विंशत्य-

क्षरा भवति । गीयत्री वा इदं सर्वं यदिदं किंच तस्मा-
 द्य एतां महालक्ष्मीं याजुषीं वेदं महतीं श्रियमश्नुते ।
 ॐ नृसिंहाय विद्महे वज्रनखाय धीमहि । तन्नः सिंहः
 प्रचोदयात् इत्येषा वै नृसिंहगायत्री देवानां वेदानां
 निदानं भवति य एतं वेदं निदानवान्भवति ॥ ३ ॥
 देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नथ कर्मन्त्रैः स्तुतो देवः प्रीतो
 भवति स्वात्मानं दर्शयति तन्नो बृहि भगवन्निति स
 होवाच प्रजापतिः । ॐ यो ह वै नृसिंहो देवो भगवा-
 न्यश्च ब्रह्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ १ ॥ (यथा
 प्रथममन्त्रोक्तावाद्यन्तो तथा सर्वमन्त्रेषु द्रष्टव्यः) ॥ यश्च
 विष्णुः ॥ २ ॥ यश्च महेश्वरः ॥ ३ ॥ यश्च पुरुषः ॥ ४ ॥
 यश्चेश्वरः ॥ ५ ॥ या सरस्वती ॥ ६ ॥ या श्रीः ॥ ७ ॥
 या गौरी ॥ ८ ॥ या प्रकृतिः ॥ ९ ॥ या विद्या ॥ १० ॥
 यश्चोङ्कारः ॥ ११ ॥ याश्चतस्रोऽर्धमात्राः ॥ १२ ॥ ये
 वेदाः साङ्गाः सशाखाः सेतिहासाः ॥ १३ ॥ ये च
 पञ्चाग्नयः ॥ १४ ॥ याः सप्त महाव्याहृतयः ॥ १५ ॥
 ये चाष्टौ लोकपालाः ॥ १६ ॥ ये चाष्टौ वसवः ॥ १७ ॥
 ये चैकादश रुद्राः ॥ १८ ॥ ये च द्वादशादित्याः ॥ १९ ॥
 ये चाष्टौ ग्रहाः ॥ २० ॥ यानि च पञ्च महाभूतानि
 ॥ २१ ॥ यश्च कालः ॥ २२ ॥ यश्च मनुः ॥ २३ ॥
 यश्च मृत्युः ॥ २४ ॥ यश्च यमः ॥ २५ ॥ यश्चान्तकः
 ॥ २६ ॥ यश्च प्राणः ॥ २७ ॥ यश्च सूर्यः ॥ २८ ॥

यश्च सोमः ॥ २९ ॥ यश्च विराट् पुरुषः ॥ ३० ॥ यश्च
जीवः ॥ ३१ ॥ यच्च सर्वम् ॥ ३२ ॥ इति द्वात्रिंशत्
इति तान्प्रजापतिरब्रवीदेतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तुवध्वम् ।
ततो देवः प्रीतो भवति स्वात्मानं दर्शयति तस्माद्य एते-
र्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्मृतिं स देवं पश्यति सोऽमृतत्वं च
गच्छति य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति चतुर्थ्युप-
निषत् ॥ ४ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मन्त्रराजस्य
नारारिंहस्य महाचक्रं नाम चक्रं नो ब्रूहि भगव इति
सार्वाकामिकं मोक्षद्वारं यशोगिन उपदिशन्ति स होवाच
प्रजापतिः षडक्षरं वा एतत्सुदर्शनं महाचक्रं तस्मात्षडरं
भवति षट्पत्रं चक्रं भवति षड्वा ऋतव ऋतुभिः संमितं
भवति मध्ये नाभिर्भवति नाभ्यां वा एते अराः प्रति-
ष्ठिता मायया एतत्सर्वं वेष्टितं भवति नात्मानं माया
स्पृशति तस्मान्मायया बहिर्वेष्टितं भवति । अथाष्टारम-
ष्टपत्रं चक्रं भवत्यष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र्या संमितं
भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवति क्षेत्रं क्षेत्रं वै मायैषा
संपद्यते । अथ द्वादशारं द्वादशपत्रं चक्रं भवति द्वाद-
शाक्षरा वै जगती जगत्या संमितं भवति बहिर्मायया
वेष्टितं भवति । अथ षोडशारं षोडशपत्रं चक्रं भवति
षोडशकलो वै पुरुषः पुरुष एवेदं सर्वं पुरुषेण संमितं
भवति मायया बहिर्वेष्टितं भवति । अथ द्वात्रिंशदरं द्वित्रि-

शत्पत्रं चक्रं भवति द्वात्रिंशदक्षरा वा अनुष्टुभभवत्यनुष्टुभा
 सर्वमिदं भवति बहिर्मायया वेष्टितं भवत्यरैर्वा एतत्सुबद्धं
 भवति वेदा वा एते अराः पत्रैर्वा एतत्सर्वतः परिक्रामति
 छन्दांसि वै पत्राणि ॥ १ ॥ एतत्सुदर्शनं महाचक्रं
 तस्य मध्ये नाभ्यां तारकं यदक्षरं नारसिंहमेकाक्षरं
 तद्वदति पट्सु पत्रेषु षडक्षरं सुदर्शनं भवत्यष्टसु पत्रे-
 ष्वष्टाक्षरं नारायणं भवति द्वादशसु पत्रेषु द्वादशाक्षरं
 वासुदेवं भवति षोडशसु पत्रेषु मातृकायाः सविन्दुकाः
 षोडश स्वरा भवन्ति द्वात्रिंशत्सु पत्रेषु द्वात्रिंशदक्षरं मन्त्र-
 राजं नारसिंहमानुष्टुभं भवति तद्वा एतत्सुदर्शनं नाम चक्रं
 सार्वकामिकं मोक्षद्वारमृच्चयं यजुर्मयं साममयं ब्रह्ममयम-
 मृतमयं भवति तस्य पुरस्ताद्वसव आसते रुद्रा दक्षिणत
 आदित्याः पश्चाद्विश्वेदेवा उत्तरतो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा
 नाभ्यां सूर्याचन्द्रमसौ पार्श्वयोस्तदेतदृचाभ्युक्तं ऋचो
 अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधिविश्वे निपेदुः । यस्त-
 न्न वेदं किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत
 इति तदेत्सुदर्शनं महाचक्रं बालो वा युवा वा वेदं स
 महान्भवति स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा भवत्यनु-
 ष्टुभा होमं कुर्यादनुष्टुभार्चनं कुर्यात्तदेतद्रक्षोमं मृत्युता-
 रकं गुरुणा लब्धं कण्ठे बाहौ शिखायां वा बध्नीत सप्त-
 द्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नावकल्पते तस्माच्छ्रद्धया यां
 कांचिद्वा दद्यात्सा दक्षिणा भवति ॥ २ ॥ देवा इ वै

प्रजापतिमब्रुवन्नानुष्टुभस्य मञ्जराजस्य नारसिंहस्य फलं
नो बृहि भगव इति स होवाच प्रजापतिर्य एतं मञ्ज-
राजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति
स वायुपूतो भवति स आदित्यपूतो भवति स सोमपूतो
भवति स सत्यपूतो भवति स ब्रह्मपूतो भवति स विष्णु-
पूतो भवति स रुद्रपूतो भवति स देवपूतो भवति स
सर्वपूतो भवति स सर्वपूतो भवति ॥ ३ ॥ य एतं
मञ्जराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स मृत्युं तरति
स पाप्मानं तरति स ब्रह्महत्यां तरति स भ्रूणहत्यां तरति
स धीरहत्यां तरति स सर्वहत्यां तरति स संसारं तरति
स सर्वं तरति स सर्वं तरति ॥ ४ ॥ य एतं मञ्जराजं
नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते सोऽग्निं स्तम्भयति स
वायुं स्तम्भयति स आदित्यं स्तम्भयति स सोमं स्तम्भ-
यति स उदकं स्तम्भयति स सर्वान्देवान्स्तम्भयति स
सर्वान्प्रहंस्तम्भयति स विषं स्तम्भयति स विषं स्तम्भ-
यति ॥ ५ ॥ य एतं मञ्जराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यम-
धीते स देवानाकर्षयति स यक्षानाकर्षयति स नागाना-
कर्षयति स ग्रहानाकर्षयति स मनुष्यानाकर्षयति स
सर्वानाकर्षयति स सर्वानाकर्षयति ॥ ६ ॥ य एतं
मञ्जराजं नारसिंहमानुष्टुभं नित्यमधीते स भूर्लोकं जयति
स भुवर्लोकं जयति स स्वर्लोकं जयति स महर्लोकं
जयति स जनर्लोकं जयति स तपोलोकं जयति स

सत्यलोकं जयति स सर्वाल्लोकाञ्जयति स सर्वाल्लोकाञ्ज-
यति ॥ ७ ॥ य एतं मन्त्रराजमानुष्टुभं नित्यमधीते सो-
ऽग्निष्टोमेन यजते स उक्थ्येन यजते स षोडशिना यजते
स वाजपेयेन यजते सोऽतिरात्रेण यजते सोऽष्टोर्यामेण
यजते सोऽश्वमेधेन यजते स सर्वैः क्रतुभिर्यजते स सर्वैः
क्रतुभिर्यजते ॥ ८ ॥ य एतं मन्त्रराजं नारसिंहमानुष्टुभं
नित्यमधीते स ऋचोऽधीते स यजूंष्यधीते स सामा-
न्यधीते सोऽथर्वणमधीते सोऽङ्गिरसमधीते स शाखा
अधीते स पुराणान्यधीते स कल्पानधीते स गाथामधीते
स नाराशंसीरधीते स प्रणवमधीते यः प्रणवमधीते स
सर्वमधीते स सर्वमधीते ॥ ९ ॥ अनुपनीतशतमेकमे-
केनोपनीतेन तत्सममुपनीतशतमेकमेकेन गृहस्थेन
तत्समं गृहस्थशतमेकमेकेन वानप्रस्थेन तत्समं वानप्र-
स्थशतमेकमेकेन यतिना तत्समं यतीनां तु शतं पूर्णमे-
कमेकेन रुद्रजापकेन तत्समं रुद्रजापकशतमेकमेकेनाथर्व-
शिरःशिखाध्यापकेन तत्सममथर्वशिरःशिखाध्यापकशत-
मेकमेकेन तापनीयोपनिषदध्यापकेन तत्समं तापनीयो-
पनिषदध्यापकशतमेकमेकेन मन्त्रराजाध्यापकेन तत्समं
तद्वा एतत्परमं धाम मन्त्रराजाध्यापकस्य यत्र न सूर्य-
स्तपति यत्र न वायुर्वति यत्र न चन्द्रमा भाति यत्र न
नक्षत्राणि भान्ति यत्र नाग्निर्वहति यत्र न मृशुः प्रवि-
शति यत्र न दुःखं सदानन्दं परमानन्दं शान्तं शाश्वतं

नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ २९ ॥ ३८७

सदाशिवं ब्रह्मादिवन्दितं योगिध्येयं परमं पदं यत्र गत्वा
न निवर्तन्ते योगिनः ॥ तदेतदृचाभ्युक्तं । तद्विष्णोः परमं
पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततं । तद्वि-
प्राप्तो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं
पदं । तदेतन्निष्कामस्य भवति तदेतन्निष्कामस्य भवति
य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति पञ्चमोपनिषत् ॥

इति नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥

नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ २९ ॥

नृसिंहोत्तरतापिन्यां तुर्यतुर्यात्मकं महः ।

परमाद्वैतसाम्राज्यं प्रत्यक्षमुपलभ्यते ॥

ॐ देव। ह वै प्रजापतिमब्रुवन्नणोरणीयांसमिममा-
त्मानमोंकारं नो व्याचक्ष्वेति तथेत्योमित्येतदक्षरमिदं
सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्व-
मोंकार एव यच्चान्यच्चिकालानीतं तदप्योंकार एव
सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म तमेतमात्मानमोमिति
ब्रह्मणकीकृत्य ब्रह्म चात्मानमोमित्येकीकृत्य तदे-
कमजरममृतमभयमोमित्यनुभूय तस्मिन्नित् सर्वं त्रिश-
रीरमारोप्य तन्मयं हि तदेवेति संहारदोमिति तं वा एतं
त्रिशरीरमात्मानं त्रिशरीरं परं ब्राह्मानुसंदध्यात्स्थूल-
त्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभुक्त्वाच्चैक्यादानन्द-
भोगाच्च सोऽयमात्मा चतुष्पाजागरितस्थानः स्थूलप्रज्ञः

सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् चतुरात्मा विश्वो
 वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ स्वप्नस्थानः सूक्ष्मप्रज्ञः सप्ताङ्ग
 एकोनविंशतिमुखः सूक्ष्मभुक् चतुरात्मा तैजसो हिरण्य-
 गर्भो द्वितीयः पादः ॥ यत्र सुप्तो न कंचन कामं
 कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थानं
 एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतो-
 मुखश्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरस्तृतीयः पादः ॥ एष सर्वेश्वर
 एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ
 हि भूतानां त्रयमप्येतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रं चिदेक-
 रसो ह्ययमात्माथ तुरीयश्चतुरात्मा तुरीयावसितत्वादेकै-
 कस्योतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्पस्त्रयमप्यत्रापि सुषुप्तं स्वप्नं
 मायामात्रं चिदेकरसो ह्ययमात्माथायमादेशो न स्थूल-
 प्रज्ञं न सूक्ष्मप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं न
 प्रज्ञानघनमदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यप-
 देश्यभैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं
 चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय ईश्वरप्रासस्तुरीय-
 स्तुरीयः ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तं वा एतमात्मानं जाग्रत्यस्वप्नसुषुप्तं स्वप्ने जाग्रत-
 मसुषुप्तं सुषुप्ते जाग्रतमस्वप्नं तुरीये जाग्रतमस्वप्नमसुषु-
 तमव्यभिचारिणं नित्यानन्दं सदेकरसं ह्येव चक्षुषो द्रष्टा
 श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा बुद्धेर्द्रष्टा प्राणस्य
 द्रष्टा तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टा ततः सर्वस्मादस्यो

विलक्षणश्चक्षुषः साक्षी श्रोत्रस्य साक्षी वाचः साक्षी
मनसः साक्षी बुद्धेः साक्षी प्राणस्य साक्षी तमसः साक्षी
सर्वस्य साक्षी ततोऽविक्रियो महाचेतन्योऽस्मात्सर्वस्मा-
त्प्रियतम आनन्दघनं होवमस्मात्सर्वस्मात्पुरतः सुवि-
भातमेकरसमेवाजरममृतमयं ब्रह्मैवाप्यजयैनं चतुष्पादं
मात्राभिरोकारेण चेकीकुर्याज्जागरितस्थानश्चतुरात्मा-
विश्वो वैश्वानरश्चतुरूपोऽकार एव चतुरूपो ह्ययमकारः
स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरुकाररूपैरासेरादिमत्वाद्वा स्थूल-
त्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्चाप्नोति ह वा इदं
सर्वमादिश्च भवति य एवं वेद ॥ स्वप्नस्थानश्चतुरात्मा
तैजसो हिरण्यगर्भश्चतुरूप उकार एव चतुरूपो ह्ययमु-
कारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिरुकाररूपैरुत्कर्षादुभयत्वा-
त्स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्चोत्कर्षति ह वै
ज्ञानसंततिं समानश्च भवति य एवं वेद ॥ सुषुप्तस्थान-
श्चतुरात्मा प्राज्ञ ईश्वरश्चतुरूपो मकार एव चतुरूपो
ह्ययं मकारः स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्मकाररूपैर्मितेरपी-
तेर्वा स्थूलत्वात्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्च मिनोति ह
वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ मात्रामात्राः
प्रतिमात्राः कुर्यादथ तुरीय ईश्वरप्रासः स स्वराद् स्वय-
मीश्वरः स्वप्रकाशश्चतुरात्मोतानुज्ञाप्रनुज्ञाविकल्पैरोतो
ह्ययमात्मा ह्यथैवेदं सर्वमन्तकाले कालाग्निः सूर्योऽक्षर-
नुज्ञातो ह्ययमात्मा ह्यस्य सर्वस्य स्वात्मानं ददातीदं सर्वं

स्वात्मानमेव करोति यथा तमः सवितानुज्ञकरसो
 ह्ययमात्मा चिद्रूप एव यथा दाह्यं दग्ध्वाग्निरविकल्पो
 ह्ययमात्मा वाय्वनोऽगोचरत्वाच्चिद्रूपश्चतुरूप ॐकार
 एव चतुरूपो ह्ययमोकार ओतानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परोंकार-
 रूपैरात्मैव नामरूपात्मकं हीदं सर्वं तुरीयत्वाच्चिद्रूपत्वा-
 च्छोतत्वादनुज्ञातृत्वादनुज्ञात्वादविकल्परूपत्वाच्चाविकल्प-
 रूपं हीदं सर्वं नैव तत्र काचन भिदास्त्यथ तस्यायमा-
 देशो मात्राश्चतुर्थो व्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत
 ॐकार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेदैप वीरो
 नारासिंहेन वानुष्टुभा मन्त्रराजेन तुरीयं विद्यादेप ह्या-
 त्मानं प्रकाशयति सर्वसंहारसमर्थः परिभवासहः प्रभु-
 र्याप्तः सदोज्ज्वलोऽविद्यातत्कार्यहीनः स्वात्मबन्धहरः
 सर्वदा द्वैतरहित आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानः सन्मात्रो
 निरस्ताविद्यातमोमोहोऽहमेवेति तस्मादेवमेवेममात्मानं
 परं ब्रह्मानुसंदध्यादेप वीरो नृसिंह एवेति ॥ इति
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तस्य ह वै प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा प्रथमः पादो
 भवति द्वितीया द्वितीयस्य तृतीया तृतीयस्य चतुर्थो-
 तानुज्ञात्रनुज्ञाविकल्परूपा तथा तुरीयं चतुरात्मानम-
 न्विष्य चतुर्थपादेन च तथा तुरीयेणानुचिन्तयन्प्रसेप्तस्य
 ह वा एतस्य प्रणवस्य या पूर्वा मात्रा सा पृथिव्यकारः
 स ऋग्भिर्ऋग्वेदो ब्रह्मा वसवो गायत्री गार्हपत्यः

सा प्रथमः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्द्वितीयान्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदो विष्णुरुद्रास्त्रिष्टुदक्षिणाग्निः सा द्वितीयः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिस्तृतीया सौः स मकारः स सामभिः सामवेदो रुद्रादित्या जगत्याहवनीयः सा तृतीयः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्यावमानेऽस्य चतुर्थ्यर्धमात्रा सा सोमलोक ॐकारः साथर्वेणर्मन्त्रैरथर्ववेदः संवर्तकोऽग्निर्मरुतो विराडेकपिर्भास्वतोऽस्मृता चतुर्थः पादो भवति भवति च सर्वेषु पादेषु चतुरात्मा स्थूलसूक्ष्मबीजसाक्षिभिर्मात्रामात्राः प्रतिमात्राः कृत्वोतानुजाग्रनुजाविकल्परूपं विन्तयन्म्रमेऽज्जोऽमृतो हुतसंविक्कः शुद्धः संविष्टो निर्विघ्न इमममुनियमेऽनुभूयेद्देदं सर्वं दृष्ट्वा स प्रपञ्चहीनोऽथ सकलः साधारोऽमृतमयश्चतुरात्माथ महापीठे सपरिवारं तमेतं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानं मूलाग्रावग्निरूपं प्रणवं संदध्याम्यसप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं ब्रह्माणं नाभौ सप्तात्मानं चतुरात्मानमुकारं विष्णुं हृदये सप्तात्मानं चतुरात्मानमकारं रुद्रं भ्रूमध्ये सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानं चतुरात्मानमोकारं सर्वेश्वरं द्वादशान्ते सप्तात्मानं चतुरात्मानं चतुःसप्तात्मानमोकारतुरीयमानन्दामृतरूपं पोकृष्णान्ते-

स्थानन्दामृतेनैतांश्चतुर्धा संपूज्य तथा ब्रह्माणमेव विष्णु-
मेव रुद्रमेव विभक्तांस्त्रीनेवाविभक्तांस्त्रीनेव लिङ्गरूपानेव
च संपूज्योपहारैश्चतुर्धा लिङ्गात्संहृत्य तेजसा शरीरत्रयं
संख्याप्य तदधिष्ठानमात्मानं संज्वालय तत्तेज आत्मचैत-
न्यरूपं बलमवष्टभ्य गुणैरेक्यं संपाद्य महास्थूलं महासूक्ष्मं
महासूक्ष्मं महाकारणे च संहृत्य मात्राभिरोतानुज्ञात्रनु-
ज्ञाविकल्परूपं चिन्तयन्म्रसेत् ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

तं वा एतमात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रवि-
द्योतमनुष्टुभा नत्वा प्रसाद्योमिति संहृत्याहमित्यनुसं-
ध्यादर्थतमेवात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रविद्यो-
तमेकादशात्मानं नारसिंहं नत्वोमिति संहरन्नानुसं-
ध्यादर्थतमेवमात्मानं परमं ब्रह्मोङ्कारं तुरीयोङ्काराग्रविद्योतं
प्रणवेन संचिन्त्यानुष्टुभा नत्वा सच्चिदानन्दपूर्णात्मसु न-
वात्मकं सच्चिदानन्दपूर्णात्मानं परं ब्रह्म संभाव्याहमि-
त्यात्मानमादाय मनसा ब्रह्मणेकीकुर्याद्यदनुष्टुभं वा एष
ऋषयस्त्रेण हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा सन् सर्वमस्ति
नृसिंहोऽसौ परमेश्वरोऽसौ हि सर्वत्र सर्वदा सर्वात्मा
सम्सर्वमस्ति नृसिंह एवैकल एष तुरीय एष एवोग्र एष
एव वीर एष एव महानेप एव विष्णुरेव एव ज्वलश्चेव
एव सर्वतोमुख एष एव नृसिंह एष एव भीषण एष एव
भद्र एष एव सृष्ट्युसृष्ट्युरेव एव नमाम्येव एवाहमेवं
योगारूढो ब्रह्मण्येवानुष्टुभं संदध्यादोङ्कार इति ॥ तदेतौ

श्लोकौ भवतः ॥ संस्तभ्य सिंहं स्वमुतान्गुणार्थान्संयोज्य
शृङ्गेर्ऋषभस्य हत्वा ॥ वश्यां स्फुरन्तीमसतीं निपीड्य
संभक्ष्य सिंहेन स एष वीरः ॥ शृङ्गप्रोतान्पादान्स्पृष्ट्वा
हत्वा तानग्रसस्वयम् । नत्वा च बहुधा हृष्ट्वा नृसिंहः
स्वयमुद्रभाषति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अर्थः उ एव अकार आसतमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे
देवे ब्रह्मणि वर्तते एष ह्येवाप्ततम एष हि साक्ष्येष
ईश्वरस्तत्सर्वगतो नहीदं सर्वमेव हि व्याप्ततम इदं सर्वं
यद्यमात्मा मायामात्र एष एवोग्र एष हि व्याप्ततम एष
एव वीर एष हि व्याप्ततम एष एव महानेव हि व्याप्त-
तम एष एव विष्णुरेष हि व्याप्ततम एष एव उवल्लोप हि
व्याप्ततम एष एव सर्वतोमुख एष हि व्याप्ततम एष एव
नृसिंह एष हि व्याप्ततम एष एव भीषण एष हि व्याप्ततम
एष एव भद्र एष हि व्याप्ततम एष एव सृष्ट्युष्ट्युरेष हि
व्याप्ततम एष एव नमाम्येष हि व्याप्ततम एष एवाहमेव
हि व्याप्ततम आत्मैव नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं
वेद सोऽकामो निष्काम आसकाम आत्मकामो न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्त्यग्रव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्ये-
त्यर्थः एवाङ्कार उत्कृष्टतमार्थ आत्मन्येव नृसिंहे देवे
ब्रह्मणि वर्तते तस्मादेव सत्यस्वरूपो न ह्यन्यदस्त्यग्रमेव-
मनात्मप्रकाशमेव हि स्वप्रकाशोऽसङ्गोऽम्यन्न वीक्षत
आत्मातो नान्यथा प्राप्तिरात्ममात्रं हेतदुत्कृष्टमेव एवोग्र

एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव वीर एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव
महानेप ह्येवोत्कृष्ट एष एव विष्णुरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव
ज्वलन्नेप ह्येवोत्कृष्ट एष एव सर्वतोमुख एष ह्येवोत्कृष्ट
एष एव नृसिंह एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव भीषण एष
ह्येवोत्कृष्ट एष एव भद्र एष ह्येवोत्कृष्ट एष एव मृत्युमृ-
त्युरेष ह्येवोत्कृष्ट एष एव नमाम्येष ह्येवोत्कृष्ट एष
एवाहमेप ह्येवोत्कृष्टस्तस्मादात्मानमेवैनं जानीयादात्मैव
नृसिंहो देवो ब्रह्म भवति य एवं वेद सोऽकामो निष्काम
आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव
समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येत्यर्थः एवं मकारो
महाविभूत्यर्थः आत्मन्येव नृसिंहे देवे ब्रह्मणि वर्तते
तस्मादयमनल्पो भिन्नरूपः स्वप्रकाशो ब्रह्मैवास्ततम
उत्कृष्टतम एतदेव ब्रह्मापि सर्वज्ञ महामायं
महाविभूत्येतदेवोग्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव वीरमे-
तद्धि महाविभूत्येतदेव महदेतद्धि महाविभूत्येत-
देव विष्णवेतद्धि महाविभूत्येतदेव ज्वलदेतद्धि महावि-
भूत्येतदेव सर्वतोमुखमेतद्धि महाविभूत्येतदेव नृसिंहमे-
तद्धि महाविभूत्येतदेव भीषणमेतद्धि महाविभूत्येतदेव
भद्रमेतद्धि महाविभूत्येतदेव मृत्युमृत्युमेतद्धि महाविभू-
त्येतदेव नमाम्येतद्धि महाविभूत्येतदेवाहमेतद्धि महा-
विभूति तस्मादकारोकाराभ्यामिममात्मानमास्ततमभुक्-
ष्टतमं चिन्मात्रं सर्वदृष्टारं सर्वसाक्षिणं सर्वग्रामं सर्वप्रे-

मास्पदं सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं पुरतोऽस्मात्सर्वस्मात्सु-
विभातमन्विष्यासतममुत्कृष्टतमं महामात्रं महाविभूति
सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं पुरमेव ब्रह्म मकारेण जानीया-
दात्मैव नृसिंहो देवः परमेव ब्रह्म भवति य एवं वेद
सोऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्ये-
तीतिह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥ इति पञ्चमः
खण्डः ॥ ५ ॥

ते देवा इममात्मानं जानुमैच्छन्तान्हासुरः पाप्मा प-
रिजग्राह त ऐक्षन्त हन्तैनमासुरं पाप्मानं प्रसाम इत्ये-
तमेवोकाराग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमुग्रमनुग्रं वीरम-
वीरं महान्तममहान्तं विष्णुमविष्णुं ज्वलन्तमज्वलन्तं
सर्वतोमुखमसर्वतोमुखं नृसिंहमनृसिंहं भीषणमभीषणं
भद्रमभद्रं सृष्ट्युसृष्ट्युमसृष्ट्युसृष्ट्युं नमाम्यनमाम्यहमनहं
नृसिंहानुष्टुभैव तुनुधिरे तेभ्यो हास्यावासुरः पाप्मा सच्चि-
दानन्दघनज्योतिरभवत्तस्मादपक्वकपाय इममेवोकाराग्र-
विद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानं नृसिंहानुष्टुभैव जानीयास्त-
स्यासुरः पाप्मा सच्चिदानन्दघनज्योतिर्भवति ते देवा
ज्योतिरुत्तितीर्षवो द्वितीयाद्भयमेव पश्यन्त इममेवोकारा-
ग्रविद्योतं तुरीयतुरीयमात्मानमनुष्टुभान्विष्य प्रणवेनैत्र
तस्मिन्नवस्थितास्तेभ्यस्तज्योतिरस्य सर्वस्य पुरतः सुवि-
भातमविभातमद्वैतमचिन्त्यमलिङ्गं स्वप्रकाशमानन्दघनं

शून्यमभवदेवंघित्स्वप्रकाशं परमेव ब्रह्म भवति ते देवाः
 पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च ससाधनेभ्यो
 व्युत्थाय निरागारा निष्परिग्रहा अशिखा अयज्ञोपवीता
 अन्धा बधिरा मुरधाः क्लीबा मूका उन्मत्ता इव परिवर्त-
 मानाः शान्ता दान्ता उपरतास्तितिक्षवः समाहिता आ-
 त्मरतय आत्मक्रीडा आत्ममिथुना आत्मानन्दाः प्रणव-
 मेव परं ब्रह्मात्मप्रकाशं शून्यं जानन्तस्तत्रैव परिममाप्ता-
 स्तस्मात्तद्देवानां व्रतमाचरन्नाकारे परे ब्रह्मणि पर्यवसितो
 भवेत्स आत्मन्येवात्मानं परं ब्रह्म पश्यति ॥ तदेव
 श्लोकः ॥ शृङ्गेष्वशृङ्गं संयोज्य सिंहं शृङ्गेषु योजयेत् ।
 शृङ्गाभ्यां शृङ्गमाबध्य त्रयो देवा उपासत इति ॥ इति
 षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन् भूय एव नो भगवान्वि-
 क्षापयत्विति तश्चेत्यजत्वादमरत्वादजरत्वादमृतत्वादशो-
 कत्वादमोहत्वादनशनायत्वादपिपासत्वादद्वैतत्वाच्चाकारे-
 णेममात्मानमन्विष्योत्कृष्टत्वादुत्पादकत्वादुत्प्रवेष्टत्वादु-
 त्थापयितृत्वादुद्गृष्टत्वादुत्कर्तृत्वादुत्पथवारकत्वाहुद्भासत्वा-
 दुद्भ्रान्तत्वादुत्तीर्णविकृतत्वाच्चाकारेणेममात्मानं परमं
 ब्रह्म नृसिंहमन्विष्याकारेणेममात्मानमुकारं पूर्वार्धमा-
 कृष्य सिंहिकृत्योत्तरार्धेन तं सिंहमाकृष्य महस्वान्मह-
 स्त्वान्मानत्वान्मुक्तत्वान्महादेवत्वान्महेश्वरत्वान्महास-
 त्वान्महाचित्त्वान्महानन्दत्वान्महाप्रभुत्वाच्च मकारार्ध-

नानेनात्मनैकीकुर्यादशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽतमाः
सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराद् भवति य एवं वेद कस्त्व-
मित्यहमिति होवाचैवमेवेदं सर्वं तस्मादहमिति सर्वा-
भिधानं तस्यादिरयमकारः स एव भवति सर्वं ह्ययमा-
त्मायं हि सर्वान्तरो न हीदं सर्वमहमिति होवाचैव नि-
रात्मकमात्मैवेदं सर्वं तस्मात्सर्वात्मकेनाकारेण सर्वात्म-
कमात्मानमन्विच्छेद्ब्रह्मैवेदं सर्वं सच्चिदानन्दरूपं सच्चि-
दानन्दरूपमिदं सर्वं सद्हीदं सर्वं सत्यमिदं चिद्हीदं सर्वं
काशते प्रकाशते चेति किं सदितीदमिदं नेत्यनुभूतिरिति
कैपेतीयमियं नेत्यवचनेनेवानुभवञ्जुवाचैवमेव चिदानन्दा-
वप्यवचनेनेवानुभवञ्जुवाच सर्वमन्यदिति स परमानन्दस्य
ब्रह्मणो नाम ब्रह्मेति तस्यान्त्योऽयं मकारः स एव भवति
तस्मान्मकारेण परमं ब्रह्मान्विच्छेत्किमिदमेवमित्युकार
इत्येवाहाविचिकिम्पन्नकारेणममात्मानमन्विष्य मकारेण
ब्रह्मणानुसंदध्यादुकारेणाविचिकिम्पन्नशरीरोऽतिन्द्रियो-
ऽप्राणोऽतमाः सच्चिदानन्दमात्रः, स स्वराद् भवति य एवं
वेद ब्रह्म वा इदं सर्वमत्तृत्वादुग्रत्वाद्गीरत्वान्महत्त्वाद्दि-
ण्णुत्वाज्ज्वलत्वात्सर्वतोमुखत्वाच्चृत्सिंहत्वाद्भीषणत्वाद्भृ-
त्त्वान्मृत्युमृत्युत्वाज्जमामित्वाद्दहत्वादिति सततं वेत्तब्रह्मो-
ग्रत्वाद्गीरत्वान्महत्त्वाद्दिण्णुत्वाज्ज्वलत्वात्सर्वतोमुखत्वाच्चृ-
त्सिंहत्वाद्भीषणत्वाद्भृत्त्वान्मृत्युमृत्युत्वाज्जमामित्वादिति
तस्मादकारेण परमं ब्रह्मान्विष्य मकारेण मनभाषणितारं

मनआदिसाक्षिणमन्विच्छेत्स यदैतत्सर्वमपेक्षते तदैतत्स-
 र्वमस्मिन्प्रविशति स यदा प्रतिबुध्यते तदैतत्सर्वमस्मादे-
 वोत्तिष्ठति तदेव तत्सर्वं निरुह्य प्रत्यूह्य संपीड्य संज्वात्य
 संभक्ष्य स्वात्मानमेवैषा ददात्यत्युग्रोऽतिथीरोऽतिमहान-
 तिविष्णुरनिज्वलन्नतिसर्वतोमुखोऽतिनृसिंहोऽतिभीषणो-
 ऽतिभद्रोऽतिमृत्युमृत्युरतिनमाम्यत्यहं भूत्वा स्वे महिम्नि
 सदा समासते तस्मादेनमकारार्थेन परेण ब्रह्मणेकीकुर्या-
 दुकारेणाविचिकित्सन्नशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽमनाः
 सच्चिदानन्दमात्रः स स्वराद् भवति य एवं वेद ॥ तदेप
 श्लोकः ॥ शृङ्गं शृङ्गार्धमाकृष्य शृङ्गेणानेन योजयेत् ।
 शृङ्गमेनं परे शृङ्गे तमनेनापि योजयेत् ॥ इति सप्तमः
 खण्डः ॥ ७ ॥

अथ तुरीयेणोतश्च प्रोतश्च ह्ययमात्मा नृसिंहोऽस्मिन्स-
 र्वमयं सर्वात्मायं हि सर्वं नैवातोऽद्वयो ह्ययमात्मैकल
 एवाविकल्पो नहि वस्तु सदयं ह्योत इव सद्वनोऽयं
 चिद्धन आनन्दघन एवैकरसो व्यवहार्यः केनचनाद्वितीय
 ओतश्च प्रोतश्चैष ओंकार एवं नैवमिति पृष्ट ओमित्येवाह
 वाग्वा ओंकारो वागेवेदं सर्वं न ह्यशब्दमिवेहास्ति चि-
 न्मयो ह्ययमोंकारश्चिन्मयमिदं सर्वं तस्मात्परमेश्वर एवै-
 कमेव तद्भवत्येतदमृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्म भवति
 य एवं वेदेति रहस्यमनुज्ञाता ह्ययमात्मैष ह्यस्य सर्वस्य
 स्वात्मानमनुजानाति न हीदं सर्वं स्वत आत्मविज्ञ ह्यय-

मोतो नानुज्ञातासङ्गत्वादविकारित्वादसत्त्वादन्यस्यानुज्ञा-
ता ह्ययमोंकार ओमिति ह्यनुजानाति वाग्वा ओंकारो
वागेवेदं सर्वमनुजानाति चिन्मयो ह्ययमोंकारश्चिन्दीदं
सर्वं निरात्मकमात्मसात्करोति तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव
तद्भवत्येतदमृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म
भवति य एवं वेदेति रहस्यमनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा प्र-
ज्ञानघन एवायं यस्मात्सर्वस्मात्पुरतः सुविभातोऽत-
श्चिद्धन एव न ह्ययमोतो नानुज्ञातैतदात्म्यं हीदं सर्वं
सदेवानुज्ञैकरसो ह्ययमोंकार ओमिति ह्येवानुजानाति
वाग्वा ओंकारो वागेव ह्यनुजानाति चिन्मयो ह्ययमोंकार-
श्चिदेव ह्यनुज्ञाता तस्मात्परमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्येतद-
मृतमभयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं
वेदेति रहस्यमविकल्पो ह्ययमात्माद्वितीयत्वादविकल्पो
ह्ययमोंकारोऽद्वितीयत्वादेव चिन्मयो ह्ययमोंकारस्तस्मात्प-
रमेश्वर एवैकमेव तद्भवत्यविकल्पोऽपि नात्र काचन भि-
दाम्ति नैव तत्र काचन भिदस्त्यत्र हि भिदामिव म-
न्यमानः शतधा सहस्रधा भिक्षो मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति तदेतदद्वयं स्वप्रकाशं महानन्दमार्भवंतदमृतम-
भयमेतद्ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं
वेदेति रहस्यम् ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

देवा ह वै प्रजापतिमनुवञ्जिममेव नो भगवन्नोंकार-
मात्मानमुपदिशेति तथेत्युपद्रष्टानुमन्तैप आत्मा नृसिंह-

श्रिद्रूप एवाविकारो ह्युपलब्धः सर्वस्य सर्वत्र न ह्यस्ति
 द्वैतसिद्धिरात्मैव सिद्धोऽद्वितीयो मायया ह्यन्यदिव स वा
 एष आत्मा पर एवैव सर्वं तथाहि प्रज्ञेनैषा विद्या जग-
 त्सर्वमात्मा परमात्मैव स्वप्रकाशोऽप्यविषयज्ञानत्वाजा-
 नन्नेव ह्यन्यत्रान्यत्र विजानात्यनुभूतेर्माया च तमोरूपा-
 नुभूतिस्तदेतज्जडं मोहात्मकमनन्तमिदं रूपमस्यास्य
 व्यञ्जिका नित्यनिवृत्तापि मूढरात्मैव दृष्टास्य सखमसखं
 च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां स्वतन्त्रास्तत्प्रत्येन
 सैषा वटबीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव तद्यथा वट-
 बीजसामान्यमेकमनेकान्स्वाव्यतिरिक्तान्वटान्सबीजानु-
 त्पाद्य तत्र तत्र पूर्णं सत्तिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरि-
 क्तानि पूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावभासेन
 करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति सैषा चित्रा
 सुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयं गुणभिन्नाङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र
 ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता तस्मादात्मन एव
 त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमभिमन्ता जीवो नियन्तेश्वरः
 सर्वाहंमानी हिरण्यगर्भस्त्रिरूप ईश्वरव्यक्तचैतन्यः सर्वगो
 ह्येष ईश्वरः क्रियाज्ञानात्मा सर्वं सर्वमयं सर्वे जीवाः
 सर्वमयाः सर्वावस्थासु तथाप्यल्पाः स वा एष भूतानी-
 न्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो
 मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव तस्माद्वय एवायमात्मा
 सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो मिरञ्जनो

विभुरद्वयानन्दः परः प्रत्यगेकरसः प्रमाणैरेतैरवगतः
सत्तामात्रं हीदं सर्वं सदेव पुरस्तात्सिद्धं हि ब्रह्म न ह्यत्र
किंचनानुभूयते नाविद्यानुभवात्मा न स्वप्रकाशे सर्वसा-
क्षिण्यविक्रियेऽद्वये पश्यतेहापि सन्मात्रमसदन्यात्सत्यं
हीत्थं पुरस्तादयोनिस्वात्मस्थमानन्दचिद्धनं सिद्धं ह्यसिद्धं
तद्विष्णुगीशानो ब्रह्मान्यदपि सर्वं सर्वगतं सर्वमत एव
शुद्धोऽबाध्यस्वरूपो बुद्धः सुखस्वरूप आत्मा न ह्येतन्नि-
रात्मकमपि नात्मा पुरतो हि सिद्धो न हीदं सर्वं कदा-
चिदात्मा हि स्वमहिमस्थो निरपेक्ष एक एव साक्षी
स्वप्रकाशः किं तन्नित्यमात्मात्र ह्येव न विचिकिंसेत-
द्दीदं सर्वं साधयति द्रष्टा द्रष्टुः साक्ष्यविक्रियः सिद्धो
निरवधो बाह्याभ्यन्तरवीक्षणान्सुविस्फुटस्तमः सपरस्ता-
द्वृत्तैष दृष्टोऽदृष्टोव्यवहार्योऽप्यरूपो नारूपः साक्ष्यविशयो-
ऽनन्योऽसुखदुःखोऽद्वयः परमात्मा सर्वज्ञोऽनन्तोऽभिज्ञो-
द्वयः सर्वदा संवित्तिर्मायया नासंवित्तिः स्वप्रकाशे
यूयमेव दृष्टाः किमद्वयेन द्वितीयमेव न यूयमेव दृष्ट्वेव
भगवन्निति देवा ऊचुर्यूयमेव दृश्यते चेन्नात्मज्ञा असङ्गो
ह्ययमात्मातो यूयमेव स्वप्रकाशा इदं हि सत्संविन्मय-
त्वाद्यूयमेव नेति होचुर्हन्तासङ्गा वयमिति होचुः कथं
पश्यन्तीति होवाच न वयं विद्म इति होचुस्ततो यूयमेव
स्वप्रकाशा इति होवाच न च सत्संविन्मया एतो हि
पुरस्तात्सुविभातमप्यवहार्यमेवाद्वयं ज्ञातो नैष विज्ञातो

विदिताविदितात्पर इति होचुः स होवाच तद्वा एतद्ब्र-
ह्माद्वयं ब्रह्मत्वाजित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं सत्यं सूक्ष्मं परिपू-
र्णमद्वयं सदानन्दचिन्मात्रमात्मैवाव्यवहार्यं केनच तत्त-
देतदात्मानमोमित्यपश्यन्तः पश्यत तदेतत्सत्यमात्मा
ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैवानु ह्येव न विचिकित्स्यमित्योऽं सत्यं तदेत-
त्पण्डिता एव पश्यन्त्येतद्व्यशब्दमस्पर्शमरूपमरसमग-
न्धमवक्त्रव्यमनादातव्यमगन्तव्यमविसर्जयितव्यमनान-
न्दयितव्यममन्तव्यमबोद्धव्यमनहंकर्तयितव्यमचेतयित-
व्यमप्राणयितव्यमनपानयितव्यमव्यानयितव्यमनुदान-
यितव्यमसमानयितव्यमनिन्द्रियमविषयमकरणमलक्षण-
मसङ्गमगुणमविक्रियमव्यपदेश्यमसत्त्वमरजस्कमतमस्क-
ममायमभयमर्प्योपनिषदमेव सुविभातं सकृद्विभातं
पुरतोऽस्मात्सर्वस्मात्सुविभातमद्वयं पश्यत हंसः सोऽह-
मिति स होवाच किमेव दृष्टोऽदृष्टो वेति दृष्टो विदितावि-
दितात्पर इति होचुः कैषा कथमिति होचुः किं तेन न
किञ्चनेति होचुर्यूयमेवाश्चर्यरूपा इति होवाच न चेत्या-
दुरोमित्यनुजानीध्वं ब्रूतेनमिति ज्ञातोऽज्ञातश्चेति होचुर्न
चैनमिति होचुरिति ब्रूतैवैवमात्मसिद्धमिति होवाच
पश्याम एव भगवो न च वयं पश्यामो नैव वयं वक्तुं
शक्नुमो नमस्तेऽस्तु भगवन् प्रसीदेति होचुर्न भेतव्यं
पृच्छतेति होवाच कैषानुज्ञेत्येव एवास्मेति होवाच ते
होचुर्नमस्तुभ्यं वयं त इति ह प्रजापतिर्देवाननुशशासा-

नुशशासेति ॥ तदेव श्लोकः ॥ ओतमोतेन जानीयादनु-
ज्ञातारमान्तरम् । अनुज्ञामद्वयं लब्ध्वा उपद्रष्टारमाश्रजे-
दिति ॥ नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥
इति नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

कालाग्निरुद्रोपनिषत् ॥ ३० ॥

ब्रह्मज्ञानोपायतया यद्विभूतिः प्रकीर्तिता ।

तमहं कालाग्निरुद्रं भजतां स्वात्मदं भजे ॥

ॐ सह नाववय्विति शान्तिः ॥

ॐ अथ कालाग्निरुद्रोपनिषद्ः संवर्तकोऽग्निर्ऋषिरनु-
ष्टुपञ्चन्दः श्रीकालाग्निरुद्रो देवता श्रीकालाग्निरुद्रप्रोत्यर्थं
भस्मत्रिपुण्ड्रधारणे विनियोगः ॥ अथ कालाग्निरुद्रं
भगवन्तं मनस्कुमारः पप्रच्छ अग्नीहि भगवंस्त्रिपुण्ड्रविधिं
सत्तत्त्वं किं द्रव्यं कियन्स्थानं कतिप्रमाणं का रेखा के
मन्त्राः का शक्तिः किं देवतं कः वर्णा किं फलमिति च ।
तं होवाच भगवान्कालाग्निरुद्रः । यद्द्रव्यं तदाग्नेयं भस्म
सद्योजातादिपञ्चमसमर्घैः परिगृह्याग्निरिति भस्म वायु-
रिति भस्म व्योमेति भस्म जलमिति भस्म स्थलमिति
भस्मेत्यनेनाभिमण्डय मान्म्लोक इति समुद्रत्य मानोम-
हान्तमिति जलेन संसृज्य त्रियायुषमिति शिरोललाटव-
क्षःस्कन्धेषु त्रियायुषैरुयम्बकैश्चिशक्तिभिस्तिर्यक्तिस्रो

रेखाः प्रकुर्वीत व्रतमेतच्छाम्भवं सर्वेषु देवेषु वेदवादि-
भिरुक्तं भवति तस्मात्तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाय ॥
अथ सनत्कुमारः पप्रच्छ प्रमाणमस्य त्रिपुण्ड्रधारणस्य
त्रिधा रेखा भवत्याललाटादाचक्षुषोरामूर्ध्नोराश्रवोर्मध्य-
तश्च यास्य प्रथमः रेखा सा गार्हपत्यश्चाकारो रजोभूर्लोकः
स्वात्मा क्रियाशक्तिर्ऋग्वेदः प्रातःसवनं महेश्वरो देव-
तेति यास्य द्वितीया रेखा सा दक्षिणाग्निरुकारः सत्त्व-
मन्तरिक्षमन्तरात्मा चेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदो माध्यंदिनं सवनं
सदाशिवो देवतेति यास्य तृतीया रेखा साहवनीयो
मकारस्तमोर्द्यौर्लोकः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृ-
तीयसवनं महादेवो देवतेति एवं त्रिपुण्ड्रविधिं भस्मना
करोति यो विद्वान्ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा
स महापातकोपपातकेभ्यः पूतो भवति स सर्वेषु तीर्थेषु
स्नातो भवति स सर्वान्वेदानधीतो भवति स सर्वान्दे-
वान्ज्ञातो भवति स सततं सकलरुद्रमन्त्रजापी भवति
स सकलभोगान्भुङ्क्ते देहं त्यक्त्वा शिवसायुज्यमेति न
स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत इत्याह भगवान्काला-
ग्निरुद्रः ॥ यस्त्वेतद्वाधीते सोऽप्येवमेव भवतीत्यो
सत्यमित्युपनिषत् ॥ ३० ॥ ॐ सह नाववस्विति शान्तिः ॥

इति कालाग्निरुद्रोपनिषत्समाप्ता ॥

मंत्रेय्युपनिषत् ॥ ३१ ॥

श्रुत्याचार्योपदेशेन मुनयो यत्पदं ययुः ।

तत्स्वानुभूतिसंसिद्धं स्वमात्रं ब्रह्म भावये ॥

ॐ आप्यायन्विति शान्तिः ॥

ॐ बृहद्रथो वै नाम राजा राज्ये ज्येष्ठं पुत्रं निधाप-
यित्वेदमशाश्वतं मन्यमानः शरीरं वैराग्यमुपेतोऽरण्यं
निर्जगाम । स तत्र परमं तप आस्थायदित्यमीक्षमाण
ऊर्ध्वयाहुस्मिष्ट्यन्ते सहस्रस्य मुनिरन्तिकमाजगामाग्नि-
रिवाधूमकस्तेजसा निर्दहन्निवाग्मविद्भगवान्छाकायन्य
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमग्रवींस्म तस्मै नम-
स्कृत्योवाच भगवन्नाहमाग्मवित्त्वं तत्त्वविच्छद्गुणमो वयं स
त्वं नो बृहीत्येतद्भुतं पुरस्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नमैक्ष्वा-
कान्यान्कामान्वृणीष्वेति शाकायन्यस्य चरणावभिमृश्य-
मानो राजेमां गाथां जगाद् ॥ १ ॥ अथ किमेतर्वा-
न्यानां शोषणं महार्णवानां शिखरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य
प्रचलनं स्थानं वा तरूणां निमज्जनं पृथिव्याः स्थाना-
दपसरणं सुराणां सोऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारं किं
कामोपभोगैर्यैरेवाश्रितस्यासकृदुपाधर्तनं दृश्यत इत्युद्ध-
तुर्मर्हसीत्यन्धोदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन्संसारे भग-
वंस्त्वं नो गतिरिति ॥ २ ॥ भगवन्शरीरमिदं मैथुनादे-
वोद्भूतं संबिदपेतं निरय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थि-
भिश्चितं मांसेनानुलिप्तं चर्मणावबद्धं विषमूत्रवातपित्त-

कफमज्जामेदोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णमेतादृशे
शरीरे वर्तमानस्य भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥ ३ ॥

अथ भगवान्छाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानं महा-
राज बृहद्विश्वेवाकुर्वंश्च जशीर्षामज्ञः कृतकृत्यस्त्वं म-
रुन्नाम्नो विश्वुत्प्रेऽसीत्ययं खलवात्मा ते कतमो भगवा-
न्वर्ण्य इति तं होवाच ॥ शब्दस्पर्शमया येऽर्था अनर्था
इव ते स्थिताः । एषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च परं
पदम् ॥ १ ॥ तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्मं प्राप्यते
मनः । मनसा प्राप्यते ह्यात्मा ह्यात्मापत्या निवर्तते ॥ २ ॥
यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनौ पुपशाम्यति । तथा वृत्तिक्ष-
याच्चित्तं स्वयोनौ पुपशाम्यति ॥ ३ ॥ स्वयोनौ पुपशान्तस्य
मनसः सत्यगामिनः । इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मव-
शानुगाः ॥ ४ ॥ चित्तमेव हि संसारमप्रयत्नेन शोध-
येत् । यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ५ ॥
चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् । प्रसन्ना-
त्मात्मनि स्थित्वा सुखमन्ययमभुते ॥ ६ ॥ समासक्तं
यदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरम् । यथेवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को
न मुच्येत बन्धनात् ॥ ७ ॥ हृत्पुण्डरीकमध्ये तु भाव-
येत्परमेश्वरम् । साक्षिणं बुद्धिनृत्तस्य परमप्रेमगोचरम्
॥ ८ ॥ अगोचरं मनोवाचामवधृतादिसंश्लवम् । सत्ता-
मात्रप्रकाशैकप्रकाशं भावनातिगम् ॥ ९ ॥ अहेयमनु-
पादेयमसामान्यविशेषणम् । ध्रुवं स्तिमितगम्भीरं न

तेजो न तमस्ततम् ॥ निर्विकल्पं निराभासं निर्वाणमय-
संविदम् ॥ १० ॥ नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः सत्यः
सूक्ष्मः संविभुश्चाद्वितीयः । आनन्दाब्धिर्यः परः सोऽह-
मस्मि प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरस्ति ॥ ११ ॥ आनन्दम-
न्तर्निजमाश्रयं तमाशापिशाचीमवमानयन्तम् । आलो-
कयन्तं जगदिन्द्रजालमापत्कथं मां प्रविशेदसङ्गम् ॥ १२ ॥
वर्णाश्रमाचारयुता विमूढाः कर्मानुसारेण फलं लभन्ते ।
वर्णादिधर्मं हि परित्यजन्तः स्यानन्दतृप्ताः पुरुषा भवन्ति
॥ १३ ॥ वर्णाश्रमं सावयवं स्वरूपमाद्यन्तयुक्तं ह्यतिकृच्छ्र-
माश्रम् । पुत्रादिदेहेष्वभिमानशून्यं भूत्वा वसेत्सौख्यतमे
ह्यनन्त इति ॥ १४ ॥ ४ ॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ भगवान्मैत्रेयः कैलासं जगाम तं गत्वोवाच भो
भगवन्परमतत्त्वरहस्यमनुब्रूहीति ॥ य होवाच महादेवः ॥
देहो देवालयः प्रोक्तः य जीवः केवलः शिवः । त्यजेद्ज्ञान-
निर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥ १ ॥ अभेददर्शनं ज्ञानं
ध्यानं निर्विषयं मनः । स्नानं धनोमलत्यागः शांति-
न्द्रियनिग्रहः ॥ २ ॥ ब्रह्मामृतं पिबेद्भक्षमाचरेद्देहरक्षणे ।
वसेदेकान्तिको भूत्वा चकान्ते द्वैतवर्जिते ॥ ३ ॥ इत्ये-
वमाचरन्दीमान्स एव मुक्तिमाप्नुयात् । जातं मृतमिदं
देहं मातापितृमलात्मकम् ॥ ४ ॥ सुखदुःखालयामेध्यं
स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते । धातुबद्धं महारोगं पापमन्दिर-
मध्रुवम् ॥ ५ ॥ विकाराकारविस्तीर्णं स्पृष्ट्वा स्नानं विधी-

यते । नवद्वारमलस्त्रावं सदा काले स्वभावजम् ॥ ६ ॥
 दुर्गन्धं दुर्मलोपेतं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते । मातृसूतक-
 संबन्धं सूतके सह जायते ॥ ७ ॥ मृतसूतकजं देहं
 स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते । अहंममेति विष्मूत्रलेपगन्धादि-
 मोचनम् ॥ ८ ॥ शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृज्जलाभ्यां तु
 लौकिकम् । चित्तशुद्धिकरं शौचं वासनात्रयनाशनम् ॥
 ज्ञानवैराग्यमृत्योयैः क्षालनाच्छौचमुच्यते ॥ ९ ॥ अद्वैत-
 भावमाभैक्षमभक्ष्यं द्वैतभावनम् । गुरुशास्त्रोक्तभावेन
 भिक्षोर्भैक्षं विधीयते ॥ १० ॥ विद्वान्स्वदेशमुत्सृज्य सं-
 न्यासानन्तरं स्वतः । कारागारविनिर्मुक्तचोरवहुरतो व-
 सेत् ॥ ११ ॥ अहंकारसुतं वित्तभ्रातरं मोहमन्दिरम् ।
 आशापत्नीं त्यजेद्यावत्तावन्मुक्तो न संशयः ॥ १२ ॥
 मृता मोहमयी माता जातो बोधमयः सुतः । सूतकद्व-
 यसंप्राप्तौ कथं संध्यामुपास्महे ॥ १३ ॥ हृदाकाशे चि-
 दादित्यः सदा भासति भासति । नास्तमेति न चोदेति
 कथं संध्यामुपास्महे ॥ १४ ॥ एकमेवाद्वितीयं यद्गुरो-
 र्वाक्येन निश्चितम् । एतदेकान्तमित्युक्तं न मठो न
 वनान्तरम् ॥ १५ ॥ असंशयवतां मुक्तिः संशयाविष्टचे-
 तसाम् । न मुक्तिर्जन्मजन्मान्ते तस्माद्विश्वासमाप्नुयात्
 ॥ १६ ॥ कर्मत्यागाज्ञं संन्यासो न प्रेषोच्चारणेन तु ।
 संधौ जीवात्मनोरैक्यं संन्यासः परिकीर्तितः ॥ १७ ॥
 वमनाहारवद्यस्य भाति सर्वेषणादिषु । तस्याधिकारः

संन्यासे त्यक्तदेहाभिमानिनः ॥ १८ ॥ यदा मनसि
 वैराग्यं जातं सर्वेषु वस्तुषु । तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा
 पतितो भवेत् ॥ १९ ॥ द्रव्यार्थमश्वस्यार्थं यः प्रतिष्ठा-
 र्थमेव वा । संन्यसेदुभयभ्रष्टः स मुक्तिं नाप्तुमर्हति ॥ २० ॥
 उत्तमा तत्त्वचिन्तव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम् ॥ अधमा
 मञ्जचिन्ता च तीर्थभ्रान्त्यधमाधमा ॥ २१ ॥ अनुभूतिं
 विना मृढो वृथा ब्रह्मणि मोदते । प्रतिविम्बितशाखा
 प्रफलास्वादमोदवत् ॥ २२ ॥ न त्यजेच्चैयतिर्मुक्तो यो
 माधृकरमातरम् । वैराग्यजनकं श्रद्धाकलयं ज्ञाननन्द-
 नम् ॥ २३ ॥ धनवृद्धा वयोवृद्धा विद्यावृद्धास्तथैव च ।
 ते सर्वे ज्ञानवृद्धस्य किंकराः शिष्यकिंकराः ॥ २४ ॥
 यन्मायया मोहितचेतसो मामात्मानमापूर्णमलब्धवन्तः ।
 परं विदग्धोदरपूरणाय भ्रमन्ति काका इव सूरयोऽपि
 ॥ २५ ॥ पापाणलोहमणिमृण्मयविग्रहेषु पूजा पुनर्जन-
 नभोगकरी मुमुक्षोः । तस्माद्यतिः स्मद्दयार्चनमेव कुर्या-
 द्वाङ्मार्चनं परिहरेदपुनर्भवाय ॥ २६ ॥ अन्तःपूर्णां बहिःपूर्णः
 पूर्णकुम्भ इवार्णवे । अन्तःशून्यो बहिःशून्यः शून्यकुम्भ
 इवाम्बरे ॥ २७ ॥ मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राह्यकारमा
 च मा भव । भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं
 तन्मयो भव ॥ २८ ॥ द्रष्टृदर्शतद्दृश्यानि त्यक्त्वा वास-
 नया सह । दर्शनप्रथमाभासमात्मानं केवलं भज ॥ २९ ॥
 संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलावद्वस्थितिः । जाग्रज्जिह्वा-

विनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥ ३० ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अहमस्मि परश्चास्मि ब्रह्मास्मि प्रभवोऽस्म्यहम् । सर्व-
लोकगुरुश्चास्मि सर्वलोकेऽस्मि योऽस्म्यहम् ॥ १ ॥ अह-
मेवास्मि सिद्धोऽस्मि शुद्धोऽस्मि परमोऽस्म्यहम् । अह-
मस्मि सदा सोऽस्मि नित्योऽस्मि विमलोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥
विज्ञानोऽस्मि विशेषोऽस्मि सोमोऽस्मि सकलोऽस्म्यहम् ।
शुभोऽस्मि शोकहीनोऽस्मि चेतन्योऽस्मि समोऽस्म्यहम्
॥ ३ ॥ मानावमानहीनोऽस्मि निर्गुणोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् ।
द्वैताद्वैतविहीनोऽस्मि द्वन्द्वहीनोऽस्मि योऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥
भावाभावविहीनोऽस्मि भासाहीनोऽस्मि भास्म्यहम् ।
शून्याशून्यप्रभावोऽस्मि शोभनाशोभनोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥
तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि नित्यः शुद्धः सदाशिवः ।
सर्वासर्वविहीनोऽस्मि सात्त्विकोऽस्मि सदास्म्यहम् ॥ ६ ॥
एकमंख्याविहीनोऽस्मि द्विमंख्यावानहं न च । सदसद्वे-
दहीनोऽस्मि संकल्परहितोऽस्म्यहम् ॥ ७ ॥ नानात्मभे-
दहीनोऽस्मि ह्यखण्डानन्दविग्रहः । नाहमस्मि न चान्यो-
ऽस्मि देहादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥ आश्रय्याश्रयही-
नोऽस्मि आधाररहितोऽस्म्यहम् । बन्धमोक्षादिहीनोऽस्मि
शुद्धब्रह्मास्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ९ ॥ चित्तादिमयही-
नोऽस्मि परमोऽस्मि परात्परः । सदा विचाररूपोऽस्मि
निर्विचारोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥ अकारोकाररूपो-

ऽस्मि मकारोऽस्मि सनातनः । ध्यातृध्यानविहीनोऽस्मि
 ध्येयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ११ ॥ सर्वपूर्णस्वरूपो-
 ऽस्मि सच्चिदानन्दलक्षणः । सर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि परमा-
 त्मास्म्यहं शिवः ॥ १२ ॥ लक्ष्यालक्ष्यविहीनोऽस्मि
 लयहीनरसोऽस्म्यहम् । मातृमानविहीनोऽस्मि मेयहीनः
 शिवोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥ न जगत्सर्वदृष्टास्मि नेत्रादिरहि-
 तोऽस्म्यहम् । प्रवृद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि प्रसन्नोऽस्मि
 परोऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥ सर्वेन्द्रियविहीनोऽस्मि सर्वकर्म-
 कृदप्यहम् । सर्ववेदान्ततृप्तोऽस्मि सर्वदा सुलभो-
 ऽस्म्यहम् ॥ १५ ॥ मुदितामुदिताग्न्योऽस्मि सर्वमानफ-
 लोऽस्म्यहम् । नित्यचिन्मात्ररूपोऽस्मि सदा सच्चिन्मयो-
 ऽस्म्यहम् ॥ १६ ॥ यत्किञ्चिदपि हीनोऽस्मि स्वल्पम-
 प्यति नास्म्यहम् । हृदयग्रन्थिहीनोऽस्मि हृदयाम्भो-
 जमध्यगः ॥ १७ ॥ पट्टिकारविहीनोऽस्मि पट्टोदररहितो-
 ऽस्म्यहम् । अरिषड्गुम्भुक्तोऽस्मि अन्तरादन्तरोऽस्म्यहम्
 ॥ १८ ॥ देशकालविमुक्तोऽस्मि दिगम्यरमुखोऽस्म्यहम् ।
 नास्ति नास्ति विमुक्तोऽस्मि नकाररहितोऽस्म्यहम् ॥ १९ ॥
 अखण्डाकाशरूपोऽस्मि द्वाखण्डाकारमस्म्यहम् । प्रपञ्च-
 मुक्तचित्तोऽस्मि प्रपञ्चरहितोऽस्म्यहम् ॥ २० ॥ सर्वप्रका-
 शरूपोऽस्मि चिन्मात्रज्योतिरस्म्यहम् । कालत्रयविमुक्तो-
 ऽस्मि कामादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ कायिकादिविमु-
 क्तोऽस्मि निर्गुणः केवलोऽस्म्यहम् । मुक्तिहीनोऽस्मि

मुक्तोऽस्मि मोक्षहीनोऽस्म्यहं सदा ॥ २२ ॥ सत्यास-
त्यादिहीनोऽस्मि सन्मात्रान्नास्म्यहं सदा । गन्तव्यदेश-
हीनोऽस्मि गमनादिविवर्जितः ॥ २३ ॥ सर्वदा समरू-
पोऽस्मि शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः । एवं स्वानुभवो यस्य
सोऽहमस्मि न संशयः ॥ २४ ॥ यः शृणोति सकृदपि
ब्रह्मैव भवति स्वयमियुपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्तिवति
शान्तिः ॥

इति मैत्रेय्युपनिषत्पमाप्ता ॥

सुबालोपनिषत् ॥ ३२ ॥

बीजाज्ञानमहामोहापह्नवाद्यद्विशिष्यते ।

निर्बीजं त्रैपदं तत्त्वं तदस्मीति विचिन्तये ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ तदाहुः किं तदासीत्तस्मै स होवाच न सन्नासन्न
सदसदिति तस्मात्तमः संजायते तमसो भूतादिर्भूतादेरा-
काशमाकाशाद्व्यायुर्वायोरग्निरग्रेरापोऽद्यः पृथिवी तदण्डं
समभवत्तत्संवासरमात्रमुपित्वा द्विधाकरोदधस्ताद्भूमिमु-
परिष्ठादाकाशं मध्ये पुरुषो दिव्यः सहस्रशीर्षा पुरुषः
सहस्राक्षः सहस्रपात् । सहस्रबाहुरिति सोऽग्रे भूतानां
मृत्युमसृजद्व्यक्षरं त्रिशिरस्कं त्रिपादं खण्डपरशुं तस्य
ब्रह्माभिधेति स ब्रह्माणमेव विवेश स मानसान्सप्त
पुत्रानसृजत्ते ह विराजः सत्यमानमानसृजन्तेह प्रजा-

पतयो ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः ॥ ऊरू
तदस्य यद्वैश्यः पश्यां शूद्रो अजायत ॥ चन्द्रमा म-
नसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ॥ ध्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च
हृदयात्सर्वमिदं जायते ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अपानाग्निपादा यक्षराक्षसगन्धर्वाश्चास्थिभ्यः पर्वता
लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो ललाटात्कोधजो रुद्रो जायते
तस्यैतस्य महतो भूतस्य निश्चमितमेवैतद्यद्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो
ज्योतिषामयनं न्यायो मीमांसा धर्मशास्त्राणि व्याख्या-
नान्युपव्याख्यानानि च सर्वाणि च भूतानि हिरण्यज्यो-
तिर्यस्मिन्नयमारमाधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ आ-
त्मानं द्विधाकरोदर्थेन स्त्री अर्थेन पुरुषो देवो भूत्वा
देवानसृजदपिभूत्वा ऋषीन्यक्षराक्षसगन्धर्वान्प्राभ्याना-
रण्यांश्च पशूनसृजदितरा गारितरोऽनङ्गानितरो वड्वेत-
रोऽथ इतरा गर्दभीतरो गर्दभ इतरा विश्वंभरीतरो विश्वं-
भरः सोऽन्ते वैश्वानरो भूत्वा संदग्ध्वा सर्वाणि भूतानि
पृथिव्यप्सु प्रलीयत आपस्तेजसि प्रलीयन्ते तेजो वायौ
विलीयते वायुराकाशे विलीयत आकाशमिन्द्रियेन्द्रियिन्द्रि-
याणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादी विलीयन्ते भूतादि-
र्मइति विलीयते महानव्यक्ते विलीयतेऽव्यक्तमक्षरे विली-
यते अक्षरं तमसि विलीयते तमः परे देव एकीभवति
परस्तास सन्नासन्नासदसदिव्येतन्निर्वाणानुशासनमिति

वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

असद्वा इदमग्र आसीदजातमभूतमप्रतिष्ठितमशब्दमस्पर्श-
मरूपमरसमगन्धमव्ययममहान्तमबृहन्तमजमात्मानं
मत्वा धीरो न शौचति ॥ अप्राणममुखमश्रोत्रमवागम-
नोऽतेजस्कमचक्षुष्कमनामगोत्रमशिरस्कमपाणिपादम-
स्निग्धमलोहितमप्रमेयमहस्वमदीर्घमस्थूलमनण्वनल्प-
मपारमनिर्देश्यमनपावृतमप्रतर्क्यमप्रकाश्यमसंबृतमनन्त-
रमबाह्यं न तदभ्राति किंचन न तदभ्राति कश्चनैतद्वै-
सत्येन दानेन तपसाऽनाशकेन ब्रह्मचर्येण निर्वेदनेनाना-
शकेन पङ्कजेनैव साधयेदेतन्नयं वीक्षेत दमं दानं दया-
मिति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव
सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डं यस्मिंस्तद्वहं पु-
ण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं हृदयस्य दश छि-
द्राणि भवन्ति येषु प्राणाः प्रतिष्ठिताः स यदा प्राणेन
सह संयुज्यते तदा पश्यति नद्यो नगराणि बहूनि विवि-
धानि च यदा व्यानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति
देवांश्च ऋषींश्च यदापानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति
यक्षराक्षसगन्धर्वान्यदोदानेन सह संयुज्यते तदा पश्यति
देवलोकान्देवान्स्कन्दं जयन्तं चेति यदा समानेन सह
संयुज्यते तदा पश्यति देवलोकान्धनानि च यदा वैर-

भ्येण सह संयुज्यते तदा पश्यति दृष्टं च श्रुतं च भुक्तं
 चाभुक्तं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति अथेमा दश दश
 नाड्यो भवन्ति तासामेकैकस्य द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः शाखा
 नाडीसहस्राणि भवन्ति यस्मिन्नयमात्मा स्वपिति श-
 व्दानां च करोत्यथ यद्वितीये संकोशे स्वपिति तदेमं च
 लोकं परं च लोकं पश्यति सर्वाच्छव्दान्विजानाति स
 संप्रसाद इत्याचक्षते प्राणः शरीरं परिरक्षति हरितस्य
 नीलस्य पीतस्य लोहितस्य श्वेतस्य नाड्यो रुधिरस्य पूर्णा
 अथाश्रतद्दहरं पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं यथा
 केशः सहस्रधा भिन्नस्तथा हिता नाम नाड्यो भवन्ति
 हृषाकाशे परे कोशे दिव्योऽयमात्मा स्वपिति यत्र सुप्तो
 न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति न तत्र
 देवा न देवलोका यज्ञा न यज्ञा वा न माता न पिता
 न बन्धुर्न बान्धवो न स्तेनो न ब्रह्महा तेजस्कायममृतं
 सलिलं ण्येदं सलिलं वनं भूयस्तेनैव मार्गेण जाग्राय
 भावति सप्त्राडिति होवाच ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

स्थानानि स्थानिभ्यो यच्छति नाडी तेषां निबन्धनं
 चक्षुरध्यात्मं द्रष्टव्यमधिभूतमादित्यस्तत्राभिर्दिवतं नाडी
 तेषां निबन्धनं यश्चक्षुषि यो द्रष्टव्ये य आदित्ये यो
 नाड्यां यः प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृषाकाशे य
 एतस्मिन्सर्वस्मिन्नन्तरे संचरति सोऽयमात्मा तमात्मान-
 मुपासीताजरममृतमभयमशोकमनस्तम् । श्रोत्रमध्यात्मं

श्रोतव्यमधिभूतं दिशस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं
यः श्रोत्रे यः श्रोतव्ये यो दिक्षु यो नाड्यां यः प्राणे यो
विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मिन्सर्वस्मिन्न-
न्तरे संचरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपासीताजरममृ-
तमभयमशोकमनन्तम् ॥ नासाध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं
पृथिवी तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो नासायां
यो घ्रातव्ये यः पृथिव्यां यो नाड्यां० नन्तम् ॥ जिह्वा-
ध्यात्मं रसयितव्यमधिभूतं वरुणस्तत्राधिदैवतं नाडी
तेषां निबन्धनं यो जिह्वायां यो रसयितव्ये यो वरुणे
यो नाड्यां० नन्तम् ॥ त्वगध्यात्मं स्पर्शयितव्यमधिभूतं
वायुस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं यस्त्वचि यः स्पर्श-
यितव्ये यो वायौ यो नाड्यां० नन्तम् ॥ मनोऽध्यात्मं
मन्तव्यमधिभूतं चन्द्रस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं
यो मनसि यो मन्तव्ये यश्चन्द्रे यो नाड्यां० नन्तम् ॥ बुद्धिर-
ध्यात्मं बोद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवतं नाडी तेषां
निबन्धनं यो बुद्धौ यो बोद्धव्ये यो ब्रह्मणि यो नाड्यां०
नन्तम् ॥ अहंकारोऽध्यात्ममहंकर्तव्यमधिभूतं रुद्रस्तत्रा-
धिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं योऽहंकारे योऽहंकर्तव्ये
यो रुद्रे यो नाड्यां० नन्तम् ॥ चित्तमध्यात्मं चेतयि-
तव्यमधिभूतं क्षेत्रज्ञस्तत्राधिदैवतं नाडी तेषां निबन्धनं
यश्चित्ते यश्चेतयितव्ये यः क्षेत्रज्ञे यो नाड्यां० नन्तम् ॥
वागध्यात्मं वक्तव्यमधिभूतमग्निस्तत्राधिदैवतं नाडी

तेषां निबन्धनं यो वाचि यो वक्तव्ये योऽग्नौ यो नाड्यां०
 नन्तम् ॥ हस्तावध्यात्ममादातव्यमधिभूतमिन्द्रस्तत्राधि-
 देवतं नाडी तेषां निबन्धनं यो हस्ते य आदातव्ये य
 हृन्द्रे यो नाड्यां० नन्तम् ॥ पादावध्यात्मं गन्तव्यमधि-
 भूतं विष्णुस्तत्राधिदेवतं नाडी तेषां निबन्धनं यः पादे
 यो गन्तव्ये यो विष्णो यो नाड्यां० नन्तम् ॥ पायुर-
 ध्यात्मं विसर्जयितव्यमधिभूतं मृत्युस्तत्राधिदेवतं नाडी
 तेषां निबन्धनं यः पाया यो विसर्जयितव्ये यो मृत्या
 यो नाड्यां० नन्तम् ॥ उपस्थोऽध्यात्ममानन्दयितव्यम-
 धिभूतं प्रजापतिस्तत्राधिदेवतं नाडी तेषां निबन्धनं य
 उपस्थे य आनन्दयितव्ये यः प्रजापता यो नाड्यां यः
 प्राणे यो विज्ञाने य आनन्दे यो हृद्याकाशे य एतस्मि-
 न्स्वर्गस्मिन्नन्तरे संचरति सोऽयमात्मा तमात्मानमुपा-
 सीतांजरममृतमभयमशोकमनन्तम् ॥ एष सर्वज्ञ एष
 सर्वेश्वर एष सर्वाधिपतिर्गणोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य
 सर्वस्यैतैरुपास्यमानो न च सर्वस्यैतैरुपास्यति वेद-
 शास्त्ररुपास्यमानो न च वेदशास्त्राण्युपास्यति यस्यास्त-
 मिदं सर्वं न च योऽन्नं भवत्यतः परं सर्वनयनः प्रशा-
 स्तास्त्रमयो भूतात्मा प्राणमय इन्द्रियात्मा मनोमयः
 संकल्पात्मा विज्ञानमयः कालात्मानन्दमयो लयात्मैकव्यं
 नमि द्वैतं कुतो मर्त्यं नास्त्यमृतं कुतो नान्तःप्रज्ञो न
 बहिःप्रज्ञो नोभयतःप्रज्ञो न प्रज्ञानघनो च प्रज्ञो नाप्र-

ज्ञोऽपि नो विदितं वेद्यं नाम्नीत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति
वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति पञ्चमः
खण्डः ॥ ५ ॥

नैवेह किंचनाग्र आसीदमूलमनाधारमिमाः प्रजाः
प्रजायन्ते दिव्यो देव एको नारायणश्चक्षुश्च द्रष्टव्यं च
नारायणः श्रोत्रं च श्रोतव्यं च नारायणो घ्राणं च घ्रातव्यं
च नारायणो जिह्वा च रसयितव्यं च नारायणस्त्वक् च
स्पर्शयितव्यं च नारायणो मनश्च मन्तव्यं च नारायणो
बुद्धिश्च बोद्धव्यं च नारायणोऽहंकारश्चाहंकर्तव्यं च नारा-
यणश्चित्तं च चेतयितव्यं च नारायणो वाक् च वक्तव्यं
च नारायणो हस्तौ चादातव्यं च नारायणः पादौ च
गन्तव्यं च नारायणः पायुश्च विमर्जयितव्यं च नारायण
उपस्थश्चानन्दयितव्यं च नारायणो धाता विधाता कर्ता
विकर्ता दिव्यो देव एको नारायण आदित्या रुद्रा मरुतो
वसवोऽश्विनावृचो यज्ञं पि यामानि मन्त्रोऽग्निराज्याहुनि
नारायण उद्भवः संभवो दिव्यो देव एको नारायणो
माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृद्व्रतिर्नारायणो
विराजा सुदर्शनाजितासोभ्यामोघाकुमारामृतासत्यामध्य-
मानामीराशिष्टुरासूरासूर्याम्बराविज्ञेयानि नाडीनामानि
दिव्यानि गर्जन्ति गायन्ति वानि वर्षन्ति वरुणोऽर्थमा
चन्द्रमाः कलाकलिर्धाता ब्रह्मा प्रजापतिर्मधवा दिवसा-
श्चार्धदिवसाश्च कलाः कल्पाश्चोर्ध्वं च दिशश्च सर्वं नारा-

यणः ॥ पुरुष एवेदं सर्वं यद्धृतं यच्च भव्यम् । उतामृत-
स्वस्येशानो यदक्षेनातिरोहति ॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ तद्विप्रासो
विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥
तदेतस्मिन्निर्वीणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानु-
शासनम् ॥ इति पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अन्तःशरीरे निहितो गुहायामत्र एको नित्यो यस्य
पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे संचरन् यं पृथिवी न
वेद ॥ यस्यापः शरीरं योऽपोऽन्तरे संचरन् यमापो न
विदुः ॥ यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरे संचरन् यं तेजो
न वेद ॥ यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरे संचरन् यं
वायुर्न वेद ॥ यस्याकाशः शरीरं य आकाशमन्तरे संच-
रन् यमाकाशो न वेद ॥ यस्य मनः शरीरं यो मनोन्तरे
संचरन् यं मनो न वेद ॥ यस्य बुद्धिः शरीरं यो बुद्धि-
मन्तरे संचरन् यं बुद्धिर्न वेद ॥ यस्याहंकारः शरीरं यो-
ऽहंकारमन्तरे संचरन् यमहंकारो न वेद ॥ यस्य चित्तं
शरीरं यश्चित्तमन्तरे संचरन् यं चित्तं न वेद ॥ यस्या-
व्यक्तं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे संचरन् यमव्यक्तं न वेद ॥
यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे संचरन् यमक्षरं न वेद ॥
यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे संचरन् यं मृत्युर्न
वेद ॥ स एष सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव
एको नारायणः ॥ एतां विद्यामपान्तरतमाय ददावपा-

न्तरतमो ब्रह्मणे ददौ ब्रह्मा घोराङ्गिरसे ददौ घोराङ्गिरा
रैकाय ददौ रैको रामाय ददौ रामः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो
ददावित्येवं निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति
वेदानुशासनम् ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अन्तःशरीरे निहितो गुहायां शुद्धः सोऽयमात्मा
सर्वस्य मेदोमांसक्लेदावकीर्णे शरीरमध्येऽत्यन्तोपहते
चित्रभित्तिप्रतीकाशे गन्धर्वनगरोपमे कदलीगर्भवन्निः-
सारे जलबुद्बुदवच्चञ्चले निःसृतमात्मानमचिन्त्यरूपं दिव्यं
देवमसङ्गं शुद्धं तेजस्कायमरूपं सर्वेश्वरमचिन्त्यमशरीरं
निहितं गुहायाममृतं विभ्राजमानमानन्दं तं पश्यन्ति
विद्वान्सन्तेन लये न पश्यन्ति ॥ इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ हेनं रैकः पप्रच्छ भगवन्कस्मिन्सर्वेऽस्मिं गच्छ-
न्तीति ॥ तस्मै स होवाच चक्षुरेवाप्येति यश्चक्षुरेवास्त-
मेति द्रष्टव्यमेवाप्येति यो द्रष्टव्यमेवास्तमेत्यादित्यमेवा-
प्येति य आदित्यमेवास्तमेति विराजमेवाप्येति यो विरा-
जमेवास्तमेति प्राणमेवाप्येति यः प्राणमेवास्तमेति
विज्ञानमेवाप्येति यो विज्ञानमेवास्तमेत्यानन्दमेवाप्येति
य आनन्दमेवास्तमेति तुरीयमेवाप्येति यस्तुरीयमेवास्त-
मेति तदमृतमभयमशोकमनन्तनिर्बीजमेवाप्येतीति हो-
वाच ॥ श्रोत्रमेवाप्येति यः श्रोत्रमेवास्तमेति श्रोतव्यमे-
वाप्येति यः श्रोतव्यमेवास्तमेति दिशमेवाप्येति यो दिश-
मेवास्तमेति सुदर्शनामेवाप्येति यः सुदर्शनामेवास्तमेत्य-

पानमेवाप्येति योऽपानमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति यो
 विज्ञानमेवास्तमेति तदमृतमभयमशोकमनन्तनिर्बाजमे-
 वाप्येतीति होवाच ॥ नासामेवाप्येति यो नासामेवास्तमेति
 घ्रातव्यमेवाप्येति यो घ्रातव्यमेवास्तमेति पृथिवीमेवा-
 प्येति यः पृथिवीमेवास्तमेति जितामेवाप्येति यो जिता-
 मेवास्तमेति व्यानमेवाप्येति यो व्यानमेवास्तमेति विज्ञा-
 नमेवाप्येति तद०होवाच ॥ जिह्वामेवाप्येति यो जिह्वा-
 मेवास्तमेति रसयितव्यमेवाप्येति यो रसयितव्यमेवा-
 स्तमेति वरुणमेवाप्येति यो वरुणमेवास्तमेति सौम्यामे-
 वाप्येति यः सौम्यामेवास्तमेत्युदानमेवाप्येति य उदान-
 मेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तद०होवाच ॥ त्वचमे-
 वाप्येति यस्त्वचमेवास्तमेति स्पर्शयितव्यमेवाप्येति यः
 स्पर्शयितव्यमेवास्तमेति वायुमेवाप्येति यो वायुमेवा-
 स्तमेति मोघामेवाप्येति यो मोघामेवास्तमेति समान-
 मेवाप्येति यः समानमेवास्तमेति, विज्ञानमेवाप्येति
 तद०होवाच ॥ वाचमेवाप्येति यो वाचमेवास्तमेति
 वक्तव्यमेवाप्येति यो वक्तव्यमेवाभ्येति योऽभिमेवाप्येति
 योऽभिमेवास्तमेति कुमारामेवाप्येति यः कुमारामेवास्त-
 मेति वैरम्भमेवाप्येति यो वैरम्भमेवास्तमेति विज्ञानमे-
 वाप्येति तद०होवाच ॥ हस्तमेवाप्येति यो हस्तमेवा-
 स्तमेत्यादातव्यमेवाप्येति य आदातव्यमेवास्तमेतीन्द्रमे-
 वाप्येति य इन्द्रमेवास्तमेत्यमृतामेवाप्येति योऽमृता-

मेवास्तमेति मुख्यमेवाप्येति यो मुख्यमेवास्तमेति
 विज्ञानमेवाप्येति तद०होवाच ॥ पादमेवाप्येति यः
 पादमेवास्तमेति गन्तव्यमेवाप्येति यो गन्तव्यमेवास्त-
 मेति विष्णुमेवाप्येति यो विष्णुमेवास्तमेति सत्यामे-
 वाप्येति यः सत्यामेवास्तमेत्यन्तर्याममेवाप्येति योऽन्त-
 र्याममेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तद०होवाच ॥
 पायुमेवाप्येति यः पायुमेवास्तमेति विसर्जयितव्यमेवा-
 प्येति यो विसर्जयितव्यमेवास्तमेति मृत्युमेवाप्येति यो
 मृत्युमेवास्तमेति मध्यमामेवाप्येति यो मध्यमामेवा-
 स्तमेति प्रभञ्जनमेवाप्येति यः प्रभञ्जनमेवास्तमेति
 विज्ञानमेवाप्येति तद०होवाच ॥ उपस्थमेवाप्येति य
 उपस्थमेवास्तमेत्यानन्दयितव्यमेवाप्येति य आनन्दयि-
 तव्यमेवास्तमेति प्रजापतिमेवाप्येति यः प्रजापतिमेवा-
 स्तमेति नासीरामेवाप्येति यो नासीरामेवास्तमेति कुमा-
 रमेवाप्येति यः कुमारमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति
 तद०होवाच ॥ मन एवाप्येति यो मन एवास्तमेति
 मन्तव्यमेवाप्येति यो मन्तव्यमेवास्तमेति चन्द्रमेवा-
 प्येति यश्चन्द्रमेवास्तमेति शिशुमेवाप्येति यः शिशुमे-
 वास्तमेति इयेनमेवाप्येति यः इयेनमेवास्तमेति विज्ञा-
 नमेवाप्येति तद०होवाच ॥ बुद्धिमेवाप्येति यो बुद्धि-
 मेवास्तमेति बोद्धव्यमेवाप्येति यो बोद्धव्यमेवास्तमेति
 ब्रह्माणमेवाप्येति यो ब्रह्माणमेवास्तमेति सूर्यामेवाप्येति

यः सूर्यामेवास्तमेति कृष्णमेवाप्येति यः कृष्णमेवास्त-
मेति विज्ञानमेवाप्येति तद० होवाच ॥ अहंकारमेवा-
प्येति योऽहंकारमेवास्तमेत्यहंकारमेवाप्येति योऽहं-
कारमेवास्तमेति रुद्रमेवाप्येति यो रुद्रमेवास्तमेत्यसु-
रामेवाप्येति योऽसुरामेवास्तमेति श्वेतमेवाप्येति यः
श्वेतमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति तद० होवाच ॥
चित्तमेवाप्येति यश्चित्तमेवास्तमेति चेतयितव्यमेवाप्येति
यश्चेतयितव्यमेवास्तमेति क्षेत्रज्ञमेवाप्येति यः क्षेत्रज्ञ-
मेवास्तमेति भाम्बतीमेवाप्येति यो भाम्बतीमेवास्तमेति
नागमेवाप्येति यो नागमेवास्तमेति विज्ञानमेवाप्येति
यो विज्ञानमेवास्तमेत्यानन्दमेवाप्येति य आनन्दमेवा-
स्तमेति तुरीयमेवाप्येति यस्तुरीयमेवास्तमेति तदमृतम-
भयमशोकमनन्तं निर्बीजमेवाप्येति तद० होवाच ॥ य-
एवं निर्बीजं वेद निर्बीज एव स भवति न जायते न
म्रियते न मुह्यते न भिद्यते न दह्यते न छिद्यते न
कम्पते न कुप्यते सर्वदहनोऽयमात्मेत्याचक्षते नवमात्मा-
प्रवचनशतेनापि लभ्यते न बहुश्रुतेन न बुद्धिज्ञाना-
श्रितेन न मेधया न वेदनेन यज्ञेन तपोभिरुग्रैर्न
सांख्येन योगैर्नाश्रमैर्नान्यैरात्मानमुपलभन्ते प्रवचनेन
प्रशंसया व्युत्थानेन तमेन ब्राह्मणाः क्षुश्रुत्वांसोऽनूचाना
उपलभन्ते शास्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुः समाहितो

भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वस्यात्मा भवति य एवं वेद ॥ इति नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ हैनं रैकः प्रपच्छ भगवन्कस्मिन्सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति रसातललोकेष्विति होवाच कस्मिन् रसातललोका ओताश्च प्रोताश्चेति भूर्लोकेष्विति होवाच कस्मिन्भूर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति भुवर्लोकेष्विति होवाच कस्मिन्भुवर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति सुवर्लोकेष्विति होवाच कस्मिन्सुवर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति महर्लोकेष्विति होवाच कस्मिन्महर्लोका ओताश्च प्रोताश्चेति जनोलोकेष्विति होवाच कस्मिन् जनोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति तपोलोकेष्विति होवाच कस्मिन्तपोलोका ओताश्च प्रोताश्चेति सत्यलोकेष्विति होवाच कस्मिन्सत्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति प्रजापतिलोकेष्विति होवाच कस्मिन्प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेष्विति होवाच कस्मिन्ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति सर्वलोका आत्मनि ब्रह्मणि मणय इवांताश्च प्रोताश्चेति स होवाचैवमेतान् लोकानात्मनि प्रतिष्ठितान्वेदात्मैव स भवतीत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥ इति दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं रैकः प्रपच्छ भगवन्योऽयं विज्ञानघन इष्का-
मस्य केन कतरद्वाव स्थानमुत्सृज्यापक्रामतीति तस्मै स
होवाच हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डं यस्मिन्सहस्रं

पुण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसितं तस्य मध्ये समुद्रः
समुद्रस्य मध्ये कोशस्तस्मिन्नाड्यश्चतस्रो भवन्ति रमा
मेच्छाऽपुनर्भवेति तत्र रमा पुण्येन पुण्यं लोकं नयत्यरमा
पापेन पापमिच्छया यस्सरति तदभिसंपद्यते अपुनर्भवया
कोशं भिनत्ति कोशं भित्त्वा शीर्षकपालं भिनत्ति शीर्षक-
पालं भित्त्वा पृथिवीं भिनत्ति पृथिवीं भित्त्वापो भिनत्त्यापो
भित्त्वा तेजो भिनत्ति तेजो भित्त्वा वायुं भिनत्ति वायुं
भित्त्वाकाशं भिनत्त्याकाशं भित्त्वा मनो भिनत्ति मनो
भित्त्वा भूतादिं भिनत्ति भूतादिं भित्त्वा महान्तं भिनत्ति
महान्तं भित्त्वाव्यक्तं भिनत्त्यव्यक्तं भित्त्वाक्षरं भिनत्त्य-
क्षरं भित्त्वा सृष्ट्युं भिनत्ति सृष्ट्युं परे देव एकाभवतीति
परमाक्ष सन्नासन्न सदस्यदित्येतन्निर्वाणानुशायनमिति
वेदानुशायनमिति वेदानुशायनम् ॥ इत्येकादशः
खण्डः ॥ ११ ॥

ॐ नारायणाद्वा अज्ञमागतं पक्वं ब्रह्मलोके महासं-
तके पुनः पक्वमादित्ये पुनः पक्वं कव्यादि पुनः पातं-
जालकिलकृत्स्नं पर्युषितं पृथमज्ञमयाचितमसंकृतमक्षी
याज्ञ कंचन याचेत ॥ इति द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

बाल्येन निष्ठासेद्बालस्वभावोऽसङ्गो निरवद्यो मानेन
पाण्डित्येन निरवधिकारतयोपलभ्येत कैवल्यमुक्तं निग-
मनं प्रजापतिरुवाच महत्पदं ज्ञात्वा वृक्षमूले वसेत्
कुचेलोऽसहाय एकाकी समाधिस्थ आत्मकाम आत्मा

कामो निष्कामो जीर्णकामो हन्तिनि सिंहे दंशे मशके
 नकुले सर्पराक्षस्यगन्धर्वे मृत्यो रूपाणि विदित्वा न
 विभेति कुतश्चनेति वृक्षमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न
 कुप्येत न कम्पेतोत्पलमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न
 कुप्येत न कम्पेताक्लशमिव तिष्ठासेच्छिद्यमानोऽपि न
 कुप्येत न कम्पेत सत्येन तिष्ठासेत्सत्योऽयमात्मा सर्वपा-
 मेव गन्धानां पृथिवी हृदयं सर्वेषामेव रसानामपो
 हृदयं सर्वेषामेव रूपाणां तेजो हृदयं सर्वेषामेव स्पर्शानां
 वायुर्हृदयं सर्वेषामेव शब्दानामाकाशं हृदयं सर्वेषामेव
 गर्तानामव्यक्तं हृदयं सर्वेषामेव सत्त्वानां मृत्युर्हृदयं
 मृत्युर्वै परं देव एकीभवतीति परस्तात् सत्तामसं सदस-
 दित्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानु-
 शासनम् ॥ इति त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

ॐ पृथिवी वाङ्ममापोऽन्नादा आपो वाङ्मं ज्योतिरन्नादं
 ज्योतिर्वाङ्मं वायुरन्नादो वायुर्वाङ्ममाकाशोऽन्नाद आ-
 काशो वाङ्ममिन्द्रियाण्यन्नादानीन्द्रियाणि वाङ्मं मनो-
 ऽन्नादं मनो वाङ्मं बुद्धिरन्नादा बुद्धिर्वाङ्ममव्यक्तमन्नाद-
 मव्यक्तं वाङ्ममक्षरमन्नादमक्षरं वाङ्मं मृत्युरन्नादो मृत्युर्वै
 परं देव एकीभवतीति परस्तात् सत्तामसं सदसदित्ये-
 तन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशा-
 सनम् ॥ इति चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अथ हनं रैकः पप्रच्छ भगवन्त्योऽयं विज्ञानघन

उत्क्रामन्स केन कतरद्वाव स्थानं दहतीति तस्मै स
होवाच योऽयं विज्ञानघन उत्क्रामन्प्राणं दहत्यपानं
व्यानमुदानं समानं वैरग्भं मुख्यमन्तर्यामं प्रभञ्जनं
कुमारं श्येनं श्वेतं कृष्णं नागं दहति पृथिव्यापस्तेजो-
वाय्वाकाशं दहति जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं तुरीयं च महतां
च लोकं परं च लोकं दहति लोकालोकं दहति धर्माधर्मं
दहत्यभास्करममर्यादं निरालोकमतः परं दहति महान्तं
दहत्यव्यक्तं दहत्यक्षरं दहति मृत्युं दहति मृत्युर्वै परे
देव एकीभवतीति परस्ताञ्च सञ्चासञ्च सदसदित्येतन्नि-
र्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानुशासनम् ॥
इति पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

सौबालबीजब्रह्मोपनिषत्प्रशान्ताय दातव्या नापुत्राय
नाशिष्याय नासंघसररात्रोपिताय नापरिज्ञातकुलशी-
लाय दातव्या नैव च प्रवक्तव्या । यस्य देवे परा भक्ति-
र्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते
महात्मन इत्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति
वेदानुशासनम् ॥ इति षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥ ॐ
पूर्णमद इति शान्तिः ॥ इति सुबालोपनिषत्समाप्ता ॥

धुरिकोपनिषत् ॥ ३३ ॥

कैवस्यनाडिकान्तस्थपराभूमिनिवासिनम् ।

धुरिकोपनिषद्योगभासुरं राममाश्रये ॥

ॐ सह नाववत्विनि शान्तिः ॥

ॐ धुरिकां संप्रवक्ष्यामि धारणां योगसिद्धये । यां प्राप्य न पुनर्जन्म योगयुक्तस्य जायते ॥ १ ॥ वेदतत्त्वार्थ-
विहितं यथोक्तं हि स्वयंभुवा । निःशब्दं देशमास्थाय
तत्रासनमवस्थितः ॥ २ ॥ कूर्मोऽङ्गानीव संहत्य मनो
हृदि निरुध्य च । मात्राद्वादशयोगेन प्रणवेन शनैः शनैः
॥ ३ ॥ पूरयेत्सर्वमात्मानं सर्वद्वारं निरुध्य च । उरोमु-
खकटिग्रीवं किञ्चिद्दृढयमुन्नतम् ॥ ४ ॥ प्राणान्संधारये-
त्तस्मिन्नासाभ्यन्तरचारिणः । भूत्वा तत्र गतः प्राणः
शनैरथ समुत्सृजेत् ॥ ५ ॥ स्थिरमात्रादष्टं कृत्वा अङ्गुष्ठेन
समाहितः । द्वे गुल्फे तु प्रकुर्वीत जङ्घे चैव त्रयस्त्रयः ॥ ६ ॥
द्वे जानुनी तथोरुभ्यां गुदे शिश्ने त्रयस्त्रयः । वायोरा-
यतनं चात्र नाभिदेशे समाश्रयेत् ॥ ७ ॥ तत्र नाडी
सुषुम्णा तु नाडीभिर्बहुभिर्वृता । अणु रक्ताश्च पीताश्च
कृष्णास्ताम्रा विलोहिताः ॥ ८ ॥ अतिसूक्ष्मां च तन्वीं
च शुक्लां नाडीं समाश्रयेत् । तत्र संचारयेत्प्राणानूर्ण-
नाभीव तन्तुना ॥ ९ ॥ ततो रक्तोत्पलाभासं पुरुषा-
यतनं महत् । दहरं पुण्डरीकं तद्वेदान्तेषु निगद्यते ॥ १० ॥
तद्भिन्ना कण्ठमायाति तां नाडीं पूरयन्त्यतः । मनसस्तु
क्षुरं गृह्य सुतीक्ष्णं बुद्धिनिर्मलम् ॥ ११ ॥ पादस्योपरि
यन्मध्ये तद्रूपं नाम कृन्तयेत् । मनोद्वारेण तीक्ष्णेन
योगमाश्रित्य नित्यशः ॥ १२ ॥ इन्द्रवज्र इति प्रोक्तं

सर्मजङ्गानुकीर्तनम् । तद्व्यानबलयोगेन धारणाभिर्नि-
 कृन्तयेत् ॥ १३ ॥ ऊर्वोर्मध्ये तु संस्थाप्य मर्मप्राणवि-
 मोचनम् । चतुरभ्यासयोगेन छिन्देदनभिश्चकितः ॥ १४ ॥
 ततः कण्ठान्तरे योगी समूहन्नाडिसंचयम् । एकोत्तरं
 नाडीशतं तासां मध्ये वराः स्मृताः ॥ १५ ॥ सुपुष्पा
 तु परे लीना विरजा ब्रह्मरूपिणी । इडा तिष्ठति वामेन
 पिङ्गला दक्षिणेन च ॥ १६ ॥ तयोर्मध्ये वरं स्थानं
 यस्मै वेद स वेदवित् । द्वासप्ततिसहस्राणि प्रतिनाडीपु
 तैर्निलम् ॥ १७ ॥ छिद्यते ध्यानयोगेन सुपुष्पका न
 छिद्यते । योगनिर्मलधारेण धुरेणानलवर्चसा ॥ १८ ॥
 छिन्देन्नाडीशतं धीरः प्रभावादिह जन्मनि । जातीपुष्प-
 समायोर्गर्गथा वास्यति तैर्निलम् ॥ १९ ॥ एवं शुभा-
 शुभैर्भावैः सा नाडीति विभावयेत् । तद्भाविताः
 प्रपद्यन्ते पुनर्जन्मविजिताः ॥ २० ॥ तपोविजितचि-
 त्तस्तु निःशब्दं देशमास्थितः । निःसङ्गतस्त्वोगज्ञो
 निरपेक्षः शनः शनः ॥ २१ ॥ पार्श्वं छित्त्वा यथा हंसो
 निर्विशङ्कं स्वमुत्क्रमेत् । छिन्नपाशस्तथा जीवः संसारं
 तरते सदा ॥ २२ ॥ यथा निर्वाणकाले तु दीपो
 दग्ध्वा लयं व्रजेत् । तथा सर्वाणि कर्माणि योगी दग्ध्वा
 लयं व्रजेत् ॥ २३ ॥ प्राणायामसुतीक्ष्णेन मात्राधारेण
 योगवित् । वैराग्योपलघृष्टेन छित्त्वा तं तु न बध्यते
 ॥ २४ ॥ अमृतत्वं समाप्नोति यदा कामास्त मुच्यते ।

सर्वपणाविनिर्मुक्तश्चित्त्वा तं तु न बध्यत इत्युपनिषत् ॥

ॐ सह नाववत्त्विति शान्तिः ॥

इत्यथर्ववेदे क्षुरिकोपनिषत्समाप्ता ॥

अथ मन्त्रिकोपनिषत् ॥ ३४ ॥

स्वाविद्याद्वयतत्कार्यापह्नवज्ञानभासुरम् ।

मन्त्रिकोपनिषद्वेद्यं रामचन्द्रमहं भजे ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ अष्टपादं शुचिं हंसं त्रिमूर्तमणुमव्ययम् । त्रिव-
र्त्मानं तेजसोऽहं सर्वतःपश्यन्न पश्यति ॥ १ ॥ भूतसं-
मोहने काले भिन्ने तमसि वैश्वरे । अन्तः पश्यन्ति
सत्त्वस्या निर्गुणं गुणगह्वरे ॥ २ ॥ अशक्यः सोऽन्यथा
द्रष्टुं ध्यायमानः कुमारकैः । विकारजननीमज्ञामष्टरूपा-
मजां ध्रुवाम् ॥ ३ ॥ ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते
प्रेर्यते पुनः । सूयते पुरुषार्थं च तेनैवाधिष्ठितं जगत्
॥ ४ ॥ गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ।
मितामिता च रक्ता च सर्वकामदुघा विभोः ॥ ५ ॥ पिब-
न्त्येनामविषयामविज्ञातां कुमारकाः । एकस्तु पिबते
देवः स्वच्छन्दोऽत्र वशानुगः ॥ ६ ॥ ध्यानक्रियाभ्यां
भगवान्भुङ्क्तेऽसौ प्रसहद्विभुः । सर्वसाधारणीं दोग्ध्रीं
पीयमानां तु यज्वभिः ॥ ७ ॥ पश्यन्त्यस्यां महात्मानः

सुवर्णं पिप्पलाशनम् । उदासीनं ध्रुवं हंसं स्नातकाध्व-
 र्यवो जगुः ॥ ८ ॥ शंसन्तमनुशंसन्ति बह्वृचाः शास्त्रको-
 विदाः । रथन्तरं बृहत्साम सप्तवैध्रेस्तु गीयते ॥ ९ ॥
 मन्त्रोपनिषदं ब्रह्म पदक्रमसमन्वितम् । पठन्ति भार्गवा
 ह्येते ह्यथर्वाणो भृगुत्तमाः ॥ १० ॥ स ब्रह्मचारिवृत्तिश्च
 मत्स्योऽथ फलितस्तथा । अनङ्गान्नोहितोच्छिष्टः पश्यन्तो
 बहुविस्मरम् ॥ ११ ॥ कालः प्राणश्च भगवान्मृत्युः शर्वो
 महेश्वरः । उग्रो भवश्च रुद्रश्च समुरः सासुरस्तथा ॥ १२ ॥
 प्रजापतिर्विराट् चैव पुरुषः सलिलमेव च । रतयते मन्त्र-
 संस्तुत्यैरथर्वविदितैर्विभुः ॥ १३ ॥ तं पङ्क्तिजकं दृष्ट्वेते
 सप्तविंशं तथापरे । पुरुषं निर्गुणं सांग्यमथर्षशिरसो
 विदुः ॥ १४ ॥ चतुर्विंशतिसंख्यातं व्यक्तमव्यक्तमेव च ।
 अद्वैतं द्वैतमित्याहुस्त्रिधा तं पद्मधा तथा ॥ १५ ॥
 ब्रह्माद्यं स्थावरान्तं च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः । तमेकमेव
 पश्यन्ति परिशुभ्रं विभुं द्विजाः ॥ १६ ॥ यस्मिन्मयैमिदं
 प्रोतं ब्रह्म स्थावरजंगमम् । तस्मिन्नेव लयं यान्ति
 स्रवन्त्यः सागरं यथा ॥ १७ ॥ यस्मिन्भावाः प्रलीयन्ते
 लीनाश्चाव्यक्ततां ययुः । पश्यन्ति व्यक्ततां भूयो जायन्ते
 बुद्बुदा इव ॥ १८ ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चैव कारणैर्विद्यते
 पुनः । एवं स भगवान्देवं पश्यन्त्यन्ये पुनःपुनः ॥ १९ ॥
 ब्रह्म ब्रह्मेत्यथायान्ति ये विदुर्ब्राह्मणान्तथा । अग्रेव ते

लयं यान्ति लीनाश्चाव्यक्तशालिनः॥ लीनाश्चाव्यक्तशालिन
इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

इति यजुर्वेदान्तर्गता मन्त्रिकोपनिषत्समाप्ता ॥

सर्वसाशेपनिषत् ॥ ३५ ॥

समस्तवेदान्तसारसिद्धान्तार्थकलेवरम् ।
विकलेवरकैवल्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥
सर्वस्यां निरालम्बं रहस्यं वज्रमूचिकम् ।
तज्जोनादध्यानविद्यायोगतत्त्वात्मबोधकम् ॥

ॐ सह नाववन्विति शान्तिः ॥

कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या काऽविद्येति ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयं च कथम् । अन्नमयप्राणमयमनो-
मयविज्ञानमयानन्दमयकोशाः कथम् । कर्ता जीवः
पञ्चवर्गः क्षेत्रज्ञः साक्षी कृतस्थोऽन्तर्यामी कथम् ।
प्रत्यगामा परात्मा माया चेति कथम् । आत्मेश्वरजीवः
अनात्मनां देहादीनामात्मत्वेनाभिमन्यते सोऽभिमान
आत्मनो बन्धः । तन्निवृत्तिर्मोक्षः । या तदभिमानं
कारयति सा अविद्या । सोऽभिमानो यया निवर्तते सा
विद्या । मनआदिचतुर्दशकरणैः पुष्कलैरादित्याद्यनुगृ-
हीतैः शब्दादीन्विषयान्स्थूलान्यदोषलभते तदात्मनो
जागरणम् । तद्वासनासहितैश्चतुर्दशकरणैः शब्दाद्यभा-
वेऽपि वासनामयान्छब्दादीन्यदोषलभते तदात्मनः

स्वप्नम् । चतुर्दशकरणोपरमाद्विशेषविज्ञानाभावाद्यदा
 शब्दादीन्नोपलभते तदात्मनः सुषुप्तम् । अवस्थात्रयभा-
 वाभावसाक्षी स्वयंभावरहितं नैरन्तर्यं चैतन्यं यदा तदा
 तुरीयं चैतन्यमित्युच्यते । अन्नकार्याणां कोशानां समू-
 होऽन्नमयः कोश इत्युच्यते । प्राणादिचतुर्दशवायुभेदा
 अन्नमयकोशे यदा वर्तन्ते तदा प्राणमयः कोश इत्युच्यते ।
 एतत्कोशद्वयसंयुक्तं मनआदिचतुर्दशकरणैरात्मा शब्दा-
 दिविषयसंकल्पादीन्धर्मान्यदा करोति तदा मनोमयः
 कोश इत्युच्यते । एतत्कोशत्रयसंयुक्तं तद्गतविशेषज्ञो यदा
 भासते तदा विज्ञानमयः कोश इत्युच्यते । एतत्कोशचतु-
 ष्ठयं संयुक्तं स्वकारणाज्ञाने वटकणिकायामिव बृक्षो यदा
 वर्तते तदानन्दमयः कोश इत्युच्यते । सुखदुःखबुद्ध्या
 श्रेयोऽन्तः कर्ता यदा तदा इष्टविषये बुद्धिः सुखबुद्धिर-
 निष्टविषये बुद्धिर्दुःखबुद्धिः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः
 सुखदुःखहेतवः । पुण्यपापकर्मानुसारी भूत्वा प्राप्तशरी-
 रसंयोगमप्राप्तशरीरसंयोगमिव कूर्वाणो यदा दृश्यते
 तदोपहितजीव इत्युच्यते । मनआदिश्च प्राणादिश्चैच्छा-
 दिश्च सत्त्वादिश्च पुण्यादिश्च ते पञ्चवर्गा इत्येतेषां पञ्च-
 वर्गाणां धर्मीभूतात्मा ज्ञानादृते न विनश्यत्यात्मसन्निधौ
 नित्यत्वेन प्रतीयमान आत्मोपाधिर्यस्तत्तद्विज्ञानशरीरं
 हृद्वन्धिरित्युच्यते । तत्र यत्प्रकाशते चैतन्यं स क्षेत्रज्ञ
 इत्युच्यते । ज्ञातृज्ञानशेयानामाविर्भावनिरोभावज्ञाता

स्वयमाविर्भावतिरोभावरहितः स्वयंज्योतिः साक्षीत्यु-
च्यते । ब्रह्मादिपिपीलिकापर्यन्तं सर्वप्राणिबुद्धिष्ववशि-
ष्टयोपलभ्यमानः सर्वप्राणिबुद्धिस्थो यदा तदा कूटस्थ
इत्युच्यते । कूटस्थोपहितभेदानां स्वरूपलाभहेतुर्भूत्वा
मणिगणे सूत्रमिव त्र्यक्षेत्रेष्वनुस्यूतत्वेन यदा काशते
आत्मा तदान्तर्यामीत्युच्यते । सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दं
सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं कटकमुकटाद्युपाधिरहितसुवर्णघनव-
द्विज्ञानचिन्मात्रस्वभावात्मा यदा भासते तदा-त्वंप-
दार्थः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । सत्यमविनाशि ।
अविनाशि नाम देशकालवस्तुनिमित्तेषु विनश्यत्सु यन्न
विनश्यति तदविनाशि । ज्ञानं नामोत्पत्तिविनाशरहितं
नैरन्तर्यं चैतन्यं ज्ञानमित्युच्यते । अनन्तं नाम मृद्वि-
कारेषु मृद्विव स्वर्णविकारेषु स्वर्णमिव तन्तुविकारेषु
तन्तुगिवाव्यक्तादिसृष्टिप्रपञ्चेषु पूर्णं व्यापकं चैतन्यमनन्त-
मित्युच्यते । आनन्दं नाम सुखचैतन्यस्वरूपोऽपरिमि-
तानन्दममुद्रोऽवशिष्टसुखस्वरूपश्चानन्द इत्युच्यते ।
एतद्वस्तुचतुष्टयं यस्य लक्षणं देशकालवस्तुनिमित्तेष्वव्य-
भिचारी तत्पदार्थः परमात्मेत्युच्यते । त्वंपदार्थादापा-
धिकात्तत्पदार्थादापाधिकभेदाद्विलक्षणमाकाशवत्सूक्ष्मं
केवलसत्तामात्रस्वभावं परं ब्रह्मेत्युच्यते । माया नाम
अनादिरन्तवती प्रमाणाप्रमाणसाधारणा न सती नासती
न सदसती स्वयमधिका विकाररहिता निरूप्यमाणा

सतीतरलक्षणशून्या सा मायेत्युच्यते । अज्ञानं तुच्छा-
प्यसती कालत्रयेऽपि पामराणां वास्तवी च सर्वबुद्धि-
लौकिकानामिदमित्थमित्यनिर्वचनीया वक्तुं न शक्यते ।
नैवं भवाम्यहं देवो नेन्द्रियाणि दर्शय तु । न बुद्धिर्न
मनः शश्वज्जाहंकारस्तर्धव च ॥ १ ॥ अप्राणो ह्यमनाः
शुभ्रो बुद्ध्यादीनां हि सर्वदा । साक्ष्यहं सर्वदा नित्यश्चि-
न्मात्रोऽहं न संशयः ॥ २ ॥ नाहं कर्ता नैव भोक्ता
प्रकृतेः साक्षिरूपकः । मय्यान्निध्याप्रवर्तन्ते देहाद्या
अजडा इव ॥ ३ ॥ स्थाणुर्नित्यः सदानन्दः शुद्धो ज्ञान-
मयोऽमलः । आत्माहं सर्वभूतानां विभुः साक्षी न
संशयः ॥ ४ ॥ ब्रह्मैवाहं सर्ववेदान्तवेद्यं नाहं वेद्यं
व्योमवातादिरूपम् । रूपं नाहं नाम नाहं न कर्म
ब्रह्मैवाहं सच्चिदानन्दरूपम् ॥ ५ ॥ नाहं देहो जन्ममृत्यु
कुतो मे नाहं प्राणः क्षुत्पिपासं कुतो मे । नाहं चेतः
शोकमोहौ कुतो मे नाहं कर्ता बन्धमोक्षां कुतो मे
इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववस्विन्ति शान्तिः ॥

इति सर्वसारोपनिषत्समाप्ता ॥

निरालम्बोपनिषत् ॥ ३६ ॥

यत्रालम्बालम्बिभावो विद्यते न कदाचन ।
श्विज्ञसम्यग्ज्ञालम्बं निरालम्बं हरिं भजे ॥
ॐ पूर्णमद् इति शान्तिः ॥

ॐ नमः शिवाय गुरवे सच्चिदानन्दमूर्तये । निष्प्रप-
 ज्ञाय शान्ताय निरालम्बाय तेजसे ॥ निरालम्बं समा-
 श्रित्य सालम्बं विजहति यः । स संन्यासी च योगी च
 कैवल्यं पदमश्नुते । ण्यामज्ञानजन्तूनां समन्तारिष्टशा-
 न्तये । यद्यदोद्धव्यग्रखिलं तदाशङ्क्य ब्रवीम्यहम् ॥ किं
 ब्रह्म । क ईश्वरः । को जीवः । का प्रकृतिः । कः पर-
 माम्मा । को ब्रह्मा । को विष्णुः । को रुद्रः । क इन्द्रः ।
 कः शमनः । कः सूर्यः । कश्चन्द्रः । के सुराः । के
 भसुराः । के पिशाचाः । के मनुष्याः । काः स्त्रियः । के
 पश्चादयः । किं स्थावरम् । के ब्राह्मणादयः । का जातिः ।
 किं कर्म । किमकर्म । किं ज्ञानम् । किमज्ञानम् । किं
 सुखम् । किं दुःखम् । कः स्वर्गः । को नरकः । को
 बन्धः । को मोक्षः । क उपास्यः । कः शिष्यः । को
 विद्वान् । को मूढः । किमासुरम् । किं तपः । किं परमं
 पदम् । किं ब्राह्मम् । किमब्राह्मम् । कः संन्यासीत्याश-
 ङ्काह ब्रह्मेति । स होवाच महदहंकारपृथिव्यप्तेजोवा-
 य्वाकाशत्वेन बृहद्रूपेणाण्डकोशेन कर्मज्ञानार्थरूपतया
 भासमानमद्वितीयमखिलोपाधिविनिर्मुक्तं तत्सकलश-
 क्युपवृंहितमनाद्यनन्तं शुद्धं शिवं शान्तं निर्गुणमित्यादि-
 वाच्यमनिर्वाच्यं चैतन्यं ब्रह्म ॥ ईश्वर इति च ॥ ब्रह्मेव
 स्वशक्तिं प्रकृत्यभिधेयामाश्रित्य लोकान्सृष्ट्वा प्रविश्यान्त-
 र्यामित्वेन ब्रह्मादीनां बुद्धीन्द्रियनियन्तृत्वादीश्वरः ॥

जीव इति च ब्रह्मविष्णुवीशानेन्द्रादीनां नामरूपद्वारा
स्थूलोऽहमिति मिथ्याध्यासनशार्जीवः सोऽहमेकोऽपि
देहारम्भकभेदवशाद्बहुजीवः । प्रकृतिरिति च ब्रह्मणः
सकाशाज्ञानाविचित्रजगत्त्रिर्माणसामर्थ्यबुद्धिरूपा ब्रह्मश-
क्तिरेव प्रकृतिः । परमात्मेति च देहादेः परतरत्वाद्ब्रह्मैव
परमात्मा स ब्रह्मा स विष्णुः स इन्द्रः स शमनः स सूर्यः
स चन्द्रस्ते सुरास्ते असुरास्ते पिशाचास्ते मनुष्यान्ताः
स्त्रियस्ते पश्चाद्व्यस्तस्थावरं ते ब्राह्मणादयः । सर्वं
खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्मि किंचन । जातिरिति च ।
न चर्मणो न रक्तस्य न मांसस्य न चास्थिनः । न जाति-
रात्मनो जातिर्व्यवहारप्रकल्पिता । कर्मेति च क्रियमाणे-
न्द्रियैः कर्माण्यहं करोमीत्यध्यात्मनिष्ठतया कृतं कर्मैव
कर्म । अकर्मैति च कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यहंकारतया बन्धरूपं
जन्मादिकारणं नित्यनैमित्तिकयागव्रततपोदानादिषु फला-
भिसंधानं यत्तदकर्म । ज्ञानमिति च देहेन्द्रियनिग्रहस-
द्गुरुपासनश्रवणमनननिदिध्यासनैर्यद्दृग्दृश्यस्वरूपं सर्वा-
न्तरस्थं सर्वस्मं घटपटादिपदार्थमिवाविकारं विकारेषु
चैतन्यं विना किञ्चिज्ज्ञामीति साक्षात्कारानुभवो ज्ञानम् ।
अज्ञानमिति च रज्जां सर्पश्रान्तिरिवाद्वितीये सर्वानुस्यूते
सर्वमये ब्रह्मणि देवतिर्यङ्मनरस्थावरस्त्रीपुरुषवर्णाश्रमव-
न्धमोक्षोपाधिनानात्मभेदकल्पितं ज्ञानमज्ञानम् । सुख-
मिति च सच्चिदानन्दस्वरूपं ज्ञात्वानन्दरूपा या स्थितिः

सैव सुखम् । दुःखमिति अनात्मरूपविषयसंकल्प एव
 दुःखम् । स्वर्ग इति च सत्संसर्गः स्वर्गः । नरक इति
 च अमत्संसारविषयजनसंसर्ग एव नरकः । बन्ध इति
 च अनाद्यविद्यावासनया जातोऽहमित्यादिसंकल्पो बन्धः
 पितृमातृसहोदरदाग्रपत्यगृहारामक्षेत्रममतासंसारवरण-
 संकल्पो बन्धः । कर्तृत्वाद्यहंकारसंकल्पो बन्धः । अणि-
 माद्यष्टैश्वर्याशासिद्धसंकल्पो बन्धः । देवमनुष्याद्युपास-
 नाकामसंकल्पो बन्धः । यमाद्यष्टाङ्गयोगसंकल्पो बन्धः ।
 वर्णाश्रमधर्मकर्मसंकल्पो बन्धः । आज्ञाभयसंशयात्मगु-
 णसंकल्पो बन्धः । यागव्रततपोदानविधिविधानज्ञानसं-
 भवो बन्धः । केवलमोक्षापेक्षामंकल्पो बन्धः । संकल्प-
 मात्रसंभवो बन्धः । मोक्ष इति च नित्यानित्यवस्तुवि-
 चारादनित्यसंसारसुखदुःखविषयसमस्तक्षेत्रममताबन्धक्ष-
 यो मोक्षः । उपास्य इति च सर्वशरीरस्थचैतन्यब्रह्मप्रा-
 पको गुरुरुपास्यः । शिष्य इति च विद्याध्वस्तप्रपञ्चाव-
 गाहितज्ञानावशिष्टं ब्रह्मैव शिष्यः । विद्वानिति च सर्वा-
 न्तरस्थस्वसंविद्रूपविद्विद्वान् । मूढ इति च कर्तृत्वाद्यहं-
 कारभावारूढो मूढः । आसुरमिति च ब्रह्मविष्णुवीशाने-
 न्द्रादीनामैश्वर्यकामनया निरशनजपाग्निहोत्रादिष्वन्त-
 रात्मानं संतापयति चाप्युग्ररागद्वेषविहिंसादम्भाद्यपेक्षितं
 तप आसुरम् । तप इति च ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येत्य-
 परोक्षज्ञानाग्निना ब्रह्माद्यैश्वर्याशासिद्धसंकल्पबीजसंताप-

तपः । परमं पदमिति च प्राणेन्द्रियाद्यन्तःकरणगुणादेः
परतरं सच्चिदानन्दमयं नित्यमुक्तब्रह्मस्थानं परमं पदम् ।
ग्राह्यमिति च देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यचिन्मात्रस्व-
रूपं ग्राह्यम् । अग्राह्यमिति च स्वस्वरूपव्यतिरिक्तमा-
यामयबुद्धीन्द्रियगोचरजगत्सत्यवचिन्तनमग्राह्यम् ।
संन्यासीति च सर्वधर्मान्परित्यज्य निर्ममो निरहंकारो
भूत्वा ब्रह्मेष्टं शरणमुपगम्य तत्त्वमसि अहंब्रह्मास्मि सर्वं
स्वत्विदं ब्रह्म नेह नानास्मि किंचनेत्यादिमहावाक्यार्थानु-
भवजानाद्ब्रह्मैवाहमस्मीति निश्चित्य निर्विकल्पसमाधिना
मृतञ्चो यतिश्चरति स संन्यासी स मुक्तः स पूज्यः स
योगी स परमहंसः सोऽवधृतः स ब्राह्मण इति । इदं
निरालम्बोपनिषदं योऽधीते गुर्यनुग्रहतः सोऽग्निपूतो
भवति स वायुपूतो भवति न स पुनरावर्तते न स पुन-
रावर्तते पुनर्नाभिजायते पुनर्नाभिजायत इत्युपनिषत् ।
ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

इति निगलम्बोपनिषत्तमाप्ता ॥

शुकरहस्योपनिषत् ॥ ३७ ॥

प्रज्ञानादिमहावाक्यरहस्यादिकलेवरम् ।

विकलेवरैकैवल्यं त्रिपादामपदं भजे ॥

ॐ सह नाववर्तिष्यति शान्तिः ॥

अथातो रहस्योपनिषदं व्याख्यास्यामो देवर्षयो ब्रह्माणं

संपूज्य प्रणिपत्य पप्रच्छुर्भगवन्नस्माकं रहस्योपनिषदं
 ब्रूहीति । सोऽब्रवीत् । पुरा व्यासो महातेजाः सर्ववेदत-
 पोनिधिः । प्रणिपत्य शिवं साम्बं कृताञ्जलिरुवाच
 ह ॥ १ ॥ श्रीवेदव्यास उवाच । देवदेव महाप्राज्ञ
 पाशच्छेददृढव्रत । शुकस्य मम पुत्रस्य वेदसंस्कारक-
 र्माण ॥ २ ॥ ब्रह्मोपदेशकालोऽयमिदानीं समुपस्थितः ।
 ब्रह्मोपदेशः कर्तव्यो भवताय जगद्गुरो ॥ ३ ॥ ईश्वर
 उवाच । मयोपदिष्टे कैवल्ये साक्षाद्ब्रह्मणि शश्वते ।
 विहाय पुत्रो निर्वेदान्प्रकाशं यास्यति स्वयम् ॥ ४ ॥
 श्रीवेदव्यास उवाच । यथा तथा वा भवतु ध्रुपतायत-
 कर्मणि । उपदिष्टे मम सुते ब्रह्मणि त्वत्प्रसादतः ॥ ५ ॥
 सर्वज्ञो भवतु क्षिप्रं मम पुत्रो महेश्वर । तव प्रसादसं-
 पन्नो लभेन्मुक्तिं चतुर्विधाम् ॥ ६ ॥ उच्छुवा व्यासवचनं
 सर्वदेवपिसंसदि । उपदेष्टुं स्थितः शम्भुः साम्बो दिव्यासने
 मुदा ॥ ७ ॥ कृतकृत्यः शुकस्तत्र समागत्य सुभक्तिमान् ।
 तस्मात्स प्रणवं लब्ध्वा पुनरित्यब्रवीच्छिवम् ॥ ८ ॥
 श्रीशुक उवाच । देवादिदेव सर्वज्ञ यच्चिदानन्दलक्षण ।
 उमारमण भूतेश प्रसीद करुणानिधे ॥ ९ ॥ उपदिष्टं
 परब्रह्म प्रणवान्तर्गतं परम् । तत्त्वमस्यादिवाक्यानां
 प्रज्ञादीनां विशेषतः ॥ १० ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन
 पङ्क्तानि यथाक्रमम् । वक्तव्यानि रहस्यानि कृपयाद्य
 सदाशिव ॥ ११ ॥ श्रीसदाशिव उवाच । साधु साधु

महाप्राज्ञ शुक्र ज्ञाननिधे मुने । प्रष्टव्यं तु त्वया पृष्टं
 रहस्यं वेदगाभितम् ॥ १२ ॥ रहस्योपनिषद्वाग्ना सपडङ्ग-
 मिहोच्यते । यस्य विज्ञानमात्रेण मोक्षः साक्षात्
 संशयः ॥ १३ ॥ अङ्गहीनानि वाक्यानि गुरुनोपदिशे-
 त्पुनः । सपडङ्गान्युपदिशेन्महावाक्यानि कृत्स्नशः ॥ १४ ॥
 चतुर्णामपि वेदानां यथोपनिषदः शिरः । इयं रहस्योप-
 निषत्तथोपनिषदां शिरः ॥ १५ ॥ रहस्योपनिषद्ब्रह्म ध्यातं
 येन विपश्चिता । तीर्थैर्मन्त्रैः श्रुतैर्जप्यैस्तस्य किं पुण्य-
 हेतुभिः ॥ १६ ॥ वाक्यार्थस्य विचारेण यदाप्नोति
 शरच्छतम् । एकवारजपेनैव ऋत्यादिध्यानतश्च यत्
 ॥ १७ ॥ ॐ अस्य श्रीमहावाक्यमहामन्त्रस्य हंस ऋषिः ।
 अव्यक्तगायत्री छन्दः । परमहंसो देवता । हं बीजम् ।
 सः शक्तिः । सोऽहं कीलकम् । मम परमहंसप्रीत्यर्थं
 महावाक्यजपे विनियोगः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अङ्ग-
 ष्ठाभ्यां नमः । नित्यानन्दो ब्रह्म तर्जनीभ्यां स्वाहा ॥
 नित्यानन्दमयं ब्रह्म मध्यमाभ्यां वषट् । यो वै भूमा
 अनामिकाभ्यां हुम् । यो वै भूमाधिपतिः कनिष्ठिकाभ्यां
 वौषट् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् ॥
 सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म हृदयाय नमः । नित्यानन्दो ब्रह्म
 शिरसे स्वाहा । नित्यानन्दमयं ब्रह्म शिखायै वषट् । यो
 वै भूमा कवचाय हुम् । यो वै भूमाधिपतिः नेत्रत्रयाय
 वौषट् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अस्त्राय फट् । भूर्भुवः-

सुवरोमिति दिग्बन्धः । ध्यानम् । नित्यानन्दं परमसुखदं
केवलं ज्ञानमूर्ति विश्वानीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिल-
क्ष्यम् । एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं भावा-
नीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥ १ ॥

अथ महावाक्यनि चत्वारि । यथा । ॐ प्रज्ञानं
ब्रह्म ॥ १ ॥ ॐ अहं ब्रह्मास्मि ॥ २ ॥ ॐ तत्त्वमसि ॥ ३ ॥
ॐ अयमात्मा ब्रह्म ॥ ४ ॥ तत्त्वमसीत्यभेदवाचकमिदं ये
जपन्ति ते शिवसायुज्यमुक्तिभाजो भवन्ति ॥ तत्पदम-
हामन्नस्य । परमहंस ऋषिः । अत्यक्तगायत्री छन्दः ।
परमहंसो देवता । हं बीजम् । सः शक्तिः । सोऽहं
कीलकम् । मम सायुज्यमुक्त्यर्थे जपे विनियोगः । तत्पु-
रुषाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ईशानाय तर्जनीभ्यां स्वाहा ।
अघोराय मध्यमाभ्यां वषट् । सद्योजाताय अनामिकाभ्यां
हुम् । वामदेवाय कनिष्ठिकाभ्यां वौषट् ॥ तत्पुरुषेशाना-
घोरसद्योजातवामदेवेभ्यो नमः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् ।
एवं हृदयादिन्यासः । भूर्भुवःसुवरोमिति दिग्बन्धः ॥
ध्यानम् । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यादनीतं शुद्धं बुद्धं मुक्तमप्य-
व्ययं च । सत्यं ज्ञानं सच्चिदानन्दरूपं ध्याये देवं तन्महो
भ्राजमानम् ॥ त्वंपदमहामन्नस्य विष्णुर्ऋषिः । गायत्री
छन्दः । परमात्मा देवता । ऐं बीजम् । ह्रीं शक्तिः ।
सौः कीलकम् । मम मुक्त्यर्थे जपे विनियोगः । वासुदे-
वाय अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । संकर्षणाय तर्जनीभ्यां स्वाहा ।

प्रद्युम्नाय मध्यमाभ्यां वषट् । अनिरुद्धाय अनामिकाभ्यां
हुम् । वासुदेवाय कनिष्ठिकाभ्यां वाँषट् । वासुदेवसंकर्ष-
णप्रद्युम्नानिरुद्धेभ्यः करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृद्-
यादिन्यासः । भूर्भुवःसुवरोर्मिति दिग्बन्धः ॥ ध्यानम् ॥
जीवत्वं सर्वभूतानां सर्वत्रामण्डविग्रहम् । चित्ताहंकार-
यन्तारं जीवाख्यं त्वंपदं भजे ॥ अग्निपदमहामन्त्रस्य मन-
ऋषिः । गायत्री छन्दः । अर्धनारीश्वरो देवता । अव्य-
क्तादिर्बीजम् । नृसिंहः शक्तिः । परमात्मा कीलकम् ।
जीवब्रह्मेक्यार्थं जपं विनियोगः । पृथ्वीब्रणुकाय अङ्गु-
ष्ठाभ्यां नमः । अद्भ्यणुकाय तर्जनीभ्यां स्वाहा । तेजो-
ब्रणुकाय मध्यमाभ्यां वषट् । वायुब्रणुकाय अनामि-
काभ्यां हुम् । आकाशब्रणुकाय कनिष्ठिकाभ्यां वाँषट् ।
पृथिव्यस्तेजोवायवाकाशब्रणुकेभ्यः करतलकरपृष्ठाभ्यां फ-
ट् । भूर्भुवःसुवरोर्मिति दिग्बन्धः ॥ ध्यानम् । जीवो
ब्रह्मेति वाक्यार्थं यावदन्ति मनःस्थितिः । ऐक्यं तत्त्वं
लये कुर्वन्ध्यायेदग्निपदं सदा ॥ एवं महावाक्यपङ्क्तान्यु-
क्तानि ॥

अथ रहस्योपनिषद्विभागशो वाक्यार्थश्लोकाः प्रोच्य-
न्ते ॥ येनेक्षते शृणोतीदं जिघ्रन्ति व्याकरोति च । स्वादु-
स्वादु विजानाति तत्प्रज्ञानमुदीरितम् ॥ १ ॥ चतुर्मुखे-
न्द्रदेवेषु मनुष्याश्चरावादिषु । चैतन्यमेकं ब्रह्मातः प्रज्ञानं
ब्रह्म मय्यपि ॥ २ ॥ परिपूर्णः परात्मास्मिन्देहे विद्याधि-

कारिणि । बुद्धेः साक्षितया स्थित्वा स्फुरन्नहमि-
 तीर्यते ॥ ३ ॥ स्वतः पूर्णः परात्मात्र ब्रह्मशब्देन वर्णि-
 तः । अस्मीत्येक्यपरामर्शस्तेन ब्रह्म भवाम्यहम् ॥ ४ ॥
 एकमेवाद्वितीयं सन्नामरूपविवर्जितम् । सृष्टेः पुराधुना-
 प्यस्य तादृक्त्वं तदितीर्यते ॥ ५ ॥ श्रोतुर्देहेन्द्रियातीतं
 वस्त्वत्र त्वंपदेरितम् । एकता ग्राह्यतेऽस्मीति तदेक्यमनुभू-
 यताम् ॥ ६ ॥ स्वप्रकाशापरोक्षत्वमयमित्युक्तितो मतम् ।
 अहंकारादिदेहान्तं प्रत्यगात्मेति गीयते ॥ ७ ॥ दृश्यमा-
 नस्य सर्वस्य जगतस्तत्त्वमीर्यते । ब्रह्मशब्देन तद्ब्रह्म
 स्वप्रकाशात्मरूपकम् ॥ ८ ॥ अनात्मदृष्टेरविवेकनिद्रामहं
 मम स्वप्नगतिं गतोऽहम् । स्वरूपमूर्येऽभ्युदिते स्फुटोक्तैर्गु-
 रोर्महावाक्यपदः प्रबुद्धः ॥ ९ ॥ वाच्यं लक्ष्यमिति द्विधार्थ-
 सरणीवाच्यास्य हि त्वंपदे वाच्यं भौतिकमिन्द्रियादिरपि
 यल्लक्ष्यं त्वमर्थश्च सः । वाच्यं तत्पदमीशताकृतमतिर्लक्ष्यं
 तु सच्चित्सुखानन्दब्रह्म तदर्थं एव च तयोरैक्यं त्वसीदं
 पदम् ॥ १० ॥ त्वमिति तदिति कार्यं कारणे सत्युपाधौ
 द्वितयमितरर्थकं सच्चिदानन्दरूपम् । उभयवचनहेतू
 देशकालौ च हित्वा जगति भवति सोऽयं देवदत्तो
 यर्थकः ॥ ११ ॥ कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।
 कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते ॥ १२ ॥
 श्रवणं तु गुरोः पूर्वं मननं तदनन्तरम् । निदिध्यासन-
 मिरयेत्तत्पूर्णबोधस्य कारणम् ॥ १३ ॥ अन्यविद्यापरिज्ञा-

नमवश्यं नश्वरं भवेत् । ब्रह्मविद्यापरिज्ञानं ब्रह्मप्राप्तिकरं
स्थितम् ॥ १४ ॥ महावाक्यान्युपदिशेत्सपङ्क्तानि दे-
शिकः । केवलं नहि वाक्यानि ब्रह्मणो वचनं यथा ॥ १५ ॥
ईश्वर उवाच ॥ एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठ रहस्योपनिषच्छुक् ।
मया पित्रानुनीतेन व्यासेन ब्रह्मवादिना ॥ १६ ॥ ततो
ब्रह्मोपदिष्टं वै सच्चिदानन्दलक्षणम् । जीवन्मुक्तः सदा
ध्यायन्नित्यस्त्वं विहरिष्यसि ॥ १७ ॥ यो वेदादां स्वरः
प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिलीनस्य यः
परः स महेश्वरः ॥ १८ ॥ उपदिष्टः शिवेनेति जगत्तन्मा-
यतां गतः । उत्थाय प्रणिपत्येशं त्यक्ताशेषपरिमहः ॥ १९ ॥
परब्रह्मपयोराशां पुत्रविव यया तदा । प्रयजन्तं तमा-
लोक्य कृष्णद्वैपायनो मुनिः ॥ २० ॥ अनुग्रजज्ञाजुहाव
पुत्रविश्लेषकातरः । प्रतिनेदुस्तदा सर्वं जगत्स्थावरज-
ङ्गमम् ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा सकलाकारं व्यासः सत्यवती-
सुतः । पुत्रेण सहितः प्रीत्या परानन्दमुपेयिवान् ॥ २२ ॥
यो रहस्योपनिषदमधीते गुर्वनुग्रहात् । सर्वपापविनिर्मुक्तः
साक्षात्कैवल्यमश्नुते साक्षात्कैवल्यमश्नुत इत्युपनिषत् ॥

ॐ सह नाववस्विति शान्तिः ॥

इति याजुषी शुकरहस्योपनिषत्समाप्ता ॥

वज्रसूचिकोपनिषत् ॥ ३८ ॥

यज्जानाद्यान्ति मुनयो ब्राह्मण्यं परमाद्भुतम् ।

तन्नैपदब्रह्मतत्त्वमहमस्मीति चिन्तये ॥

ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

चिन्मदानन्दरूपाय सर्वधीवृत्तिसाक्षिणे ।

नमो वेदान्तवेद्याय ब्रह्मणेऽनन्तरूपिणे ॥

ॐ वज्रसूचीं प्रवक्ष्यामि शास्त्रमज्ञानभेदनम् । दूषणं
ज्ञानहीनानां भूषणं ज्ञानचक्षुषाम् ॥ १ ॥ ब्रह्मक्षत्रिय-
वैश्यशूद्रा इति चत्वारो वर्णास्तेषां वर्णानां ब्राह्मण एव
प्रधान इति वेदवचनानुरूपं स्मृतिभिरप्युक्तम् । तत्र
चोद्यमस्ति को वा ब्राह्मणो नाम किं जीवः किं देहः किं
जातिः किं ज्ञानम् किं कर्म किं धार्मिक इति ॥ तत्र प्रथमो
जीवो ब्राह्मण इति चेत्तन्न । अनीतानागतानेकदेहानां
जीवस्यैकरूपत्वात् एकस्यापि कर्मवशादनेकदेहसंभवात्
सर्वशरीराणां जीवस्यैकरूपत्वाच्च । तस्मान्न जीवो ब्राह्मण
इति ॥ तर्हि देहो ब्राह्मण इति चेत्तन्न । आचाण्डलादि-
पर्यन्तानां मनुष्याणां पाञ्चभौतिकत्वेन देहस्यैकरूप-
त्वाज्जरामरणधर्माधर्मादिसाम्यदर्शनाद्ब्राह्मणः श्वेतवर्णः
क्षत्रियो रक्तवर्णो वैश्यः पीतवर्णः शूद्रः कृष्णवर्ण इति
नियमाभावात् । पित्रादिशरीरदहने पुत्रादीनां ब्रह्महत्या-
दिदोषसंभवाच्च । तस्मान्न देहो ब्राह्मण इति ॥ तर्हि
जातिर्ब्राह्मण इति चेत्तन्न । तत्र जात्यन्तरजन्तुष्वनेकजाति-

संभवा महर्षयो बहवः सन्ति । ऋष्यशृङ्गो मृग्यः,
 कौशिकः कुशात, जाम्बूको जम्बूकात्, वाल्मीको वल्मी-
 कान्, व्यासः कैवर्तकन्यकायाम्, शशपृष्ठात् गौतमः,
 वसिष्ठ उर्वश्याम्, अगस्त्यः कलशे जात इति श्रुतत्वात् ।
 एतेषां जात्या विनाऽप्यग्रे ज्ञानप्रतिपादिता ऋषयो बहवः
 सन्ति । तस्मान्न ज्ञानिब्राह्मण इति ॥ तर्हि ज्ञानं ब्राह्मण
 इति चेत्तन्न । क्षत्रियादयोऽपि परमार्थदर्शिनोऽभिज्ञा
 बहवः सन्ति । तस्मान्न ज्ञानं ब्राह्मण इति ॥ तर्हि कर्म
 ब्राह्मण इति चेत्तन्न । सर्वेषां प्राणिनां प्रारब्धसंचिता-
 गामिकर्मसाधर्म्यदर्शनात्कर्माभिप्रेरिताः सन्तो जनाः
 क्रियाः कुर्वन्तीति । तस्मान्न कर्म ब्राह्मण इति ॥ तर्हि
 धार्मिको ब्राह्मण इति चेत्तन्न । क्षत्रियादयो हिरण्यदा-
 तारो बहवः सन्ति । तस्मान्न धार्मिको ब्राह्मण इति ॥
 तर्हि को वा ब्राह्मणो नाम । यः कश्चिदात्मानमद्वितीयं
 ज्ञानिगुणक्रियाहीनं पदुर्मिषद्भावेत्यादिसर्वदोषरहितं
 सत्यज्ञानानन्दानन्तस्वरूपं स्वयं निर्विकल्पमशेषकल्पा-
 धारमशेषभूतान्तर्यामिन्वेन वर्तमानमन्तर्बहिश्चाकाशव-
 दनुस्यूतमखण्डानन्दस्वभावमप्रमेयमनुभवंकवेषमपरो-
 क्षतया भासमानं करतलामलकवत्साक्षादपरोक्षीकृत्य
 कृतार्थतया काभरागादिदोषरहितः शमदमादिसंपन्नो
 भावमात्सर्यनृणाशमोहादिरहितो दम्भाहंकारादिभिर-
 संस्पृष्टचेता वर्तते एवमुक्तलक्षणो यः स एव ब्राह्मण

इति श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासानामभिप्रायः । अन्यथा हि ब्राह्मणत्वसिद्धिर्नास्त्येव । सच्चिदानन्दमात्मानमद्वितीयं ब्रह्म भावयेदात्मानं सच्चिदानन्दं ब्रह्म भावयेदित्युपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

इति वर्षमूच्युपनिषत्समाप्ता ॥

तेजोविन्दूपनिषत् ॥ ३९ ॥

यत्र चिन्मात्रकलना यात्यपह्नवमञ्जसा ।

तच्चिन्मात्रमखण्डेकरमं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥

ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

ॐ तेजोविन्दुः परं ध्यानं विश्वात्महृदि संस्थितम् ।
अणुवं शांभवं शान्तं स्थूलं सूक्ष्मं परं च यत् ॥ १ ॥
दुःखाख्यं च दुराराध्यं दुष्प्रेक्ष्य मुक्तमव्ययम् । दुर्लभं तत्स्वयं ध्यानं मुनीनां च मनीषिणाम् ॥ २ ॥ यताहारो जितक्रोधो जितसङ्गो जितेन्द्रियः । निर्द्वन्द्वो निरहंकारो निराशीरपरिग्रहः ॥ ३ ॥ अगम्यागमकर्ता यो गम्याऽगमनमानसः । मुखे त्रीणि च विन्दति त्रिधामा हंस उच्यते ॥ ४ ॥ परं गुह्यतमं विद्धि ह्यस्ततन्द्रो निराश्रयः । सोमरूपकला सूक्ष्मा विष्णोस्तत्परमं पदम् ॥ ५ ॥ त्रिवक्त्रं त्रिगुणं स्थानं त्रिधातुं रूपवर्जितम् । निश्चलं निर्विकल्पं च निराकारं निराश्रयम् ॥ ६ ॥ उपाधिरहितं

स्थानं वाङ्मनोऽतीतगोचरम् । स्वभावं भावसंप्राप्त्यम-
संघातं पदाच्युतम् ॥ ७ ॥ अनानानन्दनातीतं दुष्प्रेक्ष्यं
मुक्तमव्ययम् । चिन्त्यमेवं विनिर्मुक्तं शाश्वतं ध्रुवमच्यु-
तम् ॥ ८ ॥ तद्ब्रह्मणस्तदध्यात्मं तद्विष्णोस्तत्परायणम् ।
अचिन्त्यं चिन्मयात्मानं यद्योम परमं स्थितम् ॥ ९ ॥
अशून्यं शून्यभावं तु शून्यातीतं हृदि स्थितम् । न ध्यानं
च न च ध्याता न ध्येयोऽध्येय एव च ॥ १० ॥ सर्वं
च न परं शून्यं न परं नापरात्परम् । अचिन्त्यमप्रबुद्धं च
न मत्वं न परं विदुः ॥ ११ ॥ मुनीनां संप्रयुक्तं च न
देवा न परं विदुः । लोभं मोहं भयं दर्पं कामं क्रोधं च
किल्बिषम् ॥ १२ ॥ शीतोष्णे क्षुत्पिपासे च मंकल्पक-
विकल्पकम् । न ब्रह्मकुलदर्पं च न मुक्तिग्रन्थिमंचयम्
॥ १३ ॥ न भयं न सुखं दुःखं तथा मानावमानयोः ।
एतद्भावविनिर्मुक्तं तद्वाद्यं ब्रह्म तत्परम् ॥ १४ ॥ यमो
हि नियमस्त्यागो मानं देशश्च कालतः । आसनं मूलब-
न्धश्च देहमायं च दृक्स्थितिः ॥ १५ ॥ प्राणसंयमनं चैव
प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्य-
ङ्गानि वै क्रमात् ॥ १६ ॥ सर्वं ब्रह्मेति वै ज्ञानादिन्द्रि-
यप्राप्तसंयमः । यमोऽयमिति संप्रोक्तोऽभ्यसनीयो मुहु-
र्मुहुः ॥ १७ ॥ सज्जानीयप्रवाहश्च विज्जानीयतिरस्कृतिः ।
नियमो हि परानन्दो नियमात्क्रियते बुधैः ॥ १८ ॥
त्यागो हि महता पूज्यः सद्यो मोक्षप्रदायकः ॥ १९ ॥

यस्माद्वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । यन्मौनं
 योगिभिर्गम्यं तद्भजेत्सर्वदा बुधः ॥ २० ॥ वाचो यस्मा-
 द्निवर्तन्ते तद्वक्तुं केन शक्यते । प्रपन्नो यदि वक्तव्यः
 सोऽपि शब्दविवर्जितः ॥ २१ ॥ इति वा तद्भवेन्मौनं
 सर्वं सहजमंजितम् । शिरां मौनं तु बालानामयुक्तं
 ब्रह्मवादिनाम् ॥ २२ ॥ आदावन्ते च मध्ये च जनो
 यस्मिन्न विद्यते । येनेदं सततं व्याप्तं स देशो विजनः
 स्मृतः ॥ २३ ॥ कल्पना सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां निमे-
 पतः । कालशब्देन निर्दिष्टं ह्यखण्डानन्दमद्वयम् ॥ २४ ॥
 सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नजस्रं ब्रह्मचिन्तनम् । आसनं तद्वि-
 जानीयादन्यत्सुखविनाशनम् ॥ २५ ॥ सिद्धये सर्वभू-
 तादि विश्वाधिष्ठानमद्वयम् । यस्मिन्सिद्धिं गताः सिद्धा-
 न्तसिद्धासनमुच्यते ॥ २६ ॥ यन्मूलं सर्वलोकानां
 यन्मूलं चित्तबन्धनम् । मूलबन्धः सदा सेव्यो योग्यो-
 ऽसौ ब्रह्मवादिनाम् ॥ २७ ॥ अङ्गानां समता विद्यात्समे
 ब्रह्मणि लीयते । नो चेन्नैव समानत्वमृजुत्वं शुष्कवृ-
 क्षवत् ॥ २८ ॥ दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममयं
 जगत् । सा दृष्टिः परमोदारा न नासाग्रावलोकिनी ॥ २९ ॥
 द्रष्टृदर्शनदृश्यानां विरामो यत्र वा भवेत् । दृष्टिस्तत्रैव
 कर्तव्या न नासाग्रावलोकिनी ॥ ३० ॥ चित्तादिसर्वभा-
 वेषु ब्रह्मत्वेनैव भावनात् । निरोधः सर्ववृत्तीनां प्राणा-
 यामः स उच्यते ॥ ३१ ॥ निषेधनं प्रपन्नस्य रेचकाल्यः

समीरितः । ब्रह्मैवास्मीति या वृत्तिः पूरको वायुरुच्यते
 ॥ ३२ ॥ ततस्तद्वृत्तिनैश्चल्यं कुम्भकः प्राणसंयमः । अयं
 चापि प्रबुद्धानामज्ञानां घ्राणपीडनम् ॥ ३३ ॥ विषये-
 ऽवाप्ततां दृष्ट्वा मनसश्चित्तरत्नकम् । प्रत्याहारः स विज्ञे-
 योऽभ्यसनीयो मुहुर्मुहुः ॥ ३४ ॥ यत्र यत्र मनो याति
 ब्रह्मणस्तत्र दर्शनम् । मनसा धारणं चैव धारणा सा
 परा मता ॥ ३५ ॥ ब्रह्मैवास्मीति सद्गुण्या निरालम्बतया
 स्थितिः । ध्यानशब्देन विख्यातः परमानन्ददायकः
 ॥ ३६ ॥ निर्विकारतया वृत्त्या ब्रह्माकारतया पुनः ।
 वृत्तिविस्मरणं सम्यक्समाधिरभिधीयते ॥ ३७ ॥ इमं
 चाकृत्रिमानन्दं तावत्साधु समभ्यसेत् । लक्ष्यो यावत्क्ष-
 णात्पुंसः प्रत्यक्षं संभवेन्मयम् ॥ ३८ ॥ ततः साधन-
 निर्मुक्तः सिद्धो भवति योगिराट् । तस्य रूपं भवेत्तस्य
 विषयो मनसो गिराम् ॥ ३९ ॥ समार्धो क्रियमाणे तु
 विघ्नान्यायान्ति वै बलात् । अनुसंधानराहित्यमालस्यं
 भोगलालसम् ॥ ४० ॥ लयस्तमश्च विक्षेपस्तेजः स्वेदश्च
 शून्यता । एवं हि विघ्नयाहुल्यं त्याज्यं ब्रह्मविशारदः ॥ ४१ ॥
 भाववृत्त्या हि भावत्वं शून्यवृत्त्या हि शून्यता । ब्रह्मवृत्त्या
 हि पूर्णत्वं तया पूर्णत्वमभ्यसेत् ॥ ४२ ॥ ये हि वृत्तिं
 विहायैनां ब्रह्माख्यां पावनीं पराम् । वृथैव ते तु जीवन्ति
 पशुभिश्च समा नराः ॥ ४३ ॥ ये तु वृत्तिं विजानन्ति
 ज्ञात्वा वै वर्धयन्ति ये । ते वै सत्पुरुषा धन्या वन्द्यास्ते

भुवनत्रये ॥ ४४ ॥ येषां वृत्तिः समा वृद्धा परिपक्वा च
 सा पुनः । ते वै सद्ब्रह्मतां प्राप्ता नेतरे शब्दवादिनः
 ॥ ४५ ॥ कुशला ब्रह्मवार्तायां वृत्तिहीनाः सुराणिनः ।
 तेऽप्यज्ञानतया नूनं पुनरायान्ति यान्ति च ॥ ४६ ॥
 निमिषार्धं न तिष्ठन्ति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना । यथा
 तिष्ठन्ति ब्रह्माद्याः सनकाद्याः शुकादयः ॥ ४७ ॥ कारणं
 यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते । कारणं तत्त्वतो नश्ये-
 त्कार्याभावे विचारतः ॥ ४८ ॥ अथ शुद्धं भवेद्वस्तु यद्वै
 वाचामगोचरम् । उदेति शुद्धचित्तानां वृत्तिज्ञानं ततः
 परम् ॥ ४९ ॥ भावितं तीव्रवेगेन यद्वस्तु निश्चयात्मकम् ।
 दृश्यं ह्यदृश्यतां नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत् ॥ ५० ॥
 विद्वान्नित्यं सुखे तिष्ठेद्विया चिद्रसपूर्णया ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ ह कुमारः शिवं पप्रच्छाखण्डैकरसचिन्मात्रस्व-
 रूपमनुब्रूहीति । स होवाच परमः शिवः । अखण्डैकरसं
 दृश्यमखण्डैकरसं जगत् । अखण्डैकरसं भावमखण्डैकरमं
 स्वयम् ॥ १ ॥ अखण्डैकरमो मन्त्र अखण्डैकरमा क्रिया ।
 अखण्डैकरसं ज्ञानमखण्डैकरसं जलम् ॥ २ ॥ अखण्डैकरसा
 भूमिरखण्डैकरसं वियत् । अखण्डैकरमं शास्त्रमखण्डैक-
 रसा त्रयी ॥ ३ ॥ अखण्डैकरसं ब्रह्म चाखण्डैकरसं वृतम् ।
 अखण्डैकरमो जीव अखण्डैकरसो ह्यजः ॥ ४ ॥ अखण्डैकरसो
 ब्रह्मा अखण्डैकरसो हरिः । अखण्डैकरसो रुद्र अखण्डै-

करसोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥ अखण्डैकरसो ह्यात्मा ह्यखण्डै-
करसो गुरुः । अखण्डैकरसं लक्ष्यमखण्डैकरसं महः ॥ ६ ॥
अखण्डैकरसो देह अखण्डैकरसं मनः । अखण्डैकरसं
चित्तमखण्डैकरसं सुखम् ॥ ७ ॥ अखण्डैकरसा विद्या
अखण्डैकरसोऽव्ययः । अखण्डैकरसं नित्यमखण्डैकरसं
परम् ॥ ८ ॥ अखण्डैकरसं किञ्चिदखण्डैकरसं परम् ।
अखण्डैकरसादन्यन्नास्ति नास्ति पठानन ॥ ९ ॥ अख-
ण्डैकरसास्मास्ति अखण्डैकरसास्ति हि । अखण्डैकरसाकि-
ञ्चिदखण्डैकरसादहम् ॥ १० ॥ अखण्डैकरसं स्थूलं सूक्ष्मं
चाखण्डैकररूपकम् । अखण्डैकरसं वेद्यमखण्डैकरसो
भवान् ॥ ११ ॥ अखण्डैकरसं गुह्यमखण्डैकरसादिकम् ।
अखण्डैकरसो ज्ञाता ह्यखण्डैकरसा स्थितिः ॥ १२ ॥
अखण्डैकरसा माता अखण्डैकरसः पिता । अख-
ण्डैकरसो भ्राता अखण्डैकरसः पतिः ॥ १३ ॥ अखण्डै-
करसं सूत्रमखण्डैकरसो विराट् । अखण्डैकरसं गात्रम-
खण्डैकरसं शिरः ॥ १४ ॥ अखण्डैकरसं चान्तरखण्डै-
करसं बहिः । अखण्डैकरसं पूर्णमखण्डैकरसामृतम् ॥ १५ ॥
अखण्डैकरसं गोत्रमखण्डैकरसं गृहम् । अखण्डैकरसं
गोप्यमखण्डैकरसं शशी ॥ १६ ॥ अखण्डैकरसाम्भारा
अखण्डैकरसो रविः । अखण्डैकरसं क्षेत्रमखण्डैकरसा
क्षमा ॥ १७ ॥ अखण्डैकरसः शान्त अखण्डैकरसो
गुणः । अखण्डैकरसः साक्षी अखण्डैकरसः सुहृत् ॥ १८ ॥

अखण्डैकरसो बन्धुरखण्डैकरसः सखा । अखण्डैकरसो
 राजा अखण्डैकरसं पुरम् ॥ १९ ॥ अखण्डैकरसं राज्य-
 मखण्डैकरसाः प्रजाः । अखण्डैकरसं तारमखण्डैकरसो
 जपः ॥ २० ॥ अखण्डैकरसं ध्यानमखण्डैकरसं पदम् ।
 अखण्डैकरसं ग्राह्यमखण्डैकरसं महत् ॥ २१ ॥ अख-
 ण्डैकरसं ज्योतिरखण्डैकरसं धनम् । अखण्डैकरसं
 भोज्यमखण्डैकरसं हविः ॥ २२ ॥ अखण्डैकरसो होम
 अखण्डैकरसो जपः । अखण्डैकरसं स्वर्गमखण्डैकरसः
 स्वयम् ॥ २३ ॥ अखण्डैकरसं सर्वं चिन्मात्रमिति भाव-
 येत् । चिन्मात्रमेव चिन्मात्रमखण्डैकरसं रसम् ॥ २४ ॥
 भववर्जितचिन्मात्रं सर्वं चिन्मात्रमेव हि । इदं च सर्वं
 चिन्मात्रमयं चिन्मयमेव हि ॥ २५ ॥ आत्मभावं च
 चिन्मात्रमखण्डैकरसं विदुः । सर्वलोकं च चिन्मात्रं
 त्वत्ता मत्ता च चिन्मयम् ॥ २६ ॥ आकाशो भूर्जलं
 वायुरग्निर्वह्ना हरिः शिवः । यत्किञ्चिद्यज्ञ किञ्चिच्च सर्वं
 चिन्मात्रमेव हि ॥ २७ ॥ अखण्डैकरसं सर्वं यद्यच्चि-
 न्मात्रमेव हि । भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं चिन्मात्रमेव
 हि ॥ २८ ॥ द्रव्यं कालं च चिन्मात्रं ज्ञानं ज्ञेयं चिदेव
 हि । ज्ञाता चिन्मात्ररूपश्च सर्वं चिन्मयमेव हि ॥ २९ ॥
 संभाषणं च चिन्मात्रं यद्यच्चिन्मात्रमेव हि । असच्च सच्च
 चिन्मात्रमाद्यन्तं चिन्मयं सदा ॥ ३० ॥ आदिरन्तश्च
 चिन्मात्रं गुरुशिष्यादि चिन्मयम् । दृग्दृश्यं यदि चिन्मात्र-

मस्ति चेच्चिन्मयं सदा ॥ ३१ ॥ सर्वाश्चर्यं हि चिन्मात्रं
 देहं चिन्मात्रमेव हि । किञ्चैव कारणं चैव चिन्मात्राज्ञा
 हि विद्यते ॥ ३२ ॥ अहं त्वं चैव चिन्मात्रं मूर्तामूर्तादि-
 चिन्मयम् । पुण्यं पापं च चिन्मात्रं जीवश्चिन्मात्रविग्रहः
 ॥ ३३ ॥ चिन्मात्राज्ञास्ति संकल्पश्चिन्मात्राज्ञास्ति वेद-
 नम् । चिन्मात्राज्ञास्ति मन्त्रादि चिन्मात्राज्ञास्ति देवता
 ॥ ३४ ॥ चिन्मात्राज्ञास्ति दिक्पालाश्चिन्मात्राद्यावद्द्वारि-
 कम् । चिन्मात्रात्परमं ब्रह्म चिन्मात्राज्ञास्ति कोऽपि हि
 ॥ ३५ ॥ चिन्मात्राज्ञास्ति माया च चिन्मात्राज्ञास्ति
 पूजनम् । चिन्मात्राज्ञास्ति मन्तव्यं चिन्मात्राज्ञास्ति
 सत्यकम् ॥ ३६ ॥ चिन्मात्राज्ञास्ति कोशादि चिन्मात्रा-
 ज्ञास्ति वै वसु । चिन्मात्राज्ञास्ति मौनं च चिन्मात्राज्ञा-
 सत्यमौनकम् ॥ ३७ ॥ चिन्मात्राज्ञास्ति वैराग्यं सर्वं
 चिन्मात्रमेव हि । यच्च यावच्च चिन्मात्रं यच्च यावच्च
 दृश्यते ॥ ३८ ॥ यच्च यावच्च तूरस्थं सर्वं चिन्मात्रमेव
 हि । यच्च यावच्च भूतादि यच्च यावच्च लक्ष्यते ॥ ३९ ॥
 यच्च यावच्च वेदान्ताः सर्वं चिन्मात्रमेव हि । चिन्मात्रा-
 ज्ञास्ति गमनं चिन्मात्राज्ञास्ति मोक्षकम् ॥ ४० ॥
 चिन्मात्राज्ञास्ति लक्ष्यं च सर्वं चिन्मात्रमेव हि । अख-
 ण्डंकरसं ब्रह्म चिन्मात्राज्ञास्ति विद्यते ॥ ४१ ॥ शास्त्रे
 मयि त्वयीशे च ह्यखण्डंकरसो भवान् । इत्येकरूपक-
 तया यो वा जानात्यहं खिति ॥ ४२ ॥ सकृज्ज्ञानेन

मुक्तिः स्यात्सम्यग्ज्ञाने स्वयं गुरुः ॥ ४३ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कुमारः पितरमात्मानुभवमनुब्रूहीति पप्रच्छ स होवाच परः शिवः । परब्रह्मस्वरूपोऽहं परमानन्दमस्म्यहम् । केवलं ज्ञानरूपोऽहं केवलं परमोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥ केवलं शान्तरूपोऽहं केवलं चिन्मयोऽस्म्यहम् । केवलं नित्यरूपोऽहं केवलं शाश्वतोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥ केवलं सत्त्वरूपोऽहमहं त्यक्त्वाहमस्म्यहम् । सर्वहीनस्वरूपोऽहं चिदाकाशमयोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥ केवलं नुर्यरूपोऽस्मि नुर्यानीतोऽस्मि केवलः । सदा चैतन्यरूपोऽस्मि चिदानन्दमयोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥ केवलाकाररूपोऽस्मि शुद्धरूपोऽस्म्यहं सदा । केवलं ज्ञानरूपोऽस्मि केवलं प्रियमस्म्यहम् ॥ ५ ॥ निर्विकल्पस्वरूपोऽस्मि निर्गहोऽस्मि निरामयः । सदासङ्गस्वरूपोऽस्मि निर्विकारोऽहमव्ययः ॥ ६ ॥ सदैकरसरूपोऽस्मि सदा चिन्मात्रविग्रहः । अपरिच्छिन्नरूपोऽस्मि ह्यखण्डानन्दरूपवान् ॥ ७ ॥ सत्परानन्दरूपोऽस्मि चित्परानन्दमस्म्यहम् । अन्तरान्तररूपोऽहमवाङ्मनसगोचरः ॥ ८ ॥ आत्मानन्दस्वरूपोऽहं सत्यानन्दोऽस्म्यहं सदा । आत्मारामस्वरूपोऽस्मि ब्रह्मात्मा सदाशिवः ॥ ९ ॥ आत्मप्रकाशरूपोऽस्मि ब्रह्मज्योती रसोऽस्म्यहम् । आदिमध्यान्तहीनोऽस्मि ब्रह्माकाशसदृशोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥ नित्यशुद्धचिदानन्दसत्तामाऽग्नोहम-

व्ययः । नित्यशुद्धविशुद्धैकसच्चिदानन्दमस्म्यहम् ॥ ११ ॥
 नित्यशेषस्वरूपोऽस्मि सर्वातीतोऽस्म्यहं सदा । रूपाती-
 तस्वरूपोऽस्मि परमाकाशविग्रहः ॥ १२ ॥ भूमानन्दस्वरू-
 पोऽस्मि भाषाहीनोऽस्म्यहं सदा । सर्वाधिष्ठानरूपोऽस्मि
 सर्वदा चिद्धनोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥ देहभावविहीनो-
 ऽस्मि चिन्ताहीनोऽस्मि सर्वदा । चित्तवृत्तिविहीनोऽहं
 चिदात्मैकरसोऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥ सर्वदृश्यविहीनोऽहं
 दृगरूपोऽस्म्यहमेव हि । सर्वदा पूर्णरूपोऽस्मि नित्यतृप्तोऽ-
 स्म्यहं सदा ॥ १५ ॥ अहं ब्रह्मैव सर्वं स्यादहं चैतन्य-
 मेव हि । अहमेवाहमेवासि भूमाकाशस्वरूपवान् ॥ १६ ॥
 अहमेव महानात्मा ह्यहमेव परात्परः । अहमन्यवदा-
 भामि ह्यहमेव शरीरवत् ॥ १७ ॥ अहं शिष्यवदाभामि
 ह्यहं लोकत्रयाश्रयः । अहं कालत्रयातीत अहं वेदैरुपा-
 स्तितः ॥ १८ ॥ अहं शास्त्रेण निर्णीत अहं चित्ते व्यव-
 स्थितः । मर्यक्तं नास्ति किञ्चिद्वा मर्यक्तं पृथिवी च वा
 ॥ १९ ॥ मयातिरिक्तं यद्यद्वा तत्तज्ज्ञास्तीति निश्चिनु ।
 अहं ब्रह्मास्मि सिद्धोऽस्मि नित्यशुद्धोऽस्म्यहं सदा ॥ २० ॥
 निर्गुणः केवलात्मास्मि निराकारोऽस्म्यहं सदा । केवलं
 ब्रह्मात्मात्रोऽस्मि ह्यजरोऽस्म्यमरोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥ स्वय-
 मेव स्वयं भामि स्वयमेव सदात्मकः । स्वयमेवात्मनि
 स्वस्थः स्वयमेव परा गतिः ॥ २२ ॥ स्वयमेव स्वयं
 भुञ्जे स्वयमेव स्वयं रमे । स्वयमेव स्वयं ज्योतिः स्वयमेव

स्वयं महः ॥ २३ ॥ स्वस्यात्मनि स्वयं रंस्ये स्वात्मन्येव
 विलोकये । स्वात्मन्येव सुखासीनः स्वात्ममात्रावशेषकः
 ॥ २४ ॥ स्वचैतन्ये स्वयं स्थास्ये स्वात्मराज्ये सुखे रमे ।
 स्वात्मसिंहासने स्थित्वा स्वात्मनोऽन्यन्न चिन्तये ॥ २५ ॥
 चिद्रूपमात्रं ब्रह्मैव सच्चिदानन्दमद्वयम् । आनन्दघन
 एवाहमहं ब्रह्मास्मि केवलम् ॥ २६ ॥ सर्वदा सर्वशू-
 न्योऽहं सर्वात्मानन्दवानहम् । नित्यानन्दस्वरूपोऽहमा-
 त्माकाशोऽस्मि नित्यदा ॥ २७ ॥ अहमेव हृदाकाशो
 चिदादित्यस्वरूपवान् । आत्मनात्मनि तृप्तोऽस्मि ह्यरूपो-
 ऽस्म्यहमव्ययः ॥ २८ ॥ एकसंख्याविहीनोऽस्मि नित्य-
 मुक्तस्वरूपवान् । आकाशादपि सूक्ष्मोऽहमाद्यन्ताभाव-
 वानहम् ॥ २९ ॥ सर्वप्रकाशरूपोऽहं परावरसुखोऽस्म्य-
 हम् । सत्तामात्रस्वरूपोऽहं शुद्धमोक्षस्वरूपवान् ॥ ३० ॥
 सत्यानन्दस्वरूपोऽहं ज्ञानानन्दघनोऽस्म्यहम् । विज्ञान-
 मात्ररूपोऽहं सच्चिदानन्दलक्षणः ॥ ३१ ॥ ब्रह्ममात्रमिदं
 सर्वं ब्रह्मणोऽन्यन्न किञ्चन । तदेवाहं सदानन्दं ब्रह्मैवाहं
 सनातनम् ॥ ३२ ॥ त्वमित्येतत्तदित्येतन्मतोऽन्यन्नास्ति
 किञ्चन । चिच्चैतन्यस्वरूपोऽहमहमेव परः शिवः ॥ ३३ ॥
 अतिभावस्वरूपोहमहमेव सुखात्मकः । साक्षिवस्तुविही-
 नत्वात्साक्षित्वं नास्ति मे सदा ॥ ३४ ॥ केवलं ब्रह्ममा-
 त्रत्वादहमात्मा सनातनः । अहमेवादिशेषोऽहमहं शेषो-
 ऽहमेव हि ॥ ३५ ॥ नामरूपविमुक्तोऽहमहमानन्दवि-

ग्रहः । इन्द्रियाभावरूपोऽहं सर्वभावस्वरूपकः ॥ ३६ ॥
 बन्धमुक्तिविहीनोऽहं शाश्वतानन्दविग्रहः । आदिचैतन्य-
 मात्रोऽहमखण्डैकरसोऽस्म्यहम् ॥ ३७ ॥ वाङ्मनोऽगोच-
 रश्चाहं सर्वत्र सुखवानहम् । सर्वत्र पूर्णरूपोऽहं भूमान-
 न्दमयोऽस्म्यहम् ॥ ३८ ॥ सर्वत्र तृप्तिरूपोऽहं परामृत-
 रसोऽस्म्यहम् । एकमेवाद्वितीयं सद्ब्रह्मैवाहं न संशयः
 ॥ ३९ ॥ सर्वशून्यस्वरूपोऽहं सकलागमगोचरः । मुक्तो-
 ऽहं मोक्षरूपोऽहं निर्वाणसुखरूपवान् ॥ ४० ॥ सत्य-
 विज्ञानमात्रोऽहं सन्मात्रानन्दवानहम् । तुरीयातीतरूपो-
 ऽहं निर्विकल्पस्वरूपवान् ॥ ४१ ॥ सर्वदा राजरूपोऽहं
 नीरागोऽस्मि निरञ्जनः । अहं शुद्धोऽस्मि बुद्धोऽस्मि
 नित्योऽस्मि प्रभुरस्म्यहम् ॥ ४२ ॥ ओङ्कारार्थस्वरूपो-
 ऽस्मि निष्कलङ्कमयोऽस्म्यहम् । चिदाकारस्वरूपोऽस्मि
 नाहमस्मि न सोऽस्म्यहम् ॥ ४३ ॥ न हि किञ्चिन्स्व-
 रूपोऽस्मि निर्व्यापारस्वरूपवान् । निर्गुणोऽस्मि निरा-
 भासो न मनो नेन्द्रियोऽस्म्यहम् ॥ ४४ ॥ न बुद्धिर्न
 विकल्पोऽहं न देहादित्रयोऽस्म्यहम् । न जाग्रन्मग्न-
 रूपोऽहं न सुषुप्तिस्वरूपवान् ॥ ४५ ॥ न तापत्रयरूपो-
 ऽहं नेपणात्रयवानहम् । श्रवणं नास्मि मे सिद्धैर्मननं च
 चिदात्मनि ॥ ४६ ॥ सजानीयं न मे किञ्चिद्विजातीयं
 न मे क्वचित् । स्वगतं च न मे किञ्चिन्न मे भेदग्रयं
 क्वचित् ॥ ४७ ॥ असत्यं हि मनोरूपमसत्यं बुद्धि-

रूपकम् । अहंकारमसद्विद्धि नित्योऽहं शाश्वतो ह्यजः
 ॥ ४८ ॥ देहत्रयमसद्विद्धि कालत्रयमसत्सदा । गुण-
 त्रयमसद्विद्धि ह्यहं सत्यात्मकः शुचिः ॥ ४९ ॥ श्रुतं
 सर्वमसद्विद्धि वेदं सर्वमसत्सदा । शास्त्रं सर्वमसद्विद्धि
 ह्यहं सत्यचिदात्मकः ॥ ५० ॥ मृत्त्रयमसद्विद्धि सर्व-
 भूतमसत्सदा । सर्वतत्त्वमसद्विद्धि ह्यहं भूमा सदाशिवः
 ॥ ५१ ॥ गुरुशिष्यमसद्विद्धि गुरोर्मन्त्रमसत्ततः । य-
 दृश्यं तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥ ५२ ॥
 यच्चिन्त्यं तदसद्विद्धि यज्यायं तदसत्सदा । यद्वितं
 तदसद्विद्धि न मां विद्धि तथाविधम् ॥ ५३ ॥ सर्वा-
 न्प्राणीनसद्विद्धि सर्वान्भोगानसत्त्विनि । दृष्टं श्रुतमस-
 द्विद्धि ओतं प्रोतमसन्मयम् ॥ ५४ ॥ कार्याकार्यमस-
 द्विद्धि नष्टं प्राप्तमसन्मयम् । दुःखादुःखमसद्विद्धि
 सर्वासर्वमसन्मयम् ॥ ५५ ॥ पूर्णापूर्णमसद्विद्धि धर्मा-
 धर्ममसन्मयम् । लाभालाभावसद्विद्धि जयाजयमसन्म-
 यम् ॥ ५६ ॥ शब्दं सर्वमसद्विद्धि स्पर्शं सर्वमसत्सदा ।
 रूपं सर्वमसद्विद्धि रसं सर्वमसन्मयम् ॥ ५७ ॥ गन्धं
 सर्वमसद्विद्धि सर्वाज्ञानमसन्मयम् । असदेव सदा
 सर्वमसदेव भवोद्भवम् ॥ ५८ ॥ असदेव गुणं सर्वं
 सन्मात्रमहमेव हि । स्वात्ममन्त्रं सदा पश्येत्स्वात्ममन्त्रं
 सदाभ्यसेत् ॥ ५९ ॥ अहं ब्रह्मास्मिमन्त्रोऽयं दृश्यपापं
 विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमन्त्रमन्त्रं विना-

शयेत् ॥ ६० ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽहं देहदोषं विना-
 शयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं जन्मपापं विनाशयेत्
 ॥ ६१ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं मृत्युपाशं विनाशयेत् ।
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं द्वेतदुःखं विनाशयेत् ॥ ६२ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं भेदबुद्धिं विनाशयेत् । अहं
 ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चिन्तादुःखं विनाशयेत् ॥ ६३ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं बुद्धिव्याधिं विनाशयेत् ।
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं चित्तबन्धं विनाशयेत् ॥ ६४ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वव्याधीन्विनाशयेत् । अहं
 ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सूर्यशोकं विनाशयेत् ॥ ६५ ॥ अहं
 ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं कामादीन्नाशयेत्क्षणतः । अहं ब्रह्मास्मि
 मन्त्रोऽयं क्रोधशक्तिं विनाशयेत् ॥ ६६ ॥ अहं ब्रह्मास्मि
 मन्त्रोऽयं चित्तवृत्तिं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि
 मन्त्रोऽयं संकल्पादीन्विनाशयेत् ॥ ६७ ॥ अहं ब्रह्मास्मि
 मन्त्रोऽयं कोटिदोषं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं
 सर्वतन्त्रं विनाशयेत् ॥ ६८ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽय-
 मात्माज्ञानं विनाशयेत् । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमात्म-
 लोकत्रयप्रदः ॥ ६९ ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमप्रत-
 क्यसुखप्रदः । अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमजडत्वं प्रयच्छति
 ॥ ७० ॥ अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्मासुरमर्दनः ।
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्माव्यगिरीन्हरेत् ॥ ७१ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयमनात्माव्यसुरान्हरेत् । अहं

ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं सर्वात्मान्मोक्षयिष्यति ॥ ७२ ॥
 अहं ब्रह्मास्मि मन्त्रोऽयं जानानन्दं प्रयच्छति । सप्त-
 कोटिमहामन्त्रं जन्मकोटिशतप्रदम् ॥ ७३ ॥ सर्वमन्त्रा-
 न्यमुत्सृज्य एतं मन्त्रं समभ्यसेत् । सद्यो मोक्षमवाप्नोति
 नास्ति संदेहमण्वपि ॥ ७४ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कुमारः परमेश्वरं पप्रच्छ जीवन्मुक्तविदेहमुक्तयोः
 स्थितिमनुवृहीति ॥ स होवाच परः शिवः । चिदात्माहं
 परात्माहं निर्गुणोऽहं परात्परः । आत्ममात्रेण यस्तिष्ठेत्स
 जीवन्मुक्त उच्यते ॥ १ ॥ देहत्रयानिरिक्तोऽहं शुद्ध-
 चेतन्यमभ्यहम् । ब्रह्माहमिति यस्यान्तः स जीवन्मुक्त
 उच्यते ॥ २ ॥ आनन्दधनरूपोऽस्मि परानन्दधनोऽस्म्य-
 हम् । यस्य देहादिकं नास्ति यस्य ब्रह्मेति निश्चयः ।
 परमानन्दपूर्णो यः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३ ॥ यस्य
 किञ्चिदहं नास्ति चिन्मात्रेणावतिष्ठते । चेतन्यमात्रो
 यस्यान्तश्चिन्मात्रैकस्वरूपवान् ॥ ४ ॥ सर्वत्र पूर्णरूपात्मा
 सर्वत्रात्मावशेषकः । आनन्दरतिरव्यक्तः परिपूर्णश्चिदा-
 त्मकः ॥ ५ ॥ शुद्धचेतन्यरूपात्मा सर्वसङ्गविवर्जितः ।
 नित्यानन्दः प्रसन्नात्मा ह्यन्यचिन्ताविवर्जितः ॥ ६ ॥
 किञ्चिदस्तिवहीनो यः स जीवन्मुक्त उच्यते । न मे
 चित्तं न मे बुद्धिर्नाहंकारो न चेन्द्रियम् ॥ ७ ॥
 न मे देहः कंदाचिद्वा न मे प्राणादयः क्वचित् । न मे
 माया न मे कामो न मे क्रोधः परोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥

न मे किञ्चिदिदं वापि न मे किञ्चिक्कचिज्जगत् । न
 मे दोषो न मे लिङ्गं न मे चक्षुर्न मे मनः ॥ ९ ॥
 न मे श्रोत्रं न मे नासा न मे जिह्वा न मे करः ।
 न मे जाग्रज्ज मे स्वप्नं न मे कारणमण्वपि ॥ १० ॥ न
 मे तुरीयमिति यः स जीवन्मुक्त उच्यते । इदं सर्वं
 न मे किञ्चिदयं सर्वं न मे क्वचित् ॥ ११ ॥ न मे
 कालो न मे देशो न मे वस्तु न मे मतिः । न मे
 स्नानं न मे मध्या न मे देवं न मे स्थलम् ॥ १२ ॥
 न मे तीर्थं न मे सेवा न मे ज्ञानं न मे पदम् । न मे
 बन्धो न मे जन्म न मे वाक्यं न मे रविः ॥ १३ ॥
 न मे पुण्यं न मे पापं न मे कार्यं न मे शुभम् । न मे
 जीव इति स्वात्मा न मे किञ्चिज्जगद्वयम् ॥ १४ ॥
 न मे मोक्षो न मे द्वैतं न मे वेदो न मे विधिः । न
 मेऽन्तिकं न मे त्वरं न मे बोधो न मे रहः ॥ १५ ॥
 न मे गुरुर्न मे शिष्यो न मे, हीनो न चाधिकः ।
 न मे ब्रह्म न मे विष्णुर्न मे रुद्रो न चन्द्रमाः ॥ १६ ॥
 न मे पृथ्वी न मे तोयं न मे वायुर्न मे वियत् । न मे
 वह्निर्न मे गोत्रं न मे लक्ष्यं न मे भवः ॥ १७ ॥ न
 मे ध्याता न मे ध्येयं न मे ध्यानं न मे मनुः । न मे
 शीतं न मे चोष्णं न मे तृष्णा न मे क्षुधा ॥ १८ ॥
 न मे मित्रं न मे शत्रुर्न मे मोहो न मे जयः । न मे
 पूर्व न मे पश्चाज्ज मे चोर्ध्वं न मे दिशः ॥ १९ ॥ न

मे वक्तव्यमल्पं वा न मे श्रोतव्यमण्वपि । न मे गन्त-
व्यमीषद्वा न मे ध्यातव्यमण्वपि ॥ २० ॥ न मे भोक्त-
व्यमीषद्वा न मे स्मर्तव्यमण्वपि । न मे भोगो न मे
रागो न मे यागो न मे लयः ॥ २१ ॥ न मे मौर्ख्यं
न मे शान्तं न मे बन्धो न मे प्रियम् । न मे मोदः
प्रमोदो वा न मे स्थूलं न मे कृशम् ॥ २२ ॥ न मे
दीर्घं न मे ह्रस्वं न मे वृद्धिर्न मे क्षयः । अध्यारोपो-
ऽपवादो वा न मे चैकं न मे बहु ॥ २३ ॥ न मे
आन्ध्यं न मे मान्द्यं न मे पट्टिदमण्वपि । न मे मांसं
न मे रक्तं न मे मेदो न मे ह्यसृक् ॥ २४ ॥ न मे
मज्जा न मेऽस्थिर्वा न मे त्वग्धातुसप्तकम् । न मे शुक्लं
न मे रक्तं न मे नीलं न मे पृथक् ॥ २५ ॥ न मे
तापो न मे लाभो मुख्यं गौणं न मे क्वचित् । न मे
भ्रान्तिर्न मे स्थैर्यं न मे गुह्यं न मे कुलम् ॥ २६ ॥
न मे त्याज्यं न मे ग्राह्यं न मे हास्यं न मे नयः । न
मे वृत्तं न मे ग्लानिर्न मे शोष्यं न मे सुखम् ॥ २७ ॥
न मे ज्ञाता न मे ज्ञानं न मे ज्ञेयं न मे स्वयम् ।
न मे तुभ्यं न मे मह्यं न मे त्वं च न मे त्वहम्
॥ २८ ॥ न मे जरा न मे बाल्यं न मे र्यावनमण्वपि । अहं
ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्मेति निश्चयः ॥ २९ ॥ चिदहं
चिदहं चेति स जीवन्मुक्त उच्यते । ब्रह्मैवाहं चिदेवाहं
परो वाहं न संशयः ॥ ३० ॥ स्वयमेव स्वयं हंसः

स्वयमेव स्वयं स्थितः । स्वयमेव स्वयं पश्येत्स्वात्मराज्ये
 सुखं वसेत् ॥ ३१ ॥ स्वात्मानन्दं स्वयं भोक्ष्येत्स जी-
 वन्मुक्त उच्यते । स्वयमेवैकवीरोऽग्रे स्वयमेव प्रभुः
 स्मृतः । स्वस्वरूपे स्वयं स्वप्स्येत्स जीवन्मुक्त उच्यते
 ॥ ३२ ॥ ब्रह्मभूतः प्रशान्तात्मा ब्रह्मानन्दमयः सुखी ।
 स्वच्छरूपो महामानी वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३३ ॥
 सर्वात्मा यमरूपात्मा शुद्धात्मा त्वहमुत्थितः । एक-
 वर्जित एकात्मा सर्वात्मा स्वात्ममात्रकः ॥ ३४ ॥
 अजात्मा चामृतात्माहं स्वयमात्माहमव्ययः । लक्ष्यात्मा
 ललितात्माहं तूष्णीमात्मम्यभाववान् ॥ ३५ ॥ आन-
 न्दात्मा प्रियो ह्यात्मा मोक्षात्मा बन्धवर्जितः । ब्रह्म-
 वाहं चिदवाहमेवं वापि न चिन्त्यते ॥ ३६ ॥ चिन्मा-
 त्रेणैव यस्मिष्टेद्वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३७ ॥ निश्चयं
 च परित्यज्य अहं ब्रह्मेति निश्चयम् । आनन्दभरितम्बा-
 न्तो वैदेही मुक्त एव सः ॥ ३८ ॥ सर्वमस्तीति ना-
 स्तीति निश्चयं त्यज्य तिष्ठति । अहं ब्रह्मास्मि नास्मीति
 सच्चिदानन्दमात्रकः ॥ ३९ ॥ किञ्चित्किञ्चिद्विद्वद्विद्व-
 आत्मानं न स्पृशत्यसौ । तूष्णीमेव स्थितस्तूष्णीं तूष्णीं
 सत्यं न किञ्चन ॥ ४० ॥ परमात्मा गुणानीतः सर्वात्मा
 भूतभावनः । कालभेदं वस्तुभेदं देशभेदं स्वभेदकम्
 ॥ ४१ ॥ किञ्चिद्भेदं न तस्यास्ति किञ्चिद्वापि न विद्यते ।
 अहं एवं तदिदं सोऽयं कालात्मा कालहीनकः ॥ ४२ ॥

शून्यात्मा सूक्ष्मरूपात्मा विश्वात्मा विश्वहीनकः ।
 देवात्मा देवहीनात्मा मेयात्मा मेयवर्जितः ॥ ४३ ॥
 सर्वत्र जडहीनात्मा सर्वेषामन्तरात्मकः । सर्वसंकल्प-
 हीनात्मा चिन्मात्रोऽस्मीति सर्वदा ॥ ४४ ॥ केवलः
 परमात्माहं केवल्ये ज्ञानविग्रहः । सत्तामात्रस्वरूपात्मा
 नान्यत्किञ्चिज्जगद्वयम् ॥ ४५ ॥ जीवेश्वरेति वाक्केति
 वेदशास्त्रात्कहं त्विति । इदं चैतन्यमेवेति अहं चैतन्य-
 मित्यपि ॥ ४६ ॥ इति निश्चयशून्यो यो वैदेही मुक्त
 एव सः । चैतन्यमात्रमसिद्धः स्वात्मारामः सुखामनः
 ॥ ४७ ॥ अपरिच्छिन्नरूपात्मा अणुस्थूलादिवर्जितः ।
 तुर्यतुर्यः परानन्दो वैदेही मुक्त एव सः ॥ ४८ ॥
 नामरूपविहीनात्मा परसंवित्सुखात्मकः । तुरीयातीत-
 रूपात्मा शुभाशुभविवर्जितः ॥ ४९ ॥ भोगात्मा योग-
 युक्तात्मा बन्धमोक्षविवर्जितः । गुणागुणविहीनात्मा
 देशकालादिवर्जितः ॥ ५० ॥ साक्ष्यसाक्षित्वहीनात्मा
 किञ्चित्किञ्चिन्न किञ्चन । यस्य प्रपञ्चमानं न ब्रह्माकार-
 मपीह न ॥ ५१ ॥ स्वस्वरूपे स्वयंज्योतिः स्वस्वरूपे
 स्वयंरतिः । वाचामगोचरानन्दो वाङ्मनोगोचरः स्वयम्
 ॥ ५२ ॥ अतीतातीतभावो यो वैदेही मुक्त एव सः ।
 चित्तवृत्तेरतीतो यश्चित्तवृत्त्यवभामकः ॥ ५३ ॥ सर्ववृ-
 त्तिविहीनात्मा वैदेही मुक्त एव सः । तस्मिन्काले विदे-
 हीति देहस्सरणवर्जितः ॥ ५४ ॥ ईपन्मात्रं स्मृतं चेय-

स्तदा सर्वसमन्वितः । परंरदृष्टबाह्यात्मा परमानन्दचि-
 दनः ॥ ५५ ॥ परंरदृष्टबाह्यात्मा सर्ववेदान्तगोचरः ।
 ब्रह्मामृतरयाम्बादो ब्रह्मामृतरयायनः ॥ ५६ ॥ ब्रह्मा-
 मृतरयासक्तो ब्रह्मामृतरयः स्वयम् । ब्रह्मामृतरसे मग्धो
 ब्रह्मानन्दशिवार्चनः ॥ ५७ ॥ ब्रह्मामृतरसे तृप्तो ब्रह्मा-
 नन्दानुभावकः । ब्रह्मानन्दशिवानन्दो ब्रह्मानन्दरसप्रभः
 ॥ ५८ ॥ ब्रह्मानन्दपर ज्योतिर्ब्रह्मानन्दनिरन्तरः । ब्रह्मा-
 नन्दरमाज्ञादो ब्रह्मानन्दकुटुम्बकः ॥ ५९ ॥ ब्रह्मानन्द-
 रमारुढो ब्रह्मानन्दकचिदनः । ब्रह्मानन्दरमोद्वाहो ब्रह्मा-
 नन्दरसंभरः ॥ ६० ॥ ब्रह्मानन्दजनैर्युक्तो ब्रह्मानन्दा-
 त्मनि स्थितः । आत्मरूपमिदं सर्वमात्मनोऽन्यत्र किंचन
 ॥ ६१ ॥ सर्वमात्माहमात्मास्मि परमात्मा परात्मकः ।
 नित्यानन्दस्वरूपात्मा वैदेही मुक्त एव सः ॥ ६२ ॥
 पूर्णरूपो महानात्मा प्राणात्मा शाश्वतात्मकः । सर्वा-
 न्तर्यामिरूपात्मा निर्मलात्मा निरात्मकः ॥ ६३ ॥ निर्वि-
 कारस्वरूपात्मा शुद्धात्मा शान्तरूपकः । शान्ताशान्त-
 स्वरूपात्मा नैकात्मत्वविवर्जितः ॥ ६४ ॥ जीवात्मपर-
 मात्मनि चिन्तासर्वस्ववर्जितः । मुक्तामुक्तस्वरूपात्मा
 मुक्तामुक्तविवर्जितः ॥ ६५ ॥ बन्धभोक्षस्वरूपात्मा बन्ध-
 मोक्षविवर्जितः । द्वैताद्वैतस्वरूपात्मा द्वैताद्वैतविवर्जितः
 ॥ ६६ ॥ सर्वासर्वस्वरूपात्मा सर्वासर्वविवर्जितः । मोद-
 प्रमोदरूपात्मा मोदादिविवर्जितः ॥ ६७ ॥ सर्वसंक-

एषहीनात्मा वेदेही मुक्त एव सः । निष्कलात्मा निर्मे-
 लात्मा बुद्धात्मा पुरुषात्मकः ॥ ६८ ॥ आनन्दादिविही-
 नात्मा अमृतात्मा मृतात्मकः । कालत्रयस्वरूपात्मा काल-
 त्रयविवर्जितः ॥ ६९ ॥ अखिलात्मा ह्यमेयात्मा मा-
 नात्मा मानवर्जितः । नित्यप्रत्यक्षरूपात्मा नित्यप्रत्यक्ष-
 निर्णयः ॥ ७० ॥ अन्यहीनम्भवात्मा अन्यहीनम्भयं-
 प्रभः । विद्याविद्यादिमेयात्मा विद्याविद्यादिवर्जितः ॥ ७१ ॥
 नित्यानित्यविहीनात्मा इहामुत्रविवर्जितः । शमादिपटु-
 शून्यात्मा मुमुक्षुत्वादिवर्जितः ॥ ७२ ॥ स्थूलदेहविही-
 नात्मा सूक्ष्मदेहविवर्जितः । कारणादिविहीनात्मा तुरी-
 यादिविवर्जितः ॥ ७३ ॥ अन्नकोशविहीनात्मा प्राणकोश-
 विवर्जितः । मनःकोशविहीनात्मा विज्ञानादिविवर्जितः
 ॥ ७४ ॥ आनन्दकोशहीनात्मा पञ्चकोशविवर्जितः ।
 निर्विकल्पस्वरूपात्मा सविकल्पविवर्जितः ॥ ७५ ॥ इ-
 श्यानुविद्धहीनात्मा शब्दविद्धविवर्जितः । सदा समा-
 धिशून्यात्मा आदिमध्यान्तवर्जितः ॥ ७६ ॥ प्रज्ञानवा-
 क्यहीनात्मा अहंब्रह्मास्मिवर्जितः । तत्त्वमस्यादिहीनात्मा
 अयमात्मैत्यभावकः ॥ ७७ ॥ ओंकारवाच्यहीनात्मा सर्व-
 वाच्यविवर्जितः । अवस्थात्रयहीनात्मा अक्षरात्मा चि-
 दात्मकः ॥ ७८ ॥ आत्मज्ञेयादिहीनात्मा यत्किंचिदिद-
 मात्मकः । भानाभानविहीनात्मा वेदेही मुक्त एव सः
 ॥ ७९ ॥ आत्मानमेव वीक्षस्व आत्मानं बोधय स्वकम् ।

स्वमात्मानं स्वयं भुङ्क्ष्व स्वस्थो भव पडानन ॥ ८० ॥
स्वमात्मनि स्वयं तृप्तः स्वमात्मानं स्वयं चर । आत्मान-
मेव मोदस्य वेदेही मुक्तिको भवेत्युपनिषत् ॥ इति
चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

निदाघो नाम वै मुनिः पप्रच्छ ऋभुं भगवन्तमात्मा-
नात्मविवेकमनुवृहीतिं स होवाच ऋभुः । सर्ववाचो-
ऽवधिर्ब्रह्म सर्वचिन्तावधिर्गुरुः । सर्वकारणकार्यमा
कार्यकारणवर्जितः ॥ १ ॥ सर्वसंकल्पपरहितः सर्वनाद-
मयः शिवः । सर्ववर्जितचिन्मात्रः सर्वानन्दमयः परः
॥ २ ॥ सर्वतेजःप्रकाशात्मा नादानन्दमयात्मकः । सर्वा-
नुभवनिर्मुक्तः सर्वध्यानविर्वाजितः ॥ ३ ॥ सर्वनादकला-
तीत एष आत्माहमव्ययः । आत्मानात्मविवेकादिभेदा-
भेदविर्वाजितः ॥ ४ ॥ शान्ताशान्तादिहीनात्मा नादा-
न्तर्ज्योतिरूपकः । महावाक्यार्थतो दूरो ब्रह्मास्मीत्याति-
दूरतः ॥ ५ ॥ तच्छब्दवर्ज्यम्बंशब्दहीनो वाक्यार्थव-
र्जितः । क्षराक्षरविहीनो यो नादान्तर्ज्योतिरेव सः
॥ ६ ॥ अगण्डेकरसो बाह्यमानन्दोऽस्मीति वर्जितः ।
सर्वार्तातस्वभावात्मा नादान्तर्ज्योतिरेव सः ॥ ७ ॥
आत्मनि शब्दहीनो य आत्मशब्दार्थवर्जितः । सच्चिदान-
न्दहीनो य पर्पद्यात्मा सनातनः ॥ ८ ॥ स निर्देष्टुम-
शक्यो यो वेदवाक्येरगम्यतः । यस्य किञ्चिद्विहीनास्मि
किञ्चिदन्तः कियन्न च ॥ ९ ॥ यस्य लिङ्गं प्रपञ्चं वा

ब्रह्मैवात्मा न संशयः । नास्ति यस्य शरीरं वा जीवो
 वा भूतभौतिकः ॥ १० ॥ नामरूपादिकं नास्ति भोज्यं
 वा भोगभुक्च वा । सद्वासद्वा स्थितिर्वापि यस्य नास्ति
 क्षराक्षरम् ॥ ११ ॥ गुणं वा विगुणं वापि सम आत्मा
 न संशयः । यस्य वाच्यं वाचकं वा श्रावणं मननं च
 वा ॥ १२ ॥ गुरुशिष्यादिभेदं वा देवलोकाः सुरासुराः ।
 यत्र धर्ममधर्मं वा शुद्धं वाशुद्धमण्वपि ॥ १३ ॥ यत्र
 कालमकालं वा निश्चयः संशयो न हि । यत्र मन्त्रम-
 सन्त्रं वा विद्याविद्ये न विद्यते ॥ १४ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यं
 वा ईप्सन्मात्रं कलात्मकम् । अनात्मेति प्रसङ्गो वा ह्यना-
 त्मेति मनोऽपि वा ॥ १५ ॥ अनात्मेति जगद्वापि
 नास्ति नाम्नीति निश्चिनु । सर्वसंकल्पशून्यत्वात्सर्वकार्य-
 विवर्जनात् ॥ १६ ॥ केवलं ब्रह्ममात्रवाच्चास्त्यनात्मेति
 निश्चिनु । देहत्रयविहीनत्वात्कालत्रयविवर्जनात् ॥ १७ ॥
 जीवत्रयगुणाभावात्तापत्रयविवर्जनात् । लोकत्रयविही-
 नत्वात्सर्वमात्मेति शासनात् ॥ १८ ॥ चित्ताभावाच्चि-
 त्तनीयं देहाभावाज्जरा न च । पादाभावाद्गतिर्नास्ति
 हस्ताभावात्क्रिया न च ॥ १९ ॥ मृत्युर्नास्ति जनाभावा-
 दुद्ध्याभावात्सुखादिकम् । धर्मो नास्ति शुचिर्नास्ति सत्यं
 नास्ति भयं न च ॥ २० ॥ अक्षरोच्चारणं नास्ति गुरु-
 शिष्यादि नास्त्यपि । एकाभावे द्वितीयं न न द्वितीये
 न चैकता ॥ २१ ॥ सत्यत्वमस्ति चेत्किंचिदसत्यं न च

संभवेत् । असत्यत्वं यदि भवेत्सत्यत्वं न घटिष्यति
 ॥ २२ ॥ शुभं यद्यशुभं विद्धि अशुभाच्छुभमिष्यते ।
 भयं यद्यभयं विद्धि अभयाद्भयमापतेत् ॥ २३ ॥ बन्ध-
 त्वमपि चेन्मोक्षो बन्धाभावे क मोक्षता । मरणं यदि
 चेज्जन्म जन्माभावे मृतिर्न च ॥ २४ ॥ त्वमित्यपि
 भवेच्चाहं त्वं नो चेदहमेव न । इदं यदि तदेवामि
 तदभावादिदं न च ॥ २५ ॥ अस्मीति चेन्नामि तदा
 नामि चेदमि किंचन । कार्यं चेत्कारणं किंचित्कार्या-
 भावे न कारणम् ॥ २६ ॥ द्वैतं यदि तदाऽद्वैतं द्वैताभावे
 द्वयं न च । दृश्यं यदि दृश्यामि दृश्याभावे दृगेव न
 ॥ २७ ॥ अन्तर्यदि बहिः सत्यमन्ताभावे बहिर्न च ।
 पूर्णत्वममि चेत्किंचिदपूर्णत्वं प्रमज्यते ॥ २८ ॥ तस्मा-
 देतत्कचिन्नामि त्वं चाहं वा इमे इदम् । नामि दृष्टा-
 न्तिकं सत्ये नामि दार्ष्टान्तिकं ह्यजे ॥ २९ ॥ परं
 ब्रह्माहमस्मीति स्मरणस्य मनो न हि । ब्रह्ममात्रं जगदिदं
 ब्रह्ममात्रं त्वमप्यहम् ॥ ३० ॥ चिन्मात्रं केवलं चाहं
 नास्त्यनामेति निश्चिनु । इदं प्रपञ्चं नास्त्येव नोपपन्नं
 नो स्थितं कचित् ॥ ३१ ॥ चित्तं प्रपञ्चमित्याहुर्नामि
 नास्त्येव सर्वदा । न प्रपञ्चं न चित्तादि नाहंकारो
 न जीवकः ॥ ३२ ॥ मायाकार्यादिकं नामि माया
 नामि भयं नहि । कर्ता नामि क्रिया नामि श्रवणं
 मननं नहि ॥ ३३ ॥ समाधिद्वितयं नामि मातृमानादि-

नास्ति हि । अज्ञानं चापि नास्त्येव ह्यविवेकं कदाचन
 ॥ ३४ ॥ अनुबन्धचतुष्कं न संबन्धत्रयमेव न । न
 गङ्गा न गया सेतुर्न भूतं नान्यदस्ति हि ॥ ३५ ॥ न
 भूमिर्न जलं नाग्निर्न वायुर्न च खं क्वचित् । न देवा
 नच दिक्पाला न ज्येदा न गुरुः क्वचित् ॥ ३६ ॥ न
 दूरं नान्तिकं नालं न मध्यं न क्वचिस्थितम् । नाद्वैतं
 द्वैतमत्यं वा ह्यमत्यं वा इदं न च ॥ ३७ ॥ बन्धमोक्षा-
 दिकं नास्ति सद्वासद्वा सुखादि वा । जातिर्नास्ति गति-
 र्नास्ति वर्णो नास्ति न लौकिकम् ॥ ३८ ॥ सर्वं ब्रह्मेति
 नास्त्येव ब्रह्म इत्यपि नास्ति हि । चिदित्येवेति नास्त्येव
 चिदहंभाषणं नहि ॥ ३९ ॥ अहं ब्रह्मास्मि नास्त्येव
 नित्यशुद्धोऽस्मि न क्वचित् । वाचा यदुच्यते किञ्चिन्म-
 नसा मनुते क्वचित् ॥ ४० ॥ बुद्ध्या निश्चिनुते नास्ति
 चित्तेन ज्ञायते नहि । योगियोगादिकं नास्ति सदा सर्वं
 सदा न च ॥ ४१ ॥ अहोरात्रादिकं नास्ति स्नानध्याना-
 दिकं नहि । भ्रान्तिरभ्रान्तिर्नास्त्येव नास्त्यनात्मेति
 निश्चिनु ॥ ४२ ॥ वेदशास्त्रं पुराणं च कार्यं कारणमी-
 श्वरः । लोको भूतं जनस्त्वेक्यं सर्वं मिथ्या न संशयः
 ॥ ४३ ॥ बन्धो मोक्षः सुखं दुःखं ध्यानं चित्तं सुरा-
 सुराः । गौणं मुख्यं परं चान्यत्सर्वं मिथ्या न संशयः
 ॥ ४४ ॥ वाचा वदति यत्किञ्चित्संकल्पैः कल्प्यते च
 यत् । मनसा चिन्त्यते यद्यत्सर्वं मिथ्या न संशयः

॥ ४५ ॥ बुद्ध्या निश्चीयते किञ्चिच्चित्ते निश्चीयते क-
चित् । शास्त्रैः प्रपश्यते यद्यन्नेत्रेणैव निरीक्ष्यते ॥ ४६ ॥
श्रोत्राभ्यां श्रूयते यद्यदन्यत्सद्भावमेव च । नेत्रं श्रोत्रं
गात्रमेव मिथ्येति च सुनिश्चितम् ॥ ४७ ॥ हृदमित्येव
निर्दिष्टमयमित्येव कल्प्यते । त्वमहं तदिदं सोऽहमन्य-
त्सद्भावमेव च ॥ ४८ ॥ यद्यत्संभाव्यते लोके सर्वसंकल्प-
संभ्रमः । सर्वाध्यासं सर्वगोप्यं सर्वभोगप्रभेदकम्
॥ ४९ ॥ सर्वदोषप्रभेदाच्च नास्त्यनात्मेति निश्चिनु ।
मदीयं च त्वदीयं च ममेति च तथेति च ॥ ५० ॥
मह्यं तुभ्यं मयेत्यादि तत्सर्वं वितथं भवेत् । रक्षको
विष्णुरित्यादि ब्रह्मा सृष्टेस्तु कारणम् ॥ ५१ ॥ महारे
रुद्र इत्येवं सर्वं मिथ्येति निश्चिनु । स्नानं जपमपो होमः
स्वाध्यायो देवपूजनम् ॥ ५२ ॥ मन्त्रं तन्त्रं च सत्यज्ञो
गुणदोषविजृम्भणम् । अन्तःकरणसद्भाव अविद्यायाश्च
संभवः ॥ ५३ ॥ अनेककोटिब्रह्माण्डं सर्वं मिथ्येति
निश्चिनु । सर्वदेशिकवाक्योक्तिर्येन केनापि निश्चितम्
॥ ५४ ॥ दृश्यते जगति यद्यद्यजगति वीक्ष्यते ।
वर्तते जगति यद्यत्सर्वं मिथ्येति निश्चिनु ॥ ५५ ॥ येन
केनाक्षरेणोक्तं येन केन विनिश्चितम् । येन केनापि
गदितं येन केनापि मीदितम् ॥ ५६ ॥ येन केनापि
यहूतं येन केनापि यत्कृतम् । यत्र यत्र शुभं कर्म यत्र
यत्र च दुष्कृतम् ॥ ५७ ॥ यद्यत्करोपि सत्येन सर्वं

मिथ्येति निश्चिनु । त्वमेव परमात्मासि त्वमेव परमो
 गुरुः ॥ ५८ ॥ त्वमेवाकाशरूपोऽसि साक्षिहीनोऽसि
 सर्वदा । त्वमेव सर्वभावोऽसि त्वं ब्रह्मासि न संशयः
 ॥ ५९ ॥ कालहीनोऽसि कालोऽसि सदा ब्रह्मासि चि-
 द्ननः । सर्वतः स्वस्वरूपोऽसि चैतन्यघनवानसि ॥ ६० ॥
 सत्योऽसि सिद्धोऽसि सनातनोऽसि मुक्तोऽसि मोक्षोऽसि
 मुदामृतोऽसि । देवोऽसि शान्तोऽसि निरामयोऽसि
 ब्रह्मासि पूर्णोऽसि परात्परोऽसि ॥ ६१ ॥ समोऽसि
 सच्चासि सनातनोऽसि सत्यादिवाक्यैः प्रतिबोधितोऽसि ।
 सर्वाङ्गहीनोऽसि सदा स्थितोऽसि ब्रह्मेन्द्ररुद्रादिवि-
 भावितोऽसि ॥ ६२ ॥ सर्वप्रपञ्चभ्रमवर्जितोऽसि सर्वेषु
 भूतेषु च भासितोऽसि । सर्वत्र संकल्पाविवर्जितोऽसि
 सर्वागमान्तार्थविभावितोऽसि ॥ ६३ ॥ सर्वत्र संतोष-
 सुखासनोऽसि सर्वत्र गत्यादिविवर्जितोऽसि । सर्वत्र
 लक्ष्यादिविवर्जितोऽसि ध्यातोऽसि विष्णवादिमुरंरजस्रम्
 ॥ ६४ ॥ चिदाकारस्वरूपोऽसि चिन्मात्रोऽसि निर-
 कृशः । आत्मन्येव स्थितोऽसि त्वं सर्वशून्योऽसि निर्गुणः
 ॥ ६५ ॥ आनन्दोऽसि परोऽसि त्वमेक एवाद्वितीयकः ।
 चिद्वनानन्दरूपोऽसि परिपूर्णस्वरूपकः ॥ ६६ ॥ सदसि
 त्वमसि ज्ञोऽसि सोऽसि जानासि वीक्षसि । सच्चिदान-
 न्दरूपोऽसि वासुदेवोऽसि वै प्रभुः ॥ ६७ ॥ अमृतोऽसि
 विभुश्चासि चञ्चलो ह्यचलो ह्यसि । सर्वोऽसि सर्वही-

नोऽसि शान्ताशान्तविवर्जितः ॥ ६८ ॥ सत्तामात्रप्रका-
शोऽसि सत्तासामान्यको ह्यसि । नित्यसिद्धिस्वरूपोऽसि
सर्वसिद्धिविवर्जितः ॥ ६९ ॥ ईषन्मात्रविशून्योऽसि अणु-
मात्रविवर्जितः । अस्तिविवर्जितोऽसि त्वं नास्तिवादि-
विवर्जितः ॥ ७० ॥ लक्ष्यलक्षणहीनोऽसि निर्विकारो
निरामयः । सर्वनादान्तरोऽसि त्वं कलाकाष्टाविवर्जितः
॥ ७१ ॥ ब्रह्मविष्ण्वीशहीनोऽसि स्वस्वरूपं प्रपश्यसि ।
स्वस्वरूपावशेषोऽसि स्वानन्दाद्व्यो निमज्जसि ॥ ७२ ॥
स्वात्मराज्ये स्वमेवासि स्वयंभावविवर्जितः । शिष्टपूर्ण-
स्वरूपोऽसि स्वस्मात्किञ्चिन्न पश्यसि ॥ ७३ ॥ स्वस्वरू-
पात्त चलसि स्वस्वरूपेण जुम्भसि । स्वस्वरूपादनन्योऽसि
ब्रह्मेवासि निश्चिनु ॥ ७४ ॥ इदं प्रपञ्चं यत्किञ्चिद्य-
ज्जगति विद्यते । दृश्यरूपं च दृष्टं सर्वं शशविषाणवत्
॥ ७५ ॥ भूमिरापोऽनलो वायुः स्वं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकारश्च तेजश्च लोकं भुवनमण्डलम् ॥ ७६ ॥ नाशो
जन्म च सत्यं च पुण्यपापजयादिकम् । रागः कामः
क्रोधलोभौ ध्यानं ध्येयं गुणं परम् ॥ ७७ ॥ गुरुशिष्यो-
पदेशादिरादिरन्तं शमं शुभम् । भूतं भव्यं वार्तमानं
लक्ष्यं लक्षणमद्वयम् ॥ ७८ ॥ शमो विचारः संतोषो
भोक्तृभोज्यादिरूपकम् । यमाद्यष्टाङ्गयोगं च गमनागमना-
त्मकम् ॥ ७९ ॥ आदिमध्यान्तरङ्गं च प्राद्यं त्याज्यं
हरिः शिवः । इन्द्रियाणि मनश्चैव अवस्थाग्रितयं तथा

॥ ८० ॥ चतुर्विंशतितत्त्वं च साधनानां चतुष्टयम् ।
 सजातीयं विजातीयं लोका भूरादयः क्रमात् ॥ ८१ ॥
 सर्ववर्णाश्रमाचारं मन्त्रतन्त्रादिसंग्रहम् । विद्याविद्यादि-
 रूपं च सर्ववेदं जडाजडम् ॥ ८२ ॥ बन्धमोक्षविभागं
 च ज्ञानविज्ञानरूपकम् । बोधाबोधस्वरूपं वा द्वैताद्वैता-
 दिभाषणम् ॥ ८३ ॥ सर्ववेदान्तसिद्धान्तं सर्वशास्त्रार्थ-
 निर्णयम् । अनेकजीवसद्भावमेकजीवादिनिर्णयम् ॥ ८४ ॥
 यद्यध्यायति चित्तेन यद्यत्संकल्प्यते क्वचित् । बुद्ध्या
 निश्चीयते यद्यद्गुणैः संशृणोति यत् ॥ ८५ ॥ यद्यद्वाचा
 व्याकरोति यद्यदाचार्यभाषणम् । यद्यत्स्वरेन्द्रियैर्भाव्यं
 यद्यन्मीमांस्यते पृथक् ॥ ८६ ॥ यद्यद्व्यायेन निर्णीतं
 महद्भिर्वेदपारगैः । शिवः क्षरति लोकान्वै विष्णुः पति
 जगन्नयम् ॥ ८७ ॥ ब्रह्मा सृजति लोकान्वै एवमादि-
 क्रियादिकम् । यद्यदस्ति पुराणेषु यद्यद्वेदेषु निर्णयम्
 ॥ ८८ ॥ सर्वोपनिषदां भावं सर्वं शशविषाणवत् ।
 देहोऽहमिति संकल्पं तदन्तःकरणं स्मृतम् ॥ ८९ ॥
 देहोऽहमिति संकल्पो महत्संसार उच्यते । देहोऽहमिति
 संकल्पस्तद्वन्धमिति चोच्यते ॥ ९० ॥ देहोऽहमिति
 संकल्पस्तदुःखमिति चोच्यते । देहोऽहमिति यद्भानं
 तदेव नरकं स्मृतम् ॥ ९१ ॥ देहोऽहमिति संकल्पो
 जगत्सर्वमितीर्यते । देहोऽहमिति संकल्पो हृदयग्रन्थि-
 रीरितः ॥ ९२ ॥ देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदेवाज्ञानमु-

च्यते । देहोऽहमिति यज्ज्ञानं तदयद्वाचमेव च ॥ ९३ ॥
 देहोऽहमिति या बुद्धिः सा चाविद्येति भण्यते । देहो-
 ऽहमिति यज्ज्ञानं तदेव द्वैतमुच्यते ॥ ९४ ॥ देहोऽहमिति
 संकल्पः सत्यजीवः स एव हि । देहोऽहमिति यज्ज्ञानं
 परिच्छिन्नमितीरितम् ॥ ९५ ॥ देहोऽहमिति संकल्पो
 महापापमिति स्फुटम् । देहोऽहमिति या बुद्धिस्तृष्णा
 दोषामयः किल ॥ ९६ ॥ यत्किञ्चिदपि संकल्प्यन्नाप-
 ग्रयमितीरितम् । कामं क्रोधं बन्धनं सर्वदुःखं विश्वं
 दोषं कालनानास्वरूपम् । यत्किञ्चेदं सर्वसंकल्पजालं
 तत्किञ्चेदं मानसं सोम्य विद्धि ॥ ९७ ॥ मन एव जग-
 त्सर्वं मन एव महारिपः । मन एव हि संसारो मन
 एव जगन्नयम् ॥ ९८ ॥ मन एव महदुःखं मन एव
 जरादिकम् । मन एव हि कालश्च मन एव मलं तथा
 ॥ ९९ ॥ मन एव हि संकल्पो मन एव हि जीवकः ।
 मन एव हि चित्तं च मनोऽहंकार एव च ॥ १०० ॥
 मन एव महद्बन्धं मनोऽन्तःकरणं च तत् । मन एव हि
 भूमिश्च मन एव हि तोयकम् ॥ १०१ ॥ मन एव
 हि तेजश्च मन एव मरुन्महान् । मन एव हि चाकाशं
 मन एव हि शब्दकम् ॥ १०२ ॥ स्पर्शं रूपं रसं गन्धं
 कोशाः पञ्च मनोभवाः । जाग्रद्व्यग्रमुषुष्यादि मनोमय-
 मितीरितम् ॥ १०३ ॥ दिक्पाला वसवो रुद्रा आदि-
 त्याश्च मनोमयाः । दृश्यं जडं द्वन्द्वजानमज्ञानं मानसं

स्मृतम् ॥ १०४ ॥ संकल्पमेव यत्किञ्चित्तत्तन्नास्तीति
निश्चिनु । नास्ति नास्ति जगत्सर्वं गुरुशिष्यादिकं नही-
त्युपनिषत् ॥ १०५ ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ऋभुः ॥ सर्वं सच्चिन्मयं विद्धि सर्वं सच्चिन्मयं
ततम् । सच्चिदानन्दमद्वैतं सच्चिदानन्दमद्वयम् ॥ १ ॥
सच्चिदानन्दमात्रं हि सच्चिदानन्दमन्यकम् । सच्चिदान-
न्दरूपोऽहं सच्चिदानन्दमेव खम् ॥ २ ॥ सच्चिदानन्द-
मेव त्वं सच्चिदानन्दकोऽस्म्यहम् । मनोयुद्धिरहंकार-
चित्तसंघातका अमी ॥ ३ ॥ न त्वं नाहं न चान्यद्वा
सर्वं ब्रह्मैव केवलम् । न वाक्यं न पदं वेदं नाक्षरं न
जडं क्वचित् ॥ ४ ॥ न मध्यं नादि नान्तं वा न सत्यं
न निबन्धनम् । न दुःखं न सुखं भावं न माया प्रकृ-
तिस्तथा ॥ ५ ॥ न देहं न मुखं घ्राणं न जिह्वा न च
तालुनी । न दन्तोष्ठौ ललाटं च निश्वासोच्छ्वास एव च
॥ ६ ॥ न स्वेदमस्थि मांसं च न रक्तं न च मूत्रकम् ।
न दूरं नान्तिकं नाङ्गं नोदरं न किरीटकम् ॥ ७ ॥
न हस्तपादचलनं न शास्त्रं न च शासनम् । न वेत्ता
वेदनं वेद्यं न जाग्रत्स्वप्नसुप्तयः ॥ ८ ॥ नृयातीतं न मे
किञ्चित्सर्वं सच्चिन्मयं ततम् । नाध्यात्मिकं नाधिभूतं
नाधिदैवं न मायिकम् ॥ ९ ॥ न विश्वसृजसः प्राज्ञो
विराट्सूत्रात्मकेश्वराः । न गमागमचेष्टा च न नष्टं न
प्रयोजनम् ॥ १० ॥ त्याज्यं प्राह्यं न दूष्यं वा ह्यमेध्या-

मेध्यकं तथा । न पीनं न कृशं क्लेशं न कालं देशभाष-
णम् ॥ ११ ॥ न सर्वं न भयं द्वैतं न वृक्षवृणपर्वताः ।
न ध्यानं योगसंसिद्धिर्न ब्रह्मक्षयवैश्यकम् ॥ १२ ॥ न
पक्षी न मृगो नाङ्गी न लोभो मोह एव च । न मद्भो
न च माय्ययं कामकोपादयस्तथा ॥ १३ ॥ न स्त्रीशूद्र-
विडालादि भक्ष्यभोग्यादिकं च यत् । न प्रौढहीनो
नास्तिक्यं न वार्तायमरोऽस्ति हि ॥ १४ ॥ न लौकिको
न लोको ना न व्यापारो न मृदता । न भोक्ता भोजनं
भोज्यं न मात्रं मानमेयकम् ॥ १५ ॥ न शत्रुमित्रपुत्रा-
दिर्न माता न पिता स्वया । न जन्म न मृतिर्वृद्धिर्न
देहोऽहमिति भ्रमः ॥ १६ ॥ न शून्यं नापि चाशून्यं
नान्तःकरणसंमृतिः । न रात्रिर्न दिवा नक्तं न ब्रह्मा न
हरिः शिवः ॥ १७ ॥ न वारपक्षमास्यादि तत्परं न
च चञ्चलम् । न ब्रह्मलोको वैकुण्ठो न कैलासो न
चान्यकः ॥ १८ ॥ न स्वर्गो न च देवेन्द्रो नाग्निलोको
न चाग्निकः । न यमो यमलोको वा न लोका लोकपा-
लकाः ॥ १९ ॥ न भृभुवःस्वर्गलोस्यं न पातालं न
भूतलम् । नात्रिद्या न च विद्या च न माया प्रकृतिर्जडा
॥ २० ॥ न स्थिरं क्षणिकं नाशं न गतिर्न च धावनम् ।
न ध्यातव्यं न मे ध्यानं न मद्यो न जपः क्वचित् ॥ २१ ॥
न पदार्था न पुजाहं नाभिषेको न चार्चनम् । न पुष्पं
न फलं पत्रं गन्धपुष्पादिधूपकम् ॥ २२ ॥ न स्तोत्रं

न नमस्कारो न प्रदक्षिणमण्वपि । न प्रार्थना पृथग्भावो
 न हविर्नाशिवन्दनम् ॥ २३ ॥ न होमो न च कर्माणि
 न दुर्वाक्यं सुभाषणम् । न गायत्री न वा संधिर्न
 मनस्यं न दुःस्थितिः ॥ २४ ॥ न दुराशा न दुष्टात्मा
 न चाण्डालो न पौल्क्यः । न दुःसहं दुरालापं न
 किरातो न कैर्तव्यम् ॥ २५ ॥ न पक्षपातं पक्षं वा न
 विभूषणतस्करो । न च दम्भो दाम्भिको वा न हीनो
 नाधिको नरः ॥ २६ ॥ नैकं द्वयं त्रयं तुर्यं न महत्त्वं
 न चाल्पता । न पूर्णं न परिच्छिन्नं न काशी न व्रतं तपः
 ॥ २७ ॥ न गोत्रं न कुलं सूत्रं न विभुत्वं न शून्यता ।
 न स्त्री न त्र्योपिन्नो वृद्धा न कन्या न वितन्तुता ॥ २८ ॥
 न सूतकं न जातं वा नान्तर्मुखसुविभ्रमः । न महा-
 वाक्यमैक्यं वा नाणिमादिविभूतयः ॥ २९ ॥ सर्वचैतन्य-
 मात्रत्वात्सर्वदोषः सदा न हि । सर्वं सन्मात्ररूपत्वात्म-
 चिदानन्दमातृकम् ॥ ३० ॥ ब्रह्मैव सर्वं नान्योऽस्मि
 तदहं तदहं तथा । तदेवाहं तदेवाहं ब्रह्मैवाहं सनात-
 नम् ॥ ३१ ॥ ब्रह्मैवाहं न संसारी ब्रह्मैवाहं न मे मनः ।
 ब्रह्मैवाहं न मे बुद्धिर्ब्रह्मैवाहं न चेन्द्रियः ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मैवाहं न देहोऽहं ब्रह्मैवाहं न गोचरः । ब्रह्मैवाहं न
 जीवोऽहं ब्रह्मैवाहं न भेदभूः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मैवाहं जडो
 नाहमहं ब्रह्म न मे मृतिः । ब्रह्मैवाहं न च प्राणो ब्रह्मै-
 वाहं परात्परः ॥ ३४ ॥ इदं ब्रह्म परं ब्रह्म सत्यं ब्रह्म प्रभुर्हि

स । कालो ब्रह्म कला ब्रह्म सुखं ब्रह्म स्वयंप्रभम्
 ॥ ३५ ॥ एकं ब्रह्म द्वयं ब्रह्म मोहो ब्रह्म शमादिकम् ।
 दोषो ब्रह्म गुणो ब्रह्म दमः शान्तं विभुः प्रभुः ॥ ३६ ॥
 लोको ब्रह्म गुरुर्ब्रह्म शिष्यो ब्रह्म सदाशिवः । पूर्वं
 ब्रह्म परं ब्रह्म शुद्धं ब्रह्म शुभाशुभम् ॥ ३७ ॥ जीव
 एव सदा ब्रह्म सच्चिदानन्दमभ्यहम् । सर्वं ब्रह्ममयं
 प्रोक्तं सर्वं ब्रह्ममयं जगत् ॥ ३८ ॥ स्वयं ब्रह्म न संदेहः
 स्वस्मादन्यन्न किञ्चन । सर्वमात्मैव शुद्धात्मा सर्वं चि-
 न्मात्रमद्वयम् ॥ ३९ ॥ नित्यनिर्मलरूपात्मा ह्यात्मनो-
 ऽन्यन्न किञ्चन । अणुमात्रलघुपमणुमात्रमिदं जगत्
 ॥ ४० ॥ अणुमात्रं शरीरं वा ह्यणुमात्रमन्यकम् ।
 अणुमात्रमचिन्त्यं वा चिन्त्यं वा ह्यणुमात्रकम् ॥ ४१ ॥
 ब्रह्मैव सर्वं चिन्मात्रं ब्रह्ममात्रं जगद्वयम् । आनन्दं
 परमानन्दमन्यत्किञ्चिन्न किञ्चन ॥ ४२ ॥ चेतन्यमात्र-
 मोङ्कारं ब्रह्मैव सकलं स्वयम् । अहमेव जगत्सर्वमहमेव
 परं पदम् ॥ ४३ ॥ अहमेव गुणार्थित अहमेव परात्परः ।
 अहमेव परं ब्रह्म अहमेव गुरोर्गुरुः ॥ ४४ ॥ अहमेवा-
 ग्निलाधार अहमेव सुखासुखम् । आत्मनोऽन्यजग-
 न्नास्ति आत्मनोऽन्यसुखं न च ॥ ४५ ॥ आत्मनोऽन्या
 गतिर्नास्ति सर्वमात्ममयं जगत् । आत्मनोऽन्यन्नहि क्वापि
 आत्मनोऽन्यत्तुण नहि ॥ ४६ ॥ आत्मनोऽन्यत्तुयं नास्ति
 सर्वमात्ममयं जगत् । ब्रह्ममात्रमिदं सर्वं ब्रह्ममात्रमसन्न

हि ॥ ४७ ॥ ब्रह्ममात्रं श्रुतं सर्वं स्वयं ब्रह्मैव केवलम् ।
 ब्रह्ममात्रं वृत्तं सर्वं ब्रह्ममात्रं रसं सुखम् ॥ ४८ ॥ ब्रह्म-
 मात्रं चिदाकाशं सच्चिदानन्दमव्ययम् । ब्रह्मणोऽन्यतर-
 न्नास्ति ब्रह्मणोऽन्यजगन्न च ॥ ४९ ॥ ब्रह्मणोऽन्यदहं
 नास्ति ब्रह्मणोऽन्यत्फलं नहि । ब्रह्मणोऽन्यत्तृणं नास्ति
 ब्रह्मणोऽन्यत्पदं नहि ॥ ५० ॥ ब्रह्मणोऽन्यद्गुरुर्नास्ति
 ब्रह्मणोऽन्यमसद्रूपः । ब्रह्मणोऽन्यन्न चाहंता त्वत्तेदन्ते
 नहि कश्चित् ॥ ५१ ॥ स्वयं ब्रह्मात्मकं विद्धि स्वस्माद-
 न्यन्न किंचन । यत्किञ्चिद्दृश्यते लोके यत्किञ्चिद्भाष्यते
 जनैः ॥ ५२ ॥ यत्किञ्चिद्भुज्यते कापि तत्सर्वमसदेव
 हि । कर्तृभेदं क्रियाभेदं गुणभेदं रसादिकम् ॥ ५३ ॥
 लिङ्गभेदमिदं सर्वमसदेव सदा सुखम् । कालभेदं देश-
 भेदं वस्तुभेदं जयाजयम् ॥ ५४ ॥ यद्यज्ञेदं च तत्सर्व-
 मसदेव हि केवलम् । असदन्तःकरणमसदेवेन्द्रिया-
 दिकम् ॥ ५५ ॥ असत्प्राणादिकं सर्वं संघातमसदात्म-
 कम् । असत्यं पञ्चकोशाख्यमसत्यं पञ्च देवताः ॥ ५६ ॥
 असत्यं पङ्क्तिरादि असत्यमरिवर्गकम् । असत्यं पट्टशुश्रूष
 असत्यं पङ्क्त्यस्तथा ॥ ५७ ॥ सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्न-
 मिदं जगत् । आत्मैवाहं परं सत्यं नान्याः संसारदृष्टयः
 ॥ ५८ ॥ सत्यमानन्दरूपोऽहं चिद्धनानन्दविग्रहः ।
 अहमेव परानन्द अहमेव परात्परः ॥ ५९ ॥ ज्ञानाकार-
 मिदं सर्वं ज्ञानानन्दोहमद्वयः । सर्वप्रकाशरूपोऽहं सर्वा-

भावस्वरूपकम् ॥ ६० ॥ अहमेव सदा भामीत्येवंरूपं
 कुतोऽप्यसत् । स्वमित्येवं परं ब्रह्म चिन्मयानन्दरूप-
 वान् ॥ ६१ ॥ चिदाकारं चिदाकाशं चिदेव परमं सु-
 खम् । आत्मैवाहमसन्नाहं कृत्स्नोऽहं गुरुः परः ॥ ६२ ॥
 सच्चिदानन्दमात्रोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् । कालो नास्ति
 जगन्नास्ति मायाप्रकृतिरेव न ॥ ६३ ॥ अहमेव हरिः
 साक्षादहमेव सदाशिवः । शुद्धचेतन्यभावोऽहं शुद्ध-
 सत्त्वानुभावनः ॥ ६४ ॥ अद्वयानन्दमात्रोऽहं चिद्वै-
 कर्मोऽस्म्यहम् । सर्वं ब्रह्मैव सत्तत् सर्वं ब्रह्मैव केवलम्
 ॥ ६५ ॥ सर्वं ब्रह्मैव सत्तत् सर्वं ब्रह्मैव चेतनम् ।
 सर्वान्तर्यामिरूपोऽहं सर्वसाक्षिवलक्षणः ॥ ६६ ॥ पर-
 मात्मा परं ज्योतिः परं धाम परा गतिः । सर्वेष्वेवान्त-
 र्यागोऽहं सर्वशास्त्रमुनिश्चितः ॥ ६७ ॥ योगानन्दस्वरू-
 पोऽहं मूल्यानन्दमहोदयः । सर्वज्ञानप्रकाशोऽस्मि मूल्य-
 विज्ञानविग्रहः ॥ ६८ ॥ नृयानुर्यप्रकाशोऽस्मि नृयानुर्या-
 दिवर्जितः । चिदक्षरोऽहं सत्योऽहं नामुदेनोऽजरोऽमरः
 ॥ ६९ ॥ अहं ब्रह्म चिदाकाशं नित्यं ब्रह्मनिरञ्जनम् ।
 शुद्धं बुद्धं सदा मुक्तमनामकरूपकम् ॥ ७० ॥ सच्चि-
 दानन्दरूपोऽहमनुत्पन्नमिदं जगत् । सत्यामृतं जगन्नास्ति
 संकल्पकलनादिकम् ॥ ७१ ॥ नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं
 सर्वदा स्वयम् । अनन्तमव्ययं शान्तमेकरूपमनामयम्
 ॥ ७२ ॥ सत्तोऽन्यदस्ति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ।

वन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्मि किञ्चन ॥ ७३ ॥ शश-
 शृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चेज्जगदस्मि तत् । मृगतृष्णाजलं
 पीत्वा तृप्तश्चेदस्मिदं जगत् ॥ ७४ ॥ नरशृङ्गेण नष्ट-
 श्वेत्कश्चिदस्मिदमेव हि । गन्धर्वनगरे मत्स्ये जगद्भवति
 सर्वदा ॥ ७५ ॥ गगने नीलिमास्ये जगत्स्यं भवि-
 ष्यति । शुक्तिकारजतं स्यं भूपणं चेज्जगद्भवेत् ॥ ७६ ॥
 रज्जुसर्पेण दष्टश्चेन्नरो भवतु संसृतिः । जातरूपेण बाणेन
 ज्वालाग्नौ नाशिते जगत् ॥ ७७ ॥ विन्ध्याटव्या पाय-
 याक्षमस्मि चेज्जगदुद्भवः । रम्भाम्भेन काष्ठेन पाक-
 सिद्धौ जगद्भवेत् ॥ ७८ ॥ मयःकुमारिकारूपैः पाकं
 सिद्धे जगद्भवेत् । चित्रस्थदीपैस्तमसो नाशश्चेदस्मिदं
 जगत् ॥ ७९ ॥ मासात्पूर्वं मृतो मर्त्यो ह्यागतश्चेज्जग-
 द्भवेत् । तक्रं क्षीरस्वरूपं चेत्कचित्रित्यं जगद्भवेत् ॥ ८० ॥
 गोमूत्रादुद्भवं क्षीरं पुनरारोपणे जगत् । भूरजोऽब्धौ
 समुत्पन्ने जगद्भवन्तु सर्वदा ॥ ८१ ॥ कूर्मरोम्णा गजे
 बद्धे जगदस्तु तदोत्कटे । नालस्थतन्तुना मेरुश्चालितश्चे-
 ज्जगद्भवेत् ॥ ८२ ॥ तरङ्गमालया मिन्धुर्वद्भश्चेदस्मिदं
 जगत् । अम्भेरधश्चेज्ज्वलनं जगद्भवतु सर्वदा ॥ ८३ ॥
 ज्वालावह्निः शीतलश्चेदस्मिरूपमिदं जगत् । ज्वालाग्नि-
 मण्डले पद्मवृद्धिश्चेज्जगदस्मिदम् ॥ ८४ ॥ महच्छैलेन्द्र-
 नीलं वा संभवश्चेदिदं जगत् । मेरुरागत्य पद्माक्षे स्थित-
 श्वेदस्मिदं जगत् ॥ ८५ ॥ निगिरश्चेद्भृङ्गसूनुर्मेरुश्चलवद-

स्विदम् । मशकेन हते सिद्धे जगत्पत्यं तदास्तु ते
 ॥ ८६ ॥ अणुकोटरविस्तीर्णं त्रैलोक्यं चेज्जगद्भवेत् ।
 तृणानलश्च नित्यश्चक्षुणिकं यज्जगद्भवेत् ॥ ८७ ॥ स्वप्न-
 दृष्टं च यद्रस्तु जागरे चेज्जगद्भवेत् । नदीवेगो निश्चल-
 श्वेत्केनापीदं भवेज्जगत् ॥ ८८ ॥ क्षुभितस्याग्निर्भोज्य-
 श्वेत्क्षिमिषं कल्पितं भवेत् । जालान्ये रथविपयः सुजात-
 श्वेज्जगत्पदा ॥ ८९ ॥ नपुंसककुमारस्य स्त्रीमुखं चेज्ज-
 वेज्जगत् । निर्मितः शशशृङ्गेण रथवेज्जगदस्ति तत्
 ॥ ९० ॥ सरोजानां तु या कन्या भोगयोग्या भवे-
 ज्जगत् । वन्ध्या गर्भासतस्मैरप्य ज्ञाना चेदस्विदं जगत्
 ॥ ९१ ॥ काको वा हसन्वदन्ते जगद्भवतु निश्चलम् ।
 महाव्यरो वा सिद्धेन युज्यते चेज्जगद्विधातः ॥ ९२ ॥
 महाव्यरो गजगति गतश्चेज्जगदस्तु तत् । संपूर्णचन्द्र-
 सूर्यश्चेज्जगद्भानु स्वयं जडम् ॥ ९३ ॥ चन्द्रसूर्यादिकौ
 त्यक्त्वा गदृश्चेदृश्यते जगत् । मृष्टवीजस्यमुपलब्धवृद्धिश्चे-
 ज्जगदस्तु मत ॥ ९४ ॥ दग्धो धनिकानां च सुखं
 भुङ्क्ते तदा जगत् । शुनां वीर्येण सिहस्तु जितो यदि
 जगत्तदा ॥ ९५ ॥ जानिनो हृदयं मूर्धजातं चेत्कल्पनं
 तदा । श्वानेन मार्गे पीते निशेषेण मनो भवेत्
 ॥ ९६ ॥ शुद्धाकाशो मनुष्येषु पतितश्चेत्तदा जगत् ।
 भूमा वा पतितं व्योम व्योमपुष्पं सुगन्धकम् ॥ ९७ ॥
 शुद्धाकाशे वने जाते चलिते तु तदा जगत् । केवले

दर्पणे नास्ति प्रतिबिम्बं तदा जगत् ॥ ९८ ॥ अज-
 कुक्षौ जगन्नास्ति ह्यात्मकुक्षौ जगन्नहि । सर्वथा भेद-
 कलनं द्वैताद्वैतं न विद्यते ॥ ९९ ॥ मायाकार्यमिदं
 भेदमस्ति चेद्ब्रह्मभावनम् । देहोऽहमिति दुःखं चेद्ब्रह्माह-
 मिति निश्चयः ॥ १०० ॥ हृदयग्रन्थिरस्मिन्त्वं छेदने
 ब्रह्मचक्रकम् । संशये समनुप्राप्ते ब्रह्मनिश्चयमाश्रयेत्
 ॥ १०१ ॥ अनात्मरूपचोरश्चेदात्मरत्नस्य रक्षणम् ।
 नित्यानन्दमयं ब्रह्म केवलं सर्वदा स्वयम् ॥ १०२ ॥
 एवमादिमुदशान्तैः साधितं ज्ञानमात्रकम् । ब्रह्मैव सर्व-
 भवनं भुवनं नाम संवत्स्र ॥ १०३ ॥ अहं ब्रह्मेति
 निश्चित्य अहंभावं परित्यज । सर्वमेव त्वयं याति सुप्त-
 हस्तस्थपुण्यवत् ॥ १०४ ॥ न देहो न च कर्माणि सर्वं
 ब्रह्मैव केवलम् । न भूतं न च ह्यर्थं च न चावस्था-
 चतुष्टयम् ॥ १०५ ॥ लक्षणात्रयविज्ञानं सर्वं ब्रह्मैव
 केवलम् । सर्वव्यापारमुत्सृज्य ह्यहं ब्रह्मेति भावय
 ॥ १०६ ॥ अहं ब्रह्म न संदेहो ह्यहं ब्रह्म चिदात्मकम् ।
 सच्चिदानन्दमात्रोऽहमिति निश्चित्य तत्त्यज ॥ १०७ ॥
 शांकीयं महाशास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् । नास्ति-
 काय कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥ १०८ ॥ गुरुभक्ति-
 विशुद्धान्तःकरणाय महात्मने । सम्यक् परीक्ष्य दातव्यं
 मासं पाप्मासवत्सरम् ॥ १०९ ॥ सर्वोपनिषद्भ्यामं
 दूरतस्त्यज्य सादरम् । तेजोविन्दूपनिषदमभ्यसेत्सर्वदा

मुदा ॥ ११० ॥ सकृदभ्यासमात्रेण ब्रह्मैव भवति स्वयं
ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युपनिषत् ॥ ॐ सह नावयन्विति
शान्तिः ॥ इति तेजोविन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

नादविन्दूपनिषत् ॥ ४० ॥

धैराज्यामोपायनया संज्ञातज्ञानवह्निना ।

दग्ध्वा कर्मत्रयं योगी यत्पदं याति तद्व्रजे ॥

ॐ वासो मनसीति शान्तिः ॥

ॐ अकारो दक्षिणः पक्ष उच्चारस्तत्तरः स्मृतः ।
मकारं पुच्छमित्यादुर्ध्वमात्रा तु मस्तकम् ॥ १ ॥ पादा-
दिकं गुणान्तस्य शरीरं तत्त्वमुच्यते । धर्मोऽस्य दक्षिणं
चक्षुरधर्मोऽधो परः स्मृतः ॥ २ ॥ भुव्लोकः पादयोस्तस्य
भुवर्लोकस्तु जानुनि । सुवर्लोकः कटीदेशे नाभिदेशे
महर्गमन ॥ ३ ॥ जनोर्लोकस्तु हृद्देशे कण्ठे लोकस्तप-
स्तनः । भ्रुवोर्ललाटमध्ये तु सत्यलोको व्यवस्थितः
॥ ४ ॥ सहस्रार्णभर्तावात्र मन्त्र एव प्रदर्शितः । एवमेतौ
यमारूढो ह्यस्योगविचक्षणः ॥ ५ ॥ न भिद्यते कर्मचारः
पापकोटिशतैरपि । आश्रयेत् प्रथमा मात्रा वायव्येषा
तथापरा ॥ ६ ॥ भानुमण्डलसंकाशा भवेन्मात्रा तथो-
त्तरा । परमा चार्धमात्रा या वारुणी तां विदुर्बुधाः
॥ ७ ॥ कालत्रयेऽफियन्ममा एवात्र नूनं प्रतिष्ठिताः ।

एष ओंकार आख्यातो धारणाभिनिबोधत ॥ ८ ॥
 वोषिणी प्रथमा मात्रा विद्यामात्रा तथापरा । पतङ्गिनी
 तृतीया स्याच्चतुर्थी वायुप्रेमिनी ॥ ९ ॥ पञ्चमी नामधेया
 तु षष्ठी चैन्द्रभिधीयते । सप्तमी वैष्णवी नाम अष्टमी
 शंकरिणी च ॥ १० ॥ नवमी महती नाम धृतिस्तु
 दशमी मता । एकादशी भवेन्नारी ब्राह्मी तु द्वादशी
 परा ॥ ११ ॥ प्रथमायां तु मात्रायां यदि प्राणवियु-
 ज्यते । भरते वर्षराजासौ सार्वभौमः प्रजायते ॥ १२ ॥
 द्वितीयायां समुत्क्रान्तो भवेद्यक्षो महात्मवान् । विद्या-
 धरस्तृतीयायां गान्धर्वस्तु चतुर्थिका ॥ १३ ॥ पञ्चम्या-
 मथ मात्रायां यदि प्राणवियुज्यते । उपितः सह देवत्वं
 सोमलोके महीयते ॥ १४ ॥ षष्ठ्यामिन्द्रस्य सायुज्यं
 सप्तम्यां वैष्णवं पदम् । अष्टम्यां व्रजते रुद्रं पशूनां च
 पतिं तथा ॥ १५ ॥ नवम्यां तु सहलोकं दशम्यां तु
 जनं व्रजेत् । एकादश्यां तपोलोकं द्वादश्यां ब्रह्म
 शाश्वतम् ॥ १६ ॥ ततः परतरं शुद्धं व्यापकं निर्मलं
 शिवम् । सदोदितं परं ब्रह्म ज्योतिषामुदयो यतः ॥ १७ ॥
 अतीन्द्रियं गुणतीतं मनो लीनं यदा भवेत् । अनूपमं
 शिवं शान्तं योगयुक्तं सदाविशेत् ॥ १८ ॥ तद्युक्त-
 स्तन्मयो जन्तुः शनैर्मुञ्चेत्कलेवरम् । संस्थितो योग-
 चारेण सर्वसङ्गविवर्जितः ॥ १९ ॥ ततो विलीनपाशो-
 ऽसौ विमलः कमलाप्रभुः । तेनैव ब्रह्मभावेन परमान-

न्दमश्नुते ॥ २० ॥ आत्मानं सततं ज्ञात्वा बालं नय
महामते । प्रारब्धमखिलं भुङ्क्षोऽङ्गे कर्तुमर्हसि ॥ २१ ॥
उत्पन्ने तत्त्वविज्ञाने प्रारब्धं नैव मुञ्चति । तत्त्वज्ञानो-
दयादृध्वं प्रारब्धं नैव विनष्टे ॥ २२ ॥ देहादीनामस-
त्त्वात् यथा स्वप्ने विबोधनः । तमे जन्मान्तरीयं
यत्प्रारब्धमिति कीर्तितम् ॥ २३ ॥ तत् जन्मान्तरा-
भावात्पुंसो नैवास्ति कीर्तितः । स्वप्नदेहो यथाध्यस-
न्त्येवायं हि देहकः ॥ २४ ॥ जन्मस्य कुतो जन्म
जन्माभावे कुतः स्थितिः । उपादानं प्रपञ्चस्य मृदाण्ड-
स्यैव पश्यति ॥ २५ ॥ अज्ञानं चेति वेदान्तस्मिन्नष्टे
क विधत्ता । यथा रज्जुपरिव्याप्य सप मृद्धानं ते भ्रमान्
॥ २६ ॥ तद्व्यस्यमविज्ञाय जगत्पश्यति मृदधीः ।
रज्ज्व्यण्डे परिज्ञाने सर्पस्पर्शं न लिष्टति ॥ २७ ॥ अधिष्ठाने
तथा ज्ञाने प्रपञ्चे श्रव्यतां गते । देहस्यापि प्रपञ्चस्याप्रा-
रब्धावस्थितिः कुतः ॥ २८ ॥ अज्ञानजनयोधार्थं प्रारब्ध-
मिति चोच्यते । ततः कालवशाद्देव प्रारब्धं तु क्षयं गते
॥ २९ ॥ ब्रह्मप्रणवसंधानं नारदो ज्योतिर्मयः शिवः ।
स्वयमाविर्भवेदात्मा मन्त्रापायेऽशुमानिव ॥ ३० ॥ मिद्धा-
सने स्थितो योगी मुद्रां संधाय वैष्णवीम् । शृणुयाद्-
क्षिणे कर्णे नारदजन्तर्गतं सदा ॥ ३१ ॥ अभ्यस्यमानो
नारदोऽयं बाह्यमावृणुते ध्वनिः । पक्षाद्विपक्षमखिलं
जिह्वा तुर्यपदं व्रजेत् ॥ ३२ ॥ श्रूयते प्रथमाभ्यासे

नादो नानाविधो महान् । वर्धमाने तथाभ्यासे श्रूयते
 सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥ ३३ ॥ आदौ जलधिर्जीमूतमेरीनिर्झर-
 संभवः । मध्ये मर्दलशब्दाभो घण्टाकाहलजस्तथा ॥ ३४ ॥
 अन्ते तु किंकिणीवंशवीणाश्रमरनिस्वनः । इति नाना-
 विधा नादाः श्रूयन्ते सूक्ष्मसूक्ष्मतः ॥ ३५ ॥ महति
 श्रूयमाणे तु महाभेर्यादिकध्वनौ । तत्र सूक्ष्मं सूक्ष्मतं
 नादमेव परामृशेत् ॥ ३६ ॥ घनमुःसृज्य वा मृक्षमे
 सूक्ष्ममुःसृज्य वा घने । रममाणमपि क्षिप्तं मनो नान्यत्र
 चालयेत् ॥ ३७ ॥ यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं
 मनः । तत्र तत्र स्थिरीभूत्वा तेन सार्धं विलीयते ॥ ३८ ॥
 विस्मृत्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुयन्मनः । एकी-
 भूयाथ सहसा चिदाकाशं विलीयते ॥ ३९ ॥ उदासीन-
 स्ततो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी । उन्मनीकारकं
 सद्यो नादमेवावधारयेत् ॥ ४० ॥ सर्वचिन्तां समुःसृज्य
 सर्वचेष्टाविवर्जितः । नादमेवानुसंदध्यान्नादे चित्तं वि-
 लीयते ॥ ४१ ॥ मकरन्दं पिवन्मृद्धो गन्धान्नापेक्षते
 यथा । नादायक्तं सदा चित्तं विषयं न हि काङ्क्षते
 ॥ ४२ ॥ बद्धः सुनादगन्धेन सद्यःसंत्यक्तचापलः ।
 नादग्रहणतश्चित्तमन्तरङ्गभुजङ्गमः ॥ ४३ ॥ विस्मृत्य
 विश्वमेकाग्रः कुत्रचिन्न हि धावति । मनोमत्तगजेन्द्रस्य
 विषयोद्यानचारिणः ॥ ४४ ॥ निग्रामनममर्थोऽयं निनादो
 निशिताकुशः । नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते

॥ ४५ ॥ अन्तरङ्गसमुद्भस्य रोधे वेलायतेऽपि वा ।
 ब्रह्मप्रणवसंलग्ननादो ज्योतिर्मयात्मकः ॥ ४६ ॥ मन-
 स्तत्र लयं यान्ति तद्विष्णोः परमं पदम् । तावदाकाश-
 संकल्पो यावच्छब्दः प्रवर्तते ॥ ४७ ॥ निःशब्दं तत्परं
 ब्रह्म परमात्मा समीयते । नादो यावन्मनस्त्वावज्ञानान्ते-
 ऽपि मनोन्मनी ॥ ४८ ॥ सशब्दश्चाक्षरे क्षीणे निःशब्दं
 परमं पदम् । सदा नादानुसंधानात्मक्षीणा वायना तु
 या ॥ ४९ ॥ निरुज्जने विलीयेते मनोवायू न संशयः ।
 नादकोटिसहस्राणि बिन्दुकोटिशतानि च ॥ ५० ॥ सर्वं
 तत्र लयं यान्ति ब्रह्मप्रणवनादके । सर्वावस्थाविनिर्मुक्तः
 सर्वचिन्ताविवर्जितः ॥ ५१ ॥ मृतवत्तिष्ठते योगी स
 मुक्तो नात्र संशयः । भङ्गदुन्दुभिनादं च न शृणोति
 कदाचन ॥ ५२ ॥ क्लृप्तवज्जायते देह उन्मन्यावस्थया
 ध्रुवम् । न जानाति स जीतोष्णं न दुःखं न सुखं तथा
 ॥ ५३ ॥ न मानं नावमानं च संत्यक्त्या तु समाधिना ।
 अवस्थात्रयमन्वेति न चित्तं ज्ञोगिनः सदा ॥ ५४ ॥
 जाग्रद्विदावित्युक्तः स्वरूपावस्थतामियात् ॥ ५५ ॥
 दृष्टिः स्थिरा यस्य विनामदृश्यं तानुः स्थिरो यस्य विना-
 प्रयत्नम् । चित्तं स्थिरं यस्य विनावलम्बं स ब्रह्मतारा-
 न्तरनादरूप इत्युपनिषत् ॥ ५६ ॥ ॐ वाङ्मे मनस्वीति
 शान्तिः ॥

इति नादविन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

ध्यानविन्दूपनिषत् ॥ ४१ ॥

ध्यात्वा यद्ब्रह्ममात्रं ते म्वावशेषधिया ययुः ।

योगतत्त्वज्ञानफलं तस्मैमात्रं विचिन्तये ॥

ॐ सह नावयन्विति शान्तिः

यदि शैलसमं पापं विस्मिर्णं बहुयोजनम् । भिद्यते
ध्यानयोगेन नान्यो भेदः कदाचन ॥ १ ॥ बीजाक्षरं
परं विन्दुं नादं तस्योपरि स्थितम् । सशब्दं चाक्षरे
क्षीणे निःशब्दं परमं पदम् ॥ २ ॥ अनाहतं तु यच्छब्दं
तस्य शब्दस्य अपरम् । तत्परं विन्दते यस्तु स योगी
छिन्नसंशयः ॥ ३ ॥ तालाग्रशतसाहस्रं तस्य भागस्य
भागिनः । तस्य भागस्य भागार्धं तत्क्षये तु निरञ्ज-
नम् ॥ ४ ॥ पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये यथा
घृतम् । तिलमध्ये यथा तैलं पाषाणेष्विव काञ्चनम्
॥ ५ ॥ एवं सर्वाणि भूतानि मर्णा सूत्र इवात्मनि ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ ६ ॥
तिलानां तु यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवाश्रितः । पुरु-
षस्य शरीरे तु सबाह्याभ्यन्तरे स्थितः ॥ ७ ॥ वृक्षं
तु सकलं विद्याच्छाया तस्यैव निष्कला । सकले निष्कले
भावे सर्वत्रात्मा व्यवस्थितः ॥ ८ ॥ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म
ध्येयं सर्वं मुमुक्षुभिः । पृथिव्यग्निश्च कर्गवेदो भूरित्येव
पितामहः ॥ ९ ॥ अकारे तु लयं प्राप्ते प्रथमे प्रणवां-

वांशके ! अन्तरिक्षं यजुर्वायुर्भुवो विष्णुर्जनार्दनः ॥ १० ॥
 उकारे तु लयं प्राप्ते द्वितीये प्रणवांशके । शौः सूर्यः
 सामवेदश्च स्वरित्येव महेश्वरः ॥ ११ ॥ मकारे तु लयं
 प्राप्ते तृतीये प्रणवांशके । अकारः पीतवर्णः स्याद्भृगो-
 गुण उद्गिरितः ॥ १२ ॥ उकारः सात्त्विकः शुक्लो मकारः
 कृष्णतामसः । अष्टाङ्गं च चतुष्पादं त्रिस्थानं पञ्चदैव-
 तम् ॥ १३ ॥ ओंकारं यो न जानाति ब्राह्मणो न
 भवेत्तु सः । प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तत्तत्क्षय-
 मुच्यते ॥ १४ ॥ अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवत्तन्मयो
 भवेत् । निवर्तन्ते क्रियाः सर्वान्स्मिन्दृष्टे परावरे
 ॥ १५ ॥ ओंकारप्रभवा देवा ओंकारप्रभवाः स्वराः ।
 ओंकारप्रभवं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ १६ ॥ ह्रस्वो
 दहति पापानि दीर्घः संप्रप्रदोऽव्ययः । अर्धमात्रासमा-
 युक्तः प्रणवो मोक्षदायकः ॥ १७ ॥ तैलधारामिवा-
 च्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत् । अवाच्यं प्रणवस्याग्रं यत्नं
 वेद स वेदविन् ॥ १८ ॥ हर्षघ्नकर्णिकामध्ये स्थिरदी-
 पनिभाकृतिम् । अद्भुतमात्रमचलं ध्यायेदोंकारमीश्वरम्
 ॥ १९ ॥ इडया वायुमापूर्य पूरयित्वादरस्थितम् ।
 ओंकारं देहमध्यस्थं ध्यायेज्ज्वालावलीवृतम् ॥ २० ॥
 ब्रह्मा पूरक इत्युक्तो विष्णुः कुम्भक उच्यते । रेचो रुद्र
 इति प्रोक्तः प्राणायामस्य देवताः ॥ २१ ॥ आत्मानम-
 रणि कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मथनाभ्यासा-

देवं पश्येन्निगृहवत् ॥ २२ ॥ ओंकारध्वनिनादेन वायोः
 मंहरणान्तिकम् । यावद्दलं समादध्यात्मस्यङ्गादलया-
 वधि ॥ २३ ॥ गमागमस्थं गमनादिशून्यमोंकारमेकं
 रविकोटिदीप्तिम् । पश्यन्ति ये सर्वजनान्तरस्थं हंसा-
 त्मकं ते विरजा भवन्ति ॥ २४ ॥ यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टि-
 स्थितिव्यसनकर्मकृत् । तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः
 परमं पदम् ॥ २५ ॥ अष्टपत्रं तु हृत्पद्मं द्वात्रिंशत्केस-
 रान्वितरम् । तस्य मध्ये स्थितो भानुर्भानुमध्यगतः
 शशी ॥ २६ ॥ शशिमध्यगतो वह्निर्वह्निमध्यगता
 प्रभा । प्रभामध्यगतं पीठं नानारत्नप्रवेष्टितम् ॥ २७ ॥
 तस्य मध्यगतं देवं वाग्देवं निरञ्जनम् । श्रीवत्सकौ-
 स्तुभोरस्कं मुक्तामणिविभूषितम् ॥ २८ ॥ शुद्धस्फटि-
 कसंकाशं चन्द्रकोटिसमप्रभम् । एवं ध्यायेन्महाविष्णु-
 मेवं वा त्रिनयान्वितः ॥ २९ ॥ अतसीपुष्पसंकाशं
 नाभिस्थाने प्रतिष्ठितम् । चतुर्भुजं महाविष्णुं पूरकेण
 विचिन्तयेत् ॥ ३० ॥ कुम्भकेन हृदि स्थाने चिन्तये-
 त्कमलासनम् । ब्रह्माणं रत्नगौराभं चतुर्वक्त्रं पितामहम्
 ॥ ३१ ॥ रेचकेन तु विद्यात्मा ललाटस्थं त्रिलोचनम् ।
 शुद्धस्फटिकसंकाशं निष्कलं पापनाशनम् ॥ ३२ ॥
 अञ्जपत्रमधःपुष्पमूर्ध्वनालमधोमुखम् । कदलीपुष्प-
 संकाशं सर्ववेदमयं शिवम् ॥ ३३ ॥ शतारं शतपत्राढ्यं
 विसृकीर्णाम्बुकर्णिकम् । तत्रार्कचन्द्रवह्निनामुपयुषि

विन्तयेत् ॥ ३४ ॥ पद्मस्योच्छादनं कृत्वा बोधचन्द्राग्नि-
सूर्यकम् । तस्य हृद्बीजमाहृत्य आत्मानं चरते ध्रुवम् ॥ ३५ ॥ त्रिस्थानं च त्रिमात्रं च त्रिव्रह्म च त्रयाक्षरम् ।
त्रिमात्रमर्धमात्रं वा यस्मिन् वेद स वेदवित् ॥ ३६ ॥
तैलधारामिश्राच्छिन्नदीर्घघण्टानिनादयत् । विन्दुनाद-
कलातीतं यस्मिन् वेद स वेदवित् ॥ ३७ ॥ यथैवोत्पल-
नालेन तोयमाकर्षयेन्नरः । तथैवोत्कर्षयेद्वायुं योगी
योगपथे स्थितः ॥ ३८ ॥ अर्धमात्रात्मकं कृत्वा कोशी-
भूतं तु पङ्कजम् । कर्षयेन्नालमात्रेण भ्रुवोर्मध्ये लयं
नयेत् ॥ ३९ ॥ भ्रुवोर्मध्ये ललाटे तु नाभिकायास्तु
मूलतः । जानीयादमृतं ग्यानं तद्ब्रह्मायतनं महत् ॥ ४० ॥
आत्मनं प्राणसंगेधः प्रत्याहारश्च धारणा । ध्यानं समा-
धिरितानि योगाङ्गानि भवन्ति पट ॥ ४१ ॥ आत्मनानि
च तावन्ति यावन्त्यो जीवजातयः । एतेषामनुलान्भेदा-
न्विजानानि महेश्वरः ॥ ४२ ॥ सिद्धं भद्रं तथा सिद्धं पद्मं
चेति चतुष्टयम् । आधारं प्रथमं चक्रं स्वाधिष्ठानं द्विती-
यकम् ॥ ४३ ॥ योनिस्थानं तयोर्मध्ये कामरूपं निग-
द्यते । आधाराख्ये गुदस्थाने पङ्कजं यच्चतुर्दलम् ॥ ४४ ॥
तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः कामाख्या सिद्धवन्दिता ।
योनिमध्ये स्थितं लिङ्गं पश्चिमाभिमुखं तथा ॥ ४५ ॥
मस्तकं मणिवद्विभ्रं यो जानाति स योगवित् । तप्तचा-
मीकराकारं तडिल्लेखेव विस्फुरत् ॥ ४६ ॥ चतुरस्रमु-

पर्यग्रेरधो मेढ्राप्रतिष्ठितम् । स्वशब्देन भवेत्प्राणः
 स्वाधिष्ठानं तदाश्रयम् ॥ ४७ ॥ स्वाधिष्ठानं ततश्चक्रं
 मेढ्रमेव निगद्यते । मणिवत्तन्तुना यत्र वायुना पूरितं
 घृणुः ॥ ४८ ॥ तन्नाभिमण्डलं चक्रं प्रोच्यते मणिपूर-
 कम् । द्वादशारम्भाचक्रे पुण्यपापनियन्त्रितः ॥ ४९ ॥
 तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न विन्दति । ऊर्ध्वं मेढ्रा-
 दधो नाभेः कन्दो योऽस्ति ग्वगाण्डवत् ॥ ५० ॥ तत्र
 नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणि द्विसप्ततिः । तेषु नाडी-
 सहस्रेषु द्विसप्ततिरुदाहृताः ॥ ५१ ॥ प्रधानाः प्राण-
 वाहिन्यो भूयस्त्रय दश स्मृताः । इडा च पिङ्गला चैव
 सुषुम्ना च तृतीयका ॥ ५२ ॥ गान्धारी हस्तिजिह्वा च
 पूषा चैव यशस्विनी । अलम्बुषा कुहूरत्र शङ्खिनी
 दशमी स्मृता ॥ ५३ ॥ एवं नाडीमयं चक्रं विज्ञेयं
 योगिना सदा । सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदे-
 वताः ॥ ५४ ॥ इडापिङ्गलासुषुम्नास्मिन्वो नाड्यः प्रकी-
 र्तिताः । इडा वामे स्थिता भागे पिङ्गला दक्षिणे
 स्थिता ॥ ५५ ॥ सुषुम्ना मध्यदेशे तु प्राणमार्गास्त्रयः
 स्मृताः । प्राणोऽपानः समानश्चोदानो व्यानस्तथैव च
 ॥ ५६ ॥ नागः कूर्मः कृकरको देवदत्तो धन्तजयः ।
 प्राणाद्याः पञ्च विख्याता नागाद्याः पञ्च वायवः
 ॥ ५७ ॥ एते नाडीसहस्रेषु वर्तन्ते जीवरूपिणः ।
 प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं प्रधावति ॥ ५८ ॥

वामदक्षिणमार्गेण चञ्चलावान्न दृश्यते । आक्षिप्तो भुज-
दण्डेन यथोच्चलति कन्तुकः ॥ ५९ ॥ प्राणापानसमा-
क्षिप्तस्तद्वज्जीवो न विश्रमेत । अपानात्कर्पति प्राणो-
ऽपानः प्राणाच्च कर्पति ॥ ६० ॥ स्वगरज्जुवदित्येतद्यो
जानाति स योगवित् । हकारेण बहिर्याति सकारेण
विशेष्युनः ॥ ६१ ॥ हंसहसेत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति
सर्वदा । शतानि षड्दिवारात्रं सहस्राण्येकाविंशतिः
॥ ६२ ॥ एतस्मैत्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
अजपा नाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ६३ ॥
अस्याः संकल्पमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते । अनया सदृशी
विद्या अनया सदृशो जपः ॥ ६४ ॥ अनया सदृशं पुण्यं न
भूतं न भविष्यति । येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मस्थानं निरा-
मयम् ॥ ६५ ॥ मुखेनाच्छाद्य तद्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी ।
प्रवृद्धा वह्नियोगेन मनसा मरुता सह ॥ ६६ ॥ सूत्रि-
चतुणमादाय व्रजयूध्वं सुपुष्पया । उद्घाटयेत्कपाटं तु
यथा कुञ्चिकया हठात् ॥ ६७ ॥ कुण्डलिन्या तथा
योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् ॥ ६८ ॥ कृत्वा संपुटिनीं
करौ दृढतरं बध्वाथ पद्मासनं गाढं वक्षसि सन्निधाय
चतुर्दशं ध्यानं च तच्चेतसि । वारंवारमपातमूर्ध्वमनिलं
प्राञ्चारयन्पूरितं मुञ्चन्प्राणमुर्पति शोधमनुलं शक्तिप्रभा-
वाक्षरः ॥ ६९ ॥ पद्मासनस्थितो योगी नाडिद्वारेषु
पूरयन् । मारुतं कुम्भयन्त्यस्तु स मुक्तो नात्र संशयः

॥ ७० ॥ अज्ञानां मर्दनं कृत्वा श्रमजातेन वारिणा ।
 कटुमूलवणत्यागी क्षीरपानरतः सुखी ॥ ७१ ॥
 ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः । अट्वाद्धूर्ध्वं
 भवेन्निद्रो नात्र कार्या विचारणा ॥ ७२ ॥ कन्दोर्ध्व-
 कुण्डली शक्तिः स योगी सिद्धिभाजनम् । अपानप्राण-
 योरैक्यं क्षयान्मृत्रपुरीषयोः ॥ ७३ ॥ युवा भवति
 वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् । पाणिभागेन संपीड्य
 योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् ॥ ७४ ॥ अपानमूर्ध्वमुत्कृष्य
 मूलबन्धोऽयमुच्यते । उड्याणं कृते यस्माद्विश्रान्तम-
 हाव्यगः ॥ ७५ ॥ उड्डियाणं तदेव स्यात्तत्र बन्धो विधीयते ।
 उदरे पश्चिमां ताणं नामैर्ध्वं तु कारयेत् ॥ ७६ ॥ उड्डियाणो-
 ऽप्ययं बन्धो मृत्युमातङ्गकेपरी । बध्नाति हि शिरोजातम-
 धोगामिनभोजलम् ॥ ७७ ॥ ततो जालन्धरो बन्धः कर्म-
 दुःखौघनाशनः । जालन्धरे कृते बन्धे कर्णसंकोचलक्षणे
 ॥ ७८ ॥ न पीयूषं पतत्यग्नां न च वायुः प्रधावति ।
 कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा ॥ ७९ ॥ भ्रुवो-
 रन्तर्गता इष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी । न रोगो मरणं तस्य
 न निद्रा न क्षुधा तृषा ॥ ८० ॥ न च मूर्च्छा भवेत्तस्य
 यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । पीड्यते न च रोगेण लिप्यते
 न च कर्मणा ॥ ८१ ॥ बध्यते न च कालेन यस्य
 मुद्राम्नि खेचरी । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा भवति
 खेगता ॥ ८२ ॥ तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धनम-

स्कृता । खेचर्या मुद्रया यस्य त्रिपरं लम्बिकोर्ध्वतः ॥ ८३ ॥
 विन्दुः क्षरति नो यस्य कामित्यातिष्ठितस्य च । यावद्विन्दुः
 स्थितो देहे तावन्मृत्युभयं कुतः ॥ ८४ ॥ यावद्विद्धा नभो-
 मुद्रा तावद्विन्दुर्न गच्छति । गलितोऽपि यदा विन्दुः
 संप्राप्तो योनिमण्डले ॥ ८५ ॥ चतस्र्यूर्ध्वं हठाच्छतया
 निबद्धो योनिमुद्रया । स एव द्विविधो विन्दुः पाण्डुरो
 लोहितस्तथा ॥ ८६ ॥ पाण्डुरं शुकुमित्याहुर्लोहिताख्यं
 महारजः । विद्रुमद्रुमसंकाशं योनिस्थाने स्थितं रजः
 ॥ ८७ ॥ शक्तिस्थाने वसेद्विन्दुस्तयोरेक्यं सुदुर्लभम् ।
 विन्दुः शिवो रजः शक्तिर्विन्दुर्गिन्दु रजो रविः ॥ ८८ ॥
 उभयोः संगमादेव प्राप्यते परमं वपुः । वायुना
 शक्तिचालेन प्रेरितं ये यथा रजः ॥ ८९ ॥ रविर्णकत्व-
 मायाति भवेद्विषयं वपुस्तथा । शुकुं चन्द्रेण संयुक्तं रजः
 सूर्यसमन्वितम् ॥ ९० ॥ द्वयोः समरर्वाभावं यो
 जानाति स योगवित् । शोधनं मलजालानां घटनं
 चन्द्रसूर्ययोः ॥ ९१ ॥ रस्यानं शोषणं गम्यद्ब्रह्मासु-
 द्वाभिधीयते ॥ ९२ ॥ वक्षोन्मस्तहनुर्निपीड्य सुषिरं
 योनेश्च त्रामाङ्गिणा हस्ताभ्यामनुधारयन्प्रविततं पादं
 तथा दक्षिणम् । आपूर्य श्वपनेन कुक्षियुगलं बध्वा
 शनै रचयेद्देवा पातकनाशनी ननु महामुद्रा नृणां
 प्रोच्यते ॥ ९३ ॥ अथात्मनिर्णयं व्याख्यास्य ॥ हृदि-
 स्थाने अष्टदलपद्मं वर्तते तन्मध्ये रेखावलयं कृत्वा

जीवात्मरूपं ज्योतीरूपमणुमात्रं वर्तते तस्मिन्मयं
 प्रतिष्ठितं भवति सर्वं जानाति सर्वं करोति सर्वमेतच्च-
 रितमहं कर्ताऽहं भोक्ता सुखी दुःखी काणः खज्रो
 बधिरो मूकः कृशः स्थूलोऽनेन प्रकारेण स्वतन्त्रवा-
 देन वर्तते ॥ पूर्वदले विश्रमते पूर्वं दलं श्वेतवर्णं तदा
 भक्तिपुरःसरं धर्मे मतिर्भवति ॥ यदाऽग्नेयदले विश्र-
 मते तदाऽग्नेयदलं रक्तवर्णं तदा निद्रालस्यमतिर्भवति ॥
 यदा दक्षिणदले विश्रमते तदक्षिणदलं कृष्णवर्णं तदा
 द्वेषकोपमतिर्भवति ॥ यदा नैऋतदले विश्रमते तन्नैऋ-
 तदलं नीलवर्णं तदा पापकर्महिंसामतिर्भवति ॥ यदा
 पश्चिमदले विश्रमते तत्पश्चिमदलं स्फटिकवर्णं तदा
 क्रीडाविनोदे मतिर्भवति ॥ यदा वायव्यदले विश्रमते
 वायव्यदलं माणिक्यवर्णं तदा गमनचालनवैराग्यमति-
 र्भवति । यदोत्तरदले विश्रमते तदुत्तरदलं पीतवर्णं तदा
 सुखशृङ्गारमतिर्भवति ॥ यदशानदले विश्रमते तदीशा-
 नदलं वैदूर्यवर्णं तदा दानादिकृपामतिर्भवति ॥ यदा
 संधिसंधिषु मतिर्भवति तदा वातपित्तश्लेष्ममहाव्याधि-
 प्रकोपो भवति ॥ यदा मध्ये तिष्ठति तदा सर्वं जानाति
 गायति नृत्यति पठत्यानन्दं करोति ॥ यदा नेत्रश्रमो भ-
 वति श्रमनिर्भरणार्थं प्रथमरेखावलयं कृत्वा मध्ये निमज्जनं
 कुरुते प्रथमरेखाबन्धूकपुष्पवर्णं तदा निद्रावस्था भवति ॥
 निद्रावस्थामध्ये स्वप्नावस्था भवति ॥ स्वप्नावस्थामध्ये

दृष्टं श्रुतमनुमानसंभववार्ता इत्यादिकल्पनां करोति
तदादिश्रमो भवति ॥ श्रमनिर्हरणार्थं द्वितीयरेखावलयं
कृत्वा मध्ये निमज्जनं कुरुते द्वितीयरेखा इन्द्रकोपवर्णं
तदा सुपुण्यवस्था भवति सुपुष्पां केवलपरमेश्वरसंयन्धिनी
बुद्धिर्भवति नित्यबोधस्वरूपा भवति पश्चात्परमेश्वरस्वरू-
पेण प्राप्तिर्भवति ॥ तृतीयरेखावलयं कृत्वा मध्ये निम-
ज्जनं कुरुते तृतीयरेखा पद्मरागवर्णं तदा तुरीयावस्था
भवति तुरीये केवलपरमात्मसंयन्धिनी भवति नित्य-
बोधस्वरूपा भवति तदा शनैः शनैरुपरमेष्ठुः कृत्वा धृति-
गृहीतयात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्तदा
प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा सर्वं विश्वमात्मस्वरूपेण लक्ष्यं
धारयति यदा तुरीयातीतावस्था तदा सर्वेषामानन्द-
स्वरूपो भवति इन्द्रातीतो भवति यावदेहधारणा वर्तते
तावत्तिष्ठति पश्चात्परमात्मस्वरूपेण प्राप्तिर्भवति इत्यनेन
प्रकारेण मोक्षो भवतीदमेवात्मदर्शनोपाया भवन्ति ॥
चतुष्पथसमायुक्तमहाद्वारगवायुज्ज । सहस्रितत्रिकोणा-
र्धगमने दृश्यतेऽच्युतः ॥ ९४ ॥ पूर्वोक्तत्रिकोणस्थाना-
दुपरि पृथिव्यादिपञ्चवर्णकं ध्येयम् । प्राणादिपञ्चवायुश्च
बीजं वर्णं च स्थानकम् । यकार प्राणबीजं च नीलजी-
मूतयन्निभम् । रकारमग्निबीजं च अपानादित्यमनिभम्
॥ ९५ ॥ लकारं पृथिवीरूपं व्यानं बन्धुकमनिभम् ।
वकारं जीवबीजं च उदानं शङ्खवर्णकम् ॥ ९६ ॥ हकारं

त्रियस्वरूपं च समानं स्फटिकप्रभम् । हृन्नाभिनामिकर्णं
 च पादाङ्गुष्ठादिसंस्थितम् ॥ ९७ ॥ द्विसप्ततिग्रहस्याणि
 नाडिमांगेषु वर्तते । अष्टाविंशतिकोटीषु रोमकृपेषु
 संस्थिताः ॥ ९८ ॥ समानप्राण एकस्तु जीवः स एक
 एव हि । रेचकादि त्रयं कुर्याद्दृढचित्तः समाहितः ॥ ९९ ॥
 शनैः समस्तमर्क्य हृत्सरोरुहकोटरे । प्राणापानौ च
 बध्वा तु प्रणवेन समुच्चरेत् ॥ १०० ॥ कर्णसंकोचनं
 कृत्वा लिङ्गसंकोचनं तथा । मूलाधारात्सुषुम्ना च पञ्च-
 तन्तुनिभा शुभा ॥ १०१ ॥ अमृतो वर्तते नादो वीणा-
 दण्डयमुत्थितः । जङ्गनादादिभिश्चैव मध्यमेव ध्वनिर्यथा
 ॥ १०२ ॥ व्योमरन्ध्रगतो नादो मायूरं नादमेव च ।
 कपालकुहरे मध्ये चतुर्द्वारस्य मध्यमे ॥ १०३ ॥
 तदात्मा राजते तत्र यथा व्योम्नि दिवाकरः । कोदण्ड-
 द्वयमध्ये तु ब्रह्मरन्ध्रेषु शक्ति च ॥ १०४ ॥ स्वात्मानं
 पुरुषं पश्येन्मनस्तत्र लयं गतम् । खानि ज्योत्स्निनादं
 तु बिन्दुमाहेश्वरं पदम् । य एवं वेद पुरुषः स कैवल्यं
 समश्नुत इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नावयन्विनि शान्तिः ।

इति ध्यानविन्दूपनिषत्समाप्ता ॥

ब्रह्मविद्योपनिषत् ॥ ४२ ॥

स्वाविद्यात्कार्यजातं यद्विद्यापह्वयं मतम् ।

तद्धंयविद्यानिष्पन्नं रामचन्द्रपदं भजे ॥

ॐ सह नाववन्ति शान्तिः ॥

अथ ब्रह्मविद्योपनिषदुच्यते ॥ प्रयादाद्ब्रह्मणस्तस्य वि
णोरद्भुतकर्मणः । रहस्यं ब्रह्मविद्याया ध्रुवांश्च संप्रच-
क्षते ॥ १ ॥ ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म यदुक्तं ब्रह्मवादिभिः ।
जरीरं तस्य यद्व्याप्तिं स्थानं कालत्रयं तथा ॥ २ ॥ तत्र
देवास्त्रयः प्रोक्ता लोका देवास्त्रयोऽक्षयः । तिस्रो मात्रा-
र्धमात्रा च व्यक्षरस्य शिवस्य तु ॥ ३ ॥ ऋषेदो गार्ह-
पत्यं च पृथिवी ब्रह्म एव च । अकारस्य शरीरं तु
व्याख्यानं ब्रह्मवादिभिः ॥ ४ ॥ यजुर्वेदोऽन्तरिक्षं च
दक्षिणाग्निमर्थेव च । विष्णुश्च भगवान्देव उकारः परि-
कीर्तितः ॥ ५ ॥ सामवेदस्तथा सोमश्च हवनीयमर्थेव
च । ईश्वरः परमो देवो मकारः परिकीर्तितः ॥ ६ ॥
भूर्यमण्डलमध्येऽथ लकारः शङ्खमध्यगः । उकारश्चन्द्र-
संकाशस्तस्य मध्यं व्यवस्थितः ॥ ७ ॥ मकारस्त्वग्नि-
संकाशो विधुमो विशुनोपमः । तिस्रो मात्रास्तथा ज्ञेयाः
सोमसूर्याग्निरूपिणः ॥ ८ ॥ शिवा तु दीपसंकाशा
तस्मिन्नुपरि वर्तते । अर्धमात्रा तथा ज्ञेया प्रणवस्योपरि
स्थिता ॥ ९ ॥ पञ्चमृत्रनिभा सुक्ष्मा शिवा सा दृश्यते

परा । सा नाडी सूर्यसंकाशा सूर्यं भित्त्वा तथापरा
 ॥ १० ॥ द्विसप्ततिमहस्याणि नाडीं भित्त्वा च मूर्धनि ।
 वरदः सर्वभूतानां सर्वं व्याप्यावतिष्ठति ॥ ११ ॥
 कांस्यघण्टानिनादन्तु यथा लीयति शान्तये । ओङ्कारस्तु
 तथा योज्यः शान्तये सर्वमिच्छता ॥ १२ ॥ यस्मिन्वि-
 लीयते शब्दमन्त्रं ब्रह्म गीयते । धियं हि लीयते
 ब्रह्म सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १३ ॥ वायुः प्राणमन्त्रा-
 काशस्त्रिविधो जीवमंजकः । स जीवः प्राण इत्युक्तो
 घालाग्रशनकल्पितः ॥ १४ ॥ नाभिस्थाने स्थितं विश्वं
 शुद्धतत्त्वं सुनिर्मलम् । आदित्यमिव दीप्यन्तं रश्मिभि-
 श्चाखिलं शिवम् ॥ १५ ॥ सकारं च हकारं च जीवो
 जपति सर्वदा । नाभिरन्ध्राद्विनिष्क्रान्तं विषयव्याप्तिव-
 र्जितम् ॥ १६ ॥ तेनेदं निष्कलं विश्वाक्षीराभ्यर्पयथा
 तथा । कारणेनात्मना युक्तः प्राणायामश्च पञ्चभिः
 ॥ १७ ॥ चतुष्कलासमायुक्तो आभ्यसे च हृदि स्थितः ।
 गोलकस्तु यदा देहे क्षीरदण्डेन वा हतः ॥ १८ ॥
 एतस्मिन्वसते शीघ्रमविश्रान्तं महाव्रगः । यावन्निश्च-
 सितो जीवन्नावन्निष्कलतां गतः ॥ १९ ॥ नभस्थं
 निष्कलं ध्यात्वा मुच्यते भवबन्धनात् । अनाहतध्वनि-
 युतं हंसं यो वेद हृद्गतम् ॥ २० ॥ स्वप्रकाशचिदानन्दं
 स हंस इति गीयते । रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भकेन
 स्थितः सुधीः ॥ २१ ॥ नाभिकन्दे सर्वां कृत्वा प्राणा-

पानो समाहितः । मन्त्रकथामृतास्वादं पीत्वा ध्यानेन
 सादरम् ॥ २२ ॥ दीपाकारं महादेवं ज्वलन्तं नाभि-
 मध्यमे । अभिषिच्यामृतेनैव हंसं हंसेति यो जपेत्
 ॥ २३ ॥ जरामरणरोगादि न तस्य भुवि विद्यते । एवं
 दिने दिने कुर्यादर्णमादिविभूतये ॥ २४ ॥ ईश्वरध्वमवा-
 प्रोति सदाभ्यासरतः पुमान् । बहवो नैकमार्गेण प्राप्ता
 नित्यध्वमागताः ॥ २५ ॥ हंसविद्यामृते लोके नास्ति
 नित्यध्वमाधनम् । यो ददाति महाविद्यां हंसाख्यां पार-
 मेश्वरीम् ॥ २६ ॥ तस्य दास्यं सदा कुर्यात्प्रज्ञया परया
 सह । शुभं वाऽशुभमन्यद्वा यदुक्तं गुरुणा भुवि ॥ २७ ॥
 तत्कुर्याद्विचारेण शिष्यः संतोषसंयुतः । हंसविद्या-
 मिमां लब्ध्वा गुरुशुश्रूषया नरः ॥ २८ ॥ आत्मानमा-
 ग्मना साक्षाद्ब्रह्म वृज्वा मुनिश्चलम् । देहजात्यादिसं-
 न्धान्वर्णाश्रमसमन्वितान् ॥ २९ ॥ वेदशास्त्राणि चा-
 न्यानि पदपांसुमिव त्यजेत् । गुरुभक्तिं सदा कुर्याच्छ्रेयसे
 भूयसे नरः ॥ ३० ॥ गुरोरेव हरिः साक्षान्नान्य इत्य-
 प्रवीच्छति ॥ ३१ ॥ श्रुत्वा यदुक्तं परमार्थमेव तत्सं-
 शयो नात्र ततः समस्तम् । श्रुत्वा विरोधे न भवेत्प्रमाणं
 भवेदन्तर्यायं विना प्रमाणम् ॥ ३२ ॥ देहस्थः सकलो
 ज्ञेयो निष्कलो देहवर्जितः । आसौपदेशगम्योऽसौ सर्वतः
 किमवस्थितः ॥ ३३ ॥ हंसहंसेति यो ब्रूयादसौ ब्रह्मा
 हरिः शिवः । गुरुवक्त्रात् लभ्येत प्रत्यक्षं सर्वतोमुखम्

॥ ३४ ॥ तिलेषु च यथा तैलं पुष्पे गन्ध इवाश्रितः ।
 पुरुषस्य शरीरेऽस्मिन्म बाह्याभ्यन्तरे तथा ॥ ३५ ॥
 उत्काहन्तो यथालोके द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत् । ज्ञानेन
 ज्ञेयमालोक्य पश्चाज्ज्ञानं परित्यजेत् ॥ ३६ ॥ पुष्पवन्म-
 कलं विद्यादन्धमस्य तु निष्कलः । वृक्षस्तु सकलं विद्या-
 ष्टाया तस्य तु निष्कला ॥ ३७ ॥ निष्कलः सकलो
 भावः सर्वत्रैव व्यवस्थितः । उपायः सकलमदृदुपेयश्चैव
 निष्कलः ॥ ३८ ॥ सकले सकलो भावो निष्कले निष्क-
 लमथा । एकमात्रो द्विमात्रश्च त्रिमात्रश्चैव भेदतः ॥ ३९ ॥
 अर्धमात्रा परा ज्ञेया तत ऊर्ध्वं परापरम् । पञ्चधा पञ्च-
 देवस्य सकलं परिपठ्यते ॥ ४० ॥ ब्रह्मणो हृदयस्थानं
 कण्ठे विष्णुः समाश्रितः । तालुमध्ये स्थितो रुद्रो
 ललाटस्थो महेश्वरः ॥ ४१ ॥ नासाग्रे अच्युतं विद्यात्त-
 स्थान्ते तु परं पदम् । परव्यात्तु परं नान्नीत्येवं शास्त्रस्य
 निर्णयः ॥ ४२ ॥ देहार्तातं तु तं विद्याज्ञासाग्रे द्वादशा-
 ङ्गुलम् । तदन्तं तं विज्ञानीयात्तत्रस्थो व्यापयेत्प्रभुः
 ॥ ४३ ॥ मनोऽप्यन्यत्र निक्षिप्तं चक्षुरन्यत्र पानितम् ।
 तथापि योगिना योगो ह्यविच्छिन्नः प्रवर्तते ॥ ४४ ॥
 एतत्तु परमं गुह्यमेतत्तु परमं शुभम् । नातः परतरं
 किञ्चिन्नातः परतरं शुभम् ॥ ४५ ॥ शुद्धज्ञानामृतं
 प्राप्य परमाक्षरनिर्णयम् । गुह्याद्गुह्यतमं गोप्यं ग्रहणीयं
 प्रयत्नतः ॥ ४६ ॥ नापुत्राय प्रदातव्यं नाक्षिप्याय

कदाचन । गुरुदेवाय भक्ताय नित्यं भक्तिपराय च ॥ ४७ ॥ प्रदातव्यमिदं शास्त्रं नेतरेभ्यः प्रदापयेत् । दातास्य नरकं याति म्रियते न कदाचन ॥ ४८ ॥ गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । यत्र तत्र स्थितो जानी परमाक्षरविम्बदा ॥ ४९ ॥ विपर्या विप-
यासक्तो याति देहान्तरे शुभम् । जानादेवास्य शास्त्रस्य सर्वावस्थोऽपि मानवः ॥ ५० ॥ ब्रह्महत्याश्रमेधातः पुण्यपापेन तिष्ठते । मोदको बोधकश्चैव मोक्षदश्च परः स्मृतः ॥ ५१ ॥ इत्येषां त्रिविधो ज्ञेय आचार्यस्तु मही-
तले । मोदको दर्शयेन्मागे बोधकः स्थानमाचरेत् ॥ ५२ ॥ मोक्षदस्तु पर तत्त्वं यज्ज्ञात्वा परमश्नुते । प्रत्यक्षयजनं देहे संक्षेपाच्छृणु गौतम ॥ ५३ ॥ तेनेष्ट्वा स नरो याति शाश्वतं पदमव्ययम् । स्वयमेव तु संप-
श्येद्देहे विन्दुं च निष्कलम् ॥ ५४ ॥ अयने द्वे च त्रिषु ये सदा पश्यन्ति मार्गवित्, कृत्वायामं पुरा वयम् रेचपूरककुम्भकान् ॥ ५५ ॥ पूरं योग्यमुच्चाय अर्चयेत्तु यथाक्रमम् । तमस्कार्ण योगेन मुद्रयारभ्य चाचरेत् ॥ ५६ ॥ सूर्यस्य ग्रहणं वयम् प्रत्यक्षयजनं स्मृतम् । ज्ञानाभ्यायुज्जमेवोक्तं तोये तोयं यथा तथा ॥ ५७ ॥ एते गुणाः प्रयतन्ते योगाभ्यासकृतश्रमैः । यस्माद्योगं समादाय सर्वदुःस्ववह्निष्कृतः ॥ ५८ ॥ योगं ध्यानं सदा कृत्वा ज्ञानं तन्मयतां व्रजेत् । ज्ञानाभ्यस्वरूपं परमं हंस-

मघ्नं समुच्चरेत् ॥ ५९ ॥ प्राणिनां देहमध्ये तु स्थितो
 हंसः सदाच्युतः । हंस एव परं सत्यं हंस एव तु
 शक्तिकम् ॥ ६० ॥ हंस एव परं वाक्यं हंस एव तु
 वादिकम् । हंस एव परो रुद्रो हंस एव परात्परम् ॥ ६१ ॥
 सर्वदेवस्य मध्यस्थो हंस एव महेश्वरः । पृथिव्यादि-
 शिवान्तं तु अकाराद्याश्च वर्णकाः ॥ ६२ ॥ कूटान्ता
 हंस एव स्यान्मातृकंति व्यवस्थिताः । मातृकारहितं
 मन्त्रमादिश्यन्ते न कुत्रचित् ॥ ६३ ॥ हंसज्योतिरनू-
 पम्यं मध्ये देवं व्यवस्थितम् । दक्षिणामुखमाश्रित्य
 ज्ञानमुद्रां प्रकल्पयेत् ॥ ६४ ॥ सदा समाधिं कुर्वीत
 हंसमन्त्रमनुस्मरन् । निर्मलस्फटिकाकारं दिव्यरूपमनु-
 त्तमम् ॥ ६५ ॥ मध्यदेशे परं हंसं ज्ञानमुद्रात्मरूपकम् ।
 प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६६ ॥
 पञ्चकर्मेन्द्रियैर्युक्ता क्रियाशक्तिबलोद्यताः । नागः कूर्मश्च
 कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ ६७ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियैर्युक्ता
 ज्ञानशक्तिबलोद्यताः । पावकः शक्तिमध्ये तु नाभिचक्रे
 रविः स्थितः ॥ ६८ ॥ बन्धमुद्रा कृता येन नासाग्रे तु
 स्वलोचने । अकारे वह्निरित्याहुरुकारे हृदि संस्थितः
 ॥ ६९ ॥ मकारे च भ्रुवोर्मध्ये प्राणशक्त्या प्रबोधयेत् ।
 ब्रह्मग्रन्थिरकारे च विष्णुग्रन्थिर्हृदि स्थितः ॥ ७० ॥
 रुद्रग्रन्थिर्भ्रुवोर्मध्ये भिद्यतेऽक्षरवायुना । अकारे सं-
 स्थितो ब्रह्मा उकारे विष्णुरास्थितः ॥ ७१ ॥ मकारे

संस्थितो रुद्रस्ततोऽस्यान्तः परात्परः । कण्ठं संकुच्य
 नाड्यादौ मन्मिभते येन शक्तिः ॥ ७२ ॥ रसना पीड्य-
 मानेयं षोडशी बोर्ध्वगामिनी । त्रिकूटं त्रिविधा चैव
 गोलाखं निखरं तथा ॥ ७३ ॥ त्रिशङ्खवज्रमोकारमूर्ध्व-
 नालं भ्रुवोर्मुखम् । कुण्डलीं चालयन्प्राणान्भेदयन्शशि-
 मण्डलम् ॥ ७४ ॥ साधयन्वज्रकुम्भानि नव द्वाराणि
 बन्धयेत् । सुमनःपवनारूढः सरागो निर्गुणस्तथा ॥ ७५ ॥
 ब्रह्मस्थाने तु नादः स्याच्छाकिन्यामृतवर्षिणी । पदचक्र-
 मण्डलोद्धारं ज्ञानदीपं प्रकाशयेत् ॥ ७६ ॥ सर्वभूत-
 स्थितं देवं सर्वेशं नित्यमर्चयेत् । आत्मरूपं तमालोक्य
 ज्ञानरूपं निरामयम् ॥ ७७ ॥ दृश्यन्तं दिव्यरूपेण सर्व-
 व्यापी निरञ्जनः । हंस हंस वन्देद्वाक्यं प्राणिनां देहमा-
 श्रितः । स प्राणापानयोर्मन्थिरजपेत्यभिधीयते ॥ ७८ ॥
 सहस्रमेकं द्युतं पटशतं चैव सर्वदा । उच्चरन्पतितो
 हंसः सोऽहमित्यभिधीयते ॥ ७९ ॥ पुर्यभागे द्यधोलिङ्गं
 त्रिविल्यां चैव पश्चिमम् । ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यं
 ध्यायेत्सदा यतिः ॥ ८० ॥ अत्युतोऽहमचिन्त्योऽहम-
 तर्क्योऽहमजोऽस्म्यहम् । अप्राणोऽहमकायोहमनङ्गोऽस्म्य-
 भयोऽस्म्यहम् ॥ ८१ ॥ अशब्दोऽहमरूपोऽहमस्पर्शोऽ-
 स्म्यहमद्वयः । अरसोऽहमगन्धोऽहमनादिरमृतोऽस्म्यहम्
 ॥ ८२ ॥ अक्षयोऽहमलिङ्गोहमजरोऽस्म्यकलोऽस्म्यहम् ।
 अप्राणोऽहममृकोऽहमचिन्त्योऽस्म्यकृतोऽस्म्यहम् ॥ ८३ ॥

अन्तर्याम्यहमग्राह्योऽनिर्देश्योऽहमलक्षणः । अगोत्रोऽहम-
 गात्रोऽहमचक्षुष्कोऽस्म्यवागहम् ॥ ८४ ॥ अदृश्योऽह-
 मवर्णोऽहमखण्डोऽस्म्यहमद्भुतः । अश्रुतोऽहमदृष्टोऽहम-
 न्वेष्ट्योऽमरोऽस्म्यहम् ॥ ८५ ॥ अवायुरप्यनाकाशोऽ-
 तेजस्कोऽव्यभिचार्यहम् । अमतोऽहमजातोऽहमनिसूक्ष्मो-
 ऽविकार्यहम् ॥ ८६ ॥ अरजस्कोऽतमस्कोऽहमसत्त्वो-
 स्म्यगुणोऽस्म्यहम् । अमायोऽनुभवात्माहमनन्योऽविष-
 योऽस्म्यहम् ॥ ८७ ॥ अद्वैतोऽहमपूर्णोऽहमबाध्योऽहम-
 नन्तरः । अश्रोत्रोऽहमदीर्घोऽहमव्यक्तोऽहमनामयः ॥ ८८ ॥
 अद्वयानन्दविज्ञानधनोऽस्म्यहमविक्रियः । अनिच्छोऽहम-
 त्तेपोऽहमकर्तास्म्यहमद्वयः ॥ ८९ ॥ अविद्याकार्यहीनो-
 ऽहमवाङ्मनसगोचरः । अनल्पोऽहमशोकोऽहमविकल्पो-
 ऽस्म्यविज्वलन् ॥ ९० ॥ आदिमध्यान्तहीनोऽहमाकाश-
 सदृशोऽस्म्यहम् । आत्मर्चेतन्यरूपोऽहमहमानन्दचिद्धनः
 ॥ ९१ ॥ आनन्दामृतरूपोऽहमात्मसंस्थोऽहमन्तरः ।
 आत्मकामोऽहमाकाशात्परमात्मेश्वरोऽस्म्यहम् ॥ ९२ ॥
 ईशानोऽस्म्यहमीड्योऽहमहमुत्तमपूरुषः । उक्लृष्टोऽहमु-
 पद्रष्टा अहमुत्तरतोऽस्म्यहम् ॥ ९३ ॥ केवलोऽहं कविः
 कर्माध्यक्षोऽहं करणाधिपः । गुहाशयोऽहं गोप्ताहं चक्षु-
 षश्चक्षुरस्म्यहम् ॥ ९४ ॥ चिदानन्दोऽस्म्यहं चंता चिद्ध-
 नश्चिन्मयोऽस्म्यहम् । ज्योतिर्मयोऽस्म्यहं ज्यायाज्जोतिषां
 ज्योतिरस्म्यहम् ॥ ९५ ॥ तमसः साक्ष्यहं तुर्यतुर्योऽहं

तमसः परः । दिव्यो देवोऽस्मि दुर्दर्शो दृष्टाध्यायो ध्रुवो-
 ऽस्म्यहम् ॥ ९६ ॥ नित्योऽहं निरवशोऽहं निष्क्रियोऽस्मि
 निरञ्जनः । निर्मलो निर्विकल्पोऽहं निराख्यातोऽस्मि
 निश्चलः ॥ ९७ ॥ निर्विकारो नित्यपूतो निर्गुणो निस्पृ-
 होऽस्म्यहम् । निरिन्द्रियो नियन्ताहं निरपेक्षोऽस्मि नि-
 ष्कलः ॥ ९८ ॥ पुरुषः परमात्माहं पुराणः परमोऽस्म्य-
 हम् । परावरोऽस्म्यहं प्राज्ञः प्रपञ्चोपशमोऽस्म्यहम् ॥ ९९ ॥
 परामृतोऽस्म्यहं पूर्णः प्रभुरस्मि पुरातनः । पूर्णानन्दैक-
 बोधोऽहं प्रत्यगंकरमोऽस्म्यहम् ॥ १०० ॥ प्रज्ञातोऽहं
 प्रशान्तोऽहं प्रकाशः परमेश्वरः । एकधा चिन्त्यमानोऽहं
 द्वैताद्वैतविलक्षणः ॥ १०१ ॥ बुद्धोऽहं भूतपालोहं भारूपो
 भगवानहम् । महादेवो महानस्मि महाज्ञेयो महेश्वरः
 ॥ १०२ ॥ विमुक्तोऽहं विभुरहं वरेण्यो व्यापकोऽस्म्य-
 हम् । वैश्वानरो वामुदेवो विश्वतश्चक्षुरस्म्यहम् ॥ १०३ ॥
 विश्वाधिकोऽहं विशदो विष्णुर्विश्वकृदस्म्यहम् । शुद्धो-
 ऽस्मि शुक्रः शान्तोऽस्मि शाश्वतोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम्
 ॥ १०४ ॥ सर्वभूतान्तरात्माहमहमस्मि सनातनः । अहं
 सकृद्विभातोऽस्मि स्वे महिम्नि गदा स्थितः ॥ १०५ ॥
 सर्वान्तरः स्वयंज्योतिः सर्वाधिपतिरस्म्यहम् । सर्वभू-
 ताधिवासोऽहं सर्वव्यापी स्वराडहम् ॥ १०६ ॥ समन्त-
 साक्षी सर्वात्मा सर्वभूतगुहाशयः । सर्वेन्द्रियगुणाभासः
 सर्वेन्द्रियविवर्जितः ॥ १०७ ॥ स्थानत्रयव्यतीतोऽहं सर्वा-

नुग्राहकोऽस्म्यहम् । सच्चिदानन्दपूर्णत्मा सर्वप्रेमास्प-
दोऽस्म्यहम् ॥ १०८ ॥ सच्चिदानन्दमात्रोऽहं स्वप्रका-
शोऽस्मि चिद्धनः । सत्त्वस्वरूपसन्मात्रसिद्धसर्वात्मको-
ऽस्म्यहम् ॥ १०९ ॥ सर्वाधिष्ठानसन्मात्रः स्वात्मबन्धहरो-
ऽस्म्यहम् । सर्वप्राप्तोऽस्म्यहं सर्वद्रष्टा सर्वानुभूरहम्
॥ ११० ॥ एवं यो वेद तत्त्वेन स वै पुरुष उच्यते
इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ इति
ब्रह्मविद्योपनिषत्समाप्ता ॥

योगतत्त्वोपनिषत् ॥ ४३ ॥

योगैश्वर्यं च केवल्यं जायते यत्प्रसादतः ।

तद्वैष्णवं योगतत्त्वं रामचन्द्रपदं भजे ॥

ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

योगतत्त्वं प्रवक्ष्यामि योगिनां हितकाम्यया ।
यच्छ्रुत्वा च पठित्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १ ॥
विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो महातपाः । तत्त्वमार्गे
यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥ तमाराध्य जग-
न्नाथं प्रणिपत्य पितामहः । पप्रच्छ योगतत्त्वं मे ब्रूहि
चाष्टाङ्गसंयुतम् ॥ ३ ॥ तमुवाच हृषीकेशो वक्ष्यामि
शृणु तत्त्वतः । सर्वे जीवाः सुखैर्दुःखैर्मायाजालेन
वेष्टिताः ॥ ४ ॥ तेषां मुक्तिकरं मार्गं मायाजालनिहृ-

न्तनम् । जन्ममृत्युजराव्याधिनाशनं मृत्युतारकम्
 ॥ ५ ॥ नानामार्गैस्तु दुष्प्रापं केवल्यं परमं पदम् ।
 पतिताः शास्त्रजालेषु प्रजया तेन मोहिताः ॥ ६ ॥
 अनिर्वाच्यं पदं वक्तुं न शक्यं तेः सुरैरपि । स्वात्मप्र-
 काशरूपं तत्किं शास्त्रेण प्रकाशयते ॥ ७ ॥ निष्कलं
 निर्मलं शान्तं सर्वातीतं निरामयम् । तदेव जीवरूपेण
 पुण्यपापफलैर्वृतम् ॥ ८ ॥ परमात्मपदं नित्यं तत्कथं
 जीवनां गतम् । सर्वभात्रपदातीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम्
 ॥ ९ ॥ वारिवत्स्फुरितं तस्मिन्त्राहंकृतिरुत्थिता । पञ्चा-
 त्मकमभूतिपण्डं धातुबद्धं गुणात्मकम् ॥ १० ॥ सुखदुःखैः
 समायुक्तं जीवभावनया कुरु । तेन जीवाभिधा प्रोक्ता
 विशुद्धैः परमात्मनि ॥ ११ ॥ कामक्रोधभयं चापि
 मोहलोभमदो रजः । जन्म मृत्युश्च कापण्यं शोकस्तन्द्रा
 क्षुधा तृषा ॥ १२ ॥ तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विपादो
 हर्ष एव च । एभिर्देर्पिर्विनिर्मुक्तः स जीवः केवलो मतः
 ॥ १३ ॥ तस्मादोपविनाशार्थमुपयिं कथयामि ते । योग-
 हीनं कथं ज्ञानं मोक्षदं भवति ध्रुवम् ॥ १४ ॥ योगो
 हि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकमेणि । तस्माज्ज्ञानं च
 योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् ॥ १५ ॥ अज्ञानादेव संसारो
 ज्ञानादेव विमुच्यते । ज्ञानस्वरूपमेवादां ज्ञानं ज्ञेयै-
 कसाधनम् ॥ १६ ॥ ज्ञातं येन निजं रूपं केवल्यं परमं
 पदम् । निष्कलं निर्मलं साक्षात्सच्चिदानन्दरूपकम्

॥ १७ ॥ उत्पत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम् ।
 एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमथ योगं ब्रवीमि ते ॥ १८ ॥ योगो
 हि बहुधा ब्रह्मन्भिद्यते व्यवहारतः । मन्त्रयोगो लयश्चैव
 हठोऽसौ राजयोगकः ॥ १९ ॥ आरम्भश्च घटश्चैव तथा
 परिचयः स्मृतुः । निष्पत्तिश्चैत्यवस्था च सर्वत्र परिकी-
 र्तिता ॥ २० ॥ एतेषां लक्षणं ब्रह्मन्वक्ष्ये शृणु समा-
 सतः । मातृकादियुतं मन्त्रं द्वादशाब्दं तु यो जपेत्
 ॥ २१ ॥ क्रमेण लभते ज्ञानमणिमादिगुणान्वितम् ।
 अल्पबुद्धिरिमं योगं सेवते साधकाधमः ॥ २२ ॥
 लययोगश्चित्तलयः कोटिशः परिकीर्तितः । गच्छन्तिष्ठ-
 न्स्वप्नभुज्जन्ध्यायेन्निष्कलमीश्वरम् ॥ २३ ॥ स एव
 लययोगः स्याद्दृढयोगमतः शृणु । यमश्च नियमश्चैव
 आसनं प्राणसंयमः ॥ २४ ॥ प्रत्याहारो धारणा च
 ध्यानं भ्रूमध्यमे हरिम् । समाधिः समतावस्था साष्टाङ्गो
 योग उच्यते ॥ २५ ॥ महामुद्रा महाबन्धो महावेधश्च
 खेचरी । जालंधरोद्भियाणश्च मूलबन्धस्तथैव च ॥ २६ ॥
 दीर्घप्रणवसंधानं सिद्धान्तध्रुवणं परम् । वज्रोली चाम-
 रोली च सहजोली त्रिधा मता ॥ २७ ॥ एतेषां लक्षणं
 ब्रह्मन्प्रत्येकं शृणु तत्त्वनः । लघ्वाहारो यमेष्वेको मुख्यो
 भवति नेतरः ॥ २८ ॥ अहिंसा नियमेष्वेका मुख्या वै
 चतुरानन । सिद्धं पद्मं तथा मिहं भद्रं चेति चतुष्टयम्
 ॥ २९ ॥ प्रथमाभ्यासकाले तु विघ्नाः स्युश्चतुरानन ।

आलस्यं कथनं धृतेगोष्ठी मन्त्रादिसाधनम् ॥ ३० ॥
 धातुस्त्रीलांल्यकादीनि मृगतृष्णामयानि वै । ज्ञात्वा
 सुधीस्त्यजेत्सर्वान्विघ्नान्पुण्यप्रभावतः ॥ ३१ ॥ प्राणा-
 यामं ततः कुर्यात्पश्चात्सनगतः स्वयम् । सुशोभनं मष्टं
 कुर्यात्सूक्ष्मद्वारं तु निर्घणम् ॥ ३२ ॥ सुष्टुलितं गोमयेन
 सुधया वा प्रयत्नतः । मत्कुण्ठमेशकैर्लृकैर्वर्जितं च प्रय-
 त्ततः ॥ ३३ ॥ दिने दिने च संमृष्टं संमार्जन्या विशे-
 पतः । वासितं च सुगन्धेन धृपितं गुग्गुलादिभिः ॥ ३४ ॥
 नात्युच्छ्रितं नानिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् । तत्रो-
 पविश्य मेधायी पश्चात्सनसमन्वितः ॥ ३५ ॥ ऋजुकायः
 प्राञ्जलिश्च प्रणमंदिष्टदेवताम् । ततो दक्षिणहस्तस्य
 अङ्गुष्ठेनैव पिङ्गलाम् ॥ ३६ ॥ निम्ध्य पूरयेद्वायुभिर्द्वया
 तु शनैः शनैः । यथाशक्त्यविरोधेन ततः कुर्याच्च कुम्भ-
 कम् ॥ ३७ ॥ पुनस्त्यजेत्पिङ्गलया शनैरेव न वेगतः ।
 पुनः पिङ्गलयापूर्य पूरयेद्दुदुरं शनैः ॥ ३८ ॥ धारयित्वा
 यथाशक्ति रेचयेद्दिडया शनैः । यथा व्यजेत्तथापूर्य
 धारयेदविरोधतः ॥ ३९ ॥ जानु प्रदक्षिणीकृत्य न द्रुतं
 न विलम्बितम् । अङ्गुलिस्फोटनं कुर्यात्स्या सात्रा परिगी-
 यते ॥ ४० ॥ द्वादया वायुमारोप्य शनैः षोडशमात्रया ।
 कुम्भयेत्तूग्निं पश्चाच्चतुःषष्टया तु मात्रया ॥ ४१ ॥
 रेचयेत्पिङ्गलानाख्या द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः । पुनः पिङ्ग-
 लयापूर्य पूर्ववत्सुसमाहितः ॥ ४२ ॥ प्रातर्मध्यदिने

सायमर्धरात्रे च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं
 समभ्यसेत् ॥ ४३ ॥ एवं मासत्रयाभ्यासान्नाडीशुद्धि-
 स्तनो भवेत् । यदा तु नाडीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि
 ब्राह्मणः ॥ ४४ ॥ जायन्ते योगिनो देहे तानि वक्ष्या-
 म्यशेषतः । शरीरच्छुना दीप्तिर्जाठराग्निविवर्धनम् ॥ ४५ ॥
 कृशत्वं च शरीरस्य तदा जायेत निश्चितम् । योगविद्व-
 क्राहारं वर्जयेद्योगवित्तमः ॥ ४६ ॥ लवणं सर्पपं-
 चाम्लमुष्णं रूक्षं च तीक्ष्णकम् । शाकजातं रामठादि
 वह्निस्त्रीपथिसेवनम् ॥ ४७ ॥ प्रातःस्नानोपवासादिकाय-
 क्लेशाश्च वर्जयेत् । अभ्यासकाले प्रथमं शनं क्षीराज्य-
 भोजनम् ॥ ४८ ॥ गोधूममुद्गशाल्यन्नं योगवृद्धिकरं विदुः ।
 ततः परं यथेष्टं तु शक्तः स्याद्वायुधारणे ॥ ४९ ॥
 यथेष्टधारणाद्वायोः सिध्येत्केवलकुम्भकः । केवले कुम्भके
 सिद्धे रचपूरविवर्जिते ॥ ५० ॥ न तस्य दुर्लभं किंवि-
 श्विषु लोकेषु विद्यते । प्रसवेदो जायते पूर्वं मर्दनं तेन
 कारयेत् ॥ ५१ ॥ ततोऽपि धारणाद्वायोः क्रमेणैव शनैः
 शनैः । कम्पो भवति देहस्य आसनस्थस्य देहिनः ॥ ५२ ॥
 ततोऽधिकतराभ्यासाद्दुर्दुरी स्वेन जायते । यथा च
 दुर्दुरो भाव उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छति ॥ ५३ ॥ पद्मासन-
 स्थितो योगी तथा गच्छति भूतले । ततोऽधिकतराभ्या-
 साद्भूमित्यागश्च जायते ॥ ५४ ॥ पद्मासनस्थ एवामौ
 भूमिमुत्सृज्य वर्तते । भविमानुपचेष्टादि तथा सामर्थ्य-

मुद्गधेत् ॥ ५५ ॥ न दर्शयेच्च सामर्थ्यं दर्शनं वीर्यव-
त्तरम् । स्वल्पं वा बहुधा दुःखं योगी न व्यथते तदा
॥ ५६ ॥ अल्पमृत्रपुरीषश्च स्वल्पनिद्रश्च जायते । कीलवो
दृषिका लाला स्वेददुर्गन्धतानने ॥ ५७ ॥ एतानि
सर्वथा तस्य न जायन्ते ततः परम् । ततोऽधिकतराभ्या-
साद्बलमुत्पद्यते बहु ॥ ५८ ॥ येन भूचरमिन्द्रिः स्याद्भू-
चरणां जये क्षमः । व्याघ्रो वा शरभो वापि गजो
गवय एव वा ॥ ५९ ॥ सिंहो वा योगिना तेन म्रियन्ते
हस्तताडिताः । कन्दर्पस्य यथा रूपं तथा स्यादपि
योगिनः ॥ ६० ॥ तद्रूपवशगा नार्यः काङ्क्षन्ते तस्य
सङ्गमम् । यदि सङ्गं करोत्येव तस्य बिन्दुक्षयो भवेत्
॥ ६१ ॥ वर्जयित्वा स्त्रियाः संगं कुर्यादभ्यासमावृणान् ।
योगिनोऽङ्गे सुगन्धश्च जायते बिन्दुधारणान् ॥ ६२ ॥
ततो रहस्युपाविष्टः प्रणवं पुनमात्रया । जपेत्पूर्वाजि-
तानां तु पापानां नाशहेतवे ॥ ६३ ॥ सर्वविघ्नहरो
मन्त्रः प्रणवः सर्वदोषहा । एवमभ्यासयोगेन सिद्धिरा-
रम्भमभवत् ॥ ६४ ॥ ततो भवेद्दृढावस्था पवनारभ्यास-
तत्परा । प्राणोऽपानो मनोबुद्धिर्जीवात्मपरमात्मनोः
॥ ६५ ॥ अन्योन्यस्याविरोधेन एकता घटते यदा ।
घटावस्थेति सा प्राक्ता तच्छिद्धानि अवीर्यहम् ॥ ६६ ॥
पूर्वं यः कथितोऽभ्यासश्चतुर्थांशं परिग्रहेत् । दिवा वा
यदि वा सायं याममात्रं समभ्यसेत् ॥ ६७ ॥ एकवारं

प्रतिदिनं कुर्यात्केवलकुम्भकम् । इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो
 यत्प्रत्याहरणं स्फुटम् ॥ ६८ ॥ योगी कुम्भकमास्थाय
 प्रत्याहारः स उच्यते । यद्यपश्यति चक्षुर्भ्यां तत्तदात्मेति
 भावयेत् ॥ ६९ ॥ यद्यच्छृणोति कर्णाभ्यां तत्तदात्मेति
 भावयेत् । लभते नायया यद्यत्तदात्मेति भावयेत्
 ॥ ७० ॥ जिह्वया यद्रसं ह्यस्ति तत्तदात्मेति भावयेत् ।
 त्वच्चा यद्यस्पर्शोयोगी तत्तदात्मेति भावयेत् ॥ ७१ ॥
 एवं ज्ञानेन्द्रियाणां तु तत्तत्संस्पर्शं सुसाधयेत् । साममात्रं
 प्रतिदिनं योगी यत्वादतन्द्रितः ॥ ७२ ॥ यथा वा
 चित्तमामर्शं जायते योगिनो ध्रुवम् । दृग्श्रुतिर्दूरदृष्टिः
 क्षणादूरागमस्तथा ॥ ७३ ॥ वाक्मिद्धिः कामरूपत्वमद-
 श्यकरणी तथा । मलमूत्रप्रलेपेन लोहादेः स्वर्णता भवेत्
 ॥ ७४ ॥ खे गतिस्तस्य जायेत संतताभ्यासयोगतः ।
 सदा बुद्धिमता भाव्यं योगिना योगमिद्वये ॥ ७५ ॥
 एते विघ्ना महासिद्धेर्न रमेत्तेषु बुद्धिमान् । न दर्शयेत्स्व-
 सामर्थ्यं यस्य कस्यापि योगिनाद् ॥ ७६ ॥ यथा मूढो
 यथा मूर्खो यथा बधिर एव वा । तथा वर्तते लोकस्य
 स्वसामर्थ्यस्य गुप्तये ॥ ७७ ॥ शिष्याश्च स्वस्वकार्येषु
 प्रार्थयन्ति न संशयः । तत्तत्कर्मकरव्यग्रः स्वाभ्यासे
 विस्मृतो भवेत् ॥ ७८ ॥ अविस्मृत्य गुरोर्वाक्यमभ्यसे-
 त्तदहर्निशम् । एवं भवेद्दृढावस्था संतताभ्यासयोगतः
 ॥ ७९ ॥ अनभ्यासवतश्चैव वृथागोष्ठ्या न सिद्ध्यति ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन योगमेव सदाभ्यसेत् ॥ ८० ॥ ततः
परिचयावस्था जायतेऽभ्यासयोगतः । वायुः परिचितो
यन्नादग्निना सह कुण्डलीम् ॥ ८१ ॥ भावयित्वा सुपु-
ष्पायां प्रविशेदनिरोधतः । वायुना सह चित्तं च प्रविशेच्च
महापथम् ॥ ८२ ॥ यस्य चित्तं स्वपवनं सुपुष्पां प्रवि-
शेदिह । भूमिरापोऽनलो वायुगकाशश्चेति पञ्चकः ॥ ८३ ॥
येषु पञ्चमुद्देवानां धारणा पञ्चधोच्यते । पादादिजानुप-
र्यन्तं पृथिवीस्थानमुच्यते ॥ ८४ ॥ पृथिवी चतुस्त्रं च
पीववर्णं लवर्णकम् । पार्थिवे वायुमारोप्य लकारेण
समन्वितम् ॥ ८५ ॥ ध्यायेत्पञ्च घटिकाः पृथिवीजयमाप्नुयात्
॥ ८६ ॥ पृथिवीयोगतो मृत्युर्न भवेदस्य योगिनः ।
आज्ञानो पायुपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ८७ ॥
आपोऽर्धचन्द्रं शुकुं च वंशीजं परिकीर्तितम् । वारुणे
वायुमारोप्य वकारेण समन्वितम् ॥ ८८ ॥ स्मरन्नाशयणं
देवं चतुर्बाहुं किरीटितम् । शुद्धरक्तिकमंकाशं पीतवा-
ससमच्युतम् ॥ ८९ ॥ ध्यायेत्पञ्च घटिकाः सधर्मापिः
प्रमुच्यते । ततो जलादयं नाम्नि जले मृत्युर्न विद्यते
॥ ९० ॥ आपायोर्हृदयान्तं च बद्धिस्थानं प्रकीर्तितम् ।
बद्धिस्त्रिकोणं रक्तं च रेफाक्षरममुद्भवम् ॥ ९१ ॥ बद्धौ
चानिलमारोप्य रेफाक्षरममुज्ज्वलम् । त्रियक्षं वरदं रुद्रं
तरुणादित्यसंनिभम् ॥ ९२ ॥ भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं

सुप्रसन्नमनुस्मरन् । धारयेत्पञ्च घटिका वह्निनामौ न
 दाह्यते ॥ ९३ ॥ न दह्यते शरीरं च प्रविष्टस्याग्निमण्डले ।
 आहृदयाद्भुवोर्मध्यं वायुस्थानं प्रकीर्तितम् ॥ ९४ ॥
 वायुः पदकोणकं कृष्णं यकाराक्षरभासुरम् । मारुतं
 मरुतां स्थाने ऋकाराक्षरभासुरम् ॥ ९५ ॥ धारयेत्तत्र
 सर्वज्ञमीश्वरं विश्वतोमुखम् । धारयेत्पञ्च घटिका वायुव-
 द्योमगो भवेत् ॥ ९६ ॥ मरणं न तु वायोश्च भयं भवति
 योगिनः । आभ्रमध्यात्तु मूर्धान्तमाकाशस्थानमुच्यते
 ॥ ९७ ॥ व्योम वृत्तं च धूम्रं च हकाराक्षरभासुरम् ।
 आकाशे वायुमारोप्य हकारोपरि शंकरम् ॥ ९८ ॥
 बिन्दुरूपं महादेवं व्योमाकारं सदाशिवम् । शुद्धस्फटि-
 कसंकाशं धृतबालेन्दुमौलिनम् ॥ ९९ ॥ पञ्चवक्त्रयुतं
 सौम्यं दशबाहुं त्रिलोचनम् । सर्वायुधैर्धृताकारं सर्वभू-
 षणभूषितम् ॥ १०० ॥ उमार्धदेहं वरदं सर्वकारण-
 कारणम् । आकाशधारणात्तस्य खेचरत्वं भवेद्भुवम्
 ॥ १०१ ॥ यत्र कुत्र स्थितो वापि सुखमत्यन्तमश्नुते ।
 एवं च धारणाः पञ्च कुर्याद्योगी विचक्षणः ॥ १०२ ॥
 ततो दृढशरीरः स्यान्मृत्युमृतस्य न विद्यते । ब्रह्मणः
 प्रलयेनापि न सीदति महामतिः ॥ १०३ ॥ समभ्यसे-
 त्त्वा ध्यानं घटिकाषष्टिमेव च । वायुं निरुध्य चाकाशे
 देवतामिष्टदामिति ॥ १०४ ॥ सगुणं ध्यानमेतस्यादणि-
 मादिगुणप्रदम् । निर्गुणध्यानयुक्तस्य समाधिश्च ततो

भवेत् ॥ १०५ ॥ दिनद्वादशकेनैव समाधिं समवाप्नुयात् ।
 वायुं निरुध्य मेधावी जीवन्मुक्तो भवत्ययम् ॥ १०६ ॥
 समाधिः समतावस्था जीवात्मपरमात्मनोः । यदि
 स्वदेहमुत्स्वष्टुमिच्छा चेदुत्सृजेत्स्यम् ॥ १०७ ॥ परब्र-
 ह्मणि लीयेत न तस्योत्क्रान्तिरिष्यते । अथ नो चेत्समु-
 त्स्वष्टुं स्वशरीरं प्रियं यदि ॥ १०८ ॥ सर्वलोकेषु विहर-
 क्षणिमादिगुणान्वितः । कदाचित्स्वेच्छया देवो भूत्वा
 स्वर्गं महीयते ॥ १०९ ॥ मनुष्यो वापि यक्षो वा
 स्वेच्छया पीक्षणाद्भवेत् । मिहो व्याघ्रो गजो बाभ्रुः
 स्वेच्छया बहुनामियात् ॥ ११० ॥ यथेष्टमेव वर्तेत यद्वा
 योगी महेश्वरः । अभ्यासभेदनो भेदः फलं तु सममेव
 हि ॥ १११ ॥ पार्श्वेण वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियो-
 जयेत् । प्रसार्य दक्षिणं पादं हस्ताभ्यां धारयेद्बृहम्
 ॥ ११२ ॥ चुबुकं हृदि त्रिव्यस्य पूरयेद्वायुना पुनः ।
 कुम्भकेन यथाशक्ति धारयित्वाऽतु रचयेत् ॥ ११३ ॥
 वामाङ्गेन समभ्यस्य दक्षाङ्गेन ततोऽभ्यसेत् । प्रसारितस्तु
 यः पादस्तमूरूपरि नामयेत् ॥ ११४ ॥ अयमेव महा-
 बन्ध उभयत्रैवमभ्यसेत् । महाबन्धस्थितो योगी कृत्वा
 पूरकमेकधीः ॥ ११५ ॥ वायुना गतिमावृत्य निभृतं
 कर्णमुद्रया । पुटद्वयं समाक्रम्य वायुः स्फुरति सत्त्वरम्
 ॥ ११६ ॥ अयमेव महाबन्धः सिद्धैरभ्यस्यतेऽनिशम् ।
 अन्तःकपालकुहरे जिह्वां व्यावृत्य धारयेत् ॥ ११७ ॥

भ्रमध्यदृष्टिरप्येषा मुद्रा भवति खेचरी । कण्ठमाकुञ्च्य
 हृदये स्थापयेद्दृढया धिया ॥ ११८ ॥ बन्धो जालंधरा-
 ख्योऽयं मृत्युमातङ्गकेसरी । बन्धो येन सुपुत्रायां
 प्राणस्त्रुड्डीयते यतः ॥ ११९ ॥ उड्याणाख्यो हि बन्धोऽयं
 योगिभिः समुदाहृतः । पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमा-
 कुञ्चयेद्दृढम् ॥ १२० ॥ अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य योनिबन्धो-
 ऽयमुच्यते । प्राणापानां नाद्विन्दू मूलबन्धेन चैकताम्
 ॥ १२१ ॥ गत्वा योगस्य संसिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः ।
 करणी विपरीताख्या सर्वव्याधिविनाशिनी ॥ १२२ ॥
 नित्यमभ्यासयुक्तस्य जाठराग्निविवर्धनी । आहारो बहु-
 लन्नस्य संपाद्यः साधकस्य च ॥ १२३ ॥ अल्पाहारो
 यदि भवेद्भिर्देहं हरेत्क्षणात् । अधःशिरश्चोर्ध्वपादः
 क्षणं स्यात्प्रथमे दिने ॥ १२४ ॥ क्षणाच्च किंचिदधिक-
 मभ्यसेत्तु दिनेदिने । वली च पलितं चैव पण्मासार्धान्न
 दृश्यते ॥ १२५ ॥ याममात्रं तु यो नित्यमभ्यसेत्स तु
 कालजित् । वज्रोलीमभ्यसेद्यस्तु स योगी सिद्धिभाजनम्
 ॥ १२६ ॥ लभ्यते यदि यस्यैव योगसिद्धिः करे स्थिता ।
 अतीतानागतं वेत्ति खेचरी च भवेद्भुवम् ॥ १२७ ॥
 अमरीं यः पिबेन्नित्यं नस्यं कुर्वन्दिने दिने । वज्रोलीम-
 भ्यसंन्नित्यममरोलीति कथ्यते ॥ १२८ ॥ ततो भवेद्वा-
 जयोगो नान्तरा भवति ध्रुवम् । यदा तु राजयोगेन
 निष्पन्ना योगिभिः क्रिया ॥ १२९ ॥ तदा विवेकवैराग्यं

जायते योगिनो ध्रुवम् । विष्णुर्नाम महायोगी महाभूतो
महानपाः ॥ १३० ॥ तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते
पुरुषोत्तमः । यः स्तनः पृथ्वीतन्त्रं निष्पीड्य मुदमश्नुते
॥ १३१ ॥ यस्माज्जातो भगवत्पुत्रं तस्मिन्नेव भगे रमन् ।
या माता सा पुनर्भार्या या भार्या मातरैव हि ॥ १३२ ॥
यः पिता स पुनः पुत्रो यः पुत्रः स पुनः पिता । एवं
संसारचक्रेण कृपचक्रे घटा इव ॥ १३३ ॥ भ्रमन्तो
योनिजन्मानि श्रुत्या लोकान्यमश्नुते । त्रयो लोकास्त्रयो
वेदास्त्रिष्वः संध्यास्त्रयः स्वराः ॥ १३४ ॥ त्रयोऽक्षयश्च
त्रिगुणाः स्थिताः सर्वे त्रयाक्षरैः । त्रयाणामक्षराणां च
योऽर्थातेऽप्यर्थमक्षरम् ॥ १३५ ॥ तेन सर्वमिदं प्रोक्तं
तत्त्वत्वं तत्परं पदम् । पुष्पमध्ये यथा गन्धः पयोमध्ये
यथा घृतम् ॥ १३६ ॥ तिलमध्ये यथा तैलं पापाणे-
द्विव काञ्चनम् । हृदि स्थाने स्थितं पद्मं तस्य वक्रमधो-
मुखम् ॥ १३७ ॥ ऊर्ध्वनालमधोविन्दुस्तस्य मध्ये स्थितं
मनः । अकारे रेखितं पद्ममुकारैरेव भिद्यते ॥ १३८ ॥
मकारे लभते नादमर्धमात्रा तु विश्रला । शुद्धस्फटिक-
संकाशं निष्कलं पापनाशनम् ॥ १३९ ॥ लभते योग-
युक्तात्मा पुरुषस्तत्परं पदम् । कूर्मः स्वपाणिपादाद्विशिर-
श्चात्मनि धारयेत् ॥ १४० ॥ एवं द्वारेषु सर्वेषु वायुपू-
रितैरेवित्तः । निषिद्धं तु नवद्वारं ऊर्ध्वं प्राङ्निश्चमन्त्यथा
॥ १४१ ॥ घटमध्ये यथा दीपो निवातं कुम्भकं विदुः ।

निषिद्धैर्नवभिर्द्वारैर्निर्जने निरुपद्रवे ॥ १४२ ॥ निश्चितं
त्वात्ममात्रेणावशिष्टं योगसेवयेत्युपनिषत् ॥ ॐ सह
नाववत्विति शान्तिः ॥

इति योगतत्त्वोपनिषत्समाप्ता ॥

आत्मबोधोपनिषत् ॥ ४४ ॥

श्रीमन्नारायणाकारमष्टाक्षरमहाशयम् ।

स्वमात्रानुभवात्प्रियद्वमात्मबोधं हरिं भजे ॥ १ ॥

ॐ वाङ्मो मनसीति शान्तिः ॥

ॐ प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रणवस्वरूपं अकार उकारो
मकार इति त्र्यक्षरं प्रणवं तदेतदोमिति यमुक्त्वा मुच्यते
योगी जन्मसंसारबन्धनात् ॐ नमो नारायणाय शङ्ख-
चक्रगदाधराय तस्मात् ॐ नमो नारायणार्येति मन्त्रो-
पासको वैकुण्ठभवनं गमिष्यति । अथ यदिदं ब्रह्मपुरं
पुण्डरीकं तस्मात्तडिदाभमात्रं दीपवत्प्रकाशं । ब्रह्मण्यो
देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः । ब्रह्मण्यः पुण्डरीकाक्षो
ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः ॥ सर्वभूतस्थमेकं नारायणं कार-
णपुरुषमकारणं परं ब्रह्म । शोकमोहविनिर्मुक्तो विष्णुं
ध्यायन्न सीदति । द्वैताद्वैतमभयं भवति । मृत्योः स
मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । हृत्पद्ममध्ये सर्वं
तत्प्रज्ञानं प्रतिष्ठितम् । प्रज्ञानं चो लोकः प्रज्ञाप्रतिष्ठा

प्रजानं ब्रह्म । स एतेन प्रजेनात्मनास्मालोकादुत्क्रास्या-
मुष्मिन्स्वर्गे लोके सर्वान्कामानाहवाऽमृत. समभवदमृतः
समभवत् । यत्र ज्योतिरजस्रं यस्मिलोकेऽभ्यर्हितम् ।
तस्मिन्मां देहं स्वमानमृते लोके अक्षते अच्युते लोके
अक्षते अमृतत्वं च गच्छत्यो नमः ॥ १ ॥ प्रगलितनिज-
मायोऽहं निस्तुल्यदृशिरूपवस्तुमात्रोऽहम् । अन्तर्मिता-
हन्तोऽहं प्रगलितजगदीशजीवभेदोऽहम् ॥ १ ॥ प्रत्यग-
भिन्नपरोऽहं विध्वस्ताशेषविधिनिषेधोऽहम् । समुदा-
स्ताश्रमितोऽहं प्रविनतमुखपुणसंविदेवाहम् ॥ २ ॥
साक्ष्यनपेक्षोऽहं निजमहिम्नि संस्थोऽहमचलोऽहम् ।
अजरोऽहमव्ययोऽहं पक्षविपक्षादिभेदविधुरोऽहम् ॥ ३ ॥
अवबोधकरमोऽहं मोक्षानन्दैकमिन्द्रुरेवाहम् । सूक्ष्मो-
ऽहमक्षरोऽहं विगलितगुणजालकं वलात्माहम् ॥ ४ ॥
निर्झगुण्यपदोऽहं कुक्षिस्थानेकलोककलनोऽहम् ॥ कूट-
स्थचेतनोऽहं निष्कियधामाहमप्रतर्क्योऽहम् ॥ ५ ॥
एकोऽहमविकलोऽहं निर्मलनिर्वाणमुतिरेवाहम् । निर-
वयवोऽहमजोऽहं केवलमन्मात्रपारभूतोऽहम् ॥ ६ ॥
निरवधिनित्यबोधोऽहं शुभतरभावोऽहमप्रभेद्योऽहम् ।
विभुरहमनवद्योऽहं निरवधितिःसीममरवमात्रोऽहम् ॥ ७ ॥
वेशोऽहमागमान्तराराध्यः सकलभुवनहद्योऽहम् । पर-
मानन्दघनोऽहं परमानन्दैकभूमरूपोऽहम् ॥ ८ ॥
शुद्धोऽहमद्वयोऽहं संततभावोऽहमादिशून्योऽहम् । शमि-

तान्नत्रितयोऽहं ब्रह्मो मुक्तोऽहमद्भुतात्माहम् ॥ ९ ॥
 शुद्धोऽहमान्तरोऽहं शाश्वतविज्ञानसमरमात्माहम् । शो-
 धितपरतत्त्वोऽहं बोधानन्दैकमूर्तिरेवाहम् ॥ १० ॥
 विवेकयुक्तिबुद्ध्याहं जानाम्यात्मानमद्वयम् । तथापि ब-
 न्धमोक्षादिव्यवह्वरः प्रतीयते ॥ ११ ॥ निवृत्तोऽपि
 प्रपञ्चो मे सत्यवद्भाति सर्वदा । सर्पादीं रज्जसत्त्वेव
 ब्रह्मसत्त्वेव केवलम् ॥ १२ ॥ प्रपञ्चाधाररूपेण वर्ततेऽतो
 जगन्नहि । यथेश्वरसमं व्याप्ता शर्करा वर्तते तथा ॥ १३ ॥
 अद्वयब्रह्मरूपेण व्याप्तोऽहं वै जगन्नयम् । ब्रह्मादिकीटप-
 र्यन्ताः प्राणिनो मयि कल्पिताः ॥ १४ ॥ बुद्बुदादिवि-
 कारान्तस्तरङ्गः सागरे यथा । तरङ्गस्थं द्रवं मिन्धुर्न
 वाञ्छति यथा तथा ॥ १५ ॥ विषयानन्दवाञ्छा मे
 माभूदानन्दरूपतः । दारिद्र्याशा यथा नास्ति संपन्नस्य
 तथा मम ॥ १६ ॥ ब्रह्मानन्दे निमग्नस्य विषयाशा न
 तद्भवेत् । विषं दृष्ट्वा मृतं दृष्ट्वा विषं त्यजति बुद्धिमान्
 ॥ १७ ॥ आत्मानमपि दृष्ट्वाहमनात्मानं त्यजाम्यहम् ।
 घटावभासको भानुर्घटनाशे न नश्यति ॥ १८ ॥ देहाव-
 भासकः साक्षी देहनाशे न नश्यति । न मे बन्धो न मे
 मुक्तिर्न मे शास्त्रं न मे गुरुः ॥ १९ ॥ मायामाश्रवि-
 कास्त्वान्मायावीतोऽहमद्वयः । प्राणाश्चलन्तु तद्धर्मैः
 कामैर्वा हन्यतां मनः ॥ २० ॥ आनन्दबुद्धिपूर्णस्य मम
 दुःखं कथं भवेत् । आत्मानमज्ञसा वेद्मि काप्यज्ञानं

पलायितम् ॥ २१ ॥ कर्तृत्वमद्य मे नष्टं कर्तव्यं वापि
 न कश्चित् । ब्राह्मण्यं कुलगोत्रे च नामसौन्दर्यजातयः
 ॥ २२ ॥ स्थूलदेहगता एते स्थूलाद्विज्ञस्य मे नहि ।
 क्षुत्त्रिपासान्धपद्माधिर्यकामक्रोधादयोऽखिलाः ॥ २३ ॥
 लिङ्गदेहगता एते ह्यलिङ्गस्य न विद्यते । जडत्वप्रियमो-
 दत्वधर्माः कारणदेहगाः ॥ २४ ॥ न सन्ति मम
 नित्यस्य निर्विकारस्वरूपिणः । उलूकस्य यथा भानुर-
 न्धकारः प्रतीयते ॥ २५ ॥ स्वप्रकाशे परानन्दे तमो
 मृडस्य जायते । चक्षुर्दृष्टिनिरोधेऽध्रैः सूर्यो नाम्नीति
 मन्यते ॥ २६ ॥ तथाज्ञानावृतो देही ब्रह्म नाम्नीति
 मन्यते । यथामृतं विपाद्विज्ञं विषदोषेर्न लिप्यते ॥ २७ ॥
 न स्पृशामि जडाद्विज्ञो जडदोषाप्रकाशतः । स्वल्पापि
 दीपकणिका बहुलं नाशयेत्तमः ॥ २८ ॥ स्वल्पोऽपि
 बोधो महती बहुलं नाशयेत्तमः । कालत्रये तथा मर्षो
 रज्जौ नास्ति तथा मयि ॥ २९ ॥ अहंकारादिदेहान्तं
 जगज्ज्ञास्यहमद्वयः । चिद्रूपवार्त्ति मे जाड्यं सत्यत्वाज्ञा-
 नृतं मम ॥ ३० ॥ आनन्दत्वाज्ञ मे दुःखमज्ञानाज्ञानं
 सत्यवत् । आत्मप्रबोधोपनिषन्मुहूर्तमुपास्मिन्वा न च
 पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत इत्युपनिषत् ॥ ॐ वाञ्छो
 मनसैर्न शान्तिः ॥

इत्यात्मप्रबोधोपनिषत्समाप्ता ॥

नारदपरिव्राजकोपनिषत् ॥ ४५ ॥

ॐ पारिव्राज्यधर्मपूगालङ्कारा यत्प्रबोधतः ।

दशप्रणवलक्ष्यार्थं यान्ति तं राममाश्रये ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

परिव्रादत्रिशिखी सीताचूडानिर्वाणमण्डलम् । दक्षि-
णा शरभं स्कन्दं महानारायणाद्वयम् । अथ कदाचि-
त्परिव्राजकाभरणो नारदः सर्वलोकसंचारं कुर्वन्नपूर्वपुण्य-
स्थलानि पुण्यतीर्थानि तीर्थाकुर्वन्नवलोक्य चित्तशुद्धिं
प्राप्य निर्वैरः शान्तो दान्तः सर्वतो निर्वेदमासाद्य
स्वरूपानुसंधानमनुसंधाय नियमानन्दविशेषगण्यं मुनि-
जनैरुपसंकीर्णं नैमिषारण्यं पुण्यस्थलमवलोक्य सरिग-
मपधनिससंज्ञैर्वैराग्यबोधकरैः स्वरविशेषैः प्रापञ्चिकप-
राङ्मुखैर्हरिकथालापैः स्थावरजङ्गमनामकैर्भगवद्भक्तिवि-
शेषैर्नैर्मृगकिंपुरुषामरकिंनराप्सरोगणान्संमोहयन्नागतं
ब्रह्मात्मजं भगवद्भक्तं नारदमवलोक्य द्वादशवर्षसत्रया-
गोपस्थिताः श्रुताध्ययनसंपन्नाः सत्यज्ञास्तपोनिष्ठापराश्च
ज्ञानवैराग्यसंपन्नाः शौनकादिमहर्षयः प्रत्युत्थानं कृत्वा
नत्वा यथोचितातिथ्यपूर्वकमुपवेशयित्वा स्वयं सर्वेऽप्यु-
पविष्टा भो भगवन् ब्रह्मपुत्र कथं मुक्तयुपायोऽस्माकं
वक्तव्यमित्युक्तस्तान् स होवाच नारदः संकुलभवाप-
नीतः सम्यगुपनयनपूर्वकं चतुश्चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः

स्वाभिमतैकगुरुममीपे स्वशाखाध्ययनपूर्वकं सर्वविद्या-
भ्यासं कृत्वा द्वादशवर्षशुश्रूषापूर्वकं ब्रह्मचर्यं पञ्चविंश-
तिवत्सरं गार्हस्थ्यं पञ्चविंशतिवत्सरं वानप्रस्थाश्रमं
तद्विधिवत्क्रमान्निर्वृत्य चतुर्विधब्रह्मचर्यं पवित्रं गार्हस्थ्यं
चतुर्विधवानप्रस्थाश्रमं सम्यगभ्यस्य तदुचितं कर्म सर्वं
निवृत्य साधनचतुष्टयसंपन्नः सर्वसंसारोपरि मनोवाक्का-
यकर्मभिर्यथाशानिवृत्ततथा वासनपणोपर्यपि निर्वरः शा-
न्तो दान्तः संन्यासी परमहंसाश्रमेणास्थलितस्वस्वरूप-
ध्यानेन देहत्यागं करोति स मुक्तो भवति स मुक्तो
भवतीत्युपनिषत् ॥ प्रथमोपदेशः ॥ ॥ अथ हनं भगवन्तं
नारदं सर्वं शौनकादयः पप्रच्छुर्भो भगवन्संन्यासविधिं
नो ब्रूहीति तानवलोक्य नारदस्तस्वरूपं सर्वं पितामह-
मुखेनैव ज्ञातुमुचितमित्युक्त्वा सप्रयागपूर्यनन्तरं तैः
सह सत्यलोकं गत्वा विधिवद्ब्रह्मनिष्ठापरं परमेष्ठिनं
नत्वा स्तुत्वा यथोचितं तदाज्ञया तैः सहोपविश्य नारदः
पितामहमुवाच गुरुस्त्वं जनकस्त्वं सर्वविद्यारहस्यज्ञः
सर्वज्ञत्वमतो मत्तो मदिष्टं रहस्यमेकं वक्तव्यं त्वद्विना
मदभिमतरहस्यं वक्तुं कः समर्थः । किमितिचेत् पारि-
वाज्यस्वरूपक्रमं नो ब्रूहीति नारदेन प्रार्थितः परमेष्ठी
सर्वतः सर्वानवलोक्य मुहूर्तमात्रं समाधिनिष्ठो भूत्वा
संसारार्तिनिवृत्त्यन्वेषण इति निश्चित्य नारदमवलोक्य
तमाह पितामहः पुरा मत्पुत्र पुरुषसूक्तोपनिषद्ब्रह्म-

प्रकारं निरतिशयाकारावलम्बिना विराट्पुरुषेणोपदिष्टं
 रहस्यं ते विविच्योच्यते तत्कममनिरहस्यं ब्राह्मवर्हितो
 भूत्वा श्रूयतां भो नारद विधिवदादावनुपनीतोपनयना-
 नन्तरं तत्सत्कुलप्रसूतः पितृमातृविधेयः पितृसमीपा-
 दन्यत्र ससंप्रदायस्थं श्रद्धावन्तं सत्कुलभवं श्रोत्रियं
 शास्त्रवात्मक्यं गुणवन्तमकुटिलं सद्गुरुमासाद्य नत्वा
 यथोपयोगशुश्रूषापूर्वकं स्वाभिमतं विज्ञाप्य द्वादशवर्ष-
 सेवापुरःसरं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा तदनुज्ञया स्वकुला-
 नुरूपामभिमतकन्यां विवाह्य पञ्चविंशतिवत्सरं गुरुकु-
 लवासं कृत्वाथ गुर्वनुज्ञया गृहस्थोचितकर्म कुर्वन्दा-
 द्वाह्यप्यनिवृत्तिमेत्य म्यवंशवृद्धिकामः पुत्रमेकमासाद्य
 गार्हस्थ्योचितपञ्चविंशतिवत्सरं तात्वा ततः पञ्चविंश-
 तिवत्सरपर्यन्तं त्रिषवणमुदकस्पर्शनपूर्वकं चतुर्थकालमे-
 कवारमाहारमाहरन्नयमेक एव वनस्थो भूत्वा पुरग्राम-
 प्राक्तनसंचारं विहाय निकिरविरहिततदाश्रितकर्माचि-
 तकृत्यं निर्यत्य दृष्टश्रवणविषयवैतृण्यमेत्य चत्वारिंश-
 त्संस्कारसंपन्नः सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धिमेत्याशासूयेर्ष्या-
 हंकारं दग्ध्वा साधनचतुष्टयसंपन्नः संन्यस्तुमर्हतीत्युप-
 निषत् ॥ द्वितीयोपदेशः ॥ ॥ अथ हैनं नारदः पितामहं
 पप्रच्छ भगवन्केन संन्यासः संन्यासाधिकारी वेत्येवमादौ
 संन्यासाधिकारिणं निरूप्य पश्चात्संन्यासविधिरुच्यते
 अवहितः शृणु। अथ पण्डः पतितोऽङ्गविकलः स्त्रीणो बधि-

रोऽर्भको मूकः पापण्डश्चक्री लिङ्गी वैश्वानसहरद्विजो
भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनशिको वैराग्यवन्तोऽप्येते
न संन्यासाहीः संन्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशेनाधि-
कारिणः पूर्वसंन्यासी परमहंसाधिकारी । परंणवात्मन-
श्चापि परमंवात्मना तथा । अभयं समवाप्नोति स
परिव्राडिति स्मृतिः ॥ १ ॥ पण्डोऽथ विकलोऽप्यन्यो
बालकश्चापि पानकी । पतितश्च परद्वारी वैश्वानसहरद्विजो
॥ २ ॥ चक्री लिङ्गी च पापण्डी शिपिविष्टोऽप्यन-
शिकः । द्वित्रिवारेण संन्यस्तो भृतकाध्यापकोऽपि च
॥ ३ ॥ एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥
आतुरकालः कथमार्यसंमतः ॥ प्राणस्योत्क्रमणासन्नकाल-
स्वानुरसंज्ञिकः । नेतरस्वानुरः कालो मुक्तिमार्गप्रवर्तकः
॥ ४ ॥ आतुरेऽपि च संन्यासे तत्तन्मन्त्रपुरःसरम् ।
मन्त्रावृत्तिं च कृत्वा संन्यसेद्विधिवद्बुधः ॥ ५ ॥ आतु-
रेऽपि क्रमे यापि प्रेषभेदो न कुत्रचित् । न मन्त्रं
कर्मरहितं कर्म मन्त्रमपेक्षते ॥ ६ ॥ अकर्म मन्त्ररहितं
नातो मन्त्रं परित्यजेत् । मन्त्रं विना कर्म कुर्यादस्यन्या-
हुतिवद्भवेत् ॥ ७ ॥ विध्युक्तकर्मसंक्षेपासंन्यासस्वानुरः
स्मृतः । तस्मादातुरसंन्यासे मन्त्रावृत्तिर्विधिर्मुने ॥ ८ ॥
आहिताग्निर्विरक्तश्चेद्देशान्तरगतो यदि । प्राजापत्येष्टिम-
प्सेव निर्वृत्यवाथ संन्यसेत् ॥ ९ ॥ मनसा वाथ
विध्युक्तमन्त्रावृत्याथवा जले । श्रुत्यनुष्ठानमार्गेण कर्मा-

गुष्ठानमेव वा ॥ १० ॥ समाप्य संन्यसेद्विद्वांसो चेत्पा-
 नित्यमाग्नयात् । यदा मनसि संजातं चैतृण्यं सर्ववस्तुषु
 ॥ ११ ॥ तदा संन्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्यये ।
 विरक्तः प्रव्रजेद्धीमान्परक्तस्तु गृहे वसेत् ॥ १२ ॥
 सरागो नरकं याति प्रव्रजन्निह द्विजाधमः । यस्यैतानि
 सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं करः ॥ १३ ॥ संन्यसेद-
 कृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान् । संसारमेव निःसारं
 दृष्ट्वा सारदिदक्षया ॥ १४ ॥ प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं
 वैराग्यमाश्रिताः । प्रवृत्तिलक्षणं कर्म ज्ञानं संन्यासलक्ष-
 णम् ॥ १५ ॥ तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धि-
 मान् ॥ १६ ॥ यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम् ।
 तदेकदण्डं संगृह्य सोपवीतं शिखां त्यजेत् ॥ १७ ॥
 परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । सर्वेषणावि-
 निर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति ॥ १८ ॥ पूजितो वन्दित-
 श्चैव सुप्रसन्नो यथा भवेत् । तथा चेत्ताड्यमानस्तु तदा
 भवति भैक्षभुक् ॥ १९ ॥ अहमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवा-
 ख्यमद्वयम् । इति भावो ध्रुवो यस्य तदा भवति
 भैक्षभुक् ॥ २० ॥ यस्मिन्शान्तिः शमः शौचं सत्यं
 संतोष आर्जवम् । अकिञ्चनमदम्भश्च स कैवल्यश्रेमे
 वसेत् ॥ २१ ॥ यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा तदा भवति भैक्षभुक् ॥ २२ ॥
 दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः । वेदान्तान्विधि-

यच्छ्रुत्वा संन्यसेदनुगो द्विजः ॥ २३ ॥ धृतिः क्षमा
दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोधो
दशकं धर्मलक्षणम् ॥ २४ ॥ अतीताज्ञ स्मरेद्भोगास्त
तथानागतानपि । प्राप्तांश्च नाभिनन्देष्टः स केवल्यश्रमे
वसेत् ॥ २५ ॥ अन्तस्थानीन्द्रियाण्यन्तर्ग्रहिष्ठान्विषया-
न्वहिः । शक्नोति यः सदा कर्तुं स केवल्यश्रमे वसेत्
॥ २६ ॥ प्राणे गते यथा देहः सुखं दुःखं न विन्दति ।
तथा चेन्प्राणयुक्तोऽपि स केवल्यश्रमे वसेत् ॥ २७ ॥
कौपीनयुगलं कन्था वण्ड एकः परिग्रहः । यतेः परमहं-
सस्य नाधिकं तु विधीयते ॥ २८ ॥ यदि वा कुरुते
रागादधिकस्य परिग्रहम् । रौरवं नरकं गत्वा निर्यग्यो-
निषु जायते ॥ २९ ॥ त्रिशीर्णान्यमलान्येव चेलानि
ग्रथितानि तु । कृत्वा कन्थां बहिर्वासा धारयेद्भानुरजि-
तम् ॥ ३० ॥ एकवासा अवासा वा एकद्विष्टरलोलुपः ।
एक एव चरेन्नित्यं वर्षास्वेकग्र संवसेत् ॥ ३१ ॥ कुटुम्बं
पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च
त्यक्त्वा गृहश्चरेन्नितः ॥ ३२ ॥ कामः क्रोधस्तथा दर्पो
लोभमोहादयश्च ये । तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिघ्रापि-
र्ममो भवेत् ॥ ३३ ॥ रागद्वेषवियुक्तात्मा समलोष्टाश्म-
काञ्चनः । प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मुनिः स्यात्सर्वनिःस्पृहः
॥ ३४ ॥ दम्भाहंकारनिर्मुक्तो हिंसापशून्यवर्जितः ।
आत्मज्ञानगुणोपेतो यन्निर्माश्रमचाम्रयान् ॥ ३५ ॥

इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयः । संनियम्य तु
 तान्येव ततः मिद्धि निगच्छति ॥ ३६ ॥ न जातु कामः
 कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मव भूय
 एवाभिवर्धते ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा
 घ्रात्वा च यो नरः । न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो
 जितेन्द्रियः ॥ ३८ ॥ यस्य वाङ्मनसी गुह्ये मस्यगुप्ते च
 सर्वदा । स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ ३९ ॥
 संमानाद्वाह्यणो नित्यमुद्विजेत विषादिव । अमृतस्यैव
 चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥ ४० ॥ सुखं ह्यवमतः शेते
 सुखं च प्रतिबुध्यते । सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता
 विनश्यति ॥ ४१ ॥ अनिवादांस्मिनिक्षेत नावमन्येत
 कंचन । न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४२ ॥
 कृध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाकुष्टः कुशलं वदेत् । सप्तद्वाराव-
 कीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ ४३ ॥ अध्यात्मरति-
 रासीनो निरपेक्षो निराशिषः । आत्मनैव सहायेन
 सुखार्थां विचरेदिह ॥ ४४ ॥ इन्द्रियाणां निरोधेन
 रागद्वेषक्षयेण च । अहिंसया च भूतानाममृतध्याय
 कल्पते ॥ ४५ ॥ अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितलं-
 पितम् । चर्मावबद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥ ४६ ॥
 जराशोकसमाविष्टं रोगायसनमातुरम् । रजस्त्रलमनित्यं
 च भूतावापमिमं त्यजेत् ॥ ४७ ॥ मांसासृक्पूयविण्मूत्र-
 स्नायुमज्जास्थिसंहता । देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता

नरकेऽपि सः ॥ ४८ ॥ सा कालपुत्रपदवी सा महावी-
चिवागुरा । सासिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः
॥ ४९ ॥ सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते ।
स्पृष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेव पुत्कसी ॥ ५० ॥
प्रियेषु स्त्रेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् । विमृज्य
ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥ ५१ ॥ अनेन
विधिना सर्वोन्मथ्यत्वा सङ्गाद्भनैःशनैः । सर्वद्वन्द्वैर्विनि-
र्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ५२ ॥ एक एव चरेन्नित्यं
सिद्धयर्थमसहायकः । मिद्धिमेकस्य पश्यन्हि न जहानि न
हीयते ॥ ५३ ॥ कपालं वृक्षमूलानि कुचेलान्यसहायता ।
समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ ५४ ॥
सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डो सकमण्डलुः । एकारामः
परिव्रज्य भिक्षार्थं ग्राममाविशेत् ॥ ५५ ॥ एको भिक्षु-
र्यथोक्तः स्याद्वापेव मिथुनं स्मृतम् । त्रयो ग्रामः समा-
ख्यात ऊर्ध्वे तु नगरायते ॥ ५६ ॥ नगरं नहि कर्तव्यं
ग्रामो वा मिथुनं तथा । एतन्नर्यं प्रकुर्वाणः स्वधर्माव्य-
वते यतिः ॥ ५७ ॥ राजधानीं च तेषां स्याद्भिक्षावार्ता
परस्परम् । स्नेहपशून्यमात्सर्यं संनिकर्षाच्च संशयः ॥ ५८ ॥
एकाकी निःस्पृहस्त्रिष्टेन हि केन महालपेत् । वृथाभ्रा-
रायणेऽप्येव प्रतिवाक्यं सदा यतिः ॥ ५९ ॥ एकाकी
चिन्तयेद्ब्रह्म मनोवाक्यकर्मभिः । मृत्युं च नाभिनन्देत्
जीवितं वा कथंचन ॥ ६० ॥ कालमेव प्रतीक्षेत याव-

दायुः समाप्यते । नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत
 जीवितम् ॥ कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा
 ॥ ६१ ॥ अजिह्वः पण्डकः पङ्कुरन्धो बधिर एव च ।
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः पङ्क्तिरेतर्न संशयः ॥ ६२ ॥
 इदमिष्टमिदं नेति न्योऽश्नन्नपि न सज्जति । हितं सत्यं
 मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥ ६३ ॥ अद्यजातां यथा
 नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् । शतवर्षां च यो दृष्ट्वा
 निर्विकारः स पण्डकः ॥ ६४ ॥ भिक्षार्थमटनं यस्य
 विष्मूत्रकरणाय च । योजनास्त परं यानि सर्वथा पङ्कुरेव
 सः ॥ ६५ ॥ निष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुरनं दूरगम् ।
 चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिवाट सोऽन्ध उच्यते ॥ ६६ ॥
 हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं तु यत् । श्रुत्वापि न
 शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥ ६७ ॥ सास्त्रिष्वे
 विषयाणां यः समर्थो विकलेन्द्रियः । सुप्तवद्वर्तते नित्यं
 स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥ ६८ ॥ नटादिप्रेक्षणं घृतं
 प्रमदासुहृदं तथा । भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च पण पश्ये-
 त्कदाचन ॥ ६९ ॥ रागं द्वेषं मदं मायां द्रोहं मोहं
 परात्मसु । पडेतानि यतिर्नित्यं मनसापि न चिन्तयेत्
 ॥ ७० ॥ मञ्जकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथालौल्यमेव च ।
 दिवा स्वापं च यानं च यतीनां पातकानि पद ॥ ७१ ॥
 दूरयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः । सर्वोपनिषदं
 विद्याभस्यसेन्मुक्तिहेतुकीम् ॥ ७२ ॥ न तीर्थसेवी नित्यं

स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न
 व्याख्यानपरो भवेत् ॥ ७३ ॥ अपापमशठं वृत्तमजिह्वं
 नित्यमाचरेत् । इन्द्रियाणि समाहृत्य कूर्मोऽङ्गानीच
 सर्वशः ॥ ७४ ॥ क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिनिराशीर्निष्प-
 रिग्रहः । निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च
 ॥ ७५ ॥ निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निराशिषः ।
 विविक्तदेशसंस्को मुच्यते नात्र संशय इति ॥ ७६ ॥
 अप्रमत्तः कर्मभक्तिज्ञानसंपन्नः स्वतन्त्रो वैराग्यमेव ब्रह्म-
 चारी गृही वानप्रस्थो वा मुख्यवृत्तिका चेद्ब्रह्मचर्यं
 समाप्य गृही भवेद्ब्रह्महन्ता भूत्वा प्रव्रजेद्यदि वेतरथा
 ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्ब्रह्महन्ता वनाद्वाथ पुनरप्रती वा व्रती
 वा स्नातको वास्नातको वोऽसन्नाग्निरनग्निर्को वा यद्दहरेव
 विरजेत्तद्दहरेव प्रव्रजेत्तद्देवे प्राजापत्यामेवेष्टं कुर्यान्न्यथवा
 न कुर्यादग्नेयामेव कुर्यादग्निर्हि प्राणः प्राणमेवंतया
 करोति तस्माद्भ्रूतवीयामेव कुर्यादेतयैव त्रयो धातवो
 यदुत सखं रजस्तम इति ॥ अयं योनिर्ऋतियो यतो
 जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथानो वर्धया
 रयिमित्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेद्य वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः
 प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवंतदाहाहवनी-
 यादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाजिघ्रेद्यदग्निं न बिन्ददप्सु
 जुहुयादापो वै स्वां वेचताः सर्वाभ्यो देवनाभ्यो जुहोमि
 स्वाहेति हुवोद्धृत्य तदुदकं प्राश्नीयास्वाज्यं हविरनामयं

मोक्षदमिति शिखां यज्ञोपवीतं पितरं पुत्रं कलत्रं कर्म
 चाध्ययनं मन्त्रान्तरं विसृज्यैव परिब्रजत्यात्मविन्मोक्षम-
 द्रैर्लब्ध्वातयीर्यैर्विधेस्तद्ब्रह्म तदुपास्मितव्यमेवैतदिति ॥
 पितामहं पुनः पप्रच्छ नारदः कथमयज्ञोपवीती ब्राह्मण
 इति ॥ तमाह श्वितामहः ॥ सशिखं वपनं कृत्वा वह्निः-
 सूत्रं त्यजेद्बुधः । यदक्षरं पदं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत्
 ॥ ७७ ॥ सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
 तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥ ७८ ॥ येन
 सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । तत्सूत्रं धारयेद्योषी
 योगवित्तत्त्वदर्शनः ॥ ७९ ॥ वह्निःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योग-
 मुत्तममास्थितः । ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ।
 धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥ ८० ॥
 सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् । ते वै सूत्र-
 विदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥ ८१ ॥ ज्ञान-
 शिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः । ज्ञानमेव परं
 तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥ ८२ ॥ अग्नैरिव शिखा
 नात्या यस्य ज्ञानमयी शिखा । स शिखात्युच्यते
 विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥ ८३ ॥ कर्मण्यधिकृता ये
 तु वैदिके ब्राह्मणादयः । तेभिर्भार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं
 तद्वि वै स्मृतम् ॥ ८४ ॥ शिखा ज्ञानमयी यस्य
 उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति
 ब्रह्मविदो विदुरिति ॥ ८५ ॥ तदेतद्विज्ञाय ब्राह्मणः

परिव्रज्य परिवाडेकशाटी मुण्डोऽपरिग्रहः शरीरक्लेशा-
सहिष्णुश्चेदथवा यथाविधिश्चजातरूपधरो भूत्वा स्वपु-
त्रमित्रकलत्रासबन्धादीनि स्वाध्यायं सर्वकर्माणि संन्य-
स्यायं ग्रहाण्डं च सर्वं कौपीनं दण्डमाच्छादनं च
त्यक्त्वा द्वन्द्वसहिष्णुर्न शीतं न चोष्णं न सुखं न
दुःखं न निद्रा न मानावमाने च पङ्क्तिर्वर्जितो
निन्दाहंकारमन्तरगर्वदम्भेर्ष्यामृयेच्छादेषमुखदुःखकाम-
क्रोधलोभमोहादीन्विमृज्य स्ववपुः शवाकारमिव स्मृत्वा
स्वयतिरिक्तं सर्वमन्तर्याहिरमन्यमानः कस्यापि वन्दन-
मकृत्वा न नमस्कारो न स्वाहाकारो न स्वधाकारो
न निदास्तुतियादच्छिको भवेद्यदच्छालाभसंतुष्टः सुव-
र्णादीन् परिग्रहेज्ञावाहनं न विमर्जनं न मञ्जं
नामञ्जं न ध्यानं नोपासनं न लक्ष्यं नालक्ष्यं न
पृथक् नापृथक् न त्वन्यत्र सर्वत्रानिकेतः स्थिरमतिः
शून्यागारवृक्षमूलदेवगृहतृणकटकलालशालाग्निहोत्रशा-
लाग्निदिगन्तरनर्दातटपुलिनभूगृहकन्दरनिर्झरस्थण्डिलेपु-
वने वा श्वेतकेतुऋभुनिदाघऋषभदर्वासःसंवर्तकदत्ताग्रे-
यंरवतकवदव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो बालोन्मत्तपिशाच-
वदनुन्मत्तोन्मत्तवदाचरंस्त्रिदण्डं शिष्यं पात्रं कमण्डलुं
कटिसूत्रं कौपीनं च तत्सर्वं भूःस्वाह्येन्यप्सु परित्यज्य
कटिसूत्रं च कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वमप्सु
विमृज्याथ जातरूपधरश्चरेदात्मानमन्विच्छेद्यथा जात-

रूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्
संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले कर-
पाश्रेणान्येन वा याचिताहारमाहरन् लाभालाभौ समौ
भूत्वा निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभा-
शुभकर्मनिर्मूलनपूरः संन्यस्य पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्र-
ह्माहमस्मीति ब्रह्मप्रणवमनुस्मरन्भ्रमरकीटन्यायेन शरीर-
त्रयमुत्सृज्य संन्यासेनैव देहत्यागं करोति स कृत-
कृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥ तृतीयोपदेशः ॥

ॐत्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयानिन्द्रियाणि च ।
आत्मन्येव स्थितो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥ १ ॥
नामगोत्रादिवरणं देशं कालं श्रुतं कुलम् । वयो वृत्तं
घृतं शीलं ख्यापयेन्नैव सत्यानिः ॥ २ ॥ न संभाषेन्स्त्रियं
कांचिपूर्वदृष्टां च न स्मरेत् । कथां च वर्जयेत्तामां न
पश्येल्लिखितामपि ॥ ३ ॥ एतच्चतुष्टयं मोहास्त्रीणामा-
चरतो यतेः । चित्तं विक्रीयतेऽवश्यं तद्विकारात्प्रणश्यति
॥ ४ ॥ तृष्णा क्रोधोऽनृतं माया लोभमोहौ प्रिया-
प्रिये । शिल्पं व्याख्यानयोगश्च कामो रागपरि-
ग्रहः ॥ ५ ॥ अहंकारो ममत्वं च चिकित्सा धर्म-
साहसम् । प्रायश्चित्तं प्रवासश्च मन्त्रौषधगराशिषः
॥ ६ ॥ प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो ब्रजेदधः ।
आगच्छ गच्छ तिष्ठेति स्वागतं सुहृदोऽपि वा ॥ ७ ॥
सम्माननं च न ब्रूयान्मुनिर्भोक्त्वपरायणः । प्रतिग्रहं न

गृणीयाज्ञेव चान्यं प्रदापयेत् ॥ ८ ॥ प्रेरयेद्वा तथा
 भिक्षुः स्वप्नेऽपि न कदाचन । जायाभ्रातृसुतादीनां
 बन्धूनां च शुभाशुभम् ॥ ९ ॥ श्रुत्वा हृष्टा न
 कम्पेत् शोकदुर्षो त्यजेद्यतिः । अहिंसायत्यमस्तेयप्रह्वच-
 र्यापणिग्रहाः ॥ १० ॥ अनादृत्यमदीनत्वं प्रमादः
 स्थैर्यमार्जवम् । अस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः
 शमः ॥ ११ ॥ उपेक्षा धैर्यमाधुर्यं तितिक्षा करुणा
 तथा । ह्रीन्मथा ज्ञानचिज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः
 ॥ १२ ॥ एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियता-
 त्मनाम् । निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः सर्वत्र समदर्शनः
 ॥ १३ ॥ तुरीयः परमो हंसः साक्षाज्जारायणो यतिः ।
 एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ॥ १४ ॥ वर्षा-
 भ्योऽन्यत्र वर्षासु मामांश्च चतुरो वसेत् । द्विरात्रं
 न वसेद्ग्रामे भिक्षुर्यदि वसेत्तदा ॥ १५ ॥ रागादयः
 प्रसज्यंस्तेनासौ नारकी भवेत् । ग्रामान्ते निर्जने
 देशे नियतात्माऽनिकेतनः ॥ १६ ॥ पर्यटेऽकीटव-
 द्धर्मा वर्षास्येकत्र संवसेत् । एकवासा अवासा वा
 एकदृष्टिरलोलुपः ॥ १७ ॥ अदृपयन्मतां मार्गं ध्यान-
 युक्तो महीं चरेत् । शुची देशे सदा भिक्षुः स्वध-
 र्ममनुपालयन् ॥ १८ ॥ पर्यटेन सदा योगी वीक्ष्य-
 न्वसुधातलम् । न रात्रौ न च मध्याह्ने संध्यो-
 नैव कुर्यात् ॥ १९ ॥ न शूल्ये न च दुर्गे वा प्राणि-

बाधाकरे न च । एकरात्रं वसेद्वामे पत्तने तु दिन-
 त्रयम् ॥ २० ॥ पुरे दिनद्वयं भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षास्येकत्र तिष्ठेत् स्थाने पुण्यजलावृते ॥ २१ ॥ आत्म-
 न्सर्वभूतानि पश्यन्भिक्षुश्चरेन्महीम् । अन्धवत्कुब्जव-
 च्छेयं बधिरोन्मत्तमूकवत् ॥ २२ ॥ स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं
 बृहद्वकवन्स्थयोः । हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न
 विद्यते ॥ २३ ॥ मौनं योगासनं योगस्तिक्षेकान्त-
 शीलता । निस्पृहत्वं समत्वं च संसृताभ्येकदण्डि-
 नाम् ॥ २४ ॥ परहंसाश्रमस्थो हि स्नानादेरविधानतः ।
 अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमाचरेत् ॥ २५ ॥
 त्वङ्मांसरुधिरस्त्रायुमज्जामेदोऽस्थिसंहतौ । विष्मृत्रपूये
 रमतां क्रिमीणां क्रियदन्तरम् ॥ २६ ॥ क शरीर-
 मशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः । क चाङ्गशोभा
 सौभाग्यकमनीयादयो गुणाः ॥ २७ ॥ मांसासृक्पूय-
 विष्मृत्रस्त्रायुमज्जास्थिसंहतौ । देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो
 भविता नरकेऽपि सः ॥ २८ ॥ स्त्रीणामवाच्यदेशस्य
 क्लिन्ननाडीघणस्य च । अभेदेऽपि मनोभेदाजनः
 प्रायेण वञ्चयते ॥ २९ ॥ चर्मखण्डं द्विधाभिन्नमपा-
 नोद्गारधूपितम् । ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं
 किमतः परम् ॥ ३० ॥ न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं
 वा विपश्चितः । निर्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वो
 वर्णभोजनः ॥ ३१ ॥ मुनिः कौपीनवासाः स्यान्नमो

वा ध्यानतत्परः । एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय
 कल्पते ॥ ३२ ॥ लिङ्गे सत्यपि खल्वस्मिज्ज्ञानमेव हि
 कारणम् । निर्मोक्षायैह भूतानां लिङ्गग्रामो निरर्थकः
 ॥ ३३ ॥ यन्न यन्नं न चायन्नं नाश्रुतं न बहु-
 श्रुतम् । न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ग्राह्यणः
 ॥ ३४ ॥ तस्मादलिङ्गो धर्मजो ब्रह्मवृत्तमनुव्रतम् ।
 गृहधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ॥ ३५ ॥ संदिग्धः
 सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः । अन्धवज्रउवचापि
 मूकवच्च मर्ही चरेत् ॥ ३६ ॥ तं दृष्ट्वा शान्तमनसं
 स्पृहयन्ति दिवाकयः । लिङ्गाभावात्तु कैवल्यमिति
 ब्रह्मानुशायनमिति ॥ ३७ ॥ अथ नारदः पितामहं
 संन्यासविधिं नो ब्रूहीति प्रपच्छ । पितामहस्य श्रेयस्की-
 कृत्यानुरे वा कमे वापि नृगीयाश्रमस्वीकारार्थं कृच्छ्राय-
 श्चिन्तपूर्वकमष्टश्राद्धं कुर्याद्देवर्षिर्दिव्यमनुष्यभूतपितृमात्रा-
 त्मेत्यष्टश्राद्धानि कुर्यात् । प्रथमं यत्यवसुमेज्जकान्विश्वान्दे-
 वान्देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराण्यपिश्राद्धे देवर्षिक्षत्रिय-
 र्षिमनुष्यर्षिर्नर्दिव्यश्राद्धे वसुरुद्रादित्य रूपान्मनुष्यश्राद्धे
 सनकसनन्दनसनकुमारस्यनसृजातान्भूतश्राद्धे पृथि-
 व्यादिपञ्चमहाभूतानि चक्षुरादिकर्णानि चतुर्विधभूत
 ग्रामान्पितृश्राद्धे पितृपितामहप्रपितामहागमातृश्राद्धे
 मातृपितामहाप्रपितामहीराग्न्यश्राद्धे आग्न्यपितृपिताम-
 हाऽजीवत्पितृकश्चेत्पितरं त्यक्त्वा आग्न्यपितामहप्रपिता-

महानिति सर्वत्र युग्मकृप्या ब्राह्मणानर्चयेदेकाध्वरप-
 क्षेऽष्टाध्वरपक्षे वा स्वशाखानुगतमन्त्रैरष्टश्राद्धान्यष्टदिनेषु
 वा एकदिने वा पितृयागोक्तविधानेन ब्राह्मणानभ्यर्च्य
 मुक्तयन्तं यथाविधि निर्वृत्य पिण्डप्रदानानि निर्वृत्य दक्षि-
 णाताम्रवृल्लेसोपयित्वा ब्राह्मणान्प्रेषयित्वा शेषकर्मसिद्ध्यर्थं
 सप्तकेशान्विसृज्य शेषकर्मसिद्ध्यर्थं केशान्सप्ताष्ट वा द्विजः
 संक्षिप्य वापयेत्केशश्मश्रुनखानि चेति सप्तकेशान्संरक्ष्य
 कक्षोपस्थवर्जं क्षारपूर्वकं स्नात्वा सायंसंध्यावन्दनं
 निर्वृत्य सहस्रगायत्रीं जप्त्वा ब्रह्मयज्ञं निर्वृत्य
 स्वाधीनाग्निमुपस्थाप्य स्वशाखोपसंहरणं कृत्वा तदुक्तप्र-
 कारेणाज्याहुतिमाज्यभागान्तं हुत्वाहुतिविधिं समाप्या
 त्मादिभिस्त्रिवारं सक्तुप्राशनं कृत्वाचमनपूर्वकमाग्निं
 संरक्ष्य स्वयमग्नेरुत्तरतः कृष्णाजिनोपरि स्थित्वा पुरा-
 णश्रवणपूर्वकं जागरणं कृत्वा चतुर्थयामान्ते स्नात्वा
 तदग्नौ चरुं श्रपयित्वा पुरुषसूक्तेनाक्षं षोडशाहुती-
 र्हुत्वा विरजाहोमं कृत्वा अथाचम्य सवक्षिणं वस्त्रं
 सुवर्णपात्रं धेनुं दत्त्वा समाप्य ब्रह्मोद्गासनं कृत्वा
 संमासिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः संवृहस्पतिः । संमा-
 यमग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च बलेन चायु-
 ष्मन्तः करोतु मेति । याते अग्ने यज्ञिया तनुस्त-
 येह्यारोहात्मात्मानम् । अच्छा वसुनि कृण्वन्नस्मे
 नर्या पुरुणि । यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद् स्वां योनि-

जातवेदो भुव आजायमानः स क्षय एहीत्यनेना-
ग्निमात्मन्यारोप्य ध्यात्वाग्निं प्रदक्षिणनमस्कारपूर्वक-
मुद्रास्य प्रातःसंध्यामुपास्य सहस्रगायत्रीपूर्वकं सूर्यो-
पस्थानं कृत्वा नाभिदण्डोदकमुपविश्याष्टदिक्पालका-
र्घ्यपूर्वकं गायत्र्युद्गामनं कृत्वा सावित्रीं व्याहृतिपु-
प्रवेशयित्वा । अहं वृक्षश्च रेखिव । कीर्तिः पृष्ठं गिरे-
रिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि । द्रविणमे-
सवचंसं सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वे-
दानुवचनम् । यश्छन्दसासृषभो विश्वरूपः । छन्दो-
भ्योऽध्यमृताम्संभूव । समेन्द्रो मेधया सृणोतु । अमृ-
तस्य देवधारणो भूयासं । शरीरं मे विचर्षणं
जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरिविश्रवं । ब्रह्मणः
कोशोऽस्मि मेधयापिहितः । श्रुतं मे गोपाय । दारपणायाश्च
धनेपणायाश्च लोकपणायाश्च व्युत्थिताऽहं ॐ भूः संन्यस्तं
मया ॐ भुवः संन्यस्तं मया ॐ सुवः संन्यस्तं मया
ॐ भूर्भुवःसुवः संन्यस्तं मयेति मन्द्रमध्यमतालज-
ध्वनिभिर्मनया वाचोवाच्योभयं सर्वभूतभ्यो मत्तः सर्वं
प्रवर्तते स्वाहेत्यनेन जलं प्राश्य प्राच्यां दिशि पूर्णा-
ञ्जलिं प्रक्षिप्योस्वाहेति शिखामुत्पाद्य यज्ञोपवीतं
परमं पवित्रं प्रजापतेर्यमव्रजं पुरस्तात् । आयुष्य-
मष्टयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ।
यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत्स्वमन्तः प्रविश्य मध्ये

ह्यजस्रं परमं पवित्रं यशो बलं ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रय-
च्छेति यज्ञोपवीतं छिन्वा उदकाञ्जलिना सह ॐभूः
समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यप्सु जुहुयादो भूः संन्यस्तं मया
ॐभुवः संन्यस्तं मया ॐभुवः संन्यस्तं मयेति
त्रिरुक्त्वा त्रिवारमभिमन्त्र्य तज्जलं प्राश्याचम्य ॐ
भूः स्वाहेत्यप्सु 'वस्त्रं कटिसूत्रमपि विमृज्य सर्वकर्म-
निर्वर्तकोऽहमिति स्मृत्वा जातरूपधरो भूत्वा स्वरूपानु-
संधानपूर्वकमूर्ध्वबाहुरुदीचीं गच्छेत्पूर्ववद्विद्वन्स्यामी
चेदुरोः सकाशात्प्रणवमहावाक्योपदेशं प्राप्य यथासुखं
विहरन्मत्तः किञ्चिन्नान्यो व्यतिरिक्त इति फलपत्रोदकाहारः
पर्वतवनदेवनालयेषु संचरेन्मन्यस्याथदिगम्बरः सकलसं-
चारकं सर्वदानन्दस्वानुभवैकपूर्णहृदयः कर्मातिदूरलाभः
प्राणधारणपरायणः फलरसवक्त्रपत्रमूलोदकैर्मोक्षार्थी
गिरिकन्दरेषु विसृजेद्देहं स्पर्गंस्तारकम् । विविदिषासंन्यामी
चेच्छतपथं गत्वाचार्यादिभिविप्रैस्तिष्ठतिष्ठ महाभाग
दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं गृहाण प्रणवमहावाक्यग्रहणार्थं
गुरुनिकटमागच्छेत्याचार्यैर्दण्डकटिसूत्रकौपीनं शाटीमेकां
कमण्डलुं पादादिमस्तकप्रमाणमव्रणं समं सांख्यमका-
कपृष्ठं सलक्षणं वैणवं दण्डमेकमात्रमनपूर्वकं सखा-
मागोपायोजः सखायोऽस्मीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रेणः शर्म
मे भव यन्पापं तन्निवारयेति दण्डं परिग्रहेज्जगज्जीवनं
जीवनाधारभूतं माने मा मन्त्रय स्वसर्वदा सर्व-

सौम्येति प्रणवपूर्वकं कमण्डलुं परिगृह्य कौपीनाधारं
कटिसूत्रमोमिति गुह्याच्छादकं कौपीनमोमिति शीतवा-
तोष्णत्राणकरं देहं करक्षणमोमिति कटिसूत्रकौपीनवस्त्र-
माचमनपूर्वकं योगपट्टाभिषिक्तो भुत्वा कृतार्थोऽहमिति
मत्वा स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युपनिषत् ॥ चतुर्थोपदेशः ॥

अथ हेनं पितामहं नारदः प्रपच्छ भगवन्मर्थ-
कर्मनिवर्तकः संन्यास इति त्वयैवोक्तः पुनः स्वाश्र-
माचारपरो भवेदित्युच्यते । ततः पितामह उवाच ।
शरीरस्य देहिनां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिनुरीयावस्थाः सन्ति
तदधीनाः कर्मज्ञानवैराग्यप्रवर्तकाः पुरुषा जन्तवस्तदनु-
कूलाचाराः सन्ति तथैव चेद्भगवन्संन्यासाः कतिभे-
दास्तदनुष्ठानभेदाः कीदृशास्तत्त्वतोऽस्माकं वक्तुमर्ह-
मीति । तथैवार्ह्यकृत्य तुं पितामहेन संन्यासभेद-
राचारभेदः कथमिति चेत्तत्त्वतस्त्वेक एव संन्यासः
अज्ञानेनाशक्तिवशात्कर्मलोपश्च त्रैविध्यमेव वैराग्यसं-
न्यासो ज्ञानसंन्यासो ज्ञानवैराग्यसंन्यासः कर्मसंन्या-
सश्चेति चतुर्विध्यमुपागतमन्यथेति दुष्टमदनाभावाच्चेति
विषयवर्तृण्यमेव प्राक्पुण्यकर्मवशात्संन्यासः सर्वैरा-
ग्यसंन्यासी शास्त्रज्ञानाप्रापपुण्यलोकानुभवश्रवणाप्र-
पञ्चोपरतः क्रोधेर्ष्यामूयाहंकाराभिमानात्मकयत्नसंसारं
निर्वृत्य दारपणाधनैपणालोकपणात्मकदेहवासनां शास्त्र-
बासनां लोकवासनां त्यक्त्वा वमनाश्रमिव प्रकृतीयं

सर्वमिदं हेयं मत्वा साधनचतुष्टयसंपन्नो यः संन्य-
 स्यति स एव ज्ञानसंन्यासी । क्रमेण सर्वमभ्यस्य
 सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां स्वरूपानुसंधानेन देह-
 मात्रावशिष्टः संन्यस्य ज्ञानरूपधरो भवति स ज्ञान-
 वैराग्यसंन्यासी । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा
 वानप्रस्थाश्रममेव वैराग्याभावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण
 यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी । ब्रह्मचर्येण संन्यस्य
 संन्यासाज्ञानरूपधरो वैराग्यसंन्यासी । विद्वत्संन्यासी
 ज्ञानसंन्यासी त्रिविदिषासंन्यासी कर्मसंन्यासी । कर्म-
 संन्यासोऽपि द्विविधः निमित्तसंन्यासोऽनिमित्तसंन्या-
 सश्चेति । निमित्तस्वानुत्तरः । अनिमित्तः क्रमसंन्यासः ।
 आनुत्तरः सर्वकर्मलोपः प्राणस्योत्क्रमणकालसंन्यासः स
 निमित्तसंन्यासः । दृढाङ्गो भूत्वा सर्वं कृतकं नश्व-
 रमिति देहादिकं सर्वं हेयं प्राप्य । हंसः शुचिपद्म-
 सुरन्तरिक्षमन्दोता वेदिपदतिथिर्दुरोणमत् । नृपद्म-
 रमद्वनमद्वयोममदब्जं गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं
 वृहत् । ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं नश्वरमिति निश्चित्य क्रमेण
 यः संन्यस्यति स संन्यासोऽनिमित्तसंन्यासः । संन्यासः
 पञ्चयो भवति । कुटीचको बह्वृद्धको हंसः परमहंसः
 तुरीयातीतोऽबभूवश्चेति ॥ कुटीचकः शिखायज्ञोप-
 वीती दण्डकमण्डलधरः कौपीनकन्याधरः पितृ-
 मातृगुर्वाराधनपरः पिठरत्नत्रिशिष्यादिमग्नसाधनपरः

एकत्राज्ञादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः ।
 बहुदकः शिखादिकन्धाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकव-
 त्सर्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकबलाशी । हंसो जटाधारी
 त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी अमंक्तुसमामधुकराज्ञाशी कौपीन-
 खण्डनुण्डधारी । परमहंसः शिखायजोपवीतरहितः पञ्च-
 गृहेष्वेकरात्राज्ञादनपरः करपात्रा एककौपीनधारी शाटी-
 मेकामेकं वैष्णवं दण्डमेकशाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः
 सर्वस्यागी । तृग्यानातो गोमुखः फलाहारी । अज्ञा-
 हारी चेद्गृहत्रयं देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणप-
 वच्छरीरवृत्तिकः । अवधृतस्त्वनियमोऽभिश्मपतितव-
 र्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः स्वरूपानुसंधान-
 परः । आतुरो जीवति चेत्क्रमसंन्यासः कर्तव्यः । कुटी-
 चकवहुदकहंसानां ब्रह्मचर्याश्रमादिनृग्याश्रमवन । कुटी-
 चकादीनां संन्यासविधिः । परमहंसादित्रयाणां न कटिसूत्रं
 न कौपीनं न वस्त्रं न कमण्डलुर्नदण्डः सार्यवर्णैकभिक्षाटन-
 परस्य जातरूपधरस्य विधिः । संन्यासकालेऽप्यलं बुद्धिपर्य-
 न्तमधीत्य तदनन्तरं कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं
 सर्वमप्यु विस्मृत्याथ जातरूपधरश्चरेन्न कन्धालेशो नाध्ये
 तज्यो न ध्रोतव्यमन्यत्किंचिन्मणवादन्यं न तर्कं पठेन्न श-
 व्दमपि बृहच्छब्दाज्ञाव्यायेन महद्वाचोविग्लापनं गिरा पा-
 ष्यादिना संभाषणं नान्यभाषाविशेषेण न शुद्धस्त्रीपतितो-
 दक्यासंभाषणं न यतैर्देवपूजा नोत्सववर्शनं तीर्थयात्रावृ-

त्तिः । पुनर्यतिविशेषः । कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा बहूदकस्या-
 संकृतं माधुकरं हंसस्याष्टगृहेष्वष्टकवलं परमहंसस्य
 पञ्चगृहेषु करपात्रं फलाहारो गोमुखं तुरीयातीतस्यावधू-
 तस्याजगरवृत्तिः सार्ववर्णिकेषु यतिनेकरात्रं वसेन्न कस्यापि
 नमेत्तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठो यो न स्वरूपज्ञः स ज्ये-
 ष्ठोऽपि कनिष्ठो हस्ताभ्यां ननुत्तरणं न कुर्यान्न वृक्षमारोहेन
 यानादिरूढो न कर्माधिक्यपरो न किञ्चिद्विनिमयपरो
 न दाम्भिको नानृतवादी न यतेः किञ्चिर्कर्तव्यमस्य-
 म्निचेसांकर्यम् । तस्मान्मननार्दा संन्यामिनामधिकारः ।
 आतुरकुटीचकयोर्भूलोकभुवलोकौ बहूदकस्य स्वर्गलोको
 हंसस्य तपोलोकः परमहंसस्य सत्यलोकस्तुरीयातीताव-
 धूतयोः स्वामन्येव केवल्यं स्वरूपानुसन्धानेन भ्रमर-
 कीटन्यायवत् । ययं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कले-
 वरम् । तं तमेव समाप्नोति नान्यथा श्रुतिशायनम् ।
 तदेवं ज्ञात्वा स्वरूपानुसन्धानं विनान्यथाचारपरो न
 भवेत्तदाचारवशात्तत्तल्लोकप्राप्तिर्ज्ञानवैराग्यसंपन्नस्य स्व-
 स्मिन्नेव मुक्तिरिति न सर्वत्राचारप्रसक्तिस्तदाचारः ।
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वेकशरीरस्य जाग्रत्काले विश्वः स्वप्न-
 काले तैजसः सुषुप्तिकाले प्राज्ञः अवस्थाभेदादवस्थेश्वर-
 भेदः कार्यभेदात्कारणभेदस्तासु चतुर्दशकरणानां बाह्य-
 वृत्तयोऽन्तर्वृत्तयस्तेषामुपादानकारणम् । वृत्तयश्चत्वारः
 मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति । तत्तद्वृत्तिव्यापारभेदेन

पृथगाचारभेदः । नेत्रस्थं जागरितं विद्याक्वण्टे स्वप्नं
समाविशत् । सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थि-
तम् । तुरीयमक्षरमिति ज्ञात्वा जागरिते सुषुप्त्यवस्था-
पन्न इव यद्यच्छ्रुतं यद्यदृष्टं तत्तत्सर्वमविजातमिव यो
वसेत्तस्य स्वप्नावस्थायामपि तादृगवस्था भवति । स
जीवन्मुक्त इति वदन्ति । सर्वश्रुत्यर्थप्रतिपादनमपि
तस्यैव मुक्तिरिति । भिक्षुर्वैहिकामुष्मिकापेक्षः । यद्य-
पेक्षाम्नि तदनुरूपो भवति । स्वरूपानुसन्धानव्यति-
रिक्तान्यशास्त्राभ्यामैकदृक्कुलमभारवद्व्यर्थो न योगशास्त्र-
प्रवृत्तिर्न सांख्यशास्त्राभ्यासो न मन्त्रतन्त्रव्यापारः ।
इतरशास्त्रप्रवृत्तिर्यतेरस्मि चेच्छ्रुतं कालं कारवर्चमकारवद्वि-
विदूरकर्माचारविद्यादूरो न प्रणवकीर्तनपरो यद्यत्कर्म
करोति तत्तत्फलमनुभवति एरण्डमलफेनवदतः सर्वं
परित्यज्य तत्प्रयत्नं मनोदण्डं करपात्रं दिग्गम्बरं इष्टा
परिव्रजेद्भिक्षुः । बालान्मत्तपिशाचान्मरणं जीवितं वा
न काङ्क्षेत कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशभृतकन्यायेन परि-
व्राडिति । तितिक्षाज्ञानघैराग्यशमादिगुणवर्जितः ।
भिक्षामात्रेण जीवी स्यात्प्रयत्नयन्निवृत्तिहा ॥ १ ॥
न दण्डधारणेन न मुण्डनेन न वेपेण न दम्भाचारेण
मुक्तिः । ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ।
काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः । स यानि
नरकान्घोरान्महारारवसंज्ञितान् ॥ २ ॥ प्रतिष्ठा सूकरी-

विष्टासमा गीता महर्षिभिः । तस्मादेनां परित्यज्य
 कीटवत्पर्यटेद्यतिः ॥ ३ ॥ अयाचितं यथालाभं भोज-
 नाच्छादनं भवेत् । परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं
 कुर्यात्परेच्छया ॥ ४ ॥ स्वप्नेऽपि यो हि युक्तः स्याज्जाग्र-
 तीव विशेषतः । ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्म-
 वादिनाम् ॥ ५ ॥ अलाभे न विपादी स्यात्लाभे चैव
 न हर्षयेत् । प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनि-
 र्गतः ॥ ६ ॥ अभिपूजितलाभांश्च जुगुप्सेन्नैव सर्वशः ।
 अभिपूजितलाभस्तु यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ७ ॥
 प्राणयात्रानिमित्तं च व्यङ्गारं भुक्तवज्जने । काले प्रशमे
 वर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेद्गृहान् ॥ ८ ॥ पाणिपात्रश्वरन्योगी
 नासकृद्भक्षमाचरेत् । तिष्ठन्भुङ्क्ष्याच्चरन्भुङ्क्ष्यान्मध्येनाच-
 मनं तथा ॥ ९ ॥ अद्विधवद्भुतमर्यादा भवन्ति विशदा-
 शयाः । नियतिं न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव
 ॥ १० ॥ आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
 तदा समः स्यात्सर्वेषु सोऽस्मृतत्वाय कल्पते ॥ ११ ॥
 अनिन्धं वै ब्रजन्गोहं निन्धं गोहं तु वर्जयेत् । अनावृते
 विशेद्द्वारि गेहे नैवावृते ब्रजेत् ॥ १२ ॥ पांमुना च
 प्रतिच्छिन्नशून्यागारप्रतिश्रयः । वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्त-
 सर्वप्रियाप्रियः ॥ १३ ॥ यत्रात्मनिशायी स्यान्निरमि-
 रनिकेतनः । यथालब्धोपजीवी स्यान्पुनिर्दान्तो जिते-
 न्द्रियः ॥ १४ ॥ निःकम्प्य वनमाम्नाय ज्ञानयज्ञो

जितेन्द्रियः । कालकाङ्क्षी चरन्नेव ब्रह्मभूयाय कल्पते
 ॥ १५ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।
 न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते-कचित् ॥ १६ ॥
 निर्मानश्चानहंकारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः । नैव कृष्यति
 न द्वेष्टि नानृतं भाषते गिरा ॥ १७ ॥ पुण्यायतनचारी
 च भूतानामविहिंसकः । काले प्राप्ते भवक्षेत्रं कल्प्यते
 ब्रह्मभूयसे ॥ १८ ॥ वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत
 कर्हिचित् । अज्ञानचर्यां लिप्सेन न चैनं हर्ष आविशेत्
 ॥ १९ ॥ अश्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवद्विचरेन्महीम् ।
 आशीर्युक्तानि कर्माणि हिमायुक्तानि यानि च ॥ २० ॥
 लोकसंप्रहयुक्तानि नैव कुर्यान्न कारयेत् । नामच्छास्त्रेषु
 सज्जेत नोपजीवेत् जीविकाम् । अतिवादांस्यजेत्तर्का-
 न्पक्षं कंचन नाश्रयेत् ॥ २१ ॥ न शिष्याननुवर्षीत
 ग्रन्थांश्चैवाभ्यसेद्बहून् । न व्याख्यामुपयुक्तीन् नारम्भा-
 नारभेत्कचित् ॥ २२ ॥ अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तार्थो मुनि-
 रुन्मत्तबालवत् । कविर्भूकवदात्मानं तद्दृष्ट्वा दर्शयेन्न-
 णाम् ॥ २३ ॥ न कुर्यान्न वदेत्किंचिन्न ध्यायेत्साध्व-
 साधु वा । आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः
 ॥ २४ ॥ एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः ।
 आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मवान्ममदर्शनः ॥ २५ ॥
 बुधो बालकवक्त्रीडेकुशलो जडवच्चरन् । वदेदुन्मत्तव-
 द्बिद्वान् गोचर्यां नैगमश्चरन् ॥ २६ ॥ क्षिप्तोऽवमानितो-

ऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽपि वा । ताडितः संनिरुद्धो
 वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥ २७ ॥ विष्टितो मूत्रितो
 वाज्जैर्बहुधैवं प्रकम्पितः । श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्म-
 नात्मानमुद्धरेत् ॥ २८ ॥ संमाननं परां हानिं योगर्हः
 कुरुते यतः । जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च
 विन्दति ॥ २९ ॥ तथा चरेत् वै योगी यतां धर्ममदू-
 पयन् । जना यथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैव सङ्गतिम् ॥ ३० ॥
 जरायुजाण्डजादीनां बाह्यान्कायकर्मभिः । युक्तः
 कुर्यात् न द्रोहं सर्वमङ्गांश्च वर्जयेत् ॥ ३१ ॥ कामक्राधां
 तथा दर्पलोभमोहादयश्च ये । तांस्तु दोषान्परित्यज्य
 परिब्राह्मणवर्जितः ॥ ३२ ॥ भिक्षाशनं च मौनित्वं
 तपो ध्यानं विदोषतः । सम्यग्ज्ञानं च वैराग्यं धर्मोऽयं
 भिक्षुके मतः ॥ ३३ ॥ काषायवासाः सतनं ध्यानयोग-
 परायणः । ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा
 ॥ ३४ ॥ भिक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेत्कचित् ।
 चित्तशुद्धिर्भवेद्यावत्तावन्नित्यं चरेत्सुधीः ॥ ३५ ॥ ततः
 प्रव्रज्य शुद्धात्मा संचरत्यत्र कुत्रचित् । बहिरन्तश्च
 सर्वत्र संपश्यन्निह जनार्दनम् ॥ ३६ ॥ सर्वत्र विच-
 रन्मौनी वायुवद्वीतकल्मषः । समदुःखसुखः क्षान्तो
 हस्तप्राप्तं च भक्षयेत् ॥ ३७ ॥ निर्वरेण समं पश्य-
 न्निद्वजगोश्चमृगादिषु । भावयन्मनसा विष्णुं परमात्मान-
 मीश्वरम् ॥ ३८ ॥ चिन्मयं परमानन्दं ब्रह्मैवाहमिति

स्मरन् । ज्ञात्वाैवं मनोदण्डं पृथा आशानिवृत्तो भूत्वा
आशास्वरधरो भूत्वा सर्वदा मनोवाक्कायकर्मभिः सर्व-
संगारमुत्सृज्य प्रपञ्चावाङ्मुखः स्वरूपानुसन्धानेन
अमरकीटन्यायेन मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥ पञ्चमो-
पदेशः ॥

अथ नारदः पितामहमुवाच ॥ भगवन् तदभ्यास-
वशात् अमरकीटन्यायवत्तदभ्यासः कथमिति । तमाह
पितामहः । सत्यवाग ज्ञानवैराग्याभ्यां विशिष्टवेहाव-
शिष्टो वसेत् । ज्ञानं शरीरं वैराग्यं जीवनं त्रिविधं शान्ति-
दान्ता नेत्रे मनो मुखं बुद्धिः कला पञ्चविंशतितत्त्वान्य-
वयवा अवस्था पञ्चमहाभूतानि कर्म भक्तिज्ञानवैराग्यं
शास्त्रा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिनुरीयाश्चतुर्दशकरणानि पङ्क्त-
म्भाकाराणीति । एवमपि नावमनिपङ्क्तं कर्णधार इव
यन्तेव गजं स्वबुद्ध्या वशीकृत्य स्वव्यतिरिक्तं सर्वं
कृतकं नश्वरमिति मत्वा विरक्तः पुरुषः सर्वदा ब्रह्माह-
मिति व्यवहरेन्नान्यत्किञ्चिद्देदितव्यं स्वव्यतिरेकेण ।
जीवन्मुक्तो वसेत्कृतकृत्यो भवति । न ताहं ब्रह्मेति
व्यवहरेत्किन्तु ब्रह्माहमस्मीत्यजस्रं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
नुरीयावस्थां प्राप्य नुरीयातीतत्वं ब्रजं हि वा जाग्रदभक्तं
स्वप्नं सुषुप्तमर्धरात्रं गतमित्येकावस्थायां चतस्रोऽवस्था-
स्त्वेकैककरणार्थानानां चतुर्दशकरणानां व्यापाराश्चक्षुरा-
दीनां । चक्षुषो रूपग्रहणं श्रोत्रयोः शब्दग्रहणं जिह्वाया

रसाम्बादनं घ्राणस्य गन्धग्रहणं वचसो वाग्व्यापारः
पाणरादानं पादयोः संचारः पाथोरुत्यर्ग उपस्थस्यानन्द-
ग्रहणं त्वचः स्पर्शग्रहणम् । तदधीना च विषयग्रहण-
बुद्धिः बुद्ध्या बुध्यति चित्तेन चेतयत्यहंकारेणाहंका-
रोति । विसृज्य जीव एतान्देहाभिमानेन जीवो
भवति । गृहाभिमानेन गृहस्थ इव शरीरे जीवः
संचरति । प्राग्दले पुण्यावृत्तिराग्नेय्यां निद्रालभ्या द-
क्षिणायां क्रौर्यबुद्धिर्नैऋत्यां पापबुद्धिः पश्चिमे क्रीडा-
रतिर्वायव्यां गमने बुद्धिरुत्तरे शान्तिरीशान्ये ज्ञानं
कर्णिकायां वैराग्यं केशरेण्वाधमचिन्ता इत्येवं वक्रं
ज्ञात्वा जीवदवस्थां प्रथमं जाग्रद्वितीयं स्वप्नं तृतीयं
सुषुप्तं चतुर्थं तुरीयं चतुर्भिर्विरहितं तुरीयातीतम् ।
विश्वतजसप्राज्ञतटस्थभेदैरेकएव एको देवः साक्षी नि-
र्गुणश्च तद्ब्रह्माहमिति व्याहरेत् । नोचेजाग्रदवस्थायां
जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः
सुषुप्ते सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थाः तुरीये तुरीयादिचतस्रो-
ऽवस्थाः नन्वेवं तुरीयातीतस्य निर्गुणस्य । स्थूलसूक्ष्म-
कारणरूपैर्विश्वतजसप्राज्ञेश्वरैः सर्वावस्थासु साक्षी त्वेक
एवावतिष्ठते । उत तटस्थो द्रष्टा तटस्थो न द्रष्टा द्रष्टृ-
त्वाच्च द्रष्टृव कर्तृत्वभोक्तृ-वाहंकारादिभिः स्पृष्टो जीवः
जीवेतरो न स्पृष्टः । जीवोऽपि न स्पृष्ट इति चेन्न । जीवा-
भिमानेन क्षेत्राभिमानः । शरीराभिमानेन जीवत्वम् ।

जीवन्धं घटाकाशमहाकाशवद्व्यवधानेस्मि । व्यवधान-
वशादेव हंसः संहमिति मन्त्रेणोच्छ्वासनिःश्वासव्यप-
देशेनानुसन्धानं करोति । एवं विज्ञाय शरीराभिमानं
त्यजेन्न शरीराभिमानी भवति । स एव ब्रह्मेत्युच्यते ।
त्यक्तमङ्गो जितक्रोधो लब्धाहारो जितेन्द्रियः । पिपाय
बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ॥ १ ॥ शून्ये-
ष्वेवावकाशेषु गुहामु च वनेषु च । नित्ययुक्तः सदा
योगी ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् ॥ २ ॥ आतिथ्यश्राद्ध-
यज्ञेषु देवयात्रोत्सवेषु च । महाजनेषु सिद्ध्यर्थी न
गच्छेद्योगविक्षिप्तः ॥ ३ ॥ यथैनमवमन्यन्ते जनाः
परिभवन्ति च । तथा युक्तश्चरयोगी सतां वर्म न
दृपयेत् ॥ ४ ॥ द्वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च
ते त्रयः । यस्येते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महा-
यतिः ॥ ५ ॥ विभूमे च प्रशान्ताग्ना यन्तु माधुक्कीं
चरेत् । गृहे च विप्रमुख्यानां यतिः सर्वोत्तमः स्मृतः
॥ ६ ॥ दण्डभिश्चां च यः कुर्यात्स्वधर्मं व्यसनं विना ।
यस्मिष्टति न वैराग्यं याति नीचयतिर्हि सः ॥ ७ ॥
यस्मिन् गृहे विज्ञेयेण लभेद्भिश्चां च वासनात् । तत्र
नो याति यो भूयः स यतिर्नेतरः स्मृतः ॥ ८ ॥ यः
शरीरेन्द्रियादिभ्यां विहीनं सर्वस्याश्रणम् । पारमार्थिक-
विज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥ ९ ॥ परतत्त्वं
विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् । वर्णाश्रमादयो देहे

मायया परिकल्पिताः ॥ १० ॥ नात्मनो बोधरूपस्य
 मम ते सन्ति सर्वदा । इति यो वेद वेदान्तः सोऽति-
 वर्णाश्रमी भवेत् ॥ ११ ॥ यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः
 स्वात्मदर्शनात् । स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि
 स्थितः ॥ १२ ॥ योऽतीत्य स्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थि-
 तः पुमान् । सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदार्थवेदिभिः
 ॥ १३ ॥ तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा अपि नारद । आत्म-
 न्यारोपिताः सर्वे भ्रान्त्या तेनात्मवेदिना ॥ १४ ॥ न विधिर्न
 निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना । ब्रह्मविज्ञानिनामस्मि तथा
 नान्यच्च नारद ॥ १५ ॥ विरज्य सर्वभूतेभ्य आविरिच्छिपदा-
 दपि । धृणां विपात्र्य सर्वस्मिन्पुत्रमित्रादिकेष्वपि ॥ १६ ॥
 श्रद्धालुमुक्तिमार्गेषु वेदान्तज्ञानलिप्सया । उपायनकरो
 भूत्वा गुरुं ब्रह्मविदं व्रजेत् ॥ १७ ॥ सेवाभिः परितो-
 ष्येनं चिरकालं समाहितः । सदा वेदान्तवाक्यार्थं शृणु-
 यात्सुखमाहितः ॥ १८ ॥ निर्ममो निरहंकारः सर्वसङ्ग-
 विवर्जितः । सदा शान्त्यादियुक्तः सत्तामन्यात्मान-
 मीक्षते ॥ १९ ॥ संसारदोषदृष्ट्येव विरक्तिर्जायते
 सदा । विरक्तस्य तु संसारात्मन्यामः स्यान्न मंशयः
 ॥ २० ॥ मुमुक्षुः परहंसाख्यः साक्षान्मोक्षकमाधनम् ।
 अभ्यसेद्ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना ॥ २१ ॥ ब्रह्म-
 विज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः । शान्तिदान्यादिभिः
 सर्वैः साधनैः सहितो भवेत् ॥ २२ ॥ वेदान्ताभ्यास-

निरतः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः । निर्भयो निर्ममो
नित्यो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ २३ ॥ जीर्णकौपीनवासाः
स्यान्मुण्डी नम्रोऽथवा भवेत् । प्राज्ञो वेदान्तविद्योगी
निर्ममो निरहंक्रान्तिः ॥ २४ ॥ मित्रादिषु समो मैत्रः
समस्तेष्वेव जन्तुषु । एको ज्ञानी प्रशान्तात्मा स संत-
रति नेतरः ॥ २५ ॥ गुरुणां च हिते युक्तस्तत्र संव-
त्सरं वसेत् । नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत्
॥ २६ ॥ प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
अविरोधेन धर्मस्य संचरेत्पृथिवीमिमाम् ॥ २७ ॥ ततः
संवत्सरस्यान्ते ज्ञानयोगमनुत्तमम् । आश्रमत्रयमुत्सृज्य
प्राप्तश्च परमाश्रमम् ॥ २८ ॥ अनुज्ञाप्य गुरुंश्चैव
चरेद्धि पृथिवीमिमाम् । त्यक्तमहो जितक्रोधो लब्धा-
हारो जितेन्द्रियः ॥ २९ ॥ ब्राह्मिणो न विरज्येते
विपरीतेन कर्मणा । निरारम्भो गृहस्थश्च कार्यवांश्चैव
भिक्षुकः ॥ ३० ॥ माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा
च माद्यति । तस्माद्दृष्टिविषां नारीं नृगतः परिवर्जयेत्
॥ ३१ ॥ संभाषणं सह स्त्रीभिरालापः प्रेक्षणं तथा ।
नृत्तं गानं सहस्रं च परिवादांश्च वर्जयेत् ॥ ३२ ॥
न स्नानं न जपः पूजा न होमो नैव साधनम् । नाग्नि-
कार्यादिकार्यं च नैतस्यास्मीह नारद ॥ ३३ ॥ नार्चनं
पितृकार्यं च तीर्थयात्रा व्रतानि च । धर्मीधर्मादकं
नास्ति न विधिलौकिकी क्रिया ॥ ३४ ॥ संत्यजेत्सर्व-

कर्माणि लोकाचारं च सर्वशः । कृमिकीटपतङ्गांश्च तथा
 योगी वनस्पतीन् ॥ ३५ ॥ न नाशयेद्बुधो जीवन्पर-
 मार्थमनिर्यतिः । नित्यमन्तर्मुखः स्वच्छः प्रशान्तात्मा
 स्वपूर्णधीः ॥ ३६ ॥ अन्तः सङ्गपरित्यागी लोके विहर
 नारद । नाराजके जनपदे चरत्येकचरो मुनिः ॥ ३७ ॥
 निस्स्तुतिर्निर्नमस्करो निस्स्वधाकार एव च । चला-
 चलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेदित्युपनिषत् ॥
 पष्ठोपदेशः ॥

अथ यतेर्नियमः कथमिति पृष्टं नारदं पितामहः
 पुरस्कृत्य विरक्तः सन्त्यो वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टो मास्ये-
 काकी चरन्नेकत्र निवसेद्विक्षुर्भयात्पारङ्गवदेकत्र न तिष्ठे-
 त्स्वगमननिरोधग्रहणं न कुर्याद्वस्त्राभ्यां नद्युत्तरणं न
 कुर्यान्न वृक्षारोहणमपि न देवोऽयवदर्शनं कुर्यान्नेकग्राशी
 न बाह्यदेवार्चनं कुर्यात्स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधु-
 करवृत्त्याहारमाहरन्कुशो भूत्वा भेदोवृद्धिमकुर्वन्नाज्यं
 रुधिरमिव त्यजेदेकत्रान्नं पललमिव गन्धलेपनमशुद्धि-
 लेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं
 स्त्रीसङ्गमिव मित्राह्लादकं मृगमिव स्पृहां गोमांसमिव
 ज्ञातचरदेशं चण्डालवाटिकामिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं का-
 लकूटमिव सभास्थलं स्पर्शानस्थलमिव राजधानीं कुम्भी-
 पाकमिव शवपिण्डवदेकत्रान्नं न देहान्तरदर्शनं प्रपञ्चवृत्तिं
 परित्यज्य स्वदेशमुत्सृज्य ज्ञातचरदेशं विहाय निस्सृतपदा-

र्थे पुनः प्राप्तिर्हर्षवत् स्वमानन्दमनुस्मरन्स्वशरीराभिमान-
 देशविस्मरणं मत्वा स्वशरीरं शवमिव हेयमुपगम्य कारा-
 गृहविनिर्मुक्तचोरवत्पुत्राप्तबन्धुभवस्थलं विहाय दूरतो
 वसेत् । अयत्नेन प्राप्तमाहरन्ब्रह्मप्रणवध्यानानुसन्धान-
 परो भूत्वा सर्वकर्मनिर्मुक्तः कामक्रोधलोभमोहमद-
 मात्मर्यादिकं दग्ध्वा त्रिगुणार्तातः पङ्क्तिर्मिरहितः पङ्-
 भावविकारशून्यः सत्यवाक्कृच्चिरदोही ग्राम एकरात्रं
 पत्तने पञ्चरात्रं क्षेत्रे पञ्चरात्रं तीर्थे पञ्चरात्रमनिकेतः
 स्थिरमतिनानृतवादी गिरिकन्दरेषु वसेद्देक एव द्वौ
 वा चरेत् ग्रामं त्रिभिर्नगरं चतुर्भिर्ग्राममित्येकश्चरेत् ।
 भिक्षुश्चतुर्दशकरणानां न तत्रावकाशं दद्याद्विच्छिन्न-
 जानाद्राग्यसंपत्तिमनुभूय मत्तो न कश्चिन्नान्यो व्यति-
 रिक्त इत्यात्मन्यालोच्य सर्वतः स्वरूपमेव पश्यर्जीवन्मु-
 क्तिमवाप्स्य प्रारब्धप्रतिभासनाशपर्यन्तं चतुर्विधं स्वरूपं
 ज्ञात्वा देहपतनपर्यन्तं स्वरूपानुसन्धानेन वसेत् ।
 त्रिपवणस्नानं कुटीचकस्य बहुद्वकस्य द्विवारं हंसस्यै-
 कवारं परमहंसस्य मानसस्नानं तुरीयातीतस्य भस्म-
 स्नानमवधृतस्य वायव्यस्नानम् ऊर्ध्वपुण्ड्रं कुटीचकस्य
 त्रिपुण्ड्रं बहुद्वकस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं हंसस्य भस्मो-
 क्षलनं परमहंसस्य तुरीयातीतस्य तिलकपुण्ड्रमवधृतस्य
 न किञ्चित् । तुरीयातीतावधृतयोः ऋतुर्क्षारं कुटीचकस्य
 ऋतुह्रस्वक्षारं बहुद्वकस्य न क्षारं हंसस्य परमहंसस्य च

न क्षौरम् । अस्तिचेदयनक्षौरम् । तुरीयातीतावधूतयोः
 न क्षौरम् । कुटीचकस्यैकाग्रं माधूकरं बहूदकस्य हंस-
 परमहंसयोः करपात्रं तुरीयातीतस्य गोमुखं अवधूत-
 स्याजगरवृत्तिः । शाटीद्वयं कुटीचकस्य बहूदकस्यैकशाटी
 हंसस्य खण्डं दिगम्बरं परमहंसस्य एककौपीनं वा
 तुरीयातीतावधूतयोर्जातरूपधरत्वं हंसपरमहंसयोरजिनं
 न त्वन्येषाम् । कुटीचकबहूदकयोर्मन्त्रजपाधिकारो हंस-
 परमहंसयोरजिनं न त्वन्येषाम् । कुटीचकबहूदकयोर्देवा-
 र्चनं हंसपरमहंसयोर्मानसार्चनं तुरीयातीतावधूतयोः सो-
 हंभावना । कुटीचकबहूदकयोर्मन्त्रजपाधिकारो हंसपरम-
 हंसयोर्ध्यानाधिकारस्तुरीयातीतावधूतयोर्न त्वन्याधि-
 कारस्तुरीयातीतावधूतयोर्महावाक्योपदेशाधिकारः प-
 रमहंसस्यापि । कुटीचकबहूदकहंसानां नान्यस्योपदेशा-
 धिकारः । कुटीचकबहूदकयोर्मानुषप्रणवः हंसपरमहंस-
 योरान्तरप्रणवः तुरीयातीतावधूतयोर्ब्रह्मप्रणवः । कुटी-
 चकबहूदकयोः श्रवणं हंसपरमहंसयोर्मननं तुरीयाती-
 तावधूतयोर्निदिध्यासः । सर्वेषामात्मानुमन्धानं विधि-
 रित्येव मुमुक्षुः सर्वदा संसारतारकं तारकमनुस्मरन् जीव-
 न्मुक्तो वसेदधिकारविशेषेण कैवल्यप्राप्त्युपायमन्विष्ये-
 यन्निरित्युपनिषत् ॥ सप्तमोपदेशः ॥

अथहैनं भगवन्तं परमेष्ठिनं नारदः पप्रच्छ संसार-
 तारकं प्रसन्नो ब्रूहीति । तथेति परमेष्ठी वक्तुमुपचक्रमे(प)

ओमिति ब्रह्मेति व्यष्टिसमष्टिप्रकारेण । का व्यष्टिः का
समष्टिः संहारप्रणवः सृष्टिप्रणवश्चान्तर्बहिश्चोभयात्मक-
त्वाच्चिविधो ब्रह्मप्रणवः । अन्तः प्रणवो ध्यावहारिक-
प्रणवः । बाह्यप्रणव आर्पणप्रणवः । उभयात्मको विराट्-
प्रणवः । संहारप्रणवो ब्रह्मप्रणव अर्धमात्राप्रणवः ।
ओमितिव्रह्म । ओमित्येकाक्षरमन्तःप्रणवं विद्धि । स
चाष्टधा भिद्यते अकारोकारमकारार्धमात्रानाद्विन्दु-
कलाशक्तिश्चेति । तत्र चत्वार अकारश्चायुतावयवान्वित
उकारः सहस्रावयवान्वितो मकारः शतावयवोपेतोऽर्ध-
मात्राप्रणवोऽनन्तावयवाकरः । सगुणो विराट्प्रणवः स-
ंहारो निर्गुणप्रणव उभयात्मकोत्पत्तिप्रणवो यथाहुतो
विराट्भुतः स्रुतसंहारो विराट्प्रणवः षोडशमात्रात्मकः
पदत्रिंशत्तत्त्वातीतः । षोडशमात्रात्मकत्वं कथमित्युच्यते ।
अकारः प्रथमोकारो द्वितीया मकारस्तृतीयाधमात्रा
चतुर्था नादः पञ्चमी बिन्दुः षष्ठी कला सप्तमी कलाती-
ताष्टमी शान्तिर्नवमी शान्त्यतीता दशमी उन्मन्ये-
कादशी मनोन्मनी द्वादशी पुरी त्रयोदशी मध्यमा
चतुर्दशी पश्यन्ती पञ्चदशी परा । षोडशी पुनश्चतुः-
पष्टिमात्रा प्रकृतिपुरुषद्विविध्यमासाष्टाविंशत्युत्तरभेद-
मात्रास्वरूपमासाद्य सगुणनिर्गुणत्वमुपेत्यकोऽपि ब्रह्म-
प्रणवः सर्वाधारः परंज्योतिरेव सर्वेश्वरो विभुः । सर्व-
देवमयः सर्वप्रपञ्चाधारगर्भितः ॥ १ ॥ सर्वाक्षरमयः

कालः सर्वागममयः शिवः । सर्वश्रुत्युत्तमो मृग्यः सक-
 लोपनिषन्मयः ॥ २ ॥ भूतं भव्यं भविष्यद्यच्चिकालो-
 दितमव्ययम् । तदप्योकारमेवार्थं विद्धि मोक्षप्रदायकम्
 ॥ ३ ॥ तदेवात्मानमित्येतद्ब्रह्मणन्देन वर्णितम् । तदे-
 कममृतमजरमनुभूय तथोमिति ॥ ४ ॥ सशरीरं समा-
 रोप्य तन्मयत्वं तथोमिति । त्रिशरीरं तमात्मज्ञं
 परंब्रह्म विनिश्चिनु ॥ ५ ॥ परंब्रह्मानुसंदध्याद्विश्वादीनां
 क्रमः क्रमात् । स्थूलत्वात्स्थूलभुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्म-
 भुक् परम् ॥ ६ ॥ ऐक्यत्वानन्दभोगाच्च सोऽयमात्मा
 चतुर्विधः । चतुष्पाज्जागरितः स्थूलः स्थूलप्रज्ञो हि
 विश्वभुक् ॥ ७ ॥ एकोनविंशतिमुखः साष्टाङ्गः सर्वगः
 प्रभुः । स्थूलभुक् चतुरात्माथ विश्वो वैश्वानरः पुमान्
 ॥ ८ ॥ विश्वजित्प्रथमः पादः स्वप्नस्थानगतः प्रभुः ।
 सूक्ष्मप्रज्ञः स्वतोऽष्टाङ्ग एको नान्यः परंतप ॥ ९ ॥
 सूक्ष्मभुक् चतुरात्माथ तैजसो भूतराडयम् । हिरण्य-
 गर्भः स्थूलोऽन्तर्द्वितीयः पाद उच्यते ॥ १० ॥ कामं
 कामयते यावद्यत्रसुप्तो न कंचन । स्वप्नं पश्यति नैवात्र
 तत्सुषुप्तमपि स्फुटम् ॥ ११ ॥ एकीभूतः सुषुप्तस्थः
 प्रज्ञानघनवान्सुखी । नित्यानन्दमयोऽप्यात्मा सर्वजीवा-
 न्तरस्थितः ॥ १२ ॥ तथाप्यानन्दभुक् चेतोमुखः सर्व-
 गतोऽव्ययः । चतुरात्मेश्वरः प्राज्ञस्तृतीयः पादसंज्ञितः
 ॥ १३ ॥ एष सर्वेश्वरश्चैव सर्वज्ञः सूक्ष्मभावनः । एषो-

ऽन्तर्याम्येव योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ ॥ १४ ॥
 भूतानां त्रयमप्येतत्सर्वोपरमदाधकम् । तत्सुपुंसं हि
 यत्स्वप्नं मायामात्रं प्रकीर्तितम् ॥ १५ ॥ चतुर्थश्चतु-
 रात्मापि सच्चिदेकरसो ह्ययम् । तुरीयावसितत्वाच्च
 एकैकत्वानुसारतः ॥ १६ ॥ ज्ञातानुज्ञात्रननुज्ञातृवि-
 कल्पज्ञानसाधनम् । विकल्पत्रयमत्रापि सुषुप्त स्वप्न-
 मान्तरम् ॥ १७ ॥ मायामात्रं विदित्वैवं सच्चिदेकरसो
 ह्ययम् । विभक्तो ह्ययमादेशो न स्थूलप्रज्ञमन्वहम्
 ॥ १८ ॥ न सूक्ष्मप्रज्ञमत्यन्तं न प्रज्ञं न क्वचिन्मुने ।
 नैवाप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञमान्तरम् ॥ १९ ॥ नाप्र-
 ज्ञमपि न प्रज्ञाघनं चादृष्टमेव च । तदलक्षणमग्राह्यं
 यद्व्यवहार्यमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चो-
 पशमं शिवं शान्तमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स ब्रह्म प्रणवः
 स विज्ञेयो नापरस्तुर्गीयः सर्वत्र भानुवन्मुमुक्षूणामाधारः
 स्वयंज्योतिर्ब्रह्माकाशः सर्वदा विराजते परंब्रह्मत्वादित्यु-
 पनिषत् ॥ अष्टमोपदेशः ॥

अथ ब्रह्मस्वरूपं कथमिति नारदः पप्रच्छ । तं हो-
 वाच पितामहः किं ब्रह्मस्वरूपमिति । अन्योसावन्यो-
 हमस्मीति ये विदुस्ते पशवो नु स्वभावपशवस्तमेवं
 ज्ञात्वा विद्वान्मृत्युमुखात्प्रमुच्यन्ते नान्यः पन्था विद्यते-
 ऽयनाय । कालः स्वभावो निर्यतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः
 पुरुष इति चिन्त्यम् । संयोग एषां नत्वात्मभावादात्मा

ह्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥ १ ॥ ते ध्यानयोगानुगता
 अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणेनिगूढाम् ॥ यः कारणानि
 निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥ २ ॥
 तमेकस्मिंस्त्रिवृतं पण्डशान्तं शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः ।
 अष्टकैः पङ्क्तिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तक-
 मोहम् ॥ ३ ॥ पञ्चस्रोतोःपञ्चं पञ्चयोन्युग्रवक्त्रं पञ्च-
 प्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् । पञ्चावर्ती पञ्चदुःखोघ-
 वेगां पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥ ४ ॥ सर्वाजीवे
 सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन्हंसो आभ्यते ब्रह्मचक्रे । पृथ-
 गात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टन्तस्तेनामृतत्वमेति
 ॥ ५ ॥ उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म तस्मिंस्त्रयं स्वप्रतिष्ठा-
 क्षरं च । अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीनाः परे
 ब्रह्मणि तत्परायणाः ॥ ६ ॥ संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च
 व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः । अनीशश्चात्मा बध्यते
 भोक्तृभावाज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ ७ ॥ ज्ञाज्ञौ
 द्वावजावीशनेशवजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ॥ अन-
 न्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्म-
 मेतन् ॥ ८ ॥ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरान्माना-
 वीशते देव एकः । तदभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भ्य-
 श्रान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ ९ ॥ ज्ञात्वादेवं मुच्यते
 सर्वपाशैः क्षीणैः कुशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिध्या-
 नात्तत्तयं देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आत्मकामः ॥ १० ॥

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि
 किञ्चित् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं
 त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ ११ ॥ आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्र-
 ह्मोपनिषत्परम् । य एवं विदित्वा स्वरूपमेवानुचिन्त-
 यन्मत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ १२ ॥
 तस्माद्विराड्भूतं भव्यं भविष्यद्भवत्यनश्वरस्वरूपम् । अ-
 णोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहा-
 याम् । तमकृतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महि-
 मानमीशम् ॥ १३ ॥ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
 पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च
 तस्यास्मि वेत्ता तमाहुर्ग्रहं पुरुषं महान्तम् ॥ १४ ॥
 अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभु-
 मात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ १५ ॥ सर्वस्य
 धातारमचिन्त्यशक्तिं सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम् । परा-
 त्परं परमं वेदितव्यं सर्वव्याप्यं सकृदेदितव्यम् ॥ १६ ॥
 कविं पुराणं पुरुषोत्तमोत्तमं सर्वेश्वरं सर्वदेवरूपास्यम् ।
 अनादिमध्यान्तमनन्तमव्ययं शिवायुताम्भोरुहगर्भभू-
 धरम् ॥ १७ ॥ स्वेनावृतं सर्वमिदं प्रपञ्चं पञ्चात्मकं
 पञ्चमु वर्तमानम् । पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्चं पञ्चीकृत-
 स्वावयवैरमंवृतम् । परात्परं यन्महतो महान्तं स्वरूप-
 तेजोमयशाश्वतं शिवम् ॥ १८ ॥ नाविरतो दुश्चरिता-
 ज्ञाशान्तो नाप्यमाहितः । नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञाने-

नेनमाप्नुयात् ॥ १९ ॥ नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं न
स्थूलं नास्थूलं न ज्ञानं नाज्ञानं नोभयतःप्रज्ञमग्रा-
ह्यमव्यवहार्यं स्वान्तः स्थितः स्वयमेवेति य एवं वेद
स मुक्तो भवति स मुक्तो भवतीत्याह भगवान्पिता-
महः । स्वस्वरूपज्ञः परिवाद् परिवाडेकाकी चरति भय-
त्रस्तमारङ्गवत्तिष्ठति । गमनविरोधं न करोति । स्वशरी-
रव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा पदपदवृत्त्या स्थित्वा स्वरूपानु-
सन्धानं कुर्यन्सर्वमनन्यबुद्ध्या स्वस्मिन्नेव मुक्तो भवति ।
स परिवाद् सर्वक्रियाकारकनिवर्तको गुरुशिष्यशास्त्रादि-
विनिर्मुक्तः सर्वसंसारं विमृज्य चामोहितः परिवाद्
कथं निर्धनिकः सुखी धनवाञ्छानाज्ञानोभयातीतः
सुखदुःखातीतः स्वयंज्योतिःप्रकाशः सर्ववेद्यः सर्वज्ञः
सर्वसिद्धिदः सर्वेश्वरः सोऽहमिति तद्विष्णोः परमं-
पदं यत्र गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः । सूर्यो न तत्र
भाति न शशाङ्कोऽपि न स पुनरावर्तते न स पुनरा-
वर्तते तत्कैवल्यमित्युपनिषत् ॥ नवमोपदेशः ॥
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इति नारदपरिवाजकोपनिषत्समाप्ता ॥

त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत् ॥ ४६ ॥

(शुक्लयजुर्वेदे)

योगज्ञानैकमस्मिद्धशिवतत्त्वतयोज्ज्वलम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तं परं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥

ॐ पूर्णमद् इति शान्तिः ॥

ॐ त्रिशिखी ब्राह्मण आदित्यलोकं जगाम तं गन्धो-
वाच । भगवन् किंदेहः किंप्राणः किंकारणं किमात्मा
सहोवाच सर्वमिदं शिव एव विजानीहि । किंतु नित्यः
शुद्धो निरञ्जनो विभुरद्वयः शिव एकः स्वेन भासेदं
सर्वं दृष्ट्वा तप्तायःपिण्डवदेकं भिन्नवद्वभासते ।
तद्भासकं किमिति चेदुच्यते । मन्त्रश्चैवाच्यमविद्याशबलं
ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् । महतो-
ऽहंकारः । अहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः
पञ्चमहाभूतानि । पञ्चमहाभूतेभ्योऽग्निलं जगत् । तद-
ग्निलं किमिति । भूतविकारविभागादिरिति । एकस्मि-
न्पिण्डे कथं भूतविकारविभाग इति । तत्तत्कार्यकारण-
भेदरूपेणांशतस्त्ववाचकवाच्यस्थानभेदविषयदेवताकोश-
भेदविभागा भवन्ति । अथाकाशोऽन्तःकरणमनोबुद्धि-
चित्ताहंकाराः । वायुः समानोद्दानव्यानापानप्राणाः ।
वह्निः श्रोत्रवक्त्रक्षुजिह्वाघ्राणानि । आपः शब्दस्पर्शरूप-
रसगन्धाः । पृथिवी वाक्पाणिपादपायूपस्थाः । ज्ञान-

संकल्पनिश्चयानुसंधानाभिमाना आकाशकार्यान्तःकरण-
 विषयाः । समीकरणोन्नयनग्रहणश्रपणोच्छ्वासा वायु-
 कार्यप्राणादिविषयाः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा अग्निकार्य-
 ज्ञानेन्द्रियविषया अब्राश्रिताः । वचनादानगमनविमर्गा-
 नन्दाः पृथिवीकार्यकर्मेन्द्रियविषयाः । कर्मज्ञानेन्द्रिय-
 विषयेषु प्राणतन्मात्रविषया अन्तर्भूताः । मनोबुद्ध्यो-
 श्रित्ताहंकारो चान्तर्भूता । अवकाशविभूतदर्शनपिण्डी-
 करणधारणाः सूक्ष्मतमा जैवतन्मात्रविषयाः । एवं
 द्वादशाङ्गानि आध्यात्मिकान्याधिभौतिकान्याधिदैवि-
 कानि । अत्र निशाकरचतुर्मुखदिग्वातार्कवह्नाश्वप्ती-
 न्द्रोपेन्द्रप्रजापतियमा इत्यक्षाधिदेवतारूपेर्द्वादशनाड्य-
 न्तःप्रवृत्ताः प्राणा एवाङ्गानि अङ्गज्ञानं तदेव ज्ञातेति ।
 अथ व्योमानिलानलजलानां पञ्चीकरणमिति । ज्ञा-
 तृत्वं समानयोगेन श्रोत्रद्वारा शब्दगुणो वागधिष्ठित
 आकाशो तिष्ठति आकाशमिति । मनोव्यानयोगेन
 त्वग्द्वारा स्पर्शगुणः पाण्यधिष्ठितो वाया तिष्ठति वायु-
 स्तिष्ठति । बुद्धिरुदानयोगेन चक्षुर्द्वारा रूपगुणः पादा-
 धिष्ठितोऽग्नौ तिष्ठत्यग्निस्तिष्ठति । चित्तमपानयोगेन
 जिह्वाद्वारा रसगुण उपस्थाधिष्ठितोऽप्सु तिष्ठत्यापस्ति-
 ष्ठति । अहंकारः प्राणयोगेन घ्राणद्वारा गन्धगुणो
 गुदाधिष्ठितः पृथिव्या तिष्ठति पृथिवी तिष्ठति य एवंवेद ।
 अत्रैते श्लोका भवन्ति । पृथग्भूते पौडश कलाः स्वार्थ-

भागान्परान्क्रमात् । अन्तःकरणव्यानाक्षिरसपायुनभः
क्रमात् ॥ १ ॥ मुख्यात्पूर्वोत्तरैर्भागैर्भूतेभूते चतुश्चतुः ।
पूर्वमाकाशमाश्रित्य पृथिव्यादिषु संस्थिताः ॥ २ ॥
मुख्यादूर्ध्वं परा ज्ञेया न परानुत्तरान्विदुः । एवमंशो
अभूत्तस्मात्तेभ्यश्चांगोऽयं भूतथा ॥ ३ ॥ तस्मादन्यो-
न्यमाश्रित्य ह्योतं प्रोतमनुक्रमात् । पञ्चभूतमयी
भूमिः सा चेतनसमन्विता ॥ ४ ॥ तत ओषधयोऽन्नं च
ततः पिण्डाश्चतुर्विधाः । रसामृद्धांसमंदोऽस्थिमज्जाशु-
क्राणि धातवः ॥ ५ ॥ केचित्तथोगतः पिण्डो भूतेभ्यः
संभवाः क्वचित् । तस्मिन्नन्नमयः पिण्डो नाभिमण्डल-
संस्थितः ॥ ६ ॥ अस्य मध्येऽस्ति हृदयं सनालं पद्म-
कोशवत् । सत्त्वान्तर्धर्निनो देवाः कर्त्रहंकारचेतनाः
॥ ७ ॥ अस्य बीजं तमःपिण्डं मोहरूपं जडं घनम् ।
वर्तते कण्ठमाश्रित्य मिथ्रीभूतमिदं जगत् ॥ ८ ॥ प्रत्य-
गानन्दरूपात्मा मूर्ध्नि स्थाने परेपदे । अनन्तशक्ति-
संयुक्तो जगद्रूपेण भासते ॥ ९ ॥ सर्वत्र वर्तते जाग्र-
त्स्वप्नं जाग्रति वर्तते । सुषुप्तं च तुरीयं च नान्यावस्थानि
कुत्रचित् ॥ १० ॥ सर्वदेशेष्वनुम्यूतश्चतुरूपः शिवा-
त्मकः । यथा महाफले सर्वे रसाः सर्वप्रवर्तकाः ॥ ११ ॥
तथैवाश्रमये कोशे कोशान्मिष्टन्ति चान्तरे । यथा
कोशस्तथा जीवो यथार्जीवस्तथा शिवः ॥ १२ ॥ सखि-
कारस्तथा जीवो निर्विकारस्तथा शिवः । कोशास्तस्य

विकारास्ते ह्यवस्थासु प्रवर्तकाः ॥ १३ ॥ यथा रयाशये
 फेनं मथनादेव जायते । मनोनिर्मथनादेव विकल्पा
 बहवस्तथा ॥ १४ ॥ कर्मणा वर्तते कर्मा तस्यागाच्छा-
 न्तिप्रामुष्यात् । अयने दक्षिणे प्राप्तं प्रपञ्चाभिमुखं
 गतः ॥ १५ ॥ अहंकाराभिमानेन जीवः स्याद्वि सदा-
 शिवः । स चाविवेकप्रकृतिसङ्गत्या तत्र मुह्यते ॥ १६ ॥
 नानाद्योनिशतं गत्वा शेनेऽयं वासनावशात् । विमोक्षा-
 त्संचरत्येव मत्स्यः कूलद्वयं यथा ॥ १७ ॥ ततः काल-
 वशादेव ह्यात्मज्ञानविवेकतः । उत्तराभिमुखो भूत्वा
 स्थानास्थानान्तरं क्रमान् ॥ १८ ॥ मूर्ध्निधायात्मनः
 प्राणान्योगाभ्यामं स्थितश्चरन् । योगात्मं जायते ज्ञानं
 ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते ॥ १९ ॥ योगज्ञानपरो नित्यं स
 योगी न प्रणश्यति । विकारस्थं शिवं पश्येद्विकारश्च
 शिवे न तु ॥ २० ॥ योगप्रकाशकं योगैर्ध्यायेच्चानन्य-
 भावनः । योगज्ञाने न विधेते तस्य भावो न मिष्यति
 ॥ २१ ॥ तस्मादभ्यासयोगेन मनःप्राणाबिरोधयेत् ।
 योगी निशितधारेण क्षुरेणैव निकृन्तयेत् ॥ २२ ॥
 शिखा ज्ञानमयी वृत्तिर्यमाद्यष्टाङ्गसार्धतः । ज्ञानयोगः
 कर्मयोग इति योगो द्विधा मतः ॥ २३ ॥ क्रियायोग-
 मथेदानीं शृणु ब्राह्मणसत्तम । अव्याकुलस्य चित्तस्य
 बन्धनं विषये क्वचित् ॥ २४ ॥ यस्मंयोगो द्विजश्रेष्ठ
 स च द्वैविध्यमभुते । कर्म कर्तव्यमित्येव विहितेष्वेव

कर्मसु ॥ २५ ॥ बन्धनं मनसो नित्यं कर्मयोगः स
उच्यते । यत्तु चित्तस्य सततमर्थं श्रेयसि बन्धनम्
॥ २६ ॥ ज्ञानयोगः स विज्ञेयः सर्वमिन्द्रिकरः शिवः ।
यस्योक्तलक्षणं योगे द्विविधेऽप्यव्ययं मनः ॥ २७ ॥ स
याति परमं श्रेयो मोक्षलक्षणमज्ञया । देहेन्द्रियेषु
दैराग्यं यम दृश्युष्यते बुधैः ॥ २८ ॥ अनुरक्तिः परे
तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः । सर्ववस्तुन्युदासीनभाव-
मायनमुत्तमम् ॥ २९ ॥ जगत्सर्वमिदं मिथ्याप्रतीतिः
प्राणसंयमः । चित्तस्यान्तर्मुखीभावः प्रत्याहारस्तु स-
त्तम ॥ ३० ॥ चित्तस्य निश्चलीभावो धारणा धारणं
विदुः । सोऽहं चिन्मात्रमेवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते
॥ ३१ ॥ ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक्समाधिरभिधीयते ।
अहिंसा मन्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयार्जवम् ॥ ३२ ॥
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश । तपस्स-
न्तुष्टिरास्तिक्यं दानमाराधनं हठैः ॥ ३३ ॥ वेदान्त-
श्रवणं चैव द्वीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥ द्वाविंशतिः । आसनानि
तदङ्गानि स्वस्तिकादीनि वै द्विज ॥ ३४ ॥ वर्ण्यस्ते
स्वस्तिकं पादतलयोद्भवयोरपि । पूर्वोत्तरे जानुनी द्वे
कृत्वासनमुदीरितम् ॥ ३५ ॥ मध्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ट-
पार्श्वं नियोजयेत् । दक्षिणेऽपि तथा मध्यं गोमुखं गोमुखं
यथा ॥ ३६ ॥ एकं चरणमन्यस्मिन्धरावागेऽप्य निश्चलः ।
आस्ते यदिदमेनोष्ठं धीरासनमुदीरितम् ॥ ३७ ॥ गुदं

नियम्य गुल्फाभ्यां व्युत्क्रमेण समाहितः । योगासनं
 भवेदेतदिति योगविदो विदुः ॥ ३८ ॥ ऊर्वोरुपरि
 वै धत्ते यदा पादतले उभे । पद्मासनं भवेदेतत्सर्वव्या-
 धिविपापहम् ॥ ३९ ॥ पद्मासनं सुसंस्थाप्य तदङ्गुष्ठ-
 द्वयं पुनः । व्युत्क्रमेणैव हस्ताभ्यां बद्धपद्मासनं भवेत्
 ॥ ४० ॥ पद्मासनं सुसंस्थाप्य जानूर्वोरन्तरे करौ ।
 निवेश्य भूमात्रातिष्ठेद्यामस्थः कुक्कुटासनः ॥ ४१ ॥
 कुक्कुटासनबन्धस्थो दोर्भ्यां संबध्य कन्धरम् । शोने
 कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम् ॥ ४२ ॥ पादाङ्गुष्ठौ तु
 पाणिभ्यां गृहीत्वा श्रवणावधि । धनुराकर्षकाङ्गुष्ठं
 धनुरासनमीरितम् ॥ ४३ ॥ सीवनीं गुल्फदेशाभ्यां
 निपीड्य व्युत्क्रमेण तु । प्रसार्य जानुनोर्हस्तावासनं
 सिंहरूपकम् ॥ ४४ ॥ गुल्फौ च वृषणम्याधः सीविन्यु-
 भयपार्श्वयोः । निवेश्य पादौ हस्ताभ्यां बद्ध्वा भद्रासनं
 भवेत् ॥ ४५ ॥ सीवनीपार्श्वमुभयं गुल्फाभ्यां व्युत्क्र-
 मेण तु । निपीड्यासनमेतच्च मुक्तासनमुदीरितम्
 ॥ ४६ ॥ अवष्टभ्य धरां सम्यक्कलाभ्यां हस्तयोर्द्वयोः ।
 कूर्परौ नाभिपार्श्वे तु स्थापयित्वा मयूरवत् ॥ ४७ ॥
 समुन्नतशिरःपादं मयूरासनमिष्यते । वामोरुमूले द-
 क्षाङ्घ्रिं जान्वोर्वीष्टितपाणिना ॥ ४८ ॥ वामेन वामा-
 ङ्गुष्ठं तु गृहीतं मत्स्यपीठकम् । योनिं वामेन संपीड्य

१ सीविन्युत्तरपार्श्वयोः इति पाठः.

मेढ्रादुपरि दक्षिणम् ॥ ४९ ॥ ऋजुकायः समासीनः
 सिद्धासनमुदीरितम् । प्रसार्य भुवि पादां तु दोभ्या-
 मङ्गुष्ठमादरात् ॥ ५० ॥ जानूपरि ललाटे तु पश्चिमं
 तानमुच्यते । येन केन प्रकारेण सुखं धार्यं च
 जायते ॥ ५१ ॥ तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत्समाच-
 रेत् । आसनं विजितं येन जितं तेन जगन्नयम् ॥ ५२ ॥
 यमश्च नियमश्चैव आसनश्च सुमंयतः । नाडीशुद्धिं च
 कृत्वादौ प्राणायामं समाचरेत् ॥ ५३ ॥ देहमानं
 स्वाङ्गुलीभिः पणवत्यङ्गुलायतम् । प्राणः शरीरादधिको
 द्वादशाङ्गुलमानतः ॥ ५४ ॥ देहस्थमनिलं देहममुद्ध-
 तेन तद्धिना । न्यूनं यमं वा योगेन कुर्यान्प्रह्वविदिष्यते
 ॥ ५५ ॥ देहमध्ये शिविस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ।
 त्रिकोणं द्विपदामन्यच्चतुरश्रं चतुष्पदम् ॥ ५६ ॥ वृत्तं
 विहङ्गमानां तु षडशं सर्पजन्मनाम् । अष्टाश्रं स्वेदजानां
 तु तस्मिन्दीपवदुज्ज्वलम् । कन्दस्थानं मनुष्याणां
 देहमध्यं नवाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमुत्सेधं चतुरङ्गुलमाय-
 तम् ॥ ५७ ॥ अण्डाकृतिं तिरश्चां च द्विजानां च चतु-
 ष्पदाम् । तुन्दमध्यं तदिष्टं वै तन्मध्यं नाभिरिष्यते
 ॥ ५८ ॥ तत्र चक्रं द्वादशारं तेषु विष्णवादिमूर्तयः ।
 अहं तत्र स्थितशक्रं भ्रामयामि स्वमायया ॥ ५९ ॥
 अरेषु भ्रमते जीवः क्रमेण द्विजयत्तम । तन्नुपञ्जर-
 मध्यस्था यथा भ्रमन्ति लङ्किका ॥ ६० ॥ प्राणाधिरूढ-

श्ररति जीवस्तेन विना नहि । तस्योर्ध्वं कुण्डलीस्थानं
 नाभेस्तिर्यगथोर्ध्वतः ॥ ६१ ॥ अष्टप्रकृतिरूपा सा चा-
 ष्ठधा कुण्डलीकृता । यथावद्वायुमारं च ज्वलनादि च
 नित्यशः ॥ ६२ ॥ परितः कन्दपार्श्वं तु निरुध्यैव सदा
 स्थिता । मुखेनेवममावेष्टय ब्रह्मरन्ध्रमुखं तथा ॥ ६३ ॥
 योगकालेन मरुता साग्निना बोधिता सती । स्फुरिता
 हृदयाकाशे नागरूपा महोज्ज्वला ॥ ६४ ॥ अपाना-
 द्वाङ्गुलादूर्ध्वमधो मेढस्य तावता । देहमध्यं मनुष्याणां
 हन्मध्यं तु चतुष्पदाम् ॥ ६५ ॥ इतरेषां तुन्दमध्ये
 प्राणापानसमायुताः । चतुष्प्रकारव्ययुते देहमध्ये सुषु-
 म्नाया ॥ ६६ ॥ कन्दमध्ये स्थिता नाडी सुषुम्ना सुप्र-
 तिष्ठिता । पद्मसूत्रप्रतीकाशा ऋजुर्ध्वप्रवर्तिनी ॥ ६७ ॥
 ब्रह्मणो विवरं यावद्विद्युदाभासनालकम् । वैष्णवी ब्रह्म-
 नाडी च निर्वाणप्राप्तिपद्मनिः ॥ ६८ ॥ इडा च
 पिङ्गला चैव तस्याः सव्येतरौ स्थिते । इडा समुत्थिता
 कन्दाद्गामनामापुटावधि ॥ ६९ ॥ पिङ्गला चाग्निता
 तस्मादक्षनामापुटावधि । गान्धारी हस्तिजिह्वा च द्वे
 चान्ये नाडिके स्थिते ॥ ७० ॥ पुरतः पृष्ठतन्मस्य वामे-
 तरदशौ प्रति । पूषायशस्विनीनाढ्या तस्मादेव समु-
 धिते ॥ ७१ ॥ सव्येतरश्चतुर्वधि पायुमूलादलम्बुमा ।
 अधोगता शुभा नाडी मेढान्तावधिरायता ॥ ७२ ॥

१ नानानाडीसमावृतम् इति पाठः.

पादाङ्गुष्ठावधिः कन्दादधोयाता च कौशिकी । दश-
प्रकारभूतास्ताः कथिताः कन्दसंभवाः ॥ ७३ ॥ तन्मूला
बहवो नाड्यः स्थूलसूक्ष्माश्च नाडिकाः । द्वाप्तसप्तिसह-
स्राणि स्थूलाः सूक्ष्माश्च नाड्यः ॥ ७४ ॥ संख्यातुं
नैव शक्यन्ते स्थूलमूलाः पृथग्विधाः । यथाश्वात्थदले
सूक्ष्माः स्थूलाश्च धिततास्तथा ॥ ७५ ॥ प्राणापानौ
समानश्च उदानो व्यान एव च । नागः कूर्मश्च कृकरो
देवदत्तो धनंजयः ॥ ७६ ॥ चरन्ति दशनाडीषु दश
प्राणादिवायवः । प्राणादिपञ्चकं तेषु प्रधानं तत्र च
द्वयम् ॥ ७७ ॥ प्राण एवाथवा ज्येष्ठो जीवात्मानं वि-
भर्ति यः । आस्यनामिकयोर्मध्यं हृदयं नाभिमण्डलम्
॥ ७८ ॥ पादाङ्गुष्ठमिति प्राणस्थानानि द्विजसत्तम ।
अपानश्चरति यक्षन्गुदमेढोरुजानुषु ॥ ७९ ॥ समानः
सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी व्यवस्थितः । उदानः सर्वस-
न्धिस्थः पादयोर्हस्तयोरपि ॥ ८० ॥ व्यानः श्रोत्रो-
रुक्त्या च गुल्फस्कन्धगलेषु च । नागादिवायवः पञ्च
त्वगस्थ्यादिषु संस्थिताः ॥ ८१ ॥ तुन्दमध्यगतं च
रसादीनि समीकृतम् । तुन्दमध्यगतः प्राणस्तानि कुर्या-
त्पृथक्पृथक् ॥ ८२ ॥ हृत्पादिचेष्टनं प्राणः करोति च
पृथक्स्थितम् । अपानवायुर्मूत्रादेः करोति च विसर्ज-
नम् ॥ ८३ ॥ प्राणापानादिचेष्टादि क्रियते व्यानवायुना ।
उज्जीर्यते शरीरस्यमुदानेन नभस्वता ॥ ८४ ॥ पोषणा-

दिशरीरस्य समानः कुरुते सदा । उद्वारादिक्रियो नागः
 कूर्मांक्षयादिनिमीलनः ॥ ८५ ॥ कृकरः क्षुतयोः कर्ता
 दत्तो निद्रादिकर्मकृत् । मृतगात्रस्य शोभादेर्धनं जय
 उदाहृतः ॥ ८६ ॥ नाडीभेदं मरुद्भेदं मरुतां स्थान-
 मेव च । चेष्टाश्च विविधास्तेषां ज्ञात्वाैव द्विजसत्तम
 ॥ ८७ ॥ शुद्धो यतेत नाडीनां पूर्वोक्तज्ञानसंयुतः ।
 विविक्तदेशमासाद्य सर्वसंबन्धवर्जितः ॥ ८८ ॥ योगा-
 ङ्गद्रव्यसंपूर्णं तत्र दारुमये शुभे । आसने कल्पिते
 दर्भकुशकृष्णाजिनादिभिः ॥ ८९ ॥ तावदासनमुत्सेधे
 तावद्भयममायते । उपविश्यासनं सम्यक्स्वस्तिकादि
 यथारुचि ॥ ९० ॥ ब्रध्वा प्रागासनं विप्रो ऋजुकायः
 समाहितः । नासाग्रन्यस्तनयनो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन्
 ॥ ९१ ॥ रसनां तालुनि न्यस्य स्वस्थचित्तो निरामयः ।
 आकुञ्चितशिरः किञ्चिन्निरुद्धन्योगमुद्रया ॥ ९२ ॥
 हस्ता यथोक्तविधिना प्राणायामं समाचरेत् । रेचनं
 पूरणं वायोः शोधनं रेचनं तथा ॥ ९३ ॥ चतुर्भिः
 क्लेशनं वायोः प्राणायाम उदीर्यते । हस्तेन दक्षिणेनैव
 पीडयेन्नासिकापुटम् ॥ ९४ ॥ शनैः शनैरथ बहिः
 प्रक्षिपेत्पिङ्गलानिलम् । इडया वायुमापूर्य ब्रह्मन्पोडश-
 मात्रया ॥ ९५ ॥ पूरितं कुम्भयेत्पश्चाच्चतुःषष्टया तु
 मात्रया । द्वात्रिंशन्मात्रया सम्यग्रेचयेत्पिङ्गलानिलम् ।

॥ ९६ ॥ एवं पुनः पुनः कार्यं व्युत्क्रमानुक्रमेण तु ।
 संपूर्णकुम्भवद्देहं कुम्भयेन्मातरिश्वना ॥ ९७ ॥ पूरणा-
 न्नादयः सर्वाः पूर्यन्ते मातरिश्वना । एवं कृते सति
 ब्रह्मंश्चरन्ति दश वायवः ॥ ९८ ॥ हृदयाम्भोरुहं चापि
 व्याकोचं भवन्ति स्फुटम् । तत्र पश्येत्परात्मानं वासुदेव-
 मकलमपम् ॥ ९९ ॥ प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्धरात्रे
 च कुम्भकान् । शनैरशीतिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्
 ॥ १०० ॥ एकाहमात्रं कुर्वाणः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 संवत्सरत्रयावृद्धं प्राणायामपरो नरः ॥ १०१ ॥ योग-
 सिद्धौ भवेद्योगी वायुजिद्विजितेन्द्रियः । अरुपाशी
 स्वल्पनिद्रश्च तेजस्वी बलवान्ममबल ॥ १०२ ॥ अपमृत्यु-
 मतिक्रम्य दीर्घमायुरवाप्नुयात् । प्रम्वेदजननं यस्य प्राणा-
 यामस्तु सोऽधमः ॥ १०३ ॥ कम्पनं वपुषो यस्य
 प्राणायामेषु मध्यमः । उत्थानं वपुषो यस्य स उत्तम
 उदाहृतः ॥ १०४ ॥ अधमे व्याधिपापानां नाशः
 स्यान्मुष्यमे पुनः । पापरोगमहाव्याधिनाशः स्यादुत्तमे
 पुनः ॥ १०५ ॥ अरूपमूर्त्रोऽरूपविष्टश्च लघुदेहो मिता-
 शनः । पट्टिन्द्रियः पटुमतिः कालत्रयविदाग्मवान्
 ॥ १०६ ॥ रेचकं पूरकं मुक्त्वा कुम्भीकरणमेव यः ।
 करोति त्रिषु कालेषु नैव तस्यास्ति दुर्लभम् ॥ १०७ ॥
 नाभिकन्दे च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्रवान् । धारये-
 न्ननसा प्राणान्सन्ध्याकालेषु वा सदा ॥ १०८ ॥

सर्वरोगैर्विनिर्मुक्तो जीवेशोगी गतक्लमः । कुक्षिरोग-
विनाशः स्यान्नाभिकन्देषु धारणात् ॥ १०९ ॥ नासाग्रे
धारणाद्दीर्घमायुः स्यादेहलाघवम् । ब्राह्मे मुहूर्ते संप्राप्ते
वायुमाकृष्य जिह्वया ॥ ११० ॥ पिबतस्त्रिषु मासेषु
वाक्स्मिद्धिर्महती भवेत् । अभ्यासतश्च षण्मासान्महा-
रोगविनाशनम् ॥ १११ ॥ यत्रयत्र धृतो वायुरङ्गे
रोगादिदृषिते । धारणादेव मरुतस्तत्तदारोग्यमश्नुते
॥ ११२ ॥ मनसो धारणादेव पवनो धारितो भवेत् ।
मनसः स्थापने हेतुरुच्यते द्विजपुङ्गव ॥ ११३ ॥ कर-
णानि समाहृत्य विषयेभ्यः समाहितः । अपानमूर्ध्व-
माकृष्येदुदरोपरि धारयेत् ॥ ११४ ॥ बध्नन्कराभ्यां
श्रोत्रादिकरणानि यथातथम् । युज्जानस्य यथोक्तेन व-
र्त्मना स्ववशं मनः ॥ ११५ ॥ मनोवशात्प्राणवायुः
स्ववशे स्थाप्यते सदा । नासिकापुटयोः प्राणः पर्यायेण
प्रवर्तते ॥ ११६ ॥ तिस्रश्च नाडिकास्तासु स यावन्तं
चरत्ययम् । शङ्खिनीविवरे याम्ये प्राणः प्राणभृतां
सताम् ॥ ११७ ॥ तावन्तं च पुनः कालं सौम्ये चरति
संततम् । इत्थं क्रमेण चरता वायुना वायुजिह्वरः
॥ ११८ ॥ अहश्च रात्रिं पक्षं च मासमृत्त्वयनादिकम् ।
अन्तर्मुखो विजानीयात्कालभेदं समाहितः ॥ ११९ ॥
अङ्गुष्ठादिस्त्रावयवस्फुरणादशनेरपि । अरिष्टैर्जावितस्यापि

जानीयाक्षयमात्मनः ॥ १२० ॥ ज्ञात्वा यतेत कैवल्यप्राप्तये योगवित्तमः । पादाङ्गुष्ठे कराङ्गुष्ठे स्फुरणं यस्य न श्रुतिः ॥ १२१ ॥ तस्य संवत्सरादूर्ध्वं जीवितस्य क्षयो भवेत् । मणिबन्धे तथा गुल्फे स्फुरणं यस्य नश्यति ॥ १२२ ॥ षण्मासावधिरेतस्य जीवितस्य स्थितिर्भवेत् । कूर्परे स्फुरणं यस्य तस्य त्रैमासिकी स्थितिः ॥ १२३ ॥ कौक्षिमेहनपार्श्वे च स्फुरणानुपलम्भने । मासावधिर्जीवितस्य तदर्धस्य तु दर्शने ॥ १२४ ॥ आश्रिते जठरद्वारे दिनानि दश जीवितम् । ज्योतिः खण्डोत्पद्यस्य तदर्धं तस्य जीवितम् ॥ १२५ ॥ जिह्वाग्रादर्शने त्रीणि दिनानि स्थितिरात्मनः । ज्वालाया दर्शने सृष्ट्युद्भिदिने भवति ध्रुवम् ॥ १२६ ॥ एवमादीन्यरिष्टानि दृष्टायुःक्षयकारणम् । निःश्रेयसाय युक्ता न जपध्यानपरायणः ॥ १२७ ॥ मनसा परमात्मानं ध्यात्वा तद्रूपतामियात् । यद्यष्टादशभेदेषु मर्मस्थानेषु धारणम् ॥ १२८ ॥ स्थानास्थानं समाकृत्य प्रत्याहारः स उच्यते । पादाङ्गुष्ठं तथा गुल्फं जङ्घामध्यं तथैव च ॥ १२९ ॥ मध्यमूर्ध्वोश्च मूलं च पायुर्हृदयमेव च । मेहनं देहमध्यं च नाभिं च गलकूर्परम् ॥ १३० ॥ तालुमूलं च मूलं च घ्राणस्याक्ष्णोश्च मण्डलम् । भ्रुवोर्मध्यं ललाटे च मूलमूर्ध्वं च जानुनी ॥ १३१ ॥ मूलं च करयोर्मूलं महान्त्येतानि च द्विज । पञ्चभूतमये देहे

भूतेष्वेतेषु पञ्चसु ॥ १३२ ॥ मनसो धारणं यत्तद्युक्तस्य
 च यमादिभिः । धारणा सा च संसारसागरोत्तारकार-
 णम् ॥ १३३ ॥ आजानुपादपर्यन्तं पृथिवीस्थानमि-
 ष्यते । पित्तला चतुरस्रा च वसुधा वज्रलान्छिता
 ॥ १३४ ॥ स्रग्ग्रेव्या पञ्चघटिकास्तत्रारोप्य प्रभञ्जनम् ।
 आजानुकटिपर्यन्तमपां स्थानं प्रकीर्तितम् ॥ १३५ ॥
 अर्धचन्द्रसमाकारं श्वेतमर्जुनलान्छितम् । स्रग्ग्रेव्यमम्भः
 श्वसनमारोप्य दशनाडिकाः ॥ १३६ ॥ आदेहमध्यकव्य-
 न्तमग्निस्थानमुदाहृतम् । तत्र सिन्दूरवर्णोऽग्निर्ज्वलनं
 दशपञ्च च ॥ १३७ ॥ स्रग्ग्रेव्यो नाडिकाः प्राणं कृत्वा
 कुम्भे तथेरितम् । नाभेरुपरि नासान्तं वायुस्थानं तु
 तत्र वै ॥ १३८ ॥ वेदिकाकारवद्धृष्टो बलवान्भूत-
 मारुतः । स्रग्ग्रेव्यः कुम्भकेनैव प्राणमारोप्य मारुतम्
 ॥ १३९ ॥ घटिकाविंशतिस्तस्माद्घ्राणाद्ब्रह्मत्रिलावधि ।
 व्योमस्थानं नभस्तत्र भिक्षाञ्जनसमप्रभम् ॥ १४० ॥
 व्योम्नि मारुतमारोप्य कुम्भकेनैव यत्नवान् । पृथिव्यंशे
 तु देहस्य चतुर्बाहुं किरीटिनम् ॥ १४१ ॥ अनिरुद्धं
 हरिं योगी यतेत भवमुक्तये । अबंशे पूरयेद्योगी नारा-
 यणमुदग्रधीः ॥ १४२ ॥ प्रद्युम्नमग्नौ वाय्वंशे संकर्षण-
 मतः परम् । व्योमांशे परमात्मानं वासुदेवं सदा स्मरेत्
 ॥ १४३ ॥ अचिरादेव तत्प्राप्तिर्युञ्जानस्य न संशयः ।
 बध्वा योगासनं पूर्वं हृद्देशे हृदयाजलिः ॥ १४४ ॥

नासाग्रन्यम्नयनो जिह्वां कृत्वा च तालुनि । दन्तेर्द-
न्तानसंस्पृश्य ऊर्ध्वकायः समाहितः ॥ १४५ ॥ संय-
मेष्वेन्द्रियग्राममात्मबुद्ध्या विशुद्धया । चिन्तनं वासु-
देवस्य परस्य परमात्मनः ॥ १४६ ॥ स्वरूपव्यासरूपस्य
ध्यानं केवल्यसिद्धिदम् । याममात्रं वासुदेवं चिन्तये-
त्कुम्भकेन यः ॥ १४७ ॥ सप्तजन्मार्जितं पापं तस्य
नश्यति योगिनः । नाभिकन्दात्ममारभ्य यावद्भृदयगो-
चरम् ॥ १४८ ॥ जाग्रद्वृत्तिं विजानीयात्कण्ठस्थं स्वप्न-
वर्तनम् । सुषुप्तं तालुमध्यस्थं तुर्यं भ्रूमध्यसंस्थितम्
॥ १४९ ॥ तुर्यातीतं परं ब्रह्म ब्रह्मरन्ध्रे तु लक्षयेत् ।
जाग्रद्वृत्तिं समारभ्य यावद्ब्रह्मखिलान्तरम् ॥ १५० ॥
तत्रात्मायं तुरीयस्य तुर्यान्ते विष्णुरुच्यते । ध्यानेनैव
समायुक्तो व्योम्नि चात्यन्तनिर्मले ॥ १५१ ॥ सूर्यकोटि-
द्युतिरथं नित्योदितमधोक्षजम् । हृदयाम्बुरुहामीनं ध्या-
येद्वा विश्वरूपिणम् ॥ १५२ ॥ अनेकाकारस्वचित्तमने-
कवदनान्वितम् । अनेकभुजसंयुक्तमनेकायुधमण्डितम्
॥ १५३ ॥ नानावर्णधरं देवं शान्तमुग्रमुदायुधम् ।
अनेकनयनाकीर्णं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥ १५४ ॥ ध्या-
यतो योगिनः सर्वमनोवृत्तिर्विनश्यति । हृत्पुण्डरीकम-
ध्यस्थं चैतन्यज्योतिरव्ययम् ॥ १५५ ॥ कदम्बगोलका-
कारं तुर्यातीतं परात्परम् । अनस्तमानन्दमयं चिन्मयं
भास्करं विभुम् ॥ १५६ ॥ निवातदीपसदृशमकृत्रिम-

मणिप्रभम् । ध्यायतो योगिनस्तस्य मुक्तिः करतले
स्थिता ॥ १५७ ॥ विश्वरूपस्य देवस्य रूपं यत्किञ्चिदेव
हि । स्थवीयः सूक्ष्ममन्यद्वा पश्यन्हृदयपङ्कजे ॥ १५८ ॥
ध्यायतो योगिनो यस्तु साक्षादेव प्रकाशते । अणि-
मादिफलं चैव सुखेनैवोपजायते ॥ १५९ ॥ जीवात्मनः
परस्यापि यद्येवमुभयोरपि । अहमेव परंब्रह्म ब्रह्माह-
मिति संस्थितिः ॥ १६० ॥ समाधिः स तु विज्ञेयः
सर्ववृत्तिविवर्जितः । ब्रह्म संपद्यते योगी न भूयः सं-
सृतिं व्रजेत् ॥ १६१ ॥ एवं विशोध्य तत्त्वानि योगी
निःस्पृहचेतसा । यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयमेव प्रशा-
म्यति ॥ १६२ ॥ ग्राह्याभावे मनःप्राणो निश्चयज्ञान-
संयुतः । शुद्धसत्त्वे परे लीनो जीवः सैन्धवपिण्डवत्
॥ १६३ ॥ मोहजालकसंघातो विश्वं पश्यति स्वप्नवत् ।
सुषुप्तिवद्यश्चरति स्वभावपरिनिश्चलः ॥ १६४ ॥ निर्वा-
णपादमाश्रित्य योगी कैवल्यमश्नुत इत्युपनिषत् ॥ ॐ
पूर्णमदहति शान्तिः ॥

इति त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ॥

सीतोपनिषत् ॥ ४७ ॥

(जायर्वणी)

इच्छाज्ञानक्रियाशक्तित्रयं यज्ञावसाधनम् ।

तद्ब्रह्मसत्तासामान्यं सीतातत्त्वमुपास्महे ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

देवा ह वै प्रजापतिमब्रुवन्का सीता किं रूपमिति ।
सहोवाच प्रजापतिः सा सीतेति । मूलप्रकृतिरूप-
त्वात्सा सीताप्रकृतिः स्मृता । प्रणवप्रकृतिरूपत्वात्सा-
सीता प्रकृतिरुच्यते । सीता इति त्रिवर्णात्मा सा-
क्षान्मायामया भवेत् । त्रिणुः प्रपञ्चयीजं च माया
ईकार उच्यते । सकारः सत्यममृतं प्राप्तिः सोमश्च
कीर्यते । तकारन्तारलक्ष्या च वैराजः प्रन्तरः स्मृतः ।
ईकाररूपिणी सोमामृतावयवदिव्यालंकारस्वङ्मौक्तिका-
द्याभरणालङ्कृता महामायाऽव्यक्तरूपिणी व्यक्ता भवति ।
प्रथमा शब्दब्रह्ममयी स्वाध्यायकाले प्रसज्जा उद्भवा
नराकात्मिकाद्वितीया भूतले हलायं समुत्पन्ना तृतीया
ईकाररूपिणी अव्यक्तस्वरूपा भवतीति सीता इत्युदा-
हरन्ति शानकीये । श्रीरामसन्निध्यवशाज्जगदानन्दका-
रिणी । उपनिस्थितिसंहारकारिणी सर्वदेहिनाम् । सीता
भगवती ज्ञेया मूलप्रकृतिसंज्ञिता । प्रणवत्वात्प्रकृति-
रिति वदन्ति ब्रह्मवादिन इति । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति
च । सा सर्वदेवमयी सर्वदेवमयी सर्वलोकमयी सर्व-
कीर्तिमयी सर्वधर्ममयी सर्वाधारकार्यकारणमयी महा-
लक्ष्मीर्देवेशस्य भिक्षाभिक्षरूपा चेतनाचेतनात्मिका ब्र-
ह्मस्थावरात्मा तद्गुणकर्मविभागभेदाच्छरीररूपा देवर्षि-

मनुष्यगन्धर्वरूपा असुरराक्षसभूतप्रेतपिशाचभूतादिभू-
 तशरीररूपा भूतेन्द्रियमनःप्राणरूपेति च विज्ञायते । सा
 देवी त्रिविधा भवति शक्त्यात्मना इच्छाशक्तिः क्रिया-
 शक्तिः साक्षाच्छक्तिरिति । इच्छाशक्तिस्त्रिविधा भवति ।
 श्रीभूमिनीलात्मिका भद्ररूपिणी प्रभावरूपिणी सोम-
 सूर्याग्निरूपा भवति । सोमात्मिका ओषधीनां प्रभवति
 कल्पवृक्षपुष्पफललतागुल्मात्मिका औषधभेषजात्मिका
 अमृतरूपा देवानां महत्सोमफलप्रदा अमृतेन तृप्तिं
 जनयन्ती देवानामन्नेन पशूनां तृणेन तत्तज्जीवानां सूर्या-
 दिसकलभुवनप्रकाशिनी दिवा च रात्रिः कालकलानि-
 भेषमारभ्य घटिकाष्टयामदिवसवाररात्रिभेदेन पक्षमास-
 त्वयनसंवत्सरभेदेन मनुष्याणां शतायुःकल्पनया प्रकाश-
 माना चिरक्षिप्रव्यपदेशेन निमेषमारभ्य परार्धपर्यन्तं
 कालचक्रं जगच्चक्रमित्यादिप्रकारेण चक्रवत्परिवर्तमाना ।
 सर्वस्यैतस्यैव कालस्य विभागविशेषाः प्रकाशरूपाः काल-
 रूपा भवन्ति । अग्निरूपा अन्नपानादिप्राणिनां क्षुत्तृष्णा-
 त्मिका देवानां मुखरूपा वनौषधीनां शीतोष्णरूपा
 काष्ठेष्वन्तर्बहिश्च नित्यानित्यरूपा भवति । श्रीदेवी त्रि-
 विधं रूपं कृत्वा भगवत्संकल्पानुगुण्येन लोकरक्षणार्थं
 रूपं धारयति । श्रीरिति लक्ष्मीरिति लक्ष्यमाणा भव-
 तीति विज्ञायते । भूदेवी ससागराम्भस्सप्तद्वीपा वसु-
 धरा भूरादिचतुर्दशभुवनानामाधाराधेया प्रणवात्मिका

भवति । नीला च मुखविष्णुमालिनी सर्वोपधीना
 सर्वप्राणिनां पोषणार्थं सर्वरूपा भवति । समस्तभुवन-
 स्याधोभागे जलाकारात्मिका मण्डूकमयेति भुवना-
 धारेति विज्ञायते ॥ क्रियाशक्तिस्वरूपं हरेर्मुखाब्जादः ।
 तज्ज्ञादाद्विन्दुः । विन्दोरोंकारः । ओंकारात्परतो राम
 वैखानसपर्यन्तः । तत्पर्वते कर्मज्ञानमयीभिर्बहुशाखा
 भवन्ति । तत्र त्रयीमयं शास्त्रमाद्यं सर्वार्थदर्शनम् ।
 ऋग्यजुःसामरूपव्याघ्रयीनि परिकीर्तिता । कार्यसिद्धेन
 चतुर्धा परिकीर्तिता । ऋचो यजुंषि सामान्यधर्वाङ्गिरस-
 स्स्था । चानुर्होत्रप्रधानत्वाल्लिङ्गादित्रितयं त्रयी । अथ-
 र्वाङ्गिरसं रूपं सामऋग्यजुरात्मकम् । तथा दिशन्त्या-
 भिचारसामान्येन पृथक्पृथक् । एकविंशतिशाखाया-
 मृग्वेदः परिकीर्तितः । शतं च नवशाखासु यजुषामेव
 जन्मनाम् । साम्नः सहस्रशाखाः स्युः पञ्चशाखा अथ-
 र्वणः । वैखानसमतन्मस्मिन्नादौ प्रत्यक्षदर्शनम् । स्मर्यते
 मुनिभिर्नित्यं वैखानसमतः परम् । कल्पो व्याकरणं
 शिक्षा निरुक्तं ज्योतिषं छन्दः एतानि षडङ्गानि ।
 उपाङ्गमयनं चैव मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मज्ञसेवितार्थं
 च वेदवेदोऽधिकं तथा । निबन्धाः सर्वशाखा च सम-
 याचारसङ्गतिः । धर्मशास्त्रं महर्षीणामन्तःकरणसंभृतम् ।
 इतिहासपुराणाण्यमुपाङ्गश्च प्रकीर्तितः । वास्तुवेदो धनु-
 र्वेदो गान्धर्वश्च तथा मुने । आयुर्वेदश्च पञ्चैते उपवेदाः

प्रकीर्तिताः । दण्डो नीतिश्च वार्ता च विद्या वायुजयः
 परः । एकविंशतिभेदोऽयं स्वप्रकाशः प्रकीर्तितः । वैष्वा-
 नसक्रपेः पूर्वं विष्णोर्वाणी समुद्भवेत् । त्रयीरूपेण
 संकल्प्य इत्थं देही विजृम्भते । संग्यारूपेण संकल्प्य
 वैष्वा-नसक्रपेः पुरा । उदितो यादृशः पूर्वं तादृशं शृणु
 मेऽखिलम् । शश्वद्ब्रह्ममयं रूपं क्रियाशक्तिरुदाहता ।
 साक्षाच्छक्तिर्भगवतः स्मरणमात्ररूपाविर्भावप्रादुर्भावा-
 त्मिका निग्रहानुग्रहरूपा शान्तितेजोरूपा व्यक्ताव्यक्त-
 कारणचरणसमप्रावयवमुखवर्णभेदाभेदरूपा भगवत्सह-
 चारिणी अनपायिनी अनवरतसहाश्रयिणी उदितानु-
 दिताकारा निमेषोन्मेषमृष्टिस्थितिसंहारतिरोधानानुग्रहा-
 दिसर्वशक्तिसामर्थ्यात्साक्षाच्छक्तिरिति गीयते । इच्छा-
 शक्तिस्त्रिविधा प्रलयावस्थायां विश्रमणार्थं भगवतो द-
 क्षिणवक्षः स्थले श्रीवत्साकृतिर्भूत्वा विश्रम्यतीति सा
 योगशक्तिः । भोगशक्तिर्भोगरूपा कल्पवृक्षकामधेनु-
 चिन्तामणिशङ्खपद्मनिध्यादिनवनिधिसमाश्रिता भगवदु-
 पासकानां कामनया अकामनया वा भक्तियुक्ता नरं
 नित्यनैमित्तिककर्मभिरग्निहोत्रादिभिर्वा यमनियमासन-
 प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिभिर्वालमनण्वपि
 गोपुरप्राकारादिभिर्विमानादिभिः सह भगवद्विग्रहार्चा-
 पूजोपकरणैरर्चनैः स्नानादिभिर्वा पितृपूजादिभिरन्नपाना-
 दिभिर्वा भगवत्प्रीत्यर्थमुक्त्वा सर्वं क्रियते । अथातो

वीरशक्तिश्चतुर्भुजाऽभयवरदपद्मधरा किरीटाभरणयुता
सर्वदेवैः परिवृता कल्पतरुमूले चतुर्भिर्गजे रत्नघटैर-
मृतजलैरभिषिच्यमाना सर्वदेवतैर्ब्रह्मादिभिर्वन्द्यमाना अ-
णिमाद्यष्टैश्वर्ययुता संमुखे कामधेनुना स्तूयमाना वेदशा-
स्त्रादिभिः स्तूयमाना जयाशम्भरस्त्रीभिः परिचर्यमाणा
आदित्यसोमाभ्यां दीपाभ्यां प्रकाश्यमाना तुम्बुरुनारदा-
दिभिर्गीयमाना राकामिनीवालीभ्यां लघ्रेण ह्लादिनीमा-
याभ्यां चामरेण स्वाहास्वधाभ्यां व्यजनेन भृगुपुण्या-
दिभिरभ्यर्च्यमाना देवी दिव्यामहासने पद्मासनारूढा
सकलकारणकार्यकरी लक्ष्मीर्देवस्य पृथग्भवनकल्पना ।
अलंचकार स्थिरा प्रसन्नलोचना सर्वदेवतैः पूज्यमाना
वीरलक्ष्मीरिति विज्ञायत इत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णे-
भिरिति शान्तिः ॥ इति मीनोपनिषत्समाप्ता ॥

योगचूडामण्युपनिषत् ॥ ४८ ॥

मूलाधारादिषट्चक्रं सर्वेश्वारोपरिस्थितम् ।

योगज्ञानकफलकं रामचन्द्रपदं भजे ॥

आप्यायस्त्विति शान्तिः ।

ॐ योगचूडामणिं वक्ष्ये योगिनां हितकाम्यया ।
कैवल्यसिद्धिदं गृढं सेवितं योगवित्तमः ॥ १ ॥ आसनं
प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा । ध्यानं समाधिरेतानि

योगाङ्गानि भवन्ति षट् ॥ २ ॥ एकं सिद्धासनं प्रोक्तं
द्वितीयं कमलासनम् । षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्ष्यं
व्योमपञ्चकम् ॥ ३ ॥ स्वदेहे यो न जानाति तस्य
सिद्धिः कथं भवेत् । चतुर्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानं च
षट्दलम् ॥ ४ ॥ नाभौ दशदलं पद्मं हृदये द्वादशार-
कम् । षोडशारं विशुद्धाख्यं भ्रूमध्ये द्विदलं तथा ॥ ५ ॥
सहस्रदलसंख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथि । आधारं प्रथमं
चक्रं स्वाधिष्ठानं द्वितीयकम् ॥ ६ ॥ योनिस्थानं द्वयो-
र्मध्ये कामरूपं निगद्यते । कामाख्यं तु गुदस्थाने
पङ्कजं तु चतुर्दलम् ॥ ७ ॥ तन्मध्ये प्रोच्यते योनिः
कामाख्या सिद्धवन्दिता । तस्य मध्ये महालिङ्गं पश्चि-
माभिमुखं स्थितम् ॥ ८ ॥ नाभौ तु मणिवद्विभ्रं यो
जानाति स योगविन् । तप्तचामीकराभासं तडिलेखेव
विस्फुरत् ॥ ९ ॥ त्रिकोणं तत्पुरं बह्वेरण्ध्रोमेढ्रात्प्रतिष्ठा-
तम् । समाधौ परमं ज्योतिरनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ १० ॥
तस्मिन्दृष्टे महायोगे यातायातो न विद्यते । स्वशब्देन
भवेत्प्राणः स्वाधिष्ठानं तदाश्रयः ॥ ११ ॥ स्वाधिष्ठाना-
श्रयादस्मान्मेढूमेवाभिधीयते । तन्तुना मणिवत्प्रोतो
योऽत्र कन्दः सुपुम्नया ॥ १२ ॥ तस्माभिमण्डले चक्रं
प्रोच्यते मणिपूरकम् । द्वादशारे महाचक्रे पुण्यपापवि-
वर्जिते ॥ १३ ॥ तावज्जीवो भ्रमत्येवं यावत्तत्त्वं न
विन्दति । ऊर्ध्वं मेढ्रादधोनाभेः कन्दे योनिः खगाण्डवत्

॥ १४ ॥ तत्र नाड्यः समुत्पन्नाः सहस्राणां द्विसप्ततिः ।
तेषु नाडीसहस्रेषु द्विसप्तिरुदाहता ॥ १५ ॥ प्रधानाः
प्राणवाहिन्यो भूयस्तासु दश स्मृताः । इडा च पिङ्गला
चैव सुषुम्ना च तृतीयगा ॥ १६ ॥ गान्धारी हस्ति-
जिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी । अलम्बुसा कुहूश्च
शङ्खिनी दशमी स्मृता ॥ १७ ॥ एतन्नाडीमहाचक्रं
ज्ञातव्यं योगिभिः सदा । इडा वामे स्थिता भागे द-
क्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १८ ॥ सुषुम्ना मध्यदेशे तु
गान्धारी वामचक्षुषि । दक्षिणे हस्तिजिह्वा च पूषा
कर्णे च दक्षिणे ॥ १९ ॥ यशस्विनी वामकर्णे चानने
चाप्यलम्बुसा । कुहूश्च लिङ्गदेशे तु मूलस्थाने तु श-
ङ्खिनी ॥ २० ॥ एवं द्वारं समाश्रित्य तिष्ठन्ते नाड्यः
क्रमात् । इडापिङ्गलासुषुम्नाः प्राणमार्गे च संस्थिताः
॥ २१ ॥ सततं प्राणवाहिन्यः सोमसूर्याग्निदेवताः ।
प्राणापानसमानाख्या व्यानोदानां च वायवः ॥ २२ ॥
नागः कूर्मोऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः । हृदि प्राणः
स्थितो नित्यमपानो गुदमण्डले ॥ २३ ॥ समानो
नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमध्यगः । व्यानः सर्वशरीरे
तु प्रधानाः पञ्च वायवः ॥ २४ ॥ उद्गारे नाग आख्यातः
कूर्म उन्मीलने तथा । कृकरः क्षुत्करो भोयो देवदत्तो
विजृम्भणे ॥ २५ ॥ न जहानि मृतं वापि सर्वव्यापी
धनंजयः । एते नाडीषु सर्वासु भ्रमन्ते जीवजन्तवः

॥ २६ ॥ आक्षिप्तो भुजदण्डेन यथा चलति कन्दुकः ।
 प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा जीवो न तिष्ठति ॥ २७ ॥
 प्राणापानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च धावति । वाम-
 दक्षिणमार्गाभ्यां चञ्चलत्वान्न दृश्यते ॥ २८ ॥ रज्जुबद्धो
 यथा श्येनो गतोऽप्याकृष्यते पुनः । गुणबद्धस्तथा जीवः
 प्राणापानेन कर्षति ॥ २९ ॥ प्राणापानवशो जीवो
 ह्यधश्चोर्ध्वं च गच्छति । अपानः कर्षति प्राणं प्राणो-
 ऽपानं च कर्षति ॥ ३० ॥ ऊर्ध्वाधः संस्थितावेतौ यो
 जानाति स योगवित् । हंकारेण बहिर्याति सकारेण
 विशेत्पुनः ॥ ३१ ॥ हंसहंसत्यमुं मन्त्रं जीवो जपति
 सर्वदा । पद्मशतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः
 ॥ ३२ ॥ एतत्संख्यान्वितं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा ।
 अजपानाम गायत्री योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ३३ ॥ अस्याः
 संकल्पमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते । अनया सदृशी विद्या
 अनया सदृशो जपः ॥ ३४ ॥ अनया सदृशं ज्ञानं न भूतं न
 भविष्यति । कुण्डलिन्यां समुद्भूता गायत्री प्राणधारिणी
 ॥ ३५ ॥ प्राणविद्या महाविद्या यस्तां वेत्ति स वेदवित् ।
 कन्दोर्ध्वं कुण्डलीशक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति । येन द्वारेण
 गन्तव्यं ब्रह्मद्वारमनामयम् ॥ ३७ ॥ मुखेनाच्छाद्य
 तद्वारं प्रसुप्ता परमेश्वरी । प्रबुद्धा वह्नियोगेन मनसा
 मरुता सह ॥ ३८ ॥ सूचीवद्वात्रमादाय व्रजत्यूर्ध्वं सुपु-

स्रया । उद्धाटयेत्कवाटं तु यथाकुञ्चिकया गृहम् । कुण्ड-
लिन्यां तथा योगी मोक्षद्वारं प्रभेदयेत् ॥ ३९ ॥ कृत्वा
संपुटितौ करौ दृढतरं बध्वा तु पद्मासनं गाढं वक्षसि
संनिधाय चुबुकं ध्यानं च तच्चेष्टितम् । वारंवारमपान-
मूर्ध्वमनिलं प्राचारयेत्पूरितं मुञ्चन्प्राणमुपैति बोधमतुलं
शक्तिप्रभावान्नरः ॥ ४० ॥ अङ्गानां मर्दनं कृत्वा श्रम-
संजातवारिणा । कटुम्ललवणत्यागी क्षीरभोजनमाचरेत्
॥ ४१ ॥ ब्रह्मचारी मिताहारी योगी योगपरायणः ।
अव्वाद्ध्वं भवेन्मिद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ४२ ॥
सुस्निग्धमधुराहारश्चतुर्थोऽश्विवर्जितः । भुञ्जते शिव-
संप्रीत्या मिताहारी स उच्यते ॥ ४३ ॥ कन्दोर्ध्वं कु-
ण्डलीशक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः । बन्धनाय च मूढानां
योगिनां मोक्षदा सदा ॥ ४४ ॥ महासुद्रा नभोमुद्रा
ओढ्याणं च जलबन्धरम् । मूलबन्धं च यो वेत्ति स
योगी मुक्तिभाजनम् ॥ ४५ ॥ पार्श्विघातेन संप्रीक्य
थोनिमाकुञ्चयेद्दृढम् । अपानमूर्ध्वक्षाकृप्य मूलबन्धो वि-
धीयते ॥ ४६ ॥ अपानप्राणयोरैक्यं क्षयान्मृगपुरीषयोः ।
युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात् ॥ ४७ ॥
ओढ्याणं कुरुते यस्माद्विश्रान्तं महास्वगः । ओढ्याणं
तदेव स्यान्मृत्युमातङ्गकेयरी ॥ ४८ ॥ उदरात्पश्चिमं
तानमधोनाभेनिगच्छते । ओढ्याणमुदरे बन्धस्तत्र बन्धो

१ वोढ्याण, उढ्याण इति पाठौ.

विधीयते ॥ ४९ ॥ बध्नाति हि शिरोजातमधोगामि
 नभोजलम् । ततो जालन्धरो बन्धः कष्टदुःखौघनाशनः
 ॥ ५० ॥ जालन्धरे कृते बन्धे कण्ठसंकोचलक्षणे । न
 पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति ॥ ५१ ॥ कपाल-
 कुहरं जिह्वाप्रम्लिष्टा विपरीतगा । भ्रवोरन्नतर्गता दृष्टि-
 मुद्रा भवति खेचरी ॥ ५२ ॥ न रोगो मरणं तस्य न
 निद्रा न क्षुधा तृषा । न च मूर्छा भवेत्तस्य यो मुद्रां वेत्ति
 खेचरीम् ॥ ५३ ॥ पीड्यते न च रोमण लिप्यते
 न स कर्मभिः । बाध्यते न च केनापि यो मुद्रां वेत्ति
 खेचरीम् ॥ ५४ ॥ चित्तं चरति मे यस्माज्जिह्वा चरति
 खे यतः । तेनेयं खेचरी मुद्रा सर्वमिद्धनमस्कृता ॥ ५५ ॥
 बिन्दुमूलशरीराणि शिरास्तत्र प्रतिष्ठिताः । भावयन्ती
 शरीराणि आपादतलमस्तकम् ॥ ५६ ॥ खेचर्या मुद्रितं
 येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः । न तस्य क्षीयते बिन्दुः
 कामिन्यालिङ्गितस्य च ॥ ५७ ॥ यावद्विन्दुः स्थितो देहे
 तावन्मृत्युभयं कुतः । यावद्वद्धा नभोमुद्रा तावद्विन्दुर्न
 गच्छति ॥ ५८ ॥ ज्वलितोऽपि यथा बिन्दुः सप्राप्तश्च
 हुताशनम् । व्रजत्यूर्ध्वं गतः शक्त्या निरुद्धो योनि-
 मुद्रया ॥ ५९ ॥ स पुनर्द्विविधो बिन्दुः पाण्डरो लोहि-
 तस्तथा । पाण्डरं शुक्लमित्याहुर्लोहिताख्यं महारजः
 ॥ ६० ॥ सिन्धूरघ्रातसंकाशं रावस्थानस्थितं रजः ।
 शशिस्थानस्थितं शुक्लं तयोरेक्यं सुदुर्लभम् ॥ ६१ ॥

बिन्दुर्वक्षा रजः शक्तिर्विन्दुरिन्दू रजो रविः । उभयोः
सङ्गमादेव प्राप्यते परमं पदम् ॥ ६२ ॥ वायुना शक्ति-
चालेन प्रेरितं च यथा रजः । याति बिन्दुः सदैकत्वं
भवेद्दिव्यवपुस्तदा ॥ ६३ ॥ शुक्लं चन्द्रेण संयुक्तं रजः
सूर्येण संगतम् । तयोः समरसैकत्वं यो जानाति स
योगविन् ॥ ६४ ॥ शोधनं नाडिजालस्य चालनं चन्द्र-
सूर्ययोः । रसानां शोषणं चैव महामुद्राभिधीयते
॥ ६५ ॥ वक्षोन्यस्तहनुः प्रपीड्य सुचिरं योनिं च वामा-
ङ्घ्रिणा हस्ताभ्यामनुधारयन्प्रसरितं पादं तथा दक्षिणम् ।
आपूर्य श्वसनेन कुक्षियुगलं बध्वा शनै रेचयेदेतद्याधि-
विनाशिनी सुमहती मुद्रां नृणां कथ्यते ॥ ६६ ॥
चन्द्रांशेन समभ्यस्य सूर्यांशेनाभ्यसेत्पुनः । या तुल्या
तु भवेन्मन्त्र्या ततो मुद्रां विमर्जयेत् ॥ ६७ ॥ नहि
पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्वेऽपि नारसाः । अतिभुक्तं विषं
घोरं पीयूषमिव जीर्यते ॥ ६८ ॥ क्षयकुष्ठगुदावर्तगुल्मा-
जीर्णपुरोगमाः । तस्य रोगाः श्रयं यान्ति महामुद्रां
तु योऽभ्यसेत् ॥ ६९ ॥ कथितेयं महामुद्रा महामिद्धि-
करी नृणाम् । गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य कस्य-
चित् ॥ ७० ॥ पद्मासनं समारुह्य समकायशिरोधरः ।
नासाग्रदृष्टिरेकान्ते जपेदोकारमव्ययम् ॥ ७१ ॥ ॐ
नित्यं शुद्धं बुद्धं निर्विकल्पं निरञ्जनं निराख्यातमनादि-
निधनमेकं तुरीयं यद्भूतं भवद्भविष्यत् परिवर्तमानं

सर्वदाऽनवच्छिन्नं परंब्रह्म तस्माज्जाता परा शक्तिः स्वयं
ज्योतिरात्मिका । आत्मन आकाशः संभूतः । आकाश-
द्वायुः । वायोरग्निः । अग्निरापः । अद्भ्यः पृथिवी । एतेषां
पञ्चभूतानां पतयः पञ्च सदाशिवेश्वररुद्रविष्णुब्रह्माण-
श्चेति । तेषां ब्रह्मविष्णुरुद्राश्चोत्पत्तिस्थितिलयकर्तारः ।
राजसो ब्रह्मा सात्त्विको विष्णुस्तामसो रुद्र इति ।
एते त्रयो गुणयुक्ताः । ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव ।
धाता च सृष्टौ विष्णुश्च स्थितौ रुद्रश्च नाशे भोगाय
चन्द्र इति प्रथमजा बभूवुः । एतेषां ब्रह्मणो लोका
देवतिर्यङ्मरस्थावराश्च जायन्ते । तेषां मनुष्यादीनां पञ्च-
भूतसमवायः शरीरम् । ज्ञानकर्मेन्द्रियज्ञानविषयैः प्राणा-
दिपञ्चवायुमनोबुद्धिचित्ताहंकारैः स्थूलकल्पितः सोऽपि
स्थूलप्रकृतिरित्युच्यते । ज्ञानकर्मेन्द्रियज्ञानविषयैः प्राणा-
दिपञ्चवायुमनोबुद्धिभिश्च सूक्ष्मस्थोऽपि लिङ्गमेवेत्यु-
च्यते । गुणत्रययुक्तं कारणम् । सर्वेषामेवं त्रीणि शरी-
राणि वर्तन्ते । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिनुरीयाश्चैत्यवस्थाश्चतस्रः ।
तासामवस्थानामधिपतयश्चत्वारः पुरुषा विश्वतज्जमप्रा-
ज्ञात्मानश्चेति । विश्वो हि स्थूलभुङ्गित्यं तैजस्यः प्रविविक्त-
भुक् । आनन्दभुक्तथा प्राज्ञः सर्वसाक्षीत्यतः परः
॥ ७२ ॥ प्रणवः सर्वदा तिष्ठेत्सर्वजीवेषु भोगतः । अ-
भिरामस्तु सर्वासु ह्यवस्थासु ह्यधोमुखः ॥ ७३ ॥ अ-
कार उकारो मकारश्चेति त्रयो वर्णास्त्रयो वेदास्त्रयो लोका-

स्त्रयो गुणास्त्रयोऽक्षराणि त्रयः स्वराः एवं प्रणवः प्रका-
शते । अकारो जाग्रति नेत्रे वर्तते सर्वजन्तुषु । उकारः
कण्ठतः स्वप्ने मकारो हृदि सुषितः ॥ ७४ ॥ विराड्वि-
श्वः स्थूलश्चाकारः । हिरण्यगर्भस्तैजसः सूक्ष्मश्च उकारः ।
कारणाव्याकृतप्राज्ञश्च मकारः । अकारो राजसो रक्तो
ब्रह्मा चेतन उच्यते । उकारः सात्त्विकः शुक्लो विष्णु-
रित्यभिधीयते ॥ ७५ ॥ मकारस्तामसः कृष्णो रुद्रश्चेति
तथोच्यते । प्रणवात्प्रभवो ब्रह्मा प्रणवात्प्रभवो हरिः
॥ ७६ ॥ प्रणवात्प्रभवो रुद्रः प्रणवो हि परो भवेत् ।
अकारे लीयते ब्रह्मा हुकारे लीयते हरिः ॥ ७७ ॥
मकारे लीयते रुद्रः प्रणवो हि प्रकाशते । ज्ञानिनामूर्-
ध्वगो भूयादज्ञाने स्यादधोमुखः ॥ ७८ ॥ एवं वै प्रणव-
स्त्रिष्टेयस्ते वेद स वेदविन् । अनाहतस्वरूपेण ज्ञानिना-
मूर्ध्वगो भवेत् ॥ ७९ ॥ तैलधारामिवाच्छिन्नं दीर्घ-
घण्टानिनाद्वत । प्रणवस्य ध्वनिस्तद्वत्तदग्रं ब्रह्म चोच्यते
॥ ८० ॥ ज्योतिर्मयं तदग्रं मीदवाच्यं बुद्धिमूक्षमतः ।
दृग्शुभ्रं महात्मानो यस्मिं वेद स वेदविन् ॥ ८१ ॥
जाग्रदग्रद्वयोर्मध्ये हंस एव प्रकाशते । मकारः खेचरी
प्रोक्तस्त्वंपदं चेति निश्चितम् ॥ ८२ ॥ हुकारः परमेशः
स्यात्तत्पदं चेति निश्चितम् । मकारो ध्यायते जन्तुर्हकारो
हि भवेद्भुवम् ॥ ८३ ॥ इन्द्रियैर्बध्यते जीव आत्मा
चैव न बध्यते । ममत्वेन भवेज्जीवो निर्ममत्वेन केवलः

॥ ८४ ॥ भूर्भुवः स्वरिमे लोकाः सोमसूर्याग्निदेवताः ।
 यस्य मात्रासु तिष्ठन्ति तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८५ ॥
 क्रिया इच्छा तथा ज्ञानं ब्राह्मी रौद्री च वैष्णवी ।
 त्रिधा मात्रास्थितिर्यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८६ ॥
 वचसा तज्जपेन्नित्यं वपुषा तत्समभ्यसेत् । मनसा तज्जपे-
 न्नित्यं तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ८७ ॥ शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि
 यो जपेत्प्रणवं सदा । न स लिप्यति पापेन पद्मपत्रमि-
 वाम्भसा ॥ ८८ ॥ चले वाते चलो बिन्दुर्निश्चले नि-
 श्चलो भवेत् । योगी स्थाणुश्चमाप्नोति ततो वायुं निरु-
 न्धयेत् ॥ ८९ ॥ यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवो न
 मुञ्चति । मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततो वायुं निरुन्धयेत्
 ॥ ९० ॥ यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवो न मुञ्चति ।
 यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालमयं कुतः ॥ ९१ ॥ अल्प-
 कालभयाद्ब्रह्मा प्राणायामपरो भवेत् । योगिनो मुनय-
 श्चैव ततः प्राणाश्चिरोधयेत् ॥ ९२ ॥ पांडिशदङ्गुलीर्हंसः
 प्रयाणं कुरुते बहिः । वामदक्षिणमार्गेण प्राणायामो
 विधीयते ॥ ९३ ॥ शुद्धिमेति यदा सर्वं नाडीचक्रं
 मलाकुलम् । तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणक्षमः
 ॥ ९४ ॥ बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत् ।
 धारयेद्वा यथाशक्त्या भूयः सूर्येण रेचयेत् ॥ ९५ ॥
 अमृतोदधिसंकाशं गोक्षीरधवल्लोपमम् । ध्यात्वा चन्द्र-

१ निरोधयेत् ।

मसं बिम्बं प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ ९६ ॥ स्फुरत्प्र-
ज्वलसंज्वालापूज्यमादित्यमण्डलम् । ध्यात्वा हृदि स्थितं
योगी प्राणायामे सुखी भवेत् ॥ ९७ ॥ प्राणं चेदिडया
पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यथा रेचयेत्पीत्वा पिङ्गलया समी-
रणमथो बद्ध्वा त्यजेद्दामया । सूर्याचन्द्रमसोरनेन वि-
धिना विन्दुद्वयं ध्यायतः शुद्धा नाडिगणा भवन्ति
यमिनो मासद्वयादूर्ध्वतः ॥ ९८ ॥ यथेष्टधारणं वायो-
रनलस्य प्रदीपनम् । नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडि-
शोधनात् ॥ ९९ ॥ प्राणो देहस्थितो यावदपानं तु
निरुन्धयेत् । एकश्चासमयी मात्रा ऊर्ध्वाधो गगने गतिः
॥ १०० ॥ रेचकः पुरकश्चैव कुम्भकः प्रणवान्मकः ।
प्राणायामो भवेदेवं मात्राद्वादशसंयुतः ॥ १०१ ॥
मात्राद्वादशसंयुक्तौ दिवाकरनिशाकरौ । दोषजालम-
बध्नन्तां ज्ञातव्यां योगिभिः सदा ॥ १०२ ॥ पुरकं द्वादशं
कुर्यात्कुम्भकं षोडशं भवेत् । रेचकं दशं चोँकारः प्राणा-
यामः स उच्यते ॥ १०३ ॥ अधमे द्वादश मात्रा
मध्यमे द्विगुणा मता । उत्तमे त्रिगुणा प्रोक्ता प्राणा-
यामस्य निणयः ॥ १०४ ॥ अधमे स्वेदजननं कम्पो
भवति मध्यमे । उत्तमे स्थानमाप्नोति ततो वायुं निरु-
न्धयेत् ॥ १०५ ॥ बद्धपद्मासनो योगी नमस्कृत्य गुरुं
शिवम् । नासाग्रदृष्टिरेकाकी प्राणायामं समभ्यसेत्

॥ १०६ ॥ द्वाराणां नव संनिरुध्य मरुतं बध्वा दृढां
 धारणां नीत्वा कालमपानवह्निसहितं शक्त्या समं चा-
 लितम् । आत्मध्यानयुतस्वनेन विधिना विन्यस्य मूर्ध्नि
 स्थिरं यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गो न संस्तूयते
 ॥ १०७ ॥ प्राणायामो भवेदेवं पातकेन्धनपावकः ।
 भवोदधिमहासेतुः प्रोच्यते योगिभिः सदा ॥ १०८ ॥
 आसनेन रुजं हन्ति प्राणायामेन पातकम् । विकारं
 मानसं योगी प्रत्याहारेण मुञ्चति ॥ १०९ ॥ धारणा-
 भिर्मनोधैर्यं याति चैतन्यमद्भुतम् । समार्था मोक्षमा-
 प्रोति त्यक्त्वा कर्म शुभाशुभम् ॥ ११० ॥ प्राणायाम-
 द्विपट्णेन प्रत्याहारः प्रकीर्तितः । प्रत्याहारद्विपट्णेन जायते
 धारणा शुभा ॥ १११ ॥ धारणाद्वादश प्रोक्तं ध्यानं
 योगविशारदैः । ध्यानद्वादशकेनैव समाधिरभिधीयते
 ॥ ११२ ॥ यत्समार्था परं ज्योतिरनन्तं विश्वतोमुखम् ।
 तस्मिन्दृष्टे क्रियाकर्म यातायातो न विद्यते ॥ ११३ ॥
 संबद्धासनमेवमङ्घ्रियुगलं कर्णाक्षिनासापुटद्वारानङ्गुलि-
 भिर्नियम्य पवनं वक्त्रेणवा पूरितम् । बध्वा वक्षसि
 बह्मपानसहितं मूर्ध्नि स्थितं धारयेदेवं यान्ति विशेषत-
 स्त्वसमतां योगीश्वरास्तन्मनः ॥ ११४ ॥ गगनं पवने
 प्राप्ते ध्वनिरुत्पद्यते महान् । घण्टादीनां प्रवाद्यानां नाद-
 सिद्धिरुदीरिता ॥ ११५ ॥ प्राणायामेन युक्तेन सर्व-

रोगक्षयो भवेत् । प्राणायामवियुक्तेभ्यः सर्वरोगसमुद्भवः ॥ ११६ ॥ हिक्का कासस्तथा श्वासः शिरःकर्णाक्षिवेदनाः । भवन्ति विविधा रोगाः पवनव्यत्ययक्रमात् ॥ ११७ ॥ यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्दृश्यः शनैः शनैः । तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् ॥ ११८ ॥ युक्तं-युक्तं त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं प्रपूरयेत् । युक्तंयुक्तं प्रबध्नीया-देवं मिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ११९ ॥ चरतां चक्षुरादीनां विषयेषु यथाक्रमम् । तत्प्रत्याहारणं तेषां प्रत्याहारः स उच्यते ॥ १२० ॥ यथा तृतीयकाले तु रविः प्रत्याहरे-त्प्रभाम् । तृतीयाङ्गस्थितो योगी विकारं मानसं हरे-दित्युपनिषत् ॐ आप्यायन्निर्वति शान्तिः ॥ इति योग-चूडामण्युपनिषत्समाप्ता ॥

निर्वाणोपनिषत् ॥ ४९ ॥

निर्वाणोपनिषद्वेशं निर्वाणानन्दतुन्दिलम् ।

त्रैपदानन्दसाम्राज्यं स्वर्भाग्रमिति चिन्तयेत् ॥

ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ।

अथ निर्वाणोपनिषदं व्याख्यास्यामः । परमहंसः सो-ऽहम् । परिघ्राजकाः पञ्चिमलिङ्गाः । मन्मथक्षेत्रपालाः । गगनसिद्धान्तः । अमृतकलोलनदी । अक्षयं निरञ्जनम् । निःसंशय ऋषिः । निर्वाणो देवता । निष्कुलप्र-वृत्तिः । निष्केवलज्ञानम् । ऊर्ध्वाङ्गायः । निरालम्ब-

पीठः । संयोगदीक्षा । वियोगोपदेशः । दीक्षासंतोषपानं
 च । द्वादशादित्यावलोकनम् । विवेकरक्षा । करुणैव
 केलिः । आनन्दमाला । एकान्तगुहायां मुक्तासनसुख-
 गोष्ठी । अकल्पितभिक्षाशी । हंमाचारः । सर्वभूतान्त-
 र्वर्ती हंस इति प्रतिपादनम् । धैर्यकन्या । उदासीनकौ-
 पीनम् । विचारदण्डः । ब्रह्मावलोकयोगपट्टः । श्रियां
 पादुका । परेच्छाचरणम् । कुण्डलिनीबन्धः । परापवाद-
 मुक्तो जीवनमुक्तः । शिवयोगनिद्रा च । खेचरीमुद्रा
 च । परमानन्दी । निर्गतगुणत्रयम् । विवेकलभ्यम् ।
 मनोवागगोचरम् । अनित्यं जगद्यजनितं स्वप्नजगदभ्रग-
 जादितुल्यम् । तथा देहादिसंघातं मोहगुणजालकलितं
 तद्रज्जुसर्पवत्कल्पितम् । विष्णुविध्यादिशताभिधानल-
 क्ष्यम् । अङ्कुशो मार्गः । शून्यं न संकेतः । परमेश्वर-
 सत्ता । सत्यसिद्धयोगो मठः । अमरपदं तत्स्वरूपम् ।
 आदिब्रह्मस्वसंवित् । अजपा गायत्री । विकारदण्डो ध्येयः ।
 मनोनिरोधिनी कन्या । योगेन सदानन्दस्वरूपदर्श-
 नम् । आनन्दभिक्षाशी । महाश्मशानेऽप्यानन्दवने
 वासः । एकान्तस्थानम् । आनन्दमठम् । उन्मन्यवस्था ।
 शारदा चेष्टा । उन्मनी गतिः । निर्मलगात्रम् । निरा-
 लम्बपीठम् । अमृतकलोलानन्दक्रिया । पाण्डुरगगनम् ।
 महासिद्धान्तः । शमदमादिदिव्यशक्त्याचरणे क्षेत्रपात्र-

पदुता । परावरसंयोगः । तारकोपदेशः । अद्वैतसदानन्दो
 देवता । नियमः स्वान्तरिन्द्रियनिग्रहः । भयमोहशोक-
 क्रोधत्यागस्त्यागः । परावरं क्यरसास्वादनम् । अनियाम-
 कस्वनिर्मलशक्तिः । स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वे शिवशक्तिसंपु-
 टितप्रपञ्चच्छेदनम् । तथा पत्राक्षाक्षिकमण्डलुः । भा-
 वाभावदहनम् । बिभ्रत्याकाशाधारम् । शिवं तुरीयं
 यज्ञोपवीतम् । तन्मया शिवा । चिन्मयं चोत्सृष्टि-
 दण्डम् । संतताक्षिकमण्डलुम् । कर्मनिर्मूलनं कन्था ।
 मायाममताहंकारदहनम् । स्मशाने अनाहताङ्गी । निस्त्रि-
 गुण्यस्वरूपानुसन्धानं समयम् । भ्रान्तिहरणम् । कामा-
 दिवृत्तिदहनम् । काटिन्यदृढकापीनम् । चीराजिनवासः ।
 अनाहतमन्त्रः । अक्रियैव जुष्टम् । स्वेच्छाचारस्वस्व-
 भावो मोक्षः परंब्रह्म । प्लववदाचरणम् । ब्रह्मचर्यशान्ति-
 संग्रहणम् । ब्रह्मचर्याश्रमेऽधीत्य वानप्रस्थाश्रमेऽधीत्य
 ससर्वसंविद्यासं संन्यासम् । अन्ते ब्रह्माखण्डाकारम् ।
 नित्यं सर्वसंदेहनाशनम् । एतन्निर्घाणदर्शनं शिष्यं पुत्रं
 विना न देयमित्युपनिषत् । ॐ वाङ्मनसीति शा-
 न्तिः ॥ इति निर्वाणोपनिषत्समाप्ता ॥

मण्डलब्राह्मणोपनिषत् ॥ ५० ॥

बाह्यान्तस्तारकाकारं व्योमपञ्चकविग्रहम् ।

राजयोगैकसंस्तिद्धं रामचन्द्रमुपास्महे ॥ १ ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ।

ॐ याज्ञवल्क्यो ह वै महामुनिरादित्यलोकं जगाम ।
 तमादित्यं नत्वा भो भगवन्नादित्यात्मतत्त्वमनुब्रूहीति ।
 सहोवाच नारायणः । ज्ञानयुक्तयमाद्यष्टाङ्गयोग उच्यते ।
 शीतोष्णाहारनिद्राविजयः सर्वदा शान्तिर्निश्चलत्वं विप-
 येन्द्रियनिग्रहश्चैते यमाः । गुरुभक्तिः सत्यमार्गानुरक्तिः
 सुखागतवस्वनुभवश्च तद्वस्वनुभवेन तुष्टिर्निःसङ्गता
 एकान्तवासमनोनिवृत्तिः फलानभिलाषो वरप्रयभावश्च
 नियमाः । सुखामनवृत्तिश्चीरवासश्चैवमायननियमो भ-
 वति । पूरककुम्भकरचक्रैः षोडशचतुष्पष्टिद्वात्रिंशत्सं-
 ख्यया यथाक्रमं प्राणायामः । विषयेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो
 मनोनिरोधनं प्रत्याहारः । सर्वक्षरीरेषु चैतन्यैकतानता
 ध्यानम् । विषयव्यावर्तनपूर्वकं चेतन्ये चेतस्स्थापनं
 धारणं भवति । ध्यानविस्मृतिः समाधिः । एवं सूक्ष्मा-
 ङ्गानि । य एवं वेद स मुक्तिभागभवति ॥ १ ॥
 देहस्य पञ्च दोषा भवन्ति कामक्रोधनिःश्वासभयनिद्राः ।
 तन्निरासस्तु निःसंकल्पक्षमालध्वाराप्रमादतात्पर्यसं-
 वनम् । निद्राभयसरीसृपं हिंसादितरङ्गं तृष्णावर्तं दार-
 पङ्कं संसारवार्धिं तर्तुं सूक्ष्ममार्गमवलम्ब्य सत्त्वादिगुणा-
 नतिक्रम्य तारकमवलोकयेत् । श्रममध्ये सच्चिदानन्द-
 तेजःकूटरूपं तारकं ब्रह्म । तदुपायं लक्ष्यत्रयावलोक-
 नम् । मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं सुषुम्ना सूर्याभा ।

तन्मध्ये तडिकोटिममा मृणालतन्तुमुक्ष्मा कुण्डलिनी ।
तत्र तमोनिवृत्तिः । तद्दर्शनात्सर्वपापनिवृत्तिः । तर्जन्यग्रो-
न्मीलितकर्णरन्ध्रद्वये कृत्कारशब्दो जायते । तत्र स्थिते
मनसि चक्षुर्मध्यनीलज्यातिः पश्यति । एवं हृदयेऽपि ।
ग्रहिलक्ष्यं तु नासाग्रे चतुःषष्टदशद्वादशाङ्गुलीभिः
क्रमाञ्जीलघुनिश्यामत्वसदग्रक्तभङ्गीस्फुरन्पीतवर्णद्वयोपेतं
व्योमत्वं पश्यति स तु योगी । चलनदृष्ट्या व्योमभाग-
र्वाक्षितुः पुरुषस्य दृष्ट्यग्रे ज्योतिर्मयूखा वर्तन्ते ।
तद्दृष्टिः स्थिरा भवति । शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलिमान-
ज्यातिः पश्यति तदाऽमृतत्वमेति । मध्यलक्ष्यं तु प्रात-
श्चित्रादिवर्णसूर्यचन्द्रवह्निज्वालावलीवत्तद्विहीनान्तरिक्ष-
वत्पश्यति । तदाकाराकाशं भवति । अभ्यासाश्रित्विकारं
गुणरहिताकाशं भवति । विस्फुरत्तारकाकारगाढतमोपमं
पराकाशं भवति । कालानलसमं शीतमानं महाकाशं
भवति । सर्वोत्कृष्टपरमाद्वितीयप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं
भवति । कोटिमूर्यप्रकाशं सूर्याकाशं भवति । एवम-
भ्यामात्तन्मयो भवति । य एवं वेद ॥ २ ॥ तद्योगं
च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तरविभागतः । पूर्वं तु तारकं विद्या-
दमनस्कं तदुत्तरमिति । तारकं द्विविधम् । मूर्तितार-
कममूर्तितारकमिति । यदिन्द्रियान्तं तन्मूर्तितारकम् ।
यद्भूयुगानीतं तदमूर्तितारकमिति । उभयमपि मनो-
युक्तमभ्यसेत् । मनोयुक्तान्तरदृष्टितारकप्रकाशाय भ-

वति । भ्रूयुगमध्यबिले तेजस आविर्भावः । एतत्पूर्व-
 तारकम् । उत्तरं त्वमनस्कम् । तालुमूलोर्ध्वभागे महा-
 ज्योतिर्विद्यते । तद्दर्शनादणिमादिसिद्धिः । लक्ष्येऽन्तर्बा-
 द्यायां दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां च इयं शाम्भवी मुद्रा
 भवति । सर्वतन्त्रेषु गोप्यमहाविद्या भवति । तज्ज्ञानेन
 संसारनिवृत्तिः । तत्पूजनं मोक्षफलदम् । अन्तर्लक्ष्यं
 जलज्योतिस्स्वरूपं भवति । महर्षिवेद्यं अन्तर्बाह्येन्द्रियैर-
 दृश्यम् ॥ ३ ॥ सहस्रारे जलज्योतिरन्तर्लक्ष्यम् । बुद्धि-
 गुहायां सर्वाङ्गसुन्दरं पुरुषरूपमन्तर्लक्ष्यमित्यपरे । शी-
 र्पान्तर्गतमण्डलमध्यगं पञ्चवक्रमुमासहायं नीलकण्ठं
 प्रशान्तमन्तर्लक्ष्यमिति केचित् । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्त-
 र्लक्ष्यमित्येके । उक्तविकल्पं सर्वमात्मैव । तल्लक्ष्यं शुद्धा-
 त्मदृष्ट्या वा यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो भवति । जीवः
 पञ्चविंशकः स्वकल्पितचतुर्विंशतितत्त्वं परित्यज्य पङ्क्तिं
 परमात्माहमिति निश्चयाजीवन्मुक्तो भवति । एवमन्तर्ल-
 क्ष्यदर्शनेन जीवन्मुक्तिदशायां स्वयमन्तर्लक्ष्यो भूत्वा पर-
 माकाशाखण्डमण्डलो भवति ॥४॥ इति प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

अथ ह याज्ञवल्क्य आदित्यमण्डलपुरुषं पप्रच्छ ।
 भगवन्नन्तर्लक्ष्यादिकं बहुधोक्तम् । मया तन्न ज्ञा-
 तम् । तद्ब्रूहि मम्यम् । तदुहोवाच पञ्चभूतकारणं
 तद्विकृताभं तद्वच्चतुःपीठम् । तन्मध्ये तत्प्रकाशो
 भवति । सोऽतिगूढ अख्यक्तश्च । तज्ज्ञानप्लवाधिरूढेन

ज्ञेयम् । तद्वाह्याभ्यन्तर्लक्ष्यम् । तन्मध्ये जगत्सीनम् ।
 तस्मादबिन्दुकलातीतमखण्डमण्डलम् । तत्सगुणनिर्गुण-
 स्वरूपम् । तद्वेत्ता विमुक्तः । आदावग्निमण्डलम् । तदु-
 परि सूर्यमण्डलम् । तन्मध्ये सुधाचन्द्रमण्डलम् । त-
 न्मध्येऽखण्डब्रह्मतेजोमण्डलम् । तद्विद्युलेश्वावच्छुक्लभा-
 स्वरम् । तदेव शाम्भवीलक्षणम् । तद्दर्शने तिस्रो
 मृतेय अमाप्रतिपत्पूर्णमा चेति । निमीलितदर्शनममा-
 दृष्टिः । अर्धोन्मीलितं प्रतिपत् । सर्वोन्मीलितं पूर्णिमा
 भवति । तासु पूर्णिमाभ्यामः कर्तव्यः । तल्लक्ष्यं नासा-
 ग्रम् । तदा तालुमूले गाढतमो दृश्यते । तदभ्यासाद-
 खण्डमण्डलाकारज्योतिर्दृश्यते । तदेव मच्छिदानन्दं ब्रह्म
 भवति । एवं सहजानन्दं यदा मनो लीयते तदा शां-
 तोभवी भवति । तामेव गेचरीमाहुः । तदभ्यासान्मनः-
 र्मथ्यम् । ततो वायुर्मथ्यम् । तच्छिद्धानि । आर्द्रा तारक-
 वद्दृश्यते । ततो वज्रदर्पणम् । तत उपरि पूर्णचन्द्रमण्ड-
 लम् । ततो नवरत्नप्रभामण्डलम् । ततो मध्याह्नार्कम-
 ण्डलम् । ततो वह्निशिखामण्डलं क्रमाद्दृश्यते ॥ १ ॥
 तदा पश्चिमाभिमुखप्रकाशः स्फटिकभूम्निभ्नुनादकला-
 नक्षत्रखद्योतदीपनेत्रमुवर्णनवरत्नादिप्रभा दृश्यन्ते । त-
 देव प्रणवस्वरूपम् । प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा घृतकुम्भको
 नासाग्रदर्शनदृढभावनया त्रिकराङ्गुलिभिः पञ्मुखीकर-

णेन प्रणवध्वनिं निशम्य मनस्तत्र लीनं भवति ।
 तस्य न कर्मलेपः । रवेरुदयास्तमययोः किल कर्म कर्त-
 व्यम् । एवंविद्विदादित्यस्योदयान्तमयाभावात्सर्वकर्मा-
 भावः । शब्दकाललयेन दिवाराध्यन्तीतो भूत्वा सर्वपरि-
 पूर्णज्ञानेनोन्मन्यवस्थावशेन ब्रह्मेक्यं भवति । उन्मन्या
 अमनस्कं भवति १ तस्य निश्चिन्तता ध्यानम् । सर्व-
 कर्मनिराकरणमावाहनम् । निश्चयज्ञानमासनम् । उन्म-
 नीभावः पाद्यम् । सदाऽमनस्कमर्घ्यम् । सदादीप्तिर-
 पारामृतवृत्तिः स्नानम् । सर्वत्र भावना गन्धः । दृक्स्वरूपा-
 वस्थानमक्षताः । चिदाप्तिः पुष्पम् । चिदग्निस्वरूपं धूपः ।
 चिदादित्यस्वरूपं दीपः । परिपूर्णचन्द्रामृतरससंकीकरणं
 नैवेद्यम् । निश्चलत्वं प्रदक्षिणम् । सोहं भावो नमस्कारः
 मौनं स्तुतिः । सर्वमंतोपो विसर्जनमिति । यण्ववेद
 ॥२॥ एवं त्रिपुट्यां निरन्मायां निम्तरङ्गसमुद्रवन्निवातस्थि-
 तदीपवदचलसंपूर्णभावाभावविहीनकैवल्यज्योतिर्भवति ।
 जाग्रज्जिह्वान्तःपरिज्ञानेन ब्रह्मविद्भवति । सुषुप्तिरमा-
 ध्योर्मनोलायाविशेषेऽपि महदस्युभयोर्भेदस्तमसि लीन-
 त्वान्मुक्तिहेतुत्वाभावाच्च । समाधौ मृदिततमोविकारस्य
 तदाकाराकारिताखण्डाकारवृत्त्यात्मकसाक्षिचैतन्ये प्रपञ्च-
 लयः संपद्यते प्रपञ्चस्य मनःकल्पितत्वात् । ततो भेदा-
 भावात् कदाचिद्बहिर्गतेऽपि मिथ्यात्वभानात् । सकृ-

द्विभातसदानन्दानुभवैकगोचरो ब्रह्मवित्तदेव भवति ।
यस्य संकल्पनाशः स्यात्तस्य मुक्तिः करे स्थिता । तस्मा-
द्भावाभावां परित्यज्य परमात्मध्यानेन मुक्तो भवति ।
पुनःपुनः सर्वावस्थासु ज्ञानजेया ध्यानध्येया लक्ष्यालक्ष्ये
दृश्यादृश्ये चोहापोहादिपरित्यज्य जीवन्मुक्तो भवेत् ।
य एवं वेद ॥ ३ ॥ पञ्चावस्थाः जाग्रद्व्यप्नसुषुप्तिनुरीयनु-
रीयातीताः । जाग्रति प्रवृत्तो जीवः प्रवृत्तिमार्गमक्तः ।
पापफलतरकादिमांसु शुभकर्मफलस्वर्गमस्त्विति का-
ङ्क्षते । स एव स्वीकृतवैराग्यात्कर्मफलजेन्माऽलं संसार-
बन्धनमलमिति विमुक्त्यभिमुखो निवृत्तिमार्गप्रवृत्तो
भवति । स एव संसारतारणाय गुरुमाश्रित्य कामादि
त्यक्त्वा विहितकर्माचरन्साधनचतुष्टयसंपन्नो हृदयकम-
लमध्ये भगवत्सत्तामात्रान्तर्लक्ष्यरूपमायाय सुपुण्यव-
स्थाया मुक्तब्रह्मानन्दस्मृतिं लब्ध्वा एकएवाहमद्वितीयः
कंचित्कालमज्ञानवृत्त्या विस्मृतजाग्रद्वासनानुफलेन तज-
सोऽस्मीति तदुभयनिवृत्त्या प्राज्ञ इदानीमस्मीत्यहमेक
एव स्थानभेदादवस्थाभेदस्य परंतु नहि मदन्त्यदिति
ज्ञानविवेकः शुद्धार्द्रतब्रह्माहमिति भिदागन्धं निरस्य
स्वान्तर्विजृम्भितभानुमण्डलध्यानतदाकाराकारितपरंब्र-
ह्माकारितमुक्तिमार्गमारूढः परिपक्वो भवति । संकल्पा-
दिकं मनो बन्धहेतुः । तद्वियुक्तं मनो मोक्षाय भवति ।

तद्वांश्चक्षुरादिबाह्यप्रपञ्चोपरतो विगतप्रपञ्चगन्धः सर्वं
जगदात्मत्वेन पश्यन्त्यक्ताहंकारो ब्रह्माहमस्मीति चिन्त-
यन्नित्दं सर्वं यदयमात्मेति भावयन्कृतकृत्यो भवति
॥ ४ ॥ सर्वपरिपूर्णतुरीयातीतब्रह्मभूतो योगी भवति ।
तं ब्रह्मेति स्तुवन्ति । सर्वलोकस्तुतिपात्रः सर्वदेशमंचा-
रशीलः परमात्मगगने विन्दुं निक्षिप्य शुद्धाद्वैताजाड्य-
सहजामनस्कयोगनिद्राखण्डानन्दपदानुवृत्त्या जीवन्मुक्तो
भवति । तच्चानन्दसमुद्गमग्रा योगिनो भवन्ति । तद्-
पेक्षया इन्द्रादयः स्वल्पानन्दाः । एवं प्राप्तानन्दः
परमयोगी भवतीत्युपनिषत् ॥ ५ ॥ इति द्वितीयं
ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यो महामुनिर्मण्डलपुरुषं पप्रच्छ स्वामिज्ञ-
मनस्कलक्षणमुक्तमपि विस्मृतं पुनस्तल्लक्षणं ब्रूहीति ।
तथेति मण्डलपुरुषोऽब्रवीत् । इदममनस्कमतिरहस्यम् ।
यज्ज्ञानेन कृतार्थो भवति तन्नित्यं शांभयीमुद्रान्वितम् ।
परमात्मदृष्ट्या तत्प्रत्ययलक्ष्याणि दृष्ट्वा तदनु सर्वेशम-
प्रमेयमजं शिवं परमाकाशं निरालम्बमद्वयं ब्रह्मविष्णु-
रुद्रादीनामेकलक्ष्यं सर्वकारणं परंब्रह्मात्मन्येव पश्यमानो
गुहाविहरणमेव निश्चयेन ज्ञात्वा भावाभावादिद्वन्द्वा-
तीतः संविदितमनोन्मन्यनुभवस्तदनन्तरमखिलेन्द्रिय-
क्षयवशादमनस्कसुखब्रह्मानन्दसमुद्गे मनःप्रवाहयोगरू-
पतिवानस्थितदीपवदचलं परंब्रह्म प्राप्नोति । ततः शुष्क-

वृक्षवन्मूर्च्छानिद्रामयनिःश्वासोच्छ्वासाभावाद्गृह्णन्द्गः स-
दाचञ्चलगात्रः परमशान्तिं स्वीकृत्य मनः प्रचारशून्यं
परमात्मनि लीनं भवति । पयःस्वाधानन्तरं धेनुस्तन-
क्षीरमिव सर्वेन्द्रियवर्गे परिनष्टं मनोनाशं भवति तदे-
वामनस्कम् । तदनु नित्यशुद्धः परमात्माहमेवेति तत्त्व-
मसीत्युपदेशेन त्वमेवाहमहमेव त्वमिति तारकयोगमा-
र्गेणाऽखण्डानन्दपूणेः कृतार्थो भवति ॥ १ ॥ परिपूर्ण-
पराकाशमज्ञमनाः प्राप्तोन्मन्यवस्थः संन्यस्तसर्वेन्द्रिय-
वर्गः अनेकजन्माजितपुण्यपुत्रपकैकैवत्यफलोऽखण्डान-
न्दनिरस्तसर्वैकेशकश्मलो ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भ-
वति । त्वमेवाहं न भेदोऽस्मि पूर्णत्वात्परमात्मनः ।
इत्युच्चरन्समालिङ्ग्य शिष्यं जप्तिमर्नानयत् ॥ २ ॥ इति
तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यो मण्डलपुरुषं पञ्चच्छ व्योमपञ्च-
कलक्षणं विस्तेरेणानुवृहीति । स, होवाचाकाशं पराकाशं
महाकाशं सूर्याकाशं परमाकाशमिति पञ्च भवन्ति ।
बाह्याभ्यन्तरमन्धकारमयमाकाशम् । बाह्यस्याभ्यन्तरं
कालानलमदशं पराकाशम् । सबाह्याभ्यन्तरेऽपरिमित-
द्युतिनिभं तत्त्वं महाकाशम् । सबाह्याभ्यन्तरं सूर्यनिभं
सूर्याकाशम् । अनिर्वचनीयज्योतिः सर्वव्यापकं निरति-
शयानन्दलक्षणं परमाकाशम् । एवं तत्तत्तद्व्यदृशनात्त-
त्तदूपो भवति । नवचक्रं पदाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्च-

कम् । सम्यगेतन्न जानाति स योगी नामतो भवेत्
॥ १ ॥ इति चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

सविषयं मनो बन्धाय निर्विषयं मुक्तये भवति ।
अतः सर्वं जगच्चित्तगोचरम् । तदेव चित्तं निराश्रयं मनो-
न्मन्यवस्थापरिपक्वं लययोग्यं भवति । तल्लयं परिपूर्णं
मयि समभ्यसेत् । मनोलयकारणमहमेव ॥ अनाहतस्य
शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः । ध्वनेरन्तर्गतं ज्यो-
तिर्ज्योतिरन्तर्गतं मनः । यन्मनस्त्रिजगत्सृष्टिस्थितिष्य-
सनकर्मकृत् । तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं-
पदम् । तल्लयाच्छुद्धाद्देतसिद्धिर्भेदाभावात् । एतदेव
परमतत्त्वम् । स तज्ज्ञो बालोन्मत्तपिशाचवज्रडवृत्त्या
लोकमाचरेत् । एवममनस्काभ्यासेनैव नित्यनृत्तिरल्प-
मूत्रपुरीषमितभोजनदृढाङ्गाजाड्यनिद्रादग्वायुचलनाभा-
वब्रह्मदर्शनाज्ज्ञातसुखस्वरूपसिद्धिर्भवति । एवं चिर-
समाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणोऽसौ संन्यासी परम-
हंस अवधूतो भवति । तद्दर्शनेन सकलं जगत्पवित्रं
भवति । तत्सेवापरोऽज्ञोऽपि मुक्तो भवति । तत्कुल-
मेकोत्तरशतं तारयति । तन्मानृपितृजायापत्यवर्गं च
मुक्तं भवतीत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥
इति मण्डलब्राह्मणोपनिषत्समाप्ता ॥

दक्षिणामूर्त्युपनिषत् ॥ ५१ ॥

यन्मौनव्याख्यया मौनिपटलं क्षणमाव्रतः ।

महामौनपदं याति स हि मे परमा गतिः ॥

ॐ सहनाववत्विति शान्तिः ॥

ॐ ब्रह्मावर्ते महाभाण्डीरवटमूले महासत्राय समेता
महर्षयः शौनकादयस्ते ह समित्पाणयस्तत्त्वजिज्ञासवो
मार्कण्डेयं चिरंजीविनमुपसमेत्य पप्रच्छुः केन त्वं चिरं
जीवसि केन वानन्दमनुभवसीति । परमरहस्याशिव-
तत्त्वज्ञानेनेति स होवाच । किं तत्परमरहस्यशिवतत्त्व-
ज्ञानम् । तत्र को देवः । के मन्त्राः । को जपः ।
का मुद्रा । का निष्ठा । किं तज्ज्ञानसाधनम् । कः परि-
करः । को बलिः । कः कालः । किं तत्स्थानमिति ।
स होवाच । येन दक्षिणामुखः शवोऽपरोक्षीकृतो भवति
तत्परमरहस्यशिवतत्त्वज्ञानम् । यः पूर्वोपरमे काले स-
र्वानात्मन्युपसंहृत्य स्वात्मानन्दसुखे मोदते प्रकाशते
वा स देवः । अत्रैते मन्त्ररहस्यश्लोका भवन्ति । मेधा
दक्षिणामूर्तिमन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
देवता दक्षिणास्यः । मन्त्रेणाङ्गन्यासः । ॐ आदौ नम
उच्चार्य ततो भगवते पदम् । दक्षिणेति पदं पश्चान्मूर्तये
पदमुद्धरेत् ॥ १ ॥ अस्मच्छब्दं चतुर्थ्यन्तं मेधां प्रज्ञां
पदं वदेत् । समुच्चार्य ततो वायुबीजं छं च ततः पठेत् ।

अग्निजायां ततस्त्वेप चतुर्विंशक्षरो मनुः ॥ २ ॥
 ध्यानम् ॥ स्फटिकरजतवर्णं मौक्तिकीमक्षमालाममृतक-
 लशविद्यां ज्ञानमुद्रां कराग्रे । दधतमुरगकक्ष्यं चन्द्रचूडं
 त्रिनेत्रं विधृतविविधभूषं दक्षिणामूर्तिमीडे ॥ ३ ॥
 मन्त्रेण न्यासः । आदां वेदादिमुच्चार्य स्वराद्यं सविसर्ग-
 कम् । पञ्चाणं तत उद्धृत्य अन्तरं सविसर्गकम् । अन्ते
 समुद्धरेत्तारं मनुरेप नवाक्षरः ॥ ४ ॥ मुद्रां भद्रार्थ-
 दात्रीं स्परशुहरिणं बाहुभिर्बाहुमेकं जान्वात्मकं दधानो
 भुजगबिलसमाबद्धकक्ष्यो वटाधः । आसीनश्चन्द्रखण्ड-
 प्रतिघटितजटाक्षीरगौरस्त्रिनेत्रो दद्यादाद्यः शुकाद्यैर्मुनि-
 भिरभिवृतो भावशुद्धिं भवो नः ॥ ५ ॥ मन्त्रेण न्यासः
 ब्रह्मर्षिन्यासः तारं ब्रूनम उच्चार्य मायां वाग्भवमेव
 च । दक्षिणापदमुच्चार्य ततः स्यान्मूर्तये पदम् ॥ ६ ॥
 ज्ञानं देहि पदं पश्चाद्ब्रह्मजायां ततो न्यसेत् । मनुरष्टा-
 दशार्णोऽयं सर्वमन्त्रेषु गोपितः ॥ ७ ॥ भस्मव्यापाण्डु-
 राङ्गः शशिशकलधरो ज्ञानमुद्राक्षमालावीणापुस्तैर्विराज-
 त्करकमलधरो योगपट्टाभिरामः । व्याख्यापीठे निषण्णो
 मुनिवरनिकरैः सेव्यमानः प्रसन्नः सैव्यालः कृत्तिवासाः
 सततमवतु नो दक्षिणामूर्तिरीशः ॥ ८ ॥ मन्त्रेण न्यासः ।
 (ब्रह्मर्षिन्यासः) । तारं परां रमां श्रीजं वदेत्साम्बशिवाय

१ करतलकमलो. २ सेवितः गुप्रसन्नः. ३ मव्याडः.
 ४ तारं मायं. ५ बीज पदं.

च । तुभ्यं चानलजायां च मनुद्वादशवर्णकः ॥ ९ ॥
 वीणां करैः पुस्तकमक्षमालां बिभ्राणमभ्राभगलं वरा-
 ह्यम् । फणीन्द्रकक्ष्यं मुनिभिः शुकाद्यैः सेव्यं वटाधः
 कृतनीडमीडे ॥ १० ॥ विष्णुऋषिरनुष्टुपलन्दः । देवता
 दक्षिणास्यः । मन्त्रेण न्यासः । तारं नमो भगवते तुभ्यं
 वटपदं ततः । मूलेति पदमुच्चार्य वामिने पदमुद्धरेत्
 ॥ ११ ॥ प्रज्ञामेधापदं पश्चादादिमिद्धि ततो वदेत् ।
 दायिने पदमुच्चार्य मायिने नम उद्धरेत् ॥ १२ ॥ वागी-
 शाय ततः पश्चान्महाज्ञानपदं ततः । वह्निजायां ततस्त्वेप
 द्वात्रिंशद्वर्णको मनुः । आनुष्टुभो मन्त्रराजः सर्वमन्त्रो-
 त्तमोत्तमः ॥ १३ ॥ ध्यानम् । मुद्रापुस्तकवह्निनागविल-
 सद्बाहुं प्रसन्नाननं मुक्ताहारविभूषणं शशिकलाभाम्ब-
 न्किरीटोज्ज्वलम् । अज्ञानापहमादिमादिमगिरामर्थं भवा-
 नीपतिं न्यग्रोधान्तनिवासिनं परगुरुं ध्यायाम्यभीष्टाप्तये
 ॥ १४ ॥ मानमुद्रा । सोऽहमिति यावदास्थितिः सा
 निष्ठा भवति । तदभेदेन मन्त्राग्नेर्देनं ज्ञानसाधनम् ।
 चित्ते तदेकतानता परिकरः । अङ्गचेष्टार्पणं बलिः । ग्रीणि
 धामानि कालः । द्वादशान्तपदं स्थानमिति । ते ह
 पुनः श्रद्धधानाम् प्रत्युचुः । कथं वाऽस्योदयः । किं
 स्वरूपम् । को वाऽस्योपासक इति । स होवाच । वैरा-
 ग्यतैलसंपूर्णे भक्तिवर्तिसमन्विते । प्रबोधपूर्णपात्रे तु

अप्तिदीपं विलोकयेत् ॥ १५ ॥ मोहान्धकारे निःसारे
 उदेति स्वयमेव हि । वैराग्यमराणि कृत्वा ज्ञानं कृत्वा
 तु चित्रगुम् ॥ १६ ॥ गाढतामिममंशान्त्ये गृढमर्थं
 निवेदयेत् । मोहभानुजसंक्रान्तं विवेकाख्यं मृकण्डुजम्
 ॥ १७ ॥ तत्त्वाविचारपाशेन बद्धं द्वैतभयानुरम् । उज्जी-
 वयन्निजानन्दे स्वस्वरूपेण संस्थितः ॥ १८ ॥ शेमुषी
 दक्षिणा प्रोक्ता सा यस्याभीक्षणे मुखम् । दक्षिणाभि-
 मुखः प्रोक्तः शिवोऽसौ ब्रह्मवादिभिः ॥ १९ ॥ सर्गा-
 दिकाले भगवान्विरिञ्चिरुपास्येन सर्गसामर्थ्यमाप्य ।
 तुतोप चित्ते वान्छितायांश्च लब्ध्वा धन्यः सौपास्यो-
 पासको भवति धाता । य इमां परमरहस्यशिवतत्त्व-
 विद्यामधीते स सर्वपापेभ्यो मुक्तो भवति । य एवं
 वेद स केवल्यमनुभवतीत्युपनिषत् ॥ ॐ सहनावव-
 त्तिवति शान्तिः ॥ इति दक्षिणामृत्युपनिषत्समाप्ता ॥

शरभोपनिषत् ॥ ५२ ॥

सर्वं संत्यज्य मुनयो यद्भजन्त्यात्मरूपतः ।

तच्छारभं त्रिपाद्ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

अथ हेनं पेषलादो ब्रह्माणमुवाच भो भगवन्ब्रह्म-

१. दत्तोत्तराणि०.

विष्णुरुद्राणां मध्ये को वा अधिकतरो ध्येयः स्यात्तत्त्व-
मेव नो ब्रूहीति । तस्मै स होवाच पितामहश्च हे पाप-
लाद शृणु वाक्यमेतत् । ब्रूहि पुण्यानि कृतानि येन
तेनैव लभ्यः परमेश्वरोऽस्य । यस्याङ्गजोऽहं हरिर्गन्ध-
मुख्या मोहाज्ञ जानन्ति सुगन्धमुख्याः ॥ १ ॥ प्रभुं
वरेण्यं पितरं महेशं यो ब्रह्माणं विदधाति तस्मै ।
वेदांश्च सर्वान्प्रहिणोति चाख्यं तं य प्रभुं पितरं देवता-
नाम् ॥ २ ॥ ममापि विष्णोर्जनकं देवर्माङ्ग्यं योऽन्त-
कालं सर्वलोकान्मंजहार ॥ ३ ॥ स एको श्रेष्ठश्च सर्व-
शान्ता स एव वरिष्ठश्च । यो घोरं वेपमास्थाय शरमाख्यं
महेश्वरः । नृसिंहं लोकहन्तारं मंजवान् महाबलः
॥ ४ ॥ हरिं हरन्तं पादाभ्यामनुयान्ति सुरधराः ।
मावधीः पुरुषं विष्णुं विक्रमस्व मेहानमि ॥ ५ ॥
कृपया भगवान्विष्णुं विदद्धार नमः स्वर्गः । चर्माम्बरो
महावीरो वीरभद्रो बभूवह ॥ ६ ॥ स एको रुद्रो ध्येयः
सर्वेषां सर्वसिद्धये । यो ब्रह्मणः पञ्चमवक्रहन्ता तस्मै
रुद्राय नमो अस्तु ॥ ७ ॥ यो विस्फुलिङ्गेन ललाटजेन
सर्वं जगद्भस्मसात्सं करोति । पुनश्च सृष्ट्वा पुनरप्यरजं देवं
स्वतन्त्रं प्रकटीकरोति ॥ तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ ८ ॥
यो वामपादं जवान् कालं घोरं पपेऽथो हाटहन्तं
दहन्तम् । तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ ९ ॥ यो माम-

पादाक्षितविष्णुनेत्रस्तस्मै ददौ चक्रमतीव हृष्टः । तस्मै
रुद्राय नमो अस्तु ॥ १० ॥ यो दक्षयज्ञे सुरसङ्घान्वि-
जित्य विष्णुं बबन्धोरगपाशेन वीरः । तस्मै रुद्राय नमो
अस्तु ॥ ११ ॥ यो लीलयेव त्रिपुरं ददाह विष्णुं कविं
सोमसूर्याग्निनेत्रः । सर्वे देवाः पशुतामवापुः स्वयं,
तस्मात्पशुपतिर्बभूव । तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ १२ ॥
यो मन्यकूर्मादिवराहसिंहान्विष्णुं क्रमन्तं वामनमादि-
विष्णुम् । विविक्रवं पीड्यमानं सुरेशं भस्मीचकार म-
न्मथं यमं च । तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ १३ ॥ एवं-
प्रकारेण बहुधा प्रतुष्ट्वा क्षमापयामासुर्नीलकण्ठं महेश्वरम् ।
तापत्रयसमुद्भूतजन्ममृत्युजरादिभिः । नाना-
विधानि दुःखानि जहार परमेश्वरः ॥ १४ ॥ एवं मन्त्रैः
पार्यमान आत्मा वै सर्वदेहिनाम् । शङ्करो भगवानाद्यो
ररक्ष सकलाः प्रजाः ॥ १५ ॥ यत्पादाम्भोरुहद्वन्द्वं मृ-
ग्यते विष्णुना सह । स्तुत्वा स्तुत्यं महेशानमवाञ्जनम-
गोचरम् ॥ १६ ॥ भक्त्या नम्रतनोर्विष्णोः प्रसादम-
करोद्विभुः । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा
सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचनेति
॥ १७ ॥ अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्य जन्तो-
निहितो गृहायाम् । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः

प्रसादान्महिमानमीशम् ॥ १८ ॥ वसिष्ठवैयासिकिवा-
मदेवविरिञ्चिमुख्यैर्हृदि भाव्यमानः । सनत्सुजातादिस-
नातनाद्यैरीड्यो महेशो भगवानादिदेवः ॥ १९ ॥ सत्यो
नित्यः सर्वसाक्षी महेशो नित्यानन्दो निर्विकल्पो नि-
राख्यः । अचिन्त्यशक्तिर्भगवान्निग्रीशः स्वाविशया क-
ल्पितमानभूमिः ॥ २० ॥ अर्तिमोहकरी माया मम
विष्णोश्च सुव्रत । तस्य पादाम्बुजध्यानादुत्तरा सुतरा
भवेत् ॥ २१ ॥ विष्णुर्विश्वजगद्योनिः स्वांशभूतः स्वकः
सह । ममांशसंभवो भूत्वा पालयत्यखिलं जगत् ॥ २२ ॥
विनाशं कालतो याति ततोऽन्यत्सकलं मृषा । ॐ तस्मै
महामायाय महादेवाय शूलिने । महेश्वराय मृडाय
तस्मै रुद्राय नमो अस्तु ॥ २३ ॥ एको विष्णुर्महद्भूतं
पृथग्भूताप्यनेकशः । त्रीलोकान्व्याप्य भूतात्मा भुङ्के
विश्वभुगव्ययः ॥ २४ ॥ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां
पञ्चभिरेव च । हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः
प्रसीदतु ॥ २५ ॥ ब्रह्मापेणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा
हुतम् । ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २६ ॥
क्षरा जीवास्तदङ्गेषु भाति नित्यं हरिः स्वयम् । ब्रह्मेव
शरभः साक्षान्मोक्षदोऽयं महामुने ॥ २७ ॥ माया-
वशादेव देवा मोहिता ममतादिभिः । तस्य माहात्म्य-
लेशांशं वक्तुं केनाप्यशक्यते ॥ २८ ॥ परात्परतरं ब्रह्म
यत्परात्परतो हरिः । तत्परात्परतरोहीशस्तस्मात्सुख्यो-

ऽधिको न हि ॥ २९ ॥ एक एव शिवो नित्यस्ततोऽन्य-
 त्मकलं सृष्टा । तस्मात्सर्वान्परित्यज्य ध्येयान्विष्णवादि-
 कान्मुरान् ॥ ३० ॥ शिव एव सदा ध्येयः सर्वसंसार-
 मोचकः । तस्मै महाप्राप्त्याय महेश्वराय नमः ॥ ३१ ॥
 पैप्पलादं महाशास्त्रं न देयं यस्य कस्यचित् । नास्ति-
 काय कृतघ्नाय दुर्वृत्ताय दुरात्मने ॥ ३२ ॥ दाम्भिकाय
 नृशंसाय शठायानृतभाषिणे । सुवताय सुभक्ताय सु-
 वृत्ताय सुशीलिने ॥ ३३ ॥ गुरुभक्ताय दान्ताय
 शान्ताय ऋजुचेतसे । शिवभक्ताय दातव्यं ब्रह्मकर्मो-
 क्तधीमते ॥ ३४ ॥ स्वभक्त्यैव दातव्यमकृतघ्नाय सुव्रत ।
 न दातव्यं सदा गोप्यं यत्केनैव द्विजोत्तम ॥ ३५ ॥ एत-
 त्पैप्पलादं महाशास्त्रं योऽधीते श्रावयेद्विजः स जन्म-
 मरणेभ्यो मुक्तो भवति । यो जानीते सोऽमृतत्वं च
 गच्छति । गर्भवामाद्विमुक्तो भवति । मुरापानात्पूतो
 भवति । स्वर्णमेयात्पूतो भवति । ब्रह्महत्यात्पूतो भवति ।
 गुरुनल्पगमनात्पूतो भवति । स सर्वान्वेदानधीतो
 भवति । स सर्वान्देवान्ध्यातो भवति । स समस्त-
 महापातकोपपातकात्पूतो भवति । तस्मादविमुक्तमाश्रितो
 भवति । स सततं शिवप्रियो भवति । स शिवसायुज्य-
 मेति । न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते । ब्रह्मैव

भवति । इत्याह भगवान् ब्रह्मेत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं-
कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति शरभोपनिषत्समाप्ता ॥

स्कन्दोपनिषत् ॥ ५३ ॥

यत्रासंभिन्नतां याति स्वातिरिक्तभिदानतिः ।
संविन्मात्रं परं ब्रह्म तत्स्वमात्रं विजृम्भते ॥
ॐ महनाववविविन्ति शान्तिः ॥

अच्युतोऽस्मि महादेव तव कारुण्यलेशतः । विज्ञा-
नघन एवास्मि शिवोऽस्मि किमतः परम् ॥ १ ॥ न
निजं निजवद्वात्यन्तःकरणजम्भणान् । अन्तःकरणनाशेन
संविन्मात्रस्थितो हरिः ॥ २ ॥ संविन्मात्रस्थितश्चाह-
मजोऽस्मि किमतः परम् । व्यतिरिक्तं जडं सर्वं स्वप्नवच्च
विनश्यति ॥ ३ ॥ चिज्जडानां तु यो द्रष्टा सोऽच्युतो
ज्ञानविग्रहः । स एव हि महादेवः स एव हि महाहरिः
॥ ४ ॥ स एव ज्योतिषां ज्योतिः, स एव परमेश्वरः ।
स एव हि परंब्रह्म तद्ब्रह्माहं न संशयः ॥ ५ ॥ जीवः
शिवः शिवो जीवः स जीवः केवलः शिवः । तुषेण
बद्धो घ्रीहिः स्यात्तुषाभावेन तण्डुलः ॥ ६ ॥ एवं
बद्धस्तथा जीवः कर्मनाशे सदाशिवः । पाशयद्धस्तथा
जीवः पाशमुक्तः सदाशिवः ॥ ७ ॥ शिवाय विष्णुरूपाय
शिवरूपाय विष्णवे । शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं

शिवः ॥ ८ ॥ यथा शिवमयो विष्णुरेवं विष्णुमयः
 शिवः । यथान्तरं न पश्यामि तथा मे स्वप्निरायुषि
 ॥ ९ ॥ यथान्तरं न भेदाः स्युः शिवकेशवयोन्मथा ।
 देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः । त्यजे-
 दज्ञाननिर्मात्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥ १० ॥ अभेद-
 दर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः । स्नानं मनोमलत्यागः
 शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ ११ ॥ ब्रह्मामृतं पिवेद्भक्षमाचरे-
 हेहरक्षणे । वसेदेकान्तिको भूत्वा चैकान्ते द्वैतवर्जिते ।
 इत्येवमाचरेद्दीमान्स्य एवं मुक्तिमाप्नुयात् ॥ १२ ॥
 श्रीपरमधात्रे स्वप्नि चिरायुष्योन्नम इति । विरिञ्चि-
 नारायणशंकरात्मकं नृसिंहं देवेशं तव प्रसादतः ।
 अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तमव्ययं वेदात्मकं ब्रह्म तिजं वि-
 जानते ॥ १३ ॥ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति
 सूरयः । दिवीव चक्षुरातनम् ॥ १४ ॥ तद्विप्रस्यो विप-
 न्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णार्यत्परमं पदमि-
 त्येतन्निर्वाणानुशासनमिति वेदानुशासनमिति वेदानु-
 शासनमित्युपनिषत् ॥ १५ ॥ ॐ सहनाववत्स्विति
 शान्तिः ॥ इति स्कन्दोपनिषत्समाप्ता ॥

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥

यत्रापहवतां याति स्वाविद्यापदविभ्रमः ।

तच्चिरात्तारायणाख्यं स्वमात्रमवशिष्यते ॥

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६२३

ॐ भद्रं कर्णेभिस्त्रिं ज्ञान्तिः ॥

अथ परमतत्त्वरहस्यं जिज्ञासुः परमेष्ठी देवमानेन
सहस्रसंवत्सरं तपश्चचार । सहस्रवर्षेऽतीतेऽप्युग्रतीव-
तपसा प्रसन्नं भगवन्तं महाविष्णुं ब्रह्मा परिपृच्छानि
भगवन्परमतत्त्वरहस्यं मे शृणुति । परमतत्त्वरहस्यवक्ता
त्वमेव नान्यः कश्चिदस्ति तत्कथमिति । तदेवोच्यते ।
त्वमेव सर्वज्ञः । त्वमेव सर्वशक्तिः । त्वमेव सर्वाधारः ।
त्वमेव सर्वस्वरूपः । त्वमेव सर्वेश्वरः । त्वमेव सर्वप्रव-
र्तकः । त्वमेव सर्वपालकः । त्वमेव सर्वनिवर्तकः ।
त्वमेव सदसदात्मकः । त्वमेव तत्सद्विलक्षणः । त्व-
मेवान्तर्बहिर्लयापकः । त्वमेवानिमृशमतरः । त्वमेवानि-
महतो महायान् । त्वमेव सर्वमूलाविशानिवर्तकः ।
त्वमेवाविद्याविहारः । त्वमेवाविद्यावारकः । त्वमेव वि-
द्यावेद्यः । त्वमेव विद्यास्वरूपः । त्वमेव विद्यातीतः ।
त्वमेव सर्वकारणहेतुः । त्वमेव सर्वकारणसमष्टिः ।
त्वमेव सर्वकारणव्याष्टिः । त्वमेवासृण्डानन्दः । त्वमेव
परिपूर्णानन्दः । त्वमेव निर्गतशयानन्दः । त्वमेव तुरी-
यतुरीयः । त्वमेव तुरीयातीतः । त्वमेवानन्तोपनिषद्वि-
मृग्यः । त्वमेवास्मिन्नाश्रयिर्मृग्यः । त्वमेव ब्रह्मेशानपुर-
न्दरपुरोगमैरग्निलामैरग्निलामैर्विमृग्यः । त्वमेव सर्व-
मुमुक्षुभिर्विमृग्यः । त्वमेवामृतमयैर्विमृग्यः । त्वमेवा-
मृतमयस्त्वमेवामृतमयस्त्वमेवामृतमयः । त्वमेव सर्व

त्वमेव सर्वं त्वमेव सर्वम् । त्वमेव मोक्षस्त्वमेव मोक्षदस्त्वमेवाखिलमोक्षसाधनम् । न किञ्चिदस्ति त्वदतिरिक्तम् । त्वदतिरिक्तं यत्किञ्चित्प्रतीयते तत्सर्वं बाधितमिति निश्चितम् । तस्मात्त्वमेव वक्ता त्वमेव गुरुस्त्वमेव पिता त्वमेव सर्वेनियन्ता त्वमेव सर्वं त्वमेव सदा ध्येय इति सुनिश्चितः । परमतत्त्वज्ञस्तमुवाच महारिषिपुरनिप्रसन्नो भूत्वा साधुमाधिविति साधुप्रशंसापूर्वं सर्वं परमतत्त्वरहस्यं ते कथयामि । सावधानेन शृणु । ब्रह्मन् देवदर्शीत्याख्याथर्वणशाखायां परमतत्त्वरहस्याख्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि गुरुशिष्यसंवादः पुरातनः प्रसिद्धतया जागति । पुरा तत्स्वरूपज्ञानेन महान्तः सर्वे ब्रह्मभावं गताः । यस्य श्रवणेन सर्वबन्धाः प्रविनश्यन्ति । यस्य ज्ञानेन सर्वरहस्यं विदितं भवति । तत्स्वरूपं कथमिति । शान्तो दान्तोऽतिविरक्तः सुशुद्धो गुरुभक्तस्तपोनिष्ठः शिष्यो ब्रह्मनिष्ठं गुरुमासाद्य प्रदक्षिणपूर्वकं दण्डवत्प्रणम्य प्राञ्जलिभूत्वा विनयेनोपसङ्गम्य भगवन् गुरो भे परमतत्त्वरहस्यं विविच्य वक्तव्यमिति । अत्यादरपूर्वकमिति हर्षेण शिष्यं बहूकृत्य गुरुर्वदति । परमतत्त्वरहस्योपनिषत्क्रमः कथ्यते । सावधानेन श्रूयताम् । कथं ब्रह्म । कालत्रयाबाधितं ब्रह्म । सर्वकालाबाधितं ब्रह्म । सगुणनिर्गुणस्वरूपं ब्रह्म । आदिमध्यान्तशून्यं ब्रह्म । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । मायातीतं

गुणातीतं ब्रह्म । अनन्तमप्रमेयाखण्डपरिपूर्णं ब्रह्म । अ-
द्वितीयपरमानन्दशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वरूपव्यापकाभिन्नाप-
रिच्छिन्नं ब्रह्म । सच्चिदानन्दस्वप्रकाशं ब्रह्म । मनोवाचा-
मगोचरं ब्रह्म । अखिलप्रमाणागोचरं ब्रह्म । अमितवेदा-
न्तवेद्यं ब्रह्म । देशतः कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं
ब्रह्म । सर्वपरिपूर्णं ब्रह्म । तुरीयं निराकारमेकं ब्रह्म ।
अद्वैतमनिर्वाच्यं ब्रह्म । प्रणवात्मकं ब्रह्म । प्रणवात्मक-
त्वेनोक्तं ब्रह्म । प्रणवाद्यखिलमन्त्रात्मकं ब्रह्म । पादचतु-
ष्टयात्मकं ब्रह्म । किं तत्पादचतुष्टयं ब्रह्म भवति । अ-
विद्यापादः सुविद्यापादश्चानन्दपादस्तुरीयपादश्चेति ।
तुरीयपादस्तुरीयतुरीयं तुरीयातीतं च । कथं पादचतुष्ट-
यस्य भेदः । अविद्यापादः प्रथमः पादो विद्यापादो
द्वितीयः आनन्दपादस्तृतीयस्तुरीयपादस्तुरीय इति ।
मूलाविद्या प्रथमपादे नान्यत्र । विद्यानन्दतुरीयांशाः
सर्वेषु पादेषु व्याप्य तिष्ठन्ति । एवं तर्हि विद्यादीनां
भेदः कथमिति । तत्तत्प्राधान्येन कृतव्यपदेशः । वस्तु-
तस्त्वभेद एव । तत्राध्वस्तनमेकं पादमविद्याशयत्वं भ-
वति । उपरितनपादत्रयं शुद्धबोधानन्दलक्षणात्मकममृतं भ-
वति । तच्चालौकिकपरमानन्दलक्षणाखण्डमितनेजोग-
शिर्ज्वलति । तच्चानिर्वाच्यमनिर्देश्यमखण्डानन्दकरमा-
त्मकं भवति । तत्र मध्यमपादमध्यप्रदेशोऽमितनेजःप्रवा-
हाकारतया नित्यवैकुण्ठं विभानि । तच्च निरतिशया-

नन्दाखण्डब्रह्मानन्दनिजमूर्त्याकारेण ज्वलति । अपरि-
 च्छिन्नमण्डलानि यथा दृश्यन्ते तद्वदखण्डानन्दामित-
 वैष्णवदिव्यतेजोराश्यन्तर्गतविलसन्महाविष्णोः परमं पदं
 विराजते । दुरधोदधिमध्यस्थितामृतामृतकलशवद्वैष्णवं
 धाम परमं संदृश्यते । सुदर्शनदिव्यतेजोन्तर्गतः सुदर्श-
 नपुरुषो यथा सूर्यमण्डलान्तर्गतः सूर्यनारायणोऽमिता-
 परिच्छिन्नाद्वैतपरमानन्दलक्षणतेजोराश्यन्तर्गत आदि-
 नारायणस्तथा संदृश्यते । स एव तुरीयं ब्रह्म स एव
 तुरीयार्तातः स एव त्रिणुः स एव समस्तब्रह्मवाचक-
 वाच्यः स एव परंज्योतिः स एव मायार्तातः स एव
 गुणार्तातः स एव कालार्तातः स एवाविलकर्मार्तातः
 स एव सत्योपाधिरहितः स एव परमेश्वरः स एव
 चिरंतनः पुरुषः प्रणवाद्यविलमन्नवाचकवाच्य आद्यन्त-
 शून्य आदिदेशकालवस्तुतुरीयसंज्ञानित्यपरिपूर्णः पूर्णः
 सत्यसंकल्प आत्मारामः कालत्रयाबाधितनिजस्वरूपः
 स्वयंज्योतिः स्वयंप्रकाशमयः स्वसमानाधिकरणशून्यः
 स्वसमानाधिकशून्यो न दिवारात्रिविभागो न संवत्स-
 रादिकालविभागः स्वानन्दमयानन्ताचिन्त्यविभवं आत्मा-
 न्तरात्मा परमात्मा ज्ञानात्मा तुरीयात्मैव्यादिवाचकवा-
 च्योऽद्वैतपरमानन्दो विभुर्नित्यो निष्कलङ्को निर्विकल्पो
 निरञ्जनो निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न
 द्वितीयोऽस्ति कश्चिदिति य एवं वेद स पुरुषस्तदीयो-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६२७

पासनया तस्य सायुज्यमेतीत्यसंशयमित्युपनिषत् ॥
इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि पादचतुष्टयस्वरूपनिरू-
पणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथेति होवाच छात्रो गुरुं भगवन्तम् । भगवन्वे-
कुण्ठस्य नारायणस्य च नित्यत्वमुक्तम् । स एव तुरीय-
मित्युक्तमेव । वैकुण्ठः साकारो नारायणः साकारश्च ।
तुरीयं तु निराकारम् । साकारः सावयवो निरवयवं
निराकारम् । तस्मात्साकारमनित्यं नित्यं निराकारमिति
श्रुतेः । यथासावयवं तत्तदनित्यमित्यनुमानाच्चेति प्रत्य-
क्षेण दृष्ट्वाच्च । अतस्तयोरनित्यत्वमेव वक्तुमुचितं
भवति । कथमुक्तं नित्यत्वमिति । तुरीयमक्षरमिति
श्रुतेः । तुरीयस्य नित्यत्वं प्रणिद्धम् । नित्यत्वानित्यत्वे
परस्परविरुद्धधर्मौ । तयोरेकस्मिन्ब्रह्मण्यत्यन्तविरुद्धं भ-
वति । तस्माद्वैकुण्ठस्य च नारायणस्य च नित्यत्वमेव
वक्तुमुचितं भवति । सत्यमेव भवतीति देशिकः परि-
हरति । साकारस्तु द्विविधः । सोपाधिको निरुपा-
धिकश्च । तत्र सोपाधिकः साकारः कथमिति । आवि-
ष्टकमखिलकार्यकारणजालमविद्यापाद एव नान्यत्र । त-
स्मात्समस्ताविद्योपाधिः साकारः सावयव एव । सा-
वयवत्वादवश्यमनित्यं भवत्येव । सोपाधिकसाकारो
वर्णितः । तर्हि निरुपाधिकसाकारः कथमिति । निरु-
पाधिकसाकारस्त्रिविधः । ब्रह्मविद्यासाकारश्चानन्दसा-

कार उभयात्मकसाकारश्चेति । त्रिविधसाकारोऽपि पुन-
 र्द्विविधो भवति । नित्यसाकारो मुक्तसाकारश्चेति ।
 नित्यसाकारस्त्वाद्यन्तशून्यः शाश्वतः । उपासनया ये
 मुक्तिं गतास्तेषां साकारो मुक्तसाकारः । तस्याखण्डज्ञा-
 नेनाविर्भावो भवति । सोऽपि शाश्वतः । मुक्तसाकार-
 स्त्वैच्छिक इति । अन्ये वदन्ति शाश्वतत्वं कथमिति ।
 अद्वैताखण्डपरिपूर्णनिरतिशयपरमानन्दशुद्धबुद्धमुक्तम-
 त्यात्मकब्रह्मचेतन्यसाकारत्वात् निरुपाधिकसाकारस्य
 नित्यत्वं सिद्धमेव । तस्मादेव निरुपाधिकसाकारस्य
 निरवयवत्वात्स्वाधिकमपि दूरतो निरस्तमेव । निरवयवं
 ब्रह्मचेतन्यमिति सर्वोपनिषत्सु सर्वशास्त्रसिद्धान्तेषु श्रू-
 यते । अथ च विद्यानन्दतुर्गयाणामभेद एव श्रूयते ।
 सर्वत्र विद्यादिमाकारभेदः कथमिति । सत्यमेवोक्तमिति
 देशिकः परिहरति । विद्याप्राधान्येन विद्यामाकारः ।
 आनन्दप्राधान्येनानन्दमाकारः । उभयप्राधान्येनोभया-
 त्मकसाकारश्चेति । प्राधान्येनात्र भेद एव । स भेदो
 वस्तुतस्त्वभेद एव । भगवन्नखण्डाद्वैतपरमानन्दलक्षण-
 परंब्रह्मणः साकारनिराकारौ विरुद्धधर्मौ । विरुद्धोभया-
 त्मकत्वं कथमिति । सत्यमेवेति गुरुः परिहरति । यथा
 सर्वगतस्य निराकारस्य महावायोश्च तदात्मकस्य त्वक्-
 पतिच्चेन प्रसिद्धस्य साकारस्य महावायुदेवस्य चाभेद
 एव श्रूयते सर्वत्र । यथा पृथिव्यादीनां व्यापकशरीराणां

त्रिपाद्भिभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६२९

देवविशेषाणां च तद्विलक्षणतदभिन्नव्यापकापरिच्छिन्ना
निजमूर्त्याकारदेवताः श्रूयन्ते सर्वत्र तद्वत्परब्रह्मणः सर्वा-
त्मकस्य साकारनिराकारभेदविरोधो नास्त्येव । विविध-
विचित्रानन्तशक्तेः परब्रह्मणः स्वरूपज्ञानेन विरोधो न
विद्यते । तदभावे सत्यनन्तविरोधो विभाति । अथ
च रामकृष्णाद्यवतारेष्वद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः
परमतत्त्वपरमविभवानुसंधानं स्वीयत्येन श्रूयते सर्वत्र ।
सर्वपरिपूर्णस्याद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणस्तु किं वक्त-
व्यम् । अन्यथा सर्वपरिपूर्णस्य परब्रह्मणः परमार्थतः
साकारं विना केवलनिराकारत्वं यद्यभिमतं तर्हि केवल-
निराकारस्य गगनस्येव परब्रह्मणोऽपि जडत्वमापद्येत ।
तस्मात्परब्रह्मणः परमार्थतः साकारनिराकारौ स्वभाव-
मिद्वौ । तथाविधस्याद्वैतपरमानन्दलक्षणस्यादिनारायण-
स्योन्मेषनिमेषाभ्यां मूलाविद्योदयस्थितिलया जायन्ते ।
कदाचिदात्मरामस्याखिलपरिपूर्णस्यादिनारायणस्य स्वे-
च्छानुसारणोन्मेषो जायते । तस्मात्परब्रह्मणोऽधम्मन-
पादं सर्वकारणे मूलकारणाव्यक्ताविर्भावो भवति । अ-
व्यक्तान्मूलाविर्भावो मूलाविद्याविर्भावश्च । तस्मादेव
सच्छब्दवाच्यं ब्रह्माविद्याशब्दं भवति । ततो महत् ।
महतोऽहंकारः । अहंकारान्पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मा-
त्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । पञ्चमहाभूतैर्भ्यो ब्रह्मकपाद-
व्याप्तमेकमविद्यापदं जायते । तत्र तत्त्वतो गुणातीत-

शुद्धसत्त्वमयो लीलागृहीतनिरतिशयानन्दलक्षणो मायो-
पाधिको नारायण आसीत् । स एव नित्यपरिपूर्णः
पादविभूतिर्वैकुण्ठनारायणः । स चानन्तकोटिब्रह्माण्डा-
नामुदयस्थितिलयाद्यखिलकार्यकारणजालपरमकारणका-
रणभूतो महामायार्तीतस्तुरीयः परमेश्वरो जयति ।
तस्मात्स्थूलविराट्स्वरूपो जायते । स सर्वकारणमूलं
विराट्स्वरूपो भवति । स चानन्तशीर्षा पुरुष अनन्ता-
क्षिपाणिपादो भवति । अनन्तश्रवणः सर्वमावृत्य ति-
ष्ठति । सर्वव्यापको भवति । सगुणनिर्गुणस्वरूपो
भवति । ज्ञानबलैश्वर्यशक्तिनेजःस्वरूपो भवति । विवि-
धविचित्रानन्तजगदाकारो भवति । निरतिशयानन्द-
मयानन्तपरमविभूतिसमष्टया विश्वाकारो भवति । निर-
तिशयनिरङ्कुशसर्वज्ञसर्वशक्तिसर्वनियन्तृत्वाद्यनन्तक-
ल्याणगुणाकारो भवति । वाचामगोचरानन्तदिव्यतेजो-
राश्याकारो भवति । समस्ताविद्याण्डव्यापको भवति ।
स चानन्तमहामायाविलासानामधिष्ठानविशेषनिरतिश-
याद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मविलासविग्रहो भवति । अ-
स्यैकैकरोमकूपान्तरेष्वनन्तकोटिब्रह्माण्डानि स्थावराणि
च जायन्ते । तेष्वण्डेषु सर्वेष्वेकैकनारायणावतारो जा-
यते । नारायणाद्विरण्यगर्भो जायते । नारायणादण्ड-
विराट्स्वरूपो जायते । नारायणादखिललोकस्त्रष्टृजग-

त्रिपाद्भिभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६३१

पतयो जायन्ते । नारायणादेकादशरुद्राश्च जायन्ते ।
नारायणाद्विल्लोकाश्च जायन्ते । नारायणादिन्द्रो जा-
यते । नारायणात्सर्वे देवाश्च जायन्ते । नारायणाद्वादशा-
दित्याः सर्वे वसवः सर्वे ऋषयः सर्वाणि भूतानि
सर्वाणि छन्दांसि नारायणादेव समुत्पद्यन्ते । नारायणा-
त्प्रवर्तन्ते । नारायणे प्रलीयन्ते । अथ नित्योऽक्षरः परमः
स्वराट् । ब्रह्मा नारायणः । शिवश्च नारायणः । शक्रश्च
नारायणः । दिशश्च नारायणः । विदिशश्च नारायणः ।
कालश्च नारायणः । कर्माखिलं च नारायणः । मूर्तामूर्तं
च नारायणः । कारणात्मकं सर्वं कार्यात्मकं सकलं नारा-
यणः । तदुभयविलक्षणो नारायणः । परं ज्योतिः स्वप्र-
काशमयो ब्रह्मानन्दमयो नित्यो निर्विकल्पो निरञ्जनो
निराख्यातः शुद्धो देव एको नारायणो न द्वितीयोऽस्मि
कश्चित् । न स समानाधिक इत्यसंशय परमार्थतो य
एवं वेद । सकलबन्धांश्छित्त्वा मृत्युं तांश्चा स मुक्तो
भवति स मुक्तो भवति । य एवं श्रुत्वा सदा तमु-
पास्ते पुरुषः स नारायणो भवति स नारायणो
भवतीत्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि
परब्रह्मणः साकारनिराकारस्वरूपनिरूपणं नाम द्विती-
योऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ छात्रस्मथेतिहोवाच । भगवन्देशिक परमतवज्ज
सविलासमहामूलाऽविद्योदयक्रमः कथितः । तदु प्रप-

द्योत्पत्तिक्रमः कीदृशो भवति । विशेषेण कथनीयः ।
 तस्य तत्त्वं वेदितुमिच्छामि । तथेत्युक्त्वा गुरुरित्युवाच ।
 तथानादिसर्वप्रपञ्चो दृश्यते । नित्योऽनित्यो वेति संश-
 य्यते । प्रपञ्चोऽपि द्विविधः । विद्याप्रपञ्चश्चाविद्याप्र-
 पञ्चश्चेति । विद्याप्रपञ्चस्य नित्यत्वं सिद्धमेव नित्यानन्द-
 चिद्विलासात्मकत्वात् । अथ च शुद्धबुद्धमुक्तमन्य-
 नन्दस्वरूपत्वाच्च । अविद्याप्रपञ्चस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा
 कथमिति । प्रवाहतो नित्यत्वं वदन्ति केचन । प्रलया-
 दिकं श्रूयमाणत्वादनित्यत्वं वदन्त्यन्ये । उभयं न भवति ।
 पुनः कथमिति । संकोचविकासात्मकमहामायाविला-
 सात्मक एव सर्वोऽप्यविद्याप्रपञ्चः । परमार्थतो न
 किञ्चिदस्ति क्षणशून्यानादिमूलाऽविद्याविलासत्वात् ।
 तत्कथमिति । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति
 किञ्चन । तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं बाधितमेव । सत्य-
 मेव परब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । ततः सविलासमूला-
 ऽविद्योपसंहारक्रमः कथमिति । अत्यादरपूर्वकमतिहर्षेण
 देशिक उपदिशति । चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिवा
 भवति । ताम्रता कालेन पुनमास्य रात्रिर्भवति । द्वे
 अहोरात्रे एकं दिनं भवति । तस्मिन्नेकस्मिन्दिने आस-
 त्यलोकान्तमुदयस्थितिलया जायन्ते । पञ्चदशदिनानि
 पक्षो भवति । पक्षद्वयं मासो भवति । मासद्वयमृनु-
 र्भवति । ऋतुत्रयमयनं भवति । अयनद्वयं वत्सरो

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६३३

भवति । वत्सरशतं ब्रह्ममानेन ब्रह्मणः परमायुःप्रमाणम् । तावत्कालस्तस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्तेऽण्डविराट्पुरुषः स्वांशं हिरण्यगर्भमभ्येति । हिरण्यगर्भस्य कारणं परमात्मानमण्डपरिपालकनारायणमभ्येति । पुनर्वत्सरशतं तस्य प्रलयो भवति । तदा जीवाः सर्वे प्रकृतौ प्रलीयन्ते । प्रलये सर्वशून्यं भवति । तस्य ब्रह्मणः स्थितिप्रलयावादिनारायणस्यांशेनावतीर्णस्याण्डपरिपालकस्य महाविष्णोरहोरात्रिसंज्ञिकौ । ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति । एवं दिनपक्षमाससंवत्सरादिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सरकालस्तस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्ते स्वांशं महाविराट्पुरुषमभ्येति । ततः सावरणं ब्रह्माण्डं विनाशमेति । ब्रह्माण्डावरणं विनश्यति तद्वि-
विष्णोः स्वरूपम् । तस्य तावत्प्रलयो भवति । प्रलये सर्वशून्यं भवति । अण्डपरिपालकमहाविष्णोः स्थिति-
प्रलयावादिविराट्पुरुषस्याहोरात्रिसंज्ञिकौ । ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति । एवं दिनपक्षमाससंवत्सरादिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सरकालस्तस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्ते आदिविराट्पुरुषः स्वांशमायोपाधिकनारायणमभ्येति । तस्य विराट्पुरुषस्य यावत्स्थितिकालस्तावत्प्रलयो भवति । प्रलये सर्वशून्यं भवति । विराट्स्थितिप्रलयौ मूलाविष्णोऽण्डपरिपालकस्यादिनारायणस्याहोरात्रिसंज्ञिकौ । ते अहोरात्रे एकं दिनं भवति । एवं दिन-

पक्षमाससंवत्सरादिभेदाच्च तदीयमानेन शतकोटिवत्सर-
कालमस्य स्थितिरुच्यते । स्थित्यन्ते त्रिपाद्विभूतिनारा-
यणस्येच्छावशान्निमेपो जायते । तस्मान्मूलाविद्याण्डस्य
सावरणस्य विलयो भवति । ततः सविलासमूलाविद्या
सर्वकार्योपाधिसमन्विता म्रदसद्विलक्षणानिर्वाच्या लक्ष-
णशून्याविर्भावनिरोभावात्मिकानाद्यखिलकारणकारणा-
नन्तमहामायाविशेषणविशेषिता परमसूक्ष्ममूलकारणम-
व्यक्तं विशति । अव्यक्तं विशेषब्रह्मणि निरिन्धनो वैश्वा-
नरो यथा । तस्मान्मायोपाधिक आदिनारायणस्तथा
स्वस्वरूपं भजति । सर्वे जीवाश्च स्वस्वरूपं भजन्ते ।
यथा जपाकुसुमगान्धिव्यादृक्स्फटिकप्रतीतिस्तद्भावे
शुद्धस्फटिकप्रतीतिः । ब्रह्मणोपि मायोपाधिवशात्सगुण-
परिच्छिन्नादिप्रतीतिरूपाधिविलयाभिर्गुणनिरवयवादिप्र-
तीतिरित्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि
मूलाविद्याप्रलयस्वरूपनिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

ॐ ततस्तस्मान्निर्विशेषमतिनिर्मलं भवति । अविद्या-
पादमतिशुद्धं भवति । शुद्धबोधानन्दलक्षणैकवच्यं भ-
वति । ब्रह्मणः पादचतुष्टयं निर्विशेषं भवति । अखण्ड-
लक्षणाखण्डपरिपूर्णसच्चिदानन्दस्वप्रकाशं भवति । अ-
द्वितीयमनीश्वरं भवति । अखिलकार्यकारणस्वरूपमख-
ण्डचिद्धनानन्दस्वरूपमतिदिव्यमङ्गलाकारं निरतिशया-
नन्दतेजोराशिविशेषं सर्वपरिपूर्णानन्तचिन्मयस्तम्भाकारं

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६३५

शुद्धबोधानन्दविशेषाकारमनन्तचिद्विलासविभूतिसम-
ष्टाकारमद्भुतानन्दाश्चर्यविभूतिविशेषाकारमनन्तपरिपू-
र्णानन्ददिव्यसौदामिनीनिचयाकारम् । एवमाकारमद्वि-
तीयाखण्डानन्दब्रह्मस्वरूपं निरूपितम् । अथ छात्रो
वदति । भगवन्पादभेदादिकं कथं कथमद्वैतस्वरूपमिति
निरूपितम् । देशिकः परिहरति । विरोधो न विद्यते
ब्रह्माद्वितीयमेव सत्यम् । तथैवोक्तं च । ब्रह्मभेदो न
कथितो ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति । पादभेदादिकथनं
तु ब्रह्मस्वरूपकथनमेव । तदेवोच्यते । पादचतुष्टयात्मकं
ब्रह्म तत्रैकमविद्यापादं । पादत्रयममृतं भवति । शाखा-
न्तरोपनिषत्स्वरूपमेव निरूपितम् । तमसस्तु परंज्योतिः
परमानन्दलक्षणम् । पादत्रयात्मकं ब्रह्म कैवल्यं शाश्वतं
परमिति । वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः
परमात् । तमेवंविद्भानमृत इह भवति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय । सर्वेषां ज्योतिषां ज्योतिस्त्वमसः परमु-
च्यते । सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपधादित्यवर्णं परंज्योति-
स्त्वमस उपरि विभाति । यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं
पुराणं तमसः परमात् । तदेव तद् सत्यमाहुस्तदेव
सत्यं तदेव ब्रह्म परमं विशुद्धं कथ्यते । तमश्शब्देना-
विद्या । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।
त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः । पादोऽस्येहाभवत्पुनः । ततो वि-

१ ब्रह्माद्वैतमेव.

एवम् व्यक्रामत् । माशनाऽनशने अभि । विद्यानन्दतुरी-
याख्यपादत्रयममृतं भवति । अवशिष्टमविद्याश्रयमिति ।
आत्मारामस्यानादिनारायणस्य कीदृशानुन्मेषनिमेषौ त-
योः स्वरूपं कथमिति । गुरुर्वदति । परागदृष्टिरुन्मेषः ।
प्रत्यगदृष्टिर्निमेषः । प्रत्यगदृष्ट्या स्वस्वरूपचिन्तनमेव नि-
मेषः । परागदृष्ट्या स्वस्वरूपचिन्तनमेवोन्मेषः । यावदु-
न्मेषकालस्तावन्निमेषकालो भवति । अविद्यायाः स्थिति-
रुन्मेषकाले । निमेषकाले तस्याः प्रलयो भवति । यथा
उन्मेषो जायते तथा चिरंतनातिमूक्षमवासनावलात्पुन-
रविद्याया उदयो भवति । यथापूर्वमविद्याकार्याणि
जायन्ते । कार्यकारणोपाधिभेदाजीवेश्वरभेदोऽपि दृ-
श्यते । कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः ।
ईश्वरस्य महामाया तदाज्ञावशवर्तिनी । तस्मिं कल्पानुसा-
रिणी विविधानन्तमहामायाशक्तिः संसेवितानन्तमहामा-
याजालजननमन्दिरा महाविष्णोः क्रीडाशरीररूपिणी
ब्रह्मादीनामगोचरा । एतां महामायां तरन्त्येव ये
विष्णुमेव भजन्ति । नान्ये तरन्ति कदाचन विविधो-
पायैरपि । अविद्याकार्याण्यन्तःकरणाऽन्यतीत्य कालाननु-
तानि जायन्ते । ब्रह्मचैतन्यं तेषु प्रतिबिम्बितं भवति ।
प्रतिबिम्बा एव जीवा इति कथ्यन्ते । अन्तःकरणोपा-
धिकाः सर्वे जीवा इत्येवं वदन्ति । महाभूतोऽथमूक्षमाङ्गो-
पाधिकाः सर्वे जीवा इत्येके वदन्ति । बुद्धिप्रतिबि-

त्रिपाद्भिभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६३७

स्थितचेतन्यं जीवा इत्यपरे मन्यन्ते । एतेषामुपाधीनाम-
त्यन्तभेदो न विद्यते । सर्वपरिपूर्णो नारायणस्त्वनया
निजया क्रीडति स्वेच्छया सदा । तद्वद्विद्यमानफलगु-
विषयसुखाशयाः सर्वे जीवाः प्रधावन्यसारसंसारचक्रे ।
एवमनादिपरम्परा वर्ततेऽनादिमंसारविपरीतभ्रमादित्यु-
पनिषत् ॥ इत्यथर्वणशाखायां त्रिपाद्भिभूतिमहानारा-
यणोपनिषदि महामायातीताखण्डाद्वैतपरमानन्दलक्षण-
परब्रह्मणः परमतस्त्वेस्वरूपनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः
॥ ४ ॥ पृथ्वीकाण्डः समाप्तः ॥

अथ शिष्यो वदति गुरुं भगवन्तं नमस्कृत्य भगवन्
सर्वात्मना नष्टाया अविद्यायाः पुनरुदयः कथम् ।
सत्यमेवेति गुरुरिति हावाच । प्रावृट्कालप्रारम्भे यथा
मण्डुकादीनां प्रादुर्भावस्तद्वत्सर्वात्मना नष्टाया अवि-
द्याया उन्मेषकाले पुनरुदयो भवति । भगवन् कथं
जीवानामनादिमंसारभ्रमः । तन्निवृत्तिर्वा कथमिति ।
कथं मोक्षमार्गस्वरूपं च । मोक्षसाधनं कथमिति ।
को वा मोक्षोपायः । कीदृशं मोक्षस्वरूपम् । का वा
सायुज्यमुक्तिः । एतत्सर्वं तत्त्वतः कथनीयमिति । अ-
त्यादरपूर्वकमतिहर्येण शिष्यं बहूकृत्य गुरुर्वदति श्रूयतां
सावधानेन । कुप्पितानन्तजन्माभ्यन्तात्यन्तोत्कृष्टविवि-
धविचित्रानन्तदुष्कर्मवासनाजालविशेषैर्देहात्मविवेको न

१ मुपाधिनानात्वमेव.

जायते । तस्मादेव दृढतरदेहात्मभ्रमो भवति । अह-
मज्ञः किञ्चिज्ज्ञोऽहमहं जीवोऽहमत्यन्तदुःखाकारोऽहम-
नादिसंसारिणिति भ्रमवायनाबलात्संसार एव प्रवृत्तिस्त-
न्निवृत्त्युपायः कदापि न विद्यते । मिथ्याभूतान्स्वप्नतु-
ल्यान्विषयभोगाननुभूय विविधानसंख्यानातिदुर्लभान्म-
नोरथाननवरतमाशस्यमान अतृप्तः सदा परिधावति ।
विविधविचित्रस्थूलसूक्ष्मोत्कृष्टनिकृष्टानन्तदेहान्परिगृह्य
तत्तद्देहविहितविविधविचित्राऽनेकशुभाशुभप्रारब्धकर्मो-
प्यनुभूय तत्तत्कर्मफलवासनाजालवामितान्तःकरणानां
पुनःपुनस्तत्तत्कर्मफलविषयप्रवृत्तिरेव जायते । संसार-
निवृत्तिमार्गप्रवृत्तिः कदापि न जायते । तस्मादनिष्ट-
मेवेष्टमिव भाति । इष्टमेवाऽनिष्टमिव भात्यनादिसंसार-
विपरीतभ्रमात् । तस्मात्सर्वेषां जीवानामिष्टविषये बुद्धिः
सुखबुद्धिर्दुःखबुद्धिश्च भवति । परमार्थतत्त्वबाधितब्रह्म-
सुखविषये प्रवृत्तिरेव न जायते । तत्स्वरूपज्ञानाभा-
वात् । तत्किमिति न विद्यते । कथं बन्धः कथं मोक्ष
इति विचाराभावाच्च । तत्कथमिति । अज्ञानप्राबल्यात् ।
कस्मादज्ञानप्राबल्यमिति । भक्तिज्ञानवैराग्यवासनाभा-
वाच्च । तदभावः कथमिति । अत्यन्तान्तःकरणमलिनवि-
शेषात् । अतः संसारतरणोपायः कथमिति । देशिकस्त-
मेव कथयति । सकलवेदशास्त्रसिद्धान्तरहस्यजन्मजन्मा-
भ्यस्तात्यन्तोत्कृष्टसुकृतपरिपाकवशात्सद्भिः सङ्गो जायते ।

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६३९

तस्माद्विधिनिषेधविवेको भवति । ततः सदाचारप्रवृत्ति-
र्जायते । सदाचारादखिलदुरितक्षयो भवति । तस्मा-
दन्तःकरणमतिविमलं भवति । ततः सद्गुरुकटाक्षमन्तः-
करणमाकाङ्क्षति । तस्मात्सद्गुरुकटाक्षलेशविशेषेण सूर्य-
मिद्ध्यः मिष्यन्ति । सर्वयन्धाः प्रविनश्यन्ति । श्रेयो-
विघ्नाः सर्वे प्रलयं यान्ति । सर्वाणि श्रेयांसि स्वयमेवा-
यान्ति । यथा जात्यन्धस्य रूपज्ञानं न विद्यते तथा
गुरूपदेशेन विना कल्पकोटिभिस्त्वज्ञानं न विद्यते ।
तस्मात्सद्गुरुकटाक्षलेशविशेषणाचिरादेव तत्त्वज्ञानं भ-
वति । यदा सद्गुरुकटाक्षो भवति तदा भगवत्कथाश्रव-
णेष्वानादां श्रद्धा जायते । तस्माद्भूदयस्थितानादिदुर्वा-
सनाग्रन्थिविनाशो भवति । ततो हृदयस्थिताः कामाः
सर्वे विनश्यन्ति । तस्माद्भूदयपुण्डरीककर्णिकायां पर-
मात्माविर्भावो भवति । ततो दृढतरा वैष्णवी भक्ति-
र्जायते । ततो वैराग्यमुदेति । वैराग्याद्बुद्धिविज्ञाना-
विर्भावो भवति । अभ्यासात्तज्ज्ञानं क्रमेण परिपक्वं
भवति । पक्वविज्ञानार्जीवन्मुक्तो भवति । ततः शुभा-
शुभकर्माणि सर्वाणि सवासनानि नश्यन्ति । ततो
दृढतरशुद्धसात्त्विकवासनया भक्त्यतिशयो भवति ।
भक्त्यतिशयेन नारायणः सूर्यमयः सर्वावस्थामु वि-
भाति । सर्वाणि जगन्ति नारायणमयानि प्रविभान्ति ।
नारायणव्यतिरिक्तं न किञ्चिदस्ति । इत्येतद्बुद्धा विहर-

त्युपासकः सर्वत्र । निरन्तरसमाधिपरंपराभिर्जगदीश्वरा-
 काराः सर्वत्र सर्वावस्थासु प्रविभान्ति । अस्य महा-
 पुरुषस्य कचिक्कचिदीश्वरमाक्षात्कारो भवति । अस्य
 देहत्यागेच्छा यदा भवति तदा वैकुण्ठपार्षदाः सर्वे
 समायान्ति । ततो भगवद्भ्यानपूर्वकं हृदयकमले व्य-
 स्थितमात्मानं म्रमन्तरात्मानं संचिन्त्य सम्यगुपचारैर-
 भ्यर्च्य हंममन्नमुच्चरन्सर्वाणि द्वाराणि संयम्य सम्य-
 द्भानो निरुध्य चोर्ध्वगेन वायुना सह प्रणवेन प्रणवानु-
 संधानपूर्वकं शनैः शनैराब्रह्मरन्ध्राद्विनिर्गत्य सोऽहमिति
 मन्त्रेण द्वादशान्तस्थितपरमात्मानमेकीकृत्य पञ्चोपचारै-
 रभ्यर्च्य पुनः सोऽहमिति मन्त्रेण षोडशान्तस्थितज्ञाना-
 त्मानमेकीकृत्य सम्यगुपचारैरभ्यर्च्य प्राकृतपूर्वदेहं परि-
 त्यज्य पुनःकल्पितमन्नमयशुद्धब्रह्मतेजोमयनिरतिशया-
 नन्दमयमहाविष्णुसारूप्यविग्रहं परिगृह्य सूर्यमण्डला-
 न्तर्गतानन्तदिव्यचरणारविन्दाङ्गुष्ठनिर्गतनिरतिशयान-
 न्दमयापरतदीप्रवाहमाकृष्य भावनयात्र स्नात्वा वस्त्रा-
 भरणाद्युपचारैरात्मपूजां विधाय साक्षाज्जारायणो भूत्वा
 ततो गुरुनमस्कारपूर्वकं प्रणवगरुडं ध्यात्वा ध्यानेना-
 विर्भूतमहाप्रणवगरुडं पञ्चोपचारैराराध्य गुर्वनुज्ञया प्र-
 दक्षिणनमस्कारपूर्वकं प्रणवगरुडमारुह्य महाविष्णोः स-
 मस्तासाधारणचिह्नचिह्नितो महाविष्णोः समस्तासाधा-
 रणदिव्यभूषणैर्भूषितः सुदर्शनपुरुषं पुरस्कृत्य विष्वक्-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६४१

सेनपरिपालितो वैकुण्ठपार्षदैः परिवेष्टितो नभोमार्गमा-
विश्य पार्श्वद्वयस्थितानेकपुण्यलोकानतिक्रम्य तत्रत्यैः
पुण्यपुरुषैरभिपूजितः सत्यलोकमाविश्य ब्रह्माणमभ्यर्च्य
ब्रह्मणा च सत्यलोकवासिभिः सर्वैरभिपूजितः शैवमी-
शानकैवल्यमासाद्य शिवं ध्यात्वा शिवमभ्यर्च्य शिव-
गणैः सर्वैः शिवेन चाभिपूजितो महर्षिमण्डलान्यति-
क्रम्य सूर्यसोममण्डले भित्त्वा कीलकनारायणं ध्यात्वा
ध्रुवमण्डलस्य दर्शनं कृत्वा भगवन्तं ध्रुवमभिपूज्य
ततः शिशुमारचक्रं विभिद्य शिशुमारप्रजापतिमभ्यर्च्य
चक्रमध्यगतं सर्वाधारं सनातनं महाविष्णुमाराध्य तेन
पूजितस्तत उपर्युपरि गत्वा परमानन्दं प्राप्य प्रकाशते ।
ततो वैकुण्ठवासिनः सर्वे समायान्ति तान्सर्वान्सुसं-
पूज्य तैः सर्वैरभिपूजितश्चोपर्युपरि गत्वा विरजानर्क्षीं
प्राप्य तत्र स्नात्वा भगवज्ज्ञानपूर्वकं पुनर्निमज्ज्य तत्रा-
पञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गभोगसाधनं सूक्ष्मशरीरमुत्सृज्य
केवलमग्नयदिव्यतेजोमयनिरतिशयानन्दमयमहाविष्णु-
सारूप्यविग्रहं परिगृह्य तत उन्मज्ज्यात्मपूजां विधाय प्रद-
क्षिणनमस्कारपूर्वकं ब्रह्ममयवैकुण्ठमाविश्य तत्रस्यान्वि-
शेषेण संपूज्य तन्मध्ये च ब्रह्मानन्दमयानन्तप्राकार-
प्रासादतोरणविमानोपवनाबलिभिर्ज्वलच्छिखरैरुपलक्षि-
तो निरुपमनित्यनिरवधनिरतिशयनिरवधिकब्रह्मानन्दा-
चलो विराजते । तदुपरि ज्वलन्ति निरतिशयानन्ददिव्य-

तेजोराशिः । तदभ्यन्तरसंस्थाने शुद्धबोधानन्दलक्षणं विभाति । तदन्तराले चिन्मयवेदिका आनन्दवेदिकानन्दवनविभूषिता । तदभ्यन्तरे अमिततेजोराशिस्तदुपरि ज्वलति । परममङ्गलासनं विराजते । तत्पञ्चकर्णिकायां शुद्धशेषभोगासनं विराजते । तस्योपरि समासीनमानन्दपरिपालकमादिनारायणं ध्यात्वा तमीश्वरं विविधोपचारैराराध्य प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय तदनुज्ञातश्रोतृपुंरुपरि गत्वा पञ्चवैकुण्ठानतीत्याण्डविराट्कैवल्यं प्राप्य तं समाराध्योपासकः परमानन्दं प्रापेद्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहानारायणोपनिषदि संसारतरणोपायकथनद्वारा परममोक्षमार्गस्वरूपनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

तत उपासकः परमानन्दं प्राप सावरणं ब्रह्माण्डं च भित्त्वा परितः समवलोक्य ब्रह्माण्डस्वरूपं निरीक्ष्य परमार्थतत्त्वस्वरूपं ब्रह्मज्ञानेनावबुध्य समस्तवेदशास्त्रेतिहासपुराणानि समस्तविद्याजालानि ब्रह्मादयः सुराः सर्वे समस्ताः परमर्षयश्चाण्डाभ्यन्तरप्रपञ्चकदेशमेव वर्णयन्ति । अण्डस्वरूपं न जानन्ति । ब्रह्माण्डाद्बहिः प्रपञ्चज्ञानं न जानन्त्येव । कुतोऽण्डान्तरान्तर्बहिः प्रपञ्चज्ञानं दूरतो मोक्षप्रपञ्चज्ञानमविद्याप्रपञ्चज्ञानं चेति । कथं

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६४३

ब्रह्माण्डस्वरूपमिति । कुक्कुटाण्डाकारं महदादिसमष्टया-
कारमण्डं तपनीयमयं तप्तजाम्बूनदप्रभमुष्णकोटिदिवा-
कराभं चतुर्विधसृष्टगुणलक्षितं महाभूतैः पञ्चभिरावृतं
महदहंकृतितमोभिश्च मूलप्रकृत्या परिवेष्टितम् । अण्ड-
भित्तिविशालं सपादकोटियोजनप्रमाणम् । ण्डंकावरणं
तथैव । अण्डप्रमाणं परितोऽयुतद्वयकोटियोजनप्रमाणं
महामण्डुकाद्यनन्तशक्तिभिरधिष्ठितं नारायणक्रीडाक-
न्तुकं परमाणुवद्विष्णुलोकसुसंलग्नमदृष्टाश्रुतविविधवि-
चित्रानन्तविशेषरूपलक्षितम् । अस्य ब्रह्माण्डस्य सम-
न्ततः स्थितान्येतादृशान्यनन्तकोटिब्रह्माण्डानि सावर-
णानि उच्यन्ति । चतुर्मुखपद्ममुखपद्ममुखसप्तमुखाष्ट-
मुखादिसंख्याक्रमेण सहस्रावधिसुखान्तंनारायणांशै रजो-
गुणप्रधानैरेकैकसृष्टिकर्तृभिरधिष्ठितानि विष्णुमहेश्वराख्यै-
र्नारायणांशैः सर्वतमोगुणप्रधानैरेकैकस्थितिसंहारकर्तृ-
भिरधिष्ठितानि महाजलाघमस्यबुद्बुदान्तमङ्गवज्रम-
न्ति । क्रीडासक्तजालककरतलामलकवृन्दवन्महाविष्णोः
करतले विलसन्त्यनन्तकोटिब्रह्माण्डानि । जलयन्त्रस्य-
घटमालिकाजालवन्महाविष्णोरेकैकरोमकूपान्तरेष्वनन्त-
कोटिब्रह्माण्डानि सावरणानि भ्रमन्ति । समस्तब्रह्मा-
ण्डान्तर्बहिः प्रपञ्चरहस्यं ब्रह्मज्ञानेनावबुध्य विविधविचि-
त्रानन्तपरमविभूतिसमष्टिविशेषान्समवलोक्यात्याश्चर्या-
मृतसागरे निमज्ज्य निरतिशयानन्दपारावारो भूत्वा सम-

स्तद्यद्वाण्डजालानि समुलङ्घयामितापरिच्छिन्नानन्ततमः-
 सागरमुत्तीर्य मूलाविद्यापुरं दृष्ट्वा विविधविचित्रानन्तम-
 हामायाविशेषैः परिवेष्टितामनन्तमहामायाशक्तिसम-
 प्त्याकारामनन्तदिव्यतेजोज्वालाजालैरलंकृतामनन्तमहा-
 मायाविलासानां पञ्चमाधिष्ठानविशेषाकारां शश्वदमिता-
 नन्दाचलोपरिविहारिणीं मूलप्रकृतिजननीमविद्यालक्ष्मी-
 मेवं ध्यात्वा विविधोपचारैराराध्य समस्तब्रह्माण्डसमष्टि-
 जननीं वैष्णवीं महामायां नमस्कृत्य तथा चानुज्मतश्चो-
 पर्युपरि गत्वा महाविराट्पदं प्राप ॥ महाविराट्स्वरूपं
 कथमिति । समस्ताविद्यापादको विराट् । विश्वतश्चक्षुरुत
 विश्वतोमुखो विश्वतोहस्त उत विश्वतस्पात् । संबाहुभ्यां
 नमति संपतत्रैर्घावापृथिवी जनयन्देव एकः । न संदृशे
 तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चननम् । हृदा
 मनीषा मनसाभिकृप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति ।
 मनोवाचामगोचरमादिविराट्स्वरूपं ध्यात्वा विविधोप-
 चारैराराध्य तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा विविधविचित्रान-
 न्तमूलाविद्याविलासानवलोक्योपासकः परमकौतुकं प्राप ।
 अखण्डपरिपूर्णपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः समस्तस्वरूप-
 विरोधकारिण्यपरिच्छिन्नतिरस्करिण्याकारा वैष्णवी म-
 हायोगमाया मूर्तिमद्भिरनन्तमहामायाजालविशेषैः परि-
 पेविता । तस्याः पुरमतिकौतुकमत्याश्चर्यसागरानन्दलक्ष-
 णममृतं भवति । अविद्यासागरप्रतिबिम्बितमित्येवैकुण्ठ-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६४५

प्रतिवैकुण्ठमिव विभाति । उपासकस्तत्पुरं प्राप्य योग-
मायालक्ष्मीं ध्यात्वा विविधोपचारैराराध्य तया संपूजि-
तश्चानुज्ञातश्चोपर्युपरिगत्वा नन्तयोगमायाविलासानवलो-
क्योपासकः परमकौतुकं प्राप ॥ तत उपरि पादविभूति-
वैकुण्ठपुरमाभाति । अत्याश्चर्यानन्तविभूतिममृश्याकार-
मानन्दरसप्रवाहैरलंकृतमभितस्तरङ्गिण्याः प्रवाहैरतिमङ्ग-
लं ब्रह्मतेजोविशेषाकारैरनन्तब्रह्मवर्णैरभितस्तमनन्तनि-
त्यमुर्त्तरभिव्याप्तमनन्तचिन्मयप्रासादजालसंकुलमनादि-
पादविभूतिवैकुण्ठमेवमाभाति । तन्मध्ये च चिदानन्दा-
चलो विभाति ॥ तदुपरि ज्वलति निरतिशयानन्ददिव्य-
तेजोराशिः । तदभ्यन्तरे परमानन्दविमानं विभाति ॥
तदभ्यन्तरसंस्थाने चिन्मयासनं विराजते । तत्पद्मकर्णि-
कायां निरतिशयदिव्यतेजोराश्यन्तरसमासीनमादिनारा-
यणं ध्यात्वा विविधोपचारैस्तं समाराध्य तेनाभिपूजित-
स्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा सावरणमविद्याण्डं च भिक्ष्वा
विद्यापादमुलङ्घ्य विद्याविधयोः सन्धौ विष्वक्सेनवैकु-
ण्ठपुरमाभाति ॥ अनन्तदिव्यतेजोऽत्रालाजालैरभितोऽ-
ग्निं प्रज्वलन्तमनन्तबोधानन्दव्यूहैरभितस्तं शुद्धबोध-
विमानावलिभिर्विराजितमनन्तानन्दपर्वतैः परमकौतुक-
माभाति । तन्मध्ये च कस्याणाञ्चलोपरि शुद्धानन्दवि-
मानं विभाति । तदभ्यन्तरे दिव्यमङ्गलासनं विराजते ।
तत्पद्मकर्णिकायां ब्रह्मतेजोराश्यभ्यन्तरसमासीनं भगवद्-

नन्तविभूतिविधिनिषेधपरिपालकं सर्वप्रवृत्तिसर्वहेतुनि-
मित्तकं निरतिशयलक्षणमहाविष्णुस्वरूपमखिलापवर्ग-
परिपालकममितविक्रममेवंविधं विष्वक्सेनं ध्यात्वा प्र-
दक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोपचारैराराध्य तदनु-
ज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा विद्याविभूतिं प्राप्य विद्यामयान-
न्तवैकुण्ठान्परितोऽवस्थितान्ब्रह्मतेजोमयानवलोक्योपा-
सकः परमानन्दं प्राप ॥ विद्यामयाननन्तसमुद्गानति-
क्रम्य ब्रह्मविद्यातरङ्गिणीमामाद्य तत्र स्नात्वा भगवच्छा-
नपूर्वकं पुनर्निमज्ज्य मन्त्रमयशरीरमुत्सृज्य विद्यानन्दमया-
मृतदिव्यशरीरं परिगृह्य नारायणसारूप्यं प्राप्यात्मपूजां
विधाय ब्रह्ममयवैकुण्ठवासिभिः सर्वैर्नित्यमुक्तैः सुपूजि-
तस्ततो ब्रह्मविद्याप्रवाहैरानन्दरसनिर्भरैः क्रीडानन्तपर्व-
तैरनन्तरभिव्याप्तं ब्रह्म विद्यामयैः सहस्रप्राकारैरानन्दा-
मृतमयैर्दिव्यगन्धस्वभावैश्चिन्मयैरनन्तब्रह्मवर्नैरतिशोभि-
तमुपासकस्त्वेवंविधं ब्रह्मविद्यावैकुण्ठमाविश्य तदभ्य-
न्तरस्थितात्यन्तोन्नतबोधानन्दप्रासादाप्रस्थितप्रणवविमा-
नोपरिस्थितामपारब्रह्मविद्यासाम्राज्याधिदेवताममोघनि-
जमन्दकटाक्षेणानादिमूलाविद्याप्रलयकरीमद्वितीयामेका-
मनन्तमोक्षसाम्राज्यलक्ष्मीमेवं ध्यात्वा प्रदक्षिणनम-
स्कारान्विधाय विविधोपचारैराराध्य पुष्पाञ्जलिं समर्प्य
स्तुत्वा स्तोत्रविशेषैस्तयाभिपूजितस्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि
गत्वा ब्रह्मविद्यातीरे गत्वा बोधानन्दमयाननस्तवैकु-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६४७

ण्ठानवलोक्य निरतिशयानन्दं प्राप्य बोधानन्दमयानन-
न्तसमुद्गानतिक्रम्य गत्वागत्वा ब्रह्मवनेषु परममङ्गला-
चलश्रोणीषु ततो बोधानन्दविमानपरंपरासूपायकः
परमानन्दं प्राप ॥ ततः श्रीतुलसीवैकुण्ठपुरमाभाति ।
परमकल्याणमनन्तविभवममिततेजोराश्याकारमनन्तव-
हतेजोराशिसमष्टयाकारं चिदानन्दमयानेकप्राकारविजेषैः
परिवेष्टितममिनबोधानन्दाचलोपरिस्थितं बोधानन्त-
रङ्गिण्याः प्रवाहरतिमङ्गलं निरतिशयानन्दैरनन्तवृन्दायनै-
रतिशोभितमखिलपवित्राणां परमपवित्रं चिद्रूपैरनन्त-
नित्यमुक्तैरस्यभिव्याप्तमानन्दमयानन्तविमानजालैरलंकृ-
तममिततेजोराश्यन्तर्गतदिव्यतेजोराशिविशेषमुपायक-
स्वेवमाकारं तुलसीवैकुण्ठं प्रविश्य तदन्तर्गतदिव्यवि-
मानोपरिस्थितां सर्वपरिपूर्णस्य महाविष्णोः सर्वाङ्गेषु
विहारिणीं निरतिशयसौन्दर्यलावण्याधिदेवतां बोधानन्द-
मयैरनन्तनित्यपरिजनैः परिवेष्टितां श्रीमतीं तुलसीमेवं
लक्ष्मीं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोप-
चारैराराध्य स्तुत्वा स्तोत्रविशेषैस्तयाभिपूजितस्तत्रत्यंश्चा-
भिपूजितस्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरिगत्वा परमानन्दतरङ्गिण्या-
स्तीरे गत्वा तत्र परितोऽवस्थितान्छुद्धबोधानन्दमया-
ननन्तवैकुण्ठानवलोक्य निरतिशयानन्दं प्राप्य तत्रत्यै-
श्चिद्रूपैः पुराणपुरुषैश्चाभिपूजितस्ततो गत्वागत्वा ब्रह्मव-
नेषु दिव्यगन्धानन्दपुष्पवृष्टिभिः समन्वितेषु दिव्यमङ्गला-

लयेषु निरतिशयानन्दामृतसागरेष्वमिततेजोराश्याकारेषु
 कलोलवनसंकुलेषु ततोऽनन्तशुद्धबोधविमानजालसंकु-
 लानन्दाचलश्रोणीपूपासकस्तत उपर्युपरि गत्वा विमान-
 परम्परास्वनन्ततेजःपर्वतराजिष्वेवं क्रमेण प्राप्य विद्या-
 नन्दमययोः सन्धिं तत्रानन्दतरङ्गिण्याः प्रवाहेषु स्नात्वा
 बोधानन्दवनं प्राप्य शुद्धबोधपरमानन्दानन्दाकारवनं
 संततामृतपुष्पवृष्टिभिः परिवेष्टितं परमानन्दप्रवाहैरभि-
 व्याप्तं मूर्तिमद्भिः परममङ्गलैः परमकौतुकमपरिच्छिन्ना-
 नन्दसागराकारं क्रीडानन्दपर्वतैरभिषोभितं तन्मध्ये
 च शुद्धबोधानन्दवैकुण्ठं यदेव ब्रह्मविद्यापादवैकुण्ठं
 सहस्रानन्दप्राकारैः समुज्ज्वलति । अनन्तानन्दविमान-
 जालसंकुलमनन्तबोधसौधविशेषैरभितोऽनिशं प्रज्वलन्तं
 क्रीडानन्तमण्डपविशेषैर्विशेषितं बोधानन्दमयानन्तपर-
 मच्छत्रध्वजचामरवितानतोरणैरलंकृतं परमानन्दमूर्त्युर्नि-
 त्यमुक्तैरभितस्ततमनन्तदिव्यतेजःपर्वतसमष्टयाकारमपरि-
 च्छिन्नानन्तशुद्धबोधानन्तमण्डलं वाचामगोचरानन्द-
 ब्रह्मतेजोराशिमण्डलमखण्डतेजोमण्डलविशेषं शुद्धान-
 न्दसमष्टिमण्डलविशेषमखण्डचिद्नानानन्दविशेषमेवंविधं
 बोधानन्दवैकुण्ठमुपासकः प्रविश्य तत्रत्यैः सर्वैरभिपू-
 जितः परमानन्दाचलोपर्यखण्डबोधविमानं प्रज्वलति ।
 तदभ्यन्तरे चिन्मयासनं विराजते । तदुपरि विभात्यख-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६४९

ण्डानन्दतेजोमण्डलम् । तदभ्यन्तरे समासीनमादिनारा-
यणं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय विविधोपचारैः
सुसंपूज्य पुष्पाञ्जलिं समर्प्य स्तुत्वा श्लोघविशेषैः स्वरू-
पेणावस्थितमुपासकमवलोक्य तमुपासकमादिनारायणः
स्वसिंहासने सुसंस्थाप्य तद्वैकुण्ठवासिभिः सर्वैः सम-
न्वितः समस्तमोक्षसाम्राज्यपट्टाभिषेकमुद्दिश्य मन्त्रपूतै-
रुपासकमानन्दकलशैरभिषिच्य दिव्यमङ्गलमहावाग्पुरः-
सरं विविधोपचारैरभ्यर्च्य मूर्तिमग्निः सर्वैः स्वचिह्नैः-
लंकृत्य प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय त्वं ब्रह्मासि अहं
ब्रह्मास्मि भावयोरन्तरं न विद्यते त्वमेवाहम् अहमेव-
त्वम् इत्याभिधायेत्युक्त्वादिनारायणस्तिरोद्धे तदेत्युपनि-
षत् ॥ इत्यार्षेणमहानारायणोपनिषदि परममोक्षमार्ग-
स्वरूपनिरूपणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथोपासकस्तदाज्ञया नित्यगरुडमारुह्य वैकुण्ठवासिभिः
सर्वैः परिवेष्टितो महासुदर्शनं पुरस्कृत्य विष्वक्सेनपरि-
पालितश्चोपर्युपरि गत्वा ब्रह्मानन्दविभूतिं प्राप्य सर्वत्रा-
वस्थितान्ब्रह्मानन्दमयाननन्तवैकुण्ठानवलोक्य निरति-
शयानन्दसागरो भूत्वाऽमारामानामन्दविभूतिपुरुषानन-
स्तानवलोक्य ताम्सर्वानुपचारैः समभ्यर्च्य तैः सर्वै-
रभिपूजितश्चोपासकस्तत उपर्युपरि गत्वा ब्रह्मानन्दवि-
भूतिं प्राप्यानन्तदिव्यतेजःपर्वतरत्नलंकृताम्परमानन्दकह-
रीवनशोभितानसंख्याकानामन्दसमुद्रानतिक्रम्य विवि-

धविचित्रानन्तपरमतरविभूतिसमष्टिविशेषान्परमकौ-
 तुकान्ब्रह्मानन्दविभूतिविशेषानतिक्रम्योपासकः परमकौ-
 तुकं प्राप ॥ ततः सुदर्शनवैकुण्ठपुरमाभाति नित्यमङ्गल-
 मनन्तविभवं सहस्रानन्दप्राकारपरिवेष्टितमयुतकुक्ष्युपल-
 क्षितमनन्तोत्कटज्वलदरमण्डलं निरतिशयदिव्यतेजोम-
 ण्डलं वृन्दारकपरमार्नन्दं शुद्धबुद्धस्वरूपमनन्तानन्दसौ-
 दामिनीपरमविलासं निरतिशयपरमानन्दपारावारमनन्तै-
 रानन्दपुरुषैश्चिद्रूपैरधिष्ठितम् । तन्मध्ये च सुदर्शनं
 महाचक्रम् । चरणं पवित्रं विततं पुराणं येन पूतस्तरति
 दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता अतिपाप्मान-
 मरान्तिं तरेम । लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रं । ज्योतिष्म-
 द्वाजमानं महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम् ।
 चरणं नो लोके सुधितां दधातु । अयुतारं ज्वलन्तमयु-
 तारसमष्ट्याकारं निरतिशयविक्रमविलासमनन्तदिव्यायु-
 धदिव्यशक्तिसमष्टिरूपं महाविष्णोरनर्गलप्रतापविग्रह-
 मयुतायुतकोटियोजनविशालमनन्तज्वालाजालैरलंकृतं
 समस्तदिव्यमङ्गलनिदानमनन्तदिव्यतीर्थानां निजमन्दिर-
 मेवं सुदर्शनं महाचक्रं प्रज्वलति । तस्य नाभिमण्डलसं-
 स्थाने उपलक्ष्यते निरतिशयानन्ददिव्यतेजोराशिः ।
 तन्मध्ये च सहस्रारचक्रं प्रज्वलति । तदखण्डदिव्यतेजो-
 मण्डलाकारं परमानन्दसौदामिनीनिचयोज्ज्वलम् । तद-
 भ्यन्तरसंस्थाने पट्टतारचक्रं प्रज्वलति । तस्यामितपर-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६५१

मतेजः परमविहारसंस्थानविशेषं विज्ञानघनस्वरूपम् ।
तदन्तराले त्रिशतारचक्रं विभाति । तच्च परमकल्याण-
विलासविशेषमनन्तचिदादित्यसमष्टयाकारम् । तदभ्यन्तरे
शतारचक्रमाभाति । तच्च परमतेजोमण्डलविशेषम् ।
तस्मध्ये षष्ट्यारचक्रमाभाति । तच्च ब्रह्मतेजःपरमविलास-
विशेषम् । तदभ्यन्तरसंस्थाने षट्कोणचक्रं प्रज्वलति ।
तच्चापरिच्छिन्नानन्तदिव्यतेजोराश्याकारम् । तदभ्यन्तरे
महानन्दपदं विभाति । तत्कर्णिकायां सूर्यन्दुवह्निमण्ड-
लानि चिन्मयानि ज्वलन्ति । तत्रोपलक्ष्यते निरतिशय-
दिव्यतेजोराशिः । तदभ्यन्तरसंस्थाने युगपदुद्गतानन्त-
कोटिरविप्रकाशः सुदर्शनपुरुषो विराजते । सुदर्शन-
पुरुषो महाविष्णुरेव । महाविष्णोः समन्तासाधारण-
चिह्नचिह्नितः । एवमुपासकः सुदर्शनपुरुषं ध्यात्वा
विविधोपचारैराराध्य प्रदक्षिणनमस्कारान्विधायोपासक-
स्तेनाभिपूजितस्तदनुज्ञातश्चोपर्युपरि गत्वा परमानन्दम-
याननन्तवैकुण्ठानवलोक्योपासकः परमानन्दं प्राप ।
तत उपरि विविधविचित्रानन्तचिद्रिलामविभूर्निविशे-
षानतिक्रम्यान्तपरमानन्दविभूतिममष्टिविशेषाननन्त-
निरतिशयानन्तसमुद्गानतीत्योपासकः क्रमेणाहुतसंस्थानं
प्राप ॥ कथमहृतसंस्थानम् । अम्बुडानन्दस्वरूपमनिर्वा-
च्यममितबोधसागरममितानन्दसमुद्रं विजातीयविशेष-
विवर्जितं सजातीयविशेषविशेषितं निरवयवं निराधारं

निर्विकारं निरञ्जनमनन्तब्रह्मानन्दसमष्टिकन्दं परमचि-
द्विलाससमष्टयाकारं निर्मलं निरवयं निराश्रयमतिनिर्म-
लानन्तकोटिरविप्रकाशैकस्फुलिङ्गमनन्तोपनिषदर्थस्वरूप-
मखिलप्रमाणातीतं मनोवाचामगोचरं नित्यमुक्तस्वरूप-
मनाधारमादिमध्यान्तशून्यं कैवल्यं परमं शान्तं सूक्ष्म-
तरं महतो महत्तरमप्ररिमितानन्दविशेषं शुद्धबोधानन्द-
विभूतिविशेषमनन्तानन्दविभूतिविशेषसमष्टिरूपमक्षर-
मनिर्देश्यं कूटस्थमचलं ध्रुवमदिग्देशकालमन्तर्बहिश्च
तन्मयं व्याप्य परिपूर्णं परमयोगिभिर्विमृग्यं देशतः
कालतो वस्तुतः परिच्छेदरहितं निरन्तराभिनवं नित्य-
परिपूर्णमखण्डानन्दामृतविशेषं शाश्वतं परमं पदं निर-
तिशयानन्दानन्ततटित्पर्वताकारमद्वितीयं स्वयंप्रकाशम-
निशं ज्वलति । परमानन्दलक्षणापरिच्छिन्नानन्तपरं-
ज्योतिः शाश्वतं शश्वद्विभाति । तदभ्यन्तरसंस्थानेऽमि-
तानन्दचिद्रूपाचलमखण्डपरमानन्दविशेषं बोधानन्दम-
होज्ज्वलं नित्यमङ्गलमन्दि- चिन्मथनाविर्भूतं चित्सार-
मनन्ताश्चर्यसागरममिततेजोराश्यन्तर्गततेजोविशेषमन-
न्तानन्दप्रवाहैरलंकृतं निरतिशयानन्दपारावाराकारं निरु-
पमनित्यनिरवयनिरतिशयनिरवधिकतेजोराशि-विशेषं निर-
तिशयानन्दमहत्प्रकारैरलंकृतं शुद्धबोधसाधावलि-
शेषैरलंकृतं चिदानन्दमयानन्ददिव्यारान्तमैः सुशोभितं
शश्वदमितपुष्पवृष्टिभिः समन्ततः संततम् । तदेव

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६५३

त्रिपाद्विभूति वैकुण्ठस्थानम् तदेव परमकैवल्यम् ।
तदेवाबाधितपरमतत्त्वम् । तदेवानन्तोपनिषद्विमृग्यम् ।
तदेव परमयोगिभिर्मुमुक्षुभिः सर्वैराशस्यमानम् । तदेव
सद्भनम् । तदेव चिद्भनम् । तदेवानन्दघनम् । तदेव
शुद्धबोधघनविशेषमखण्डानन्दब्रह्मचैतन्याधिदेवतास्वरू-
पम् । सर्वाधिष्ठानमद्वयपरब्रह्मविहारमण्डलं निरतिशया-
नन्दतेजोमण्डलमद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणः परमा-
धिष्ठानमण्डलं निरतिशयपरमानन्दपरममूर्तिविशेषमण्ड-
लमनन्तपरममूर्तिसमष्टिमण्डलं निरतिशयपरमानन्दल-
क्षणपरब्रह्मणः परममूर्तिपरमतत्त्वविलासविशेषमण्डलं बो-
धानन्दमयानन्तपरमविलासविभूतिविशेषसमष्टिमण्डल-
मनन्तचिद्विलासविभूतिविशेषसमष्टिमण्डलमखण्डशु-
द्धचैतन्यनिजमूर्तिविशेषविग्रहं वाचामगोचरानन्तशु-
द्धबोधविशेषविग्रहमनन्तानन्दसमुद्रसमष्ट्याकारमनन्त-
बोधाचलैरनन्तबोधानन्दाचलैरधिष्ठितं निरतिशयानन्द-
परममङ्गलविशेषसमष्ट्याकारमखण्डाद्वैतपरमानन्दलक्ष-
णपरब्रह्मणः परममूर्तिपरमतेजःपुत्रपिण्डविशेषं चिद्-
पादित्यमण्डलं त्राविशब्दहृद्भेदरधिष्ठितम् । व्यूहभेदाश्च
केशवादिचतुर्विंशतिः । सुदर्शनादिव्यासमन्त्राः । (सुद-
र्शनादियन्त्रोद्धारः) । अनन्तगरुडविष्वक्सेनाश्च निरति-
शयानन्दाश्च । आनन्दव्यूहमध्ये सहस्रकोटियोजना-
यतोन्नतचिन्मयप्रासादं ब्रह्मानन्दमयविमानकोटिभिरति-

मङ्गलमनन्तोपनिषदर्थारामजालसंकुलं सामहंसकृजितै-
रतिशोभितमानन्दमयानन्तशिखरैरलंकृतं चिदानन्दरस-
निर्झरैरभिव्याप्तमखण्डानन्दतेजोराश्यन्तरस्थितमनन्ता-
नन्दाश्चर्यसागरं तदभ्यन्तरसंस्थानेऽनन्तकोटिरविप्रकाशा-
तिशयप्राकारं निरतिशयानन्दलक्षणं प्रणवाख्यं विमानं
विराजते । शतकोटिशिखरैरानन्दमयैः समुज्ज्वलति ।
तदन्तराले बोधानन्दाचलोपर्यष्टाक्षरीमण्डपो विभाति ।
तन्मध्ये च चिदानन्दमयवन्दिकानन्दवनविभूषिता ।
तदुपरि ज्वलति निरतिशयानन्दतेजोराशिः । तदभ्य-
न्तरसंस्थानेष्टाक्षरीपद्मविभूषितं चिन्मयासनं विराजते ।
प्रणवकर्णिकायां सूर्येन्दुवह्निमण्डलानि चिन्मयानि ज्व-
लन्ति । तत्राखण्डानन्दतेजोराश्यन्तर्गतं परममङ्गलाका-
रमनन्तासनं विराजते । तस्योपरि च महायन्त्रं प्रज्व-
लति । निरतिशयब्रह्मानन्दपरममूर्तिमहायन्त्रं समस्त-
ब्रह्मतेजोराशिसमष्टिरूपं चित्स्वरूपं निरञ्जनं परब्रह्म-
स्वरूपं परब्रह्मणः परमरहस्यैकवत्यं महायन्त्रमयपरम-
वैकुण्ठनारायणयन्त्रं विजयते । तत्स्वरूपं कथमिति ।
देशिकस्तथेति होवाच । आर्द्रा पदकोणचक्रम् । त-
न्मध्ये पददलपद्मम् । तत्कर्णिकायां प्रणव ॐमिति ।
प्रणवमध्ये नारायणबीजमिति । तत्साध्यगभितं मम
सर्वाभीष्टसिद्धिं कुरुकुरु स्वाहेति । तत्पद्मदलेषु विष्णु-
नृसिंहपङ्कक्षरमञ्जौ ॐ नमो विष्णवे ऐं ह्रीं श्रीं न्हीं

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६५५

क्ष्मौ (क्षौ) फट् । तद्वलकपोलेषु रामकृष्णपङ्क्षर-
मञ्चौ । रां रामाय नमः । क्लीं कृष्णाय नमः । पदको-
णेषु सुदर्शनपङ्क्षरमन्त्रः । सहस्रारं हुं फटिति । पद-
कोणकपोलेषु प्रणवयुक्तशिवपञ्चाक्षरमन्त्रः । ॐ नमः
शिवायेति । तद्वहिः प्रणवमालायुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्वहि-
रष्टदलपद्मम् । तेषु दलेषु नारायणनृसिंहाष्टाक्षरमन्त्रौ ।
ॐ नमो नारायणाय । जयजय नरार्मह । तद्वलसन्धिषु
रामकृष्णश्रीकराष्टाक्षरमन्त्राः । ॐ रामाय हुं फट् स्वाहा ।
क्लीं दामोदराय नमः । उत्तिष्ठ श्रीकरस्वाहा । तद्वहिः
प्रणवमालायुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्वहिर्नवदलपद्मम् । तेषु
दलेषु रामकृष्णहयग्रीवनवाक्षरमन्त्राः । ॐ रामचन्द्राय
नमः ॐम् । क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय क्लीम् । ल्हौं
(ह्रसौं) हयग्रीवाय नमो ल्हौं (ह्रसौम्) । तद्वलक-
पोलेषु दक्षिणामूर्तिनवाक्षरमन्त्रः । ॐ दक्षिणामूर्ति-
रीश्वरोम् । तद्वहिर्नायणबीजयुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्व-
हिर्दशदलपद्मम् । तेषु दलेषु रामकृष्णदशाक्षरमन्त्रौ ।
हुं जानकीवल्लभाय स्वाहा । गोपीजर्नवल्लभाय स्वाहा ।
तद्वलसन्धिषु नृसिंहमालामन्त्रः । ॐ नमो भगवते
श्रीमहानृसिंहाय करालदंष्ट्रवदनाय मम विघ्नान्पचपच
स्वाहा । तद्वहिर्नृसिंहैकाक्षरयुक्तं वृत्तम् । क्ष्म्या (क्षौ)
मित्येकाक्षरम् । वृत्ताद्वहिर्द्वादशदलपद्मम् । तेषु दलेषु
नारायणवासुदेवद्वादशाक्षरमन्त्रौ । ॐ नमो भगवते

नारायणाय । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । तदलक-
 पोलेषु महाविष्णुरामकृष्णद्वादशाक्षरमन्त्राश्च । ॐ नमो
 भगवते महाविष्णवे । ॐ ह्रीं भरताग्रज राम क्लीं
 स्वाहा । श्रीं ष्ठीं क्लीं कृष्णाय गोविन्दाय नमः ।
 तद्बहिर्जगन्मोहनबीजयुक्तं वृत्तं क्लीमिति । वृत्ताद्बहिः-
 तुर्दशदलपद्मम् । तेषु दलेषु लक्ष्मीनारायणहयग्रीवगो-
 पालदधिवामनमन्त्राश्च । ॐ ष्ठीं ष्ठीं श्रीं श्रीं लक्ष्मी-
 वासुदेवाय नमः । ॐ नमः सर्वकोटिसर्वविद्याराजाय
 क्लीं कृष्णाय गोपालचूडामणये स्वाहा । ॐ नमो भग-
 वते दधिवामनाय (ॐ) । तदलसंधिष्वन्नपूर्णेश्वरी-
 मन्त्रः । ष्ठीं पद्मावत्यन्नपूर्ण माहेश्वरि स्वाहा । तद्बहिः
 प्रणवमालायुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्बहिः षोडशदलपद्मम् ।
 तेषु दलेषु श्रीकृष्णसुदर्शनषोडशाक्षरमन्त्री च । ॐ
 नमो भगवते रुक्मिणीवल्लभाय स्वाहा । ॐ नमो भग-
 वते महासुदर्शनाय हुं फट् । तदलसंधिषु स्वराः सुद-
 र्शनमालामन्त्रश्च । अआइईउऊक्कलृलृएऐओऔअंअः ।
 सुदर्शनमहाचक्राय दीप्तरूपाय सर्वतो मां रक्षरक्ष
 सहस्रारं हुं फट् स्वाहा । तद्बहिर्वराहबीजयुक्तं वृत्तम् ।
 तद्बुमिति । वृत्ताद्बहिरष्टादशदलपद्मम् । तेषु दलेषु
 श्रीकृष्णवामनाष्टादशाक्षरमन्त्री । क्लीं कृष्णाय गोवि-
 न्दाय गोपीजनवल्लभाय स्वाहा । ॐ नमो विष्णवे
 सुरपतये महाबलाय स्वाहा । तदलकपोलेषु गरुडपद्मा-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६५७

क्षरीमघ्नो गरुडमालामघ्नश्च । क्षिप ॐ स्वाहा । ॐ
नमः पक्षिराजाय सर्वविषभूतरक्षःकृत्यादिभेदनाय
सर्वेष्टसाधकाय स्वाहा । तद्वहिर्मायाबीजयुक्तं वृत्तम् ।
वृत्ताद्वहिः पुनरष्टदलपद्मम् । तेषु दलेषु श्रीकृष्णवामना-
ष्टाक्षरमघ्नौ । ॐ नमो दामोदराय । ॐ वामनाय
नमः ॐम् । तद्वलकपोलेषु नीलकण्ठयक्षरीगरुडपञ्चा-
क्षरीमघ्नौ च । प्रै रीं ठः (श्रीकण्ठः) । नमोऽण्डजाय ।
तद्वहिर्मन्मथबीजयुक्तं वृत्तम् । वृत्ताद्वहिश्चतुर्विंशतिदल-
पद्मम् । तेषु दलेषु शरणागतनारायणमघ्नौ नारायण-
हयग्रीवगायत्रीमघ्नौ च । श्रीमन्नारायणचरणौ शरणं
प्रपद्ये श्रीमते नारायणाय नमः । नारायणाय विष्णुहे
वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् । वागी-
श्वराय विष्णुहे हयग्रीवाय धीमहि । तन्नो हंसः प्रचो-
दयात् । तद्वलकपोलेषु नृसिंहसुदर्शनब्रह्मगायत्रीम-
घ्नौ च । वज्रनखाय विष्णुहे तीक्ष्णदंष्ट्राय धीमहि ।
तन्नो नृसिंहः प्रचोदयात् । सुदर्शनाय विष्णुहे हेतिराजाय
धीमहि । तन्नश्चक्रः प्रचोदयात् । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो
देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । तद्वहिर्ह-
यग्रीवैकाक्षरयुक्तं वृत्तं ब्रह्मोद्गममिति । वृत्ताद्वहिर्द्वात्रिं-
शद्वलपद्मम् । तेषु दलेषु नृसिंहहयग्रीवानुष्टुभमघ्नौ
अग्रं धीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् । नृसिंह
भीषणं भद्रं मृत्युमृत्युं नमाम्यहम् । ऋग्यजुःसामरू-

पाय वेदाहरणकर्मणे । प्रणवोद्गीथवपुषे महाश्वशिरसे
 नमः । तदलकपोलेषु रामकृष्णानुष्टुभमञ्जौ रामभद्र
 महेष्वास रघुवीर नृपोत्तम । भो दशास्यान्तकास्माकं
 रक्षां देहि श्रियं च मे । देवकीसुत गोविन्द वासुदेव
 जगत्पते । देहि मे तनयं कृष्ण त्वामहं शरणं गतः ।
 तद्ब्रूहिः प्रणवसंपुष्टिप्राप्तिवीजयुक्तं वृत्तम् । ॐ रमो-
 मिति । वृत्ताद्ब्रूहिः पदत्रिंशद्वलपञ्चम् । तेषु दलेषु हय-
 ग्रीवपदत्रिंशदक्षरमञ्जः पुनरष्टत्रिंशदक्षरमञ्जश्च । हंसः ।
 विश्वोत्तीर्णस्वरूपाय चिन्मयानन्दरूपिणे । तुभ्ये नमो
 हयग्रीव विद्याराजाय विष्णवे सोहम् । ल्हौं (हौं)
 ॐ नमो भगवते हयग्रीवाय सर्ववागीश्वरेश्वराय सर्व-
 वेदमयाय सर्वविद्यां मे देहि स्वाहा । तदलकपोलेषु
 प्रणवादिनमोन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः केशवादिचतुर्विंशतिम-
 ञ्चाश्च । अवशिष्टद्वादशस्थानेषु रामकृष्णगायत्रीद्वयवर्ण-
 षत्तुष्टयमेकैकस्थले । ॐ केशवाय नमः । ॐ नारायणाय
 नमः । ॐ माधवाय नमः । ॐ गोविन्दाय नमः ।
 ॐ विष्णवे नमः । ॐ (अं) मधुसूदनाय नमः ।
 ॐ त्रिविक्रमाय नमः । ॐ वामनाय नमः । ॐ श्री-
 धराय नमः । ॐ हृषीकेशाय नमः । ॐ पद्मनाभाय
 नमः । ॐ दामोदराय नमः । ॐ संकर्षणाय नमः ।
 ॐ वासुदेवाय नमः । ॐ प्रद्युम्नाय नमः । ॐ अनिरु-
 द्धाय नमः । ॐ पुरुषोत्तमाय नमः । ॐ मधोक्षजाय

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६५९

नमः । ॐ नारसिंहाय नमः । ॐ मच्युताय नमः ।
ॐ जनार्दनाय नमः । ॐ मुपेन्द्राय नमः । ॐ हरये
नमः । ॐ श्रीकृष्णाय नमः । दाशरथाय विग्रहे
सीतावल्लभाय धीमहि । तन्नो रामः प्रचोदयात् ।
दामोदराय विग्रहे वासुदेवाय धीमहि । तन्नः कृष्णः
प्रचोदयात् । तद्ब्रहिः प्रणवसंपुटिताङ्कुशबीजयुक्तं वृ-
त्तम् । ॐ क्रोमोमिति । तद्ब्रहिः पुनर्वृत्तं तन्मध्ये द्वाद-
शकुक्षिस्थानानि सान्तरालानि । तेषु कौस्तुभवनमाला-
श्रीवत्ससुदर्शनगरुडपद्मध्वजानन्तशार्ङ्गगदाशङ्खनन्दक-
मञ्जाः प्रणवादिनमोऽन्ताश्चतुर्ध्वन्ताः क्रमेण । ॐ कौ-
स्तुभाय नमः । ॐ वनमालाय नमः । ॐ श्रीवत्साय
नमः । ॐ सुदर्शनाय नमः । ॐ गरुडाय नमः । ॐ
पद्माय नमः । ॐ ध्वजाय नमः । ॐ अनन्ताय नमः ।
ॐ शार्ङ्गाय नमः । ॐ गदाय नमः । ॐ शङ्खाय नमः ।
ॐ नन्दकाय नमः । तदन्तरालेषु—ॐ विष्वक्सेनाय
नमः । ॐ माचक्राय स्वाहा । ॐ विचक्राय स्वाहा । ॐ
सुचक्राय स्वाहा । ॐ धीचक्राय स्वाहा । ॐ संचक्राय
स्वाहा । ॐ ज्वालाचक्राय स्वाहा । ॐ क्रुद्धोल्काय
स्वाहा । ॐ महोल्काय स्वाहा । ॐ वीर्योल्काय स्वाहा ।
ॐ धुल्काय स्वाहा । ॐ सहस्रोल्काय स्वाहा इति
प्रणवादिमञ्जाः । तद्ब्रहिः प्रणवसंपुटितगरुडपद्माक्षरयुक्तं

१ व्युल्काय.

वृत्तम् । ॐ क्षिप ॐ स्वाहा ॐम् । तच्च द्वादशवज्रैः
 सान्तरालैरलंकृतम् । तेषु वज्रेषु ॐ पद्मनिधये नमः ।
 ॐ महापद्मनिधये नमः । ॐ गरुडनिधये नमः ।
 ॐ शङ्खनिधये नमः । ॐ मकरनिधये नमः । ॐ
 कच्छपनिधये नमः । ॐ विद्यानिधये नमः । ॐ पर-
 मानन्दनिधये नमः । ॐ मोक्षनिधये नमः । ॐ ल-
 क्ष्मीनिधये नमः । ॐ ब्रह्मनिधये नमः । ॐ श्रीमुकु-
 न्दनिधये नमः । ॐ वैकुण्ठनिधये नमः । तत्संधि-
 स्थानेषु—ॐ विद्याकल्पकतरवे नमः । ॐ मानन्दकल्प-
 कतरवे नमः । ॐ ब्रह्मकल्पकतरवे नमः । ॐ मुक्ति-
 कल्पकतरवे नमः । ॐ ममृतकल्पकतरवे नमः । ॐ
 बोधकल्पकतरवे नमः । ॐ विभूतिकल्पकतरवे नमः ।
 ॐ वैकुण्ठकल्पकतरवे नमः । ॐ वेदकल्पकतरवे नमः ।
 ॐ योगकल्पकतरवे नमः । ॐ यज्ञकल्पकतरवे नमः ।
 ॐ पद्मकल्पकतरवे नमः । तच्च शिवगायत्रीपरब्रह्मम-
 श्राणां वर्णवृत्ताकारेण संवेष्ट्य तत्पुरुषाय विद्महे महा-
 देवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । श्रीमन्नारा-
 यणो ज्योतिरात्मा नारायणः परः । नारायणपरं ब्रह्म
 नारायण नमोस्तुते । तद्बहिः प्रणवसंपुटितश्रीबीजयुक्तं
 वृत्तम् । ॐ श्रीमोमिति । वृत्ताद्वहिश्रत्वारिंशद्वलपद्मम् ।
 तेषु दलेषु व्याहृतिशिरस्संपुटितवेदगायत्रीपादचतुष्टयसू-
 र्याष्टाक्षरीमग्नौ । ॐ भूः । ॐ भुवः ॐ सुवः । ॐ

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६६१

महः । ॐ जनः । ॐ तपः । ॐ सत्यम् । ॐ तत्सवि-
तुर्वरेण्यम् । ॐ भर्गो देवस्य धीमहि । ॐ धियो यो
नः प्रचोदयात् । ॐ परोरजसे सावदोम् । ॐ मापो-
ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः सुवरोम् । ॐ घृणिः
सूर्य आदित्यः । तद्वहसंधिषु प्रणवश्रीबीजसंपुटितनारा-
यणबीजं सर्वत्र । ॐ श्रीमं श्रीमोम् । तद्वहिरष्टशूला-
कृतभूचक्रम् । चक्रान्तश्चतुर्दिक्षु हंसः सोहमन्त्रां प्रणव-
संपुटितां नारायणास्त्रमन्त्रश्च । ॐ हंसः सोहम् । ॐ
।मो नारायणाय हुं फट् । तद्वहिः प्रणवमालासंयुक्तं
।तम् । वृत्ताद्वहिः पञ्चाशदल्पमम् । तेषु वलेषु मातृ-
षापञ्चाशदक्षरमाला लकारवर्ज्या । तद्वहसंधिषु प्रणव-
श्रीबीजसंपुटितरामकृष्णमालामन्त्रां । ॐ श्रीमो नमो
।गवते रघुनन्दनाय रक्षोघ्नविशदाय मधुरप्रसन्नवद-
नामिततेजसे बलाय रामाय विष्णवे नमः श्रीमो
।मः कृष्णाय देवकीपुत्राय वासुदेवाय निर्गलच्छेदनाय
।सर्वलोकाधिपतये सर्वजगन्मोहनाय विष्णवे कामिता-
र्थदाय स्वाहा श्रीमोम् । तद्वहिरष्टशूलाकृतभूचक्रम् ।
तेषु प्रणवसंपुटितमहानीलकण्ठमन्त्रावर्णानि । ॐ नमो
नीलकण्ठाय । ॐ शूलाम्रेषु लोकपालमन्त्राः प्रणवा-
दिनमोन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण । ॐ मिन्द्राय नमः ।
ॐ मन्त्रये नमः । ॐ यमाय नमः । ॐ निर्ऋतये नमः ।
ॐ ब्रह्मणे नमः । ॐ वायवे नमः । ॐ सोमाय

नमः । ॐमीशानाय नमः । तद्वहिः प्रणवमालायुक्तं
वृत्तत्रयम् । तद्वहिर्भूपुरचतुष्टयं चतुर्द्वारयुतं चक्रकोणच-
तुष्टयमहावज्रविभूषितम् । तेषु वज्रेषु प्रणवश्रीबीजसंपु-
दितामृतबीजद्वयम् । ॐ श्रीं ठं वं श्रीमोमिति । बहि-
र्भूपुरवीथ्याम्—ॐमाधारशक्त्यै नमः । ॐ मूलप्रकृत्यै
नमः । ॐमादिकूर्माय नमः । ॐमनन्ताय नमः ।
ॐ पृथिव्यै नमः । मध्यभूपुरवीथ्याम्—ॐ क्षीरसमु-
द्राय नमः । ॐ रत्नद्वीपाय नमः । ॐ रत्नमण्डपाय
नमः । ॐ श्वेतच्छत्राय नमः । ॐ कल्पकवृक्षाय नमः ।
ॐ रत्नसिंहासनाय नमः । प्रथमभूपुरवीथ्यामो धर्म-
ज्ञानवैराग्यैश्वर्याधिर्माज्ञानावैराग्यान्श्रयसत्त्वरजस्तमोमा-
याविद्यानन्तपद्माः प्रणवादिनमोन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्रमेण ।
अन्तबृत्तवीथ्यामोमनुग्रहाय नमः । ॐ नमो भगवते
विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय सर्वान्मसंयोगयोग-
पीठात्मने नमः । वृत्तावकाशेषु—बीजं प्राणं च शक्तिं
च इष्टिं वश्यादिकं तथा । मन्त्रयन्त्रालयगायत्रीप्राणस्थापन-
मेव च । भूतदिक्पालबीजानि यन्त्रस्याङ्गानि वै दश ।
मूलमन्त्रमालामन्त्रकवचदिग्बन्धनमन्त्राश्च । एवंविध-
मेतद्यन्त्रं महामन्त्रमयं योगधीरान्तैः परमन्त्ररत्नकृतं
पोद्गशोपचारैरभ्यर्चितं जपहोमादिना साधितमेतद्यन्त्रं
शुद्धमहतेजोमयं सर्वाभयंकरं समस्तदुरितक्षयकरं सर्वा-
भीष्टसंपादकं सायुज्यमुक्तिप्रदमेतत्परमवैकुण्ठमहानारा-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६६३

यणयन्त्रं प्रज्वलति । तस्योपरि च निरतिशयानन्दतेजो-
राश्यभ्यन्तरसमासीनं वाचामगोचरानन्दतेजोराश्याकारं
चित्साराविभूतानन्दविग्रहं बोधानन्दस्वरूपं निरतिश-
यसौन्दर्यपारावारं तुरीयस्वरूपं तुरीयातीतं चाद्वैतपरमा-
नन्दनिरन्तरातितुरीयनिरतिशयसौन्दर्यानन्दपारावारं ला-
वण्यवाहिनीकलोलतटिद्भासुरं दिव्यमङ्गलविग्रहं मूर्ति-
मद्भिः परममङ्गलरूपसेव्यमानं विद्वानन्दमयैरनन्तकोटि-
रविप्रकाशैरनन्तभूषणैरलंकृतं सुदर्शनपाञ्चजन्यपद्मग-
दासिशङ्खमुसलपरिघार्द्यश्चन्मयैरनेकायुधगणैर्मूर्तिमद्भिः
सुसेवितम् । बाह्यवृत्तवीथ्यां विमलोत्कर्षिणी ज्ञाना
क्रिया योगा प्रद्वी सत्येशाना प्रणवादिनमोन्ताश्चतु-
र्थ्यन्ताः क्रमेण । श्रीवत्सकांस्तुभवनमालाङ्कितवक्षसं
ब्रह्मकल्पवनामृतपुष्पवृष्टिभिः सन्ततमानन्दं ब्रह्मानन्द-
रसनिर्भरैरसंख्यैरतिमङ्गलं शेषायुतफणाजालविपुलच्छत्र-
शोभितं तत्फणामण्डलोद्भिर्मणिद्योतितविग्रहं तदङ्गका-
न्तिनिर्झरैस्ततं निरतिशयब्रह्मगन्धस्वरूपं निरतिशया-
नन्दब्रह्मगन्धविशेषाकारमनन्तब्रह्मगन्धाकारसमष्टिविशे-
षमनन्तानन्दतुलसीमास्यैरभिनवं चिद्वानन्दमयानन्त-
पुष्पमास्यैर्विराजमानं तेजःप्रवाहतरङ्गतपरम्पराभिर्ज्व-
लन्तं निरतिशयानन्दं कान्तिविशेषावर्तैरभितोऽनिशं
प्रज्वलन्तं बोधानन्दमयानन्तभूषणीपावलिभिरतिशो-
भितं निरतिशयानन्दचामरविशेषैः परिसेवितं निरन्तर-

निरुपमनिरतिशयोक्तज्ञानानन्दानन्तगुच्छफलैरलंकृतं
चिन्मयानन्ददिव्यविमानच्छत्रध्वजराजिभिर्विराजमानं
परममङ्गलानन्तदिव्यतेजोभिर्ज्वलन्तमनिशं वाचामगो-
चरानन्ततेजोराश्यन्तर्गतमर्धमात्रात्मकं तुर्यं ध्वन्यात्मकं
तुरीयातीतमवाच्यं नादबिन्दुकलाध्यात्मस्वरूपं चेत्या-
द्यनन्ताकारेणावस्थितं निर्गुणं निष्क्रियं निर्मलं निरवयवं
निरञ्जनं निराकारं निराश्रयं निरतिशयाद्वैतपरमानन्दल-
क्षणमादिनारायणं ध्यायेदित्युपनिषत् ॥ इत्याथर्वणमहा-
नारायणोपनिषदि परममोक्षस्वरूपनिरूपणद्वारा त्रिपा-
द्विभूतिपरमवैकुण्ठमहानारायणयन्त्रस्वरूपनिरूपणं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

ततः पितामहः परिपृच्छति भगवन्तं महाविष्णुं
भगवन्शुद्धाद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणस्तव कथं विरु-
द्धवैकुण्ठप्रासादप्राकारविमानाद्यनन्तवस्तुभेदः । सत्य-
मेवोक्तमिति भगवान्महाविष्णुः परिहरति । यथा शुद्ध-
सुवर्णस्य कटकमुकुटाङ्गदादिभेदः । यथा समुद्रसलि-
लस्य स्थूलसूक्ष्मतरङ्गफेनबुद्बुदकरकलवणपापाणाद्यन-
न्तवस्तुभेदः । यथा भूमेः पर्वतवृक्षतृणगुल्मलताद्यनन्त-
वस्तुभेदः । तथैवाद्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्मणो मम
सर्वाद्वैतमुपपन्नं भवत्येव । मत्स्वरूपमेव सर्वं मम्यति-
रिक्तमणुमात्रं न विद्यते । पुनः पितामहः परिपृच्छति ।
भगवन् परमवैकुण्ठ एव परममोक्षः । परममोक्षस्त्वेक

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६६५

एव श्रूयते सर्वत्र । कथमनन्तवैकुण्ठाश्रानन्तानन्त-
समुद्रादयश्चानन्तमूर्तयः सन्तीति । तथेति होवाच
भगवान्महाविष्णुः । एकस्मिन्नविद्यापादंऽनन्तकोटिब्रह्मा-
ण्डानि सावरणानि श्रूयन्ते । तस्मिन्नेकस्मिन्नण्डे बहवो
लोकाश्च बहवो वैकुण्ठाश्रानन्तविभूतयश्च सन्त्येव ।
सर्वाण्डेष्वनन्तलोकाश्चानन्तवैकुण्ठाः सन्तीति सर्वेषां
स्वस्वभिमतम् । पादत्रयेऽपि किं वक्तव्यं निरतिशया-
नन्दाविर्भावो मोक्ष इति मोक्षलक्षणं पादत्रये वर्तते ।
तस्मात्पादत्रयं परममोक्षः । पादत्रयं परमवैकुण्ठः ।
पादत्रयं परमकैवल्यमिति । ततः शुद्धचिदानन्दब्रह्म-
विलासानन्दाश्रानन्तपरमानन्दविभूतयश्चानन्तवैकुण्ठा-
श्रानन्तपरमानन्दसमुद्रादयः सन्त्येव । उपासकस्ततो-
ऽभ्येत्यैवंविधं नारायणं ध्यात्वा प्रदक्षिणनमस्काराभिव्य-
धाय विविधोपचारैरभ्यर्च्य निरतिशयाद्वैतपरमानन्दल-
क्षणो भूत्वा तदग्रे सावधानेनोपविश्याद्वैतयोगमास्थाय
सर्वाद्वैतपरमानन्दलक्षणास्वप्नद्वैततेजोराश्याकारं वि-
भाव्योपासकः स्वयं शुद्धबोधानन्दमयामृतनिरतिशया-
नन्दतेजोराश्याकारो भूत्वा महावाक्यार्थमनुस्मरन्
ब्रह्माहमस्मि अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि योऽहमस्मि ब्रह्मा-
हमस्मि अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहा । अहं ब्रह्मेति
भावयन् यथा परमतेजोमहानदीप्रवाहपरमतेजःपारा-
जारे प्रविवक्षति । यथा परमतेजःपारावारतरङ्गाः परम-

तेजःपारावारे प्रविशन्ति । तथैव सच्चिदानन्दात्मोपा-
 सकः सर्वपरिपूर्णाद्वैतपरमानन्दलक्षणे परब्रह्मणि नारा-
 यणे मयि सच्चिदानन्दात्मकोऽहमजोऽहं परिपूर्णोऽहम-
 स्मीति प्रविवेश । तत उपासको निस्तरङ्गाद्वैतापारनिर-
 तिशयसच्चिदानन्दसमुद्रो बभूव । यस्त्वेनेन मार्गेण
 सम्यगाचरति स नास्मयणो भवत्यसंशयमेव । अनेन
 मार्गेण सर्वे मुनयः सिद्धिं गताः । असंख्याताः परम-
 योगिनश्च सिद्धिं गताः । ततः शिष्यो गुरुं परिपृच्छति ।
 भगवन्सालम्बनिरालम्बयोगो कथमिति ब्रूहीति । साल-
 म्बस्तु समस्तकर्मातिदूरतया करचरणादिमूर्तिविशिष्टं
 मण्डलाद्यालम्बनं सालम्बयोगः । निरालम्बस्तु समस्त-
 नामरूपकर्मातिदूरतया सर्वकामाद्यन्तःकरणवृत्तिसाक्षि-
 तया तदालम्बनशून्यतया च भावनं निरालम्बयोगः ।
 अथ च निरालम्बयोगाधिकारी कीदृशो भवति ।
 अमानित्वादिलक्षणोपलक्षितो यः पुरुषः स एव निरा-
 लम्बयोगाधिकारी कार्यः कश्चिदस्ति । तस्मात्सर्वेषाम-
 धिकारिणामनधिकारिणां भक्तियोग एव प्रशस्यते ।
 भक्तियोगो निरुपद्रवः । भक्तियोगान्मुक्तिः । बुद्धिम-
 तामनायासेनाचिरादेव तत्त्वज्ञानं भवति । तत्कथमिति ।
 भक्तवत्सलः स्वयमेव सर्वेभ्यो मोक्षविघ्नेभ्यो भक्ति-
 निष्ठान्सर्वान्परिपालयति । सर्वाभीष्टान्प्रयच्छति । मोक्षं
 दापयति । चतुर्मुखादीनां सर्वेषामपि विना विष्णु-

त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत् ॥ ५४ ॥ ६६७

भक्त्या कल्पकोटिभिर्मोक्षो न विद्यते । कारणेन विना
कार्यं नोदेति । भक्त्या विना ब्रह्मज्ञानं कदापि न
जायते । तस्मात्त्वमपि सर्वोपायान्परित्यज्य भक्तिमा-
श्रय । भक्तिनिष्ठो भव । भक्तिनिष्ठो भव । भक्त्या
सर्वसिद्धयः सिध्यन्ति । भक्त्यऽसाध्यं न किञ्चिदस्ति ।
एवंविधं गुरूपदेशमाकर्ण्य सर्वं परमतस्वरहस्यमवलुप्य
सर्वसंशयान्विधूय क्षिप्रमेव मोक्षं साधयामीति नि-
श्चित्य ततः शिष्यः समुत्थाय प्रदक्षिणनमस्कारं कृत्वा
गुरुभ्यो गुरुपूजां विधाय गुर्वनुज्ञया क्रमेण भक्तिनिष्ठो
भूत्वा भक्त्यतिशयेन पक्वं विज्ञानं प्राप्य तस्मादनाराय-
सेन शिष्यः क्षिप्रमेव साक्षान्नारायणो बभूवेत्युपनिषत् ॥
ततः प्रोवाच भगवान् महाविष्णुश्चतुर्मुखमवलोक्य
ब्रह्मन् परमतस्वरहस्यं ते सर्वं कथितम् । तत्स्मरणमा-
त्रेण मोक्षो भवति । तदनुष्ठानेन सर्वमविवक्षितं विदितं
भवति । यत्स्वरूपज्ञानिनः सर्वमविवक्षितं विदितं भवति ।
तत्सर्वं परमरहस्यं कथितम् । गुरुः क' इति । गुरुः
साक्षादादिनारायणः पुरुषः । स आदिनारायणोऽहमेव ।
तस्मान्मामेकं शरणं व्रज । मद्भक्तिनिष्ठो भव । मदी-
योपासनां कुरु । मामेव प्राप्स्यसि । मद्भक्तिरिक्तं सर्वं
बाधितम् । मद्भक्तिरिक्तमबाधितं न किञ्चिदस्ति । निर-
तिशयानन्दाद्वितीयोऽहमेव । सर्वपरिपूर्णोऽहमेव ।
सर्वाश्रयोऽहमेव । वाचासगोचरनिराकारपरब्रह्मस्वरूपो-

ऽहमेव । मद्भक्तिरिक्तमणुमात्रं न विद्यते । इत्येवं
महाविष्णोः परमिममुपदेशं लब्ध्वा पितामहः परमा-
नन्दं प्राप । विष्णोः कराभिमर्शनेन दिव्यज्ञानं प्राप्य
पितामहस्ततः समुत्थाय प्रदक्षिणनमस्कारान्विधाय
विविधोपचारैर्महाविष्णुं प्रपूज्य प्राञ्जलिभूत्वा विनये-
नोपसंगम्य भगवन् भक्तिनिष्ठां मे प्रयच्छ । त्वदभिष्टं
मां परिपालय कृपालय । तथैव साधुसाध्विति साधु-
प्रशंसापूर्वकं महाविष्णुः प्रोवाच । मदुपासकः सर्वो-
त्कृष्टः स भवति । मदुपासनया सर्वमङ्गलानि भवन्ति ।
मदुपासनया सर्वं जयति । मदुपासकः सर्ववन्द्यो भ-
वति । मदीयोपासकस्यासाध्यं न किञ्चिदस्ति । सर्वे
बन्धाः प्रविनश्यन्ति । सद्वृत्तमिव सर्वे देवास्तं सेवन्ते ।
महाश्रेयांसि च सेवन्ते । मदुपासकस्तस्मान्निरतिशया-
द्वैतपरमानन्दलक्षणपरब्रह्म भवति । यो वै मुमुक्षुरनेन
मार्गेण सम्यगाचरति स परमानन्दलक्षणपरब्रह्म भ-
वति । यस्तु परमतत्त्वरहस्याथर्वणमहानारायणोपनि-
षदमधीते सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति । ज्ञाना-
ज्ञानकृतेभ्यः पातकेभ्यो मुक्तो भवति । महापात-
केभ्यः पूतो भवति । रहस्यकृतप्रकाशकृतचिरकाला-
त्यन्तकृतेभ्यस्तेभ्यः सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति ।
स सकललोकाञ्जयति । स सकलमङ्गजपनिष्ठो भवति ।
स सकलवेदान्तरहस्याभिगतपरमार्थज्ञो भवति । स

सकलभोगभुग्भवति । स सकलयोगविद्भवति । स
सकलजगत्परिपालको भवति । सोऽद्वैतपरमानन्दलक्ष-
णं परब्रह्म भवति । इदं परमतस्वरहस्यं न वाच्यं गुरुभ-
क्तिविहीनाय । न चाशुश्रूषवे वाच्यम् । न तपोविहीनाय
नास्तिकाय । न दाम्भिकाय मद्भक्तिविहीनाय । मात्सर्या-
ङ्किततनवे न वाच्यम् । न वाच्यं मदसूयापराय कृतघ्नाय ।
इदं परमरहस्यं यो मद्भक्तेष्वभिधास्यति । मद्भक्तिनिष्ठो
भूत्वा मामेव प्राप्स्यति । आवयोर्यं इमं संवादमध्येष्यति ।
स नरो ब्रह्मनिष्ठो भवति । श्रद्धावाननसूयुः शृणुयात्प-
ठति वा य इमं संवादमावयोः स पुरुषो मत्सायुज्य-
मेति । ततो महाविष्णुमिरोदधे । ततो ब्रह्मा स्वस्थानं
जगामेत्युपनिषत् ॥ इत्याथर्षणमहानारायणोपनिषदि
परमसायुज्यमुक्तिस्वरूपनिरूपणं नामाष्टमोऽध्यायः ॥८॥
उत्तरकाण्डः समाप्तः ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इति त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषत्समाप्ता ॥

अद्वयतारकोपनिषत् ॥ ५५ ॥

द्वैतासंभवविज्ञानसंमिद्धाद्वयतारकम् ।

तारकं ब्रह्मेति गीतं वन्दे श्रीरामवैभवम् ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ।

ॐ अथातोऽद्वयतारकोपनिषदं व्याख्यास्यामो यतद्ये

जितेन्द्रियाय शमदमादिपङ्कणपूर्णाय । चित्स्वरूपोऽह-
 मिति सदा भावयन्सम्यङ्निमीलिताक्षः किञ्चिदुन्मीलि-
 ताक्षो वान्तर्दृष्ट्या भ्रूदहरादुपरि सच्चिदानन्दतेजःकूट-
 रूपं परंब्रह्मावलोकयन्स्तद्रूपो भवति । गर्भजन्मजरा-
 मरणसंसारमहद्भयात्संतारयति तस्मात्तारकमिति । जी-
 वेश्वरं मायिकौ विज्ञाय सर्वविशेषं नेति नेतीति
 विहाय यदवशिष्यते तदद्वयं ब्रह्म तत्सिद्ध्यै लक्ष्यत्रया-
 नुसंधानः कर्तव्यः । देहमध्ये ब्रह्मनाडी सुषुम्ना सूर्य-
 रूपिणी पूर्णचन्द्राभा वर्तते । सा तु मूलाधारादारभ्य
 ब्रह्मरन्ध्रगामिनी भवति । तन्मध्ये तडिस्कोटिसमान-
 कान्त्या मृणालसूत्रवत्सूक्ष्माङ्गी कुण्डलिनीति प्रसि-
 द्धास्ति । तां दृष्ट्वा मनसैव नरः सर्वपापविनाशद्वारा
 मुक्तो भवति । फालोर्ध्वगललाटविशेषमण्डले निर-
 न्तरं तेजस्तारकयोगविस्फुरणेन पश्यति चेत्सिद्धो
 भवति । तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्णरन्ध्रद्वये तत्र कूत्का-
 रशब्दो जायते । तत्र स्थिते मनसि चक्षुर्मध्यगतनील-
 ज्योतिस्थलं विलोकयान्तर्दृष्ट्या निरतिशयसुखं प्राप्नोति ।
 एवं हृदये पश्यति । एवमन्तर्लक्ष्यलक्षणं मुमुक्षुभिरूपा-
 स्यम् ॥ अथ बहिर्लक्ष्यलक्षणं नासिकाग्रे चतुर्भिः पद्भि-
 रष्टभिर्दशभिर्द्वादशभिः क्रमादङ्गुलान्ते नीलद्युतिश्याम-
 त्वसदप्रक्तभङ्गीस्फुरत्पीतशुक्लवर्णद्वयोपेतव्योमं यद्वि-
 पश्यति स तु योगी भवति । चलदृष्ट्या व्योमभाग-

वीक्षितुः पुरुषस्य दृष्टग्रे ज्योतिर्मयूखा वर्तन्ते । तद्दर्श-
नेन योगी भवति । तप्तकाञ्चनसंकाशज्योतिर्मयूखा
अपाङ्गान्ते भूर्मा वा पश्यति तद्दृष्टिः स्थिरा भवति ।
शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलसमीक्षितुरमृतत्वं भवति । यत्र
कुत्र स्थितस्य शिरसि व्योमज्योतिर्दृष्टं चेत्स तु योगी
भवति ॥ अथ मध्यलक्ष्यलक्षणं प्रानश्चित्रादिवर्णाखण्ड-
सूर्यचक्रवद्वह्निज्वालावलीवत्तद्विहीनान्तरिक्षवत्पश्यति ।
तदाकाराकारितयावतिष्ठति । तद्भयोद्दर्शनेन गुणरहिता-
काशं भवति । विस्फुरत्तारकाकारसंदीप्यमानागाढत-
मोपमं परमाकाशं भवति । कालानलसमद्योतमानं
महाकाशं भवति । सर्वोत्कृष्टपरमद्युतिप्रद्योतमानं तत्त्वा-
काशं भवति । कोटिसूर्यप्रकाशवैभवसंकाशं सूर्याकाशं
भवति । एवं बाह्याभ्यन्तरस्थव्योमपञ्चकं तारकलक्ष्यम् ।
तद्दर्शी विमुक्तफलन्तादग्न्योमसमानो भवति । तस्मा-
त्तारक एव लक्ष्यममनस्कफलप्रदं भवति । तत्तारकं
द्विविधं पूर्वार्धतारकमुत्तरार्धममनस्कं चेति । तदेष
श्लोको भवति । तद्योगं च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तरविधा-
नतः । पूर्वं तु तारकं विद्यादमनस्कं तदुत्तरमिति ।
अक्ष्यन्तस्तारयोश्चन्द्रसूर्यप्रतिफलनं भवति । तारकाभ्यां
सूर्यचन्द्रमण्डलदर्शनं ब्रह्माण्डमिव पिण्डाण्डशिरोमध्य-
स्थाकाशे रवीन्दुमण्डलद्वितयमस्तीति निश्चित्य तार-
काभ्यां तद्दर्शनमात्राण्युभयैक्यदृष्ट्या मनोयुक्तं ध्यायेत् ।

तद्योगाभावे इन्द्रियप्रवृत्तेरनवकाशात् । तस्मादन्त-
र्दृष्ट्या तारक एवानुसंधेयः । तत्तारकं द्विविधं मूर्ति-
तारकममूर्तितारकं चेति । यदिन्द्रियान्तं तन्मूर्तिमत् ।
यद्भूयुगातीतं तदमूर्तिमत् । सर्वत्रान्तः पदार्थविवेचने
मनोयुक्ताभ्यास इष्यते । तारकाभ्यां तदूर्ध्वस्थसत्त्वदर्श-
नान्मनोयुक्तेनान्तरीक्षणेन सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्मैव ।
तस्माच्छ्रुतेजोमयं ब्रह्मेति सिद्धम् । तद्ब्रह्म मनः-
सहकारिचक्षुषान्तर्दृष्ट्या वेद्यं भवति । एवममूर्तितार-
कमपि मनोयुक्तेन चक्षुषैव दहरादिकं वेद्यं भवति
रूपग्रहणप्रयोजनस्य मनश्चक्षुरधीनत्वाद्वाह्यवदान्तरे-
ऽप्यात्ममनश्चक्षुःसंयोगेनैव रूपग्रहणकार्योदयात् । त-
स्मान्मनोयुक्तान्तर्दृष्टितारकप्रकाशा भवति । भूयुगमध्य-
बिले दृष्टिं तद्धारोर्ध्वस्थिततेज आविर्भूतं तारकयोगो
भवति । तेन सह मनोयुक्तं तारकं सुसंयोज्य प्रयत्नेन
अयुग्मं सावधानतया किञ्चिदूर्ध्वमुखेपयेत् । इति
पूर्वभागी तारकयोगः । उत्तरं त्वमूर्तिमदमनस्कमित्यु-
च्यते । तालुमूलोर्ध्वभागे महाञ्ज्योतिर्मयूखो वर्तते ।
तद्योगिभिर्ध्येयम् । तस्मादणिमादिसिद्धिर्भवति । अन्त-
र्बाह्यलक्ष्ये दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां सत्यां शांभवी
मुद्रा भवति । तन्मुद्रारूढज्ञानिनिवासान्द्रमिः पवित्रा
भवति । तद्दृष्ट्वा सर्वे लोकाः पवित्रा भवन्ति । तादृश-

परमयोगिपूजा यस्य लभ्यते सोऽपि मुक्तो भवति ।
 अन्तर्लक्ष्यजलज्योतिःस्वरूपं भवति । परमगुरूपदेशेन
 सहस्रारे जलज्योतिर्वा बुद्धिगुहानिहितज्योतिर्वा षोडशा-
 न्तस्थतुरीयचैतन्यं वान्तर्लक्ष्यं भवति । तद्दर्शनं सदाचार्य-
 मूलम् । आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः ।
 योगज्ञो योगनिष्ठश्च सदा योगात्मकः शुचिः ॥ गुरुभक्तिम-
 मायुक्तः पुरुषज्ञो विशेषतः । एवंलक्षणसंपन्नो गुरुरित्य-
 भिधीयते ॥ गुणद्वन्द्वबन्धकारः स्याद्गुणद्वन्द्वनिरोधकः ।
 अन्धकारनिरोधिवाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥ गुरुरेव परं ब्रह्म
 गुरुरेव परा गतिः ॥ गुरुरेव परा विद्या गुरुरेव परायणम् ॥
 गुरुरेव परा काष्ठा गुरुरेव परं धनम् । यस्मात्तदुपदेष्टासां
 तस्माद्गुरुतरो गुरुरिति । यः सकृदुच्चारयति तस्य
 संसारमोचनं भवति । सर्वजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव
 नश्यति । सर्वान्कामानवाप्नोति । सर्वपुरुषार्थमिद्वि-
 भवति । य एवं वेदेऽयुपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति
 शान्तिः ॥ इत्यद्वयतारकोपनिषत्समाप्तः ॥

रामरहस्योपनिषत् ॥ ५६ ॥

कैवल्यश्रीस्वरूपेण राजमानं महोऽव्ययम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तं श्रीरामपदमाश्रये ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

ॐ रहस्यं रामतपनं वासुदेवं च मुद्गलम् । शा-

ण्डित्यं पैङ्गलं भिक्षुं महच्छारीरकं शिखा ॥ १ ॥
सनकाद्या योगिवर्या अन्ये च ऋषयस्तथा । प्रह्लादाद्या
विष्णुभक्ता हनूमन्तमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ वायुपुत्र महा-
बाहो किं तत्त्वं ब्रह्मवादिनाम् । पुराणेष्वष्टादशसु स्मृति-
ष्वष्टादशस्यपि ॥ ३ ॥ चतुर्वेदेषु शास्त्रेषु विद्यास्वाध्या-
त्मिकेऽपि च । सर्वेषु विद्यादानेषु विघ्नसूर्येशशक्तिषु । एतेषु
मध्ये किं तत्त्वं कथय त्वं महाबल ॥ ४ ॥ हनूमान्हो-
वाच ॥ भो योगीन्द्राश्चैव ऋषयो विष्णुभक्तान्तर्ध्रुवच ॥
शृणुध्वं मामकीं वाचं भवन्नध्रविनाशिनीम् ॥ ५ ॥
एतेषु चैव सर्वेषु तत्त्वं च ब्रह्मतारकम् । राम एव
परं ब्रह्म राम एव परं तपः ॥ राम एव परं तत्त्वं
श्रीरामो ब्रह्म तारकम् ॥ ६ ॥ वायुपुत्रेणोक्तास्ते योगी-
न्द्रा ऋषयो विष्णुभक्ता हनूमन्तं पप्रच्छुः रामस्याङ्गानि
नो ब्रूहीति । हनूमान्होवाच । वायुपुत्रं विघ्नेशं वाणीं
दुर्गां क्षेत्रपालकं सूर्यं चन्द्रं नारायणं नारसिंहं वायुदेवं
वराहं तत्सर्वान्त्समात्रान्त्सीतां लक्ष्मणं शत्रुघ्नं भरतं
बिभीषणं सुग्रीवमङ्गदं जाम्बवन्तं प्रणवमेतानि रामस्या-
ङ्गानि जानीथाः । तान्यङ्गानि विना रामो विघ्नकरो
भवति । पुनर्वायुपुत्रेणोक्तास्ते हनूमन्तं पप्रच्छुः । आश्र-
नेय महाबल विप्राणां ग्रहस्थानां प्रणवाधिकारः कथं
स्यादिति । स होवाच श्रीराम एवोवाचेति । येषामेव
पदक्षराधिकारो वर्तते तेषां प्रणवाधिकारः स्यान्नान्ये-

पाम् । केवलमकारोकारमकारार्धमात्रासहितं प्रणवमूहं
 यो राममन्त्रं जपति तस्य शुभकरोऽहं स्याम् । तस्य
 प्रणवस्याकारस्योकारस्य मकारस्यार्धमात्रायाश्च ऋषि-
 इन्द्रो देवता तत्तद्गुणावर्णावस्थानं स्वरवेदाग्निगुणानु-
 चार्यान्वहं प्रणवमन्त्राद्विगुणं जप्त्वा पश्चाद्राममन्त्रं यो
 जपेत् स रामो भवतीति रामेणोक्तान्त्स्माद्रामाहं
 प्रणवः कथित इति ॥ विभीषण उवाच ॥ सिंहासने
 समासीनं रामं पालयत्यमृदन्म् । प्रणम्य दण्डवद्भूमौ
 पालस्त्यो वाक्यमवधीत ॥ ७ ॥ रघुनाथ महाबाहो
 केवलं कथितं त्वया । अङ्गानां मुलभं चैव कथनीयं
 च सौलभम् ॥ ८ ॥ श्रीराम उवाच । अथ पद्म दण्ड-
 कानि पितृघ्नो मातृघ्नो ब्रह्मघ्नो गुरुहन्तः कोटियतिघ्नो-
 ऽनेककृतपापो यो मम पणवति कोटिनामानि जपति स
 तेभ्यः पापेभ्यः प्रमुच्यते । स्वयमेव सच्चिदानन्दस्वरूपो
 भवेन्न किम् । पुनरुवाच विभीषणः । तत्राप्यशक्तोऽयं
 किं करोति । स होवाचेमम् । कैकसेनै पुरश्चरणत्रिधाव-
 शक्तो यो मम महोपनिषदं मम गीतां मन्त्रामसहस्रं
 मद्भिश्चरूपं ममाष्टोत्तरशतं रामशताभधानं नारदोक्त-
 म्भरराजं हनूमत्प्रोक्तं मञ्जराजाम्भकम्भवं मीताम्भवं च
 रामपद्मक्षरीत्यादिभिर्मन्त्रैर्यो मां नित्यं स्तोति तस्य दशो
 भवेन्न किं भवेन्न किम् ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सनकाद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । आज्ञनेय

महाबल तारकब्रह्मणो रामचन्द्रस्य मन्त्रग्रामं नो
 ब्रूहीति । हनूमान्होवाच । वह्निस्थं शयनं विष्णोरर्ध-
 चन्द्रविभूषितम् । एकाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः
 सुरद्रुमः ॥ १ ॥ ब्रह्मा मुनिः स्याद्वायवं छन्दो रामो-
 ऽस्य देवता । दीर्घोर्ध्वन्दुयुजाङ्गानि कुर्याद्ब्रह्मयाम्नो
 मनोः ॥ २ ॥ बीजशक्त्यादिबीजेन इष्टार्थं विनियो-
 जयेत् । सरयूतीरमन्दारवेदिकापङ्कजायने ॥ ३ ॥
 श्यामं वीरासनासीनं ज्ञानमुद्रोपशोभितम् । वामो-
 रुन्यस्ततद्भुजं सीतालक्ष्मणसंयुतम् ॥ ४ ॥ अवेशमाण-
 मात्मानमात्मन्यमितनेजसम् । शुद्धस्फटिकसंकाशं के-
 वलं मोक्षकाङ्क्षया ॥ ५ ॥ चिन्तयन्परमात्मानं भानु-
 लक्षं जपेन्मनुम् । वह्निर्नारायणो नाड्यो जाठरः केव-
 लोऽपि च ॥ ६ ॥ व्यक्षरो मन्त्रराजोऽयं सर्वाभीष्टप्रद-
 स्ततः । एकाक्षरोक्तमृष्यादि स्यादाद्येन पडङ्गकम् ॥ ७ ॥
 तारमायारमानङ्गवाक्स्वबीजैश्च पङ्क्तिभ्यः । व्यक्षरो
 मन्त्रराजः स्यात्सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥ ८ ॥ व्यक्षरश्चन्द्र-
 भद्रान्तो द्विविधश्चतुरक्षरः । ऋष्यादि पूर्ववज्जेयमेत-
 योश्च विचक्षणैः ॥ ९ ॥ सप्रतिष्ठौ रमा वायौ हृष्य-
 च्छार्णौ मनुर्मतः । विश्वामित्रऋषिः प्रोक्तः पङ्क्तिश्छन्दो-
 ऽस्य देवता ॥ १० ॥ रामभद्रो बीजशक्तिः प्रथमार्ण-
 मिति क्रमात् । भूमध्ये हृदि नाभ्यूर्ध्वोः पादयोर्विन्य-
 सेन्मनुम् ॥ ११ ॥ पडङ्गं पूर्ववद्विद्यान्मन्त्रार्णैर्मनुना-

स्रकम् । मध्ये वनं कल्पतरोर्मृते पुष्पलतासने ॥ १२ ॥
लक्ष्मणेन प्रगुणितमक्षः कोणेन सायकम् । अवेक्ष-
माणं जानक्या कृतव्यजनमीश्वरम् ॥ १३ ॥ जटाभार-
लमच्छाये इयामं मुनिगणावृतम् । लक्ष्मणेन धृतच्छ-
त्रमथवा पुष्पकोपरि ॥ १४ ॥ दशास्यमथनं शान्तं
समुग्रीवविभीषणम् । एवं लब्ध्वा जयार्थां तु वर्णलक्षं
जपेन्मनुम् ॥ १५ ॥ स्वकामशक्तिवाग्लक्ष्मीन्वाद्याः
पञ्चवर्णकाः । पङ्क्षरः पङ्क्तिः स्याच्चतुर्वर्गफलप्रदः
॥ १६ ॥ पञ्चाशन्मातृकामन्त्रवर्णप्रत्येकपूर्वकम् । लक्ष्मी-
वाङ्मन्मथादिश्च तारादिः स्यादनेकधा ॥ १७ ॥
श्रीमायामन्मयैकैकं बीजाद्यन्तर्गतो मनुः । चतुर्वर्णः स
एव स्यात्पङ्क्तो वाञ्छितप्रदः ॥ १८ ॥ स्वाहान्तो हुंफ-
उन्तो वा नयन्तो वा भवेदयम् । अष्टाविंशत्युत्तरशत-
भेदः पङ्क्तिर्हस्तिः ॥ १९ ॥ व्रता संमोहनः शक्ति-
दर्शिणामूर्तिर्गव च । अगम्यश्च शिवः प्रोक्ता मुनयो-
ऽनुकमादिमं ॥ २० ॥ छन्दो गायत्र्यर्जं च श्रीरामश्चैव
देवता । अथवा कामबीजादेर्विश्वामित्रो मुनिर्मेनोः
॥ २१ ॥ छन्दो देव्यादिगायत्री रामभद्रोऽस्य देवता ।
बीजशक्ती यथापूर्वं पङ्क्तान्विन्यसेत्क्रमात् ॥ २२ ॥
ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृत्ताभ्यूरुपु पादयोः । बीजैः पङ्-
क्तिर्व्युक्तौ मन्त्रार्णवा पङ्क्तकम् ॥ २३ ॥ कालाभो-

धरकान्तिकान्तमनिशं वीरामनाध्यासितं मुद्रां जान-
 मर्यां दधानमपरं हस्ताम्बुजं जानुनि । मीतां पार्श्वगतां
 मरोरुहकरां विद्युन्निभां राघवं पश्यन्तं मुकुटाङ्गदादिवि-
 विधाकल्पोज्ज्वलाङ्गं भजे ॥ २४ ॥ रामश्चन्द्रभद्रान्तो
 डेन्तो नतियुतो द्विधा । मत्ताक्षरो मन्त्रराजः सर्वकाम-
 फलप्रदः ॥ २५ ॥ तारादिसहितः सोऽपि द्विविधोऽष्टा-
 क्षरो मतः । तारं रामश्चतुर्थ्यन्तः क्रोडास्त्रं वह्नितल्पगा
 ॥ २६ ॥ अष्टाणोऽयं परो मन्त्रो ऋष्यादिः स्यात्पदण-
 वत् । पुनरष्टाक्षरस्याथ राम एव ऋषिः स्मृतः ॥ २७ ॥
 गायत्रं छन्द इत्यस्य देवता राम एव च । तारं श्रीबीज-
 युग्मं च बीजशक्त्यादयो मताः ॥ २८ ॥ षडङ्गं च ततः
 कुर्यान्मन्त्राणैरेव बुद्धिमान् । तारं श्रीबीजयुग्मं च
 रामाय नम उच्येत् ॥ २९ ॥ ग्लौमो बीजं वदन्मायां
 हृदामाय पुनश्च ताम् । शिवोमाराममन्त्रोऽयं वस्वर्णस्तु
 वसुप्रदः ॥ ३० ॥ ऋषिः सदाशिवः प्रोक्तो गायत्रं
 छन्द उच्यते । शिवोमारामचन्द्रोऽत्र देवता परिकी-
 र्तिताः ॥ ३१ ॥ दीर्घया माययाङ्गानि तारपञ्चार्णयुक्तया ।
 रामं त्रिनेत्रं सोमार्धधारिणं शूलिनं परम् । भस्मोद्ध-
 लितसर्वाङ्गं कपर्दिनमुपास्महे ॥ ३२ ॥ रामाभिरामां
 सौन्दर्यसीमां सोमावतंसिकाम् । पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरां
 ध्यायेन्निलोचनाम् ॥ ३३ ॥ ध्यायन्नेवं वर्णलक्षं जपत-
 र्पणतत्परः । बिल्वपत्रैः फलैः पुष्पैस्तिलाज्यैः पङ्कजैर्हु-

नेत् ॥ ३४ ॥ स्वयमायान्ति निधयः सिद्धयश्च सुरे-
प्सिताः । पुनरष्टाक्षरस्याथ ब्रह्मगायत्रराघवाः ॥ ३५ ॥
ऋष्यादयस्तु विज्ञेयाः श्रीबीजं मम शक्तिकम् ।
तत्प्रीत्यै विनियोगश्च मन्त्राणिरङ्गकल्पना ॥ ३६ ॥ केयू-
राङ्गदकङ्कणर्मणिगणं बिद्योतमानं सदा रामं पार्वणचन्द्र-
कोटिमृदशच्छत्रेण वै राजितम् । हेमन्तम्भसहस्रपोड-
शयुते मध्ये महामण्डपे देवेशं भरतादिभिः परिवृतं
रामं भजे श्यामलम् ॥ ३७ ॥ किं मन्त्रैर्वदुभिर्विनश्वर-
फलैरायामसाध्यैर्वृथा किंचिदोभयितानमात्रविफलैः सं-
सारदुःखावहैः । एकः सन्नपि सर्वमन्त्रफलदो लोभादि-
दोषोऽजितः श्रीरामः शरणं ममेति यततं मन्त्रोऽयमष्टा-
क्षरः ॥ ३८ ॥ एवमष्टाक्षरः सम्यक् सप्तधा परिकीर्तितः ।
रामसप्ताक्षरो मन्त्र आद्यन्ते तारसंयुतः ॥ ३९ ॥
नवार्णो मन्त्रराजः स्याच्छेषं पञ्चवर्णवक्ष्यसेत् । जानकी-
वल्लभं हेन्तं ब्रह्मेर्जायादुमादिकम् ॥ ४० ॥ दशाक्ष-
रोऽयं मन्त्रः स्यात्सर्वाभीष्टफलप्रदः । द्दशाक्षरस्य मन्त्रस्य
वसिष्ठोऽस्य ऋषिर्विराट् ॥ ४१ ॥ छन्दोऽस्य देवता
रामः सीतापाणिपरिग्रहः । आद्यो बीजं द्विष्टः शक्तिः
कामेनाङ्गं क्रिया मता ॥ ४२ ॥ शिरोललाटभ्रमध्ये
तालुकर्णेषु हृद्यपि । नाभ्यूरुजानुपादेषु दशार्णान्विन्य-
सेन्मनोः ॥ ४३ ॥ अयोध्यानगरे रत्नचित्रे सावर्णे-

मण्डपे । मन्दारपुष्पैरावद्वक्षिताने तोरणाञ्चिते ॥ ४४ ॥
 सिंहामने समासीनं पुष्पकोपरि राघवम् । रक्षोभिर्हरि-
 भिर्देवैर्दिव्ययानगतैः शुभैः ॥ ४५ ॥ संस्तूयमानं मु-
 निभिः प्रह्वंश्च परिसेवितम् । सीतालंकृतवामाङ्गं लक्ष्मणे-
 नोपसेवितम् ॥ ४६ ॥ श्यामं प्रसन्नवदनं सर्वाभरण-
 भूषितम् । ध्यायन्नेवं जपेन्मन्त्रं वर्णलक्ष्मणनन्यधीः ॥ ४७ ॥
 रामं हेन्तं धनुष्पाणयेऽन्तः स्याद्बह्निमुन्दरी । दशाक्ष-
 रोऽयं मन्त्रः स्यान्मुनिर्ब्रह्मा विराट् स्मृतः ॥ ४८ ॥
 छन्दस्तु देवता प्रोक्तो रामो राक्षसमर्दनः । शेषं तु
 पूर्ववत्कुर्याच्चापवाणधरं स्मरेत् ॥ ४९ ॥ तारमायारमा-
 नङ्गवाक्स्वबीजंश्च पङ्क्तिवः । दशार्णो मन्त्रराजः स्याद्बु-
 द्धवर्णात्मको मनुः ॥ ५० ॥ शेषं पङ्क्तिवज्जेयं न्याम-
 ध्यानादिकं बुधैः । द्वादशाक्षरमन्त्रस्य श्रीराम ऋषि-
 रुच्यते ॥ ५१ ॥ जगती छन्द इत्युक्तं श्रीरामो देवता
 मतः । प्रणवो बीजमित्युक्तः क्लीं शक्तिर्ह्य च कीलकम्
 ॥ ५२ ॥ मन्त्रेणाङ्गानि त्रिन्यस्य शिष्टं पूर्ववदाचरेत् ।
 तारं मायां समुच्चार्य भरताग्रज इत्यपि ॥ ५३ ॥ रामं
 क्लीं वह्निजायान्तं मन्त्रोऽयं द्वादशाक्षरः । ॐ हृद्भगवते
 रामचन्द्रभद्रौ च हेयुतौ ॥ ५४ ॥ अर्काणो द्विविधो-
 ऽप्यस्य ऋषिध्यानादिपूर्ववत् । छन्दस्तु जगती चैव
 मन्त्राणैरङ्गकल्पना ॥ ५५ ॥ श्रीरामेति पदं चोक्त्वा जय-
 राम ततः परम् । जयद्वयं वदेत्प्राज्ञो रामेति मनुराजकः

॥ ५६ ॥ त्रयोदशार्णं ऋष्यादि पूर्ववत्सर्वकामदः । पद-
द्वयद्विरावृत्तेरङ्गं ध्यानं दशार्णवत् ॥ ५७ ॥ तारादिस-
हितः सोऽपि स चतुर्दशवर्णकः । त्रयोदशार्णमुच्चार्य पश्चा-
द्गामेति योजयेत् ॥ ५८ ॥ स वै पञ्चदशार्णस्तु जपतां
कल्पभूरुहः । नमश्च सीतापतये रामायेति हनद्वयम्
॥ ५९ ॥ ततस्तु कवचास्त्रान्तः षोडशाक्षर ईरितः ।
तस्यागस्त्यऋषिश्छन्दो बृहती देवता च सः ॥ ६० ॥
रां श्रीजं शक्तिरस्त्रं च कीलकं हुमितीरितम् । द्विपञ्च-
त्रिचतुर्वर्गैः सर्वैरङ्गं न्यसेत्क्रमात् ॥ ६१ ॥ तारादिस-
हितः सोऽपि मन्त्रः सप्तदशाक्षरः । तारं नमो भगवते
रामं छन्दं महा ततः ॥ ६२ ॥ पुरुषाय पदं पश्चाद्बृ-
हन्तोऽष्टादशाक्षरः । विश्वामित्रो मुनिश्छन्दो गायत्रं
देवता च सः ॥ ६३ ॥ कामादिसहितः सोऽपि मन्त्र
एकोनविंशकः । तारं नमो भगवते रामायेति पदं
वदेत् ॥ ६४ ॥ सर्वशब्दं समुच्चार्य साभाग्यं देहि मे
वदेत् । वह्निजायां ततोच्चार्य मन्त्रो विंशार्णको मतः
॥ ६५ ॥ तारं नमो भगवते रामाय सकलं वदेत् ।
आपस्त्रिवारणायेति वह्निजायां ततो वदेत् ॥ ६६ ॥
एकविंशार्णको मन्त्रः सर्वाभीष्टफलप्रदः । तारं रमां
स्वयीजं च ततो दाशरथाय च ॥ ६७ ॥ ततः सीता-
वल्लभाय सर्वाभीष्टपदं वदेत् । ततो दाय हृदन्तोऽयं

मन्त्रो द्वाविंशदक्षरः ॥ ६८ ॥ तारं नमो भगवते वीर-
 रामाय संवदेत् । कल शत्रून् हन द्वन्द्वं वह्निजायां
 ततो वदेत् ॥ ६९ ॥ त्रयोविंशदक्षरो मन्त्रः सर्वशत्रु-
 निवर्हणः । विश्वामित्रो मुनिः प्रोक्तो गायत्रील्लन्द उच्यते
 ॥ ७० ॥ देवता वीरामोऽयौ बीजाद्याः पूर्ववन्मताः ।
 मूलमन्त्रविभागेन न्यासान्कृत्वा विचक्षणः ॥ ७१ ॥ शरं
 धनुषि संधाय तिष्ठन्तं रावणोन्मुखम् । वज्रपाणिं रथा-
 रुडं रामं ध्यात्वा जपेन्मनुम् ॥ ७२ ॥ तारं नमो भग-
 वते श्रीरामाय पदं वदेत् । तारकव्रह्मणे चोक्त्वा मां
 तारय पदं वदेत् ॥ ७३ ॥ नमन्मारात्मको मन्त्रश्चतु-
 र्विंशतिवर्णकः । बीजादिकं यथापूर्वं सर्वं कुर्यात्पडर्ण-
 वत् ॥ ७४ ॥ कामस्तारो नतिश्चैव ततो भगवत्पदम् ।
 रामचन्द्राय चोच्चार्य सकलेति पदं वदेत् ॥ ७५ ॥
 जनवश्यकरायेति स्वाहा कामात्मको मनुः । सर्ववश्य-
 करो मन्त्रः पञ्चविंशतिवर्णकः ॥ ७६ ॥ आदौ तारेण
 संयुक्तो मन्त्रः पञ्चदशदक्षरः । अन्तेऽपि तारसंयुक्तः
 सप्तविंशतिवर्णकः ॥ ७७ ॥ तारं नमो भगवते रक्षोघ्न-
 विशदाय च । सर्वविघ्नान्समुच्चार्य निवारय पदद्वयम्
 ॥ ७८ ॥ स्वाहान्तो मन्त्रराजोऽयमष्टाविंशतिवर्णकः ।
 अन्ते तारेण संयुक्त एकोनत्रिंशदक्षरः ॥ ७९ ॥
 आदौ स्वबीजसंयुक्तस्त्रिंशद्वर्णात्मको मनुः । अन्तेऽपि
 तेन संयुक्त एकत्रिंशात्मकः स्मृतः ॥ ८० ॥ राम-

भद्र महेष्वास्य रघुवीर नृपोत्तम । भो दशस्या-
न्तकास्माकं श्रियं दापय देहि मे ॥ ८१ ॥ आनुष्टुभ
ऋषीरामश्छन्दोऽनुष्टुप् देवता । रां बीजमस्य यं शक्ति-
रिष्टार्थं विनियोजयेत् ॥ ८२ ॥ पादं हृदि च विन्यस्य
पादं शिरसि विन्यसेत् । शिखायां पञ्चभिर्न्यस्य त्रिवर्णैः
कवचं न्यसेत् ॥ ८३ ॥ नेत्रयोः पञ्चवर्णैश्च दापयेत्-
स्त्रमुच्यते । चापबाणधरं इयामं समुप्रीवविभीषणम्
॥ ८४ ॥ हत्वा रावणमायान्तं कृतत्रैलोक्यरक्षणम् ।
रामभद्रं हृदि ध्यात्वा दशलक्षं जपेन्मनुम् ॥ ८५ ॥
वन्देहाशरथायेति विग्रहेति पदं ततः । सीतापदं समु-
द्धृत्य बलभाय ततो वदेत् ॥ ८६ ॥ धीमहीति वन्दे-
त्तन्नो रामश्चापि प्रचोदयात् । तारादिरपि गायत्री
मुक्तिमेव प्रयच्छति ॥ ८७ ॥ मायादिरपि वेदुष्टं रामा-
दिश्च श्रियःपदम् । मदन्तेनापि संयुक्तः स मोहयति
मेदिनीम् ॥ ८८ ॥ पञ्च त्रीणि पङ्क्तेश्च त्रीणि चत्वारि
वर्णकः । चत्वारि च चतुर्वर्णैरङ्गन्याम् प्रकल्पयेत् ॥ ८९ ॥
बीजध्यानादिकं सर्वं कुर्यात्पदवर्णवत्क्रमात् । तारं नमो
भगवते चतुर्थ्या रघुनन्दनम् ॥ ९० ॥ रक्षोघ्नविशदं
तद्वन्मधुरेति वदेत्ततः । प्रसन्नवदनं हेन्तं वदेदमितनेजसे
॥ ९१ ॥ बलरामौ चतुर्व्यन्तौ विष्णुं हेन्तं नतिम्लतः ।
प्रोक्तो मालामनुः सप्तस्वार्सिस्तज्जिरक्षरः ॥ ९२ ॥ ऋषि-
श्छन्दो देवतादि ब्रह्मानुष्टुभराघवाः । सप्तर्षुसप्तदश-

पङ्कदसंख्यैः पङ्ककम् ॥ ९३ ॥ ध्यानं दशाक्षरं प्रोक्तं
 लक्ष्मैकं जपेन्मनुम् । श्रियं सीतां चतुर्थ्यन्ता स्वाहा-
 न्तोऽयं षडक्षरः ॥ ९४ ॥ जनकोऽस्य ऋपिश्छन्दो
 गायत्री देवता मनोः । सीता भगवती प्रोक्ता श्रीं
 बीजं नतिशक्तिकम् ॥ ९५ ॥ कीलं सीता चतुर्थ्यन्त-
 मिष्टार्थं विनियोजयेत् । दीर्घस्वरयुतायेन पङ्कजानि प्रक-
 लपयेत् ॥ ९६ ॥ स्वर्णाभामस्तुजकरां रामालोकनतत्प-
 राम् । ध्यायेत्पङ्कोणमध्यम्परामाङ्गोपरि शोभिताम्
 ॥ ९७ ॥ लकारं तु समुद्धृत्य लक्ष्मणाय नमोन्तकः ।
 अगस्त्यऋपिरस्याथ गायत्रं छन्द उच्यते ॥ ९८ ॥
 लक्ष्मणो देवता प्रोक्तो लं बीजं शक्तिरस्य हि । नमस्तु
 विनियोगो हि पुरुषार्थचतुष्टये ॥ ९९ ॥ दीर्घभाजा
 स्वबीजेन पङ्कजानि प्रकलपयेत् । द्विभुजं स्वर्णरुचिरतनुं
 पद्मनिभेक्षणम् ॥ १०० ॥ धनुर्बाणधरं देवं रामाराधन-
 तत्परम् । भकारं तु समुद्धृत्य भरताय नमोन्तकः
 ॥ १०१ ॥ अगस्त्यऋपिरस्याथ शेषं पृथ्वदाचरेत् ।
 भरतं इयामलं शान्तं रामसेवापरायणम् ॥ १०२ ॥
 धनुर्बाणधरं वीरं कैकेयीतनयं भजे । शं बीजं तु समु-
 द्धृत्य क्षत्रुह्वाय नमोन्तकः । ऋष्यादयो यथापूर्वं विनि-
 योगोऽरिनिग्रहे ॥ १०३ ॥ द्विभुजं स्वर्णवर्णाभं राम-
 सेवापरायणम् । लवणामुरहन्तारं सुमित्राननयं भजे
 ॥ १०४ ॥ हं इन्मांश्चतुर्थ्यन्तं हृदन्तो मन्त्रराजकः ।

रामचन्द्रकृपिः प्रोक्तो योजयेत्पूर्ववत्क्रमात् ॥ १०५ ॥
द्विभुजं स्वर्णवर्णाभं रामसेवापरायणम् । मौञ्जीकौपीन-
सहितं मां ध्यायेद्दामसेवकम् इति ॥ १०६ ॥ इति
रामरहस्योपनिषद् द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

सनकाद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । आज्ञतेय
महाबल पूर्वोक्तमन्त्राणां पूजापीठमनुवृहीति । हनूमान्
होवाच । आदौ पट्टोणम् । तन्मध्ये रामबीजं सश्री-
कम् । तदधोभागे द्वितीयान्तं साध्यम् । बीजोर्ध्वभागे
षष्ठ्यन्तं साधकम् । पार्श्वे दृष्टिबीजे । तत्परितो जीव-
प्राणशक्तिवश्यबीजानि । तत्सर्वं सन्मुखोन्मुखाम्भ्यां प्र-
णवाभ्यां वेष्टनम् । अग्नीशामुरवायव्यपुरःपृष्ठेषु पट्टो-
णेषु दीर्घभाजि हृदयादिमन्त्राः क्रमेण । रां रीं रूं ईं
रौं र इति दीर्घभाजि तद्युक्तहृदयाद्यस्यान्तम् । पट्टोण-
पार्श्वे रमामायाबीजे । कोणाग्रे वाराहं हुमिति । तद्बीजा-
न्तराले कामबीजम् । परितो वाग्भवम् । ततो वृत्तत्रयं
साष्टपन्नम् । तेषु दलेषु स्वरानष्टवर्गान्प्रतिदलं माला-
मनुवर्णपट्टम् । अन्ते पञ्चाक्षरम् । तद्वलकपोलेष्वष्ट-
वर्णान् । पुनरष्टदलपन्नम् । तेषु दलेषु नारायणाष्टाक्षरी-
मन्त्रः । तद्वलकपोलेषु श्रीबीजम् । ततो वृत्तम् । ततो
द्वादशदलम् । तेषु दलेषु वामुदेवद्वादशाक्षरीमन्त्रः ।
तद्वलकपोलेष्वोद्दिक्षान्तान् (आदित्यान्) ततो वृत्तम् ।

१ ध्वादित्यान् .

ततः षोडशदलम् । तेषु दलेषु हुं फट् नतिसहितराम-
द्वादशाक्षरम् । तद्वलकपोलेषु मायाबीजम् । सर्वत्र
प्रतिकपोले द्विरावृत्त्या हं खं अं वं भ्रमं श्रुं ज्रम् ।
ततो वृत्तम् । ततो द्वात्रिंशदलपद्मम् । तेषु दलेषु
नृसिंहमन्त्रराजानुष्टुभमन्त्रः । तद्वलकपोलेष्वष्टवस्वेकादश-
रुद्रद्वादशादित्यमन्त्राः । प्रणवादिनमोन्ताश्चतुर्थ्यन्ताः क्र-
मेण । तद्वह्निर्वपट्कारं परितः । ततो रेखात्रययुक्तं भृगुरम् ।
द्वादशदिक्षु राश्यादिभूषितम् । अष्टनागैरधिष्ठितम् ।
चतुर्दिक्षु नारसिंहबीजम् । विदिक्षु वाराहबीजम् । एत-
त्सर्वात्मकं यन्त्रं सर्वकामप्रदं मोक्षप्रदं च । एकाक्षरादिन-
वाक्षरान्तानामेतद्यन्त्रं भवति । तद्वशावरणात्मकं भवति ।
पङ्क्तौणमध्ये साङ्गं राघवं यजेत । पङ्क्तौणेष्वङ्गैः प्रथमावृत्तिः ।
अष्टदलमूले आत्माद्यावरणम् । तदग्रे वासुदेवाद्यावर-
णम् । द्वितीयाष्टदलमूले षष्ठ्याद्यावरणम् । तदग्रे हनु-
मदाद्यावरणम् । द्वादशदलेषु वसिष्ठाद्यावरणम् । षोड-
शदलेषु नीलाद्यावरणम् । द्वात्रिंशदलेषु ध्रुवाद्यावरणम् ।
भृगुरान्तरिन्द्राद्यावरणम् । तद्वह्निर्वज्राद्यावरणम् । एव-
मभ्यर्च्य मनुं जपेत् ॥ अथ दशाक्षरादिद्वात्रिंशदक्षरा-
न्तानां मन्त्राणां पूजापीठमुच्यते । आदौ पङ्क्तौणम् ।
तन्मध्ये स्वबीजम् । तन्मध्ये साध्यनामानि । एवं काम-
बीजवेष्टनम् । तं शिष्टेन नवार्णेन वेष्टनम् । पङ्क्तौणेषु
पङ्क्त्यान्यग्नीशासुरवायव्यपूर्वपृष्ठेषु । तत्कपोलेषु श्रीमाये

कोणाग्रे क्रोधम् । ततो वृत्तम् । ततोऽष्टदलम् । तेषु
दलेषु षट्संख्यया मालामनुवर्णान् । तद्वलकपोलेषु
षोडश स्वराः । ततो वृत्तम् । तत्परित आदिक्षान्तम् ।
तद्वहिर्भूपुरं साष्टशूलाग्रम् । दिक्षु विदिक्षु नारामिह-
वाराहे । एतन्महायन्त्रम् । आधारशक्त्यादिवेणवपी-
टम् । अङ्गः प्रथमावृत्तिः । मध्ये रामम् । वामभागे
सीताम् । तत्पुरतः शङ्खं शरं च । अष्टदलमूले हनुम-
दादिद्वितीयावरणम् । धृष्ट्यादिनृतीयावरणम् । इन्द्रा-
दिभिश्चतुर्थी । वज्रादिभिः पञ्चमी । एतद्यन्त्राराधनपूर्वकं
द्वांशार्धदिमन्त्रं जपेत् ॥ इति रामरहस्योपनिषदि
नृतायोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सनकाशा मुनयो हनुमन्तं पप्रच्छुः । श्रीराममन्त्राणां
पुरश्चरणविधिमनुवृर्हति । हनुमान्होवाच । नित्यं त्रि-
पवणस्त्रायी पयोमूलफलादिभुक् । अथवा पायसाहारो
हविष्यान्नाद् एव वा ॥ १ ॥ षट्संख्यं परित्यक्तः स्वाश्र-
मोक्तविधिं चरन् । वनितादिषु वाक्कर्ममनोभिर्निःस्पृहः
शुचिः ॥ २ ॥ भूमिशायी वस्त्रचर्गी निष्कामो गुरुभ-
क्तिमान् । स्नानपूजाजपध्यानहोमतर्पणतत्परः ॥ ३ ॥
गुरुपदिष्टमार्गेण ध्यायन्नाममनन्यधीः । सूर्येन्दुगुरुदीपा-
दिगोब्राह्मणमसीपतः ॥ ४ ॥ श्रीरामसन्निधौ मीनी
मन्त्रार्थमनुचिन्तयन् । व्याघ्रचर्मायने स्थित्वा स्वस्तिका-

१ क्षरादिमनुं.

द्यामनक्रमात् ॥ ५ ॥ तुलसीपारिजातश्रीवृक्षमूलादिक-
स्थले । पद्माक्षतुलसीकाष्ठरुद्राक्षकृतमालया ॥ ६ ॥
मातृकामालया मन्त्री मनसैव मनुं जपेत् । अभ्यर्चा
वैष्णवे पीठे जपेदक्षरलक्षकम् ॥ ७ ॥ तर्पयेत्तदशांशेन
पायमात्तदशांशतः । जुहुयाद्गोघृतेनैव भोजयेत्तदशांशतः
॥ ८ ॥ ततः पुष्पाञ्जलिं मूलमन्त्रेण विधिवच्चरेत् ।
ततः सिद्धमनुभूत्वा जीवन्मुक्तो भवेन्मुनिः ॥ ९ ॥
अणिमादिर्भजत्येनं यूनां वरवधूरिव । ऐहिकेषु च कार्येषु
महापन्सु च सर्वदा ॥ १० ॥ नैव योज्यां राममन्त्रः
केवलं मोक्षसाधकः । ऐहिके समनुप्राप्ते मां स्मरेद्राम-
सेवकम् ॥ ११ ॥ यो रामं संस्मरेन्नित्यं भक्त्या मनु-
परायणः । तस्याहमिष्टसंसिद्ध्यं दीक्षितोऽस्मि मुनीश्वराः
॥ १२ ॥ वाञ्छितार्थं प्रदास्यामि भक्तानां राघवस्य तु ।
सर्वथा जागरूकोऽस्मि रामकार्यधुरंधरः ॥ १३ ॥ इति
रामरहस्योपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ १४ ॥

सनकाद्या मुनयो हनूमन्तं पप्रच्छुः । श्रीराममन्त्रार्थम-
नुवृहीति । हनूमान्होवाच । सर्वेषु राममन्त्रेषु मन्त्रराजः
षडक्षरः । एकधा द्विविधा त्रेधा चतुर्धा पञ्चधा तथा
॥ १॥ षट्सप्तधाष्टधा चैव बहुधायं व्यवस्थितः । षडक्षरस्य
माहात्म्यं शिवो जानाति तत्त्वतः ॥ २॥ श्रीराममन्त्रराजस्य
सम्प्रगर्भोऽयमुच्यते । नारायणाष्टाक्षरे च शिवपञ्चाक्षरे
तथा । सार्थकार्णद्वयं रामो रमन्ते यत्र योगिनः । रकारो

बह्विवचनः प्रकाशः पर्यवस्यति ॥ ३ ॥ सच्चिदानन्दरू-
पोऽस्य परमात्मार्थ उच्यते । व्यञ्जनं निष्कलं ब्रह्म
प्राणो मायेति च स्वरः ॥ ४ ॥ व्यञ्जनैः स्वरसंयोगं
विद्धि तत्प्राणयोजनम् । रेफो ज्योतिर्मये तस्मात्कृतमा-
कारयोजनम् ॥ ५ ॥ मकारोऽभ्युदयार्थत्वात्स मायेति
च कीर्त्यते । सोऽयं बीजं स्वकं यस्मात्समायं ब्रह्म चो-
च्यते ॥ ६ ॥ स बिन्दुः सोऽपि पुरुषः शिवमूर्येन्द्ररूपवान् ।
ज्योतिर्मस्य शिवा रूपं नादः सप्रकृतिर्मेतः ॥ ७ ॥
प्रकृतिः पुरुषश्चोर्भा समायाद्ब्रह्मणः स्मृता । बिन्दुनादा-
त्मकं बीजं बह्विषोमकलात्मकम् ॥ ८ ॥ अग्नीषोमा-
त्मकं रूपं रामबीजं प्रतिष्ठितम् । यथैव वटबीजस्थः
प्राकृतश्च महान्द्रुमः ॥ ९ ॥ तथैव रामबीजस्थं जगदे-
तच्चराचरम् । बीजोक्तमुभयार्थत्वं रामनामनि दृश्यते
॥ १० ॥ बीजं मायाविनिर्मुक्तं परं ब्रह्मेति कीर्त्यते ।
मुक्तिदं साधकानां च मकारो मुक्तिदो मतः ॥ ११ ॥
मारुतस्वादतो रामो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः । आद्यो रा-
तपदार्थः स्यान्मकारस्त्वेपदार्थवान् ॥ १२ ॥ तयोः सं-
योजनमसीत्यर्थं तत्त्वविदो विदुः । नमत्त्वमर्थो विज्ञेयो
रामस्तपदमुच्यते ॥ १३ ॥ असीत्यर्थं चतुर्थी स्याद्वचं
मन्त्रेषु योजयेत् । तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु केवलं मुक्तिदं
यतः ॥ १४ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदं चेतस्तस्मादप्रतिरिच्यते ।
मनुष्येतेषु सर्वेषामधिकारोऽस्मि देहिनाम् ॥ १५ ॥

मुमुक्षुणां विरक्तानां तथा चाश्रमवासिनाम् । प्रणवत्वा-
 त्पदाध्येयो यतीनां च विशेषतः । राममन्त्रार्थविज्ञानी
 जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ १६ ॥ य इमामुपनिषदमधीते
 सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । सुरापाना-
 त्पूतो भवति । स्वर्णमेयात्पूतो भवति । ब्रह्महत्यात्पूतो
 भवति । स राममन्त्राणां कृतपुष्करणो रामचन्द्रो
 भवति । तदेतद्वचाप्युक्तम् । यदा रामोऽहमस्मीति
 तत्त्वतः प्रवदन्ति ये । न ते संसारिणो नूनं राम-एव
 न संशयः ॥ ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभि-
 रिति शान्तिः ॥ इति श्रीरामरहस्योपनिषत्समाप्ता ॥
 (सर्वसारार्थं रामरहस्यान्तग्रन्थः ३००० । ईशावा-
 स्यादिरामरहस्यान्तग्रन्थः ८३४८)

रामपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ ५७ ॥

श्रीरामतापिनीयार्थं भक्तध्येयकलेवरम् ।

त्रिकलेवरकैवल्यं श्रीरामब्रह्म मे गतिः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ चिन्मयेऽस्मिन्महाविष्णां जाते दशरथे हरौ ।
 रघोः कुलेऽखिलं राति राजते यो महीस्थितः ॥ १ ॥
 स राम इति लोकेषु विद्वद्भिः प्रकटीकृतः । राक्षसा
 येन मरणं यान्ति स्वोद्रेकतोऽथवा ॥ २ ॥ रामनाम

भुवि ख्यातमभिरामेण वा पुनः । राक्षसान्मर्त्यरूपेण
 राहुर्मनमिजं यथा ॥ ३ ॥ प्रभाहीनांस्तथा कृत्वा
 राज्यार्हाणां महीभृताम् । धर्ममार्गं चरित्रेण ज्ञानमार्गं
 च नामतः ॥ ४ ॥ तथा ध्यानेन वैराग्यमैश्वर्यं स्वस्य
 पूजनात् । तथा रात्र्यस्य रामाख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः
 ॥ ५ ॥ रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
 इति रामपदेनार्यो परब्रह्माभिधीयते ॥ ६ ॥ चिन्मय-
 स्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां का-
 र्याथै ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ७ ॥ रूपस्थानां देवतानां
 पुंरूपज्ञास्त्रादिकल्पना । द्विचत्वारिपट्टानां दश द्वादश
 षोडश ॥ ८ ॥ अष्टादशमी कथिता हस्ताः शङ्खादि-
 भिर्युताः । सहस्रान्तान्तथा तासां वर्णवाहककल्पना
 ॥ ९ ॥ शक्तिसेनोक्तैरना च ब्रह्मण्येवं हि पञ्चधा ।
 कल्पितस्य शरीरस्य तस्य सेनादिकल्पना ॥ १० ॥
 ब्रह्मादीनां वाचकोऽयं मन्त्रोऽन्वर्थादिसंज्ञिकः । जप्तव्यो
 मन्त्रिणा नैवं विना देवः प्रसीदति ॥ ११ ॥ क्रियाकर्म-
 ण्यकर्तृणामथै मन्त्रो वदत्यथ । मननाग्राणनान्मन्त्रः सर्व-
 वाच्यस्य वाचकः ॥ १२ ॥ सोऽभयस्यास्य देवस्य विग्रहो
 यच्चकल्पना । विना यद्येग चे-पूजा देवता न प्रसीदति
 ॥ १३ ॥ इति रामपूर्वतापिन्युपनिषद् प्रथमोपनिषत् ॥ १ ॥
 स्वर्भूज्योतिर्मयोऽनन्तरूपां स्वेनैव भासते । जीव-
 त्वेन समो यस्य सृष्टिस्थितिलयस्य च ॥ १ ॥ कारण-

त्वंन चिच्छक्त्या रजःसत्त्वतमोगुणैः । यथैव वटबीजस्थः
प्राकृतश्च महान्द्रुमः ॥ २ ॥ तथैव रामबीजस्थं जगदे-
तच्चराचरम् । रेफारूढा मूर्तयः स्युः शक्तयस्तिष्ठ एव
चेति ॥ ३ ॥ इति रामतापिन्युपनिषदि द्वितीयो-
पनिषत् ॥ २ ॥

मीतारामौ तन्मयावत्र पृथ्वां जानान्याभ्यां भुवनानि
द्वियस । स्थितानि च प्रहितान्येव तेषु ततो रामो
मानवो माययाधात ॥ १ ॥ जगत्प्राणायामनेऽस्मै
नमः स्यान्नमस्त्वैक्यं प्रवदेत्प्राग्गुणेनेति ॥ इति राम-
तापिन्यु० तृतीयोपनिषत् ॥ ३ ॥

जीववाची नमो नाम चात्मारामेति गीयते । तदा-
त्मिका या चतुर्थी तथा मायेति गीयते ॥ १ ॥ मन्त्रो-
ऽयं वाचको रामो वाच्यः स्याद्योग एतयोः । फलदर्श्वव
सर्वेषां साधकानां न संशयः ॥ २ ॥ यथा नामी
वाचकेन नाम्ना योऽभिमुखो भवेत् । तथा बीजात्मको
मन्त्रो मन्त्रिणोऽभिमुखो भवेत् ॥ ३ ॥ बीजशक्तिं
न्यसेदक्षवामयोः स्तनयोरपि । कीलो मध्ये विना भाज्यः
स्ववाण्डाविनियोगवान् ॥ ४ ॥ सर्वेषामेव मन्त्राणा-
मेव साधारणः क्रमः । अत्र रामोऽनन्तरूपस्तेजसा
वह्निना समः ॥ ५ ॥ सत्त्वनुष्णगुविश्वश्चेदग्नीषोमात्मकं
जगत् । उत्पन्नः सीतया भाति चन्द्रश्चन्द्रिकया यथा
॥ ६ ॥ प्रकृत्या सहितः श्यामः पीतवासा जटाधरः ।

द्विभुजः कुण्डली रत्नमाली धीरो धनुर्धरः ॥ ७ ॥
 प्रसन्नवदनो जेता षष्ट्यष्टकविभूषितः । प्रकृत्या पर-
 मेश्वर्या जगद्योन्याङ्किताङ्गभृत् ॥ ८ ॥ हेमाभया द्विभु-
 जया सर्वालंकृतया चिता । श्लिष्टः कमलधारिण्या पुष्टः
 कोमलजात्मजः ॥ ९ ॥ दक्षिणे लक्ष्मणनाथ सधनु-
 ष्पाणिना पुनः । हेमाभेनानुजेनैव तथा कोणग्रयं भवेत्
 ॥ १० ॥ तर्धैव तस्य मन्त्रस्य यस्याणुश्च स्वहेन्तया ।
 एवं त्रिकोणरूपं स्यात्तं देवा ये समाययुः ॥ ११ ॥
 स्तुतिं चक्रुश्च जगतः पतिं कल्पतरौ स्थितम् । काम-
 रूपाय रामाय नमो मायामयाय च ॥ १२ ॥ नमो
 चेन्द्रादिरूपाय ओङ्काराय नमो नमः । रमाधराय रामाय
 श्रीरामायात्ममृतये ॥ १३ ॥ जानकीदेहभूपाय रक्षो-
 घ्नाय शुभाङ्किने । भद्राय रघुवीराय दशास्यान्तकरूपिणे
 ॥ १४ ॥ रामभद्र महेश्वार्य रघुवीर नृपोत्तम । भो
 दशास्यान्तकास्माकं रक्षां देहि श्रियं च ते ॥ १५ ॥
 त्वमेश्वर्यं दापयाथ संप्रत्याश्वरिमारणम् । कुर्वन्ति स्तुत्य
 देवाद्याः तेन सार्धं सुखं स्थिताः ॥ १६ ॥ स्तुवन्त्येवं
 हि ऋषयस्तदा रावण आसुरः । रामपत्नी वनस्था यः
 स्वनिवृत्त्यर्थमाददे ॥ १७ ॥ स रावण इति कथ्यते
 यद्वा रावाञ्च रावणः । तद्व्याजनेक्षितुं मीतां रामो
 लक्ष्मण एव च ॥ १८ ॥ विचरन्तुस्तदा भूर्मा देवी

मंदउय चासुरम् । हत्वा कबन्धं शवरीं गत्वा तस्या-
 ज्ञया तया ॥ १९ ॥ पूजितो वायुपुत्रेण भक्तेन च कर्पी-
 श्वरम् । आहूय शंखतां सर्वमाद्यन्तं रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥
 स तु रामे शङ्कितः सन्प्रत्ययार्थं च दुन्दुभेः । विग्रहं
 दर्शयामास यो रामस्तर्माचिक्षिपत् ॥ २१ ॥ सप्तसाला-
 न्विभिद्याशु मोदते राघवस्तदा । तेन हृष्टः कर्पीन्द्रो-
 ऽयौ स रामस्तस्य पत्तनम् ॥ २२ ॥ जगामागर्जदनुजो
 वालिनो वेगतो गृहात् । तदा वाली निर्जगामन्तं
 वालिनमथाहवे ॥ २३ ॥ निहत्य राघवो राज्ये सुग्रीवं
 स्थापयत्ततः । हरीनाहूय सुग्रीवस्त्वाह चाशाविदो-
 ऽधुना ॥ २४ ॥ आदाय मैथिलीमद्य ददताश्वाशु
 गच्छत । ततस्ततार हनुमानद्विंश लङ्कां समाययौ ॥ २५ ॥
 सीतां दृष्ट्वासुरान्हत्वा पुरं दग्ध्वा तथा स्वयम् । आगत्य
 रामेण सह न्यवेदयत तत्त्वतः ॥ २६ ॥ तदा रामः
 क्रोधरूपी तानाहूयाथ वानरान् । तैः सार्धमादायास्त्राणि
 पुरीं लङ्कां समाययौ ॥ २७ ॥ तां दृष्ट्वा तदधीशेन
 सार्धं युद्धमकारयत् । घटश्रोत्रसहस्राक्षजिह्वां युक्तं
 तमाहवे ॥ २८ ॥ हत्वा विभीषणं तत्र स्थाप्याथ
 जनकात्मजाम् । आदायाक्कस्थितां कृत्वा स्वपुरं तैर्ज-
 गाम सः ॥ २९ ॥ ततः सिंहासनस्थः सन् द्विभुजो रघु-
 नन्दनः । धनुर्धरः प्रसन्नात्मा सर्वाभरणभूषितः ॥ ३० ॥
 मुद्रां ज्ञानमयीं याम्ये वामे तेजःप्रकाशिनीम् । धृत्वा

व्याख्याननिरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥ ३१ ॥ उदरदक्षि-
णयोः स्वस्य शत्रुघ्नभरता ततः । हनूमन्तं च श्रोतार-
मग्रतः स्यान्निकोणगम् ॥ ३२ ॥ भरताघस्तु सुग्रीवं शत्रु-
घ्नाधो विभीषणम् । पश्चिमे लक्ष्मणं तस्य धृतच्छत्रं
सचामरम् ॥ ३३ ॥ तदधस्तां तालवृन्तकरोऽयम्
पुनर्भवेत् । एवं पटोणमादां स्वदीर्घाङ्गरेष संयुतः
॥ ३४ ॥ द्वितीयं वामुदेवाद्यग्रेयादिषु संयुतः । तृ-
तीयं वायुसृजं च सुग्रीवं भरतं तथा ॥ ३५ ॥ विभी-
षणं लक्ष्मणं च अङ्गदं चारिमर्दनम् । जाम्बवन्तं च
तैर्युक्तन्ततोऽष्टिर्जयन्तकः ॥ ३६ ॥ विजयश्च सुराष्ट्रश्च
राष्ट्रवर्धन एव च । अशोको धर्मपालश्च मुमञ्जश्चभिरा-
वृतः ॥ ३७ ॥ ततः सहस्रदशवह्निर्धर्मजो वरुणोऽनिलः ।
इन्द्रायाधायनन्ताश्च दशभिश्चभिरावृतः ॥ ३८ ॥ वह्नि-
स्तदायुर्धः पृथ्वी नीलादिभिरलंकृतः । त्रिष्टवामदेवा-
दिमुनिभिः समुपासितः ॥ ३९ ॥ एवमुद्देशतः प्रोक्तं
निर्देशस्तस्य चाधुना । त्रिरेव्यापुटमाद्रिख्य मध्ये तार-
द्वयं लिखेत् ॥ ४० ॥ तन्मध्ये बीजमालिख्य तदधः
साध्यमालिखेत् । द्वितीयान्तं च तस्योर्ध्वं पष्ठयन्तं
साधकं तथा ॥ ४१ ॥ कुरु द्वयं च तत्पार्श्वे लिखेद्बीजा-
न्तरं रमाम् । तत्पर्वं प्रणवाभ्यां च वेष्टयेच्छुद्धबुद्धि-
मान् ॥ ४२ ॥ दीर्घभाजि पष्ठये तु लिखेद्भाजं हृदा-
दिभिः । कोणपार्श्वे रमामाये तदग्रेऽनङ्गमालिखेत् ॥ ४३ ॥

क्रोधं कोणाग्रान्तरेषु लिख्य मन्त्र्यभितो गिरम् । वृत्त-
त्रयं साष्टपत्रं सरोजे विलिखेत्स्वरान् ॥ ४४ ॥ केसरे
चाष्टपत्रे च वर्गाष्टकमथालिखेत् । तेषु मालामनोर्वर्णा-
न्विलिखेद्भूमिसंख्यया ॥ ४५ ॥ अन्ते पञ्चाक्षराण्येवं
पुनरष्टदलं लिखेत् । त्रेषु नारायणाष्टार्णालिख्य तत्केसरे
रमाम् ॥ ४६ ॥ तद्ब्रह्मद्वादशदलं विलिखेद्द्वादशाक्ष-
रम् । अथोनमो भगवते वासुदेवाय इत्ययम् ॥ ४७ ॥
आदिक्षान्तान्केसरेषु वृत्ताकारेण संलिखेत् । तद्ब्रह्मः
षोडशदलं लिख्य तत्केसरे दियम् ॥ ४८ ॥ वर्माम्बुन-
तिसंयुक्तं दलेषु द्वादशाक्षरम् । तन्मन्त्रिधिरजादीनां
मन्त्रान्मन्त्री समालिखेत् ॥ ४९ ॥ 'हं स्वं अं वं लृम् अं
जं च लिखेन्मन्त्र्यक्तो ब्रह्मः । द्वात्रिंशारं महापद्मं
नादबिन्दुसमायुतम् ॥ ५० ॥ विलिखेन्मन्त्रराजाणां-
स्तेषु दात्रेषु यवतः । ध्यायेदष्टवसूनेकादशरुद्रांश्च तत्र
वै ॥ ५१ ॥ द्वादशेनांश्च धातारं वषट्कारं च तद्ब्रह्मः ।
भूगृहं वज्रशूलाख्यं रेखात्रयममन्वितम् ॥ ५२ ॥ द्वारो-
पेतं च राश्यादिभूषितं फणिसंयुतम् । अनन्तो वासुकि-
श्चैव तक्षः कार्कोटपद्मकः ॥ ५३ ॥ महापद्मश्च शङ्खश्च
गुलिकोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । एवं मण्डलमालिख्य तस्य
दिक्षु विदिक्षु च ॥ ५४ ॥ नारसिंहं च वाराहं लिखे-
न्मन्त्रद्वयं तथा । कूटो रेफानुग्रहेन्दुनादशक्त्यादिभिर्युतः

॥ ५५ ॥ यो नृसिंहः समाख्यातो ग्रहमारणकमेणि ।
 अन्याङ्गीशवियद्विन्दुनादैर्बीजं च सौकरम् ॥ ५६ ॥
 हुंकारं चात्र रामस्य मालामन्त्रोऽधुनेरितः । तारो नतिश्च
 निद्रायाः स्मृतिर्मेदश्च कामिका ॥ ५७ ॥ रुद्रेण संयुता
 वह्निर्मेधामरविभूषिता । दीर्घा कुर्युता ह्लादिन्यथो
 दीर्घसमायुता ॥ ५८ ॥ क्षुधा क्रोधिन्वमोघा च विश्व-
 मप्यथ मेधया । युक्ता दीर्घज्वालिनी च सुसूक्ष्मा सृष्ट्यु-
 र्पिणी ॥ ५९ ॥ सप्रतिष्ठा ह्लादिनी त्वक्क्ष्वेलप्रीतिश्च
 सामरा । ज्योतिर्लक्ष्णाग्निर्संयुक्ता श्वेतानुस्वारसंयुता
 ॥ ६० ॥ कामिकापञ्चमुलान्तस्मान्तान्तो धान्त इत्यथ ।
 स सान्तो दीर्घयुतो वायुः सूक्ष्मयुतो विपः ॥ ६१ ॥
 कामिका कामका रुद्रयुक्ताथोऽथ स्थिरातपा । तापनी
 दीर्घयुक्ता भुरनलोऽनन्तगोऽनिलः ॥ ६२ ॥ नारायणा-
 त्मकः कालः प्रौढोभो विद्यया युतः । पीनारातिस्तथा
 लान्तो योन्या युक्तस्ततो नतिः ॥ ६३ ॥ समचत्वारिं-
 शद्वर्णगुणान्तःस्पृष्टमनुः स्वयम् । राज्याभिषिक्तस्य
 तस्य रामस्योक्तक्रमाद्विमेत ॥ ६४ ॥ इदं सर्वात्मकं यज्ञं
 प्रागुक्तमपिसेवितम् । सेवकानां मोक्षकरमायुगारोग्य-
 वर्धनम् ॥ ६५ ॥ अपुत्राणां पुत्रदं च बहुना किमनेन
 वै । प्राप्नुवन्ति क्षणात्म्यमगत्र धर्मादिकानपि ॥ ६६ ॥
 इदं रहस्यं परममीश्वरेणापि दुर्गमम् । इदं यज्ञं समाख्यातं

१ पञ्चमो लान्तः. २ युक्ताथोपः. ३ प्राणात्मो.

न देयं प्राकृते जने ॥ ६७ ॥ इति ॥ इति तुरीयोप-
निषत् ॥ ४ ॥

ॐ भूतादिकं शोधयेद्द्वारपूजां कृत्वा पश्चाद्यासनस्थः
प्रसन्नः । अर्चाविधावस्य पीठाधरोर्ध्वपार्श्वार्चनं मध्य-
पश्चार्चनं च ॥ १ ॥ कृत्वा मृदुश्लक्ष्णसुवृत्तिकायां रत्ना-
सने देशिकमर्चयित्वा । शक्तिं चाधाराख्यकां कूर्मनागौ
पृथिव्यङ्गे स्वायनाधः प्रकल्प्य ॥ २ ॥ विघ्नेशं दुर्गा
क्षेत्रपालं च वाणीं बीजादिकांश्चाग्निदेशादिकांश्च । पीठ-
स्याङ्घ्रिष्वेव धर्मादिकांश्च नत्वा पूर्वाद्यासु दिक्ष्वर्चयेच्च
॥ ३ ॥ मध्ये क्रमादूर्कविध्यग्निनेजांस्युपयुपयादिर्मर्चि-
तानि । रजः सत्त्वं तम एतानि वृत्तत्रयं बीजाढ्यं क्रमा-
द्भावयेच्च ॥ ४ ॥ आशाव्याशाम्यप्यथात्मानमन्तरात्मानं
वा परमात्मानमन्तः । ज्ञानात्मानं चार्चयेत्तस्य दिक्षु
मायाविद्ये ये कलापारतस्ये ॥ ५ ॥ संपूजयेद्विमलादींश्च
शक्तीरभ्यर्चयेद्देवमावाहयेच्च । अङ्गव्यूहानिलजाद्यंश्च
पूज्य धृष्ट्यादिकैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः ॥ ६ ॥ वसिष्ठार्चैर्मुनि-
भिर्नीलमुखैराराधयेद्वाघवं चन्दनाद्यैः । मुख्योपहार-
विंविधंश्च पूज्यंस्तस्यै जपार्दांश्च सम्यक्प्रकल्प्य ॥ ७ ॥
एवंभूतं जगदाधारभूतं रामं वन्दे सच्चिदानन्दरूपम् ।
गदारिशङ्काब्जधरं भवार्तिं स यो ध्यायेन्मोक्षमाप्नोति
सर्वः ॥ ८ ॥ विश्वव्यापी राघवो यस्तदानीमन्तर्दधे

१ नन्दीपूर्वास्तारतत्तदिक्ष्वर्चयेच्च.

शङ्खचक्रे गदाच्छेजे । धृत्वा रमासहितः सानुजश्च सप-
त्तनः सानुगः सर्वलोकी ॥ ९ ॥ तद्भक्ता ये लब्धका-
मांश्च भुक्त्वा तथा पदं परमं यान्ति ते च । इमा ऋचः
सर्वकामार्थदाश्च ये ते पठन्त्यमला यान्ति मोक्षम् ॥ १० ॥
इति पञ्चमोपनिषत् । चिन्मयेऽस्मिन्त्रयोदश । स्वभूर्ज्यो-
निस्मिन्त्रः । सीतारामावेका । जीववाची पदपष्टिः ।
भूतादिकमेकादश । पञ्चखण्डेषु त्रिनवतिः । इति श्री-
रामपृथ्वीतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

रामोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ५८ ॥

ॐ बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यम् । यदनु कुरुक्षेत्रं
देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमविमुक्तं वै
कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ।
तस्माद्यत्र कचन गच्छति तदेव मन्येतेतीदं वै कुरुक्षेत्रं
देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । अत्र
हि जन्तोः प्राणेषुक्रममाणेषु रुद्रस्मारकं ब्रह्म व्याचष्टे ।
येनासावमृताभूत्वा मोक्षीभवन्ति । तस्माद्विमुक्तमेव
निपेयेत । अविमुक्तं न विमुक्षेत् । एवमेवंतद्याज्ञवल्क्य
॥ १ ॥ अथ हनं भारद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं किं
तारकं किं तारयतीति । स होवाच याज्ञवल्क्यस्मारकं
दीर्घानलं बिन्दुपूर्वकं दीर्घानलं पुनर्माय नमश्चन्द्राय
नमो भद्राय नम इत्येतद्ब्रह्माग्निकाः सच्चिदानन्दान्या

इत्युपासितव्यम् । अकारः प्रथमाक्षरो भवति । उकारो
द्वितीयाक्षरो भवति । मकारस्तृतीयाक्षरो भवति ।
अर्धमात्रश्चतुर्थाक्षरो भवति । बिन्दुः पञ्चमाक्षरो भ-
वति । नादः षष्ठाक्षरो भवति । तारकत्वात्तारको भवति ।
तदेव तारकं ब्रह्म ध्वं विद्धि । तदेवोपासितव्यमिति
ज्ञेयम् । गर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयात्संतारयतीति ।
तस्मादुच्यते षडक्षरं तारकमिति ॥ य एतत्तारकं ब्रह्म
ब्राह्मणो नित्यमधीते । स पाप्मानं तरति । स मृत्युं
तरति । स ब्रह्महत्यां तरति । स भ्रूणहत्यां तरति ।
स वीरहत्यां तरति । स सर्वहत्यां तरति । स संग्रारं
तरति । स सर्वं तरति । सोऽविमुक्तमाश्रितो भवति ।
स महान्भवति । सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ २ ॥
अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ अकाराक्षरसंभूतः सौमित्रि-
विश्वभावनः । उकाराक्षरसंभूतः शत्रुघ्नस्तैजसात्मकः
॥ १ ॥ प्राज्ञात्मकस्तु भरतो मकाराक्षरसंभवः । अर्ध-
मात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रहः ॥ २ ॥ श्रीराम-
सांनिध्यवशाज्जगदाधारकारिणी । उत्पत्तिस्थितिसंहार-
कारिणी सर्वदेहिनाम् ॥ ३ ॥ सा सीता भवति ज्ञेया
मूलप्रकृतिसंज्ञिता । प्रणवत्वात्प्रकृतिरिति वदन्ति
ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥ इति ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं
तस्योपव्याख्यानं भूतं भव्यं भविष्यदिति सर्वमोङ्कार
एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव । सर्वं

द्वेतद्ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पाज्जाग-
रितस्थानो बहिःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूल-
भुवश्चानरः प्रथमः पादः ॥ स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः
सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्वि-
तीयः पादः ॥ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते
न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुपुप्तम् । सुपुप्तस्थान एकी-
भूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः
प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषो-
ऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाग्नयौ हि भूतानाम् ।
नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञं नाप्रज्ञं
न प्रज्ञानघनमदृश्यमव्यवहार्यमप्राप्तमलक्षणमचिन्त्यम-
व्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययम्वारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवम-
द्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा स विज्ञेयः सद्गोऽज्जलो-
ऽविद्यातत्कार्यहीनः स्वात्मबन्धहरः सर्वदा द्वैतरहित
आनन्दरूपः सर्वाधिष्ठानयेन्मात्रो निरन्नाविद्यातमोमो-
होऽहमेवेति संभाव्याहमोतत्सद्यपरंब्रह्म रामचन्द्रश्चिदा-
त्मकः । सोऽहमोन्तद्रामभद्रपरंज्योतीरमोऽहमोमित्या-
त्मानमादाय मनसा ब्रह्मण्कीकुर्यात् ॥ सदा रामोऽहम-
स्मीति तत्त्वतः प्रवदन्ति ये । न ते संसारिणो नूनं
राम एव न संशयः ॥ इत्युपनिषत् ॥ य एवं वेद स
मुक्तो भवतीति याज्ञवल्क्यः ॥ अथ हैनमग्निः पप्रच्छ

याज्ञवल्क्यं य एषोऽनन्तोऽव्यक्तपरिपूर्णानन्दैकचिदात्मा
 तं कथमहं विजानीयामिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
 सोऽविमुक्त उपास्योऽयम् । एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा
 सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रति-
 स्थित इति । वरणार्यानास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति ॥
 का वै वरणा का च नासीति । जन्मान्तरकृतान्सर्वा-
 न्दोषान्वारयतीति तेन वरणा भवतीति । सर्वानिन्द्रि-
 यकृतान्पापान्नाशयतीति तेन नासी भवतीति । केतम-
 चास्य स्थानं भवतीति । श्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः
 स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च सन्धिर्भवतीति । एतद्वै
 सन्धिं सन्ध्यां ब्रह्मविद् उपासत इति । सोऽविमुक्त
 उपास्य इति । सोऽविमुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वा एतदेवं
 चेद् ॥ अथ तं प्रत्युवाच । श्रीरामस्य मनुं काश्यां
 जजाप वृषभध्वजः । मन्वन्तरसहस्रस्तु जपहोमार्चना-
 दिभिः ॥ १ ॥ ततः प्रयत्नो भगवान्छ्रीरामः प्राह
 शंकरम् । वृणीष्व यदभीष्टं तदास्यामि परमेश्वर ॥ २ ॥
 इति ॥ अथ सच्चिदानन्दात्मानं श्रीराममीश्वरः पप्रच्छ ।
 मणिकर्ण्यं मम क्षेत्रे गङ्गायां वा तटे पुनः । त्रियते
 देही तज्जन्तोर्मुक्तिर्नास्तौ वरान्तरम् ॥ ३ ॥ इति ॥
 अथ स होवाच श्रीरामः ॥ क्षेत्रेऽस्मिन्तव देवेश
 यत्र कुत्रापि वा मृताः । कृमिकीटादयोऽप्याशु मुक्ताः
 सन्तु न चान्यथा ॥ ४ ॥ अविमुक्ते तव क्षेत्रे सर्वेषां

मुक्तिमिदमे । अहं संनिहितस्तत्र पापाणप्रतिमादिषु
 ॥ ५ ॥ क्षेत्रेऽस्मिन्योऽर्चयेद्वक्त्या मन्त्रेणानेन मां शिव ।
 ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६ ॥
 त्वत्तो वा ब्रह्मणो वापि ये लभन्ते पडश्चरम् । जीवन्तो
 मन्त्रसिद्धाः स्युर्मुक्ता मां प्राप्नुवन्ति ते ॥ ७ ॥ सुमूर्षो-
 र्दक्षिणे कर्णे यस्य कस्यापि वा स्वयम् । उपदेक्ष्यामि
 मन्मन्त्रं स मुक्तो भविता शिव ॥ ८ ॥ इति श्रीराम-
 चन्द्रणोक्तम् ॥ अथ हनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाचाथ
 कर्मैर्ननुतः श्रीरामचन्द्रः प्रीतो भवति । स्यात्मानं
 दर्शयति तान्नो बृहि भगवन्निति । स होवाच याज्ञ-
 वल्क्यः ॥ पूर्वं सत्यलोके श्रीरामचन्द्रं गेयं शिक्षितो
 ब्रह्मा पुनरेतया गाथया नमस्करोति ॥ विश्वरूपधरं
 विष्णुं नारायणमनामयम् । पूर्णानन्दं कविज्ञानं परंब्रह्म-
 स्वरूपिणम् ॥ मनसा संस्मरन्ब्रह्म तुष्टाव परमेश्वरम् ।
 ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रः स भगवानद्वैतपरमानन्द
 प्राप्ता यत्परंब्रह्म भृर्भुवः सुवत्सर्गं वै नमो नमः
 ॥ १ ॥ यथा प्रथममन्त्रोक्तावाद्यन्ता तथा सर्वमन्त्रेपु
 ज्ञातव्या ॥ यश्चाखण्डं करसात्मा ॥ २ ॥ यश्च ब्रह्मा-
 नन्दामृतम् ॥ ३ ॥ यत्तारकं ब्रह्म ॥ ४ ॥ यो ब्रह्मा-
 विष्णुर्महेश्वरो यः सर्वदेवात्मा ॥ ५ ॥ ये सर्वे वेदाः
 साक्षाः सशाखाः सेतिहासपुराणाः ॥ ६ ॥ यो जीवा-
 न्तरात्मा ॥ ७ ॥ यः सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ८ ॥ ये देवा-

सुरमनुष्यादिभावाः ॥ ९ ॥ ये मत्स्यकूर्माद्यवताराः
 ॥ १० ॥ योऽन्तःकरणचतुष्टयात्मा ॥ ११ ॥ यश्च प्राणः
 ॥ १२ ॥ यश्च यमः ॥ १३ ॥ यश्चान्तकः ॥ १४ ॥
 यश्च सृष्ट्युः ॥ १५ ॥ यश्चामृतम् ॥ १६ ॥ यानि च
 पञ्च महाभूतानि ॥ १७ ॥ यः स्थावरजङ्गमात्मा ॥ १८ ॥
 ये पञ्चाग्नयः ॥ १९ ॥ याः सप्त महाव्याहृतयः ॥ २० ॥
 या विद्या ॥ २१ ॥ या सरस्वती ॥ २२ ॥ या लक्ष्मीः
 ॥ २३ ॥ या गौरी ॥ २४ ॥ या जानकी ॥ २५ ॥
 यच्च त्रैलोक्यम् ॥ २६ ॥ यः सूर्यः ॥ २७ ॥ यः सोमः
 ॥ २८ ॥ यानि च नक्षत्राणि ॥ २९ ॥ ये च नव ग्रहाः
 ॥ ३० ॥ ये चाष्टौ लोकपालाः ॥ ३१ ॥ ये चाष्टौ वसवः
 ॥ ३२ ॥ ये चैकादश रुद्राः ॥ ३३ ॥ ये च द्वादशा-
 दित्याः ॥ ३४ ॥ यच्च भूतं भव्यं भविष्यत् ॥ ३५ ॥
 यद्ब्रह्माण्डस्य बहिर्व्याप्तम् ॥ ३६ ॥ यो हिरण्यगर्भः
 ॥ ३७ ॥ या प्रकृतिः ॥ ३८ ॥ यश्चोकारः ॥ ३९ ॥
 याश्चतस्रोऽर्धमात्राः ॥ ४० ॥ यः परमपुरुषः ॥ ४१ ॥
 यश्च महेश्वरः ॥ ४२ ॥ यश्च महादेवः ॥ ४३ ॥ य ॐ
 नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४४ ॥ यो महाविष्णुः
 ॥ ४५ ॥ यः परमात्मा ॥ ४६ ॥ यो विज्ञानात्मा ॥ ४७ ॥
 ॐ यो ह वै श्रीरामचन्द्रः स भगवानद्वैतपरमानन्द
 आत्मा । यः सच्चिदानन्दाद्वैतैकचिदात्मा भूर्भुवः सुव-
 स्तस्मै वै नमो नमः ॥ इति तान्त्रब्रह्माग्रवीत् । सप्त-

चत्वारिंशन्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तुवध्वम् । ततो देवः प्रीतो भवति । स्वात्मानं दर्शयति । तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवं स्तौति स देवं पश्यति । सोऽमृतत्वं च गच्छतीति महोपनिषत् ॥ ५ ॥ अथ हनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्योवाच श्रीराममन्त्रराजस्य माहात्म्यमनुब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । स्वप्रकाशः परंज्योतिः स्वानुभूत्यैकचिन्मयः ॥ तदेव रामचन्द्रस्य मनोरायक्षरः स्मृतः ॥ १ ॥ अखण्डैकरसानन्दस्तारकब्रह्मवाचकः । रामायेति सुविज्ञेयः सत्यानन्दचिदात्मकः ॥ २ ॥ नमःपदं सुविज्ञेयं पूर्णानन्दैककारणम् । सदा नमन्ति हृदये सर्वे देवा मुमुक्षवः ॥ ३ ॥ इति ॥ य एतं मन्त्रराजं श्रीरामचन्द्रपङ्कजरं नित्यमधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो भवति । स सोमपूतो भवति । स ब्रह्मपूतो भवति । स विष्णुपूतो भवति । स रुद्रपूतो भवति । य सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भवति । स सर्वक्रतुभिरिष्टवान्भवति । तेनेतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि जप्तानि सफलानि भवन्ति । श्रीरामचन्द्रमनुस्मरणेन गायत्र्याः शतसहस्राणि जप्तानि फलानि भवन्ति । प्रणवानामयुतकोटिजपा भवन्ति । दश पूर्वान्दशोत्तराम्पुनानि । स पङ्क्तिपावनो भवति । स महान्भवति । सोऽमृतत्वं च गच्छति ॥ अत्रैते श्लोका भवन्ति । गाणपत्येषु शैवेषु शाक्तसौरेष्वभी-

दृढः । वैष्णवेष्वपि सर्वेषु राममन्त्रः फलाधिकः ॥ ४ ॥
 गाणपत्यादिमन्त्रेषु कोटिकोटिगुणाधिकः । मन्त्रस्तेष्वप्य-
 नायासफलदोऽयं षडक्षरः ॥ ५ ॥ षडक्षरोयं मन्त्रः
 स्यात्सर्वाघौघनिवारणः । मन्त्रराज इति प्रोक्तः सर्वेषामु-
 त्तमोत्तमः ॥ ६ ॥ कृतं दिने यदुरितं पक्षमासर्तुवर्षजम् ।
 सर्वं दहति निःशेषं तूलराशिमिवानलः ॥ ७ ॥ ब्रह्म-
 हत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च । स्वर्णस्तेयसुरापान-
 गुरुतल्पायुतानि च ॥ ८ ॥ कोटिकोटिसहस्राणि उपपात-
 कजान्यपि । सर्वाण्यपि प्रणश्यन्ति राममन्त्रानुकीर्तनात्
 ॥ ९ ॥ भूतप्रेतपिशाचाद्याः कूश्माण्डब्रह्मराक्षसाः ।
 वूरादेव प्रधावन्ति राममन्त्रप्रभावतः ॥ १० ॥ ऐह-
 लौकिकमैश्वर्यं स्वर्गाद्यं पारलौकिकम् । कैवल्यं भगवत्त्वं
 च मन्त्रोयं साधयिष्यति ॥ ११ ॥ ग्राम्यारण्यपशुप्लवं
 संचितं दुरितं च यत् । मद्यपानेन यत्पापं तदप्याशु
 विनाशयेत् ॥ १२ ॥ अभक्ष्यभक्षणोत्पन्नं मिथ्याज्ञानसमु-
 ज्ज्वलम् । सर्वं विलीयते राममन्त्रस्यास्यैव कीर्तनात्
 ॥ १३ ॥ श्रोत्रियस्वर्णहरणाद्यच्च पापमुपस्थितम् । रत्ना-
 देश्चापहारेण तदप्याशु विनाशयेत् ॥ १४ ॥ ब्राह्मणं
 क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं हत्वा च किल्बिषम् । संचिनोति
 नरो मोहाद्यद्यत्तदपि नाशयेत् ॥ १५ ॥ गत्वापि मातरं
 मोहादगम्याश्चैव योषितः । उपास्यानेन मन्त्रेण राम-

स्तदपि नाशयेत् ॥ १६ ॥ महापातकपापिष्ठसङ्ख्या
संचितं च यत् । नाशयेत्तत्कथालापशयनासनभोजनैः
॥ १७ ॥ पितृमातृवधोत्पन्नं बुद्धिपूर्वमघं च यत् ।
तदनुष्ठानमात्रेण सर्वमेतद्विलीयते ॥ १८ ॥ यत्प्रयागा-
दितीर्थोक्तप्रायश्चित्तशतैरपि । नैवापनोद्यते पापं तद-
प्याशु विनाशयेत् ॥ १९ ॥ पुण्यक्षेत्रेषु सर्वेषु कुरु-
क्षेत्रादिषु स्वयम् । बुद्धिपूर्वमघं कृत्वा तदप्याशु विना-
शयेत् ॥ २० ॥ कृच्छ्रेण सपराकाशैर्नानाचान्द्रायणैरपि ।
पापं च नापनोद्यं यत्तदप्याशु विनाशयेत् ॥ २१ ॥
आत्मतुल्यसुवर्णादिदानैर्बहुविधैरपि । किञ्चिदप्यपरिक्षीणं
तदप्याशु विनाशयेत् ॥ २२ ॥ अवस्थात्रितयेष्वेव
बुद्धिपूर्वमघं च यत् । तन्मन्त्रस्मरणेनैव निःशेषं प्रवि-
लीयते ॥ २३ ॥ अवस्थात्रितयेष्वेवं मूलबन्धमघं च
यत् । तत्तन्मन्त्रोपदेशेन सर्वमेतत्प्रणश्यति ॥ २४ ॥
आब्रह्मबीजदोषाश्च नियमानि क्रमोद्भवाः । स्त्रीणां च
पुरुषाणां च मन्त्रेणानेन नाशिताः ॥ २५ ॥ येषु येष्वपि
देशेषु रामभद्र उपास्यते । दर्भिक्षादिभयं तेषु न भवेत्तु
कदाचन ॥ २६ ॥ शान्तः प्रसन्नवदनो ह्यक्रोधो
भक्तवत्सलः । अनेन सदृशो मन्त्रो जगत्स्वपि न विद्यते
॥ २७ ॥ सम्यगाराधितो रामः प्रसीदत्येव सत्वरम् ।
ददात्यायुष्यमैश्वर्यमन्ते विष्णुपदं च यत् ॥ २८ ॥ तदे-
तद्व्याभ्युक्तम् । ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा

अधिविश्वे निपेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति
 य इत्तद्विदुस्त इमे समासते । तद्विष्णोः परमं पदं सदा
 पश्यन्ति सूरयः । दिव्यैव चक्षुराततम् । तद्विप्रासो
 विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ।
 ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ६ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति
 शान्तिः ॥ इति श्रीस्मोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

वासुदेवोपनिषत् ॥ ५९ ॥

यत्सर्वहृदयागारं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

वस्तुतो यन्निराधारं वासुदेवपदं भजे ॥

ॐ आप्यायन्तिवन्ति शान्तिः ॥

ॐ नमस्कृत्य भगवान्नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ
 अधीहि भगवन्नर्ध्वपुण्ड्रविधिं द्रव्यमग्नस्थानादिसहितं मे
 ब्रूहीति । तं होवाच भगवान्वासुदेवो वैकुण्ठस्थानादुत्पन्नं
 भम प्रीतिकरं मद्भक्तैर्ब्रह्मादिभिर्धारितं विष्णुचन्दनं
 ममाङ्गे प्रतिदिनमालिप्तं गोपीभिः प्रक्षालनाद्गोपीचन्दन-
 मालयातं मदङ्गलेपनं पुण्यं चक्रतीर्थान्तस्थितं चक्रसमा-
 युक्तं पीतवर्णं मुक्तिसाधनं भवति । अथ गोपीचन्दनं
 नमस्कृत्योद्धृत्य । गोपीचन्दनं पापघ्नं विष्णुदेहसमुद्भव ।
 चक्राङ्कितं नमस्तुभ्यं धारणान्मुक्तिदो भव । इमं मे
 गङ्गे इति जलमादाय विष्णोर्नुकमिति मर्दयेत् । अतो

देवा अवन्तु न हस्येतर्मेधैर्विष्णुगायत्र्या केशवादिनाम-
भिर्वा धारयेत् । ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा ललाटहृदयक-
ण्ठबाहुमूलेषु वैष्णवगायत्र्या कृष्णादिनामभिर्वा धार-
येत् । इति त्रिवारमभिमन्त्र्य शङ्खचक्रगदापाणे द्वारका-
निलयाच्युत । गोविन्द पुण्डरीकाक्ष रक्ष मां शरणागतं ।
इति ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिद्वादशस्थलेष्वनामिका-
ङ्गुल्या वैष्णवगायत्र्या केशवादिनामभिर्वा धारयेत् ।
ब्रह्मचारी गृहस्थो वा ललाटहृदयकण्ठबाहुमूलेषु वैष्ण-
वगायत्र्या कृष्णादिनामभिर्वा धारयेत् । यतिस्तर्जन्या
शिरोललाटहृदयेषु प्रणवेनैव धारयेत् । ब्रह्मादयस्त्रयो
मूर्तयस्त्रिष्वो व्याहृतयस्त्रीणि छन्दांसि त्रयोऽग्नय इति
ज्योतिष्मन्तस्त्रयः कालास्त्रिष्वोऽवस्थास्त्रय आत्मानः
पुण्ड्रास्त्रय ऊर्ध्वा अकार उकार मकार एते प्रणवम-
योर्ध्वपुण्ड्रास्तदात्मा सदेतदोमिति । तानेकधा सम-
भवत् । ऊर्ध्वमुन्नमयत द्वयोःकाराधिकारी । तस्मादूर्ध्व-
पुण्ड्रं धारयेत् । परमहंसो ललाटे प्रणवेनैकमूर्ध्वपुण्ड्रं
वा धारयेत् । तत्त्वप्रदीपप्रकाशं स्वात्मानं पश्यन्योगी
सत्मायुज्यमवाप्नोति । अथ वा न्यस्तहृदयपुण्ड्रमध्ये
वा हृदयकमलमध्ये वा । तस्य मध्ये बह्विशिखा अणी-
योर्ध्वा व्यवस्थिता । नीलतोयदमभ्यस्याद्विगुल्लेखेव
भास्वरा । नीवारशूकवन्ध्वी परमात्मा व्यवस्थित इति ।
अतः पुण्ड्रस्थं हृदयपुण्डरीकेषु तमस्यसेत् । क्रमादेवं

स्वात्मानं भावयेन्मां परं हरिम् । एकाग्रमनसा यो मां
 ध्यायते हरिमव्ययम् । हृत्पङ्कजे च स्वात्मानं स मुक्तो
 नात्र संशयः । मद्रूपमद्वयं ब्रह्म आदिमध्यान्तवर्जितम् ।
 स्वप्नभं सच्चिदानन्दं भक्त्या जानाति चाव्ययम् । एको
 विष्णुरनेकेषु जङ्गमस्थावरेषु च । अनुस्यूतो वसत्यात्मा
 भूतेष्वहमवस्थितः । तैलं तिलेषु काष्ठेषु वह्निः क्षीरे
 घृतं यथा । गन्धः पुष्पेषु भूतेषु तथात्मावस्थितो ह्य-
 हम् । ब्रह्मरन्ध्रे भ्रुवोर्मध्ये हृदये चिद्रविं हरिम् ।
 गोपीचन्दनमालिप्य तत्र ध्यात्वा मुयात्परम् । ऊर्ध्वद-
 ण्डोर्ध्वरेताश्च ऊर्ध्वपुण्ड्रोर्ध्वयोगवान् । ऊर्ध्वं पदमवा-
 प्रोति यतिरूर्ध्वचतुष्कवान् । इत्येतन्निश्चितं ज्ञानं म-
 द्भक्त्या सिध्यति स्वयम् । नित्यमेकाग्रभक्तिः स्याद्गोपी-
 चन्दनधारणात् । ब्राह्मणानां तु सर्वेषां वैदिकानामनुत्त-
 मम् । गोपीचन्दनवारिभ्यामूर्ध्वपुण्ड्रं विधीयते । यो
 गोपीचन्दनाभावे तुलसीमूलमृत्तिकां । मुमुक्षुधारये-
 न्नित्यमपरोक्षरूपसिद्धये । अतिरात्राग्निहोत्रभस्मनाग्नेर्भ-
 सितमिदं विष्णुस्त्रीणि पदेति मन्त्रैर्वैष्णवगायत्र्या प्रणवेभ्य-
 नोद्धूलनं कुर्यात् । एवं विधिना गोपीचन्दनं च धार-
 येत् । यस्त्वधीते वा स सर्वपातकेभ्यः पूतो भवति ।
 पापबुद्धिस्तस्य न जायते । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो
 भवति । स सर्वैर्यज्ञैर्याजितो भवति । स सर्वैर्देवैः पूज्यो
 भवति । श्रीमन्नारायणे नमोऽयं चञ्चला भक्तिश्च भवति ।

स सम्यग् ज्ञानं च लब्ध्वा विष्णुसायुज्यमवाप्नोति ।
न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते । इत्याह भगवा-
न्वासुदेवः । यस्त्वेतद्वाधीते सोऽप्येवमेव भवतीत्यो
सत्यमित्युपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्त्विति शान्तिः ।
इति वासुदेवोपनिषत्समाप्ता ॥

मुद्गलोपनिषत् ॥ ६० ॥

श्रीमत्पुरुषसूक्तार्थं पूर्णानन्दकलेवरम् ।
पुरुषोत्तमविद्यामं पूर्णं ब्रह्म भवाम्यहम् ॥
ॐ वाङ्मो मनसीति शान्तिः ॥

ॐ पुरुषसूक्तार्थनिर्णयं व्याख्यास्यामः । पुरुषसंहि-
तायां पुरुषसूक्तार्थः संग्रहेण प्रोच्यते । सहस्रशीर्षेत्यत्र
सशब्दोऽनन्तवाचकः । अनन्तयोजनं प्राह दशानुलव-
चस्तथा ॥ १ ॥ तस्य प्रथमया विष्णोर्दशतो व्याप्तिरी-
रिता । द्वितीयया चास्य विष्णोः कालतो व्याप्तिरुच्यते
॥ २ ॥ विष्णोर्मोक्षप्रदत्वं च कथितं, तु तृतीयया ।
एतावानिति मन्त्रेण वैभवं कथितं हरेः ॥ ३ ॥ एतेनैव
च मन्त्रेण चतुर्व्यूहो विभाषितः । त्रिपादित्यनया
प्रोक्तमनिरुद्धस्य वैभवम् ॥ ४ ॥ तस्माद्विराडित्यनया
पादनारायणाद्धरेः । प्रकृतेः पुरुषस्यापि समुत्पत्तिः प्रद-
र्शिता ॥ ५ ॥ यत्पुरुषेणेत्यनया सृष्टियज्ञः समीरितः ।
सप्तास्यासम्परिधयः समिधश्च समीरिताः ॥ ६ ॥ तं

यजमिति मन्त्रेण सृष्टियज्ञः समीरितः । अनेनैव च
 मन्त्रेण मोक्षश्च समुदीरितः ॥ ७ ॥ तस्मादिति च
 मन्त्रेण जगत्सृष्टिः समीरिता । वेदाहमिति मन्त्राभ्यां
 वैभवं कथितं हरेः ॥ ८ ॥ यज्ञेनेत्युपसंहारः सृष्टेर्मो-
 क्षस्य चेरितः । य एवमेतज्जानानि स हि मुक्तो भवे-
 दिति ॥ ९ ॥ १ ॥ अत्र तथा मुद्गलोपनिषदि पुरुष-
 सूक्तस्य वैभवं विस्मरेण प्रतिपादितम् । वासुदेव इ-
 न्द्राय भगवज्ज्ञानमुपदिश्य पुनरपि सूक्ष्मश्रवणाय प्रण-
 तायेन्द्राय परमरहस्यभूतं पुरुषसूक्ताभ्यां खण्डद्वयाभ्या-
 मुपादिशत् । द्वौ खण्डावुच्येते । योऽयमुक्तः स पुरुषो
 नामरूपज्ञानागोचरं संसारिणामतिदुर्ज्ञेयं विषयं विहाय
 क्लेशादिभिः संक्लिष्टदेवादिजिहीर्षया सहस्रकलावयव-
 कल्याणं दृष्टमात्रेण मोक्षदं वेपमाददे । तेन वेपेण
 भूम्यादिलोकं व्याप्यानन्तयोजनमत्यतिष्ठत् । पुरुषो
 नारायणो भूतं भव्यं भविष्यच्चासीत् । स एष सर्वेषां
 मोक्षदश्चासीत् । स च सर्वस्मान्महिम्नो ज्यायान् ।
 तस्मान्न कोऽपि ज्यायान् । महापुरुष आत्मानं चतुर्धा
 कृत्वा त्रिपादेन परमे व्योम्नि चासीत् । इतरेण चतु-
 र्थेनानिरुद्धनारायणेन विश्वान्यासन् । स च पादनारा-
 यणो जगत्स्रष्टुं प्रकृतिमजनयत् । स समृद्धकायः सन्सृ-
 ष्टिकर्म न जज्ञिवान् । सोऽनिरुद्धनारायणस्तस्मै सृष्टि-
 मुपादिशत् । ब्रह्मंस्तवेन्द्रियाणि याजकानि ध्यात्वा को-

शभूतं दृढं ग्रन्थिकलेवरं हविर्ध्यात्वा मां हविर्भुजं
 ध्यात्वा वसन्तकालमाज्यं ध्यात्वा ग्रीष्ममिध्मं ध्यात्वा
 शरदृतुं रमं ध्यात्वैवमग्नौ हुत्वाङ्गस्पर्शात्कलेवरो वज्रं
 हीयते । ततः स्वकार्यान्सर्वप्राणिजीवान्सृष्ट्वा प-
 श्वाद्याः प्रादुर्भविष्यन्ति । ततः स्थावरजङ्गमात्मकं जग-
 द्भविष्यति । एतेन जीवात्मनोर्योगेन मोक्षप्रकारश्च
 कथित इत्यनुसंधेयम् । य इमं सृष्टियज्ञं जानाति
 मोक्षप्रकारं च सर्वमायुरेति ॥ २ ॥ एको देवो बहुधा
 निविष्ट अजायमानो बहुधा विजायते । तमेतमग्निरि-
 त्यध्वर्यव उपासते । यजुरित्येष हीदं सर्वं युनक्ति ।
 सामेति छन्दोगाः । एतस्मिन्हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 विपमिति सर्पाः । सर्प इति सर्पविदः । ऊर्मिति देवाः ।
 रथिरिति मनुष्याः । मायेत्यसुराः । स्वधेति पितरः ।
 देवजन इति देवजनविदः । रूपमिति गन्धर्वाः । ग-
 न्धर्व इत्यप्सरसः । तं यथायथोपासते तथैव भवति ।
 तस्माद्ब्राह्मणः पुरुषरूपं परं ब्रह्मैवाहमिति भावयेत् ।
 तद्रूपो भवति । य एवं वेद ॥ ३ ॥ तद्ब्रह्म तापत्रया-
 तीतं पट्टोशविनिर्मुक्तं पङ्क्तिर्वर्जितं पञ्चकोशानीतं पङ्-
 भावविकारशून्यमेवमादिसर्वविलक्षणं भवति । तापत्रयं
 त्वाघ्माहिमकाधिर्भान्तिकाधिदैविकं कर्तृकर्मकार्यजुष्म-
 ज्ञानजेयभोक्तृभोगभोग्यमिति त्रिविधम् । त्वष्ट्रांसशो-
 णितास्थिस्त्रायुमज्जाः पट्टोशाः । कामक्रोधलोभमोहमद-

मात्सर्यमित्यरिपटुर्गः । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञान-
मयानन्दमया इति पञ्चकोशाः । प्रियत्वजननवर्धनप-
रिणामक्षयनाशाः पट्टभावाः । अशनायापिपासाशोक-
मोहजरामरणानीति पट्टर्मयः । कुलगोत्रजानिवर्णाश्रम-
रूपाणि पट्ट भ्रमाः । एतद्योगेन परमपुरुषो जीवो
भवति नान्यः । य एतदुपनिषदं नित्यमधीते सोऽग्नि-
पूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो
भवति । अरोगी भवति । श्रीमांश्च भवति । पुत्रपौत्रा-
दिभिः समृद्धो भवति । विद्वांश्च भवति । महापातका-
त्पूतो भवति । सुरापानात्पूतो भवति । अगम्यागमना-
त्पूतो भवति । मातृगमनात्पूतो भवति । दुहितृस्नुपा-
भिगमनात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । वेदि-
जन्महानात्पूतो भवति । गुरोरशुश्रूषणात्पूतो भवति ।
अयाज्ययाजनात्पूतो भवति । अभक्ष्यभक्षणात्पूतो भ-
वति । उग्रप्रतिग्रहात्पूतो भवति । परदारगमनात्पूतो
भवति । कामक्रोधलोभमोहेर्ष्यादिभिरबाधितो भवति ।
सर्वेभ्यः पापेभ्यो मुक्तो भवति । इहजन्मनि पुरुषो
भवति ॥ तस्मादेतत्पुरुषसूक्तार्थमतिरहस्यं राजगुह्यं
देवगुह्यं गुह्यादपि गुह्यतरं नादीक्षितायोपदिशेत् । ना-
नूचानाय । नायज्ञशीलाय । नावैष्णवाय । नायोगिने ।
न बहुभाषिणे । नाप्रियवादिने । नासंवत्सरवेदिने ।
नानुष्टाय । नानधीतवेदापोपदिशेत् । गुरुरप्येवंविच्छुचौ

देशे पुण्यनक्षत्रे प्राणानायम्य पुरुषं ध्यायन्नृपसञ्जाय
शिष्याय दक्षिणकर्णे पुरुषसूक्तार्थमुपदिशेद्विद्वान् । न ब-
हुशो वदेत् । यातयामो भवति । असकृत्कर्णमुपदिशेत् ।
एतत्कुर्वाणोऽध्येताध्यापकश्च इह जन्मनि पुरुषो भव-
तीत्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ्मो मनसीति शान्तिः ॥

इति मुद्रलोपनिषत्समाप्ता ॥

शाण्डिल्योपनिषत् ॥ ६१ ॥

शाण्डिल्योपनिषत्प्रोक्तयमाष्टाङ्गयोगिनः ।

यद्वोधाद्यान्ति केवल्यं स रामो मे परा गतिः ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

शाण्डिल्यो ह वा अथर्वाणं पप्रच्छात्मलाभोपायभूत-
मष्टाङ्गयोगमनुब्रूहीति । स होवाचाथर्वा यमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टाङ्गानि । तत्र
दश यमाः । तथा नियमाः । आसनान्यर्था । त्रिः प्राणा-
यामः । पञ्च प्रत्याहाराः । तथा धारणा । द्विप्रकारं
ध्यानम् । समाधिस्त्वेकरूपः । तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्म-
चर्यदयाजपक्षमाष्टतिमिताहारशौचानि चेति यमा दश ।
तत्र हिंसा नाम मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वभूतेषु सर्वदा
क्लेशजननम् । सत्यं नाम मनोवाक्कायकर्मभिर्भूतहितय-

थार्थाभिभाषणम् । अस्तेयं नाम मनोवाक्कायकर्मभिः परद्रव्येषु निःस्पृहा । ब्रह्मचर्यं नाम सर्वावस्थासु मनोवाक्कायकर्मभिः सर्वत्र मैथुनत्यागः । दया नाम सर्वभूतेषु सर्वत्रानुग्रहः । आर्जवं नाम मनोवाक्कायकर्मणां विहिताविहितेषु जनेषु प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा एकरूपत्वम् । क्षमा नाम प्रियाप्रियेषु सर्वेषु ताडनपूजनेषु सहनम् । धृतिर्नामार्थहानौ स्वेष्टबन्धुवियोगे तत्प्राप्ते सर्वत्र चेतःस्थापनम् । मिताहारो नाम चतुर्थांशवशेषकसुस्निग्धमधुराहारः । शौचं नाम द्विविधं बाह्यमान्तरं चेति । तत्र मृज्जलाभ्यां बाह्यम् । मनःशुद्धिरान्तरम् । तदध्यात्मविद्यया लभ्यम् ॥ १ ॥ तपःसन्तोषास्तिक्यदानेश्वरपूजनसिद्धान्तश्रवणहीमतिजपोद्यतानि दश नियमाः । तत्र तपो नाम विध्युक्तकृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः शरीरशोषणम् । संतोषो नाम यहच्छालाभसंतुष्टिः । आस्तिक्यं नाम वेदोक्तधर्माधर्मेषु विश्वासः । दानं नाम न्यायार्जितस्य धनधान्यादेः श्रद्धयार्थिभ्यः प्रदानम् । ईश्वरपूजनं नाम प्रसन्नस्वभावेन यथाशक्ति विष्णुरुद्रादिपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणं नाम वेदान्तार्थविचारः । हीनाम वेदलौकिकमार्गकुत्सितकर्मणि लज्जा । मर्तिनाम वेदविहितकर्ममार्गेषु श्रद्धा । जपो नाम विधिवद्गुरुरूपदिष्टवेदाविरुद्धमन्त्राभ्यासः । तद्विविधं वाचिकं मानसं चेति । मानसं तु मनसा ध्यानयुक्तम् । वा-

चिकं द्विविधमुच्चैरुपांशुभेदेन । उच्चैरुच्चारणं यथोक्त-
फलम् । उपांशु सहस्रगुणम् । मानसं कोटिगुणम् ।
व्रतं नाम वेदोक्तविधिनिषेधानुष्ठाननैयत्यम् ॥ २ ॥
स्वस्तिकगोमुखपद्मवीरसिंहभद्रमुक्तमयूराख्यान्यासना-
न्यष्टौ । स्वस्तिकं नाम जानूर्वोरन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले
उभे । ऋजुकायः समासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥ १ ॥
सव्ये दक्षिणगुल्फं तु पृष्ठपार्श्वं नियोजयेत् । दक्षिणेऽपि
तथा सव्यं गोमुखं गोमुखं यथा ॥ २ ॥ अङ्गुष्ठेन निष-
धीयाद्धस्माभ्यां व्युत्क्रमेण च । ऊर्वोरपरि शाण्डिल्य
कृत्वा पादतले उभे । पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामपि पू-
जितम् ॥ ३ ॥ एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि सं-
स्थितः । इतरस्मिन्तथा चोरुं वीरामनमुदीरितम् ॥ ४ ॥
दक्षिणं सव्यगुल्फेन दक्षिणेन तथेतरम् । हस्तौ च
जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीश्च प्रसार्य च ॥ ५ ॥ व्यक्त-
वस्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः । सिंहासनं
भवेदेतत्पूजितं योगिभिः सदा ॥ ६ ॥ योनिं वामेन
संपीड्य मेढ्रादुपरि दक्षिणम् । भ्रूमध्ये च मनोलक्ष्यं
सिद्धोक्तमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ गुल्फौ तु वृषणस्याधः
सीवन्त्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । पादपार्श्वं तु पाणिभ्यां दृढं
बध्वा सुनिश्चलम् । भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविपा-
पहम् ॥ ८ ॥ संपीड्य सीविनीं सूक्ष्मां गुल्फेनैव तु
सव्यतः । सव्यं दक्षिणगुल्फेन मुक्तासनमुदीरितम् ॥ ९ ॥

अवष्टभ्य धरां सम्यक्तलाभ्यां तु करद्वयोः । हस्तयोः
 कूर्परा चापि स्थापयेन्नाभिपार्श्वयोः ॥ १० ॥ समुन्नत-
 शिरः पादो दण्डवद्भ्योऽग्निं संस्थितः । मयूरासनमेतत्तु
 सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ११ ॥ शरीरान्तर्गताः सर्वे रोगा
 विनश्यन्ति । विपाणि जीर्यन्ते । येन केनासनेन सुख-
 धारणं भवत्यशक्तस्तत्समाचरेत् । येनासनं विजितं जग-
 त्रयं तेन विजितं भवति । यमनियमाभ्यां संयुक्तः पुरुषः
 प्राणायामं चरेत् । तेन नाड्यः शुद्धा भवन्ति ॥ ३ ॥
 अथ हैनमथर्वाणं शाण्डिल्यः पप्रच्छ केनोपायेन नाड्यः
 शुद्धाः स्युः । नाड्यः कतिसंख्याकाः । तासामुत्पत्तिः
 कोटशी । तासु कति वायवस्तिष्ठन्ति । तेषां कानि
 स्थानानि । तत्कर्माणि कानि । देहे यानियानि विज्ञा-
 तव्यानि तत्सर्वं मे ब्रूहीति । स होवाचाथर्वा । अथेदं
 शरीरं पणवत्यङ्गुलात्मकं भवति । शरीरात्प्राणो द्वाद-
 शाङ्गुलाधिको भवति । शरीरस्थं प्राणमग्निना सह
 योगाभ्यासेन समं न्यूनं वा यः करोति स योगिपुङ्गवो
 भवति । देहमध्ये शिखिस्थानं त्रिकोणं तप्तजाम्बूनद-
 प्रभं मनुष्याणाम् । चतुष्पदां चतुरश्रम् । विहङ्गानां
 वृत्ताकारम् । तन्मध्ये शुभा तन्वी पावकी शिखा ति-
 ष्ठति । गुदाद्व्यङ्गुलावूर्ध्वं मेढ्राद्व्यङ्गुलादधो देहमध्यं
 मनुष्याणां भवति । चतुष्पदां हन्मध्यम् । विहगानां

तुन्दमध्यम् । देहमध्यं नवाङ्गुलं चतुरङ्गुलमुत्सेधायत-
मण्डाकृति । तन्मध्ये नाभिः । तत्र द्वादशारयुतं च-
क्रमम् । तच्चक्रमध्ये पुण्यपापप्रचोदितो जीवो भ्रमति ।
तन्तुपञ्जरमध्यस्थलूतिका यथा भ्रमति तथा चासौ तत्र
प्राणश्चरति । देहेऽस्मिन्जीवः प्राणारूढो भवेत् । नाभे-
स्तिर्यग्धोर्ध्वं कुण्डलिनीस्थानम् । अष्टप्रकृतिरूपाष्टधा
कुण्डलीकृता कुण्डलिनी शक्तिर्भवति । यथावद्वायुसं-
चारं जलास्त्रादीनि परितः स्कन्धः पार्श्वेषु निरुध्यन्
मुखेनैव समावेष्ट्य ब्रह्मरन्ध्रं योगकाले चापानेनाग्निना
च स्फुरति । हृदयाकाशे महोज्ज्वला ज्ञानरूपो भवति ।
मध्यस्थकुण्डलिनीमाश्रित्य सुख्या नाड्यश्चतुर्दश भ-
वन्ति । इडा पिङ्गला सुषुम्ना सरस्वती वारुणी पूषा
हस्तिजिह्वा यशस्विनी विश्वोदरी कुङ्कुः शङ्खिनी पयस्वि-
नी अलम्बुमा गान्धारीति नाड्यश्चतुर्दश भवन्ति । तत्र
सुषुम्ना विश्वधारिणी मोक्षमार्गेति चाचक्षते । गुदस्य
पृष्ठभागे वीणादण्डाश्रिता मूर्धपर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रे विज्ञेया
व्यक्ता सूक्ष्मा वैष्णवी भवति । सुषुम्नायाः सव्यभागे
इडा तिष्ठति । दक्षिणभागे पिङ्गला । इडायां चन्द्रश्च-
रति । पिङ्गलायां रविः । तमोरूपश्चन्द्रः । रजोरूपो
रविः । विषभागे रविः । अमृतभागश्चन्द्रमाः । तावेव
सर्वकालं धत्ते । सुषुम्ना कालभोक्त्री भवति । सुषुम्ना

१ हृदयाकाशः । २ ज्ञानरूपः । ३ रन्ध्रेतिवि.

पृष्ठपार्श्वयोः सरस्वतीकुहू भवतः । यशस्विनीकुहूमध्ये वारुणी प्रतिष्ठिता भवति । पूषासरस्वतीमध्ये पयस्विनी भवति । गान्धारीसरस्वतीमध्ये यशस्विनी भवति । कन्दमध्येऽलम्बुसा भवति । सुषुम्नापूर्वभागे मेढ्रान्तं कुहू भवति । कुण्डलिन्या अधश्चोर्ध्वं वारुणी सर्वगामिनी भवति । यशस्विनी सौम्या च पादाङ्गुष्ठान्तमिध्यते । पिङ्गला चोर्ध्वगा याम्यनासान्तं भवति । पिङ्गलायाः पृष्ठतो याम्यनेत्रान्तं पूषा भवति । याम्यकर्णान्तं यशस्विनी भवति । जिह्वाया ऊर्ध्वान्तं सरस्वती भवति । आसव्यकर्णान्तमूर्ध्वगा शङ्खिनी भवति । इडापृष्ठभागात्सव्यनेत्रान्तगा गान्धारी भवति । पायुमूलादधोर्ध्वगालम्बुसा भवति । एतासु चतुर्दशसु नाडीष्वन्या नाड्यः संभवन्ति । तास्वन्यास्तास्वन्या भवन्तीति विज्ञेयाः ॥ यथाश्वत्थादिपत्रं शराभिर्व्याप्तमेवं शरीरं नाडीभिर्व्याप्तम् । प्राणापानसमानोदानव्याना नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जया एते दश वायवः सर्वासु नाडीषु चरन्ति । आस्यनासिकाकण्ठनाभिपादाङ्गुष्ठद्वयकुण्डल्यधश्चोर्ध्वभागेषु प्राणः संचरति । श्रोत्राक्षिकटिगुल्फघ्राणगलस्निग्देशेषु व्यानः संचरति । गुदमेढोरुजान्दरवृषणकटिजङ्घानाभिगुदान्यगारेण्वपानः संचरति । सर्वसंधिस्थ उदानः । पादहस्तयोरपि सर्वगात्रेषु सर्वव्यापी समानः । भुक्तान्नरसादिकं गात्रेऽग्निना

सह व्यापयन्निद्रसप्ततिसहस्रेषु नाडीमार्गेषु चरन्समान-
वायुरग्निना सह साङ्गोपाङ्गकलेवरं व्याप्नोति । नागादि-
वायवः पञ्च त्वगस्थ्यादिसंभवाः । तुन्दस्थं जलमन्नं
च रसादिषु समीरितुं तुन्दमध्यगतः प्रागन्तानि पृथ-
कुर्यात् । अग्रेरुपरि जलं स्थाप्य जलोपर्यङ्गादीनि सं-
स्थाप्य स्वयमपानं संप्राप्य तेनैव सह मारुतः प्रयाति
देहमध्यगतं ज्वलनम् । वायुना पालितो वह्निरपानेन
शनैर्देहमध्ये ज्वलति । ज्वलनो ज्वालाभिः प्राणेन
कोष्ठमध्यगतं जलमत्युष्णमकरोत् । जलोपरि समर्पित-
व्यञ्जनमयुक्तमन्नं वह्निसंयुक्तवारिणा पक्वमकरोत् । तेन
स्वेदमूत्रजलरक्तवीर्यरूपरसपुरीषादिकं प्राणः पृथक्कुर्यात् ।
समानवायुना सह सर्वासु नाडीषु रसं व्यापयन्द्वास-
रूपेण देहे वायुश्चरति । नवभिर्व्योमिरन्ध्रैः शरीरस्य
वायवः कुर्वन्ति विण्मूत्रादिविसर्जनम् । निश्वासोश्वासा-
कासश्च प्राणकर्मोच्यते । विण्मूत्रादिविसर्जनमपानवायु-
कर्म । हानोपादानचेष्टादि ध्यानकर्म । देहस्योक्षयनादि-
हमुदानकर्म । शरीरपोषणादिकं समानकर्म । उत्रारादि
शगकर्म । निमीलनादि कर्मकर्म । क्षुत्करणं कृकरकर्म ।
इन्द्रा देवदत्तकर्म । श्लेष्मादि धनञ्जयकर्म । एवं नाडी-
स्थानं वायुस्थानं तत्कर्म च सम्यग्ज्ञात्वा नाडीसंशो-
धनं कुर्यात् ॥ ४ ॥ यमनियमयुतः पुरुषः सर्वसङ्गवि-
र्जितः कृतविद्यः सत्यधर्मरतो जितक्रोधो गुरुशुश्रूषानि-

रतः पितृमातृविधेयः स्वाश्रमोक्तसदाचारविद्वच्छिक्षितः
 फलमूलोदकान्वितं तपोवनं प्राप्य रम्यदेशे ब्रह्मघोष-
 समन्विते स्वधर्मनिरतब्रह्मवित्समावृते फलमूलपुष्प-
 वारिभिः सुसंपूर्णे देवायतने नदीतीरे ग्रामे नगरे
 वापि सुशोभनमठं नात्युच्चनीचायतमल्पद्वारं गोमथा-
 दिलिप्तं सर्वरक्षासमन्वितं कृत्वा तत्र वेदान्तश्रवणं
 कुर्वन्योगं समारभेत् । आदौ विनायकं संपूज्य स्वेष्ट-
 देवतां नत्वा पूर्वोक्तासने स्थित्वा प्राञ्जल्य उदञ्जुखो
 वापि मृदासनेषु जितासनगतो विद्वान्समग्रीवशिरो-
 नासाग्रदग्भ्रमध्ये शशभृद्विम्बं पश्यन्नेत्राभ्याममृतं पि-
 बेत् । द्वादशमात्रया इडया वायुमापूर्योदरे स्थितं
 ज्वालावलीयुतं रेफबिन्दुयुक्तमग्निमण्डलयुतं ध्याये-
 द्रेचयेत्पिङ्गलया । पुनः पिङ्गलयापूर्य कुम्भित्वा रेचये-
 दिडया । त्रिचतुस्त्रिचतुः सप्तत्रिचतुर्मासपर्यन्तं त्रिसं-
 धिषु तदन्तरालेषु च पटकृत्व आचरेन्नाडीशुद्धिर्भवति ।
 ततः शरीरलघुदीप्तिवह्निवृद्धिनादाभिव्यक्तिर्भवति ॥५॥
 प्राणापानसमायोगः प्राणायामो भवति । रेचकपूरक-
 कुम्भकभेदेन स त्रिविधः । ते वर्णात्मकाः । तस्मात्प्राणव-
 एव प्राणायामः । पद्माद्यासनस्थः पुमान्नासाग्रे शशभृ-
 द्विम्बज्योत्स्नाजालवितानिताकारमूर्ती रक्ताङ्गी हंसवा-
 हिनी दण्डहस्ता बाला गायत्री भवति । उकारमूर्तिः
 श्वेताङ्गी तार्क्ष्यवाहिनी युवती चक्रहस्ता सावित्री भ-

वति । मकारमूर्तिः कृष्णाङ्गी वृषभवाहिनी वृद्धा त्रि-
 शूलधारिणी सरस्वती भवति । अकारादित्रयाणां सर्व-
 कारणमेकाक्षरं परंज्योतिः प्रणवं भवतीति ध्यायेत् ।
 इडया बाह्याद्वायुमापूर्य षोडशमात्राभिरकारं चिन्तय-
 न्पूरितं वायुं चतुःषष्टिमात्राभिः कुम्भयित्वाकारं ध्याय-
 न्पूरितं पिङ्गलया द्वात्रिंशन्मात्रया मकारमूर्तिध्यानेनैवं
 क्रमेण पुनः पुनः कुर्यात् ॥ ६ ॥ अथांसनद्वयो योगी
 वशी मितहिताशनः सुपुष्पानाडीस्थमलशोषार्थं योगी
 बद्धपद्मासनो वायुं चन्द्रेणापूर्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा
 सूर्येण रेचयित्वा पुनः सूर्येणापूर्य कुम्भयित्वा चन्द्रेण
 विरेच्य यया त्यजेत्तया संपूर्य धारयेत् । तदेने श्लोका
 भवन्ति । प्राणं प्रागिडया पिवेन्नियमितं भूयोऽन्यथा
 रेचयेत्पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बध्वा त्यजेद्वायया ।
 सूर्याचन्द्रमसोरनेन विधिनाऽभ्यासं सदा तन्वतां शुद्धा
 नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः ॥ १ ॥
 प्रातर्मध्यन्दिने सायमर्धरात्रे तु कुम्भकम् । शनैरशी-
 तिपर्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत् ॥ २ ॥ कनीयमि भवे-
 त्स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे । उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणरोधे
 पद्मासनं महत् ॥ ३ ॥ जलेन श्रमजातेन गात्रमर्दन-
 माचरेत् । दृढता लघुता चापि तस्य गात्रस्य जायते
 ॥ ४ ॥ अभ्यासकाले प्रथमं शस्तं क्षीराज्यभोजनम् ।
 ततोऽभ्यासे स्थिरीभूते न तावन्नियमग्रहः ॥ ५ ॥

यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद्वश्यः शनैःशनैः । तथैव
 सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम् ॥ ६ ॥ युक्तंयुक्तं
 त्यजेद्वायुं युक्तंयुक्तं च पूरयेत् । युक्तंयुक्तं च बभ्रीयादेवं
 सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ७ ॥ यथेष्टधारणाद्वायोरनलस्य प्र-
 दीपनम् । नादाभिव्यक्तिरारोग्यं जायते नाडिशोध-
 नात् ॥ ८ ॥ विधिवत्प्राणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते ।
 सुपुष्पावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः ॥ ९ ॥
 मारुते मध्यसंचारे मनःस्थैर्यं प्रजायते । यो मनःसु-
 स्थिरोभावः सैवावस्था मनोन्मनी ॥ १० ॥ पूरकान्ते
 तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः । कुम्भकान्ते रेचका-
 दा कतव्यस्तूडियाणकः ॥ ११ ॥ अधस्तात्कुञ्चनेनाशु
 कण्ठसंकोचने कृते । मध्ये पश्चिमतानेन स्यात्प्राणो
 ब्रह्मनाडिगः ॥ १२ ॥ अपानमूर्ध्वमुत्थाप्य प्राणं कण्ठा-
 दधो नयन् । योगी जराविनिर्मुक्तः षोडशो वयसा
 भवेत् ॥ १३ ॥ सुखासनस्थो दक्षनाड्या बहिस्थं पवनं
 समाकृष्याकेशमानखाग्रं कुम्भयित्वा सव्यनाड्या रेच-
 येत् । तेन कपालशोधनं वातनाडीगतसर्वरोगविनाशनं
 भवति । हृदयादिकण्ठपर्यन्तं सस्वनं नासाभ्यां शनैः
 पवनमाकृष्य यथाशक्ति कुम्भयित्वा इड्या विरेच्य
 गच्छंस्तिष्ठन्कुर्यात् । तेन श्लेष्महरं जठराग्निवर्धनं भ-
 वति । वक्त्रेण सीत्कारपूर्वकं वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति
 कुम्भयित्वा नासाभ्यां रेचयेत् । तेन क्षुत्तृष्णालस्यनिद्रा-

न जायते । जिह्वा वायुं गृहीत्वा यथाशक्ति कुम्भ-
यित्वा नासाभ्यां रेचयेत् । तेन गुल्मप्लीहज्वरपित्तक्षुधा-
दीनि नश्यन्ति ॥ अथ कुम्भकः । स द्विविधः सहितः
केवलश्चेति । रेचकपूरकयुक्तः सहितः । तद्विवर्जितः
केवलः । केवलसिद्धिपर्यन्तं सहितमभ्यसेत् । केवल-
कुम्भके सिद्धे त्रिषु लोकेषु न तस्य दुर्लभं भवति ।
केवलकुम्भकात्कुण्डलिनीबोधो जायते । ततः कृश-
वपुः प्रसन्नवदनो निर्मललोचनोऽभिव्यक्तनादो निर्मुक्त-
रोगजालो जितबिन्दुः पटुभिर्भवति । अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृ-
ष्टिर्निर्मेपोन्मेपवर्जिता । एषा सा वैष्णवी मुद्रा सर्वत-
त्रेषु गोपिता ॥ १४ ॥ अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो
योगी सदा वर्तते दृष्ट्या निश्चलनारया बहिरधः पश्य-
न्नपश्यन्नपि । मुद्रेयं खलु मेचरी भवति सा लक्ष्यक-
ताना शिवा शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति सा तत्त्वं
पदं वैष्णवी ॥ १५ ॥ अर्धोन्मीलितलोचनः स्थिरमना
नासाग्रदत्तेक्षणश्चन्द्रार्कावपि लीनतामुपनयन्नित्पन्दभा-
वोत्तरम् । ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं दीदीप्यमानं परं
तत्त्वं तत्परमस्ति वस्तुविषयं शाण्डिल्य विद्वीह तत्
॥ १६ ॥ तारं ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयन्भवौ ।
पूर्वाभ्यासस्य मार्गोऽयमुन्नमनीकारकः क्षणात् ॥ १७ ॥
तस्मात्स्वेचरीमुद्रामभ्यसेत् । तत उन्नमनी भवति ।
ततो योगसिद्धा भवति । लब्धयोगनिद्रस्य योगिनः

कालो नास्ति । शक्तिमध्ये मनः कृत्वा शक्तिं मान-
 समध्यगाम् । मनसा मन आलोक्य शाण्डिल्य त्वं
 सुखी भव ॥ १८ ॥ खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये
 च खं कुरु । सर्वं च खमयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तय
 ॥ १९ ॥ बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथैवान्तरचिन्तिका ।
 सर्वचिन्तां परित्यज्य चिन्मात्रपरमो भव ॥ २० ॥
 कर्पूरमनले यद्वत्सैन्धवं सलिले यथा । तथा च लीय-
 मानं स मनस्तत्त्वे विलीयते ॥ २१ ॥ ज्ञेयं सर्वप्रतीतं
 च तज्ज्ञानं मन उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं समं नष्टं नान्यः
 पन्था द्वितीयकः ॥ २२ ॥ ज्ञेयवस्तुपरित्यागाद्विलयं
 याति मानसम् । मानसे विलयं याते कैवल्यमवशि-
 ष्यते ॥ २३ ॥ द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं मुनी-
 श्वर । योगस्पृष्टुत्तिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥ २४ ॥
 तस्मिन्निरोधिते नृनमुपशान्तं मनो भवेत् । मनः-
 स्पन्दोपशान्त्यायं संसारः प्रविलीयते ॥ २५ ॥ सूर्या-
 लोकपरिस्पन्दशान्तौ व्यवहृतिर्यथा । शास्त्रसंज्ञनसंपर्क-
 वैराग्याभ्यासयोगतः ॥ २६ ॥ अनास्थायां कृतास्थायां
 पूर्वं संसारवृत्तिषु । यथाभिवाञ्छितध्यानाच्चिरमेकत-
 योहितात् ॥ २७ ॥ एकतत्त्वदृढाभ्यासात्प्राणस्पन्दो नि-
 रुध्यते । पूरकाद्यनिलायामादृढाभ्यासादखेदजात् ॥ २८ ॥
 एकान्तध्यानयोगाच्च मनःस्पन्दो निरुध्यते । ओङ्कारो-
 च्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभावनात् । सुषुप्ते संविदा ज्ञाने

प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ २९ ॥ तालुमूलगतां यत्नाजि-
ह्वाक्रम्य घण्टिकाम् । ऊर्ध्वरन्ध्रं गते प्राणे प्राणस्पन्दो
निरुध्यते ॥ ३० ॥ प्राणे गलितसंवित्तौ तालुर्ध्वं द्वाद-
शान्तगे । अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण प्राणस्पन्दो निरुध्यते
॥ ३१ ॥ द्वादशाङ्गुलपर्यन्ते नासाग्रे विमलेऽम्बरे ।
संविद्दृशि प्रशाम्यन्त्यां प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३२ ॥
भ्रूमध्ये तारकालोकशान्तावन्तमुपागते । चेतनैकतने
बद्धे प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३३ ॥ ओमित्येव यदुद्धृतं
ज्ञानं ज्ञेयात्मकं शिवम् । असंस्पृष्टविकल्पांशं प्राणस्पन्दो
निरुध्यते ॥ ३४ ॥ चिरकालं हृदेकान्तव्योमसंवेदना-
न्मुने । अवासनमनोध्यानात्प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३५ ॥
पुमिः क्रमैस्तथान्यैश्च नानासंकल्पकल्पितैः । नानादे-
शिकवक्त्रस्थैः प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ३६ ॥ आकुञ्च-
नेन कुण्डलिन्याः कवाटमुद्धाव्य मोक्षद्वारं विभेदयेत् ।
येन मार्गेण गन्तव्यं तद्वारं मुखेनाच्छाद्य प्रसुप्ता
कुण्डलिनी कुटिलाकारा संपर्वद्वेष्टिता भवति । सा
शक्तिर्येन चालिता स्यात्तु मुक्तो भवति । सा कुण्ड-
लिनी कण्ठोर्ध्वभागे सुप्ता चेंदोगिनां मुक्तये भवति ।
बन्धनायाधो मूढानाम् । इडादिमार्गद्वयं विहाय सुपु-
ष्पामार्गेणागच्छेत्तद्विष्णोः परमं पदम् । मरुदभ्यसने
सर्वं मनोयुक्तं समभ्यसेत् । इतरत्र न कर्तव्या मनो-

वृत्तिर्मनीषिणा ॥ ३७ ॥ दिवा न पूजयेद्विष्णुं रात्रौ
 नैव प्रपूजयेत् । सततं पूजयेद्विष्णुं दिवारात्रं न पूजयेत्
 ॥ ३८ ॥ सुपिरो ज्ञानजनकः पञ्चस्रोतःसमन्वितः ।
 तिष्ठते खेचरी मुद्रा त्वं हि शाण्डिल्य तां भज ॥ ३९ ॥
 सव्यदक्षिणनाडीस्थो मध्ये चरति मारुतः । तिष्ठतः
 खेचरी मुद्रा तस्मिंस्थाने न संशयः ॥ ४० ॥ इडा-
 पिङ्गलयोर्मध्ये शून्यं चैवानिलं प्रसेत् । तिष्ठन्ती खे-
 चरी मुद्रा तत्र सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ४१ ॥ सोमसूर्य-
 द्वयोर्मध्ये निरालम्बतले पुनः ॥ संस्थिता व्योमचक्रे सा
 मुद्रा नाम्ना च खेचरी ॥ ४२ ॥ छेदनचालनदोहैः फलां
 परां जिह्वां कृत्वा दृष्टिं भ्रूमध्ये स्थाप्य कपालकुहरे
 जिह्वा विपरीतगा यदा भवति तदा खेचरी मुद्रा
 जायते । जिह्वा चित्तं च खे चरति । तेनोर्ध्वजिह्वः
 पुमानमृतो भवति । वामपादमूलेन योनिं संपीड्य
 दक्षिणपादं प्रसार्य तं कराभ्यां धृत्वा नासाभ्यां वायु-
 मापूर्य कण्ठबन्धं समारोप्योर्णतो (?) वायुं धारयेत् ।
 तेन सर्वक्लेशहानिः । ततः पीयूषमिव विषं जीर्यते ।
 क्षयगुल्मगुदावर्तजीर्णत्वगादिदोषा नश्यन्ति । एष प्रा-
 णजयोपायः सर्वमृत्यूपघातकः । वामपादपाङ्क्तिं योनि-
 स्थाने नियोज्य दक्षिणचरणं वामोरूपरि संस्थाप्य
 वायुमापूर्य हृदये चुबुकं निधाय योनिमाकुङ्क्य मनो-
 मध्ये यथाशक्ति धारयित्वा स्वात्मानं भावयेत् ।

तेनापरोक्षसिद्धिः । बाह्याप्राणं समाकृष्य पूरयित्वोदरे
स्थितम् । नाभिमध्ये च नासाग्रे पादाङ्गुष्ठे च यत्नतः
॥ ४३ ॥ धारयेन्मनसा प्राणं सन्ध्याकालेषु वा सदा ।
सर्वरोगविनिर्मुक्तो भवेद्योगी गतक्लमः ॥ ४४ ॥ नासाग्रे
वायुविजयं भवति । नाभिमध्ये सर्वरोगविनाशः ।
पादाङ्गुष्ठधारणाच्छरीरलघुता भवति । रसनाद्वायुमा-
कृष्य यः पिबेत्सततं नरः । श्रमदाहौ तु न स्यातां
नश्यन्ति व्याधयस्तथा ॥ ४५ ॥ सन्ध्ययोर्ब्राह्मणः काले
वायुमाकृष्य यः पिबेत् । त्रिमासात्तस्य कल्याणी जा-
यते वाक् सरस्वती ॥ ४६ ॥ एवं षण्मासाभ्यासात्सर्व-
रोगनिवृत्तिः । जिह्वया वायुमानीय जिह्वामूले निरो-
धयेत् । यः पिबेदमृतं विद्वान्सकलं भद्रमश्नुते ॥ ४७ ॥
आत्मन्यात्मानमिडया धारयित्वा भ्रुवोऽन्तरे । विभेद्य
त्रिदशाहारं व्याधिस्थोऽपि विमुच्यते ॥ ४८ ॥ ना-
डीभ्यां वायुमारोप्य नाभौ तुन्दस्य पार्श्वयोः । घटि-
कैकां वहेद्यस्तु व्याधिभिः स विमुच्यते ॥ ४९ ॥
मासमेकं त्रिसन्ध्यं तु जिह्वयारोप्य गारुतम् । विभेद्य
त्रिदशाहारं धारयेत्तुन्दमध्यमे ॥ ५० ॥ ज्वराः सर्वे-
ऽपि नश्यन्ति विषाणि विविधानि च । मुहूर्तमपि यो
नित्यं नासाग्रे मनसा सह ॥ ५१ ॥ सर्वं तरति पा-
प्मानं तस्य जन्मशतार्जितम् । तारसंयमात्सकलविप-
यज्ञानं भवति । नासाग्रे चित्तसंयमादिन्द्रलोकज्ञानम् ।

तदधश्चित्तसंयमादग्निलोकज्ञानम् । चक्षुषि चित्तसंय-
मात्सर्वलोकज्ञानम् । श्रोत्रे चित्तस्य संयमाद्यमलोक-
ज्ञानम् । तत्पार्श्वे संयमाग्निरूर्ध्वलोकज्ञानम् । पृष्ठ-
भागे संयमाद्वरुणलोकज्ञानम् । वामकर्णे संयमाद्वायु-
लोकज्ञानम् । कण्ठे संयमात्सोमलोकज्ञानम् । वाम-
चक्षुषि संयमाच्छिवलोकज्ञानम् । मूर्ध्नि संयमाद्ब्रह्म-
लोकज्ञानम् । पादाधोभागे संयमादतललोकज्ञानम् ।
पादे संयमाद्वितललोकज्ञानम् । पादसन्धौ संयमाग्नि-
तललोकज्ञानम् । जङ्घे संयमात्सुतललोकज्ञानम् ।
जानौ संयमान्महातललोकज्ञानम् । ऊरौ चित्तसंय-
माद्रसातललोकज्ञानम् । कटौ चित्तसंयमात्तलातलो-
कज्ञानम् । नाभौ चित्तसंयमान्मूललोकज्ञानम् । कुक्षौ
संयमाद्बुधलोकज्ञानम् । हृदि चित्तस्य संयमात्स्वर्लोक-
ज्ञानम् । हृदयोर्ध्वभागे चित्तसंयमान्महर्लोकज्ञानम् ।
कण्ठे चित्तसंयमाज्ज्वाललोकज्ञानम् । भ्रूमध्ये चित्त-
संयमात्तपोलोकज्ञानम् । मूर्ध्नि चित्तसंयमात्सत्यलोक-
ज्ञानम् । धर्माधर्मसंयमादनीतानागतज्ञानम् । तत्त-
जन्तुध्वनौ चित्तसंयमात्सर्वजन्तुरुतज्ञानम् । संचित-
कर्मणि चित्तसंयमात्पूर्वजातिज्ञानम् । परचित्ते चित्त-
संयमात्परचित्तज्ञानम् । कायरूपे चित्तसंयमाद्वन्यादृश्य-
रूपम् । बले चित्तसंयमाद्वनुमदादिबलम् । सूर्ये चित्त-

१ दन्यादृशं रूपम् ।

संयमाद्भुवनज्ञानम् । चन्द्रे चित्तसंयमात्ताराव्यूहज्ञानम् । ध्रुवे तद्गतिदर्शनम् । स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् । नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् । कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः । कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् । तारे सिद्धदर्शनम् । कायाकाशसंयमादाकाशगमनम् । तत्तत्स्थाने संयमात्तत्सिद्धयो भवन्ति ॥ ७ ॥ अथ प्रत्याहारः । स पञ्चविधः । विषयेषु विचरतामिन्द्रियाणां बलादाहरणं प्रत्याहारः । यद्यपश्यति तत्सर्वमात्मेति प्रत्याहारः । नित्यविहितकर्मफलत्यागः प्रत्याहारः । सर्वविषयपराङ्मुखत्वं प्रत्याहारः । अष्टादशसु मर्मस्थानेषु क्रमाद्धारणं प्रत्याहारः । पादाङ्गुष्ठगुल्फजङ्घाजानूरूपायुमेढनाभिहृदयकण्ठकूपतालुनासाक्षिभ्रूमध्यललाटमूर्ध्ना स्थानानि । तेषु क्रमादारोहावरोहक्रमेण प्रत्याहरेत् ॥ ८ ॥ अथ धारणा । सा त्रिविधा । आत्मनि मनोधारणं दहराकाशे बाह्याकाशधारणं पृथिव्यसेजोवायुकाशेषु पञ्चमूर्तिधारणं चेति ॥ ९ ॥ अथ ध्यानम् । तद्विविधं सगुणं निर्गुणं चेति । सगुणं मूर्तिध्यानम् । निर्गुणमात्मयाथात्म्यम् ॥ १० ॥ अथ समाधिः । जीवात्मपरमात्मैक्यावस्था त्रिपुटीरहिता परमानन्दस्वरूपा शुद्धचेतन्यात्मिका भवति ॥ ११ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ ह शाण्डिल्यो ह वै ब्रह्मक्रपिश्चतुर्षु वेदेषु ब्रह्मविद्यामलभमानः किं नामेत्यथर्षाणं भगवन्तमुपसप्तः

पप्रच्छाधीहि भगवन् ब्रह्मविद्यां येन श्रेयोऽवाप्स्या-
मीति । स होवाचाथर्वा शाण्डिल्य सत्यं विज्ञाममनन्तं
ब्रह्म यस्मिन्निदमोतं च प्रोतं च । यस्मिन्निदं संच वि-
चैति सर्वं यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भ-
वति । तदपाणिपादमचक्षुःश्रोत्रमजिह्वमशरीरमग्राह्यम-
निर्देश्यम् । यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
यत्केवलं ज्ञानगम्यम् । प्रज्ञा च यस्मात्प्रसृता पुराणी ।
यदेकमद्वितीयम् । आकाशवत्सर्वगतं सुसूक्ष्मं निरञ्जनं
निष्क्रियं सन्मात्रं चिदानन्दैकरमं शिवं प्रशान्तममृतं
तत्परं च ब्रह्म । तत्त्वमसि । तज्ज्ञानेन हि विजानीहि
य एको देव आत्मशक्तिप्रधानः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सर्व-
भूतान्तरात्मा सर्वभूताधिवासः सर्वभूतनिगृहो भूत-
योनिर्योगैकगम्यः । यश्च विश्वं सृजति विश्वं विभर्ति
विश्वं भुङ्क्ते स आत्मा । आत्मनि तंतं लोकं विजानीहि ।
मा शोचीरात्मविज्ञानी शोकस्यान्तं गमिष्यति ॥ इति
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथैनं शाण्डिल्योऽथर्वाणं पप्रच्छ यदेकमक्षरं नि-
ष्क्रियं शिवं सन्मात्रं परंब्रह्म । तस्मात्कथमिदं विश्वं
जायते कथं स्थीयते कथमस्मिन्लीयते । तन्मे संशयं
छेत्तुमर्हसीति । स होवाचाथर्वा सत्यं शाण्डिल्य परं-
ब्रह्म निष्क्रियमक्षरमिति । अथाप्यस्यारूपस्य ब्रह्मणस्त्रीणि
रूपाणि भवन्ति सकलं निष्कलं सकलनिष्कलं चेति ।

यत्सत्यं विज्ञानमानन्दं निष्क्रियं निरञ्जनं सर्वगतं सु-
सूक्ष्मं सर्वतोमुखमनिर्देश्यममृतमस्ति तदिदं निष्कलं
रूपम् । अथास्य या सहजास्त्यविद्या मूलप्रकृतिर्माया
लोहितशुक्लकृष्णा । तया सहायवान् देवः कृष्णपिङ्गलो
महेश्वर ईष्टे । तदिदमस्य सकलनिष्कलं रूपम् ॥
अथैष ज्ञानमयेन तपसा चीयमानोऽकामयत बहु स्यां
प्रजायेयेति । अथैतस्मात्तप्यमानात्मत्यकामाप्त्रीण्यक्षरा-
ण्यजायन्त । तिस्रो व्याहृतयस्त्रिपदा गायत्री त्रयो
वेदास्त्रयो देवास्त्रयो वर्णास्त्रयोऽग्नयश्च जायन्ते । यो-
ऽसौ देवो भगवान्सर्वेश्वर्यमपन्नः सर्वव्यापी सर्वभूतानां
हृदये संनिविष्टो मायावी मायया क्रीडति स ब्रह्मा स
विष्णुः स रुद्रः स इन्द्रः स सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि
स एव पुरमात्म एव पश्चात्स एवोत्तरतः स एव
दक्षिणतः स एवाधमात्म एवोपरिष्ठात्स एव सर्वम् ।
अथास्य देवस्यात्मशक्तेरात्मक्रीडस्य भक्तानुकम्पिनो दत्ता-
त्रेयरूपा सुरूपा तनूरवासा इन्दीवरदलप्रग्न्या चतुर्बाहु-
रघोरापापकाशिनी । तदिदमस्य सकलं रूपम् ॥ १ ॥
अथ हैनमथर्वाणं शाण्डिल्यः पप्रच्छ भगवन्सन्मात्रं
चिदानन्दैकरसं कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति । स होवा-
चाथर्वा यस्माच्च ब्रूहति ब्रूहयति च सर्वं तस्मादुच्यते
परंब्रह्मेति । अथ कस्मादुच्यते आत्मेति । यस्मात्सर्व-

१ मन्त्रजया. २ मायाकृति. ३ वृहती ब्रह्मयती.

माप्नोति सर्वमादत्ते सर्वमस्ति च तस्मादुच्यते आत्मेति ।
 अथ कस्मादुच्यते महेश्वर इति । यस्मान्महत ईशः
 शब्दध्वन्या चारमशक्त्या च महत ईशते तस्मादुच्यते
 महेश्वर इति । अथ कस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति ।
 यस्मात्सुदृश्वरं तपस्तप्यमानायात्रये पुत्रकामायातितरां
 तुष्टेन भगवता ज्योतिर्मथेनात्मैव दत्तो यस्मान्नानसूया-
 यामत्रेस्तनयोऽभवत्तस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति । अथ
 योऽस्य निरुक्तानि वेद स सर्वं वेद । अथ यो ह वै
 विश्वयनं परमुपास्ते सोऽहमिति स ब्रह्मविद्भवति ॥
 अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ दत्तात्रेयं शिवं शान्तमिन्द्र-
 नीलनिभं प्रभुम् । आत्ममायारतं देवमवधूतं दिग-
 म्बरम् ॥ १ ॥ भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गं जटाजूटधरं विभुम् ।
 चतुर्बाहुमुदाराङ्गं प्रफुल्लकमलेक्षणम् ॥ २ ॥ ज्ञानयोग-
 निधि विश्वगुरुं योगिजनप्रियम् । भक्तानुकम्पिनं सर्व-
 साक्षिणं सिद्धसेवितम् ॥ ३ ॥ एवं यः सततं ध्याये-
 देवदेवं सनातनम् । स मुक्तः सर्वपापेभ्यो निःश्रेय-
 समवाप्नुयात् ॥ ४ ॥ इत्यां सत्यमित्युपनिषत् ॥ इति
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इति शाण्डिल्योपनिषत्समाप्ता ॥

पैङ्गलोपनिषत् ॥ ६२ ॥

पैङ्गलोपनिषद्वेद्यं परमानन्दविग्रहम् ।

परितः कलये रामं परमाक्षरवैभवम् ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

अथ ह पैङ्गलो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्य द्वादशवर्षशु-
श्रूपापूर्वकं परमरहस्यकैवल्यमनुब्रूहीति पप्रच्छ । स
होवाच याज्ञवल्क्यः सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । स
तन्नित्यमुक्तमविक्रियं सत्यज्ञानानन्दं परिपूर्णं सनातन-
मेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । तस्मिन्मरुशुक्तिकास्थानुस्फटि-
कादां जलरौप्यपुरुषरेखादिवलोहितशुक्लकृष्णगुणमयी
गुणसाम्यानिर्वाच्या मूलप्रकृतिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं
यत्तत्साक्षिर्चेतन्यमासीत् । सा पुनर्विकृतिं प्राप्य सर्वो-
द्विक्ताऽव्यक्ताख्यावरणशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं
यत्तदीश्वरचेतन्यमासीत् । स स्वाधीनमायः सर्वज्ञः
सृष्टिस्थितिलयानामादिकर्ता जगद्गुरुरूपो भवति ।
स्वस्मिन्विलीनं सकलं जगदाविर्भावयति । प्राणिकर्म-
वशादेव पटो यद्वत्प्रसारितः प्राणिकर्मक्षयात्पुनस्मिरो-
भावयति । तस्मिन्नेवाखिलं विश्वं संकोचितपटवद्वर्तते ।
ईशाधिष्ठितावरणशक्तितो रजोद्विक्ता महदाख्या विश्वे-
षशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्विरण्यगर्भचेतन्य-
मासीत् । स महत्तत्त्वाभिमानो स्पष्टास्पष्टवपुर्भवति ।

हिरण्यगर्भाधिष्ठितविक्षेपशक्तित्तमोद्विक्ताहंकाराभिधा-
स्थूलशक्तिरासीत् । तत्प्रतिबिम्बितं यत्तद्विरादचतन्य-
मासीत् । स तदभिमानी स्पष्टवपुः सर्वस्थूलपालको
विष्णुः प्रधानपुरुषो भवति । तस्मादात्मन आकाशः
संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः ।
अद्ध्यः पृथिवी । तानि पञ्च तन्मात्राणि त्रिगुणानि भ-
वन्ति । सष्टुकामो जगद्योनिस्तमोगुणमधिष्ठाय सूक्ष्म-
तन्मात्राणि भूतानि स्थूलीकर्तुं सोऽकामयत् । सृष्टेः
परिमितानि भूतान्येकमेकं द्विधा विधाय पुनश्चतुर्धा
कृत्वा स्वस्वेतरद्वितीयांशैः पञ्चधा संयोज्य पञ्चीकृत-
भूतैरनन्तकोटिब्रह्माण्डानि तत्तदण्डोचितचतुर्दशभुव-
नानि तत्तद्भुवनोचितगोलकस्थूलशरीराण्यसृजत् । स
पञ्चभूतानां रजोऽंशांश्चतुर्धा कृत्वा भागत्रयात्पञ्चवृत्त्या-
त्मकं प्राणमसृजत् । स तेषां तुर्यभागेन कर्मेन्द्रियाण्य-
सृजत् । स तेषां सत्त्वांशं चतुर्धा कृत्वा भागत्रयसम-
ष्टितः पञ्चक्रियावृत्त्यात्मकमन्तःकरणमसृजत् । स तेषां
सत्त्वतुरीयभागेन ज्ञानेन्द्रियाण्यसृजत् । सत्त्वसमष्टित
इन्द्रियपालकानसृजत् । तानि सृष्टान्यण्डे प्राचिक्षि-
पत् । तदाज्ञया समष्ट्यण्डं व्याप्य तान्यतिष्ठत् । तदा-
ज्ञयाहंकारसमन्वितो विराट् स्थूलान्तरक्षत् । हिरण्य-
गर्भस्तदाज्ञया सूक्ष्माण्यपालयत् । अण्डस्थानि तानि
तेन विना स्पन्दितुं चेष्टितुं वा न शक्नुः । तानि चेतनी-

कर्तुं सोऽकामयत ब्रह्माण्डब्रह्मरन्ध्राणि समन्तव्यष्टिमस्त-
कान्विदार्य तदेवानुप्राविशत् । तदा जडान्यपि तानि
चेतनवत्स्वस्यकर्माणि चक्रिरे । सर्वज्ञेशो मायालेश-
मन्वितो व्यष्टिदेहं प्रविश्य तया मोहितो जीवत्वमग-
मत् । शरीरत्रयतादात्म्यात्कर्तृत्वभोक्तृत्वतामगमत् ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छामरणधर्मयुक्तो घटीयन्त्रवदुद्दिष्टो
जातो मृत इव कुलालचक्रन्यायेन परिभ्रमतीति ॥
इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ पङ्कलो याज्ञवल्क्यमुवाच सर्वलोकानां सृष्टि-
स्थित्यन्तकृद्विभुरीशः कथं जीवत्वमगमदिति । स हो-
वाच याज्ञवल्क्यः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहोद्भवपूर्वकं जीवे-
श्वरस्वरूपं विविच्य कथयामीति सावधानेनैकाग्रतया
श्रूयताम् । ईशः पञ्चीकृतमहाभूतलेशानादाय व्यष्टि-
समष्टयात्मकस्थूलशरीराणि यथाक्रममकरोत् । कपाल-
चर्माभ्रास्थिमांसनखानि पृथिव्यंशाः । रक्तमूत्रलाला-
स्वेदादिकमवंशाः । क्षुत्तृष्णाष्णमोहमंथुनाद्या अयंशाः ।
प्रचारणोत्तारणश्वासादिका वायवंशाः । कामक्रोधादयो
व्योमांशाः । एतत्संघातं कर्मणि संचितं त्वगादियुक्तं
बाल्याद्यवस्थाभिमानास्पदं बहुदोषाश्रयं स्थूलशरीरं
भवति ॥ अथापञ्चीकृतमहाभूतरजोशभागत्रयसमष्टितः
प्राणमसृजत् । प्राणापानव्यानोदानसमानाः प्राणवृत्तयः ।
नागकूर्मकृकरदेवदत्तधनंजया उपप्राणाः । हृदासनना-

भिकण्ठमर्वाङ्गानि स्थानानि । आकाशादिरजोगुणतुरीय-
 भागेन कर्मेन्द्रियमसृजत् । वाक्पाणिपादपायूपस्थास्त-
 दृत्तयः । वचनादानगमनविसर्गानन्दास्तद्विषयाः ॥ एवं
 भूतसत्त्वांशभागत्रयमष्टितोऽन्तःकरणमसृजत् । अन्तः-
 करणमनोबुद्धिचित्ताहंकारास्तदृत्तयः । संकल्पनिश्चयस्मर-
 णाभिमानानुसंधानास्तद्विषयाः । गलवदननाभिहृदयभृ-
 मध्यं स्थानम् । भूतसत्त्वतुरीयभागेन ज्ञानेन्द्रियमसृजत् ।
 श्रोत्रत्वक्क्षुर्जिह्वाघ्राणास्तदृत्तयः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा-
 स्तद्विषयाः । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः ।
 चन्द्रो विष्णुश्चतुर्वक्त्रः शंभुश्च कारणाधिपाः ॥ अथाज्ञ-
 मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः पञ्च कोशाः ।
 भञ्जरसेनैव भूत्वाञ्जरसेनाभिवृद्धिं प्राप्याञ्जरसमयपृथिव्यां
 यद्विलीयते सोऽज्ञमयकोशः । तदेव स्थूलशरीरम् ।
 कर्मेन्द्रियैः सह प्राणादिपञ्चकं प्राणमयकोशः । ज्ञाने-
 न्द्रियैः सह मनो मनोमयकोशः । ज्ञानेन्द्रियैः सह
 बुद्धिर्विज्ञानमयकोशः । एतत्कोशत्रयं लिङ्गशरीरम् ।
 स्वरूपाज्ञानमानन्दमयकोशः । तत्कारणशरीरम् ॥ अथ
 ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिपञ्चकं वियदा-
 दिपञ्चकमन्तःकरणचतुष्टयं कामकर्मतमांस्पृष्टपुरम् ॥
 ईशाज्ञया विराजो व्यष्टिदेहं प्रविश्य बुद्धिमधिष्ठाय
 विश्वत्वमगमत् । विज्ञानात्मा चिदाभासो विश्वो व्याव-
 हारिको जाग्रत्स्थूलदेहाभिमानी कर्मभूरिति च विश्वस्य

नाम भवति ॥ ईशाज्ञया सूत्रात्मा व्यष्टिसूक्ष्मशरीरं
प्रविश्य मन अधिष्ठाय तैजसत्वमगमत् । तैजसः प्राति-
भासिकः स्वप्नकल्पित इति तैजसस्य नाम भवति ॥
ईशाज्ञया मायोपाधिरव्यक्तसमन्वितो व्यष्टिकारणशरीरं
प्रविश्य प्राज्ञत्वमगमत् । प्राज्ञोऽविच्छिन्नः पारमार्थिकः
सुषुप्त्यभिमानोति प्राज्ञस्य नाम भवति । अव्यक्तलेशा-
ज्ञानाच्छादितपारमार्थिकजीवस्य तरवमस्यादिवाक्यानि
ब्रह्मणैकतां जगुः नेतरयोर्व्यावहारिकप्रानिभासिकयोः ।
अन्तःकरणप्रतिबिम्बितचेतन्यं यत्तदेवावस्थात्रयभाग्भ-
वति । स जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाः प्राप्य घटीयन्नवदु-
द्भिप्रो जातो मृत इव स्थितो भवति । अथ जाग्रत्स्वप्न-
सुषुप्तिमूर्च्छामरणाद्यवस्थाः पञ्च भवन्ति ॥ तत्तद्देवतानु-
ग्रहाम्बितैः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दराशेरधेययग्रहण-
ज्ञानं जाग्रदवस्था भवति । तत्र भ्रूमध्यं गतो जीव
आपादमस्तकं व्याप्य कृपिश्रवणाद्यखिलक्रियाकर्ता भ-
वति । तत्तत्फलभुक् च भवति । लोकान्तरगतः कर्मा-
र्जितफलं स एव भुङ्के । स सार्वभौमवद्व्यवहाराच्छ्रान्त
अन्तर्भवनं प्रवेष्टुं मार्गमाश्रित्य तिष्ठति । करणोपरमे
जाग्रत्संस्कारोत्थप्रबोधवद्वाद्यग्राहकरूपस्फुरणं स्वप्ना-
वस्था भवति । तत्र विश्व एव जाग्रद्व्यवहारलोपास्नाही-
मध्यं चरन्तैजसत्वमवाप्य वासनारूपकं जगद्बुद्धिर्द्वयं
स्वभासा भासयन्त्यधेप्सितं स्वयं भुङ्के ॥ चित्तैककरणा

सुपुक्ष्यवस्था भवति । भ्रमविश्रान्तशकुनिः पक्षौ संहृत्य
नीडाभिमुखं यथा गच्छति तथा जीवोऽपि जाग्रत्स्वप्न-
प्रपञ्चे व्यवहृत्य श्रान्तोऽज्ञानं प्रविश्य स्वानन्दं भुङ्क्ते ॥
अकस्मान्मुद्गरदण्डाद्यैस्ताडितवद्भयाज्ञानाभ्यामिन्द्रियसं-
घातैः कम्पन्निव मृततुल्या मूर्च्छा भवति । जाग्रत्स्वप्न-
सुपुप्तिमूर्च्छावस्थानामन्या ब्रह्मादिस्त्वप्यन्तं सर्वजीव-
भयप्रदा स्थूलदेहविसर्जनी मरणावस्था भवति । कर्म-
न्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि तत्तद्विषयान्प्राणान्संहृत्य काम-
कर्मान्वित अविद्याभूतवेष्टितो जीवो देहान्तरं प्राप्य
लोकान्तरं गच्छति । प्राक्कर्मफलपाकेनावर्तान्तरकीटवद्वि-
श्रान्तं नैव गच्छति । सत्कर्मपरिपाकतो बहूनां जन्म-
नामन्ते नृणां मोक्षेच्छा जायते । तदा सद्गुरुमाश्रित्य
चिरकालसेवया बन्धं मोक्षं कश्चित्प्राप्नोति । अविचार-
कृतो बन्धो विचारान्मोक्षो भवति । तस्मात्सदा विचा-
रयेत् । अध्यारोपापवादतः स्वरूपं निश्चयीकर्तुं शक्यते ।
तस्मात्सदा विचारयेज्जगज्जीवपरमात्मनो जीवभावजग-
द्भावबाधे प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैवावशिष्यत इति ॥ इति
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ हैनं पैङ्गलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं महावाक्यविव-
रणमनुग्रहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यन्तस्त्वमसि त्वं
तदसि त्वं ब्रह्मास्यहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंधानं कुर्यात् । तत्र
पारोक्ष्यशब्दः सर्वज्ञत्वादिलक्षणो मायोपाधिः सच्चि-

दानन्दलक्षणो जगद्योनिस्तत्पदवाच्यो भवति । स
 एवान्तःकरणसंभिन्नबोधोऽस्मत्प्रत्ययावलम्बनस्त्वंपदवा-
 च्यो भवति । परजीवोपाधिमायाविद्ये विहाय तत्त्वं-
 पदलक्ष्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म । तत्त्वमसीत्यहं ब्रह्मास्मीति
 वाक्यार्थविचारः श्रवणं भवति । एकान्तेन श्रवणार्था-
 नुसंधानं मननं भवति । श्रवणमनननिर्विचिकित्सेऽर्थं
 वस्तुन्यैकतानवत्तया चेतःस्थापनं निदिध्यासनं भवति ।
 ध्यातृध्याने विहाय निवातस्थितदीपवत्क्षयेकगोचरं चित्तं
 समाधिर्भवति । तदानीमात्मगोचरा वृत्तयः समुत्थिता
 भज्जाता भवन्ति । ताः स्मरणादनुमीयन्ते । इहानादि-
 संसारं संचिताः कर्मकोटयोऽनेनैव विलयं यान्ति ।
 ततोऽभ्यासपाटवात्सहस्रशः सदामृतधारा वर्षति । ततो
 योगवित्तमाः समाधिं धर्ममेघं प्राहुः । वायनाजाले
 निःशेषममुना प्रविलापिते कर्मसंचये पुण्यपापे समूलो-
 न्मूलिते प्राक्परोक्षमपि करतलामलकवद्वाक्यमप्रति-
 बद्धापरोक्षसाक्षात्कारं प्रसूयते । तद्, जीवन्मुक्तो
 भवति ॥ ईशः पञ्चीकृतभूतानामपञ्चीकरणं कर्तुं सो-
 ऽकामयत् । ब्रह्माण्डतद्गतलोकान्कार्यरूपांश्च कारणत्वं
 प्रापयित्वा ततः सूक्ष्माङ्गं कर्मेन्द्रियाणि प्राणांश्च ज्ञाने-
 न्द्रियाण्यन्तःकरणचतुष्टयं चैकीकृत्य सर्वाणि भौतिकानि
 कारणे भूतपञ्चके संयोज्य भूमिं जले जले वह्नौ वह्निं
 वार्यां वायुमाकाशे चाकाशमहंकारे चाहंकारं महति

महदव्यक्तेऽव्यक्तं पुरुषे क्रमेण विलीयते । विराड्विरण्यग-
 भेश्वरा उपाधिविलयात्परमात्मनि लीयन्ते । पञ्चीकृत-
 महाभूतसंभवकर्मसंचितस्थूलदेहः कर्मक्षयात्सत्कर्मपरि-
 पाकतोऽपञ्चीकरणं प्राप्य सूक्ष्मेणकीभूत्वा कारण-
 रूपत्वमासाद्य तत्कारणं कूटस्थे प्रत्यगात्मनि विलीयते ।
 विश्वतजसप्राज्ञाः स्वस्वोपाधिलयात्प्रत्यगात्मनि ली-
 यन्ते । अण्डं ज्ञानाग्निना दग्धं कारणैः सह परमात्मनि
 लीनं भवति । ततो ब्राह्मणः समाहितो भूत्वा तत्त्वं-
 पदैक्यमेव सदा कुर्यात् । ततो मेघापायंऽशुमानिवात्मा-
 विर्भवति । ध्यात्वा मध्यस्थमात्मानं कलशान्तरदीप-
 वत् । अङ्गुष्ठमात्रमात्मानमधूमज्योतिरूपकम् ॥ १ ॥
 प्रकाशयन्तमन्तःस्थं ध्यायेत्कूटस्थमव्ययम् । ध्यायन्नास्ते
 मुनिश्चैव चासुप्तेरामृतेस्तु यः ॥ २ ॥ जीवन्मुक्तः स विज्ञेयः
 स धन्यः कृतकृत्यवान् । जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे
 कालसाकृते । विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्दतामिव
 ॥ ३ ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्य-
 मगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं तदेव
 शिष्यत्यमलं निरामयम् ॥ ४ ॥ इति ॥ इति तृती-
 योऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ हेनं पैङ्गलः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं ज्ञानिनः किं
 कर्म का च स्थितिरिति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
 अमानिवादि संपन्नो मुमुक्षुरेकविंशतिकुलं तारयति ।

ब्रह्मविन्मात्रेण कुलमेकोत्तरशतं तारयति । आत्मानं
 रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि
 मनः प्रग्रहमेव च ॥ १ ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विपयां-
 स्तेषु गोचरान् । जङ्गमानि विमानानि हृदयानि मनी-
 पिणः ॥ २ ॥ आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याहुर्महर्षयः ।
 ततो नारायणः साक्षाद्भूदये सुप्रतिष्ठितः ॥ ३ ॥ प्रार-
 द्धकर्मपर्यन्तमहिनिर्मोकवद्व्यवहरति । चन्द्रवच्चरते देही
 स मुक्तश्चानिकेतनः ॥ ४ ॥ तीर्थं श्वपचगृहे वा तनुं
 विहाय याति कैवल्यम् । प्राणानवकीर्य याति कैवल्यम् ॥
 तं पश्चाद्दिग्बलिं कुर्यादथवा स्वननं चरेत् । पुंसः प्रव-
 जनं प्रोक्तं नेतराय कदाचन ॥ ५ ॥ नाशं च नाग्नि-
 कार्यं च न पिण्डं नोदकक्रिया । न कुर्यात्पार्ष्णादीनि
 ब्रह्मभूताय भिक्षवे ॥ ६ ॥ दग्धस्य दहनं नास्ति पक्षस्य
 पचनं यथा । ज्ञानाग्निदग्धदेहस्य न च श्राद्धं न च
 क्रिया ॥ ७ ॥ यावच्चोपाधिपर्यन्तं तावच्छुश्रूषयेद्गुरुम् ।
 गुरुवद्गुरुभार्यायां तत्पुत्रेषु च वर्तेनम् ॥ ८ ॥ शुद्ध-
 मानसः शुद्धचिद्वपः सहिष्णुः सोऽहमस्मि सहिष्णुः
 सोऽहमस्मीति प्राप्ते ज्ञानेन विज्ञाने ज्ञेयं परमात्मनि
 हवि संस्थिते देहे लब्धशान्तिपदं गते तदा प्रभामनो-
 बुद्धिशून्यं भवति । अमृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजन-
 मेवं स्वात्मानं ज्ञात्वा वेदः प्रयोजनं किं भवति ।
 ज्ञानामृततृप्तयोगिनो न किञ्चित्कतैव्यमस्ति तदस्मि

चेन्न स तत्त्वविद्भवति । दूरस्थोऽपि न दूरस्थः पिण्ड-
 वर्जितः पिण्डस्थोऽपि प्रत्यगात्मा सर्वव्यापी भवति ।
 हृदयं निर्मलं कृत्वा चिन्तयित्वाप्यनामयम् । अहमेव
 परं सर्वमिति पश्येत्परं सुखम् ॥ ९ ॥ यथा जले जलं
 क्षिप्तं क्षीरे क्षीरं घृते घृतम् । अविशेषो भवेत्तद्वज्जीवा-
 न्मपरमात्मनोः ॥ १० ॥ देहे ज्ञानेन दीपिते बुद्धिर-
 व्यण्डाकाररूपा यदा भवति तदा विद्वान्ब्रह्मज्ञानाग्निना
 कर्मबन्धं निर्दहेत् । ततः पवित्रं परमेश्वराख्यमद्वैतरूपं
 विमलाम्बराभम् । यथोदके तोयमनुप्रविष्टं तथात्मरूपो
 निरुपाधिसंस्थितः ॥ ११ ॥ आकाशवत्सूक्ष्मशरीर
 आत्मा न दृश्यते वायुवदन्तरात्मा । स बाह्यमभ्यन्तर-
 निश्चलात्मा ज्ञानोत्कया पश्यति चान्तरात्मा ॥ १२ ॥
 यत्रयत्र मृतो ज्ञानी येन वा केन मृत्युना । यथा सर्व-
 गतं व्योम तत्रतत्र लयं गतः ॥ १३ ॥ घटाकाश-
 मिवात्मानं विलयं वेत्ति तत्त्वतः । स गच्छति निरा-
 लम्बं ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ १४ ॥ तपेद्वर्षसहस्राणि
 एकपादस्थितो नरः । एतस्य ध्यानयोगस्य कलां नार्हति
 षोडशीम् ॥ १५ ॥ इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयं तत्सर्वं ज्ञातु-
 मिच्छति । अपि वर्षसहस्रायुः शास्त्रान्तं नाधिगच्छति
 ॥ १६ ॥ विज्ञेयोऽक्षरतन्मात्रो जीवितं वापि चञ्चलम् ।
 विहाय शास्त्रजालानि यस्मत्पुं तदुपास्यताम् ॥ १७ ॥
 अनन्तकर्मशौचं च जपो यज्ञस्तथैव च । तीर्थयात्राभि-

गमनं यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥ १८ ॥ अहं ब्रह्मेति
नियतं मोक्षहेतुर्महात्मनाम् । द्वे पदं बन्धमोक्षाय न
ममेति ममेति च ॥ १९ ॥ ममेति बध्यते जन्तुर्निर्म-
मेति विमुच्यते । मनसो लुन्मनीभावे द्वैतं नैवोपल-
भ्यते ॥ २० ॥ यदा यात्युन्मनीभावस्तदा तत्परमं
पदम् । यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्र परं पदम् ॥ २१ ॥
तत्रतत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् । हन्यान्मुष्टिभिरा-
काशं क्षुधार्तः खण्डयेत्तुपम् ॥ २२ ॥ नाहं ब्रह्मेति
जानाति तस्य मुक्तिर्न जायते । य एतदुपनिषदं नित्य-
मधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स
आदित्यपूतो भवति । स ब्रह्मपूतो भवति । स विष्णु-
पूतो भवति । स रुद्रपूतो भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु
स्नातो भवति । स सर्वेषु वेदेष्वधीतो भवति । स सर्व-
वेदव्रतचर्यासु चरितो भवति । तेनेतिहायपुराणानां
रुद्राणां शतमहस्राणि जप्तानि कलानि' भवन्ति । प्रण-
वानामयुतं जप्तं भवति । दश पूर्वान्दशोत्तरान्पुनानि ।
स पङ्क्तिपावनो भवति । स महान्भवति । ब्रह्महत्या-
सुरापानस्वर्णभोग्यगुरुतल्पगमनतत्संयोगिपातकैः पूतो
भवति । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥ तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः

समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ ॐ सत्यमित्यु-
पनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

इति पैङ्गलोपनिषत्समाप्ता ॥

भिक्षुकोपनिषत् ॥ ६३ ॥

भिक्षणां पटलं यत्र विश्रान्तिमगमत्सदा ।

तत्रैपदं ब्रह्मत्त्वं ब्रह्ममात्रं करोतु माम् ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ अथ भिक्षणां मोक्षार्थिनां कुटीचकबहूदकहंसपरम-
हंसाश्चेति चत्वारः । कुटीचका नाम गौतमभरद्वाजयाज्ञ-
वल्क्यवसिष्ठप्रभृतयोऽष्टौ ग्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्ष-
मेव प्रार्थयन्ते । अथ बहूदका नाम त्रिदण्डकमण्डलु-
शिखायज्ञोपवीतकापायवस्त्रधारिणो ब्रह्मर्षिगृहे मधु-
मांसं वर्जयित्वाष्टौ ग्रासान्भैक्षाचरणं कृत्वा योगमार्गे
मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । अथ हंसा नाम ग्रामिकरात्रं नगरे
पञ्चरात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रं तदुपरि न वसेयुः । गोमूत्रगो-
मयाहारिणो नित्यं चान्द्रायणपरायणा योगमार्गे मोक्ष-
मेव प्रार्थयन्ते । अथ परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्च
तकेतुजडभरतदत्तात्रेयशुकवामदेवहारीतकप्रभृतयोऽष्टौ
ग्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । वृक्षमूले
शून्यगृहे इमशानवामिनो वा साम्बरा वा दिगम्बरा

वा । न तेषां धर्माधर्मौ लाभालाभौ शुद्धाशुद्धौ द्वैत-
वर्जिता रामलोष्टाश्मकास्त्रनाः सर्ववर्णेषु भिक्षाचरणं
कृत्वा सर्वत्रात्मैवेति पश्यन्ति । अथ जातरूपधरा नि-
र्वृन्द्वा निष्परिग्रहाः शुक्लध्यानपरायणा आत्मनिष्ठाः
प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले भिक्षमाचरन्तः शून्यागार-
देवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रशाला-
नदीपुलिनगिरिकन्दरकुहरकोटरनिर्झरस्थण्डिले तत्र
ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नाः शुद्धमानसाः परमहंसाचरणेन
संन्यासेन देहत्यागं कुर्वन्ति ते परमहंसा नामेत्युप-
निषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

इति भिक्षुकोपनिषत्समाप्ता ॥

महोपनिषत् ॥ ६४ ॥

यन्महोपनिषद्वचं चिदाकाशतया स्थितम् ।
परमाद्वैतसाम्राज्यं तद्रामब्रह्म मे गतिः ॥

ॐ आप्यायन्मिति शान्तिः ।

अथातो महोपनिषदं व्याख्यास्यामगदादुरेको ह वै
नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नापो नाग्नीषोमा
नेमे द्यावापृथिवी न नक्षत्राणि न सूर्यो न चन्द्रमाः ।
स एकाकी न रमेत । तस्य ध्यानान्तःस्थस्य यजुस्तोम-
मुच्यते । तस्मिन्पुरुषाश्चतुर्दश जायन्ते । एका कन्या ।

दशेन्द्रियाणि । मन एकादशं तेजः । द्वादशोऽहंकारः ।
 त्रयोदशकः प्राणः । चतुर्दश आत्मा । पञ्चदशी बुद्धिः ।
 भूतानि पञ्च तन्मात्राणि । पञ्च महाभूतानि । स
 एकः पञ्चविंशतिः पुरुषः । तत्पुरुषं पुरुषो निवेश्य
 नास्य प्रधानसंवत्सरा जायन्ते । संवत्सरादधिजायन्ते ।
 अथ पुनरेव नारायणः सोऽन्यत्कामो मनसाध्यायत ।
 तस्य ध्यानान्तःस्थस्य ललाटाग्र्यक्षः शूलपाणिः पुरुषो
 जायते । विभ्रच्छ्रियं यशः सत्यं ब्रह्मचर्यं तपो वैराग्यं
 मन ऐश्वर्यं सप्रणवा व्याहृतय ऋग्यजुःसामाथर्वाद्भि-
 रसः सर्वाणि छन्दांसि तान्यङ्गे समाश्रितानि । तस्मा-
 द्दीशानो महादेवो महादेवः । अथ पुनरेव नारायणः
 सोऽन्यत्कामो मनसाध्यायत । तस्य ध्यानान्ताःस्थस्य
 ललाटास्त्र्येदोऽपतत् । ता इमाः प्रतता आपः । तनूमे-
 जो हिरण्मयमण्डम् । तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोऽजायत । सो-
 ऽध्यायत् । पूर्वाभिमुखो भूत्वा भूरिति व्याहृतिर्गायत्रं
 छन्द ऋग्वेदोऽग्निर्देवता । पश्चिमाभिमुखो भूत्वा भुव-
 रिति व्याहृतिस्त्रैष्टुभं छन्दो यजुर्वेदो वायुर्देवता ।
 उत्तराभिमुखो भूत्वा स्वरिति व्याहृतिर्जागत् छन्दः
 सामवेदः सूर्यो देवता । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा सह-
 रिति व्याहृतिरानुष्टुभं छन्दोऽथर्ववेदः सोमो देवता ।
 सहस्रशीर्षं देवं सहस्राक्षं विश्वशंभुवम् । विश्वतः
 परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिम् । विश्वमेवेदं पुरुषस्त-

द्विश्वमुपजीवति । पतिं विश्वेश्वरं देवं समुद्रे (कं) विश्व-
रूपिणम् । पद्मकोशप्रतीकाशं लम्बत्याकोशसंनिभम् ।
हृदयं चाप्यधोमुखं संतल्यै सीत्कराभिश्च । तस्य मध्ये
महानर्चिर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखम् । तस्य मध्ये वह्निशिखा
अणीयोध्वा व्यवस्थितः । तस्याः शिखाया मध्ये
परमात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स ईशानः सैन्द्रः सो-
ऽश्वरः परमः स्वराडिति महोपनिषत् ॥ इति प्रथ-
मोऽध्यायः ॥ १ ॥

शुको नाम महातेजाः स्वरूपानन्दतत्परः । जात-
मात्रेण मुनिराङ् यत्सत्यं तदवाप्तवान् ॥ १ ॥ तेनात्मा
स्वविद्येकेन स्वयमेव महामनाः । प्रविचार्य चिरं साधु
स्वात्मनिश्चयमाप्तवान् ॥ २ ॥ अनाख्यत्वादगम्यत्वान्मनः-
पष्टेन्द्रियस्थितेः । चिन्मात्रमेवमात्मानुराकाशादपि सू-
क्ष्मकः ॥ ३ ॥ चिदणोः परमस्यान्तः कोटिब्रह्माण्डरे-
णवः । उत्पत्तिश्चित्तमभ्येत्य लीयन्ते शक्तिपर्ययात्
॥ ४ ॥ आकाशं बाह्यशून्यत्वादनाकाशं तु चित्तवतः ।
न किञ्चिदनिर्देश्यं वस्तु सत्तति किञ्चन ॥ ५ ॥
चेतनोऽसौ प्रकाशत्वाद्देहाभावाच्चिलोपमः । स्वात्मनि
व्योमनि स्वस्थे जगदुन्मेषचित्रकृत् ॥ ६ ॥ तद्भामात्र-
मिदं विश्वमिति न स्यात्ततः पृथक् । जगद्भेदोऽपि तद्भा-
नमिति भेदोऽपि तन्मयः ॥ ७ ॥ सर्वगः सर्वसंग्रहो

१ मध्ये पुरुषः. २ सैन्द्र इति छान्दोग्ये स इन्द्र इति स्यात्.

गत्यभावात्त गच्छति । नास्त्यसावाश्रयाभावात्सदूपत्वाद्-
 थास्ति च ॥ ८ ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दानुः परा-
 यणम् । सर्वसंकल्पसंन्यासश्चेतसा यत्परिग्रहः ॥ ९ ॥
 जाग्रतः प्रत्ययाभावं यस्याहुः प्रत्ययं बुधाः । यत्संकोच-
 विकासाभ्यां जगत्प्रलयसृष्टयः ॥ १० ॥ निष्ठा वेदान्त-
 वाक्यानामथ वाचात्मनोचरः । अहं सच्चिदपरानन्दब्रह्म-
 वास्मि न चेतरः ॥ ११ ॥ स्वयैव सूक्ष्मया बुद्ध्या सर्वं
 विज्ञातवान्द्रुकः । स्वयं प्राप्ते परे वस्तुन्यविश्रान्तमनाः
 स्थितः ॥ १२ ॥ इदं वरित्वति विश्वामं नासावात्म-
 न्युपायया । केवलं विररामास्य चेतो विषयचापलम् ।
 भोगेभ्यो भूरिभङ्गेभ्यो धाराभ्य इव चानकः ॥ १३ ॥
 एकदा सोऽमलप्रज्ञो मेरावेकान्तसंस्थितः । पप्रच्छ
 पितरं भक्त्या कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥ १४ ॥ संसाराड-
 म्बरमिदं कथमभ्युत्थितं मुने । कथं च प्रशमं याति
 किं यत्कस्य कदा वद ॥ १५ ॥ एयं पृष्टेन मुनिना
 व्यासेनाखिलमात्मजे । यथावदखिलं प्रोक्तं वक्तव्यं वि-
 दितात्मना ॥ १६ ॥ अज्ञासिपं पूर्वमेवमहमित्यथ त-
 त्वितुः । स शुकः स्वकया बुद्ध्या न वाक्यं बहु मन्यते
 ॥ १७ ॥ व्यासोऽपि भगवान्बुद्ध्या पुत्राभिप्रायमा-
 दशम् । प्रत्युवाच पुनः पुत्रं नाहं जानामि तत्त्वतः
 ॥ १८ ॥ जनको नाम भूपालो विद्यते मिथिलापुरे ।
 यथावद्वेदस्यैव वेद्यं तस्मात्सर्वमवाप्स्यसि ॥ १९ ॥

पित्रेभ्युक्तः शुकः प्रायास्सुमेरोर्वसुधातलम् । विदेह-
नगरीं प्राप जनकेनाभिपालिताम् ॥ २० ॥ आवेदितो-
ऽयं याष्टीकैर्जनकाय महात्मने । द्वारि व्याससुतो राज-
क्षुकोऽत्र स्थितवानिति ॥ २१ ॥ जिज्ञासार्थं शुकस्या-
साधाम्नामेवैत्यवज्ञया । उक्त्वा बभूव जनकस्तूर्णो सप्त
दिनान्यथ ॥ २२ ॥ ततः प्रवेशयामास जनकः शुकम-
ङ्गणे । तत्राहानि स सप्तैव तर्ध्वावगदुन्मनाः ॥ २३ ॥
ततः प्रवेशयामास जनकोऽन्तःपुराजिरे । राजा न
दृश्यते तावदिति सप्त दिनानि तम् ॥ २४ ॥ तत्रोन्म-
दाभिः कान्ताभिर्भोजनैर्भोगसंचर्यैः । जनको लाल-
यामास शुकं शशिनिभाननम् ॥ २५ ॥ ते भोगान्तानि
भोज्यानि व्यासपुत्रस्य तन्मनः । नाजहृर्मन्दपवनो
बद्धपीठमिवाचलम् ॥ २६ ॥ केवलं सुममः स्वच्छो
मौनी मुदितमानसः । संपूर्णं ह्य शीतांशुरतिष्ठदमलः
शुकः ॥ २७ ॥ परिज्ञातम्बभावं तं शुकं स जनको
नृपः । आनीय मुदितात्मानमवलोक्य ननाम ह ॥ २८ ॥
निःशेषितजगत्कार्यः प्राप्ताखिलमनोरथः । किमीप्सितं
तवेत्याह कृतस्वागत आह तम् ॥ २९ ॥ संयारादभ्यर-
मिदं कथमभ्युत्थितं गुरो । कथं प्रशममायानि यथाव-
त्कथयाशु मे ॥ ३० ॥ यथावदखिलं प्रोक्तं जनकेन
महात्मना । तदेव तत्पुरा प्रोक्तं तस्य पित्रा महाधिया
॥ ३१ ॥ स्वयमेव मया पूर्यमभिज्ञातं विशेषतः । एत-

देव हि पृथेन पित्रा मे समुदाहृतम् ॥ ३२ ॥ भवता-
 प्येष एवार्थः कथितो वाग्विदां वर । एष एव हि
 वाक्यार्थः शास्त्रेषु परिदृश्यते ॥ ३३ ॥ मनोविकल्पसंजातं
 तद्विकल्पपरिक्षयात् । क्षीयते दग्धसंसारो निःसार
 इति निश्चितः ॥ ३४ ॥ तत्किमेतन्महाभाग सत्यं
 ब्रूहि ममाचलम् । त्वत्सी विश्रममामोमि चेतया भ्रमता
 जगत् ॥ ३५ ॥ शृणु तावदिदानीं त्वं कथ्यमानमिदं
 मया । श्रीशुक ज्ञानविस्तारं बुद्धिसारान्तरान्तरम् ॥ ३६ ॥
 यद्विज्ञानात्पुमान्सद्यो जीवन्मुक्तत्वमाप्नुयात् ॥ ३७ ॥
 दृश्यं नान्सीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम् । संपन्नं
 चेत्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः ॥ ३८ ॥ अशेषेण
 परित्यागो वासनायां य उत्तमः । मोक्ष इत्युच्यते सद्भिः
 स एव विमलक्रमः ॥ ३९ ॥ ये शुद्धवासना भूयो न
 जन्मानर्थभागिनः । ज्ञातज्ञेयान्त उच्यन्ते जीवन्मुक्ता
 महाधियः ॥ ४० ॥ पदार्थभावनादाढ्यं बन्ध इत्यभि-
 धीयते । वासनातानवं ब्रह्मन्मोक्ष इत्यभिधीयते ॥ ४१ ॥
 तपःप्रभृतिना यस्मै हेतुर्नैव विना पुनः । भोगा इह
 न रोचन्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४२ ॥ आपतत्सु
 यथाकालं सुखदुःखेष्वनारतः । न हृष्यति ग्लायति यः
 स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४३ ॥ हर्षामर्षभयक्रोधकाम-
 कार्पण्यदृष्टिभिः । न परामृश्यते योऽन्तः स जीवन्मुक्त
 उच्यते ॥ ४४ ॥ अहंकारमयीं त्यक्त्वा वासनां लील-

यैव यः । तिष्ठति ध्येयसंत्यागी स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४५ ॥ ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्यान्तर्धर्तिदृष्टिषु । सुषुप्तिवद्यश्चरति स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४६ ॥ अध्यात्मरतिरासीनः पूर्णः पावनमानसः । प्राप्तानुत्तमविश्रान्तिर्न किञ्चिदिह वाञ्छति । यो जीवति गतस्त्रेहः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४७ ॥ संवेद्येन हृदाकाशे मनागपि न लिप्यते । यस्यासावजडा संवित्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४८ ॥ रागद्वेषौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ फलाफले । यः करोत्यनपेक्ष्यैव स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४९ ॥ मान्वास्त्रिरहंभावो निर्मानो मुक्तमत्सरः । यः करोति गतोद्वेगः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५० ॥ सर्वत्र विगतस्त्रेहो यः साक्षिवदवस्थितः । निरिच्छो वर्तते कार्ये स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५१ ॥ येन धर्ममधर्मं च मनोमननमीहितम् । सर्वमन्तः परित्यक्तं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५२ ॥ यावती दृश्यकलना सकलेयं विलोक्यते । सा येन सुषु संत्यक्ता स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५३ ॥ कटुम्ललवणं तिक्तममृष्टं मृष्टमेव च । सममेव च यो भुङ्क्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५४ ॥ जरामरणमापन्नं राज्यं दारिद्र्यमेव च । रम्यमित्येव यो भुङ्क्ते स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५५ ॥ धर्माधर्मौ सुखं दुःखं तथा मरणजन्मनी । धिया येन सुसंत्यक्तं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५६ ॥ उद्वेगानन्दरहितः समया स्व-

च्छया धिया । न शोचते न चोदेति स जीवन्मुक्त
 उच्यते ॥ ५७ ॥ सर्वेच्छा सकलाः शङ्काः सर्वेहाः सर्व-
 निश्चयाः । धिया येन परित्यक्ताः स जीवन्मुक्त उच्यते
 ॥ ५८ ॥ जन्ममृतिविनाशेषु सोदयास्तमयेषु च ।
 सममेव मनो यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ५९ ॥ न
 किञ्चन द्वेष्टि तथा न किञ्चिदपि काङ्क्षति । भुङ्के
 यः प्रकृतान्भोगान्स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ६० ॥ शान्त-
 संसारकलनः कलावानपि निष्कलः । यः सच्चित्तोऽपि
 निश्चितः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ६१ ॥ यः समन्तार्थ-
 जालेषु व्यवहार्यपि निःस्पृहः । परार्थैर्विवर्णपूर्णस्मा
 स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ६२ ॥ जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा
 स्वदेहे कालसाकृते । विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पन्द-
 तामिव ॥ ६३ ॥ विदेहमुक्तो नोदेति नाममेति न
 शाम्यति । न सन्नासन्न दूरस्थो न चाहं न च नेतरः
 ॥ ६४ ॥ ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।
 अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किञ्चिदवशिष्यते ॥ ६५ ॥ न
 शून्यं नापि चाकारि न दृश्यं नापि दर्शनम् । न च
 भूतपदार्थोऽप्यसदनन्ततया स्थितम् ॥ ६६ ॥ किमप्य-
 व्यपदेशात्मा पूर्णात्पूर्णतराकृतिः । न सन्नासन्न सदसन्न
 भावो भावनं न च ॥ ६७ ॥ चिन्मात्रं चैत्यरहितम-
 नन्तमजरं शिवम् । अनादिमध्यपर्यन्तं यदनादि निरा-
 मयम् ॥ ६८ ॥ द्रष्टृदर्शनदृश्यानां मध्ये यद्दर्शनं स्मृ-

तम् । नातः परतरं किञ्चिन्निश्चयोऽस्त्यपरो मुने ॥ ६५ ॥
 स्वयमेव त्वया ज्ञातं गुरुतश्च पुनः श्रुतम् । स्वसंकल्प-
 वशाद्ब्रह्मो निःसंकल्पाद्विमुच्यते ॥ ७० ॥ तेन स्वयं
 त्वया ज्ञातं ज्ञेयं यस्य महात्मनः । भोगेभ्यो ह्यरति-
 र्जाता दृश्याद्वा सकलादिह ॥ ७१ ॥ प्राप्तं प्राप्तव्यम-
 खिलं भवता पूर्णचेतसा । स्वरूपे तपसि ब्रह्मन्मुक्तस्त्वं
 भ्रान्तिमुत्सृज ॥ ७२ ॥ अतिबाह्यं तथा बाह्यमन्तराभ्य-
 न्तरं धियः । शुक पश्यन्न पश्येस्त्वं साक्षी संपूर्ण-
 केवलः ॥ ७३ ॥ विशश्राम शुकस्त्वं निरीहश्छिन्नसंशयः
 ॥ ७४ ॥ जगाम शिखरं मेरोः समाध्यर्थमखण्डितम्
 ॥ ७५ ॥ तत्र वर्षसहस्राणि निर्विकल्पममाधिना । देशे
 स्थित्वा शशामासावात्मन्यस्त्रेहदीपयत् ॥ ७६ ॥ व्यप-
 गतकलनाकलङ्कशुद्धः स्वयममलात्मनि पावने पदेऽसौ ।
 सलिलकण इवाम्बुधौ महात्मा विगलितवायनमे-
 कतां जगाम ॥ ७७ ॥ इति महोपनिषत् ॥ इति द्वि-
 तीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

निदाघो नाम मुनिराष्ट प्राप्तविद्यश्च बालकः । विद्व-
 तस्तीर्थयात्रार्थं पित्रानुजानवान्स्वयम् ॥ १ ॥ सार्धत्रि-
 कोटितीर्थेषु स्नात्वा गृहमुपागतः । स्योदन्तं कथया-
 मास ऋभुं नप्वा महायशः ॥ २ ॥ सार्धत्रिकोटि-
 तीर्थेषु स्नानपुण्यप्रभावनः । प्रादुर्भूतो मनयि मे

विचारः सोऽयमीदृशः ॥ ३ ॥ जायते म्रियते लोको
 म्रियते जननाय च । अस्थिराः सर्वे एवेमे सचराचर-
 चेष्टिताः । सर्वापदां पदं पापा भावा विभवभूमयः ॥ ४ ॥
 अयःशलाकासदृशाः परस्परमसङ्गिनः । शुष्यन्ते के-
 वला भावा मनःकल्पनयानया ॥ ५ ॥ भावेष्वरतिरा-
 याता पथिकस्य मरुत्पिव । शाम्यतीदं कथं दुःखमिति
 तप्तोऽस्मि चेतसा ॥ ६ ॥ चिन्तानिचयचक्राणि नान-
 न्दाय धनानि मे । संप्रसूतकलत्राणि गृहाण्युग्रापदा-
 मिव ॥ ७ ॥ इयमस्मि स्थितोदारा संसारे परिपेलवा ।
 श्रीर्भुने परिमोहाय सापि नूनं न शर्मदा ॥ ८ ॥ आयुः
 पल्लवकोणाग्रलम्बाम्बुकणभङ्गुरम् । उन्मत्त इव संत्यज्य
 याम्यकाण्डे शरीरकम् ॥ ९ ॥ विषयाशीविषासङ्गपरि-
 जर्जरचेतसाम् । अप्रौढात्मविवेकानामायुरायामकारणम्
 ॥ १० ॥ युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खण्डनम् ।
 प्रथनं च तरङ्गाणामास्थानायुपियुज्यते ॥ ११ ॥ प्राप्यं
 संप्राप्यते येन भूयो येन न शोच्यते । पराया निर्वृतेः
 स्थानं यत्तज्जीवितमुच्यते ॥ १२ ॥ तरवोऽपि हि जी-
 वन्ति जीवन्ति मृगपक्षिणः । स जीवन्ति मनो यस्य
 मननेनोपजीवति ॥ १३ ॥ जातास्त एव जगति जन्त-
 वः साधुजीविताः । ये पुनर्नेह जायन्ते शेषा जरठ-
 गर्दभाः ॥ १४ ॥ भारो विवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं च
 रागिणः । अशान्तस्य मनो भारो भारो नात्मविदो

वपुः ॥ १५ ॥ अहंकारवशादापदहंकारादुराधयः । अहं-
कारवशादीहा नाहंकारात्परो रिपुः ॥ १६ ॥ अहंकार-
वशाद्यद्यन्मया भुक्तं चराचरम् । तत्तत्सर्वमवस्थेव व-
स्वहंकाररिक्ता ॥ १७ ॥ इतश्चेतश्च सुव्यग्रं व्यर्थमेवा-
भिधावति । मनो दूरतरं याति ग्रामे कौलेयको यथा
॥ १८ ॥ ऋरेण जडतां याता तृष्णाभार्यानुगामिना ।
वशः कौलेयकेनेव ब्रह्मन्मुक्तोऽस्मि चेतसा ॥ १९ ॥
अप्यद्विधपानान्महतः सुमेरुमूलनादपि । अपि ब्रह्म-
शनाद्ब्रह्मन्विषमश्चित्तनिग्रहः ॥ २० ॥ चित्तं कारण-
मर्थानां तस्मिन्सति जगन्नयम् । तस्मिन्क्षीणे जग-
त्क्षीणं तच्चिकित्सं प्रयत्नतः ॥ २१ ॥ यांयामहं गुनि-
श्रेष्ठं संश्रयामि गुणश्रियम् । तांतां कृन्तति मे तृष्णा
तन्नीमिव कुम्भिका ॥ २२ ॥ पदं करोत्यलहृयेऽपि
तृप्ता विफलमीहते । चिरं तिष्ठति नैकत्र तृष्णा चपल-
मर्कटी ॥ २३ ॥ क्षणमायति पातालं क्षणं याति नभ-
स्थलम् । क्षणं भ्रमति दिक्कृते तृष्णा ह्यपश्यदपदी
॥ २४ ॥ सर्वसंसारदुःखानां तृष्णा दीर्घदुःखदा ।
अन्तःपुरमथमपि या योजयत्यनिसंकटे ॥ २५ ॥ तृष्णा-
विपृच्छिकामम्रश्चिन्तात्यागो हि स द्विज । स्मोकेनानन्द-
मायाति स्मोकेनायाति स्यदताम् ॥ २६ ॥ नास्ति देह-
ममः शोच्यो नीचो गुणविवर्जितः ॥ २७ ॥ कलेवरम-
हंकारगृहस्थस्य महागृहम् । लुट्यवभ्येतु वा स्वयं किम-

नेन गुरो मम ॥ २८ ॥ पङ्क्तिबद्धेन्द्रियपशुं वल्गुत्तृष्णा-
 गृहाङ्गणम् । चित्तभृत्यजनाकीर्णं नेष्टं देहगृहं मम
 ॥ २९ ॥ जिह्वामर्कटिकाकान्तवदनद्वारभीषणम् । दष्ट-
 दन्तास्थिशकलं नेष्टं देहगृहं मम ॥ ३० ॥ रक्तमांसम-
 यस्यास्य सबाह्याभ्यन्तरे मुने । नाशकधार्मिणो बृहि-
 कैव कायस्य रम्यता ॥ ३१ ॥ तडित्सु शरदश्रेषु गन्धर्व-
 नगरेषु च । स्थिर्यैर्येन विनिर्णीतं स विश्वमितु विग्रहे
 ॥ ३२ ॥ शशवे गुरुतो भीतिर्मातृतः पितृतस्तथा ।
 जनतो ज्येष्ठवालाच्च शशवं भयमन्दिरम् ॥ ३३ ॥ स्व-
 चित्तबिलसंस्थेन नानाविभ्रमकारिणा । बलात्कामविशा-
 चेन विवशः परिभूयते ॥ ३४ ॥ दासाः पुत्राः स्त्रिय-
 श्चैव बान्धवाः सुहृदस्तथा । हसन्त्युन्मत्तकमिव नरं
 वार्धककम्पितम् ॥ ३५ ॥ दैन्यदोषमयी दीर्घा वर्धते
 वार्धके स्पृहा । सर्वापदाभेकसखी हृदि दाहप्रदायिनी
 ॥ ३६ ॥ कचिद्वा विद्यते श्रुत्या संसारे सुखभावना ।
 आयुः सन्ध्यामिवासाद्य कालस्तामपि कृन्तति ॥ ३७ ॥
 तृणं पांसुं महेन्द्रं च सुवर्णं मेरुपर्वपम् । आत्मंभरि-
 तया सर्वमात्मसात्कर्तुमुद्यतः । कालोऽयं सर्वसंहारी
 तेनाक्रान्तं जगन्नयम् ॥ ३८ ॥ मांसपाञ्चालिकायास्तु
 यन्नलोलेऽङ्गपञ्जरे । स्नायवस्थिग्रन्थिशालिन्याः स्त्रियः
 किमिव शोभनम् ॥ ३९ ॥ त्वङ्मांसरक्तवाष्पाम्बु पृथ-
 कृत्वा विलोचने । समालोक्य रम्यं चोत्कं मुधा परि-

मुह्यसि ॥ ४० ॥ मेरुशृङ्गतटोत्तासिगङ्गाचलरयोपमा ।
 दृष्टा यस्मिन्मुने मुक्ताहारस्योत्तासशालिता ॥ ४१ ॥
 इमशानेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः । श्वभिरास्वा-
 द्यते काले लघुपिण्ड इवान्धसः ॥ ४२ ॥ केशकजल-
 धारिण्यो दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः । दुष्कृताग्निशिखा
 नार्यो दहन्ति तृणवन्नरम् ॥ ४३ ॥ ज्वलतामर्तदूरेऽपि
 सरसा अपि नीरसाः । स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं
 चारु दारुणम् ॥ ४४ ॥ कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा
 मुग्धचेतसः । नार्यो नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवापुराः
 ॥ ४५ ॥ जन्मपल्वलमन्यानां चित्तकर्दमचारिणाम् ।
 पुंसां दुर्वासनारज्जुर्नारी वटिशपिण्डिका ॥ ४६ ॥ स-
 र्वेषां दोषरत्नानां मुसमुद्रिकयानया । दुःखशृङ्खलया
 नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥ ४७ ॥ यस्य स्त्री तस्य
 भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क्व भोगभूः । स्त्रियं त्यक्त्वा
 जगत्यक्तं जगत्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥ ४८ ॥
 दिशोऽपि नहि दृश्यन्ते देशोऽप्यन्योऽपदेशकृत् । शैला अपि
 विशीर्यन्ते शीर्यन्ते तारका अपि ॥ ४९ ॥ शुष्यन्त्यपि
 समुद्राश्च ध्रुवोऽप्यध्रुवजीवनः सिद्धा अपि विनश्यन्ति
 जीर्यन्ते दानवादयः ॥ ५० ॥ परमेष्ठ्यपि निष्ठावा-
 न्हीयते हरिरप्यजः भावोऽप्यभावमायानि जीर्यन्ते
 वै दिगीश्वराः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सर्वा वा
 भूतजातयः नाशमेवानुधावन्ति सलिलानीव वाडवम् ।

॥ ५२ ॥ आपद्ः क्षणमायान्ति क्षणमायान्ति संपदः ।
 क्षणं जन्माथ मरणं सर्वं नश्वरमेव तत् ॥ ५३ ॥
 अशूरेण हताः शूरा एकेनापि शतं हतम् । विषं विषय-
 वैषम्यं न विषं विषमुच्यते ॥ ५४ ॥ जन्मान्तरघ्ना विषया
 एकजन्महरं विषम् । इति मे दोषदावाग्निदग्धे संप्रति
 चेनसि ॥ ५५ ॥ स्फुरन्ति हि न भोगाशा मृगतृष्णा-
 सरःस्वपि । अतो मां बोधयाशु त्वं तत्त्वज्ञानेन वै गुरो
 ॥ ५६ ॥ नो चेन्मौनं समास्थाय निर्मानो गतमत्सरः ।
 भावयन्मनसा विष्णुं लिपिकर्मार्पितोपम इति महो-
 पनिषत् ॥ ५७ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

निदाघ तव नास्त्यन्यज्ज्ञेयं ज्ञानवतां वर । प्रज्ञया
 त्वं विजानासि ईश्वरानुगृहीतया । चित्तमालिन्यसंजातं
 मार्जयामि भ्रमं मुने ॥ १ ॥ मोक्षद्वारे द्वारपालाश्च-
 त्वारः परिकीर्तिताः । शमो विचारः संतोषश्चतुर्थः
 साधुसङ्गमः ॥ २ ॥ एकं वा सर्वयत्नेन सर्वमुत्सृज्य संश्रयेत् ।
 एकस्मिन्वशगे यान्ति चत्वारोऽपि वशं गताः ॥ ३ ॥
 शास्त्रैः सज्जनसंपर्कपूर्वकैश्च तपोदमैः । आदौ संसारमु-
 त्तयर्थं प्रज्ञामेवाभिवर्धयेत् ॥ ४ ॥ स्वानुभूतेश्च शास्त्रस्य
 गुरोश्चैकवाक्यता । यस्याभ्यासेन तेनात्मा सततं
 चावलोक्यते ॥ ५ ॥ संकल्पाशानुसंधानवर्जनं चेत्प्र-
 तिक्षणम् । करोपि तदचित्त्वं प्राप्त एवासि पावनम्
 ॥ ६ ॥ चेतसो यदकर्तृत्वं तत्समाधानमीरितम् । तदेव

केवलीभावं साशुभा निर्वृतिः परा ॥ ७ ॥ चेतसा संप-
रित्यज्य सर्वभावात्मभावनाम् । यथा तिष्ठसि तिष्ठ त्वं
मृकान्धश्वधिरोपमः ॥ ८ ॥ सर्वं प्रशान्तमजमेकमनादि-
मध्यमाभास्वर स्वदनमात्रमचैत्यचिह्नम् । सर्वं प्रशा-
न्तमिति शब्दमयी च दृष्टिर्याधार्थमेव हि मुध्रं व-
तदोमितीदम् ॥ ९ ॥ सर्वं किञ्चिदिदं दृश्यं दृश्यते चि-
ज्जगद्गतम् । चिन्निष्पन्दांशमात्रं तन्नान्यदस्तीति भावय
॥ १० ॥ नित्यप्रबुद्धचित्तस्त्वं कुर्यन्वापि जगत्क्रियाम् ।
आत्मैकत्वं विदित्वा त्वं तिष्ठाक्षुब्धमहाधिभवत् ॥ ११ ॥
तत्स्वावबोध एवासौ वासनातृणपावकः । प्रोक्तः समाधि-
शब्देन नतु तृष्णीमवस्थितिः ॥ १२ ॥ निरिच्छे सं-
स्थिते रत्ने यथा लोकः प्रवर्तते । सत्तामात्रे परं तत्त्वं
तथैवायं जगद्गणः ॥ १३ ॥ अतश्चात्मनि कर्तृत्वम-
कर्तृत्वं च वै मुने । निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता संनिधि-
मात्रतः ॥ १४ ॥ ते द्वे ब्रह्मणि विन्देते कर्तृताकर्तृते
मुने । यत्रैवैष चमत्कारस्तमाश्रित्य, स्थिरो भव ॥ १५ ॥
तस्मान्नित्यमकर्ताहमिति भावनयेद्ब्रह्मा । परमासृत्तनाम्नी
सा समतैवावशिष्यते ॥ १६ ॥ निदाघ शृणु सर्वस्था
जाता भुवि महागुणाः । ते नित्यमेवाभ्युदिता मुदिताः
ख इवेन्दवः ॥ १७ ॥ नापदि ग्लानिमायान्ति निशि
हेमाम्बुजं यथा । नेहन्ते प्रकृतादन्यद्गमन्ते शिष्टवर्त्मनि
॥ १८ ॥ आकृत्यैव विराजन्ते मेश्यादिगुणवृत्तिभिः ।

समाः समरसाः सौम्य सततं साधुवृत्तयः ॥ १९ ॥
 अब्धिवद्धतमर्यादा भवन्ति विशदाशयाः । नियतिं न
 विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥ २० ॥ कोऽहं
 कथमिदं चेति संसारमलमाततम् । प्रविचार्य प्रयत्नेन
 प्राज्ञेन सहसाधुना ॥ २१ ॥ नाकर्मसु नियोक्तव्यं ना-
 नार्येण सहावसेत् । द्रष्टव्यः सर्वसंहर्ता न मृत्युरव-
 हेलया ॥ २२ ॥ शरीरमस्थि मांसं च त्यक्त्वा रक्ताद्य-
 शोभनम् । भूतमुक्तावलीतन्तुं चिन्मात्रमवलोकयेत्
 ॥ २३ ॥ उपादेयानुपतनं हेयैकान्तविसर्जनम् । यदे-
 तन्मनसो रूपं तद्वाह्यं विद्धि नेतरत् ॥ २४ ॥ गुरु-
 शास्त्रोक्तमार्गेण स्वानुभूत्या च चिद्धने । ब्रह्मैवाहमिति
 ज्ञात्वा वीतशोको भवेन्मुनिः ॥ २५ ॥ यत्र निशिता-
 निशतपातनमुत्पलताडनवत्सोढव्यमग्निना दाहो हिम-
 सेचनमिवाङ्गारावर्तनं चन्दनचर्चवं निरवधिनाराचविकि-
 रपातो निदाघविनोदनधारागृहशीकरवर्षणमिव स्व-
 शिरश्छेदः सुखनिर्देव मूकीकरणमाननमुद्देव बाधिर्यं
 महानुपचय इवेदं नावहेलनया भवितव्यमेवं दृढवैरा-
 ग्याद्बोधो भवति ॥ गुरुवाक्यसमुद्गतस्वानुभूत्यादिशु-
 द्धया । यस्याभ्यासेन तेनात्मा सततं चावलोक्यते
 ॥ २६ ॥ विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथापूर्वं विभाति दिक् ।
 तथा विज्ञानविध्वस्तं जगन्नास्तीति भावय ॥ २७ ॥
 न धनान्युपकुर्वन्ति न मित्राणि न बान्धवाः । न

कायकेशवंधुयै न तीर्थायतनाश्रयः । केवलं तन्मनो-
मात्रमयेनासाद्यते पदम् ॥ २८ ॥ यानि दुःखानि या
नृणां दुःसहा ये दुराधयः । शान्तचेतःसु तत्सर्वं
तमोऽर्कश्चिव नश्यति ॥ २९ ॥ मातरीव परं यान्ति
विपमाणि मृदूनि च । विश्वासमिह भूतानि सर्वाणि
शमशालिनि ॥ ३० ॥ न रपायनपानेन न लक्ष्म्या-
लिङ्गितेन च । न तथा सुखमाप्नोति शमेनान्तर्यथा
जनः ॥ ३१ ॥ श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा ज्ञात्वा
शुभाशुभम् । न हृष्यति ग्लायति यः स शान्त इति
कथ्यते ॥ ३२ ॥ तुषारकरविम्बाच्छं मनो यस्य निरा-
कुलम् । मरणोन्मवयुद्धेषु स शान्त इति कथ्यते ॥ ३३ ॥
तपस्विषु बहुज्ञेषु याजकेषु नृपेषु च । बलवत्सु गुणा-
ढ्येषु शमवानेव राजते ॥ ३४ ॥ संतोषामृतपानेन ये
शास्तास्तृप्तिमागताः । आत्मारामा महात्मानस्ते महा-
पदमागताः ॥ ३५ ॥ अप्राप्तं हि परित्यज्य संप्राप्ते
समतां गतः । अदृष्ट्वेदास्वेदो यः संतुष्ट इति कथ्यते
॥ ३६ ॥ नाभिनन्दत्यसंप्राप्तं प्राप्तं भुङ्क्ते यथेप्सितम् ।
यः स सौम्यसमाचारः संतुष्ट इति कथ्यते ॥ ३७ ॥
रमते धीर्यथाप्राप्ते साध्वीवान्तःपुराजिरे । सा जीव-
न्मुक्तोदेति स्वरूपानन्ददायिनी ॥ ३८ ॥ यथाक्षणं
यथाशास्त्रं यथादेशं यथामुखम् । यथासंभवमल्पहृमिमं
मोक्षपथक्रमम् । तावद्विचारयेत्प्राज्ञो यावद्विश्रान्ति-

मात्मनि ॥ ३९ ॥ तुर्यविश्रान्तियुक्तस्य निवृत्तस्य भवा-
 र्णवात् । जीवतोऽजीवतश्चैव गृहस्थस्याथवा यतेः ॥ ४० ॥
 नाकृतेन कृतेनार्थो न श्रुतिस्मृतिविभ्रमैः । निर्मेन्दर
 इवाम्भोधिः स तिष्ठति यथास्थितः ॥ ४१ ॥ सर्वात्म-
 वेदनं शुद्धं यदोदेति तवात्मकम् । भाति प्रसृतिदिक्काल-
 बाह्यं चिद्रूपदेहकम् ॥ ४२ ॥ एवमात्मा यथा यत्र समु-
 द्धासमुपागतः । तिष्ठत्याशु तथा तत्र तद्रूपश्च विराजते
 ॥ ४३ ॥ यदिदं दृश्यते सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।
 तत्सुपुसाविव स्वप्नः कल्पान्ते प्रविनश्यति ॥ ४४ ॥
 ऋतमात्मा परंब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः । कल्पिता
 व्यवहारार्थं यस्य संज्ञा महात्मनः ॥ ४५ ॥ यथा कटक-
 शब्दार्थः पृथग्भावो न काञ्चनान् । न हेमकटकात्तद्व-
 जगच्छब्दार्थता परा ॥ ४६ ॥ तेनेयमिन्द्रजालश्रीर्ज-
 गति प्रवितन्यते । द्रष्टृदृश्यस्य सत्तान्तर्बन्ध इत्यभिधी-
 यते ॥ ४७ ॥ द्रष्टा दृश्यवशाद्बद्धो दृश्याभावे विमु-
 च्यते । जगत्त्वमहमित्यादिसर्गात्मा दृश्यमुच्यते ॥ ४८ ॥
 मनसैवेन्द्रजालश्रीर्जगति प्रवितन्यते । यावदेतत्संभ-
 वति तावन्मोक्षो न विद्यते ॥ ४९ ॥ ब्रह्मणा तन्यते
 विश्वं मनसैव स्वयंभुवा । मनोमयमतो विश्वं यज्ञाम
 परिदृश्यते ॥ ५० ॥ न बाह्ये नापि हृदये सद्रूपं विद्यते
 मनः । यदर्थं प्रतिभानं तन्मन इत्यभिधीयते ॥ ५१ ॥

१. मनस्तनेन्द्रजालश्रीर्जागती प्रवितन्यते, पाठः.

संकल्पनं मनो विद्धि संकल्पस्तन्न विद्यते । यत्र संक-
 ल्पनं तत्र मनोऽस्तीत्यवगम्यताम् ॥ ५२ ॥ संकल्प-
 मनसी भिन्ने न कदाचन केनचित् । संकल्पजाते ग-
 लिते स्वरूपमवशिष्यते ॥ ५३ ॥ अहं एवं जगद्वित्यादौ
 प्रशान्ते दृश्यसंभ्रमे । स्यात्तादृशी केवलता दृश्ये सत्ता-
 मुपागते ॥ ५४ ॥ महाप्रलयसंपत्तौ ह्यसत्तां समुपागते ।
 अशेषदृश्ये सर्गादौ शान्तमेवावशिष्यते ॥ ५५ ॥
 अस्यनस्तमितो भास्वानजो देवो निरामयः । सर्वदा
 सर्वकृत्सर्वः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ ५६ ॥ यतो वाचो
 निवर्तन्ते यो मुक्तैरवगम्यते । यस्य चारमादिकाः संज्ञाः
 कल्पिता न स्वभावतः ॥ ५७ ॥ चित्ताकाशं चिदाकाश-
 माकाशं च तृतीयकम् । द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धि चिदा-
 काशं महामुने ॥ ५८ ॥ देशादेशान्तरप्राप्तौ संविदो
 मध्यमेव यत् । निमेषेण चिदाकाशं तद्विद्धि मुनिपुङ्गव
 ॥ ५९ ॥ तस्मिन्निरस्तनिःशेषसंकल्पस्थितिमेपि चेत् ।
 सर्वात्मकं पदं शान्तं तदा प्राप्नोष्यसंशयः ॥ ६० ॥
 उदितौदार्यसौन्दर्यवैराग्यरसगर्भिणी । आनन्दस्यन्दिनी
 येषा समाधिरभिधीयते ॥ ६१ ॥ दृश्यासंभवबोधेन
 रागद्वेषादितानवे । रतिर्बलोदिता यामां समाधिरभि-
 धीयते ॥ ६२ ॥ दृश्यासंभवबोधो हि ज्ञानं ज्ञेयं चिदा-
 त्मकम् । तदेव केवलीभावं ततोऽन्यत्सकलं सृष्टा
 ॥ ६३ ॥ सत्त गेरावनो बद्धः सर्पपीकोणकोटरे । मशकेन

कृतं युद्धं सिंहौघैरेणुकोटरे ॥ ६४ ॥ पद्माक्षे स्थापितो
 मेरुर्निगीर्णो भृङ्गसूनुना । निदाघ विद्धि तादृक्त्वं जग-
 देतद्भ्रमात्मकम् ॥ ६५ ॥ चित्तमेव हि संसारो रोगादि-
 क्लेशदूषितम् । तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते
 ॥ ६६ ॥ मनसा भाव्यमानो हि देहतां याति देहकः ।
 देहवासनया मुक्तो देहधर्मेन लिप्यते ॥ ६७ ॥ कल्पं
 क्षणीकरोत्यन्तः क्षणं नयति कल्पताम् । मनोविलास-
 संसार इति मे निश्चिता मतिः ॥ ६८ ॥ नाविरतो
 दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वापि
 प्रज्ञानेनैनमाप्नुयान् ॥ ६९ ॥ तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं
 सत्यचिद्धनम् । विदित्वा स्वात्मनो रूपं न बिभेति
 कदाचन ॥ ७० ॥ परास्परं यन्महतो महान्तं स्वरूप-
 तेजोमयशाश्वतं शिवम् । कविं पुराणं पुरुषं सनातनं
 सर्वेश्वरं सर्वदेवैरूपास्यम् ॥ ७१ ॥ अहं ब्रह्मेति नियतं
 मोक्षहेतुर्महात्मनाम् । द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति
 ममेति च । ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति विमुच्यते
 ॥ ७२ ॥ जीवेश्वरादिरूपेण चेतनाचेतनात्मकम् ।
 ईक्षणादिप्रवेशान्ता मृष्टिरीशेन कल्पिता । जाग्रदादि-
 विमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः ॥ ७३ ॥ त्रिणा-
 चिकादियोगान्ता ईश्वरभ्रान्तिमाश्रिताः लोकायता-
 दिसांख्यान्ता जीवविभ्रान्तिमाश्रिताः ॥ ७४ ॥ तस्मा-

न्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेशवादयोः । कार्या किन्तु ब्रह्म-
तत्त्वं निश्चलेन विचार्यताम् ॥ ७५ ॥ अविशेषेण सर्वं
तु यः पश्यति चिदन्वयात् । स एव साक्षाद्विज्ञानी
स शिवः स हरिर्विधिः ॥ ७६ ॥ दुर्लभो विषयत्यागो
दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् । दुर्लभा सहजावस्था सहुरोः
करुणां विना ॥ ७७ ॥ उन्पन्नशक्तिर्बोधस्य त्यक्तनिःशेष-
कर्मणः । योगिनः सहजावस्था स्वयमेवोपजायते ॥ ७८ ॥
यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः । विज्ञानानि
तदा तस्य भयं स्यान्नात्र संशयः ॥ ७९ ॥ सर्वगं सच्चि-
दानन्दं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते । अज्ञानचक्षुर्नक्षेत भास्वन्तं
भानुमन्धवत् ॥ ८० ॥ प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म सत्यप्रज्ञान-
लक्षणम् । एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत्
॥ ८१ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्चिलद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे ॥ ८२ ॥
अनात्मतां परित्यज्य निर्विकारो जगत्स्थितो । एकनिष्ठ-
तयान्तस्थमंविन्मात्रपरो भव ॥ ८३ ॥ मरुभूमां जलं
सर्वं मरुभूमात्रमेव तत् । जगन्नयमिदं सर्वं चिन्मात्रं
स्वविचारतः ॥ ८४ ॥ लक्ष्यालक्ष्यमिति त्यक्त्वा यस्मि-
ष्टेत्केवलान्तना । शिव एव स्वयं साक्षादयं ब्रह्मविदु-
त्तमः ॥ ८५ ॥ अधिष्ठानमनौपम्यमवाह्यानसंगोचरम् ।
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ॥ ८६ ॥
सर्वशक्तेर्महेशस्य विलासो हि मनो जगत् । संयमासंय-

माभ्यां च संसारं शान्तिमन्वगात् ॥ ८७ ॥ मनोव्याधे-
 श्रिकित्सार्थमुपायं कथयामि ते । यद्यत्स्वाभिमतं वस्तु
 तत्त्यजन्मोक्षमश्नुते ॥ ८८ ॥ स्वायत्तमेकान्तहितं स्वे-
 प्सितत्यागवेदनम् । यस्य दुष्करतां यातं धिक् पुरुष-
 कीटकम् ॥ ८९ ॥ स्वः पौरुषकसाध्येन स्वेप्सितत्याग-
 रूपिणा । मनःप्रशममात्रेण विना नास्ति शुभा गतिः
 ॥ ९० ॥ असंकल्पनशस्त्रेण छिन्नं चित्तमिदं यदा । सर्वं
 सर्वगतं शान्तं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ९१ ॥ भव
 भावनया मुक्तो मुक्तः परमया धिया । धारयात्मानम-
 व्यग्रो ग्रस्तचित्तं चितः पदम् ॥ ९२ ॥ परं पौरुषमा-
 श्रित्य नीत्वा चित्तमचित्तताम् । ध्यानतो हृदयाकाशे
 चिति चिच्चक्रधारया ॥ ९३ ॥ मनो मारव निःशङ्कं
 त्वां प्रबध्नन्ति नारयः ॥ ९४ ॥ अयं सोऽहमिदं तन्म
 एतावन्मात्रकं मनः । तदभावनमात्रेण दात्रेणेव विली-
 यते ॥ ९५ ॥ छिन्नाभ्रमण्डलं व्योम्नि यथा शरदि
 धूयते । वातेन कल्पकेनैव तथान्तर्धूयते मनः ॥ ९६ ॥
 कल्पान्तपवना वान्तु यान्तु चैकत्वमर्णवाः । तैपन्तु
 द्वादशादित्या नास्ति निर्मनसः क्षतिः ॥ ९७ ॥ असं-
 कल्पनमात्रैकसाध्ये सकलसिद्धिदे । असंकल्पातिसाम्राज्ये
 तिष्ठावष्टब्धतत्पदः ॥ ९८ ॥ न हि चञ्चलताहीनं मनः
 कचन दृश्यते । चञ्चलत्वं मनोधर्मो वद्धेर्धर्मो यथोष्णता

॥ १०१ ॥ एषा हि चञ्चलास्पन्दशक्तिश्चित्तत्वसंस्थिता ।
 तां विद्धि मानसीं शक्तिं जगदाडम्बरात्मिकाम् ॥ १०० ॥
 यत्तु चञ्चलताहीनं तन्मनोऽमृतमुच्यते । तदेव च
 तपः शास्त्रमिद्वान्ते मोक्ष उच्यते ॥ १०१ ॥ तस्य चञ्च-
 लता यैषा त्वविद्या वासनात्मिका । वासनापरनाश्रीं
 तां विचारेण विनाशये ॥ १०२ ॥ पौरुषेण प्रयत्नेन
 यस्मिन्नेव पदे मनः । योज्यते तत्पदं प्राप्य निर्विकल्पो
 भवानथ ॥ १०३ ॥ अतः पौरुषमाश्रित्य चित्तमाक्रम्य
 चेतया । विशोकं पदमालम्ब्य निरातङ्कः स्थिरो भव
 ॥ १०४ ॥ मन एव समर्थं हि मनसो दृढनिघ्ने ।
 अराजकः समर्थः स्याद्वाजो निग्रहकर्मणि ॥ १०५ ॥
 तृष्णाग्राहगृहीतानां संसारार्णवपारिनाम् । आवर्तेरुद्ध-
 मानानां दूरं स्वमन एव नां ॥ १०६ ॥ मनस्येव मन-
 शिष्ठत्वा पाशं परमबन्धनम् । भवादुत्तारयात्मानं ना-
 सावन्येन तार्यते ॥ १०७ ॥ यायोदेति मनोनाम्नी
 वासना वासितान्तरा । तान्तां परिहरेत्प्राज्ञस्तनोऽविद्या-
 क्षयो भवेत् ॥ १०८ ॥ भोगिकवार्धमनां त्यक्त्वा त्यज
 त्वं भेदवासनाम् । भावाभावां ततस्त्यक्त्वा निर्विकल्पः
 सुखी भव ॥ १०९ ॥ एष एव मनोनाशस्त्वविद्यानाश
 एव च । यत्तु संवेद्यते किञ्चित्त्रास्यापरिवर्जनम्
 ॥ ११० ॥ अनाम्यैव हि निर्वाणं दुःखमास्थापरिग्रहः
 ॥ १११ ॥ अविद्या विद्यमानैव नष्टप्रज्ञेषु दृश्यते । नास्ति-

वाङ्गीकृताकारा सम्यक्प्रज्ञस्य सा कुतः ॥ ११२ ॥
 तावत्संसारभृगुषु स्वात्मना सह देहिनम् । आन्दो-
 लयति नीरन्ध्रं दुःखकण्टकशालिषु ॥ ११३ ॥ अविद्या
 यावदस्यास्तु नोत्पन्ना क्षयकारिणी । स्वयमात्मावलो-
 केच्छा मोहसंक्षयकारिणी ॥ ११४ ॥ अस्याः परं प्रप-
 श्यन्त्याः स्वात्मनाशः प्रजायते । दृष्टे सर्वगते बोधे स्वयं
 ह्येषा विलीयते ॥ ११५ ॥ इच्छामात्रमविद्येयं तन्नाशो
 मोक्ष उच्यते । स चासंकल्पमात्रेण सिद्धो भवति वै
 मुने ॥ ११६ ॥ मनागपि मनोव्योम्नि वामनारजनी-
 क्षये । कालिका तनुनामेति चिदादित्यप्रकाशनात्
 ॥ ११७ ॥ चैत्यानुपातरहितं सामान्येन च सर्वगम् ।
 यच्चित्तत्त्वमनाख्येयं स आत्मा परमेश्वरः ॥ ११८ ॥
 सर्वं च खल्विदं ब्रह्म नित्यचिद्धनमक्षतम् । कल्पनान्या
 मनोनाम्नी विद्यते नहि काचन ॥ ११९ ॥ न जायते
 न म्रियते किञ्चिदत्र जगन्त्रये । न च भावविकाराणां
 सत्ता कचन विद्यते ॥ १२० ॥ केवलं केवलाभासं
 सर्वसामान्यमक्षतम् । चैत्यानुपातरहितं चिन्मात्रमिह
 विद्यते ॥ १२१ ॥ तस्मिन्नित्ये तते शुद्धे चिन्मात्रे निरु-
 पद्रवे । शान्ते शमसमाभोगे निर्विकारे चिदात्मनि
 ॥ १२२ ॥ येषां स्वभावाभिमतं स्वयं संकल्प्य धा-
 वति । चिच्चैत्यं स्वयमम्लानं माननान्मन उच्यते ॥ १२३ ॥
 अतः संकल्पसिद्धेयं संकल्पेनैव नश्यति । नाहं ब्रह्मेति

संकल्पात्सुदृढाद्ब्रूयते मनः ॥ १२४ ॥ सर्वं ब्रह्मेति
 संकल्पात्सुदृढान्मुच्यते मनः । कृशोऽहं दुःखबद्धोऽहं
 हस्तपादादिमानहम् ॥ १२५ ॥ इति भावानुरूपेण व्य-
 चहारेण ब्रूयते । नाहं दुःखी न मे देहो बन्धः को-
 ऽस्यात्मनि स्थितः ॥ १२६ ॥ इति भावानुरूपेण व्यव-
 हारेण मुच्यते । नाहं मांसं न चास्थीनि देहादन्यः
 परोऽस्म्यहम् । इति निश्चितवानन्तः क्षीणाविद्यो विमु-
 च्यते ॥ १२७ ॥ कल्पितेयमविद्येयमनात्मन्यात्मभाव-
 नात् । परं पौरुषमाश्रित्य यत्वात्परमया धिया । भो-
 गच्छां दूरतस्त्यक्त्वा निर्विकल्पः सुखी भव ॥ १२८ ॥
 मम पुत्रो मम धनमहं सोऽयमिदं मम । इतीयमिन्द्र-
 जालेन वासनेनैव विवर्तानि ॥ १२९ ॥ मा भवाज्ज्ञो
 भव ज्ञस्त्वं जहि संसारभावनाम् । अनात्मन्यात्मभावेन
 किमज्ञ इव रोदिषि ॥ १३० ॥ कल्पयायं जहो मुको
 देहो मांसमयोऽगुचिः । यदर्थं सुखदुःखाभ्यामवशः
 परिभूयसे ॥ १३१ ॥ अहो नु चित्रं गगम्यं ब्रह्म तद्वि-
 स्मृतं नृणाम् । तिष्ठतस्तव कार्येषु मास्तु गगानुरञ्जना
 ॥ १३२ ॥ अहो नु चित्रं पद्मोत्थैर्बद्धास्तन्तुभिरद्वयः ।
 अविद्यमाना याविद्या तया विश्वं खिलीकृतम् ॥ १३३ ॥
 इदं तद्वज्रतां यातं नृणमाग्रं जगन्नयम् ॥ इत्युपनिषत् ॥
 इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

ऋभुः ॥ अथापरं प्रवक्ष्यामि शृणु तान् यथापथम् ।
 अज्ञानभूः सप्तपदा जभूः सप्तपदेव हि ॥ १ ॥ पदान्त-
 राण्यसंख्यानि प्रभवन्त्यन्यथैतयोः । स्वरूपावस्थिति-
 मुक्तिस्तद्वङ्गोऽहंववेदनम् ॥ २ ॥ शुद्धमन्मात्रसंचितेः
 स्वरूपान्न चलन्ति ये । रागद्वेषादयो भावाम्नेषां नाज्ञ-
 त्वसंभवाः ॥ ३ ॥ यः स्वरूपपरिभ्रंशश्चेत्यर्थे चिन्ति मज्ज-
 नम् । एतस्मादपरो मोहो न भूतो न भविष्यति ॥ ४ ॥
 अर्थादर्थान्तरं चित्ते याति मध्ये तु या स्थितिः । सा
 ध्वस्तमननाकारा स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥ ५ ॥ संशान्त-
 सर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः । जाग्रद्भिद्वाविनि-
 मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥ ६ ॥ अहन्तांशे क्षते
 शान्ते भेदनिष्पन्दचित्तना । अज्ञाया प्रचलति तन्म्व-
 रूपमितीरितम् ॥ ७ ॥ बीजं जाग्रत्तथा जाग्रन्महाजाग्र-
 त्तथैव च । जाग्रत्स्वप्नतथा स्वप्नः स्वप्नजाग्रत्सुषुप्तिकम्
 ॥ ८ ॥ इति सप्तविधो मोहः पुनरेष परस्परम् ।
 श्लिष्टो भवत्यनेकाग्र्यं शृणु लक्षणमस्य तु ॥ ९ ॥ प्रथमं
 चेतनं यस्यादनाग्र्यं निर्मलं चितः । भविष्यच्चित्तजीवा-
 दिनामशब्दार्थभाजनम् ॥ १० ॥ बीजरूपस्थितं जाग्र-
 दीजजाग्रत्तदुच्यते । एषा जप्तेर्नवावस्था त्वजाग्रत्सं-
 स्थितिं शृणु ॥ ११ ॥ नवप्रसूतस्य परादयं चाहमिदं
 मम । इति यः प्रत्ययः स्वस्थस्तजाग्रत्प्रागभावनान्

॥ १२ ॥ अयं सोऽहमिदं तन्म इति जन्मान्तरोदितः ।
 पीवरः प्रत्ययः प्रोक्तो महाजाग्रदिति स्फुटम् ॥ १३ ॥
 अन्मथवा रुढं सर्वथा तन्मयात्मकम् । यजाग्रतो
 मनोराज्यं तजाग्रत्स्वप्न उच्यते ॥ १४ ॥ द्विचन्द्रशुक्ति-
 कारूप्यमृगतृष्णादिभेदतः । अभ्यासं प्राप्य जाग्रत्त-
 स्त्वप्नो नानाविधो भवेत् ॥ १५ ॥ अल्पकालं मया
 दृष्टमेतन्नोदेति यत्र हि । परामर्शः प्रबुद्धस्य स स्वप्न
 इति कथ्यते ॥ १६ ॥ चिरं संदर्शनाभावादप्रकुलं बृह-
 द्दयः । चिरकालानुवृत्तिस्तु स्वप्नो जाग्रदिवोदितः ॥ १७ ॥
 स्वप्नजाग्रदिति प्रोक्तं जाग्रत्यपि परिस्फुरत् । पडवस्था-
 परित्यागे जडा जीवस्य या स्थितिः ॥ १८ ॥ भविष्य-
 दुःखबोधाख्या सौप्तिकः सोच्यते गतिः । जगत्तम्यामव-
 स्थायामन्तस्त्वमसि लीयते ॥ १९ ॥ यसावस्था इमाः
 प्रोक्ता मया ज्ञानस्य वै द्विज । एकैका ज्ञानसंग्यात्र
 नानाविभवरूपिणी ॥ २० ॥ इमां यत्तपदां ज्ञानभूमि-
 माकर्णयानघ । नानया ज्ञानया भूयो मोहपङ्के निम-
 ज्जति ॥ २१ ॥ वदन्ति बहुभेदेन वादिनो योगभू-
 मिकाः । मम त्वभिमतता नृनमिमा एव शुभप्रदाः
 ॥ २२ ॥ अवबोधं विदुर्ज्ञानं तदिदं साप्तभूमिकम् ।
 मुक्तिस्तु ज्ञयमित्युक्ता भूमिकासप्तकात्परम् ॥ २३ ॥
 ज्ञानभूमिः शुभे ज्ञान्या प्रथमा समुदाहृता । विचारणा

द्वितीया तु तृतीया तनुमानसी ॥ २४ ॥ सत्त्वापत्ति-
 श्रुतुर्या स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका । पदार्थभावना पृष्ठी
 सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ २५ ॥ आसमन्तः स्थिता
 मुक्तिर्यस्यां भूयो न शोचति । एतासां भूमिकानां त्व-
 मिदं निर्वचनं शृणु ॥ २६ ॥ स्थितः किं मृढ एवास्मि
 प्रेक्षेऽहं शास्त्रमज्जनः । वैराग्यपूर्वमिच्छेति शुभेच्छेत्यु-
 च्यते बुधैः ॥ २७ ॥ शास्त्रमज्जनसंपर्कवैराग्याभ्यामपूर्व-
 कम् । सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचारणा ॥ २८ ॥
 विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेषु रक्तता । यत्र सा
 तनुनामेति प्रोच्यते तनुमानसी ॥ २९ ॥ भूमिकात्रि-
 तयाभ्यासाच्चित्ते तु विरतेर्वशान् । सत्त्वात्मनि स्थिते
 शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहता ॥ ३० ॥ दशाचतुष्टयाभ्यासा-
 दसंसर्गकला तु या । रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्ता संस-
 क्तिनामिका ॥ ३१ ॥ भूमिकापञ्चकाभ्यामात्स्वात्माराम-
 तया दृढम् । आभ्यन्तराणां बाह्यानां पदार्थानामभाव-
 नात् ॥ ३२ ॥ परप्रयुक्तेन चिरं प्रयत्नेनावबोधनम् ।
 पदार्थभावना नाम पृष्ठी भवति भूमिका ॥ ३३ ॥
 भूमिषट्कचिराभ्यासाद्देदस्यानुपलम्भनात् । यस्त्वभावक-
 निष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥ ३४ ॥ एषा हि जीव-
 न्मुक्तेषु तुर्यावस्थेति विद्यते । विदेहमुक्तिविषयं तुर्या-
 तीतमतः परम् ॥ ३५ ॥ ये निदाघ महाभागाः साप्तर्मी
 भूमिमाश्रिताः । आत्मारामा महात्मानस्ते महापद-

मागताः ॥ ३६ ॥ जीवन्मुक्ता न मज्जन्ति सुखदुःखरस-
स्थिते । प्रकृतेनाथ कार्येण किञ्चिर्कुर्वन्ति वा न वा
॥ ३७ ॥ पार्श्वस्थबोधिताः सन्तः पूर्वाचारक्रमागतम् ।
आचारमाचरन्त्येव सुसुबुद्धवदुत्थिताः ॥ ३८ ॥ भूमि-
कासप्तकं चेतद्धीमतामेव गोचरम् । प्राप्य ज्ञानदशा-
मेतां पशुभ्येच्छादयोऽपि ये ॥ ३९ ॥ सदेहा वाप्य-
देहा वा ते मुक्ता नात्र संशयः । ज्ञप्तिर्हि ग्रन्थिवि-
च्छेदस्तस्मिन्मति विमुक्तता ॥ ४० ॥ मृगमृण्णाम्बुबुधा-
दिशान्तिमात्रात्मकस्यैव । ये तु मोहार्णवात्तीर्णास्तैः
प्राप्तं परमं पदम् ॥ ४१ ॥ ते स्थिता भूमिकास्वासु
स्वात्मलाभपरायणाः । मनःप्रशमनोपायो योग इत्यभि-
धीयते ॥ ४२ ॥ सप्तभूमिः स विज्ञेयः कथितास्ताश्च
भूमिकाः । एतासां भूमिकानां तु गम्यं ब्रह्माभिधं
पदम् ॥ ४३ ॥ त्वत्ताहन्तात्मता यत्र परता नास्ति का-
चन । न क्वचिद्भावकलना न भावाभावगोचरा ॥ ४४ ॥
सर्वं शान्तं निरालम्बं व्योमस्थं शाश्वतं शिवम् । अना-
मयमनाभासमनामकमकारणम् ॥ ४५ ॥ न सञ्जासन्न
मध्यान्तं न सर्वं सर्वमेव च । मनोवच्चोभिरप्राद्यं पूर्णा-
त्पूर्णं सुखात्युखम् ॥ ४६ ॥ असंवेदनमाशान्तमात्मवे-
दनमाततम् । यत्ता सर्वपदार्थानां नान्या संवेदनादते
॥ ४७ ॥ संयन्धे द्रष्टृदृश्यानां मध्ये दृष्टिर्हि यद्वपुः ।
द्रष्टृदर्शनदृश्यादिवर्जितं तदिदं पदम् ॥ ४८ ॥ देशादेशं

गते चित्ते मध्ये यच्चेतसो वपुः । अजाद्व्यसंविन्मननं
 तन्मयो भव सर्वदा ॥ ४९ ॥ अजाग्रत्स्वप्ननिद्रस्य यत्ते
 रूपं सनातनम् । अचेतनं चाजडं च तन्मयो भव
 सर्वदा ॥ ५० ॥ जडतां वर्जयिष्वैकां शिलाया हृदयं
 हि तत् । अमनस्कस्वरूपं यत्तन्मयो भव सर्वदा ।
 चित्तं दूरे परित्यज्य ग्रोऽसि सोऽसि स्थिरो भव ॥ ५१ ॥
 पूर्वं मनः समुदितं परमात्मतत्त्वात्तेनातनं जगदिदं
 सविकल्पजालम् । शून्येन शून्यमपि विप्र यथाश्वरेण
 नीलम्बमुलसति चारुतराभिधानम् ॥ ५२ ॥ संकल्प-
 संक्षयवशाद्गलिते तु चित्ते संसारमोहमिहिका गलिता
 भवन्ति । स्वच्छं विभाति शरदीव खमागतायां चि-
 न्मात्रमेकमजमाद्यमनन्तमन्तः ॥ ५३ ॥ अकर्तृकमरङ्गं
 च गगने चित्रमुत्थितम् । अद्रष्टृकं स्वानुभवमनिद्र-
 स्वप्नदर्शनम् ॥ ५४ ॥ साक्षिभूते समे स्वच्छे निर्वि-
 कल्पे चिदात्मनि । निरिच्छं प्रतिबिम्बन्ति जगन्ति
 मुकुरे यथा ॥ ५५ ॥ एकं ब्रह्म चिदाकाशं सर्वात्मकम-
 खण्डितम् । इति भावय यत्नेन चेतश्चाञ्चल्यशान्तये
 ॥ ५६ ॥ रेखोपरेखावलिता यथैका पीवरी शिला ।
 तथा त्रैलोक्यवलितं ब्रह्मैकमिह दृश्यताम् ॥ ५७ ॥
 द्वितीयकारणाभावादनुत्पन्नमिदं जगत् । ज्ञानं ज्ञातव्य-
 मधुना द्रष्टुं द्रष्टव्यमद्भुतम् ॥ ५८ ॥ विश्रान्तोऽस्मि
 चिरं श्रान्तश्चिन्मात्राज्ञान्ति किञ्चन । पश्य विश्रान्त-

संदेहं विगताशेषकौतुकम् ॥ ५९ ॥ निरस्तकल्पनाजाल-
मचित्तव्यं परं पदम् । त एव भूमतां प्राप्ताः संशान्ता-
शेषकिल्बिषाः ॥ ६० ॥ महाधियः शान्तधियो ये
याता विमनस्कताम् । जन्तोः कृतविचारस्य विगल-
द्वृत्तिचेतसः ॥ ६१ ॥ मननं त्यजतो नित्यं किञ्चित्परि-
णनं मनः । दृश्यं संत्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषः ॥ ६२ ॥
द्रष्टारं पश्यतो नित्यमद्रष्टारमपश्यतः । विज्ञातव्ये परे
तत्त्वे जागरूकस्य जीवनः ॥ ६३ ॥ सुप्तस्य घनसंमोह-
मये संसारवर्त्मनि । अत्यन्तपक्वैराग्यादरसेषु रसेष्वपि
॥ ६४ ॥ संसारवामनाजाले खगजाल इवाश्रुता । त्रो-
टिते हृदयग्रन्थौ श्रुत्यै वैराग्यरंहसा ॥ ६५ ॥ कातकं
फलमायाय यथा वारि प्रसीदति । तथा विज्ञानवशनः
स्वभावः संप्रसीदति ॥ ६६ ॥ नीरागं निरुपायकं नि-
र्वृन्दं निरुपाश्रयम् । विनिर्याति मनो मोहाद्विहङ्गः
पञ्जरादिव ॥ ६७ ॥ शान्तसंदेहदौराग्यं गतकौतुकवि-
श्रमम् । परिपूर्णान्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजते ॥ ६८ ॥
नाहं न चान्यदस्मीह ब्रह्मवाप्सि निरामयम् । इत्थं
सदसतोर्मध्याद्यः पश्यति स पश्यति ॥ ६९ ॥ अयस्यो-
पनतेष्वक्षिप्तदृश्येषु यथा मनः । नीरागमेव पतति
तद्वत्कार्येषु धीरधीः ॥ ७० ॥ परिज्ञायोपभुक्तो हि
भोगो भवति सुष्ठु । विज्ञाय सेवितश्चोरो मेव्रीमेति

न चोरताम् ॥ ७१ ॥ अशङ्कितापि संप्राप्ता ग्रामयात्रा
 यथाध्वगैः । प्रेक्ष्यते तद्वदेव जैर्भोगश्रीरवलोक्यते
 ॥ ७२ ॥ मनसो निगृहीतस्य लीलाभोगोऽल्पकोऽपि
 यः । तमेवालम्ब्यविस्तारं क्लिष्टत्वाद्वहु मन्यते ॥ ७३ ॥
 बद्धमुक्तो महीपालो ग्रासमात्रेण नुप्यति । परैरबद्धो
 नाक्रान्तो न राष्ट्रं बहु मन्यते ॥ ७४ ॥ हस्मं हस्मेन
 संपीड्य दन्तेर्दन्तान्विचूर्ण्य च । अङ्गान्यङ्गरिवाक्रम्य
 जयेदादौ स्पर्शं मनः ॥ ७५ ॥ मनसो विजयान्नान्या
 गतिरस्ति भवार्णवे । महानरकमाग्राज्ये मत्तदुपकृत-
 वारणाः ॥ ७६ ॥ आशाशरशलाकाद्या दुर्जया हीन्दि-
 यारयः । प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेन्द्रियद्विपः ॥ ७७ ॥
 पद्मिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते भोगवासनाः । तावन्नि-
 श्चिव वेताला वलन्ति हृदि वासनाः । एकतत्त्वदृढा-
 भ्यासाद्यावन्न विजितं मनः ॥ ७८ ॥ भृत्योऽभिमतक-
 र्तृत्वान्मन्त्री सर्वार्थकारणात् । सामन्तश्चेन्द्रियाक्रान्तेर्मनो
 मन्ये विवेकिनः ॥ ७९ ॥ लालनात्स्निग्धललना पाल-
 नात्पालकः पिता । सुहृदुत्तमविन्यासान्मनो मन्ये
 मनीषिणः ॥ ८० ॥ स्वालोकतः शास्त्रदशा स्वबुद्ध्या स्वानु-
 भावितः । प्रयच्छति परां सिद्धिं त्यक्त्वान्मानं मनःपिता
 ॥ ८१ ॥ सुहृष्टः सुदृढः स्वच्छः सुक्रान्तः सुप्रबो-
 धितः । स्वगुणेनोर्जितो भाति हृदि हृद्यो मनोमणिः
 ॥ ८२ ॥ एनं मनोमणिं ब्रह्मन्बहुपङ्ककलङ्कितम् ।

विवेकवारिणा सिद्धौ प्रक्षाल्यालोकवान्भव ॥ ८३ ॥
 विवेकं परमाश्रित्य बुद्ध्या सत्यमवेक्ष्य च । इन्द्रियारीनलं
 छित्त्वा तीर्णो भव भवार्णवात् ॥ ८४ ॥ आस्थामाश्र-
 मनन्तानां दुःखानामाकरं विदुः । अनास्थामाश्रमभितः
 सुखानामालयं विदुः ॥ ८५ ॥ वासनातन्तुबद्धोऽयं
 लोको विपरिवर्तते । सा प्रमिद्धातिदुःखाय सुखायोष्ठे-
 दमागता ॥ ८६ ॥ धीरोऽप्यतिबहुजोऽपि कुलजोऽपि
 महानपि । तृष्णया बध्यते जन्तुः सिंहः शृङ्गलया
 यथा ॥ ८७ ॥ परमं पौरुषं यत्नमास्थायैवायं सूयमम् ।
 यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन्को न भिद्विभाक् ॥ ८८ ॥
 अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माहमच्युतः । नान्यदस्तीति
 संविश्या परमा सा ह्यहंकृतिः ॥ ८९ ॥ सर्वस्मा-
 द्यतिरिक्तोऽहं बालाग्रादप्यहं तनुः । इति या संविदो
 ब्रह्मन्निद्वितीयाहंकृतिः शुभा ॥ ९० ॥ मोक्षार्थेपा न
 बन्धाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ॥ ९१ ॥ पाणिपादादि-
 मात्रोऽयमहमित्येव निश्चयः । अहंकारस्तृतीयोऽसौ लौ-
 किकस्तुच्छ एव सः ॥ ९२ ॥ जीव एव दुरात्मासौ
 कन्दः संसारदुम्भरोः । अनेनाभिहतो जन्तुरधोऽधः
 परिधावति ॥ ९३ ॥ अनया तुरहंकृत्या भावारसंस्त-
 क्तया चिरम् । शिष्टाहंकारवाज्रन्तुः शमवान्याति मुक्त-
 ताम् ॥ ९४ ॥ प्रथमां द्वावहंकारावङ्गीकृत्य त्वलौ-
 किका । तृतीयाहंकृतिस्त्याज्या लौकिकी दुःखदायिनी

॥ ९५ ॥ अथ ते अपि संत्यज्य सर्वाहंकृतिवर्जितः ।
 स तिष्ठति तथात्युच्चैः परमेवाधिरोहति ॥ ९६ ॥
 भोगेच्छासात्रको बन्धस्तत्यागो मोक्ष उच्यते । मनसो-
 ऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः ॥ ९७ ॥ ज्ञमनो
 नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य हि शृङ्खला । नानन्दं न
 निरानन्दं न चलं नार्धलं स्थिरम् । न सन्नासन्न चनेपां
 मध्यं ज्ञानिमनो विदुः ॥ ९८ ॥ यथा सौक्ष्म्या-
 च्छिदाभास्य आकाशो नोपलक्ष्यते । तथा निरंशश्चि
 द्भावःसर्वगोऽपि न लक्ष्यते ॥ ९९ ॥ सर्वसंकल्परहिता
 सर्वसंज्ञाविवर्जिता । सैषा चिद्विनाशात्मा स्वात्मे-
 त्यादिकृताभिधा ॥ १०० ॥ आकाशशतभागाच्छा ज्ञेषु
 निष्कलरूपिणी । सकलामलसंसारस्वरूपकात्मदर्शिनी
 ॥ १०१ ॥ नास्तमेति न चोदेति नोत्तिष्ठति न तिष्ठति ।
 न च याति न चायाति न च नेह न चेह चित्
 ॥ १०२ ॥ सैषा चिदमलाकारा निर्विकल्पा निरास्पदा
 ॥ १०३ ॥ आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं विशोध-
 येत् । पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत्
 ॥ १०४ ॥ अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ।
 महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ १०५ ॥
 प्रबुद्धबुद्धेः प्रक्षीणभोगेच्छस्य निराशिपः । नास्त्यविद्या-
 मलमिति प्राज्ञस्तूपदिशेद्गुरुः ॥ १०६ ॥ सति दीप
 इवा लोकः सत्यर्क इव वासरः । सति पुष्प इवामोद-

श्रिति सस्यं जगत्तथा ॥ १०७ ॥ प्रतिभासत एवेदं
न जगत्परमार्थतः । ज्ञानदृष्टां प्रसन्नायां प्रबोधविततो-
दये ॥ १०८ ॥ यथावज्ज्ञास्यसि स्वस्थो मद्वाग्वृष्टिबला-
बलम् । अविद्यैवोत्तमया स्वार्थनाशोद्यमार्थया ॥ १०९ ॥
विद्या संप्राप्यते ब्रह्मन्सर्वदोषापहारिणी । शाम्यति
ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षात्यते मलम् ॥ ११० ॥ शमं विपं
विपेणैति रिपुणा हन्यते रिपुः । ईदृशी भूतमायेयं या
स्वनाशेन हर्षदा ॥ १११ ॥ न लक्ष्यते स्वभावोऽस्या
वीक्ष्यमाणेव नश्यति । नास्येपा परमार्थेनेत्येवं भावन-
येद्वया ॥ ११२ ॥ सर्वे ब्रह्मेति यस्यान्तर्भावना सा हि
मुक्तिदा । भेददृष्टिरविद्येयं सर्वथा तां विसर्जयेत्
॥ ११३ ॥ मुने नायायते तद्धि पदमश्रयमुच्यते ।
कुतो जातेयमिति ते द्विज मास्तु विचारणा ॥ ११४ ॥
इमां कथमहं हन्मीत्येपा तेऽस्तु विचारणा । अस्मं
गतायां क्षीणायामस्यां ज्ञास्यसि तत्पदम् ॥ ११५ ॥
यत एवा यथा चैषा यथा नष्टेत्यखण्डितम् । तदस्या
रोगशालाया यत्वं कुरु चिकित्सनं ॥ ११६ ॥ यथैषा
जन्मदुःखेषु न भूयस्त्वां नियोक्ष्यति । स्वात्मनि स्वपरि-
स्पन्दैः स्फुरत्यच्छिद्विदर्णवः ॥ ११७ ॥ एकात्मकमखण्डं
तदित्यन्तर्भाव्यतां दृढम् । किञ्चिद्भुभितरूपा सा चिच्छ-
क्तिश्चिन्मयार्णवे ॥ ११८ ॥ तन्मयैव स्फुरत्यच्छा तन्नि-
धोर्मिरिवार्णवे । आत्मन्येवात्मना व्याप्ति यथा सरस्मि

मारुतः ॥ ११९ ॥ तथैवात्मात्मशक्त्यैव स्वात्मन्येवेति
 लोलताम् । क्षणं स्फुरति सा दैवी सर्वशक्तितया तथा
 ॥ १२० ॥ देशकालक्रियाशक्तिर्न यस्याः संप्रकर्षणे ।
 स्वस्वभावं विदित्वोच्चैरप्यनन्तपदे स्थिता ॥ १२१ ॥
 रूपं परिमितेनायं भावयत्यविभाविता । यदैवं भावितं
 रूपं तथा परमकान्तया ॥ १२२ ॥ तदैवेनामनुगता
 नामसंख्यादिका दशः । विकल्पकलिताकारं देशकाल-
 क्रियास्पदम् ॥ १२३ ॥ चित्तो रूपमिदं ब्रह्मक्षेत्रज्ञ
 इति कथ्यते । वासनाः कल्पयन्सोऽपि यालहंकारतां
 पुनः ॥ १२४ ॥ अहंकारो विनिर्गता कलङ्की बुद्धि-
 रुच्यते । बुद्धिः संकल्पिताकारा प्रयाति मननास्पदम्
 ॥ १२५ ॥ मनो घनविकल्पं तु गच्छतीन्द्रियतां शनैः ।
 पाणिपादमयं देहमिन्द्रियाणि विदुर्बुधाः ॥ १२६ ॥
 एवं जीवो हि संकल्पवामनारज्जुवेष्टितः । दुःखजालप-
 रीतात्मा क्रमादायाति नीचताम् ॥ १२७ ॥ इति शक्ति-
 मयं चेतो घनाहंकारतां गतम् । कोशकारकिमिरिव
 स्वेच्छया याति बन्धनम् ॥ १२८ ॥ स्वयं कल्पितत-
 न्मात्राजालाभ्यन्तरवर्ति च । परां विवशतामेति शृङ्ख-
 लाबद्धसिंहवत् ॥ १२९ ॥ कचिन्मनः कचिद्बुद्धिः क-
 चिज्ज्ञानं कचिन्क्रिया । कचिदेतदहंकारः कचिन्नित्त-
 मिति स्मृतम् ॥ १३० ॥ कचिन्प्रकृतिरित्युक्तं कचि-
 न्मायेति कल्पितम् । कचिन्मलमिति प्रोक्तं कचित्क-

मेति संस्मृतम् ॥ १३१ ॥ कचिद्वन्ध इति ख्यातं
 कचित्पुर्वष्टकं स्मृतम् । प्रोक्तं कचिद्विद्येति कचिदि-
 च्छेति संमतम् ॥ १३२ ॥ इमं संसारमखिलमाशा-
 पाशविधायकम् । दधदन्तःफलैर्हनिं वटधाना वटं यथा
 ॥ १३३ ॥ चिन्तानलशिखादग्धं कोपाजगरचर्वितम् ।
 कामाब्धिकलोलरतं विस्मृतात्मपितामहम् ॥ १३४ ॥
 समुद्धर मनो ब्रह्मन्मातङ्गमिव कर्दमात् । एवं जीवा-
 श्रिता भावा भवभावनयाहिताः ॥ १३५ ॥ ब्रह्मणा
 कल्पिताकारा लक्षशोऽप्यथ कोटिशः । संख्यातीताः
 पुरा ज्ञाता जायन्तेऽद्यापि चाभितः ॥ १३६ ॥ उप-
 त्स्यन्तेऽपि चैवान्ये कर्णोष्ठा इव निर्झरात् । केचिप्रथम-
 जन्मानः केचिजन्मशताधिकाः ॥ १३७ ॥ केचिद्या-
 संख्यजन्मानः केचिद्विजिभवान्तराः । केचिक्लिन्नरगन्ध-
 र्वविद्याधरमहोरगाः ॥ १३८ ॥ केचिर्देर्केन्दुवरुणाढ्य-
 क्षाधोक्षजपद्मजाः । केचिद्वाह्यभूपालवन्द्यशृङ्गणाः
 स्थिताः ॥ १३९ ॥ केचित्पुष्पापशीवृक्षफलमूलपतङ्गकाः ।
 केचित्कदम्बजम्बीरसालतालतमालकाः ॥ १४० ॥ के-
 चिन्महेन्द्रमलयमह्यमन्दरमेरवः । केचिक्षारोदधिक्षीर-
 द्यूतेक्षुजलराशयः ॥ १४१ ॥ केचिद्विशालाः ककुभः
 केचिन्नद्यो महारयाः । विहायस्युष्टकैः केचिन्निपतन्भ्यु-
 त्पतन्ति च ॥ १४२ ॥ कन्तुका इव हस्तेन मृत्पुनाऽ-
 विरतं हताः । भुक्त्वा जन्मसहस्राणि भूयः संसारसंकटे

॥ १४३ ॥ पतन्ति केचिदबुधाः संग्राह्यापि विवेक-
ताम् । दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तितः ॥ १४४ ॥
लीलयैव यदादत्ते दिक्कालकलितं वपुः । तदेव जीव-
पर्यायवासनावेशतः परम् ॥ १४५ ॥ मनःसंपद्यते लोलं
कलनाकलनोन्मुखम् । कलयन्ती मनःशक्तिगदा भा-
वयति क्षणान् ॥ १४६ ॥ आकाशभावनामच्छां शब्द-
बीजरसोन्मुखीम् । ततस्तद्धनतां यातं घनस्पन्दकमा-
न्मनः ॥ १४७ ॥ भावयत्यनिलस्पन्दं स्पर्शबीजरसोन्मु-
खम् । ताभ्यामाकाशवाताभ्यां दृढाभ्यामवशमत्तनः
॥ १४८ ॥ शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां संवर्षाज्जन्यतेऽनलः ।
रूपतन्मात्रमहितं त्रिभिर्भिः सह संमितम् ॥ १४९ ॥
मनस्तादृग्गुणगतं रसतन्मात्रवेदनम् । क्षणाच्चेतस्यपां
शैत्यं जलसंवित्ततो भवेत् ॥ १५० ॥ ततस्तादृग्गुणगतं
मनो भावयति क्षणान् । गन्धतन्मात्रमेतस्माद्भूमिसंवि-
त्ततो भवेत् ॥ १५१ ॥ अथेत्यंभूततन्मात्रवेष्टितं तनुतां
जहत् । वपुर्वह्निकणाकारं स्फुरितं व्योम्नि पश्यति
॥ १५२ ॥ अहंकारकलायुक्तं बुद्धिबीजसमन्वितम् ।
तत्पुण्यष्टकमित्युक्तं भूतहृन्पद्मपदपदम् ॥ १५३ ॥
तस्मिंस्तु तीव्रसंवेगाद्भावयद्भासुरं वपुः । स्थूलतामेति
पाकेन मनो बिल्वफलं यथा ॥ १५४ ॥ सूपास्थद्रुत-
हेमाभं स्फुरितं विमलाम्बरे । संनिवेशमथादत्ते तत्तेजः
स्वस्वभावतः ॥ १५५ ॥ ऊर्ध्वं शिरःपिण्डमयमधः

पादमयं तथा । पार्श्वयोर्हस्तसंस्थानं मध्ये चोदरधर्मि-
णम् ॥ १५६ ॥ कालेन स्फुटतामेत्य भवत्यमलविप्र-
हम् । बुद्धिसत्त्वबलोत्साहविज्ञानेश्वर्यसंस्थितः ॥ १५७ ॥
स एव भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः । अवलोक्य
वपुर्वह्ना कान्तमात्मीयमुत्तमम् ॥ १५८ ॥ चिन्ताम-
भ्येत्य भगवांस्त्रिकालामलदर्शनः । एतस्मिन्परमाकाशे
चिन्मात्रैकात्मरूपिणि ॥ १५९ ॥ अदृष्टपारपर्यन्ते प्रथमं
किं भवेदिति । इति चिन्तितवान्ब्रह्मा सद्यो जातामला-
त्महम् ॥ १६० ॥ अपश्यत्सर्गवृन्दानि समतीतान्यने-
कशः । स्मरत्यथो स सकलान्सर्वधर्मगुणकमात् ॥ १६१ ॥
लीलया कल्पयामास चित्राः संकल्पतः प्रजाः । नाना-
चारसमारम्भा गन्धर्वनगरं यथा ॥ १६२ ॥ तासां स्व-
र्गापवर्गार्थं धर्मैकामार्थसिद्धये । अनन्तानि त्रिचित्राणि
शास्त्राणि समकल्पयत् ॥ १६३ ॥ विरञ्चिरूपान्मनसः
कल्पितत्वाज्जगत्स्थितः । तावत्स्थितिरियं प्रोक्ता तन्नाशे
नाशमाप्नुयात् ॥ १६४ ॥ न जायते न म्रियते क्वचि-
त्किञ्चित्कदाचन । परमार्थेन विप्रैर्न्द्र मिथ्या सर्वं तु
दृश्यते ॥ १६५ ॥ कोशमाशाभुज्जज्ञानां संसारादम्भं
त्यज । अमदंतदिति ज्ञात्वा मातृभावं निवेशय ॥ १६६ ॥
गन्धर्वनगरस्यार्थं भूपितेऽभूपिते तथा । अविद्यांशे सु-
तादौ वा कः क्रमः सुखदुःखयोः ॥ १६७ ॥ धनदारेषु
वृद्धेषु दुःखयुक्तं न तुष्टता । वृद्धायां मोहमायायां कः

समाश्वासवानिह ॥ १६८ ॥ यैरेव जायते रागो मूर्ख-
स्याधिकतां गतैः । तैरेव भागैः प्राज्ञस्य विराग उपजा-
यते ॥ १६९ ॥ अतो निदाघ तत्त्वज्ञ व्यवहारेषु संसृतेः ।
नष्टं नष्टमुपेक्षस्व प्राप्तं प्राप्तमुपाहर ॥ १७० ॥ अनाग-
तानां भोगानामवाञ्छनमकृत्रिमम् । आगतानां च सं-
भोग इति पण्डितलक्षणम् ॥ १७१ ॥ शुद्धं सदसतो-
र्मध्यं पदं बुद्ध्वावलम्ब्य च । सत्वाद्याभ्यन्तरं दृश्यं मा
गृहाण विमुञ्च मा ॥ १७२ ॥ यस्य नेच्छा तथा निच्छा
ज्ञस्य कर्मणि निष्ठतः । न तस्य लिप्यते प्रज्ञा पद्मपत्र-
मिवाम्बुभिः ॥ १७३ ॥ यदि ते नेन्द्रियार्थश्रीः स्पन्दते
हृदि वै द्विज । तदा विज्ञातविज्ञेयः समुत्तीर्णो भवार्ण-
वात् ॥ १७४ ॥ उच्चैःपदाय परया प्रज्ञया वासनाग-
णान् । पुष्पाद्रन्ध्रमपोद्धारं चेतोवृत्तिं पृथक्कुरु ॥ १७५ ॥
संसाराम्बुनिधावस्मिन्वासनाम्बुपरिप्लुते । ये प्रज्ञानाव-
मारूढास्ते तीर्णाः पण्डिताः परे ॥ १७६ ॥ न त्यजन्ति
न वाञ्छन्ति व्यवहारं जगद्रतम् । सर्वमेवानुवर्तन्ते
पारावारविदो जनाः ॥ १७७ ॥ अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य
सत्तासामान्यरूपिणः । चित्तश्चेत्योन्मुखत्वं यत्तत्संकल्पा-
ङ्कुरं विदुः ॥ १७८ ॥ लेशतः प्राप्तसत्ताकः स एव
घनतां शनैः । याति चित्तत्वमापूर्य दृढं जाड्याय मेघ-
वत् ॥ १७९ ॥ भावयन्ति चित्तिश्रित्य व्यतिरिक्तमिवा-

मनः । संकल्पतामिवायाति बीजमङ्कुरतामिव ॥ १८० ॥
 संकल्पनं हि संकल्पः स्वयमेव प्रजायते । वर्धते स्वय-
 मेवाशु दुःखाय न सुखाय यत् ॥ १८१ ॥ मा संक-
 ल्पय संकल्पं मा भावं भावय स्थितौ । संकल्पनाशने
 यत्तो न भूयोऽननुगच्छति ॥ १८२ ॥ भावनाभावमा-
 त्रेण संकल्पः क्षीयते स्वयम् । संकल्पेनैव संकल्पं मन-
 सैव मनो मुने ॥ १८३ ॥ छित्त्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं
 किमेतावति दुष्करम् । यथैवेदं नभः शून्यं जगच्छून्यं
 तथैव हि ॥ १८४ ॥ तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य
 कालिमा । नश्यति क्रियया विप्र पुरुषस्य तथा मलम्
 ॥ १८५ ॥ जीवस्य तण्डुलस्येव मलं सहजमप्यलम् ।
 नश्यत्येव न संदेहस्तस्मादुद्योगवान्भवेत् ॥ १८६ ॥
 इति महोपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्तरास्थां परित्यज्य भावश्रीं भावनामयीम् । यो-
 ऽसि सोऽसि जगत्सि स्मिर्लालया विहरानघ ॥ १ ॥
 सर्वग्राहमकर्तेति दृढभावनयानया । परमासृतनाम्नी सा
 समर्तवावशिष्यते ॥ २ ॥ खेदोद्धासविलासेषु स्वात्म-
 कर्तृतयंकया । स्वसंकल्पे क्षयं याते समर्तवावशिष्यते
 ॥ ३ ॥ समता सर्वभावेषु यासी सत्यपरा स्थितिः ।
 तस्यामवस्थितं चित्तं न भूयो जन्मभागभवेत् ॥ ४ ॥
 अथवा सर्वकर्तृत्वमकर्तृत्वं च वै मुने । सर्वं त्यक्त्वा
 मनः पीत्वा योऽसि सोऽसि स्थिरो भव ॥ ५ ॥ दोष-

स्थिरसमाधानो येन त्यजसि तत्त्यज । चिन्मनःकलना-
 कारं प्रकाशतिमिरादिकम् ॥ ६ ॥ वासनां वासितारं
 च प्राणस्रन्दनपूर्वकम् । समूलमखिलं त्यक्त्वा व्योम-
 साम्यः प्रशान्तधीः ॥ ७ ॥ हृदयात्मंपरित्यज्य सर्ववास-
 नपङ्क्तयः । यस्तिष्ठति गतव्यग्रः स मुक्तः परमेश्वरः
 ॥ ८ ॥ दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं भ्रान्तं भ्रान्त्या दिशो दश ।
 युक्तया वै चरतोऽज्ञस्य संसारो गोष्पदाकृतिः ॥ ९ ॥
 सबाह्याभ्यन्तरे देहे ह्यध ऊर्ध्वं च दिक्षु च । इत
 आत्मा ततोऽप्यात्मा नास्त्यनात्ममयं जगत् ॥ १० ॥
 न तदस्ति न यत्राहं न तदस्ति न तन्मयम् । किमन्य-
 दभिवाञ्छामि सर्वं सच्चिन्मयं ततम् ॥ ११ ॥ समस्तं
 खल्विदं ब्रह्म सर्वमात्मेदमाततम् । अहमन्य इदं चान्य-
 दिति भ्रान्तिं त्यजानघ ॥ १२ ॥ तने ब्रह्मघने नित्ये
 संभवन्ति न कल्पिताः । न शोकोऽस्ति न मोहोऽस्ति
 न जरास्ति न जन्म वा ॥ १३ ॥ यदस्तीह तदेवास्ति
 विज्वरो भव सर्वदा । यथाप्राप्तानुभवतः सर्वत्रानभि-
 वाञ्छनात् ॥ १४ ॥ त्यागादानपरित्यागी विज्वरो भव
 सर्वदा । यस्येदं जन्म पाश्चात्यं तमाश्वेव महामने
 ॥ १५ ॥ विशन्ति विद्या विमला मुक्ता वेणुमिवो-
 त्तमम् । विरक्तमनसां सम्यक्स्वप्नसङ्गादुदाहृतम् ॥ १६ ॥
 द्रष्टृर्दृश्यसमायोगात्प्रत्ययानन्दनिश्चयः । यस्तं स्वमात्म-
 तत्त्वोत्थं निष्पन्दं समुपास्महे ॥ १७ ॥ द्रष्टृदर्शनद-

इयानि त्यक्त्वा वासनया सह । दर्शनप्रत्ययाभासमा-
 त्मानं समुपास्महे ॥ १८ ॥ द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्ति-
 नाम्नीति पक्षयोः । प्रकाशनं प्रकाशानामात्मानं समुपा-
 स्महे ॥ १९ ॥ संत्यज्य हृद्गुहेशानं देवमन्यं प्रयान्ति
 ये । ते रत्नमभिवाञ्छन्ति त्यक्तहस्तस्थकास्तुभाः ॥ २० ॥
 उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियारिन्पुनः पुनः । हन्याद्वि-
 वेकदण्डेन वज्रेणैव हरिर्गिरीन् ॥ २१ ॥ संसाररात्रिदुः-
 स्वप्ने शून्ये देहमये भ्रमे । सर्वमेवापविशं तद्दृष्टं संस्-
 निविभ्रमम् ॥ २२ ॥ अज्ञानोपहतो बाल्ये यावने व-
 निताहतः । शेषे कलत्रचिन्तानेः किं करोति नराधमः
 ॥ २३ ॥ सतोऽसत्ता स्थिता मूर्ध्नि रम्याणां मूर्ध्न्य-
 रम्यता । सुखानां मूर्ध्नि दुःखानि किमेकं संश्रयाम्यहम्
 ॥ २४ ॥ येषां निमेषणोन्मेषा जगतः प्रलयोदयो ।
 तादृशाः पुरुषा यान्ति मादृशां गणनेव का ॥ २५ ॥
 संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते । तन्मध्ये
 पतिने देहे सुखमाप्नोति कथम् ॥ २६ ॥ प्रबुद्धोऽस्मि
 प्रबुद्धोऽस्मि दुष्टश्चोरोऽयमात्मनः । मनो नाम निह-
 न्त्येनं मनसास्मि चिरं हृतः ॥ २७ ॥ मा खेदं भज
 ह्येषु नोपादेयपरो भव । हेयादेयदर्शा त्यक्त्वा शेषस्यः
 सुस्थिरो भव ॥ २८ ॥ निराशता निर्भयता नित्यता
 यमता ज्ञता । निरीहता निष्क्रियता साम्यता निर्वि-
 कल्पता ॥ २९ ॥ धर्तिर्मन्त्री मनस्तुष्टिर्मृदुता मृदुभा-

पिता । हेयोपादेयनिर्मुक्ते जे तिष्ठन्त्यपवासनम् ॥ ३० ॥
 गृहीततृष्णाशबरीवासनाजालमाततम् । संसारवारिप्र-
 सृतं चिन्तातन्तुभिराततम् ॥ ३१ ॥ अनया तीक्ष्णया
 तात छिन्धि बुद्धिशलाकया । वात्ययेवाम्बुदं जालं
 छित्त्वा तिष्ठ तते पदे ॥ ३२ ॥ मनसैव मनश्छित्त्वा कुठा-
 रेणेव पादपम् । पदं पावनमासाद्य सद्य एव स्थिरो
 भव ॥ ३३ ॥ तिष्ठन्गच्छन्स्वपन्नाग्रन्निवसन्नुत्पतन्प-
 तन् । असदेवेदमित्यन्तं निश्चित्यास्थां परित्यज्य ॥ ३४ ॥
 दृश्यमाश्रयसीदं चेत्तत्पञ्चितोऽयि बन्धवान् । दृश्यं
 संत्यजसीदं चेत्तदाचित्तोऽमि मोक्षवान् ॥ ३५ ॥ नाहं
 नेदमिति ध्यायंस्तिष्ठ त्वमचलाचलः । आत्मनो जगत-
 श्रान्तर्द्रष्टृदृश्यदशान्तरे ॥ ३६ ॥ दर्शनाख्यं स्वमा-
 त्मानं सर्वदा भावयन्भव । स्वाद्यस्वादकमंत्यक्तं स्वाद्य-
 स्वादकमध्यगम् ॥ ३७ ॥ स्वदनं केवलं ध्यायन्परमात्म-
 मयो भव । अवलम्ब्य निरालम्बं मध्येमध्ये स्थिरो
 भव ॥ ३८ ॥ रज्जुबद्धा विमुच्यन्ते तृष्णाबद्धा न केन-
 चित् । तस्माद्विदाद्यतृष्णां त्वं त्यज संकल्पवर्जनान्
 ॥ ३९ ॥ एतामहंभावमयीमपुण्यां छित्त्वानहंभावशला-
 कयैव । स्वभावजां भव्यभवान्तभूमौ भव प्रशान्ता-
 खिलभूतभीतिः ॥ ४० ॥ अहमेषां पदार्थानामेते च
 मम जीवितम् । नाहमेभिर्विना किञ्चिन्न मयैते विना
 किल ॥ ४१ ॥ इत्यन्तर्निश्चयं त्यक्त्वा विचार्य मनसा

सह । नाहं पदार्थस्य न मे पदार्थ इति भाविने ॥ ४२ ॥
 अन्तःशीतलया बुद्ध्या कुर्वतो लीलया क्रियाम् । यो
 नूनं वासनात्यागो ध्येयो ब्रह्मन्प्रकीर्तितः ॥ ४३ ॥ सर्वं
 समतया बुद्ध्या यः कृत्वा वासनाक्षयम् । जहाति नि-
 र्ममो देहं नेयोऽसौ वासनाक्षयः ॥ ४४ ॥ अहंकारमयीं
 त्यक्त्वा वासनां लीलयैव यः । तिष्ठति ध्येयसंत्यागी
 स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ४५ ॥ निर्मूलं कलनां त्यक्त्वा
 वासनां यः शमं गतः । ज्ञेयं त्यागमिमं विद्धि मुक्तं
 तं ब्राह्मणोत्तमम् ॥ ४६ ॥ द्वावेतौ ब्रह्मतो यातो द्वा-
 वेतौ विगतज्वरो । आपतन्मु यथाकालं सुखदुःखेष्वेवना-
 रता ॥ ४७ ॥ मंन्यामियोगिनां दान्तां विद्धि शान्तां
 मुनीश्वर । ईप्सितानीप्सिते न स्तो यस्यान्तर्वर्तिदृष्टिषु
 ॥ ४८ ॥ सुषुप्तिवद्यश्नरति स जीवन्मुक्त उच्यते ।
 हर्षामर्षभयक्रोधकामकार्पण्यदृष्टिभिः ॥ ४९ ॥ न ह-
 र्यति ग्लायति यः परामशं विवर्जितः । बाह्यार्थवास-
 नोद्धृता तृष्णा बद्धेति कथ्यते ॥ ५० ॥ सर्वार्थवासनो-
 न्मुक्ता तृष्णा मुक्तेति भण्यते । इदमस्तु समेत्यन्तमिच्छां
 प्रार्थनयान्विताम् ॥ ५१ ॥ तां तीक्ष्णः शृङ्खलां विद्धि
 दुःखजन्मभयप्रदाम् । तामेतां सर्वभावेषु सख्यसखसु च
 सर्वदा ॥ ५२ ॥ संत्यज्य परमोदारं पदमेति महामनाः ।
 बन्धास्थामथ मोक्षास्थां सुखदुःखदशामपि ॥ ५३ ॥

त्यक्त्वा सदसदास्थां त्वं निष्ठाक्षुब्धमहाधिभवत् । जा-
यते निश्चयः साधो पुरुषस्य चतुर्विधः ॥ ५४ ॥ आपा-
दमन्तकमहं मातापितृविनिर्मितः । इत्येको निश्चयो ब्रह्म-
न्बन्धायासविलोकनात् ॥ ५५ ॥ अतीतः सर्वभावेभ्यो
वालाग्रादप्यहं तनुः । इति द्वितीयो मोक्षाय निश्चयो
जायते सताम् ॥ ५६ ॥ जगज्जालपदार्थात्मा सर्व एवा-
हमक्षयः । तृतीयो निश्चयश्चोक्तो मोक्षायैव द्विजोत्तम
॥ ५७ ॥ अहं जगद्वा सकलं शून्यं व्योम समं सदा ।
एवमेष चतुर्थोऽपि निश्चयो मोक्षमिद्विदः ॥ ५८ ॥
एतेषां प्रथमः प्रोक्तस्तृष्णया बन्धयोग्यया । शुद्धतृष्णा-
स्त्रयस्त्वच्छा जीवन्मुक्ता विलासिनः ॥ ५९ ॥ सर्वं
चाप्यहमेवेति निश्चयो यो महामते । तमादाय विपा-
दाय न भूयो जायते मतिः ॥ ६० ॥ शून्यं तत्प्रकृति-
र्माया ब्रह्मविज्ञानमित्यपि । शिवः पुरुष ईशानो नित्य-
मात्मेति कथ्यते ॥ ६१ ॥ द्वैताद्वैतसमुद्भूतैर्जगन्निर्माण-
लीलया । परमात्ममयी शक्तिरद्वैतैव विजम्भते ॥ ६२ ॥
सर्वातीतपदालम्बी परिपूर्णैकचिन्मयः । नोद्वेगी न च
तुष्टात्मा संसारे नावसीदति ॥ ६३ ॥ प्राप्तकर्मकरो
नित्यं शशुमिग्रसमानदृक् । ईहितानीहितैर्मुक्तो न शो-
चति न काङ्क्षति ॥ ६४ ॥ सर्वस्याभिमतं वक्ता चोदितः
पेशलोक्तिमान् । आशयज्ञश्च भूतानां संसारे नावसी-
दति ॥ ६५ ॥ पूर्वा इष्टिमवष्टभ्य ध्येयत्यागविलासि-

नीम् । जीवन्मुक्ततया स्वस्थो लोके विहर विज्वरः
 ॥ ६६ ॥ अन्तः संत्यक्तसर्वाशो वीतरागो विवासनः ।
 बहिः सर्वसमाचारो लोके विहर विज्वरः ॥ ६७ ॥
 बहिः कृत्रिमसंरम्भो हृदि संरम्भवर्जितः । कर्ता बहिर-
 कर्तान्तर्लोके विहर शुद्धधीः ॥ ६८ ॥ त्यक्ताहंकृतिराश्व-
 स्तमतिराकाशशोभनः । अगृहीतकलङ्काश्रो लोके विहर
 शुद्धधीः ॥ ६९ ॥ उदारः पेशलाचारः सर्वाचारानुवृत्ति-
 मान् । अन्तः सङ्गपरित्यागी बहिः संभारवानिव ॥ ७० ॥
 अन्तर्वैराग्यमादाय बहिराशोन्मुखेहितः । अयं बन्धु-
 रयं नेति गणना लघुचेतसाम् ॥ ७१ ॥ उदारचरितानां
 तु वसुधैव कुटुम्बकम् । भावाभावविनिर्मुक्तं जरामरण-
 वर्जितम् ॥ ७२ ॥ प्रदान्तकलनारम्भं नीरागं पदमा-
 श्रय । एषा ब्राह्मी स्थितिः स्वच्छा निष्कामा विगता-
 मया ॥ ७३ ॥ आदाय विहरन्नेवं संकटेषु विमुह्यति ।
 वैराग्येणाथ शास्त्रेण महत्त्वादिगुणैरपि ॥ ७४ ॥ यस्मिं-
 कल्पहरार्थं तन्मयमेवोक्षयेन्मनः । वैराग्यात्पूर्णतामेति
 मनो नाशवशानुगम् ॥ ७५ ॥ आशया रक्तामेति
 शरदीव सरोऽमलम् । तमेव भुक्तविरमं व्यापारौघं पुनः
 पुनः ॥ ७६ ॥ दिवसेदिवसे कुर्वन्प्राज्ञः कस्माश्च लज्जते ।
 विस्मृत्यकलितो बन्धनन्मुक्तो मुक्तिरुच्यते ॥ ७७ ॥

चिदचैत्या किलात्मेति सर्वसिद्धान्तसंग्रहः । एतन्निश्चय-
मादाय विलोकय धियेच्छया ॥ ७८ ॥ स्वयमेवात्मना-
त्मानमानन्दं पदमाप्स्यसि । चिदहं चिदिमे लोकाश्चि-
दाशाश्चिदिमाः प्रजाः ॥ ७९ ॥ दृश्यदर्शननिर्मुक्तः केव-
लामलरूपवान् । नित्योदितो निराभासो द्रष्टा साक्षी
चिदात्मकः ॥ ८० ॥ चैत्यनिर्मुक्तचिद्रूपं पूर्णज्योतिः-
स्वरूपकम् । संशान्तिसर्वसंवेद्यं संविन्मात्रमहं महत्
॥ ८१ ॥ संशान्तिसर्वसंकल्पः प्रशान्तिसंकल्पेणः । नि-
र्विकल्पपदं गत्वा स्वस्थो भव मुनीश्वर ॥ ८२ ॥ इति ।
य इमां महोपनिषदं ब्राह्मणो नित्यमधीते अश्रोत्रियः
श्रोत्रियो भवति । अनुपनीत उपनीतो भवति । सो-
ऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स सोमपूतो
भवति । स सत्यपूतो भवति । स सर्वपूतो भवति ।
स सर्वदेवैर्ज्ञातो भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भ-
वति । स सर्वदेवैरनुध्यातो भवति । स सर्वैकतुभिरिष्ट-
वान्भवति । गायत्र्याः षष्टिसहस्राणि जप्तानि फलानि
भवन्ति । इतिहासपुराणानां शतसहस्राणि जप्तानि फ-
लानि भवन्ति । प्रणवानामयुतं जप्तं भवति । आच-
क्षुषः पङ्क्तिं पुनाति । आसप्तमान्पुरुषयुगान्पुनाति ।
इत्याह भगवान्हिरण्यगर्भः । जप्येनामृतत्वं च गच्छ-

तीत्युपनिषत् ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॐ आप्याय-
न्विति शान्तिः ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति महोपनिषत्समाप्ता ॥

शारीरकोपनिषत् ॥ ६५ ॥

तत्त्वग्रामोपायमिदं परतत्त्वस्वरूपकम् ।

शरीरोपनिषद्देहं श्रीरामब्रह्म मे गतिः ॥

ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

ॐ अथातः पृथिव्यादिमहाभूतानां समवायं शरी-
रम् । यत्कठिनं सा पृथिवी यदृधं तदापो यदुष्णं तत्तेजो
यत्संचरति स वायुर्यन्मुपिरं तदाकाशम् । श्रोत्रार्दानि
ज्ञानेन्द्रियाणि । श्रोत्रमाकाशे वायौ त्वगर्भा चक्षुरप्सु
जिह्वा पृथिव्यां घ्राणमिति । एवमिन्द्रियाणां यथाक्रमेण
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च ते विषयाः पृथिव्यादिमहा-
भूतेषु क्रमेणोत्पन्नाः । वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि
कर्मेन्द्रियाणि । तेषां क्रमेण वचनादानगमनविमर्गा-
नन्दाश्च ते विषयाः पृथिव्यादिमहाभूतेषु क्रमेणोत्पन्नाः ।
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तमित्यन्तःकरणचतुष्टयम् । तेषां क्र-
मेण संकल्पविकल्पाध्यवसायाभिमानावधारणास्वरूपा-
श्च ते विषयाः । मनःस्थानं गलान्तं बुद्धेर्वदनमहंकारस्य
हृदयं चित्तस्य नाभिरिति । अस्थिचर्मनाडीरोममांसा-

श्रेति पृथिव्यंशः । मूत्रश्लेष्मरक्तशुक्लस्वेदा अवंशः ।
 क्षुत्तृष्णालस्यमोहमैथुनान्यग्नेः । प्रचारणविलेखनस्थूला-
 द्युन्मेपनिमेपादि वायोः । कामक्रोधलोभमोहभयान्या-
 काशस्य । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पृथिवीगुणाः । शब्द-
 स्पर्शरूपरसाश्चापां गुणाः । शब्दस्पर्शरूपाण्यग्निगुणाः ।
 शब्दस्पर्शाविति वायुगुणौ । शब्द एक आकाशस्य ।
 सात्त्विकराजसतामसलक्षणानि त्रयो गुणाः ॥ अहिंसा-
 सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः । अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचं
 संतोष आर्जवम् ॥ १ ॥ अमानिषमदम्भित्वमानिक-
 त्वमहिंस्वता । एते सर्वे गुणा ज्ञेयाः सात्त्विकस्य विशेष-
 पतः ॥ २ ॥ अहं कर्तास्म्यहं भोक्तास्म्यहं वक्ताभिमा-
 नवान् । एते गुणा राजसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवित्तमैः
 ॥ ३ ॥ निद्रालस्या मोहरागां मैथुनं चौर्यमेव च ।
 एते गुणास्तामसस्य प्रोच्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ ४ ॥
 ऊर्ध्वं सात्त्विको मध्ये राजसोऽधस्तामस इति । सत्य-
 ज्ञानं सात्त्विकम् । धर्मज्ञानं राजसम् । निमिरान्धं ताम-
 समिति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिनुरीयमिति चतुर्विधा अ-
 वस्थाः । ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियान्तःकरणचतुष्टयं चतुर्दश-
 करणयुक्तं जाग्रत् । अन्तःकरणचतुष्टयैरेव संयुक्तः स्वप्नः ।
 चित्तैककरणा सुषुप्तिः । केवलजीवयुक्तमेव नुरीय-
 मिति । उन्मीलितनिमीलितमध्यस्थः जीवपरमात्मनो-
 र्मध्ये जीवात्मा क्षेत्रज्ञ इति विज्ञायते । बुद्धिकर्मेन्द्रिय-

प्राणपञ्चकर्मनसा धिया । शरीरं सप्तदशभिःसूक्ष्मं
 लिङ्गमुच्यते ॥ ५ ॥ मनो बुद्धिरहंकारः खानिलाग्नि-
 जलानि भूः । एताः प्रकृतयस्त्वष्टा विकाराः षोडशापरे
 ॥ ६ ॥ श्रोत्रं त्वक्शुष्पी जिह्वा घ्राणं चैव तु पञ्चमम् ।
 पायूपस्थौ कर्शो पादौ वाक्चैव दशमी मता ॥ ७ ॥
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च । त्रयोविंश-
 तिरेतानि तत्त्वानि प्रकृतानि तु ॥ ८ ॥ चतुर्विंशति-
 रव्यक्तं प्रधानं पुरुषः परः ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह
 नाववन्विति शान्तिः ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति शारीरकोपनिषत्समाप्ता ॥

योगशिखोपनिषत् ॥ ६६ ॥

योगज्ञाने यत्पदाप्तिमाधनत्वेन विश्रुते ।

तत्रैषदं ब्रह्मतत्त्वं स्यमात्रमवशिष्यते ॥

ॐ सह नाववन्विति शान्तिः ॥

सर्वे जीवा सुखेदुःखेर्मायाजालेन वेष्टिताः । तेषां
 मुक्तिः कथं देव कृपया वद शंकर ॥ १ ॥ सर्वमिद्विकरं
 मार्गे मायाजालनिकृन्तनम् । जन्ममृत्युजराव्याधिनाशनं
 सुखदं वद ॥ २ ॥ इति हिरण्यगर्भः पप्रच्छ स होवाच
 महेश्वरः । नानामार्गेस्तु दुष्प्रापं कैवल्यं परमं पदम्
 ॥ ३ ॥ सिद्धिमार्गेण लभते नान्यथा पद्मसंभव ।

पतिताः शास्त्रजालेषु प्रज्ञाया तेन मोहिताः ॥ ४ ॥
 स्वात्मप्रकाशरूपं तत्किं शास्त्रेण प्रकाश्यते । निष्कलं
 निर्मलं शान्तं सर्वातीतं निरामयम् ॥ ५ ॥ तदेव जीव-
 रूपेण पुण्यपापकलंवृतम् । परमात्मपदं नित्यं तत्कथं
 जीवतां गतम् ॥ ६ ॥ तत्त्वानीतं महादेव प्रमादात्क-
 थयेश्वर । सर्वभावपदातीतं ज्ञानरूपं निरञ्जनम् ॥ ७ ॥
 वायुवत्स्फुरितं स्थस्मिन्त्राहंकृतिरुत्थिता । पञ्चात्मकम-
 भूत्पिण्डं धातुबद्धं गुणात्मकम् ॥ ८ ॥ सुखदुःखैः सम-
 युक्तं जीवभावनया कुरु । तेन जीवाभिधा प्रोक्ता त्रि-
 शुद्धे परमात्मनि ॥ ९ ॥ कामक्रोधभयं चापि मोह-
 लोभमथो रजः । जन्म मृत्युश्च कार्पण्यं शोकस्त्रिधा क्षुधा
 तृषा ॥ १० ॥ तृष्णा लज्जा भयं दुःखं विपादो हर्ष
 एव च । एभिर्दोषैर्विनिर्मुक्तः स जीवः शिव उच्यते ॥ ११ ॥
 तस्मादोषविनाशार्थमुपायं कथयामि ते । ज्ञानं केचिद्व-
 दन्त्यत्र केवलं तन्न विद्वये ॥ १२ ॥ योगहीनं कथं
 ज्ञानं मोक्षदं भवतीह भोः । योगोऽपि ज्ञानहीनस्तु न
 क्षमो मोक्षकर्मणि ॥ १३ ॥ तस्माज्ज्ञानं च योगं च
 मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् । ज्ञानस्वरूपभेदादौ ज्ञेयं ज्ञानैक-
 साधनम् ॥ १४ ॥ अज्ञानं कीदृशं चेति प्रविचार्य
 मुमुक्षुणा । ज्ञातं येन निजं रूपं कैवल्यं परमं पदम्
 ॥ १५ ॥ असौ दोषैर्विनिर्मुक्तः कामक्रोधभयादिभिः ।

सर्वदोषैर्वृतो जीवः कथं ज्ञानेन मुच्यते ॥ १६ ॥ स्वा-
त्मरूपं यथा ज्ञानं पूर्णं तद्व्यापकं तथा । कामक्रोधादि-
दोषाणां स्वरूपास्मान्मि भिन्नता ॥ १७ ॥ पश्चात्तस्य
विधिः किंनु निषेधोऽपि कथं भवेत् । विवेकी सर्वदा
मुक्तः संसारभ्रमवर्जितः ॥ १८ ॥ परिपूर्णस्वरूपं तत्सत्यं
कमलसंभव । सकलं निष्कलं चैव पूर्णत्वाच्च तदेव
हि ॥ १९ ॥ कलिना स्फूर्तिरूपेण संसारभ्रमतां गतम् ।
निष्कलं निर्मलं साक्षात्सकलं गगनोपमम् ॥ २० ॥
उपत्तिस्थितिसंहारस्फूर्तिज्ञानविवर्जितम् । एतदप्यं समा-
यातः स कथं मोहसागरं ॥ २१ ॥ निमज्जति महाबाहो
त्यक्त्वा विद्यां पुनःपुनः । सुखदुःखादिमोहेषु यथा
संसारिणां स्थितिः ॥ २२ ॥ तथा ज्ञानी यद्वाति-
ष्टेद्वात्मनावासितस्तदा । तयोर्नास्ति विशेषोऽग्नौ समा सं-
सारभावना ॥ २३ ॥ ज्ञानं चेदीदृशं ज्ञातमज्ञानं की-
दृशं पुनः । ज्ञाननिष्ठो विरक्तोऽपि धर्मज्ञो विजितेन्द्रियः
॥ २४ ॥ विना देहेऽपि योगेन न मोक्षं लभते विधे ।
अपक्वाः परिपक्वाश्च देहिनो द्विविधः स्मृताः ॥ २५ ॥
अपक्वा योगहीनास्तु पक्वा योगेन देहिनः । सर्वो योगा-
ग्निना देहो ह्यजडः शोकवर्जितः ॥ २६ ॥ जडस्तु
पार्थिवो ज्ञेयो ह्यपक्वो दुःखदो भवेत् । ध्यानस्थोऽर्सा
तथाप्येवमिन्द्रियविवशो भवेत् ॥ २७ ॥ तानि गाढं

१ यथा लिप्यते.

नियम्यापि तथाप्यन्यैः प्रबाध्यते । शीतोष्णमुखदुःखा-
 र्द्यव्याधिभिर्मानसैस्तथा ॥ २८ ॥ अन्यैर्नानाविधैर्जीवैः
 शस्त्राग्निजलमारुतैः । शरीरं पीड्यते तैस्तैश्चित्तं संक्षु-
 भ्यते ततः ॥ २९ ॥ तथा प्राणविपत्तौ तु क्षोभमायाति
 मारुतः । ततो दुःस्वशतैर्व्याप्तं चित्तं क्षुब्धं भवेन्नृणाम्
 ॥ ३० ॥ देहावसानसमये चित्ते यद्यद्विभावयेत् ।
 तत्तदेव भवेज्जीव इत्येव जन्मकारणम् ॥ ३१ ॥ देहान्ते
 किं भवेज्जन्म तन्न जानन्ति मानवाः । तस्माज्ज्ञानं च
 वेराग्यं जीवस्य केवलं श्रमः ॥ ३२ ॥ पिपीलिका यथा
 लम्बा देहे ध्यानाद्विमुच्यते । अस्यां किं वृश्चिकैर्दंष्ट्रो
 देहान्ते वा कथं सुखी ॥ ३३ ॥ तस्मान्मूढा न जानन्ति
 मिथ्यातर्केण वेष्टिताः । अहंकृतिर्यदा यस्य नष्टा भवति
 तस्य वै ॥ ३४ ॥ देहस्त्वपि भवेन्नष्टो व्याधयश्चास्य
 किं पुनः । जलाग्निशस्त्रगतादिबाधा कस्य भविष्यति
 ॥ ३५ ॥ यदा यदा परिक्षीणा पुष्टा चाहंकृतिर्भवेत् ।
 तमनेनास्य नश्यन्ति प्रवर्तन्ते रूगादयः ॥ ३६ ॥ कार-
 णेन विना कार्यं न कदाचन विद्यते । अहंकारं विना
 तद्देहे दुःखं कथं भवेत् ॥ ३७ ॥ शरीरेण जिताः
 सर्वे शरीरं योगिभिर्जितम् । तत्कथं कुरुते तेषां सुख-
 दुःखादिकं फलम् ॥ ३८ ॥ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः
 कामक्रोधादिकं जितम् । तेनैव विजितं सर्वं नासौ

१ देहान्तः, २ व्याधिभिश्चास्यः

केनापि बाध्यते ॥ ३९ ॥ महाभूतानि तत्त्वानि संह-
तानि क्रमेण च । सप्तधातुमयो देहो दग्धो योगाग्निना
शनः ॥ ४० ॥ देवैरपि न लक्ष्येत योगिदेहो महा-
बलः । भेदबन्धविनिर्मुक्तो नानाशक्तिधरः परः ॥ ४१ ॥
यथाकाशस्तथा देह आकाशादपि निर्मलः । सूक्ष्मासू-
क्ष्मतरौ दृश्यः स्थूलास्थूलौ जडाजडः ॥ ४२ ॥ इच्छा-
रूपो हि योगीन्द्रः स्वतन्त्रस्वजरामरः । क्रीडते त्रिषु
लोकेषु लीलया यत्रकुत्रचित् ॥ ४३ ॥ अचिन्त्यशक्ति-
मान्योगी नानारूपाणि धारयेत् । मंहरेच्च पुनस्तानि
स्वेच्छया विजितेन्द्रियः ॥ ४४ ॥ नाम्नां मरणमामोति
पुनर्योगवलेन तु । हटेन मृत एवासौ मृतस्य मरणं
कुतः ॥ ४५ ॥ मरणं यत्र सर्वेषां तत्रासौ परिजीवति ।
यत्र जीवन्ति मृतास्तु तत्रासौ मृत एव वै ॥ ४६ ॥
कर्तव्यं नैव तस्यास्ति कृतेनासौ न लिप्यते । जीव-
न्मुक्तः सदा स्वच्छः सर्वदोषविवर्जितः ॥ ४७ ॥ वि-
रक्ता ज्ञानिनश्चान्ये देहेन विजिताः सदा । ते कथं
योगिभिस्तुल्या मांसपिण्डाः कुदेहिर्नः ॥ ४८ ॥ दे-
हान्ते ज्ञानिभिः पुण्यापापाच्च फलमाप्यते । ईदृशं
तु भवेत्तत्तद्भुक्त्वा ज्ञानी पुनर्भवेत् ॥ ४९ ॥ पश्चात्पु-
ण्येन लभते सिद्धेन गृह सङ्गतिम् । ततः सिद्धस्य
कृपया योगी भवति नान्यथा ॥ ५० ॥ ततो नश्यति

१ जीवति मरणम्.

अ. २६

संसारो नान्यथा शिवभाषितम् । योगेन रहितं ज्ञानं
 न मोक्षाय भवेद्विधे ॥ ५१ ॥ ज्ञानेनैव विना योगो
 न सिध्यति कदाचन । जन्मान्तरंश्च बहुभिर्योगो ज्ञा-
 नेन लभ्यते ॥ ५२ ॥ ज्ञानं तु जन्मनैकेन योगादेव
 प्रजायते । तस्माद्योगात्परतरो नाम्नि मार्गस्तु मोक्षदः
 ॥ ५३ ॥ प्रविचार्य चिरं ज्ञानं मुक्तोऽहमिति मन्यते ।
 किमसौ मननादेव मुक्तो भवति तत्क्षणात् ॥ ५४ ॥
 पश्चाज्जन्मान्तरशतैर्योगादेव विमुच्यते । न तथा भवतो
 योगाज्जन्ममृत्यु पुनःपुनः ॥ ५५ ॥ प्राणापानसमायो-
 गाच्चन्द्रसूर्यैकता भवेत् । सप्तधातुमयं देहमग्निना रज-
 येद्भुवम् ॥ ५६ ॥ व्याधयस्तस्य नश्यन्ति च्छेदस्वानादि-
 कास्तथा । तदसौ परमाकाशरूपो देहवतिष्ठति ॥ ५७ ॥
 किं पुनर्बहुनोक्तेन मरणं नाम्नि तस्य वै । देहीव दृश्यते
 लोके दग्धकर्पूरवस्वयम् ॥ ५८ ॥ चित्तं प्राणेन संबद्धं
 सर्वजीवेषु संस्थितम् । रज्ज्वा यद्वत्सुसंबद्धः पक्षी तद्व-
 त्तिदं मनः ॥ ५९ ॥ नानाविधविचारैस्तु न बाध्यं जा-
 यते मनः । तस्मात्तस्य जयोपायः प्राण एव हि नान्यथा
 ॥ ६० ॥ तर्कैर्जल्पैः शास्त्रजालैर्युक्तिभिर्मग्नभेषजैः ।
 न वशो जायते प्राणः सिद्धोपायंविना विधे ॥ ६१ ॥
 उपायं तमविज्ञाय योगमार्गे प्रवर्तते । खण्डज्ञानेन
 सहसा जायते क्लेशवत्तरः ॥ ६२ ॥ यो जित्वा पवनं

मोहायोगमिच्छति योगिनाम् । सोऽयं कुम्भमारुह्य
 सागरं तर्नुमिच्छति ॥ ६३ ॥ यस्य प्राणो विलीनोऽन्तः
 साधके जीवितं सति । पिण्डो न पतितस्तस्य चित्तं
 दोषैः प्रबाधते ॥ ६४ ॥ शुद्धे चेतसि तस्यैव स्वात्म-
 ज्ञानं प्रकाशते । तस्माज्ज्ञानं भवंशोगाज्जन्मनैकेन पश्यज
 ॥ ६५ ॥ तस्माद्योगं तमेवादां साधको नित्यमभ्यसेत् ।
 मुमुक्षुभिः प्राणजयः कर्तव्यो मोक्षहेतवे ॥ ६६ ॥
 योगात्परतरं पुण्यं योगात्परतरं शिवम् । योगात्परतरं
 सूक्ष्मं योगात्परतरं नहि ॥ ६७ ॥ योऽपानप्राणयोरैक्यं
 स्वरजोरेतयोस्तथा । सूर्याचन्द्रमसोर्योगो जीवात्मपरमा-
 त्मनोः ॥ ६८ ॥ एवं तु द्वन्द्वजालस्य संयोगो योग
 उच्यते । अथ योगशिखां वक्ष्ये सर्वज्ञानेषु चोत्तमाम्
 ॥ ६९ ॥ यदानुध्यायते मन्त्रं गात्रकम्पोऽथ जायते ।
 आसनं पश्यकं बद्ध्वा यच्चान्यदपि रोचते ॥ ७० ॥ नामाग्ने
 दृष्टिमारोप्य हस्तपादां च संयता । मनः सर्वत्र संगृह्य
 ॐकारं तत्र चिन्तयेत् ॥ ७१ ॥ ध्यायते सततं प्राज्ञो
 ह्यकृत्वा परमेश्वरम् । एकस्मिन्ने नवद्वारं त्रिस्थूणे पञ्च-
 देवते ॥ ७२ ॥ हृदये तु शरीरे वा पतिमान्नोपलक्ष-
 येत् । आदित्यमण्डलाकारं रश्मिवालासमाकुलम्
 ॥ ७३ ॥ तस्य मध्यगतं वह्निं प्रैवलेदीपवर्तिवत् ।
 दीपशिखा तु या मात्रा सा मात्रा परमेश्वरे ॥ ७४ ॥

भिन्दन्ति योगिनः सूर्ये योगाभ्यासेन वै पुनः । द्वि-
तीयं सुषुम्नाद्वारं परिशुभ्रं समर्पितम् ॥ ७५ ॥ कपाल-
संपुटं पीत्वा ततः पश्यति तत्पदम् । अथ न ध्यायते
जन्तुरालस्याच्च प्रमादतः ॥ ७६ ॥ यदि त्रिकालमाग-
च्छेत्स्य गच्छेत्पुण्यसंपदम् । पुण्यमेतत्समासाद्य संक्षिप्य
कथितं मया ॥ ७७ ॥ लब्धयोगोऽथ बुध्येत प्रसन्नं
परमेश्वरम् । जन्मान्तरसहस्रेषु यदा श्राणं तु किलिब-
पम् ॥ ७८ ॥ तदा पश्यति योगेन संसारोच्छेदनं
महत् । अधुना संप्रवक्ष्यामि योगाभ्यासस्य लक्षणम्
॥ ७९ ॥ मरुजयो यस्य मिद्धः संवयेत्तं गुरुं सदा ।
गुरुवस्त्रप्रसादेन कुर्यात्प्राणजयं ध्रुवः ॥ ८० ॥ वितन्मि-
प्रमितं दैर्घ्यं चतुरङ्गुलविस्तृतम् । मृदुलं धवलं प्रोक्तं
वेष्टनाम्बरलक्षणम् ॥ ८१ ॥ निरुध्य मारुतं गाढं शक्ति-
चालनयुक्तितः । अष्टधा कुण्डलीभूतामृग्वीं कुर्यात्तु कु-
ण्डलीम् ॥ ८२ ॥ पायोराकुञ्चनं कुर्यात्कुण्डलीं चाल-
येत्तदा । मृत्युवक्त्रगतस्यापि तस्य मृत्युभयं कुतः ॥ ८३ ॥
एतदेव परं गृह्यं कथितं तु मया तव । वज्रासनगतो
नित्यमूर्ध्वाकुञ्चनमभ्यसेत् ॥ ८४ ॥ वायुना ज्वलितो
वह्निः कुण्डलीमनिशं दहेत् । संनप्ता साग्निना जीवशक्ति-
स्त्रैलोक्यमोहिनी ॥ ८५ ॥ प्रविशेच्चन्द्रतुण्डे तु सुषुम्ना-
वदनान्तरे । वायुना वह्निना सार्धं ब्रह्मग्रन्थिं भिनत्ति

मा ॥ ८६ ॥ विष्णुमन्त्रं ततो भित्त्वा रुद्रमन्त्रं च
तिष्ठति । ततस्तु कुम्भकैर्गाढं पूरयित्वा पुनःपुनः
॥ ८७ ॥ अथाभ्यसेत्सूर्यभेदमुज्ज्वलीं चापि शीतलीम् ।
भस्त्रां च महितो नाम स्याच्चतुष्टयकुम्भकः ॥ ८८ ॥
बन्धत्रयेण संयुक्तः केवलप्राप्तिकारकः । अथास्य लक्षणं
सम्यक्प्रयामि समासतः ॥ ८९ ॥ एकाकिना समुप-
गम्य चित्तदेशं प्राणादिरूपममृतं परमार्थतत्त्वम् ।
लघ्वाशिना घृतिमता परिभाषितव्यं संसाररोगहरमाप-
धमद्वितीयम् ॥ ९० ॥ सूर्यनाड्या समाकृत्य वायुम-
भ्यामयोगिना । विधिवत्कुम्भकं कृत्वा रेचयेच्छीतर-
श्मिना ॥ ९१ ॥ उदरे बहुगोघ्नं किमिदोषं निहन्ति
च । मुहुर्मुहुर्गिदं कार्यं सूर्यभेदमुदाहृतम् ॥ ९२ ॥
नाडीभ्यां वायुमाकृत्य कण्डल्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
धारयेदुदरे पश्चाद्रेचयेदिदं वा सूर्यः ॥ ९३ ॥ कण्ठे
कफादिदोषघ्नं शरीरान्निविधनम् । नाडीजलापहं धातु-
गतदोषविनाशनम् ॥ ९४ ॥ गच्छत्तस्मिन्नेतः कार्यमु-
ज्ज्वलाभ्यां तु कुम्भकम् । मुखेन वायुं संगृह्य घ्राण-
रन्ध्रेण रेचयेत् ॥ ९५ ॥ शीतलीकरणं चेदं हन्ति
पित्तं क्षुधां तृषम् । म्लनयोरथ भस्त्रेव लोहकारस्य वेगतः
॥ ९६ ॥ रेचयेत्पूरयेद्वायुमाश्रमं देहगं धिया । यथा श्रमो
भवेद्देहे तथा सूर्येण पूरयेत् ॥ ९७ ॥ कण्ठसंकोचनं
कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । जातपित्तक्षेमहरं शरीरा-

मित्रिवर्धनम् ॥ ९८ ॥ कुण्डलीबोधकं वक्रदोषघ्नं शुभं
 सुखम् । ब्रह्मनाडीमुखान्तःस्थकफाद्यर्गलनाशनम् ॥ ९९ ॥
 सम्यग्बन्धसमुद्भूतं ग्रन्थिप्रयविभेदकम् । विशेषेणैव
 कर्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम् ॥ १०० ॥ बन्धत्रय-
 मधेदानीं प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् । नित्यं कृतेन
 तेनासौ वायोजयमवाप्नुयात् ॥ १०१ ॥ चतुर्णामपि
 भेदानां कुम्भके समुपस्थिते । बन्धत्रयमिदं कार्यं वक्ष्य-
 माणं मया हि तत् ॥ १०२ ॥ प्रथमो मूलबन्धस्तु
 द्वितीयोऽङ्गीयनाभिधः । जालन्धरस्तृतीयस्तु लक्षणं कथ-
 याम्यहम् ॥ १०३ ॥ गुदं पाण्योऽनु संपीड्य पायुमा-
 कुञ्चयेद्बलात् । वारंवारं यथा चोर्ध्वं समायाति समी-
 रणः ॥ १०४ ॥ प्राणापानौ नादधिन्दू मूलबन्धेन
 चैकताम् । गत्वा योगस्य संमिद्धिं यच्छतो नात्र संशयः
 ॥ १०५ ॥ कुम्भकान्ते रेचकादां कर्तव्यस्तूङ्घ्रियानकः ।
 बन्धो येन सुषुम्नायां प्राणस्तूङ्घ्रियते यतः ॥ १०६ ॥
 तस्मादुङ्घ्रियनाख्योऽयं योगिभिः समुदाहृतः । उङ्घ्रियानं
 तु सहजं गुरुणा कथितं सदा ॥ १०७ ॥ अभ्यसेत्तदन्त-
 र्बन्धस्तु वृद्धोऽपि तरुणो भवेत् । नाभेरूर्ध्वमधश्चापि
 त्राणं कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ १०८ ॥ पाण्मासमभ्यसेन्मृत्युं
 जयत्येव न संशयः । पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जाल-
 न्धराभिधः ॥ १०९ ॥ कण्ठसंकोचरूपोऽसौ वायुमार्गः

१ ताणं कुर्यात्.

निरोधकः । कण्ठमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेद्दृढमिच्छया
 ॥ ११० ॥ बन्धो जालान्धराण्योऽयममृताप्यायकारकः ।
 अधस्ताकुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचने कृते ॥ १११ ॥ मध्ये
 पश्चिमतानेन स्यात्प्राणो ब्रह्मनाडिगः । वज्रासनस्थितो
 योगी चालयित्वा तु कुण्डलीम् ॥ ११२ ॥ कुर्यादन-
 न्तरं भस्मीं कुण्डलीमाशु बोधयेत् । भिद्यन्ते ग्रन्थयो
 वंशे तप्तलोहशलाकया ॥ ११३ ॥ तथैव पृष्ठवंशः स्याद्-
 न्धिभेदस्तु वायुना । पिपीलिकायां लग्नायां कण्डूस्तत्र
 प्रवर्तते ॥ ११४ ॥ सुपुष्पायां तथाभ्यासासतनं वायुना
 भवेत् । रुद्रग्रन्थि ततो भित्त्वा ततो याति शिवात्म-
 कम् ॥ ११५ ॥ चन्द्रसूर्यां समौ कृत्वा तयोर्योगः
 प्रवर्तते । गुणत्रयमतीतं स्याद्ग्रन्थित्रयविभेदनात् ॥ ११६ ॥
 शिवशक्तिसमायोगे जायते परमा स्थितिः । यथा करी
 कर्णव पानीयं प्रपिबेत्सदा ॥ ११७ ॥ सुपुष्पावज्ज-
 नालेन पवमानं ग्रसेत्तथा । वज्रदण्डसमुद्भूता मणय-
 श्रृङ्गविंशतिः ॥ ११८ ॥ सुपुष्पायां स्थिताः सर्वे सूत्रे
 मणिगणा इव । मोक्षमार्गे प्रतिष्ठानामुपुष्पा विश्वरू-
 पिणी ॥ ११९ ॥ यथैव निश्चितः कालश्चन्द्रसूर्यनिब-
 न्धनात् । आपूर्य कुम्भितो वायुर्बहिर्नो याति साधके
 ॥ १२० ॥ पुनःपुनस्तद्देव पश्चिमद्वारलक्षणम् । पूरि-

तस्तु स तद्वारिरीपत्कुम्भकतां गतः ॥ १२१ ॥ प्रविशे-
त्सर्वगात्रेषु वायुः पश्चिममार्गतः । रेचितः क्षीणतां
यानि पूरितः पोषयेत्ततः ॥ १२२ ॥ यत्रैव जातं सकले-
वरं मनस्तत्रैव लीनं कुरुते स योगान् । स एव मुक्तो
निरहंकृतिः सुखी मृडा न जानन्ति हि पिण्डपातिनः
॥ १२३ ॥ चित्तं विनष्टं यदि भासितं स्यात्तत्र प्रतीतो
मरुतोऽपि नाशः । न चेद्यदि स्यान्न तु तस्य शास्त्रं
नात्मप्रतीतिर्न गुरुर्न मोक्षः ॥ १२४ ॥ जम्बुको रुधिरं
यद्वद्वलादाकृष्यति स्वयम् । ब्रह्मनाडी तथा धातून्सं-
तताभ्यासयोगतः ॥ १२५ ॥ अनेनाभ्यासयोगेन नित्य-
मासनबन्धतः । चित्तं विलीनतामेति बिन्दुर्नो यात्यध-
स्तथा ॥ १२६ ॥ रेचकं पूरकं मुक्त्वा वायुना स्थीयते
स्थिरम् । नाना नादाः प्रवर्तन्ते संस्ववेच्चन्द्रमण्डलम्
॥ १२७ ॥ नश्यन्ति क्षुत्पिपासायाः सर्वदोषान्त-
स्तदा । स्वरूपे सच्चिदानन्दे स्थितिमाप्नोति केवलम्
॥ १२८ ॥ कथितं तु तव प्रीत्या ह्येतदभ्यासलक्षणम् ।
मन्त्रो लयो हठो राजयोगोऽन्तर्भूमिकाः क्रमात् ॥ १२९ ॥
एक एव चतुर्धाऽयं महायोगोऽभिधीयते । हकारेण
बहिर्याति सकारेण विशेषुनः ॥ १३० ॥ हंसहंसेति
मन्त्रोऽयं सर्वैर्जीवैश्च जप्यते । गुरुवाक्यामुपुष्पायां वि-
रीतो भवेज्जपः ॥ १३१ ॥ सोऽसोऽहमिति प्रोक्तो

मन्त्रयोगः स उच्यते । प्रतीतिर्मन्त्रयोगाच्च जायते प-
श्चिमे पथि ॥ १३२ ॥ हकारेण तु सूर्यः स्यात्पकारेण-
न्दुरुच्यते । सूर्याचन्द्रमसोरैक्यं हठ इत्यभिधीयते
॥ १३३ ॥ हठेन ग्रस्यते जाल्यं सर्वदोषममुल्लवम् ।
क्षेत्रजः परमात्मा च तयोरैक्यं यदा भवेत् ॥ १३४ ॥
तदेक्ये साधिते ब्रह्मंश्चित्तं याति त्रिलोकनाम् । पवनः
स्थैर्यमायाति लययोगोदये सति ॥ १३५ ॥ लयान्म-
प्राप्यते मौल्यं स्वात्मानन्दं परं पदम् । योनिमध्ये
महाक्षेत्रे जपाबन्धकमेनिभम् ॥ १३६ ॥ रजो वसति
जन्तूनां देवीतत्त्वं समावृतम् । रजसो रतसो योगाद्वा-
जयोग इति स्मृतः ॥ १३७ ॥ अणिमादिपदं प्राप्य
राजते राजयोगतः । प्राणापानयमायोगो ज्ञेयं योगचतु-
ष्टयम् ॥ १३८ ॥ संक्षेपात्कथितं ब्रह्मज्ञान्यथा शिवभा-
षितम् । क्रमेण प्राप्यते प्राप्यमभ्यासादेव नान्यथा
॥ १३९ ॥ एकमेव शरीरेण योगाभ्यासाच्छतःशतैः ।
चिरात्संप्राप्यते मुक्तिर्मर्कटकम् एव सः ॥ १४० ॥
योगसिद्धिं विना देहः प्रमादाद्यादि न उच्यते । पृथ्व्याम-
नया युक्तः शरीरं चान्यथाप्रयात् ॥ १४१ ॥ ततः
पुण्यवशात्पिण्डो गुरुणा सह संगतः । पश्चिमद्वारमार्गेण
जायते स्वरितं फलम् ॥ १४२ ॥ पृथ्वीजन्मकृताभ्यासा-
त्सत्त्वं फलमश्नुते । एतदेव हि विज्ञेयं तत्काकमत-

मुच्यते ॥ १४३ ॥ नास्ति काकमतादन्यदभ्यासाख्य-
मतः परम् । तेनैव प्राप्यते मुक्तिर्नान्यथा शिवभा-
षितम् ॥ १४४ ॥ हठयोगक्रमात्काष्ठासहजीवल्यादि-
कम् । नाकृतं मोक्षमार्गं स्यात्प्रसिद्धं पश्चिमं विना
॥ १४५ ॥ आदौ रोगाः प्रणश्यन्ति पश्चाज्जाड्यं शरीरजम् ।
ततः समरसो भूत्वा चन्द्रो वर्ण्यनारतम् ॥ १४६ ॥
घातृश्च संग्रहेद्वह्निः पवनेन समन्ततः । नाना नादाः
प्रवर्तन्ते मार्दवं स्यात्कलेवरम् ॥ १४७ ॥ जित्वा वृष्ट्या-
दिकं जाड्यं खेचरः स भवन्नरः । सर्वज्ञोऽसौ भवेत्काम-
रूपः पवनयोगवान् ॥ १४८ ॥ क्रीडते त्रिषु लोकेषु
जायन्ते सिद्धयोऽखिलाः । कर्पूरे लीयमाने किं का-
ठिन्यं तत्र विद्यते ॥ १४९ ॥ अहंकारक्षये तद्वदेहे
कठिना कुतः । सर्वकर्ता च योगीन्द्रः स्वतन्त्रोऽनन्त-
रूपवान् ॥ १५० ॥ जीवन्मुक्तो महायोगी जायते
मात्र संशयः । द्विविधाः सिद्धयो लोके कल्पिताकल्पिता-
स्तथा ॥ १५१ ॥ रसोपधिक्रियाजालमन्त्राभ्यासादिसाध-
नात् । सिध्यन्ति सिद्धयो यास्तु कल्पितास्ताः प्रकी-
र्तिताः ॥ १५२ ॥ अनित्या अल्पवीर्यास्ताः सिद्धयः
साधनोद्भवाः । साधनेन विनाप्येवं जायन्ते स्वत एव
हि ॥ १५३ ॥ स्वात्मयोगैकनिष्ठेषु स्वातन्त्र्यादीश्वर-
प्रियाः । प्रभूताः सिद्धयो यास्ताः कल्पनारहिताः स्मृताः
॥ १५४ ॥ सिद्धा नित्या महावीर्या इच्छारूपाः स्वयो-

चतुःपीठसमाकीर्णं चतुरास्त्रायदीपकम् । बिन्दुनादमहा-
 लिङ्गं शिवशक्तिनिकेतनम् ॥ १६७ ॥ देहं शिवालयं
 प्रोक्तं सिद्धिदं सर्वदेहिनाम् । गुदमेढान्तरालस्थं मूला-
 धारं त्रिकोणकम् ॥ १६८ ॥ शिवस्य जीवरूपस्य स्थानं
 तद्धि प्रचक्षते । यत्र कुण्डलिनीनाम परा शक्तिः प्रति-
 ष्ठिता ॥ १६९ ॥ यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्ब्रह्मिः प्रव-
 र्तते । यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्माद्भादः प्रवर्तते ॥ १७० ॥
 यस्मादुत्पद्यते हंसो यस्मादुत्पद्यते मनः । तदेतत्काम-
 रूपाख्यं पीठं कामफलप्रदम् ॥ १७१ ॥ स्वाधिष्ठाना-
 ह्वयं चक्रं लिङ्गमूले पङ्क्तके । नाभिदेशे स्थितं चक्रं
 दशारं मणिपूरकम् ॥ १७२ ॥ द्वादशारं महाचक्रं
 हृदये चाण्यनाहतम् । तदेतत्पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमल-
 संभव ॥ १७३ ॥ कण्ठकूपे विशुद्धाख्यं यच्चक्रं षोड-
 शान्वकम् । पीठं जालन्धरं नाम तिष्ठत्यत्र सुरेश्वर
 ॥ १७४ ॥ आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम् ।
 उद्ध्यानाख्यं महापीठमुपरिष्ठात्प्रतिष्ठितम् ॥ १७५ ॥
 चतुरस्रं धरण्यादौ ब्रह्मा तत्राधिदेवता । अर्धचन्द्राकृति-
 जलं विष्णुस्तस्याधिदेवता ॥ १७६ ॥ त्रिकोणमण्डलं
 वह्नी रुद्रस्तस्याधिदेवता । वायोर्बिम्बं तु पद्मकोणमी-
 श्वरोऽस्याधिदेवता ॥ १७७ ॥ आकाशमण्डलं वृत्तं
 देवतास्य सदाशिवः । नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो म-
 ण्डलं विदुः ॥ १७८ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पुनर्योगस्य माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि शंकर । यस्य
विज्ञानमात्रेण ज्वेलरीयमतां व्रजेत् ॥ १ ॥ इष्टं ब्रह्म-
न्प्रवक्ष्यामि गोपनीयं प्रयत्नतः । द्वादशाब्दं तु शुश्रूषां
यः कुर्यादप्रमादतः ॥ २ ॥ तस्मै वाच्यं याथातथ्यं दा-
न्ताय ब्रह्मचारिणे । पाण्डित्यादर्थलोभाद्वा प्रमादाद्वा
प्रयच्छति ॥ ३ ॥ तेनाधीतं श्रुतं तेन तेन सर्वमनु-
ष्ठितम् । मूलमग्नं विज्ञानाति यो विद्वान्गुरुदक्षितम्
॥ ४ ॥ शिवशक्तिमयं मग्नं मूलाधारात्ममुत्थितम् । तस्य
मन्त्रस्य वै ब्रह्महोता वक्ता च दुर्लभः ॥ ५ ॥ एत-
न्पीठमिति प्रोक्तं नादालिङ्गं चिदात्मकम् । तस्य विज्ञान-
मात्रेण जीवन्मुक्तो भवेज्जनः ॥ ६ ॥ अणिमादिकर्मशरी-
रमचिरादेव जायते । मननाप्राणनाशेन मद्रूपस्यावबोध-
नात् ॥ ७ ॥ मन्त्रमित्युच्यते ब्रह्मन्मदधिष्ठानतोऽपि
वा । मूलध्यात्यसर्वमन्त्राणां मूलाधारसमुद्भवान् ॥ ८ ॥
मूलस्वरूपलिङ्गवान्मूलमग्न इति स्मृतः । सूक्ष्मव्याका-
रणत्वाच्च लयनादमनादपि ॥ ९ ॥ लक्षणात्परमेशस्य
लिङ्गमित्यभिधीयते । संनिधानात्ममस्तेषु जन्तुष्वपि
च संततम् ॥ १० ॥ सूचकत्वाच्च रूपस्य सूत्रमित्यभि-
धीयते । महाभाया महालक्ष्मीमहादेवी सरस्वती
॥ ११ ॥ आधारशक्तिरव्यक्ता यया विश्वं प्रवर्तते ।
सूक्ष्माभा बिन्दुरूपेण पीठरूपेण वर्तते ॥ १२ ॥ बिन्दु-

पीठं विनिर्भिद्य नादलिङ्गमुपस्थितम् । प्राणेनोच्चार्यते
 ब्रह्मन्पण्मुखीकरणेन च ॥ १३ ॥ गुरूपदेशमार्गेण सह-
 सैव प्रकाशते । स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रिविधं ब्रह्मणो
 वपुः ॥ १४ ॥ पञ्चब्रह्ममयं रूपं स्थूलं वैराजमुच्यते ।
 हिरण्यगर्भं सूक्ष्मं तु नादं बीजत्रयात्मकम् ॥ १५ ॥
 परं ब्रह्म परं सत्यं सच्चिदानन्दलक्षणम् । अप्रमेयमनिर्दे-
 श्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १६ ॥ शुद्धं सूक्ष्मं निराकारं
 निर्विकारं निरञ्जनम् । अनन्तमपरिच्छेद्यमनूपममना-
 मयम् ॥ १७ ॥ आत्ममन्त्रसदाभ्यासात्परतत्त्वं प्रका-
 शते । तदभिव्यक्तिचिह्नानि सिद्धिद्वाराणि मे शृणु
 ॥ १८ ॥ दीपज्वालेन्दुम्ययोतवियुल्लक्षत्रभाम्बराः । द-
 श्यन्ते सूक्ष्मरूपेण सदा युक्तस्य योगिनः ॥ १९ ॥
 अणिमादिकर्मैश्वर्यमचिरात्तस्य जायते । नास्ति नादा-
 त्परो मन्त्रो न देवः स्वात्मनः परः ॥ २० ॥ नानुसंधेः
 परा पूजा न हि तृप्तेः परं सुखम् । गोपनीयं प्रयत्नेन
 सर्वदा सिद्धिमिच्छता । मद्भक्त एतद्विज्ञाय कृतकृत्यः
 सुखी भवेत् ॥ २१ ॥ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा
 गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महा-
 त्मनः ॥ २२ ॥ इति ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

यज्ञमस्यं चिदाख्यातं यस्मिद्धीनां च कारणम् ।
 येन विज्ञातमात्रेण जन्मबन्धात्प्रमुच्यते ॥ १ ॥ अक्षरं

१ पण्मुखे करणेषु.

परमो नादः शब्दशब्देति कथ्यते । मूलाधारगता शक्तिः
 स्वाधारा त्रिन्दुरूपिणी ॥ २ ॥ तस्यामुत्पद्यते नादः
 सूक्ष्मबीजादिवाङ्मुरः । तां पश्यन्तीं विदुर्विश्वं यया
 पश्यन्ति योगिनः ॥ ३ ॥ हृदये व्यज्यते घोषो गर्जत्प-
 र्जन्यसंनिभः । तत्र स्थिता सुरेशान मध्यमेत्यभिधी-
 यते ॥ ४ ॥ प्राणेन च स्वराम्येन प्रथिता वैश्वरी
 पुनः । शाखापल्लवरूपेण तान्वादिस्थानघट्टनात् ॥ ५ ॥
 अकारादिक्षकारान्तान्यक्षराणि समीरयेत् । अक्षरेभ्यः
 पदानि स्युः पदभ्यो वाक्यसंभवः ॥ ६ ॥ सर्वे वाक्या-
 रमका मन्त्रा वेदशास्त्राणि कृत्स्नशः । पुराणानि च
 काव्यानि भाषाश्च विविधा अपि ॥ ७ ॥ सप्तस्वराश्च
 गाथाश्च सर्वे नादसमुद्भवाः । एषा सरस्वती देवी सर्व-
 भूतगुहाश्रया ॥ ८ ॥ वायुना वह्नियुक्तेन प्रेर्यमाणा
 शनैः शनैः । तद्विवर्तेपदेवावर्यमित्येवं वर्तेते सदा ॥ ९ ॥
 य इमां वैश्वरीं शक्तिं योगी स्वात्मनि पश्यति । स
 वाक्स्मिद्विमवाप्नोति सरस्वत्याः प्रसादतः ॥ १० ॥
 वेदशास्त्रपुराणानां स्वयं कर्ता भविष्यति । यत्र त्रिन्दुश्च
 नादश्च सोमसूर्याग्निवायवः ॥ ११ ॥ इन्द्रियाणि च
 सर्वाणि लयं गच्छन्ति सुव्रत । वायवो यत्र लीयन्ते
 मनो यत्र विलीयते ॥ १२ ॥ यं लब्ध्वा चापरं लाभं
 मन्यते नाधिकं ततः । यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि
 विचाल्यते ॥ १३ ॥ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योग-

सेवया । यत्र चेवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि नृप्यति
 ॥ १४ ॥ सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
 एतत्क्षराक्षरातीतमनक्षरमितीर्यते ॥ १५ ॥ क्षरः स-
 र्वाणि भूतानि सूत्रात्माऽक्षर उच्यते । अक्षरं परमं ब्रह्म
 निर्विशेषं निरञ्जनम् ॥ १६ ॥ अलक्षणमलक्ष्यं तदप्रत-
 क्यमनूपमम् । अपारपारमच्छेद्यमचिन्त्यमतिनिर्मलम्
 ॥ १७ ॥ आधारं सर्वभूतानामनाधारमनामयम् । अ-
 प्रमाणमनिर्देश्यमप्रमेयमतीन्द्रियम् ॥ १८ ॥ अस्थूल-
 मनणुहस्वमदीर्घमजमव्ययम् । अशब्दस्पर्शरूपमचक्षुः-
 श्रोत्रनामकम् ॥ १९ ॥ सर्वज्ञं सर्वगं शान्तं सर्वपां-
 हृदये स्थितम् । सुसंवेद्यं गुरुमतात्सुदुर्बोधमचेतसाम्
 ॥ २० ॥ निष्कलं निर्गुणं शान्तं निर्विकारं निराश्रयम् ।
 निर्लेपकं निरापायं कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ २१ ॥ ज्योति-
 पामपि तज्ज्योतिस्तमःपारे प्रतिष्ठितम् । भावाभाववि-
 निर्मुक्तं भावनामात्रगोचरम् ॥ २२ ॥ भक्तिगम्यं परं
 तत्त्वमन्तर्लनेन चेतसा । भावनामात्रमेवात्र कारणं
 पद्मसंभव ॥ २३ ॥ यथा देहान्तरप्राप्तेः कारणं भावना
 नृणाम् । विषयं ध्यायतः पुंसो विषये रमते मनः
 ॥ २४ ॥ मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येवात्र विलीयते ।
 सर्वज्ञत्वं परेशत्वं सर्वसंपूर्णशक्तिता ॥ २५ ॥ अनन्त-
 शक्तिमत्त्वं च मदनुस्मरणाद्भवेत् । इति ॥ इति तृती-
 योऽध्यायः ॥ ३ ॥

चेतन्यस्यैकरूपत्वाद्भेदो युक्तो न कर्हिचित् । जीवस्यं
च तथा ज्ञेयं रज्ज्वां सर्पग्रहो यथा ॥ १ ॥ रज्ज्वज्ञाना-
त्क्षणेनैव यद्वद्वज्जुहिं सर्पिणी । भाति तद्वच्चितिः
साक्षाद्विश्वाकारेण केवला ॥ २ ॥ उपादानं प्रपञ्चस्य
ब्रह्मणोऽन्यत्र विद्यते । तस्मात्सर्वप्रपञ्चोऽयं ब्रह्मैवास्ति
न चेतरत् ॥ ३ ॥ व्याप्यव्यापकता मिथ्या सर्वमात्मेति
शासनात् । इति ज्ञाने परे तत्त्वं भेदस्यावसरः कुतः
॥ ४ ॥ ब्रह्मणः सर्वभूतानि जायन्ते परमात्मनः ।
तस्मादेतानि ब्रह्मैव भवन्तीति विचिन्तय ॥ ५ ॥
ब्रह्मैव सर्वनामानि रूपाणि धिविधानि च । कर्माण्यपि
समग्राणि विभर्तीति विभावय ॥ ६ ॥ सुवर्णाजाय-
मानस्य सुवर्णस्य च शाश्वतम् । ब्रह्मणो जायमानस्य
ब्रह्मस्य च तथा भवेत् ॥ ७ ॥ स्वल्पमप्यन्तरं कृत्वा
जीवात्मपरमात्मनोः । यन्निष्ठति विमृष्टात्मा भयं त-
स्यापि भाषितम् ॥ ८ ॥ यदज्ञानाद्भवेद्भूतमितरत्तत्प्रप-
श्यति । आत्मत्वेन तदा सर्वं नेतरत्तत्र चाण्वपि ॥ ९ ॥
अनुभूतोऽप्ययं लोको व्यवहारश्चमोऽपि सन् । असद्रूपो
यथा स्वप्न उत्तरक्षणयाधितः ॥ १० ॥ स्वप्ने जागरितं
नान्ति जागरे स्वप्नता नहि । द्वयमेव लये नान्ति
लयोऽपि ह्यनयोर्न च ॥ ११ ॥ त्रयमेव भवेन्मिथ्या
गुणत्रयविनिर्मितम् । अस्य द्रष्टा गुणातीतो नित्यो ह्येष

चिदात्मकः ॥ १२ ॥ यद्वन्मृदि घटभ्रान्तिः शुक्तौ हि
 रजतस्थितिः । तद्वद्ब्रह्मणि जीवत्वं वीक्षमाणे विनश्यति
 ॥ १३ ॥ यथा मृदि घटो नाम कनके कुण्डलाभिधा ।
 शुक्तौ हि रजतख्यानिर्जीवशब्दस्तथा परे ॥ १४ ॥
 यथैव व्योम्नि नीलत्वं, यथा नीरं मरुस्थले । पुरुषत्वं
 यथा स्थानौ तद्वद्विश्वं चिदात्मनि ॥ १५ ॥ यथैव शून्यो
 वेतालो गन्धर्वाणां पुरं यथा । यथाकाशे द्विचन्द्रत्वं तद्व-
 त्सत्ये जगत्स्थितिः ॥ १६ ॥ यथा तरङ्गकलोलैर्जलमेव
 स्फुरत्यलम् । घटनाम्ना यथा पृथ्वी पटनाम्ना हि तन्तवः
 ॥ १७ ॥ जगन्नाम्ना चिदाभाति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ।
 यथा बन्ध्यासुतो नास्ति यथा नास्ति मरौ जलम्
 ॥ १८ ॥ यथा नास्ति नभोवृक्षस्तथा नान्ति जग-
 त्स्थितिः । गृह्यमाणे घटे यद्वन्मृत्तिका भाति वै बलात्
 ॥ १९ ॥ वीक्ष्यमाणे प्रपञ्चे तु ब्रह्मैवाभाति भासुरम् ।
 सदैवात्मा विशुद्धोऽस्मि ह्यशुद्धो भाति वै सदा ॥ २० ॥
 यथैव द्विविधा रज्जुर्ज्ञानिनोऽज्ञानिनोऽनिशम् । यथैव
 मृन्मयः कुम्भस्तद्वद्देहोऽपि चिन्मयः ॥ २१ ॥ आत्मा-
 नात्मविवेकोऽयं मुधैव क्रियते बुधैः । सर्पत्वेन यथा
 रज्जु रजतत्वेन शुक्तिका ॥ २२ ॥ विनिर्णीता विमूढेन
 वेहत्वेन तथात्मता । घटत्वेन यथा पृथ्वी जलत्वेन
 मरीचिका ॥ २३ ॥ गृहत्वेन हि काष्ठानि खट्वत्वेनैव

लोहता । तद्गदात्मनि देहत्वं पश्यत्यज्ञानयोगतः ॥ २४ ॥
इति ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पुनर्योगं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्मस्वरूपकम् । समाहित-
मना भूत्वा शृणु ब्रह्मन्यथाक्रमम् ॥ १ ॥ दशद्वारपुं
देहं दशनाडीमहापथम् । दशभिर्वायुभिर्व्याप्तं दश-
न्द्रियपरिच्छदम् ॥ २ ॥ पडाधारापवरकं पङ्चवयमहा-
वनम् । चतुःपीठममाकीर्णं चतुरास्त्रायदीपकम् ॥ ३ ॥
विन्दुनादमहालिङ्गविष्णुलक्ष्मीनिकेतनम् । देहं विष्णवा-
लयं प्रोक्तं सिद्धिदं सर्वदेहिनाम् ॥ ४ ॥ गुदमेढास्त-
रालम्भं मूलाधार त्रिकोणकम् । शिवस्य जीवरूपस्य
स्थानं तद्वि प्रचक्षते ॥ ५ ॥ यत्र कुण्डलिनी नाम
परा शक्तिः प्रतिष्ठिता । यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्बुद्धिः
प्रवर्तते ॥ ६ ॥ यस्मादुत्पद्यते विन्दुर्यस्माद्भादः प्रव-
र्तते । यस्मादुत्पद्यते हंसा यस्मादुत्पद्यते मनः ॥ ७ ॥
तदेतत्कामरूपाख्यं पीठं कामफलप्रदम् । स्वाधिष्ठाना-
ह्वयं चक्रं लिङ्गमूले पङ्चकम् ॥ ८ ॥ नाभिदेशे स्थितं
चक्रं दशाक्षं मणिपूरकम् । द्वादशार^१ महाचक्रं हृदये
चाप्यनाहतम् ॥ ९ ॥ तदुत्पूर्णगिर्याख्यं पीठं कमल-
संभव । कण्ठकूपे विशुद्धाख्यं यच्चक्रं षोडशाक्षकम्
॥ १० ॥ पीठं जालन्धरं नाम तिष्ठत्यत्र चतुर्मुख ।
आज्ञा नाम भ्रुवोर्मध्ये द्विदलं चक्रमुत्तमम् ॥ ११ ॥

१ हसो यस्मात्. २ यस्मिन्वर्तमानम्. ३ विशुद्धाख्यं.

उड्यानाख्यं महापीठमुपरिष्ठात्प्रतिष्ठितम् । स्थानान्ये-
 तानि देहेऽस्मिञ्छक्तिरूपं प्रकाशते ॥ १२ ॥ चतुरस्र-
 धरण्यादां ब्रह्मा तत्राधिदेवता । अर्धचन्द्राकृतिं जलं
 विष्णुस्तस्याधिदेवता ॥ १३ ॥ त्रिकोणमण्डलं बह्वी
 रुद्रस्तस्याधिदेवता । वायोर्विम्बं तु पदकोणं संकर्षात्रा-
 धिदेवता ॥ १४ ॥ आकाशमण्डलं वृत्तं श्रीमन्नारायणो-
 त्राधिदेवता । नादरूपं भ्रुवोर्मध्ये मनसो मण्डलं विदुः
 ॥ १५ ॥ शांभवस्थानमेतत्ते वर्णितं पद्मसंभव । अतः
 परं प्रवक्ष्यामि नाडीचक्रस्य निर्णयम् ॥ १६ ॥ मूला-
 धारत्रिकोणस्था सुपुत्रा द्वादशाङ्गुला । मूलार्धच्छिन्न-
 वंशाभा ब्रह्मनाडीति सा स्मृता ॥ १७ ॥ इडा च
 पिङ्गला चैव तस्याः पार्श्वद्वये गते । विलम्बिन्यामनु-
 स्यूते नासिकान्तमुपागते ॥ १८ ॥ इडायां हेमरूपेण
 वायुवर्मेन गच्छति । पिङ्गलायां तु सूर्यात्मा याति
 दक्षिणपार्श्वतः ॥ १९ ॥ विलम्बिर्नाति या नाडी व्यक्ता
 नाभां प्रतिष्ठिता । तत्र नाड्यः समुत्पन्नान्त्यगृध्वमधो-
 मुखाः ॥ २० ॥ तन्नाभिचक्रमित्युक्तं कुक्कुटाण्डमिव
 स्थितम् । गान्धारी हस्तिजिह्वा च तस्मान्नेत्रद्वयं गते
 ॥ २१ ॥ पूषा चालम्बुसा चैव श्रोत्रद्वयमुपागते ।
 शूरा नाम महानाडी तस्माद्दूमध्यमाश्रिता ॥ २२ ॥
 विश्वोदरी तु या नाडी सा भुक्तेऽन्नं चतुर्विधम् ।

सरस्वती तु या नाडी सा जिह्वान्तं प्रसर्पति ॥ २३ ॥
 राकाह्वया तु या नाडी पीत्वा च सलिलं क्षणात् ।
 क्षुतमुत्पादयेद्घ्राणे श्लेष्माणं संचिनोति च ॥ २४ ॥ कण्ठ-
 कृपोद्भवा नाडी शङ्खिन्याख्या त्वधोमुखी । अक्षसारं
 समादाय मूर्ध्नि संचिनुत सदा ॥ २५ ॥ नाभेरधोगता-
 म्बिम्बो नाड्यः स्युरधोमुखाः । मलं त्यजेत्कुहनाडी
 मूत्रं मुञ्चति वारुणी ॥ २६ ॥ चित्राख्या र्माविनी
 नाडी शुक्लमोचनकारिणी । नाडीचक्रमिति प्रोक्तं बिन्दु-
 रूपमतः शृणु ॥ २७ ॥ स्थूलं सूक्ष्मं परं चेति त्रि-
 विधं ब्रह्मणो वपुः । स्थूलं शुक्लात्मकं बिन्दुः सूक्ष्मं
 पद्मानिरूपकम् ॥ २८ ॥ सूक्ष्मात्मकः परः प्रोक्तः सदा
 सार्धं सदाच्युतः । पातालानामधोभागे कालाग्निर्यः
 प्रतिष्ठितः ॥ २९ ॥ समूलाग्निः शरीरेऽग्निर्यस्माज्जातः
 प्रजायते । वडवाग्निः शरीरस्थो ह्यस्थिमध्ये प्रवर्तते
 ॥ ३० ॥ काष्ठपापाणयोर्वह्निर्हृदिस्थिमध्ये प्रवर्तते । काष्ठ-
 पापाणजो वह्निः पार्थिवो ग्रहणीगतः ॥ ३१ ॥ अन्त-
 रिक्षगतो वह्निर्वैद्युतः स्वान्तरात्मकः । नभःस्थः सूर्य-
 रूपोऽग्निर्नाभिमण्डलमाश्रितः ॥ ३२ ॥ विषं वर्षति
 सूर्योऽसौ स्वबलमृतमुन्मुख्यः । तालुमूले स्थितश्चन्द्रः
 सुधां वर्षत्यधोमुखः ॥ ३३ ॥ भ्रूमध्यनिलयो बिन्दुः
 शुद्धस्फटिकसंनिभः । महाविष्णोश्च देवस्य तत्सूक्ष्मं

१ शुक्रमोचन, २ यन्मित्रादः, ३ ग्रहणीगतः.

रूपमुच्यते ॥ ३४ ॥ एतत्पञ्चाग्निरूपं यो भावयेद्बुद्धि-
 मान्धिया । तेन भुक्तं च पीतं च हुतमेव न संशयः
 ॥ ३५ ॥ सुखसंसेवितं स्वप्नं सुजीर्णमितेभोजनम् ।
 शरीरशुद्धिं कृत्वाद्वा सुखमासनमास्थितः ॥ ३६ ॥
 प्राणस्य शोधयेन्मार्गं रेचनूरककुम्भकैः । गुदमाकुञ्च्य
 यत्नेन मूलशक्तिं प्रपूजयेत् ॥ ३७ ॥ नाभौ लिङ्गस्य
 मध्ये तु उड्यानाख्यं च बन्धयेत् । उड्डीय याति तेनैव
 शक्तितोड्यानपीठकम् ॥ ३८ ॥ कण्ठं संकोचयेत्किञ्चि-
 द्बन्धो जालन्धरो ह्ययम् । बन्धयेत्खेचरीमुद्रां दृढचित्तः
 समाहितः ॥ ३९ ॥ कपालविवरे जिह्वा प्रविष्टा विप-
 रीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥ ४० ॥
 खेचर्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्ध्वतः । न पीयूषं
 पतत्यग्नां न च वायुः प्रधावति ॥ ४१ ॥ न क्षुधा न
 तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते । न च मृत्युर्भवेत्तस्य
 यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् ॥ ४२ ॥ ततः पूर्वापरे
 व्योम्नि द्वादशान्तेऽच्युतात्मके । उड्यानपीठे निर्द्वन्द्वे
 निरालम्बे निरञ्जने ॥ ४३ ॥ ततः पङ्कजमध्यस्थं चन्द्र-
 मण्डलमध्यगम् । नारायणमनुध्यायेत्स्वव्रन्तममृतं सदा
 ॥ ४४ ॥ भिद्यते हृदयप्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ४५ ॥
 अथ सिद्धिं प्रवक्ष्यामि सुखोपायं सुरेश्वर । जितेन्द्रि-

१ मिव भोजनम्.

याणां शान्तानां जितश्वासविचेतसाम् ॥ ४६ ॥ नादं
मनोलयं ब्रह्मन्दूरश्रवणकारणम् । त्रिन्दो मनोलयं
कृत्वा दूरदर्शनमाप्नुयात् ॥ ४७ ॥ कालात्मनि मनो
लीनं त्रिकालज्ञानकारणम् । परकायमनोयोगः परकाय-
प्रवेशकृत् ॥ ४८ ॥ अमृतं चिन्तयेन्मूर्ध्नि क्षुत्पाविष-
शान्तये । पृथिव्यां धारयेच्चित्तं पातालगमनं भवेत्
॥ ४९ ॥ सलिलं धारयेच्चित्तं नाम्भसा परिभूयते ।
अग्नौ संधारयेच्चित्तमग्निना दह्यते न सः ॥ ५० ॥
वायौ मनोलयं कुर्यादाकाशगमनं भवेत् । आकाशे
धारयेच्चित्तमणिमादिकमामुयात् ॥ ५१ ॥ विराड्रूपे मनो
युज्जन्महिमानमवामुयात् । चतुर्मुखे मनो युज्जगत्सृ-
ष्टिकरो भवेत् ॥ ५२ ॥ इन्द्ररूपिणमात्मानं भावयन्म-
र्त्यभोगवान् । विष्णुरूपे महायोगी पालयेदखिलं जगत्
॥ ५३ ॥ रुद्ररूपे महायोगी संहरत्येव तेजसा । नारा-
यणे मनो युज्जन्नारायणमयो भवेत् । वामुदेषे मनो
युज्जन्सर्वसिद्धिमवामुयात् ॥ ५४ ॥ यथा संकल्पयेद्योगी
योगयुक्तो जितेन्द्रियः । तथा तत्तदवाप्नोति भाव
एवात्र कारणम् ॥ ५५ ॥ गुरुर्वह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवः
सदाच्युतः । न गुरोरधिकः कश्चिन्निपु लोकेषु विद्यते
॥ ५६ ॥ दिव्यज्ञानोपदेष्टारं देशिकं परमेश्वरम् ।

१ भावयन्भोगवान्भवेत्. २ मनो युज्जन्.

पूजयेत्परया भक्त्या तस्य ज्ञानफलं भवेत् ॥ ५७ ॥ यथा
गुरुस्तथैवेशो यथैवेशस्तथा गुरुः । पूजनीयो महाभक्त्या
न भेदो विद्यतेऽनयोः ॥ ५८ ॥ नाद्वैतवादं कुर्वीत
गुरुणा सह कुत्रचित् । अद्वैतं भावयेद्भक्त्या गुरोर्देवस्य
चात्मनः ॥ ५९ ॥ योगेशिवा महागुह्यं यो जानाति
महामतिः । न तस्य किञ्चिदज्ञातं त्रिषु लोकेषु विद्यते
॥ ६० ॥ न पुण्यपापे नाम्बन्धो न दुःखं न पराजयः ।
न चास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन्संसारमण्डले ॥ ६१ ॥ सिद्धौ
चित्तं न कुर्वीत चञ्चलत्वेन चेतसः । तथा विज्ञात-
तत्त्वोऽसौ मुक्त एव न संशयः ॥ ६२ ॥ इत्युपनिषत् ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

उपासनाप्रकारं मे ब्रूहि त्वं परमेश्वर । येन विज्ञात-
मात्रेण मुक्तो भवति संसृतेः ॥ १ ॥ उपासनाप्रकारं
ते रहस्यं श्रुतिसारकम् । हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि श्रुत्वा
सम्यगुपास्य ॥ २ ॥ सुपुष्पायै कुण्डलिन्यै सुधायै
चन्द्रमण्डलात् । मनोन्मन्यं नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चि-
दात्मने ॥ ३ ॥ शतं चैका च हृदयस्य नाड्यन्तासां
मूर्धानमभिनिःसृतका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति वि-
ष्वङ्कुन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ ४ ॥ एकोत्तरं नाडिशतं
तासां मध्ये परा स्मृता । सुपुष्पा तु परे लीना विरजा
ब्रह्मरूपिणी ॥ ५ ॥ इडा तिष्ठति वामेन पिङ्गला

दक्षिणेन तु । तयोर्मध्ये परं स्थानं यस्तद्वेद स वेदवित्
 ॥ ६ ॥ प्राणान्मंधारयेत्तस्मिन्नासाभ्यन्तरचारिणः ।
 भूत्वा तत्रायतप्राणः शनैरेव समभ्यसेत् ॥ ७ ॥ गुदस्य
 पृष्ठभागेऽस्मिन्वीणादण्डः स देहभृत् । दीर्घास्थिदेह-
 पर्यन्तं ब्रह्मनाडीति कथ्यते ॥ ८ ॥ तस्यान्ते सुपिरं
 सूक्ष्मं ब्रह्मनाडीति सूरिभिः । इडापिङ्गलयोर्मध्ये सु-
 पुष्पा सूर्यरूपिणी ॥ ९ ॥ सर्वं प्रतिष्ठितं तस्मिन्मयं
 विश्वतोमुखम् । तस्य मध्यगताः सूर्ययोगाम्निपरमेश्वराः
 ॥ १० ॥ भूतलोका दिशः क्षेत्राः समुद्राः पर्वताः
 शिलाः । द्वीपाश्च निम्नगा वेदाः शास्त्रविद्याकलाक्षराः
 ॥ ११ ॥ स्वरमन्त्रपुराणानि गुणाश्चेत च सर्वशः ।
 बीजं बीजात्मकमन्त्रं क्षेत्रजः प्राणवायवः ॥ १२ ॥
 सुपुष्पान्तर्गतं विश्वं तस्मिन्मयं प्रतिष्ठितम् । नानानाडी-
 प्रसवगं सर्वभूतान्तरात्मनि ॥ १३ ॥ ऊर्ध्वमूलमधः-
 शाखं वायुमार्गेण सर्वगम् । द्विसप्ततिसहस्राणि नाड्यः
 स्युर्वायुगोचराः ॥ १४ ॥ सर्वमार्गेण सुपिरात्मिर्धृष्टः
 सुपिरात्मकाः । अधश्चोर्ध्वं च कुण्डल्याः सर्वद्वारनिरो-
 धनात् ॥ १५ ॥ वायुना सह जीवोर्ध्वजानान्मोक्षम-
 वाप्नुयात् । ज्ञात्वा सुपुष्पां तज्जेदं कृत्वा पायुं च मध्य-
 गम् ॥ १६ ॥ कृत्वा तु चैन्द्वस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरो-
 धयेत् । द्विसप्ततिसहस्राणि नाडीद्वाराणि पञ्चरे ॥ १७ ॥

१ जीवोर्ध्वगामी मोक्ष, २ वायुं च.

सुपुष्पा शाश्वती शक्तिः शेषास्त्वन्ये निरर्थकाः ।
हृल्लेखे परमानन्दे तालुमूले व्यवस्थिते ॥ १८ ॥ अत
ऊर्ध्वं निरोधे तु मध्यमं मध्यमध्यमम् । उच्चारयेत्परां
शक्तिं ब्रह्मरन्ध्रनिवामिनीम् । यदि भ्रमरसृष्टिः स्यात्सं-
सारभ्रमणं त्यजेत् ॥ १९ ॥ गमागमस्थं गमनादि-
शून्यं चिद्रूपदीपं निम्निरान्धनाशम् । पश्यामि तं सर्व-
जनान्तरस्थं नमामि हंमं परमात्मरूपम् ॥ २० ॥
अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः । ध्वने-
रन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिषोऽन्तर्गतं मनः । तन्मनो विलयं
याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ २१ ॥ केचिद्वदन्ति
चाधारं सुपुष्पा च सरस्वती । आधाराज्जायते विश्वं
विश्वं तत्रैव लीयते ॥ २२ ॥ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन गुरुपादं
समाश्रयेत् । आधारशक्तिनिद्रायां विश्वं भवति निद्रया
॥ २३ ॥ तस्यां शक्तिप्रबोधेन त्रैलोक्यं प्रतिबुध्यते ।
आधारं यो विजानाति तमसः परमभ्रुते ॥ २४ ॥ तस्य
विज्ञानमात्रेण नरः पापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥ आधार-
चक्रमहसा विद्युत्पुञ्जसमप्रभा । तदा मुक्तिर्न संदेहो
यदि तृष्टः स्वयं गुरुः ॥ २६ ॥ आधारचक्रमहसा पुण्य-
पापे निरुन्तयेत् । आधारवातरोधेन लीयते गगनान्तरे
॥ २७ ॥ आधारवातरोधेन शरीरं कम्पते यदा ।
आधारवातरोधेन योगी नृत्यति सर्वदा ॥ २८ ॥

आधारवातरोधेन विश्वं तत्रैव दृश्यते । सृष्टिराधारमा-
धारमाधारे सर्वदेवताः । आधारे सर्ववेदाश्च तस्मा-
दाधारमाश्रयेत् ॥ २९ ॥ आधारे पश्चिमे भागे त्रि-
वेणीसङ्गमो भवेत् । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः
पापात्प्रमुच्यते ॥ ३० ॥ आधारे पश्चिमं लिङ्गं कवाटं
तत्र विद्यते । तस्योद्घाटनमात्रेण मुच्यते भवबन्धनात्
॥ ३१ ॥ आधारपश्चिमे भागे चन्द्रसूर्यां स्थिरौ यदि ।
तत्र तिष्ठति विश्वेशो ध्यात्वा ब्रह्ममयो भवेत् ॥ ३२ ॥
आधारपश्चिमे भागे मूर्तिमिष्टि संज्ञया । पदं चक्राणि
च निर्भिद्य ब्रह्मरन्ध्रादहिर्गतम् ॥ ३३ ॥ वामदक्षे
निरुन्धन्ति प्रविशन्ति सुषुम्नया । ब्रह्मरन्ध्रं प्रविश्या-
न्तस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ३४ ॥ सुषुम्नायां यदा
हंसस्वप्न ऊर्ध्वं प्रधावति । सुषुम्नायां यदा प्राणं भ्राम-
येद्यो निरन्तरम् ॥ ३५ ॥ सुषुम्नायां यदा प्राणः
स्थिरो भवति धीमताम् । सुषुम्नायां प्रवेशेन चन्द्र-
सूर्यां लयं गतौ ॥ ३६ ॥ तदा समरसं भावं यो जा-
नाति स योगविन । सुषुम्नायां यदा यस्य म्रियते
मनसो इयः ॥ ३७ ॥ सुषुम्नायां यदा योगी क्षणक-
मपि तिष्ठति । सुषुम्नायां यदा योगी क्षणार्धमपि
तिष्ठति ॥ ३८ ॥ सुषुम्नायां यदा योगी सुलभो लव-
णाम्बुवत् । सुषुम्नायां यदा योगी लीयते क्षीरनीरवत्

॥ ३९ ॥ भिद्यते च तदा ग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते परमाकाशे ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ४० ॥
गङ्गायां सागरे स्नात्वा नत्वा च मणिकर्णिकाम् । मध्यनाडी-
विचारस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ४१ ॥ श्रीशैल-
दर्शनान्मुक्तिर्वाराणस्यां मृतस्य च । केदारोदकपानेन
मध्यनाडीप्रदर्शनात् ॥ ४२ ॥ अश्वमेधमहस्वाणि वाज-
पेयशतानि च । सुपुष्पाध्यानयोगस्य कलां नार्हन्ति
षोडशीम् ॥ ४३ ॥ सुपुष्पायां सदा गोष्ठीं यः कश्चि-
त्कुरुते नरः । स मुक्तः सर्वपापेभ्यो निश्च्रेयमवाप्नुयात्
॥ ४४ ॥ सुपुष्पैव परं तीर्थं सुपुष्पैव परो जपः ।
सुपुष्पैव परं ध्यानं सुपुष्पैव परा गतिः ॥ ४५ ॥ अनेक-
यज्ञदानानि व्रतानि नियमान्तथा । सुपुष्पाध्यानलेशस्य
कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ४६ ॥ ब्रह्मरन्ध्रे महास्थाने
वर्तते सततं शिवा । चिच्छक्तिः परमा देवी मध्यमे
सुप्रतिष्ठिता ॥ ४७ ॥ मायाशक्तिर्ललाटाग्रभागे व्योमा-
म्बुजे तथा । नादरूपा परा शक्तिर्ललाटस्य तु मध्यमे
॥ ४८ ॥ भागे बिन्दुमयी शक्तिर्ललाटस्यापरांशके ।
बिन्दुमध्ये च जीवात्मा सूक्ष्मरूपेण वर्तते ॥ ४९ ॥
हृदये स्थूलरूपेण मध्यमेन तु मध्यमे ॥ ५० ॥ प्राणा-
पानवशो जीवो ह्यधश्चोर्ध्वं च धावति । वामदक्षिण-
मार्गेण चञ्चलत्वाच्च दृश्यते ॥ ५१ ॥ आक्षिप्तो भुज-

१ अनुमध्ये च मध्यमा.

दण्डेन यथोच्चलति कन्तुकः । प्राणापानसमाक्षिप्तस्तथा
जीवो न विश्रमेत् ॥ ५२ ॥ अपानः कर्पति प्राणं
प्राणोऽपानं च कर्पति । हकारेण बहिर्याति सकारेण
विशेत्पुनः ॥ ५३ ॥ हंसहंसेत्यमुं मध्वं जीवो जपति
सर्वदा । तद्विद्वानक्षरं नित्यं यो जानाति स योगविन
॥ ५४ ॥ केन्दोर्ध्वं कण्डुली शक्तिर्मुक्तिरूपा हि योगि-
नाम् । बन्धनाय च मूढानां यस्तां वेत्ति स योगविन
॥ ५५ ॥ भुर्भुवःस्वर्गमे लोकाश्चन्द्रसूर्याऽग्निदेवताः ।
यामु मात्रासु तिष्ठन्ति तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ५६ ॥
त्रयः कालास्त्रयो देवास्त्रयो लोकास्त्रयः स्वराः । त्रयो
वेदाः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति ॥ ५७ ॥ चित्ते
चलति संसारो निश्चलं मोक्ष उच्यते । तस्माच्चित्तं
स्थिरीकुर्यात्प्रज्ञया परया विधे ॥ ५८ ॥ चित्तं कारण-
मर्थानां तस्मिन्वति जगन्नयम् । तस्मिन्श्रीणं जगत्श्रीणं
तच्चिकित्स्यं प्रयत्नतः ॥ ५९ ॥ मनोहं गगनाकारं म-
नोहं सर्वतोमुखम् । मनोहं सर्वमायूषा च न मनः
केवलः परः ॥ ६० ॥ मनः कर्माणि जायन्ते मनो लि-
प्यति पातकैः । मनश्चेदुन्मनीभूयास्त पुण्यं न च पात-
कम् ॥ ६१ ॥ मनसा मन आलोक्य वृत्तिशून्यं यदा
भवेत् । ततः परं परब्रह्म दृश्यते च सुदुर्लभम् ॥ ६२ ॥
मनसा मन आलोक्य मुक्तो भवति योगविन । मनसा

मन आलोक्य उन्मन्यन्तं सदा स्मरेत् ॥ ६३ ॥ मनसा
मन आलोक्य योगनिष्ठः सदा भवेत् । मनसा मन
आलोक्य दृश्यन्ते प्रत्यया दश ॥ ६४ ॥ यदा प्रत्यया
दृश्यन्ते तदा योगीश्वरो भवेत् ॥ ६५ ॥ बिन्दुनादकला-
ज्योतीरयीन्दुध्रुवनारकम् । शान्तं च तदतीतं च परंब्रह्म
तदुच्यते ॥ ६६ ॥ हसन्बुल्यमिति प्रीत्या क्रीडते मोदते
तदा । तनोति जीवनं बुद्ध्या त्रिभेति सर्वतो भयात्
॥ ६७ ॥ रोध्यते बुध्यते शोके मुह्यते न च संपदा ।
कम्पते शत्रुकार्येषु कामेन रमते हसन् ॥ ६८ ॥ स्मृत्वा
कामरतं चित्तं विजानीयात्कलेवरे । यत्र देशे वसेद्वायु-
श्चित्तं तद्वसति ध्रुवम् ॥ ६९ ॥ मनश्चन्द्रो रविर्वायुर्दृष्टि-
रग्निरुदाहृतः । बिन्दुनादकला ब्रह्मन् विष्णुब्रह्मेशदे-
वताः ॥ ७० ॥ सदा नादानुसन्धानात्संक्षीणा वामना
भवेत् । निरञ्जने विलीयेत मरुन्मनसि पद्मज ॥ ७१ ॥
यो वै नादः स वै बिन्दुस्तद्वै चित्तं प्रकीर्तितम् । नादो
बिन्दुश्च चित्तं च त्रिभिर्देवैः प्रसादयेत् ॥ ७२ ॥
मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थितिकारणम् । मनसो-
त्पद्यते बिन्दुर्यथा क्षीरं घृतात्मकम् ॥ ७३ ॥ पद-
चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत्सुखमण्डलम् । प्रविशेद्वायु-
माकृष्य तथैवोर्ध्वं नियोजयेत् ॥ ७४ ॥ वायुं बिन्दुं
तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत् । समाधिमेकेन सम-

१ लयं याति, २ प्रसाधयेत्.

ममृतं यान्ति योगिनः ॥ ७५ ॥ यथाग्निर्द्वारमध्यस्थो
नोत्तिष्ठेन्मथनं विना । विना चाभ्यासयोगेन ज्ञानदीप-
स्तथा नहि ॥ ७६ ॥ घटमध्ये यथा दीपो बाह्ये नैव
प्रकाशते । भिन्ने तस्मिन् घटे चैव दीपज्वाला च
भासते ॥ ७७ ॥ स्वकायं घटमित्युक्तं यथा जीवो हि
तत्पदम् । गुरुवाक्यमस्माभिन्ने ब्रह्मज्ञानं प्रकाशते ॥ ७८ ॥
कर्णधारं गुरुं प्राप्य तद्वाक्यं प्लववद्बृहत् । अभ्यास-
वाग्नाशक्त्या तरन्ति भवसागरम् ॥ ७९ ॥ इत्युप-
निषत् ॥ इति योगशिखोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
ॐ सह नाववत्स्वि शान्तिः ॥ ॐ तत्सत् ॥

इति योगशिखोपनिषत्समाप्ता ॥

तुरीयातीतोपनिषत् ॥ ६७ ॥

ॐ तुरीयातीतोपनिषद्वेद्यं यत्परमाक्षरम् ।

तत्तुर्यातीतचिन्मात्रं स्वमात्रं चिन्तयेऽन्वहम् ॥ १ ॥

तुरीयातीतसंन्यासपरिघाताक्षमालिका ।

अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्याक्षयध्यात्मकुण्डिका ॥ २ ॥

हरिः ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ।

अथ तुरीयातीतावधूतानां कोऽयं मार्गस्तेषां का
स्थितिरिति पितामहो भगवन्तं पितरमादिनारायणं

१ समाप्तं, २ शमावधूतोपनिषत्त्वेन व्याहरन्ति.

परिसमेल्योवाच । तमाह भगवान्नाारायणो योऽयमवधूत-
मार्गस्थो लोके दुर्लभतरो न तु बाहुल्यो यद्येको भवति
स एव नित्यपूतः स एव वैराग्यमूर्तिः स एव ज्ञाना-
कारः स एव वेदपुरुष इति ज्ञानिनो मन्यन्ते । महा-
पुरुषो यस्तच्चित्तं मय्येवावतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवा-
वस्थितः सोऽयमादौ तावत्क्रमेण कुटीचको बहूदक्तं
प्राप्य बहूदको हंस्त्वमवलम्ब्य हंसः परमहंसो भूत्वा
स्वरूपानुसंधानेन सर्वप्रपञ्चं विदित्वा दण्डकमण्डलुक-
टिसूत्रकौपीनाच्छादनं स्वविध्युक्तक्रियादिकं सर्वमप्यु-
संन्यस्य दिगम्बरो भूत्वा त्रिवर्णजीर्णवल्कलाजिनपरिग्रह-
मपि संत्यज्य तदूर्ध्वममन्नवदाचरन्क्षीराभ्यङ्गस्नानोर्ध्व-
पुण्ड्रादिकं विहाय लौकिकवैदिकमप्युपसंहृत्य सर्वत्र
पुण्यापुण्यवर्जितो ज्ञानाज्ञानमपि विहाय शीतोष्णमुख-
दुःखमानावमानं निर्जित्य वासनात्रयपूर्वकं निन्दानि-
न्द्यागर्वमन्सरदम्भदर्पद्वेषकामक्रोधलोभमोहहर्षामर्षासू-
यात्मसंरक्षणादिकं दग्ध्वा स्ववपुः कुणपाकारमिव पश्य-
न्नयत्नेनानियमेन लाभालाभौ समौ कृत्वा गोवृत्त्या
प्राणसंधारणं कुर्वन्त्यप्राप्तं तेनैव निर्लोलुपः सर्वविद्या-
पाण्डित्यप्रपञ्चं भस्मीकृत्य स्वरूपं गोपयित्वा ज्येष्ठा-
ज्येष्ठत्वानपलापकः सर्वोत्कृष्टवसर्वात्मकत्वादृतं कल्प-

१ वैराग्यमुक्तिः, २ निर्भिद्य, ३ निन्दावर्ग.

यित्वा मत्तो व्यतिरिक्तः कश्चिन्नान्योऽस्तीति देवगुह्या-
दिर्धनमात्मन्युपसंहृत्य दुःखेन नोद्विग्नः सुखेन नानु-
मोदको रागे निःस्पृहः सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्नेहः
सर्वेन्द्रियोपरमः स्वपूर्वापन्नाश्रमाचारविद्याधर्मप्राभव-
मननुस्सरन्त्यक्तवर्णाश्रमाचारः सर्वदा दिवानक्तसमस्ये-
नाम्बुजः सर्वदा संचारशीलो देहमात्रावशिष्टो जल-
स्थलकमण्डलुः सर्वदानुन्मत्तो ब्रालोन्मत्तपिशाचवदे-
काकी मंचरन्नसंभाषणपरः स्वरूपध्यानेन निरालम्बमव-
लम्ब्य स्वात्मनिष्ठानुकूलेन सर्वं विस्मृत्य तुरीयातीता-
वधूतवेषेणाद्वैतनिष्ठापरः प्रणवात्मकत्वेन देहत्यागं क-
रोति यः सोऽवधूतः स कृतकृत्यो भवतीत्युपनिषत् ॥
ॐ तत्सत् ॥ ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

॥ इति तुरीयातीतोपनिषत्समाप्ता ॥

संन्यासोपनिषत् ॥ ६८ ॥

संन्यासोपनिषद्वेद्यं संन्यासिपटलाश्रयम् ।

सत्तासामान्यविभवं स्वमाश्रमिति भावये ॥ १ ॥

ॐ आप्यायन्विनि शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथातः संन्यासोपनिषदं व्याख्यास्यामो यो-

१ गृह्यादीन्धनमा. २ परमेश्वरपत्नी.

ऽनुक्रमेण संन्यस्यति स संन्यस्तो भवति । कोऽयं सं-
 न्यास उच्यते कथं संन्यस्तो भवति । य आत्मानं
 क्रियाभिर्गुप्तं करोति मातरं पितरं भार्या पुत्रान्बन्धू-
 ननुमोदयित्वा ये चास्यत्विजस्तान्सर्वोश्च पूर्ववत्प्राणित्वा
 वैश्वानरेष्टिं निर्वपेत्सर्वम् दद्याद्यजमानस्य गा ऋत्विजः
 सर्वैः पात्रैः समारोप्य यदाहवनीये गार्हपत्ये वान्वाहा-
 र्यपचने सभ्यावसथ्ययोश्च प्राणापानव्यानोदानसमाना-
 न्सर्वान्सर्वेषु समारोपयेत् । सशिखान्केशान्विसृज्य
 यज्ञोपवीतं छित्त्वा पुत्रं दृष्ट्वा त्वं ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वं
 सर्वमित्यनुमन्त्रयेत् । यद्यपुत्रो भवत्यात्मानमेवेमं ध्या-
 त्वाऽनवेक्षमाणः प्राचीमुदीची वा दिशं प्रव्रजेच्च ।
 त्रिंषु वर्णेषु भिक्षाचर्यं चरेत् । पाणिपात्रेणाशनं कृ-
 र्यात् । औषधवदशनमाचरेत् । औषधवदशनं प्राश्नी-
 यात् । यथालाभमश्नीयात्प्राणसंधारणार्थं यथा मेदो-
 वृद्धिर्न जायते । कृशो भूत्वा ग्राम एकरात्रं नगरे
 पञ्चरात्रं चतुरो मासान्वार्षिकान्ग्रामे वा नगरे वापि
 वसेत् । पक्षा वै मासा इति द्वौ मासा वा वसेत् ।
 त्रिशीर्षवस्त्रं वल्कलं वा प्रतिगृह्णीयान्नान्यत्प्रतिगृह्णी-
 याद्यद्यशक्तो भवति क्लेशतस्तप्यते तप इति । यो वा
 एवं क्रमेण संन्यस्यति यो वा एवं पश्यति किमस्य
 यज्ञोपवीतं कास्य शिखा कथं वास्योपस्पर्शनमिति ।

१ पूर्ववदत्वा. २ ननुपु.

तं होवाचेदुमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या
शिखा नीरैः सर्वत्रावस्थितैः कार्यं निर्वर्तयन्नुदरपात्रेण
जलतीरे निकेतनम् । ब्रह्मवादिनो वदन्त्यस्तमित आ-
दित्ये कथं वास्योपस्पर्शनमिति । तान्होवाच यथाहनि
तथा रात्रौ नास्य नक्तं न दिवा तदप्येतदपिणोक्तम् ।
सकृद्विवा हेवाम्भं भवति य एवंविद्वानेतेनाग्मानं सं-
धत्ते ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ॐ चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः सर्वतो विरक्तश्चित्त-
शुद्धिमत्याशासूयेर्पाहंकारं दग्ध्वा साधनचतुष्टयसंपन्न
एव संन्यस्तुमर्हति । संन्यासे निश्चयं कृत्वा पुनर्न च
करोति यः । यः कुर्यात्कृच्छ्रमात्रं तु पुनः संन्यस्तुमर्हति
॥ १ ॥ संन्यासं पातयेद्यस्तु पतितं न्यासयेत्तु यः ।
संन्यासविघ्नकर्ता च त्रीनेतान्पतितान्विदुः ॥ २ ॥
इति ॥ अथ षण्डः पतितोऽङ्गविकलः खेणो बधिरोऽर्भको
मूकः पाण्डश्चक्री लिङ्गी कुण्डो वैखानसहरद्विजो
भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनघ्निको भास्तिको वैराग्य-
वन्तोऽप्येते न संन्यासाहर्ताः । संन्यस्ता यद्यपि महा-
वाक्योपदेशो नाधिकारिणः ॥ आरूढपतितापत्यं कुनस्त्री
श्यावदन्तकः । क्षीर्बस्तथाङ्गविकलो नैव संन्यस्तुमर्हति

१ विद्यात्सा शिखा. २ निर्वर्गः. ३ सकृद्विवा.
४ क्षयी तथा.

॥ ३ ॥ संप्रत्यवसितानां च महापातकिनां तथा ।
 ब्रात्यानामभिशस्तानां संन्यासं नैव कारयेत् ॥ ४ ॥
 व्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाध्यायवर्जितम् । सत्यशौचपरि-
 भ्रष्टं संन्यासं नैव कारयेत् ॥ ५ ॥ एते नार्हन्ति सं-
 न्यासमातुरेण विना क्रमम् । ॐ भूः स्वाहेति शिखामु-
 त्पाद्य यज्ञोपवीतं ब्रह्मर्षिर्न निवसेत् । यशो बलं ज्ञानं
 वैराग्यं मेधां प्रयच्छेति यज्ञोपवीतं छित्त्वा ॐ भूः
 स्वाहेत्याप्सु वस्त्रं कटिसूत्रं च विसृज्य संन्यस्तं मयेति
 त्रिवारमभिमन्त्रयेत् । संन्यासिनं द्विजं दृष्ट्वा स्थाना-
 च्छलति भास्करः । एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्मा-
 धिगच्छति ॥ ६ ॥ पष्टिं कुलान्यतीतानि पष्टिमागामि-
 कानि च । कुलान्युद्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत्
 ॥ ७ ॥ ये च संतानजा दोषा ये दोषा देहसंभवाः ।
 प्रेषाग्निर्निर्देहेत्सर्वास्तुपाग्निरिव काञ्चनम् ॥ ८ ॥ सखा
 मा गोपयेति दण्डं परिग्रहेत् । दण्डं तु वैणवं सौम्यं
 सत्त्वचं समपर्वकम् । पुण्यस्थलसमुत्पन्नं नानाकल्मष-
 शोधितम् ॥ ९ ॥ अदग्धमहतं कीटैः पर्वग्रन्थिविरा-
 जितम् । नासादग्नं शिरस्तुल्यं भ्रुवोर्वा त्रिभूयाद्यतिः
 ॥ १० ॥ दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वथा तु विधीयते ।
 न दण्डेन विना गच्छेदिपुक्षेपत्रयं बुधः ॥ ११ ॥ जग-
 जीवनं जीवनाधारभूतं माते मामन्त्रयस्व सर्वसाम्येति

१ सर्वदा साम्येति.

कमण्डलुं परिगृह्य योगपट्टाभिषिक्तो भूत्वा यथासुखं
 विहरेत् ॥ त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।
 उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तस्यज ॥ १२ ॥
 वैराग्यसंन्यासी ज्ञानसंन्यासी ज्ञानवैराग्यसंन्यासी
 कर्मसंन्यासीति चातुर्विध्यमुपागतः । तद्यथेति दृष्टानु-
 श्रविकविषयवैतृष्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मविशेषात्संन्यस्तः
 स वैराग्यसंन्यासी । शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोकानुभव-
 श्रवणात्प्रपञ्चोपरनो देहवासनां शास्त्रवासनां लोकवा-
 सनां त्यक्त्वा वमनाश्रमिव प्रवृत्तिं सर्वं हेयं मत्वा
 साधनचतुष्टयसंपन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञान-
 संन्यासी । क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैरा-
 ग्याभ्यां स्वरूपानुसंधानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य
 जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसंन्यासी । ग्रहचर्यं
 समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्याभावे-
 ऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी ।
 स संन्यासः पट्टिधो भवति कुटीचक्रवद्दकहंसपरम-
 हंसतुरीयातीतावधूताश्चेति । कुटीचक्रः शिखायज्ञोपवीती
 दण्डकमण्डलुधरः कापीनशाटीकन्धाधरः पितृमातृगुर्वो-
 राधनपरः पिठरत्ननिम्रशिक्ष्यादिमात्रसाधनपर एकत्रा-
 ञ्जादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी त्रिदण्डः । बह्वदकः शिखा-
 दिकन्धाधरस्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचक्रवत्सर्वसमो मधुकर-
 वृत्त्याष्टकवलाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी

असंकृतसमाधूकरान्नाशी कौपीनखण्डनुण्डधारी । परम-
 हंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेषु करपात्री एक-
 कौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशाटीधरो
 वा भस्मोद्धूलनपरः सर्वत्यागी तुरीयातीतो गोमुख-
 वृत्त्या फलाहारी अन्नाहारी चेद्ब्रह्मत्रये देहमात्रावशिष्टो
 दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः । अवधूतस्त्वनियमः
 पतिताभिः शस्तवर्जनपूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः
 स्वरूपानुसंधानपरः । जगत्तावदिदं नाहं सवृक्षतृणपर्व-
 तम् । यद्वाह्यं जडमत्यन्तं तत्स्यां कथमहं विभुः ॥ १३ ॥
 कालेनाल्पेन विलयी देहो नाहमचेतनः । जडया
 कर्णशङ्कुत्या कल्पमानक्षणस्थया ॥ १४ ॥ शून्याकृतिः
 शून्यभवः शब्दो नाहमचेतनः । त्वचा क्षणविनाशिन्या
 प्राप्योऽप्राप्योऽयमन्यथा ॥ १५ ॥ त्रिप्रसादोपल-
 ब्धात्मा स्पर्शो नाहमचेतनः । लब्धात्मा जिह्वया तुच्छो
 लोलया लोलसत्तया ॥ १६ ॥ स्वरस्यन्दो द्रव्यनिष्ठो
 रसो नाहमचेतनः । दृश्यदर्शनयोर्लानं क्षयिक्षणविना-
 शिनोः ॥ १७ ॥ केवले द्रष्टरि क्षीणं रूपं नाहमचेत-
 नम् । नासया गन्धजडया क्षयिण्या परिकल्पितः
 ॥ १८ ॥ पेलवो नियताकारो गन्धो नाहमचेतनः ।
 निर्ममोऽमननः शान्तो गतपञ्चेन्द्रियभ्रमः ॥ १९ ॥
 शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः । चैत्यवर्जितचि-

१ मन्दो लोलया.

न्मात्रमहमेपोऽवभासकः ॥ २० ॥ सबाह्याभ्यन्तरव्यापी
निष्कलोऽहं निरञ्जनः । निर्विकल्पचिदाभास एक आ-
त्मास्मि सर्वगः ॥ २१ ॥ मयैव चेतनेनेमे सर्वे घटपटा-
दयः । सूर्यान्ता अवभास्यन्ते दीपेनेवात्मतेजसा ॥ २२ ॥
मयैवैताः स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियवृत्तयः । तेजसान्तः-
प्रकाशेन यथाग्निकणपङ्क्तयः ॥ २३ ॥ अनन्तानन्दसं-
भोगा परोपशमशालिनी । शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्य-
खिलदृष्टिषु ॥ २४ ॥ सर्वभावान्तरस्थाय चैत्यमुक्तचि-
दात्मने । प्रत्यक्तन्त्ररूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥ २५ ॥
विचित्राः शक्तयः स्वच्छाः समा या निर्विकारया ।
चिता क्रियन्ते समया कलाकलनमुक्तया ॥ २६ ॥
कालत्रयमुपेक्षित्या हीनायाश्चैत्यवन्धनेः । चितश्चैत्य-
मुपेक्षित्याः समतैवावशिष्यते ॥ २७ ॥ सा हि वाचा-
भगम्यत्वादसत्तामिव शाश्वतीम् । नैरात्मसिद्धात्मदशा-
मुपयातैव शिष्यते ॥ २८ ॥ इहानीहामयैरन्तर्या चिदा-
वलिता मलैः । सा चिन्नोत्पादितुं शक्ता पाशबद्धेष्व-
पक्षिणी ॥ २९ ॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन ज-
न्तवः । धराविवरमग्नानां कीटानां समतां गताः
॥ ३० ॥ आत्मनेऽस्तु नमो मह्यमविच्छिन्नचिदात्मने ।
परामृष्टोऽस्मि लब्धोऽस्मि प्रोदितोऽस्म्यचिराद्दहम् ।
उद्धृतोऽस्मि विकल्पेभ्यो योऽस्मि सोऽस्मि न-

मोऽस्तु ते ॥ ३१ ॥ तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं
 चिदात्मने । नमस्तुभ्यं परेशाय नमो मह्यं शिवाय च
 ॥ ३२ ॥ तिष्ठन्नपि हि नासीनो गच्छन्नपि न गच्छति ।
 शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ३३ ॥
 सुलभश्चायमत्यन्तं सुज्ञेयश्चासबन्धुवत् । शरीरपद्मकुहरे
 सर्वपामेव पदपदः ॥ ३४ ॥ न मे भोगस्थितौ वाञ्छा
 न मे भोगविसर्जने । यदायाति तदायातु यत्प्रयाति
 प्रयातु तत् ॥ ३५ ॥ मनसा मनसि चिच्छेने निरहंका-
 रतां गते । भावेन गलिते भावे स्वस्थस्तिष्ठामि केवलः
 ॥ ३६ ॥ निर्भावं निरहंकारं निर्मेनस्कमनीहितम् ।
 केवलास्पन्दशुद्धात्मन्येव तिष्ठति मे रिपुः ॥ ३७ ॥
 तृष्णारज्जुगणं छित्त्वा मच्छरीरकपञ्जरात् । न जाने क
 गतोद्गीय निरहंकारपक्षिणी ॥ ३८ ॥ यस्य नाहंकृतो
 भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । यः समः सर्वभूतेषु
 जीवितं तस्य शोभते ॥ ३९ ॥ योऽन्तःशीतलया
 बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया । साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं
 तस्य शोभते ॥ ४० ॥ येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेय-
 मुज्झता । चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते
 ॥ ४१ ॥ ग्राह्यग्राहकसंबन्धे क्षीणे शान्तिरुदेत्यलम् ।
 स्थितिमभ्यागता शान्तिर्मोक्षनामाभिधीयते ॥ ४२ ॥
 अष्टबीजोपमा भूयो जन्भाङ्कुरविवर्जिता । हृदि जीव-
 द्विमुक्तानां शुद्धा भवति वामना ॥ ४३ ॥ पावनी

परमोदारा शुद्धसत्त्वानुपातिनी । आत्मध्यानमयी नित्या
सुषुप्तिस्थेव निष्ठति ॥ ४४ ॥ चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्य-
क्रेतनमुच्यते । निर्मनस्कस्वभावस्वाज्ञ तत्र कलनाम-
लम् ॥ ४५ ॥ सा सत्यता सा शिवता सावस्था पार-
मात्मिकी । सर्वज्ञता सा संतृप्तिर्नतु यत्र मनः क्षतम्
॥ ४६ ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्मिषन्निमिषन्नपि । निर-
स्तमननानन्दः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ४७ ॥ मलं
संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्मूलयन्परम् । आशापाशानलं
छित्त्वा संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ४८ ॥ अशुभाशुभ-
संकल्पः संशान्तोऽस्मि निरामयः । नष्टेष्टानिष्टकलनः
संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥ ४९ ॥ आत्मतापरते त्यक्त्वा
निर्विभागो जगत्स्थितो । वज्रस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य
स्थिरोऽस्म्यहम् ॥ ५० ॥ निर्मलायां निराशायां स्वसं-
वित्तौ स्थितोऽस्म्यहम् । ईहितानीहितमुक्तो हेयोपाद-
यवर्जितः ॥ ५१ ॥ कदान्तमोषमेष्यामि स्वप्रकाशपदं
स्थितः । कदोपशान्तमननो धरणीधरऋन्दरे ॥ ५२ ॥
समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना । निरंश-
ध्यानविश्रान्तिमूकस्य मम मस्तके ॥ ५३ ॥ कदा तार्णं
करिष्यन्ति कुलायं वनपुत्रिकाः । संकल्पपादपं तृष्णा-
लतं छित्त्वा मनोवनम् ॥ ५४ ॥ विततां भुवमायाद्य
विहरामि यथासुखम् । पदं तदनु यातोऽस्मि केव-

लोऽस्मि जयाम्यहम् ॥ ५५ ॥ निर्वाणोऽस्मि निरीहो-
 ऽस्मि निरंशोऽस्मि निरीप्पितः । स्वच्छतोर्जितता सत्ता
 हृद्यता सत्यता ज्ञता ॥ ५६ ॥ आनन्दितोपशमता
 सदा प्रमुदितोदिता । पूर्णतोदारता सत्या कान्तिसत्ता
 सदैकता ॥ ५७ ॥ इत्येवं चिन्तयन्भिन्धुः स्वरूपस्थिति-
 मञ्जसा । निर्विकल्पस्वरूपज्ञो निर्विकल्पो बभूव ह
 ॥ ५८ ॥ आतुरो जीवति चेत्क्रमसंन्यासः कर्तव्यः ।
 न शूद्रस्त्रीपतितोदक्या संभाषणम् । न यत्तेर्देवपूजा-
 नोत्सवदर्शनम् । तस्मान्न संन्यामिन एषलोकः । आतुरकु-
 टीचकयोर्भूलोकभुवर्लोकौ । बहूदकस्य स्वर्गलोकः । हंसस्य
 तपोलोकः । परमहंसस्य सत्यलोकः । तुरीयातीतावधू-
 तयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसंधानेन अमरकीट-
 न्यायवत् । स्वरूपानुसंधानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यास
 षट्कुङ्कुमभारवद्व्यर्थः । न योगशास्त्रप्रवृत्तिः । न सांख्य-
 शास्त्राभ्यासः । न मन्त्रतन्त्रव्यापारः । नेतरशास्त्रप्रवृत्ति-
 र्यतेरस्ति । अस्ति चेच्छवालंकारवत्कर्माचारविद्यादूरः ।
 न परित्राणनामसंकीर्तनपरो यद्यत्कर्म करोति तत्तत्फल-
 मनुभवति । एरण्डतैलफेनवत्सर्वं परित्यजेत् । न
 देवताप्रसादग्रहणम् । न बाह्यदेवाभ्यर्चनं कुर्यात् ।
 स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्याहारमाहरन्कुशी-
 भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्निहरेत् । माधूकरेण करपात्रेणा-

स्वपात्रेण वा कालं नयेत् । आत्मसंमितमाहारमाहरे-
 दात्मवान्यतिः । आहारस्य च भागो द्वौ तृतीयमुदकस्य
 च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५९ ॥
 भिक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकाज्ञाशी भवेत्कचित् । निरीक्षन्ते
 त्वनुद्विग्नास्तद्गृहं यत्नतो ब्रजेत् ॥ ६० ॥ पञ्चसप्तगृहाणां
 तु भिक्षामिच्छेत्क्रियावताम् । गोदोहमात्रमाकाङ्क्षे-
 ष्कान्तो न पुनर्ब्रजेत् ॥ ६१ ॥ नक्ताद्वरश्चोपवास उप-
 वासादयाचितः । अयाचिताद्वरं भैक्षं तस्मात्भिक्षेण वर्त-
 येत् ॥ ६२ ॥ नैव सञ्जापसव्येन भिक्षाकाले विशेष-
 हान् । नातिक्रामेद्गृहं मोहाद्यत्र दोषो न विद्यते ॥ ६३ ॥
 श्रोत्रियाश्च न भिक्षेन श्रद्धाभक्तिबहिष्कृतम् । ब्राह्म-
 नस्यापि गृहे भिक्षेच्छ्रद्धाभक्तिपुरस्कृते ॥ ६४ ॥ माधू-
 करमसंस्कृतं प्राक्प्रणीतमयाचितम् । तात्कालिकं चोप-
 पन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ६५ ॥ मनःसंकल्प-
 हितांस्त्रीन्गृहान्पञ्च सप्त वा । मधुमक्षिकवत्कृत्वा माधू-
 करमिति स्मृतम् ॥ ६६ ॥ प्रातःकाले च पूर्वैर्गुर्यङ्गैः
 प्रार्थितं मुहुः । तद्भैक्षं प्राक्प्रणीतं स्यात्स्थितिं कुर्या-
 त्त्थापि वा ॥ ६७ ॥ भिक्षादनसमुद्योगाद्येन केन निम-
 ज्जितम् । अयाचितं तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं च मुमुक्षुभिः
 ॥ ६८ ॥ उपस्थानेन यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन तत् ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं भोक्तव्यं यतिभिस्तदा ॥ ६९ ॥
 सिद्धमन्नं यदानीतं ब्राह्मणेन मठंप्रति । उपपन्नमिति

प्राहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥ ७० ॥ चरेन्माधूकरं १
 यतिर्भ्लेच्छकुलादपि । एकाक्षं नतु भुञ्जीत बृहत्पा
 समादपि । याचितायाचिताभ्यां च भिक्षाभ्यां कल्पं
 स्थितिम् ॥ ७१ ॥ न वायुः स्पर्शदोषेण नाग्निर्दह
 कर्मणा । नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाक्षदोषेण मस्क
 ॥ ७२ ॥ विधुमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने । काले
 ऽपराङ्गे भूयिष्ठे भिक्षाचरणमाचरेत् ॥ ७३ ॥ अभिशस्तं १
 पतितं पापण्डं देवपूजकम् । वर्जयित्वा चरेद्भैक्षं सर्व
 वर्णेषु चापदि ॥ ७४ ॥ घृतं श्वमूत्रसदृशं मधु स्यात्सु
 रया समम् । तैलं सूकरमूत्रं स्यात्सूपं लशुनसंमितम्
 ॥ ७५ ॥ मापापूपादि गोमांसं क्षीरं मूत्रसमं भवेत् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन घृतादीन्वर्जयेद्यतिः । घृतसूपादिसंयुक्त-
 मन्नं नाद्यात्कदाचन ॥ ७६ ॥ पात्रमस्य भवेत्पाणि-
 स्तेन नित्यं स्थितिं नयेत् । पाणिपात्रश्चरन्योगी नास-
 कृद्भैक्षमाचरेत् ॥ ७७ ॥ आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृग-
 यते मुनिः । तदा समः स्यात्सर्वेषु सोऽमृतत्वाय क-
 ल्पते ॥ ७८ ॥ आज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्राजं पलल-
 मिव गन्धलेपनमशुद्धलेपनमिव क्षारमन्यजमिव वस्त्र-
 मुच्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं क्लीसङ्गमिव मित्राह्लादकं मूत्र-
 मिव स्पृहां गोमांसमिव ज्ञातचरदेशं चण्डालवाटिका-
 मिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं कालकूटमिव सभास्थलं

श्मशानस्थलमिव राजधानीं कुम्भीपाकमिव शवपिण्ड-
वदेकग्राहं न देवतार्चनम् । प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य
जीवन्मुक्तो भवेत् ॥ आसनं पात्रलोपश्च संचयः शिष्य-
संचयः । दिवास्वापो वृथालापो यतेर्बन्धकराणि पट्ट
॥ ७९ ॥ वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ।
उक्तालान्वादिपात्राणामेकस्यापीह संग्रहः ॥ ८० ॥ यतेः
संव्यवहाराय पात्रलोपः स उच्यते । गृहीतस्य तु दण्डा-
देर्द्वितीयस्य परिग्रहः ॥ ८१ ॥ कालान्तरोपभोगार्थं
संचयः परिकीर्तितः । शुश्रूषालाभपूजार्थं यशोर्थं वा
परिग्रहः ॥ ८२ ॥ शिष्याणां नतु कारुण्याच्छिष्यसं-
ग्रह ईरितः । विद्या दिवा प्रकाशत्वाद्विद्या रात्रिरुच्यते
॥ ८३ ॥ विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ।
आध्यात्मिकां कथां मुक्त्वा भिक्षाघातीं विना तथा
॥ ८४ ॥ अनुग्रहं परिग्रहं वृथाजल्पोऽन्य उच्यते ।
एकान्नं मदमांसं च गन्धपुष्पविभूषणम् ॥ ८५ ॥ ता-
म्वृत्ताभ्यञ्जने क्रीडा भोगाकाङ्क्षा रसायनम् । कथनं
कुत्सनं स्वस्ति ज्योतिश्च क्रयविक्रयम् ॥ ८६ ॥ क्रिया-
कर्मविवादश्च गुरुवाक्यविलङ्घनम् । संधिश्च विग्रहो
यानं मञ्चकं शुकवस्त्रकम् ॥ ८७ ॥ शुकलोत्सर्गो दिवा-
स्वापो भिक्षाधारस्तु तैजसम् । विषं चैवायुधं बीजं
हिंसां तैक्ष्ण्यं च मैथुनम् ॥ ८८ ॥ त्यक्तं संन्यासयोगेन

गृहधर्मादिकं घृतम् । गोत्रादिचरणं सर्वं पितृमातृकुलं
 धनम् । प्रतिपिद्धानि चैतानि सेवमानो ब्रजेदधः
 ॥ ८९ ॥ सुजीर्णोऽपि सुजीर्णासु विद्वांस्त्रीषु न विश्व-
 सेन् । सुजीर्णास्वपि कन्थासु सज्जते जीर्णमम्बरम्
 ॥ ९० ॥ स्थावरं जङ्गमं दीजं तेजसं विषमायुधम् ।
 पठेतानि न गृह्णीयाद्यतिर्मन्त्रपुरीषवत् ॥ ९१ ॥ नैवा-
 ददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि । पक्वमापस्सु गृह्णी-
 याद्यावदन्नं न लभ्यते ॥ ९२ ॥ नीरुजश्च युवा चैव
 भिक्षुनीवसथे वसेन् । परार्थं न प्रतिग्राह्यं न दद्याच्च
 कथंचन ॥ ९३ ॥ दैन्यभावात् भूतानां साभगाय यति-
 श्वरेत् । पक्वं वा यदि वापक्वं याचमानो ब्रजेदधः
 ॥ ९४ ॥ अन्नपानपरो भिक्षुर्वस्त्रादीनां प्रतिग्रही ।
 आविकं वानाविकं वा तथा पटपटानपि ॥ ९५ ॥ प्रति-
 गृह्य यतिश्चैतान्पतत्येव न संशयः । अर्द्धतं नावमा-
 श्रित्य जीवन्मुक्तत्वमाप्नुयात् ॥ ९६ ॥ वाग्दण्डे मौन-
 मातिष्टेत्कायदण्डे त्वभोजनम् । मानसे तु कृते दण्डे
 प्राणायामो विधीयते ॥ ९७ ॥ कर्मणा बध्यते जन्तु-
 र्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः
 पारदर्शिनः ॥ ९८ ॥ रथ्यायां बहुवस्त्राणि भिक्षा सर्वत्र
 लभ्यते । भूमिः शय्यास्ति विस्तीर्णा यतयः केन दुः-
 खिताः ॥ ९९ ॥ प्रपञ्चमखिलं यस्तु ज्ञानाग्नौ जुहुया-

परमहंसपरिव्राजकोपनिषत् ॥ ६९ ॥ ८४७

द्यतिः । आभ्यन्यग्नीन्समारोप्य सोऽग्निहोत्री महायतिः
॥ १०० ॥ प्रवृत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता मार्जारी चैव
वानरी । ज्ञानाभ्यामवनामोर्त्तुर्वानरीभास्वमेव च
॥ १०१ ॥ नाष्टष्टः कस्यचिद्भ्याश्च चान्यायेन पृ-
च्छतः । जानन्नपि हि भेधार्थं जडवल्लोकमाचरेत्
॥ १०२ ॥ सर्वेषामेव पापानां सङ्घाते समुपस्थिते ।
तारं द्वादशसाहस्रमभ्यसेच्छेदनं हि तत् ॥ १०३ ॥
यस्तु द्वादशसाहस्रं प्रणवं जपनेऽन्वहम् । तस्य द्वादश-
भिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥ १०४ ॥ इत्युपनिषत् ॥
हरिः ॐ तत्सत् ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
ॐ आप्यायन्विवति शान्तिः ॥

इति संन्यासोपनिषत्समाप्ता ॥

परमहंसपरिव्राजकोपनिषत् ॥ ६९ ॥

पारिव्राज्यधर्मवन्तो यज्जानाद्ब्रह्मतां ययुः ।

तद्ब्रह्म प्रणवैकार्यं नृयन्तुर्नृयहरिं भजे ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिस्त्रि शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ पितामहः स्वपितरमादिनारायणमुप-
समेत्य प्रणम्य पप्रच्छ भगवंस्त्वन्मुखाद्दुर्गाश्रमधर्मकर्मं
सर्वं श्रुतं विदितमवगतम् । इदानीं परमहंसपरिव्राजकल-
क्षणं वेदिनुमिच्छामि कः परिव्रजनाधिकारी कीदृशं

१ मार्जाली.

परिव्राजकलक्षणं कः परमहंसः परिव्राजकत्वं कथं त-
त्सर्वं मे ब्रूहीति । स होवाच भगवानादिनारायणः ।
सद्गुरुसमीपे सकलविद्यापरिश्रमज्ञो भूत्वा विद्वान्सर्व-
मैहिकामुष्मिकसुखश्रमं ज्ञात्वेपणात्रयवासनात्रयममत्वा-
हंकारादिकं वमनान्नमिव हेयमधिगम्य मोक्षमार्गैक-
साधनो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृहाद्वनी भूत्वा
प्रव्रजेत् । यदि धेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा
वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वा-
स्नातको वोऽसन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्त-
दहरेव प्रव्रजेदिति बुद्ध्वा सर्वसंसारेषु विरक्तो ब्रह्मचारी
गृही वानप्रस्थो वा पितरं मातरं कलत्रपुत्रमासबन्धु-
वर्गं तदभावे शिष्यं सहवासिनं वानुमोदयित्वा त-
द्धैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तदु तथा न कुर्यात् ।
आग्नेय्यामेव कुर्यात् । अग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया
करोति त्रेधा तदीयामेव कुर्यात् । एतयैव त्रयो धा-
तवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति । अयं ते योनिर्ऋत्विजो
यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथानो
वर्धया रयिमित्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा
अग्नेर्योनिर्यः प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येव-
मेवैतदाह । प्रामाच्छ्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य स्वविध्युक्त-
क्रमेण पूर्ववदग्निमाजिघ्रेत् । यद्यातुरो वाग्निं न विन्दे-
दप्सु जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देव-

ताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात् साज्यं
हविरनामयम् । एष विधिर्वीराध्वाने वा नाशके वा
संप्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा । यद्यातुरः
स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेदेष पन्थाः । स्वस्थक्रमे-
णैव चेदात्मश्राद्धं विरजाहोमं कृत्वाग्निमात्मन्यारोप्य
लौकिकवैदिकसामर्थ्यं स्वचतुर्दशकरणप्रवृत्तिं च पुत्रे
समारोप्य तदभावे शिष्ये वा तदभावे स्वात्मन्येव वा
ब्रह्मा त्वं यज्ञस्त्वमित्यभिमन्त्र्य ब्रह्मभावनया ध्यात्वा
सावित्रीप्रवेशपूर्वकमप्सु सर्वविद्यार्थस्वरूपां ब्राह्मण्या-
धारां वेदमातरं क्रमाद्व्याहृतिषु त्रिषु प्रविलाप्य व्याहृति-
त्रयमकारोकारमकारेषु प्रविलाप्य तत्सावधनेनापः प्राश्य
प्रणवेन शिखामुत्कृष्य यज्ञोपवीतं छित्त्वा वस्त्रमपि
भूमौ वाप्सु वा विसृज्य ॐ भूः स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा
ॐ सुवः स्वाहेत्यनेन जातरूपधरो भूत्वा स्वरूपं ध्या-
यन्पुनः पृथक् प्रणवव्याहृतिपूर्वकं मनसा वचसापि
संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं द्रव्येति मन्त्रमध्यम-
तारध्वनिभिस्त्रिवारं त्रिगुणीकृतप्रेषोच्चारणं कृत्वा प्रण-
वैकध्यानपरायणः सन्नभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः स्वाहेत्यू-
र्ध्वबाहुर्भूत्वा ब्रह्माहमस्मीति तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थस्व-
रूपानुसंधानं कुर्वन्बुद्धीर्चां दिशं गच्छेत् । जातरूपधर-
श्चेत् । एष संन्यासः । तदधिकारी न भवेद्यदि गृहस्थ-
प्रार्थनापूर्वकमभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते सखा

मा गोपायोजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्रघ्नः
 शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेत्यनेन मन्त्रेण प्रणव-
 पूर्वकं सलक्षणं वैणवं दण्डं कटिसूत्रं कौपीनं कमण्डलुं
 विवर्णवस्त्रमेकं परिगृह्य सदुरुमुपगम्य नत्वा गुरुमुखा-
 त्तत्त्वमसीति महावाक्यं प्रणवपूर्वकमुपलभ्याथ जीर्ण-
 वल्कलाजिनं धृत्वाथ जलावतरणमूर्ध्वगमनमेकभिक्षां
 परित्यज्य त्रिकालस्नानमाचरन्वेदान्तश्रवणपूर्वकं प्रण-
 वानुष्ठानं कुर्वन्ब्रह्ममार्गं सम्यक् संपन्नः स्वाभिमत-
 मात्मनि गोपयित्वा निर्ममोऽध्यात्मनिष्ठः कामक्रोधलो-
 भमोहमदमात्सर्यदम्भदर्पाहंकारामूयागर्वेच्छाद्वेषहर्षम-
 र्पममत्वादींश्च हित्वा ज्ञानवैराग्ययुक्तो वित्तस्त्रीपरा-
 श्रुस्तः शुद्धमानसः सर्वोपनिषदर्थमालोच्य ब्रह्मचर्यापरि-
 ग्रहाहिंसासत्यं यत्नेन रक्षजितेन्द्रियो बहिरन्तःस्नेहव-
 र्जितः शरीरसंधारणार्थं वा त्रिषु वर्णेष्वभिज्ञस्तपित-
 वरजितेषु पशुरद्रोही भैक्षमाणो ब्रह्मभूयाय भवति ।
 सर्वेषु कालेषु लाभालाभौ समौ भूत्वा करपात्रमाधू-
 करेणान्नमभन्मेदोवृद्धिमकुर्वन्कृशीभूत्वा ब्रह्माहमस्मीति
 भावयन्गुर्वर्थं ग्राममुपेत्य ध्रुवशीलोऽष्टौ मास्येकाकी चरे-
 द्वावेवाचरेत् । यदालंबुद्धिर्भवेत्तदा कुटीचको वा बहू-
 दको वा हंसो वा परमहंसो वा तत्तन्मन्त्रपूर्वकं कटि-

सूत्रं कौपीनं दण्डं कमण्डलुं सर्वमप्यु विसृज्याथ जात-
रूपधरश्चरेत् । ग्राम एकरात्रं तीर्थं त्रिरात्रं पत्तने पञ्च-
रात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रमनिकेतः स्थिरमतिरनभिसेवी निर्वि-
कारो नियमानियममुत्सृज्य प्राणसंभारणार्थमयमेव
लाभालाभौ समौ कृत्वा गोवृथा भैक्षमाचरन्नुदकस्थल-
कमण्डलुरवाधकरहस्यस्थलवासो न पुनर्लाभालाभरतः
शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः सर्वत्र भूतलशयनः क्षौरकर्म-
परित्यक्तो युक्तचातुर्मास्यव्रतनियमः शुक्रध्यानपरायणो-
ऽर्थस्त्रीपुरपराङ्मुखोऽनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवदाचरन्नव्यक्तलि-
ङ्गोऽव्यक्ताचारो दिवानक्तसमत्वेनास्वप्नः स्वरूपानुसं-
धानब्रह्मप्रणवध्यानमार्गेणावहितः संन्यासेन देहत्यागं
करोति स परमहंसपरिव्राजको भवति । भगवन् ब्रह्म-
प्रणवः कीदृश इति ब्रह्मा पृच्छति । स होवाच नारा-
यणः । ब्रह्मप्रणवः षोडशमात्रात्मकः सोऽवस्थाचतुष्ट-
यचतुष्टयगोचरः । जाग्रदवस्थायां जाग्रदादिचतस्रो-
ऽवस्थाः स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽवस्थाः सुषुप्ता सुषुप्त्या-
दिचतस्रोऽवस्थास्तुरीये तुरीयादिचतस्रोऽवस्था भव-
न्तीति । जाग्रदवस्थायां विश्वस्य चातुर्विध्यं विश्वविश्वो
विश्वतैजसो विश्वप्राज्ञो विश्वतुरीय इति । स्वप्नावस्थायां
तैजसस्य चातुर्विध्यं तैजसविश्वतैजसतैजसतैजसप्राज्ञ-
तैजसतुरीय इति । सुषुप्त्यवस्थायां प्राज्ञस्य चातुर्विध्यं

१ तीरे त्रिरात्रं, २ दिवा नक्तमपि.

प्राज्ञविश्वः प्राज्ञतैजसः प्राज्ञप्राज्ञः प्राज्ञतुरीय इति ।
 तुरीयावस्थायां तुरीयस्य चातुर्विध्यं तुरीयविश्वस्तुरीय-
 तैजसस्तुरीयप्राज्ञस्तुरीयतुरीय इति । ते क्रमेण षोडश-
 माग्नारूढाः । अकारे जाग्रद्विश्व उकारे जाग्रतैजसो मकारे
 जाग्रत्प्राज्ञ अर्धमात्रायां जाग्रत्तुरीयो बिन्दौ स्वप्नविश्वो
 नादे स्वप्नतैजसः कलायां स्वप्नप्राज्ञः कलातीते स्वप्न-
 तुरीयः शान्तौ सुषुप्तविश्वः शान्त्यतीते सुषुप्ततैजस उ-
 ध्मन्यां सुषुप्तप्राज्ञो मनोन्मन्यां सुषुप्ततुरीयः पुर्यां तुरी-
 यविश्वो मध्यमायां तुरीयतैजसः पश्यन्त्यां तुरीय-
 प्राज्ञः परायां तुरीयतुरीयः । जाग्रन्मात्राचतुष्टयमकारांशं
 स्वप्नमात्राचतुष्टयमुकारांशं सुषुप्तिमात्राचतुष्टयं मकारांशं
 तुरीयमात्राचतुष्टयमर्धमात्रांशम् । अथमेव ब्रह्मप्रणवः ।
 स परमहंसतुरीयातीतावधूतेरुपास्यः । तेनैव ब्रह्म
 प्रकाशते तेन विदेहमुक्तिः । भगवन् कथमयज्ञोपवी-
 त्यशिखी सर्वकर्मपरित्यक्तः कथं ब्रह्मनिष्ठापरः कथं
 ब्राह्मण इति ब्रह्मा पृच्छति । स होवाच विष्णुर्भो-
 भोऽर्भक यस्यास्त्यद्वैतमात्मज्ञानं तदेव यज्ञोपवीतम् ।
 तस्य ध्याननिष्ठैव शिखा । तत्कर्म सपवित्रम् । स
 सर्वकर्मकृत् । स ब्राह्मणः । स ब्रह्मनिष्ठापरः । स देवः ।
 स ऋषिः । स तपस्वी । स श्रेष्ठः । स एव सर्वज्ञेष्ठः ।
 स एव जगद्गुरुः । स एवाहं विद्धि । लोके परमहंस-
 परिव्राजको दुर्लभतरो यद्येकोऽस्मि । स एव नित्य-

पूतः स एव वेदपुरुषो महापुरुषो यस्तच्चित्तं मय्येवा-
वतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः । स एव नित्य-
तृप्तः स शीतोष्णसुखदुःखमानावमानवर्जितः । स नि-
न्दामर्षसहिष्णुः । स पद्ममिव वर्जितः पद्मभावविकार-
शून्यः । स ज्येष्ठाज्येष्ठव्यवधानरहितः । स स्वव्यतिरे-
केण नान्यद्रष्टा । आशाम्बरो न नमस्कारो न स्वाहा-
कारो न स्वधाकारश्च न विसर्जनपरो निन्दास्तुतिव्य-
तिरिक्तो न मन्त्रतन्त्रोपासको देवान्तरध्यानशून्यो ल-
क्ष्यालक्ष्यनिवनेकः सर्वोपरतः स सच्चिदानन्दाद्वयचि-
द्धनः संपूर्णानन्दैकयोधो ब्रह्मेवाहमस्मीत्यनवरतं ब्रह्म-
प्रणवानुसंधानेन यः कृतकृत्यो भवति स ह परम-
हंसपरिव्राडित्युपनिषत् ॥ हरिः ॐ । तत्सत् ॥ ॐ भद्रं
कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

इति परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्समाप्ता ॥

अक्षमालिकोपनिषत् ॥ ७० ॥

अकारादिक्षकारान्तवर्णजातकलेवरम् ।

विकलेवरकैवल्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ वाञ्छे मनसीति शान्तिः ।

हरिः ॐ अथ प्रजापतिर्गुहं पप्रच्छ भो ब्रह्मक्ष-
मालाभेदविधिं ब्रूहीति । सा, किलक्षणा कति भेदा

अस्याः कति सूत्राणि कथं घटनाप्रकारः के वर्णाः का प्रतिष्ठा कैपाधिदेवता किं फलं चेति । तं गुह्यः प्रत्यु-
वाच प्रवालमौक्तिकस्फटिकशङ्करजताष्टापदचन्दनपुत्रजी-
विकाब्जे रुद्राक्षा इति । आदिक्षान्तमूर्तिः सावधान-
भावा । सौवर्णं राजतुं ताम्रं चेति सूत्रत्रयम् । तद्वि-
वरे सौवर्णं तद्वक्षपार्श्वं राजतं तद्वामे ताम्रं तन्मुखे
मुखं तत्पुच्छे पुच्छं तदन्तरावर्तनक्रमेण योजयेत् ।
यदस्यान्तरं सूत्रं तद्ब्रह्म । यद्वक्षपार्श्वं तच्छैवम् । यद्वामे
तद्वैष्णवम् । यन्मुखं सा सरस्वती । यत्पुच्छं सा गा-
यत्री । यत्सुपिरं सा विद्या । या ग्रन्थिः सा प्रकृतिः ।
ये स्वरास्ते धवलाः । ये स्पर्शास्ते पीताः । ये परास्ते
रक्ताः । अथ तां पञ्चभिर्गन्धैर्मृतैः पञ्चभिर्गन्धैस्तनुभिः
शोधयित्वा पञ्चभिर्गन्धैर्गन्धोदकेन संस्त्राप्य तस्मात्सो-
ङ्कारेण पत्रकूर्चेन स्त्रपयित्वाष्टभिर्गन्धैरालिप्य सुमनः-
स्थले निवेद्याक्षतपुष्पैराराध्य प्रत्यक्षमादिक्षान्तैर्वर्णैर्भा-
वयेत् । ओमङ्कार मृत्युञ्जय सर्वव्यापक प्रथमेऽक्षे प्रति-
तिष्ठ । ओमाङ्काराकर्षणात्मक सर्वगत द्वितीयेऽक्षे
प्रतितिष्ठ । ओमिङ्कार पुष्टिदाक्षोभकर तृतीयेऽक्षे प्रति-
तिष्ठ । ओमीङ्कार वाक्प्रसादकर निर्मल चतुर्थेऽक्षे प्रति-
तिष्ठ । ओमुङ्कार सर्वबलप्रद सारतर पञ्चमेऽक्षे प्रति-
तिष्ठ । ओमूङ्कारोष्णाटनकर दुःसह षष्ठेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।
ओमृङ्कार संक्षोभकर चञ्चल सप्तमेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।

ओम्कार संमोहनकरोज्ज्वालाष्टमेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओम्ल-
ङ्कारं विद्वेषणकर मोहक नवमेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।
ओम्लङ्कार मोहकर दशमेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओम्कार सर्व-
वश्यकर शुद्धसर्वैकादशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओम्कार शुद्ध-
सात्त्विक पुरुषवश्यकर द्वादशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ओम्-
ङ्काराखिलवाङ्मय निम्नशुद्ध त्रयोऽदशेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।
ओम्ङ्कार सर्ववाङ्मय वश्यकर चतुर्दशेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।
ओम्कार गजादिवश्यकर मोहन पञ्चदशेऽक्षे प्रति-
तिष्ठ । ओम्कार मृत्युनाशनकर सोढ पौण्डशेऽक्षे प्रति-
तिष्ठ । ॐ कङ्कार सर्वविपहर कल्याणद सप्तदशेऽक्षे
प्रतितिष्ठ । ॐ खङ्कार सर्वक्षोभकर व्यापकाष्टादशेऽक्षे
प्रतितिष्ठ । ॐ गङ्कार सर्वविघ्नशमन महत्तरैकोन-
विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ घङ्कार सांभाष्यद स्तम्भनकर
विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ ङङ्कार सर्वविपनाशकरोम्रैकविं-
शेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ चङ्काराभिचारघ्न क्रूर द्वाविंशेऽक्षे
प्रतितिष्ठ । ॐ छङ्कार भूतनाशकर त्रीपण त्रयोविंशे-
ऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ जङ्कार कृम्यादिनाशकर दुर्धर्ष
चतुर्विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ झङ्कार भूतनाशकर पञ्च-
विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ ञङ्कार मृत्युप्रमथन पाँचविंशे-
ऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ टङ्कार सर्वव्याधिहर सुभग सप्त-
विंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ ठङ्कार चन्द्ररूपाष्टाविंशेऽक्षे

प्रतितिष्ठ । ॐ ङङ्कार गरुडात्मक विपन्न शोभनैकोन-
 त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ढङ्कार सर्वसंपत्प्रद सुभग त्रिंशे-
 ऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ णङ्कार सर्वसिद्धिप्रद मोहकरैक-
 त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ तङ्कार धनधान्यादिसंपत्प्रद
 प्रसन्न द्वात्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ थङ्कार धर्मप्राप्तिकर
 निर्मल त्रयस्त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ दङ्कार पुष्टिवृद्धि-
 कर प्रियदर्शन चतुस्त्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ धङ्कार
 विषज्वरनिघ्न विपुल पञ्चत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ नङ्कार
 भुक्तिमुक्तिप्रद शान्त पदत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ प-
 ङ्कार विषविघ्ननाशन भव्य सप्तत्रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।
 ॐ फङ्काराणिमादिसिद्धिप्रद ज्योतीरूपाष्टत्रिंशेऽक्षे प्रति-
 तिष्ठ । ॐ बङ्कार सर्वदोषहर शोभनैकोनचत्वारिंशेऽक्षे
 प्रतितिष्ठ । ॐ भङ्कार भूतप्रशान्तिकर भयानक चत्वा-
 रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ मङ्कार विद्वेषिमोहनकरैकचत्वा-
 रिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ यङ्कार सर्वव्यापक पावन द्वि-
 चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ रङ्कार दाहकर विकृत त्रि-
 चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ लङ्कार विश्वंभर भासुर
 चतुश्चत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ वङ्कार सर्वाप्यायनकर
 निर्मल पञ्चचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ शङ्कार सर्वफल-
 प्रद पवित्र पदचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ षङ्कार धर्मा-
 र्थकामद धवल सप्तचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ । ॐ स-
 ङ्कार सर्वकारण सार्ववर्णिकाष्टचत्वारिंशेऽक्षे प्रतितिष्ठ ।

ॐ हङ्कार सर्ववाङ्मय निर्मलैकोनपञ्चाशदक्षे प्रतितिष्ठ ।
 ॐ लङ्कार सर्वशक्तिप्रद प्रधान पञ्चाशदक्षे प्रतितिष्ठ ।
 ॐ क्षङ्कार परापरतत्त्वज्ञापक परंज्योतीरूप शिखामणौ
 प्रतितिष्ठ । अथोवाच ये देवाः पृथिवीपदस्तेभ्यो नमो
 भगवन्तोऽनुमदन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु शोभायै
 ज्ञानमयीमक्षमालिकाम् । अथोवाच ये देवा अन्तरि-
 क्षसदस्तेभ्य ॐ नमो भगवन्तोऽनुमदन्तु शोभायै
 पितरोऽनुमदन्तु शोभायै ज्ञानमयीमक्षमालिकाम् ।
 अथोवाच ये देवा दिविपदस्तेभ्यो नमो भगवन्तोऽनुम-
 दन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु शोभायै ज्ञानमयीमक्ष-
 मालिकाम् । अथोवाच ये मन्त्रा या विद्यास्तेभ्यो नम-
 स्ताभ्यश्चोन्नमस्तच्छक्तिरस्याः प्रतिष्ठापयति । अथोवाच
 ये ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तेभ्यः सगुणेभ्य ॐ नमस्तत्त्वैर्यमस्याः
 प्रतिष्ठापयति । अथोवाच ये सांख्यादितत्त्वभेदास्तेभ्यो
 नमो वर्तध्वं विरोधेऽनुवर्तध्वम् । अथोवाच ये शैवा
 वैष्णवाः शाक्ताः शतसहस्रशस्तेभ्यो नमोनमो भगवन्तो-
 ऽनुमदन्तु नुगृह्णन्तु । अथोवाच याश्च मृत्योः प्राणवत्य-
 स्ताभ्यो नमोनमस्तेनतं मृडयत मृडयत । पुनरेतस्यां
 सर्वात्मकत्वं भावयित्वा भावेन पूर्णमालिकामुत्पाद्यारभ्य
 तन्मयीं महोपहाररूपहृद्यादिक्षान्तैरक्षरैरक्षमालामष्टो-
 त्तरशतं स्पृशेत् । अथ पुनस्तथाप्य प्रदक्षिणीकृत्योन्नमस्ते
 भगवति मन्त्रमातृकेऽक्षमाले सर्ववशं कर्योन्नमस्ते भग-

वति मन्त्रमातृकेऽक्षमालिके शेषस्तम्भिन्योन्नमस्ते भग-
वति मन्त्रमातृकेऽक्षमाले उच्चाटन्योन्नमस्ते भगवति म-
न्त्रमातृकेऽक्षमाले विश्वामृत्यो मृत्युंजयस्वरूपिणि सकल-
लोकोद्दीपिणि सकललोकरक्षाधिके सकललोकोजीविके
सकललोकोत्पादिके दिवाप्रवर्तिके रात्रिप्रवर्तिके नच-
न्तरं यासि देशान्तरं यासि द्वीपान्तरं यासि लोकान्तरं
यासि सर्वदा स्फुरसि सर्वहृदि वासयसि । नमस्ते परा-
रूपे नमस्ते पश्यन्तीरूपे नमस्ते मध्यमारूपे नमस्ते
वैखरीरूपे सर्वतत्त्वात्मिके सर्वविद्यात्मिके सर्वशक्त्या-
त्मिके सर्वदेवात्मिके वसिष्ठेन मुनिनाराधिते विश्वामि-
त्रेण मुनिनोपजीव्यमाने नमस्ते नमस्ते । प्रातरधीयानो
रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायमधीयानो दिवसकृतं
पापं नाशयति । तत्सायंप्रातः प्रयुञ्जानः पापोऽपापो
भवति । एवमक्षमालिकया जप्तो मन्त्रः सद्यःसिद्धि-
करो भवतीत्याह भगवान्गुहः प्रजापतिमित्युपनिषत् ॥
ॐ वाङ्मो मनसीति शान्तिः ॥ हरिः ॐ । तत्सत् ॥

इत्यक्षमालिकोपनिषत्समाप्ता ॥

अव्यक्तोपनिषत् ॥ ७१ ॥

स्वाज्ञानासुरराहुप्रासस्वज्ञाननरकेसरी
प्रतियोगिविनिर्मुक्तं ब्रह्ममात्रं करोतु माम् ॥ १ ॥

ॐ माध्यायन्स्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ पुरा किलेदं न किञ्चिन्नासीन्न र्द्यानान्तरिक्षं
न पृथिवी केवलं ज्योतीरूपमनाद्यनन्तमनण्यस्थूलरूप-
मरूपं रूपवदविज्ञेयं ज्ञानरूपमानन्दमयमासीत् । तद-
नन्यत्तद्वेधाभूद्वरितमेकं रक्तमपरम् । तत्र यद्रक्तं त-
त्सु सो रूपमभूत् । यद्वरितं तन्मायायाः । तौ सम-
गच्छतः । तयोर्वीर्यमेवमनन्दत् तदवर्धत । तदण्डम-
भूद्वैमम् । तत्परिणममानमभूत् । ततः परमेष्ठौ व्यजा-
यत । सोऽभिजिज्ञासत किं मे कुलं किं मे कृत्यमिति ।
तं ह वागदश्यमानाभ्युवाच भोभो प्रजापते त्वमव्यक्ता-
दुत्पन्नोऽसि व्यक्तं ते कृत्यमिति । किमव्यक्तं यस्मादह-
मासिषम् । किं तद्व्यक्तं यन्मे कृत्यमिति । साव्रवीद-
विज्ञेयं हि तत्साम्यं नेजः । यदविज्ञेयं तदव्यक्तम् ।
तच्चेजिज्ञाससि मावगच्छेति । स होवाच कंषा त्वं
ब्रह्मवाग्यदसि शंसात्मानमिति । सा त्वव्रवीत्तपसा मां
जिज्ञासस्वेति । स ह सहस्रं समा ब्रह्मचर्यमभ्युवासा-
भ्युवास ॥ १ ॥ अथापश्यद्वचमानुष्टुभीं परमां विद्यां
यस्याङ्गान्यन्ये मन्त्राः । यत्र ब्रह्म प्रतिष्ठितम् । विश्वे-
देवाः प्रतिष्ठिताः । यन्तां न वेद् किमन्यैर्देदैः करि-
ष्यति । तां विदित्वा स च रक्तं जिज्ञासयामास ।
तामेवमनूचानां गायन्नासिष्ट । सहस्रं समा आद्यन्त-

१ मामवगच्छेति.

निहितोक्तेरेण पदान्यगायत् । सहस्रं समास्तथैवाक्षरशः ।
 ततोऽपश्यज्ज्योतिर्मयं श्रियालिङ्गितं सुपर्णरथं शेषफ-
 णाच्छादितमौलिं मृगमुखं नरवपुषं शशिमूर्यहव्यवाह-
 नात्मकनयनत्रयम् । ततः प्रजापतिः प्राणिपपात नमो-
 नम इति । तथैवर्चाथ तमस्तौत् । उग्रमित्याह उग्रः
 खलु वा एष मृगरूपत्वात् । वीरमित्याह वीरो वा
 एष वीर्यवत्त्वात् । महाविष्णुमित्याह महतां वा अयं
 महाभ्रोदसी व्याप्य स्थितः । ज्वलन्तमित्याह ज्वल-
 न्निव खल्वसाववस्थितः । सर्वतोमुखमित्याह सर्वतः
 खल्वयं मुखवान्विश्वरूपत्वात् । नृसिंहमित्याह यथा
 यजुरेवैतत् । भीषणमित्याह भीषा वा अस्मादादित्य
 उदेति भीतश्चन्द्रमा भीतो वायुर्वाति भीतोऽग्निर्द-
 हति भीतः पर्जन्यो वर्षति । भद्रमित्याह भद्रः खल्वयं
 श्रिया जुष्टः । मृत्योर्मृत्युमित्याह मृत्योर्वा अयं मृत्यु-
 रमृतत्वं प्रजानामन्नादानाम् । नमामीत्याह यथा यजु-
 रेवैतत् । अहमित्याह यथा यजुरेवैतत् ॥ २ ॥ अथ
 भगवांस्तमब्रवीत्प्रजापते प्रीतोऽहं किं तवेप्सितं तदा-
 शंसेति । स होवाच भगवन्नव्यक्तादुत्पन्नोऽस्मि । व्यक्तं
 मम कृत्यमिति पुराश्रावि । तत्राव्यक्तं भवानित्यै-
 ज्ञायि । व्यक्तं मे कथयेति व्यक्तं वै विश्वं चराचरात्म-
 कम् । यद्यज्यते तद्व्यक्तस्य व्यक्तत्वमिति । स होवाच

न शक्नोमि जगत्स्वष्टमुपायं मे कथयेति । तमुवाच
 पुरुषः प्रजापते शृणु सृष्टेरुपायं परमं यं विदित्वा सर्वं
 ज्ञास्यसि सर्वत्र शक्यसि सर्वं करिष्यसि । मय्यग्नौ
 स्वात्मानं हविर्ध्यायेत्तथैवानुष्टुभर्चा । ध्यानयज्ञोऽयमेव ।
 एतद्वै महोपनिषद्देवानां गृह्यम् । न ह वा एतस्य साध्ना
 नर्चा न यजुषार्थो नु विद्यते । ये इमा वेद स सर्वा-
 न्कामानवाप्स्य सर्वल्लोकाज्जित्वा मामेवाभ्युपैति न च
 पुनरावर्तते य एवं वेदेति ॥ ३ ॥ प्रजापतिम्नं यज्ञाय
 वसीयांसमात्मानं मन्यमानो मनो यज्ञेनेजे । सप्रण-
 वया तथैवर्चा हविर्ध्यात्वात्मानमात्मन्यग्नौ जुहुयात् ।
 सर्वमजानात्सर्वत्राशक्त्यसर्वमकरोत् । य एवंविद्वानिमं
 ध्यानयज्ञमनुतिष्ठेय सर्वज्ञोऽनन्तशक्तिः सर्वकर्ता भ-
 वति । स सर्वल्लोकाज्जित्वा ब्रह्म परं प्राप्नोति ॥ ४ ॥
 अथ प्रजापतिलोकान्सिमृशमागन्तव्या एव विद्याया
 यानि त्रिंशदक्षराणि तेभ्यस्त्रील्लोकान् । अथ द्वे द्वे अक्षरे
 ताभ्यामुभयतो दधार । तस्या एवर्चं द्वात्रिंशद्विरक्ष-
 रंस्तान्देवाज्जिर्ममे । सर्वैरेव स द्वन्द्वोऽभवत् । तस्मा-
 दिन्द्रो देवानामधिकोऽभवत् । य एवं वेद समानाना-
 मधिको भवेत् । तस्या एकादशभिः पादैरेकादश रुद्रा-
 जिर्ममे । तस्या एकादशभिरेकादशादित्याज्जिर्ममे । सर्वै-
 रेव स विष्णुरभवत् । तस्माद्विष्णुरादित्यानामधिको-

ऽभवत् । य एवं वेद समानानामधिको भवेत् । स
 चतुर्भिश्चतुर्भिरक्षरैरष्टौ वसूनजनयत् । स तस्या आद्ये-
 द्वाद्दशभिरक्षरैर्ब्राह्मणमजनयत् । दशभिर्दशभिर्विदक्षत्रे ।
 तस्माद्ब्राह्मणो मुख्यो भवति । एवं तन्मुख्यो भवति
 य एवं वेद । तूष्णीं शूद्रमजनयत्तस्माच्छूद्रो निर्वि-
 द्योऽभवत् । न वेद दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तम् ।
 स प्रजापतिरानुष्टुभाभ्यामर्धर्चाभ्यामहोरात्रावकल्पयत् ।
 ततो व्येच्छत् । व्येवास्मा उच्छति । अथो तम एवा-
 पहते । ऋग्वेदमस्या आद्यात्पादादकल्पयत् । यजुर्द्वि-
 तीयात् । साम तृतीयात् । अथर्वीङ्गिरसश्चतुर्थीत् । यद-
 ष्टाक्षरपदा तेन गायत्री । यदेकादशपदा तेन त्रिष्टुप् ।
 यच्चतुष्टुपदा तेन जगती । यद्वाग्निशदक्षरा तेनानुष्टुप् ।
 सौ वा एषा सर्वाणि छन्दांसि । य इमां सर्वाणि छन्दांसि
 वेद । सर्वं जगदानुष्टुभ एवोत्पन्नमनुष्टुप्प्रतिष्ठितं प्रति-
 तिष्ठति यश्चैवं वेद ॥ ५ ॥ अथ यदा प्रजाः सृष्टा न
 जायन्ते प्रजापतिः कथं न्विमाः प्रजाः सृजेयमिति
 चिन्तयन्नुग्रमितीमामृचं गातुमुपाकामत् । ततः प्रथम-
 पादादुग्ररूपो देवः प्रादुरभूत् एकः श्यामः पुरतो रक्तः
 पिनाकी स्त्रीपुंसरूपस्तं विभज्य स्त्रीषु तस्य स्त्रीरूपं
 पुंसि च पुंरूपं व्यधात् । स उभाभ्यामंशाभ्यां सर्वमा-
 दिष्टः । ततः प्रजाः प्रजायन्ते । य एवं वेद प्रजापतेः

सोऽपि श्यम्बक इमामृचमुद्रायक्षुद्रथितजटाकलापः प्रत्य-
गज्योतिष्यात्मन्येव रन्तारमिति । इन्द्रो वै किल देवा-
नामनुजावर आसीत् । तं प्रजापतिरब्रवीदृच्छ देवा-
नामधिपतिर्भवेति । सोऽगच्छत् । तं देवा ऊचुरनुजा-
वरोऽमि त्वमस्माकं कुतस्तवाधिपत्यमिति । स प्रजापति-
मभ्येत्योवाचेमं देवा ऊचुरनुजावरस्य कुतस्तवाधिपत्य-
मिति । तं प्रजापतिरिन्द्रं त्रिकलशैरमृतपूर्णैरानुष्टुभाभि-
म्रितैरभिषिच्य तं सुदर्शनेन दक्षिणतो ररक्ष पाञ्चजन्येन
वामतो द्रुयेनैव सुरक्षितोऽभवत् । रौक्मे फलके सूर्यवर्चसि
मन्त्रमानुष्टुभं विन्यस्य तदस्य कण्ठे प्रत्यमुञ्चत् । ततः
सुदुर्निरीक्षोऽभवत् । तस्मै विद्यामानुष्टुभीं प्रादान् । ततो
देवास्तमाधिपत्यायानुमेनिरे । स स्वराड्भूत् । य एवं
वेद स्वराड् भवेत् । सोऽमन्यत पृथिवीमपि कथमपां
जयेहमिति । स प्रजापतिमुपाधावत् । तस्मात्प्रजापतिः
कमटाकारमिन्द्रनागभुजगेन्द्राधारं भद्रासनं प्रादान् ।
स पृथिवीमभ्यजयत् । ततः स उभयैर्लोकयोरधिपति-
रभूत् । य एवं वेदोभयैर्लोकयोरधिपतिर्भवेति । स
पृथिवीं जयति यो वा अप्रतिष्ठितं शिथिलं भ्रातृव्येभ्यः
परमात्मानं मन्यते । स एतमासीनमधितिष्ठेत् । प्रति-
ष्ठितोऽशिथिलो भ्रातृव्येभ्यो वसीयान्भवति यश्चैवं वेद
यश्चैवं वेद ॥ ६ ॥ य इमां विद्यामधीते स सर्वान्वे-
दानधीते । स सर्वैः क्रतुभिर्यजते । स सर्वतीर्थेषु स्नाति ।

स महापातकोपपातकैः प्रमुच्यते । स ब्रह्मवर्चसं मह-
 दामुयात् । आब्रह्मणः पूर्वानाकल्पांश्चोत्तरांश्च वंश्यान्पु-
 नीते । नैनमपस्मारादयो रोगा आदिधेयुः । सयक्षाः
 सप्रेतपिशाचा अप्येनं स्पृष्ट्वा दृष्ट्वा श्रुत्वा वा पापिनः
 पुण्याल्लोकानवामुयुः । चिन्तितमात्रादस्य सर्वेऽर्थाः
 सिध्येयुः । पितरमिवैनं सर्वं मन्यन्ते । राजानश्चास्या-
 देशकारिणो भवन्ति । न चाचार्यव्यतिरिक्तं श्रेयांसं
 दृष्ट्वा नमस्कुर्यात् । न चास्मादुपावरोहेत् । जीवन्मु-
 क्तश्च भवति । देहान्ते तमसः परं धाम प्राप्नुयात् ।
 यत्र विराण् नृसिंहोऽवभासते तत्र खलूपासते । त-
 त्स्वरूपध्यानपरा मुनय आकल्पान्ते तस्मिन्नेवात्मनि
 लीयन्ते । न च पुनरावर्तन्ते । न चेमां विद्यामश्रद्-
 धानाय ब्रूयान्नासूयावते नानूचानाय नाविष्णुभक्ताय
 नानृत्तिने नातपसे नादान्ताय नाशान्ताय नाक्षीक्षि-
 ताय नाधर्मशीलाय न हिंसकाय नाब्रह्मचारिण इत्ये-
 पोपनिषत् ॥ ॐ आप्यायन्तिवति शान्तिः ॥ हरिः
 ॐ तत्सत् ॥

इत्यव्यक्तोपनिषत्समाप्ता ॥

एकाक्षरोपनिषत् ॥ ७२ ॥

एकाक्षरपदारूढं सर्वात्मकमखण्डितम् ।

सर्ववर्जितचिन्मात्रं त्रिपाञ्चारायणं भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नाववत्स्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ एकाक्षरं त्वक्षरेऽग्रामि सोमे सुपुन्नायां
चेह दृढी स एकः । त्वं विश्वभूर्भूतपतिः पुराणः पर्जन्य
एको भुवनस्य गोप्ता ॥ १ ॥ विश्वे निमग्नपदवीः
कवीनां त्वं जातवेदो भुवनस्य नाथः । अज्ञातमग्रे स
हिरण्यरेता यज्ञस्त्वमेवैकविभुः पुराणः ॥ २ ॥ प्राणः
प्रसूतिर्भुवनस्य योनिर्व्याप्तं त्वया एकपदेन विश्वम् ।
त्वं विश्वभूर्योनिपराः स्वर्गर्भे कुमार एको विशिखः
सुधन्वा ॥ ३ ॥ वितत्य बाणं तरुणार्कवर्णं व्योमान्तरे
भासि हिरण्यगर्भः । भामा त्वया व्योम्नि कृतः सुता-
क्षर्यस्त्वं वै कुमारस्त्वमरिष्टनेमिः ॥ ४ ॥ त्वं वज्रभृ-
द्भूतपतिस्त्वमेव कामः प्रजानां निहितोऽसि सोमे ।
स्वाहा स्वधा यच्च वपद् करोति रुद्रः पशूनां गृह्या
निमग्नः ॥ ५ ॥ धाता विधाता पवनः सुपर्णो विष्णु-
र्वराहो रजनी रहश्च । भूतं भविष्यत्प्रभवः क्रियाश्च
कालः क्रमस्त्वं परमाक्षरं च ॥ ६ ॥ ऋचो यजूंषि

१ तोऽसि सोमे. २ आजान. ३ स्वराभि. ४ गृह-
योनि. ५ हरश्च. ६ क्रतुस्त्वं.

प्रसवन्ति वक्रात्सामानि सम्राड्सुरन्तरिक्षम् । त्वं य-
जनेता हुतभुग्विभुश्च रुद्रास्तथा दैत्यगणा वसुश्च
॥ ७ ॥ स एष देवोऽम्बरगश्च चक्रे अन्येऽभ्यधिष्ठेत
तमो निरुन्ध्यः । हिरण्मयं यस्य विभाति सर्वं व्योमा-
ऽन्तरे रश्मिमिमांसुग्राभिः ॥ ८ ॥ स सर्ववेत्ता भुव-
नस्य गोप्ता नाभिः प्रजानां निहिता जनानाम् । प्रोता
त्वमोता विचितिः क्रमाणां प्रजापतिश्छन्दमयो वि-
गर्भः ॥ ९ ॥ सामैश्विदन्तो विरजश्च बाहुं हिरण्मयं
वेदविदां वरिष्ठम् । यमध्वरे ब्रह्मविदः स्तुवन्ति सामै-
र्यजुर्भिः क्रतुभिस्त्वमेव ॥ १० ॥ त्वं स्त्री पुमांस्त्वं
च कुमार एकस्त्वं वै कुमारी ह्यथ भूस्त्वमेव । त्व-
मेव धाता वरुणश्च राजा त्वं वत्सरोऽद्वयर्म एव
सर्वम् ॥ ११ ॥ मित्रः सुपर्णश्चन्द्र इन्द्रो वरुणो रुद्र-
स्त्वष्टा विष्णुः सविता गोपतिस्त्वम् । त्वं विष्णुर्भू-
तानि तु त्रासि दैत्यांस्त्वयावृतं जगदुद्भवगर्भः ॥ १२ ॥
त्वं भूर्भुवः स्वस्त्वं हि स्वयंभूरथ विश्वतोमुखः । य
एवं नित्यं वेदयते गुहाशयं प्रभुं पुराणं सर्वभूतं हिर-
ण्मयम् ॥ १३ ॥ हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं स

---

१ म्बरयानचक्रे अन्यानधिष्ठाय तपो निरुन्ध्यः. २ दैत्या-
स्त्वयापतन्विदुर्भवगर्भम्.

अन्नपूर्णोपनिषत् ॥ ७३ ॥

८६७

बुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य निष्ठतीत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाव-
वत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इत्येकाक्षरोपनिषत्समाप्ता ॥

अन्नपूर्णोपनिषत् ॥ ७३ ॥

सर्वापहवसंसिद्धब्रह्ममात्रतयोज्ज्वलम् ।

त्रैपदं श्रीरामतत्त्वं स्वमात्रमिति भावये ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ निदाघो नाम योगीन्द्र ऋभुं ब्रह्मविदां
वरम् । प्रणम्य दण्डवद्भुजध्याय स पुनर्मुनिः ॥ १ ॥
आत्मतत्त्वमनुब्रूहीत्येवं पप्रच्छ सादरम् । कयोपासनया
ब्रह्मज्ञीदृशं प्राप्तवानसि ॥ २ ॥ तां मे ब्रूहि महाविद्यां
मोक्षसाम्राज्यदायिनीम् । निदाघ त्वं कृतार्थोऽसि शृणु
विद्यां सनातनीम् ॥ ३ ॥ यस्या विज्ञानमात्रेण जीव-
न्मुक्तो भविष्यसि । मूलशृङ्गाटमधस्तात् त्रिन्दुनादक-
लाश्रया ॥ ४ ॥ नित्यानन्दा निराधारा विख्याता विल-
सत्कृपा । विष्टपेशी महालक्ष्मीः कामस्तारो नतिस्तथा
॥ ५ ॥ भगवत्यन्नपूर्णैति ममाभिलषितं ततः । अन्नं
देहि ततः स्वाहा मन्त्रमारेति विश्रुता ॥ ६ ॥ सप्त-
विंशतिवर्णात्मा योगिनीगणसेविता ॥ ७ ॥ ॐ ह्रीं

१ बुद्धिमत्सु.

सौं श्रीं क्लीमोन्नमो भगवत्यन्नपूर्णे ममाभिलषितमन्नं
 देहि स्वाहा । इति पित्रोपदिष्टोऽस्मि तदादिनियमः
 स्थितः । कृतवान्स्वाश्रमाचारो मन्त्रानुष्ठानमन्वहम्
 ॥ ८ ॥ एवं गते बहुदिने प्रादुरासीन्ममाग्रतः । अन्न-
 पूर्णा विशालाक्षी स्म्यमानमुखाम्बुजा ॥ ९ ॥ तां दृष्ट्वा
 दण्डवद्भूमौ नत्वा प्राञ्जलिरास्थितः । अहो वत्स कृता-
 र्थोऽसि वरं वरय मा चिरम् ॥ १० ॥ एवमुक्तो विशा-
 लाक्ष्या मयोक्तं मुनिपुङ्गव । आत्मतत्त्वं मनसि मे
 प्रादुर्भवतु पार्यति ॥ ११ ॥ तथैवास्तिवति मामुक्त्वा
 तत्रैवान्तरधीयत । तदा मे मतिरूपन्ना जगद्देचिष्य-
 दर्शनात् ॥ १२ ॥ भ्रमः पञ्चविधो भाति तदेवेह समु-
 च्यते । जीवेश्वरो भिन्नरूपाविति प्राथमिको भ्रमः
 ॥ १३ ॥ आत्मनष्टं कर्तृगुणं वास्तवं वा द्वितीयकः ।
 शरीरत्रयसंयुक्तजीवः सङ्गी तृतीयकः ॥ १४ ॥ जगत्का-
 रणरूपस्य विकारित्वं चतुर्थकः । कारणान्निजजगतः
 सत्यत्वं पञ्चमो भ्रमः । पञ्चभ्रमनिवृत्तिश्च तदा स्फुरति
 चेतसि ॥ १५ ॥ बिम्बप्रतिबिम्बदर्शनेन भेदभ्रमो नि-
 वृत्तः । स्फटिकलोहितदर्शनेन पारमार्थिककर्तृत्वभ्रमो
 निवृत्तः । घटमटाकाशदर्शनेन सङ्गीतिभ्रमो निवृत्तः ।
 रज्जुसर्पदर्शनेन कारणान्निजजगतः सत्यत्वभ्रमो नि-
 वृत्तः । कनकरुचकदर्शनेन विकारित्वभ्रमो निवृत्तः ।
 तदाप्रभृति मञ्चितं ब्रह्माकारमभूत्स्वयम् । निदाघ त्व-

मपीत्थं हि तत्त्वज्ञानमवामुहि ॥ १६ ॥ निदाघः प्रगतो
भूत्वा ऋभुं पप्रच्छ सादरम् । ब्रूहि मे श्रद्धधानाय ब्रह्म-
विद्यामनुत्तमाम् ॥ १७ ॥ तथेत्याह ऋभुः प्रीतमत्त्व-
ज्ञानं वदामि ते । महाकर्ता महाभोक्ता महालागी
भवानघ । स्वस्वरूपानुसंधानमेवं कृत्वा सुखी भव
॥ १८ ॥ नित्योदितं विमलमाद्यमनन्तरूपं ब्रह्मास्मि
नेतरकलाकलनं हि किञ्चित् । इत्येव भावय निरञ्जन-
तामुपेतो निर्वाणमेहि सकलामलशान्तवृत्तिः ॥ १९ ॥
यदिदं दृश्यते किञ्चित्तन्नास्तीति भावय । यथा गन्ध-
र्यनगरं यथा वारि मरुस्थले ॥ २० ॥ यत्तु नो दृश्यते
किञ्चिद्यत्तु किञ्चिदिव स्थितम् । मनःपट्टेन्द्रियातीतं
तन्मयो भव वै मुने ॥ २१ ॥ अविनाशि चिदाकाशं
सर्वात्मकमखण्डितम् । नीरन्ध्रं भूरिवाशेषं तदस्मीति
विभावय ॥ २२ ॥ यदा संक्षीयते चित्तमभावात्यन्त-
भावनान् । चित्सामान्यस्वरूपस्य सत्तासामान्यता तदा
॥ २३ ॥ नूनं चैत्यांशरहिता चिद्यदात्मनि लीयते ।
असद्रूपवदत्यच्छा सत्तासामान्यता तदा ॥ २४ ॥ दृष्टि-
रेषा हि परमा सदेहादेहयोः समा । मुक्तयोः संभव-
त्येव तुर्यातीतपदाभिधा ॥ २५ ॥ व्युत्थितस्य भव-
त्येषा समाधिस्थस्य चानघ । ज्ञस्य केवलमज्ञस्य न भव-
त्येव बोधजा ॥ २६ ॥ अनानन्दसमानन्दमुग्धमुग्धमुख-
द्युतिः । चिरकालपरिक्षीणमननाविपरिभ्रमः ॥ २७ ॥

पदमासाद्यते पुण्यं प्रज्ञैवैकया तथा । इमं गुणसमा-
हारमनात्मत्वेन पश्यतः ॥ २८ ॥ अन्तःशीतलया
यासौ समाधिरिति कथ्यते । अवासनं स्थिरं प्रोक्तं
मनोध्यानं तदेव च ॥ २९ ॥ तदेव केवलीभावं
शान्ततैव च तत्सदृशं । तनुवासनमत्युच्चैः पदायोद्यत-
मुच्यते ॥ ३० ॥ अवासनं मनोऽकर्तृपदं तस्मादवा-
प्यते । घनवासनमेतत्तु चेतःकर्तृत्वभावनम् ॥ ३१ ॥
सर्वदुःखप्रदं तस्माद्वासनां तनुतां नयेत् । चेतसा सं-
परित्यज्य सर्वभावात्मभावनाम् ॥ ३२ ॥ सर्वमाकाश-
तामेति नित्यमन्तर्मुखस्थितेः । यथा विपणगा लोका
विहरन्तोऽप्यसत्समाः ॥ ३३ ॥ असंबन्धात्तथा ज्ञस्य
ग्रामोऽपि विपिनोपमः । अन्तर्मुखतया नित्यं सुप्तो
बुद्धो व्रजन्पठन् ॥ ३४ ॥ पुरं जनपदं ग्राममरण्यमिव
पश्यति । अन्तःशीतलतायां तु लब्धायां शीतलं
जगत् ॥ ३५ ॥ अन्तस्तृष्णोपतप्तानां दावदाहमयं ज-
गत् । भवत्यखिलजन्तूनां यदन्तस्तद्बहिः स्थितम् ॥ ३६ ॥
यस्त्वात्सरतिरेवान्तः कुर्वन्कर्मेन्द्रियैः क्रियाः । न वशो
हर्षशोकाभ्यां स समाहित उच्यते ॥ ३७ ॥ आत्म-
वत्सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोष्टवत् । स्वभावादेव न
भयाद्यः पश्यति स पश्यति ॥ ३८ ॥ अद्यैव मृति-
रायातु कल्पान्तनिचयेन वा । नासौ कलङ्कमाप्नोति

हेम पङ्कगतं यथा ॥ ३९ ॥ कोऽहं कथमिदं किं वा
 कथं मरणजन्मनी । विचारयान्तरे वेत्थं महत्तत्फलमे-
 प्यसि ॥ ४० ॥ विचारेण परिज्ञातस्वभावस्य सतस्तव ।
 मनः स्वरूपमुत्सृज्य शममेप्यति विज्वरम् ॥ ४१ ॥
 विज्वरत्वं गतं चेतस्तव संसारवृत्तिषु । न निमज्जति
 तद्ब्रह्मस्योपदेष्ट्विव वारणः ॥ ४२ ॥ कृपणं तु मनो
 ब्रह्मस्योपदेऽपि निमज्जति । कार्यं गोप्यदतोयेऽपि वि-
 शीर्णो मशको यथा ॥ ४३ ॥ यावद्यावन्मुनिश्रेष्ठ स्वयं
 संत्यज्यतेऽखिलम् । तावत्तावत्परालोकः परमात्मैव शि-
 प्यते ॥ ४४ ॥ यावत्सर्वं न संत्यक्तं तावदात्मा न
 लभ्यते । सर्ववस्तुपरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ॥ ४५ ॥
 आत्मावलोकनार्थं तु तस्मात्सर्वं परित्यजेत् । सर्वं सं-
 त्यज्य दूरेण यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ ४६ ॥ सर्वं किञ्चि-
 दिदं दृश्यं दृश्यते यज्जगद्भूतम् । चिन्निष्पन्दांशमात्रं
 तन्नान्यत्किञ्चन शाश्वतम् ॥ ४७ ॥ समाहिता नित्य-
 तृप्ता यथाभूतार्थदर्शिनी । ब्रह्मन्समाधिशब्देन परा
 प्रज्ञोच्यते बुधैः ॥ ४८ ॥ अधुब्धा निरहंकारा द्वन्द्वे-
 प्वननुपातिनी । प्रोक्ता समाधिशब्देन भेरोः स्थिरतरा
 स्थितिः ॥ ४९ ॥ निश्चिता विगताभीष्टा हेयोपादेयव-
 र्जिता । ब्रह्मन्समाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥ ५० ॥
 केवलं चित्प्रकाशांशकल्पिता स्थिरतां गता । तुर्या सा
 प्राप्यते दृष्टिर्महद्भिर्वेदवित्तमैः ॥ ५१ ॥ अदूरगतसा-

दृश्या सुषुप्तस्योपलक्ष्यते । मनोहंकारविलये सर्वभावा-
न्तरस्थिता ॥ ५२ ॥ समुदेति परानन्दा या तनुः पार-
मेश्वरी । मनसैव मनश्छित्त्वा सा स्वयं लभ्यते गतिः
॥ ५३ ॥ तदनु विषयवासनाविनाशस्तदनु शुभः परम-
स्फुटप्रकाशः । तदनु च समतावशात्स्वरूपे परिणमनं
महतामचिन्त्यरूपम् ॥ ५४ ॥ अखिलमिदमनन्तमात्म-
तत्त्वं दृढपरिणामिनि चेतसि स्थितोऽन्तः । बहिरुपश-
मिते चराचरात्मा स्वयमनुभूयत एव देवदेवः ॥ ५५ ॥
असक्तं निर्मलं चित्तं युक्तं संसार्यविस्फुटम् । सक्तं तु
दीर्घतपसा युक्तमप्यतिबद्धवत् ॥ ५६ ॥ अन्तःसं-
सक्तिनिर्मुक्तो जीवो मधुरवृत्तिमान् । बहिः कुर्वन्न-
कुर्वन्वा कर्ता भोक्ता न हि कश्चित् ॥ ५७ ॥ इति ।
इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

निदाघ उवाच ॥ सङ्गः कीदृश इत्युक्तः कश्च बन्धाय
देहिनाम् । कश्च मोक्षाय कथितः कथं त्वेष चिकित्स्यते
॥ १ ॥ देहदेहिविभागैकपरित्यागेन भावना । देहमात्रे
हि विश्वासः सङ्गो बन्धाय कथ्यते ॥ २ ॥ सर्वमा-
त्मेदमन्नाहं किं वाञ्छामि त्यजामि किम् । इत्थसङ्ग-
स्थितिं विद्वि जीवन्मुक्ततनुस्थिताम् ॥ ३ ॥ नाहमस्मि
न चान्योऽस्मि न चायं न च नेतरः । सोऽसङ्ग इति

संप्रोक्तो ब्रह्मास्मीत्येव सर्वदा ॥ ४ ॥ नाभिनन्दति
 नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुपज्जते । सुखमो यः परित्यागी
 सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥ ५ ॥ सर्वकर्मफलादीनां
 मनसैव न कर्मणा । निपुणो यः परित्यागी सोऽसंसक्त
 इति स्मृतः ॥ ६ ॥ असंकल्पेन सकलाश्रेष्ठा नाना
 विजृम्भिताः । चिकित्सिता भवन्तीह श्रेयः संपादयन्ति
 हि ॥ ७ ॥ न सक्तमिह चेष्टासु न चिन्तासु न
 वस्तुषु । न गमागमचेष्टासु न कालकलनासु च ॥ ८ ॥
 केवलं चित्ति विश्रम्य किञ्चिच्चैत्यावलम्ब्यपि । सर्वत्र
 नीरसमिह निष्ठत्यात्मरसं मनः ॥ ९ ॥ व्यवहारमिदं
 सर्वं मा करोतु करोतु वा । अकुर्वन्वापि कुर्यन्वा जीवः
 स्वात्मरतिक्रियः ॥ १० ॥ अथवा तमपि त्यक्त्वा
 चैत्यांशं शान्तचिद्धनः । जीवन्निष्ठति संशान्तो ज्वल-
 न्मणिरिवाम्बुनि ॥ ११ ॥ चित्ते चैत्यदशार्हाने या
 स्थितिः क्षीणचेतसाम् । मोच्यते शान्तकलना जाग्र-
 त्येव सुषुप्तता ॥ १२ ॥ एषा निद्राद्य सौषुप्तस्थितिर-
 भ्यासयोगतः । प्रौढा मनी तुरीयेति कथिता नन्व-
 कोविदैः ॥ १३ ॥ अस्यां तुरीयावस्थायां स्थितिं प्रा-
 प्त्वाविनाशिनीम् । आनन्दकान्तशीलत्वादनानन्दपदं
 गतः ॥ १४ ॥ अनानन्दमहानन्दकालातीतस्ततोऽपि
 हि । मुक्त इत्युच्यते योगी तुर्यातीतपदं गतः ॥ १५ ॥
 परिगलितसमस्तजन्मपाशः सकलविलीनतमोमयाभि-

मानः । परमरसमयीं परात्मसत्तां जलगतसंन्धवखण्ड-
 वन्महात्मा ॥ १६ ॥ जडाजडदृशोर्मध्ये यत्तत्त्वं पारमा-
 र्थिकम् । अनुभूतिमयं तस्मात्सागं ब्रह्मेति कथ्यते
 ॥ १७ ॥ दृश्यसंवलितो बन्धस्तन्मुक्तौ मुक्तिरुच्यते ।
 द्रव्यदर्शनसंबन्धे यानुभूतिरनामया ॥ १८ ॥ ताम-
 वष्टभ्य तिष्ठ त्वं सांपुर्णां भजते स्थितिम् । सैव तुर्यत्व-
 माप्नोति तस्यां दृष्टिं स्थिरां कुरु ॥ १९ ॥ आत्मा
 स्थूलो न चैवाणुर्न प्रत्यक्षो न चेतनः । न चेतनो न
 च जडो न चैवासन्न सन्मयः ॥ २० ॥ नाहं नान्यो
 न चैवको न चानेकोऽद्वयोऽव्ययः । यदीदं दृश्यतां
 प्राप्तं मनः सर्वेन्द्रियास्पदम् ॥ २१ ॥ दृश्यदर्शनसं-
 बन्धे यत्सुखं पारमार्थिकम् । तदतीतं पदं यस्मात्तन्न
 किञ्चिद्वैव तत् ॥ २२ ॥ न मोक्षो नभसः पृष्ठे न
 पाताले न भूतले । सर्वाशामक्षये चेतःक्षयो मोक्ष
 इतीष्यते ॥ २३ ॥ मोक्षो मेऽस्त्विति चिन्तान्तर्जाता
 चेदुत्थितं मनः । मननोऽथ मनस्येव बन्धः सांसारिको
 दृढः ॥ २४ ॥ आत्मन्यतीते सर्वस्मात्सर्वरूपेऽथ वा
 तते । को बन्धः कश्च वा मोक्षो निर्मूलं मननं कुरु
 ॥ २५ ॥ अध्यात्मरतिराशान्तः पूर्णपावनमानसः ।
 प्राप्सानुत्तमविश्रान्तिर्न किञ्चिदिह वाञ्छति ॥ २६ ॥
 सर्वाधिष्ठानसन्मात्रे निर्विकल्पे चिदात्मनि । यो जी-
 वति गतस्नेहः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २७ ॥ नापेक्षन्

भविष्यच्च वर्तमाने न तिष्ठति । न संस्सरत्यतीतं च
 सर्वमेव करोति च ॥ २८ ॥ अनुबन्धपरे जन्तावसंस-
 र्गमनाः सदा । भक्ते भक्तसमाचारः शठे शठ इव
 स्थितः ॥ २९ ॥ बालो बालेषु वृद्धेषु वृद्धो धीरेषु
 धैर्यवान् । युवा यौवनवृत्तेषु दुःस्वितेषु सुदुःखधीः
 ॥ ३० ॥ धीरधीरुदितानन्दः पेशलः पुण्यकीर्तनः ।
 प्राज्ञः प्रसन्नमधुरो दैन्यादपगताशयः ॥ ३१ ॥ अभ्या-
 सेन परिस्पन्दे प्राणानां क्षयमागते । मनः प्रशममा-
 याति निर्वाणमवशिष्यते ॥ ३२ ॥ यतो वाचो निव-
 र्तन्ते विकल्पकलनान्विताः । विकल्पसंक्षयाज्जन्तोः पदं
 तदवशिष्यते ॥ ३३ ॥ अनाद्यन्तावभासात्मा परमा-
 त्मैव विद्यते । इत्येतन्निश्चयं स्फारं सम्यग्ज्ञानं विदु-
 र्बुधाः ॥ ३४ ॥ यथाभूतार्थदर्शित्वमेतावद्भुवनत्रये ।
 यदात्मैव जगत्सर्वमिति निश्चित्य पूर्णता ॥ ३५ ॥ सर्व-
 मात्मैव को दृष्टो भावाभार्या क वा स्थिता । क
 बन्धमोक्षकलने ब्रह्मवेदं विजृम्भते ॥ ३६ ॥ सर्वमेकं
 परं व्योम को मोक्षः कस्य बन्धता । ब्रह्मेदं ब्रंहिता-
 कारं बृहद्बृहदवस्थितम् ॥ ३७ ॥ दूरादन्मितद्विषं
 भवारमेव त्वमात्मना । सम्यगालोकिते रूपे काष्ठपाषाण-
 वाससाम् ॥ ३८ ॥ मनागपि न भेदोऽस्ति क्वासि संक-
 ल्पनोन्मुखः । आदावन्ते च संशान्तस्वरूपमविनाशि

यत् ॥ ३९ ॥ वस्तूनामात्मनश्चैतत्तन्मयो भव सर्वदा ।
 द्वेताद्वैतसमुद्भेदेर्जरामरणविभ्रमैः ॥ ४० ॥ स्फुरत्यात्म-
 भिरात्मैव चित्तेरवधीव वीचिभिः । आपत्करञ्जपरशुं
 पराया निर्वृतेः पदम् ॥ ४१ ॥ शुद्धमात्मानमालिङ्ग्य
 नित्यमन्तस्थया धियः । यः स्थितस्तं क आत्मेह भोगो
 बाधयितुं क्षमः ॥ ४२ ॥ कृतस्फारविचारस्य मनो-
 भोगादयोऽरयः । मनागपि न भिन्दन्ति शैलं मन्दा-
 निला इव ॥ ४३ ॥ नानात्वमस्ति कलनासु न वस्तु-
 तोऽन्तर्नानाविधासु सरसीव जलादिवान्यत् । इत्येकनि-
 श्रयमयः पुरुषो विमुक्त इत्युच्यते समवलोकितसम्य-
 गर्थः ॥ ४४ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

विदेहमुक्तेः किं रूपं तद्वान्को वा महामुनिः । कं
 योगं समुपस्थाय प्राप्तवान्परमं पदम् ॥ १ ॥ सुमेरो-
 र्वसुधापीठे माण्डव्यो नाम वै मुनिः । कौण्डिन्यात्तत्त्व-
 मास्थाय जीवन्मुक्तो भवत्यसौ ॥ २ ॥ जीवन्मुक्ति-
 दशां प्राप्य कदाचिद्ब्रह्मवित्तमः । सर्वेन्द्रियाणि संहर्तुं
 मनश्चक्रे महामुनिः ॥ ३ ॥ बद्धपद्मासनस्तिष्ठन्नधोन्मी-
 लितलोचनः । बाह्यानाभ्यन्तरांश्चैव स्पर्शान्परिहरञ्छनैः
 ॥ ४ ॥ ततः स्वमनसः स्थैर्यं मनसा विगतेनसा ।
 अहो नु चञ्चलमिदं प्रत्याहृतमपि स्फुटम् ॥ ५ ॥ पटा-
 द्धटमुपायाति घटाच्छकटमुत्कटम् । चित्तमर्थेषु चरति
 प्रादपेप्तिव मर्कटः ॥ ६ ॥ पञ्च द्वाराणि मनसा चक्षु-

रादीन्यमून्यलम् । बुद्धीन्द्रियाभिधानानि तान्येवालो-
कयाम्यहम् ॥ ७ ॥ हन्तेन्द्रियगणा यूयं त्यजथाकुलतां
शनैः । चिदात्मा भगवान्सर्वसाक्षित्वेन स्थितोऽस्म्य-
हम् ॥ ८ ॥ तेनात्मना बहुजेन निर्जाताश्चक्षुरादयः ।
परिनिर्वामि शान्तोऽस्मि दिष्टयास्मि विगतऽवरः ॥ ९ ॥
स्वात्मन्येवावतिष्ठं तुयरूपपदेऽनिशम् । अन्तरेव श-
शामास्य क्रमेण प्राणसन्ततिः ॥ १० ॥ ज्वालाजाल-
परिस्पन्दो दग्धेन्धन इवानलः । उदितोऽस्तं गत इव
द्यम्नं गत इवोदितः ॥ ११ ॥ समः समरसाभासन्ति-
ष्टामि स्वच्छतां गतः । प्रबुद्धोऽपि सुषुप्तिस्थः सुषु-
प्तिस्थः प्रबुद्धवान् ॥ १२ ॥ तुर्यमालम्ब्य कायान्तस्ति-
ष्टामि स्तम्भितस्थितिः । सदाज्ञान्यन्तरान्भावान्स्थूला-
न्सूक्ष्मतरानपि ॥ १३ ॥ त्रैलोक्यसंभवांस्यक्त्वा संक-
ल्पैकविनिर्मितान् । सह प्रणवपर्यन्तदीर्घनिःस्वनतन्तुना
॥ १४ ॥ जहाविन्द्रियतन्मात्रजालं खग इवानिलः ।
ततोऽङ्गसंविदं स्वच्छां प्रतिभासमुपागताम् ॥ १५ ॥
सद्योजातशिशुज्ञानं प्राप्तवान्मुनिपुङ्गवः । जहौ चित्तं
चेत्यदशां स्पन्दशक्तिमिवानिलः ॥ १६ ॥ चित्सामा-
न्यमथासाद्य सत्तामात्रात्मकं ततः । सुषुप्तपदमालम्ब्य
तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १७ ॥ सुषुप्तस्थैर्यमासाद्य तुर्य-

रूपमुपाययौ । निरानन्दोऽपि सानन्दः सच्चासच्च बभूव
 सः ॥ १८ ॥ ततस्तत्संबभूवासौ यद्विरामप्यगोचरः ।
 यत्तृन्यवादिनां शून्यं ब्रह्म ब्रह्मविदां च यत् ॥ १९ ॥
 विज्ञानमात्रं विज्ञानविदां यदमलात्मकम् । पुरुषः सां-
 ख्यदृष्टीनामीश्वरो योगवादिनाम् ॥ २० ॥ शिवः शैवा-
 गमस्थानां कालः कालकवादिनाम् । यत्सर्वशास्त्रसि-
 द्धान्तं यत्सर्वहृदयानुगम् ॥ २१ ॥ यत्सर्वं सर्वगं वस्तु
 यत्तत्त्वं तदसौ स्थितः । यदनुक्तमनिष्पन्दं दीपकं तेज-
 सामपि ॥ २२ ॥ स्वानुभूत्यैकमानं च यत्तत्त्वं तदसौ
 स्थितः । यदेकं चाप्यनेकं च सा ज्ञनं च निरञ्जनम् ।
 यत्सर्वं चाप्यसर्वं च यत्तत्त्वं तदसौ स्थितः ॥ २३ ॥
 अजममरमनाद्यमाद्यमेकं पदममलं सकलं च निष्कलं
 च । स्थित इति स तदा नभःस्वरूपादपि विमलस्थि-
 तिरीश्वरः क्षणेन ॥ २४ ॥ इति ॥ इति तृतीयो-
 ऽध्यायः ॥ ३ ॥

जीवन्मुक्तस्य किं लक्ष्म ह्याकाशगमनादिकम् । तथा
 चेन्मुनिशार्दूल तत्र नैव प्रलक्ष्यते ॥ १ ॥ अनात्मविद-
 मुक्तोऽपि नभोविहरणादिकम् । द्रव्यमन्नक्रियाकालश-
 क्त्याप्नोत्येव स द्विजः ॥ २ ॥ नात्मज्ञस्यैष विषय आ-
 त्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् । आत्मनात्मनि संतृप्तो नाविद्या-
 मनुधावति ॥ ३ ॥ येये भावाः स्थिता लोके तान-
 विद्यामयान्विदुः । त्यक्ताविद्यो महायोगी कथं तेषु नि-

मज्जति ॥ ४ ॥ यस्तु मूढोऽल्पबुद्धिर्वा सिद्धिजालानि
वाञ्छति । स सिद्धिसाधनैर्योगैस्तानि साधयति क्र-
मात् ॥ ५ ॥ द्रव्यमन्त्रक्रियाकालयुक्तयः साधुसिद्धिदाः ।
परमात्मपदप्राप्ता नोपकुर्वन्ति काश्चन ॥ ६ ॥ यस्येच्छा
विद्यते काचित्त्वा सिद्धिं साधयत्यहो । निरिच्छोः परि-
पूर्णस्य नेच्छा संभवति क्वचित् ॥ ७ ॥ सर्वेच्छाजाल-
संशान्तावात्मलाभो भवेन्मुने । स कथं सिद्धिजालानि
नूनं वाञ्छत्यचित्तकः ॥ ८ ॥ अपि शीतरुचावर्के सुती-
क्ष्णेऽपीन्दुमण्डले । अप्यधः प्रसरत्यग्नां जीवनमुक्तो न
बिस्मयी ॥ ९ ॥ अधिष्ठाने परे तत्त्वं कल्पिता रज्जु-
पवन् । कल्पिताश्चर्यजालेषु नाभ्युदयि कुतूहलम् ॥ १० ॥
ये हि विज्ञानविज्ञेया वातरागा महाधियः । विच्छि-
न्नग्रन्थयः सर्वे ते स्वतन्त्रास्तना स्थिताः ॥ ११ ॥
सुखदुःखदशाधीरं साम्यान्न प्रोद्धरन्ति यम् । निश्वासा
इव शैलेन्द्रं चित्तं तस्य मृते त्रिदुः ॥ १२ ॥ आप-
त्कार्पण्यमुन्माहो मदो मान्द्यं महोप्ययः । यं नयन्ति
न वैरूप्यं तस्य नष्टं मनो त्रिदुः ॥ १३ ॥ द्विविधश्चि-
त्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च । जीवनमुक्तां सरूपः
स्यादरूपो देहमुक्तिगः ॥ १४ ॥ चित्तमत्तेह दुःखाय
चित्तनाशः सुखाय च । चित्तमत्तां क्षयं नीत्वा चित्तं
नाशमुपानयेत् ॥ १५ ॥ मनस्तां मृदतां विद्धि यदा
नश्यति सानघ । चित्तनाशाभिधानं हि तत्स्वरूपमिती-

रितम् ॥ १६ ॥ मैत्र्यादिभिर्गुणैर्युक्तं भवत्युत्तमवास-
नम् । भूयो जन्मविनिर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः
॥ १७ ॥ सरूपोऽसौ मनोनाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते ।
निदाघारूपनाशस्तु वर्तते देहमुक्तिके ॥ १८ ॥ विदे-
हमुक्त एवासौ विद्यते निष्कलात्मकः । समग्राण्यगुणा-
धारमपि सत्त्वं प्रलीयते ॥ १९ ॥ विदेहमुक्तो विमले
पदे परमपावने । विदेहमुक्तिविषये तस्मिन्त्यस्त्वक्षया-
त्मके ॥ २० ॥ चित्तनाशो विरूपाख्ये न किञ्चिदिह
विद्यते । न गुणा नागुणान्तरं न श्रीर्नाश्रीर्न लोका
॥ २१ ॥ न चोदयो नास्तमयो न हर्षामर्षसंविदः ।
न तेजो न तमः किञ्चिन्न संध्यादिनरात्रयः ॥ २२ ॥
न सत्तापि न चासत्ता न च मध्यं हि तत्पदम् ।
ये हि पारं गता बुद्धेः संसाराडम्बरस्य च । तेषां
तदास्पदं स्फारं पवनानामिवाम्बरम् ॥ २३ ॥ संशा-
न्तदुःखमजडात्मकमेकमुत्तमानन्दमन्तरिमपेतरजन्मो
यत् । आकाशकोशतनवोऽतनवो महान्तस्तस्मिन्पदे
गलितचित्तलवा भवन्ति ॥ २४ ॥ हे निदाघ महाप्राज्ञ
निर्वासनमना भव । बलाच्चेतः समाधाय निर्विकल्प-
मना भव ॥ २५ ॥ यज्जगद्धासकं भानं नित्यं भाति
स्वतः स्फुरत् । स एव जगतः साक्षी सर्वात्मा विमला-
कृतिः ॥ २६ ॥ प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञानघनलक्षणः ।
तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाद्वयम् ॥ २७ ॥ एकं

ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवेन्मुनिः ॥ २८ ॥ सर्वाधिष्ठा-
नमद्वन्द्वं परं ब्रह्म सनातनम् । सच्चिदानन्दरूपं तद-
वाङ्मनसगोचरम् ॥ २९ ॥ न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते
न वान्ति वाताः सकलाश्च देवताः । स एष देवः कृत-
भावभूतः स्वयं विशुद्धो विरजः प्रकाशते ॥ ३० ॥
भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ३१ ॥ द्वौ सुपर्णौ
शरीरेऽस्मिन्जीवेशाख्यौ सह स्थितौ । तयोर्जीवः फलं
भुङ्क्ते कर्मणो न महेश्वरः ॥ ३२ ॥ केवलं साक्षिरूपेण
विना भोगो महेश्वरः । प्रकाशते स्वयं भेदः कल्पितो
मायया तयोः । चिच्चिदाकारतो भिन्ना न भिन्ना
चित्त्वहानितः ॥ ३३ ॥ तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकवज्य-
वस्थितेः । चिदेकत्वपरिजाने न शोचति न मुह्यति
॥ ३४ ॥ अधिष्ठानं समस्तस्य जगतः सत्यचिद्धनम् ।
अहमस्मीति निश्चिन्त्य वीतशोको भवेन्मुनिः ॥ ३५ ॥
स्वशरीरे स्वयंज्योतिःस्वरूपं सर्वसाक्षिणम् । क्षीण-
दोषाः प्रपश्यन्ति नेतरं माययावृताः ॥ ३६ ॥ तमेव
धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । ननुष्यान्नाशुहृ-
ष्यद्ब्रह्मन्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥ ३७ ॥ बाल्येनैव
हि तिष्ठसेन्नविद्य ब्रह्मवेदनम् । ब्रह्मविद्यां च बाल्यं
च निर्विद्य मुनिरात्मवान् ॥ ३८ ॥ अन्तर्लानसमारम्भः

१ भोगेन वर्तते. २ प्रातिभाषिकजीवपु.

शुभाशुभमहाङ्कुरम् । संसृतिव्रततेर्बीजं शरीरं विद्धि
 भौतिकम् ॥ ३९ ॥ भावाभावदशाकोशं दुःखरत्नसमुद्भू-
 तम् । बीजमस्य शरीरस्य चित्तमाशावशानुगम् ॥ ४० ॥
 द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रततिधारिणः । एकं प्राण-
 परिस्पन्दो द्वितीयोऽदृढभावनम् ॥ ४१ ॥ यदा प्रस्प-
 न्दते प्राणो नाडीसंस्पर्शनोद्यतः । तदा संवेदनमयं
 चित्तमाशु प्रजायते ॥ ४२ ॥ सा हि सर्वगता संवि-
 त्प्राणस्पन्देन बोध्यते । संवित्संरोधनं श्रेयः प्राणादि-
 स्पन्दनं वरम् ॥ ४३ ॥ योगिनश्चित्तशान्त्यर्थं कुर्वन्ति
 प्राणरोधनम् । प्राणायामैस्तथा ध्यानैः प्रयोगैर्युक्ति-
 कल्पितैः ॥ ४४ ॥ चित्तोपशान्तिफलदं परमं विद्धि
 कारणम् । सुखदं संविदः स्वास्थ्यं प्राणमंरोधनं विदुः
 ॥ ४५ ॥ दृढभावनया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् । यदादानं
 पदार्थस्य वासना सा प्रकीर्तिता ॥ ४६ ॥ यदा न
 भाव्यते किञ्चिद्वेयोपादेयरूपि यत् । स्थीयते सकलं
 त्यक्त्वा तदा चित्तं न जायते ॥ ४७ ॥ अवासनत्वा-
 त्सततं यदा न मनुते मनः । अमनस्ता तदोदेति
 परमोपशमप्रदा ॥ ४८ ॥ यदा न भाव्यते भावः क्वचि-
 ज्जगति वस्तुनि । तदा हृदम्बरे शून्ये कथं चित्तं
 प्रजायते ॥ ४९ ॥ यद्भावनमास्थाय यद्भावस्य भाव-
 नम् । यद्यथा वस्तुदर्शित्वं तदचित्तत्वमुच्यते ॥ ५० ॥
 सर्वमन्तः परित्यज्य शीतलाशयवर्ति यत् । वृत्तिस्थमपि

तच्चित्तमसद्रूपमुदाहृतम् ॥ ५१ ॥ अष्टशीजोपमा
 येषां पुनर्जननवर्जिता । वासनारसनाहीना जीवन्मुक्ता
 हि ते स्मृताः ॥ ५२ ॥ सत्त्वरूपपरिप्राप्तचित्तास्ते
 ज्ञानपारगाः । अचित्ता इति कथ्यन्ते देहान्ते व्योम-
 रूपिणः ॥ ५३ ॥ संवेद्यसंपरित्यागात्प्राणस्पन्दनवासने ।
 समूलं नश्यतः क्षिप्रं मूलच्छेदादिव द्रुमः ॥ ५४ ॥
 पूर्वदृष्टमदृष्टं वा यदस्याः प्रतिभासते । संविदस्तत्प्रयत्नेन
 मार्जनीयं विजानता ॥ ५५ ॥ तदमार्जनमात्रं हि
 महासंसारतां गतम् । तत्प्रमार्जनमात्रं तु मोक्ष इत्यभि-
 धीयते ॥ ५६ ॥ अजडो गलितानन्दस्यक्तसंवेदनो भव
 ॥ ५७ ॥ संविद्वस्तुदशालम्बः सा यस्येह न विद्यते ।
 सोऽसंविदजडः प्रोक्तः कुर्वन्कार्यशतान्यपि ॥ ५८ ॥
 संवेद्येन हृदाकाशे मनागपि न लिप्यते । यस्यासाव-
 जडा संविर्जीवन्मुक्तः सः कथ्यते ॥ ५९ ॥ यदा न
 भाव्यते किञ्चिन्निर्वासनतयात्मनि । बालमुकादिविज्ञान-
 मिव च स्थीयते स्थिरम् ॥ ६० ॥ तदा जाड्यविनि-
 र्मुक्तमसंवेदनमाततम् । आश्रितं भवति प्राज्ञो यस्मा-
 द्भूयो न लिप्यते ॥ ६१ ॥ समन्ता वायनास्यक्त्वा
 निर्विकल्पसमाधितः । तन्मयत्वाद्नाद्यन्ते तदप्यन्तर्वि-
 लीयते ॥ ६२ ॥ तिष्ठन्गच्छन्स्पृशन्निघ्नन्नपि तल्लेपव-
 र्जितः । अजडो गलितानन्दस्यक्तसंवेदनः सुखी ॥ ६३ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य कष्टचेष्टायुतोऽपि सन् । तरेदुःखा-
 म्बुधेः पारमपारगुणसागरः ॥ ६४ ॥ विशेषं संपरि-
 त्यज्य सन्मात्रं यदलेपकम् । एकरूपं महारूपं सत्ता-
 यास्तत्पदं विदुः ॥ ६५ ॥ कालसत्ता कलासत्ता वस्तु-
 सत्तेयमित्यपि । त्रिभागकलनां त्यक्त्वा सन्मात्रैकपरो
 भव ॥ ६६ ॥ सत्तासामान्यमेवैकं भावयन्केवलं
 विभुः । परिपूर्णः परानन्दी तिष्ठापूरितदिग्भरः ॥ ६७ ॥
 सत्तासामान्यपर्यन्ते यत्तत्कलनयोर्जितम् । पदमाद्य-
 मनाद्यन्तं तस्य बीजं न विद्यते ॥ ६८ ॥ तत्र संली-
 यते संविज्ञिर्विकल्पं च तिष्ठति । भूयो न वर्तते दुःखे
 तत्र लब्धपदः पुमान् ॥ ६९ ॥ तद्धेतुः सर्वभूतानां
 तस्य हेतुर्न विद्यते । स सारः सर्वसाराणां तस्मात्सारो
 न विद्यते ॥ ७० ॥ तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तु-
 दृष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः
 ॥ ७१ ॥ तदमलमरजं तदात्मतत्त्वं तदवगतावुपशान्ति-
 मेति चेतः । अवगतविगतैकतत्स्वरूपो भवभयमुक्तप-
 दोऽसि सम्यगेव ॥ ७२ ॥ एतेषां दुःखबीजानां प्रोक्तं
 यद्यन्मयोत्तरम् । तस्य तस्य प्रयोगेण शीघ्रं तत्प्राप्यते
 पदम् ॥ ७३ ॥ सत्तासामान्यकोटिस्थे द्रागित्येव पदे
 यदि । पौरुषेण प्रयत्नेन बलात्संत्यज्य वासनाम् ॥ ७४ ॥
 स्थितिं बध्नासि तत्त्वज्ञ क्षणमप्यक्षयात्मिकाम् । क्षणे-
 ऽस्मिन्नेव तत्साधु पदमासादयस्यलम् ॥ ७५ ॥ सत्ता-

सामान्यरूपे वा करोषि स्थितिमादरात् । तर्किंचिद-
धिकेनेह यत्नेनाप्नोषि तत्पदम् ॥ ७६ ॥ संवित्तत्त्वे कृत-
ध्यानो निदाघ यदि निष्ठसि । तद्यत्नेनाधिकेनोच्चैरासा-
दयसि तत्पदम् ॥ ७७ ॥ वासनासंपरित्यागे यदि यत्नं
करोषि भोः । यावद्विलीनं न मनो न तावद्वासना-
क्षयः ॥ ७८ ॥ न क्षीणा वासना यावच्चित्तं तावन्न
शाम्यति । यावन्न तत्त्वविज्ञानं यावच्चित्तशमः कुतः
॥ ७९ ॥ यावन्न चित्तोपशमो न तावत्तत्त्ववेदनम् ।
यावन्न वासनानाशस्तावत्तत्त्वागमः कुतः । यावन्न
तत्त्वसंप्राप्तिर्न तावद्वासनाक्षयः ॥ ८० ॥ तत्त्वज्ञानं
मनोनाशो वासनाक्षय एव च । मिथः कारणतां गत्वा
दुःसाधानि स्थितान्यतः ॥ ८१ ॥ भोगेच्छां वृत्तस्य-
क्त्वा त्रयमेतत्समाचर ॥ ८२ ॥ वासनाक्षयविज्ञानम-
नोनाशा महामते । समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति
फलदा मताः ॥ ८३ ॥ त्रिभिरेभिः समभ्यस्तैर्हृदयप्र-
न्थयो दृढाः । निःशेषमेव शुद्ध्यन्ति विसृष्टेर्दाहुणा
ह्व ॥ ८४ ॥ वासनासंपरित्यागसमं प्राणनिरोधनम् ।
विदुस्तत्त्वविदस्तस्मात्तदप्येवं समाहरेत् ॥ ८५ ॥ वास-
नासंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् । प्राणस्पन्द-
निरोधाच्च यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ८६ ॥ प्राणायाम-
दृढाभ्यासैर्युक्त्या च गुरुदत्तया । आसनाशनयोगेन

प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥ ८७ ॥ निःसङ्गव्यवहारत्वाद्भव-
वभावनवर्जनात् । शरीरनाशदर्शित्वाद्वासना न प्रव-
र्तते ॥ ८८ ॥ यः प्राणपवनस्पन्दश्चित्तस्पन्दः स एव
हि । प्राणस्पन्दजये यत्नः कर्तव्यो धीमतोच्चर्कः ॥ ८९ ॥
न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दिताम् । शुद्धां
संविदमाश्रित्य वीतरागः स्थिरो भव ॥ ९० ॥ संवेद्य-
वर्जितमनुत्तममाद्यमेकं संविन्पदं विकलनं कलयन्महा-
त्मन् । हृद्येव तिष्ठ कलनारहितः क्रियां तु कुर्वन्नकर्तृ-
पदमेत्य शमोदितश्रीः ॥ ९१ ॥ मनागपि विचारेण
चेतसः स्वस्य निग्रहः । पुरुषेण कृतो येन तेनासं जन्मनः
फलम् ॥ ९२ ॥ इति ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा । न
विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥ १ ॥ सम्य-
ज्ज्ञानसमालोकः पुमाब्जज्ञेयसमः स्वयम् । न बिभेति
न चादत्ते वैवश्यं न च दीनताम् ॥ २ ॥ अपवित्र-
मपथ्यं च विपसंसर्गदूषितम् । भुक्तं जरयति ज्ञानी
क्लिन्नं नष्टं च मृष्टवत् ॥ ३ ॥ सङ्गत्यागं विदुर्मोक्षं
सङ्गत्यागादजन्मता । सङ्गं त्यज त्वं भावानां जीव-
न्मुक्तो भवानघ ॥ ४ ॥ भावाभावे पदार्थानां हर्षोमर्ष-
विकारदा । मलिना वासना येषा साऽसङ्ग इति कथ्यते
॥ ५ ॥ जीवन्मुक्तशरीराणामपुनर्जन्मकारिणी । मुक्ता

हर्षविषादाभ्यां शुद्धा भवति वासना ॥ ६ ॥ दुःखैर्न
 ग्लानिमायासि हृदि हृष्यसि नो सुखैः । आशार्च-
 वश्यमुत्सृज्य निदाघासङ्गतां व्रज ॥ ७ ॥ दिक्कालाद्यन-
 वच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकम् । चिन्मात्रमक्षयं शान्तमेकं
 ब्रह्मास्मि नेतरत् ॥ ८ ॥ इति मत्वाहमित्यन्तर्मुक्तामुक्त-
 वपुः पुमान् । एकरूपः प्रशान्तात्मा मौनी स्वात्म-
 सुखो भव ॥ ९ ॥ नाम्नि चित्तं न चाविद्या न मनो
 न च जीवकः । ब्रह्मैव कमनाद्यन्तमधिष्ठेत्प्रविजृम्भते
 ॥ १० ॥ देहे यावदहंभावो दृश्येऽस्मिन्यावदात्मता ।
 यावन्ममेदमित्यास्था तावच्चित्तादिविभ्रमः ॥ ११ ॥ अ-
 न्तर्मुष्यतया यत्र चिद्वह्ना त्रिजगत्तृणम् । जुह्वतोऽन्त-
 र्निवर्तन्ते मुने चित्तादिविभ्रमाः ॥ १२ ॥ चिदात्मास्मि
 निरंशोऽस्मि परापरविवर्जितः । रूपं स्मरन्निजं स्फारं
 मास्मृत्या संमितो भव ॥ १३ ॥ अध्यात्मशास्त्रमन्त्रेण
 तृष्णाविषविपूचिका । क्षीयते भाविनेनान्तः शरदा मि-
 त्तिका यथा ॥ १४ ॥ परिज्ञाय परित्यागो वायनानां य
 उत्तमः । सत्तासामान्यरूपत्वात्तर्कव्यपदं विदुः ॥ १५ ॥
 यत्रास्ति वायना लीना तत्सुपुंसं न मिद्वये । निर्वाजा
 वासना यत्र तत्तुर्थं मिद्विदं स्मृतम् ॥ १६ ॥ वायना-
 यास्तथा बह्वैर्कण्व्याधिद्विषामपि । स्नेहैर्वरविषाणां च
 शेषः स्वल्पोऽपि बाधते ॥ १७ ॥ निर्दग्धवायना-

बीजः सत्तामामाच्यरूपवान् । सदेहो वा विदेहो वा
 न भूयो दुःखभागभवेत् ॥ १८ ॥ एतावदेवाविद्यात्वं
 नेदं ब्रह्मेति निश्चयः । एष एव क्षयस्तस्या ब्रह्मेदमिति
 निश्चयः ॥ १९ ॥ ब्रह्म चिद्ब्रह्म भुवनं ब्रह्म भूतपरम्परा ।
 ब्रह्माहं ब्रह्म चिच्छुर्वह्म चिन्मित्रवान्धवाः ॥ २० ॥
 ब्रह्मैव सर्वमित्येव भाविते ब्रह्म वै पुमान् । सर्वत्राव-
 स्थितं शान्तं चिद्ब्रह्मेत्यनुभूयते ॥ २१ ॥ असंस्कृता-
 ध्वगालोके मनस्यन्यत्र संस्थिते । या प्रतीतिरनागस्का
 तच्चिद्ब्रह्मासि सर्वगम् ॥ २२ ॥ प्रशान्तसर्वसंकल्पं
 विगताखिलकौतुकम् । विगताशेषसंरम्भं चिदात्मानं स-
 माश्रय ॥ २३ ॥ एवं पूर्णधियो धीराः समा नीराग-
 चेतसः । न नन्दन्ति न निन्दन्ति जीवितं मरणं तथा
 ॥ २४ ॥ प्राणोऽयमनिशं ब्रह्मन्स्पन्दशक्तिः सदागतिः ।
 सबाह्याभ्यन्तरे देहे प्राणोऽसावूर्ध्वगस्थितः ॥ २५ ॥
 अपानोऽप्यनिशं ब्रह्मन्स्पन्दशक्तिः सदागतिः । सबाह्या-
 भ्यन्तरे देहे अपानोऽयमवाक्स्थितः ॥ २६ ॥ जाग्रतः
 स्वपतश्चैव प्राणायामोऽयमुत्तमः । प्रवर्तते ह्यभिज्ञस्य
 तं तावच्छ्रेयसे शृणु ॥ २७ ॥ द्वादशाङ्गुलपर्यन्तं बाह्य-
 माक्रमतो ततः । प्राणाङ्गनामा संस्पर्शो यः स पूरक
 उच्यते ॥ २८ ॥ अपानश्चन्द्रमा देहमाप्याययति सु-
 व्रत । प्राणः सूर्योऽग्निरथ वा पचत्यन्तरिदं वपुः
 ॥ २९ ॥ प्राणक्षयसमीपस्थमपानोदयकोटिगम् । अपा-

नप्राणयोरैक्यं चिदात्मानं समाश्रय ॥ ३० ॥ अपानो-
ऽस्तंगतो यत्र प्राणो नाभ्युदितः क्षणम् । कलाकलङ्कर-
हितं तच्चित्तत्वं समाश्रय ॥ ३१ ॥ नापानोऽस्तंगतो
यत्र प्राणश्चास्तमुपागतः । नासाग्रगमनावर्तं तच्चित्तत्वं-
मुपाश्रय ॥ ३२ ॥ आभासमात्रमेवेदं न सत्तासज्जगद्भ्र-
मम् । इत्यन्यकलनात्यागं सम्यग्ज्ञानं विदुर्बुधाः ॥ ३३ ॥
आभासमात्रकं ब्रह्मञ्चित्तादर्शकलङ्कितम् । ततस्तदपि
संशयज्य निराभासो भवोत्तम ॥ ३४ ॥ भयप्रदमकल्याणं
धैर्यसर्वस्वहारिणम् । मनःपिशाचमुत्सार्य योऽस्मि सो-
ऽस्मि स्थिरो भव ॥ ३५ ॥ चिद्योमेव किलान्तीह परा-
परविजितम् । सर्वत्रासंभवच्चैत्यं यत्कल्पान्तेऽवशि-
ष्यते ॥ ३६ ॥ वाञ्छाक्षणे तु या तुष्टिस्तत्र वाञ्छैव
कारणम् । तुष्टिस्वतुष्टिपर्यन्ता तस्माद्वाञ्छां परित्यज
॥ ३७ ॥ आशा यातु निराशात्वमभावं यातु भावना ।
अमनस्त्वं मनो यातु तवासङ्गेन जीवतः ॥ ३८ ॥
वासनारहितैरन्तरिन्द्रियैराहरन्क्रिया । न विकारम-
वाप्नोषि खलुक्षोभशतैरपि ॥ ३९ ॥ चित्तोन्मेषनिमे-
षाभ्यां संसारप्रलयोदयौ । वासनाप्राणसंरोधमनुन्मेषं
मनः कुरु ॥ ४० ॥ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यां संसृतेः प्रल-
योदयौ । तमभ्यासप्रयोगाभ्यामुन्मेषरहितं कुरु ॥ ४१ ॥
मौल्योन्मेषनिमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ । तद्विहीनं
कुरु बलाद्गुरुशास्त्रार्थसंगमैः ॥ ४२ ॥ असंविस्पन्द-

मात्रेण याति चित्तमचित्तात्मा । प्राणानां वा निरोधेन
 तदेव परमं पदम् ॥ ४३ ॥ दृश्यदर्शनसंबन्धे यत्सुखं
 पारमार्थिकम् । तदन्तैकान्तसंवित्स्या ब्रह्मदृष्ट्यावलोक्य
 ॥ ४४ ॥ यत्र नाभ्युदितं चित्तं तद्वै सुखमकृत्रिमम् ।
 क्षयातिशयनिर्मुक्तं नोदेति न च शाम्यति ॥ ४५ ॥
 ज्ञस्य चित्तं न चित्ताख्यं चित्तं चित्तत्वमेव हि ।
 तदेव तुर्यावस्थायां तुर्यातीतं भवत्यतः ॥ ४६ ॥ संन्य-
 स्तसर्वसंकल्पः समः शान्तमना मुनिः । संन्यासयोग-
 युक्तात्मा ज्ञानवान्मोक्षवान्भव ॥ ४७ ॥ सर्वसंकल्प-
 संशान्तं प्रशान्तघनवायनम् । न किञ्चिद्भावनाकारं
 यत्तद्ब्रह्म परं विदुः ॥ ४८ ॥ सम्यग्ज्ञानावरोधेन नित्य-
 मेकसमाधिना । सांख्य एवावबुद्धा ये ते सांख्या यो-
 गिनः परे ॥ ४९ ॥ प्राणाद्यनिलसंशान्ता युक्त्या ये
 पदमागताः । अनामयमनाद्यन्तं ते स्मृता योगयोगिनः
 ॥ ५० ॥ उपादेयं तु सर्वेषां शान्तं पदमकृत्रिमम् ।
 एकार्थाभ्यसनं प्राणरोधश्चेतःपरिक्षयः ॥ ५१ ॥ एक-
 स्मिन्नेव संसिद्धे संसिध्यन्ति परस्परम् । अविनाभाविनी
 नित्यं जन्तूनां प्राणचेतसी ॥ ५२ ॥ आधाराधेयव-
 च्छेते एकभावे विनश्यतः । कुरुतः स्वविनाशेन कार्यं
 मोक्षाख्यमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ सर्वमेतद्विद्या त्यक्त्वा यदि
 तिष्ठसि निश्चलः । तदाहंकारविलये त्वमेव परमं
 पदम् ॥ ५४ ॥ महाचिदेकैवेहामि महासत्तेति यो-

च्यते । निष्कलङ्का समा शुद्धा निरहंकाररूपिणी
 ॥ ५५ ॥ सकृद्विभाता विमला नित्योदयवती समा ।
 सा ब्रह्म परमात्मेति नामभिः परिगीयते ॥ ५६ ॥
 सैवाहमिति निश्चित्य निदाघ कृतकृत्यवान् । न भूतं
 न भविष्यच्च चिन्तयामि कदाचन ॥ ५७ ॥ दृष्टिमा-
 लम्ब्य तिष्ठामि वर्तमानामिहात्मना । इदमद्य मया
 लब्धमिदं प्राप्स्यामि सुन्दरम् ॥ ५८ ॥ न स्तौमि
 न च निन्दामि आत्मनोऽन्यन्नहि क्वचित् । न तुष्यामि
 शुभप्राप्तां न विद्याम्यशुभागमे ॥ ५९ ॥ प्रशान्त-
 चापलं वीतशोकमस्तसमीहितम् । मनो मम मुने शान्तं
 तेन जीवात्म्यनामयः ॥ ६० ॥ अयं बन्धुः परश्चायं
 ममायमयमन्यकः । इति ब्रह्मज्ञ जानामि संस्पर्शं न
 दृशाम्यहम् ॥ ६१ ॥ वायनामात्रसंस्यागाज्जरामरणवर्जि-
 तम् । सवासनं मनो ज्ञानं ज्ञेयं निर्वासनं मनः ॥ ६२ ॥
 चित्ते त्यक्ते लयं याति द्वैतमेतच्च सर्वतः । शिष्यते
 परमं शान्तमेकमच्छमनामयम् ॥ ६३ ॥ अनन्तमज-
 मव्यक्तमजरं शान्तमच्युतम् । अद्वितीयमनाद्यन्तं यदा-
 द्यमुपलम्भनम् ॥ ६४ ॥ एकमाद्यन्तरहितं चिन्मात्रम-
 मलं ततम् । खाद्यप्यनितरां सूक्ष्मं तद्ब्रह्मास्मि न संशयः
 ॥ ६५ ॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नं स्वच्छं नित्योदितं ततम् ।
 सर्वार्थमयमेकार्थं चिन्मात्रममलं भव ॥ ६६ ॥ सर्व-

मेकमिदं शान्तमादिमध्यान्तवर्जितम् । भावाभावमजं
 सर्वमिति मत्वा सुखी भव ॥ ६७ ॥ न बद्धोऽस्मि
 न मुक्तोऽस्मि ब्रह्मैवास्मि निरामयम् । द्वैतभावविमुक्तो-
 ऽस्मि सच्चिदानन्दलक्षणः । एवं भावय यत्नेन जीवन्मुक्तो
 भविष्यसि ॥ ६८ ॥ पदार्थवृन्दे देहादिधिया संत्यज्य
 दूरतः । आशीतलान्तःकरणो नित्यमात्मपरो भव
 ॥ ६९ ॥ इदं स्म्यमिदं नेति बीजं ते दुःखसंततेः ।
 तस्मिन्साम्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः ॥ ७० ॥
 शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ॥ ७१ ॥
 कृतं सत्यं परं ब्रह्म सर्वसंसारभेषजम् । अत्यर्थममलं
 नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम् ॥ ७२ ॥ तथा स्थूलमना-
 काशमसंस्पृश्यमचाक्षुषम् । न रसं न च गन्धाख्यमप्र-
 मेयमनूपमम् ॥ ७३ ॥ आत्मानं सच्चिदानन्दमनन्तं
 ब्रह्म सुव्रत । अहमस्मीत्यभिध्यायेद्येयातीतं विमुक्तये
 ॥ ७४ ॥ समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैकतां प्रति ।
 नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ॥ ७५ ॥
 एकः सन्निभयते भ्रान्त्या मायया न स्वरूपतः । तस्मा-
 दद्वैत एवास्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ॥ ७६ ॥ यथा-
 काशो घटाकाशो महाकाश इतीरितः । तथा भ्रान्ते-
 र्द्विधा प्रोक्तो ह्यात्मा जीवेश्वरात्मना ॥ ७७ ॥ यदा
 मनसि चैतन्यं भाति सर्वग्रगं सदा । योगिनोऽव्यव-
 धानेन तदा संपद्यते स्वयम् ॥ ७८ ॥ यदा सर्वाणि

भूतानि स्वात्मन्येव हि पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं
 ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ७९ ॥ यदा सर्वाणि भूतानि
 समाधिस्थो न पश्यति । एकीभूतः परेणासौ तदा भ-
 वति केवलः ॥ ८० ॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कवैराग्याभ्या-
 सरूपिणी । प्रथमा भूमिकैपोक्ता सुमुक्षुत्वप्रदायिनी
 ॥ ८१ ॥ विचारणा द्वितीया स्यात्तृतीया साङ्गभावना ।
 विलापिनी चतुर्थी स्याद्वासना विलयात्मिका ॥ ८२ ॥
 शुद्धसंविन्मयानन्दरूपा भवति पञ्चमी । अर्धसुप्तप्रबु-
 द्धाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥ ८३ ॥ असंवेदनरूपा
 च षष्ठी भवति भूमिका । आनन्दैकघनाकारा सुषुप्त-
 सदशी स्थितिः ॥ ८४ ॥ तुर्यावस्थोपशान्ता सा मुक्ति-
 रेव हि केवला । समता स्वच्छता सौम्या सप्तमी
 भूमिका भवेत् ॥ ८५ ॥ तुर्यातीता तु यावस्था परा
 निर्वाणरूपिणी । सप्तमी सा परा प्राज्ञा विषयो नैव
 जीवताम् ॥ ८६ ॥ पूर्वावस्थात्रयं तत्र जाग्रदित्येव
 संस्थितम् । चतुर्थी स्वप्न इत्युक्ता स्वप्नाभं यत्र वै जगत्
 ॥ ८७ ॥ आनन्दैकघनाकारा सुषुप्ताख्या तु पञ्चमी ।
 असंवेदनरूपा तु षष्ठी तुर्यपदाभिधा ॥ ८८ ॥ तुर्या-
 तीतपदावस्था सप्तमी भूमिकोत्तमा । मनोबबोभिर-
 प्राज्ञा स्वप्रकाशसदात्मिका ॥ ८९ ॥ अन्तः प्रत्याहूति-
 वशाच्चेत्यं चेन्न विभावितम् । मुक्त एव न संदेहो महा-
 समतया तथा ॥ ९० ॥ न भ्रिये न च जीवामि नाहं

सन्नाप्यसन्मयः । अहं न किञ्चिच्चिदिति मत्वा धीरो
 न शोचति ॥ ९१ ॥ अलेपकोऽहमजरो नीरागः शान्त-
 वासनः । निरंशोऽस्मि चिदाकाशमिति मत्वा न शोचति
 ॥ ९२ ॥ अहंमत्या विरहितः शुद्धो बुद्धोऽजरोऽमरः ।
 शान्तः शमसमाभास इति मत्वा न शोचति ॥ ९३ ॥
 तृणाग्नेष्वम्बरे भानौ नरनागामरेषु च । यत्तिष्ठति त-
 देवाहमिति मत्वा न शोचति ॥ ९४ ॥ भावनां सर्व-
 भावेभ्यः समुत्सृज्य समुत्थितः । अवशिष्टं परं ब्रह्म
 केवलोऽस्मीति भावय ॥ ९५ ॥ वाचामतीतविषयो
 विषयाशादशोज्झितः । परानन्दरसाक्षुब्धो रमते स्वा-
 त्मनात्मनि ॥ ९६ ॥ सर्वकर्मपरित्यागी नित्यतृप्तो निरा-
 श्रयः । न पुण्येन न पापेन नेतरेण च लिप्यते ॥ ९७ ॥
 स्फटिकः प्रतिबिम्बेन यथा नायाति रञ्जनम् । तज्जः
 कर्मफलेनान्तस्तथा नायाति रञ्जनम् ॥ ९८ ॥ विहर-
 ञ्जनतावृन्दे देवकीर्तनपूजनैः । खेदाह्लादां न जानाति
 प्रतिबिम्बगतैरिव ॥ ९९ ॥ निस्तोत्रो निर्विकारश्च पूज्य-
 पूजाविवर्जितः । संयुक्तश्च वियुक्तश्च सर्वाचारनयक्रमैः
 ॥ १०० ॥ तनुं त्यजतु वा तीर्थे श्वपचस्य गृहेऽथ वा ।
 ज्ञानसंपत्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः ॥ १०१ ॥ संक-
 ल्पत्वं हि बन्धस्य कारणं तत्परित्यज । मोक्षो भवेदसंक-
 ल्पात्तदभ्यासं धिया कुरु ॥ १०२ ॥ सावधानो भव
 त्वं च ग्राह्यग्राहकसंगमे । अजस्रमेव संकल्पदृष्ट्याः परि-

हरश्चनैः ॥ १०३ ॥ मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राह-
कात्मा च मा भव । भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं
तन्मयो भव ॥ १०४ ॥ किञ्चिद्ब्रूते तुभ्यं तद्ब्रू-
हि भवस्थितौ । न किञ्चिद्ब्रूते चेत्ते तन्मुक्तोऽसि
भवस्थितौ ॥ १०५ ॥ अस्मात्पदार्थनिचयाद्यावस्थावर-
जङ्गमान् । तृणादेर्देहपर्यन्तान्मा किञ्चित्तत्र रोचताम्
॥ १०६ ॥ अहंभावानहंभार्यां त्यक्त्वा सदसती तथा ।
यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते ॥ १०७ ॥
या स्वच्छा समता शान्ता जीवन्मुक्तव्यवस्थितिः ।
साक्ष्यवस्था व्यवहर्ता या तुर्या कलनोच्यते ॥ १०८ ॥
नैतज्जाग्रज च स्वप्नः संकल्पानामसंभवान् । सुषुप्त-
भावो नोऽप्येतद्भावाज्जहतास्थितेः ॥ १०९ ॥ शान्त-
सम्यक्प्रबुद्धानां यथास्थितमिदं जगत् । विलीनं तुर्य-
मित्याहुरबुद्धानां स्थितं स्थिरम् ॥ ११० ॥ अहंकारक-
लात्यागे समता ॥ समुद्रमे । विशरारां कृते चित्ते
तुर्यावस्थोपनिष्ठते ॥ १११ ॥ सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां
सर्वापह्नव एव हि । नाविद्यास्तीह नो माया शान्तं
ब्रह्मेदमकुमम् ॥ ११२ ॥ शान्त एव चिदाकाशे स्वच्छे
शमसमात्मनि । समग्रशक्तिवचिने ब्रह्मेति कलिताभिधे
॥ ११३ ॥ सर्वमेव परित्यज्य महामानी भवानथ ।
निर्वाणवाग्निर्मननः क्षीणचित्तः प्रशान्तधीः ॥ ११४ ॥
आत्मन्येवास्त्व शान्तात्मा मृकान्धबधिरोपमः । नित्य-

मन्तर्मुखः स्वच्छः स्वात्मनान्तः प्रपूर्णधीः ॥ ११५ ॥
जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि वै द्विज । अन्तः
सर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथागतम् ॥ ११६ ॥ चित्तसत्ता
परं दुःखं चित्तत्यागः परं सुखम् । अतश्चित्तं चिदाकाशे
नय क्षयमवेदनात् ॥ ११७ ॥ दृष्ट्वा रम्यमरम्यं वा
स्थेयं पापाणवत्सदा । एतावतात्मयत्वेन जिता भवति
संस्तुतिः ॥ ११८ ॥ वेदान्ते परमं गुह्यं पुराकरूपप्रचो-
दितम् । नाप्रशान्ताय दातव्यं न चाशिष्याय वै पुनः
॥ ११९ ॥ अन्नपूर्णोपनिषदं योऽधीते गुर्वनुग्रहात् ।
स जीवन्मुक्तां प्राप्य ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ १२० ॥
इत्युपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॐ भद्रं
कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इत्यन्नपूर्णोपनिषत्समाप्ता ॥

सूर्योपनिषत् ॥ ७४ ॥

सूदितस्वातिरिक्तारिसूरिनन्दात्मभावितम् ।
सूर्यनारायणाकारं नौमि चित्सूर्यवैभवम् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐम् । अथ सूर्याथर्वाङ्गिरसं व्याख्यास्यामः ।
ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छन्दः । आदित्यो देवता ।

१ नापुत्रायाशिष्याय वै पुनः ।

हंसः सोऽहमग्निनारायणयुक्तं बीजम् । हृल्लेखा शक्तिः ।
वियदादिसर्गसंयुक्तं कीलकम् । चतुर्विधपुरुषार्थसिद्ध्यर्थे
विनियोगः । पदस्वरारूढेन योजेन पङ्क्तं रक्ताम्बुज-
संस्थितं सप्ताश्वरथिनं हिरण्यवर्णं चतुर्भुजं पद्मद्वया-
भयवरदहन्तं कालचक्रप्रणेतरं श्रीसूर्यनारायणं य एवं
वेद स वै ब्राह्मणः । ॐ भूर्भुवःसुवः । ॐ तत्सवितु-
र्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचो-
दयात् । सूर्य आत्मा जगत्तन्तस्थुषश्च । सूर्योद्वै खल्वि-
मानि भूतानि जायन्ते । सूर्याद्यज्ञः पर्जन्योऽज्जमात्मा
नमस्त आदित्य । त्वमेव प्रत्यक्षं कर्मकर्तासि । त्वमेव
प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं विष्णुरसि । त्वमेव
प्रत्यक्षं रुद्रोऽसि । त्वमेव प्रत्यक्षमृगसि । त्वमेव प्रत्यक्षं
यजुरसि । त्वमेव प्रत्यक्षं सामासि । त्वमेव प्रत्यक्षम-
थर्वासि । त्वमेव सर्वं छन्दोऽसि । आदित्याद्रायु-
र्जायते । आदित्याद्गमिर्जायते । आदित्यादापो जायन्ते ।
आदित्याऽज्योतिर्जायते । आदित्याद्योम दिशो जायन्ते ।
आदित्याद्देवा जायन्ते । आदित्याद्देवा जायन्ते । आ-
दित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपति । असावादित्यो
ब्रह्म । आदित्योऽन्तःकरणमनोबुद्धिचित्ताहंकाराः । आ-
दित्यो वै व्यानः समानोदानोऽपानः प्राणः । आदित्यो
वै श्रोत्रस्वक्चक्षुरसनघ्राणाः । आदित्यो वै वाक्पाणि-
पादपायूपस्थाः । आदित्यो वै शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः ।

आदित्यो वै वचनादानागमनविसर्गानन्दाः । आनन्द-
मयो ज्ञानमयो विज्ञानमय आदित्यः । नमो मित्राय
भानवे सृष्ट्योर्मा पाहि । आजिष्णवे विश्वहेतवे नमः ।
सूर्याद्भवन्ति भूतानि सूर्येण पालितानि तु । सूर्ये लयं
प्राप्नुवन्ति यः सूर्यः सोऽहमेव च । चक्षुर्नो देवः
सविता चक्षुर्न उत पर्यतः । चक्षुर्धाता दधातु नः ।
आदित्याय विद्महे सहस्रकिरणाय धीमहि । तन्नः सूर्यः
प्रचोदयात् । सविता पुरस्तात्सविता पश्चात्तात्सवितो-
त्तरात्तात्सविताधरात्तात् । सविता नः सुवतु सर्वतातिं स-
विता नो रासतां दीर्घमायुः । ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म ।
घृणिरिति द्वे अक्षरे । सूर्य इत्यक्षरद्वयम् । आदित्य
इति त्रीण्यक्षराणि । एतस्यैव सूर्यस्याष्टाक्षरो मनुः ।
यः सदाहरहर्जपति स वै ब्राह्मणो भवति स वै ब्रा-
ह्मणो भवति । सूर्याभिमुखो जह्वा महाव्याधिभया-
त्प्रमुच्यते । अलक्ष्मीर्नश्यति । अभक्ष्यभक्षणात्पूतो भ-
वति । अगम्यागमनात्पूतो भवति । पतितसंभाषणा-
त्पूतो भवति । असत्संभाषणात्पूतो भवति । मध्याह्ने
सूर्याभिमुखः पठेत् । सद्योत्पन्नपञ्चमहापातकात्प्रमु-
च्यते । सैषां सावित्रीं विद्यां न किञ्चिदपि न कस्मै-
चित्प्रशंसयेत् । य एतां महाभागः प्रातः पठति स
भाग्यवाञ्छायते । पशून्विन्दति । वेदार्थं लभते । त्रि-

१ विज्ञानधन. २ म एषामित्यत्र छान्दसं सैषेति.

कालमेतज्जह्वा ऋतुशतफलमवामोति । हस्तादित्ये ज-
पति स महामृत्युं तरति स महामृत्युं तरति य एवं
वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥ ॐ भद्रं
कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ इति सूर्योपनिषत्समाप्ता ॥

अक्षयुपनिषत् ॥ ७५ ॥

यत्सप्तभूमिर्काविद्यावेद्यानन्दकलेवरम् ।

विकलेवरकैवल्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नावयस्विनि शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ ह सांकृतिर्भगवानादित्यलोकं जगाम ।
तमादित्यं नत्वा चाक्षुष्मतीविद्यया तमस्तुवन् । ॐ
नमो भगवते श्रीसूर्यायाक्षितेजसे नमः । ॐ खंच-
राय नमः । ॐ महासेनाय नमः । ॐ तमसे नमः ।
ॐ रजसे नमः । ॐ सत्त्वाय नमः । ॐ ममतो मा
सत् गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्माऽमृतं
गमय । उष्णो भगवान्द्युचिरूपः प्रतिरूपः । विश्वरूपं
घृणिनं जातवेदसं हिरण्यं ज्योतीरूपं तपन्तम् ।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमानः पुरुषः प्रजानामुदय-
त्येष सूर्यः । ॐ नमो भगवते श्रीसूर्यायादित्यायाक्षि-
तेजसेऽहोवाहिनि वाहिनि स्वाहेनि । एवं चाक्षुष्मती-

विद्यया स्तुतः श्रीसूर्यनारायणः सुप्रीतोऽब्रवीच्चाक्षु-
 ष्मतीविद्यां ब्राह्मणो यो नित्यमधीते न तस्याक्षि-
 रोगो भवति । न तस्य कुलेऽन्धो भवति । अष्टौ ब्रा-
 ह्मणान्प्राहयित्वाथ विद्यासिद्धिर्भवति । य एवं वेद स
 महान्भवति ॥ १ ॥ अथ ह सांकृतिरादित्यं पप्रच्छ
 भगवन्ब्रह्मविद्यां मे ब्रूहीति । तमादित्यो होवाच । सां-
 कृते शृणु वक्ष्यामि तत्त्वज्ञानं सुदुर्लभम् । येन वि-
 ज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो भविष्यसि ॥ १ ॥ सर्वमेक-
 मजं शान्तमनन्तं ध्रुवमव्ययम् । पश्यन्भूतार्थचिद्रूपं
 शान्त आस्व यथासुखम् ॥ २ ॥ अवेदनं विदुर्योगं
 चित्तक्षयमकृत्रिमम् । योगस्थः कुरु कर्माणि नीरसो
 वाथ मा कुरु ॥ ३ ॥ विरागमुपयात्यन्तर्वासनास्वनु-
 वासरम् । क्रियासूदाररूपासु क्रमते मोदतेऽन्वहम्
 ॥ ४ ॥ ग्राम्यासु जडचेष्टासु सततं विचिकित्सते ।
 नोदाहरति मर्माणि पुण्यकर्माणि सेवते ॥ ५ ॥ अन-
 न्योद्वेगकारीणि मृदुकर्माणि सेवते । पापाद्विभेति स-
 ततं न च भोगमपेक्षते ॥ ६ ॥ स्नेहप्रणयगर्भाणि पेश-
 लान्युचितानि च । देशकालोपपन्नानि वचनान्यभि-
 भाषते ॥ ७ ॥ मनसा कर्मणा वाचा सज्जनानुपसेवते ।
 यतः कुतश्चिदानीय नित्यं शास्त्राण्यवेष्यते ॥ ८ ॥ त-
 दासौ प्रथमामेकां प्राप्तो भवति भूमिकाम् । एवं
 विचारवान्यः स्यात्संसारोत्तारणं प्रति ॥ ९ ॥ स भूमि-

कावानियुक्तः शेषस्वार्थ इति स्मृतः । विचारनास्त्री-
मितरामागतो योगभूमिकाम् ॥ १० ॥ श्रुतिस्मृति-
सदाचारधारणाध्यानकर्मणः । मुख्यया व्याख्ययाख्याता-
च्छ्रयति श्रेष्ठपण्डितान् ॥ ११ ॥ पदार्थप्रविभागज्ञः
कार्याकार्यविनिर्णयम् । जानात्यधिगतश्चान्यो गृहं गृह-
पतिर्यथा ॥ १२ ॥ मदाभिमानमात्सर्यलोभमोहाति-
शायिताम् । बहिरप्यास्थितामीपरयजस्यहिरिव एवचम्
॥ १३ ॥ हृत्थंभूतमतिः शास्त्रगुरुमजनसेवया । सरह-
स्यमशेषेण यथावदधिगच्छति ॥ १४ ॥ असंसर्गाभि-
धामन्यां तृतीयां योगभूमिकाम् । ततः पतत्यसौ
कान्तः पुष्पशय्यामिवामलाम् ॥ १५ ॥ यथावच्छास्त्र-
वाक्यार्थे मतिमाधाय निश्चलाम् । तापमाश्रमविश्रान्ते-
रध्यात्मकथनक्रमैः । शिलाशय्यासनासीनो जरयत्या-
युराततम् ॥ १६ ॥ वनावनिविहारेण चित्तोपशमशो-
भिना । असङ्गसुखसौख्येन कालं नयति नीतिमान्
॥ १७ ॥ अभ्यासात्साधुशास्त्राणां कर्मापुण्यकर्मणाम् ।
जन्तोर्यथावदेवेयं वस्तुदृष्टिः प्रसीदति ॥ १८ ॥ तृ-
तीयां भूमिकां प्राप्य बुद्धोऽनुभवति म्वयम् ॥ १९ ॥
द्विप्रकारमसंसर्गं तस्य भेदमिमं शृणु । द्विविधोऽयम-
संसर्गः सामान्यः श्रेष्ठ एव च ॥ २० ॥ नाहं कर्ता
न भोक्ता च न बाध्यो न च बाधकः । इत्यसंजन-

मर्थेषु सामान्यासङ्गनामकम् ॥ २१ ॥ प्राक्कर्मनिर्मितं
 सर्वमीश्वराधीनमेव वा । सुखं वा यदि वा दुःखं
 केवात्र तव कर्तृता ॥ २२ ॥ भोगाभोगा महारोगाः
 संपदः परमापदः । वियोगायैव संयोगा आधयो व्या-
 धयो धियाम् ॥ २३ ॥ कालश्च कलनोद्युक्तः सर्वभावा-
 ननारतम् । अनास्थयति भावानां यद्भावनमान्तरम् ।
 वाक्यार्थलब्धमनसः सामान्योऽसावसङ्गमः ॥ २४ ॥
 अनेन क्रमयोगेन संयोगेन महात्मनाम् । नाहं
 कर्तेश्वरः कर्ता कर्म वा प्राक्तनं मम ॥ २५ ॥ कृत्वा
 दूरतरे नूनमिति शब्दार्थभावनम् । यन्मौनमासनं
 शान्तं तच्छ्रेष्ठासङ्ग उच्यते ॥ २६ ॥ संतोषामोद-
 मधुरा प्रथमोदेति भूमिका । भूमिप्रोदितमात्रोऽन्तर-
 मृताङ्कुरिकेव सा ॥ २७ ॥ एषा हि परिमृष्टान्तः
 संभ्यासा प्रसवैकभूः । द्वितीयां च तृतीयां च भूमिकां
 प्राप्नुयात्ततः ॥ २८ ॥ श्रेष्ठा सर्वगता ह्येषा तृतीया
 भूमिकात्र हि । भवति प्रोज्झिताशेषसंकल्पकलनः
 पुमान् ॥ २९ ॥ भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञाने क्षय-
 मागते । समं सर्वत्र पश्यन्ति चतुर्थी भूमिकां गताः
 ॥ ३० ॥ अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते च प्रशमं गते ।
 पश्यन्ति स्वप्नवलोकं चतुर्थी भूमिकां गताः ॥ ३१ ॥
 भूमिकात्रितयं जाग्रच्चतुर्थी स्वप्न उच्यते ॥ ३२ ॥ चित्तं
 तु शरदभ्रांशविलयं प्रविलीयते । सखावशेष एवास्ते

पञ्चमीं भूमिकां गतः ॥ ३३ ॥ जगद्विकल्पो नोदेति
चित्तस्यात्र विलापनात् । पञ्चमीं भूमिकामेत्य सपुसपद-
नामिकाम् ॥ ३४ ॥ शान्ताशेषविशेषांशस्तिष्ठत्यद्वैतमा-
त्रकः । गलितद्वैतनिर्भासो मुदितोऽन्तःप्रबोधवान्
॥ ३५ ॥ सुपुसमन एवान्ते पञ्चमीं भूमिकां गतः ।
अन्तर्मुखतया तिष्ठन्बहिर्वृत्तिपरोऽपि सन् ॥ ३६ ॥
परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते । कुर्वन्-
भ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः ॥ ३७ ॥ षष्ठीं
तुर्याभिधामन्यां क्रमात्पतति भूमिकाम् । यत्र नासन्न
सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ॥ ३८ ॥ केवलं क्षीणमन-
नमान्मेऽद्वैतेऽतिनिर्भयः । निर्ग्रन्थिः शान्तसंदेहो जीव-
न्मुक्तो विभावनः ॥ ३९ ॥ अनिर्वाणोऽपि निर्वाणत्रि-
त्रदीप इव स्थितः । पृथ्वां भूमावयौ स्थित्वा स-
प्तमीं भूमिमामुयात् ॥ ४० ॥ विदेहमुक्ततात्रोक्ता स-
प्तमी योगभूमिका । अगम्या वचसां शान्ता सा सीमा
सर्वभूमिषु ॥ ४१ ॥ लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा
देहानुवर्तनम् । शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनयं
कुरु ॥ ४२ ॥ ओंकारमात्रमखिलं विश्वप्राज्ञादिलक्ष-
णम् । वाच्यवाचकताभेदाभेदेनानुपलब्धितः ॥ ४३ ॥
अकारमात्रं विश्वः स्यादुकारस्तेजसः स्मृतः । प्राज्ञो म-
कार इत्येवं परिपश्येत्क्रमेण तु ॥ ४४ ॥ समाधिकाला-
त्प्रागेव विचिन्स्यातिप्रयत्नतः । स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं

चिदात्मनि विलापयेत् ॥ ४५ ॥ चिदात्मानं नित्यशुद्ध-
 बुद्धमुक्तसद्वृत्तयः । परमानन्दसंदेहो वासुदेवोऽहमो-
 मिति ॥ ४६ ॥ आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं
 यतः । तस्मात्सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवानघ ॥ ४७ ॥
 अविद्यातिमिरातीतं सर्वाभासविवर्जितम् । आनन्दम-
 मलं शुद्धं मनोवार्चामगोचरम् ॥ ४८ ॥ प्रज्ञानघनमा-
 नन्दं ब्रह्मास्मीति विभावयेत् ॥ ४९ ॥ इत्युपनिषत् ॥
 ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥
 इत्यक्षुपनिषत्समाप्ता ॥

अध्यात्मोपनिषत् ॥ ७६ ॥

यत्रान्तर्याम्यादिभेदस्तत्त्वतो न हि युज्यते ।
 निर्भेदं परमाद्वैतं स्वमात्रमवशिष्यते ॥
 ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अन्तःशरीरे निहितो गुहायामज एको
 नित्यमस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरे संचरन्त्यं
 पृथिवी न वेद । यस्यापश्शरीरं यो अपोऽन्तरे संचर-
 न्यमापो न विदुः । यस्य तेजः शरीरं यस्तेजोऽन्तरे
 संचरन्त्यं तेजो न वेद । यस्य वायुः शरीरं यो वायु-
 मन्तरे संचरन्त्यं वायुर्न वेद । यस्याकाशः शरीरं य
 आकाशमन्तरे संचरन्त्यमाकाशो न वेद । यस्य मनः

शरीरं यो मनोऽन्तरे संचरन्त्यं मनो न वेद । यस्य
 बुद्धिः शरीरं यो बुद्धिमन्तरे संचरन्त्यं बुद्धिर्न वेद ।
 यस्याहंकारः शरीरं योऽहंकारमन्तरे संचरन्त्यमहंकारो
 न वेद । यस्य चित्तं शरीरं यश्चित्तमन्तरे संचरन्त्यं
 चित्तं न वेद । यस्याव्यक्तं शरीरं योऽव्यक्तमन्तरे संचरन्त्यमव्यक्तं न वेद । यस्याक्षरं शरीरं योऽक्षरमन्तरे संचरन्त्यमक्षरं न वेद । यस्य मृत्युः शरीरं यो मृत्युमन्तरे संचरन्त्यं मृत्युर्न वेद । स एष सर्वभूतान्तरात्मा पहनपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः । अहं ममेति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि । अध्यासोऽयं निरस्तव्यो विदुषा ब्रह्मनिष्ठया ॥ १ ॥ ज्ञात्वा स्वं प्रत्यगात्मानं बुद्धितद्वृत्तिसाक्षिणम् । सोऽहमित्येव तद्वृत्त्या स्वान्यत्रात्ममतिं त्यजेत् ॥ २ ॥ लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् । शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥ ३ ॥ स्वात्मन्येव सदा स्थित्या मनो नश्यति योगिनः । र्थुक्त्या श्रुत्या स्वानुभूत्या ज्ञात्वा सार्वग्यमात्मनः ॥ ४ ॥ निद्राया लोकवार्तायाः शब्दादेरात्मविस्मृतेः । क्वचिन्नावसरं दत्त्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥ ५ ॥ मातापित्रोर्मलोद्धतं मलमांसमयं वपुः । त्यक्त्वा चण्डालवद्गुरुं ब्रह्मभूय कृती भव ॥ ६ ॥ घटाकाशं महाकाशं ह्वात्मानं परात्मनि । बिलाप्याखण्डभावेन तूष्णीं भव सदा मुने

॥ ७ ॥ स्वप्रकाशमधिष्ठानं स्वयंभूय सदात्मना । ब्रह्मा-
ण्डमपि पिण्डाण्डं त्यज्यतां मलभाण्डवत् ॥ ८ ॥ चि-
दात्मनि सदानन्दे देहरूढामहंधियम् । निवेश्य लिङ्ग-
मुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥ ९ ॥ यत्रैप जगदा-
भासो दर्पणान्तःपुरं यथा । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृत-
कृत्यो भवानघ ॥ १० ॥ अहंकारग्रहान्मुक्तः स्वरूपमु-
पपद्यते । चन्द्रवद्विमलः पूर्णः सदानन्दः स्वयंप्रभः
॥ ११ ॥ क्रियानाशाद्भवेच्चिन्तानाशोऽस्माद्वासनाक्षयः ।
वासनाप्रक्षयो मोक्षः सा जीवन्मुक्तिरिष्यते ॥ १२ ॥
सर्वत्र सर्वतः सर्वब्रह्ममात्रावलोकनम् । सद्भावभावना-
दाढ्याद्वासनालयमश्रुते ॥ १३ ॥ प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां
न कर्तव्यः कदाचन । प्रमादो मृत्युरित्याहुर्विद्यायां
ब्रह्मवादिनः ॥ १४ ॥ यथापकृष्टं शैवालं क्षणमात्रं न
तिष्ठति । आवृणोति तथा माया प्राज्ञं वापि पराङ्मुखम्
॥ १५ ॥ जीवतो यस्य केवल्यं विदेहोऽपि स केवलः ।
समाधिनिष्ठतामेत्य निर्विकल्पो भवानघ ॥ १६ ॥
अज्ञानहृदयग्रन्थेर्निःशेषविलयस्तदा । समाधिना वि-
कल्पेन यदाद्वैतात्मदर्शनम् ॥ १७ ॥ अत्रात्मत्वं दृढी-
कुर्वन्नहमादिषु संत्यजन् । उदासीनतया तेषु निष्ठेद्दट-
पटादिवत् ॥ १८ ॥ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सृष्टामात्रा
उपाधयः । ततः पूर्णं स्वमात्मानं पश्येदेकात्मना स्थि-
तम् ॥ १९ ॥ स्वयं ब्रह्मा स्वयं विष्णुः स्वयमिन्द्रः

स्वयं शिवः । स्वयं विश्वमिदं सर्वं स्वस्मादन्यत्र किं-
 चन ॥ २० ॥ स्वात्मन्यारोपिताशेषाभासवस्तुनिरासतः ।
 स्वयमेव परंब्रह्म पूर्णमद्वयमक्रियम् ॥ २१ ॥ अस-
 कल्पो विकल्पोऽयं विश्वमित्येकवस्तुनि । निर्विकारे
 निराकारे निर्विशेषे भिदा कुतः ॥ २२ ॥ द्रष्टृदर्शन-
 दृश्यादिभावशून्ये निरामये । कल्पार्णव इवाभ्यन्तरे परि-
 पूर्णं चिदात्मनि ॥ २३ ॥ तेजसीव तमो यत्र विलीनं
 भ्रान्तिकारणम् । अद्वितीये परे तस्ये निर्विशेषे भिदा
 कुतः ॥ २४ ॥ एकात्मके परे तस्ये भेदकर्ता कथं
 वसेत् । सुषुप्तौ सुखमात्रायां भेदः केनावलोकितः
 ॥ २५ ॥ चित्तमूलो विकल्पोऽयं चित्ताभावे न कश्च-
 न । अतश्चित्तं समाधेहि प्रत्यग्रूपे परात्मनि ॥ २६ ॥
 अखण्डानन्दमात्मानं विज्ञाय स्वस्वरूपतः । बहिरन्तः
 सदानन्दरसास्वादनमात्मनि ॥ २७ ॥ वरायस्य फलं
 बोधो बोधस्योपरतिः फलम् । स्वानन्दानुभवाच्छान्ति-
 रेषोपरतेः फलम् ॥ २८ ॥ यद्युत्तरोत्तराभावे पूर्वरूपं
 तु निष्फलम् । निवृत्तिः परमा नृप्तिरानन्दोऽनुपमः स्वतः
 ॥ २९ ॥ मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः ।
 पारोक्ष्यशब्दलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ॥ ३० ॥
 आलम्बनतया भानि योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः । अन्तःकरण-
 संभिन्नबोधः स तत्पदाभिधः ॥ ३१ ॥ मायाविद्ये विहायैव

उपाधी परजीवयोः । अमृण्डं सच्चिदानन्दं परं ब्रह्म विल-
 क्ष्यते ॥ ३२ ॥ इत्थं वाक्यैस्तथार्थानुसंधानं श्रवणं भवेत् ।
 युक्त्या संभावितत्वानुसंधानं मननं तु तत् ॥ ३३ ॥ ताभ्यां
 निर्विचिकित्सेऽर्थे चेतसः स्थापितस्य यत् । एकतानत्व-
 मेतद्वि निदिध्यासनमुद्रयते ॥ ३४ ॥ ध्यातृध्याने परित्यज्य
 क्रमाङ्ग्यैकगोचरम् । निवातदीपवच्चित्तं समाधिरभि-
 धीयते ॥ ३५ ॥ वृत्तयस्तु तदानीमप्यज्ञाता आत्म-
 गोचराः । स्मरणादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समुत्थिताः
 ॥ ३६ ॥ अनादाविह संसारे संचिताः कर्मकोटयः ।
 अनेन विलयं यान्ति शुद्धो धर्मो विवर्धते ॥ ३७ ॥
 धर्ममेघस्मिन् प्राहुः समाधि योगवित्तमाः । वर्षत्येष
 यथा धर्मामृतधाराः सहस्रशः ॥ ३८ ॥ अमुना वास-
 नाजाले निःशेषं प्रविलापिते । समूलोन्मूलिते पुण्य-
 पापाख्ये कर्मसंचये ॥ ३९ ॥ वाक्यमप्रतिबद्धं सत्प्रा-
 वपरोक्षावभासिते । करामलकवद्धोधमपरोक्षं प्रसूयते
 ॥ ४० ॥ वासनानुदयो भाग्ये वैराग्यस्य तदावधिः ।
 अहंभावोदयाभावो बोधस्य परमावधिः ॥ ४१ ॥ लीन-
 वृत्तेरनुत्पत्तिर्मर्यादोपरतेस्तु सा । स्थितप्रज्ञो यतिरयं
 यः सदानन्दमश्नुते ॥ ४२ ॥ ब्रह्मण्येव विलीनात्मा
 निर्विकारो विनिष्क्रियः । ब्रह्मात्मनोः शोधितयोरेकभावा-
 वगाहिनि ॥ ४३ ॥ निर्विकल्पा च चिन्मात्रा वृत्तिः
 प्रज्ञेति कथ्यते । सा सर्वदा भवेद्यस्य स जीवन्मुक्त

इष्यते ॥ ४४ ॥ देहेन्द्रियेष्वहंभाव इदंभावस्तदन्यके ।
यस्य नो भवतः कापि स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४५ ॥
न प्रत्यग्रहणोर्भेदं कदापि ब्रह्मसर्गयोः । प्रज्ञया यो
विजानाति स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४६ ॥ साधुभिः
पूज्यमानेऽस्मिन्पीड्यमानेऽपि दुर्जनः । समभावो भवे-
द्यस्य स जीवन्मुक्त इष्यते ॥ ४७ ॥ विज्ञानब्रह्मतत्त्वस्य
यथापूर्वं न संमृतिः । अस्मि चेन्न स विज्ञातब्रह्मभावो
बहिर्मुखः ॥ ४८ ॥ सुखाद्यनुभवो यावत्तावत्प्रारब्धमि-
ष्यते । फलोदयः क्रियापूर्वो निष्क्रियो नहि कुत्रचित्
॥ ४९ ॥ अहं ब्रह्मेति विजानात्कल्पकोटिशतार्जितम् ।
संचितं विलयं याति प्रबोधात्स्वप्रकर्मवत् ॥ ५० ॥
स्वममङ्गमुदासीनं परिजाय नभो यथा । न लिप्यते
यतिः किञ्चित्कदाचिद्भाविकर्मभिः ॥ ५१ ॥ न नभो घट-
योगेन सुरागन्धेन लिप्यते । तथात्मोपाधियोगेन तद्धर्म-
नैव लिप्यते ॥ ५२ ॥ ज्ञानोदयात्पुरारब्धं कर्म ज्ञानाच्च
नश्यति । अदृष्टा स्वफलं लक्ष्यमुद्दिश्योत्सृष्टबाणवत्
॥ ५३ ॥ व्याघ्रबुद्ध्या विनिर्मुक्तो बाणः पश्चात्तु गो-
मर्तौ । न तिष्ठति भिनत्येव लक्ष्यं वेगेन निर्भरम्
॥ ५४ ॥ भजरोऽस्म्यमरोऽस्मीति य आत्मानं प्रपद्यते ।
तदात्मना निष्ठतोऽस्य कुतः प्रारब्धकल्पना ॥ ५५ ॥
प्रारब्धं सिध्यति तदा यदा देहात्मना स्थितिः । देहा-
त्मभावो नैवेष्टः प्रारब्धं त्यज्यतामतः ॥ ५६ ॥ प्रार-

दधकल्पनाप्यस्य देहस्य भ्रान्तिरेव हि ॥५७॥ अध्यस्तस्य
 कुतस्तत्त्वमसत्यस्य कुतो जनिः । अजातस्य कुतो नाशः
 प्रारब्धमसतः कुतः ॥ ५८॥ ज्ञानेनाज्ञानकार्यस्य समूलस्य
 लयो यदि । तिष्ठत्ययं कथं देह इति शङ्कावतो जडान् ।
 समाधातुं बाह्यदृष्ट्या प्रारब्धं वदति श्रुतिः ॥ ५९ ॥
 न तु देहादिसत्यत्वबोधनाय विपश्चिताम् । परिपूर्ण-
 मनाद्यन्तमप्रमेयमविक्रियम् ॥ ६० ॥ सद्धनं चिद्धनं
 नित्यमानन्दधनमव्ययम् । प्रत्यगेकरसं पूर्णमनन्तं सर्व-
 तोमुखम् ॥ ६१ ॥ अहेयमनुपादेयमनाधेयमनाश्रयम् ।
 निर्गुणं निष्क्रियं सूक्ष्मं निर्विकल्पं निरञ्जनम् ॥ ६२ ॥
 अनिरूप्यस्वरूपं यन्मनोवाचामगोचरम् । सैत्थमृद्धं
 स्वतःसिद्धं शुद्धं बुद्धमनीदृशम् । एकमेवाद्वयं ब्रह्म
 नेह नानान्ति किञ्चन ॥ ६३ ॥ स्वानुभूत्या स्वयं ज्ञात्वा
 स्वमात्मानमखण्डितम् । ससिद्धः सुसुखं तिष्ठ निर्वि-
 कल्पात्मनात्मनि ॥ ६४ ॥ क्व गतं केन वा नीतं कुत्र
 लीनमिदं जगत् । अधुनैव मया दृष्टं नास्ति किं
 महद्भुतम् ॥ ६५ ॥ किं हेयं किमुपादेयं किमन्यत्किं
 विलक्षणम् । अखण्डानन्दपीयूषपूर्णवस्त्रमहार्णवे ॥ ६६ ॥
 न किञ्चिदत्र पश्यामि न शृणोमि न वेक्ष्यहम् ।
 स्वात्मनैव सदानन्दरूपेणास्मि स्वलक्षणः ॥ ६७ ॥
 असङ्गोऽहमनङ्गोऽहमलिङ्गोऽहमहं हरिः । प्रशान्तोऽह-

मनन्तोऽहं परिपूर्णश्चिरन्तनः ॥ ६८ ॥ भर्ताहम-
भोक्ताहमविकारोऽहमव्ययः । शुद्धो बोधस्वरूपोऽहं केव-
लोऽहं सदाशिवः ॥ ६९ ॥ एतां विद्यामपान्तरत-
माय ददौ । अपान्तरतमो ब्रह्मणे ददौ । ब्रह्मा घोरा-
ङ्गिरसे ददौ । घोराङ्गिरा रंकाय ददौ । रंको रामाय
ददौ । रामः सर्वभ्यो भूतेभ्यो ददावित्येतन्निर्वाणा-
नुशासनं वेदानुशासनं वेदानुशासनमित्युपनिषत् ॥
ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति पारमार्थिकाध्यात्मोपनिषत्समाप्ता ॥

कुण्डिकोपनिषत् ॥ ७७ ॥

कुण्डिकोपनिषत्ख्यातपरिवाजकसंततिः ।

यत्र विश्रान्तिमगमत्तदामपदमाश्रये ॥ १ ॥

ॐ माण्ड्यायन्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ ब्रह्मचर्याश्रमे क्षीणे गुरुशुश्रूषणे रतः ।
वेदानधीत्यानुज्ञात उच्यते गुरुणाश्रमी ॥ १ ॥ दार-
माहत्य सदृशमग्निमाधाय शक्तिनः । ब्राह्मीमिष्टिं यजे-
त्तासामहोरात्रेण निर्वपेत् ॥ २ ॥ संविभज्य सुतानर्थं
ग्राम्यकामान्विमृज्य च । संचरन्वनमार्गेण शुची देशे
परिभ्रमन् ॥ ३ ॥ वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा विहितैः क-

न्दमूलकैः । स्वशरीरे समाप्याथ पृथिव्यां नाश्रु पात-
येत् ॥ ४ ॥ सह तेनैव पुरुषः कथं संन्यस्त उच्यते ।
सनामधेयो यस्मिंस्तु कथं संन्यस्त उच्यते ॥ ५ ॥
तस्मात्फलविशुद्धाङ्गी संन्यासं संहितात्मनाम् । अग्नि-
वर्णं विनिष्क्रम्य वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥ ६ ॥ लोकवद्धार्य-
यासक्तो वनं गच्छति संयतः । संत्यक्त्वा संसृत्तिसुख-
मनुतिष्ठति किं मुधा ॥ ७ ॥ किंवा दुःखमनुस्मृत्य
भोगांस्त्यजति चोच्छ्रितान् । गर्भवामभयाङ्गीतः श्मितो-
ष्णाभ्यां तथैव च ॥ ८ ॥ गुह्यं प्रवेष्टुमिच्छामि परं
पदमनामयमिति । संन्यस्याग्निमपुनरावर्तेनं यन्मृत्यु-
जाय(?)मावहमिति । अथाध्यात्ममन्त्राङ्गपंतादीक्षामुपेया-
त्काषायवासाः । कक्षोपस्थलोमानि वर्जयेत् । ऊर्ध्वबाहु-
र्विमुक्तमार्गो भवति । अनिकेतश्चरेद्भिक्षाशी । निदि-
ध्यासनं दध्यात् । पवित्रं धारयेज्जन्तुसंरक्षणार्थम् ।
तदपि श्लोका भवन्ति । कुण्डिकं चमसं शिक्यं त्रि-
विष्टपमुपानहौ । शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं
तथा ॥ ९ ॥ पवित्रं स्नानशटीं च उत्तरासङ्गमेव च ।
अंतोऽतिरिक्तं यत्किंचित्सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥ १० ॥
नदीपुल्लिनशायी स्याद्देवागारेषु बाह्यतः । नात्यर्थं सुख-
दुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥ ११ ॥ स्नानं पानं तथा
शौचमग्निः पूताभिराचरेत् । स्तूयमानो न तुष्येत नि-

न्दितो न शपेत्परान् ॥ १२ ॥ भिक्षादिवैदलं पात्रं स्नान-
 द्रव्यमवारितम् । एवं वृत्तिमुपासीनो यतेन्द्रियो जपे-
 त्सदा ॥ १३ ॥ विश्वाय मनुसंयोगं मनसा भावयेत्सुधीः ।
 आकाशाद्वायुर्वायोज्योतिर्ज्योतिष आपोऽद्ध्यः पृथिवी ।
 एषां भूतानां ब्रह्म प्रपद्ये । अजरममरमक्षरमव्ययं प्र-
 पद्ये । मय्यखण्डसुखाभोधो बहुधा विश्ववीचयः ।
 उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥ १४ ॥ न
 मे देहेन संबन्धो मेघेनेव विहायसः । अतः कुतो
 मे तद्धर्मा जाग्रद्वस्वप्नसुषुप्तिषु ॥ १५ ॥ आकाशवत्क-
 ल्पविद्वरगोऽहमादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् । अहार्यव-
 क्षित्यविनिश्चलोऽहमग्भोधिवत्परविजितोऽहम् ॥ १६ ॥
 नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽह-
 मीशः । अखण्डबोधोऽहमदोषमाक्षी निरीश्वरोऽहं नि-
 रहं च निर्ममः ॥ १७ ॥ तद्भ्यासेन प्राणापानां सं-
 यम्य तत्र श्लोका भवन्ति । वृषणापानयोर्मध्यं पाणी
 आस्थाय संश्रयेत् । संदश्य शनर्कजिह्वा यवमात्रे वि-
 निर्गताम् ॥ १८ ॥ मापमात्री तथा दृष्टिं श्रोत्रे स्थाप्य
 तथा भुवि । श्रवणे नासिके गन्धायतः स्वं न च संश्र-
 येत् ॥ १९ ॥ अथ शैवं पदं यत्र तद्ब्रह्म ब्रह्म तत्परम् ।
 तद्भ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मनाम् ॥ २० ॥
 संभूतैर्वायुसंश्रावैर्हृदयं तप उच्यते । ऊर्ध्वं प्रपद्यते
 देहाङ्गिरावा मूर्धानमव्ययम् ॥ २१ ॥ स्वदेहस्य तु मू-

धानं ये प्राप्य परमां गतिम् । भूयस्ते न निव-
 र्तन्ते परावरविदो जनाः ॥ २२ ॥ न साक्षिणं सा-
 क्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् । अविकारमुदासीनं
 गृहधर्माः प्रदीपवत् ॥ २३ ॥ जले वापि स्थले वापि
 लुठत्वेप जडात्मकः । नाहं विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मै-
 र्नभो यथा ॥ २४ ॥ निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि नि-
 ष्कलोऽस्मि निराकृतिः । निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि
 निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः ॥ २५ ॥ सर्वात्मकोऽहं सर्वो-
 ऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः । केवलाखण्डबोधोऽहं स्वान-
 न्दोऽहं निरन्तरः ॥ २६ ॥ स्वमेव सर्वतः पश्यन्म-
 न्यमानः स्वमद्वयम् । स्वानन्दमनुभुञ्जानो निर्विकल्पो
 भवाम्यहम् ॥ २७ ॥ गच्छंस्तिष्ठन्नुपविशच्छयानो वान्य-
 थापि वा । यथेच्छया वसेद्विद्वानात्मारामः सदा
 मुनिः ॥ २८ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ओमाप्यायन्तिवति
 शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति कुण्डिकोपनिषत्समाप्ता ॥

सावित्र्युपनिषत् ॥ ७८ ॥

सावित्र्युपनिषद्वेद्यचित्सावित्रपदोज्ज्वलम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

सावित्र्यात्मा पाशुपतं परं ब्रह्मावभूतकम् ।

त्रिपुरातपनं देवी त्रिपुरा कठभावना ॥ २ ॥

ॐ साप्यायन्तिवति शान्तिः ॥

हरि ॐ कः सविता का सावित्री अग्निरेव सविता
 पृथिवी सावित्री स यत्राग्निस्तपृथिवी यत्र वै पृथिवी
 तत्राग्निस्ते द्वे योनि तदेकं मिथुनम् ॥ १ ॥ कः स-
 विता का सावित्री वरुण एव सवितापः सावित्री स
 यत्र वरुणस्तदापो यत्र वा आपस्तद्वरुणस्ते द्वे योनि-
 स्तदेकं मिथुनम् ॥ २ ॥ कः सविता का सावित्री
 वायुरेव सविताकाशः सावित्री स यत्र वायुस्तदा-
 काशो यत्र वा आकाशस्तद्वायुस्ते द्वे योनिस्तदेकं मि-
 थुनम् ॥ ३ ॥ कः सविता का सावित्री यज्ञ एव
 सविता छन्दांसि सावित्री स यत्र यज्ञस्तत्र छन्दांसि
 यत्र वा छन्दांसि स यज्ञस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथु-
 नम् ॥ ४ ॥ कः सविता का सावित्री स्तनयिबुरेव
 सविता विद्युत्सावित्री स यत्र स्तनयिबुस्तद्विद्युत् यत्र
 वा विद्युत्तत्र स्तनयिबुस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम्
 ॥ ५ ॥ कः सविता का सावित्री आदित्य एव सविता
 द्यौः सावित्री स यत्रादित्यस्तद्द्यौर्गत्र वा द्यौस्तदादि-
 त्यस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥ ६ ॥ कः सविता का
 सावित्री चन्द्र एव सविता नक्षत्राणि सावित्री स
 यत्र चन्द्रस्तन्नक्षत्राणि यत्र वा नक्षत्राणि स चन्द्रमास्ते

द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥ ७ ॥ कः सविता का सा-
वित्री मन एव सविता वाक् सावित्री स यत्र मनस्त-
द्वाक् यत्र वा वाक् तन्मनस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथु-
नम् ॥ ८ ॥ कः सविता का सावित्री पुरुष एव सविता
स्त्री सावित्री स यत्र पुरुषस्तस्त्री यत्र वा स्त्री स
पुरुषस्ते द्वे योनिस्तदेकं मिथुनम् ॥ ९ ॥ तस्या एव
प्रथमः पादो भूम्नस्सवितुर्वरेण्यमित्यग्निर्वै वरेण्यमापो
वरेण्यं चन्द्रमा वरेण्यम् । तस्या एव द्वितीयः पादो
भर्गमयोपो भुवो भर्गो देवस्य धीमहीत्यग्निर्वै भर्ग आ-
दित्यो वै भर्गश्चन्द्रमा वै भर्गः । तस्या एव तृतीयः
पादः स्वर्धियो यो नः प्रचोदयादिति स्त्री चैव पुरुषश्च
प्रजनयतो यो वा एतां सावित्रीमेवं वेद स पुनर्मृत्युं
जयति । बलातिबलयोर्विराट् पुरुष ऋषिः । गायत्री
छन्दः । गायत्री देवता । अकारोकारमकारा बीजाद्याः ।
क्षुधादिनिरसने विनियोगः । क्लामित्यादिपङ्क्त्यासः ।
ध्यानम् । अमृतकरतलाद्रौ सर्वसंजीवनाख्यावघहरण-
सुदक्षौ वेदसारे मयूखे । प्रणवमयविकारौ भास्कराका-
रदेहौ सततमनुभवेऽहं तौ बलातिबलान्तौ ॥ ॐ
हीं बले महादेवि ह्रीं महाबले क्लीं चतुर्विधपुरुषार्थ-
सिद्धिप्रदे तत्सवितुर्वरेण्यदात्मिके ह्रीं वरेण्यं भर्गो देवस्य
वरदात्मिके अतिबले सर्वदयामूर्ते बले सर्वक्षुद्भो-

पनाशिनि धीमहि धियो यो नर्जाते प्रचुर्यः या
प्रचोदयात्मिके प्रणवशिरस्कात्मिके हुं फट् स्वाहा ।
एवं विद्वान् कृतकृत्यो भवति सावित्र्या एव सलोकतां
जयतीत्युपनिषत् ॥ ॐ मायायन्तिवति शान्तिः ॥ हरिः
ॐ तत्सत् ॥

इति सावित्र्युपनिषत्समाप्ता ॥

आत्मोपनिषत् ॥ ७९ ॥

यत्र नात्मप्रपञ्चोऽयमपह्नवपदं गतः ।
प्रतियोगिविनिर्मुक्तः परमात्मावशिष्यते ॥
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथाङ्गिरास्त्रिविधः पुरुषोऽजायतात्मान्त-
रात्मा परमात्मा चेति । स्वकृत्तमसांसरोमाङ्गुष्ठाङ्गुल्यः
पृष्ठवंशनखगुरुफोदरनाभिमेढुकटपूरुकोपलश्रोत्रभ्रूललाट-
बाहुपार्श्वशिरोऽक्षीणि भवन्ति जायते, म्रियन्ते इत्येष
आत्मा । अथान्तरात्मा नाम पृथिव्यापस्तेजोवायुराका-
शमिच्छाद्वेषसुखदुःखकाममोहविकल्पा(एव)नादिस्मृति-
लिङ्गोदात्तानुदात्तह्रस्वदीर्घश्रुतः खलितगर्जितस्फुटितमु-
दितनृत्तगीतवादित्रप्रलयविजृम्भितादिभिः श्रोता घ्राता र-
सयिता नेता कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः पुराणन्यायमीमां-

१ प्रचुर्या. २ ह्रस्वस्वर.

साधर्मशास्त्राणीति श्रवणघ्राणाकर्षणकर्मविशेषणं करो-
 त्येतेऽन्तरात्मा । अथ परमात्मा नाम यथाक्षर उपास-
 नीयः । स च प्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधियो-
 गानुमानात्मचिन्तकवटकणिका वा श्यामाकतण्डुलो वा
 चालाग्रशतसहस्रविकल्पनादिभिः स लभ्यते नोपलभ्यते
 न जायते न म्रियते न शुष्यति न क्लियते न दह्यते
 न कम्पते न भिद्यते न च्छिद्यते निर्गुणः साक्षिभूतः
 शुद्धो निरवयवात्मा केवलः सूक्ष्मो निर्ममो निरञ्जनो
 निर्विकारः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवर्जितो निर्विकल्पो
 निराकाङ्क्षः सर्वव्यापी सोऽचिन्त्यो निर्वर्ण्यश्च पुनात्य-
 शुद्धान्यपूतानि । निष्क्रियन्तस्य संसारो नास्ति । आत्म-
 संज्ञः शिवः शुद्ध एक एवाद्वयः सदा । ब्रह्मरूपतया
 ब्रह्म केवलं प्रतिभासते ॥ १ ॥ जगद्रूपतयाप्येतद्ब्रह्मैव
 प्रतिभासते । विद्याविद्यादिभेदेन भावाभावादिभे-
 दतः ॥ २ ॥ गुरुशिष्यादिभेदेन ब्रह्मैव प्रतिभासते । व-
 ह्नैव केवलं शुद्धं विद्यते तत्त्वदर्शने ॥ ३ ॥ न च विद्या न
 चाविद्या न जगच्च न चापरम् । सत्यत्वेन जगद्भानं संसा-
 रस्य प्रवर्तकम् ॥ ४ ॥ असत्यत्वेन भानं तु संसारस्य निव-
 र्तकम् । घटोऽयमिति विज्ञातुं नियमः कोन्वपेक्षते
 ॥ ५ ॥ विना प्रमाणमुष्टुवं यस्मिन्सति पदार्थधीः ।
 अयमात्मा नित्यसिद्धः प्रमाणे सति भासते ॥ ६ ॥

१ सोपलभ्यते, २ स्वियते,

न देशं नापि कालं वा न शुद्धिं वाप्यपेक्षते । देव-
 दत्तोऽहमित्येतद्विज्ञानं निरपेक्षकम् ॥ ७ ॥ तद्वद्ब्रह्म-
 विदोऽप्यस्य ब्रह्माहमिति वेदनम् । भानुनेव जगत्सर्वं
 भास्यते यस्य तेजसा ॥ ८ ॥ अनात्मकमसत्तुच्छं किं
 नु तस्यावभासकम् । वेदशास्त्रपुराणानि भूतानि सक-
 लान्यपि ॥ ९ ॥ येनार्थवन्ति तं किं नु विजातारं
 प्रकाशयेत् । धुम्भां देहव्यथां त्यक्त्वा बालः क्रीडति
 वस्तुनि ॥ १० ॥ तथैव विद्वान्रमते निर्ममो निरहं
 सुखी । कामाक्षिकामरूपी संचरत्येकचरो मुनिः ॥ ११ ॥
 स्वात्मनैव सदा तुष्टः स्वयं सर्वात्मना स्थितः । निर्ध-
 नोऽपि सदा तुष्टोऽप्यसहायो महाबलः ॥ १२ ॥
 नित्यतृप्तोऽप्यभुञ्जानोऽप्यसमः समदर्शनः । कर्षन्नपि न
 कुर्वाणश्चाभोक्ता फलभोग्यपि ॥ १३ ॥ शरीर्यप्यशरी-
 र्येप परिच्छिन्नोऽपि सर्वगः । अशरीरं सदा सन्तमिदं
 ब्रह्मविदं क्वचित् ॥ १४ ॥ प्रियाप्रियं न स्पृशतस्म-
 यैव च शुभाशुभे । तमसा द्रव्यवद्भानादग्रस्तोऽपि
 रविर्जनः ॥ १५ ॥ ग्रन्त इत्युच्यते भ्रान्त्या द्युक्त्वा
 वस्तुलक्षणम् । तद्देहेहादिवन्धेभ्यो विमुक्तं ब्रह्मवित्त-
 मम् ॥ १६ ॥ पश्यन्ति देहिवन्मूढाः शरीराभासदर्श-
 नात् । अहिनिर्व्वयनीवायं मुक्तदेहस्तु तिष्ठति ॥ १७ ॥
 इतस्तत्तत्त्राल्यमानो यकिंचित्प्राणवायुना । सोतसा

१ निलयनीति पाठः. निर्व्वयनी सर्व्ववक्.

नीयते दारु यथा निम्नोन्नतस्थलम् ॥ १८ ॥ देवेन
नीयते देहो यथा कालोपभुक्तिषु । लक्ष्यालक्ष्यगतिं
त्यक्त्वा यस्मिष्टेकेवलात्मना ॥ १९ ॥ शिव एव स्वयं
साक्षादयं ब्रह्मविदुत्तमः । जीवन्नेव सदा मुक्तः कृतार्थो
ब्रह्मवित्तमः ॥ २० ॥ उपाधिनाशाद्ब्रह्मैव सद्ब्रह्माप्येति
निर्द्वयम् । शैल्यो वेपसद्भावाभावयोश्च यथा पुमान्
॥ २१ ॥ तथैव ब्रह्मविच्छेष्टः सदा ब्रह्मैव नापरः ।
घटे नष्टे यथा व्योम व्योमैव भवति स्वयम् ॥ २२ ॥
तथैवोपाधिविलये ब्रह्मैव ब्रह्मविस्वयम् । क्षीरं क्षीरे
यथा क्षिप्तं तैलं तैले जलं जले ॥ २३ ॥ संयुक्त-
मेकतां याति तथात्मन्यात्मविन्मुनिः । एवं विदेह-
कैवल्यं सन्मात्रमवमखण्डितम् ॥ २४ ॥ ब्रह्मभावं प्रप-
द्येय यतिर्नावर्तते पुनः । सदात्मकत्वविज्ञानदग्धाविद्या-
दिवर्त्मणः ॥ २५ ॥ अमुष्य ब्रह्मभूतत्वाद्ब्रह्मणः कुत
उद्भवः । मायाकृतौ बन्धमोक्षौ न स्तः स्वामनि व-
स्तुतः ॥ २६ ॥ यथा रज्जौ निष्क्रियायां सर्पाभासवि-
निर्ममौ । अवृतेः सदसत्त्वाभ्यां वक्तव्ये बन्धमोक्षणे
॥ २७ ॥ नावृतिर्ब्रह्मणः काचिदन्याभावादनावृतम् ।
अस्तीति प्रत्ययो यश्च यश्च नास्तीति वस्तुनि ॥ २८ ॥
बुद्धेरेव गुणावेतौ न तु नित्यस्य वस्तुनः । अतस्तौ
मायया कृतौ बन्धमोक्षौ न चात्मनि ॥ २९ ॥ नि-

एकले निष्क्रिये शान्ते निरवधे निरञ्जने । अद्वितीये
परे तत्त्वे व्योमवत्कल्पना कुतः ॥ ३० ॥ न निरोधो
न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै
मुक्त इत्येवा परमार्थता ॥ ३१ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ
भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥
इत्यात्मोपनिषत्समाप्ता ॥

पाशुपतब्रह्मोपनिषत् ॥ ८० ॥

पाशुपतब्रह्मविद्यासंवेद्यं परमाक्षरम् ।

परमानन्दसंपूर्णं रामचन्द्रपदं भजे ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ ह वै स्वयंभूर्ब्रह्मा प्रजाः सृजानीति
कामकामो जायते कामेश्वरो वैश्रवणः । वैश्रवणो
ब्रह्मपुत्रो वाल्मिव्यः स्वयंभुवं परिपृच्छति जगतां का
विद्या का देवता जाग्रत्तुरीययोरस्य को देवो यानि
तस्य वशानि कालाः कियत्प्रमाणाः कस्याज्ञया रवि-
चन्द्रग्रहादयो भासन्ते कस्य महिर्मा गगनस्वरूप एत-
दहं श्रोतुमिच्छामि नान्यो जानाति त्वं ब्रूहि ब्रह्मन् ।
स्वयंभूर्ब्रह्मा च कृत्स्नजगतां मातृका विद्या द्वित्रिवर्ण-
सहिता द्विवर्णमाता त्रिवर्णसहिता । चतुर्मात्रात्मको-
द्धारो मम प्राणारिमिका देवता । अहमेव जगन्नय-

स्यैकः पतिः । मम वशानि सर्वाणि युगान्यपि । अहो-
 रात्रादयो मत्संवर्धिताः कालाः । मम रूपा रवेस्तेज-
 श्चन्द्रनक्षत्रग्रहतेजांसि च । गगनो मम त्रिशक्तिमाया-
 स्वरूपः नान्यो मदस्मि । तमोमायात्मको रुद्रः सात्वि-
 कमायात्मको विष्णु राजसमायात्मको ब्रह्मा । इन्द्रा-
 दयन्मासराजसान्मिका न सात्त्विकः कोऽपि अघोरः
 सर्वसाधारणस्वरूपः । समस्तयागानां रुद्रः पशुपतिः
 कर्ता । रुद्रो यागदेवो विष्णुर्ध्वर्युर्होतिन्द्रो देवता यज्ञ-
 भुग् मानसं ब्रह्म माहेश्वरं ब्रह्म मानसं हंसः सोऽहं हंस
 इति । तन्मययज्ञो नादानुमंधानम् । तन्मयविकारो
 जीवः । परमात्मस्वरूपो हंसः । अन्तर्बहिश्वरनि हंसः ।
 अन्तर्गतोऽनवकाशान्तर्गतसुपर्णस्वरूपो हंसः । पण-
 वतितत्त्वतन्तुवद्यत्तं चिन्मूत्रत्रयचिन्मयलक्षणं नवतत्त्वे-
 त्रिरावृतं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरात्मकमग्नित्रयकलोपेन चिद्ब्र-
 न्धियबन्धनम् । अद्वैतद्वन्द्वित्यः यज्ञसाधारणाङ्गं बहिरन्त-
 र्ज्वलनं यज्ञाङ्गलक्षणब्रह्मस्वरूपो हंसः । उपवीतलक्षण-
 सूत्रब्रह्मगा यज्ञाः । ब्रह्माङ्गलक्षणयुक्तो यज्ञसूत्रम् ।
 तद्ब्रह्मसूत्रम् । यज्ञसूत्रसंबन्धी ब्रह्मयज्ञः । तत्स्वरूपो-
 ऽङ्गानि मात्राणि । मनो यज्ञस्य हंसो यज्ञसूत्रम् ।
 प्रणवं ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मयज्ञमयम् । प्रणवान्तर्बर्ती हंसो
 ब्रह्मसूत्रम् । तदेव ब्रह्मयज्ञमयं मोक्षकमम् । ब्रह्म-

संध्याक्रिया मनोयागः । संध्याक्रिया मनोयागस्य लक्ष-
णम् । यज्ञसूत्रप्रणवब्रह्मयज्ञक्रियायुक्तो ब्राह्मणः । ब्रह्म-
चर्येण चरन्ति देवाः । हंससूत्रचर्या यज्ञाः । हंसप्रणव-
योरभेदः । हंसस्य प्रार्थनास्त्रिकालाः । त्रिकालास्त्रिवर्णाः ।
श्रेताइयनुसंधानो यागः । श्रेताइयात्माकृतिवर्णोद्धार-
हंयानुसंधानोऽन्तर्यागः । चिस्वरूपवत्तन्मयं तुरीयस्व-
रूपम् । अन्तरादित्यं ज्योतिःस्वरूपो हंसः । यज्ञाङ्गं
ब्रह्मसंपत्तिः । ब्रह्मप्रवृत्तां तत्प्रणवहंससूत्रेणैव ध्या-
माचरन्ति । प्रोवाच पुनः स्वयंभुवं प्रतिजानीते ब्रह्म-
पुत्रो ऋषिर्वालम्बित्यः । हंससूत्राणि कतिंसंख्यानि
क्रियद्वा प्रमाणम् । हृद्यादित्यमरीचीनां पदं पणवतिः ।
चिस्सूत्रघ्राणयोः स्मृतिर्गना प्रणवधारा पडङ्गुलदशा-
शीतिः । वामबाहुर्दक्षिणकक्षोरन्तश्चरन्ति हंसः पर-
मात्मा ब्रह्मगुह्यप्रकारो नान्यत्र विदितः । जानन्ति
तेऽमृतफलकाः । सर्वकालं हंसं प्रकाशकम् । प्रणव-
हंसान्तर्ध्यानप्रकृतिं विना न मुक्तिः । नवसूत्रान्परि-
चर्चितान् । तेऽपि यद्ब्रह्म चरन्ति । अन्तरादित्यं न
ज्ञातं मनुष्याणाम् । जगदादित्यो रोचते इति ज्ञात्वा
ते मर्त्या विबुधात्मनपनप्रार्थनायुक्ता आचरन्ति । वाज-
पेयः पशुहर्ता अध्वर्युरिन्द्रो देवता अहिंसा धर्मयागः
परमहंसोऽध्वर्युः परमात्मा देवता पशुपतिः ब्रह्मो-

पनिषदो ब्रह्म । स्वाध्याययुक्ता ब्राह्मणाश्चरन्ति ।
 अश्वमेधो महायज्ञकथा । तद्राजा ब्रह्मचर्यमाचरन्ति ।
 सर्वेषां पूर्वोक्तब्रह्मयज्ञक्रमं मुक्तिक्रममिति ब्रह्मपुत्रः
 प्रोवाच । उदितो हंस ऋषिः । स्वयंभूस्तिरोदधे ।
 रुद्रो ब्रह्मोपनिषदो हंसज्योतिः पशुपतिः प्रणवस्तार-
 कः स एवं वेद । हंसात्ममालिकावर्णब्रह्मकालप्रचोदिता ।
 परमात्मा पुमानिति ब्रह्मसंपत्तिकारिणी ॥ १ ॥ अ-
 ध्यात्मब्रह्मकल्पस्याकृतिः कीदृशी कया । ब्रह्मज्ञानप्र-
 भासन्ध्याकालो गच्छति धीमताम् । हंसाख्यो देव-
 मात्माख्यमात्मतत्त्वप्रजा कथम् ॥ २ ॥ अन्तःप्रणवना-
 दाख्यो हंसः प्रत्ययबोधकः । अन्तर्गतप्रमागूढं ज्ञान-
 नालं विराजितम् ॥ ३ ॥ शिवशक्त्यात्मकं रूपं चिन्म-
 यानन्दवेदितम् । नादविन्दुकला त्रीणि नेत्रं विश्व-
 विषेष्टितम् ॥ ४ ॥ त्रियङ्गानि शिखा त्रीणि द्वि-
 त्राणां सांख्यमाकृतिः । अन्तर्गूढप्रमा हंसः प्रमाणा-
 न्निर्गतं बहिः ॥ ५ ॥ ब्रह्मसूत्रपदं ज्ञेयं ब्राह्म्यं विध्यु-
 क्तलक्षणम् । हंसार्कप्रणवध्यानमित्युक्तो ज्ञानसागरे
 ॥ ६ ॥ एतद्विज्ञानमात्रेण ज्ञानसागरपारगः । स्वतः
 शिवः पशुपतिः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ॥ ७ ॥ स-
 र्वेषां तु मनस्तेन प्रेरितं नियमेन तु । विषये गच्छति
 प्राणश्चेष्टते वाग्वदत्यपि ॥ ८ ॥ चक्षुः पश्यति रूपाणि

श्रोत्रं सर्वं शृणोत्यपि । अन्यानि खानि सर्वाणि ते-
 नैव प्रेरितानि तु ॥ ९ ॥ स्वं स्वं विषयमुद्दिश्य प्रव-
 र्तन्ते निरन्तरम् । प्रवर्तकत्वं चाप्यस्य मायया न
 स्वभावतः ॥ १० ॥ श्रोत्रमात्मनि चाध्यस्तं स्वयं पशु-
 पतिः पुमान् । अनुप्रविश्य श्रोत्रस्य ददाति श्रो-
 त्रतां शिवः ॥ ११ ॥ मनः स्वात्मनि चाध्यस्तं प्रविश्य
 परमेश्वरः । मनस्त्वं तस्य सत्त्वस्थो ददाति नियमेन
 तु ॥ १२ ॥ स एव विदितादन्यन्त्रैवाविदितादपि ।
 अन्येषामिन्द्रियाणां तु कल्पितानामपीश्वरः ॥ १३ ॥
 तत्तदपमनु प्राप्य ददाति नियमेन तु । ततश्चक्षुश्च
 वाक्चैव मनश्चान्यानि खानि च ॥ १४ ॥ न गच्छन्ति
 स्वयंज्योतिःस्वभावे परमात्मनि । अकर्तृविषयप्रत्य-
 कप्रकाशं स्वात्मनैव तु ॥ १५ ॥ विना तर्कप्रमा-
 णाभ्यां ब्रह्म यो वेद वेद सः । प्रत्यगात्मा परं-
 ज्योतिर्माया सा तु महत्तमः ॥ १६ ॥ तथा सति कथं
 मायासंभवः प्रत्यगात्मनि । तस्मात्तर्कप्रमाणाभ्यां
 स्वानुभूत्या च चिद्धने ॥ १७ ॥ स्वप्रकाशैकसंक्षिप्ते
 नाम्नि माया परात्मनि । व्यावहारिकदृष्टयेयं विद्या-
 विद्या न चान्यथा ॥ १८ ॥ तत्रैवदृष्ट्या तु नास्त्येव
 तत्रैवमेवास्ति केवलम् । व्यावहारिकदृष्टिस्तु प्रकाशाद्य-
 मिचारतः ॥ १९ ॥ प्रकाश एव सततं तस्माद्द्वैत
 एव हि । अद्वैतमिति चोक्तिश्च प्रकाशाद्यभिचारतः

॥ २० ॥ प्रकाश एव सततं तस्मान्मौनं हि युज्यते ।
 अयमर्थो महान्यस्य स्वयमेव प्रकाशितः ॥ २१ ॥ न
 स जीवो न च ब्रह्मा न चान्यदपि किञ्चन । न तस्य
 वर्णा विद्यन्ते नाश्रमाश्च तथैव च ॥ २२ ॥ न तस्य
 धर्मोऽधर्मश्च न निषेधो विधिर्न च । यदा ब्रह्मात्मकं
 सर्वं विभाति तत एव तु ॥ २३ ॥ तदा दुःखा-
 दिभेदोऽयमाभासोऽपि न भासते । जगज्जीवादिरू-
 पेण पश्यन्नपि परात्मवित् ॥ २४ ॥ न त्पश्यति
 चिद्रूपं ब्रह्मवस्तुवैव पश्यति । धर्मधर्मिण्यवार्ता च
 भेदे मति हि भिद्यते ॥ २५ ॥ भेदाभेदस्तथा भेदा-
 भेदः साक्षात्परात्मनः । नाम्नि स्वात्मातिरेकेण स्वय-
 मेषाम्नि सर्वदा ॥ २६ ॥ ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्ब्रह्मस्तुतो-
 ऽब्रह्मस्तुतोऽपि च । तथैव ब्रह्मविज्ञानी किं गृह्णाति
 जहाति किम् ॥ २७ ॥ अधिष्ठानमनौपम्यमवाञ्छनस-
 गोचरम् । यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रं रूपवर्जितम् ॥ २८ ॥
 अचेक्षुःश्रोत्रमत्यर्थं तदपाणिपदं तथा । नित्यं विभुं सर्व-
 गतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ॥ २९ ॥ ब्रह्मैवेदममृतं
 तत्पुरस्ताद्ब्रह्मानन्दं परमं चैव पश्चान् । ब्रह्मानन्दं परमं
 दक्षिणे च ब्रह्मानन्दं परमं चोत्तरं च ॥ ३० ॥ स्वात्म-
 न्येव स्वयं सर्वं सदा पश्यति निर्भयः । तदा मुक्तो
 न मुक्तश्च बद्धस्यैव विमुक्तता ॥ ३१ ॥ एवंपरा परा

१ बन्धस्यैव विमुक्तिता.

विद्या सत्येन तपसापि च । ब्रह्मचर्यादिभिर्धर्मैर्लभ्या
वेदान्तवर्मना ॥ ३२ ॥ स्वशरीरे स्वयंज्योतिःस्वरूपं
पारमार्थिकम् । क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे मायया-
वृताः ॥ ३३ ॥ एवं स्वरूपविज्ञानं यस्य कस्यास्ति
योगिनः । कुत्रचिद्भ्रमनं नाम्नि तस्य संपूर्णरूपिणः
॥ ३४ ॥ आकाशमेकं संपूर्णं कुत्रचिन्न हि गच्छति ।
तद्वद्ब्रह्मात्मविच्छेष्टः कुत्रचिन्नैव गच्छति ॥ ३५ ॥
अभक्ष्यस्य निवृत्त्या तु विशुद्धं हृदयं भवेत् । आहा-
रशुद्धौ चित्तस्य विशुद्धिर्भवति स्वतः ॥ ३६ ॥ चित्त-
शुद्धौ क्रमाज्ज्ञानं वृत्त्यन्ते ग्रन्थयः स्फुटम् । अभक्ष्यं
ब्रह्मविज्ञानविहीनस्यैव देहिनः ॥ ३७ ॥ न सम्यग्ज्ञा-
नितमन्त्रस्वरूपं सकलं खलु । अहमज्ञं सदाज्ञाद्
इति हि ब्रह्मयेदनम् ॥ ३८ ॥ ब्रह्मविद्वसति ज्ञानात्मयं
ब्रह्मात्मनैव तु । ब्रह्मक्षत्रादिकं सर्वं यस्य स्यादोदनं
सदा ॥ ३९ ॥ यस्योपसेचनं मृत्युमन् ज्ञानी तादृशः
खलु । ब्रह्मस्वरूपविज्ञानाजगद्भोज्यं भवेत्खलु ॥ ४० ॥
जगदात्मतया भाति यदा भोज्यं भवेत्तदा । ब्रह्म-
स्वात्मतया नित्यं भक्षितं सकलं तदा ॥ ४१ ॥ यदा-
भासेन रूपेण जगद्भोज्यं भवेत्त तत् । माननः स्वा-
त्मना भातं भक्षितं भवति ध्रुवम् ॥ ४२ ॥ स्वस्व-
रूपं स्वयं भुङ्क्ते नाम्नि भोज्यं पृथक् स्वतः । अस्मि
चेदस्ति तारूपं ब्रह्मवान्निवत्क्षणम् ॥ ४३ ॥ अस्मि-

तालक्षणा सत्ता सत्ता ब्रह्म न चापरा । नास्ति स-
त्तातिरेकेण नास्ति माया च वस्तुतः ॥ ४४ ॥ योगि-
नामात्मनिष्ठानां माया स्वात्मनि कल्पिता । साक्षि-
रूपतया भाति ब्रह्मज्ञानेन बाधिता ॥ ४५ ॥ ब्रह्म-
विज्ञानसंपन्नः प्रतीतमखिलं जगत् । पश्यन्नपि सदा
नेव पश्यति स्वात्मन्नः पृथक् ॥ ४६ ॥ इत्युपनिषत् ॥
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति पाशुपतब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

परब्रह्मोपनिषत् ॥ ८१ ॥

परब्रह्मोपनिषदि वेद्याखण्डसुखाकृति ।

परिवाजकहृद्रेयं परितस्त्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ हैनं महाशालः शौनकोऽङ्गिरसं
भगवन्तं पिप्पलादं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ दिव्ये ब्रह्म-
पुरे के संप्रतिष्ठिता भवन्ति । कथं सृज्यन्ते । नित्या-
त्मन एव महिमा । विभज्य एव महिमा विभुः ।
क एवः । तस्मै स होवाच । एतत्सत्यं यत्प्रब्रवीमि
ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां देवेभ्यः प्राणेभ्यः । परब्रह्मपुरे वि-
रजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं विरजं विभाति । स नियच्छति

१ निजनित्या. २ विशोकं.

मधुकरः श्वेद विकर्मकः । अकर्मा स्वापीव स्थितः ।
 कर्मकरः कर्षकवत्फलमनुभवति । कर्ममर्मज्ञाता कर्म
 करोति । कर्ममर्म ज्ञात्वा कर्म कुर्यात् । को जालं
 विक्षिपेदेको नैनमपकर्षत्यपकर्षति । प्राणदेवताश्चत्वारः ।
 ताः सर्वा नाड्यः सुषुप्तइयेनाकाशवत् । यथा इयेनः
 स्वमाश्रित्य याति स्वमालयं कुलायम् । एवं सुषुप्तं
 ब्रूत । अयं च परश्च स सर्वत्र हिरण्मये परे कोशे ।
 अमृता ह्येषा नाडी त्रयं संचरति । तस्य त्रिपादं
 ब्रह्म । एषाग्रेष्य ततोऽनुतिष्ठति । अन्यत्र ब्रूत । अयं
 च परं च सर्वत्र हिरण्मयं परे कोशे । यथेष देव-
 दत्तो यष्ट्या च ताड्यमानो नैवेति । एवमिष्टापूर्तकर्म-
 शुभाशुभैर्न लिप्यते । यथा कुमारको निष्काम आन-
 न्दमभियाति । तथेष देवः स्वप्न आनन्दमभियाति ।
 वेद एव परं ज्योतिः । ज्योतिषामा ज्योतिरानन्दय-
 त्येवमेव । तत्परं यच्चित्तं परमात्मानमानन्दयति ।
 शुभ्रवर्णमाजायतेश्वरान् । भूयस्तेनैव मार्गेण स्वप्नस्थानं
 निर्यच्छति । जल्लूकाभाववद्यथाकाममाजायतेश्वरान् ।
 तावतात्मानमानन्दयति । परसंधि यदपरसन्धीति । त-
 त्परं नापरं त्यजति । तदेव कपालाष्टकं संधाय य-
 एष स्तन इवावलम्बते सेन्द्रयोनिः स वेद्योनिरिति ।
 अत्र जाग्रति । शुभाशुभानिरिक्तः शुभाशुभैरपि कर्म-

१ कर्मकः. २ नैकेनैन. ३ यथेष. ४ निगच्छति.

अ. ३०

भिर्न लिप्यते । य एष देवोऽन्यदेवस्य संप्रसादो-
 ऽन्तर्याम्यसङ्गचिद्रूपः पुरुषः । प्रणवहंसः परं ब्रह्म ।
 न प्राणहंसः । प्रणवो जीवः । आद्या देवता निवेद-
 यति । य एवं वेद । तत्कथं निवेदयते । जीवस्य ब्रह्म-
 त्वमापादयति । सर्वमथास्य पुरुषस्यान्तःशिखोपवी-
 तत्वं ब्राह्मणस्य ॥ मुमुक्षोरन्तःशिखोपवीतधारणम् ।
 बहिर्लक्ष्यमाणशिखायज्ञोपवीतधारणं कर्मिणो गृह-
 स्थस्य । अन्तरुपवीतलक्षणं तु बहिस्तन्तुवदव्यक्तमन्त-
 स्तत्त्वमेलनम् । न सन्नामन्न सदमद्भिन्नाभिन्नं न चोभ-
 यम् । न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ॥
 ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं हेयं मिथ्यात्वकारणादिति । पञ्चपा-
 द्ब्रह्मणो न किञ्चन । चतुष्पादन्तर्धर्तिनोऽन्तर्जीवब्रह्मण-
 श्रत्वारि स्थानानि । नाभिहृदयकण्ठमूर्धसु जाग्रत्स्वप्न-
 सुषुप्तितुरीयावस्थाः । आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणसभ्या-
 म्निषु । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्ते रुद्रस्तुरीय-
 मक्षरं चिन्मयम् । तस्माच्चतुरवस्था । चतुरङ्गुलवेष्टन-
 मिव पण्णवतितरवानि तन्तुवद्विभज्य तदा हि तं त्रिगु-
 णीकृत्य द्वात्रिंशत्तत्त्वनिष्कर्षमापाद्य ज्ञानपूतं त्रिगुण-
 स्वरूपं त्रिमूर्तिस्त्वं पृथग्विज्ञाय नवब्रह्माख्यनवगुणोपेतं
 ज्ञात्वा नवमानमितस्त्रिः पुनस्त्रिगुणीकृत्य सूर्येन्दुमिक-
 लास्वरूपत्वेनैकीकृत्याद्यन्तरैकत्वमपि मध्ये त्रिरावृत्य
 ब्रह्मविष्णुमहेश्वरत्वमनुसंधायाद्यन्तमेकीकृत्य चिद्ब्रह्मा-

वद्वैतग्रन्थि कृत्वा नाभ्यादिब्रह्मबिलप्रमाणं पृथक् पृथक्
सप्तविंशतितत्त्वसंबन्धं त्रिगुणोपेतं त्रिमूर्तिलक्षणलक्षित-
मप्येकत्वमापाद्य वामांसादिदक्षिणकव्यन्तं विभाष्या-
द्यन्तग्रहसंमेलनमेकं ज्ञात्वा मूलमेकं सत्यं सृष्टिमयं वि-
ज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यं । हंसेति वर्णद्वयेनान्तःशिखोपवीतित्वं निश्चित्य
ब्राह्मणत्वं ब्रह्मध्यानाहृत्यं यतित्वमलक्षितान्तःशिखो-
पवीतित्वमेवं बहिर्लक्षितकर्मेशिखा ज्ञानोपवीतं गृहस्थ-
स्याभासब्राह्मणत्वस्य केशसमूहशिखाप्रत्यक्षकार्पासतन्तु-
कृतोपवीतत्वं चतुर्गुणीकृत्य चतुर्विंशतितत्त्वापादनतन्तु-
कृत्वं नवतत्त्वमेकमेव परंब्रह्म तत्प्रतिस्मरयोग्यत्वाद्बहु-
मार्गप्रवृत्तिं कल्पयन्ति । सर्वेषां ब्रह्मादीनां देवर्षीणां
मनुष्याणां मूर्तिरेका । ब्रह्मेकमेव । ब्राह्मणत्वमेकमेव ।
वर्णाश्रमाचारविशेषाः पृथक्पृथक् शिखा वर्णाश्रमि-
णामेकैकैव । अपवर्गस्य यतेः शिखायज्ञोपवीतमूलं प्रणव-
मेकमेव वदन्ति । हंसः शिखा । प्रणव उपवीतम् ।
नादः संधानम् । एष धर्मो नेतरो धर्मः । तत्कथ-
मिति । प्रणवहंसो नादस्त्रिवृत्सूत्रं स्वहृदि चैतन्ये ति-
ष्ठति त्रिविधं ब्रह्म । तद्विद्धि प्रापञ्चिकशिखोपवीतं
त्यजेत् । सशिखं धपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।
यदक्षरं परंब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ १ ॥ पुन-

१. मुक्तिरेका, २. मेकमेव.

जन्मनिवृत्त्यर्थं मोक्षस्याहर्निशं स्मरेत् । सूचनास्सूत्र-
मित्युक्तं सूत्रं नाम परं पदम् ॥ २ ॥ तत्सूत्रं विदितं
येन स मुमुक्षुः स भिक्षुकः । स वेदवित्सदाचारः स
विप्रः पट्टिपावनः ॥ ३ ॥ येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे
मणिगणा इव । तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगविद्ब्राह्मणो
यतिः ॥ ४ ॥ बहिःसूत्रं त्यजेद्विप्रो योगविज्ञानतत्परः ।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स मुक्तिभाक् ॥ ५ ॥
नाशुचित्वं न चोच्छिष्टं तस्य सूत्रस्य धारणान् । सूत्रम-
न्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥ ६ ॥ ये तु सूत्र-
विदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः । ज्ञानशिखिनो
ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः । ज्ञानमेव परं तेषां
पवित्रं ज्ञानमीरितम् ॥ ७ ॥ अग्नेरिव शिखा नान्या
यस्य ज्ञानमयी शिखा । स शिखीत्युच्यते विद्वाञ्छेतरे
केशधारिणः ॥ ८ ॥ कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके
लौकिकेऽपि वा । ब्राह्मणाभासमात्रेण जीवन्ते कुक्षि-
पूरकाः । व्रजन्ते निरयं ते तु पुनर्जन्मनि जन्मनि -
॥ ९ ॥ वामांसदक्षकट्यन्तं ब्रह्मसूत्रं तु सख्यतः ।
अन्तर्बहिरिवात्यर्थं तत्त्वतन्तुममन्वितम् ॥ १० ॥
नाभ्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तप्रमाणं धारयेत्सुधीः । तेभिर्धार्य-
मिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तन्तुनिर्मितम् ॥ ११ ॥ शिखा
ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं सकलं
तस्य नेतरेषां तु किञ्चन ॥ १२ ॥ इदं यज्ञोपवीतं तु

अवधूतोपनिषत् ॥ ८२ ॥

परमं यत्परायणम् । विद्वान्यज्ञोपवीती २
मुक्तिभाक् ॥ १३ ॥ बहिरन्तश्चोपवीती विश्व-
मर्हति । एकयज्ञोपवीती तु नैव संन्यस्तुमर्ह-
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मोक्षापेक्षी भवेद्यतिः ।
परित्यज्य स्वान्तःसूत्रं तु धारयेत् ॥ १५
प्रपञ्चशिखोपवीतित्वमनादृत्य प्रणवहंसशिखो-
मवलम्ब्य मोक्षसाधनं कुर्यादित्याह भगवान्छौन-
पनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।
ॐ तत्सत् ॥

इति परब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

अवधूतोपनिषत् ॥ ८२ ॥

गाणमुख्यावधूनालिहृदयाम्बुजवर्ति यत् ।
तद्वैपदं ब्रह्मतत्त्वं स्वमाग्रमवशिष्यते ॥ १ ॥
ॐ सह नावविविति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ ह सांस्कृतिर्भगवन्ब्रह्मवधूतं दत्तात्रे-
परिसमेत्य पप्रच्छ भगवन्कोऽवधूतस्तस्य का स्थिति-
किं लक्ष्म किं संस्मरणमिति । तं होवाच भगवो दत्ता-
त्रेयः परमकारुणिकः ॥ अक्षरत्वादूरेण्यत्वाद्भुतसंसारब-
न्धनात् । तत्त्वमस्यादिलक्ष्यत्वादवधूत इतीर्यते ॥ १ ॥
यो विलङ्घ्याश्रमान्बर्णानात्मन्येव स्थितः सदा । अति-
वर्णाश्रमी योगी अवधूतः स कथ्यते ॥ २ ॥ तस्य प्रियं

इंशाद्युपनिषत्सु-

मोदो दक्षिणपक्षकः । प्रमोद उत्तरः पक्ष
 तोष्यदायते ॥ ३ ॥ गोपालसदृशं शीर्षं नापि
 चाप्यधः । ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छाकारेण
 ४ ॥ एवं चतुष्पथं कृत्वा ते यान्ति परमां
 न कर्मणा न प्रज्ञया धनेन त्यागेनैके अमृत-
 ः ॥ ५ ॥ स्वैरं स्वैरविहरणं तत्संसारणम् ।
 वा दिगम्बरा वा । न तेषां धर्माधर्मौ न
 ध्यौ । सदा सांप्रहृण्येष्टयाश्वमेधमन्तर्यागं यजते ।
 गमखो महायोगः । कृस्त्रमेतच्चित्रं कर्म । स्वैरं
 गायेत्तन्महाव्रतम् । न स मूढवह्निप्यते । यथा
 सर्वरसान्प्रभुक्ते हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षः ।
 व योगी विषयान्प्रभुक्ते न लिप्यते पुण्यपापैश्च
 ः ॥ ६ ॥ आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रवि-
 न्ति यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शा-
 तमाप्नोति न कामकामी ॥ ७ ॥ न निरोधो न चो-
 पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न मुक्ते-
 स्येषा परमार्थता ॥ ८ ॥ ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धौ
 मुक्तेश्च सिद्धये । बहुकृत्यं पुरा स्यान्मे तत्सर्वमधुना
 कृतम् ॥ ९ ॥ तदेव कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरः-
 सरम् । (अबुसंदधदेवायमेवं नृप्यति नित्यशः ।)
 ॥ १० ॥ दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया

अवधूतोपनिषत् ॥ ८२ ॥

परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ॥
नुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकधियासवः । सर्वतः
कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥ १२ ॥ व्य-
शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा । येऽत्राधिकारि-
नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥ १३ ॥ निद्राभिक्षे-
नेच्छामि न करोमि च । द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्तु किं
न्यकल्पनात् ॥ १४ ॥ गुप्तापुत्रादि दृष्टेयं नान-
तवह्निना । नान्यारोपितसंसारधर्मानेवमहं भजे
शृण्वन्वज्ज्ञाततत्त्वान्ने जानन्कस्माच्छृणोम्यहम् ।
न्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥ १५ ॥
विपर्ययो निदिध्यासे किं ध्यानमविपर्यये । देहात्मस्य
पर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥ १७ ॥ अहं मनु-
इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् । विपर्यासं चिराभ्य-
वासनातोऽपकल्पते ॥ १८ ॥ आरब्धकर्मणि क्षी-
व्यवहारो निवर्तते । कर्मक्षये त्वसौ नैव क्षाम्येऽपान-
सहस्रतः ॥ १९ ॥ विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेष्टानमस्तु ते ।
बाधिकर्मव्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः ॥ २० ॥
विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्तनो मम । विक्षेपो
वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः । नित्यानुभवरू-
पस्य को मेऽग्रानुभवः पृथक् ॥ २१ ॥ कृतं कृत्यं
प्रापणीयं प्राप्तमित्येव नित्यतः । व्यवहारो लौकिको

१ लोकधिया परे.

ईशाद्युपनिषत्सु-

१ वान्यथापि वा । ममाकर्तुरलेपस्य यथा-
 मोक्षात् ॥ २२ ॥ अथवा कृतकृत्येऽपि लोकानु-
 पोददा । शास्त्रीयेणैव मागेण वर्तेऽहं मम का-
 चाप्य ३ ॥ देवार्चनस्नानशौचभिक्षादी वर्ततां वपुः
 ४ ॥ वाक्तद्वत्पटवाम्नायमस्तकम् ॥ २४ ॥ विष्णुं
 न कर्षीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् । साक्ष्यहं किं
 ५ ॥ न कुर्वे नापि कारये ॥ २५ ॥ कृतक-
 वस्तुसः प्राप्तप्राप्यतया पुनः । तृप्यन्नेवं स्वमनसा
 ध्यौसौ निरन्तरम् ॥ २६ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं
 तस्मानमजसा वेद्मि । धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्मानन्दो
 गमाति मे स्पष्टम् ॥ २७ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं
 सारिकं न वीक्षेऽद्य । धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं
 वारयितं कापि ॥ २८ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं केतव्यं
 न विद्यते किञ्चित् । धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं
 निर्वमत्र संपन्नम् ॥ २९ ॥ धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे
 लोपमा भवेल्लोके । धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यः
 पुनःपुनर्धन्यः ॥ ३० ॥ अहो पुण्यमहो पुण्यं फलितं
 फलितं दृढम् । अस्य पुण्यस्य संपत्तेरहो वयमहो
 वयम् ॥ ३१ ॥ अहो ज्ञानमहो ज्ञानमहो सुखमहो
 सुखम् । अहो शास्त्रमहो शास्त्रमहो गुरुरहो गुरुः
 ॥ ३२ ॥ इति य इदमधीते सोऽपि कृतकृत्यो भवति ।

१ कर्तृत्वं मे.

त्रिपुरातापिन्युपनिषत् ॥ ८३ ।

सुरापानात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो
ब्रह्महत्यात्पूतो भवति । कृत्याकृत्यात्पूतो भ-
विदित्वा स्वेच्छाचारपरो भूयादोंसत्यमित्यु
ॐ सह नाववस्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ
इत्यवधूतोपनिषत्समाप्ता ॥

त्रिपुरातापिन्युपनिषत् ॥ ८३ ।

त्रिपुरातापिनीविद्यावेद्यचिच्छक्तिविग्रहम् ।
वस्तुतश्चिन्मात्ररूपं परं तत्त्वं भजाम्यहम् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथैतस्मिन्नन्तरे भगवान्प्राजापत्यं वैष्ण-
विलयकारणं रूपमाश्रित्य त्रिपुराभिधा भगवतीत्येवम-
दिशक्त्या भूर्भुवः स्वस्तीणि स्वर्गभूपातालानि त्रिपुराणि
हरमायात्मकं हीक्कारेण हृल्लेप्ताद्या भगवती त्रिकृ-
टावसाने निलये विलये धाम्नि महीसा घोरेण व्या-
प्नोति । संवेयं भगवती त्रिपुरेति व्यापक्यते । तत्सवि-
तुर्षरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचो-
दयात् । परो रजसं सावदोम् । जातवेदसे सुनवाम-
सोममरातीयतो निदहानि वेदः । स नः पर्षदिति
दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः । ऽयम्बकं
यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव बन्धना-

ईशाद्युपनिषत्सु-

॥ इयं मामृतात् । शताक्षरी परमा विद्या त्रयी-
 मोष्टार्णा त्रिपुरा परमेश्वरी । आद्यानि चत्वारि
 तेष्वपदः ब्रह्मविकासीनि । द्वितीयानि शक्त्याख्यानि ।
 चाप्य शैवानि । तत्र लोका वेदाः शास्त्राणि पुरा-
 ४ ॥ र्माणि वै चिकित्सितानि ज्योतीषि शिव-
 न कर्त्तव्यादित्येवं घटना व्याप्यते । अथैतस्य परं
 ॥ १ ॥ व्याख्यास्यामो महामनुसमुद्रवं तद्विति । ब्रह्म
 वर्तम् । परो भगवान्निर्लक्षणो निरञ्जरो निरुपाधि-
 ष्यैरहितो देवः । उन्मीलते पश्यति विकासते चैत-
 ॥ भावं कामयत इति । स एको देवः शिवरूपी
 गायत्रेण विकासते । यतिषु यज्ञेषु योगिषु कामयते ।
 तामं जायते । स एष निरञ्जनोऽकामत्वेनोज्जृम्भते ।
 ॥ २ ॥ कचटनपयशान्सृजते । तस्मादीश्वरः कामोऽभिधी-
 यते । तत्परिभाषया कामः ककारं व्याप्नोति । काम
 ॥ एवेदं तत्तदिति ककारो गृह्यते । तस्मात्तत्पदार्थ इति
 ॥ य एवं वेद । सविनुर्वरेण्यमिति गृह् प्राणिप्रसवे
 ॥ सविता प्राणिनः सूते प्रसूते शक्तिम् । सूते त्रिपुरा
 शक्तिराद्येयं त्रिपुरा परमेश्वरी महाकुण्डलिनी देवी ।
 जातवेदसमण्डलं योऽधीते सर्वं व्याप्यते । त्रिकोण-
 शक्तिरेकारेण महाभागेन प्रसूते । तस्मादेकार एष
 गृह्यते । वरेण्यं श्रेष्ठं भजनीयमक्षरं नमस्कार्यम् ।
 तस्माद्वरेण्यमेकाराक्षरं गृह्यत इति य एवं वेद ।

भर्गो देवस्य धीमहीत्येवं व्याख्यास्यामः । धकारो
धारणा । धियैव धार्यते भगवान्परमेश्वरः । भर्गो देवो
मध्यवर्ति तुरीयमक्षरं साक्षात्तुरीयं सर्वं सर्वान्तर्भूतम् ।
तुरीयाक्षरमीकारं पदानां मध्यवर्तीत्येवं व्याख्यातं भर्गो-
रूपं व्याचक्षते । तस्माद्भर्गो देवस्य धीमहीत्येवमीकारा-
क्षरं गृह्यते । महीत्यस्य व्याख्यानं महत्त्वं जडत्वं का-
ठिन्यं विद्यते यस्मिन्नक्षनेरेतन्महि लकारः परं धाम ।
काठिन्याख्यं ससागरं सपर्वतं ससप्तद्वीपं सकाननमुज्ज्व-
लद्रूपं मण्डलमेवोक्तं लकारेण । पृथ्वी देवी महीत्य-
नेन व्याचक्षते । धियो यो नः प्रचोदयात् । परमात्मा
सदाशिव आदिभूतः परः । स्थाणुभूतेन लकारेण ज्यो-
तिलिङ्गमात्मानं धियो बुद्धयः परे वस्तुनि ध्यानेच्छा-
रहिते निर्विकल्पके प्रचोदयात्प्रेरयेद्युच्चारणरहितं
चेतसैव चिन्तयित्वा भावयेदिति । परो रजसं साव-
दोमिति तदवसाने परं ज्योतिरमलं तदिदं देवतं चेतन्यं
चिलिङ्गं हृदयागारवासिनी हृत्क्षेत्रादिना स्पष्टं वाग्भ-
वकूटं पञ्चाक्षरं पञ्चभूतजनकं पञ्चकलामयं व्यापट्यन
इति । य एवं वेद । अथ तु परं कामकलाभूतं काम-
कूटमाहुः । तत्सबितुर्वरेण्यमित्यादिद्वात्रिंशदक्षरी प-
ठित्वा तदिति परमात्मा सदाशिवोऽक्षरं विमलं
निरुपाधितादात्म्यप्रतिपादनेन हकाराक्षरं शिवरूपं नि-

रक्षरमक्षरं व्यालिख्यत इति । तत्परागव्यावृत्तिमादाय शक्तिं दर्शयति । तत्सवितुरिति पूर्वणाध्वना सूर्याधश्च-
 न्द्रिकां व्यालिख्य मूलादिमक्षरन्ध्रं साक्षरमद्वितीय-
 माचक्षत इत्याह भगवन्तं देवं शिवशक्त्यात्मकमेवोदि-
 तम् । शिवोऽयं परमं देवं शक्तिरेषा तु जीवजा ।
 सूर्याचन्द्रमसोऽर्योऽगाद्वंसस्तपदमुच्यते ॥ १ ॥ तस्मादु-
 ज्जृम्भते कामः कामात्कामः परः शिवः । काणोऽयं
 कामदेवोऽयं वरेण्यं भर्गं उच्यते ॥ २ ॥ तत्सवितुर्वरेण्यं
 भर्गो देवः क्षीरं सेचनीयमक्षरं समधुमक्षरं परमा-
 त्मजीवात्मनोऽर्योऽगात्तदिति स्पष्टमक्षरं तृतीयं इ इति
 तदेव सदाशिव एव निष्कलमप आद्यो देवोऽन्त्यमक्षरं
 व्याक्रियते । परमं पदं धीति धारणं विद्यते जडत्व-
 धारणं महीति लकारः शिवाध्वन्नात्तु लकारार्थः स्पष्ट-
 मन्त्यमक्षरं परमं चैतन्यं धियो यो नः प्रचोदयात्परो
 रजसे सावदोमित्येवं कूटं कामकलालयं पङ्ध्वपरिव-
 तंको वैष्णवं परमं धामिति भगवांश्चैतस्माद्य एतं वेद ।
 अथैतस्मादपरं तृतीयं शक्तिकूटं प्रतिपद्यते । द्वात्रिंशद-
 क्षर्या गायत्र्या तत्सवितुर्वरेण्यं तस्मादात्मन आकाश
 आकाशाद्वायुः स्फुरते तदधीनं वरेण्यं समुदीयमानं
 सवितुर्वा योग्यो जीवात्मपरमात्मसमुद्भवन्तं प्रकाश-
 शक्तिरूपं जीवाक्षरं स्पष्टमापद्यते । भर्गो देवस्य धीत्य-

१ समुद्रम्. २ मन्तिमाक्षर.

नेनाधाररूपशिवात्माक्षरं गण्यते । महीत्यादिनाशेषं
 काम्यं रमणीयं दृश्यं काम्यं रमणीयं शक्तिकृटं स्पष्टी-
 कृतमिति । एवं पञ्चदशाक्षरं त्रैपुरं योऽधीते स
 सर्वान्कामानवाप्नोति । स सर्वान्भोगानवाप्नोति । स
 सर्वल्लोकाञ्जयति । स सर्वा वाचो विजृम्भयति । स
 रुद्रत्वं प्राप्नोति । स वैष्णवं धाम भित्त्वा परं ब्रह्म
 प्राप्नोति । य एवं वेद । इत्याद्यां त्रिधामभिधायैतस्याः
 शक्तिकृटं शक्तिशिवाद्यं लोपामुद्वेयम् । द्वितीये धामनि
 पूर्वणैव मनुना बिन्दुहाना शनिभूतहलेत्या क्रोधमु-
 निनाधिष्ठिता । तृतीये धामनि पृथ्व्या एव त्रिधाया
 यद्वाग्भवकृटं तेनैव मानवी चान्द्री काशेरी विद्यामाच-
 क्षते । मदनधः शिवं वाग्भवम् । तदूर्ध्वं कामकलाम-
 यम् । शक्तयूर्ध्वं शक्तिमिति मानवी विद्या । चतुर्थे
 धामनि शिवशक्त्याख्यं वाग्भवम् । तदेवाधः शिव-
 शक्त्याख्यमन्यतृतीयं चेत्यं चान्द्री विद्या । पञ्चमे धा-
 मनि ध्येयेयं चान्द्री कामाधः शिवाद्यकामा । यैव
 काशेरी पष्ठे धामनि व्याचक्षते इति । य एवं वेद ।
 हित्वेकारं तुरीयस्वरं सवादा सूर्याचन्द्रमस्केन कामे-
 श्वर्यं वागव्यसंज्ञा । सप्तमे धामनि तृतीयमेतस्या
 एव पूर्वोक्तायाः कामाद्यं द्विधाधः कं मदनकलाद्यं

शक्तिबीजं वाग्भवाद्यं तयोरर्धोवशिरस्कं कृत्वा नन्दि-
विद्येयम् । अष्टमे धामनि वाग्भवमागस्त्यं वागर्थकला-
मयं कामकलाभिधं सकलमायाशक्तिः प्रभाकरी विद्ये-
यम् । नवमे धामनि पुनरागस्त्यं वाग्भवं शक्तिमन्मथ-
शिवशक्तिमन्मथोर्वीक्षयाकामकलालयं चन्द्रसूर्यानङ्ग-
धूर्जटिमहिमालयं तृतीयं पण्मुखीयं विद्या । दशमे
धामनि विद्याप्रकाशितया भूय एवागस्त्यविद्यां प-
ठित्वा भूय एवेमामन्त्यमायां परमशिवविद्येयमेका-
दशे धामनि भूय एवागस्त्यं पठित्वा एतस्या एव
वाग्भवं यद्धनजं कामकलालयं च तत्सहजं कृत्वा
लोपामुद्रायाः शक्तिकूटराजं पठित्वा वैष्णवी विद्या
द्वादशे धामनि व्याचक्षत इति । य एवं वेद । तान्हो-
वाच भगवान्सर्वे यूयं श्रुत्वा पूर्वा कामाख्यां तुरीय-
रूपां तुरीयातीतां सर्वोत्कृष्टां सर्वमग्रायनगतां पी-
ठोपपीठदेवतापरिवृतां सकलकलाव्यापिनीं देवतां सा-
मोदां सपरागां सहृदयां सामृतां सकलां सेन्द्रियां
सदोदितां परां विद्यां स्पष्टीकृत्वा हृदये निधाय वि-
ज्ञायानिलयं गमयित्वा त्रिकूटां त्रिपुरां परमां मायां
श्रेष्ठां परां वैष्णवीं संनिधाय हृदयकमलकर्णिकायां
परां भगवतीं लक्ष्मीं मायां सदोदितां महावश्यकरीं
मदनोन्मादनकारिणीं धनुर्बाणधारिणीं वाग्विजृम्भिणीं
चन्द्रमण्डलमध्यवर्तिनीं चन्द्रकलां सप्तदशीं महानित्यो-

पस्थितां पाशाङ्कुशमनोज्ञपाणिपल्लवां समुद्यदर्कनिभां
त्रिणेत्रां विचिन्त्य देवीं महालक्ष्मीं सर्वलक्ष्मीमयीं
सर्वलक्षणसंपन्नां हृदये चैतन्यरूपिणीं निरञ्जनां त्रिकू-
टाख्यां स्मितमुखीं सुन्दरीं महामायां सर्वसुभगां
महाकुण्डलिनीं त्रिपीठमध्यवर्तिनीमकथादिश्रीपीठे परां
भैरवीं चिक्कलां महात्रिपुरां देवीं ध्यायेन्महाध्यानयोगे-
नेयमेवं वेदंति महोपनिषत् ॥ इति प्रथमोपनिषत् ॥१॥

अथातो जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा
त्रैपुरी व्यक्तिलक्ष्यते । जातवेदस इत्येकचंसूक्तस्याद्यम-
ध्यमावसानेषु तत्र स्थानेषु विलीनं बीजमागरूपं व्या-
चक्ष्वेयृषय ऊचुः । तान्होवाच भगवाज्जातवेदसे सुन-
वाम सोमं तदन्त्यमघाणीं विलोमेन पठित्वा प्रथम-
स्याद्यं तदेवं दीर्घं द्वितीयस्याद्यं सुनवाम सोममित्यनेन
कौलं वामं श्रेष्ठं सोमं महामौभाग्यमाचक्षते । स सर्व-
संपत्तिभूतं प्रथमं निवृत्तिकारणं द्वितीयं स्थितिका-
रणं तृतीयं सर्गकारणमित्यनेन करशुद्धिं कृत्वा त्रिपुरा-
विद्यां स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि
पठित्वा महाविद्येश्वरीविशामाचक्षते त्रिपुरेश्वरीं जात-
वेदस इति । जाते आद्यक्षरे मातृकायाः शिरसि बैन्द-
वममृतरूपिणीं कुण्डलिनीं त्रिकोणरूपिणीं चेति बा-
क्यार्थः । एतं प्रथमस्याद्यं वारभषम् । द्वितीयं कामक-
लालयम् । जात इत्यनेन परमात्मनो जृम्भणम् । जात

इत्यादिना परमात्मा शिव उच्यते । जातमात्रेण कामी कामयते काममित्यादिना पूर्णं व्याचक्षते । तदेव सुन-
 वाम गोत्रारूढं मध्यवर्तिनामृतमध्येनार्णेन मन्त्राणां-
 न्स्पष्टीकृत्वा । गोत्रेति नामगोत्रायामित्यादिना स्पष्टं
 कामकलालयं शेषं वृममित्यादिना । पूर्वैणाध्वना वि-
 शेषं सर्वरक्षाकरी व्याचक्षते । एवमेतेन विद्यां त्रिपु-
 रेशां स्पष्टीकृत्वा जातवेदस इत्यादिना जातो देव
 एक ईश्वरः परमो ज्योतिर्मन्त्रतो वेति तुरीयं वरं दत्त्वा
 त्रिन्दुपूर्णज्योतिःस्थानं कृत्वा प्रथमस्याद्यं द्वितीयं
 च तृतीयं च सर्वरक्षाकरीसंबन्धं कृत्वा विद्यामात्मा-
 सनरूपिणीं स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममि-
 त्यादि पठित्वा रक्षाकरीं विद्यां स्मृत्वाद्यन्तयोर्धाम्नोः
 शक्तिशिवरूपिणीं विनियोज्य स इति शक्त्यात्मकं वर्णं
 सोममिति शैवात्मकं धाम जानीयात् । यो जानीते
 स सुभगो भवति । एवमेतां चकासनगतां त्रिपुर-
 वासिनीं विद्यां स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सो-
 ममिति पठित्वा त्रिपुरेश्वरीविद्यां सदोदितां शिवश-
 क्त्यात्मिकामावेदितां जातवेदाः शिव इति सेति श-
 क्त्यात्माक्षरमिति शिवादिशक्त्यन्तरालभूतां त्रिकूटादि-
 चारिणीं सूर्याचन्द्रमस्कां मन्त्रासनगतां त्रिपुरां महा-
 लक्ष्मीं सदोदितां स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम
 सोममित्यादि पठित्वा पूर्वां सदात्मासनरूपां विद्यां

स्मृत्वा वेद इत्यादिना विश्वाह . संततोदयबैन्दवमु-
परि विन्यस्य सिद्धासनस्थां त्रिपुरां मालिनीं विद्यां
स्पष्टीकृत्वा जातवेदसे सुनवाम सोममित्यादि पठित्वा
त्रिपुरां सुन्दरीं श्रित्वा कले अक्षरे विचिन्त्य मूर्ति-
भूतां मूर्तिरूपिणीं सर्वविद्येश्वरीं त्रिपुरां विद्यां स्पष्टी-
कृत्वा जातवेदस इत्यादि पठित्वा त्रिपुरां लक्ष्मीं
श्रित्वाग्निं निदहाति । सैवेयमभयानने ज्वलतीति वि-
चिन्त्य त्रिज्योतिषमीश्वरीं त्रिपुरामम्बां विद्यां स्पष्टी-
कुर्यात् । एवमेतेन स नः पर्यदति दुर्गाणि विश्वेत्यादि-
परप्रकाशिनी प्रत्यग्भूता कार्या । विद्येयमाह्वानकर्मणि
सर्वतो धीरेति व्याचक्षते । एवमेतद्विद्याष्टकं महा-
मायादेव्यङ्गभूतं व्याचक्षते । देवा ह वै भगवन्तम-
ब्रुवन्महाचक्रनायकं नो ब्रूहीति सार्वकामिकं सर्वोपाध्यं
सर्वरूपं विश्वतोमुखं मोक्षद्वारं यद्योगिन उपविश्य
परं ब्रह्म भित्त्वा निर्वाणमुपविशन्ति । तान्होवाच
भगवान्श्रीचक्रं व्याख्यास्याम इति । त्रिकोणं त्र्यश्रं
कृत्वा तदन्तर्मध्यवृत्तिमानयष्टिरेखीमाकृत्य विशालं
नीत्वाप्रतो योनिं कृत्वा पूर्वयोन्यग्ररूपिणीं मानयष्टिं
कृत्वा तां सर्वोर्ध्वा नीत्वा योनिं कृत्वाद्यं त्रिकोणं चक्रं
भवति । द्वितीयमन्तरालं भवति । तृतीयमष्टयोन्य-
ङ्कितं भवति । अष्टाष्टारचक्राद्यन्तविद्विद्धोणाप्रतो रेखां

नीत्वा साध्याद्याकर्षणवद्दुरेखां नीत्वेत्येवमथोर्ध्वसंपुट-
 योन्यङ्कितं कृत्वा कक्षाभ्य ऊर्ध्वगरेखाचतुष्टयं कृत्वा
 यथाक्रमेण भावयष्टिद्वयेन दशयोन्यङ्कितं चक्रं भवति ।
 अनेनैव प्रकारेण पुनर्दशारचक्रं भवति । मध्यत्रिको-
 णाग्रचतुष्टयाद्रेखाचरत्नक्रोणेपु संयोज्य तद्दशारांशतो
 नीतां मानयष्टिरेखां योजयित्वा चतुर्दशां चक्रं भवति ।
 ततोऽष्टपत्रसंवृतं चक्रं भवति । षोडशपत्रसंवृतं चक्रं
 भवति । पार्थिवं चक्रं चतुर्द्वारं भवति । एवं सृष्टियो-
 गेन चक्रं व्याख्यातम् । नवात्मकं चक्रं प्रातिलोभ्येन
 वा वक्षिम् । प्रथमं चक्रं त्रैलोक्यमोहनं भवति । सा-
 णिमाद्यष्टकं भवति । समात्रष्टकं भवति । ससर्वसंक्षो-
 भिण्यादिदशकं भवति । सप्रकटं भवति । त्रिपुरया-
 धिष्ठितं भवति । ससर्वसंक्षोभिणीमुद्रया जुष्टं भवति ।
 द्वितीयं सर्वाशापरिपूरकं चक्रं भवति । सकामाद्याक-
 र्षिणीषोडशकं भवति । सगुप्तं भवति । त्रिपुरेश्वर्याधि-
 ष्ठितं भवति । सर्वविद्राविणीमुद्रया जुष्टं भवति । तृ-
 तीयं सर्वसंक्षोभणं चक्रं भवति । सानङ्गकुसुमाद्यष्टकं
 भवति । सगुप्ततरं भवति । त्रिपुरसुन्दर्याधिष्ठितं भ-
 वति । सर्वाकार्षिणीमुद्रया जुष्टं भवति । तुरीयं सर्व-
 सौभाग्यदायकं चक्रं भवति । ससर्वसंक्षोभिण्यादिद्वि-
 सप्तकं भवति । ससंप्रदायं भवति । त्रिपुरवासिन्या-
 धिष्ठितं भवति । ससर्ववशंकरिणीमुद्रया जुष्टं भवति ।

तुरीयान्तं सर्वार्थसाधकं चक्रं भवति । ससर्वसिद्धि-
प्रदादिदशकं भवति । सकलकौलं भवति । त्रिपुराम-
हालक्ष्याधिष्ठितं भवति । महोन्मादिनीमुद्रया जुष्टं
भवति । षष्ठं सर्वरक्षाकरं चक्रं भवति । ससर्वज्ञत्वा-
दिदशकं भवति । सनिगर्भं भवति । त्रिपुरमालिन्या-
धिष्ठितं भवति । महाङ्कुशमुद्रया जुष्टं भवति । सप्तमं
सर्वरोगहरं चक्रं भवति । सर्ववशिन्याष्टकं भवति ।
सरहस्यं भवति । त्रिपुरसिद्ध्याधिष्ठितं भवति । खेच-
रीमुद्रया जुष्टं भवति । अष्टमं सर्वसिद्धिप्रदं चक्रं भ-
वति । सायुधचतुष्टयं भवति । सपरापररहस्यं भवति ।
त्रिपुराम्बयाधिष्ठितं भवति । योजमुद्रयाधिष्ठितं भ-
वति । नवमं चक्रनायकं सर्वानन्दमयं चक्रं भवति ।
सकामेश्वर्यादित्रिकं भवति । सान्तिरहस्यं भवति । महा-
त्रिपुरसुन्दर्याधिष्ठितं भवति । योनिमुद्रया जुष्टं भवति ।
संक्रामन्ति वै सर्वाणि च्छन्दांसि चकाराणि । तदेव
चक्रं श्रीचक्रम् । तस्य नाभ्यामग्निमण्डलं सूर्याचन्द्र-
मसौ । तत्रोङ्कारपीठं पूजयित्वा तत्राक्षरं बिन्दुरूपं
तदन्तर्गतव्योमरूपिणीं त्रिधां परमां स्मृत्वा महा-
त्रिपुरसुन्दरीमावाह्य । क्षीरेण स्नापिते देवि चन्दनेन
विलेपिते । बिल्वपत्राचिन्ते देवि दुर्गेऽहं शरणं गतः ।
इत्येक्यर्चा प्रार्थ्य मायालक्ष्मीमन्त्रेण पूजयेदिति भगवा-
नब्रवीत् । एतैर्मन्त्रैर्मंगवर्ती यजेत् । ततो देवी प्रीता

भवति । स्वात्मानं दर्शयति । तस्माद्य एतैर्मन्त्रैर्यजति
स ब्रह्म पश्यति । स सर्वं पश्यति । सोऽमृतत्वं च ग-
च्छति । य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति द्विती-
योपनिषत् ॥ २ ॥

देवा ह वै मुद्राः सृजेयमिति भगवन्तमब्रुन् ।
तान्होवाच भगवानवनिर्कृतजानुमण्डलं विस्तीर्य पद्मा-
सनं कृत्वा मुद्राः सृजतेति । स सर्वानाकर्षयति यो
योनिमुद्रामधीते । स सर्वं वेत्ति । स सर्वफलमभुते ।
स सर्वान्भजयति । स विद्वेपिणं मन्त्रभयति । मध्यमे
अनामिकोपरि विन्यस्य कनिष्ठिकाङ्गुष्ठोऽधीते मुक्त-
योन्मर्जन्योर्दण्डवद्धस्तादेवंविधा प्रथमा संपद्यते । सैव
मिलितमध्यमा द्वितीया । तृतीयाङ्गुशाकृतिरिति । प्रा-
तिलोभ्येन पाणी सङ्घर्षयित्वाङ्गुष्ठौ सामिमां समा-
धाय तुरीया । परस्परं कनीयसंदं मध्यमाबद्धे अना-
मिके दण्डिन्यां तर्जन्यावालिङ्ग्यावष्टभ्य मध्यमानख-
मिलिताङ्गुष्ठौ पञ्चमी । सैवाग्रेऽङ्गुशाकृतिः षष्ठी । दक्षि-
णशये वामबाहुं कृत्वान्योन्यानामिके कनीयसीमध्य-
गते मध्यमे तर्जन्याक्रान्ते सरलास्वङ्गुष्ठौ खेचरी स-
प्तमी । सर्वोर्ध्वे सर्वसंहति स्वमध्यमानामिकान्तरे कनी-
यणि पार्श्वयोस्तर्जन्यावङ्गुशाब्ध्ये युक्ता साङ्गुष्ठयोगतो-
ऽन्योन्यं सममञ्जलिं कृत्वाष्टमी । परस्परमध्यमापृष्ठव-
र्तिन्यावनामिके तर्जन्याक्रान्ते समे मध्यमे भादाया-

कुष्ठौ मध्यवर्तिनौ नवमी प्रतिपद्यन्त इति । संवेयं
कनीयसे समे अन्तरितेऽङ्गुष्ठौ समावन्तरितौ कृत्वा
त्रिखण्डापद्यत इति । पञ्च बाणाः पञ्चाद्या मुद्राः
स्पष्टाः । क्रोमकुशा । ह्रस्वक्रं खेचरी । ह्रस्वौ बीजा-
ष्टमी वाग्भवाद्या नवमी दशमी च संपद्यत इति ।
य एवं वेद । अधातः कामकलाभूतं चक्रं व्याख्या-
स्यामो ह्रीं क्लीमं वृं क्लीमन्ते पञ्च कामाः सर्वचक्रं
व्यावर्तन्ते । मध्यमं कामं सर्वावसाने संपुटीकृत्य बुद्ध्या-
रेण संपुटं व्याप्तं कृत्वा द्विरन्वयेन मध्यवर्तिना साध्यं
बद्धा भूर्जपत्रे यजति । तच्चक्रं यो वेत्ति स सर्वं
वेत्ति । स सकललोकानाकर्षयति । स सर्वं स्तम्भ-
यति । नीलायुक्तं चक्रं शत्रुन्मारयति । गतिं स्तम्भ-
यति । लाक्षायुक्तं कृत्वा सकललोकं वशीकरोति ।
नवलक्षजपं कृत्वा रुद्रत्वं प्राप्नोति । मातृकया घेष्टितं
कृत्वा विजयी भवति । भगाङ्ककुण्डं कृत्वाग्निमाधाय
पुरुषो हविषा हुत्वा योपितो यक्षीकरोति । वरुणं
हुत्वा श्रियमनुलां प्राप्नोति । चतुरश्रे हुत्वा वृष्टिर्भ-
वति । त्रिकोणे हुत्वा शत्रुन्मारयति । गतिं स्तम्भ-
यति । पुष्पाणि हुत्वा विजयी भवति । महारसं हुत्वा
परमानन्दनिर्भरो भवति । (महारसाः षड्रसाः) । गणानां

त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।
 ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः
 सीद सादनम् । इत्येवमाद्यमक्षरं तदन्यत्रिन्दुपूर्णमि-
 त्यनेनाङ्गं स्पृशति । गं गणेशाय नम इति गणेशं
 नमस्कुर्वीत । ॐ नमो भगवते भस्माङ्गरागायोग्रतेजसे
 हनहन दहदह पचपच मथमथ विध्वंसयविध्वंसय
 हलभज्जन शूलमूले व्यज्जनसिद्धिं कुरुकुरु समुद्रं पूर्व-
 प्रतिष्ठितं शोषयशोपय स्मभयस्तम्भय परमन्नपरयन्न-
 परतन्नपरदूतपरकटकपरच्छेदनकर विदारयविदारय छि-
 न्धिच्छिन्धि हीं फद् स्वाहा । अनेन क्षेत्राध्यक्षं
 पूजयेदिति । कुलकुमारि विद्महे मन्त्रकोटिसुधीमहि ।
 तज्ज्ञः कौलिः प्रचोदयादिति कुमार्यर्चनं कृत्वा यो वै
 साधकोऽभिलिखति सोऽमृतत्वं गच्छति । स यश
 आप्नोति । स परमायुष्यमथ वा परं ब्रह्म भित्त्वा ति-
 ष्ठति । य एवं वेदति महोपनिषत् ॥ इति तृतीयो-
 पनिषत् ॥ ३ ॥

देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्देव गायत्रं हृदयं नो
 व्याख्यातं त्रैपुरं सर्वोत्तमम् । जातवेदससूकेनाख्यातं
 नक्षैपुराष्टकम् । यद्विद्वा मुच्यते योगी जन्मसंसारबन्ध-
 नात् । अथ मृत्युं जयं नो ब्रूहीत्येवं ब्रुवतां सर्वेषां
 देवानां श्रुत्वेदं वाक्यमथातस्यम्बकेनानुष्टुभेन मृत्युं-
 जयं दर्शयति । कस्मादयम्बकमिति । त्रयाणां पुराणा-

मम्बकं स्वामिनं तस्मादुच्यते ऽयम्बकमिति । अथ क-
स्मादुच्यते यजामह इति । यजामहे सेवामहे वस्तु
महेत्यक्षरद्वयेन कूटस्थेनाक्षरैकेण मृत्युञ्जयमित्युच्यते ।
तस्मादुच्यते यजामह इति । अथ कस्मादुच्यते सुग-
न्धिमिति । सर्वतो यश आप्नोति । तस्मादुच्यते सुग-
न्धिमिति । अथ कस्मादुच्यते पुष्टिवर्धनमिति । यत्स-
र्वाल्लोकान्मृजति यत्सर्वाल्लोकान्सारयति यत्सर्वाल्लोका-
भ्यामोति तस्मादुच्यते पुष्टिवर्धनमिति । अथ कस्मा-
दुच्यते उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयेति । संल-
भ्त्वा दुर्वारुकमिव मृत्योः संसारबन्धनान् संलभ्त्वा बद्ध-
त्वान्मोक्षीभवति मुक्तो भवति । अथ कस्मादुच्यते
मामृतादिति । अमृतत्वं प्राप्नोत्यक्षरं प्राप्नोति स्वयं
रुद्रो भवति । देवा ह वै भगवन्तमृचुः सर्वं नो व्या-
ख्यातम् । अथ कर्मघ्नः स्तुता भगवती स्वात्मानं दर्श-
यति तान्सर्वान्छ्वान्मृणवान्सौरान्गाणेशाञ्चो ब्रूहीति ।
स होवाच भगवांश्चयम्बकेनानुष्टुभेन मृत्युञ्जयमुपा-
सयेत् । पूर्वणाश्वना व्यासमेकाक्षरमिति स्मृतम् ।
ॐ नमः शिवायेति याजुषमन्नोपासको रुद्रत्वं प्रा-
प्नोति । कस्याणं प्राप्नोति । य एवं वेद । तद्विष्णोः
परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । विवीच चक्षुरात-
तम् । विष्णोः सर्वतोमुखस्य ज्ञेहो यथा पल्लविपण्ड-

मोनप्रोतमनुव्याप्तं व्यतिरिक्तं व्याप्तु इति व्याप्तुवतो
 त्रिणोस्तत्परमं पदं परं व्योमेति परमं पदं पश्यन्ति
 वीक्षन्ते । सूरयो ब्रह्मादयो देवास इति सदा
 हृदय आदधते । तस्माद्विणोः स्वरूपं वसति तिष्ठति
 भूनेष्विति वासुदेव इति । ॐ नम इति त्रीण्यक्ष-
 राणि । भगवत इति चत्वारि । वासुदेवायेति पञ्चाक्ष-
 राणि । एतद्वै वासुदेवस्य द्वादशार्णमभ्येति । सोपप्लवं
 तरति । स सर्वमायुरेवेति । विन्दते प्राजापत्यं राय-
 स्पोषं गौपत्यं च समश्नुते प्रत्यगानन्दं ब्रह्मपुरुषं प्रण-
 वस्वरूपमकार उकारो मकार इति । तानेकधा संभ-
 वति तदोमिति । हंसः शुचिपद्मसुरन्तरिक्षसद्गोता वेदि-
 पदतिथिर्दुरोणसत् । नृपद्मसदृशसद्योमसद्गजा गोजा
 ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् । हंस इत्येतन्मनोरक्षर-
 द्वितीयेन प्रभापुञ्जेन सारेण धृतमङ्गा गोजा ऋतजा
 अद्रिजा ऋतं सत्या-प्रभा-पुञ्जि-त्युपा-संख्या-प्रज्ञाभिः
 शक्तिभिः पूर्वं सारमधीयानः सर्वं फलमश्नुते ।
 स व्योम्नि परमे धामनि सौरे निवसते । गणानां
 त्वेति त्रैशुभेन पूर्वेणाध्वना मनुनैकार्णेन गणाधिपम-
 भ्यर्च्य गणेशत्वं प्राप्नोति । अथ गायत्री सावित्री
 सरस्वत्यजपा मानृका प्रोक्ता तथा सर्वमिदं व्याप्तम् ।
 ऐं वागीश्वरि विष्णवे क्लीं कामेश्वरि धीमहि । सौस्तभः
 शक्तिः प्रचोदयादिति मन्त्राः प्रातः । सावित्री मध्य-

न्दिने सरस्वती सायमिति । निरन्तरमजपा । हंस
इत्येव मातृका । पञ्चाशद्वर्णविग्रहेणाकाराक्षिकारान्तेन
व्याप्तानि भुवनानि शास्त्राणि च्छन्दांसीत्येवं भगवती
सर्वं व्याप्नोतीत्येव । तस्यै वै नमोनम इति । तान्भग-
वानब्रवीदेतैर्मन्त्रैर्नित्यं देवां स्तुतिं स सर्वं पश्यति ।
सोऽमृतत्वं च गच्छति । य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥
इति तुरीयोपनिषत् ॥ ४ ॥

देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्स्वामिस्तः कथितं स्फुटं
क्रियाकाण्डं सविषयं त्रैपुरमिति । अथ परमनिर्विशेषं
कथयस्वेति । तान् होवाच भगवांस्तुरीयया मायया-
न्त्यया निर्दिष्टं परमं ब्रह्मन्ति । परमपुरुषं चिद्रूपं पर-
मात्मेति । श्रोता मन्ता द्रष्टा देष्टा स्पृष्टा घोष्टा विज्ञाता
प्रज्ञाता सर्वेषां पुरुषाणामन्तः पुरुषः स आत्मा स वि-
ज्ञेय इति । न तत्र लोका अलोका न तत्र देवा अदेवाः
पशवोऽपशवस्तापसो न तापसः पौलक्यो न पौलक्यो
विप्रा न विप्राः । स इत्येकमेव परं ब्रह्म विभ्राजते
निर्वाणम् । न तत्र देवा ऋषयः पितर इदं प्रतिबुद्धः
सर्वविद्येति । तत्र ते श्लोका भवन्ति । अतो निर्विषयं
नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा । यतो निर्विषयो नाम
मनसो मुक्तिरिष्यते ॥ १ ॥ मनो हि द्विविधं प्रोक्तं
शुद्धं चाशुद्धमेव च । अशुद्धं कामसंकल्पं शुद्धं काम-

विवर्जितम् ॥ २ ॥ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्ध-
 मोक्षयोः । बन्धनं विषयासक्तिर्मुक्तयं निर्विषयं मनः
 ॥ ३ ॥ निरस्तविषयासङ्गं संतिरुध्य मनो हृदि । यदा
 यात्यमनीभावस्तदा तत्परमं पदम् ॥ ४ ॥ तावदेव
 निरोद्धव्यं यावद्धृदिगत्तुं क्षयम् । एतज्ज्ञानं च ध्यानं
 च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः ॥ ५ ॥ नैव चिन्त्यं न चा-
 चिन्त्यं न चिन्त्यं चिन्त्यमेव च । पक्षपातविनिर्मुक्तं
 ब्रह्म संपद्यते ध्रुवम् ॥ ६ ॥ स्वरेण सहयेद्योगी स्वरं
 संभावयेत्परम् । अस्वरेण तु भावेन न भावो भाव
 इष्यते ॥ ७ ॥ तदेव निष्कलं ब्रह्म निर्विकल्पं निर-
 जनम् । तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा ब्रह्म संपद्यते क्रमात्
 ॥ ८ ॥ निर्विकल्पमनन्तं च हेतुदृष्टान्तवर्जितम् । अप्र-
 मेयमनाद्यं च यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥ ९ ॥ न
 निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमु-
 क्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ १० ॥ एक
 एवात्मा मन्तव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । स्थानत्रयव्य-
 तीतस्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ ११ ॥ एक एव हि
 भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव
 इष्यते जलचन्द्रवत् ॥ १२ ॥ घटसंवृतमाकाशं नीय-
 माने घटे यथा । घटो नीयेत नाकाशं तथा जीवो
 नभोपमः ॥ १३ ॥ घटवद्विविधाकारं भिद्यमानं पुनः
 पुनः । तज्ज्ञेदे च न जानाति स जानाति च नित्यशः

॥ १४ ॥ शब्दमायावृतो यावत्सत्प्रतिष्ठति पुष्कले ।
 भिन्ने तमसि चैकत्वमेक एवानुपश्यति ॥ १५ ॥ शब्दा-
 णमपरं ब्रह्म तस्मिन्क्षीणे यदक्षरम् । तद्विद्वानक्षरं
 ध्यायेद्यदीच्छेच्छान्तिमात्मनः ॥ १६ ॥ द्वे ब्रह्मणी हि
 मन्तव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः
 परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १७ ॥ ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी
 ज्ञानविज्ञानतत्परः । पलालमिव धान्यार्थं त्यजेद्ब्र-
 न्धमशेषतः ॥ १८ ॥ गवामनेकवर्णानां क्षीरस्याप्ये-
 कवर्णता । क्षीरवत्पश्यति ज्ञानी लिङ्गिनस्तु गवां यथा
 ॥ १९ ॥ ज्ञाननेत्रं समाधाय स महत्परमं पदम् ।
 निष्कलं निश्चलं शान्तं ब्रह्माहमिति संस्मरेत् ॥ २० ॥
 इत्येकं परब्रह्मरूपं सर्वभूताधिवासं तुरीयं जानीते
 सोऽक्षरे परमे व्योमन्यधिवसति । य एतां विद्यां
 तुरीयां ब्रह्मयोनिस्वरूपां तामिहायुगे शरणमहं प्रपद्ये ।
 आकाशाद्यनुक्रमेण सर्वेषां वा एतद्भूतानामाकाशः परा-
 यणम् । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
 जायन्ते । आकाश एव लीयन्ते । तस्मादेव जातानि
 जीवन्ति । तस्मादाकाशजं बीजं विन्द्यात् । तदेवा-
 काशपीठं स्पर्शनं पीठं तेजःपीठममृतपीठं रत्नपीठं
 जामीयात् । यो जानीते सोऽमृतम् च गच्छति ।
 तस्मादेतां तुरीयां श्रीकामराजीयामेकादशधा भि-
 न्नामेकाक्षरं ब्रह्मेति यो जानीते स तुरीयं पदं प्रा-

प्रोति । य एवं वेदेति महोपनिषत् ॥ इति पञ्चमो-
पनिषत् ॥ ५ ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः
ॐ तत्सत् ॥

॥ इति श्रीत्रिपुरातापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

देव्युपनिषत् ॥ ८४ ॥

श्रीदेव्युपनिषद्विद्यावेद्यापारमुखाकृति ।

त्रैपदं ब्रह्मचेतन्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ सर्वे वै देवा देवीमुपनस्थुः । कासि त्वं
महादेवि । सायवीदहं ब्रह्मस्वरूपिणी । मत्तः प्रकृति-
पुरुषात्मकं जगच्छून्यं चाशून्यं च । अहमानन्दा ना-
नन्दाः । विज्ञानाविज्ञानेऽहम् । ब्रह्मा ब्रह्मणी वेदितव्ये ।
इत्याहाथर्वणी श्रुतिः । अहं पञ्च भूतान्यपञ्चभूतानि ।
अहमखिलं जगत् । वेदोऽहमवेदोऽहम् । विद्याहम-
विद्याहम् । अजाहमनजाहम् । अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्का-
हम् । अहं रुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुत विश्वदेवैः ।
अहं मित्रावरुणायुभा बिभर्म्यहमिन्द्राग्नी अहमश्विना-
युभौ । अहं सोमं त्वष्टारं पूषणं भगं दधाम्यहम् ।
विष्णुमुरुक्रमं ब्रह्माणमुत प्रजापतिं दधामि । अहं
दधामि द्रविणं हविष्मते सुप्राग्ये ३ ये यजमानाय

सुन्वते ॥ २ ॥ अहं राष्ट्री सङ्गमनी वसूनामहं सुवे
 पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वन्तः समुद्रे । य एवं
 वेद स देवीपदमाप्नोति । ते देवा अब्रुवन् । नमो
 देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः । नमः प्रकृत्यै
 भद्रायै नियताः प्रणताः स्म ताम् ॥ ३ ॥ तामग्निवर्णां
 तपसा उज्ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् । दुर्गां
 देवीं शरणमहं प्रपद्ये सुतरां नाशयते तमः ॥ ४ ॥
 देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो व-
 दन्ति । सा नो मन्त्रेपमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानु-
 पसृष्टुर्तेतु ॥ ५ ॥ कालरात्रिं ब्रह्मस्तुतां वैष्णवीं स्क-
 न्दमातरम् । सरस्वतीमदिति दक्षदुहितरं नमामः पा-
 वनां शिवाम् ॥ ६ ॥ महालक्ष्मीश्च विशाढे सर्वसि-
 द्विश्च धीमहि । तन्नो देवी प्रचोदयात् ॥ ७ ॥ अदि-
 तिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव । तां देवा अन्व-
 जायन्त भद्रा अमृतबन्धवः ॥ ८ ॥ कामो योनिः
 कामकला वज्रपाणिर्गुहा ह सा । मातरिश्वाभ्रमिन्द्रः
 पुनर्गुहा सकला मायया च पुनः कोशा विश्वमाता
 दिवि द्यौम् ॥ ९ ॥ एषामशक्तिः । एषा विश्वमोहिनी
 पाशाङ्कुशधनुर्बाणधरा । एषा श्रीमहाविद्या । य एवं
 वेद स शोकं तरति । नमस्ते अस्तु भगवति भवति

मातरस्मान्पातु सर्वतः । सैषाष्टौ वसवः । सैषैकादश
 रुद्राः । सैषा द्वादशादित्याः । सैषा विश्वेदेवाः सोमपा
 असोमपाश्च । सैषा यातुधाना असुरा रक्षांसि पि-
 शाचा यक्षा सिद्धाः । सैषा सत्त्वरजस्तमांसि । सैषा
 प्रजापतीन्द्रमनवः । सैषा ग्रहनक्षत्रज्योतीषि कला-
 काष्ठादिकालरूपिणी । तामहं प्रणोमि नित्यम् । तापा-
 पहारिणीं देवीं भुक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् । अनन्तां वि-
 जयां शुद्धां शरण्यां शिवदां शिवाम् ॥ १० ॥ विय-
 दाकारसंयुक्तं वीतिहोत्रसमन्वितम् । अर्धेन्दुलसितं
 देव्या बीजं सर्वार्थसाधकम् ॥ ११ ॥ एवमेकाक्षरं
 मन्त्रं यतयः शुद्धचेतसः । ध्यायन्ति परमानन्दमया
 ज्ञानाम्बुराशयः ॥ १२ ॥ वाङ्मया ब्रह्मभूतस्मात्पष्ठं
 वक्त्रसमन्वितम् । सूर्यो वामश्रोत्रबिन्दुः संयुताष्ट-
 तृतीयकः ॥ १३ ॥ नारायणेन संयुक्तो वायुश्चाधर-
 संयुतः । विच्चे नवार्णकोऽर्णः स्यान्महदानन्ददायकः
 ॥ १४ ॥ हृत्पुण्डरीकमध्यस्थां प्रातःसूर्यसमप्रभाम् ।
 पाशाङ्कुशधरां सौम्यां वरदाभयहस्तकाम् । त्रिनेत्रां
 रक्तवसनां भक्तकामदुघां भजे ॥ १५ ॥ नमामि
 त्वामहं देवीं महाभयविनाशिनीम् । महादुर्गप्रशमनीं
 महाकारुण्यरूपिणीम् ॥ १६ ॥ यस्याः स्वरूपं ब्रह्मा-

दयो न जानन्ति तस्मादुच्यतेऽज्ञेया । यस्या अन्तो
न विद्यते तस्मादुच्यतेऽनन्ता । यस्या ग्रहणं नोपल-
भ्यते तस्मादुच्यतेऽलक्ष्या । यस्या जननं नोपलभ्यते
तस्मादुच्यतेऽजा । एकैव सर्वत्र वर्तते तस्मादुच्यते
एका । एकैव विश्वरूपिणी तस्मादुच्यते नैका । अत
एवोच्यतेऽज्ञेयानन्तालक्ष्याजैका नैकेति । मन्त्राणां मातृका
देवी शब्दानां ज्ञानरूपिणी । ज्ञानानां चिन्मयातीता
शून्यानां शून्यसाक्षिणी ॥ १७ ॥ यस्याः परतरं
नास्ति सैषा दुर्गा प्रकीर्तिता । (दुर्गासंश्रयते
यस्माद्देवी दुर्गेति कथ्यते ॥ १८ ॥ प्रपद्ये शरणं देवीं
तुंदुर्गे दुरितं हर ॥) तां दुर्गां दुर्गमां देवीं दुराचार-
विघातिनीम् । नमामि भवभीताऽहं संसारार्णवतारि-
णीम् ॥ १९ ॥ इदमथर्वशीर्षं योऽधीते स पञ्चाथर्व-
शीर्षजपफलमवाप्नोति । इदमथर्वशीर्षं जप्त्वा योर्षी
स्थापयति । शतलक्षं प्रजह्वापि सोऽर्चोस्तिद्धिं च वि-
न्दति । शतमष्टोत्तरं चास्याः पुरश्चर्याविधिः स्मृतः
॥ २० ॥ दशवारं पठेद्यस्तु सद्यः पापं प्रमुच्यते ।
महादुर्गाणि तरति महादेव्याः प्रसादतः ॥ २१ ॥
प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायमधी-
यानो दिवसकृतं पापं नाशयति । तत्सायं प्रातः प्रयु-
ञ्जानः पापोऽपापो भवति । निशीथे तुरीयसंध्यायां
जप्त्वा वाक्सिद्धिर्भवति । नूतनप्रतिमायां जप्त्वा देव-

तासांनिधं भवति । प्राणप्रतिष्ठायां जह्वा प्राणानां
प्रतिष्ठा भवति । भौमाश्विन्यां महादेवीसंनिधौ जह्वा
महामृत्युं तरति । य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं
कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीदेव्युपनिषत्समाप्ता ॥

त्रिपुरोपनिषत् ॥ ८५ ॥

त्रिपुरोपनिषद्वेद्यपारमैश्वर्यवैभवम् ।

अखण्डानन्दसाम्राज्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ वाङ्मे मनसीति शान्तिः ।

ॐ तिस्रः पुरस्त्रिपथा विश्वचर्पणा अग्राकथा अक्षराः
संनिविष्टाः । अधिष्ठायैना अजरा पुराणी महत्तरा
महिमा देवतानाम् ॥ १ ॥ नवयोनिर्नव चक्राणि
दधिरे नवैव योगा नव योगिन्यश्च । नवानां चक्रा
अधिनाथाः स्योना नव भद्रा नव मुद्रा महीनाम्
॥ २ ॥ एका स आसीत्प्रथमा सा नवासीदासोनविं-
शादासोनत्रिंशात् । चत्वारिंशादथ तिस्रः समिधा वश-
तीरिव मातरो मा विशन्तु ॥ ३ ॥ ऊर्ध्वज्वलज्वलनं
ज्योतिरग्रे तमो वै तिरश्चीनमजरं तद्रजोऽभूत् । आन-

मदनं मोदनं ज्योतिरिन्दोरेता उ वै मण्डला मण्डयन्ति
 ॥ ४ ॥ यास्तिस्त्रो रेखाः सदनानि भूस्त्रीस्त्रिविष्टपा-
 स्त्रिगुणास्त्रिप्रकाराः । एतन्नयं पूरकं पूरकाणां मेघ्री
 प्रथते मदनो मदन्या ॥ ५ ॥ मदन्तिका मानिनी
 मङ्गला च सुभगा च सा सुन्दरो सिद्धिमत्ता ।
 लज्जा मतिस्तुष्टिरिष्टा च पुष्टा लक्ष्मीरूमा ललिता
 लालपन्ती ॥ ६ ॥ इमां विज्ञाय सुंधिया मदन्ती
 परिसृता तर्पयन्तः स्वपीठम् । नाकस्य पृष्ठे महतो व-
 सन्ति परं धाम त्रैपुरं चाविशन्ति ॥ ७ ॥ कामो
 योनिः कामकला वज्रपाणिर्गुहा ह सा मातरिश्वान्न-
 मिन्द्रः । पुनर्गुहा सकला मायया च पुरुष्येषा विश्व-
 मातादिविद्या ॥ ८ ॥ पष्टं सप्तममथ यद्विमारथि-
 मस्या मूलत्रिकमादेशयन्तः । कथं कवि कल्पकं काम-
 मीशं तुष्टुवांसो अमृतत्वं भजन्ते ॥ ९ ॥ पुरं हस्त्री-
 मुखं विश्वमातृ रवे रेखां स्वर्गमध्यं तदपा । बृहत्ति-
 थिर्दश पञ्च च नित्या सप्तोदशीकं पुरमध्यं बिभर्ति
 ॥ १० ॥ यद्वा मण्डलाद्वा स्तनबिम्बमेकं मुखं चाध-
 स्त्रीणि गुहासदनानि । कामी कलां कामरूपां चिकित्वा
 नरो जायते कामरूपश्च कामः ॥ ११ ॥ परिसृतं
 ज्ञयमाजं पलं च भक्तानि योनीः सुपरिष्कृताश्च ।
 निवेद्यन्देवतायै महत्यं स्वाग्मीकृते सुकृते सिद्धि-

१ मन्त्रः प्रथते. २ सुंधिया. ३ रेका स्वर.

अ. ३१

मेति ॥ १२ ॥ सृण्वेव सितया विश्वचर्षणिः पाशेनैव
 प्रतिबध्नात्यभीकान् । इषुभिः पञ्चभिर्धनुषा च विष्य-
 त्यादिशक्तिररुणा विश्वजन्या ॥ १३ ॥ भगः शक्तिर्भग-
 वान्काम ईश उभा दाताराविह सौभगानाम् । सम-
 प्रधानौ समसर्वा, समोजौ तयोः शक्तिरजरा विश्व-
 योनिः ॥ १४ ॥ परिसृता हविषा भावितेन प्रसंकोचे
 गलिते वैमनस्कः । शर्वः सर्वस्य जगतो विधाता
 धर्ता हर्ता विश्वरूपरवमेति ॥ १५ ॥ इयं महोपनिष-
 ष्वैर्युयां यामक्षयं परमो गीर्भिरीद्रे । एषग्यजुः परमे-
 तच्च सामायमथर्वेयमन्या च विद्या ॥ १६ ॥ ॐ
 ह्रीमो ह्रीमित्युपनिषत् ॥ ॐ वाहो मनसीति शा-
 न्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीत्रिपुरोपनिषत्समाप्ता ॥

कठरुद्रोपनिषत् ॥ ८६ ॥

परिव्रज्याधर्मपूगालंकारा यत्पदं ययुः ।

तदहं कठविद्यार्थं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नाववत्सिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन्नधीहि भगव-
 न्ब्रह्मविद्याम् । स प्रजापतिरब्रवीत्सशिखान्केशाभिरुह्य
 विसृज्य यज्ञोपवीतं निष्कृष्य पुत्रं इष्ट्वा त्वं ब्रह्मा त्वं
 यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोङ्कारस्त्वं स्वाहा त्वं स्वाहा त्वं

धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठाऽसीति वदेत् ।
 अथ पुत्रो वदत्यहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहर्मोका-
 रोऽहं स्वाहाहं स्वधाहं धाताहं विधाताहं त्वष्टाहं प्रति-
 ष्ठासीति । तान्येतान्यनुव्रजन्नाश्रुमापातयेत् । यदश्रु-
 मापातयेत्प्रजां विच्छिन्द्यात् । प्रदक्षिणमावृत्त्येतच्चैत-
 न्नानवेक्षमाणाः प्रत्यायन्ति । स स्वर्गो भवति ब्रह्म-
 चारी वेदमधीत्य वेदोक्ताचरितब्रह्मचर्या दारानाहृत्य
 पुत्रानुत्पाद्य तानेनुपाधिभिर्वितत्येष्ट्वा च शक्तितो यज्ञः ।
 तस्य संन्यासो गुरुभिरनुज्ञातस्य बान्धवैश्च । साऽरण्यं
 परेत्य द्वादशरात्रं पयसामिहोत्रं जुहुयात् । द्वादशरात्रं
 पयोभक्षः स्यात् । द्वादशरात्रस्यान्ते अग्नये वैश्वानराय-
 प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालमाग्नौ सं-
 स्थितानि पूर्वाणि दारुपात्राण्यग्नौ जुहुयात् । मृण्मयान्यप्सु
 जुहुयात् । तज्जसानि गुरवे दद्यात् । मा त्वं मामपहाय
 परागाः । नाहं त्वामपहाय परागामिति । गार्हपत्य-
 दक्षिणाऽयाहवनीयेष्वरणिदेशाद्ब्रह्ममुष्टिं पिबेदित्येकं ।
 सशिखान्केशाभिकृष्य विसृज्य यज्ञोपवीतं भूःस्वाह-
 त्यप्सु जुहुयात् । अत ऊर्ध्वमनशनमपां प्रवेशमग्नि-
 प्रवेशं वीराध्वानं महाप्रस्थानं वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् ।
 पयसा यं प्राप्नीयात्सोऽस्य सायंहोमः । यस्प्रातः सोऽयं
 प्रातः । यद्दर्शं तद्दर्शम् । यत्पौर्णमास्ये तत्पौर्णमास्यम् ।

यद्वसन्ते केशश्मश्रुलोमनखानि वापयेत्सोऽस्याग्नि-
 ष्ठोमः । संन्यस्याग्निं न पुनरावर्तयेद्यन्मृत्युर्जायमावह-
 मित्यध्यात्ममन्त्रान्पठेत् । स्वस्ति सर्वजीवेभ्य इत्युक्त्वा-
 त्मानमनन्यं ध्यायन्तदूर्ध्वबाहुर्विमुक्तमार्गं भवेत् । अ-
 निकेतश्चरेत् । भिक्षाशी यात्किञ्चिन्नाद्यात् । लवैकं न
 धावयेज्जन्तुसंरक्षणार्थं वर्षवर्जमिति । तदपि श्लोका
 भवन्ति । कुण्डिकां चमसं शिक्यं त्रिविष्टपमुपानहौ ।
 शीनोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥ १ ॥
 पवित्रं स्नानशार्दीं च उत्तरासङ्गमेव च । यज्ञोपवीतं
 वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥ २ ॥ स्नानं पानं तथा
 शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् । नदीपुलिनशायी स्याद्दे-
 वागारेषु वा स्वपेत् ॥ ३ ॥ नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां
 शरीरमुपतापयेत् । स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न
 शपेत्परान् ॥ ४ ॥ ब्रह्मचर्येण संतिष्ठेदपमादेन म-
 स्करी । दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम्
 ॥ ५ ॥ संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ।
 एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ६ ॥ विपरीतं
 ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः । यज्जगद्भासकं भानं नित्यं
 भाति स्वतः स्फुरत् ॥ ७ ॥ य एव जगतः साक्षी
 सर्वात्मा विमलाकृतिः । प्रतिष्ठा सर्वभूतानां प्रज्ञान-
 घनलक्षणः ॥ ८ ॥ न कर्मणा न प्रजया न चान्येनापि
 केनचित् । ब्रह्मवेदनमात्रेण ब्रह्मामोत्येव मानवः

॥ ९ ॥ तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाद्वयम् । सं-
सारे च गुहावाच्ये मायाज्ञानादिसंज्ञिके ॥ १० ॥
निहितं ब्रह्म यो वेद परमे व्योम्नि संज्ञिते । सोऽश्नुते
सकलान्कामान्क्रमेणैव द्विजोत्तमः ॥ ११ ॥ प्रत्यगात्मा-
नमज्ञानमायाशक्तेश्च साक्षिणम् । ऐकं ब्रह्माहमस्मीति
ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ १२ ॥ ब्रह्मभूतात्मनस्तस्मादे-
तस्माच्छक्तिमिश्रितान् । अपञ्चीकृत आकाशः संभूतो
रज्जुसर्पवत् ॥ १३ ॥ आकाशाद्वायुसंज्ञस्तु स्पृशोऽपञ्ची-
कृतः पुनः । वायोरग्नस्तथा चाग्निराप अग्नौ वसुन्धरा
॥ १४ ॥ तानि भूतानि सूक्ष्माणि पञ्चीकृत्येश्वरस्तदा ।
तेभ्य एव विमृष्टं तद्ब्रह्माण्डादि शिवेन ह ॥ १५ ॥
ब्रह्माण्डस्योदरे देवा दानवा यक्षकिन्नराः । मनुष्याः
पशुपक्षयाद्यास्तत्तत्कर्मानुसारतः ॥ १६ ॥ अन्धिम्राट्वा-
दिरूपोऽयं शरीरं भाति देहिनाम् । योऽयमज्ञमयो
ह्यात्मा भाति सर्वशरीरिणः ॥ १७ ॥ ततः प्राणमयो
ह्यात्मा विभिन्नश्चान्तरः स्थितः । ततो, विज्ञान आत्मा
तु ततोऽन्यश्चान्तरः स्वतः ॥ १८ ॥ आनन्दमय आत्मा
तु ततोऽन्यश्चान्तरस्थितः । योऽयमज्ञमयः सोऽयं पूर्णः
प्राणमयेन तु ॥ १९ ॥ मनोमयेन प्राणोऽपि तथा
पूर्णः स्वभावतः । तथा मनोमयो ह्यात्मा पूर्णो ज्ञान-
मयेन तु ॥ २० ॥ आनन्देन सदा पूर्णः सदा ज्ञान-

मयः सुखम् । तथानन्दमयश्चापि ब्रह्मणोऽन्येन सा-
 क्षिणा ॥ २१ ॥ सर्वान्तरेण पूर्णश्च ब्रह्म नान्येन केन-
 चित् । यदिदं ब्रह्मपुच्छाख्यं सत्यज्ञानाद्वयात्मकम्
 ॥ २२ ॥ सारमेव रसं लब्ध्वा साक्षाद्देही सनात-
 नम् । सुखी भवति सर्वत्र अन्यथा सुखता कुतः
 ॥ २३ ॥ असत्यस्मिन्परानन्दे स्वात्मभूतेऽखिलात्म-
 नाम् । को जीवति नरो जन्तुः को वा नित्यं विचेष्टते
 ॥ २४ ॥ तस्मात्सर्वात्मना चित्ते भासमानो ह्यसौ
 नरः । आनन्दयति दुःखाख्यं जीवात्मानं सदा जनः
 ॥ २५ ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्यत्वादिलक्षणे । नि-
 र्भेदं परमाद्वैतं विन्दते च महायतिः ॥ २६ ॥ तदे-
 वाभयमत्यन्तकल्याणं परमामृतम् । सद्रूपं परमं
 ब्रह्म त्रिपरिच्छेदवर्जितम् ॥ २७ ॥ यदा ह्येवैष एत-
 स्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः । विजानाति तदा तस्य भयं
 स्यान्नात्र संशयः ॥ २८ ॥ अस्यैवानन्दकोशेन स्तम्भा-
 न्ता विष्णुपूर्वकाः । भवन्ति सुखिनो नित्यं तारतम्य-
 क्रमेण तु ॥ २९ ॥ तत्तत्पदविरक्तस्य श्रोत्रियस्य प्रसा-
 दिनः । स्वरूपभूत आनन्दः स्वयं भाति परे यथा
 ॥ ३० ॥ निमित्तं किञ्चिदाश्रित्य खलु शब्दः प्रवर्तते ।
 यतो वाचो निवर्तन्ते निमित्तानामभावतः ॥ ३१ ॥
 निर्विशेषे परानन्दे कथं शब्दः प्रवर्तते । तस्मादेत-
 न्मनः सूक्ष्मं व्यावृत्तं सर्वगोचरम् ॥ ३२ ॥ यस्मा-

च्छ्रोत्रस्वगक्ष्यादिखादिकर्मेन्द्रियाणि च । व्यावृत्तानि परं
 प्राप्तुं न समर्थानि तानि तु ॥ ३३ ॥ तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं
 निर्गुणं सत्यचिद्धनम् । विदित्वा स्वात्मरूपेण न धि-
 भेति कुतश्चन ॥ ३४ ॥ एवं यस्तु विजानाति स्वगु-
 रोरुपदेशतः । स साध्वसाधुकर्मभ्यां सदा न तपति
 प्रभुः ॥ ३५ ॥ ताप्यतापकरूपेण विभातमखिलं जगत् ।
 प्रत्यगात्मतया भाति ज्ञानाद्वेदान्तवाक्यजात् ॥ ३६ ॥
 शुद्धमीश्वरचैतन्यं जीवचैतन्यमेव च । प्रमाता च प्र-
 माणं च प्रमेयं च फलं तथा ॥ ३७ ॥ इति सप्तविधो
 प्रोक्तं भिद्यते व्यवहारतः । मायोपाधिविनिर्मुक्तं भुजु-
 मित्यभिधीयते ॥ ३८ ॥ मायासंबन्धतश्चेशो जीवो-
 ऽविद्यावशस्तथा । अन्तःकरणसंबन्धात्प्रमातेत्यभिधीयते
 ॥ ३९ ॥ तथा तद्वृत्तिसंबन्धात्प्रमाणमिति कथ्यते ।
 अज्ञातमपि चैतन्यं प्रमेयमिति कथ्यते ॥ ४० ॥ तथा
 ज्ञातं च चैतन्यं फलमित्यभिधीयते । सर्वोपाधिविनि-
 र्मुक्तं स्वात्मानं भावयेत्सुधीः ॥ ४१ ॥ एवं यो वेद
 तत्त्वेन ब्रह्मभूयाय कल्पते । सर्ववेदान्तसिद्धान्तमार्गं
 वक्षिमीयथार्थतः ॥ ४२ ॥ स्वयं भूत्वा स्वयं भूत्वा
 स्वयमेवावशिष्यते ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववर्त्तन्ति
 शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति कठोपनिषत्समाप्ता ॥

भावनोपनिषत् ॥ ८७ ॥

म्याविद्यापदतत्कार्यश्रीचक्रोपरि भासरम् ।

चिन्दुरूपशिवाकारं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ आत्मन्मखण्डमण्डलाकारमावृत्य सकल-
प्रमाण्डमण्डलं स्वप्रकाशं ध्यायेत् । ॐ श्रीगुरुः सर्व-
कारणभृता शक्तिः । तेन नवरन्ध्ररूपो देहः । नव-
शक्तिरूपं श्रीचक्रम् । वाराही पितृरूपा । कुरुकुला बलि-
देवता माता । पुरुषार्थाः सागराः । देहो नवरत्नद्वीपः ।
आधारनवकमुद्राः शक्तयः । त्वगादिसर्षधानुभिरनेकैः
संयुक्ताः संकल्पाः कल्पतरवः । तेजः कल्पकोद्यानम् ।
रसनया भाव्यमाना मधुराम्लतिक्तकटुकपायलवणभेदाः
पङ्कमाः पङ्कतवः । क्रियाशक्तिः पीठम् । कुण्डलिनी
ज्ञानशक्तिर्गृहम् । इच्छाशक्तिर्महात्रिपुरसुन्दरी । ज्ञाता
होता । ज्ञानमग्निः । ज्ञेयं हविः । ज्ञातृज्ञानज्ञेयानाम-
भेदभावनं श्रीचक्रपूजनम् । नियतिसहिताः शृङ्गारा-
दयो नव रसा अणिमादयः । कामक्रोधलोभमोहमद-
मात्मर्यपुण्यपापमया ब्राह्मयाद्यष्ट शक्तयः । पृथिव्यसेजो-
वायवाकाशश्रोत्रत्वक्क्षुर्जिह्वाघ्राणवाक्पाणिपादपायूपस्थ-
मनोविकाराः षोडश शक्तयः । वचनादानगमनविसर्गा-

१ परमकारण. २ शक्तिमयं. ३ भेरुण्डा. ४ धातुरोम-
संयुक्ताः.

नन्दहानोपादानोपेक्षाबुद्धयोऽनङ्गकुसुमादिशक्तयोऽष्टौ ।
 अलम्बुसा कुहूविश्वोदरी वरुणा हस्तिजिह्वा यैशम्वत्य-
 श्विनी गान्धारी पूषा शङ्खिनी सरस्वतीडा पिङ्गला
 सुषुम्ना चेति चतुर्दश नाड्यः । सर्वसंश्लोभिण्यादिचतु-
 र्दशारगा देवताः । प्राणापानव्यानोदानसमाननागकूर्म-
 कृकरदेवदत्तधनंजया इति दश वायवः । सर्वसिद्धिप्रदा
 देव्यो बहिर्दशारगा देवताः । एतद्वायुदशकसंयोगोपा-
 धिभेदेन रेचकपूरकशोषकदाहकप्लावका अमृतार्मति
 प्राणमुख्यत्वेन पञ्चविधोऽस्ति । क्षारको दारकः क्षो-
 भको मोहको जृम्भक इत्यपानमुख्यत्वेन पञ्चवि-
 धोऽस्ति । तेन मनुष्याणां मोहको दाहको भक्ष्यभोज्य-
 लेष्टचोद्यपेयात्मकं चतुर्विधमन्नं पाचयति । एता दश
 वह्निकलाः सर्वज्ञत्वायन्तर्दशारगा देवताः । शीतोष्ण-
 सुखदुःस्वेच्छासखरजस्तमोगुणा वशिन्यादिशक्तयोऽष्टौ ।
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्चतन्मात्राः पञ्च पुण्ययाणा
 मन इक्षुधनुः । वश्यो बाणो रागः पाशः । द्वेषो-
 ऽङ्कुशः । अव्यक्तमहत्तत्त्वमहदहंकार इति कामेश्वरी-वज्रे-
 श्वरी-भागमालिन्योऽन्तस्त्रिकोणाग्रगा देवताः । पञ्च-
 दशतिथिरूपेण कालस्य परिणामावलोकनस्थितिः
 पञ्चदशनित्याः । श्रद्धानुरूपा धीर्देवता । तयोः कामे-

१ पयस्विनी. २ पाचकशोषक. ३ धो जाठरोऽस्तिमेवति.

शरी सदानन्दघनो परिपूर्णस्वात्मैक्यरूपा देवता । स-
 त्तिष्ठमिति लौहित्यकारणं सारवम् । कर्तव्यमकर्तव्यमिति
 भावनायुक्त उपचारः । अस्ति नास्तीति कर्तव्यता-
 नूपचारः । बाह्याभ्यन्तःकरणानां रूपग्रहणयोग्यता-
 स्त्वित्यावाहनम् । तस्य बाह्याभ्यन्तःकरणानामेकरूप-
 विषयग्रहणमासनम् । रक्तशुक्लपदकीकरणं पाद्यम् ।
 उज्ज्वलदामोदानन्दासनदानमर्थम् । स्वच्छं स्वतःसि-
 द्धमित्याचमनीयम् । चिच्छन्दमयीति सर्वाङ्गस्ववर्णं स्ना-
 नम् । चिदग्निस्वरूपपरमानन्दशक्तिस्फुरणं वस्त्रम् ।
 प्रत्येकं सप्तविंशतिधा भिन्नत्वेनेच्छाज्ञानक्रियात्मकब्रह्म-
 ग्रन्थिमद्रसतन्तुब्रह्मनाडी ब्रह्मसूत्रम् । स्वव्यतिरिक्त-
 वस्तुवङ्गरहितस्मरणं विभूषणम् । सैष्ठ्यसुखपरिपूर्णता-
 स्मरणं गन्धः । समस्तविषयाणां मनसः स्थैर्ये-
 णानुसंधानं कुसुमम् । तेषामेव सर्वदा स्वीकरणं
 धूपः । पवनावच्छिन्नोर्ध्वज्वलनसच्चिदुलकाकाशदेहो
 दीपः । समस्तयातायातवर्ज्यं नैवेद्यम् । अवस्थात्र-
 याणामेकीकरणं ताम्बूलम् । मूलाधारादाब्रह्मरन्ध्र-
 पर्यन्तं ब्रह्मरन्ध्रादामूलाधारपर्यन्तं गतागतरूपेण प्राद-
 क्षिप्यम् । तुर्यावस्था नमस्कारः । देहशून्यप्रमातृतासि-

१. लौहित्यकरणं. २. ग्रहणं स्मिरासनं. ३. सदानन्द. ४. स्मर-
 णम्. ५. स्वच्छं स्वपरिपूतता(रणा)नुस्मरणं, सत्सङ्गपरिपूतता.
 ६. द्वैतविसर्जनं.

मजनं बलिहरणम् । सत्यमस्ति कर्तव्यमकर्तव्यमोदा-
सीन्यनित्यात्मविलापनं होमः । स्वयं तत्पादुकात्मि-
जनं परिपूर्णध्यानम् । एवं मुहूर्तत्रयं भाषनापरो जी-
वन्मुक्तो भवति । तस्य देवतात्मैक्यसिद्धिः । चिन्तित-
कार्याण्ययत्नेन सिध्यन्ति । स एव शिवयोगीति कथ्यते ।
कादिहादिमतोक्तेन भावना प्रतिपादिता । जीवन्मुक्तो
भवति । य एवं वेद ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णे-
भिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इत्यथर्वणवेदे भावनोपनिषत्संपूर्णा ॥

रुद्रहृदयोपनिषत् ॥ ८८ ॥

यद्ब्रह्म रुद्रहृदयमहाविद्याप्रकाशितम् ।

तद्ब्रह्ममात्रावस्थानपदवीमधुना भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नाववविति शान्तिः ॥

हरिः ॐ हृदयं कुण्डली भस्मर्तृदाक्षगणदर्शनम् ।
तारसारं महावाक्यं पञ्चब्रह्माग्निहोत्रकम् ॥ १ ॥ प्र-
णम्य शिरसा पादौ शुको व्यासमुवाच ह । को देवः
सर्वदेवेषु कस्मिन्देवाश्च सर्वशः ॥ २ ॥ कस्य शुश्रूषणा-
क्षित्यं प्रीता देवा भवन्ति मे । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा

१ सत्यमस्ति. २ मुहूर्तत्रयं घटिकामात्रं. ३ नया हुता.
४ क्यं च सिध्यन्ति. ५ णि नैजेन. ६ निगद्यन्तं. ७ वेदेन.

प्रत्युवाच पिता शुक्रम् ॥ ३ ॥ सर्वदेवात्मको रुद्रः
 सर्वे देवाः शिवात्मकाः । रुद्रस्य दक्षिणे पार्श्वे रवि-
 ब्रह्मा त्रयोऽग्नयः ॥ ४ ॥ वामपार्श्वे उमा देवी विष्णुः
 सोमोऽपि ते त्रयः । या उमा सा स्वयं विष्णुर्यो विष्णुः
 स हि चन्द्रमाः ॥ ५ ॥ ये नमस्यन्ति गोविन्दं ते
 नमस्यन्ति शंकरम् । येऽर्चयन्ति हरिं भक्त्या तेऽर्च-
 यन्ति वृषध्वजम् ॥ ६ ॥ ये द्विपन्ति विरूपाक्षं ते
 द्विपन्ति जनार्दनम् । ये रुद्रं नाभिजानन्ति ते न जा-
 नन्ति केशवम् ॥ ७ ॥ रुद्रात्प्रवर्तते बीजं बीजयोनि-
 जनार्दनः । यो रुद्रः स स्वयं ब्रह्मा यो ब्रह्मा स हुता-
 शनः ॥ ८ ॥ ब्रह्मविष्णुभयो रुद्रं अग्नीषोमात्मकं ज-
 गत् । पुंलिङ्गं सर्वमीशानं स्त्रीलिङ्गं भगवत्युमा ॥ ९ ॥
 उमारुद्रात्मिकाः सर्वाः प्रजाः स्थावरजङ्गमाः । व्यक्तं
 सर्वमुमारूपमव्यक्तं तु महेश्वरम् ॥ १० ॥ उमा शंक-
 रयोर्योगः स योगो विष्णुरुच्यते । यस्तु तस्मै नम-
 स्कां कुर्याद्भक्तिसमन्वितः ॥ ११ ॥ आत्मानं परमा-
 त्मानमन्तरात्मानमेव च । ज्ञात्वा त्रिविधमात्मानं पर-
 मात्मानमाश्रयेत् ॥ १२ ॥ अन्तरात्मा भवेद्ब्रह्मा पर-
 मात्मा महेश्वरः । सर्वेषामेव भूतानां विष्णुरात्मा स-
 नातनः ॥ १३ ॥ अस्य त्रैलोक्यवृक्षस्य भूमौ विटपशा-
 खिनः । अग्रं मध्यं तथा मूलं विष्णुब्रह्ममहेश्वराः
 ॥ १४ ॥ कार्यं विष्णुः क्रिया ब्रह्मा कारणं तु महे-

श्वरः । प्रयोजनार्थं रुद्रेण मूर्तिरेका त्रिधा कृता
 ॥ १५ ॥ धर्मो रुद्रो जगद्विष्णुः सर्वज्ञानं पितामहः ।
 श्रीरुद्र रुद्र रुद्रेति तस्मै त्रयाद्विचक्षणः ॥ १६ ॥
 कीर्तनात्सर्वदेवस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । रुद्रो नर उमा
 नारी तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ १७ ॥ रुद्रो ब्रह्मा
 उमा वाणी तस्मै तस्यै नमो नमः । रुद्रो विष्णुरुमा
 लक्ष्मीस्तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ १८ ॥ रुद्रः सूर्य उमा
 छाया तस्मै तस्यै नमो नमः । रुद्रः सोम उमा तारा
 तस्मै तस्यै नमो नमः ॥ १९ ॥ रुद्रो दिवा उमा रात्रि-
 त्स्तस्मै तस्यै नमो नमः । रुद्रो यज्ञ उमा वेदिस्तस्मै
 तस्यै नमो नमः ॥ २० ॥ रुद्रो वह्निरुमा स्वाहा तस्मै
 तस्यै नमो नमः । रुद्रो वेद उमा शास्त्रं तस्मै तस्यै
 नमो नमः ॥ २१ ॥ रुद्रो वृक्ष उमा वल्ली तस्मै
 तस्यै नमो नमः । रुद्रो गन्ध उमा पुष्पं तस्मै तस्यै
 नमो नमः ॥ २२ ॥ रुद्रोऽर्थ अक्षरः सोमा तस्मै
 तस्यै नमो नमः । रुद्रो लिङ्गमुक्ता पीठं तस्मै तस्यै
 नमो नमः ॥ २३ ॥ सर्वदेवात्मकं रुद्रं नमस्कुर्या-
 त्पृथक्पृथक् । णभिर्मन्त्रपदैरेव नमस्वामीशपार्वतीम्
 ॥ २४ ॥ यत्रयत्र भवेत्पार्वतीमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 ब्रह्महा जलमध्ये तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २५ ॥
 सर्वाधिष्ठानमद्वन्द्वं परं ब्रह्म सनातनम् । सच्चिदानन्द-

रूपं तद्वाङ्मनसगोचरम् ॥ २६ ॥ तस्मिन्सुविदिते
 सर्वं विज्ञातं स्यादिदं शुक् । तदात्मकत्वात्सर्वस्य तस्मा-
 द्भिन्नं नहि क्वचित् ॥ २७ ॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये हि
 परा चैवापरा च ते । तत्रापरा तु विद्यैषा ऋग्वेदो
 यजुरेव च ॥ २८ ॥ सामवेदस्तथाथर्ववेदः शिक्षा
 मुनीश्वर । कल्पो व्यकिरणं चैव निरुक्तं छन्द एव च
 ॥ २९ ॥ ज्योतिषं च तथानात्मविषया अपि बुद्ध्यः ।
 अर्थेषा परमा विद्या ययात्मा परमाक्षरम् ॥ ३० ॥
 यत्तद्देश्यमग्राह्यमगोत्रं रूपवर्जितम् । अचक्षुःश्रोत्र-
 मत्यर्थं तदपाणिपदं तथा ॥ ३१ ॥ नित्यं विभुं सर्व-
 गतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् । तद्गतयोनिं पश्यन्ति
 धीरा आत्मानमात्मनि ॥ ३२ ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो
 यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादत्राज्ञरूपेण जायते जग-
 दावलिः ॥ ३३ ॥ सत्यवद्भाति तत्सर्वं रजुसर्पवदा-
 स्थितम् । तदेतदक्षरं सत्यं तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥ ३४ ॥
 ज्ञानेनैव हि संसारविनाशो नैव कर्मणा । श्रोत्रियं
 ब्रह्मनिष्ठं स्वगुरुं गच्छेद्यथाविधि ॥ ३५ ॥ गुरुस्तस्मै परां
 विद्यां दद्याद्ब्रह्मात्मबोधिनीम् । गुहायां निहितं साक्षा-
 दक्षरं वेद चेन्नरः ॥ ३६ ॥ छिन्वाऽविद्यामहाप्रन्थि
 शिवं गच्छेत्सनातनम् । तदेतदमृतं सत्यं तद्बोद्धव्यं
 मुमुक्षुभिः ॥ ३७ ॥ धनुस्तारं शरो ब्रह्मा तल्ल-
 क्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्

॥ ३८ ॥ लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरः सर्वगतो मुखः ।
 वेद्या सर्वगतश्चैव शिवलक्ष्यं न संशयः ॥ ३९ ॥ न
 तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते न वान्ति वाताः सकला
 देवताश्च । स एष देवः कृतभावभूतः स्वयं विशुद्धो
 विरजः प्रकाशते ॥ ४० ॥ द्वौ सुपर्णौ शरीरेऽस्मिन्नी-
 वेशाल्या सह स्थितौ । तयोर्जीवः फलं भुङ्क्ते कर्मणो
 न महेश्वरः ॥ ४१ ॥ केवलं साक्षिरूपेण विना भोगं
 महेश्वरः । प्रकाशते स्वयं भेदः कल्पितो मायया तयोः
 ॥ ४२ ॥ घटाकाशमटाकाशौ यथाकाशप्रभेदतः । क-
 ल्पितौ परमौ जीवशिवरूपेण कल्पितौ ॥ ४३ ॥
 तत्त्वतश्च शिवः साक्षाच्चिदावश्च स्वतः सदा । चिच्चि-
 दाकारतो भिन्ना न भिन्ना चित्त्वहानितः ॥ ४४ ॥
 चित्तश्चिन्नं चिदाकाराद्भिद्यते जडरूपतः । भिद्यते चे-
 ज्जडो भेदश्चिदेका सर्वदा खलु ॥ ४५ ॥ तर्कतश्च प्रमा-
 णाच्च चिदेकत्वव्यवस्थितेः । चिदेकत्वपरिज्ञाने न शो-
 चति न मुह्यति ॥ ४६ ॥ अद्वैतं परमानन्दं शिवं याति
 तु केवलम् । अधिष्ठानं समस्तस्य जगतः सत्यचिद्धनम्
 ॥ ४७ ॥ अहमस्मीति निश्चित्य वीतशोको भवेन्मुनिः ।
 स्वशरीरे स्वयं ज्योतिस्स्वरूपं सर्वमाक्षिणम् ॥ ४८ ॥
 क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे माययावृताः । एवं रूप-
 परिज्ञानं यस्यास्ति परयोगिनः ॥ ४९ ॥ कुत्र चिद्रमनं

नास्ति तस्य पूर्णस्वरूपिणः । आकाशमेकं संपूर्णं कुत्र-
चिन्नैव गच्छति ॥ ५० ॥ तद्वात्स्वात्मपरिज्ञानी कुत्र-
चिन्नैव गच्छति । स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म यो वेद
वै मुनिः ॥ ५१ ॥ ब्रह्मैव भवति स्वस्थः सच्चिदानन्द-
मातृकः । इत्युपनिषत् ॥ ॥ ॐ सह नाववत्विति
शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति रुद्रहृदयोपनिषत्समाप्ता ॥

योगकुण्डल्युपनिषत् ॥ ८९ ॥

योगकुण्डल्युपनिषद्योगसिद्धिहृदासनम् ।

निर्विशेषब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमिति चिन्तये ॥ १ ॥

ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ हेतुद्वयं हि चित्तस्य वासना च समी-
रणः । तयोर्विनष्ट एकात्मस्तद्वावपि विनश्यतः ॥ १ ॥
तयोरादौ समीरस्य जयं कुयाञ्जरः सदा । मिताहारश्चा-
सनं च शक्तिचालस्तृतीयकः ॥ २ ॥ एतेषां लक्षणं
वक्ष्ये शृणु गांतम सादरम् । सुस्त्रियमधुराहारश्चतुर्थी-
शविवाजितः ॥ ३ ॥ भुज्यते शिवसंप्रीत्य मिताहारः स
उच्यते । आसनं द्विविधं प्रोक्तं पञ्चं वज्रासनं तथा
॥ ४ ॥ ऊर्वोरुपरि चेद्वृत्ते उभे पादतले यथा । पञ्चा-
सनं भवेदेतत्सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ५ ॥ वामाङ्घ्रिमूल-

कन्दाधो अन्यं तदुपरि क्षिपेत् । समग्रीवशिरःकायो
 वज्रासनमितीरितम् ॥ ६ ॥ कुण्डल्येव भवेच्छक्तिस्तां
 तु संचालयेद्बुधः । स्वस्थानादाश्रुवोर्मभ्यं शक्तिचालनमु-
 च्यते ॥ ७ ॥ तस्माधने द्वयं मुख्यं सरस्वत्यास्तु चाल-
 नम् । प्राणरोधमथाभ्यासादज्यौ कुण्डलिनी भवेत्
 ॥ ८ ॥ तयोरादौ सरस्वत्याश्चालनं कथयामि ते । अरु-
 न्धत्येव कथिता पुराविद्भिः सरस्वती ॥ ९ ॥ यस्याः
 संचालनेनैव स्वयं चलाति कुण्डली । इडायां वहति
 प्राणे बद्धा पद्मासनं दृढम् ॥ १० ॥ द्वादशाङ्गुलदूर्ध्वं
 च अम्बरं चतुरङ्गुलम् । विस्तीर्य तेन तन्नाडीं वेष्ट-
 यित्वा ततः सुधीः ॥ ११ ॥ अद्भुततर्जनीभ्यां तु ह-
 स्ताभ्यां धारयेद्दृढम् । स्वशक्त्या चालयेद्दामे दक्षिणेन
 पुनःपुनः ॥ १२ ॥ मुहूर्तद्वयपर्यन्तं निर्भयाच्चालये-
 त्सुधीः । ऊर्ध्वमाकर्षयेत्किञ्चित्सुपुष्पा कुण्डलीगताम्
 ॥ १३ ॥ तेन कुण्डलिनी तस्याः सुपुष्पाया मुखं
 व्रजेत् । जहाति तस्मात्प्राणोऽयं सुपुष्पां व्रजति स्वतः
 ॥ १४ ॥ तुन्दे तु ताणं कुर्याच्च कण्ठसंकोचने कृते ।
 सरस्वत्यां चालनेन वक्षसश्चोर्ध्वगो मरुत् ॥ १५ ॥
 सूर्येण रेचयेद्वायुं सरस्वत्यास्तु चालने । कण्ठसंको-
 चनं कृत्वा वक्षसश्चोर्ध्वगो मरुत् ॥ १६ ॥ तस्मा-
 त्संचालयेन्नित्यं शब्दगर्भा सरस्वतीम् । यस्याः संचा-

१ स्वत्याश्चालनेन वक्षः स्यादूर्ध्वः, २ वक्षः स्यादूर्ध्वः, ३ तस्याः

लनेनैव योगी रोगैः प्रमुच्यते ॥ १७ ॥ गुल्मं जलो-
 दरः प्लीहो ये चान्ये तुन्दमध्यगाः । सर्वे ते शक्ति-
 चालेन रोगा नश्यन्ति निश्चयम् ॥ १८ ॥ प्राणरोधम-
 थेदानीं प्रवक्ष्यामि समासतः । प्राणश्च देहगो वायु-
 रायामः कुम्भकः स्मृतः ॥ १९ ॥ स एव द्विविधः
 प्रोक्तः सहितः केवलस्तथा । यावत्केवलसिद्धिः स्यात्ता-
 वत्सहितमभ्यसेत् ॥ २० ॥ सूर्योज्जायी शीतली च भस्त्री
 चैव चतुर्थिका । भेदरेव समं कुम्भो यः स्यात्सहित-
 कुम्भकः ॥ २१ ॥ पवित्रे निर्जने देशे शर्करादिवि-
 र्जिते । धनुःप्रमाणपर्यन्ते शीताग्निजलवर्जिते ॥ २२ ॥
 पवित्रे नात्युच्चनीचे ह्यासने सुखदे सुखे । बद्धपद्मा-
 सनं कृत्वा सरस्वत्यास्तु चालनम् ॥ २३ ॥ दक्ष-
 नाढ्या समाकृष्य बहिष्ठं पवनं शनैः । यथेष्टं पूरये-
 द्वायुं रेचयेदिडया ततः ॥ २४ ॥ कपालशोधने वापि
 रेचयेत्पवनं शनैः । चतुष्कं वानदोषं तु कृमिदोषं नि-
 हन्ति च ॥ २५ ॥ पुनः पुनरिदं कार्यं सूर्यभेदमुदा-
 हृतम् । मुखं संयम्य नाडिभ्यामाकृष्य पवनं शनैः
 ॥ २६ ॥ यथा लगति कण्ठात्तु हृदयावधि सस्वनम् ।
 पूर्ववत्कुम्भयेत्प्राणं रेचयेदिडया ततः ॥ २७ ॥ शीर्षो-
 दितानलहरं गलश्लेष्महरं परम् । सर्वरोगहरं पुण्यं देहा-
 नलविवर्धनम् ॥ २८ ॥ नाडीजलोदरं धातुगतदोष-

विनाशनम् । गच्छतस्तिष्ठतः कार्यमुज्जायात्यं तु कुम्भ-
कम् ॥ २९ ॥ जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत्कुम्भका-
दनु । शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेदनिलं सुधीः ॥ ३० ॥
गुल्मप्लीहादिकान्दोषान्क्षयं पित्तं ज्वरं तृषाम् । वि-
पाणि शीतली नाम कुम्भकोऽयं निहन्ति च ॥ ३१ ॥
ततः पद्मासनं बद्ध्वा समग्रीवोदरः सुधीः । मुखं सं-
यम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत् ॥ ३२ ॥ यथा लगति
कण्ठात्तु कपाले मस्त्वनं ततः । वेगेन पूरयेत् किञ्चिद्भू-
त्पद्मावधि मारुतम् ॥ ३३ ॥ पुनर्विरेचयेत्तद्वत्पूरयेच्च
पुनः पुनः । यथैव लोहकाराणां भस्मा वेगेन चास्यते
॥ ३४ ॥ तथैव स्वशरीरस्थं चालयेत्पवनं शनैः ।
यथा श्रमो भवेद्देहे तथा सूर्येण पूरयेत् ॥ ३५ ॥ यथो-
दरं भवेत्पूर्णं पवनेन तथा लघु । धारयन्नासिकामध्यं
तर्जनीभ्यां विना दृढम् ॥ ३६ ॥ कुम्भकं पूर्ववत्कृत्वा
रेचयेद्विड्यानिलम् । कण्ठोऽधितानलहरं शरीराग्निविव-
र्धनम् ॥ ३७ ॥ कुण्डलीबोधकं पुण्यं पापघ्नं शुभदं
सुखम् । ब्रह्मनाडीमुग्रान्तम्यकफाद्यगलनाशनम् ॥ ३८ ॥
गुणत्रयसमुद्भूतग्रन्थिप्रयविभेदकम् । विशेषेणैव कर्तव्यं
भस्माख्यं कुम्भकं त्विदम् ॥ ३९ ॥ चतुर्णामपि भेदानां
कुम्भके समुपस्थिते । बन्धत्रयमिदं कार्यं योगिभिर्वा-
तकल्मषैः ॥ ४० ॥ प्रथमो मूलबन्धस्तु द्वितीयोऽङ्गीय-

णाभिधः । जालन्धरस्तृतीयस्तु तेषां लक्षणमुच्यते ॥ ४१ ॥ अधोगतिमपानं वै ऊर्ध्वगं कुरुते बलात् । आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धोऽयमुच्यते ॥ ४२ ॥ अपाने चोर्ध्वगे याते संप्राप्ते वह्निमण्डले । ततोऽनलशिखा दीर्घा वर्धते वायुनाहता ॥ ४३ ॥ ततो यातो वह्नयपानां प्राणमुष्णस्वरूपकम् । तेनात्यन्तप्रदीप्तेन ज्वलनो देहजस्तथा ॥ ४४ ॥ तेन कुण्डलिनी सुप्ता संतप्ता संप्रबुध्यते । दण्डाहतभुजङ्गीव निःश्वस्य क्रजुतां व्रजेत् ॥ ४५ ॥ बिलप्रवेशतो यत्र ब्रह्मनाड्यन्तरं व्रजेत् । तस्मान्नित्यं मूलबन्धः कर्तव्यो योगिभिः सदा ॥ ४६ ॥ कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्तव्यस्तूङ्घ्रियाणकः । बन्धो येन सुपुष्पायां प्राणस्तूङ्घ्रियते यतः ॥ ४७ ॥ तस्मादुङ्घ्रियणाढ्याऽयं योगिभिः समुदाहृतः । सति वज्रासने पादौ कराभ्यां धारयेद्दृढम् ॥ ४८ ॥ गुल्फदेशसमीपे च कन्दं तत्र प्रपीडयेत् । पश्चिमं ताणमुदरे धारयेद्दुदये गले ॥ ४९ ॥ शनैः शनैर्यदा प्राणस्तुन्दसन्धिं निगच्छति । तुन्ददोषं विनिर्धूय कर्तव्यं सततं शनैः ॥ ५० ॥ पूरकान्ते तु कर्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः । कण्ठसंकोचरूपोऽसौ वायुमार्गनिरोधकः ॥ ५१ ॥ अधस्तात्कुञ्चनेनाशु कण्ठसंकोचने कृते । मध्ये पश्चिमताणेन स्यात्प्राणो ब्रह्मनाडिगः ॥ ५२ ॥ पूर्वोक्तेन क्रमेणैव सम्यगासनमास्थितः । चालनं तु सरस्वत्याः

कृत्वा प्राणं निरोधयेत् ॥ ५३ ॥ प्रथमे दिवसे कार्यं
कुम्भकानां चतुष्टयम् । प्रत्येकं दशसंख्याकं द्वितीये
पञ्चभिस्तथा ॥ ५४ ॥ विशत्यलं तृतीयेऽह्नि पञ्चवृष्ट्या
दिनेदिने । कर्तव्यः कुम्भको नित्यं बन्धप्रयसमन्वितः
॥ ५५ ॥ दिवा सुप्तिर्निशायां तु जागरादतिमैथुनात् ।
बहुसंक्रमणं नित्यं रोधान्मृगपुरीषयोः ॥ ५६ ॥ विष-
मामनदोषाश्च प्रयासप्राणचिन्तनात् । शीघ्रमुपपद्यते रोग-
गः सम्भयेद्यदि संयमी ॥ ५७ ॥ योगाभ्यासेन मे रोग
उत्पन्न इति कथ्यते । ततोऽभ्यासं त्यजेद्देवं प्रथमं विघ्न-
मुच्यते ॥ ५८ ॥ द्वितीयं संशयाख्यं च तृतीयं च प्रम-
त्तता । आलस्याख्यं चतुर्थं च निद्रारूपं तु पञ्चमम्
॥ ५९ ॥ षष्ठं तु विरतिर्भ्रान्तिः सप्तमं परिकीर्तितम् ।
विषयं चाष्टमं चैव अनाख्यं नवमं स्मृतम् ॥ ६० ॥
अलङ्घ्यैर्योगतत्त्वस्य दशमं प्रोच्यते तुर्यैः । इत्येतद्वि-
घ्नदशकं विचारेण त्यजेद्बुधः ॥ ६१ ॥ प्राणाभ्यासस्ततः
कार्यं नित्यं सर्वस्थया धिया । मृपुष्पा लीयते चित्तं
तथा वायुः प्रधावति ॥ ६२ ॥ शुष्कं मले तु योगी च
स्याद्वृत्तिश्चलिता ततः । अधोगातमपानं वै ऊर्ध्वगं
कुरुत बलात् ॥ ६३ ॥ आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धो-
ऽयमुच्यते । अपानश्चोर्ध्वगो भूत्वा वह्निना सह ग-
च्छति ॥ ६४ ॥ प्राणम्यानं ततो वह्निः प्राणापानी च
सत्वरम् । मिलित्वा कुण्डलीं याति प्रमुसा कुण्डला-

कृतिः ॥ ६५ ॥ तेनमग्निना च संतप्ता पवनेनैव चा-
 लिता । प्रसार्य स्वशरीरं तु सुषुम्ना वदनान्तरे ॥ ६६ ॥
 ब्रह्मग्रन्थि ततो भित्त्वा रजोगुणसमुद्भवम् । सुषुम्ना
 वदने शीघ्रं विद्युल्लेखेव संस्फुरेत् ॥ ६७ ॥ विष्णुग्रन्थि
 प्रयात्युच्चैः सत्त्वरं हृदि संस्थिता । ऊर्ध्वं गच्छति य-
 चास्ते रुद्रग्रन्थि तद्गुद्भवम् ॥ ६८ ॥ भ्रुवोर्मध्यं तु सं-
 मिध याति शीतांशुमण्डलम् । अनाहतालयं यच्चक्रं
 दलैः षोडशभिर्युतम् ॥ ६९ ॥ तत्र शीतांशुसंजातं
 द्रवं शोषयति स्वयम् । चालिते प्राणवेगेन रक्तं पित्तं
 रवेर्ग्रहात् ॥ ७० ॥ यातेन्दुचक्रं यत्रास्ते शुद्धश्लेष्मद्र-
 वात्मकम् । तत्र सितं प्रसत्युष्णं कथं शीतस्वभावकम्
 ॥ ७१ ॥ तथैव रभसा शुक्लं चन्द्ररूपं हि तप्यते ।
 ऊर्ध्वं प्रवहति क्षुब्धा तद्वं भ्रमतेतराम् ॥ ७२ ॥
 तस्यास्वादवशाच्चित्तं बहिष्ठां विपमेषु यत् । तदेव
 परमं भुक्त्वा स्वस्थः स्वात्मरतो युवा ॥ ७३ ॥ प्रकृ-
 त्यष्टकरूपं च स्थानं गच्छात् कुण्डली । क्रोडीकृत्य शिवं
 याति क्रोडीकृत्य विलायते ॥ ७४ ॥ इत्यधोर्ध्वरजः
 शुक्लं शिवे तदनु मारुतः । प्राणापानौ समौ याति
 सदा जातौ तथैव च ॥ ७५ ॥ भूतेऽल्पे चाप्यनल्पे
 वा वाचके त्वातिवर्धते । धावत्यत्यखिला वाता अग्नि-
 मूषाहिरण्यवत् ॥ ७६ ॥ आधिभौतिकदेहं तु आधि-

१ शरीरस्य. २ रवेर्ग्रहात्. ३ भारयत्य.

दैविकविग्रहे । देहोऽनिविमलं याति चातिवाहिकता-
मियान् ॥ ७७ ॥ जात्यभावविनिर्मुक्तममलं चिन्मया-
त्मकम् । तस्यातिवाहिकं मुख्यं सर्वेषां तु मदात्मकम्
॥ ७८ ॥ जायाभवविनिर्मुक्तिः कालरूपस्य विभ्रमः ।
इति तं स्वस्वरूपा हि मती रज्जुभुजङ्गवत् ॥ ७९ ॥
मृषैवोदेति सकलं मृषैव प्रविलीयते । रौप्यशुद्धिः
शुक्तिकायां स्त्रीपुंसोभ्रमतो यथा ॥ ८० ॥ पिण्डब्र-
ह्माण्डयोरैक्यं लिङ्गसूत्रात्मनोरपि । स्वापाध्याकृतयो-
रैक्यं स्वप्रकाशचिदात्मनोः ॥ ८१ ॥ शक्तिः कुण्डलिनी
नाम विमतन्तुनिभा शुभा । मूलकन्दं फणाग्रेण दध्वा
कमलकन्दवत् ॥ ८२ ॥ मुखेन पुच्छं संगृह्य ब्रह्मरन्ध्र-
समन्विता । पद्मासनगतः स्वस्थो गुदमाकुञ्चय साधकः
॥ ८३ ॥ वायुमृध्वगतं कुर्वन्कुम्भकाविष्टमानसः ।
वाय्वाघातवशादग्निः स्वाधिष्ठानगतो ज्वलन् ॥ ८४ ॥
ज्वलनाघातपवनाघातोरुज्ज्वलितोऽहिराट् । ब्रह्मग्रन्थि
ततो भिरवा विष्णुग्रन्थि भिनश्यतः ॥ ८५ ॥ रुद्र-
ग्रन्थि च भिरवैव कमलानि भिनत्ति पद । सहस्रकमले
शक्तिः शिवेन सह मोदते ॥ ८६ ॥ सैवावस्था परा
ज्ञेया सैव निवृत्तिकारिणी । इति ॥ इति प्रथमो-
ऽध्यायः ॥ १ ॥

अथाहं संप्रवक्ष्यामि विद्यां खेचरिसंज्ञिकाम् । यथा
 विज्ञातवानस्या लोकेऽस्मिन्नजरोऽमरः ॥ १ ॥ मृत्युव्या-
 धिजराग्रस्तो दृष्ट्वा विद्यामिमां मुने । बुद्धिं दृढतरां
 कृत्वा खेचरीं तु समभ्यसेत् ॥ २ ॥ जराभृत्युगदघ्नो
 यः खेचरीं वेत्ति भूतले । ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव तदभ्यास-
 प्रयोगतः ॥ ३ ॥ तं मुने सर्वभावेन गुरुं मत्वा समा-
 श्रयेत् । दुर्लभा खेचरी विद्या तदभ्यासोऽपि दुर्लभः
 ॥ ४ ॥ अभ्यासं मेलनं चैव युगपन्नैव सिध्यति । अ-
 भ्यासमात्रनिरता न विन्दन्ते ह मेलनम् ॥ ५ ॥
 अभ्यासं लभते ब्रह्मजन्मजन्मान्तरे क्वचित् । मेलनं
 तत्तु जन्मनां शतान्तेऽपि न लभ्यते ॥ ६ ॥ अभ्यासं
 बहुजन्मान्ते कृत्वा तद्भावमाधितम् । मेलनं लभते
 कश्चिद्योगी जन्मान्तरे क्वचित् ॥ ७ ॥ यदा तु मेलनं
 योगी लभते गुरुवक्त्रतः । तदा तत्सिद्धिमाप्नोति
 यदुक्ता शास्त्रसंततौ ॥ ८ ॥ ग्रन्थतश्चार्थतश्चैव मेलनं
 लभते यदा । तदा शिवत्वमाप्नोति निर्मुक्तः सर्वसंसृतेः
 ॥ ९ ॥ शास्त्रं विनापि संबोद्धुं गुरवोऽपि न शक्नुयुः ।
 तस्मात्सुदुर्लभतरं लभ्यं शास्त्रमिदं मुने ॥ १० ॥
 यावन्न लभ्यते शास्त्रं तावद्ग्रां पर्यट्टेयति । यदा संल-
 भ्यते शास्त्रं तदा सिद्धिः करे स्थिता ॥ ११ ॥ न
 शास्त्रेण विना सिद्धिर्दृष्टा चैव जगन्नये । तस्मान्मेलन-
 दातारं शास्त्रदातारमच्युतम् ॥ १२ ॥ तदभ्यासप्रदा-

तारं शिवं मत्वा समाश्रयेत् । लब्ध्वा शास्त्रमिदं
मह्यमन्येषां न प्रकाशयेत् ॥ १३ ॥ तस्मात्सर्वप्रय-
त्नेन गोपनीयं विज्ञानता । यन्त्रास्ते च गुरुर्वह्मन् दिव्ययो-
गप्रदायकः ॥ १४ ॥ तत्र गत्वा च तेनोक्तविद्यां सं-
गृह्य खेचरीम् । तेनोक्तः सम्यगभ्यासं कुर्यादादावत-
न्द्रितः ॥ १५ ॥ अनया विद्यया योगी खेचरीसिद्धि-
भागभवेत् । खेचर्या खेचरीं युक्तन्खेचरीयीजपूरया
॥ १६ ॥ खेचराधिपतिर्भूत्वा खेचरेषु सदा वसेत् ।
खेचरावमथं बह्निमम्बुमण्डलभूपितम् ॥ १७ ॥ आ-
ख्यातं खेचरीयीजं तेन योगः प्रसिध्यति । सोमांश-
नवकं वर्णं प्रतिलोमेन चोद्धरेत् ॥ १८ ॥ तस्मादयं श-
कमाख्यातमक्षरं चन्द्ररूपकम् । तस्मादप्यष्टमं वर्णं
विलोमेन परं मुने ॥ १९ ॥ तथा तत्परमं विद्धि
तदादिरपि पञ्चमी । इन्द्रोश्च बहुभिन्ने च कूटोऽयं
परिकीर्तितः ॥ २० ॥ गुरुपदेशलभ्यं च सर्वयोगप्रसि-
द्धिदम् । यत्तस्य देहजा माया निर्द्वन्द्वकरणाश्रया ॥ २१ ॥
स्वप्नेऽपि न लभेत्तस्य नित्यं द्वादशतप्यतः । य इमां
पञ्च लक्ष्णाणि जपेदपि सुयश्चितः ॥ २२ ॥ तस्य श्री-
खेचरीसिद्धिः स्वयमेव प्रवर्तते । नश्यन्ति सर्वविघ्नानि
प्रसीदन्ति च देवताः ॥ २३ ॥ वलीपलितनाशश्च भ-
विष्यति न संशयः । एवं लब्ध्वा महाविद्यामभ्यासं

कारयेत्ततः ॥ २४ ॥ अन्यथा क्लिश्यते ब्रह्मज्ञ सिद्धिः
 खेचरीपथे । यदभ्यासविधौ विद्यां न लभेद्यः सुधाम-
 यीम् ॥ २५ ॥ ततः संमेलकादौ च लब्ध्वा विद्यां
 सदा जपेत् । नान्यथा रहितो ब्रह्मज्ञ किञ्चित्सिद्धि-
 भाग्भवेत् ॥ २६ ॥ यद्विदं लभ्यते शास्त्रं तदा विद्यां
 समाश्रयेत् । ततस्तदोदितां सिद्धिमाशु तां लभते मुनिः
 ॥ २७ ॥ तालुमूलं समुत्कृत्य सप्तवासरमात्मवित् ।
 स्वगुरुक्तप्रकारेण मलं सर्वं विशोधयेत् ॥ २८ ॥ कुहि-
 पत्रनिभं शस्त्रं सुतीक्ष्णं स्त्रिधनिर्मलम् । समादाय
 ततस्तेन रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥ २९ ॥ हिरवा सैन्ध-
 वपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत् । पुनः सप्तदिने
 प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिनेत् ॥ ३० ॥ एवं क्रमेण प-
 ण्मासं नित्योद्युक्तः समाचरेत् । षण्मासाद्रसनामूलं
 सिराबद्धं प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ अथ वागीश्वरीधाम शिरो
 वस्त्रेण वेष्टयेत् । शनैरुत्कर्षयद्योगी कालवेलाविधान-
 वित् ॥ ३२ ॥ पुनः षण्मासमात्रेण नित्यं संवर्षणा-
 म्मुने । भ्रूमध्यावधि चाप्येति तिर्यक्कर्णबिलावधि ॥ ३३ ॥
 अधश्च शुबुकं मूलं प्रयाति क्रमचारिता । पुनः संवत्स-
 राणां तु तृतीयादेव लीलया ॥ ३४ ॥ केशान्तमूर्ध्वं
 क्रमति तिर्यक्शाखावधिर्मुने । अधस्तात्कण्ठकृपास्तं
 पुनैर्वर्षत्रयेण तु ॥ ३५ ॥ ब्रह्मरन्ध्रं समावृत्य तिष्ठेदेव

न संशयः । तिर्यक् चूलितलं याति, अधः कण्ठबिला-
वधि ॥ ३६ ॥ शनैः शनैर्मलकाच्च महावज्रकपाटमिह ।
पूर्वं बीजयुता विद्या द्वाभ्याता यातिदुर्लभा ॥ ३७ ॥
तस्याः पङ्क्तं कुर्वीत तथा पटस्वरभिन्नया । कुर्यादेवं
करन्यासं सर्वसिद्ध्यादिहेतवे ॥ ३८ ॥ शनैरेवं प्रकर्तव्य-
मभ्यासं युगपद्ब्रूहि । युगपद्वर्तते यस्य शरीरं विलयं
व्रजेत् ॥ ३९ ॥ तस्माच्छनैः शनैः कार्यमभ्यासं मुनि-
पुङ्गव । यदा च ब्रह्ममार्गेण जिह्वा ब्रह्मबिलं व्रजेत्
॥ ४० ॥ तदा ब्रह्मार्गलं ब्रह्मन्दुर्भयं त्रिदशैरपि ।
अङ्गुल्यग्रेण संपृष्य जिह्वामात्रं निवेशयेत् ॥ ४१ ॥
एवं वर्षत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं प्रविश्यति । ब्रह्मद्वारे
प्रविष्टे तु सम्यक्मथनमाचरेत् ॥ ४२ ॥ मथनेन विना
केचित्साधयन्ति विपश्चितः । खेचरीमन्त्रसिद्धस्य सिध्यते
मथनं विना ॥ ४३ ॥ जपं च मथनं चैव कृत्वा शीघ्रं
फलं लभेत् । स्वर्णजां रौप्यजां वापि लोहजां वा
शलाकिकाम् ॥ ४४ ॥ नियोज्य, नासिकारन्ध्रं दुरध-
सिकेन तन्तुना । प्राणाञ्जिरुध्य हृदये सुखमासनमा-
त्मनः ॥ ४५ ॥ शनैः सुमथनं कुर्याद्भूमध्ये न्यस्य च-
क्षुषी । वण्मासं मथनावस्थाभावेनैव प्रजायते ॥ ४६ ॥
यथा सुपुसिर्बालानां यथा भावस्तथा भवेत् । न सदा
मथनं शस्तं मासे मासे समाचरेत् ॥ ४७ ॥ सदा रस-

१ चूलितलं. २ कपाटमिह.

नया योगी मार्गं न, परिसंक्रमेत् । एवं द्वादशवर्षान्ते
संसिद्धिर्भवति ध्रुवा ॥ ४८ ॥ शरीरे सकलं विश्वं
पश्यत्यात्माविभेदतः । ब्रह्माण्डोऽयं महामार्गो राजद-
न्तोर्ध्वकुण्डली ॥ ४९ ॥ इति ॥ इति द्वितीयो-
ऽध्यायः ॥ २ ॥

मेलनमनुः । ह्रीं भं सं पं फं सं क्षम् । पञ्चज
उवाच । अमावास्या च प्रतिपत्पौर्णमासी च शंकर ।
अस्याः का वर्ण्यते संज्ञा एतदाख्याहि तत्त्वतः ॥ १ ॥
प्रतिपद्दिनतोऽकाले अमावास्या तथैव च । पौर्णमास्यां
स्थिरीकुर्यात्स च पन्था हि नान्यथा ॥ २ ॥ कामेन
विषयाकाङ्क्षी विषयात्काममोहितः । द्वावेव संत्यजे-
न्नित्यं निरञ्जनमुपाश्रयेत् ॥ ३ ॥ अपरं संत्यजेत्सर्वै
यदिच्छेदात्मनो हितम् । शक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनः
शक्तेश्च मध्यगम् ॥ ४ ॥ मनसा मन आलोक्य तस्य-
जेत्परमं पदम् । मन एव हि बिन्दुश्च उत्पत्तिस्थिति-
कारणम् ॥ ५ ॥ मनसोत्पद्यते बिन्दुर्यथा क्षीरं घृतात्म-
कम् । न च बन्धनमध्यस्थं तद्वै कारणमानसम् ॥ ६ ॥
चन्द्रार्कमध्यमा शक्तिर्यत्रस्था तत्र बन्धनम् । ज्ञात्वा
सुषुम्णां तज्जेदं कृत्वा वायुं च मध्यगम् ॥ ७ ॥ स्थि-
त्वासौ बैन्दवस्थाने घ्राणरन्ध्रे निरोधयेत् । वायुं बिन्दुं
समाख्यातं सत्त्वं प्रकृतिमेव च ॥ ८ ॥ षट् चक्राणि

परिज्ञात्वा प्रविशेत्मुखमण्डलम् । मूलाधारं स्वाधिष्ठानं
मणिपूरं तृतीयकम् ॥ ९ ॥ अनाहतं विशुद्धं च आज्ञा-
चक्रं च पष्ठकम् । आधारं गुदमित्युक्तं स्वाधिष्ठानं तु
लङ्घिकम् ॥ १० ॥ मणिपूरं नाभिदेशं हृदयस्थमनाह-
तम् । विशुद्धिः कण्ठमूले च आज्ञाचक्रं च मस्तकम्
॥ ११ ॥ पट चक्राणि परिज्ञात्वा प्रविशेत्मुखमण्डले ।
प्रविशेद्वायुमाकृष्य तयवोर्ध्वं नियोजयेत् ॥ १२ ॥ एवं
समभ्यसेद्वायुं स ब्रह्माण्डमयो भवेत् । वायुं बिन्दुं
तथा चक्रं चित्तं चैव समभ्यसेत् ॥ १३ ॥ समाधि-
मेकेन समममृतं यान्ति योगिनः । यथाग्निर्दारुमध्यस्थो
नोत्तिष्ठेन्मथनं विना ॥ १४ ॥ विना चाभ्यासयोगेन
ज्ञानदीपस्तथा न हि । घटमध्यगतो दीपो बाह्ये नैव
प्रकाशते ॥ १५ ॥ भिक्षे तस्मिन्घटे चैव दीपउवाला
च भासते । स्वकायं घटमित्युक्तं यथा दीपो हि तप-
दम् ॥ १६ ॥ गुरुवाक्यममाभिज्ञे ब्रह्मज्ञानं स्फुटी-
भवेत् । कर्णधारं गुरुं प्राप्य कृत्वा मूढमं तरन्ति च
॥ १७ ॥ अभ्यासवासनाशक्त्या तरन्ति भवसागरम् ।
परायामङ्कुरीभूय पश्यन्त्यां द्विदलीकृता ॥ १८ ॥ मध्य-
माया मुकुलिता वेण्वर्या विकस्यीकृता । पूर्वं यथोदिता
या वाग्विलोमेनास्तगा भवेत् ॥ १९ ॥ तस्या वाचः
परो देवः कूटस्थो वाक्प्रबोधकः । सोऽहमस्मीति नि-
श्चित्य यः सदा वर्तते पुमान् ॥ २० ॥ शब्दैरुवाचै-

नीचैर्भाषितोऽपि न, लिप्यते । विश्वश्च तैजसश्चैव प्रा-
 ज्ञश्चेति च ते त्रयः ॥ २१ ॥ विराड्विरण्यगर्भश्च ईश्वर-
 श्चेति ते त्रयः । ब्रह्माण्डं चैव पिण्डाण्डं लोका भूरा-
 दयः क्रमात् ॥ २२ ॥ स्वस्वोपाधिलयादेव लीयन्ते
 प्रत्यगात्मनि । अण्डं ज्ञानाग्निना तप्तं लीयते कारणैः
 सह ॥ २३ ॥ परमात्मनि लीनं तत्परं ब्रह्मैव जायते ।
 ततः स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्तनम् ॥ २४ ॥
 अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किञ्चिदवशिष्यते । ध्यात्वा
 मध्यस्थमात्मानं कलशान्तरदीपवत् ॥ २५ ॥ अङ्गुष्ठ-
 मात्रमात्मानमधूमज्योतिरूपकम् । प्रकाशयन्तमन्तस्त्वं
 ध्यायेत्कूटस्थमव्ययम् ॥ २६ ॥ विज्ञानात्मा तथा देहे
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिः । मायया मोहितः पश्चाद्बहुजन्मा-
 न्तरे पुनः ॥ २७ ॥ सत्कर्मपरिपाकात्तु स्वविकारं चि-
 कीर्षति । कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्य उपागतः
 ॥ २८ ॥ जाग्रत्स्वप्ने व्यवहरन्सुषुप्तौ क्व गतिर्मम ।
 इति चिन्तापरो भूत्वा स्वभासा च विशेषतः ॥ २९ ॥
 अज्ञानात्तु चिदाभासो बहिस्तापेन तापितः । दग्धं भव-
 त्येव तदा तूलपिण्डमिवाग्निना ॥ ३० ॥ दहत्यस्यः
 प्रत्यगात्मा नष्टे ज्ञाने ततः परम् । विततो व्याप्य वि-
 ज्ञानं दहत्येव क्षणेन तु ॥ ३१ ॥ मनोमयज्ञानमपा-
 न्तसम्यग्दग्ध्वा क्रमेण तु । घटस्थदीपवच्छब्दन्तरेव
 प्रकाशते ॥ ३२ ॥ ध्यायन्नास्ते मुनिर्बैवमा सुतेरा सु-

तेस्तु यः । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयः स धन्यः कृतकृत्य-
वान् ॥ ३३ ॥ जीवन्मुक्तपदं त्यक्त्वा स्वदेहे कालसा-
त्कृते । विशत्यदं हमुक्तं पवनोऽस्पन्दतामिव ॥ ३४ ॥
अशब्दमस्पशं रूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च
यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं तदेव शिष्यत्यमलं
निरामयम् ॥ ३५ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह नावव-
त्त्विति शान्तिः । हरिः ॐ तस्यत ॥

इति योगकुण्डल्युपनिषत्समाप्ता ॥

भस्मजावालोपनिषत् ॥ ९० ॥

यत्साध्यज्ञानकालाग्निस्वातिरिक्तास्तिताभ्रमम् ।

करोति भस्म निःशेषं तद्भ्रंवास्मि केवलम् ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ जावालो भुमुण्डः कैलासशिखरावास-
मोकारस्वरूपिणं महादेवमुमार्धकृतशेखरं सोमसूर्याग्नि-
नयनमनन्तेन्दुरविप्रभं ध्यान्नचर्माश्वरधरं मृगहस्तं भ-
स्मोद्धूलितविग्रहं निर्यक्त्रिपुण्ड्रेण विराजमानभालप्र-
देशं स्मितसंपूर्णपद्मविधपद्माननं वीरासनारूढमप्रमेय-
मनाद्यनन्तं निष्कलं निगुणं शान्तं निरञ्जनमनामयं
हुम्फदकुर्वाणं शिवनामान्यनिशमुच्चरन्तं हिरण्यबाहुं

हिरण्यरूपं हिरण्यवर्णं हिरण्यनिधिमद्वैतं चतुर्थं ब्रह्म-
विष्णुरुद्रातीतमेकमाशास्यं भगवन्तं शिवं प्रणम्य मुहु-
मुहुरभ्यर्च्य श्रीफलदलैस्तेन भस्मना च नतोत्तमाङ्गः
कृताञ्जलिपुटः पप्रच्छाधीहि भगवन्वेदसारमुद्धृत्य त्रि-
पुण्ड्रविधिं यस्मादन्यनिपेक्षमेव मोक्षोपलब्धिः । किं
भस्मनो द्रव्यम् । कानि स्थानानि । मनवोऽप्यत्र के
वा । कति वा तस्य धारणम् । के वात्राधिकारिणः ।
नियमस्तेषां को वा । मामन्तेवासिनमनुशासयामोक्ष-
मिति । अथ स होवाच भगवान्परमेश्वरः परमकारु-
णिकः प्रमथान्सुरानपि सोऽन्वीक्ष्य पूतं प्रातरुदयाद्गो-
मयं दध्मपर्णं निधाय द्यम्बकमिति मन्त्रेण शोषयेत् ।
येन केनापि तेजसा तत्स्वगृह्योक्तमार्गेण प्रतिष्ठाप्य
वह्निं तत्र तद्गोमयद्रव्यं निधाय सोमाय स्वाहेति म-
न्त्रेण ततस्त्रिलव्रीहिभिः साज्यैर्जुहुयात् । अयं तेनाष्टो-
त्तरसहस्रं सार्धमेतद्वा । तत्राज्यस्य पर्णमयी जुहूर्भ-
वति । तेन न पापं शृणोति । तद्गोममन्नरुच्यम्बकमि-
त्येव अन्ते स्विष्टकृत्पूर्णाहुतिस्तेनैवाष्टदिक्षु बलिप्रदा-
नम् । तद्गन्धं गायत्र्या संप्रोक्ष्य तद्वैश्वेदे राजते ताश्रे
मृगमये वा पात्रे निधाय रुद्रमग्नैः पुनरभ्युक्ष्य शुद्ध-
देशे संस्थापयेत् । ततो भोजयेद्ब्राह्मणान् । ततः स्वयं
पूतो भवति । मानस्तोक इति सद्यो जातमित्यादि
पञ्चब्रह्ममग्नैर्भस्म संगृह्याग्निरिति भस्म वायुरिति भस्म

जलमिति भस्म स्थलमिति भस्म व्योमेति भस्म देवा
 भस्म ऋषयो भस्म । सर्वे ह वा एतद्दिदं भस्म पूर्तं
 पावनं नमामि सद्यः समस्ताघशामकमिति शिरसा-
 भिनम्य । पूते वामहस्ते वामदेवायेति निधाय अश्व-
 कमिति संप्रोक्ष्य शुद्धं शुद्धेनेति संमृज्य संशोध्य
 तेनैवापादशीर्षमुद्धूलनमाचरेत् । तत्र ब्रह्ममन्त्राः पञ्च ।
 ततः शेषस्य भस्मनो विलियोगः । तर्जनीमध्यमानामि-
 काभिरग्रेभस्मायीति भस्म संमृज्य मूर्धनमिति मूर्ध-
 न्यग्रे न्यसेत् । अश्वकमिति ललाटे नीलग्रीवायेति
 कण्ठे कण्ठस्य दक्षिणे पार्श्वे व्यायुषमिति वामेति कपो-
 लयोः कालायेति नेत्रयोश्चिलोचनायेति श्रोत्रयोः शृण-
 वामेति वक्त्रे प्रव्रवामेति हृदये आत्मन इति नाभा
 नाभिरिति मन्त्रेण दक्षिणभुजमुले भवायेति तन्मध्ये
 रुद्रायेति तन्मणिवन्धे शर्वायेति तत्करपृष्ठे पशुपतय
 इति वामबाहुमुले उग्रायेति तन्मध्ये अग्रे वधायेति
 तन्मणिवन्धे दूरे वधायेति तत्करपृष्ठे, नमो ह्यह इति
 अंसं शंकरायेति यथाक्रमं भस्म धृत्वा सोमायेति
 शिवं नत्वा ततः प्रक्षाल्य तद्वस्मापः पुनन्विति पि-
 बेत् । नाथो त्याज्यं नाथो त्याज्यम् । एतन्मध्याह्न्या-
 याह्नेषु त्रिकालेषु विधिवद्भस्मधारणमप्रमादेन कार्यम् ।
 प्रमादात्पतितो भवति । ब्राह्मणानामयमेव धर्मोऽय-

१ तत्र भस्मा.

अ. ३२

मेव धर्मः । एवं भस्मधारणमकृत्वा नाक्षीयादापोऽन्न-
मन्यद्वा । प्रमादात्त्यक्त्वा भस्मधारणं न गायत्रीं ज-
पेत् । न जुहुयादग्नौ तर्पयेद्देवानृषीन्पित्रादीन् । अय-
मेव धर्मः सनातनः सर्वपापनाशको मोक्षहेतुः । नित्यो-
ऽयं धर्मो ब्राह्मणाग्रां ब्रह्मचारिगृहिवानप्रस्थयतीनाम् ।
एतदकरणे प्रत्यवैति ब्राह्मणः । अकृत्वा प्रमादेनैतद-
ष्टोत्तरशतं जलमध्ये स्थित्वा गायत्रीं जह्वोपोषणेनैकेन
शुद्धो भवति । यतिर्भस्मधारणं त्यक्त्वैकदोषोप्य द्वाद-
शसहस्रप्रणवं जह्वा शुद्धो भवति । अन्यथेन्द्रो यती-
न्सालावृकेभ्यः पातयति । भस्मनो यद्यभावस्तदा नर्य-
भस्मदाहनजन्यमन्यद्वावश्यं मन्त्रपूतं धार्यम् । एतत्प्रातः
प्रयुक्तानो रात्रिकृतात्पापात्पूतो भवति । स्वर्णस्नेयात्प्र-
मुच्यते । मध्यन्दिने माध्यन्दिनं कृत्वोपस्थानान्तं
ध्यायमान आदित्याभिमुखोऽधीयानः सुरापानात्पूतो भ-
वति । स्वर्णस्नेयात्पूतो भवति । ब्राह्मणवधात्पूतो भ-
वति । गोवधात्पूतो भवति । अश्ववधात्पूतो भवति ।
गुरुवधात्पूतो भवति । मानृवधात्पूतो भवति । पितृ-
वधात्पूतो भवति । त्रिकालमेतत्प्रयुक्तानः सर्ववेदपारा-
यणफलमवाप्नोति । सर्वतीर्थफलमश्नते । अनपब्रुवः
सर्वमायुरेति । विन्दते प्राजापत्यं रायस्पोषं गौपत्यम् ।
एवमावर्तयेदुपनिषदमित्याह भगवान्सदाशिवः साम्बः
सदाशिवः साम्बः ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ भुसुण्डो जाबालो महादेवं साम्भं प्रणम्य
 पुनः पप्रच्छ किं नित्यं ब्राह्मणानां कर्तव्यं यदकरणे
 प्रत्यवेति ब्राह्मणः । कः पूजनीयः । को वा ध्येयः ।
 कः स्मर्तव्यः । कथं ध्येयः । क्व स्थातव्यमेतद्ब्रूहीति ।
 समासेन तं होवाच । प्रागुक्त्यास्त्रिर्यस्य शौचादिकं ततः
 स्त्रायात् । मार्जनं रुद्रसूक्तं । ततश्चाहृतं वासः परिधत्ते
 पाप्मनोपहत्य । उद्यन्तमादित्यमभिध्यायब्रुह्मलिताङ्गं
 कृत्वा यथास्थानं भस्मना त्रिपुण्ड्रं श्वेतनेत्रं रुद्राक्षान्द्रु-
 तान्विभृयात् । नतश्च संस्पर्शः । तथाप्ये । मूर्ध्नि चम्बा-
 रिशत । शिखायामेकं त्रयं वा । श्रोत्रयोर्द्वादश । कण्ठे
 द्वात्रिंशत् । बाह्वोः षोडशषोडश । द्वादशद्वादश मणि-
 बन्धयोः । पदपङ्कजद्वयोः । ततः संख्यां सकुशोऽहर-
 हरुपासीत् । अग्निर्ज्योतिर्गित्वादिभिरर्घा जुहुयात् ।
 शिवलिङ्गं त्रिसंध्यमभ्यर्च्य कुशोऽवासीतो ध्यात्वा साम्भं
 मामेव वृषभारूढं हिरण्यबाहुं हिरण्यवर्णं हिरण्यरूपं
 पञ्चुपाशविमोचकं पुरुषं कृष्णपिङ्गलमूर्ध्वरेतं विरूपाक्षं
 विश्वरूपं सहस्राक्षं सहस्रशीर्षं सहस्रचरणं विश्वतोऽबाहुं
 विश्वात्मानमेकमद्वैतं निष्कलं निष्क्रियं शान्तं शिवमक्ष-
 रमव्ययं हरिहरहिरण्यगर्भस्त्रिष्टारमप्रमेयमनाद्यन्तं रुद्र-
 सूक्तरभिषिच्य यितेन भस्मना श्रीफलदलैश्च त्रिशालै-
 राद्रैरनार्द्रैर्वा । नतश्च संस्पर्शः । तत्पूजायाधनं कल्प-
 येच्च नैवेद्यं । ततश्चैकादशगुणरुद्रो जपनीयः । एकगुणो-

ऽनन्तः । पङ्क्षरोऽष्टाक्षरो वा शैवो मन्त्रो जपनीयः ।
 ओमित्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पश्चात् । ततः शिवाये-
 त्यक्षरत्रयम् । ओमित्यग्रे व्याहरेत् । नम इति पश्चात् ।
 ततो महादेवायेति पञ्चाक्षराणि । नातन्तारकः परमो
 मन्त्रः । तारकोऽयं पञ्चाक्षरः । कोऽयं शैवो मनुः । शैव-
 स्तारकोऽयमुपदिश्यते मनुरविमुक्ते शैवेभ्यो जीवेभ्यः ।
 शैवोऽयमेव मन्त्रन्तारयति । स एव ब्रह्मोपदेशः । ब्रह्म
 सोमोऽहं पवनः सोमोऽहं पवते सोमोऽहं जविता म-
 तीनां सोमोऽहं जनिता पृथिव्याः सोमोऽहं जनिताग्नेः
 सोमोऽहं जनिता सूर्यस्य सोमोऽहं जनितेन्द्रस्य सोमो-
 ऽहं जनितो विष्णोः सोमोऽहमेव जनिता स यश्च-
 न्द्रमसो देवानां भूर्भुवःस्वरादीनां सर्वेषां लोकानां
 च । विश्वं भूतं भुवनं चित्रं बहुधा जातं जायमानं
 च यत्सर्वस्य सोमोऽहमेव जनिता विश्वाधिको रुद्रो
 महर्षिः । हिरण्यगर्भादीनहं जायमानान्पश्यामि । यो
 रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भु-
 वना विवेशैवमेव । अहमेवात्मान्तरात्मा ब्रह्मज्योतिर्य-
 स्मास्म मत्तोऽन्यः परः । अहमेव परो विश्वाधिकः ।
 मामेव विदित्वा मृतत्वमेति । तरति शोकम् । मामेव
 विदित्वा सांसृत्किं रुजं द्रावयति । तस्मादहं रुद्रो
 यः सर्वेषां परमा गतिः । सोऽहं सर्वाकारः । यतो
 वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।

यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तं मामेव विदित्वोपासीत ।
भूतेभिर्देवेभिरभिष्टुतोऽहमेव । भीषास्माद्वातः पवते ।
भीषोदंति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । सोमोऽत
एव योऽहं सर्वेषामधिष्ठाता सर्वेषां च भूतानां पालकः ।
सोऽहं पृथिवी । सोऽहमापः । सोऽहं तेजः । सोऽहं
वायुः । सोऽहं कालः । सोऽहं दिशः । सोऽहमात्मा ।
मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । ब्रह्मविदाम्प्रोति परम् । ब्रह्मा
शिवो मे अस्तु सदाशिवोम् । अचक्षुर्विश्वतश्चक्षुरकर्णो
विश्वतःकर्णोऽपादो विश्वतःपादोऽपाणिर्विश्वतःपाणिर्ह-
मशिरा विश्वतःशिरा विद्यामश्त्रैकसंश्रयो विद्यारूपो
विद्यामयो विश्वेश्वरोऽहमजरोऽहम् । मामेवं विदित्वा
संसृतिपाशात्प्रमुच्यते । तस्मादहं पशुपाशविमोचकः ।
पशवश्चामानवान्ते मध्यवर्तिनश्च युक्तात्मानो यतन्ते
मामेव प्राप्तुम् । प्राप्यन्ते मां न पुनरावर्तन्ते न पुनरा-
वर्तन्ते । त्रिशूलगां कार्शामधिश्रित्य त्यक्त्वासोऽपि
मरयेव संविशन्ति । प्रज्वलद्द्विगं अविर्यथा न यज-
मानमायादयति तथासां त्यक्त्वा कुणपं न तत्तादृशं
पुरा प्राप्नुवन्ति । एष एवादेशः । एष उपदेशः । एष
एव परमो धर्मः । सत्यात्तत्र कदाचिन्न प्रमदितव्यं
तत्रोद्धूलनत्रिपुण्ड्राभ्याम् । तथा रुद्राद्याक्षधारणात्तथा
मदर्चनाच्च । प्रसादेनापि नान्तर्देवमदने पुगीपं कु-
र्यात् । व्रताञ्च प्रमदितव्यम् । तद्वि तपस्तद्धि तपः का-

इयामेव मुक्तिकामानाम् । न तत्त्याज्यं न तत्त्याज्यं मो-
चकोऽहमविमुक्ते निवसताम् । नाविमुक्तात्परमं स्थानं
नाविमुक्तात्परमं स्थानम् । काश्यां स्थानानि चत्वारि ।
तेषामभ्यर्हितमन्तर्गृहम् । तत्राप्यविमुक्तमभ्यर्हितम् ।
तत्र स्थानानि ऋद्धि । तन्मध्ये शिवागारमभ्यर्हितम् ।
तत्र प्राच्यामैश्वर्यस्थानम् । दक्षिणायां विचालनस्था-
नम् । पश्चिमायां वैराग्यस्थानम् । उत्तरायां ज्ञानस्था-
नम् । तस्मिन्त्यदन्तर्निर्लिप्तमव्ययमनाद्यन्तमशेषदेवेदा-
न्तवेद्यमनिर्देश्यमनिरुक्तमप्रच्यवमाशास्यमद्वैतं सर्वाधार-
मनाधारमनिरीक्ष्यमहरहर्ब्रह्मविष्णुपुरन्दराद्यमरवरसेवि-
तं मामेव ज्योतिःस्वरूपं लिङ्गं मामेवोपासितव्यं तदे-
वोपासितव्यम् । नैव भावयन्ति तद्विङ्गं भानुश्चन्द्रो-
ऽग्निर्वायुः । स्वप्रकाशं विश्वेश्वराभिधं पातालमधिति-
ष्ठति । तदेवाहम् । तत्रार्चिनोऽहम् । साक्षादर्चितः ।
त्रिशाखैर्बिल्वदलैर्दक्षिणैर्वा योऽभिसंपूजयेन्मन्मना मर्या-
हितासुर्मर्येवार्पिताखिलकर्मा भस्मदिग्धाङ्गो रुद्राक्ष-
भूषणो मामेव सर्वभावेन प्रपन्नो मदेकपूजानिरतः सं-
पूजयेत् । तदहमश्नामि । तं मोचयामि संसृतिपाशान् ।
अहरहरभ्यर्च्य विश्वेश्वरं लिङ्गं तत्र रुद्रसूक्तैरभिपिच्य
तदेव स्नपनपयस्त्रिः पीत्वा महापातकेभ्यो मुच्यते ।
न शोकमाप्नोति । मुच्यते संसारबन्धनान् । तदन-

भ्यर्च्य नाभ्नीयाफलमन्नमन्यद्वा । *यद्भ्नीयाद्वेतोभक्षी
 भवेत् । नापः पिबेत् । यदि पिबेत्पूयपो भवेत् । प्रमा-
 देनैकदा स्वनभ्यर्च्य मां भुक्त्वा भोजयित्वा केशान्धा-
 पयित्वा गव्यानां पक्ष्य संगृह्योपोष्य जले रुद्रस्नानम् ।
 जपेद्भिवारं रुद्रानुवाकम् । आदित्यं पश्यन्नभिधायन्स्व-
 कृतकर्मकृद्ग्राहरेव मन्त्रः कुर्यान्मार्जनम् । ततो भोज-
 यित्वा ब्राह्मणान्पूतो भवति । अन्यथा परेतो यातना-
 मभ्रते । पत्रैः फलैर्वा जलैर्वान्यैर्वाभिपूज्य विश्वेश्वरं मां
 ततोऽभ्नीयात् । कापिलेन पयसाभिपिच्य रुद्रसूक्तेन
 मामेव शिवलिङ्गरूपिणं ब्रह्महत्यायाः पूतो भवति ।
 कापिलेन दध्नाभिपिच्य सुरापानान्पूतो भवति । का-
 पिलेनाज्येनाभिपिच्य मृगमेयात्पूतो भवति । मधु-
 नाभिपिच्य गुरुदारगमनात्पूतो भवति । मितया शर्क-
 रयाभिपिच्य सर्वजीववधात्पूतो भवति । क्षीरादिभिरे-
 तैरभिपिच्य सर्वानवाप्नोति कामान् । हृष्यैकैकं महा-
 न्प्रस्थशतं महान्प्रस्थशतमानः शर्तैरभिपूज्य मुक्तो भ-
 वति संसारबन्धनान् । मामेव शिवलिङ्गरूपिणमाद्र्यायां
 पौर्णमास्यां वामावास्यायां वा महाव्यतीपाने ग्रहणे
 संक्रान्तावभिपिच्य तिलैः सतण्डुलैः सयवैः संपूज्य
 ब्रह्मदुर्लभ्यर्च्य कापिलेनाज्यान्वितगन्धसारधूपैः परि-
 कल्प्य दीपं नैवेद्यं साज्यमुपहारं कल्पयित्वा दद्यात्पु-
 ष्पाञ्जलिम् । एवं प्रयतोऽभ्यर्च्य मम सायुज्यमेति ।

शतैर्महाप्रस्थैरखण्डैस्तण्डुलैरभिषिच्य चन्द्रलोककामश्च-
 न्द्रलोकमवाप्नोति । तिलैरेतावद्भिरभिषिच्य वायुलो-
 ककामो वायुलोकमवाप्नोति । माषैरेतावद्भिरभिषिच्य
 वरुणलोककामो वरुणलोकमवाप्नोति । यवैरेतावद्भिर-
 भिषिच्य सूर्यलोककामः सूर्यलोकमवाप्नोति । एतैरेता-
 वद्भिर्द्विगुणैरभिषिच्य स्वर्गलोककामः स्वर्गलोकमवा-
 प्नोति । एतैरेतावद्भिश्चतुर्गुणैरभिषिच्य ब्रह्मलोककामो
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति । एतैरेतावद्भिः शतगुणैरभिषिच्य
 चतुर्जालं ब्रह्मकोशं यन्मृत्युर्नावपश्यति । तमतीत्य म-
 ह्लोककामो मह्लोकमवाप्नोति नान्यं मह्लोकात्परम् ।
 यमवाप्य न शोचति । न स पुनरावर्तते न स पुन-
 रावर्तते । लिङ्गरूपिणं मां संपूज्य चिन्तयन्ति यो-
 गिनः । सिद्धाः सिद्धिं गताः । यजन्ति यज्वानः ।
 मामेव स्तुवन्ति वेदाः साक्षाः सोपनिषदः सेनिहासाः ।
 न मत्तोऽन्यद्दहमेव सर्वम् । मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 ततः काश्यां प्रयतैरेवाहमन्वहं पूज्यः । तत्र गणा
 रौद्राङ्गना नानामुखा नानाशस्त्रधारिणो नानारूपधरा
 नानाचिह्निताः । ते सर्वे भस्मदिग्धाक्षा रुद्राक्षाभरणाः
 कृताञ्जलयो नित्यमभिध्यायन्ति । तत्र पूर्वस्यां दिशि
 ब्रह्मा कृताञ्जलिरहर्निशं मामुपास्ते । दक्षिणस्यां दिशि
 विष्णुः कृत्वैव मूर्धाञ्जलिं मामुपास्ते । प्रतीच्यामिन्द्र-
 सञ्जताङ्ग उपास्ते । उदीच्यामग्निर्कायमुमानुरक्ता हेमा-

हविभूषणा हेमवस्त्रा मामुपासते मामेव वेदाश्चतुर्मूर्ति-
धराः । दक्षिणायां दिशि मुक्तिस्थानं तन्मुक्तिमण्डपसं-
जितम् । तत्रानेकगणाः पालकाः सायुधाः पापघातकाः ।
तत्र ऋषयः शांभवाः पाशुपता महाशैवा वेदावतंसं
शैवं पञ्चाक्षरं जपन्तस्त्वारकं सप्रणवं मोदमानान्निष्ठान्ति ।
तत्रैका रव्यवेदिका । तत्राहमासीनः काश्यां त्यक्तकुण-
पालं वानानीय स्वस्याङ्गे संनिवेश्य भसितरुद्राक्षभूषि-
तानुपस्पृश्य मा भूदेतेषां जन्म मृतिश्चेति तारकं शैवं
मनुमुपदिशामि । तन्मे मुक्ता मामनुविशन्ति विज्ञा-
नमयेनाद्भेन । न पुनरावर्तन्ते । हुताशनप्रतिष्ठं हवि-
रिव तत्रैव मुक्त्यर्थमुपदिश्यते शैवोऽयं मन्त्रः पञ्चाक्षरः ।
तन्मुक्तिस्थानम् । तत् ओंकाररूपम् । ततो मदर्पित-
कर्मेणां मदाविष्टचेतसां मद्रता भवति । नान्येषामियं
ब्रह्मविद्या ब्रह्मविद्या । मुमुक्षुवः काश्यामेवासीना वी-
र्यवन्तो विद्यावन्तः । विज्ञानमयं ब्रह्मकोशम् । चतु-
र्जालं ब्रह्मकोशम् । यन्मृत्युर्नावपश्यति । यं ब्रह्मा ना-
वपश्यति । यं विष्णुर्नावपश्यति । यमिन्द्राग्नी नाव-
पश्येताम् । यं वरुणादयो नावपश्यन्ति । तमेव तत्तेजः
पुष्टविह्मत्वं हेममुमां संश्लिष्य ययन्तं चन्द्रकोटिसम-
प्रभं चन्द्रकिरीटं सोमसूर्याग्निनयनं भूतिभूषितविग्रहं
शिवं मामेवमभिध्यायन्तो मुक्तकिल्बिषास्त्यक्तबन्धा

मय्येव लीना भवन्ति । ये चान्ये काश्यां पुरीषका-
 रिणः प्रतिग्रहरतास्त्यक्तभस्मधारणास्त्यक्तरुद्राक्षधारणा-
 स्त्यक्तसोमवारवनास्त्यक्तग्रहयागास्त्यक्तविश्वेश्वरार्चनास्त्य-
 क्तपञ्चाक्षरजपास्त्यक्तभैरवार्चना भैरवी घोरोदियातनां
 नानाविधां काश्यां परेता भुक्त्वा ततः शुद्धा मां प्रप-
 द्यन्ते च । अन्तर्गृहे रेनो मूत्रं पुरीषं वा विसृजन्ति
 तदा तेन सिञ्चन्ते पितृन् । तमेव पापकारिणं मृतं
 पश्यन्नीललोहितो भैरवस्त्वं पातयत्यस्त्रमण्डले ज्वलज्ज्व-
 लनकुण्डेष्वन्येष्वपि । ततश्चाप्रमादेन निवसेदप्रमादेन
 निवसेत्काश्यां लिङ्गरूपिण्यामित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं
 कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति भस्मजावालोपनिषत्समाप्ता ॥

रुद्राक्षजावालोपनिषत् ॥ ९१ ॥

रुद्राक्षोपनिषद्वेशं महारुद्रतयोज्ज्वलम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तशिवमात्रपदं भजे ॥ १ ॥

ओमाण्यायन्तिवति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ हैनं कालाग्निरुद्रं भुमुण्डः पप्रच्छ
 कथं रुद्राक्षोत्पत्तिः । तद्वारणार्त्तिकं फलमिति । तं हो-
 वाच भगवान्कालाग्निरुद्रः । त्रिपुरवधार्थमहं निमी-

लिताक्षोऽभवम् । तेभ्यो जलविन्दधो भूर्मा पतितास्ते
रुद्राक्षा जाताः । सर्वानुग्रहार्थाय तेषां नामोच्चारमात्रेण
दशगोप्रदानफलं दर्शनस्पर्शनाभ्यां द्विगुणं फलमत
उर्ध्वं वक्तुं न शक्नोमि । तत्रैते श्लोका भवन्ति । कस्मि-
न्स्थितं तु किं नाम कथं वा धार्यते नरैः । कतिभेदमु-
स्यान्यत्र कर्मभेदधार्यते कथम् ॥ १ ॥ दिव्यवर्षसहस्राणि
चक्षुरुन्मीलितं मया । भृमावक्षिपुटाभ्यां तु पतिता
जलविन्दवः ॥ २ ॥ तत्राश्रुविन्दवो जाता महारुद्राक्ष-
वृक्षकाः । स्थावरव्यमनुप्राप्य भक्तानुग्रहकारणात् ॥ ३ ॥
भक्तानां धारणाप्यापं दिवारात्रिकृतं तरेत् । लक्षं तु
दर्शनापुण्यं कोटिस्तद्धारणाद्देव ॥ ४ ॥ तस्य कोटि-
शतं पुण्यं लभते धारणात्तरः । लक्षकोटिसहस्राणि लक्ष-
कोटिशतानि च ॥ ५ ॥ तज्जपल्लभते पुण्यं नरो रुद्रा-
क्षधारणात् । धात्रीफलप्रमाणं यच्छ्रेष्ठमेतदुदाहृतम्
॥ ६ ॥ बदरीफलमात्रं तु मध्यमं प्रोच्यते बुधैः । अ-
धमं चणमात्रं स्यात्प्रक्रियया मयोच्यते ॥ ७ ॥ ब्रा-
ह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चेति शिवाज्ञया । वृक्षा
जाताः पृथिव्यां तु तज्जानीयाः शुभाक्षकाः ॥ ८ ॥
श्वेतास्तु ब्राह्मणा ज्ञेयाः क्षत्रिया रक्तवर्णकाः । पीतास्तु
वैश्या विज्ञेयाः कृष्णाः शूद्रा उदाहृताः ॥ ९ ॥ ब्राह्मणो
विभृयाच्छ्रेतात्रक्तान्राजा तु धारयेत् । पीतान्वैश्यस्तु
विभृयात्कृष्णाश्शूद्रस्तु धारयेत् ॥ १० ॥ समाः स्त्रिया

दृढाः स्थूलाः कण्टकैः संयुताः शुभाः । कृमिदष्टं भिन्न-
 भिन्नं कण्टकैर्हीनमेव च ॥ ११ ॥ व्रणयुक्तमयुक्तं च
 पङ्कद्राक्षाणि वर्जयेत् । स्वयमेव कृतं द्वारं रुद्राक्षं स्या-
 दिहोत्तमम् ॥ १२ ॥ यत्तु पौरुषयत्नेन कृतं तन्मध्यमं
 भवेत् । समान्निर्गन्धान्दृढान्स्थूलान्क्षौमसूत्रेण धारयेत्
 ॥ १३ ॥ सर्वगात्रेण स्याम्येन सामान्यानि विचक्षणः ।
 निकपे हेमरेखाभा यस्य रेखा प्रदृश्यते ॥ १४ ॥ तद्-
 क्षमुत्तमं विद्यात्तद्वार्यं शिवपूजकैः । शिखायामेकरु-
 द्राक्षं त्रिशतं शिरसा वहेत् ॥ १५ ॥ पद्त्रिशतं गले
 दध्याद्वाहोः षोडशषोडश । मणिवन्धे द्वादशैव स्कन्धे
 पञ्चशतं वहेत् ॥ १६ ॥ अष्टोत्तरशतं मालामुपवीतं प्र-
 कल्पयेत् । द्विसरं त्रिसरं वापि सराणां पञ्चकं तथा
 ॥ १७ ॥ सराणां सप्तकं वापि त्रिभृत्यात्कण्ठदशतः ।
 मुकुटे कुण्डले चैव कर्णिकाहारकेऽपि वा ॥ १८ ॥
 केयूरकटके सूत्रं कुक्षिवन्धे विशेषतः । सुप्ते पीते सदा-
 कालं रुद्राक्षं धारयेन्नरः ॥ १९ ॥ त्रिशतं त्वधमं पञ्च-
 शतं मध्यममुच्यते । सहस्रमुत्तमं प्रोक्तमेवं भेदेन
 धारयेत् ॥ २० ॥ शिरसीशानमन्त्रेण कण्ठे तत्पुरुषेण
 तु । अघोरेण गले धार्यं तेनैव हृदयेऽपि च ॥ २१ ॥
 अघोरबीजमन्त्रेण करयोर्धारयेत्सुधीः । पञ्चाशदक्षप्रथि-
 तान्व्योमव्याप्यपि चोदरे ॥ २२ ॥ पञ्च वल्गुभिरङ्गैश्च
 त्रिमाला पञ्च सप्त च । प्रथित्वा मूलमन्त्रेण सर्वाण्य-

क्षाणि धारयेत् ॥ २३ ॥ ॥ अथ हेतुं भगवन्तं कालाग्नि-
रुद्रं मुमुण्डः पप्रच्छ रुद्राक्षाणां भेदेन यदक्षं यस्म्यस्वरूपं
यत्फलमिति । तस्म्यस्वरूपं मुखयुक्तमरिष्टनिरसनं कामा-
भीष्टफलं ब्रूहीति होवाच । तत्रैते श्लोका भवन्ति ॥
एकवक्त्रं तु रुद्राक्षं परतत्त्वस्वरूपकम् । तद्धारणात्परे
तत्त्वे लीयते विजितेन्द्रियः ॥ १ ॥ द्विवक्त्रं तु मुनि-
श्रेष्ठ चार्धनारीश्वरामकम् । धारणादूर्ध्वनारीशः प्रीयते
तस्य नित्यशः ॥ २ ॥ त्रिमुखं चैव रुद्राक्षमग्नित्रयस्वरू-
पकम् । तद्धारणाच्च हुतमुक्तस्य तुष्यति नित्यदा ॥ ३ ॥
चतुर्मुखं तु रुद्राक्षं चतुर्थैश्वर्यस्वरूपकम् । तद्धारणाच्चतु-
र्थवक्त्रः प्रीयते तस्य नित्यदा ॥ ४ ॥ पञ्चवक्त्रं तु रुद्राक्षं
पञ्चब्रह्मस्वरूपकम् । पञ्चवक्त्रः स्वयं ब्रह्म पुंस्तथा च
व्यपोहति ॥ ५ ॥ षड्वक्त्रं तु रुद्राक्षं कान्तिकेयाधि-
देवतम् । तद्धारणान्महाश्रीः स्यान्महदारोग्यमुत्तमम्
॥ ६ ॥ सप्तविज्ञानसंपत्तिशुद्धये धारयेत्सुधीः । वि-
नायकाधिदेवं च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७ ॥ सप्तवक्त्रं
तु रुद्राक्षं सप्तमालाधिदेवतम् । तद्धारणान्महाश्रीः
स्यान्महदारोग्यमुत्तमम् ॥ ८ ॥ अष्टवक्त्रं तु रुद्राक्षमष्टमात्राधि-
देवतम् ॥ ९ ॥ दशवक्त्रं तु रुद्राक्षं दशगङ्गाप्रीतिकरं तथा ।
तद्धारणादिमे प्राप्ता भवेयुः सत्यवादिनः ॥ १० ॥
नववक्त्रं तु रुद्राक्षं नवशक्त्यधिदेवतम् । तस्य

धारणमात्रेण प्रीयन्ते नव शक्तयः ॥ ११ ॥ दश-
 वक्त्रं तु रुद्राक्षं यमदैवत्यमीरितम् । देशाप्रशान्ति-
 जनकं धारणास्त्रात्र संशयः ॥ १२ ॥ एकादशमुखं त्वक्षं
 रुद्रैकादशदैवतम् । तदिदं दैवतं प्राहुः सदा सौभाग्य-
 वर्धनम् ॥ १३ ॥ रुद्राक्षं द्वादशमुखं महाविष्णुस्वरूप-
 कम् । द्वादशादित्यरूपं च विभर्त्येव हि तत्परम् ॥ १४ ॥ त्रयोदशमुखं त्वक्षं कामदं सिद्धिदं शुभम् ।
 तस्य धारणमात्रेण कामदेवः प्रसीदति ॥ १५ ॥ चतु-
 र्दशमुखं चाक्षं रुद्रेनेत्रसमुद्भवम् । सर्वव्याधिहरं चैव
 सर्वदारोग्यमाप्नुयात् ॥ १६ ॥ मद्यं मांसं च लशुनं
 पलाण्डुं शिग्रुमेव च । श्लेष्मातकं विडुराहमभक्ष्यं
 वर्जयेन्नरः ॥ १७ ॥ ग्रहणे विपुवे चैवमयने संक्रमेऽपि
 च । दर्शेषु पूर्णमासे च पूर्णेषु दिवसेषु च । रुद्राक्ष-
 धारणात्सद्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १८ ॥ रुद्राक्षमूलं
 तद्ब्रह्मा तन्नालं विष्णुरेव च । तन्मुखं रुद्र इत्याहुर्म-
 द्विन्दुः सर्वदेवताः ॥ १९ ॥ इति । अथ कालाग्निरुद्रं
 भगवन्तं सनत्कुमारः पप्रच्छाधीहि भगवन्नद्राक्षधारण-
 विधिम् । तस्मिन्समये निदाघजडभरतदत्तात्रेयकाल्याय-
 नभरद्वाजकपिलवसिष्ठपिप्पलादादयश्च कालाग्निरुद्रं प-
 रिसमेत्योचुः । अथ कालाग्निरुद्रः किमर्थं भवतामाग-
 मनमिति होवाच । रुद्राक्षधारणविधिं वं सर्वे श्रोतुमि-

च्छामह इति । अथ कालाग्निरुद्रः प्रोवाच । रुद्रस्य
नयनादुत्पन्ना रुद्राक्षा इति लोके ख्यायन्ते । अथ
मदाशिवः संहारकाले संहारं कृत्वा संहाराक्षं मुकुली-
करोति । तन्नयनाज्जाता रुद्राक्षा इति होवाच । तस्मा-
द्रुद्राक्षत्वमिति कालाग्निरुद्रः प्रोवाच । तद्रुद्राक्षे वा-
ग्विषये कृते दशगोप्रदानेन यफलमवाप्नोति तत्फलम-
श्नते । स एष भस्मज्योती रुद्राक्ष इति । तद्रुद्राक्षं करेण
स्पृष्ट्वा धारणमात्रेण द्विसहस्रगोप्रदानफलं भवति ।
तद्रुद्राक्षे कर्णयोर्धार्यमाणे एकादशसहस्रगोप्रदानफलं
भवति । एकादशरुद्रस्य च गच्छति । तद्रुद्राक्षे शिरसि
धार्यमाणे कोटिगोप्रदानफलं भवति । एतेषां स्थानानां
कर्णयोः फलं वक्तुं न शक्यमिति होवाच । य इमां
रुद्राक्षजाबालोपनिषद् नित्यमधीति बालो वा युवा वा
वेदं स महान्भवति । स गुरुः सर्वेषां मन्त्राणामुपदेष्टा
भवति । एतरेव होमं कुर्यात् । एतरेवार्चनम् । तथा
रक्षोघ्नं सृष्टुनारकं गुरुणा लब्धं कण्ठं बाहौ शिखायां
वा बध्नीत । समद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं नावकल्पते ।
तस्माच्छृद्धया यां कांचिद्ग्रां दद्यात्सा दक्षिणा भवति ।
य इमामुपनिषद्ं ब्राह्मणः सायमधीयानो दिवसकृतं
पापं नाशयति । मध्याह्नेऽधीयानः पद्मजन्मकृतं पापं
नाशयति । सायं प्रातः प्रयुक्तानोऽनेकजन्मकृतं पापं
नाशयति । षट्सहस्रलक्षगायत्रीजपफलमवाप्नोति ।

ब्रह्महत्यासुरापानस्वर्णस्तेयगुरुदारगमनतत्संयोगपातके-
भ्यः पूतो भवति । सर्वतीर्थफलमश्नुते । पतितसंभाष-
णात्पूतो भवति । पङ्क्तिशतसहस्रपावनो भवति । शिव-
सायुज्यमवाप्नोति । न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत
इत्योपत्यमित्युपनिषत् ॥ ओमाप्यायन्तिवति शान्तिः ॥
हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति रुद्राक्षजात्रालोपनिषत्समाप्ता ॥

गणपत्युपनिषत् ॥ ९२ ॥

यं नत्वा मुनयः सर्वे निर्विघ्नं यान्ति तत्पदम् ।

गणेशोपनिषद्वेद्यं तद्ब्रह्मैवास्मि सर्वगम् ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ नमस्ते गणपतये । त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि ।
त्वमेव केवलं कर्तासि । त्वमेव केवलं धर्तासि । त्वमेव
केवलं हर्तासि । त्वमेव केवलं सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि ।
त्वं साक्षादात्मासि नित्यं । ऋतं वच्मि । सत्यं वच्मि ।
अव त्वं माम् । अव वक्तारम् । अव श्रोतारम् । अव
दातारम् । अव धातारम् । अवानूचानमव शिष्यम् ।
अव पश्चात्तात् । अव पुरस्तात् । अव चोत्तरात्तात् ।

१ अवश्रोतारं अववक्तारमिति मु. वैलोम्यं दृश्यते. २ पुर-
स्तात् दक्षिणात्तात् पश्चात्तात् उत्तरात्तादिति मु. पु. पाठः.

अव दक्षिणात्तात् । अव चोर्ध्वात्तात् । अवाधरा-
त्तात् । सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् । त्वं वाङ्मय-
स्त्वं चिन्मयः । स्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयः । त्वं सच्चि-
दानन्दाद्वितीयोऽसि ॥ त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वं ज्ञान-
मयो विज्ञानमयोऽसि । सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते ।
सर्वं जगदिदं त्वत्तस्मिष्टति । सर्वं जगदिदं त्वयि लय-
मेत्यति । सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति । त्वं भूमिरापो-
ऽनलोऽनिलो नभः । त्वं जगत्वारि वाक्पदानि । त्वं
गृणन्नयातीतः । त्वं कालन्नयातीतः । त्वं देहन्नयातीतः ।
त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् । त्वं शक्तिप्रयात्मकः ।
त्वां योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् । त्वं ब्रह्मा त्वं विश्वस्यं
रुद्रस्त्वमिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चन्द्रमास्त्वं
ब्रह्म भूर्भुवःसुवरोम् । गणादि पूर्वमुच्चार्य वर्णादि
तदनन्तरम् । अनुस्वारः परतरः । अर्धेन्दुलम्बितम्
॥ १ ॥ तारिणं रुद्रम् । एतत्तव मनुस्वरूपम् ।
गकारः पृथ्वरूपम् । अकारो मध्यमस्थम् । अनुस्वारश्चा-
न्यरूपम् । बिन्दुरुत्तररूपम् । नादः संधानम् । सं-
हिता संधिः । संपा गणेशविद्या । गणक ऋषिः ।

१ वाक्परिमितानि पदानि, २ त्व रुद्रः । त्व मग्निः ।
इति निन्नवास्यानि अन्तर्गत्वं भूर्भुवः सुवराय अम् इति पाठः.
३ तारिणं युक्तमेतदेव तव इति सु. उ. पा. ४ गाणेशी. पा.

निचृद्वायत्री छन्दः । श्रीमहागणपतिर्देवता । ॐ गम् ।
 (गणपतये नमः) । एकदन्ताय विद्महे वक्रतुण्डाय धी-
 महि । तन्नो देन्नी प्रचोदयात् ॥ एकदन्तं चतुर्हस्तं
 पाशमङ्कुशधारिणम् । अभयं वरदं हस्तविभ्राणं मूपक-
 ध्वजम् ॥ रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं रक्तवासयम् । रक्त-
 गन्धानुलिप्ताङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् ॥ भक्तानुकम्पिनं
 देवं जगत्कारणमर्चयुतम् । आविर्भूतं च सृष्ट्यादां प्र-
 कृतेः पुरुषात्परम् ॥ एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी
 योगिनां वरः । नमो व्रातपतये नमो गणपतये नमः
 प्रमथपतये नमस्तेऽस्तु लम्बोदरायैकदन्ताय विघ्नविना-
 शिने शिवसुताय श्रीवरदमूर्तये नमोनमः ॥ ॥
 एतदथर्वशिरो योऽधीते स ब्रह्मभूयाय कल्पते । स
 सर्वविघ्नैर्न बाध्यते । स सर्वतः सुखमेधते । स पञ्च-
 महापातकोपपातकात्प्रमुच्यते । सायमधीयानो दिवस-
 कृतं पापं नाशयति । प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं
 नाशयति । सायं प्रातः प्रयुञ्जानोऽपापो भवति । धर्मा-
 र्थकाममोक्षं च विन्दति । इदमथर्वशीर्षमशिष्याय न
 देयम् । यो यदि मोहाद्दास्यति स पापीयान्भवति ।
 सहस्रावर्तनाद्यं काममधीते तं तमनेन साधयेत् ।

१ दन्तिः प्रचोदयात्. २ भयं च वरदं. ३ शूर्पमुकर्णकं.
 ४ मुत्तमम्. ५ एतद्वाक्यद्वयस्य वैश्वेभ्यः पाठः. ६ प्रात-
 रधीयानः पापोऽपापो.

श्रीजाबालदर्शनोपनिषत् ॥ ९३ ॥ १०११

अनेन गणपतिमभिषिञ्चति स वाग्मी भवति । चतु-
र्ध्यामनश्चतुर्गणपति स विद्यावान्भवति । हृत्यथर्वण-
वाक्यं । ब्रह्मणाचरणं विद्यात् । न विभेति कदाचनेति ।
यो दूर्वाङ्गुर्यजति स धैश्रवणोपमो भवति । यो
ह्लाजैर्यजति स यशोवान्भवति । स मेधावान्भवति ।
यो मोदकसहस्रेण यजति स वान्छितफलमवाप्नोति ।
यः साज्यमभिर्द्रियजति स सर्वं लभते स सर्वं लभते ।
अष्टौ ब्राह्मणान्मय्यग्राहयित्वा सूर्यवर्चस्वी भवति ।
सूर्यघ्नो महानथा प्रतिमासंनिधा वा जप्त्वा सिद्धमग्नौ
भवति । महाविघ्नाग्रमुच्यते । महापापाग्रमुच्यते ।
महादोषाग्रमुच्यते । स सर्वविद्भवति स सर्वविद्-
वति । य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिस्सि
शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति गणपत्युपनिषत्समाप्ता ॥

श्रीजाबालदर्शनोपनिषत् ॥ ९३ ॥

यमाष्टाङ्गयोगेष्टं ब्रह्ममात्रप्रबोधतः ।

योगिनो यत्पदं यान्ति तत्कैवल्यपदं भजे ॥ १ ॥

ओमाप्यायन्ति वति शान्तिः ॥

हरिः ॐ दत्तात्रेयो महायोगी भगवान्भूतभावनः ।

१ ब्राह्मणान्ग्राहयित्वा, २ ग्रहणे.

चतुर्भुजो महाविष्णुर्योगसाम्राज्यदीक्षितः ॥ १ ॥ तस्य
 शिष्यो मुनिवरः सांकृतिर्नाम भक्तिमान् । पप्रच्छ गुरु-
 मेकान्ते प्राञ्जलिर्विनयान्वितः ॥ २ ॥ भगवन्ब्रूहि मे
 योगं साष्टाङ्गं सप्रपञ्चकम् । येन विज्ञातमात्रेण जीव-
 न्मुक्तो भवाम्यहम् ॥ ३ ॥ सांकृते शृणु वक्ष्यामि योगं
 साष्टाङ्गदर्शनम् । यमश्च नियमश्चैव तथैवासनमेव च
 ॥ ४ ॥ प्राणायामस्तथा ब्रह्मन्प्रत्याहारस्ततः परम् ।
 धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमं मुने ॥ ५ ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाजैवम् । क्षमा धृति-
 मिताहारः शौचं चैव यमा दश ॥ ६ ॥ वेदोक्तेन
 प्रकारेण विना सत्यं तपोधन । कायेन मनसा वाचा
 हिंसाहिंसा न चान्यथा ॥ ७ ॥ आत्मा सर्वगतोऽच्छेद्यो
 न ग्राह्य इति मे मतिः । सा चाहिंसा वरा प्रोक्ता मुने
 वेदान्तवेदिभिः ॥ ८ ॥ चक्षुरादीन्दिश्येष्टं श्रुतं घ्रातं
 मुनीश्वर । तस्यैवोक्तिर्भवेत्सत्यं विप्र तन्नान्यथा भवेत्
 ॥ ९ ॥ सर्वं सत्यं परं ब्रह्म न चान्यदिति या मतिः ।
 तच्च सत्यं वरं प्रोक्तं वेदान्तज्ञानपारगैः ॥ १० ॥ अन्य-
 दीये नृणे रत्ने काञ्चने मांक्तिकेऽपि च । मनसा विनि-
 वृत्तिर्या तदस्तेयं विदुर्बुधाः ॥ ११ ॥ आत्मन्यनात्म-
 भावेन व्यवहारविवाजितम् । यत्तदस्तेयमित्युक्तमात्मवि-
 द्विर्महामते ॥ १२ ॥ कायेन वाचा मनसा स्त्रीणां

१ विज्ञानमात्रेण. २ इति या मतिः.

श्रीजबालदर्शनोपनिषत् ॥ २३ ॥ १०१३

परिविवर्जितम् । स्तौ भार्या तदा म्यस्य व्रह्मनर्थं तदु-
च्यते ॥ १३ ॥ व्रह्मभावे मनश्चारं व्रह्मचर्यं परन्तप ॥ १४ ॥
स्वात्मवचस्य भूतेषु कायेन मनसा गिरा । अनुज्ञा या
दया मेव प्रोक्ता वेदान्तवेदिभिः ॥ १५ ॥ पुत्रे मित्रे
कलत्रे च रिपा स्वात्मनि संततम् । एकरूपं मुने
यत्तदार्जवं प्रोच्यते मया ॥ १६ ॥ कायेन मनसा वाचा
शत्रुभिः परिपीडिते । बुद्धिश्चोभनिवृत्तिर्या क्षमा या
पुनिपुद्गद ॥ १७ ॥ वेदादेव विनिर्माक्षः संसारस्य
न चान्यथा । दानि विज्ञाननिष्पत्तिर्धृतिः प्रोक्ता हि
वैदिकैः । अहमात्मा न चान्योऽस्मीत्येवमप्रच्युता मतिः
॥ १८ ॥ अल्पमृष्टाशनाभ्यां च चतुर्थांशान्नशेषकम् ।
तस्माद्योगानुगुण्येन भोजनं मितभोजनम् ॥ १९ ॥
स्वदेहमलनिर्माक्षो गृज्जलाभ्यां महामुने । यत्तच्छाचं
भवेद्वाह्यं मानसं मननं विदुः । अहं श्रुद्ध दानि ज्ञानं
शौचमाहुर्मनीषिणः ॥ २० ॥ अत्यन्तमलिनो देहो देही
चात्यन्तनिर्मलः । उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं वि-
धीयते ॥ २१ ॥ ज्ञानशौचं परित्यज्य बाह्यं यो रमते
नरः । स मृष्टः काञ्चनं त्यक्त्वा लोष्टं गृह्णाति सुघनं
॥ २२ ॥ ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।
न चानि किञ्चिर्कृतव्यमस्ति चेन्न स नृवचिन् ॥ २३ ॥
लोकप्रयेऽपि कर्तव्यं किञ्चिन्नाभ्यामवेदिनाम् ॥ २४ ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मुनेऽहिंसादिमाधर्मे । आत्मानसक्षरं

ब्रह्म विद्धि ज्ञातात्तु वेदनात् ॥ २५ ॥ इति प्रथमः
खण्डः ॥ १ ॥

तपः संतोषमास्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । सिद्धान्त-
श्रवणं चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥ १ ॥ एते च
नियमाः प्रोक्तास्तान्वक्ष्यामि क्रमाच्छृणु ॥ २ ॥ वेदोक्तेन
प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः । शरीरशोषणं यत्त-
त्तप इत्युच्यते बुधैः ॥ ३ ॥ को वा मोक्षः कथं तेन
संसारं प्रतिपन्नवान् । इत्यालोकनमर्थज्ञान्तपः शंसन्ति
पण्डिताः ॥ ४ ॥ यदृच्छालाभतो नित्यं प्रीतिर्या जायते
नृणाम् । तत्संतोषं विदुः प्राज्ञाः परिज्ञानैकतत्पराः
॥ ५ ॥ ब्रह्मादिलोकपर्यन्ताद्विरक्त्या यत्तुभेत्प्रियम् ।
सर्वत्र विगतस्नेहः संतोषं परमं विदुः । श्रौते स्मार्ते
च विश्वासो यस्तदास्तिक्यमुच्यते ॥ ६ ॥ न्याया-
र्जितधनं श्रान्ते श्रद्धया वैदिके जने । अन्यद्वा यत्प्रदी-
यन्ते तद्दानं प्रोच्यते मया ॥ ७ ॥ रागाद्यपेतं हृदयं
वागदुष्टानृतादिना । हिंसादिरहितं कर्म यत्तदीश्वरपूज-
नम् ॥ ८ ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं च परानन्दं परं धु-
वम् । प्रत्यगित्यवगन्तव्यं वेदान्तश्रवणं बुधाः ॥ ९ ॥
वेदलौकिकमार्गेषु कुत्सितं कर्म यद्भवेत् । तस्मिन्भ-
वति या लज्जा ह्रीः सैवेति प्रकीर्तिता । वैदिकेषु च
सर्वेषु श्रद्धा या सा मतिर्भवेत् ॥ १० ॥ गुरुणा चोप-

दिष्टोऽपि तत्र संबन्धवर्जितः । वेदोक्तेनैव मार्गेण म-
 च्छाभ्यासो जपः स्मृतः ॥ ११ ॥ कल्पसूत्रे तथा वेदे
 धर्मशास्त्रे पुराणके । इतिहासे च वृत्तियां स जपः प्रो-
 च्यते मया ॥ १२ ॥ जपस्तु द्विविधः प्राक्तो वाचिको
 मानसस्तथा ॥ १३ ॥ वाचिकोपांशुरुक्तोऽत्र द्विविधः
 परिकीर्तितः । मानसो मननध्यानभेदाद्द्विविध्यमाश्रितः
 ॥ १४ ॥ उच्चैर्जपादुपांशुश्च सहस्रगुणमुच्यते । मान-
 सश्च तथोपांशोः सहस्रगुणमुच्यते ॥ १५ ॥ उच्चैर्जपश्च
 सर्वेषां यथोक्तफलदो भवेत् । नीचैश्चोत्तरेण चन्मम्रः
 श्रुतश्चेन्निरूप्यते भवेत् ॥ १६ ॥ इति ॥ इति द्वितीयः
 खण्डः ॥ २ ॥

स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं वीर्यमिहासने तथा । भद्रं
 मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ॥ १ ॥ सुखासनस-
 माख्यं च नवमं मुनिपुङ्गव । जानूर्वीरन्तरे कृत्वा स-
 भ्यक् पादतले उभे ॥ २ ॥ समग्रीवशिरःकायः स्वस्तिकं
 नित्यमभ्यसेत् । मध्ये दक्षिणगुल्फं, तु पृष्ठपार्श्वे नियो-
 जयेत् ॥ ३ ॥ दक्षिणेऽपि तथा मध्ये गोमुखं तत्प्रच-
 क्षते । अङ्गुष्ठावधि गृह्णीयादस्ताभ्यां ध्युत्क्रमेण तु
 ॥ ४ ॥ ऊर्वोरपरि विप्रैर्नृद् कृत्वा पादतले द्वयम् ।
 पद्मासनं भवेत्प्राज्ञं सर्वरोगभयापहम् ॥ ५ ॥ दक्षिणे-
 तरपादं तु दक्षिणोरुणि ध्रियसेत् । ऋतुकायः समा-
 सीनो वीरासनमुदाहृतम् ॥ ६ ॥ गुल्फो तु वृषणस्याधः

सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् । पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां
 दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलम् । भद्रासनं भवेदेतद्विपरीगवि-
 नाशनम् ॥ ७ ॥ निपीड्य सोवनीं सूक्ष्मं दक्षिणेतरगु-
 लफतः । वामं याम्येन गुल्फेन मुक्तासनमिदं भवेत् ।
 ॥ ८ ॥ मेढ्रादुपरि निक्षिप्य मध्यं गुल्फं ततोपरि । गु-
 लफान्तरं च संक्षिप्य मुक्तासनमिदं मुने ॥ ९ ॥ कूर्पराग्रे
 मुनिश्रेष्ठ निक्षिपेन्नाभिपार्श्वयोः । भूम्यां पाणि-तलद्वन्द्वं
 निक्षिप्यैकाग्रमानसः ॥ १० ॥ समुन्नतशिरः पादौ
 दण्डवद्योऽङ्गि संस्थितः । मयूरासनमेतत्स्यात्पर्वपावप्र-
 णाशनम् ॥ ११ ॥ येन केन प्रकारेण सुखं धैर्यं च जा-
 यते । तत्सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तस्यमाश्रयेत् ॥ १२ ॥
 आसनं विजितं येन जितं तेन जगन्नयम् । अनेन वि-
 धिना युक्तः प्राणायामं सदा कुरु ॥ १३ ॥ इति ॥
 इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

शरीरं तावदेव स्यात्पणवत्यङ्गुलात्मकम् । देहमध्ये
 शिखिस्थानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ १ ॥ त्रिकोणं मनु-
 जानां तु सत्यमुक्तं हि सांक्रुते । गुदात्तु ब्यङ्गुलादूर्ध्वं
 मेढ्रात्तु ब्यङ्गुलादधः ॥ २ ॥ देहमध्ये विजानीहि मनु-
 जानीहि सांक्रुते । कन्दस्थानं मुनिश्रेष्ठ मूलाधाराब्ज-
 वाङ्गुलम् ॥ ३ ॥ चतुरङ्गुलमायामविस्तारं मुनिपुङ्गव ।
 कुक्कुटाण्डवदाकारं भूषितं तु त्वगादिभिः ॥ ४ ॥ त-
 न्मध्ये नाभिरित्युक्तं योगज्ञैर्मुनिपुङ्गव । कन्दमध्यस्थिता

नाडी सुपुष्पेति प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥ तिष्ठन्ति परितस्तस्या
 नाड्यो मुनिपुङ्गव । द्विमसन्तिमहर्षाणि तासां मुख्या-
 श्वतुर्दश ॥ ६ ॥ सुपुष्पा पिङ्गला तद्वदिडा चैव सर-
 म्बनी । पूषा च वरुणा चैव हस्तिजिह्वा यशस्विनी
 ॥ ७ ॥ अलग्न्युषा कुहूश्चैव विश्वोदरी तपस्विनी । श-
 द्विनी चैव गान्धारा हनि मुख्याश्वतुर्दश ॥ ८ ॥ आसां
 मुख्यतस्मान्निस्त्रिगुण्येकोत्तमोत्तमा । ध्रुवनाडीति सा
 प्रोक्ता मुने चेदान्तवेदिभिः ॥ ९ ॥ पृष्ठमध्यस्थिते-
 नाग्ना रीणादण्डेन सुखेन । सह मस्तकपर्यन्तं सुपुष्पा
 सुप्रतिष्ठिता ॥ १० ॥ नाभिरुन्दादधः स्थानं कण्डल्या
 ब्रह्मं मुने । अष्टप्रकृतिरूपा सा कण्डली मुनियत्तम
 ॥ ११ ॥ यथावद्रायुचक्षुः च ज्ञानादादीनि नित्यशः ।
 परितः रुन्दापार्श्वेषु निरुध्यते सदा स्थिता ॥ १२ ॥
 मधुमेन समावेष्टा वक्षरन्ध्रमुग्रं मुने । सुपुष्पाया इडा
 मध्ये दक्षिणे पिङ्गला स्थिता ॥ १३ ॥ सरम्बनी कुहू-
 श्चैव सुपुष्पापार्श्वयोः स्थिते । गान्धारा हस्तिजिह्वा च
 इडायाः पृष्ठपार्श्वयोः ॥ १४ ॥ पूषा यशस्विनी चैव
 पिङ्गला पृष्ठपूर्वयोः । कुहूश्च हस्तिजिह्वाया मध्ये विश्वो-
 दरी स्थिता ॥ १५ ॥ यशस्विन्याः कुहूर्मध्ये वरुणा
 सुप्रतिष्ठिता । पूषायाश्च सरम्बन्या मध्ये प्रोक्ता यशस्विनी
 ॥ १६ ॥ गान्धारायाः सरम्बन्या मध्ये प्रोक्ता च श-

द्विनी । अलम्बुसा स्थिता पायुपर्यन्तं कन्दमध्यगा
 ॥ १७ ॥ पूर्वभागे सुपुष्पाया राकायाः संस्थिता कुहूः ।
 अधश्चोर्ध्वं स्थिता नाडी याम्यनासान्तमिष्यते ॥ १८ ॥
 इडा तु सव्यनासान्तं संस्थिता मुनिपुङ्गव । यशस्विनी
 च वामस्य पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ १९ ॥ पूषा वामा-
 क्षिपर्यन्ता पिङ्गलायास्तु गृष्टतः । पयस्विनी च या-
 म्यस्य कर्णान्तं प्रोच्यते तुर्धः ॥ २० ॥ सरस्वती तथा
 चोर्ध्वगता जिह्वा तथा मुने । हन्तिजिह्वा तथा सव्य-
 पादाङ्गुष्ठान्तमिष्यते ॥ २१ ॥ शद्विनी नाम या नाडी
 सव्यकर्णान्तमिष्यते । गान्धारा सव्यनेत्रान्ता प्रोक्ता
 घेदान्तवेदिभिः ॥ २२ ॥ विश्वोदराभिधा नाडी कन्द-
 मध्ये व्यवस्थिता । प्राणोऽपानस्तथा व्यानः समानोदान
 एव च ॥ २३ ॥ नागः कूर्मश्च कूकरो देवदत्तो धनं-
 जयः । एते नाडीषु सर्वासु चरन्ति दश वायवः
 ॥ २४ ॥ तेषु प्राणादयः पञ्च मुख्याः पञ्चसु सुव्रत ।
 प्राणसंज्ञस्तथापानः पूज्यः प्राणस्तयोर्मुने ॥ २५ ॥
 आस्यनासिकयोर्मध्ये नाभिमध्ये तथा हृदि । प्राणसंज्ञो-
 ऽनिलो नित्यं वर्तते मुनिसत्तम ॥ २६ ॥ अपानो वर्तते
 नित्यं गुदमध्योरुजानुषु । उदरे सकले कक्ष्यां नाभौ
 जङ्घे च सुव्रत ॥ २७ ॥ व्यानः श्रोत्राक्षिमध्ये च क-
 कुक्ष्यां गुल्फयोरपि । प्राणस्थाने गले चैव वर्तते मुनि-

पुङ्गव ॥ २८ ॥ उदानमंजो विजेयः पादयोर्हस्तयो-
रपि । समानः सर्वदेहेषु व्याप्य तिष्ठत्यमंशयः ॥ २९ ॥
नागादिवायवः पञ्च त्वगस्यादिषु संस्थिताः । निःश्वा-
सोऽप्यसकासाश्च प्राणकर्म हि सांकृते ॥ ३० ॥ अपा-
नात्यस्य वायोऽस्तु विष्णुत्रादिविमर्जनम् । समानः स-
र्वयामीष्यं करोति मुनिपुङ्गव ॥ ३१ ॥ उदान ऊर्ध्व-
गमनं करोत्येव न संशयः । व्यानो विवादकृत्प्रोक्तो
मुने वेदान्तवेदिभिः ॥ ३२ ॥ उत्तरादिगुणः प्रोक्तो
व्यानात्यस्य महामुने । धनंजयस्य शोभादि कर्म प्रोक्तं
हि सांकृते ॥ ३३ ॥ निमीलनादि कर्मस्य क्षुधा तु
कृकस्य च । देवदत्तस्य विप्रेन्द्र तन्त्रीकर्म प्रकीर्ति-
तम् ॥ ३४ ॥ सुपुष्पायाः शिवो देव इडाया देवता
हरिः । पिङ्गलाया विरिञ्चिः स्यात्परम्व्या विराण्मुने
॥ ३५ ॥ पृषाधिदेवता प्रोक्ता वरुणा वायुदेवता ।
हस्तित्रिङ्गाभिधायास्तु वरुणो देवता भवेत् ॥ ३६ ॥
यशस्विन्या मुनिश्रेष्ठ भगवान्मास्तरुमथा । अलम्बु-
साया अवाप्मा वरुणः परिकीर्तितः ॥ ३७ ॥ कुहोः
क्षुदेवता प्रोक्ता गान्धारी चन्द्रदेवता । शङ्खिन्याश्चन्द्र-
मास्तद्वपयस्विन्याः प्रजापतिः ॥ ३८ ॥ विश्वोदराभिधा-
यास्तु भगवान्यावकः पतिः । इडायां चन्द्रमा नित्यं
चरत्येव महामुने ॥ ३९ ॥ पिङ्गलायां रश्मिस्तद्वन्मुने

वेदविदां वर । पिङ्गलायामिडायां तु वायोः संक्रामणं
तु यत् ॥ ४० ॥ तदुत्तरायणं प्रोक्तं मुने वेदान्तवे-
दिभिः । इडायां पिङ्गलायां तु प्राणसंक्रमणं मुने ॥ ४१ ॥
दक्षिणायनमित्युक्तं पिङ्गलायामिति श्रुतिः । इडापि-
ङ्गलयोः संधिं यदा प्राणः समागतः ॥ ४२ ॥ अमा-
वास्या तदा प्रोक्ता देहं देहभृतां वर । मूलाधारं
यदा प्राणः प्रविष्टः पण्डितोत्तम ॥ ४३ ॥ तदाद्यं वि-
पुवं प्रोक्तं तापसैस्तापसोत्तम । प्राणसंज्ञो मुनिश्रेष्ठ
मूर्धानं प्राविशद्यदा ॥ ४४ ॥ तदन्यं विपुवं प्रोक्तं
तापसैस्तत्त्वचिन्तकैः । निःश्वासोच्छ्वासनं सर्वं मासानां
संक्रमो भवेत् ॥ ४५ ॥ इडायां कुण्डली स्थानं यदा
प्राणः समागतः । सोमग्रहणमित्युक्तं तदा तत्त्वविदां
वर ॥ ४६ ॥ यदा पिङ्गलया प्राणः कुण्डलीस्थान-
मागतः । तदातदा भवेत्सूर्यग्रहणं मुनिपुङ्गव ॥ ४७ ॥
श्रीपर्वतं शिरस्थाने केदारं तु ललाटके । वाराणसी
महाप्राज्ञ भ्रुवोर्ग्रीणस्य मध्यमे ॥ ४८ ॥ कुरुक्षेत्रं कुच-
स्थाने प्रयागं हृत्सरोरुहे । चिदम्बरं तु हन्मण्ये आधारे
कमलालयम् ॥ ४९ ॥ आत्मनर्थं समुत्सृज्य बहिस्ती-
र्थानि यो व्रजेत् । करस्थं स महारत्नं त्यक्त्वा काचं
विमार्गते ॥ ५० ॥ भावनीर्थं परं तीर्थं प्रमाणं सर्व-
कर्मसु । अन्यथालिङ्ग्यते कान्ता अन्यथालिङ्ग्यते सुता
॥ ५१ ॥ तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान्काष्ठादिनिर्मि-

तान् । योगिनो न प्रपूज्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकारणात्
 ॥ ५२ ॥ बहिर्मीर्थात्परं तीर्थमन्तर्मीर्थं महामुने ।
 आत्मतीर्थं महतीर्थमन्यतीर्थं निरर्थकम् ॥ ५३ ॥
 चित्तमन्तर्गतं दृष्टं तीर्थं ज्ञानेन शुध्यति । शतशोऽपि
 जलैर्धौतं मृगभाण्डमिवाशुचि ॥ ५४ ॥ विपुवायन-
 कालेषु ग्रहणे चान्तरे सदा । वाराणस्याक्षिं स्थाने
 स्नात्वा शुद्धो भवेन्नरः ॥ ५५ ॥ जानयोगपराणां तु
 पादप्रक्षालितं जलम् । भावशुद्ध्यर्थमजानां तत्तीर्थं
 मुनिपुङ्गव ॥ ५६ ॥ तीर्थे दाने जपे यज्ञे काष्ठे पापा-
 णके सदा । शिवं पश्यति मृदात्मा शिवे देहे प्रति-
 ष्ठिते ॥ ५७ ॥ अन्तर्गं मां परित्यज्य यद्विष्टं यस्तु
 सेवते । हस्तर्गं पिण्डमुत्सृज्य लिङ्गेऽहोपरमात्मनः
 ॥ ५८ ॥ शिवमात्मनि पश्यन्ति प्रतिमासु न योगिनः ।
 अजानां भावनाधाय प्रतिमाः परिकल्पिताः ॥ ५९ ॥
 अपूर्वमपरां ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम् । प्रजानघन-
 मानन्दं यः पश्यति स पश्यति ॥ ६० ॥ नाडीपुत्रं
 सदा सारं नरभावं महामुने । समुत्सृज्यात्मनात्मान-
 सहमित्येव धारय ॥ ६१ ॥ अशरीरं शरीरेषु महान्तं
 विभुर्माश्वरम् । आनन्दमक्षरं साक्षान्मत्वा धीरो न
 शोचति ॥ ६२ ॥ विभेदजनकं ज्ञानं नष्टे ज्ञानबला-
 न्मुने । आत्मनो ब्रह्मणो भेदममन्तं किं करिष्यति
 ॥ ६३ ॥ इति ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

सम्यक्कथय मे ब्रह्मज्ञाडीशुद्धिं समासतः । यया
 शुद्ध्या सदा ध्यायन्निवन्मुक्तो भवाम्यहम् ॥ १ ॥ सां-
 कृते शृणु वक्ष्यामि नाडीशुद्धिं समासतः । विध्युक्त-
 कर्मसंयुक्तः कामसंकल्पवर्जितः ॥ २ ॥ यमाद्यष्टाङ्गसं-
 युक्तः शान्तः सत्यपरायणः । स्वात्मन्यवस्थितः स-
 म्यग्ज्ञानिभिश्च सुशिक्षितः ॥ ३ ॥ पर्वताग्रे नदी-
 तीरे विल्वमूले वनेऽथवा । मनोरमे शुचां देशे मठं
 कृत्वा समाहितः ॥ ४ ॥ आरभ्य चासनं
 पश्चात्प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा । समग्रीवशिरःकायः
 संवृतास्यः सुनिश्चलः ॥ ५ ॥ नासाग्रे शशभृद्विम्बे
 बिन्दुमध्ये तुरीयकम् । सवन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां
 सुसमाहितः ॥ ६ ॥ इडया प्राणमाकृष्य पूरयित्वोदरे
 स्थितम् । ततोऽग्निं देहमध्यस्थं ध्यायन्ज्वालावलीयु-
 तम् ॥ ७ ॥ बिन्दुनादसमायुक्तमग्निबीजं विचिन्तयेत् ।
 पश्चाद्विरेचयेत्सम्यक्प्राणं पिङ्गलया बुधः ॥ ८ ॥ पुनः
 पिङ्गलयापूर्य वह्निबीजमनुस्मरेत् । पुनर्विरेचयेद्धीमा-
 निडयैव शनैःशनैः ॥ ९ ॥ त्रिचतुर्वासरं वाथ त्रिचतु-
 र्वारमेव च । पट् कृत्वा विचरेन्नित्यं रहस्येवं त्रिसं-
 धिषु ॥ १० ॥ नाडीशुद्धिमवाप्नोति पृथक्चिह्नोपल-
 क्षितः । शरीरलघुता दीप्तिर्वहेर्जाठरवर्तिनः ॥ ११ ॥
 नादाभिव्यक्तिरित्येतच्चिह्नं तत्सिद्धिसूचकम् । यावदे-

श्रीजाबालदर्शनोपनिषत् ॥ ९३ ॥ १०२३

नाति संपश्येत्तावदेवं समाचरेत् ॥ १२ ॥ अथर्वत-
त्परित्यज्य स्वात्मशुद्धिं समाचरेत् । आत्मा शुद्धः सदा
नित्यः सुखरूपः स्वयंप्रभः ॥ १३ ॥ अज्ञानान्मलिनो
भाति ज्ञानाच्छुद्धो भवत्ययम् । अज्ञानमलपङ्क-
यः क्षालयेज्ज्ञानतोयतः । स एव सर्वदा शुद्धो
नान्यः कर्मरतो हि सः ॥ १४ ॥ इति ॥ इति पञ्चमः
खण्डः ॥ ५ ॥

प्राणायामकर्म चक्ष्ये सांकृते शृणु मादरम् । प्राणा-
याम इति प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ॥ १ ॥ वर्णत्रया-
त्मकाः प्रोक्ता रेचपूरककुम्भकाः । स एव प्रणवः प्रोक्तः
प्राणायामस्तु तन्मयः ॥ २ ॥ इडया वायुमाकृष्य
पूरयित्वादर्शस्थितम् । शनैः षोडशभिर्मात्रैश्चकारं तत्र
संस्मरेत् ॥ ३ ॥ पूरितं धारयेत्पश्चाच्चतुःपट्या तु मा-
त्रया । उकारमूर्तिमत्रापि संस्मरन्प्रणवं जपेत् ॥ ४ ॥
यावद्वा शक्यते तावद्धारयेज्जपतत्परः । पूरितं रेचये-
त्पश्चात्तन्मात्रेणानिलं बुधः ॥ ५ ॥ शनैः पिङ्गलया तत्र
द्वाविंशन्मात्रया पुनः । प्राणायामो भवेदेवं ततश्चैवं
समभ्यसेत् ॥ ६ ॥ पुनः पिङ्गलयाष्ट्यं मात्रैः षोडशभि-
स्तथा । अकारमूर्तिमत्रापि स्मरेदेकाग्रमानसः ॥ ७ ॥
धारयेत्पूरितं विद्वान्प्रणवं संजपन्वशी । उकारमूर्तिं स
ध्यायन्ननुःपष्ट्या तु मात्रया ॥ ८ ॥ मकारं तु स्मर-
न्पश्चाद्वेचयेद्विडयानिलम् । एवमेव पुनः कुर्याद्विडया-

पूर्य बुद्धिमान् ॥ ९ ॥ एवं समभ्यसेन्नित्यं प्राणायामं
 मुनीश्वर । एवमभ्यासतो नित्यं पणमासाद्यत्वान्भवेत्
 ॥ १० ॥ वत्सराद्ब्रह्मविद्वान्स्यात्तस्मान्नित्यं समभ्यसेत् ।
 योगाभ्यासरतो नित्यं स्वधर्मनिरतश्च यः ॥ ११ ॥
 प्राणसंयमनेनैव ज्ञानान्मुक्तो भविष्यति । बाह्यादा-
 पूरणं वायोरुदरे पूरको हि सः ॥ १२ ॥ संपूर्णकुम्भ-
 वद्वायोर्धारणं कुम्भको भवेत् । बहिर्विरेचनं वायोरुद-
 रादेचकः स्मृतः ॥ १३ ॥ प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणा-
 यामेषु सोऽधमः । कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चो-
 त्तमं विदुः ॥ १४ ॥ पूर्वपूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्थान-
 संभवः । संभवत्युत्तमे प्राज्ञः प्राणायामे सुखी भ-
 वेत् ॥ १५ ॥ प्राणायामेन चित्तं तु शुद्धं भवति सु-
 व्रत । चित्ते शुद्धे शुचिः साक्षात्प्रत्यग्ज्योतिर्व्यवस्थितः
 ॥ १६ ॥ प्राणश्चित्तेन संयुक्तः परमात्मनि तिष्ठति ।
 प्राणायामपरस्यास्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ १७ ॥ देह-
 श्रोत्तिष्ठते तेन किञ्चिज्ज्ञानाद्विमुक्तता । रेचकं पूरकं
 मुक्त्वा कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ॥ १८ ॥ सर्वपापविनि-
 मुक्तः सम्यग्ज्ञानमवाप्नुयात् । मनोजवत्वमाप्नोति पलि-
 तादि च नश्यति ॥ १९ ॥ प्राणायामकनिष्ठस्य न किं-
 चिदपि दुर्लभम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्राणायामान्सम-
 भ्यसेत् ॥ २० ॥ विनियोगान्प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य
 सुव्रत । संध्योर्ब्राह्मकालेऽपि मध्याह्ने वाथवा सदा

॥ २१ ॥ वायु प्राणसमाकृत्य परस्मिन्नोदरेण च । नासाग्रे
 नाभिमध्ये च पादाङ्गुष्ठे च धारयेत् ॥ २२ ॥ सर्वरोग-
 विनिमुक्तो जीवेदपश्यते नरः । नासाग्रनारणादपि जितो
 भवति सुप्रतः ॥ २३ ॥ सर्वरोगनिवृत्तिः स्यान्नाभिमध्ये
 तु धारणान् । शरीरव्ययुता विप्रः पादाङ्गुष्ठनिरोधनात्
 ॥ २४ ॥ जिह्वया वायुमाकृत्य यः पिवेत्पयतनं नरः ।
 श्रमदाहविनिमुक्तो योगी नागोयतामियात् ॥ २५ ॥
 जिह्वया वायुमाकृत्य जिह्वामले निरोधयेत् । पिवेद-
 मृतमव्यग्रं सकलं सुखप्राप्तवान् ॥ २६ ॥ उदया वायु-
 माकृत्य भ्रुवोर्मध्ये निरोधयेत् । यः पिवेदमृतं शुद्धं
 व्याधिनिमुच्यते हि सः ॥ २७ ॥ उदया वेदतत्पञ्च-
 म्मथा पिङ्गलयेव च । नासा निरोधयेत्तत्र व्याधिनि-
 मुच्यते नरः ॥ २८ ॥ मायसाग्रं त्रिसन्ध्यायां जिह्वया-
 रोम्य मारुतम् । अमृतं च पिवेत्सार्धं मन्दंमन्दं निरो-
 धयेत् ॥ २९ ॥ वानजः पितृणां दोषा नश्यन्त्येव न
 संशयः । नासाभ्यां वायुमाकृत्य नेत्रद्वन्द्वे निरोधयेत्
 ॥ ३० ॥ नेत्ररोगा विनश्यन्ति तथा श्रोत्रनिरोधनात् ।
 तथा नायुं समारोम्य धारयेद्विदग्धिं स्थितम् ॥ ३१ ॥
 शिरोरोगा विनश्यन्ति मय्यमुक्तं हि सांकेतं । मृत्ति-
 कायनमास्थाय समाहितमनामथा ॥ ३२ ॥ अपान-
 मूर्ध्वमुत्थाप्य प्रणवनं जनैः जनैः । हस्ताभ्यां धारये-
 त्सस्यक्कर्णादिकरणानि च ॥ ३३ ॥ अटुष्टाभ्यां मुने

माकृष्य कण्डल्यां तु निरोधयेत् । कण्डलीदेशतो
 विद्वान्मूलाधारे निरोधयेत् ॥ ७ ॥ अथापानात्किट्टिहन्ते
 तथोरो च समध्यमे । तस्माज्जानुद्वये जले पादाङ्गुष्ठे
 निरोधयेत् ॥ ८ ॥ प्रत्याहारोऽयमुक्तस्तु प्रत्याहारस्मरः
 पुरा । एवमभ्यास्युक्तस्य पुरुषस्य महात्मनः ॥ ९ ॥
 सर्वपापानि नश्यन्ति भवरोगश्च सुव्रत । नासाभ्यां
 वायुमाकृष्य निश्चलः स्यम्निकायन ॥ १० ॥ पृग्मे-
 दानिलं विद्वानापादतलमस्तकम् । पश्चात्पादद्वये तट्ट-
 न्मूलाधारे तथैव च ॥ ११ ॥ नाभिकण्ठे च हृन्मध्ये
 कण्ठमूले च तालुके । श्रुयोर्मध्ये ललाटे च तथा
 सधेति धारयेत् ॥ १२ ॥ देहे स्वात्ममतिं विद्वान्य-
 माकृष्य समाहितः । आत्मनात्मनि तिष्ठन्हे निर्विकल्पे
 निरोधयेत् ॥ १३ ॥ प्रत्याहारः समाख्यातः साक्षाद्दे-
 वान्तवेदिभिः । एवमभ्यसतस्तस्य न किञ्चिदपि
 दुर्लभम् ॥ १४ ॥ इति ॥ इति सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि धारणाः पञ्च सुव्रत । देह-
 मध्यगते व्योम्नि बाह्याकाशं तु धारयेत् ॥ १ ॥ प्राणे
 बाह्यानिर्ले तट्टज्ज्वलेन चाग्निर्मादेर । तोयं तोयांशकं
 भूमिं भूमिभागे महामुने ॥ २ ॥ हयवरलकाराख्यं
 मन्त्रमुच्चारयेत्क्रमात् । धारणंवा परा प्रोक्ता सर्वपाप-
 विनोधिनी ॥ ३ ॥ ज्ञानवन्तं पृथिवीं अंशो व्यस-

धीजात्रालदर्शनोपनिषत् ॥ १३ ॥ १०२९

पादवन्तमुच्यते । हृदयांशस्तथाग्र्यंशो अमध्यान्तो-
ऽनिलांशकः ॥ ४ ॥ आकाशांशस्तथा प्राज्ञ मूर्धांशः
परिकीर्तितः । ब्रह्माणं पृथिवीभागे विष्णु तोयांशके
तथा ॥ ५ ॥ अग्र्यंशे च महेशानमीश्वरं चानिलांशके ।
आकाशांशे महाप्राज्ञ धारयेत्तु सदाशिवम् ॥ ६ ॥
अथ वा तव वक्ष्यामि धारणा मुनिपुङ्गव । पुरुषे सर्व-
ज्ञास्तार बोधानन्दमयं शिवम् ॥ ७ ॥ धारयेद्बुद्धिमा-
त्रित्य सर्वपापविशुद्धये । ब्रह्मादिकार्यरूपाणि मेष्वे
संहृत्य कारणे ॥ ८ ॥ सर्वकारणमव्यक्तमनिरूप्यमचैत-
नम् । साक्षादात्मनि संपूर्णं धारयेत्प्रणयेन तु । इन्द्रि-
याणि समाहृत्य मनसात्मनि योजयेत् ॥ ९ ॥ इति ॥
इत्यष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि ध्यानं संसारनाशनम् । कृतं
सत्यं पर ब्रह्म सर्वसंसारभेषजम् ॥ १ ॥ ऊर्ध्वरेतं विरू-
पाक्ष विश्वरूपं महेश्वरम् । सोऽहमित्यादरेणैव ध्याये-
द्योगीश्वरेश्वरम् ॥ २ ॥ अथ वा सत्यमीशानं ज्ञानमान-
न्दमद्वयम् । अत्यथमचलं नित्यमादिमध्यान्तवर्जितम्
॥ ३ ॥ तथा स्थूलमनाकाशमसंस्पृश्यमचाक्षुषम् ।
न रसं न च गन्धायमप्रमेयमनृपमम् ॥ ४ ॥ आ-
त्मानं सच्चिदानन्दमनन्तं ब्रह्म सुव्रत । अहमस्मीत्य-
भिध्यायेद्येयार्तानं विमुक्तये ॥ ५ ॥ एवमध्यामयु-

कस्य पुरुषस्य महात्मनः । क्रमाद्देदान्तविज्ञानं विज्ञा-
येत न संशयः ॥ ८ ॥ इति नरमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथातः संप्रवक्ष्यामि समाधिं भवनाशनम् । स-
माधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैकतां प्रति ॥ १ ॥ नित्य
सर्वगतो व्याप्तः कृत्स्नो दोषवर्जितः । एकः सन्निभश्चे-
न्नान्या मायया न स्वरूपतः ॥ २ ॥ तस्माद्वैतने-
वान्मि न प्रपञ्चो न संसृतिः । यथाकाशो घटाकाशो
मटाकाश इतीरितः ॥ ३ ॥ तथा भ्रान्तैर्दृष्टिषां प्रोक्तो
व्याप्ता जीवेश्वरः सना । नाहं देहो न च प्राणो नेन्द्रि-
याणि मनो नहि ॥ ४ ॥ सदा साक्षिस्वरूपत्वाच्चिद-
एवास्मि केवलः । इति धीर्या मुनिश्रेष्ठ सा समाधि-
रिहोच्यते ॥ ५ ॥ साहं ब्रह्म न संसारी न मत्तोऽन्यः
कदाचन । यथा फेनतरङ्गादि समुद्रादुत्थितं पुरा-
॥ ६ ॥ सभुदे लीयते तद्ब्रजगन्मयपनुर्लीयते । तस्मा-
न्मनः पृथङ् नाम्नि जगन्माया च नाम्नि हि ॥ ७ ॥
यस्यैवं परमात्मायं प्रत्यग्भूतः प्रकाशितः । स तु याति
च पुंभावं स्वयं साक्षात्परासूतम् ॥ ८ ॥ यदा सतसि
चैतन्यं भाति सर्वत्र न सदा । योगिनोऽप्यवधानेन
तदा संपद्यते स्वयम् ॥ ९ ॥ यदा सर्वाणि भूतानि
स्वात्मन्येव हि पश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म
संपद्यते तदा ॥ १० ॥ यदा सर्वाणि भूतानि समा-
धिस्थो न पश्यति । एकीभूतः परेणात्मा तदा भवति

केवलः ॥ ११ ॥ यदा पश्यति चात्मानं केवल पर-
मानन्दः । सायासात्र जगत्कृत्स्नं तदा भवति निर्वृतिः
॥ १२ ॥ एतमुक्तं स भगवान्दत्तात्रेयो महाशुनिः ।
माकृतिः स्वस्वस्तेषां सुखमाप्तिर्जननिर्णयः ॥ १३ ॥
एति ॥ एति दशमः सर्गः ॥ १० ॥ ॐ आप्याय-
न्निवति शान्ति ॥ हरिः ॥ १० त प ॥

एति ज्ञात्वा लक्षणं नोपनिषत्प्रमाणा ॥

तारमारोपतिपत्र ॥ ९४ ॥

तारामप्यन्तारागेषु यजमाननुयायिनि ।

त्रिपातत्रयणाकारं तद्व्यापारिणं कुरुतम् ॥ १ ॥

॥ पूर्णमद एति शान्तिः ॥

हरिः ॥ १० ॥ कुरुतां तस्माच्च याजमानस्य यदनु कुरु-
क्ष्वेव देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ।
तस्मात्तत्र कुरुत गच्छेन्नेवैव मन्येतति । एदं वै
कुरुक्ष्वेव देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्-
विमुक्तं च कुरुक्ष्वेव देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां
ब्रह्मसदनम् । अत्र हि जन्तोः प्राणिषु क्रममाणेषु कुरु-
तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनायावमृतीभूत्वा मोक्षी भ-

वति । तस्मादविमुक्तमेव निषेवेत । अविमुक्तं न विमु-
ञ्चेत् । एवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्यः ॥ १ ॥
अथ हेनं भारद्वाजः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं किं तारकम् ।
किं तारयतीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । ॐ नमो
नारायणायेति तारकं त्रिदात्मकमित्युपासितव्यम् ।
ओमित्येकाक्षरमात्मस्वरूपम् । नम इति द्व्यक्षरं प्रकृ-
तिस्वरूपम् । नारायणायेति पञ्चाक्षरं परं ब्रह्मस्वरूपम् ।
इति य एवं वेद । सोऽमृतो भवति । ओमिति ब्रह्मा
भवति । नकारो विष्णुर्भवति । मकारो रुद्रो भवति ।
नकार ईश्वरो भवति । रकारोऽण्डविराड् भवति । य-
कारः पुरुषो भवति । णकारो भगवान्भवति । यकारः
परमात्मा भवति । एतद्वै नारायणस्याष्टाक्षरं परमपुरुषो
भवति । अयमृग्वेदः प्रथमः पादः ॥

ॐमित्येतदक्षरं परं ब्रह्म । तदेवोपासितव्यम् । एत-
देव सूक्ष्माष्टाक्षरं भवति । तदेतदष्टात्मकोऽष्टधा भ-
वति । अकारः प्रथमाक्षरो भवति । उकारो द्वितीया-
क्षरो भवति । मकारस्तृतीयाक्षरो भवति । भिन्दुस्तु-
रीयाक्षरो भवति । नादः पञ्चमाक्षरो भवति । कला
षष्ठाक्षरो भवति । कलातीता सप्तमाक्षरो भवति ।
तत्परश्चाष्टमाक्षरो भवति । तारकत्वात्तारको भवति ।
तदेव तारकं ब्रह्म एवं विद्धि । तदेवोपासितव्यम् ॥
अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥ अकारादभवद्ब्रह्मा जाम्बवा-

नितिसंज्ञकः । उकाराक्षरसंभूत उपेन्द्रो हरिनायकः
॥ १ ॥ मकाराक्षरसंभूतः शिवस्तु हनुमान्स्मृतः ।
निन्दुरीश्वरसंज्ञस्तु शत्रुघ्नश्चक्रराट् स्वयम् ॥ २ ॥
नन्दा महाप्रभुर्ज्यो भरतः शङ्खनामकः । कलायाः
पुरुषः साक्षात्क्षमणो धरणीधरः ॥ ३ ॥ कलातीता
भगवती स्वयं सीनेति संज्ञिता । तत्परः परमात्मा
च श्रीरामः पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ ओमित्येतदक्षरमिदं
सर्वम् । तस्योपज्याख्यानं भूतं भव्यं भविष्यद्यष्टान्यत्त-
त्त्वमब्रवणंदेवताल्लन्दोक्तकलाशक्तिसृष्ट्यात्मकमिति । य-
एवं वेद । यजुर्वेदो द्वितीयः पादः ॥

अथ हेनं भारद्वाजो याज्ञवल्क्यमुवाचाथ कैर्मन्त्रैः पर-
मात्मा प्रातो भवति स्वात्मानं दर्शयति तन्नो बृहि
भगवद् दत्ति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । ॐ यो ह वै
श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवानकारवाच्यो जाम्ब-
वान्भुम्बुवः सुवल्ग्वस्मै वै नमोनमः ॥ १ ॥ (ॐ यो
ह वै श्रीपरमात्मा नारायणः स भगवानुकारवाच्य
उपेन्द्रस्वरूपो हरिनायको भूम्बुवः सुवल्ग्वस्मै वै नमो-
नमः ॥ २ ॥ ॐ यो ह वै परमात्मा नारायणः स भग-
वान्मकारवाच्यः शिवस्वरूपो हनुमान्भुम्बुवः सुव-
ल्ग्वस्मै वै नमोनमः ॥ ३ ॥ ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा
नारायणः स भगवान्निन्दुस्वरूपः शत्रुघ्नो भूम्बुवः सु-
वल्ग्वस्मै वै नमोनमः ॥ ४ ॥ ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा

नारायणः स भगवान्नादस्वरूपो भरतो भूर्भुवः सुव-
 स्तस्मै वै नमोनमः ॥ ५ ॥ ॐ यो ह वै श्रीपरमात्मा
 नारायणः स भगवान्कलास्वरूपो लक्ष्मणो भूर्भुवः
 सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ६ ॥ ॐ यो ह वै श्रीपर-
 मात्मा नारायणः स भगवान्कलातीता भगवती सीता
 चिन्म्वरूपा भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै नमोनमः ॥ ७ ॥
 यथा प्रथममत्रोक्तावाद्यन्तो तथा सर्वमन्त्रेषु द्रष्टव्यम् ।
 उकारवाच्य उपेन्द्रस्वरूपो हरिनायकः २ मकारवाच्य-
 शिवस्वरूपो हनुमान् ३ बिन्दुस्वरूपः शत्रुघ्नः ४ नाद-
 स्वरूपो भरतः ५ कलास्वरूपो लक्ष्मणः ६ कलातीता
 भगवती सीता चिन्म्वरूपा ७ ॐ यो ह वै श्रीपर-
 मात्मा नारायणः स भगवान्तत्परः परमपुरुषः पुराण-
 पुरुषोत्तमो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्ताद्वयपरिपूर्णः
 परमात्मा ब्रह्मवाहं रामोऽस्मि भूर्भुवः सुवस्तस्मै वै
 नमोनमः ॥ ८ ॥ एतदष्टविधमन्त्रं योऽधीते सोऽग्नि-
 पूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स आदित्यपूतो
 भवति । स स्याणुपूतो भवति । स सर्वैर्देवैर्ज्ञातो भ-
 वति । तेनेतिहासपुराणानां रुद्राणां शतसहस्राणि ज-
 ञ्जानि फलानि भवन्ति । श्रीमन्नारायणाष्टाक्षरानुस्मर-
 णेन गायत्र्याः शतसहस्रं जप्तं भवति । प्रणवानामयुतं
 जप्तं भवति । दशपूर्वान्दोत्तरान्पुनानि । नारायणपद-
 मवाप्नोति य एवं वेद । तद्विष्णोः परमं पदं सदा

महावाक्योपनिषत् ॥ ९५ ॥ १०३५

पश्यन्ति नरयः । त्रिषाच चक्षुर्गुणतम् । तद्विप्रायो
विपत्यो जागृतांसः स्मिन्वते । अणोर्यं परमं परम् ॥
इत्युपनिषत् ॥ यामवेदस्मृत्यः पादः । ३० पूर्णमद्
इति शान्तिः ॥ हरिः ३० तस्यत ॥

इति तारमारोपनिषत्समाप्ता ॥

महावाक्योपनिषत् ॥ ९५ ॥

यन्महावाक्यमिदं तन्महाविद्याकलेवरम् ।

विकलेवरकेवल्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ भजे कर्णेभिरिति ॥

हरिः ३० अथ होवाच भगवान्प्रज्ञापरोक्षानुभवपरो-
पनिषदं व्याख्यास्यामः । गृह्णाद्गृह्णतरमेवा न प्राकृता-
योपदेष्टव्या । सात्त्विकायान्तर्मुखाय परिशुश्रूषये ।
अथ संसृतिबन्धमोक्षयोर्विद्याविद्ये चक्षुर्पा उपसंहृत्य
विज्ञायाविद्यालोकौण्डम्मोदकः । इमो हि शरीरप्र-
पञ्चमावज्ञास्थवरान्तमनन्ताखिलाजाण्डभृतम् । निखि-
लनिगमोदितसकामकर्मव्यवहारो लोकः । तेषोन्ध-
कारोऽयमात्मा । विद्या हि काण्डान्तर्गादित्यो ज्योतिर्म-
ण्डलं प्राज्ञं नापरम् । अस्यावादित्यो ब्रह्मैवजपयो-
पहितं हंसः सोऽहम् । प्राणावानाभ्यां प्रतिलोमानुलो-

१ व्यास उवाच ।

माभ्यां समुपलभ्यैवं सा चिरं लब्ध्वा त्रिवृदात्मनि
 ब्रह्मण्यभिध्यायमाने सच्चिदानन्दः परमात्माविर्भवति ।
 सहस्रभानुमच्छुरितापूरितत्वादलिप्या पारावारपूर इव ।
 नैषा समाधिः । नैषा योगसिद्धिः । नैषा मनोलयः ।
 ब्रह्मैक्यं तत् । अदित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि
 रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाभिवदन्य-
 दास्ते । धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्र-
 दिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः
 पन्था अयनाय विद्यते । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ।
 तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः
 सचन्ते । यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः । सोऽहमर्कः
 परं ज्योतिरर्कज्योतिरहं शिश्रुः । आत्मज्योतिरहं शुक्रः
 सर्वज्योतिरसावदोम् । य एतदथर्वशिरोऽधीते । प्रातर-
 धीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति । सायमधीयानो
 दिवसकृतं पापं नाशयति । तस्माद्यं प्रातः प्रयुञ्जानः
 पापोऽपापो भवति । मध्यन्दिनमादित्याभिमुखोऽधी-
 यानः पञ्चमहापातकोपपातकाः प्रमुच्यते । सर्ववेदपारा-
 यणपुण्यं लभते । श्रीमहाविष्णुमायुज्यमवाप्नोतीत्युप-
 निषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीमहावाक्योपनिषत्समाप्ता ॥

पञ्चब्रह्मोपनिषत् ॥ ९६ ॥

ब्रह्मादिपञ्चब्रह्माणो यत्र विश्रान्तिमामुयुः ।
तद्वखण्डमुखाकारं रामचन्द्रपद भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नावविविन्ति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ पैपलादो भगवान्भो किमादौ किं
जातमिति । सद्यो जातमिति । किं भगव इति । अ-
घोर इति । किं भगव इति । वामदेव इति । किं वा
पुनरिमे भगव इति । तत्पुरुष इति । किं वा पुनरिमे
भगव इति । सर्वेषां दिव्यानां प्रेरयिता ईशान इति ।
ईशानो भृतभज्यस्य सर्वेषां देवयोगिनाम् । कति
वर्णाः । कति भेदाः । कति शक्तयः । यत्पुत्रं तदुद्यम् ।
तस्मै नमो महादेवाय महारुद्राय । प्रोवाच तस्मै
भगवान्महेशः । गोप्याद्रोष्यतरं लोके यशस्वि शृणु
शाकल । सद्यो जातं मही पृषा रमा ब्रह्मा त्रिवृत्स्वरः
॥ १ ॥ ऋग्वेदो गार्हपत्यं च मन्त्राः सप्त स्वराम्बथा ।
वणे पीतं क्रिया शक्तिः सर्वाभाष्टफलप्रदम् ॥ २ ॥
अघोरं मलिलं चन्द्रं गौरी घेदु द्वितीयकम् । नीर-
दाभं स्वरं सान्द्रं दक्षिणाग्निरुदाहृतम् ॥ ३ ॥ पञ्चाशद्वर्ण-
संयुक्तं स्थितिरिच्छाक्रियान्वितम् । शक्तिरक्षणसंयुक्तं
सर्वार्थाघविनाशनम् ॥ ४ ॥ सर्वदुष्टप्रशमनं सर्वश्रेय-

फलप्रदम् । वामदेवं महाबोधदायकं पावकात्मकम्
 ॥ ५ ॥ विद्यालोकमसायुक्तं भानुकोटिसमप्रभम् । प्र-
 सन्नं सामवेदाख्यं नानाष्टक्यमन्वितम् ॥ ६ ॥ धीर-
 म्बरमधीनं चाहवनीयमनुत्तमम् । ज्ञानमंहारसंयुक्तं
 शक्तिद्वयममन्वितम् ॥ ७ ॥ वर्णं शुक्लं तमोमिश्रं
 पूर्णबोधकरं स्वयम् । धामत्रयनियन्तारं धामत्रयमम-
 न्वितम् ॥ ८ ॥ सर्वसोभाग्यदं नृणां सर्वकर्मफल-
 प्रदम् । अष्टाक्षरमसायुक्तमष्टपत्रान्तरस्थितम् ॥ ९ ॥
 यत्तत्तत्पुरुषं प्रोक्तं वायुमण्डलसंवृतम् । पञ्चाग्निना
 मसायुक्तं मन्त्रशक्तिनियामकम् ॥ १० ॥ पञ्चाक्षस्वर-
 वर्णाख्यमथर्ववेदस्वरूपकम् । कोटिकोटिगणाध्यक्षं ब्र-
 ह्माण्डाखण्डविग्रहम् ॥ ११ ॥ वर्णं रक्तं कामदं च
 सर्वाधिभ्याधिभेषजम् । सृष्टिस्थितिलयादीनां कारणं
 सर्वशक्तिष्टक ॥ १२ ॥ अवस्थात्रितयानां तं तुरीयं ब्रह्म-
 संज्ञितम् । ब्रह्मविष्णवादिभिः सेज्यं सर्वेषां जनकं परम्
 ॥ १३ ॥ ईशानं परमं विद्यान्धेरकं बुद्धिमाश्रिणम् ।
 आकाशात्मकमव्यक्तमोकारस्वरभूषितम् ॥ १४ ॥ सर्व-
 देवमथं शान्तं शान्त्यान्तं स्वराद्बहिः । अकारादिस्व-
 राध्यक्षमाकाशमयविग्रहम् ॥ १५ ॥ पञ्चकृत्यनियन्तार
 पञ्चब्रह्मात्मकं बृहत् । पञ्चब्रह्मोपमंहारं कृत्वा स्वात्मनि
 संस्थितः ॥ १६ ॥ स्वमायावैभवान्मर्वान्संहत्य स्वा-

स्मृति स्थितः । पञ्चब्रह्मात्मकानां भासते स्वस्वते-
जसा ॥ १७ ॥ आराधन्ते च मध्ये च भासते नाग्य-
तेतुना । मायया मोहिताः शर्मोर्महादेवं जगद्गुरुम्
॥ १८ ॥ न जानन्ति सृष्टाः सर्वं सर्वकारणकारणम् ।
न संदृशे निष्ठति रूपस्य परात्परं पुरुषं विश्वधाम
॥ १९ ॥ येन प्रकाशते विश्वं यत्रैव प्रवर्तीयते ।
तद्वत् परमं शान्तं तद्ब्रह्मास्मि परं पदम् ॥ २० ॥
पञ्चब्रह्म परं विद्याप्यद्योतानादिपूर्वकम् । दृश्यते श्रु-
यते यच्च पञ्चब्रह्मात्मकं स्वयम् ॥ २१ ॥ पञ्चधा वने-
मानं तं ब्रह्मकार्यमिति स्मृतम् । ब्रह्मकार्यमिति ज्ञात्वा
ईशानं प्रतिरक्षते ॥ २२ ॥ पञ्चब्रह्मात्मकं सर्वं स्था-
वर्तनं प्रविलास्य च । सोऽहमस्मीति जानीयाद्विद्वा-
न्ब्रह्मासृता भवेत् ॥ २३ ॥ द्रव्यतद्ब्रह्म जानीयात्तः स
मुक्तो न संशयः । पञ्चाक्षरमयं शब्दं परब्रह्मस्वरूपिणम्
॥ २४ ॥ नकारादियकारान्तं ज्ञात्वा पञ्चाक्षरं ज्ञेयम् ।
सर्वं पञ्चात्मकं विद्यापञ्चब्रह्मात्म तस्थितः ॥ २५ ॥ पञ्च-
ब्रह्मात्मिकी विद्या योऽर्धाति भक्तिभाषितः । स पञ्चा-
त्मकतामेव भासते पञ्चधा स्वयम् ॥ २६ ॥ एवमुक्त्वा
महादेवो गालवस्य महात्मनः । कृपा चकार तत्रैव
स्वान्तर्धिमयमस्ययम् ॥ २७ ॥ यस्य श्रवणमात्रेणा-
श्रुतमेव श्रुतं भवेत् । अमृतं च मृतं ज्ञातमविज्ञातं

च शाकल ॥ २८ ॥ एकेनैव तु पिण्डेन मृत्तिकायाश्च
 गौतम । विज्ञातं मृण्मयं सर्वं मृदुभिन्नं हि कार्यकम्
 ॥ २९ ॥ एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं यथा ।
 विज्ञातं स्यादथैकेन नखानां कृन्तनेन च ॥ ३० ॥
 सर्वं कार्णायमं ज्ञातं तदभिन्नं स्वभावतः । कारणा-
 भिन्नरूपेण कार्यं कारणमेव हि ॥ ३१ ॥ तद्रूपेण सदा
 सत्यं भेदेनोक्तिर्मृपा खलु । तच्च कारणमेकं हि न
 भिन्नं नोभयात्मकम् ॥ ३२ ॥ भेदः सर्वत्र - मिथ्यैव
 धर्मादेरनिरूपणान्न । अतश्च कारणं नित्यमेकमेवाद्वयं
 खलु ॥ ३३ ॥ अत्र कारणमद्वैतं शुद्धचित्तव्यमेव हि ।
 अस्मिन्ब्रह्मपुरे वेदम दहरं यदिदं मुने ॥ ३४ ॥ पुण्ड-
 रीकं तु तन्मध्ये आकाशो दहरोऽस्ति तत् । स शिवः
 सच्चिदानन्दः सोऽन्वेष्टव्यो मुमुक्षुभिः ॥ ३५ ॥ अयं
 हृदि स्थितः साक्षी सर्वेषामविशेषतः । तेनायं हृदयं
 प्रोक्तः शिवः संसारमोचकः ॥ ३६ ॥ इत्युपनि-
 षत् ॥ ॐ सह नाववस्थिति शान्तिः ॥ ह्रिः ॐ
 तत्सत् ॥

इति पञ्चब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

प्राणान्निहोत्रोपनिषत् ॥ ९७ ॥

शरीरयज्ञसंशुद्धचित्तसंज्ञातबोधतः ।

मुनयो यत्पदं यान्ति तद्रामपदमाश्रये ॥ १ ॥

ॐ सह नावयन्ति शान्तिः ॥

ॐ अथातः सर्वोपनिषत्सु संसारजानामौतमज-
सृक्तं शरीरयज्ञं व्याख्यास्यामः । यस्मिन्नेव पुरुषः
शरीरे विनाप्यग्निहोत्रेण विनापि सांख्ययोगेन स-
सारविमुक्तिर्भवतीति । स्येन विधिनाशं भूमौ निक्षिप्य
या ओषधयः सोमराजीरिति तिसृभिरक्षपत इति द्वा-
भ्यामनुमस्रयते । या त्योषधयः सोमराजीर्यह्नीः शत-
विचक्षणाः । बृहस्पतिप्रसृतात्मा नो मुञ्चन्वंहसः ॥ १ ॥
याः फलिनीया अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः ।
बृहस्पतिप्रसृतात्मा नो मुञ्चन्वंहसः ॥ २ ॥ जीवला
नेधारिणां मा ते वध्नाभ्योपधीम् । यातयायु(?)रपाहगादप
रक्षामि चातयात् ॥ ३ ॥ अक्षपतेऽक्षस्य नो धेह्यनर्मा-
वस्य शुष्मिणः । प्रप्रदातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि
द्विपदे चतुःपदे ॥ ४ ॥ यदक्षमग्निर्वह्नुधा विराद्धि रुद्रैः
प्रजग्धं यदि वा पिशाचैः । सर्वं तदीशानो अभयं
कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहा ॥ ५ ॥ अन्तश्चरामि
भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः । त्वं यजस्व व्रता त्वं
रुद्रस्व विष्णुस्व वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतं
व्रता भूर्भुवः सुर्वेरोनमः । आपः पुनन्तु पृथिवीं

- १ सारयेन. २ ज्योतीश याश्च योनिनीः. ३ न यथा.
४ अपातयादुपहगादप रक्षामि सातयात्. ५ रपाहगा.
६ विराजः विरुद्धं. ७ सुवरोन.

पृथिवीं पूता पुनातु माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्म
 पूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टमभोज्यं यद्वा दुश्च-
 रितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽमतां च प्रतिग्रहं
 स्वाहा । अमृतमस्य मृतोपन्तरणमस्यमृतं प्राणं जुहो-
 म्यमाशिष्यान्तोऽस्मि । प्राणाय स्वाहा । अपानाय
 स्वाहा । व्यानाय स्वाहा । उदानाय स्वाहा । समानाय
 स्वाहा । इति कनिष्ठिकाङ्गुल्याङ्गुष्ठेन च प्राणं जु-
 होति । अनामिकयापाने । मध्यमया व्याने । सर्वाभि-
 रुदाने । प्रदेशिन्या समाने । तूर्णामेकामेककर्मणां जु-
 होति । द्वे आहवनीये । एकां दक्षिणाग्ने । एकां
 गार्हपत्ये । एकां सर्वप्रायश्चित्तीये ॥ अथापिधानमस्य-
 मृतत्वायोपस्पृश्य पुनरादाय पुनरुपस्पृशेत् । म
 त प्राणा वाऽऽपो गृहीत्वा हृदयमन्वालय जपेत् ।
 प्राणो अग्निः परमात्मा पञ्चवायुभिरावृतः । अभयं
 सर्वभूतेभ्यो न मे भीतिः कदाचन ॥ १ ॥ इति
 प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

विश्वोऽमि वैश्वानरो विश्वरूपं त्वया धार्यते जाय-
 मानम् । विश्वं त्वाहुतयः सर्वा यत्र ब्रह्माऽमृतोऽमि ।
 महानवोऽयं पुरुषो योऽङ्गुष्ठाग्रे प्रतिष्ठितः । तमद्भिः

१ अहं भवः गुरु त्वं. २ आपोमृतस्वमृता. ३ जुहोमि.
 ४ एककर्मणा; एककर्मणा. ५ एक. ६ मस्यामृत. ७ त्वायो-
 पमृतामृतपु. ८ विश्वरूपो विश्व. ९ विधाऽमृतो.

परिपिब्यामि सोऽस्यान्ते अमृताय च । अनादित्येप
ब्राह्मणा ध्यायेताग्निहोत्रं जुहोमिति । सर्वेषामेव अनु-
भवति । अस्य यज्ञपरिवृत्ता आहोर्वाहोर्मयति । स्वश-
रीरे यज्ञ परिव्रजयामीति । चत्वारोऽग्नयस्ते हिमाग-
धेयाः । तत्र सूर्योऽग्निर्नाम सूर्यमण्डलाकृतिः सहस्र-
रश्मिपरिवृत्त एकऋषिर्भूत्वा मर्धति तिष्ठति । य-
स्मादुक्तो दर्शनाग्निर्नाम चतुराकृतिरादवनीयो भूत्वा
मुग्धे तिष्ठति । जरीरोऽग्निर्नाम जराप्रणुदा हविरवम्ह-
न्दति । अर्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति
तत्र कोष्टाग्निरिति । कोष्टाग्निनामाग्निर्नामलोद्व्या-
दितान्ति सम्यग् व्यष्टिं पयित्वा^(१) गार्हपत्यो भूत्वा
नाभ्यां तिष्ठति । प्रायश्चित्तयस्वधस्मात्तिर्यक् तिस्रो
हिमांशुप्रभाभिः प्रजननकर्मा ॥ इति द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

अस्य शरीरयज्ञस्य सृष्टरक्षणाशोभितस्य को यज्ञ-
मानः । को पयोः । के ऋषयः । के सदस्याः ।
कानि यज्ञपात्राणि । कानि हव्याणि । को वेदिः ।
कोत्तरवेदिः । को द्रोणकलशः । को रथः । कः पशुः ।
कोऽध्वर्युः । को होता । को ब्राह्मणाच्छंसी । कः प्रति-

१ नवतः, २ शिवः शिवः, ३ जनमेजयाः, ४ अग्निर्नामः
परिवृत्तः, ५ इति सत्यं व्यष्टिं प्रयित्वा, ६ पशुः

प्रस्थाता । कः प्रप्नोता । को मैत्रावरुणः । क उद्गाता ।
 का धारापोता । के दर्भाः । कः स्रुवः । काज्यस्थाली ।
 कावाधारौ । कावाज्यभागौ । के प्रयाजाः । के अनु-
 याजाः । केडा । कः सूक्तवाकः । कः शंयोर्वाकः ।
 का हिंसा । के पत्नीसंयाजाः । को यूपः । का रशना ।
 का इष्टयः । का दक्षिणा । किमवभृथमिति ॥ इति
 तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अस्य शारीरयज्ञस्य यूपरशनाशोभितस्यात्मा यज-
 मानः । बुद्धिः पत्नी । वेदा महत्विजः । अहंकारोऽ-
 ध्वर्युः । चित्तं होता । प्राणो ब्राह्मणाच्छंसी । अपानः
 प्रतिप्रस्थाता । व्यानः प्रप्नोता । उदान उद्गाता । स-
 मानो मैत्रावरुणः । शरीरं वेदिः । नासिकोत्तरवेदिः ।
 मूर्धा द्रोणकलशः । पादो रथः । दक्षिणहस्तः स्रुवः ।
 सव्यहस्त आज्यस्थाली । श्रोत्रे आधारौ । चक्षुषी
 आज्यभागौ । ग्रीवा धारापोता । तन्मात्राणि सदस्याः ।
 महाभूतानि प्रयाजाः । भूतानि गुणा अनुयाजाः ।
 जिह्वेडा । दन्तोष्ठौ सूक्तवाकः । तालुः शंयोर्वाकः ।
 स्मृतिर्दया क्षान्तिरहिंसा पत्नीसंयाजाः । ओंकारो
 यूपः । आशा रशना । मनो रथः । कामः पशुः ।
 केशा दर्भाः । बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि । कर्मेन्द्रि-
 याणि हवींषि । अहिंसा इष्टयः । त्यागो दक्षिणा ।

१ नासिकान्तवेदिः. २ भूतगुणा.

गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ ९८ ॥ १०४५

अवभृथं मरणान् । सर्वा ह्यस्मिन्देवताः शरीरेऽधिस-
माहिताः । वाराणस्यां मृतो वापि इदं वा ग्रंथं यः
पठेत् । एकेन जन्मना जन्तुमोक्षं च प्राप्नुयादिति
मोक्षं च प्राप्नुयादित्युपनिषत् ॥ ॐ सह नाववस्विति
शान्तिः ॥ हरिः ॐ तस्यत् ॥

इत्यथर्ववेदे प्राणामिहोत्रोपनिषत्समाप्ता ॥

गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत् ॥ ९८ ॥

श्रीमत्पञ्चपदागारं सविशेषतयोज्ज्वलम् ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्तं निर्विशेषं हरि भजे ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिस्त्रिति शान्तिः ॥

गोपालनापनं कृष्णं याजवल्क्यं वराहकम् ।

शाठ्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ॥ १ ॥

हरिः ॐ सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायास्त्रिष्टुक्कर्मणे ।

नमो वेदा न्तवेद्याय गुरवे बुद्धिमाश्रिणे ॥ २ ॥

सुनयो ह वै ब्राह्मणमृचुः । कः परमो देवः । कुतो
मृत्युर्धिमेति । कस्य विज्ञानेनाखिलं विज्ञातं भवति ।
केनेदं विश्वं संसरतीति । तदुद्दोवाच ब्राह्मणः । कृष्णो धै
परमं देवतम् । गोविन्दान्मृत्युर्धिमेति । गोपीजनवल्ल-
भज्ञानेनेतद्विज्ञातं भवति । स्वाहेदं विश्वं संसरतीति ।

१ नाम्नाः, २ उद्दिष्टकारिणः ।

तदु होचुः । कः कृष्णः । गोविन्दश्च कोऽमाविनि ।
 गोपीजनवल्लभश्च कः । का स्वाहंति । तानुवाच ब्राह्मणः ।
 पापकर्षणो गोभूमिवेदवेदितो गोपीजनविद्याकलाप-
 प्रेरकः । तन्माया चेति सकलं परं ब्रह्मैव तत् । यो
 ध्यायति रसति भजति सोऽमृतो भवतीति । ते
 होचुः । किं तद्रूपं किं रसनं किमाहो तद्भजनं तन्मयं
 विविदिपतामाख्याहीति । तदुहोवाच ढेरण्यो गोप-
 वेपमभ्राभं कल्पद्रुमाश्रितम् । तदिदं श्लोका भवन्ति ॥
 मत्पुण्डरीकनयनं मेघाभं वैद्युताम्बरम् । द्विभुजं ज्ञान-
 मुद्राख्यं वनमालिनमीश्वरम् ॥ १ ॥ गोपगोपीगवा-
 र्वातं सुरद्रुमतलाश्रितम् । दिव्यालंकरणोपेतं खपङ्कज-
 मध्यगम् ॥ २ ॥ कालिन्दीजलकल्लोलसङ्गिमारुतसेवि-
 तम् । चिन्तयञ्चेतसा कृष्णं मुक्तो भवति संसृतः
 ॥ ३ ॥ इति ॥ तस्य पुनः रसनमिति जलभूमिं तु
 संपाताः कामादि कृष्णायत्येकं पदम् । गोविन्दायेति
 द्वितीयम् । गोपीजनेति तृतीयम् । वल्लभेति तुरीयम् ।
 स्वाहेति पञ्चममिति पञ्चपदं जपन्ब्रह्मं द्यावाभूमी
 सूर्याचन्द्रमसौ तद्रूपतया ब्रह्म संपद्यत इति । तदप-
 श्लोकः क्लीमित्येतदादावादाय कृष्णाय गोविन्दाय
 गोपीजनवल्लभायेति बृहन्भानव्यामकृदुच्चरेद्योऽसौ गति-

१ जलभूमीन्दुसंपातः । २ वल्लभायेति । ३ भगवत्पूज-
 पथाः ।

स्तस्यास्मि । मङ्क्षु नान्या गतिः स्यादिति । भक्तिरस्य
भजनम् । एतदिहामुग्रोपाधिनेराशयेनामुष्मन्मनःक-
ल्पनम् । एतदेव च नेष्टव्यम् । कृष्णं तं विप्रा बहुधा
यजन्ति गोविन्दं सन्तं बहुधा आराधयन्ति । गोपी-
जनवल्लभो भुवनानि दध्रे स्वाहाश्रितो जगदन्तःसुरताः
॥ १ ॥ वायुर्यथको भुवनं प्रविष्टो जल्येजल्ये पञ्च-
रूपो बभूव । कृष्णमन्दकोऽपि जगद्धिताथ शब्देनासौ
पञ्चपदो विभाति ॥ २ ॥ इति । तं होचुरुपासनमेतस्य
परमात्मनो गोविन्दस्याखिलाधारिणो ब्रूहीति । तानु-
वाच यत्तस्य पीठं हरण्याष्टपत्तायामम्बुजं तदन्तराधि-
कानलाम्बुयुगं तदन्तरालायणाखिलबीजं कृष्णाय नमः
इति बीजाक्षरं सर्वज्ञा ब्राह्मणमादायानङ्गायथी
यथावदालिख्य भूमण्डलं शृलवेष्टितं कृत्वाद्वायुमुदे-
वादिस्विमण्यादिस्वशक्ति नन्दादयमुदेवादिपार्थादिनि-
ध्यादिशतं यजेत्संख्यासु प्रतिपत्तिभिरुपचारैः । तेना-
स्याखिलं भवत्यखिलं भवतीति ॥ २ ॥ तदिह श्लोका
भवन्ति । एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्य एकोऽपि
सन्बहुधा यो विभाति । तं पीठं येऽनुभजन्ति धीरा-
स्मेपां सिद्धिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ३ ॥ नित्यो नि-
त्याना चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति का-
मान् । तं पीठं येऽनुभजन्ति धीरास्मेपां सुखं शाश्वतं

नेतरेषाम् ॥ ४ ॥ एतद्विष्णोः परमं पदं ये नित्योद्यु-
क्तास्तं यजन्ति न कामात् । तेषामसौ गोपरूपः प्रयत्ना-
त्प्रकाशयेदात्मपदं तदेव ॥ ५ ॥ यो ब्रह्माणं विद-
धाति पूर्वं यो विद्यां तस्मै गोपयति स्म कृष्णः ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुः शरणं व्रजेत् ॥ ६ ॥
ओङ्कारेणान्तरितं ये जपन्ति गोविन्दस्य पञ्चपदं म-
नुम् । तेषामसौ दर्शयेदात्मरूपं तस्मान्मुमुक्षुरभ्यसे-
न्नित्यशान्त्यं ॥ ७ ॥ एतस्मा एव पञ्चपदादभूवन्नोवि-
न्दस्य मनवो मानवानाम् । दशार्णाद्यास्तेऽपि संक्र-
न्दनाद्यैरभ्यस्यन्ते भूतिकामैर्यथावत् ॥ ८ ॥ ते पप्रच्छु-
स्तदुहोवाच ब्रह्मसदनं चरतो मे ध्यातः स्तुतः परमेश्वरः
परार्धान्ते सोऽबुध्यत । कोपदेष्टा मे पुरुषः पुरस्तादावि-
र्बभूव । ततः प्रणतो मायानुकूलेन हृदा मह्यमष्टादशा-
र्णस्वरूपं सृष्टये दत्त्वान्तर्हितः । पुनस्ते सिसृक्षतो मे
प्रादुरभूवन् । तेष्वक्षरेषु विभज्य भविष्यजगद्रूपं प्राका-
शयम् । तदिह कादाका(?)लात्पृथिवीतोऽग्निर्विन्दो-
रिन्दुस्तत्संपातात्तदर्क इति । क्लींकारादजस्रं कृष्णादा-
काशं खाद्यायुरुत्तरात्सुरभिविद्याः प्रादुरकार्पमकार्प-
मिति । तदुत्तरात्स्त्रीपुंसादिभेदं सकलमिदं सकलमिद-
मिति ॥ ३ ॥ एतस्यैव यजनेन चन्द्रध्वजो गतमोह-
मात्मानं वेदयति । ओंकारालिकं मनुमावर्तयेत् ।

गोपालपूर्वतापिन्धुपनिषत् ॥ ९८ ॥ १०४९

सङ्गरहितोऽभ्यानयत् । तद्विष्णोः परमं पदं सदा प-
श्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् । तस्मादेतं ति-
त्यमावर्तयेन्नित्यमावर्तयेदिति ॥ ४ ॥ तदाहुरेके यस्य
प्रथमपदान्दमिद्वितीयपदाज्जलं तृतीयपदात्तेजश्चतुर्थपदा-
द्वायुश्चरमपदाद्योमिति । वैष्णवं पञ्चव्याहृतमयं मन्त्रं
कृष्णावभासकं कैवल्यस्य सृत्य सततमावर्तयेत्सततमाव-
र्तयेदिति ॥ ५ ॥ तदत्र गाथाः ॥ यस्य चार्थपदान्दमि-
द्वितीयात्सलिलोद्भवः । तृतीयात्तेज उद्भूतं चतुर्था-
द्बन्धवाहनः ॥ १ ॥ पञ्चमादम्बरोपत्तिस्त्वमेवैकं सम-
भ्यसेत् । चन्द्रध्वजोऽगमद्विष्णोः परमं पदमव्ययम्
॥ २ ॥ ततो विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनि-
रन्तसङ्गम् । यत्तत्पदं पञ्चपदं तदेव स वासुदेवो न
यतोऽन्यदस्ति ॥ ३ ॥ तमेकं गोविन्दं सखिदानन्दवि-
ग्रहं पञ्चपदं वृन्दावनसुरभुरुहतलासीनं सततं मरुह-
णोऽहं परमया भुत्वा स्तोष्यामि ॥ ॐ नमो विश्वस्वरू-
पाय विश्वस्थित्यन्तहेतवे । विश्वेश्वराय विश्वाय गोवि-
न्दाय नमोनमः ॥ १ ॥ नमो विज्ञानरूपाय परमा-
नन्दरूपिणे । कृष्णाय गोपीनाथाय गोविन्दाय नमो-
नमः ॥ २ ॥ नमः कमलनेत्राय नमः कमलमालिने ।
नमः कमलनाभाय कमलापतये नमः ॥ ३ ॥ बर्हा-
पीठाभिरामाय रामायाकुण्ठभेषसे । रामामानसहंसाय

१. प्रथमपदान्दमिद्वितीयपदान्

गोविन्दाय नमोनमः ॥ ४ ॥ कंसवंशविनाशाय केशि-
 चाणूरघातिने । वृषभध्वजवन्द्याय पार्श्वयार्थये नमः
 ॥ ५ ॥ वेणुनादविनोदाय गोपालायाहिमर्दिने । कालि-
 न्दीकूललोलाय लोलकुण्डलधारिणे ॥ ६ ॥ बलवीर-
 दनाम्भोजमालिने नृत्तशालिने । नमः प्रणतपालाय
 श्रीकृष्णाय नमोनमः ॥ ७ ॥ नमः पापप्रणाशाय
 गोवर्धनधराय च । पूतनाजीवितान्त्राय तृणवर्तसुहा-
 रिण ॥ ८ ॥ निष्कलाय विमोहाय शुद्धायाशुर्देवरिणे ।
 अद्वितीयाय महते श्रीकृष्णाय नमोनमः ॥ ९ ॥ प्र-
 सीद परमानन्द प्रसीद परमेश्वर । आध्वियाधिभुजज्ञेन
 दष्टं मामुद्धर प्रभो ॥ १० ॥ श्रीकृष्ण रुक्मिणीकान्त
 गोपीजनमनोहर । संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगद्गुरो
 ॥ ११ ॥ केशव क्लेशहरण नारायण जनार्दन । गोविन्द
 परमानन्द मां समुद्धर माधव ॥ १२ ॥ अर्थयं स्तुतिभि-
 राराधयामि । तथा यूयं पञ्चपदं जपन्तः श्रीकृष्णं ध्यायन्तः
 संसृतिं तरिष्यथेति होवाच हैरण्यगर्भः । अमुं पञ्चपदं
 मनुमावर्तयेद्यः स यात्यनायासतः केवलं तत्पदं तत् ।
 अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनहेवा आमुवन्पूर्वमर्पदिति ।
 तस्मात्कृष्ण एव परमो देवस्तं ध्यायेत् । तं रमयेत् ।
 तं यजेत् । तं भजेत् । ॐ तत्सदित्युपनिषत् ॥

इति गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ९९ ॥ १०५१

गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ९९ ॥

ॐ एकदा हि ब्रजस्त्रियः सकामाः शर्यगीमुपित्वा सर्वेश्वरं गोपालं कृष्णमृचिरे । उवाच ताः कृष्ण अमु-
कस्मै ब्राह्मणाय भक्षं दातव्यमिति देवीमस इति ।
कथं यास्यामो जलं तीर्त्वा यमुनायाः । यतः श्रेयो
भवति कृष्णेति ब्रह्मचारीत्युक्त्वा मार्गं वो दास्यति ।
यं मां स्मृत्वाऽगाथा गाथा भवति । यं मां स्मृत्वाऽपृतः
पृतो भवति । यं मां स्मृत्वाऽव्रती व्रती भवति । यं मां
स्मृत्वा सकामो निष्कामो भवति । यं मां स्मृत्वा-
ऽश्रोत्रियः श्रोत्रियो भवति । यं मां स्मृत्वाऽगाधतः
स्पर्शरहितापि भवति सारिद्राथा भवति । श्रुत्वा तद्वाक्यं
हि वै रौद्रं स्मृत्वा तद्वाक्येन तीर्त्वा तत्सौर्या हि
वै गत्वाश्रमं पुण्यतमं हि वै नत्वा मुनि श्रेष्ठतमं हि
वै रौद्रं चेति । दत्वास्मै ब्राह्मणाय श्रौतमयं
मिष्टतमं हि वै मृष्टतमं हि तृप्तः स्नात्वा भुक्त्वा
हित्वाशिषं प्रयुज्यान्नं जात्वादात । कथं यास्यामो
तीर्त्वा सौर्याम् । स होवाच मुनिदुर्वासितं मां स्मृत्वा
वो दास्यतीति मार्गम् । तामा मध्ये हि श्रेष्ठा गा-
त्थर्वा युवाच तं हि वै तामिः । एवं कथं कृष्णो
ब्रह्मचारी । कथं दूर्वासिता मुनिः । तां हि मुल्यां

विधाय पूर्वमनुकृत्वा तूष्णीमासुः । शब्दवानाकाशः
 शब्दाकाशाभ्यां भिन्नः । तस्मिन्नाकाशस्तिष्ठति । आ-
 काशे तिष्ठति । स ह्याकाशस्तं न वेद । स ह्यात्मा ।
 अहं कथं भोक्ता भवामि । स्पर्शवान्वायुः स्पर्शवायु-
 भ्यां भिन्नः । तस्मिन्वायुस्तिष्ठति । वायौ तिष्ठति
 वायुस्तं न वेद । स ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भ-
 वामि । रूपवदिदं तेजो रूपाग्निभ्यां भिन्नः । तस्मि-
 न्नाग्निस्तिष्ठति । अग्नौ तिष्ठति अग्निस्तं न वेद । स
 ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भवामि । रसवत्य आपो
 रसाभ्यां भिन्नाः । तास्यापस्तिष्ठन्ति । अप्सु तिष्ठन्सु
 आपस्तं न विदुः । स ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भ-
 वामि । गन्धवतीयं भूमिर्गन्धभूमिभ्यां भिन्ना । तस्यां
 भूमिस्तिष्ठति । भूमौ तिष्ठति भूमिस्तं न वेद । स
 ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भवामि । इदं हि मनसै-
 वेदं मनुते । तानीदं हि गृह्णाति । यत्र सर्वमात्मैवा-
 भूतत्र वा कुत्र मनुते । कथं वा गच्छतीति । स
 ह्यात्मा । अहं कथं भोक्ता भवामि । अयं हि कृष्णो
 यो हि प्रेष्ठः शरीरद्वयकारणं भवति । द्वा सुपर्णौ
 भवतो ब्रह्मणोऽहं संभूतस्तथेतरो भोक्ता भवति ।
 अन्यो हि साक्षी भवतीति । वृक्षधर्मे तौ तिष्ठतः ।
 अतो भोक्त्रभोक्तारौ । पूर्वो हि भोक्ता भवति । तथे-
 तरो भोक्ता कृष्णो भवतीति । यत्र विद्याविद्ये न

विदाम । विद्याविद्याभ्यां भिक्षो विद्यामयो हि यः स
 कथं विषयी भवतीति । यो ह वै कामेन कामान्काम-
 यते स कामी भवति । यो ह वै स्वकामेन कामान्का-
 मयते सोऽकामी भवति । जन्मजराभ्यां भिक्षः स्थाणु-
 रयमच्छेद्योऽयम् । योऽसौ सूर्यं तिष्ठति योऽसौ गोपु
 तिष्ठति । योऽसौ गोपान्पालयति । योऽसौ सर्वेषु
 देवेषु तिष्ठति । योऽसौ सर्वदेवर्गायते । योऽसौ सर्वेषु
 भूतेष्वविश्य भूतानि विदधाति स वो हि स्वामी
 भवति । सा होवाच गान्धर्वी कथं वास्मामु जातो
 गोपालः कथं वा जातोऽसौ त्वया मुने कृष्णः । को
 वास्य मन्त्रः । किं ग्यानम् । कथं वा देवक्या जातः ।
 को वास्य जायाग्रामो भवति । कीदृशी पूजास्य गो-
 पालस्य भवति । साक्षात्प्रकृतिपरोऽयमात्मा गोपालः
 कथं त्ववतीर्णो भूस्यां हि वै सा गान्धर्वी मुनिमुवाच ।
 स होवाच तं हि वै पूर्वं नारायणो यास्मिन्लोका ओ-
 ताश्च प्रोताश्च तस्य हृत्पद्माजातोऽजयोनिस्त्वप्स्वा
 तस्मै ह वरं ददौ । स कामप्रश्नमेव ववे । तं हास्मै
 ददौ । स होवाचाजयोनिः । यो वावताराणां मध्ये
 श्रेष्ठोऽवतारः को भवति । येन लोकास्तुष्टा भवन्ति ।
 यं स्मृत्वा मुक्ता अस्मात्संसारोद्भवन्ति । कथं वास्या-
 वतारस्य ब्रह्मता भवति । स होवाच तं हि वै नारा-
 यणो देवः । सकास्या मेरोः शृङ्गे यथा सप्तपुर्या भ-

वन्ति तथा निष्काम्याः सकाम्या भूगोपालचक्रे सप्त-
 पुर्यां भवन्ति । तामां मध्ये साक्षाद्ब्रह्म गोपालपुरी
 भवति । सकाम्या निष्काम्या देवानां सर्वेषां भूतानां
 भवति । अथास्य भजनं भवति । यथा हि वै सरसि
 पद्मं तिष्ठति तथा भूम्यां तिष्ठति । चक्रेण रक्षिता
 मथुरा । तस्माद्गोपालपुरी भवति । बृहद्बृहद्वनं मधो-
 र्मधुवनं तालमालवनं काम्यं काम्यवनं बहुला बहु-
 लवनं कुमुदः कुमुदवनं खदिरः खदिरवनं भद्रो भद्र-
 वनं भाण्डीर इति भाण्डीरवनं श्रीवनं लोहवनं वृन्दा-
 वनमेतैरावृता पुरी भवति । तत्र तेष्वेव गगनेष्वेवं
 देवा मनुष्या गन्धर्वा नागाः किंनरा गायन्ति
 नृत्यन्तीति । तत्र द्वादशादित्या एकादश रुद्रा
 अष्टौ वसवः सप्त मुनयो ब्रह्मा नारदश्च पञ्च विनायका
 वीरेश्वरो रुद्रेश्वरोऽम्बिकेश्वरो गणेश्वरो नीलकण्ठेश्वरो
 विश्वेश्वरो गोपालेश्वरो भद्रेश्वर इत्यष्टावन्यानि लिङ्गानि
 चतुर्विंशतिर्भवन्ति । द्वे वने स्तः कृष्णवनं भद्रवनम् ।
 तयोरन्तर्द्वादश वनानि पुण्यानि पुण्यतमानि । तेष्वेव
 देवान्तिष्ठन्ति । सिद्धाः सिद्धिं प्राप्ताः । तत्र हि रामस्य
 राममूर्तिः प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नमूर्तिरनिरुद्धस्यानिरुद्धमूर्तिः
 कृष्णस्य कृष्णमूर्तिः । वनेष्वेवं मथुरास्त्वेवं द्वादश
 मूर्तयो भवन्ति । एकां हि रुद्रा यजन्ति । द्वितीयां
 हि ब्रह्मा यजति । तृतीयां ब्रह्मजा यजन्ति । चतुर्थी

मरुतो यजन्ति । पञ्चमीं विनायका यजन्ति । षष्ठीं
 च वसवो यजन्ति । सप्तमीमृषया^१ यजन्ति । अष्टमीं
 गन्धर्वा यजन्ति । नवमीमप्सरसो यजन्ति । दशमी
 वै ह्यन्तर्धाने तिष्ठति । एकादशीति स्वप्नानुगा ।
 द्वादशीति भूम्यां तिष्ठति । तां हि ये यजन्ति तं
 सृष्ट्युं तरन्ति । मुक्तिं लभन्ते । गर्भजन्मजरामरण-
 तापत्रयात्मकदुःख तरन्ति । तदप्येते श्लोका भवन्ति ।
 संप्राप्य मथुरां रम्यां सदा ब्रह्मादिवन्दिताम् । शङ्ख-
 चक्रगदाशार्ङ्गरक्षितां सुमलादिभिः ॥ १ ॥ यत्रासौ
 संस्थितः कृष्णः स्त्रीभिः शक्यो समाहितः । रमानिरु-
 द्धप्रचुर्न रुक्मिण्या सहितो विभुः ॥ २ ॥ चतुःशब्दो
 भवेदेको ह्योकारश्च उदाहृतः । तस्मादेव परो रजसंति
 सोऽहमित्यवधार्यात्मानं गोपालोऽहमिति भावयेत् ।
 स मोक्षमश्नुते । स ब्रह्मत्वमधिगच्छति । स ब्रह्मवि-
 द्भवति । स गोपालीवानात्मन्वेन सृष्टिपर्यन्तमालाति ।
 स गोपालो ह्योम् (ह्यो भवति) । तस्म्योऽहम् ।
 परं ब्रह्म कृष्णात्मको नित्यानन्दैकस्वरूपः सोऽहम् ।
 तस्मद्गोपालोऽहमेव । परं सत्यमवाचितं सोऽहमित्या-
 त्मानमादाय मनसैक्यं कुर्यात् । आत्मानं गोपालो-
 ऽहमिति भावयेत् । स एवाज्यकोऽनन्तो नित्यो गोपालः ।
 मथुरायां स्थितिव्रह्मन्महर्षेदा मे भवत्यात् । शङ्खचक्रगदा-

पद्मवनमालाधरस्य वै ॥ १ ॥ विश्वरूपं परं ज्योतिः
 स्वरूपं रूपवर्जितम् । मथुरामण्डले यस्तु जम्बूद्वीपे
 स्थितोऽपि वा ॥ २ ॥ योऽर्चयेत्प्रतिमां मां च स मे
 प्रियतरो भुवि । तस्यामधिष्ठितः कृष्णरूपी पूज्यस्त्वया
 सदा ॥ ३ ॥ ऋतुर्धा चास्यावतारभेदत्वेन यजन्ति
 माम् । युगानुवर्तिनो लोका यजन्तीह सुमेधसः
 ॥ ४ ॥ गोपालं सानुजं कृष्णं रुक्मिण्या सह तत्परम् ।
 गोपालोऽहमजो नित्यः प्रद्युम्नोऽहं सनातनः ॥ ५ ॥
 रामोऽहमनिरुद्धोऽहमात्मानं चाचयेद्बुधः । मयोक्तेन
 स धर्मेण निष्कामेन विभागशः ॥ ६ ॥ तैरहं पूजनीयो
 हि भद्रकृष्णनिवासिभिः । तद्धर्मगतिहीना ये तस्यां
 मयि परायणाः ॥ ७ ॥ कलिना ग्रसिता ये वै तेषां
 तस्यामवस्थितिः । यथा त्वं सह पुत्रैस्तु यथा रुद्रो
 गणः सह ॥ ८ ॥ यथा श्रियाभियुक्तोऽहं तथा भक्तो
 मम प्रियः । स होवाचाज्ञयोनिश्चतुर्भिर्देवैः कथमेको
 देवः स्यात् । एकमक्षरं यद्विश्रुतमनेकाक्षरं कथं संभू-
 तम् । स होवाच तं हि पूर्वमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मा-
 सीत् । तस्मादव्यक्तमेकाक्षरम् । तस्मादक्षराग्महत् ।
 महतोऽहंकारः । तस्मादहंकारात्पञ्च तन्मात्राणि । तेभ्यो
 भूतानि । तैरावृतमक्षरम् । अक्षरोऽहमोकारोऽयमज-
 रोऽमरोऽभयोऽमृतो ब्रह्माभयं हि वै । स मुक्तोऽह-
 मस्मि । अक्षरोऽहमस्मि । सत्तामात्रं चित्स्वरूपं प्रकाशं

गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ९९ ॥ १०५७

व्यापकं तथा ॥ ९ ॥ एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया च
चतुष्टयम् । रोहिणीतनयो विश्व अकाराक्षरसंभवः
॥ १० ॥ तेजसात्मकः प्रद्युम्न उकाराक्षरसंभवः । प्राजा-
त्मकोऽतिरुद्धोऽसौ मकाराक्षरसंभवः ॥ ११ ॥ अर्ध-
मात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितम् । कृष्णा-
त्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृती रुक्मिणी ॥ १२ ॥ वज्र-
स्त्रीजनसंभूतः श्रुतिभ्यो ज्ञानसंगतः । प्रणवत्वेन प्रकृ-
तिव्यं वदन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ १३ ॥ तस्मादोङ्कारसंभूतो
गोपालो विश्वसंस्थितः । लोमोङ्कारस्यैकतत्त्वं वदन्ति
ब्रह्मवादिनः ॥ १४ ॥ मधुमायां विशेषेण मां ध्याय-
न्मोक्षमश्नुते । अष्टपत्रं विकसितं हृत्पद्मं तत्र संस्थि-
तम् ॥ १५ ॥ दिव्यध्वजानपत्रंस्तु चिह्नितं चरणद्वयम् ।
श्रीवत्सलान्छनं हृत्स्थं कौस्तुभं प्रभया युतम् ॥ १६ ॥
चतुर्भुजं शङ्खचक्रशार्ङ्गपद्मगदान्वितम् । मुक्त्यूरान्वितं
बाहुं कण्ठमालासुशोभितम् ॥ १७ ॥ घुमत्किरीटम-
भयं स्फुरन्मकरकुण्डलम् । हिरण्यं सोम्यतनुं स्वभ-
क्तायाभयप्रदम् ॥ १८ ॥ ध्यायेन्मनसि मां नित्यं वेणु-
शृङ्गधरं तु वा । मध्वते तु जगत्सर्वं ब्रह्मज्ञानेन येन
वा ॥ १९ ॥ मत्सारभूतं यद्यस्यान्मधुरा सा निगद्यते ।
अष्टदिक्पालकैर्भूमिपद्मं विकसितं जगत् ॥ २० ॥ सं-
सारार्णवसंज्ञातं सेवितं मम मानसे । चन्द्रसूर्यग्विषो

१. ब्रह्मसंगतः.

दिव्या ध्वजा मेरुर्द्विरण्मयः ॥ २१ ॥ आतपत्रं ब्रह्म-
 लोकेमथोर्ध्वं चरणं स्मृतम् । श्रीवत्सस्य स्वरूपं तु
 वर्तते लाञ्छनः सह ॥ २२ ॥ श्रीवत्सलक्षणं तस्मा-
 द्कथ्यते ब्रह्मवादिभिः । येन सूर्याग्निवाक्नन्दतेजसा स्व-
 स्वरूपिणा ॥ २३ ॥ वर्तते कास्तुभाख्यमणिं वदन्ती-
 शमानितः । सर्वं रजत्मम इति अहंकारश्चतुर्भुजः
 ॥ २४ ॥ पञ्चभूतात्मकं शङ्खं करे रजमि संस्थितम् ।
 बालस्वरूपमित्यन्तं मनश्चक्रे निगद्यते ॥ २५ ॥ आद्या
 माया भवेच्छाङ्गं पद्मं विश्वं करे स्थितम् । आद्या
 विशा गदा वेद्या सर्वदा मे करे स्थिता ॥ २६ ॥
 धर्माधिकामकेयूरैर्दिव्यैर्दिव्यमयेरितैः । कण्ठं तु निर्गुणं
 प्रोक्तं मास्यते आद्याऽजया ॥ २७ ॥ माला निगद्यते
 ब्रह्मस्त्व पुष्पैस्तु मानसैः । कूटस्थं सर्वरूपं च किरीटं
 प्रवदन्ति माम् ॥ २८ ॥ क्षीरोत्तरं प्रस्फुरन्तं कुण्डलं
 युगलं स्मृतम् । ध्यायेन्मम प्रियं नित्यं स मोक्षमधि-
 गच्छति ॥ २९ ॥ स मुक्तो भवति तस्मै स्वात्मानं तु
 ददामि वै । एतत्सर्वं मया प्रोक्तं भविष्यद्द्वि विधे तव
 ॥ ३० ॥ स्वरूपं द्विविधं चैव सगुणं निर्गुणात्मकम्
 ॥ ३१ ॥ स होवाचाङ्गयोनिः । व्यक्तीनां मूर्तीनां प्रो-
 क्तानां कथं चाभरणानि भवन्ति । कथं वा देवा य-
 जन्ति । रुद्रा यजन्ति । ब्रह्मा यजति । ब्रह्मजा य-

गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत् ॥ ९९ ॥ १०५९

जन्ति । विनायका यजन्ति । द्वादशादित्या यजन्ति ।
वसवो यजन्ति । गन्धर्वा यजन्ति । ऽसपदानुगा अन्त-
र्धाने तिष्ठन्ति । कां मनुष्या यजन्ति । स होवाच तं
हि वै नारायणो देव आद्या व्यक्ता द्वादश सृतेयः
सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु देवेषु सर्वेषु मनुष्येषु तिष्ठन्तीति ।
रद्रेषु रांद्नी ब्रह्माणीषु ब्राह्मी देवेषु देवी मनुष्येषु
मानवी विनायकेषु विघ्नविनाशिनी आदित्येषु ज्योति-
रगन्धर्वेषु गान्धर्वा अमरः स्वर्गं गौरिमुषेवं काम्या
अन्तर्धानेष्वप्रकाशिनी आविर्भावतिरोभावा स्वपदे ति-
ष्ठन्ति । तामसी राजसी सान्विकी मानुषी विजा-
नघन आनन्दसच्चिदानन्दैकस्य भक्तियोगे तिष्ठति ।
ॐ प्राणात्मने ॐ तस्यद्भुवः सुवस्मस्मै प्राणात्मने
नमोनमः ॥ १ ॥ ॐ श्रीकृष्णाय गोविन्दाय गोपी-
जनवल्लभाय ॐ तस्यद्भुवः सुवस्मस्मै नमोनमः ॥ २ ॥
ॐ अपानात्मने ॐ तस्यद्भुवः सुवस्मस्मै अपानात्मने
नमोनमः ॥ ३ ॥ ॐ श्रीकृष्णाय निरुद्धाय ॐ तस्य-
द्भुवः सुवस्मस्मै वै नमोनमः ॥ ४ ॥ ॐ व्यानात्मने
ॐ तस्यद्भुवः सुवस्मस्मै व्यानात्मने नमोनमः ॥ ५ ॥
ॐ श्रीकृष्णाय रामाय ॐ तस्यद्भुवः सुवस्मस्मै वै
नमोनमः ॥ ६ ॥ ॐ सुदानात्मने ॐ तस्यद्भुवः सुव-
स्मस्मै उदानात्मने नमोनमः ॥ ७ ॥ ॐ श्रीकृष्णाय
देवकीनन्दनाय ॐ तस्यद्भुवः सुवस्मस्मै वै नमोनमः

॥ ८ ॥ ॐ समानात्मने ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै
 समानात्मने नमोनमः ॥ ९ ॥ ॐ श्रीगोपालाय निज-
 स्वरूपाय ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै वै नमोनमः
 ॥ १० ॥ ॐ योऽसौ प्रधानात्मा गोपाल ॐ तत्सद्भु-
 वः सुवन्तस्मै वै नमोनमः ॥ ११ ॥ ॐ योऽमावि-
 न्द्रियात्मा गोपाल ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै वै नमो-
 नमः ॥ १२ ॥ ॐ योऽसौ भूतात्मा गोपाल ॐ तत्स-
 द्भुवः सुवन्तस्मै वै नमोनमः ॥ १३ ॥ ॐ योऽमावृ-
 त्तमपुरुषो गोपाल ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै वै नमो-
 नमः ॥ १४ ॥ ॐ योऽसौ ब्रह्म परं वै ब्रह्म ॐ तत्स-
 द्भुवः सुवन्तस्मै वै नमोनमः ॥ १५ ॥ ॐ योऽसौ
 सर्वभूतात्मा गोपाल ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै वै
 नमोनमः ॥ १६ ॥ ॐ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिनुरीयनुरीया-
 तीतोऽन्तर्यामी गोपाल ॐ तत्सद्भुवः सुवन्तस्मै वै
 नमोनमः ॥ १७ ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गृहः सर्व-
 व्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधि-
 वासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥ १८ ॥ रुद्राय
 नमः । आदित्याय नमः । विनायकाय नमः । सूर्याय
 नमः । विद्याय नमः । इन्द्राय नमः । अग्नये नमः ।
 यमाय नमः । निर्ऋतये नमः । वरुणाय नमः । वा-
 यवे नमः । कुबेराय नमः । ईशानाय नमः । सर्वेभ्यो
 देवेभ्यो नमः । दत्त्वा स्तुतिं पुण्यतमां ब्रह्मणे स्वस्व-

रूपिणे । कर्तृभ्यं सर्वभूतानामन्तर्धाने बभूव सः
॥ १९ ॥ व्रक्षणे व्रक्षपृथ्व्यो नरिदात्तु श्रुतं मुने ।
तथा प्रोक्तं तु गान्धर्वा गच्छ स्यं स्वालयास्तिकम्
॥ २० ॥ इति ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिर्विनि शान्तिः ॥
हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत्समाप्ता ॥

कृष्णोपनिषत् ॥ १०० ॥

यो रामः कृष्णतामेव सार्वभ्यं प्राप्य क्लीलया ।

अतोपयद्देवमानिपटलं तं नतोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिर्विनि शान्तिः ।

हरिः ॐ श्रीमहाविष्णुं सच्चिदानन्दलक्षणं रामचन्द्रं
दृष्ट्वा सर्वाङ्गमुन्दरं मुनयो वनवाग्मिनो विस्मिता ब-
भूवुः । तं होचुर्नोऽवयमवतारान्वं गण्यन्ते आलिङ्गामो
भवन्तमिति । भवान्तरे कृष्णावतारे यूयं गोपिका
भृशं मामालिङ्ग्य अन्ये येष्ववतारान्ते हि गोपा न
स्त्रीश्च नो कुरु । अन्योन्यविग्रहे धार्यं तवाङ्गस्पर्शनादिह ।
अथस्पर्शयितास्माकं गृह्णीमोऽवतारान्वयम् ॥ १ ॥
रुद्रादीनां वचः श्रुत्वा प्रावाच भगवान्म्वयम् । अङ्ग-
सङ्गं करिष्यामि भवद्वाक्यं कराम्यहम् ॥ २ ॥ मोदि-
तान्ते सुराः सर्वे कृतकृत्याधुना वयम् । यो नन्दः परमा

१ यो सुरः २ विमपिरायः

नन्दो यशोदा मुक्तिगेहिनी ॥ ३ ॥ माया सा त्रि-
 विधा प्रोक्ता सत्त्वराजसतामसी । प्रोक्ता च सात्त्विकी
 रुद्रे भक्ते ब्रह्मणि राजसी ॥ ४ ॥ तामसी दैत्यपक्षेपु
 माया त्रेधा बुदाहता । अजेया वैष्णवी माया जप्येन
 च सुता पुरा ॥ ५ ॥ देवकी ब्रह्मपुत्रा सा या वेदेक-
 पगीयते । निगमो वसुदेवो यो वेदार्थः कृष्णरामयोः
 ॥ ६ ॥ स्तुवते सततं यस्तु सोऽवनीर्णो महीतले ।
 वने वृन्दावने क्रीडन्गोपगोपीसुरैः सह ॥ ७ ॥ गोप्यो
 गाव ऋचन्तस्य यष्टिका कमलासनः । वंशस्तु भगवा-
 न्नुद्रः शृङ्गमिन्द्रः सगोसुरः ॥ ८ ॥ गोकुलं वनवकुण्डं
 तापसाम्ना तं द्रुमाः । लोभक्रोधादयो दैत्याः कलि-
 कालस्त्रिरस्कृतः ॥ ९ ॥ गोपरूपो हरिः साक्षान्माया-
 विग्रहधारणः । दुर्बोधं कुहकं तस्य मायया मोहितं
 जगत् ॥ १० ॥ दुर्जया सा सुरैः सर्वैर्घृष्टिरूपो भवे-
 द्विजः । रुद्रो येन कृतो वंशन्तस्य माया जगत्कथम्
 ॥ ११ ॥ बलं ज्ञानं सुराणां वै तेषां ज्ञानं हृतं क्षणात् ।
 शेषनागो भवेद्रामः कृष्णो ब्रह्मैव शाश्वतम् ॥ १२ ॥
 अष्टावष्टसहस्रे द्वे शताधिक्यः स्त्रियस्तथा । ऋचोपनि-
 पदस्ता वै ब्रह्मरूपा ऋचः स्त्रियः ॥ १३ ॥ द्वेषश्चाण-
 रमल्लोऽयं मत्सरो मुष्टिको जयः । दर्पः कुवल्यापीडो
 गर्वो रक्षः खगो बकः ॥ १४ ॥ दया सा रोहिणी
 माता सत्यभामा धरेति वै । अघासुरो महाव्याधिः

कलिः कंसः स भूपतिः ॥ १५ ॥ शुभो मित्रः सुदामा
 च सत्याकुरोद्धवो दमः । यः शङ्खः स स्वयं विष्णु-
 लक्ष्मीरूपो व्यवस्थितः ॥ १६ ॥ दुग्धमिन्द्रो समु-
 त्पन्नो मेघवोपसु संस्पृतः । दुग्धोदधिः कृतस्मेन
 भग्नभाण्डो दधिघटे ॥ १७ ॥ क्रीडते बालको भूत्वा
 पृथ्व्यमुमहोदधौ । संहारार्थं च शत्रूणां रक्षणाय च
 संस्थितः ॥ १८ ॥ कृपार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्म-
 मात्मजम् । यस्मिन्पृमीश्वरेणार्मीतषकं वक्ष्ये रूपश्रुतम्
 ॥ १९ ॥ जयन्तीसंभवो वायुश्चमरो धर्मयोजितः ।
 यस्यार्मी ज्वलनाभासः खड्गरूपो महेश्वरः ॥ २० ॥
 कश्यपोल्लव्यलः ख्यातो रज्जुर्माताऽदितिस्तथा । चक्रं शङ्खं
 च संसिद्धिं बिन्दुं च सर्वमूर्धनि ॥ २१ ॥ यावन्ति
 देवरूपाणि वदन्ति विबुधा जनाः । नमन्ति देवरू-
 पेभ्य एवमादि न संशयः ॥ २२ ॥ गदा च कालिका
 साक्षात्सर्वशयुनियहिर्णी । धनुः शङ्खं स्वमाया च शर-
 कालः सुभोजनः ॥ २३ ॥ भक्तकाण्डं जगद्बीजं धृतं
 पाणीं स्खलीलया । गरुडो वटभाण्डीरः सुदामा नारदो
 मुनिः ॥ २४ ॥ वृन्दा भक्तिः क्रिया बुद्धिः सर्वजन्तु-
 प्रकाशिनी । तस्मात्त्र भिन्नं नाभिन्नमाभिर्मिश्रो न वै
 त्रिभुः ॥ भूमानुनागितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनाम्
 ॥ २५ ॥ सर्वनीशेफलं लभते य एवं वेद । देहबन्धादि-

मुच्यते इत्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥
हरिः ॐ तस्मत् ॥

इति कृष्णापनिषत्समाप्ता ॥

याज्ञवल्क्योपनिषत् ॥ १०१ ॥

संन्यासज्ञानसंपन्ना यान्ति यद्वैष्णवं पदम् ।

तद्वैष्णवं ब्रह्मतत्त्वं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमे-
त्योवाच भगवन्संन्यासमनुवृहीति कथं संन्यासलक्ष-
णम् । स होवाच याज्ञवल्क्यो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही
भवेत् । गृहादुत्ती भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरया ब्रह्म-
चर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनर्व्रती वा-
व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको
ऽवा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । तदेके प्राजा-
पत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति । अथ वा न कुर्यादाग्नेयामेव
कुर्यात् । अग्निर्हि प्राणः । प्राणमेवैतया करोति । अंधा-
तयीयामेव कुर्यात् । एतयैव त्रयो धातवो यदुत सर्वं
रजस्मस इति । अयं ते योनिर्ऋन्विजो यतो जानो
अरोचथाः । तं जानन्नम आरोहाथानो वर्धया रयिमि-
त्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणं

गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवंवेतदाग्रामादग्निमा-
हृत्य पूर्वतदग्निमाजिघ्रेत् यदग्निं न विन्देदप्सु जुहु-
यादापो वै सर्वा देवताः सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि
स्वाहेति साज्यं हविरनामयम् । मोक्षमन्नश्चयेव वेद
तद्वन्न तदृपासितव्यम् । शिष्यां यजोपवीतं छित्वा
संन्यस्यं मयेति श्रिवारमुच्येत । एवमेवेतद्भगव-
न्निति वै याज्ञवल्क्य ॥ १ ॥ अथ हेनमग्निः प्रपच्छ
याज्ञवल्क्यं यजोपवीतां कथं ब्राह्मण इति । स होवाच
याज्ञवल्क्य इदं प्रणयमेवास्य तथजोपवीतं य आप्ता ।
प्रादयाचम्यायं विधिरथ वा परित्रादिवर्णवासा मुण्डो-
ऽपरिमृष्टः शुचिरद्गोही भिक्षमाणा ब्रह्मभूयाय भवति ।
एष पन्थाः पारिव्राजकानां वीराध्वानि वाऽनाशकं
वापा प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने वा । एष
पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तम्नेनेति स संन्यासी ब्रह्मवि-
दिति । एवमेवैष भगवन्निति वै याज्ञवल्क्य । तत्र
परमहंसा नाम संवतंकारुणिश्वेतकेतुर्नृवांसकभुनिदाघद-
त्तात्रेयशुकवामदेवहारीतकप्रभृतयोऽव्यक्तलिङ्गाऽव्यक्ता-
चारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः परस्त्रीपुरपराश्रया-
श्चिदण्डं कमण्डलुं भुक्तपात्रं जलपवित्रं शिष्यां यजो-
पवीतं बहिरन्तश्चेत्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्या-
त्मानमन्विच्छेत् । यथा ज्ञातरूपधरा निर्द्वन्द्वः निःप-

रिग्रहास्तत्त्वग्रह्यमार्गे सम्यक्संपन्नाः शुद्धमानसाः प्राण-
 संधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपा-
 त्रेण लाभालाभौ समौ भूत्वा करपात्रेण वा कमण्डल-
 दकपो भैक्षमाचरन्नुदरमात्रसंग्रहः पात्रान्तरशून्यो जल-
 स्थलकमण्डलुरबाधकरहः स्थलनिकेतनो लाभालाभौ
 समौ भूत्वा शून्यागारदेवगृहनृणकूटवल्मीकवृक्षमूल-
 कुलालशालाग्निहोत्रशालानदीपुलिनगिरिकुहरकोटरक-
 न्दरनिर्झरस्थण्डिलेऽप्यनिकेतनिवास्यप्रयत्नः शुभाशुभकर्म-
 निर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो
 नामेति । आशाम्बरो न नमस्सारो न दारपुत्राभिलाषी
 लक्ष्यालक्ष्यनिर्वर्तकः परिध्राद् परमेश्वरो भवति । अ-
 त्रैते श्लोका भवन्ति । यो भवेत्पूर्वसंन्यासी तुल्यो वै
 धर्मतो यदि । तस्मै प्रणामः कर्तव्यो नेतराय कदाचन
 ॥ १ ॥ प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः ।
 संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते देवसंदूषिताशयाः ॥ २ ॥
 नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वराज्ये चेत्स्थितोऽद्वये । प्रण-
 मेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ३ ॥ ईश्वरो
 जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति । प्रणमेद्दण्डवद्भ्रमावा-
 श्चण्डालगोखरम् ॥ ४ ॥ मांसपाञ्चालिकायास्तु यक्ष-
 लोकेऽङ्गपञ्जरे । छाद्यस्थिग्रन्थिशालिन्यः स्त्रियः कि-
 मिव शोभनम् ॥ ५ ॥ त्वङ्मांसरक्तवाष्पाम्बु पृथक्-

१ नुदरपात्र. २ रहस्यस्थल. ३ वेदसंदू.

त्वा विलोचने । समालोकय रम्यं ज्येष्ठीं मुधा परिमुह्यसि
 ॥ ६ ॥ मेरुशृङ्गतटोलामिगङ्गाजलरयोपमा । दृष्टा य-
 स्मिन्मुने मुक्ताहारस्योलामशालिता ॥ ७ ॥ इमशा-
 नेषु दिगन्तेषु स एव ललनास्तनः । श्वभिराम्बासते
 काले लघुपिण्ड इवान्धसः ॥ ८ ॥ केशकजलधारिण्यो
 दुःस्पर्शा लोचनप्रियाः । दुष्कृताग्निशिष्या नार्यो दु-
 हन्ति नृगवक्षरम् ॥ ९ ॥ ज्वलना अतिवृरेऽपि सरसा
 अपि नारयाः । स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारु
 दाहणम् ॥ १० ॥ कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्ध-
 चेत्तमः । नार्यो नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवागुराः ॥ ११ ॥
 जन्मपञ्चलमन्यानां चित्तकर्दमचरिणाम् । पुंसां दुर्वा-
 यनारज्जुनारीयडिशपिण्डका ॥ १२ ॥ सर्वेषां दोषर-
 तानां सुसमुद्रिकयानया । दुःखशृङ्खलया नित्यमल-
 मन्तु मम स्त्रिया ॥ १३ ॥ यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा
 निस्त्रीकस्य क भोगभूः । स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्पङ्क्तं जग-
 त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥ १४ ॥ अलभ्यमानस्तनयः
 पितरं क्लेशयेच्चिरम् । लब्धो हि गर्भपातेन प्रसयेन
 च बाधते ॥ १५ ॥ जानस्य प्रठरागादि कुमारस्य च
 धृतेना । उपर्नतेऽप्यविद्यस्वमनुदाहश्च पण्डिते ॥ १६ ॥
 यूनश्च परदारदि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः । पुत्रदुःखस्य
 नास्त्यन्तो धनी चेन्मित्रयने तदा ॥ १७ ॥ न पाणिपाद-
 चपलो न नेत्रचपलो यतिः । न च वाक्चपलश्च ब्रह्म-

भूतो जितेन्द्रियः ॥ १८ ॥ रिपां बद्धे स्वदेहे च समै-
 कात्म्यं प्रपश्यतः । विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावय-
 धेध्विव ॥ १९ ॥ अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं
 न ते । धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥ २० ॥
 नमोऽस्तु मम कीपाय स्वाश्रयज्वालिने भृशम् ।
 कोपस्य मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने ॥ २१ ॥ यत्र
 सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी । प्रबुद्धा यत्र ते
 विद्वान्सुषुप्तिं याति योगिराट् ॥ २२ ॥ चिदिहामीति
 चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च । चित्तं चिदहमेते च
 लोकाश्चिदिति भावय ॥ २३ ॥ यतीनां तदुपादेयं
 पारहंस्यं परं पदम् । नातः परतरं किञ्चिद्विद्यते मुनि-
 पुङ्गव ॥ २४ ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ पूर्णमद इति
 शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति याज्ञवल्क्योपनिषत्समाप्ता ॥

वराहोपनिषत् ॥ १०२ ॥

श्रीमद्वराहोपनिषद्वेद्याखण्डसुखाकृति ।

त्रिपञ्चारायणाख्यं तद्रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ ऋभुर्वै महामुनिर्देवमानेन द्वादशव-
 त्सरं तपश्चचार । तदवसाने वराहरूपी भगवान्प्रादु-
 रभूत् । स होवाचोत्तिष्ठोत्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति । मोद-

तिष्ठन् । तस्मै नमस्कृत्योवाच भगवन्कामिभिर्यशस्का-
मिति तत्तत्त्वय्यकाशास्त्वग्नेऽपि न याचे । समस्तवेद-
शास्त्रेतिहासपुराणानि समस्तविद्याजालानि ब्रह्मादयः सु-
राः सर्वे त्वदपजानान्मुक्तिमाहुः । अतस्त्वदपप्रतिपा-
दिकां ब्रह्मविद्यां वृदीति होवाच । तथेति स होवाच
वराहरूपी भगवान् । चतुर्विंशतितत्त्वानि केचिदि-
च्छन्ति वादिनः । केचिपटत्रिंशत्तत्त्वानि केचित्पण-
वर्तानि च ॥ १ ॥ तेषां क्रमे प्रवक्ष्यामि सावधान-
मनाः शृणु । ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव श्रोत्रधृक्लोचना-
दयः ॥ २ ॥ कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव वाक्पाण्यङ्गहृत्पादयः
क्रमात् । प्राणादयस्तु पञ्चैव पञ्च शब्दादयस्तथा ॥ ३ ॥
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् । चतुर्विंशति-
तत्त्वानि तानि ब्रह्मविदो विदुः ॥ ४ ॥ एतैस्तैः समं
पञ्चीकृतभूतानि पञ्च च । पृथिव्यापम्भ्या तेजो वायु-
राकाशमेव च ॥ ५ ॥ देहत्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणानि
विदुर्वुधाः । अवस्थात्रितयं त्रैव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः
॥ ६ ॥ आहत्य तत्त्वज्ञानानां पटत्रिंशन्मुनयो विदुः ।
पूर्वोक्तैस्तत्त्वज्ञानैस्तु समं तत्त्वानि योजयन् ॥ ७ ॥
पदभाविष्यद्विनिश्चयं जायते वर्धतेऽपि च । परिणामं
क्षयं नाशं पदभाविष्यद्विनिश्चयं विदुः ॥ ८ ॥ अक्षना च
विषामा च शोकमोहा जरा मृतिः । एते पदधर्मयः
प्रोक्ताः पटकोशानथ पश्चिमे ते ॥ ९ ॥ स्वप्नं रक्तं मांस-

मेदोमज्जास्थीनि निबोधत । कामक्रोधौ लोभमोहौ मदो
 मात्सर्यमेव च ॥ १० ॥ एतेऽरिपट्का विश्वश्च तैजसः
 प्राज्ञ एव च । जीवत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि च गुणत्रयम्
 ॥ ११ ॥ प्रारब्धागाम्यर्जितानि कर्मत्रयमितीरितम् ।
 वचनादानगमनविसर्गानन्दपञ्चकम् ॥ १२ ॥ संकल्पो-
 ऽध्यवसायश्च अभिमानोऽवधारणा । मुदिता करुणा
 मैत्री उपेक्षा च चतुष्टयम् ॥ १३ ॥ दिग्वातार्कप्रचेतो-
 ऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युकाः । तथा चन्द्रश्चतुर्वक्त्रो रुद्रः
 क्षेत्रज्ञ ईश्वरः ॥ १४ ॥ आहत्य तत्त्वजातानां पण-
 वत्यस्तु कीर्तिताः । पूर्वोक्ततत्त्वजातानां वैलक्ष-
 ण्यमनामयम् ॥ १५ ॥ वराहरूपिणं मां ये भजन्ति
 मयि भक्तितः । विमुक्ताज्ञानतत्कार्या जीवन्मुक्ता भ-
 वन्ति ते ॥ १६ ॥ ये पणवन्तितत्त्वज्ञा यत्र कुत्राश्रमे
 रताः । जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यन्ते नात्र संशयः
 ॥ १७ ॥ इति ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ऋभुर्नाम महायोगी क्रोडरूपं रमापतिम् । वरिष्ठं
 ब्रह्मविद्यां त्वमधीहि भगवन्मम ॥ १ ॥ एवं स पृष्टो
 भगवान्प्राह भक्तार्तिभञ्जनः । स्ववर्णाश्रमधर्मेण तपसा
 गुरुतोपणात् ॥ २ ॥ साधनं प्रभवेत्पुंसां वैराग्यादिच-
 तुष्टयम् । नित्यानित्यविवेकश्च इहामुत्र विरागता ॥ ३ ॥
 शमादिपङ्कसंपत्तिर्मुमुक्षा तां समभ्यसेत् । एवं जिते-
 न्द्रियो भूत्वा सर्वत्र समतामतिम् ॥ ४ ॥ विहाय

साक्षिर्चतस्ये मयि कुर्यादहंमतिम् । दुर्लभं प्राप्य
मानुष्यं तत्रापि नरविग्रहम् ॥ १० ॥ ब्राह्मण्यं च महा-
विष्णोर्वेदान्तश्रवणादिना । अतिवर्णाश्रमं रूपं सच्चि-
दानन्दलक्षणम् ॥ ११ ॥ यो न जानाति सोऽविद्वान्कदा
मुक्तो भविष्यति । अहमेव सुखं नान्यदन्येष्वेव तस्मि-
न् ॥ १२ ॥ अमर्त्यं न हि प्रेयो मर्त्यं न मृतः-
प्रियम् । परप्रेमास्पदनया मा न भूवमहं सदा ॥ १३ ॥
भूयासमिति यो ब्रूयात् सोऽहं विष्णुमुनीश्वर । न प्रका-
शोऽहमित्युक्तिर्यप्रकाशकबन्धना ॥ १४ ॥ स्वप्रकाशं
तमात्मानमप्रकाशः कथं स्पृशेत् । स्वयं भातं निरा-
धारं ये जानन्ति सुनिश्चितम् ॥ १५ ॥ ते हि विज्ञान-
संपन्ना इति मे निश्चिता मतिः । स्वपूर्णात्मातिरेकेण
जगज्जीवेश्वरादयः ॥ १६ ॥ न सन्ति नास्ति माया च
नेभ्यश्चाहं विलक्षणः । अज्ञानान्धतमोरूपं कर्मधर्मादि-
लक्षणम् ॥ १७ ॥ स्वयंप्रकाशमात्मानं नैव मां स्पृष्टु-
मर्हति । सर्वसाक्षिणमात्मानं वर्णाश्रमविवर्जितम्
॥ १८ ॥ ब्रह्मरूपतया पश्यन्ब्रह्मैव भवति स्वयम् ।
आत्मानमिदं सर्वं मानरूपं परं पदम् ॥ १९ ॥ पश्य-
न्वेदान्तमानेन सद्य एव विमुच्यते । देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं
देहात्मज्ञानबाधकम् ॥ २० ॥ आत्मन्येव भवेद्यस्य
स नेच्छन्नपि मुच्यते । सत्यज्ञानानन्दपूर्णलक्षणं तमसः
परम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मानन्दं सदा पश्यन्कथं बध्येत क-

र्मणा । त्रिधामसाक्षिणं सत्यज्ञानानन्ददिलक्षणम्
 ॥ १७ ॥ स्वमहेशन्दलक्ष्यार्थमसक्तं सर्वदोषतः । स-
 र्वग सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ॥ १८ ॥ अज्ञान-
 चक्षुर्नेक्षत भास्यन्तं भानुमन्धवन । प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म
 सत्यप्रज्ञानलक्षणम् ॥ १९ ॥ एवं ब्रह्मपरिज्ञानादेव
 सत्योऽमृतो भवेत् । तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचि-
 द्तमम् ॥ २० ॥ विदित्वा स्वात्मनो रूपं न विभेति
 कुतश्चन । चिन्मात्रं सर्वगं नित्यं संपूर्णं सुखमद्वयम्
 ॥ २१ ॥ साक्षाद्ब्रह्मैव नान्योऽस्मीत्येवं ब्रह्मविदां
 स्थितिः । अज्ञस्य दुःखोद्यमयं ज्ञस्यानन्दमयं जगत्
 ॥ २२ ॥ अन्धं भुवनमन्धस्य प्रकाशं तु मुचक्षुषाम् ।
 अनन्ते सच्चिदानन्दे मयि वाराहरूपिणि ॥ २३ ॥
 स्थितेऽद्वितीयभावः स्यात्को बन्धः कश्च मुच्यते ।
 स्वस्वरूपं तु चिन्मात्रं सर्वदा सर्वदेहिनाम् ॥ २४ ॥
 नैव देहादिसंघातो घटवदृशिगोचरः । स्वात्मनोऽन्यतया
 भातं चराचरमिदं जगत् ॥ २५ ॥ स्वात्ममात्रतया
 बुद्ध्वा तदस्मीति विभावय । स्वस्वरूपं स्वयं भुङ्क्ते नाम्नि
 भोज्यं पृथक् स्वतः ॥ २६ ॥ अस्मि चेदस्मितारूपं
 ब्रह्मैवास्मिद्वलक्षणम् । ब्रह्मविज्ञानसंपन्नः प्रतीतम-
 खिलं जगत् ॥ २७ ॥ पश्यन्नपि सदा नैव पश्यति
 स्वात्मनः पृथक् । मत्स्वरूपपरिज्ञानात्कर्मभिर्न स बध्यते
 ॥ २८ ॥ यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् ।

परमार्थैकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ॥ २९ ॥
 स्वस्वरूपतया सर्वं वेद स्वानुभवेन यः । स धीरः स
 तु विज्ञेयः सोऽहं तत्त्वं ऋभो भव ॥ ३० ॥ अतः
 प्रपञ्चानुभवः सदा न हि स्वरूपबोधानुभवः सदा
 खलु । इति प्रपश्यन्परिपूर्णधैः नो न बन्धमुक्तो न च
 बद्ध एव तु ॥ ३१ ॥ स्वस्वरूपानुसंधानाश्रयन्तं सर्व-
 साक्षिणम् । मुहूर्तं चिन्तयेन्मां यः सर्वबन्धैः प्रमु-
 च्यते ॥ ३२ ॥ सर्वभूतान्तरस्थाय नित्यमुक्तचिदात्मने ।
 प्रत्यर्कतन्त्ररूपाय मह्यमेव नमोनमः ॥ ३३ ॥ त्वं बाह-
 मस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमस्मि । तुभ्यं मह्यमन-
 न्ताय मह्यं तुभ्यं चिदात्मने ॥ ३४ ॥ नमो मह्यं परे-
 शाय नमस्तुभ्य शिवाय च । किं करोमि कं गच्छामि
 किं गृह्णामि त्यजामि किम् ॥ ३५ ॥ यन्मया पूरितं
 विश्वं महाकल्पाव्युता यथा । अन्तःसहं बहिःसह-
 मात्मसहं च यम्यजेत । सर्वसद्गनिवृत्तात्मा स मामेति
 न संशयः ॥ ३६ ॥ अहिरिव ज्ञनयोगं सर्वदा वज्रे-
 येद्यः कुणपमिव मुनारिं त्यक्तकामो विरागी । विष-
 मिव विषयादीन्मन्यमानो दुरन्ताजगति परमहंसो
 वासुदेवोऽहमेव ॥ ३७ ॥ इदं सत्यमिदं सत्यं सत्यमेत-
 दिहोच्यते । अहं सत्यं परं ब्रह्म मत्तः किञ्चित् विशते
 ॥ ३८ ॥ उप समीपे यो वासो जीवात्मपरमात्मनोः ।
 उपवासः स विज्ञेयो न तु कायस्य शोषणम् ॥ ३९ ॥

कायशोषणमात्रेण का तत्र ह्यविवेकिनाम् । वल्मीक-
 ताडनादेव मृतः किं नु महोरगः ॥ ४० ॥ अस्मि
 ब्रह्मेति चेद्वेद परोक्षज्ञानमेव तत् । अहं ब्रह्मेति चेद्वेद-
 साक्षात्कारः स उच्यते ॥ ४१ ॥ यस्मिन्काले स्वमा-
 र्मानं योगी जनुनाति केवलम् । तस्मात्कालाःसमारभ्य
 जीवन्मुक्तो भवेदसौ ॥ ४२ ॥ अहं ब्रह्मेति नियतं मो-
 क्षहेतुर्महात्मनाम् । द्वे पदे बन्धमोक्षाय निर्ममेति
 ममेति च ॥ ४३ ॥ ममेति बध्यते जन्तुर्निर्ममेति
 विमुच्यते । बाह्यचिन्ता न कर्तव्या तथेवान्तरचि-
 न्तिका । सर्वचिन्तां समुत्सृज्य स्वस्थो भव सदा ऋभो
 ॥ ४४ ॥ संकल्पमात्रकलनेन जगत्समग्रं संकल्पमात्र-
 कलने हि जगद्विलासः । संकल्पमात्रमिदमुत्सृज्य निर्वि-
 कल्पमाश्रित्य मामकपदं हृदि भावयस्व ॥ ४५ ॥
 मच्चिन्तनं मत्कथनमन्योन्यं मत्प्रभाषणम् । मदेक-
 परमो भूत्वा कालं नय महामते ॥ ४६ ॥ चिदिहा-
 स्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च । चिरवं चिद्ब्रह्मेते
 च लोकाश्चिदिति भावय ॥ ४७ ॥ रागं नीरागतं
 नीत्वा निर्लेपो भव सर्वदा । अज्ञानजन्यकर्त्रादिकार-
 कोत्पन्नकर्मणा ॥ ४८ ॥ श्रुत्युत्पन्नात्मविज्ञानप्रदीपो बा-
 ध्यते कथम् । अनात्मतां परित्यज्य निर्विकारो जग-
 ति स्थितौ ॥ ४९ ॥ एकनिष्ठतयान्तस्थसंविन्मात्रपरो
 भव । घटाकाशमटाकाशौ महाकाशे प्रतिष्ठितौ ॥ ५० ॥

एवं मयि चिदाकाशे जीवेशां वरिक्लिपती । या च
 प्रागात्मनो माया तथान्ते च निरस्कृता ॥ ५१ ॥
 ब्रह्मवादिभिरुद्धीता सा मायेति विवेकतः । मायात-
 कार्यविलये नेश्वरत्वं न जीवता ॥ ५२ ॥ ततः शुद्ध-
 श्रिदेवाहं व्योमवन्निरुपाधिकः । जीवेशरादिरूपेण चेत-
 नाच्चेतनात्मकम् ॥ ५३ ॥ ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टि-
 रीशेन कल्पिता । जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीव-
 कल्पितः ॥ ५४ ॥ त्रिणाचिकादियोगान्ता ईश्वरभ्रा-
 न्तिमाश्रिताः । लोकायतादिसांख्यान्ता जीवविश्रान्ति-
 माश्रिताः ॥ ५५ ॥ तस्मान्मुमुक्षुभिर्नैव मतिर्जीवेश-
 वाद्योः । कार्या किंतु ब्रह्मतत्त्वं निश्चलेन विचार्यताम्
 ॥ ५६ ॥ अद्वितीयब्रह्मतत्त्वं न जानन्ति यथा तथा ।
 भ्रान्ता एवाखिलास्तेषां क मुक्तिः केह वा सुखम्
 ॥ ५७ ॥ उत्तमाधमभावश्चेत्तेषां स्यादन्ति तेन किम् ।
 स्वप्नस्थराज्यभिक्षाभ्यां प्रबुद्धः स्मृशते खलु ॥ ५८ ॥
 अज्ञाने बुद्धिविलये निद्रा सा भण्यते बुधेः । विलीना-
 ज्ञानतत्कार्ये मयि निद्रा कथं भवेत् ॥ ५९ ॥ बुद्धेः
 पूर्णविकासोऽयं जागरः परिकीर्यते । विकारादिविही-
 नत्वाजागरो मे न विद्यते ॥ ६० ॥ मृक्षमनादिषु सं-
 चारो बुद्धेः स्वप्नः प्रजायते । संचारधर्मरहिते मयि
 स्वप्नो न विद्यते ॥ ६१ ॥ सुषुप्तिकाले सकले विलीने

तमसावृते । स्वसूयं महदानन्दं भुङ्क्ते विश्वविवर्जितः ॥ ६२ ॥ अविशेषेण सर्वं नु यः पश्यति चिदन्वयान् । स एव साक्षाद्विज्ञानी स शिवः स हरिविधिः ॥ ६३ ॥ दीर्घस्वप्नामिदं यत्तद्दीर्घं वा चित्तविभ्रमम् । दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं दुःखसागरम् । सुप्तेरुत्थाय सुष्यन्तं ब्रह्मकं प्रविचिन्त्यताम् ॥ ६४ ॥ आरोपितस्य जगतः प्रविलापनेन चित्तं मदात्मकतया परिकल्पितं नः । शत्रून्निहत्य गुरुपद्मगणान्निपाताद्वन्धद्विषो भवन्ति केवलमद्वितीयः ॥ ६५ ॥ अद्यान्तमेतु वपुराशशितारमान्तां कम्पावतापि मम चिद्वपुषो विशेषः । कुम्भे विनश्यति चिरं समवस्थिते वा कुम्भाम्बरस्य नहि कोऽपि विशेषः ॥ ६६ ॥ अहिनिर्ल्वयिनी सर्पनिर्मोको जीववर्जितः । वल्मीके पतितस्मिष्टेत्तं सर्पो नाभिमन्यते ॥ ६७ ॥ एवं स्थूलं च सूक्ष्मं च शरीरं नाभिमन्यते । प्रत्यग्ज्ञानशिखिध्वम्ने मिथ्याज्ञाने सहेतुके । नेति नेतीति रूपत्वादशरीरो भवत्ययम् ॥ ६८ ॥ शास्त्रेण न स्यात्परमार्थदृष्टिः कार्यक्षमं पश्यति चापरोक्षम् । प्रारब्धनाशात्प्रतिभाननाश एव त्रिधा नश्यति चात्ममाया ॥ ६९ ॥ ब्रह्मत्वे योजिते स्वामिजीवभावो न गच्छति । अद्वैते बोधिते तत्त्वे वासना विनिवर्तते ॥ ७० ॥ प्रारब्धान्ते देहहानिर्मायेति श्रीयतेऽखिला ।

अस्मीत्युक्ते जगत्सर्वं सत्त्वं ब्रह्म तद्भवेत् ॥ ७१ ॥
 भार्तात्युक्ते जगत्सर्वं भानं ब्रह्मैव केवलम् । मरुभूमौ
 जलं सर्वं मरुभूमाश्रमेव ततः । जगन्नयमिदं सर्वं चि-
 न्मात्रं स्वविचारतः ॥ ७२ ॥ अज्ञानमेव न कुतो ज-
 गतः प्रसङ्गो जीवेशदेशिकविकल्पकथातिदूरः । एकान्त-
 केवलचिदेकरस्यस्वभावे ब्रह्मैव केवलमहं परिपूर्णमस्मि
 ॥ ७३ ॥ बोधचन्द्रमसि पूर्णधिप्रहे मोहराहुमुपिता-
 म्मतेजसि । स्नानदानयजनादिकाः क्रिया मोचनावधि-
 नृथैव निष्ठे ॥ ७४ ॥ सत्येते सैन्धवं यद्वत्साम्यं
 भवति योगतः । तथाऽममनसोरिदं समाधिरिति क-
 थ्यते ॥ ७५ ॥ दुर्लभो विषयव्यागो दुर्लभं तत्त्वदर्श-
 नम् । दुर्लभा सहजावस्था सद्विरोः कर्णानां घना
 ॥ ७६ ॥ अपञ्चशक्तियोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्मणः । यो-
 गिनः सहजावस्था स्वयमेव प्रकाशते ॥ ७७ ॥ रसस्य
 मनसश्चैव चन्द्रलयं स्वभायतः । रसो बद्धो मनो बद्धं
 किं न सिद्धयति भूतले ॥ ७८ ॥ मूर्च्छितो हरति
 व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः स्वचरतां धत्ते
 ब्रह्मार्थं रसचैतसि ॥ ७९ ॥ इन्द्रियाणां मनो नाथो
 मनोनाथस्तु मारुतः । मारुतस्य लयो नाथस्त्वप्यर्थं लय-
 माश्रय ॥ ८० ॥ निश्चेष्टो निर्विकारश्च लयो जीवति
 योगिनाम् । उच्छिन्नसर्वसंकल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः ।
 स्वावगम्यो लयः कोऽपि मनसां वागगोचरः ॥ ८१ ॥

पुद्गलानुपुद्गलविषयेक्षणतत्परोऽपि ब्रह्मावलोकनधियं न
जहाति योगी । सङ्गीतताललयवाद्यवशं गतापि मौलि-
स्थकुम्भपरिरक्षणधीर्नटीव ॥ ८२ ॥ सर्वचिन्तां परि-
त्यज्य सावधानेन चेतसा । नाद एवानुसंधेयो योग-
याम्नाज्यमिच्छता ॥ ८३ ॥ इति ॥ इति द्वितीयो-
ऽध्यायः ॥ २ ॥

नहि नानास्वरूपं स्यादेकं वस्तु कदाचन । तस्मा-
दखण्ड एवास्मि यन्मदन्यन्न किञ्चन ॥ १ ॥ दृश्यते
श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्ववेत् । नित्यशुद्धविमुक्तक-
मखण्डानन्दमद्वयम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यत्परं ब्रह्मा-
हमेव तत् ॥ २ ॥ आनन्दरूपोऽहमखण्डबोधः परा-
त्परोऽहं घनचिःप्रकाशः । मेधा यथा व्योम न च स्पृ-
शन्ति संसारदुःखानि न मां स्पृशन्ति ॥ ३ ॥ सर्वं
सुखं विद्धि सुदुःखनाशात्सर्वं च सद्रूपमसत्यनाशान् ।
चिद्रूपमेव प्रतिभानयुक्तं तस्मादखण्डं मम रूपमेतत्
॥ ४ ॥ न हि जनिर्मरणं गमनागमौ न च मलं विमलं
न च वेदनम् । चिन्मयं हि सकलं विराजते स्फुटतरं
परमस्य तु योगिनः ॥ ५ ॥ सत्यचिद्धनमखण्डमद्वयं
सर्वदृश्यरहितं निरामयम् । यत्पदं विमलमद्वयं शिवं
तत्सदाहमिति मौनमाश्रय ॥ ६ ॥ जन्ममृत्युसुखदुः-
खवर्जितं जातिनीतिकुलगोत्रदूरगम् । विद्विर्वर्तजगता-

ऽस्य कारणं तत्सदाहमिति मानसाश्रय ॥ ७ ॥ पूर्ण-
मद्वयमखण्डचेतनं विश्वभेदकलनादिवर्जितम् । अद्विती-
यपरमं विदंशकं तत्सदाहमिति मानसाश्रय ॥ ८ ॥ के-
नाप्यथाधितम्येन त्रिकालेऽप्येकरूपतः । विद्यमानत्वम-
स्त्येतत्सदप्यं सदा मम ॥ ९ ॥ निरुपाधिकनित्यं य-
त्सत्तां सर्वसुखापरम् । सुखरूपत्वमस्त्येतदानन्दत्वं
सदा मम ॥ १० ॥ दिनकरकिरणैर्हि शार्वरं तमो नि-
विडतर म्रष्टिनि प्रणाशमेति । घनतरभवकारणं तमो
यद्वरिदिनकृप्रभया न चान्तरेण ॥ ११ ॥ मम चरण-
स्मरणेन पृजया च स्वकृतमयः परिमुच्यते हि जन्तुः ।
न हि मरणप्रभवप्रणाशहेतुर्मम चरणस्मरणाहतेऽस्मि
किञ्चित् ॥ १२ ॥ आदरेण यथा म्नाति धनवन्तं धने-
च्छया । तथा चेद्विश्वकर्तार को न मुच्येत बन्धनात्
॥ १३ ॥ आदित्यमनिर्घा लोकश्चेष्टत स्वयमेव तु ।
तथा मत्संनिधायेव ममत्वं चेष्टते जगत् ॥ १४ ॥ शु-
क्तिकाया यथा तारं कल्पितं माख्या तथा । महदादि
जगन्मायामयं मय्येव केवलम् ॥ १५ ॥ अण्डालदेहे
पश्चादिस्थावरे ब्रह्माधिपदे । अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु
न तथा ब्रह्मम् ॥ १६ ॥ विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथापूर्वं
विभाति दिक् । तथा विज्ञानविध्वंसं जगन्मे भाति
तन्न हि ॥ १७ ॥ न देहो नेन्द्रियप्राणो न मनो बुद्धय-

हंकृति । न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं
 जगत् ॥ १८ ॥ न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोग-
 यिता तथा । केवलं चित्तदानन्दब्रह्मैवाहं जनार्दनः
 ॥ १९ ॥ जलस्य चञ्चलादेव चञ्चलत्वं यथा रथे ।
 तथाहंकारसंबन्धादेव संसार आत्मनः ॥ २० ॥ चि-
 त्तमूलं हि संसारमन्तःप्रयत्नेन शोधयेत् । हन्त चित्तमह-
 तायां कैषा विश्वासता तव ॥ २१ ॥ क धनानि मर्हा-
 पानां ब्राह्मणः क जगन्ति वा । प्राक्तनानि प्रयातानि
 गताः सर्गपरम्पराः ॥ २२ ॥ कोटयो ब्रह्मणां याता
 भूषा नष्टाः परागवन् । स चाध्यात्माभिमानोऽपि
 विदुषोऽप्यासुरत्वतः ॥ २३ ॥ विदुषोऽप्यासुश्चेत्या-
 न्निष्फलं तत्त्वदर्शनम् । उन्पाद्यमाना रागाद्या विवेक-
 ज्ञानवह्निना ॥ २४ ॥ यदा तदेव दहन्ते कुतस्तेषां
 प्ररोहणम् । यथा सुनिपुणः सम्यक् परदोषेक्षणे रतः
 ॥ २५ ॥ तथा चेन्निपुणः स्वेषु को न मुच्येत बन्ध-
 नात् । अनात्मविदमुक्तोऽपि सिद्धिजालानि वाञ्छति
 ॥ २६ ॥ द्रव्यमञ्चक्रियाकालयुक्त्याप्नोति मुनीश्वर ।
 नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् ॥ २७ ॥
 आत्मनात्मनि संतृप्तो नाविद्यामनुधावति । ये केचन
 जगद्भावास्तानविद्यामयान्विदुः ॥ २८ ॥ कथं तेषु
 किलात्मज्ञस्त्यक्ताविद्यो निमज्जति । द्रव्यमञ्चक्रियाकाल-

युक्तयः साधुमिद्विदाः ॥ २९ ॥ परमात्मपदप्राप्तौ
नोपकुर्वन्ति काश्चन । सर्वेच्छाकलनाशान्तावाग्मला-
भोदयाभिधः ॥ ३० ॥ स कथं सिद्धिवाङ्मयां कथम-
हंत्यचित्ततः ॥ इति ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ ह क्रमुं भगवन्तं निदायः पप्रच्छ जीवन्मुक्ति-
लक्षणमनुवर्हति । तथेति स होवाच । सप्तभूमिषु
जीवन्मुक्ताश्चत्वारः । शुभेच्छा प्रथमा भूमिका भवति ।
विचारणा द्वितीया । तनुमानसी तृतीया । सत्त्वापत्ति-
स्तुरीया । असंमक्तिः पञ्चमी । पदार्थभावना षष्ठी ।
तुरीयया सप्तमी । प्रणवात्मिका भूमिका अकाराकार-
मकारार्थमात्रात्मिका । स्थूलसूक्ष्मरूपजयाक्षिभेदेनाका-
रादयश्चतुर्विंशः । तदवस्था जाग्रद्व्यसृष्टिस्तुरीयाः ।
अकारस्थूलांशे तज्जगत्तुः । सूक्ष्मांशे तत्तुरीयः । बी-
जांशे तत्प्राज्ञः । साक्ष्यंशे तत्तुरीयः । उकारस्थूलांशे
स्वप्नविश्वः । सूक्ष्मांशे तत्तुरीयः । बीजांशे तत्प्राज्ञः ।
साक्ष्यंशे तत्तुरीयः । मकारस्थूलांशे सुषुप्तविश्वः । सू-
क्ष्मांशे तत्तुरीयः । बीजांशे तत्प्राज्ञः । साक्ष्यंशे तत्तु-
रीयः । अर्धमात्रास्थूलांशे तुरीयविश्वः । सूक्ष्मांशे तत्त-
जगत्तुः । बीजांशे तत्प्राज्ञः । साक्ष्यंशे तुरीयस्तुरीयः ।
अकारस्तुरीयांशाः प्रथमद्वितीयतृतीयभूमिकाः । उकार-
स्तुरीयांशा चतुर्थी भूमिका । मकारस्तुरीयांशा पञ्चमी ।
अर्धमात्रास्तुरीयांशा षष्ठी । तदतीता सप्तमी । भूमि-

त्रयेषु विहरन्मुमुक्षुर्भवति । तुरीयभूम्यां विहरन्ब्रह्म-
 विद्भवति । पञ्चमभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्वरो भवति ।
 षष्ठभूम्यां विहरन्ब्रह्मविद्वरीयान्भवति । सप्तमभूम्यां
 विहरन्ब्रह्मविद्वरिष्ठो भवति । तत्रैते श्लोका भवन्ति ।
 ज्ञानभूमिः शुभेच्छा स्यात्प्रथमा समुदीरिता । विचा-
 रणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसी ॥ १ ॥ सत्त्वा-
 पत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका । पदार्थभावना
 षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ २ ॥ स्थितः किं मृद
 एवास्मि प्रेक्ष्योऽहं शास्त्रमज्जनः । वैराग्यपूर्वमिच्छेति
 शुभेच्छेत्युच्यते बुधैः ॥ ३ ॥ शास्त्रमज्जनसंपर्कवैराग्या-
 भ्यामपूर्वकम् । सदाचारप्रवृत्तिर्या प्रोच्यते सा विचा-
 रणा ॥ ४ ॥ विचारणाशुभेच्छाभ्यामिन्द्रियार्थेषु रक्तता ।
 यत्र सा तनुतामेति प्रोच्यते तनुमानसी ॥ ५ ॥ भूमि-
 काग्रितयाभ्यासाच्चित्तेऽर्थविरतेर्वशात् । सत्त्वात्मनि
 स्थिते शुद्धे सत्त्वापत्तिरुदाहृता ॥ ६ ॥ दशाचतुष्टया-
 भ्यासादसंसर्गफला तु या । रूढसत्त्वचमत्कारा प्रोक्ता
 संसक्तिनामिका ॥ ७ ॥ भूमिकापञ्चकाभ्यासात्स्वात्मा-
 रामतया भृशम् । आभ्यस्तराणां बाह्यानां पदार्थानाम-
 भावनात् ॥ ८ ॥ परप्रयुक्तेन चिरं प्रत्ययेनावबोधनम् ।
 पदार्थभावना नाम षष्ठी भवति भूमिका ॥ ९ ॥
 षड्भूमिकाचिराभ्यासाद्देदस्यानुपलम्भनात् । यत्स्वभा-
 वकनिष्ठत्वं सा ज्ञेया तुर्यगा गतिः ॥ १० ॥ शुभेच्छा-

दित्रयं भूमिभेदाभेदयुतं स्मृतम् । यथावद्वेदं बुद्धुर्गेदं
जगज्जाग्रति दृश्यते ॥ ११ ॥ अद्वैते स्थयमायाते द्वैते
च प्रशमं गते । पश्यन्ति स्वप्नवलोकं तुर्यभूमिसुयोगतः
॥ १२ ॥ विच्छिन्नशरद्भ्रांशविलयं प्रविलीयते । स-
प्तावशेष एवाम्ने हे निदाघ दृढीकुरु ॥ १३ ॥ पञ्च-
भूमिं समारुह्य सुषुप्तिपदनामिकाम् । शान्ताशेषविशे-
षांशमिष्टव्यद्वैतमाश्रके ॥ १४ ॥ अन्तर्मुष्यतया नित्यं
बहिर्वृत्तिपरोऽपि मनः । परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुमिव
लक्ष्यते ॥ १५ ॥ कुर्यन्नभ्यासमेतस्यां भूम्यां सम्यग्वि-
वायनः । सप्तमी गाढमुष्याख्या क्रमप्राप्ता पुरातनी
॥ १६ ॥ यत्र नामन्न सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः ।
केवलं क्षीणमनस आम्नेऽद्वैतेऽतिनिर्भयः ॥ १७ ॥
अन्तःशून्यो बहिःशून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरः । अन्तः-
पूर्णो बहिःपूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ॥ १८ ॥ मा भव
प्राज्ञभावात्मा प्राहकात्मा च मा भव । भावनामखिलां
त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ १९ ॥ द्रष्टृदर्शनदृ-
श्यानि त्यक्त्वा वायनया सह । दर्शनप्रथमाभासमा-
यमानं केवलं भज ॥ २० ॥ यथास्थितमिदं यस्य व्यव-
हारवतोऽपि च । अम्लगतं स्थितं व्योम स जीवन्मुक्तः
उच्यते ॥ २१ ॥ नोदेति नाममायाति सुष्ये दुःखे मनः-
प्रभा । यथाप्राप्तस्थितिर्यस्य स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २२ ॥
यो जागति सुषुप्तिस्थो यस्य जाग्रन्न विद्यते । यस्य

निर्वामनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २३ ॥ राग-
द्वेषभयादीनामनुरूपं चरन्नपि । योऽन्नन्व्योमवदच्छन्नः
स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २४ ॥ यस्य नाहंकृतो भावो
बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । कुर्वतोऽकुर्वतो वापि स जीव-
न्मुक्त उच्यते ॥ २५ ॥ यस्मान्नोद्विजते लोको लोका-
न्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोन्मुक्तः स जीवन्मुक्त
उच्यते ॥ २६ ॥ यः समस्तार्थज्ञालेषु व्यवहार्यपि शी-
तलः । परार्थेष्विव पूर्णान्मा स जीवन्मुक्त उच्यते
॥ २७ ॥ प्रजहानि यदा कामान्सर्वाश्चित्तगतांस्तुने ।
मयि सर्वान्मके तुष्टः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २८ ॥
चैत्यवर्जितचिन्मात्रे पदे परमपावने । अध्रुवचित्तो
विश्रान्तः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ २९ ॥ इदं जगदहं
सोऽयं दृश्यजातमवाम्भवम् । यस्य चित्ते न स्फुरति
स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ३० ॥ सद्ब्रह्मणि स्थिरे स्फुरे
पूर्णे विषयवर्जिते । आचार्यशास्त्रमार्गेण प्रविश्याशु
स्थिरो भव ॥ ३१ ॥ शिवो गुरुः शिवो वेदः शिवो देवः
शिवः प्रभुः । शिवोऽस्म्यहं शिवः सर्वे शिवादन्त्यन्न
किंचन ॥ ३२ ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वान
ब्राह्मणः । नानुष्यायाद्ब्रह्मच्छन्दान्वाचो विग्लापनं हि
तत् ॥ ३३ ॥ शुको मुक्तो वामदेवोऽपि मुक्तस्ताभ्यां
विना मुक्तिभाजो न सन्ति । शुकमार्गे येऽनुसरन्ति
धीराः सद्यो मुक्तान्मे भवन्नीह लोके ॥ ३४ ॥ वाम-

देवं येऽनुसरन्ति नित्यं मृत्वा जनिन्वा च पुनः पुनस्ततः ।
 ते वै लोके क्रममुक्ता भवन्ति योगैः सांख्यैः कर्मभिः
 सत्त्वयुक्तैः ॥ ३५ ॥ शुक्रश्च वामदेवश्च द्वे सृती देव-
 निमिते । शुक्रो विहङ्गमः प्रोक्तो वामदेवः पिपीलिका
 ॥ ३६ ॥ अतश्चावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुख्येन वा ।
 महावाक्यविचारेण सांख्ययोगसमाधिना ॥ ३७ ॥
 विदित्वा स्यात्मानो रूपं संप्रजातसमाधितः । शुक्रमा-
 गेण विरजाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥ ३८ ॥ यमाया-
 सनजायामदृष्टाभ्यासापुनःपुनः । विघ्नसादृश्यसंज्ञान अ-
 णिमादिवशादिह ॥ ३९ ॥ अलङ्कारादि फलं मय्यपुन-
 र्भूत्वा महाकुले । पुनर्वासनयवायं योगाभ्यासं पुन-
 श्चरन् ॥ ४० ॥ अनेकजन्माभ्यासेन वामदेवेन वै पथा ।
 सोऽपि मुक्तिं समाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४१ ॥
 ताविमावपि पन्थाना वल्लप्रामिकरा शिवा । सद्यो-
 मुक्तिप्रदश्चक्रः क्रममुक्तिप्रदः परः ॥ ४२ ॥ अत्र को
 मोहः कः शोक एकव्यमनुपश्यतः । यस्यानुभवपर्यन्ता
 बुद्धिस्तस्यै प्रयतते ॥ ४३ ॥ तद्दृष्टिशोचराः सर्वे मुख्यन्ते
 सर्वपातकैः । खेचरा भूचराः सर्वे प्रस्रविदृष्टिगोचराः
 ॥ ४४ ॥ सद्य एव विमुख्यन्ते कोटिजन्मार्जितैरघैः ॥
 इति ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ हंनं ऋभुं भगवन्तं निदाघः पप्रच्छ योगाभ्यास-
विधिमनुब्रूहीति । तथेति स होवाच । पञ्चभूतात्मको
देहः पञ्चमण्डलपूरितः । काठिन्यं पृथिवीमेका पानीयं
तद्वत्कृति ॥ १ ॥ दीपनं च भवेत्तेजःप्रचारो वायुल-
क्षणम् । आकाशः सूक्ष्मतः सर्वं ज्ञातव्यं योगमिच्छता
॥ २ ॥ पटलतान्यधिकान्यत्र महत्साण्येकविंशतिः ।
अहोरात्रवहैः श्वाभैर्वायुमण्डलघाततः ॥ ३ ॥ तत्पृथ्वी-
मण्डले क्षीणे वलिरायाति देहिनाम् । तद्वदापो गणा-
पाये केशाः स्युः पाण्डराः क्रमात् ॥ ४ ॥ तेजःक्षये
क्षुधा कान्तिर्नश्यते मारुतक्षये । वेपथुः संभवेन्नित्यं
नाम्भसेनैव जीवति ॥ ५ ॥ इत्थंभूतं क्षयान्नित्यं
जीवितं भूतधारणम् । उड्याणं कुरुते यस्माद्विश्रान्तं
महाखगः ॥ ६ ॥ उड्डियाणं तदेव स्यात्तत्र बन्धोऽभि-
धीयते । उड्डियाणो ह्यसौ बन्धो मृत्युमातङ्गकेसरी
॥ ७ ॥ तस्य मुक्तिस्तनोः कायात्तस्य बन्धो हि दुष्करः ।
अग्नौ तु चालते कुक्षौ वेदना जायते भृशम् ॥ ८ ॥ न
कार्या क्षुधितेनापि नापि विण्मूत्रवेगिना । हितं
मितं च भोक्तव्यं स्तोकंस्तोकमनेकधा ॥ ९ ॥ मृदुमध्य-
ममन्त्रेषु क्रमान्मन्त्रं लयं हठम् । लयमन्त्रहठा योगा
योगो ह्यष्टाङ्गसंयुतः ॥ १० ॥ यमश्च नियमश्चैव तथा
चासनमेव च । प्राणायामस्तथा पश्चात्प्रत्याहारस्तथा
परम् ॥ ११ ॥ धारणा च तथा ध्यानं समाधिश्चाष्टमो

भवेत् । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाजंबभू ॥ १३ ॥
क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश । तपः सन्तो-
पमात्मिक्यं दानमीश्वरपूजनम् ॥ १३ ॥ सिद्धान्तश्रवणं
चैव ह्रीर्मतिश्च जपो व्रतम् । एते हि नियमाः प्रोक्ता
दशार्धैव महामते ॥ १४ ॥ एकादशासनानि स्युश्च-
क्रादि मुनिसत्तम । चक्रं पद्मासनं कूर्मं मयूरं कुक्कुटं
तथा ॥ १५ ॥ वीरासनं स्वम्भिकं च भद्रं सिंहासनं
तथा । मुक्तासनं गोमुखं च कीर्तितं योगविज्ञैः
॥ १६ ॥ मय्योरु दक्षिणे गुल्फे दक्षिणं दक्षिणेतरं ।
निदध्यादङ्गुलयास्तु चक्रासनमिदं मतम् ॥ १७ ॥ पुरकः
कुम्भकम्बद्वैचक्रः पुरकः पुनः । प्राणायामः स्वनाडीभिस्त-
स्माङ्गाढीः प्रचक्षते ॥ १८ ॥ शरीरं सर्वजन्तूनां पण-
वत्यङ्गुलामकम् । तन्मध्ये पायुदेशात् अङ्गुलापरतः
परम् ॥ १९ ॥ मेढ्रदेशादधस्तान् अङ्गुलान्मध्यमुच्यते ।
मेढ्राङ्गुलाङ्गुलादूर्ध्वं नाडीनां कन्दमुच्यते ॥ २० ॥ चतु-
रङ्गुलमुखं चतुरङ्गुलमायतम् । अण्डाकारं परिमृत्तं
मेढ्रोमङ्गास्थिशोणितः ॥ २१ ॥ तत्रैव नाडीचक्रं तु
द्वादशारं प्रतिष्ठितम् । शरीरं ध्रियते येन वर्तते तत्र
कुण्डली ॥ २२ ॥ ब्रह्मरन्ध्रं सुषुम्णा या वदनेन पि-
धाय सा । अलग्न्या सुषुम्णायाः कुहनाडी यस्यस्यौ
॥ २३ ॥ अनन्तरारयुग्मे तु वारुणा च यशस्विनी ।
दक्षिणारे सुषुम्णायाः पिङ्गला वर्तते क्रमात् ॥ २४ ॥

तदन्तरारयोः पूषा वर्तते च पयस्विनी । सुपुष्पा पश्चि-
मे चारे स्थिता नाडी सरस्वती ॥ २५ ॥ शङ्खिनी चैव
गान्धारी तदनन्तरयोः स्थिते । उत्तरे तु सुपुष्पाया इ-
डाख्या निवसत्यसौ ॥ २६ ॥ अनन्तरं हस्तिजिह्वा ततो
विश्वोदरी स्थिता । प्रदक्षिणक्रमेणैव चक्रस्यारेषु नाडयः
॥ २७ ॥ वर्तन्ते द्वादश ह्येता द्वादशानिलवाहकाः ।
पटवन्मस्थिता नाड्यो नानावर्णाः समीरिताः ॥ २८ ॥
पटमध्यं तु यत्स्थानं नार्भीचक्रं तदुच्यते । नादाधारा
समाख्याता जलन्ती नादरूपिणी ॥ २९ ॥ पररन्ध्रा
सुपुष्पा च चत्वारो रत्नपूरिताः । कुण्डल्या पिहितं शश्व-
द्भस्वरन्ध्रस्य मध्यमम् ॥ ३० ॥ एवमेतासु नाडीषु चरन्ति
दश वायवः । एवं नाडीगतिं वायुगतिं ज्ञात्वा विचक्षणः
॥ ३१ ॥ समग्रीवशिरःकायः संवृतास्यः सुनिश्चलः ।
नासाग्रे चैव हन्मध्ये बिन्दुमध्ये तुरीयकम् ॥ ३२ ॥
सर्वन्तममृतं पश्येन्नेत्राभ्यां सुसमाहितः । अपानं मुकु-
लीकृत्य पायुमाकृत्य चान्मुखम् ॥ ३३ ॥ प्रणवेन
समुत्थाप्य श्रीश्रीजेन निवर्तयेत् । स्वात्मानं च श्रियं
ध्यायेदमृतप्लावनं ततः ॥ ३४ ॥ कालवच्चनमेतद्धि सर्व-
मुत्थं प्रचक्षते । मनसा चिन्तितं कार्यं मनसा येन
सिध्यति ॥ ३५ ॥ जलेऽग्निज्वलनाच्छात्वाप्लवानि
भवन्ति हि । नाधम्यं जागृतं वाक्यं विपरीता भवेत्क्रिया
॥ ३६ ॥ मार्गे बिन्दुं समाबध्य वह्निं प्रज्वालय जीवने ।

गोपयित्वा तु सर्वाणि तेन कार्यं दृढं भवेत् ॥ ३७ ॥
 गुदयोनिममायुक्त आकुञ्चयेत्कालतः । अपानमूर्ध्वगं
 कृत्वा समानोऽङ्गे नियोजयेत् ॥ ३८ ॥ स्वात्मानं च
 श्रियं ध्यायेद्गुप्तप्राशनं ततः । यत्नं समारभेशोऽयं मध्य-
 मद्वारभागतः ॥ ३९ ॥ भावयेद्दूर्ध्वगत्यथ प्राणापान-
 सुयोगतः । एष योगो वरो देहे सिद्धिमागप्रकाशकः
 ॥ ४० ॥ यथेवापाङ्गतः सन्तुः प्रवाहस्य निरोधकः ।
 तथा शरीरगा च्छाया ज्ञातव्या योगिभिः सदा ॥ ४१ ॥
 सर्वासामेव नाडीनामेव बन्धः प्रकीर्तितः । बन्धस्यास्य
 प्रसादेन स्फुटीभवति देवता ॥ ४२ ॥ एषं चतुष्पथो
 बन्धो मार्गत्रयनिरोधकः । एकं विक्रामयन्मार्गं येन
 सिद्धाः सुसङ्गताः ॥ ४३ ॥ उदानमूर्ध्वगं कृत्वा प्रा-
 णेन सह वेगतः । बन्धोऽयं सर्वनाडीनामूर्ध्वं याति
 निरोधकः ॥ ४४ ॥ अयं च संपुटो योगो मूलबन्धो-
 ऽप्ययं मतः । बन्धत्रयमनेनैव मिश्रत्यभ्यासयोगतः
 ॥ ४५ ॥ द्विवारात्रमविच्छिन्नं याभेयाम् यदा तदा ।
 अनेनाभ्यासयोगेन वायुरभ्यसितो भवेत् ॥ ४६ ॥
 वायावभ्यसिते बद्धिः प्रत्यहं वर्धते तना । बद्धा विश-
 र्धमाने तु सुखमश्नादि जीर्यते ॥ ४७ ॥ अज्ञस्य परि-
 पाकेन रसवृद्धिः प्रजायते । रसे वृद्धिं गते नित्यं
 वर्धन्ते धातवस्तथा ॥ ४८ ॥ धातूनां वर्धनेनैव प्रबोधो
 वर्धते तना । दृश्यन्ते सर्वपापानि जन्मक्रोड्यर्जितानि

च ॥ ४९ ॥ गुदमेढान्तरालस्थं मूलाधारं त्रिकोण-
 कम् । शिवस्य बिन्दुरूपस्य स्थानं तद्धि प्रकाशकम्
 ॥ ५० ॥ यत्र कुण्डलिनी नाम परा शक्तिः प्रति-
 ष्ठिता । यस्मादुत्पद्यते वायुर्यस्माद्बुद्धिः प्रवर्धते ॥ ५१ ॥
 यस्मादुत्पद्यते बिन्दुर्यस्मान्नादः प्रवर्धते । यस्मादु-
 त्पद्यते हंमो यस्मादुत्पद्यते मनः ॥ ५२ ॥ मूलाधारादि-
 पदचक्रं शक्तिस्थानमुदीरितम् । कण्ठादुपरि मूर्धान्तं
 शांभवं स्थानमुच्यते ॥ ५३ ॥ नाडीनामाश्रयः विण्ढो
 नाड्यः प्राणस्य चाश्रयः । जीवस्य निलयः प्राणो जीवो
 हंसस्य चाश्रयः ॥ ५४ ॥ हंसः शक्तेरधिष्ठानं चराचर-
 मिदं जगत् । निर्विकल्पः प्रमन्नात्मा प्राणायामं सम-
 भ्यसेत् ॥ ५५ ॥ सम्यग्बन्धत्रयस्योऽपि लक्ष्यलक्षण-
 कारणम् । वेद्यं समुद्धरेन्नित्यं सत्यसंधानमानसः ॥ ५६ ॥
 रेचकं पूरकं चैव कुम्भमध्ये निरोधयेत् । दृश्यमाने
 परे लक्ष्ये ब्रह्मणि स्वयमाश्रितः ॥ ५७ ॥ ब्राह्मस्थ-
 विषयं सर्वं रेचकः समुदाहृतः । पूरकं शास्त्रविज्ञानं
 कुम्भकं स्वगतं स्मृतम् ॥ ५८ ॥ एवमभ्यासचित्त-
 श्रित्स मुक्तो नात्र संशयः । कुम्भकेन समारोप्य कुम्भ-
 केनैव पूरयेत् ॥ ५९ ॥ कुम्भेन कुम्भयेत्कुम्भं तद-
 न्तस्थः परं शिवम् । पुनरास्फालयेदद्य सुस्थिरं कण्ठ-
 मुद्रया ॥ ६० ॥ वायूनां गतिमावृत्य धृत्वा पूरककु-
 म्भकौ । समहस्तयुगं भूमौ समं पादयुगं तथा ॥ ६१ ॥

वेधकक्रमयोगेन चतुष्पीठं तु वायुना । आस्फालये-
न्महामेरुं वायुवक्त्रे प्रकोटिभिः ॥ ६२ ॥ पुटद्वयं समा-
कृष्य वायुः स्फुरति सत्वरम् । सोमसूर्याग्निसंबन्धा-
जानीयादमृताय वै ॥ ६३ ॥ मेरुमध्यगता देवाश्च-
लन्ते मेरुचालनात् । आदौ संजायते क्षिप्रं वेधोऽस्य
ब्रह्मग्रन्थितः ॥ ६४ ॥ ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा विष्णु-
ग्रन्थिं भिनत्यसौ । विष्णुग्रन्थिं ततो भित्त्वा रुद्रग्रन्थिं
भिनत्यसौ ॥ ६५ ॥ रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा लिङ्ग-
मोहमलं तथा । अनेकजन्मसंस्कारगुरुदेवप्रसादतः
॥ ६६ ॥ योगान्यामात्ततो वेधो जायते तस्य योगिनः ।
इडापिङ्गलयोर्मध्यं सुषुम्नानाडिमण्डले ॥ ६७ ॥ मुद्रा-
बन्धविशेषेण वायुमूर्ध्वं च कारयेत् । ह्रस्वां दहति
पापानि दीर्घां मोक्षप्रदायकः ॥ ६८ ॥ आप्यायनः
हुतो वापि त्रिविधोच्चारणेन तु । तैलधाराभिवाचिच्छं
दीर्घवण्टानिनादवत् ॥ ६९ ॥ अत्राच्यं प्रणवस्याग्रं
यस्तं वेद स वेदविन् । ह्रस्वं बिन्दुगतं दीर्घं ब्रह्मरन्ध्र-
गतं हुतम् । द्वादशान्तगतं मध्यं प्रसादं मध्यसिद्धये
॥ ७० ॥ सर्वविघ्नहरश्चायं प्रणवः सर्वदोषहा । आर-
म्भश्च घटश्चैव पुनः परिचयस्तथा ॥ ७१ ॥ निष्पत्ति-
श्चेति कथिताश्चतस्रस्तस्य भूमिकाः । कारणत्रयसंभूतं
वाद्यं कर्म परित्यजन् ॥ ७२ ॥ आन्तरं कर्म कुरुते

यत्रारम्भः स उच्यते । वायुः पश्चिमतो वेधं कुर्वन्ना-
 पूर्य सुस्थिरम् ॥ ७३ ॥ यत्र तिष्ठति सा प्रोक्ता घ-
 टालया भूमिका बुधैः । न सजीवो न निर्जीवः
 काये तिष्ठति निश्चलम् । यत्र वायुः स्थिरः खे स्यात्सेयं
 प्रथमभूमिका ॥ ७४ ॥ यत्रात्मना सृष्टिलयौ जीव-
 न्मुक्तिदशागतः । सहजः कुरुते योगं सेयं निष्पत्ति-
 भूमिका ॥ ७५ ॥ ॥ इति । एतदुपनिषदं यो-
 ऽधीते सोऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । सुरा-
 पानात्पूतो भवति । स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । स जीव-
 न्मुक्तो भवति । तदेतदृचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः परमं
 पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ।
 तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्य-
 त्परमं पदमित्युपनिषत् ॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
 ॐ सह नावव्रत्तिविति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति वराहोपनिषत्समाप्ता ॥

शाठ्यायनीयोपनिषत् ॥ १०३ ॥

शाठ्यायनीयब्रह्मविद्याखण्डाकारमुखाकृति ।

यतिवृन्दहृदागारं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

हरिः ॐ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥ १ ॥

शास्त्रायनीयोपनिषत् ॥ १०३ ॥ १०९३

समासकं सदा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे । यद्येषं ब्र-
ह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनान् ॥ २ ॥ चित्त-
मेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् । यच्चित्तस्तन्मयो
भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ३ ॥ नावेदविन्मनुते तं
दृहन्तं नाग्रह्यवित्परमं प्रैति धाम । विष्णुकान्तं वासु-
देवं विज्ञानन्विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी ॥ ४ ॥
अथाह यत्परं ब्रह्म सनातनं ये श्रोत्रिया अकामहता
अधोयुः । शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुर्योऽनुचानो
तभिर्जज्ञो यमानः ॥ ५ ॥ त्यक्तेषणो लघुणस्तं विदिष्व
मौनी वसेदाश्रमे यत्र कुत्र । अथाश्रमं चरमं संप्रविश्य
यथोपपत्तिं पञ्चमात्रां दधानः ॥ ६ ॥ त्रिदण्डमुपवीतं
च वासः कोपीनवेष्टनम् । शिष्यं पवित्रमित्येतद्विभृया-
द्यायदायुषम् ॥ ७ ॥ पञ्चेतास्तु यतेर्मात्रास्ता मात्रा
ब्रह्मणे श्रुताः । न त्यजेत्यायदुःकान्तिरन्तेऽपि नित्येन-
त्यह ॥ ८ ॥ विष्णुलिङ्गं द्विधा प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तमेव
य । तयोरेकमपि त्यक्त्वा पतत्येव न संशयः ॥ ९ ॥
त्रिदण्डं वेष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् । निर्वर्णं
सर्वधर्माणामिति वेदानुशामनम् ॥ १० ॥ अथ खलु
सौम्य कुटीचको बहूदको हंसः परमहंस इत्येते परि-
व्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति । सर्व एते विष्णुलिङ्गिनः
शिखिनोपवीतिनः शुद्धचित्ता आत्मानमात्मना ब्रह्म भा-
वयन्तः शुद्धविद्पोपापनरता जपयमावन्तो नियमव-

न्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ति । तदेतदृचाभ्युक्तम् ।
 कुटीचको बहूदकश्चापि हंसः परमहंस इति वृत्त्या च
 भिन्नाः । सर्वे एते विष्णुलिङ्गं दधाना वृत्त्या व्यक्तं
 बहिरन्तश्च नित्यम् । पञ्चयज्ञा वेदशिरःप्रविष्टाः क्रिया-
 वन्तोऽमी संगता ब्रह्मविद्याम् । त्यक्त्वा वृक्षं वृक्षमूलं
 श्रितासः संन्यस्तपुष्पा रसमेवाश्रुवानाः । विष्णुक्रीडा
 विष्णुरतयो विमुक्ता विष्णवात्मका विष्णुमेवापियन्ति
 ॥ ११ ॥ त्रिसंध्यं शक्तितः स्नानं तर्पणं मार्जणं तथा ।
 उपस्थानं पञ्चयज्ञान्कुर्यादामरणान्तिकम् ॥ १२ ॥ दशभिः
 प्रणवैः सप्तव्याहृतिभिश्चतुष्पदा । गायत्री जपयज्ञश्च
 त्रिसंध्यं शिरसा सह ॥ १३ ॥ योगयज्ञः सदैकाग्र्य-
 भक्त्या सेवा हरैर्गुरोः । अहिंसा तु तपोयज्ञो वाङ्मानः-
 कायकर्मभिः ॥ १४ ॥ नानोपनिषद्भ्यामः स्वाध्यायो यज्ञ
 ईरितः । ॐमित्यात्मानमव्यग्रो ब्रह्मण्यग्नौ जुहोति यत्
 ॥ १५ ॥ ज्ञानयज्ञः स विज्ञेयः सर्वयज्ञोत्तमोत्तमः ।
 ज्ञानदण्डा ज्ञानशिखा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥ १६ ॥
 शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् । ब्राह्मण्यं
 सकलं तस्य इति वेदानुशासनम् ॥ १७ ॥ अथ खलु
 सौम्यैते परिव्राजका यथा प्रादुर्भवन्ति तथा भव-
 न्ति । कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पासूयाममत्वाहंकारादी-
 स्तितीर्थ मानावमानाः निन्दास्तुती च वर्जयित्वा वृक्ष
 इव तिष्ठासेत् । छिद्यमानो न धूयान् । तदेवं विद्वांस

इहैवास्मता भवन्ति । तदेतद्वचाभ्युक्तम् । बन्धुपुत्रमनु-
मोदयिष्वानवेक्ष्यमाणो ब्रह्मसहः प्रशान्तः । प्राचीमु-
दीचीं वा निर्वर्तयंश्चरेत् पात्री दण्डी युगमात्राव-
लोकी । शिखी मुण्डी चोपवीती कुटुम्बी यात्रामात्रं
प्रतिगृह्णन्मनुष्यात् ॥ १८ ॥ अयाचितं याचितं वोतं
भैक्षं । सृष्ट्यालोक्य कर्णपात्रम् । क्षीणं क्षौमं तृणं
कन्थाजिने च पर्णमाच्छादनं स्यादहतं वा विमुक्तः
॥ १९ ॥ ऋतुमन्धो मुण्डयेन्मुण्डमात्रं नाधो नाक्षं
जानु शिखां न वापयेत् । चतुरो सामान्ध्रुवशी-
लतः स्यान्म यावत्सुप्तोऽन्तरात्मा पुरुषो विश्वरूपः ।
अन्यानथाष्टौ पुनरुत्थितेऽस्मिन्मन्त्रकर्मलिप्सुर्विहरेद्वा व-
सेद्वा ॥ २० ॥ देवाग्न्यगारं तस्मैलं गुहायां वसेद्द-
महोऽलक्षितशीलवृत्तः । अनिन्धनो ज्योतिरिवोपशान्तो
न चोद्विजेदुद्विजेद्यत्र क्व ॥ २१ ॥ आत्मानं चेद्वि-
जानीयादयमस्मीति पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय
शरीरमनुसंजयेत् ॥ २२ ॥ तमेव धीरो विजाय प्रज्ञां
कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छेदान्वाचो विग्लान-
पनं हि तत् ॥ २३ ॥ बाल्येनैव हि तिष्ठसंनिर्विद्य
ग्रहवेदनम् । ब्रह्मविद्या च वाच्यं च निर्विद्य मुनिरात्म-
वान् ॥ २४ ॥ यदा मर्थे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि

श्रिताः । अथ मर्त्याऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नते
 ॥ २५ ॥ अथ खलु सौम्येदं पारिव्राज्यं नैष्टिकमात्म-
 धर्मं यो विजहानि स वीरहा भवति । स ब्रह्महा
 भवति । स भ्रूणहा भवति । स महापातकी भवति ।
 य इमां वैष्णवीं निष्ठां परित्यजति स स्नेहो भवति ।
 स गुरुत्वगो भवति । स मित्रभृग्भवति । स कृतघ्नो
 भवति । स सर्वस्माल्लोकात्प्रच्युतो भवति । तदेतद-
 चाभ्युक्तम् । स्नेहः सुरापो गुरुत्वगार्मा मित्रभृगुगते
 निष्कृतेर्यान्ति शुद्धिम् । व्यक्तमव्यक्तं वा विष्टवं विष्णु-
 लिङ्गं त्यजन्न गुध्येदग्निलैरात्मभासा ॥ २६ ॥ त्यक्त्वा
 विष्णोर्लिङ्गमन्तर्बहिर्वा यः स्वाश्रमं सेवते नाश्रमं वा ।
 प्रत्यापत्तिं भजते वार्तिमृदो नैषां गतिः कल्पकोट्यापि
 दृष्टा ॥ २७ ॥ त्यक्त्वा सर्वाश्रमान्धीरो वसेन्मोक्षा-
 श्रमे चिरम् । मोक्षाश्रमात्परिश्रष्टो न गतिमस्य विद्यते
 ॥ २८ ॥ पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।
 तमारूढच्युतं विद्यादिति वेदानुशासनम् ॥ २९ ॥ अथ
 खलु सौम्येयं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां लब्ध्वा
 यन्मातृपयन्वर्तते स वशी भवति । स पुण्यश्लोको
 भवति । स लोकज्ञो भवति । स वेदान्तज्ञो भवति ।
 स ब्रह्मज्ञो भवति । स सर्वज्ञो भवति । स स्वराड्
 भवति । स परं ब्रह्म भगवन्तमाप्नोति । स पितृन्सं-
 बन्धिनो बान्धवान्सुहृदो मित्राणि च भवादुत्तारयति ।

तदेतदवाभ्युक्तम् । शतं कुलानां प्रथमं यभूव तथा
 पराणां त्रिशतं समग्रम् । एते भवन्ति सुकृतस्य लोके
 येषां कुले संन्यसतीह विद्वान् ॥ ३० ॥ त्रिशत्परांस्त्रि-
 शदपरांस्त्रिंशच्च परतः परान् । उत्तारयति धर्मिष्ठः परि-
 त्राडिति वै श्रुतिः ॥ ३१ ॥ संन्यस्तमिति यो वृथात्क-
 ष्टस्वप्राणवानपि । तारिताः पितरस्तेन इति वेदानु-
 शायनम् ॥ ३२ ॥ अथ खलु सौम्येयं सनातनमात्म-
 नर्म वेणवीं निष्ठां नास्माप्य प्रवृत्तान् । नानृचानाय
 नानात्मविदे नार्यातरागाय नाविशुद्धाय नानुपयन्नाय
 नाप्रयतमानमायेति हस्माहुः । तदेतदवाभ्युक्तम् ।
 विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मां शेषधिष्टेऽह-
 मस्मि । असृयकायानृजवं शठाय मा मा वृथा वीर्य-
 यती तथा स्याम् ॥ ३३ ॥ यमेव विद्याश्रुतमग्रमत्तं
 मेधावितं ब्रह्मचर्योपपन्नम् । अस्मा इमामुपयन्नाय स-
 म्यक् परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम् ॥ ३४ ॥ अध्या-
 पिता ये गुरुं नाद्रियन्ते विप्रा वापि मनसा कर्मणा
 वा । यथैव तेन न गुरुभोजनीयस्तथैव चाश्वं न भुनक्ति
 श्रुतं तत् ॥ ३५ ॥ गुरुरेव परो धर्मो गुरुरेव परा
 गतिः । एकाक्षरप्रदानात् यो गुरुं नाभिनन्दति । तस्य
 श्रुतं तथा ज्ञानं स्ववत्यामवटाम्बुवत् ॥ ३६ ॥ यस्य देवे
 परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । स ब्रह्मविम्परं प्रेया-

दिति वेदानुशामनम् ॥ ३७ ॥ इत्युपनिषत् ॥
 पूर्णमद इति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥
 इति शाखायनीयोपनिषत्समाप्ता ॥

हयग्रीवोपनिषत् ॥ १०४ ॥

स्यजोऽपि यत्प्रसादेन ज्ञानं तत्फलमाप्नुयात् ।

सोऽयं हयास्यो भगवान्हृदि मे भानु सर्वदा ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

हरिः ॐ नारदो ब्रह्माणमुपसमेत्योवाचाधीति भग-
 वन् ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां यया चिरात्सर्वपापं व्यपोह्य
 ब्रह्मविद्यां लब्ध्वैश्वर्यवान्भवति । ब्रह्मोवाच हयग्रीव-
 दैवत्यान्मन्त्रान्यो वेद स श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि
 वेद । स सर्वैश्वर्यवान्भवति । त एते मन्त्राः । विश्वो-
 तीर्णस्वरूपाय चिन्मयानन्दरूपिणे । नुभ्यं नमो हय-
 ग्रीव विश्वाराजाय स्वाहास्वाहा नमः ॥ १ ॥ ऋग्यजुः-
 सामरूपाय वेदाहरणकर्मणे । प्रणवोद्गीथवपुषे महा-
 श्वशिरसे नमः स्वाहास्वाहा नमः ॥ २ ॥ उद्गीथ प्रण-
 वोद्गीथ सर्ववागीश्वरेश्वर । सर्ववेदमयाचिन्त्य सर्व
 बोधयबोधय स्वाहास्वाहा नमः ॥ ३ ॥ ब्रह्मात्रिरविस-
 वितृभार्गवा ऋषयः । गायत्रीत्रिष्टुप्नुष्टुप्लन्दांसि ।
 श्रीमान्हयग्रीवः परमात्मा देवतेति । ल्हं (ह्रं)
 मिति बीजम् । सोऽहमिति शक्तिः । ल्हं (ह्रं)

मिति कीलकम् । भोगमोक्षयोर्विनियोगः । अकारो-
कारमकारैरङ्गन्यासः । ध्यानम् । शङ्खचक्रमहामुद्रापुस्त-
काद्व्यं चतुर्भुजम् । संपूर्णचन्द्रसंकाशं हयग्रीवमुपा-
स्यते ॥ ॐ श्रीमिति द्वे अक्षरे । ल्हौ (ल्मौ) मित्येका-
क्षरम् । ॐ नमो भगवत इति सप्ताक्षराणि । हयग्री-
वायेति पञ्चाक्षराणि । विष्णवे इति त्र्यक्षराणि । मह्यं
मेधां प्रजामिति षडक्षराणि । प्रयच्छ स्याहेति पञ्चा-
क्षराणि । हयग्रीवस्य तुरीयो भवति ॥ १ ॥ ॐ श्री-
मिति द्वे अक्षरे । ल्हौ (ल्मौ) मित्येकाक्षरम् । ऐर्मैम-
मिति त्रीण्यक्षराणि । ह्रीं ह्रीमिति द्वे अक्षरे । यौः
स्यारिति द्वे अक्षरे । ह्रीमित्येकाक्षरम् । ॐ नमो भग-
वत इति सप्ताक्षराणि । हयग्रीवायेति पञ्चाक्षराणि ।
मह्यं मेधां प्रजामिति षडक्षराणि । प्रयच्छ स्याहेति
पञ्चाक्षराणि । पञ्चमो मनुर्भवति ॥ ५ ॥ हयग्रीवैका-
क्षरेण ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि । ब्रह्मा महेश्वराय सहे-
श्वरः संकर्षणाय संकर्षणो नारदाय नारदो व्यासाय
व्यासो लोकेभ्यः प्रायच्छदिति हकारोऽमकारोऽमकारो
त्रयमेकस्वरूपं भवति । ल्हौ (ल्मौ) बीजाक्षरं भ-
वति । बीजाक्षरेण ल्हौ (ल्मौ) रूपेण तज्जापकानां
संपत्त्यारम्भतो भवतः । तत्स्वरूपजानां वैदेही मुक्तिश्च
भवति । दिक्पालानां राज्ञां नागानां किन्नराणामधि-

पतिर्भवति । हयग्रीवकाक्षरजपशीलाज्ञया सूर्यादयः
 स्वतः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तन्ते । सर्वेषां बीजानां हय-
 ग्रीवकाक्षरबीजमनुत्तमं मन्त्रराजात्मकं भवति । त्रहो
 (ह्रौं) हयग्रीवस्वरूपो भवति । अमृतं कुरुकुरु
 स्वाहा । तज्जापकानां वाक्सिद्धिः श्रीसिद्धिरष्टाङ्गयोग-
 सिद्धिश्च भवति । त्रहो (ह्रौं) सकलसाम्राज्येन सिद्धिः
 कुरुकुरु स्वाहा । तानेतान्मन्त्रान्यो वेद अपवित्रः
 पवित्रो भवति । अब्रह्मचारी सुब्रह्मचारी भवति । अग-
 म्यागमनात्पूतो भवति । पतितसंभारपणात्पूतो भ-
 वति । ब्रह्महत्यादिपातकमुक्तो भवति । गृहं गृहपति-
 रिव देही देहान्ते परमात्मानं प्रविशति । प्रज्ञानमा-
 नन्दं ब्रह्म तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्म अहं ब्रह्मास्मीति
 महावाक्यैः प्रतिपादितमर्थं त एते मन्त्राः प्रतिपाद-
 यन्ति । स्वरव्यञ्जनभेदेन द्विधा एते । अथानुमन्त्राञ्ज-
 पति । यद्वाग्वदन्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निपत्याद्
 मन्त्रा । चतस्र ऊर्जं दुदुहं पयांसि क्व स्विदस्याः
 परमं जगाम ॥ १ ॥ गौरीभिमाय सलिलानि तक्षत्ये-
 कपदी द्विपदी सा चतुष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभू-
 वुषी सहस्राक्षरा परमे व्योमन् ॥ २ ॥ ओष्टापिधाना
 नकुली दन्तैः परिवृता पविः । सर्वस्यै वाच ईशाना चारु
 मामिह वादयेति च वाग्रसः ॥ ३ ॥ स सर्परीरमतिं
 बाधमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता । आसुर्यस्य दुरिता

दत्तात्रेयोपनिषत् ॥ १०५ ॥

११०१

ततान श्रवो देवेभ्यमृतमजुर्धम् ॥ ४ ॥ य इमां ब्रह्म-
विद्यामेकादश्यां पठेद्धयग्रीवप्रभावेन महापुरुषो भ-
वति । स जीवन्मुक्तो भवति । ॐ नमो ब्रह्मणे धा-
रणं मे अस्वनिगकरणं धारयिता भूयासं कर्णयोः
श्रुतं माच्योदं समामुष्य ओमित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं
कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीहयग्रीवोपनिषत्समाप्ता ॥

दत्तात्रेयोपनिषत् ॥ १०५ ॥

दत्तात्रेयाब्रह्मविद्यासंवेद्यानन्दविग्रहम् ।

त्रिपाञ्चारायणाकारं दत्तात्रेयमुपास्महे ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

हरिः ॐ सत्यक्षेत्रे ब्रह्मा नारायणं महासाम्राज्यं
किं तारकं तन्नो वृहि भगवन्नित्युक्तः सत्यानन्दचिदा-
त्मकं सात्त्विकं मामकं धामोपाम्बुध्याह । सदा दत्तोऽह-
मस्मीति प्रत्येतत्संवदन्ति येन ते संसारिणो भवन्ति
नारायणेनैवं विवक्षितो ब्रह्मा विश्वरूपधरं विष्णुं नारा-
यणं दत्तात्रेयं ध्यात्वा सद्बुद्धिं । दमिति हंसः । दा-
मिति दीर्घं तर्काजं नाम यीजस्थम् । दामित्येकाक्षरं
भवति । तदेतत्तारकं भवति । तदेवोपामित्यं वि-

१. ब्रह्मैत्युवाच.

ज्ञेयं गर्भादितारणम् । गायत्री छन्दः । सदाशिव
ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । वटबीजस्थमिव दत्तबी-
जस्थं सर्वं जगत् । एतदेवकाक्षरं व्याख्यातम् । व्या-
ख्यास्ये षडक्षरम् । ओमिति प्रथमम् । श्रीमिति द्वि-
तीयम् । ह्रीमिति तृतीयम् । क्लीमिति चतुर्थम् ।
ग्लामिति पञ्चमम् । द्रामिति षष्ठम् । षडक्षरोऽयं
भवति । सर्वसंपद्वृद्धिकरो भवति । योगानुभवो भ-
वति । गायत्री छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्तात्रेयो
देवता । द्रमित्युक्त्वा द्रामित्युक्त्वा वा दत्तात्रेयाय
नम इत्यष्टाक्षरः । दत्तात्रेयायेति सत्यानन्दचिदात्म-
कम् । नम इति पूर्णानन्दकविग्रहम् । गायत्री छन्दः ।
सदाशिव ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । दत्तात्रेयायेति
कीलकम् । तदेव बीजम् । नमः शक्तिर्भवति । ओ-
मिति प्रथमम् । आमिति द्वितीयम् । ह्रीमिति तृती-
यम् । क्लीमिति चतुर्थम् । एहीति तदेव वदेत् । दत्ता-
त्रेयेति स्वाहेति मन्त्रराजोयं द्वादशाक्षरः । जगती
छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । ओमिति
बीजम् । स्वाहेति शक्तिः । संवृद्धिरिति कीलकम् ।
द्रमिति हृदये । ह्रीं क्लीमिति शीर्षे । एहीति शिखा-
याम् । दत्तेति कवचे । आत्रेयेति चक्षुषि । स्वाहे-
त्यस्त्रे । तन्मयो भवति । य एवं वेद । षोडशाक्षरं

व्याख्यास्ये । प्राणं देयम् । मानं देयम् । चक्षुर्देयम् ।
 श्रोत्रं देयम् । षड्दशशिरश्छिनत्ति । षोडशाक्षरमञ्चो न
 देयो भवति । अतिसेवापरभक्तगुणवच्छिष्याय वदेत् ।
 ओमिति प्रथमं भवति । ऐमिति द्वितीयम् । क्रोमिति
 तृतीयम् । क्लीमिति चतुर्थम् । क्लृमिति पञ्चमम् ।
 ह्रीमिति षष्ठम् । ह्रीमिति सप्तमम् । ह्रूमित्यष्टमम् ।
 सौरिति नवमम् । दत्तात्रेयायेति चतुर्दश । स्वाहेति
 षोडश । गायत्री छन्दः । सदाशिव ऋषिः । दत्ता-
 त्रेयो देवता । ॐ बीजम् । स्वाहा शक्तिः । चतुर्थ्यन्ते
 कीलकम् । ओमिति हृदये । क्लृं क्लीं क्लृमिति शिखा-
 याम् । सौरिति कवचे । चतुर्थ्यन्ते चक्षुषि । स्वाहे-
 त्यस्त्रे । यो नित्यमधीयानः सच्चिदानन्दमुखी मोक्षी
 भवति । पारित्यन्ते श्रीधिष्णव इत्युच्यन्ते । तज्जार्पी
 विष्णुरूपी भवति । अनुष्टुप् छन्दो व्याख्यास्ये । सर्वत्र
 संबुद्धिरिमान्नुच्यन्ते । दत्तात्रेय हरे कृष्ण उन्म-
 त्तानन्ददायक । दिग्म्बर मुने बालशिशुश्च ज्ञानसागर
 ॥ १ ॥ इत्युपनिषत् । अनुष्टुप् छन्दः । सदाशिव
 ऋषिः । दत्तात्रेयो देवता । दत्तात्रेयति हृदये । हरे
 कृष्णेति शीर्षे । उन्मत्तानन्देति शिखायाम् । दायक
 मुने इति कवचे । दिग्म्बरेति चक्षुषि । पिशाचज्ञान-
 सागरेत्यस्त्रे । आनुष्टुभोऽयं मयार्थातः । अब्रह्मजन्म-

दोषाश्च प्रणश्यन्ति । सर्वोपकारी मोक्षी भवति ।
य एवं वेदेत्युपनिषत् ॥१॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

ओमिति व्याहरेत् । ॐ नमो भगवते दत्तात्रेयाय
स्मरणमात्रसंतुष्टाय महाभयनिवारणाय महाज्ञानप्रदाय
चिदानन्दात्मने बालोन्मत्तपिशाचवेपायेति महायोगि-
नेऽवधृतायेति अनमूयानन्दवर्धनायात्रिपुत्रायेति सर्व-
कामफलप्रदाय ओमिति व्याहरेत् । भवबन्धमोचना-
येति ह्रीमिति व्याहरेत् । सकलविभूतिदायेति क्रो-
मिति व्याहरेत् । साध्याकर्पणायेति सौरिति व्याहरेत् ।
सर्वमतःक्षोभणायेति श्रीमिति व्याहरेत् । महोमिति
व्याहरेत् । चिरंजीविने वषडिति व्याहरेत् । वशीकुरु-
वशीकुरु वौषडिति व्याहरेत् । आकर्षयाकर्षय हुमिति
व्याहरेत् । विद्वेषयविद्वेषय फडिति व्याहरेत् । उच्चा-
टयोच्चाटय ठटेति व्याहरेत् । स्तम्भयस्तम्भय खल्वेति
व्याहरेत् । मारयमारय नमः संपन्नाय नमः संपन्नाय
स्वाहा पोषयपोषय परमन्नपरयन्नपरस्तन्नांश्चिन्धिचिन्धि-
न्धि ग्रहान्निवारयनिवारय व्याधीन्निवारयनिवारय
दुःखं हरयहरय दारिद्र्यं विद्रावयविद्रावय देहं पोषय-
पोषय चित्तं तोषयतोषयेति सर्वमन्नसर्वयन्नसर्वतन्त्र-
सर्वपल्लवस्वरूपायेति ॐ नमः शिवायेत्युपनिषत् ॥ २ ॥
इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

य एवं वेद । अनुष्टुप् छन्दः । सदाशिव ऋषिः ।

दत्तात्रेयो देवता । ओमिति बीजम् । स्वाहेति शक्तिः । द्रामिति कीलकम् । अष्टमूर्त्यष्टमञ्चा भवन्ति । यो नित्यमधीने वायव्यसिमोमादित्यब्रह्मविष्णुरुद्रैः पूतो भवति । गायत्र्या शतसहस्रं जप्तं भवति । महारुद्र-शतसहस्रजपि भवति । प्रणवायुतकोटिजप्तो भवति । शतपूर्वाष्टतापरान्पुनरिति । स परित्यागवतो भवति । ब्रह्महत्यादिपातकमुक्तो भवति । गोहत्यादिपातकमुक्तो भवति । तुलापुरुषादिदानैः प्रपापानतः पूतो भवति । अशेषपापान्मुक्तो भवति । भक्ष्याभक्ष्यपापमुक्तो भवति । सर्वमन्त्रयोगपारीणो भवति । स एव ब्राह्मणो भवति । तस्माच्छिष्यं भक्तं प्रतिगृह्णीयात् । सोऽनन्तफलमश्नुते । स जीवन्मुक्तो भवतीत्याह भगवान्ब्राह्मणो ब्रह्माणमित्युपनिषत् ॥ ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति दत्तात्रेयोपनिषत्समाप्ता ॥

गरुडोपनिषत् ॥ १०६ ॥

विषं ब्रह्मातिरिक्तं स्यादमृतं ब्रह्ममात्रकम् ।

ब्रह्मातिरिक्तं विषवद्ब्रह्ममात्रं खगोडहम् ॥ १ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ।

हरिः ॐ गारुडब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि यां ब्रह्मा

त्रिधां नारदाय प्रोवाच नारदो बृहत्सेनाय बृहत्सेन
 इन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाजो जीवत्कामेभ्यः
 शिष्येभ्यः प्रायच्छत् । अस्याः श्रीमहागरुडब्रह्मविद्याया
 ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री छन्दः । श्रीभगवान्महागरुडो
 देवता । श्रीमहागरुडप्रीत्यर्थं मम सकलविपविनाश-
 नार्थं जपे विनियोगः । ॐ नमो भगवते अङ्गुष्ठाभ्यां
 नमः । श्रीमहागरुडाय तर्जनीभ्यां स्वाहा । पक्षीन्द्राय
 मध्यमाभ्यां वषट् । श्रीविष्णुवल्लभाय अनामिकाभ्यां
 हुम् । त्रैलोक्यपरिपूजिताय कनिष्ठिकाभ्यां वापद् ।
 उग्रभयंकरकालानलरूपाय करतलकरपृष्ठाभ्यां फट् ।
 एवं हृदयादिन्यासः । भूर्भुवः सुवरोमिति दिग्बन्धः ।
 ध्यानम् । स्वस्तिको दक्षिणं पादं वामपादं तु कुञ्चि-
 तम् । प्राञ्जलीकृतदोर्धुगमं गरुडं हरिवल्लभम् ॥ १ ॥
 अनन्तो वामकटको यज्ञसूत्रं तु वासुकिः । तक्षकाः
 कटिसूत्रं तु हारः कार्कोट उच्यते ॥ २ ॥ पद्मो दक्षि-
 णकर्णं तु महापद्मस्तु वामके । शङ्खः शिरःप्रदेशे तु
 गुलिकस्तु भुजान्तरे ॥ ३ ॥ पौण्ड्रकालिकनागाभ्यां
 चामराभ्यां सुवीजितम् । णलापुत्रकनागाद्यैः सेव्यमानं
 मुदान्वितम् ॥ ४ ॥ कपिलाक्षं गरुमन्तं सुवर्णसदृश-
 प्रभम् । दीर्घबाहुं बृहत्स्कन्धं नागाभरणभूषितम् ॥ ५ ॥
 आजानुतः सुवर्णाभमाकट्योस्तुहिनप्रभम् । कुङ्कुमारुण-
 माकण्ठं शतचन्द्रनिभाननम् ॥ ६ ॥ नीलाग्रनासिका-

वक्रं सुमहन्नागकण्डलम् । दंष्ट्राकरालवदनं किरीटगु-
 कुटोऽज्ज्वलम् ॥ ७ ॥ कुङ्कुमारुणसर्वाङ्गं रुन्देन्दुधवला-
 ननम् । विष्णुवाह नमस्तुभ्य क्षेमं कुरु सदा मम
 ॥ ८ ॥ एतं ध्यायेन्निर्मलायुः गरुडं नागभूषणम् । विषं
 नाशयते शीघ्रं तुल्यार्शमिथानलः ॥ ९ ॥ ओमीमो
 नमो भगवते श्रीमहागरुडाय पक्षीन्द्राय विष्णुवल्लभाय
 त्रैलोक्यपरिपूजिताय उग्रभयंकरकालानलरूपाय वज्रन-
 ग्नाय वज्रतुण्डाय वज्रदन्ताय वज्रदंष्ट्राय वज्रपुच्छाय
 वज्रपक्षालक्षितशरीराय ओमीमोहेहि श्रीमहागरुडाप्र-
 तिशासनास्मिन्नाविशाविश दुष्टानां विषं दूषयदूषय
 स्पृष्टानां विषं नाशयनाशय दन्दशकानां विषं दारय-
 दारय प्रलीनं विषं प्रणाशयप्रणाशय सर्वविषं नाशय-
 नाशय हनहन दहदह पचपच भस्मीकुरुभस्मीकुरु हुं
 फट् स्वाहा ॥ चन्द्रमण्डलसंकाश सूर्यमण्डलमुष्टिक ।
 पृथ्वीमण्डलमुद्राङ्ग श्रीमहागरुड विषं हरहर हुं फट्
 स्वाहा ॥ ॐ क्षिप स्वाहा ॥ ओमीं यचरन्ति सचरन्ति
 तत्कारि मत्कारी विषाणां च विषरूपिणी विषकृपिणी
 विषशोषणी विषनाशिनी विषहारिणी हतं विषं नष्टं
 विषमन्तः प्रलीनं विषं प्रनष्टं विषं हतं ते ब्रह्मणा
 विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ ॐ नमो भगवते
 महागरुडाय विष्णुवाहनाय त्रैलोक्यपरिपूजिताय वज्र-
 नखवज्रतुण्डाय वज्रपक्षालंकृतशरीराय ऐहोहि महा-

गरुड विषं छिन्धिच्छिन्धि आवेशयावेशय हुं फट्
 स्वाहा ॥ सुपर्णोऽसि गरुमात्रिवृतं ते शिरो गायत्रे
 चक्षुः सोम आत्मा स्याम ते तन्वामदेव्यं बृहद्रथन्तरे
 पक्षो यज्ञायज्ञियं पुच्छं छन्दांस्यङ्गानि धिष्ण्या शफा
 यजुषि नाम ॥ सुपर्णोऽसि गरुमान्दिवं गच्छ सुवः
 पत ओमीं ब्रह्मविद्याममावास्यायां पौर्णमास्यां पुरोवाच
 सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विप-
 दूषिणी विपहारिणी हतं विषं नष्टं विषं प्रनष्टं विषं
 हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विपमिन्द्रस्य
 वज्रेण स्वाहा ॥ तरुयम्(?) । यद्यनन्तकृतोऽसि यदि
 वानन्तकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी
 विपनाशिनी विपदूषिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमि-
 न्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विपमिन्द्रस्य वज्रेण
 स्वाहा ॥ यदि वासुकिदृतोऽसि यदि वा वासुकिः स्वयं
 सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विप-
 दूषिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण
 विषं हतं ते ब्रह्मणा विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥
 यदि तक्षकदृतोऽसि यदि वा तक्षकः स्वयं सचरति
 सचरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विपदूषिणी
 हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते
 ब्रह्मणा विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि कर्कोटकदृतो-
 ऽसि यदि वा कर्कोटकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी

मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी हतं विषं नष्टं विषं
हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य
वज्रेण स्वाहा ॥ यदि पद्मकदृतोऽसि यदि वा पद्मकः
स्वयं सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी
विपदृषिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण
विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥
यदि महापद्मकदृतोऽसि यदि वा महापद्मकः स्वयं
सचरति सचरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विप-
दृषिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं
हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि
शङ्खकदृतोऽसि यदि वा शङ्खकः स्वयं सचरति सचरति
तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी हतं विषं
नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा
विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि गुलिकदृतोऽसि
यदि वा गुलिकः स्वयं सचरति सचरति तत्कारी
मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी विषहारिणी हतं
विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं हतं ते ब्रह्मणा
विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि पाण्डुकालिकदृतो-
सि यदि वा पाण्डुकालिकः स्वयं सचरति सचरति
तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी विषहा-
रिणी हतं विषं नष्टं विषं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विषं
हतं ते ब्रह्मणा विषमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥ यदि

नागकटूतोऽसि यदि वा नागकः स्वयं सचरति स-
 चरति तत्कारी मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी
 विपहारिणी हतं विपं नष्टं विपं हतमिन्द्रस्य वज्रेण
 विपं हतं ते ब्रह्मणा विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा ॥
 यदि लूतानां प्रलूतानां यदि वृश्चिकानां यदि घोट-
 कानां यदि स्थावरजङ्गमानां सचरति सचरति तत्कारी
 मत्कारी विपनाशिनी विपदृषिणी विपहारिणी हतं
 विपं नष्टं विपं हतमिन्द्रस्य वज्रेण विपं हतं वे ब्रह्मणा
 विपमिन्द्रस्य वज्रेण स्वाहा । अनन्तवासुकितक्षकको-
 टकपद्मकमहापद्मकशङ्खकगुलिकर्पाण्डूकालिकनागक इ-
 त्येषा दिव्यानां महानागानां महानागादिरूपाणां विप-
 तुण्डानां विपदन्तानां विपदंष्ट्राणां विपाङ्गानां विपपु-
 च्छानां विश्वचाराणां वृश्चिकानां लूतानां प्रलूतानां मू-
 पिकाणां गृहगौलिकानां गृहगोधिकानां ब्रणामानां गृह-
 गिरिगह्वरकालानलवल्मीकोद्भूतानां तार्णानां पार्णानां
 काष्ठदारुवृक्षकोटरस्थानां मूलत्वग्दारुनिर्यासपत्रपुष्पफ-
 लोद्भूतानां दुष्टकीटकपिश्चानमार्जारजम्बुकव्याघ्रवराहाणां
 जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजानां शस्त्रबाणक्षतस्फोटव्रणम-
 हाघ्नकृतानां कृत्रिमाणामन्येषां भूतवेतालकूपमाण्डपि-
 शाचप्रेतराक्षसयक्षभयप्रदानां विपतुण्डदंष्ट्राणां विपाङ्गानां
 विपपुच्छानां विपाणां विपरूषिणी विपदृषिणी विप-
 शोषिणी विपनाशिनी विपहारिणी हतं विपं नष्टं विप-

कलिसंतरणोपनिषत् ॥ १०७ ॥ ११११

मन्तःप्रलीनं विषं प्रनष्टं विषं हतं ते ब्रह्मणा विषमि-
न्द्रस्य वज्रेण स्वाहा । य इमां ब्रह्मविशाममावास्यायां
पठेच्छृणुयाद्वा यावज्जीवं न हिंसन्ति सर्पाः । अष्टौ
ब्राह्मणान्ग्राहयित्वा तृणेन मोचयेत् । शतं ब्राह्मणान्
ग्राहयित्वा चक्षुषा मोचयेत् । सहस्रं ब्राह्मणान् ग्राह-
यित्वा मनसा मोचयेत् । सर्पाञ्जले न मुञ्चन्ति । तृणं न
मुञ्चन्ति । काष्ठेन मुञ्चन्तीत्याह भगवान्ब्रह्मेयुपनिषत् ॥
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीगारुडोपनिषत्समाप्ता ॥

कलिसंतरणोपनिषत् ॥ १०७ ॥

यद्विद्यनाम स्मरतां संसारो गोष्पदायते ।

स्यातन्यभक्तिर्भवति तद्रामपदमाश्रये ॥ १ ॥

ॐ सह नाववर्त्तिवति शान्तिः ॥

हरिः ॐ द्वापरान्ते नारदो ब्राह्मणं जगाम कथं
भगवन् गां पर्यटन्कलिं संतरेयमिति । स होवाच ब्रह्मा
माधु पृष्टोऽस्मि सर्वश्रुतिरहस्यं गोष्यं तच्छृणु येन
कलिसंसारं तर्पिष्यमि । भगवन् आदिपुरुषस्य नाराय-
णस्य नामोच्चारणगात्रेण निर्धूतकलिर्भवति । नारदः
पुनः पप्रच्छ तन्नाम किमिति । स होवाच हिरण्य-
गर्भः । हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे । हरे

कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे ॥१॥ इति षोडशकं
 नाम्नां कलिकल्मषनाशनम् । नातः परतरोपायः सर्व-
 वेदेषु दृश्यते ॥ २ ॥ इति षोडशकलावृतस्य जीवस्या-
 वरणविनाशनम् । ततः प्रकाशते परं ब्रह्म मेवापाये
 रविरदिमण्डलीवेति । पुनर्नारदः पप्रच्छ भगवन्को-
 ऽस्य विधिरिति । तं होवाच नास्य विधिरिति ।
 सर्वदा शुचिरशुचिर्वा पठन्ब्राह्मणः सलोकतां समीपतां
 सरूपतां सायुज्यतामेति । यदास्य षोडशीक्ष्य सार्ध-
 त्रिकोटीर्जपति तदा ब्रह्महत्यां तरति । तरति वीरहत्याम् ।
 स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति । पितृदेवमनुष्याणामपकारात्पूतो
 भवति । सर्वधर्मपरित्यागपापात्सद्यःशुचिनामाप्नुयात् ।
 सद्यो मुच्यते सद्यो मुच्यते इत्युपनिषत् ॥ ॐ सह
 नाववत्विति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीकलिसन्तरणोपनिषत्समाप्ता ॥

जाबाल्युपनिषत् ॥ १०८ ॥

जाबाल्युपनिषद्वेद्यपदतत्त्वस्वरूपकम् ।

पारमेश्वर्यविभवं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ओमाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ हैनं भगवन्तं जाबालिं पैप्पलादिः
 पप्रच्छ भगवन्मे ब्रूहि परमतत्त्वरहस्यम् । किं तत्त्वं
 को जीवः कः पशुः क ईशः को मोक्षोपाय इति ।

स तं होवाच साधुं पृष्टं सर्वं निवेद्यामि यथाज्ञात-
मिति । पुनः स तमुवाच कुतस्त्वं या ज्ञातमिति ।
पुनः स तमुवाच पठाननादिति । पुनः स तमुवाच
तेनाथ कुतो ज्ञातमिति । पुनः स तमुवाच तेनेशाना-
दिति । पुनः स तमुवाच कथं तस्मात्तेन ज्ञातमिति ।
पुनः स तमुवाच तदुपायनादिति । पुनः स तमुवाच
भगवन्कृपया मे समहस्यं सर्वं निवेद्येति । स तेन
पृष्टः सर्वं निवेद्यामास तत्त्वम् । पशुपतिरहंकाराविष्टः
संसारो जीवः स एव पशुः । सर्वज्ञः पञ्चकृत्यसंपन्नः
सर्वेश्वर ईशः पशुपतिः । के पशव इति पुनः स
तमुवाच जीवाः पशव उक्ताः । तत्पतिश्चाप्यशुपतिः ।
स पुनस्त्वं होवाच कथं जीवाः पशव इति । कथं
तत्पतिरिति । स तमुवाच यथा तृणाशिनो विवेकहीनाः
परप्रेष्याः कृष्यादिकर्मसु नियुक्ताः सकलदुःखसहाः स्व-
स्वामिवध्यमाना गवादयः पशवः । यथा तत्स्वामिन
इव सर्वज्ञ ईशः पशुपतिः । तज्ज्ञानं केनोपायेन
जायते । पुनः स तमुवाच विभूतिधारणादेव । तत्प्र-
कारः कथमिति । कुत्रकुत्र धार्यम् । पुनः स तमुवाच
सद्योजातादिपञ्चदशमंत्रैर्नम्य संगृह्याग्निरिति भस्मव्य-
नेनाभिमन्त्र्य मानसोक्त इति समुद्धृत्य जलेन संसृज्य
व्यायुपमिति शिराललाटयक्षःस्कन्धेष्विति तिसृभि-
रुषायुपसंस्त्रियन्वर्कन्मिन्त्रो रेखाः प्रकुर्वीत । व्रतमेतच्छां-

म्भवं सर्वेषु वेदेषु वेदवादिभिरुक्तं भवति । तत्समा-
चरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाय । अथ सनत्कुमारः प्रमाणं
पृच्छति । त्रिपुण्ड्रधारणस्य त्रिधा रेखा आललाटादाच-
क्षुषोराभ्रवोर्मध्यतश्च । यास्य प्रथमा रेखा सा गार्ह-
पत्यश्चाकारो रजो भूलोकः स्वात्मा क्रियाशक्तिः ऋ-
ग्वेदः प्रातःसवनं प्रजापतिर्देवो देवतेति । यास्य
द्वितीया रेखा सा दक्षिणाग्निरुकारः सत्त्वमन्तरिक्षमन्त-
रात्मा चेच्छाशक्तिर्यजुर्वेदो माध्यन्दिनसवनं विष्णु-
र्देवो देवतेति । यास्य तृतीया रेखा साहवनीयो मकार-
न्तमो द्यौलोकः परमात्मा ज्ञानशक्तिः सामवेदस्तृतीय-
सवनं महादेवो देवतेति त्रिपुण्ड्रं भस्मना करोति ।
यो विद्वान्ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो यतिर्वा स महा-
पातकोपपातकंभ्यः पृतो भवति । स सर्वान्देवान्ध्यातो
भवति । स सर्वेषु तीर्थेषु स्नातो भवति । स सकल-
रुद्रमग्नजापी भवति । न स पुनरावर्तते न स पुनरा-
वर्तते ॥ इति । ॐ सत्यमित्युपनिषत् ॥ ओमाप्याय-
न्तिवति शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीजाबाल्युपनिषत्समाप्ता ॥

सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत् ॥ १०९ ॥

सौभाग्यलक्ष्मीकवत्यविद्यावेद्यमुखाकृति ।

त्रिपाञ्चारायणानन्दरामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत् ॥ १०९ ॥ १११५

ॐ वाञ्छे मनसीति शान्तिः ॥

हरिः ॐ अथ भगवन्तं देवा ऊचुर्हे भगवन्नः
 कथय सौभाग्यलक्ष्मीविद्याम् । तथेत्यवोचद्भगवानादि-
 नारायणः सर्वं देवा यूयं सावधानमनसो भूत्वा शृणुत ।
 तुरीयरूपां तुरीयातीतां सर्वोक्ततां सर्वमग्रासनगतां
 पीठापपीठदेवतापरिवृतां चतुर्भुजां श्रियं हिरण्यवर्णा-
 मिति पञ्चदशभिर्ध्यायेत् । अथ पञ्चदश ऋगात्मकस्य
 श्रीमूक्तस्यानन्दकटमचिक्रीतेन्द्रासुता ऋषयः । श्री-
 रियाद्या ऋचः । चतुर्दशानामुचामानन्दावृषयः । हिर-
 ण्यवर्णाद्याद्ययस्यानुष्टुप छन्दः । कांसोऽस्मीत्यस्य बृहती
 छन्दः । तदन्ययोर्द्वयोर्ऋष्टुप । पुनरष्टकस्यानुष्टुप । शेषस्य
 प्रस्तावपङ्क्तिः । श्रयस्त्रिदेवता । हिरण्यवर्णामिति बीजम् ।
 कांसोऽस्मीति शक्तिः । हिरण्यमेया चन्द्रारजतस्रज्जा हि-
 रण्या हिरण्यवर्णेति प्रणवादिनमोन्तेऽनुरध्यन्तेरङ्ग-
 न्यामः । अथ वक्रत्रयेरङ्गन्यामः । ममकलोचनश्रुति-
 घ्राणवदनकण्ठनाहुद्वयहृदयनाभिगुह्यपाशूकजानुजङ्घेपु
 श्रीसूक्तैरेव क्रमशो न्यसेत् । अरुणकमलसंस्था तद्रजः-
 पुञ्जवर्णा करकमलधृतेष्टार्भातियुग्माश्रुजा च । मणि-
 मकुटविचित्रालङ्कृताकल्पजालैः सकलभुवनमाता संततं
 श्रीः श्रियं नः ॥ १ ॥ तर्प्याटकणिकायां स्वसाध्यं श्रीबी-
 जम् । यस्यादित्यकलापश्रेषु श्रीमूक्तगताः शीर्षा तद्-

हिर्यः शुचिरिति मातृकया च श्रियं यच्चाङ्गदशकं च
 विलिख्य श्रियमावाहयेत् । अङ्गेः प्रथमा वृत्तिः । पद्मा-
 दिभिर्द्वितीया । लोकेशंस्तृतीया । तदायुधंस्तुरीया वृत्ति-
 भवति । श्रीसूक्तं रावाहनादि । षोडशमहस्वजपः । सौ-
 भाग्यरमकाक्षर्या ॥ भृगुनृचद्रायत्री । श्रिय ऋष्यादयः ।
 शमिति बीजशक्तिः । श्रीमित्यादि षडङ्गम् । भूयाद्भूयो
 द्विपद्माभयवरदकरा तत्सकार्तस्वराभा गुभ्राभ्राभेभयु-
 ग्मद्वयकरधृतकुम्भाद्विरासिच्यमाना । रक्ताघावद्मालि-
 विमलतरदुकूलानवालेपनाद्या पद्माक्षी पद्मनाभोरमि
 कृतवमतिः पद्मगा श्रीः श्रये नः ॥ १ ॥ तत्पीठम् ।
 अष्टपत्रं वृत्तत्रयं द्वादशराशिग्वण्डं चतुरश्रं रमापीठं
 भवति । कर्णिकायां मसाध्यं श्रीबीजम् । विभूति-
 रुन्नतिः कान्तिः सृष्टिः कीर्तिः सन्नतिर्व्युष्टिः संकृष्टि-
 र्कद्विरिति प्रणवादिनमोऽन्तश्चतुर्थेऽन्तर्नवशक्ति यजेत ।
 अङ्गे प्रथमा वृत्तिः । वासुदेवादिभिर्द्वितीया । बाल-
 कयादिभिस्तृतीया । इन्द्रादिभिश्चतुर्थी भवति । द्वादश-
 लक्षजपः । श्रीलक्ष्मीर्वरदा विष्णुपत्नी वसुप्रदा हिर-
 ण्यरूपा स्वर्णमालिनी रजतस्वजा स्वर्णप्रभा स्वर्णप्राकारा
 पद्मवासिनी पद्महस्ता पद्मप्रिया मुक्तालंकारा चन्द्रसूया
 बिल्वप्रिया ईश्वरी भुक्तिर्मुक्तिर्विभूतिर्ऋद्धिः समृद्धिः
 कृष्टिः पुष्टिर्धनदा धनेश्वरी श्रद्धा भोगिनी भोगदा

सावित्री धात्री विधात्रीत्यादिप्रणवादिनमोन्ताश्चतुर्थ्य-
न्ता मन्त्राः । एकाक्षरवदङ्गादिपीठम् । लक्षजपः ।
दशांशं तर्पणम् । दशांशं हवनम् । द्विजतृप्तिः । नि-
ष्कामानामेव धीविद्यासिद्धिः । न कदापि सकामाना-
मिति ॥ १ ॥ अथ हेनं देवा ऊचुस्तुरीयया मायया
निर्दिष्टं तत्त्वं ब्रूहीति । तथेति स होवाच । योगेन
योगो ज्ञातव्यो योगो योगात्प्रवर्धते । योऽप्रमत्तस्तु
योगेन स योगी रमते चिरम् ॥ १ ॥ समापठ्य निर्दां
मुज्जीर्णैः स्नपभोजी श्रमत्याज्यवाधे त्रिविक्ते प्रदेशे ।
सदा शीतनिस्तृष्ण एष प्रयत्नोऽथ वा प्राणरोधो निजा-
भ्यासमार्गात् ॥ २ ॥ वक्त्रेणापूर्य वायुं द्रुतबह्निलये-
ऽपानमाकृष्य धृत्वा स्वाङ्कुषाद्यङ्गुलीभिर्यंकरतलयोः पट-
भिरिव निरुध्य । श्रोत्रे नेत्रे च नासापुटयुगलमयोऽनेन
माग्रेण सम्यक्पश्यन्ति प्रत्ययांशं प्रणवबहुविधध्यानसं-
लीनचित्ताः ॥ ३ ॥ श्रवणमुत्पन्नयन्नासान्निरोधनेनैव
कर्तव्यम् । शुद्धसुषुम्नासरणा स्फुटमर्मलं श्रूयते नादः
॥ ४ ॥ विचित्रघोषसंयुक्तानाहते श्रूयते ध्वनिः । दिव्य-
देहश्च तेजस्वी दिव्यगन्धोऽप्यरोगवान् ॥ ५ ॥ संपू-
र्णहृदयः शून्ये त्वारम्भे योगवान्भवेत् । द्वितीया विध-
टीकृत्य वायुर्भवति मध्यगः ॥ ६ ॥ दृढासनो भवेद्योगी
पद्माद्यासनसंस्थितः । विष्णुग्रन्थेऽस्तनो भेदात्परमानन्द-
संभवः ॥ ७ ॥ अतिशून्यो विमर्शश्च भेरीशब्दस्ततो

भवेत् । तृतीयां यत्नतो भित्त्वा निनादो मदलध्वनिः
 ॥ ८ ॥ महाशून्यं ततो याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम् ।
 चित्तानन्दं ततो भित्त्वा सर्वपीठगतानिलः ॥ ९ ॥
 निष्पत्तो वैष्णवः शब्दः कणतीति कणो भवेत् । एकी-
 भूतं तदा चित्तं सनकादिमुनीडितम् ॥ १० ॥ अन्ते-
 ऽनन्तं समारोप्य खण्डेऽखण्डं समर्पयन् । भूमानं
 प्रकृतिं ध्यात्वा कृतकृत्योऽमृतो भवेत् ॥ ११ ॥ योगेन
 योगं संरोध्य भावं भावेन चाङ्गसा । निर्विकल्पं परं
 तत्त्वं सदा भूत्वा परं भवेत् ॥ १२ ॥ अहम्भावं परि-
 त्यज्य जगद्धावमनीदृशम् । निर्विकल्पे स्थितो विद्वान्-
 भूयो नाप्यनुशोचति ॥ १३ ॥ सलिलं सैन्धवं यदु-
 त्साभ्यं भवति योगतः । तथात्ममनसोरेक्यं समाधि-
 रभिधीयते ॥ १४ ॥ यदा संक्षीयते प्राणो मानसं
 च प्रलीयते । तदा समरसत्वं यत्समाधिरभिधीयते
 ॥ १५ ॥ यत्समत्वं तयोत्र जीवात्मपरमात्मनोः । सम-
 स्तनष्टसंकल्पः समाधिरभिधीयते ॥ १६ ॥ प्रभाशून्यं
 मनःशून्यं बुद्धिशून्यं निरामयम् । सर्वशून्यं निराभासं
 समाधिरभिधीयते ॥ १७ ॥ स्वयमुच्चलिते देहे देही
 नित्यसमाधिना । निश्चलं तं विज्ञानीयात्समाधिरभिधी-
 यते ॥ १८ ॥ यत्रयत्र मनो याति तत्रतत्र परं पदम् ।
 तत्रतत्र परं ब्रह्म सर्वत्र समवस्थितम् ॥ १९ ॥ इति
 ॥ २ ॥ अथ हेनं देवा ऊचुर्नवचक्रविवेकमनुवृहीति ।

तथेति स होवाच । आधारे ब्रह्मचक्रं त्रिरावृतं भग-
मण्डलाकारम् । तत्र मूलकन्दे शक्तिः पायकाकारं
ध्यायेत् । तत्रैव कामरूपपीठं सर्वकामप्रदं भवति ।
इत्याधारचक्रम् । द्वितीयं स्वाधिष्ठानचक्रं पद्मदलम् ।
तन्मध्ये पश्चिमाभिमुखं लिङ्गं प्रवालाङ्कुरमदशं ध्यायेत् ।
तत्रैवोड्याणपीठं जगदाकर्षणमिद्विदं भवति । तृतीयं
नाभिचक्रं पद्मावर्तं सर्पकुटिलाकारम् । तन्मध्ये कुण्ड-
लिनीं बालार्ककोटिप्रभां तटिप्रभां (तनुमध्यां) ध्या-
येत् । सामर्थ्यशक्तिः सर्वसिद्धिप्रदा भवति । मणिपूर-
कचक्रं हृदयचक्रम् । अष्टदलमधोमुखम् । तन्मध्ये
ज्योतिर्मयलिङ्गाकारं ध्यायेत् । सैव हंसकला सर्व-
प्रिया सर्वलोकवडयकरी भवति । कण्ठचक्रं चतुरङ्ग-
लम् । तत्र वामे इडा चन्द्रनाडी दक्षिणे पिङ्गला
सूर्यनाडी तन्मध्ये सुषुम्णां श्वेतवर्णां ध्यायेत् । य एवं
वेदानाहतमिद्विदा भवति । तालुचक्रम् । तत्रामृतधा-
राप्रवाहः । घण्टिकालिङ्गमूलचक्रमध्ये राजदन्तावलम्बि-
नीखिवरं दशद्वादशारम् । तत्र शून्यं ध्यायेत् । चित्त-
लयो भवति । सप्तमं भ्रूचक्रमङ्गुष्ठमात्रम् । तत्र ज्ञान-
नेत्रं दीपशिखाकारं ध्यायेत् । तदेव कपालकन्दवाक्त्रि-
द्विदं भवति । आज्ञाचक्रमष्टमम् । ब्रह्मरन्ध्रं निर्वाण-
चक्रम् । तत्र सूचिकागृहेतरं धूम्रशिखाकारं ध्यायेत् ।
तत्र नालन्धरपीठं मोक्षप्रदं भवतीति परब्रह्मचक्रम् ।

नवममाकाशचक्रम् । तत्र षोडशदलपद्ममूर्ध्वमुखं तन्म-
ध्यकार्णिकात्रिकूटाकारम् । तन्मध्ये ऊर्ध्वशक्तिः । तां
पश्यन्ध्यायेत् । तत्रैव पूर्णगिरिपीठं सर्वेच्छामिद्विमा-
धनं भवति । सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषदं नित्यमधीते सो-
ऽग्निपूतो भवति । स वायुपूतो भवति । स सकलधन-
धान्यसत्पुत्रकलत्रहयभूगजपशुमहिषीदासीदामयोगज्ञा-
नवान्भवति । न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते
इत्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥ हरिः
ॐ तत्सत् ॥

इति श्रीसौभाग्यलक्ष्म्युपनिषत्समाप्ता ॥

सरस्वतीरहस्योपनिषत् ॥ ११० ॥

प्रतियोगिविनिर्मुक्तब्रह्मविद्यैकगोचरम् ।

अखण्डनिर्विकल्पं तद्रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

ॐ वाङ् मे मनसीति शान्तिः ॥

हरिः ॐ ऋषयो ह वै भगवन्तमाश्वलायनं संपूज्य
पप्रच्छुः केनोपायेन तज्ज्ञानं तत्पदार्थावभासकम् ।
यदुपासनया तत्त्वं जानासि भगवन्वद ॥ १ ॥ सरस्व-
तीदशश्लोक्या सकृच्च बीजमिथ्रया । स्तुत्वा जप्त्वा
परां सिद्धिमलभं मुनिपुङ्गवाः ॥ २ ॥ ऋषय ऊचुः ॥
कथं सारस्वतप्राप्तिः केन ध्यानेन सुव्रत । महासरस्वती

येन तुष्टा भगवती वद ॥ ३ ॥ स होवाचाश्वलायनः ।
 अस्य श्रीसरस्वतीदशश्लोकीमहामन्त्रस्य । अहमाश्वला-
 यन ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । श्रीवागीश्वरी देवता ।
 यद्वागिति बीजम् । देवी वाचमिति शक्तिः । प्रणो दे-
 वीति कीलकम् । विनियोगस्तत्प्रीत्यर्थं । श्रद्धा मेधा
 प्रज्ञा धारणा वाग्देवता महासरस्वतीत्येतरङ्गन्यासः ॥
 नीहारहारघनसारसुधाकराभां कल्याणदां कनकचम्पक-
 दामभूपाम् । उत्तुङ्गपीनकुचकुम्भमनोहराङ्गीं वाणीं न-
 मामि मनसा वचसा विभूत्यै ॥ १ ॥ ॐ प्रणोदेवी-
 त्यस्य मन्त्रस्य । भरद्वाज ऋषिः । गायत्री छन्दः ।
 श्रीसरस्वती देवता । प्रणयेन बीजशक्तिः कीलकम् ।
 इष्टार्थे विनियोगः । मन्त्रेण न्यासः ॥ या वेदान्तार्थ-
 तत्त्वैकस्वरूपा परमार्थतः । नामरूपात्मना व्यक्ता सा
 मां पानु सरस्वती ॥ ॐ प्रणो देवी सरस्वती वाजेभि-
 र्वाजिनीवती । धीनामविश्ववतु ॥ १ ॥ आ नो दिव
 इति मन्त्रस्य । अत्रिर्ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती
 देवता । ह्रीमिति बीजशक्तिः कीलकम् । इष्टार्थे विनि-
 योगः । मन्त्रेण न्यासः ॥ या साङ्गोपाङ्गवेदेषु चतुर्वे-
 कैव गीयते । अर्द्धता ब्रह्मणः शक्तिः सा मां पानु सर-
 स्वती ॥ ह्रीमा नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती
 यजतागं नु यजम् । इवं देवी जुजुषाणा घृताची शग्मां
 नो वाचमुशती शृणोतु ॥ २ ॥ पावका न इति

मन्त्रस्य । मधुच्छन्द ऋषिः । गायत्री छन्दः । सरस्वती
 देवता । श्रीमिति बीजशक्तिः कीलकम् । इष्टार्थं विनि-
 योगः । मन्त्रेण न्यासः ॥ या वर्णपदवाक्यार्थस्वरूपेणैव
 वर्तते । अनादिनिधनानन्ता सा मां पातु सरस्वती ॥
 श्रीं पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं
 वष्टु धिया वसुः ॥ ३ ॥ चोदयित्रीति मन्त्रस्य । मधु-
 च्छन्द ऋषिः । गायत्री छन्दः । सरस्वती देवता ।
 वलूमिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ॥
 अध्यात्ममधिदैवं च देवानां सम्यगीश्वरी । प्रत्यगाम्ने
 वदन्ती या सा मां पातु सरस्वती ॥ वलूं चोदयित्री
 सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती
 ॥ ४ ॥ महो अर्णेति मन्त्रस्य । मधुच्छन्द ऋषिः ।
 गायत्री छन्दः । सरस्वती देवता । सारिति बीजशक्तिः
 कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः । अन्तर्याम्यात्मना विश्वं
 त्रैलोक्यं या नियच्छति । रुद्रादित्यादिरूपस्था यस्यामा-
 वेश्य तां पुनः । ध्यायन्ति सर्वरूपका सा मां पातु -
 सरस्वती । सारमहो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना ।
 धियो विश्वा विराजति ॥ ५ ॥ चत्वारि वागिति म-
 न्नस्य उचथ्यपुत्रे ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती
 देवता । ऐमिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ।
 या प्रत्यरदृष्टिभिर्जोर्वैद्यज्यमानानुभूयते । व्यापिनी

सरस्वतीरहस्योपनिषत् ॥ ११० ॥ ११२३

जसिस्पर्षका सा मां पातु सरस्वती ॥ १ ॥ चत्वारि वाक्
परिमिता पदानि तानि विदुर्वाङ्मना ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेज्जयति तुरीयं वाचो मनुष्या
वदन्ति ॥ ६ ॥ यद्वाग्यदन्तीति मन्त्रस्य भार्गव ऋषिः ।
त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती देवता । कीमिति बीज-
शक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः । नामजात्यादिभिर्भे-
देष्टव्या या विकल्पिता । निर्विकल्पात्मना व्यक्ता सा
मां पातु सरस्वती ॥ क्लीं यद्वाग्यदन्यविचेतनानि राणी
देवानां निपत्याद् मन्त्रा । चतस्र ऊर्जं ददद्हे पयसि
क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥ ७ ॥ देवीं वाचांमिति
मन्त्रस्य भार्गव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । सरस्वती
देवता । सौमिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ।
व्यक्ताव्यक्तगिरः सर्वे वेदाद्या व्याहरन्ति याम् । सय-
कामदुष्टा धेनुः सा मां पातु सरस्वती ॥ सौर्देवीं वाच-
मजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति । सा
नो मन्द्रेष्टुमृजे दृष्टाना धेनुर्वागस्यानुपञ्जुष्टतनु ॥ ८ ॥
उत त्व इति मन्त्रस्य बृहस्पतिर्ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
सरस्वती देवता । सौमिति बीजशक्तिः कीलकम् ।
मन्त्रेण न्यासः । यां विदित्वाखिलं बन्धं निर्मेष्ट्याखिल-
वर्मेना । योगी याति परं स्थानं सा मां पातु सर-
स्वती ॥ समुत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृ-

१ देवाद्या.

ण्वक्ष शृणोत्येनाम् । उतो त्वस्मै तन्वां ३ विसन्ने
 जायेव पत्य उशती सुवासाः ॥ ९ ॥ अम्बितम इति
 मन्त्रस्य गृत्समद् ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । सरस्वती
 देवता । ऐमिति बीजशक्तिः कीलकम् । मन्त्रेण न्यासः ।
 नामरूपात्मकं सर्वं यस्यामावेश्यतां पुनः । ध्यायन्ति
 ब्रह्मरूपैका सा मां पानु सरस्वती ॥ ऐमम्बितमे नदी-
 तमे देवितमे सरस्वति । अप्रशम्ना इव स्मसि प्रश-
 स्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १० ॥ चतुर्मुखमुखाम्भोजवनहंस-
 वधूर्मम । मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती
 ॥ १ ॥ नमस्ते शारदे देवि काश्मीरपुरवासिनि । त्वा-
 महं प्रार्थये नित्यं विद्यादानं च देहि मे ॥ २ ॥ अक्ष-
 मूत्राङ्कुशधरा पाशपुस्तकधारिणी । मुक्ताहारसमायुक्ता
 वाचि तिष्ठतु मे सदा । कम्बुकण्ठी सुताम्रोष्ठी सर्वा-
 भरणभूषिता । महासरस्वती देवी जिह्वाग्रे संनिविश्य-
 ताम् ॥ ४ ॥ या श्रद्धा धारणा मेधा वाग्देवी विधि-
 वहुभा । भक्तजिह्वाग्रसदना शमादिगुणदायिनी ॥ ५ ॥
 नमामि यामिनीनाथलेखालंकृतकुन्तलाम् । भवानी भ-
 वसन्तापनिर्वापणसुधानदीम् ॥ ६ ॥ यः कवित्वं नि-
 रातङ्गं भुक्तिमुक्ती च वाञ्छति । सोऽभ्यर्च्येनां दश-
 श्लोक्या नित्यं स्तौति सरस्वतीम् ॥ ७ ॥ तस्यैवं स्तु-
 वतो नित्यं समभ्यर्च्य सरस्वतीम् । भक्तिश्रद्धाभियु-

सरस्वतीरहस्योपनिषत् ॥ ११० ॥ ११२५

क्तस्य षण्मासाप्रत्ययो भवेत् ॥ ८ ॥ ततः प्रवर्तते
वाणी स्वेच्छया ललिताक्षरा । गद्यपद्यात्मकः शब्दैर-
प्रमेयैर्विवक्षितः ॥ ९ ॥ अश्रुतो बुध्यते ग्रन्थः प्रायः
सारस्वतः कविः । इत्येवं निश्चयं विप्राः सा होवाच
सरस्वती ॥ १० ॥ आत्मविद्या मया लब्धा ब्रह्मणैव
सनातनी । ब्रह्म त्वं मे सदा नित्यं सच्चिदानन्दरूपतः
॥ ११ ॥ प्रकृतित्वं ततः सृष्टं सत्त्वादिगुणसाम्यतः ।
सत्यमाभाति चिच्छाया दर्पणे प्रतिबिम्बवत् ॥ १२ ॥
तेन चिप्रतिबिम्बेन त्रिविधा भाति सा पुनः । प्रकृ-
त्यवच्छिन्नतया पुरुषत्वं पुनश्च ते ॥ १३ ॥ शुद्धसत्त्व-
प्रधानायां मायायां विम्बतो ह्यजः । सत्त्वप्रधाना
प्रकृतिर्मायेति प्रतिपाद्यते ॥ १४ ॥ सा माया स्वव-
शोपाधिः सर्वज्ञस्येश्वरस्य हि । वश्यमायत्वमेकत्वं
सर्वज्ञत्वं च तस्य तु ॥ १५ ॥ सात्त्विकत्वात्समष्टित्वा-
त्साक्षित्वाज्जगतामपि । जगत्कर्तुमकर्तुं वा चान्यथा
कर्तुमीशते ॥ १६ ॥ यः स ईश्वर इत्युक्तः सर्वज्ञत्वादि-
भिर्गुणैः । शक्तिद्वयं हि मायाया विक्षेपवृत्तिरूपकम्
॥ १७ ॥ विक्षेपशक्तिलिङ्गादि ब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेत ।
अन्तर्दृष्टययोर्भेदं बहिश्च ब्रह्मसर्गयोः ॥ १८ ॥ आवृ-
णोत्यपरा शक्तिः सा संसारस्य कारणम् । साक्षिणः
पुरतो भातं लिङ्गदेहेन संयुतम् ॥ १९ ॥ चित्तिच्छाया-
समावेशाज्जीवः स्याद्वाचहारिकः । अस्य जीवत्वमारो-

पात्साक्षिण्यवभासते ॥ २० ॥ आवृत्तौ तु विनष्टायां
 भेदे भातेऽपयाति तत् । तथा सर्गब्रह्मणोश्च भेदमावृत्य
 तिष्ठति ॥ २१ ॥ या शक्तिस्तद्गशाद्ब्रह्म विकृत्येन
 भासते । अत्राप्यावृत्तिनाशेन विभाति ब्रह्मसर्गयोः
 ॥ २२ ॥ भेदस्त्यग्रेविकारः स्यात्सर्गे न ब्रह्मणि क्वचित् ।
 अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम् ॥ २३ ॥
 आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम् । अपेक्ष्य नाम-
 रूपे द्वे सच्चिदानन्दतत्परः ॥ २४ ॥ समाधिः सर्वदा
 कुर्याद्भृदये वाथ वा बहिः । सविकल्पो निर्विकल्पः स-
 माधिर्द्विविधो हृदि ॥ २५ ॥ दृश्यशब्दानुभेदेन सवि-
 कल्पः पुनर्द्विधा । कामाद्याश्चित्तगा दृश्यान्तर्माश्रित्वेन
 चेतनम् ॥ २६ ॥ ध्यायेद्दृश्यानुविद्धोऽयं समाधिः सवि-
 कल्पकः । अमङ्गसच्चिदानन्दः स्वप्नभो द्वैतवर्जितः
 ॥ २७ ॥ अस्मीतिशब्दविद्धोऽयं समाधिः सविकल्पकः ।
 स्वानुभूतिरसावेशाद्दृश्यशब्दाद्यपेक्षितुः ॥ २८ ॥ निर्वि-
 कल्पः समाधिः स्यान्नित्यतस्थितर्दीपवत् । हृदीव बाह्य-
 देशेऽपि यस्मिन्कस्मिन् वस्तुनि ॥ २९ ॥ समाधिर्राद्य-
 सन्मात्रानामरूपपृथक्कृतिः । मन्धीभावो रयास्वादा-
 त्ततीयः पूर्ववन्मतः ॥ ३० ॥ एतैः समाधिभिः पद्भि-
 रन्येत्कालं निरन्तरम् । देहाभिमाने गलिते विज्ञाते
 परमात्मनि । यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र परामृतम्^१

१ भाते प्रयाति. २ राद्यद्वात्रा नामरूप.

बहुचोपनिषत् ॥ १११ ॥

११२७

॥ ३१ ॥ भित्तये हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ३२ ॥
मयि जीवन्वमीशत्वं कल्पितं यस्तुतो नहि । इति
यस्तु विजानाति स मुक्तो नात्र संशयः ॥ ३३ ॥
इत्युपनिषत् ॥ ॐ वाओ मनसीति शान्तिः ॥ हरिः
ॐ तत्सत् ॥

इति सरस्वतीरहस्योपनिषत्समाप्ता ॥

बहुचोपनिषत् ॥ १११ ॥

बहुचार यत्र विद्यामहाव्यपार्यवभवम् ।

अव्यपारानन्दमासाज्य समचन्द्रपद भजे ॥ १ ॥

ॐ वाओ मनसीति शान्तिः ॥

हरिः ॐ देवी शेषाय आर्षाय । सर्व जगदण्डम-
गृजत । कामकलेति विजायते । शृङ्गारकलेति विजा-
यते । तस्या एव ब्रह्मा अजीजनत् । विष्णुरजीजनत् ।
रुद्रोऽजीजनत् । सर्वे मरुद्व्या अजीजनत् । गन्धर्वा-
प्सरसः किंनरा वादित्रवादिनः यमन्तादजीजनत् ।
भोग्यमजीजनत् । सर्वमजीजनत् । सर्वं शक्तमजी-
जनत् । अण्डजं स्रग्जमुद्भिजं जरायुजं यत्किंचित्प्राणि
स्थावरजङ्गमं मनुष्यमजीजनत् । संपा परा शक्तिः ।
संपा शोभवी विद्या कादिविद्येति वा हादिविद्येति वा

सादिविद्येति वा रहस्यम् । ओमो वाचि प्रतिष्ठा सैव
 पुरत्रयं शरीरत्रयं व्याप्य बहिरन्तरवभासयन्ती देश-
 कालवस्त्वन्तरसङ्गान्महात्रिपुरसुन्दरी वै प्रत्यक् चितिः ।
 सैवात्मा ततोऽन्यदसत्यमनात्मा । अत एषा ब्रह्मसंवित्ति-
 भावाभावकलाविभिर्मुक्ता चिदाद्याद्वितीयब्रह्मसंवित्तिः
 सच्चिदानन्दलहरी महात्रिपुरसुन्दरी बहिरन्तरनुप्र-
 विश्य स्वयमेकैव विभाति । यदस्ति सन्मात्रम् । यद्वि-
 भाति चिन्मात्रम् । यत्प्रियमानन्दं तदेतत्सर्वाकारा
 महात्रिपुरसुन्दरी । त्वं चाहं च सर्वं विश्वं सर्वदेवता ।
 इतरत्सर्वं महात्रिपुरसुन्दरी । सत्यमेकं ललिताख्यं
 वस्तु तदद्वितीयमखण्डार्थं परं ब्रह्म । पञ्चरूपपरित्यागा-
 दस्वरूपप्रहाणतः । अधिष्ठानं परं तत्त्वमेकं सच्छिद्यते
 महत् ॥ इति । प्रज्ञानं ब्रह्मेति वा अहं ब्रह्मास्मीति
 वा भाष्यते । तत्त्वमसीत्येव संभाष्यते । अयमात्मा
 ब्रह्मेति वा ब्रह्मैवाहमस्मीति वा योऽहमस्मीति वा सो-
 हमस्मीति वा योऽसौ सोऽहमस्मीति वा या भाष्यते
 सैषा षोडशी श्रीविद्या पञ्चदशाक्षरी श्रीमहात्रिपुर-
 सुन्दरी बालाभिव्रकेति बगलेति वा मातङ्गीति स्वयं-
 वरकल्याणीति भुवनेश्वरीति चामुण्डेति चण्डेति वारा-
 हीति तिरस्करिणीति राजमातङ्गीति वा शुक्रश्यामलेति
 वा लघुश्यामलेति वा अश्वारूढेति वा प्रत्यङ्गिरा धूमा-

मुक्तिकोपनिषत् ॥ ११२ ॥

११२९

वती सावित्री सरस्वती ब्रह्मानन्दकलेति । ऋचो अक्षरे
परमे व्योमन । यस्मिन्देवा अधि* विश्वे निषेदुः ।
यन्मन्त्र वेद किमृचा करिष्यति । य इत्तद्विदुस्त इमे
समायते ॥ इत्युपनिषत् ॥ ॐ वाङ्मो मनसीति
शान्तिः ॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

इति बहुचोपनिषत्समाप्ता ॥

मुक्तिकोपनिषत् ॥ ११२ ॥

ईशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्तपटलाशयम् ।

मुक्तिकोपनिषद्वेद्यं रामचन्द्रपदं भजे ॥ १ ॥

हरिः ॐ पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ अयोध्यानगरे रम्ये रत्नमण्डपमध्यमे । सीता-
भरतसौमित्रिशत्रुघ्नाद्यैः समन्वितम् ॥ १ ॥ सनकाद्यैर्मु-
निगणैर्वसिष्ठाद्यैः शुकादिभिः । अन्यैर्भागवतैश्चापि स्तूय-
मानमहर्निशम् ॥ २ ॥ धीविक्रियासहस्राणां साक्षिणं
निर्विकारिणम् । स्वरूपध्याननिरतं सर्वसाधिविरमे हरिम्
॥ ३ ॥ भक्त्या शुश्रूषया रामं स्तुवन्पश्यच्छ मारुतिः ।
राम त्वं परमात्मासि सच्चिदानन्दविग्रहः ॥ ४ ॥
इदानीं त्वां रघुश्रेष्ठ प्रणमामि मुहुर्मुहुः । त्वदर्पं जानु-
मिच्छामि तत्त्वतो राम मुक्तये ॥ ५ ॥ अनायासेन ये-

१ तद्रूप.

नाहं मुच्येयं भवबन्धनात् । कृपया वद मे राम येन
 मुक्तो भवाम्यहम् ॥ ६ ॥ साधु पृष्टं महाबाहो वदामि
 शृणु तत्त्वतः । वेदान्ते सुप्रतिष्ठोऽहं वेदान्तं समुपा-
 श्रय ॥ ७ ॥ वेदान्ताः के रघुश्रेष्ठ वनेन्ते कुत्र ते
 वद । हनूमच्छृणु त्रक्ष्यामि वेदान्तस्थितिमजया ॥ ८ ॥
 निश्वासभूता मे विष्णोर्वेदा जाताः सुविस्तराः । तिलेषु
 तैलवद्देवे वेदान्तः सुप्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥ राम वेदाः
 कतिविधाम्तेषां शाखाश्च राघव । तामूपनिषदः काः स्युः
 कृपया वद तत्त्वतः ॥ १० ॥ श्रीराम उवाच । ऋग्वे-
 दादिविभागेन वेदाश्चत्वार ईरिताः । तेषां शाखा
 ह्यनेकाः स्युस्तामूपनिषदस्तथा ॥ ११ ॥ ऋग्वेदस्य तु
 शाखाः स्युरेकविंशतिमंख्यकाः । नवाधिकशतं शाखा
 यजुषो भारुतात्मज ॥ १२ ॥ सहस्रमंख्यया जाताः
 शाखाः साम्नः परन्तप । अथर्वणस्य शाखाः स्युः पञ्चा-
 शच्चेदतो हरे ॥ १३ ॥ एकैकस्यास्तु शाखाया एकैको-
 पनिषन्मता । तामामेकामृचं यश्च पठते भक्तितो मयि
 ॥ १४ ॥ स मत्स्यायुज्यपदवीं प्राप्नोति मुनिदुर्लभाम् ।
 राम केचिन्मुनिश्रेष्ठा मुक्तिरेकेति चक्षिरे ॥ १५ ॥
 केचित्स्वन्नामभजनात्काङ्क्षायां तारोपदेशतः । अन्ये तु
 सांख्ययोगेन भक्तियोगेन चण्डपरे ॥ १६ ॥ अन्ये वेदा-
 न्तवाक्यार्थविचारात्परमर्षयः । सालोक्यादिविभागेन
 चतुर्धा मुक्तिरारिता ॥ १७ ॥ सहोवाच श्रीरामः ।

केवल्यमुक्तिरेकैव पारमार्थिकरूपिणी । दुराचारस्तो
 वापि मत्तामभजनात्कपे ॥ १८ ॥ सालोक्यमुक्तिमा-
 प्रोति न तु लोकान्तरादिकम् । काश्यां तु ब्रह्मनाले-
 ऽस्मिन्मृतो मत्तारमाप्नुयान् ॥ १९ ॥ पुनरावृत्तिरहितं
 मुक्तिं प्राप्नोति मानवः । यत्र कुत्रापि वा काश्यां मरणे
 स महेश्वरः ॥ २० ॥ जन्तोर्दक्षिणकर्णे तु मत्तार समु-
 पादिशेत् । निर्धृताशेषपार्पाशो मत्सारूप्यं भजत्ययम्
 ॥ २१ ॥ सैव सालोक्यसारूप्यमुक्तिरित्यभिधीयते ।
 सदाचारस्तो भूत्वा द्विजो नित्यमनन्यधीः ॥ २२ ॥
 मयि सर्वात्मके भावो मत्सार्माप्यं भजत्ययम् । सैव
 सालोक्यसारूप्यसामीप्या मुक्तिरिष्यते ॥ २३ ॥ गुरु-
 पदिष्टमार्गेण ध्यायन्मदुणमव्ययम् । मत्सायुज्यं द्विजः
 सम्यग्भजेद्भ्रमरकीटवत् ॥ २४ ॥ सैव सायुज्यमुक्तिः
 स्याद्ब्रह्मानन्दकरी शिवा । चतुर्विधा तु या मुक्तिर्मदुपा-
 सनया भवेत् ॥ २५ ॥ इयं केवल्यमुक्तिस्तु केनोपायेन
 सिध्यति । माण्डुक्यमेकमेवालं मुमुक्षुणां विमुक्तये
 ॥ २६ ॥ तथाप्यस्मिद्धं चेज्ज्ञानं दशोपनिषदं पठ ।
 ज्ञानं लब्ध्वाचिरादेव मामकं धाम यास्यसि ॥ २७ ॥
 तथापि दृढता नो चेद्विज्ञानस्याज्ञानामुत । द्वाविंशा-
 ख्योपनिषदं समभ्यस्य निवर्तय ॥ २८ ॥ विदेहमुक्ता-
 विच्छा चेदष्टोत्तरशतं पठ । तासां क्रमं यशान्तं च
 शृणु वक्ष्यामि तत्स्वतः ॥ २९ ॥ ईशकेनकटप्रश्नमुण्ड-

माण्डूक्यतित्तिरिः । ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं
 तथा ॥ ३० ॥ ब्रह्मकैवल्यजाबालश्वेताश्वो हंस आरुणिः ।
 गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुनादशिरः शिखा ॥ ३१ ॥
 मैत्रायणी कौपितकी बृहज्जाबालतापनी । कालाग्निरुद्र-
 मैत्रेयी सुबालक्षुरिमन्त्रिका ॥ ३२ ॥ सर्वसारं निरा-
 लभ्यं रहस्यं वज्रसूचिकम् । तेजोनादध्यानविद्यायोग-
 तत्त्वात्मबोधकम् ॥ ३३ ॥ परिवाद् त्रिशिखी सीता
 चूडा निर्वाणमण्डलम् । दक्षिणा शरभं स्कन्दं महा-
 नारायणाङ्गम् ॥ ३४ ॥ रहस्यं रामतपनं वामुदेवं
 च सुद्वलम् । शाण्डिल्यं पैङ्गलं भिक्षुमहच्छारीरकं शिखा
 ॥ ३५ ॥ तुरीयातीतसंन्यासपरिवाजाक्षमालिका । अ-
 व्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्याक्षय्यात्मकुण्डिका ॥ ३६ ॥
 सावित्र्यात्मा पाशुपतं परं ब्रह्मावधूतकम् । त्रिपुरातपनं
 देवी त्रिपुरा कठभावना । हृदयं कुण्डली भस्म रुद्रा-
 क्षगणदर्शनम् ॥ ३७ ॥ तारसारमहावाक्यपञ्चब्रह्माग्नि-
 होत्रकम् । गोपालतपनं कृष्णं याज्ञवल्क्यं वराहकम्
 ॥ ३८ ॥ शाठ्यायनी हयग्रीवं दत्तात्रेयं च गारुडम् ।
 कलिजाबालिसौभाग्यरहस्यऋचमुक्तिका ॥ ३९ ॥ एव-
 मष्टोत्तरशतं भावनात्रयनाशनम् । ज्ञानवैराग्यदं पुंसां
 वासनात्रयनाशनम् ॥ ४० ॥ पूर्वोत्तरेषु विहिततत्तच्छा-
 न्तिपुरःसरम् । वेदविद्याव्रतस्नातदेशिकस्य मुखात्स्व-
 यम् ॥ ४१ ॥ गृहीत्वाष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजो-

त्तमाः । प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते
 ॥ ४२ ॥ ततः कालवशादेव प्रारब्धे तु क्षयं गते ।
 वैदेहीं मामकीं मुक्तिं यान्ति नास्त्यत्र संशयः ॥ ४३ ॥
 सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं शतम् । सकृच्छृण्वण-
 मात्रेण सर्वाघाघनिकृन्तनम् ॥ ४४ ॥ मयोपदिष्टं शि-
 ष्याय तुभ्यं पवननन्दन । इदं शास्त्रं मयादिष्टं गुह्य-
 मष्टोत्तरं शतम् ॥ ४५ ॥ ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि पठतां
 बन्धमोचकम् । राज्यं देयं धनं देयं याचतः कामपूर-
 णम् ॥ ४६ ॥ इदमष्टोत्तरशतं न देयं यस्य कस्य-
 चित् । नाम्तिकाय कृतध्याय दुराचाररताय वै ॥ ४७ ॥
 मद्भक्तिविमुखायापि शास्त्रगतं तु मुह्यते । गुरुभक्तिवि-
 हीनाय दातव्यं न कदाचन ॥ ४८ ॥ सेवापराय
 शिष्याय हितपुत्राय मारुते । मद्भक्ताय सुशीलाय
 कुलीनाय सुमेधसे ॥ ४९ ॥ सम्यक् परीक्ष्य दातव्य-
 मेवमष्टोत्तरं शतम् । यः पठेच्छृणुयाद्वापि स मामेति
 न संशयः । तदेतदृचाभ्युक्तम् । विद्या ह वै ब्राह्मणमा-
 जगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकाया-
 नृजवे शठाय मा मा ऋया वीर्यवती तथा स्याम् ।
 यमेव विद्याश्रुतमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
 तस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक् परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमा-
 त्मनिष्ठाम् ॥ १ ॥ इति ॥ अथ हैनं श्रीरामचन्द्रं मा-

रुतिः पप्रच्छ ऋग्वेदादिविभागेन पृथक् शान्तिमनु-
 ब्रूहीति । सहोवाच श्रीरामः । ऐतरेयकापीनकीनाद-
 बिन्द्रात्मप्रबोधनिर्वाणमुद्रलाक्षमालिकात्रिपुरासौभाग्य-
 बद्धचानामृग्वेदगतानां दशसंख्याकानामुपनिषदां वाङ्मे-
 मनसीति शान्तिः ॥ १ ॥ ईशावास्यवृहदारण्यजाबालहंस-
 परमहंससुबालमन्त्रिकानिरालम्बत्रिशिखीब्राह्मणमण्डल-
 ब्राह्मणाद्वयतारकपैङ्गलभिक्षुनुरीयातीताध्यात्मतारसार-
 याज्ञवल्क्यशाठ्यायनीमुक्तिकानां शुक्लयजुर्वेदगतानामे-
 कोनविंशतिसंख्याकानामुपनिषदां पूर्णमद इति शान्तिः
 ॥ २ ॥ कठवल्लीतैत्तिरीयकब्रह्मकेवल्यश्वेताश्वतरगर्भना-
 रायणामृतबिन्दुमृतनादकालाग्निरुद्रक्षुरिकासर्वसारशुक-
 रहस्यतेजोबिन्दुध्यानबिन्दुब्रह्मविद्यायोगतत्त्वदक्षिणामू-
 र्तिस्कन्दशारीरकयोगशिखिकाक्षराक्षयवभूतकठरुद्रहृदय-
 योगकुण्डलिनीपञ्चब्रह्मप्राणाग्निहोत्रवराहकालसन्तरणस-
 रस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेदगतानां द्वाविंशसंख्या-
 कानामुपनिषदां सह नाववत्विति शान्तिः ॥ ३ ॥
 केनच्छान्दोग्यारुणिमैत्रायणिमैत्रेयीवज्रमूचिकायोगचूडा-
 मणिवासुदेवमहत्संन्यासाव्यक्तकुण्डिकासावित्रीरुद्राक्ष-
 जाबालदर्शनजाबालीनां सामवेदगतानां षोडशसं-
 ख्याकानामुपनिषदामाप्यायन्त्विति शान्तिः ॥ ४ ॥
 प्रश्नमुण्डकमाण्डूक्याथर्वशिरोऽथर्वशिखावृहज्जाबालनृ-

सिंहनापनीनारदपरिव्राजकसीताशरभमहानारायणराम-
रहस्यरामनापनीशाण्डिल्यपरमहंसपरिव्राजकान्नपूर्णस्मू-
र्यात्मपाशुपतपरब्रह्मत्रिपुरातपनन्दवीभावनाब्रह्मजाबाल-
गणपतिमहायाग्यगोपालतपनकृष्णहयग्रीवदत्तात्रेयगा-
रुडानामथर्ववेदगतानामेकीत्रशस्त्रेण्येकाकानामुपनिषदां
भद्रं कर्णेभिरेति शान्तिः ॥ ५ ॥ मुमुक्षवः पुरुषाः
साधनचतुष्टयसंपन्नाः श्रद्धावन्तः सुकृतमवं श्रोत्रियं
शास्त्रवाग्यस्यगुणवन्तमकुटिलं सर्वभूतहिते रतं दया-
समुद्रं समुद्रं विधिवदुपसगम्योपहारपाणयोऽष्टोत्तरशतो-
पनिषदं विधिवदधीत्य श्रवणमनननिदिध्यासनानि नै-
रन्तर्येण कृत्वा प्रारब्धक्षयाद्देहत्रयभङ्गं प्राप्योपाधिविनि-
मुक्तघटाकाशवत्परिपूर्णतां विदेहमुक्तिः । सर्वं केवल्य-
मुक्तिरिति । अतएव ब्रह्मलोकास्था अपि ब्रह्ममुखाद्दे-
दान्तश्रवणादि कृत्वा तेन सह केवल्यं लभन्ते । अतः
सर्वेषां केवल्यमुक्तिर्ज्ञानमात्रेणोक्ता । न कर्मसांग्ययो-
गोपासनादिभिर्युपनिषत् ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तथा हेनं श्रीरामचन्द्रं मारुतिः पप्रच्छ । केयं वा
तस्मिद्विः सिद्धा वा किं प्रयोजनमिति । सन्नोवाच
श्रीरामः । पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वमुखदुःखादिलक्षण-
श्चित्तधर्मः क्लेशरूपत्वादुन्मो भवति । तस्मिन्निरोधनं जीव-
न्मुक्तिः । उपाधिविनिमुक्तघटाकाशवत्प्रारब्धक्षयाद्विदे-

हमुक्तिः । जीवन्मुक्तिविदेहमुक्त्योरष्टोत्तरशतोपनिषदः
 प्रमाणम् । कर्तृत्वादिदुःखनिवृत्तिद्वारा नित्यानन्दावाप्तिः
 प्रयोजनं भवति । तत्पुरुषप्रयत्नमाध्यं भवति । यथा
 पुत्रकामेष्टिना पुत्रं चाणिज्यादिना वित्तं ज्योतिष्टोमेन
 स्वर्गं तथा पुरुषप्रयत्नमाध्यवेदान्तश्रवणादिजनितसमा-
 धिना जीवन्मुक्त्यादिलाभो भवति । सर्ववासनाक्षया-
 त्तलाभः । अत्र श्लोका भवन्ति ॥ उच्छास्त्रं शास्त्रितं
 चेति पौरुषं द्विविधं मतम् । तत्रोच्छास्त्रमनर्थाय परमा-
 र्थाय शास्त्रितम् ॥ १ ॥ लोकवासनया जन्तोः
 शास्त्रवासनयापि च । देहवासनया ज्ञानं यथावत्तैव
 जायते ॥ २ ॥ द्विविधो वासनाव्यूहः शुभश्चैवाशुभश्च
 तौ । वासनोद्येन शुद्धेन तत्र चेदनुनीयसे ॥ ३ ॥
 तत्क्रमेणाशु तेनैव मामकं पदमाप्नुहि । अथ चेदशुभो
 भावस्त्वां योजयति संकटे ॥ ४ ॥ प्राक्तनस्तर्क्या यत्ना-
 ज्जेतव्यो भवता केषु । शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां व-
 हन्ती वासना सरित् ॥ ५ ॥ पौरुषेण प्रयत्नेन योज-
 नीया शुभे पथि । अशुभेषु समाविष्टं शुभेष्वेवावतार-
 येत् ॥ ६ ॥ अशुभाञ्चालितं याति शुभं तस्मादपी-
 तरत् । पौरुषेण प्रयत्नेन लालयेच्चित्तबालकम् ॥ ७ ॥
 द्रागभ्यासवशाद्याति यदा ते वासनोदयम् । तदाभ्या-
 सस्य साफल्यं विद्धि त्वमरिमर्दनम् ॥ ८ ॥ संदिग्धा-
 यामपि भृशं शुभामेव समाचर । शुभायां वासना-

वृद्धो न दोषाय मरुसुत ॥ ९ ॥ वासनाक्षयविज्ञानम-
नोताशा महामते । समकालं चिराभ्यस्ता भवन्ति
फलदा मताः ॥ १० ॥ त्रय एवं समं यावन्नाभ्यस्ताश्च
पुनः पुनः । तावन्न पदसंप्राप्तिर्भवत्यपि समाशतैः
॥ ११ ॥ एकैकशो निपेक्ष्यन्ते यद्येते चिरमप्यलम् ।
तन्न सिद्धिं प्रयच्छन्ति मन्त्राः संकीर्तिता इव ॥ १२ ॥
त्रिभिर्गतेश्चिराभ्यस्तैर्हृदयग्रन्थयो दृढाः । निःशङ्कमेव
ब्रुवन्ति विमच्छेदाहुणा इव ॥ १३ ॥ जन्मान्तरशता-
भ्यस्ता मिथ्या संसारवासना । सा चिराभ्यासयोगेन
चिना न क्षीयते कचिन ॥ १४ ॥ तस्मात्साम्यं प्रय-
त्नेन पौरुषेण विवेकिना । भोगेच्छां दूरतस्त्यक्त्वा त्रय-
मेव समाश्रय ॥ १५ ॥ तस्माद्वासनया युक्तं मनो बद्धं
विदुर्बुधाः । सम्यग्वासनया त्यक्तं मुक्तमित्यभिधीयते ।
मनोनिर्वासनीभावमाचराशु महाकपे ॥ १६ ॥ सम्य-
गालोचनामन्याद्वासना प्रविलीयते । वासनाविलये
चेतः शममायाति दीपवत् ॥ १७ ॥ वासनां संपरि-
त्यज्य मयि चिन्मात्रविग्रहे । यस्मिष्टति गतव्यग्रः
सोऽहं सच्चिन्सुखात्मकः ॥ १८ ॥ समाधिमथ कार्याणि
मा करोतु करोतु वा । हृदयेनात्तमर्वेहो मुक्त एवोत्तमा-
शयः ॥ १९ ॥ नेष्ट्कर्मेण न तस्यार्थमस्वार्थोऽस्ति न
कर्मभिः । न समाधानजाप्याभ्या यस्य निर्वासनं मनः
॥ २० ॥ संत्यक्त्वासनान्मौनान्दत्ते नास्त्युत्तमं पदम्

॥ २१ ॥ वामनाहीनमप्येतच्चक्षुरादीन्द्रियं स्वतः ।
 प्रवर्तते बहिः स्वार्थं वामनामात्रकारणम् ॥ २२ ॥
 अयलोपनतेष्वक्षि दृग्द्वयेषु यथा पुनः । नीरागमेव
 पतति तद्दृत्कार्येषु धीरधीः ॥ २३ ॥ भावसंविप्रकटि-
 तामनुरूपा च मूर्तिरिति । चित्तस्योत्पत्त्युपरमा वामनां
 मुनयो विदुः ॥ २४ ॥ दृढाभ्यस्तपदार्थिकभावनादतिच-
 च्छलम् । चित्तं संजायते जन्मजरामरणकारणम् ॥ २५ ॥
 वामनावशतः प्राणस्पन्दस्तेन च वामना । क्रियते
 चित्तबीजस्य तेन बीजाङ्कुरक्रमः ॥ २६ ॥ द्वे बीजे
 चित्तवृक्षस्य प्राणस्पन्दनवामने । एकस्मिंश्च तयोः क्षीणे
 क्षिप्रं द्वे अपि नश्यतः ॥ २७ ॥ अयद्गन्धवहारत्वादव-
 भावनवर्जनात् । शरीरनाशदर्शित्वाद्वायना न प्रवर्तते ।
 वामनामंपरित्यागाच्चित्तं गच्छत्यचित्तताम् ॥ २८ ॥
 अवामनत्वात्मतत्वं यदा न मनुते मनः । अमनस्ता
 तदोदेति परमोपशमप्रदा ॥ २९ ॥ अव्युत्पन्नमना
 यावद्भवानज्जाततत्पदः । गुरुशस्त्रप्रमाणैस्तु निर्णतिं
 तावदाचर ॥ ३० ॥ ततः पक्कपायेण नूनं विज्ञातव-
 स्तुना । शुभोऽप्यस्या त्वया त्याज्यो वामनाधो निराधिना
 ॥ ३१ ॥ द्विविधश्चित्तनाशोऽस्ति सरूपोऽरूप एव च ।
 जीवन्मुक्तः सरूपः स्यादरूपो देहमुक्तिगः ॥ ३२ ॥
 अस्य नाशमिदानीं त्वं पावन शृणु सादरम् ॥ ३३ ॥

१ त्युपरम हसं वा मुनयो.

मुक्तिकोपनिषत् ॥ ११२ ॥ ११३९

चित्तनाशाभिधानं हि यदा ते विद्यते पुनः । मध्या-
दिभिर्गुणैर्युक्तं शान्तिमेति न संशयः । भूयोजन्मवि-
निर्मुक्तं जीवन्मुक्तस्य तन्मनः ॥ ३४ ॥ मरुपोऽसौ मनो-
नाशो जीवन्मुक्तस्य विद्यते । अरूपस्तु मनोनाशो
वेदेही मुक्तिगो भवेत् ॥ ३५ ॥ सहस्राङ्कुरशाखात्मफल-
पल्लवशालिनः ॥ ३६ ॥ अस्य संसारवृक्षस्य मनोमूल-
मिदं स्थितम् । संकल्प एव तन्मन्ये संकल्पोपशमेन
तत् ॥ ३७ ॥ शोषयाद्यु यथा शोषमेति संसारपादपः ।
उपाय एक एवान्ति मनसः स्वस्य निग्रहे ॥ ३८ ॥
मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः । जमनो
नाशमभ्येति मनो जस्य हि शृङ्खला ॥ ३९ ॥ ताव-
न्निशीव वेताला बलान्ति हृदि वासनाः । एकतरव-
ट्टाभ्याम्याद्यावन्न विजितं मनः ॥ ४० ॥ प्रक्षीणचित्तद-
र्पस्य निगृहानेन्द्रियद्विपः । पश्चिन्य इव हेमन्ते क्षीयन्ते
भोगवासनाः ॥ ४१ ॥ हस्ते हस्तेन संपीड्य दन्तेदेन्ता-
न्विचूर्ण्य च । अङ्गान्यङ्गः समाक्रम्य जयेदादां स्वकं
मनः ॥ ४२ ॥ उपविश्योपविश्येकां चिन्तकेन मुहुर्मुहुः ।
न शक्यते मनो जेतुं विना युक्तिमनिन्दताम् ॥ ४३ ॥
अङ्कुशेन विना मत्तो यथा दुष्टमतङ्गजः । अध्यात्मवि-
द्याधिगमः साधुसंगतिरेव च ॥ ४४ ॥ वासनासंपरि-
त्यागः प्राणस्पन्दनिरोधनम् । एतास्मा युक्तयः पुष्टाः

१ युक्तः शान्तिर्भाति.

सन्ति चित्तजये किल ॥ ४५ ॥ सतीषु युक्तिष्वेतासु
 हठास्त्रियमयन्ति ये । चेतसो दीपमुन्मृज्य विचिन्वन्ति
 तेमोऽज्जनैः ॥ ४६ ॥ विमूढाः कर्तुमुद्युक्ता ये हठाच्च-
 तसो जयम् । ते निर्बध्नन्ति नागेन्द्रमुन्मत्तं विसतन्तुभिः
 ॥ ४७ ॥ द्वे बीजे चित्तवृक्षस्य वृत्तिव्रतनिधारिणः ।
 एकं प्राणपरिस्पन्दो द्वितीयं दृढभावना ॥ ४८ ॥ सा हि
 सर्वगता संविप्राणस्पन्देन चाल्यते । चित्तकाग्र्याद्यतो
 ज्ञानमुक्तं समुपजायते ॥ ४९ ॥ तत्साधनमथो ध्यानं
 यथावदुपदिश्यते । विनाप्यविकृतिं कृत्स्नां संभवव्यत्ययक-
 मात् । यशोऽरिष्टं च चिन्मात्रं चिदानन्दं विचिन्तय
 ॥ ५० ॥ अपानेऽस्तगते प्राणो यावन्नाभ्युदितो हृदि ।
 तावत्सा कुम्भकावस्था योगिभिर्यानुभूयते ॥ ५१ ॥
 बहिरस्तगते प्राणे यावन्नापान उद्भूतः । तावत्पूर्णा
 समावस्था बहिष्ठं कुम्भकं विदुः ॥ ५२ ॥ ब्रह्माकारमनो-
 वृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना । संप्रज्ञातसमाधिः स्याद्ब्रह्मा-
 नाभ्यासप्रकर्षतः ॥ ५३ ॥ प्रशान्तवृत्तिकं चित्तं परमान-
 न्ददायकम् । असंप्रज्ञातनामायं समाधिर्योगिनां प्रियः
 ॥ ५४ ॥ प्रभाशून्यं मनःशून्यं बुद्धिशून्यं चिदात्मकम्
 अतद्वावृत्तिरूपोऽसौ समाधिर्मुनिभावितः ॥ ५५ ॥
 ऊर्ध्वपूर्णमधःपूर्णं मध्यपूर्णं शिवात्मकम् । साश्वादि-
 धिमुखो ह्येष समाधिः पारमार्थिकः ॥ ५६ ॥ दृढभाव-

नया त्यक्तपूर्वापरविचारणम् । यदादानं पदार्थस्य वा-
सना सा प्रकीर्तिता ॥ ५७ ॥ भावितं तीव्रसंवेगादा-
त्मना यत्तदेव सः । भवत्याशु कपिश्रेष्ठ विगतेतर-
वासनः ॥ ५८ ॥ नाहम्पुं हि पुरुषो वासनाविवशी-
कृतः । संपश्यति यदेवंतस्मद्वास्वति विमुह्यति
॥ ५९ ॥ वासनावेगवेचिष्याम्स्वरूपं न जहर्नात तत् ।
भ्रान्तं पश्यति दुर्दृष्टिः सर्वं मदवशादिषु ॥ ६० ॥
वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धा च मलिना तथा । म-
लिना जन्महेतुः स्याच्छुद्धा जन्मविनाशिनी ॥ ६१ ॥
अज्ञानमुघनाकारा घनाहंकारशालिनी । पुनर्जन्मकरी
प्रोक्ता मलिना वासना वृथैः । पुनर्जन्माङ्कुरं त्यक्त्वा
स्थितिः संभृष्टर्याजवन ॥ ६२ ॥ बहुशास्त्रकथाकन्थारो-
मन्थेन वृथैव किम् । अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन मारुते
ज्योतिरान्तरम् ॥ ६३ ॥ दर्शनादर्शनं हिम्वा स्वयं केवल-
रूपतः । य आत्मे कपिशार्दूल वत् स ब्रह्मविम्बयम्
॥ ६४ ॥ अर्थीत्य चतुरो वेदान्सर्वशास्त्राण्यनेकशः
ब्रह्मतत्त्वं न जानाति देवीं पाकरमं यथा ॥ ६५ ॥
स्वेदेहाशुचिगन्धेन न विरज्येत यः पुमान् । विराग-
कारणं तस्य किमन्यदुपदिश्यते ॥ ६६ ॥ अत्यन्तमलिनो
देहो देही चात्यन्तनिर्मलः । उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य
शौचं विधीयते ॥ ६७ ॥ ईद्वो हि वासनाबद्धो मोक्षः

स्याद्वासनाक्षयः । वासनां संपरित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि
 त्यज ॥ ६८ ॥ मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विष-
 यवासनाः । मैत्र्यादिवासनानाग्नीर्गृहाणामलवासनाः
 ॥ ६९ ॥ ता अप्यतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ।
 अन्तःशान्तः समस्नेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥ ७० ॥
 तामध्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिममन्विताम् । शेषस्थि-
 रसमाधानो मयि त्वं भव मास्ते ॥ ७१ ॥ अशब्दम-
 स्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरमं नित्यमगन्धवच्च यत ।
 अनामगोत्रं मम रूपमीदृशं भजन्त्य नित्यं पवनान्मजा-
 तिहम् ॥ ७२ ॥ दशिस्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्दि-
 भातं त्वजमेकमक्षरम् । अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव
 चाहं सकलं विमुक्तम् ॥ ७३ ॥ दशिस्तु शुद्धोऽहम-
 विक्रियात्मको न मेऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
 पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः सुपूर्णभूमाहमितीह भा-
 वय ॥ ७४ ॥ अजोऽमरश्चैव तथाजरोऽमृतः स्वयंप्रभः
 सर्वगतोऽहमव्ययः । न कारणं कार्यमतीत्य निर्मलः स-
 देव तृप्तोऽहमितीह भावय ॥ ७५ ॥ जीवनमुक्तपदं
 त्यक्त्वा स्वदेहे कालमात्कृते । विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनो-
 ऽस्पन्दतामिव ॥ ७६ ॥ तदेतदचाभ्युक्तम् । तद्विष्णोः
 परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुरानतम् ।
 तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । विष्णोर्ग-

वराहोपनिषत् ॥ १०२ ॥

११४३

त्परमं पदम् ॥ ॐ सत्यमित्युपनिषत् । ॐ पूर्णमदः
पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्ण-
मेवावशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः
ॐ तत्सत् ॥

इति शुक्लयजुर्वेदगता मुक्तिकोपनिषत्समाप्ता ।

संपूर्णाऽयमुपनिषत्समुच्चयः ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ।

